

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

14071

1953.

1—2. SZÁM

TARTALMÁBÓL

BÓKA LÁSZLÓ: Marx tanítása a haladó hagyomány felhasználásáról

DEZSÉNYI BÉLA: Kossuth, a forradalmi publicista

M. P. STOKMAR: Kutatások az orosz népi verselés terén

NAGY PÉTER: Móricz Zsigmond, a mi írónk

KOLTAY-KASTNER JENŐ: Bornemisza Péter humanizmusa

PÁNDI PÁL: Megjegyzések Petőfi »Felhők« ciklusához

REJTŐ ISTVÁN: Thury Zoltán, a novellaíró

BÁN IMRE: Apáczai Csere János Magyar Enciklopédiája

SALLAY GÉZA: Dante politikai eszméi és a feudalizmus

VITA

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

(XI., NAGYBOLDOGASSZONY-ÚTJA 11—13)
(SZERKESZTŐSÉG: V., PIARISTA-UTCA 1.)

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KARDOS LÁSZLÓ,
KIRÁLY ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR,

Felelős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

E szám munkatársai: Bóka László egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Dezsényi Béla az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, az irodalomtudományok kandidátusa, Stokmar M. P. szovjet irodalomtörténész, Borzsák István egyetemi docens, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Nagy Péter, a Magyar Írók Szövetsége nevelési osztályának vezetője, Koltay-Kastner Jenő egyetemi tanár (Szeged), Pándi Pál egyetemi tanársegéd, Rejtő István, az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ előadója, Bán Imre egyetemi adjunktus (Debrecen), Sallay Géza egyetemi tanársegéd, Komlós Aladár, az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ önálló tudományos kutatója, az irodalomtudományok kandidátusa, Makay Gusztáv gimnáziumi vezetőtanár, Tamás Anna aspiráns, Bisztray Gyula ny. egyetemi tanár, Képes Géza író, a Rádió Irodalmi Osztályának vezetője, Kardos Tibor egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Szauder József egyetemi docens, az irodalomtudományok kandidátusa, Eckhardt Sándor egyetemi tanár, Ortutay Gyula egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Vargha Kálmán egyetemi tanársegéd, Mihályi Gábor tanár.

14071

BÓKA LÁSZLÓ

MARX TANÍTÁSA A HALADÓ HAGYOMÁNY FELHASZNÁLÁSÁRÓL

Charles Anderson Dana, egy jóindulatú amerikai publicista, 1857 tavaszán arra kérte Marxot, hogy a »New American Encyclopaedia« számára írja meg az »esztetika« címszavát. Marx, amint ezt Engels-szel való levelezéséből tudjuk, gúnyosan utasította el magától ezt a feladatot: kurtállotta az esztetikára szánt terjedelmet. Ám, jóllehet lett volna erre módja, Marx sohasem írt rendszeres esztetikát bővebb terjedelemben sem, mint az az egy oldal, amennyire Dana felkérte. S nem tarthatjuk véletlennek, hogy egyetlen irodalmi tanulmánya sincs, hogy az irodalomról vallott felfogását történelmi, politikai, politikai-gazdaságtani tanulmányaiból s leveleiből kellett az utókornak csűrbe takarni. Ez annál kevésbé lehet véletlen, mert hiszen Marx egész életművéből kisugárzik mohó érdeklődése az irodalom elvi kérdései iránt s mindenki előtt, — nyilván a naív Dana előtt is —, közismert volt mélységes szeretete az irodalom iránt. Marxnak, az emberiség egyik legnagyobb eszmeadójának, ennek a sokoldalú tehetségű és sokféle utat nyitó lángelmének az irodalomtudomány számára is voltak iránymutató tanításai. Marxnak nincs tételesen megfogalmazott esztetikája, de korunk esztetikája, a szocialista-realizmus irodalomelmélete Marx tanításain alapul.

Marx előtt, a polgári esztetika két legmagasabb csúcsában, Kantban és Hegelben, elérte azt, amit az idealizmus korlátai között elérhetett. Amint Kant és Hegel alkotott, azt a polgári esztetikai kutatások máig sem szárnyalták túl. A nyugati imperializmus esztetikai, irodalomtudományi elméletei mind az ő epigonjaiktól származnak, Kantot vagy Hegelt ismétlik, variálják, de nem tudnak túljutni tanításaikon. Felfogásukból — egy immanens esztetikai felfogásból kiindulva — nem is lehet továbbhaladni. Marx halhatatlan érdeme e téren az, hogy ő nem egy immanens esztetika álproblemáiból indult ki, hogy az esztetikai problémák Marx gondolatvilágában mint a történelem, mint az ismeretelmélet problémái merültek fel s társadalom-nevelői céllal foglalkozott velük.

Marx esztetikai eredményei a tőkés társadalmi rend bírálatából, a tőkés termelési és társadalmi rend elleni harc során születtek meg. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a marxista-leninista esztetikának nincs a történelmi és dialektikus materializmuson kívül álló problematikája. Sőt nemcsak azt jelenti, hogy ennek az esztetikának nemcsak magyarázó, hanem nevelő feladata van, hanem azt is — s ez éppenséggel a történelmi és dialektikus materializmus lényegéből folyik! —, hogy a marxista-leninista esztetika *aktív esztetika*, mely nemcsak értékeli az irodalom jelenségeit, hanem megszabja az irodalom fejlődésének útját.

Marx üzent hadat először úgy a költészet formai értékelésének, hogy a költészet formáinak alábecsülése nélkül, az *eszméi mondanivaló elsődlegességét* hangsúlyozta. 1859 áprilisában kelt levelében, melyben Lassalle »Franz von Schickingen« című drámáját bírálja, azt írja többek között Lassalle-nak: »*Először is* — ez merőben formai kérdés —, ha már versben írtad a darabot, kissé több műgondot fordíthattál volna a jambusokra. Másfelől, akárhogyan megütköznek is majd »*céhbeli költők*« ezen a hanyagságon, én lényegében előnynek érzem, mert költő-epigonjaink fajzata mást se őrzött meg, csak a formai csiszoltságot. *Másodszor*: az ábrázolt összeütközés nemcsak tragikus, de éppen ez az a tragikus összeütközés, amelyen az 1848-49-es forradalmi párt méltán szenvedett hajótörést. Tehát csak a legnagyobb mértékben helyeselhetem, hogy egy modern tragédia tengelyévé tteded. Ezután felvetem a kérdést, vajjon a tárgyalt téma alkalmas volt-e ennek az összeesküvésnek ábrázolására?« Ebből a nyilatkozatából nem az derül ki, hogy Marx alábecsüli a formákat, hanem az, hogy elítéli a forma öncélú kultuszát. Lassalle tragédiáját eszméi mondanivalója felől közelíti meg s művészi értékének problémáját elsősorban abból a szempontból veti fel, hogy a téma alkalmas-e az eszméi mondanivaló kifejezésére. Persze az is kiderül a fent idézetekből, hogy Marx ugyan több műgondot követel meg egy költőtől, mint amilyennel Lassalle ritmizálta jambusait, de ha már hanyagul jambizált, igyekszik ezt a céhbeli költők formalizmusa ellen szegezni. Sőt az is kiderül, hogy a dráma eszméi mondanivalóját egy akkor rendkívül aktuális politikai kérdés, az 1848-49-es forradalmak helyes értékelésének szempontjából nézi.

Marx elsőként szögezi le azt, hogy az *igazi műremek időszerű politikai eszmék kifejezője*. Idézett levelében, melyben Lassalle drámáját azért hibáztatja többek közt, hogy érdeklődését csupán a forradalom nemesi képviselőinek ajándékozza s nem foglalkozik a feltörekvő, feudalizmus-ellenes, városi és paraszti tömegekkel, akkor nem csupán a történeti hűség nevében emel kifogást. »Akkor sokkal nagyobb mértékben megszólaltathattad volna éppen a legmodernebb eszméket is legtisztább alakjukban« — írja. Megállapítása azért egyetemes érvényű, mert egy *történelmi* drámával kapcsolatban szögezi le igényét. Ha Marx azt követeli egy történelmi dráma szerzőjétől, hogy a »legmodernebb eszméket« szövegeztassa meg »legtisztább alakjukban«, akkor ennek a követelménynek kettős konzekvenciája van. Az egyik az, hogy minden művészi alkotásnak az a feladata, hogy a *legmodernebb eszméket* fejezze ki. A másik az, hogy eltörli a messzi múlttal és az eleven jelennel foglalkozó műalkotások közötti különbséget az *aktualitás szempontjából*, mindkettő számára azt írja elő, hogy az időszerű eszméket »legtisztább alakjukban« fejezzék ki. Ez az igény a *tartalom és forma egységének* igénye.

Még egyértelműbbé teszi Marx felfogását az a fejtegetése, melynek során — »Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája« című műveiben — rámutat arra, hogy forradalmi korszakokban hányszor öltik magukra a forradalmárok a hagyomány jelmezeit, »hogy ebben a hagyománytól megszentelt álruhában s ezen a kölcsönzött nyelven játsszák meg a világtörténelem új jelenetét...«

Marxnak ez a megállapítása vetette meg alapját a *haladó hagyományról vallott mai felfogásunknak*. Azt a látszólagos ellentmondást, mely abban rejlik, hogy a művészet, mint felépítmény, bizonyos társadalmi fejlődési formákhoz fűződik s ennek ellenére a múlt társadalmi formákra épült művészet nem egy alkotásához az utókor mégis teljes műélvezettel fordul, ezt a látszólagos ellentmondást Marx maga oldja meg »Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához«

c. művében, a homéroszi világról szóló feledhetetlen képében. Amit ott az emberiség történelmi gyerekkorának varázsáról mond, az ma is termékenyen hat irodalomfelfogásunkra, s jelentős része volt abban, hogy a szovjet nyelvtudományi vitát követő, az alap és felépítmény kérdését újfent felvető, további eszmecsere során nem tévedtünk arra az útra, mely az irodalom felépítményvoltának tagadásához, illetve vitatásához vezethetett volna. Ez át is ment a szélesebb irodalmi közvélemény tudatába, ezzel tehát felesleges itt, megemlékezésén kívül, bővebben foglalkoznunk.

Van azonban Marxnak a hagyományról vallott felfogásában egy olyan elem, melyet — tudomásom szerint — soha sem méltattunk eléggé. »Miért ne volna az emberiség történelmi gyerekkorának, melyben a legszebben bontakozott ki, mint soha vissza nem térő fejlődési foknak, el nem múló varázsa?« — kérdi. Ebben a kérdésben arra a részletre szeretném föl hívni a figyelmet, hogy »soha vissza nem térő fejlődési foknak« nevezi. Ezt néhány mondattal alább még egyszer nyomatékosan megismétli: »Művészetük varázsa nem áll ellentétben a fejletlen társadalmi fokkal, amelyen létrejött. Sokkal inkább annak eredménye, és elválaszthatatlanul azzal függ össze, hogy a kezdetleges társadalmi feltételek, amelyek közt létrejött és egyedül jöhetett létre, *soha vissza nem térnek*«. (Kiemelés tőlem. B. L.)

Marxnak minden szavára figyelniük kell, de erre éppenséggel nagyon kell *most* figyelniük, mert ez a *hagyomány felhasználásának kérdését*, irodalmunk egyik legidőszerűbb kérdését illeti.

Marx történelmi példákkal bizonyítja, hogy a megszülető új, olykor a múlt jelmezét öltve magára, lép a történelem színére, a Lutheri reformáció Pál apostol jelmezét ölti föl, a nagy francia polgári forradalom hol a római köztársaság, hol a római császárság jelmezében jelenik meg, stb. Ám ugyanakkor arra is rámutat, hogy az antik jelmez felöltése nem jelenti a múlthoz való valószínű visszatérést, csak kiindulás, melyet a fejlődés természetesen kinő, túlhalad, elvet. »Camille Desmoulins, Danton, Robespierre, Saint-Just, Napoleon, a régi francia forradalom hősei, valamint pártjai és tömegei római jelmezben és római frázisokkal koruk feladatát hajtották végre, a modern *polgári* társadalmat szabadították fel és alkották meg« — írja a »Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájában.« »Mihelyt az új társadalmi formát megteremtették, eltűntek az özönvízelőtti óriások s velük együtt az új életre kelt római alakok... Így egy másik fejlődési fokon, egy évszázaddal előbb, Cromwell és az angol nép az ó-testamentumból vették a nyelvet, a szenvedélyeket és illúziókat polgári forradalmuk számára. Amikor az igazi célt elérték, amikor az angol társadalom polgári átalakítása megtörtént, Habakukot kiszorította Locke«.

Marx meg is magyarázza egy rendkívül szemléltető példán, mi ennek a jelenségnek nyitja. »A kezdő is, amikor új nyelvet tanult meg, mindig visszafordítja anyanyelvére, de az új nyelv szellemét csak akkor sajátította el s csak akkor tud vele szabadon dolgozni, ha az öröklött nyelvet elfelejti s nem gondol rá többé, amikor az újat használja«.

Azt hiszem ez a kulcsa a hagyomány helyes felhasználásának, itt választható el élesen a múltat reprodukáló epigonizmus, a stilizáló archaizálás stb. a hagyomány termékeny, előrevivő felhasználásától. Marx azért hangsúlyozta a letűnt társadalmi formák soha vissza nem térő jellegét, hogy éles határt vonjon a letűnt korok műalkotásaiban való elmélyedés indokolt volta és a között az illúzió között, hogy vissza lehet térni egy túlhaladott fokra, egy akármiféle aranykorba. »A férfi nem válhat újra gyermekké, csak gyerekessé« — figyel-

meztet. Az irodalmi életre alkalmazva a marxi igazságot, még világosabban látjuk mindenfajta akadémiikus hagyományörzésnek reménytelenségét, reakciós, fejlődést gátló jellegét, minden olyan illúzió csődjét, mely egyik vagy másik irodalmi korszak eredményeit a fejlődés elérhető legmagasabb csúcspontjának fogva fel, azt tovább akarja éltetni, — mint Gyulaiék Petőfi és Arany »klaszszicizmusát«. (Talán az sem túl vulgáris alkalmazása Marx megállapításának, ha azt mondjuk : innen nézvést válik érthetővé, hogy miért válik az akadémiikus epigonizmus valóban gyerekké, gyűgyögővé, sőt miért szorulnak költői a reakciós politikai hatalom tankönyveibe, ifjúsági lapjaiba. Gondoljunk csak Karinthy Frigyes Szabolcska- és Pósa-karikatúráira!)

A hagyományhoz azért kell visszatérni, hogy az új úton tett első, bizonytalanokodó lépteinknél el ne veszítsük biztonságunkat, hogy a merészen új ne formátlanul robbanjon ki, hogy megkíséreljük lefordítani arra az irodalmi anyanyelvre, melyben már otthon vagyunk. A hagyományhoz való visszatérést azonban csak az indokolja, ha a hagyományos formában a megszülető új rejlik s csak *addig* indokolja, amíg az annyira ki nem fejlődik, hogy meg tudja már teremteni magának a maga sajátos, merőben új formáit. A hagyományhoz azért kell visszafordulni, hogy a nagy múltbeli analógiákból az újhoz merit-sünk erőt, hogy az analógiák felidézésével el tudjuk képzelni a még soha nem voltat, hogy a múlt forró szavait földézzve, ihletést nyerjünk új szavak új hevére. »A halottak feltámasztása tehát ezekben a forradalmakban az új harcok dicsőítésére szolgált, nem pedig a régiek parodizálására, arra szolgált, hogy az adott feladatot a képzeletben túlozzák, nem pedig arra, hogy gyakorlati megvalósítása elől visszariadjanak, arra, hogy újra felidézzék a forradalom szellemét, nem pedig, hogy azt csak kísértetjárásra használják fel.« A hagyomány felidézése akkor termékeny, ha a múlt-idéző serkentő példává tudja emelni. Zrinyi ősenek szigetvári hőstettét az egész emberiség sorsdöntő eseményévé fokozza a »Szigeti Veszedelem«-ben, valósággal megsemmisül a magaalkotta nagy példa előtt (»Kis elme ez, ki ír nagy Atyám dolgáru!«), de éppen ezáltal jut el feladata felismeréséhez : »Kézzel is, ha lehet, követem Atyámat«. Petőfi sóhaja, »Mért nem születtem ezer év előtt«, nem a múltba vágyódás sóhaja, hanem egy különb jövődő áhítása, ha ő emlékezik, a jövődő lehetőségeit feszegeti :

...Többek közt én, emlékezem,
Rómában Cassius valék,
Helvéciában Telt Vilmos,
Párizsban Desmoulins Kamill...
Itt is leszek tán valami...

Ady forradalmi fejlődésének előremutató állomása a kuruc-versek korszaka : a legszebb kuruc versek egyidőben születnek a legszebb forradalmi versekkel, nem véletlen az, hogy az »Észe Tamás komája« és »A Jövendő fehérei« ciklusok egy verskötetben jelennek meg, a tizes évek forradalmi előszelében. Aminthogy ugyancsak 1910-ben, Mórícz Zsigmond így búcsúzik Mikszáth Kálmántól : »Követni fogunk és eltérünk tőled. Emlékezünk rád és lerázzuk hatásonkat...«

A hagyomány felhasználásában eleve ott kell lenni a hagyománytól való eltérés lehetőségének. Marx arra is rámutat egy Lassalle-hoz 1861 július 21-én írott levelében, hogy a formai átvétel, a formák átvétele hogyan történik. »Az

pl. bizonyos, hogy a hármás egység, ahogyan azt a XIV. Lajos korabeli francia drámaírók elméletileg felállítják, a görög dráma (és az azt képviselő Arisztotelész) félreértésén alapul. De másrészt ugyanilyen bizonyos, hogy a francia drámaírók a görögöket pontosan úgy értették, ahogyan az saját művészi szükségletüknek megfelelt s ezért még sokáig ragaszkodtak ehhez az úgynevezett »klasszikus« drámához, azután is, hogy Dacier és mások, már helyesen tolmácsolták Arisztotelészt. . . »A félreértett forma éppen az általános, és a társadalom bizonyos fejlődési fokán általános felhasználásra alkalmas forma«. Az irodalom története egyenesen azt igazolja, hogy *átvételtre* szinte csak a félreértett, tehát megmásított, módosított, a művész saját művészi szükségletének megfelelően módosított forma alkalmas. Nem véletlen az, hogy a nyugateurópai versformák első tudatos meghonosítója irodalmunkban, Faludi Ferenc, az újkori irodalmi népiesség elindítója, hogy a disztichon nagy magyar mestere, Vörösmarty úgy megigézte fülünket, hogy ha valaki, mint Devecseri teszi Homeros-fordításaiban, igazi s nem módosított disztichonokban fordítja Homeros époszait, fülünk valami újszerűt s különöset hall versei szép zenéjében s csak lassan döbbenünk rá, hogy Vörösmarty varázsa miatt nem vettük észre, hogy Vörösmarty disztichonjai az újszerűek és a meglepő zenéjűek. Ady kuruc verseit annyiival érezzük hitelesebbeknek Thaly kuruc verseimél, amennyivel Ady bátrabban tér el — új mondanivalója sodrásában — a kuruc költészet hagyományától, mint a hamisító-pontossággal dolgozó, epigon Thaly.

Eleanor Marx-Aveling azt írja emlékezésében Marxról: »Mikor Marx lányának ezekről és egyéb könyvekről beszélt, s megmutatta neki, hol keresse ezekben a művekben a legszebbet és a legjobbat, megtanította gondolkodni — úgyhogy az észre sem vette, mert az ellen berzenkedett volna — megtanította arra, hogy próbáljon a maga fejével gondolkodni és megérteni a dolgokat«. Marx hagyománya, hagyatékának felmérhetetlen kincsestára, arra kötelez, hogy próbáljuk megérteni mélyebben feladatainkat. Ezek a feladatok elsősorban, az irodalomtudomány számára is, politikai feladatok, illetve a politikai feladatoktól elválaszthatatlan, azt segítő feladatok. Marx emlékét ezért véltük azzal szolgálni, hogy egy aktuális irodalmi kérdésre vetettük rá elméjének megvilágító fényét.

DEZSÉNYI BÉLA

KOSSUTH, A FORRADALMI PUBLICISTA

Kossuth Lajos egész élete, alkotó politikai tevékenységének minden korszaka szervesen összefügg a sajtóval. Ő az első magyar államférfi, aki megérti az időszaki lapoknak, a publicisztikai irodalomnak hatalmas jelentőségét a reformok érdekében kifejtett agitáció és propaganda szempontjából; sőt már a bennük rejlő szervező erőt is megsejti és hasznára fordítja — azt az erőt, amelynek fontosságát tudományos következetességgel először Lenin fejtette ki és a bolsevik sajtóban a proletárforradalom nagy vezetői juttattak döntő

szerepre.¹ Kossuth munkásságának minden szakasza egy-egy lapalapítással, vagy egy-egy szorosán összefüggő sajtókampánnyal kapcsolatos. Hírlapírói alkotásának új, Magyarországon eddig ismeretlen formájáról 1842-ben ezt mondja: »Nekünk úgy látszik, hogy a magyar időszakai sajtó 1841-ig a nemzet politikai életére . . . azért nem gyakorlott csak a mostanihoz is hasonló hatást, mivel a szerkesztők s lapvezérek közt alig volt valaki, aki practico-politicus életet élt; mivel többnyire csak literátorok voltak, publicisták nem.« Publicisztikai tevékenységének tartalmát, politikai célját pedig legelső lapjának, az Országgyűlési Tudósításoknak indulása idején így határozza meg: »Mihelyt a nemzet igazán érezni fogja, hogy nyilvánosság nélkül szűkölködik, lesz nyilvánosság — mihelyt melegen érezni fogja — még pedig a nép, a szegény, emberi méltóságából kivetkezett nép fogja érezni, hogy kormány s hatszázezer despota önkénye alatt nyög — nem soká fog felettük önkény uralkodni.«²

Valóban, a Kossuth előtti magyar lapszerkesztők, még akkor is, ha az irodalomban már korszerűen és merészen szólaltatták meg a haladó eszméket, amint a szerkesztői asztalhoz ültek, szűkszavú, fojtott hangon referáló literátorokká váltak. Nem értették meg, vagy nem tudták használni a nyilvánosság nyújtotta hatalmas fegyvert. Kossuth az Országgyűlési Tudósításokkal a nyilvánosság elé vitte a dietai tanácskozásokat, amelyeket nemcsak a cenzúra, de a rendi érdekek s előítéletek is csak vékony vezetőrétegeknek tartottak fenn; még jobban kiterjesztette a politikai élet nyilvánosságát a Törvényhatósági Tudósításokban, végül a Pesti Hírlapban elérte a politikai kérdések előzetes megvitatásának lehetőségét is. Agitációja készítette elő Magyarországot a polgári forradalomra, amelynek vezetésében Kossuth Hírlapja s egy sor brosúra és proklamáció játszottak óriási szerepet. Az emigrációban Kossuth szavára már távoli országok figyelték — talán népekmozdultak volna meg, ha éppen Kossuthot, de főleg környezetét társadalmi helyzete nem akadályozta volna, hogy teljese a néphez forduljanak. Végül nagy erővel vette fel a harcot a nemesipolgári kompromisszumon alapuló kiegyezés ellen — egy külön e célra alkalmazott publicisztikai formával, a nyílt levéllel és Iratainak első kötetével.

I

Az Országgyűlési Tudósítások és a Törvényhatósági Tudósítások

Az Országgyűlési Tudósítások története

A sajtó a feudális korban kezdődő kéziratos hírszolgálat utóda, származéka. Előbb maga is alkalmazkodik a feudális társadalmi viszonyokhoz: királyok, főurak nagy tetteiről, háborúkról referál — saját hangja még nincs. Az erősödő polgári rend kovácsol először fegyvert a sajtóból az osztályharc számára: fokozatosan a maga szolgálatába állítja a feudális világ elleni harcban. Már nem szorítkozik referálásra, hanem véleménye van s ennek a véleménynek szabadságot, nyilvánosságot követel. Bevezeti a közvélemény fogalmát, amely

¹ A sajtónak, mint kollektív szervezőnek jelentőségéről I. Lenin meghatározását. Lenin-Sztálin: A sajtóról, Bp. 1950. 23-24. l. (Marxizmus-leninizmus kis könyvtára 67-69. sz.)

² Kossuth Lajos: A magyar irodalom és művészet 1842-ben. PH (= Pesti Hírlap) 1843. jan. 1. 209. sz., 7. l. A második idézet Lónyay Gáborhoz intézett leveléből, közölve Pesti Napló 1880. jún. 13. reggeli kiadás.

mindent ellenőrzése alá igyekszik vonni. A polgári ideológia hatalmát akarja kiterjeszteni a feudális állam ténykedései fölé, hogy ezáltal végül az államhatalom állásait is bevegye.³ A sajtónak, mint a közvélemény szervének felszabadítása a polgári forradalmak jelszavai közt az elsők között áll. A felszabadításhoz vezető út első állomása pedig a parlamenti nyilvánosság elérése. Az angol parlament tárgyalásai szigorúan titkosak voltak, csak a XVIII. század második felében sikerült az angol újságíróknak bebocsátást kapni a parlamentbe. Franciaországban Mirabeau adta ki az első parlamenti újságot 1789-ben.⁴ Poroszországban 1841-ben IV. Frigyes Vilmos megengedte, hogy a tartománygyűlések jegyzőkönyveit kinyomtassák. Az újságoknak ettől kezdve is csak annyit volt szabad írni, amennyi a hivatalos Staatszeitungban megjelent, a szónokok nevét tilos volt említeni. Marx Károly első nagyjelentőségű sajtóorgánumában, a Rheinische Zeitungban, az egykorú német publicisták élén elsőként követelte a sajtó számára azt a jogot, hogy a tartománygyűlés minden üléséről adhasson tudósítást, mégpedig kommentárral. Marx öt nagy cikksorozatban bírálta a Landtag működését, közülük az elsőt a sajtószabadság és a tartománygyűlés nyilvánosságáról folyó vitáknak szentelte. Éles humorral tette nevetségessé a tartományi képviselőket, akik még a király vékonypénzű »sajtóreformját« sem voltak hajlandók ellenállás nélkül megvalósítani és a legmerészebb kívánságuk csak annyi volt, hogy a szónokok nevét ki lehessen írni az újságban. Erre is csak a közvélemény nyomása, egy több mint ezer kölni polgár aláírásával beadott petíció készítette a privilégiumaikat féltő rajnai rendeket.⁵

Kossuth is a sajtó teljes felszabadítását akarta elérni és tudatosan ragadta meg a véletlen adta lehetőséget az országgyűlési nyilvánosság tettleges megvalósítására. Csak egy pozitív célt tűzött ki magának ekkor: azt, hogy írott országgyűlési tudósításaival utat tör a sajtószabadság felé — mondja ő maga ötven évvel később.⁶ A sajtószabadságról már az 1832 szeptember 7-i zempléni megyegyűlésen kifejtette nézeteit, első reánk maradt beszédében.⁷ Csakhogy érvei még a nemesi ellenállás ideológiai készletéből voltak merítve — a kezdeményező, forradalmi lépést csak az 1832-36-i országgyűlésen teszi meg.

Magyarország sajtós helyzetében — ahol az osztályharc függetlenségi harccal fonódott össze — a döntő lépés még több akadályba ütközött, mint máshol. Az országgyűlés — legalábbis a rendi tábla — ülései nyilvánosak voltak; a karzat, főleg a jurátus ifjúság, a köznemesség leghaladóbb szárnya, éber figyelemmel kíséri a vitákat, ők válnak idővel Kossuth leghívebb szövetségeseivé. De a nyilvánosság nem terjed túl a terem falain, hírlapokban közzétenni a beszédek nem lehet, a hivatalos jegyzőkönyv pedig csak jóval az országgyűlés bezárása után jelenik meg. A kerületi ülésekről, amelyeken a vita leglényegesebb kérdései kerülnek felszínre, napló egyáltalán nem készül. Nem vezetnek naplót a főrendi tábla üléseiről sem.

³ A sajtó történetéről Georges Weill : Le journal. Paris 1934. A közvéleményről Wilhelm Bauer : Die öffentliche Meinung. Tübingen 1914. Kül. 30, 289, 299. l.

⁴ Otto Groth : Die Zeitung. I. köt. Berlin-Mannheim-Leipzig 1927. 781—793. l. Weill, i. m. 71—75. l.

⁵ Weill, i. m. 191. l. Franz Mehring : Karl Marx. Geschichte seines Lebens. Leipzig 1918. 39—41. l.

⁶ Lukinich Imre : K. L. és a M. Történelmi Társulat. Századok. 1927. 225—230. l.

⁷ Kosáry Domokos : K. L. a reformkorban. Bp. 1946. 87—88. l. U. o. (91—157. l.) az OT (= Országgyűlési-Tudósítások) és TT (= Törvényhatósági Tudósítások) történetének eddig legjobb összefoglalása.

A helyzetet az újságok mit sem javítanak. A cenzúra nemhogy a viharos parlamenti reformharcok tárgyalásától tiltja el a sajtót, de még sokkal szelídebb politikai közleményeket is gondosan gyomlálja. A cenzúra pedig királyi jog és az osztrák birodalom érdekeit érvényesíti, függetlenül még a rendek hatalmától is. Ezen a ponton intéznek az országgyűlések és a megyék 1790-től kezdve heves támadásokat a cenzúra ellen: arról az alkotmányban nincs intézkedés, tehát törvénytelen. Bars megye hatalmas feliratban hangoztatja, hogy eleink mindenkor fenn kívánták tartani a szó és a gondolat szabadságát. A sajtószabadság mellett foglal állást Dessewffy József az 1830-i országgyűlésen tartott és nyomtatásban is megjelent beszédében.⁸

De mindez a kérdésnek csak egyik, a rendi intézmények keretei között is világosan érthető és kimondható oldala. A gyarmati elnyomást saját személyükben is sínylő nemesek sérelmeinek szoros tartozéka. Van azonban egy másik oldala is a nyilvánosság ügyének, amelyet a rendi nemesség nagy része nem vesz észre, vagy inkább nem akar észrevenni. És cselekedeteit mégis ez irányítja: a nyilvánosság, a sajtószabadság és vele a közvélemény állandó ellenőrzése saját rendi pozícióit is fenyegeti s előbb-utóbb kérdéssé teszi a kiváltságok további fenntarthatóságát, Kossuth szavaival nemcsak az abszolútista kormány, de a »hatszáz ezer despota« helyzetét is. Innen van, hogy a teljes sajtószabadságtól a rendek is visszatörpölnének, innen van, hogy az országgyűlési újságról folyó viták nem vezetnek konkrét eredményre. Sőt, a nemesség legreakciósabb része nyíltan ki is mondja, hogy az ő felfogása szerinti publicitásnak semmi köze az újságok szabadságához. A publicitás kétféle: authentica és non-authentica. »Authentica« — az, amit Magyarországon tapasztalunk: a követ jelentéseket küld megyéjének, a megye viszont instrukciókkal látja el követét. Non-authentica az, amit az újságok üznek: saját felfogásuk szerint magyarázzák a követek beszédeit. Mentsen meg az ilyen nyilvánosságtól az Alkotmány, nekünk »teljességgel nincs (rá) szükségünk, mert eddigi Constitutionunk mellett örökre megmaradni kívánunk.«⁹

Az Alkotmány a végső szó: benne keres védelmet a rendi országgyűlés zöme bevallottan a bécsi önkény, be nem vallottan az Országgyűlési Tudósításokban feltörő hazai haladó közvélemény ellen is. Ha ezt a kettősséget figyelembe vesszük, elég röviden végigfutnunk az országgyűlési újságról folyó vitákon, könnyen érthető, miért nem vezettek sikerre. Azért, mert Kossuth és a diéta valóban haladó követei számára a diétai újság csak az első lépést jelentette a teljes sajtószabadság felé, a reakció és a két álláspont közt sodródó zöm számára pedig — tudatosan vagy tudattalanul — nem volt sokkal kívánatosabb, mint a Bécsből irányított cenzúra.

Az 1830-i országgyűlésen Andrassy György tornai követ az ülésekkel párhuzamosan megjelenő külön országgyűlési újságot javasolt. A vitában a többség óvott a sajtószabadság kérdésének felbolygatásától s csak az ment határozatba, hogy — amennyiben valaki engedélyt kérne országgyűlési újság nyomtatására s azt nem kapná meg — pártfogásba veszik. Rendi nyelven ez azt jelenti, hogy sérelmi kérdést csinálnak az ügyből. 1832 december 22-én — mindjárt az új országgyűlés megnyitása után — vita kezdődött a napló kérdésé-

⁸ Az országgyűlési nyilvánosságról és a cenzúra elleni megyei mozgalomról Sándorfy Kamill: Törvényalkotásunk hőskora. Bp. 1936. 209-213. I. Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története. Bp. 1887. 120-125. I.

⁹ Ponorí Thewrewk József: Hazafiúi elmékedések. Pozsony, 1833. 48 skk. I.

ról s ekkor Andrassy újra felhozta a diétális újság ügyét. Másnap a vita tovább szélesedett: felvetődött az a kívánság is, hogy a kerületi ülésekről is készüljön ezentúl napló. A kívánság határozatba is ment, az újság kérdésében pedig ismét úgy döntöttek, mint 1830-ban: ha valaki vállalja, pártolni fogják. Csak-hogy ekkor már mindenki tudja, hogy van ilyen vállalkozó: délutánönkint Andrassynál és Wesselényinél az ellenzéki vezetők tárgyalják a terveket, előbb Bertha Sándor neve kerül felszínre, majd 29-én már Kossuthal tárgyalnak.

Kossuth a december 27-i kerületi ülésen tünt fel először. Mint »távollevő követő« vesz részt az országgyűlésen, tehát tanácskozási joga van és ő ez alkalommal — először és utoljára — él is e jogával. Szót emel az ellen, hogy a rendi tábla már előre le akar mondani a kerületi ülések naplójának kinyomtatásáról s megeleghet, hogy az »diktaturán« (diktálás után kézzel leírva) készüljön. Hiába tetszik azonban Kossuth fellépése, hiába mutatja be az eddigi ülésekről készült jegyzeteit — Andrassy, ki 29-én még ebéden látta vendégül, másnap, nyilván Zemplénből kapott rágalmozó hírek alapján, gyanúsna találja Kossuth személyét s a kerületi naplóra Bertha Sándor és Munkácsi János kap megbízást. Pütkösdí királyság, mert a nagy lendülettel indult ügy megbukik azon, hogy a pénzt, amely a napló szerkesztésére kellene — mindössze 346 Ft — nem bírják összegyűjteni. Február végén Berthaék lemondanak. Ezzel a kerületi napló megbukott. Az országgyűlési napló kivonata — amelyet a meg nem valósult országgyűlési újság pótlékának szántak — májusban újra napirendre került, de ekkor az egész újságkérdést a rendszeres munkálatokhoz tették át. Az országgyűlés végén el is készült egy törvényjavaslat, amely az országgyűlési újság felelős szerkesztőjétől 5000 forint óvadékot követelt s az újság ellenőrzését a két tábla tagjaiból alakult bíróságra bízta volna. Törvény azonban nem lett belőle.¹⁰ A rendek kezdeményezéséből országgyűlési újság sohasem jött létre, mert az arisztokrácia nem látta be, hogy »a köz vélemény erősebb garantiája a képviselés helyes teljesítésének, mint minden Instrukció és esküvés.«¹¹

Mialatt az országgyűlés hosszasan tanácskozott újságjáról, Kossuth megindította a magáét. Nem választotta az 1830-ban, meg az új országgyűlés kezdetén is határozatba ment utat: nem kért engedélyt s nem vette igénybe a rendek pártfogását. Jól látta, hogy ez a pártfogás legfeljebb annyit jelenthetett volna, hogy ügye az országgyűlési sérelmek közé kerül, hangzatos viták, szép beszédek ürügye és alkalma lesz, de Tudósításai nem születhettek volna meg. Nem tárgyalásokra volt szükség, hanem arra, hogy valaki kezébe vegye a végrehajtást. Ezért nem helyezkedett az országgyűlés védelme alá akkor sem, amikor könyomatoss sajtóját elvették. Ellenállás helyett a kitérést választotta. Nem félelemből, mert később, a Törvényhatósági Tudósítások esetében, megmutatta, hogy az erőszak sem tudja elriasztani. De ekkor már ismert újságjainak hosszú múltja adott erőt az ügynek; letartóztatása már nem árthatott, inkább használt a sajtószabadságnak s az ellenzéki mozgalomnak. A kicsiny kezdetet azonban még féltetni és ápolni kellett. A nemesi ellenzék legjobb szándékú vezetői sem nyújthattak ekkor még hathatós védelmet, csak saját bizalma munkájának korszerű, szükséges voltában.

¹⁰ Kosáry, i. m. 92—96. l. Ferenczy, i. m. 230-234. l. Kölcsey Ferenc: Országgyűlési Napló. (Minden munkái Bp. 1886. VIII. köt.) 22., 23., 26., 27., 37., 38., 61., 76., 82. l. Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások. Kiadta Barta István (ezentúl: OT). Bp. 1948-1949. I. köt. 30-32., 36-37., 103., 152. l. Viszota Gyula: K. L. írott hírlapjai. Budapesti Szemle. 1927. 206. köt. 90-113., 231-252., 381-414. l.

¹¹ OT. 30-31. l. (1832. dec. 24.).

Mindennek nem mond ellent az, hogy Orosz Józseffel együtt hajlandó volt a kerületi napló vagy akár a naplókivonat szerkesztésére. Szüksége lett volna rá, mert minden jövedelme az a 13 forint volt, amit megbízói fizettek havonta.

Inkább azt kérdezhethetnénk, miért vette be Orosz Józsefet társnak az Országgyűlési Tudósítások szerkesztőségébe. Hiszen Orosz maga bevallotta később, hogy a munka javarészt mindig Kossuth végezte. Valószínű, hogy Orosznak országgyűlési körökben már jólismert nevétől várta, hogy bizalmat kelt azokban is, akik őt még nem ismerték, vagy — Andrassy információi alapján — nem néztek rá jó szemmel. Orosz, pozsonyi ügyvéd, maga is távollevő követe, az 1830-as országgyűlésről tett már közzé diétai naplót, amelyet Kossuth elismerésre méltónak tartott. De segítségre is volt szüksége Kossuthnak, mert egy ember »ha naponként 5-6 órát az ülésen töltött, otthon jegyzőkönyvet redigált, a conferentiális társalkodásokat kereste, levelezett, a rossz hibás írások lehető correcturájával napokat vesztett, egyes nevezetesebb beszédek után végig hajházta a várost, s ha egy nap két felé is volt ülés, azon ülésnek, melyben jelen nem lehetett, tetteit nagy bajjal gyűjtögette — egy dolgot sem végezhetett tökéletesen.«¹²

Mindenesetre még az Orosszal való szövetség, sőt az országgyűlés megnyitása előtt határozta el, hogy az országgyűlésről kéziratot tudósításokat ír s erre az elhatározásra a diétális újságról folyó vitáknak semmi befolyásuk sem volt. Ha valaki segített Kossuthban az elhatározást megérlelni, az csak Lónyay Gábor lehetett, aki néhány zempléni barát és jóismerős — Soós János, Vécsey Pál — társaságában felkérte Kossuthot, hogy havi 10 Frt-ért küldjön számukra ilyen tudósításokat.¹³

Ilyen előzmények után indultak meg az Országgyűlési Tudósítások 1832 december 17-én. 1836 május 15-ig, az országgyűlés bezárásáig 344 számot adott ki belőlük Kossuth. A kéziratot újság úgy készült, hogy Kossuth a maga módján rövidítve (nem gyorsírással) jegyezte az üléseket, jegyzeteiből otthon elkészítette a fogalmazványt, majd szegénysorsú másolókkal, jurátusokkal s másokkal leíratta a kívánt mennyiségben. Az első évben mintegy 25, a másodikban 40 írnok dolgozott nála. A »kancellária« vezetője előbb Gönczy Gedeon, majd Farkas János, debreceni származású fiatal jogász volt. Az előfizetők lassan szaporodtak, 1833 tavaszán 40, szeptemberében már 72 példányban készültek a tudósítások. Kossuth maga minden munkáját a lapnak szentelte, társadalmi kapcsolatait is a legcsekélyebbre szorította le. A munka nem könnyű: néha későig tart az ülés, besötétedik a tárgyalóterem s a kevés gyertyából nem jut a szorgalmasan jegyzető absentiumi ablegatus számára. Ha sok az anyag, például a vallási viták alatt vagy az urbárium részletes tárgyalása idején, meg kell kettőzni a lapok számát, míg újból utóléri az ülések fonalát.¹⁴ Ilyenkor persze nagyobb a költség is, sürgetni kell az előfizetési díjakat — havi 10 Ft — melyek néha hónapokig is elmaradnak.¹⁵ 1833 április 16 és június 16 között csak 30 előfizető fizetett, a két hónap összes kiadásai pedig 629,24 Ft-ot tettek ki. Egy-egy levél összes kiadásai 50-60 Ft között voltak.¹⁶ A havi tiszta jövedelem

¹² Elfelejtett levelek K. L.-tól. Pesti Napló 1880. jún. 13. reggeli szám.

¹³ Lónyay Gábor: K. L. elfelejtett levelezése. Pesti Napló. 1880. jún. 23. reggeli szám. Kosáry, i. m. 96—97. l.

¹⁴ OT. III. 725., II. 7. l.

¹⁵ U. o.

¹⁶ Számadási könyvecske Országgyűlési tudósításaink 4 hónapjaira. Orsz. Levéltár. K. L. iratai. I. sor. 89. csomó.

a szerkesztők részére ebben az időben 50 forint körül mozog; az elosztásra fennmaradt összegből Kossuth először Oroszt fizeti ki.

A másoltatás sok időbe került s nagy költséggel járt. Hogy ezen segítsen, Kossuth egy bécsi litográfustól kósajtót vásárolt s a 69-82 számokat ezen készítette. Ekkor tört ki a vihar, amelynek a felhői a kormányhatóságok iratváltásaiban már január óta gomolyogtak.

Helmezy, a Jelenkor c. hírlap szerkesztője lapjának január 5-én megjelent 2. számában — minden eddigi szokás és cenzúra-rendelet ellenére — három oldalra terjedő országgyűlési tudósítást adott. Február 1-én már az államtanács elé kerülnek a Jelenkor »búnei«: még az 1832. évi utolsó számokban a latin nyelv ellen cikkezett, ezenkívül külföldi lapok mintájára a cenzúra által törölt sorok helyét üresen hagyta, végül országgyűlési tudósítást ad, sőt egy következő számba »Pótlék az Ország Gyűlési minden rendű eddigi ülésekhez« c. függelék is akart adni. Ezt már megakadályozta a cenzor — akit mindennek ellenére az első tudósítás elnézéséért azonnal nyugdíjaztak. Hasonló »bűnöket« követett el a Hazai és Külföldi Tudósítások, meg az Erdélyi Híradó is. És az udvari kancellária értesülése szerint mindnyájan a Kossuthi-Orosz-féle újságból merítették a tiltott anyagot.

Itt kezdődik a kormány izgatott tanakodása afölött, hogy az Országgyűlési Tudósításokat hogyan lehetne beszüntetni, hiszen ha a híriapok is közlik, ami benne van, »nem sok hiányzik már ahhoz, hogy a sajtószabadságot tényleg meglévőnek lehessen tekinteni.« Még érdekesebb azonban, hogy a Jelenkor cikkéről — amely pedig nem egyezik Kossuth ugyanazon napokról adott tudósításának szövegével — Kossuth azt írja: »Hogy a Jelenkor 2-ik számja tollamból folyt, alkalmasint el volt található«. Tudomásul kell tehát vennünk, hogy Kossuth megkísérelte, mégpedig mindjárt kezdetben, az országgyűlési nyilvánosságot a nyomtatott újságok felé is kiterjeszteni. Az ötletszegény és törvénytisztelő Helmezy magától alig vetemedett volna erre és lapja 5. számában már sietve alkalmazkodik a cenzúra-rendszabályokhoz, amelyek megszabják, mit szabad megírni az országgyűlésről: »A pozsonyi két újság élénkbe tűzött vezérléte után ennyit mondhatunk« — ez a szöveg előzi meg a 23 sorra csökkent diétai beszámolót.¹⁷

Jellemző, hogy a megriadt kormányzerveknek a rendek sietnek segítségére: az inkriminált cikk ugyanis a beregi követek egyik felszólalását hibásan közölte, mire ezek a nádorhoz mentek, aki a maga részéről készséggel utasította a pesti revizort, hogy ne engedjen mást megjelenni a diétáról, mint amit a pozsonyi német és latin újság hoz. »Nem uraim, még mi sajtószabadságra meg nem értünk« — írja naplójába Kölcsey...¹⁸

A tavaszi aktahullám elcsitult az Országgyűlési Tudósítások körül, de ősszel a könyvmatos sajtó már nagyobb vihart vert. Szeptember 4-én jelentette Wirkner kancelláriai fogalmazó, a kormány pozsonyi referense, hogy Kossuth litográfiát vásárolt. Szeptember 10-én már az államtanács előtt van az ügy. Egy pillanatig sem vitás, hogy a sajtót el kell venni Kossuthtól, de hogyan?

¹⁷ Vizsota, i. h. OT. I. 96., 103. l. — Bécsi Áll. Levéltár. Conf. A. 126/1833., 172/1833. (»So fehlt wahrlich nicht viel um die Pressfreiheit als bereits bestehend zu betrachten«) · 303/1833., 254/1833., 373/1833., 480/1833. (Goriupp Alisz kiadatlan gyűjtéséből). Az OT. 9. számának fogalmazványában a befejezetlenül maradt sor: »Toldalékjaink is sajnálom, hogy el maradnak, mert...« (I. 97. l.) véleményünk szerint szintén a Jelenkor eltiltott tudósítására utal.

¹⁸ Vizsota i. h. Kölcsey i. m.

Ő is, Orosz is távollevők követői s mint ilyenek személyükben nem megtámadhatók. Nyílt eljárás esetén — int a nádor — Kossuth az országgyűlés elé vinné a dolgot és éles támadásra szolgáltatna alkalmat a kormány ellen. Metternich tanácsára — most először de nem utoljára! — felvetik a kérdést, nem lehetne-e Kossuthot »áldozat« árán »jobb útra téríteni«. De Majláth Antal zempléni főispán, a későbbi kancellár, aki ismerte Kossuthot, nem ajánlja. Megkísérik a litográfia eladóját, Krafft bécsi könyvmót megkörnyékezni, hogy vásárolja vissza Kossuthtól a sajtót. Ez a megoldás nem sikerül. Végül Zichy Ferenc főlovászmester útján szólítják fel Kossuthot, hogy kártérítés ellenében adja át a sajtót. Ha ellenállna — így szól a terv — el kell fogni. Minden előkészületet megtesznek erre az eshetőségre is, de csodálatosképpen Kossuth enged. Csak azt köti ki, hogy a költségeit térítsék meg és a főlovászmester terjessze fel kérvényt, melyben a litográfia használatának megengedését kéri s ennek ellenében még arra is hajlandó, hogy egy időre — a feltűnés és országgyűlési viták elkerülése végett — elhagyja Pozsonyt, családi körülményeit adva magyarázatul.¹⁹

Kétségtelen, hogy ellenállás esetén a rendek védelmükbe vették volna, de az erőszak ellen nem tehettek és nem is tettek volna semmit. Kossuth népszerűsége nőtt volna, de a sajtószahadság első úttörő kísérlete alig több, mint félév után nyomtalanul eltűnik. De megsemmisült volna a vállalat akkor is, ha a sajtó elkobzása után a kérdés fölött az országgyűlésen vitára kerül a sor. Kossuth ideiglenes távozása nem a kormány, hanem Kossuth nagy céljának érdekében állt.

Október 8-tól, a 83. számtól kezdve az Országgyűlési Tudósításokat ismét kézzel sokszorosították. Kossuth eltávozott Pozsonyból. Február 1-ig Orosz szerkesztette a Tudósításokat anélkül, hogy ez a lapon meg lett volna említve és hogy bárhol másutt Kossuth távozása szóba került volna. December 8-án azután Orosz meglepetésszerűen közli, hogy 1834 február 1-től kezdve »Diaeta-közlő« cím alatt maga fogja kiadni az országgyűlési újságot. Kézenfekvő, hogy Orosz részéről tudatos kísérlet történt arra, hogy a Tudósításokat Kossuthtól elorozza. Kossuth önkéntes távozását a kormány úgy akarta felhasználni, hogy Orosz a köziratú újság kizárólagos tulajdonosává tegye és segítségével a vállalkozást veszélytelené vizenyősítse el. A titkos iratokból kitéűnik, hogy ugyanakkor, amikor Kossuth megvesztegetését meg sem merték kísérelni. Orosz elfogadta a rendszeres havi szubvenciót és Metternichék zsoldjába állt.

Orosz decemberi előfizetési hirdetésére Kossuth azonnal cáfoló körlevelet adott ki, amelyben kijelenti, hogy februártól kezdve ismét maga veszi át a szerkesztést. Február 1-től, a 117. számtól az Országgyűlési Tudósítások címfelében, a dátummal egy sorban már fel van tüntetve, hogy »Kossuth Lajos szerkesztése«. Ugyanettől az időponttól Orosz is megindítja a Diaeta-közlőt. Mindketten havi 8 Ft-ra szállítják le az előfizetési díjat.²⁰

Míg Orosz Diaeta-Közlője kisebb terjedelemben — 8 oldalnál soha sem hosszabban — meglehetősen száraz eseményközlésre szorítkozott, addig az Országgyűlési Tudósítások még sokszor okoztak gondot Wirknernek és fölöttesei-

¹⁹ Viszota, i. h. Conf. A. 1058/1833. (Goriupp Alisz gyűjtése). Viszota nem ismerte, vagy nem közölte az utóbbi iratnak azt a részét, ahol Kossuth bejelenti önkéntes távozását. Pedig Kossuth e látszólagos szolgálatkészsége nem lehet reá nézve kompromittáló. A kormánnyal való alkudozás gyanúja nem merülhet fel, mert nem neki, hanem Orosznak ajánlottak fel havidíjat azért, hogy a kormány szolgálatába álljon.

²⁰ K. L. pályakezdése. Őt kiadatlan levél. Az Ujság. 1906. jún. 10. Lukinich Imre: K. O. T.-ának történetéhez. Magyar Könyvszemle. 1926. 279-289. I. Viszota, i. h.

nek. Különösen a Kölcsey visszahívása alkalmából kiadott gyászkeretes szám terjesztését szerették volna megakadályozni. Szóbakerül Kossuth szigorú megintése is — de ezt a gondolatot el kellett vetni, mert közvetve a kéziratos újság elismerését, tehát legalizálását jelentené.²¹ Legalább a Tudósítások nyomtatott kiadását, melyet Kossuth az országgyűlés befejezésekor külföldön akart megjelentetni, sikerült megakadályozni. Az országgyűlés végén viszont a kerületi ülés egyik elnöke köszönetet mondott »azon érdemes férfiúnak, ki . . . a nyilvánosságot férfias állhatatossággal terjesztvén, az előítéleteken oly részt tört, melyet a haladó kor sietséggel fog tágítani, de egy önkényes hatalom elzárni már nem lesz képes.«²²

Az Országgyűlési Tudósítások jelentősége

Az Országgyűlési Tudósítások megjelentetése és négy éven át következetes fenntartása magában véve is forradalmi cselekedet volt a nyilvánosság, a haladó gondolat terén. Ezt bizonyítja, hogy a kéziratos országgyűlési újság a következő országgyűlésnek már elmaradhatatlan tartozéka. Az 1834-i erdélyi országgyűlésről Stuller Ferenc, az 1839-40-i pozsonyi diétáról Stuller és Bodon Ábrahám, az 1843-44-iről Záborszky Alajos készítettek írott tudósításokat.²³ De ekkor már Kossuth kezdeményezése a nyomtatott hírlapok számára is kitágította a korlátokat. 1843/44-ben már minden újság bő tudósításokat hozott az országgyűlésről és végül 1847 november 12-én az országgyűlési szónokok nevének megemlítését is megengedték.²⁴

Az Országgyűlési Tudósítások pusztja megjelenése is döntő hatású volt. Azt az országgyűlést figyelte végig közlő, amelynek évekre nyúló hosszú tárgyalásaiban először csillant meg a reformszellem fénye.²⁵ Kossuth írott újságjaiban híven tükröződött a vitáknak nemcsak tartalma, de szelleme is. Kölcseynek és Deáknak a kor színvonalán álló javaslatai mellett fény derült arra is, hogy az ellenzéki megnyilatkozások nagy része a régi rendi oppozíció, a sérelmi politikát folytatja. Kossuth mintegy tükröt tart a követek elé: tudatossá teszi, hogy szavuknak visszhangjuk támad s ez máris egy ismeretlen, új erőt jelent a tanácskozásokban.

Ennél azonban tovább is megy. A beszédek adja vissza, de szavain átüt a nyílt állásfoglalás. Különös rokonszenvvel kezeli az ellenzéki szónokokat: Wesselényit, Kölcseyt, Deákot, Balogh János barsi, Beöthy Ödön bihari követeket, Felsőbüki Nagy Pált. Mikor szólásra emelkednek, néhány szóval bemutatja őket: »Gr. Széchenyi beszédjét a szép gondolatok és szív rázó képzetek tömött massájának nevezem«, »azon csend és figyelem következék, melly Kölcsey szavait kísérni szokta.« Beszédeiket részletesen, hosszan közli, különösen Nagy Pálét, kinek szavaiban sokszor már a későbbi, a Pesti Hírlap Kossuthjának hangját érezzük.²⁶

²¹ Vizota, i. h.

²² Kosáry, i. m. 125-26., 127. l.

²³ Orsz. Levéltár. Vörös Antal gyűjt. 577. és 734.

²⁴ Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. Kiadta és a bevezetést írta Barta István. Bp. 1951. (A továbbiakban : Barta.) 296. l.

²⁵ Kosáry, i. m. 110. l.

²⁶ 1834. nov. 13. OT. 196. sz. I. 693-698. l.

A beszédek sokszor maguk a szónokok adják át Kossuthnak vagy inkább Farkasnak, az eredeti fogalmazványba idegen írással kerülnek bele.²⁷ A reakciós beszédek rövidebbre fogja vagy ellenkezőleg: éppen közlésükkel pellengérezi ki. A felsőtábla rendkívül hosszadalmas szónokának, br. Szepesy pécsi püspöknek minden megszólalása mosolyt kelt: maga a nádor szakítja félbe, amikor a só árának leszállításáért buzgó hálát rebeg; máskor éppen azután zárják le a vitát, hogy felszólalásra jelentkezett.²⁸ Kossuth nem is tagadja, hogy beszámolóit »lelke soha meg nem változandó meggyőződésének« színét viselik. Ezt vállalja is. Állítsák bár elé »jutalmul a mennyeknek minden örömét s rettentésül a pokolnak minden ijedelmét«, meggyőződését meg nem tagadja.

De Kossuth nemcsak anyagának bemutatásában mutatkozik újságírónak. Nyíltan ki is mondja véleményét; így mindjárt az első szám toldalékában: »Meg hívtuk az Úr lelkét, hogy szálljon meg minket, adja Isten az Úri lélek ne szállott légyen meg igen vastagan, mert úgy mi lesz az Uraság alatt senyvedő népből.«

A beszédek kommentálására, véleményének kimondására különösen egy, már a munka folyamán tapasztalt körülmény ad lehetőséget. Kossuth fogalmazványát rendszerint éjszaka írja, azután másolják az írnokok. A postanapokon, amikor a Tudósításokat elküldik, nem képesek a lapok indulásáig leírni az utolsó nap tárgyalásait. Ezért bevezeti, hogy ezekről rövid összefoglalást ad s a beszédek részletes közlését a következő számra hagyja. Az összefoglaló toldalékok azután bő teret adnak arra, hogy éppen a legfrissebb, tehát legérdekesebb eseményeket kiszínezve, saját gondolataival kiegészítve, agitatórius formában mondja el. Szinte mindjárt 30-40 soros kis cikkek nének ezek az összefoglalások, a későbbi kossuthi vezércikkek sok jellemző formai sajátosságát, de egy-két vezéreszméjét is előre tükrözve. Az 1834 augusztus 30-i országos ülésről készült beszámolójában utal a jamaikai rabszolgák felszabadítására — ezt keserűen humorizáló összehasonlításként a hazai jobbágyok sorsával a Pesti Hírlap többször fogja ismételni. Az 1833 január 31-i kerületi ülés összefoglalójában az úrbéri munka 7. §-áról szólva pedig így ír: »Ha ez most nem menne is keresztül, két három év alatt a köz véleménynek bizonyosan engedend s a Magyar Aristocratia az egész történetben példa nélkül lévő azon nagy szívűségnek adja bizonyosságát, hogy nem mint más nemzeteknél volt, a nép vagy idegen hatalom impulzusának, hanem tsupán az igazság szeretetének engedve önként nyujt felebarátainak engedélyeket.« A nemesség önkéntes lemondásának fikciója talán legelső formájában jelentkezik itt: nem a nép csillapítására, mint negyvennyolcban, hanem az arisztokrácia befolyásolására — igazolva Révai József megítélését Kossuth egyeztető helyzetéről a tömegek követelése s a köznemesség osztályhelyzetéből eredő magatartása között.²⁹

Nem hiányzik ezekből a kezdetleges vezércikkekből sem a maradiság humoros kipellengérezése, mint amikor az esztergomi Andrassy nagyhangú kijelentését idézi: »nekünk a művelt világ törvényt nem szab, a köz vélemény irányt nem parancsol«. Még a szavazás is érzelmi színezetet kap: az országos üléseken a kerületi ülésnek az eredeti operátumnál haladóbb szövegezését egy-egy »hatalmas maradjon« védi meg a reakciók változtatási szándéka ellen.

²⁷ Pl. OT. 79. sz. II. 197-198. l.

²⁸ OT. I. 169-170. III. 100. l.

²⁹ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1949. 121. l.

»A követi kar, ha valamit concentrice fel veszen, roppant, rettenetes erő. . .« — írja Kossuth. S magát ezt a rettenetes erőt egyre jobban mozgósítja Kossuth írott újságja, amikor beszámol a haladó párt eredményeiről, a nemesi közvélemény megváltozásáról, például a »tulajdoni jus kiterjesztésének« ügyében, amelyet előbb kinevettek, de 1833 április 28-án már 22 megye mellette szavazott és »míg országos ülésre kerül a dolog: két három megye nagy változást tehet.« A változást pedig éppen a Tudósítások mozdítják elő: hatásuk alatt a megyék sokszor adnak új, haladóbb utasítást követeknek.³⁰ Az írott újság már nem pusztán tájékoztató, hanem a közvélemény szervezője, az országgyűlésre visszaható erkölcsi erő.

A Törvényhatósági Tudósítások

Kossuth új című írott újságja kétségtelenül az Országgyűlési Tudósítások közvetlen folytatása. 1836 május 15-én, amikor országgyűlési beszámolóit lezárta, már szét is küldte a Jelentést új lapjának megindításáról. Új vállalkozását a Jelentésben az elkövetkező új országgyűléshez szánja előkészítésül: »... a törvényhozónak... kettős kötelessége van, egyik: megérteni az időnek jeleit, ismerni a nemzet szükségait, s ezekhez mért czélszeres intézkedésekben követni a közvéleményt, melynek létezését s hatalmát hasztalan igyekezni tagadni, másik: eme közvéleményt a jövő törvényhozásban szolgálándót előkészíteni...«³¹

Az új időszaki kiadvány mégis más és több, mint elődje. Anyagának javarésze már nem egyetlen, összefüggő eseménysorozatról szóló napló: különböző helyekről, az ország megyéiből gyűjti össze Kossuth. És itt jelennek meg először a munkatársak: míg eddig csak a leírással, az expedícióval, meg legfeljebb az anyag egy részének összegyűjtésével foglalkozott pozsonyi kancelláriája, addig most a Pestre áttett kancellária körül levelezők hálózata csoportosul. A Törvényhatósági Tudósítások egy-egy száma már heterogén anyagot tartalmaz. Kossuth védekezésével szemben, hogy csak eddigi levelezését folytatja, joggal állapította meg a nádor, hogy a Törvényhatósági Tudósítások teljesen hírlapjellegűek, mert előzetesen hirdette kiadójuk, meghatározott díjért és meghatározott időközökben jelennek meg.³²

A levelezők Kossuth ellenzéki barátai: Török Gábor Biharból, Balogh János Barsból, Luka Sándor Hontból, Klauzál Gábor Csongrádból, Makay Sándor Krassóból, Novák Antal Békésből, Bohus János Aradról, Olgay Gáspár Pozsonyból, Besze János Esztergomból, Zalából pedig Deák Ferenc. Deák követi jelentését hosszú folytatásokban közölte Kossuth kéziratos újságja. A Törvényhatósági tudósítások fő tartalma az ehhez hasonló követi beszámolók, még gyakrabban és még bővebb részletekkel azonban az ú. n. szólásszabadsági ügy, Lovassynak és társainak elfogatása körüli viták, végül pedig magának a Törvényhatósági Tudósításoknak országos sérelemmé nőtt üldöztetése volt. Kossuth itt már teljes nyíltsággal hangsúlyozza ellenzéki meggyőződését és nem keres külön formát a megszólalásra, hanem szinte várja az alkalmat, hogy a megyei viták egy-egy részletéhez azon melegében fűzze hozzá véleményét.

³⁰ OT. I. 363., 343. 1. és Előszó 7. 1.

³¹ Hentaller Lajos: K. és Kora. Bp. 1894. 37. 1.

³² Kosáry, i. h. Vizsota, i. h. Törvényhatósági Tudósítások. K. L. levelezése 1836. évi július 1-től 1837. évi május 7-ig. K. Földváry Mihály. Bp. 1879. (= TT).

De itt is, mint az Országgyűlési Tudósításokban, nem annyira Kossuth saját szavai, mint inkább a sokszor már forradalmi hangú beszédeknek nyújtott nyilvánosság az, ami a vállalkozásnak jelentőséget ad. Ezeket emeli ki az 1839 március 2-án Kossuth ellen hozott ítélet is: »az alperes oda fordítá egész igyekezetét, hogy minden alkotmány és törvényes rendszer elleni elvek, mint pl. az ország aristocratico-monarchica rendszerébe ütköző személy és vagyombeli jussok egyenlősége és több e felék hírlapjai által terjesztessenek.« Joggal vetítik a Kossuth ellen eljáró felsőbb hatalmak elé a forradalom árnyékát az ilyen szavak: »Sokat szenvedett már a magyar s legtöbbet az Ausztriai ház alatt, mégis mi tisztán áll előtte, mi tisztán áll a világ előtt nemzetünk? Vannak népek, kik fejedelmüket földönfutóvá teszik, kik a ministereket börtönbe vetik, kiknél a fejedelem nem mer másképp, mint vassal bélelt kocsiában kimenni...«³³

Míg Pozsonyban Kossuth csak leveleivel agitált, az ellenzék mozgalmában személyesen nem vett részt, addig most pesti lakásán a »kávéforrás« fölé az éjszakába nyúló megheszélések folynak. Az ellenzéki kipróbált vezéreken, Balogh Jánoson, Bezerédy Istvánon, Klauzál Gáboron kívül megjelennek itt a fiatalabb fegyvertársak is, köztük első helyen a Madarászok, kiknek Fejérmegye közgyűlésén folytatott sikeres hadakozásáról bő terjedelemben adtak hírt Kossuth tudósításai. Madarász József jelenlétében elhatározzák, hogy az 1837-i medárdnapi vásárra összehívassék minden ismertebb elvtárs az ellenzék központi bizottságának megalakítása céljából.³⁴ S a forradalmi hangulatot a Törvényhatósági Tudósítások tovább táplálják: az utolsó szám 1837 május 7-én — Kossuth elfogatásának napján — Pest megye tiltakozását a pozsonyi német újságnak az ifjak ügyében hangoztatott hamis vádjaira, amelyet kinyomattak, de a cenzúra lefoglalt, Kossuth írott lapjához mellékelve küldi szét.

Érthető, hogy a hatalom az új, még veszedelmesebb ellenfélre most már azonnal felfigyel. Metternich számára kerülő úton megrendelik az írott Tudósításokat, melyeket ő gondosan lefordított magának.³⁵ Amint Kossuth jelentése 1836 május 15-én megjelenik a Nemzeti Kaszinó hirdetőtábláján, a nádor azonnal elrendeli a Tudósítások betiltását. Kossuth azonban óvással él: nem folyóiratot ad ki, hanem magánleveleket, és nem tesz mást, mint folytatja, amit Pozsonyban megkezdett, akkor pedig 3½ éven át nem volt ellene kifogás. Hosszas huzavona következik akörül, hogy melyik hatóság vállalja magára a Tudósítások elnyomásának hálátlan feladatát.³⁶ És Kossuth most nem vonul vissza, mint Pozsonyban: érzi évek során át megedződött kéziratossá váló hírlapjának mozgósító erejét s tudja, hogy most érdemes dülőre vinni az ügyet.

A nádor ismételten betegségére való hivatkozással vonja ki magát a Kossuth pártját fogó megyegyűléseken való részvétel alól. Végül a kancellária és az államtanács magáévá teszi Pállffy Fidél, az új, erőszakos magyar (de magyarul nem tudó) kancellár álláspontját, hogy Kossuthot el kell fogni s mint felségsértőt azonnal a királyi tábla elé állítani. Négy havi fogság következik, de Kossuth győzött, a nyilvánosság, a sajtószabadság felé vezető úton az első nagy lépést megtette.

³³ Pompéry Aurél: K. L. 1837/39-iki hűtlenségi perének története. Bp. 1913. Hentaller, i. m. 43-49. l.

³⁴ Kosáry, i. m. 140-142. l. Madarász József: Emlékirataim. Bp. 1883. 36-37., 56-57. l. TT. 200-209. l.

³⁵ Conf. A. 1388/1836. (Goriupp Alisz gyűjtése).

³⁶ Kosáry, i. m. 143-151. l. Vizota, i. h.

A letartóztatás napján : 1837 május 7-én kelt utolsó szám az egyre növekvő anyag és a felcsigázott érdeklődés miatt már a Tudósítások sűrűbb megjelenését jelentette be: 26 helyett 36 szám kiadását ígéri egy év alatt. Kossuth, többször, önérzetesen hangoztatja a tudósításokra fordított nagy munkát, amellyel az anyagi haszon nem áll arányban. Erélyesen utasítja vissza azokat a rágalmakat, amelyek haszonlesést vetnek szemére.³⁷ A valóság az, hogy leveleinek kiadása alig hoz jövedelmet, sokszor ráfizetéssel jár, a Törvényhatósági Tudósítások első hónapjának költségei 851 forintra rúgtak váltócédulában; három levél jelent meg, tehát levelenként 283 Ft. 40 kr. volt a kiadás. 70 előfizetője van s egy félévben 14 számot ad ki, tehát egy félévi költség 3,972 Ft., a bevétel pedig (70 előfizető 25 forintjával) 4,375 Ft. A tiszta jövedelem ezek szerint 403 Ft. 40 kr. az egész félévre, vagyis számonként 22 kr. pengő pénzben, amiből még lakásának bére sem telik ki.³⁸

Az előfizetők számát a nádor eltiltó parancsa növelte meg: 160-ra szaporodtak. Ezek között körülbelül 30 megye volt és 20-30 dignitárius. Előfizetett az udvari kancellária, a helytartótanács, a kir. Tábla és a hétszemélyes tábla több tagja, sőt a királyi fiskus is — az utóbbi nem is egy, hanem több példányra. Az összes előfizetők száma Kossuth letartóztatásáig 243-ra emelkedett, tehát többszörösen meghaladta az Országgyűlési Tudósításokét. Egyedül Ceglédre 6 példány jár, köztük egyre az egyenlőségi egyesület (!), háromra a különböző városi olvasóköri fizettek elő.³⁹

És mindez még nem mutatja a maga teljességében a Törvényhatósági Tudósítások óriási hatását. A megrendelt példányokat az előfizetőkön kívül számtalan barát és elvrokon olvasta és terjesztette másolatban. Wesselényi Miklós 3 példányt járattott Kolozsvárra; ezeket a ref. kollégiumban egy nagy teremben összegyűlve 10-15 ifjú tollbamondásra leírta.⁴⁰

A Törvényhatósági Tudósítások tehát a nyilvánosság megteremtésében a parlamenti nyilvánosságon nagy lépéssel túlmutattak már. A haladó közép-nemesség Kossuth visszatérésekor készen állt arra, hogy a Pesti Hírlap nyiltabb és erősebb agitációját befogadja, sőt, hogy azt a maga részéről is táplálja és tovább vigye.

II.

A Pesti Hírlap

A Pesti Hírlap keletkezése

1840-ben a kormány politikájában látszólag gyökeres változás állt be. Az országgyűlésen már a királyi előadások is reformjavaslatokat hoztak; megvalósult az önkéntes örökváltság, a hiteltörvények, a váltó törvényszék. Pállfy Fidél helyét Majláth Antal foglalta el a kancellári székben. És mindennél alapvetőbbnek látszott a fordulat a sajtóügyben: a szólásszabadsági sérelemben a rendek álláspontja győzött, a cenzúrát enyhítették, a művelt irodalmár,

³⁷ TT. 192-193. I.

³⁸ K. I. egy kiadatlan levele 1836-ból. Vasárnapi Ujság. 1902. 546. I. A levél címzettje Zilay Szakács Péter. V. ö. Hentaller, i. m. 29-30. I.

³⁹ Pompéry, i. m. 127. I. Az előfizetők névsorát közli Földváry kiadása függelékében.

⁴⁰ Kossuth a szónok és író. (Irtta:)-H-R-. Hazánk. 1884. II. 83-106., 166-185., 261-283. I.

Mednyánszky Alajos vezetése alatt megalakították a központi könyvvizsgáló bizottságot, a cenzúra fellebbezési hatóságát. A meglévő három hírlap, a Jelenkor, Hírnök és a Hazai és Külföldi Tudósítások — írja egy kortárs — »már annyira meg volt kövesülve«, hogy a kissé szabadabb mozgás nem sokat tudott javítani elavult referáló vagy lomhán értekező módszerükön. De a Pesti Hirlapba Kossuth magával hozza írott lapjainak tapasztalatait, a parlamenti élet erősebb dinamikáját. Az országgyűlési nyilvánosság megvalósítása után az újságíró már nem pártatlan referáló, hanem aktív intézkedő, cselekvő tényező. Az Országgyűlési Tudósítások összefoglalásaitól egyenes út vezet a Pesti Hírlap vezércikkeihez.

A tőkés gazdasági rend egyre nagyobb erővel döngeti az osztrák birodalom feudális rendszerének kapuit. Semmi meglepő sincs abban, hogy a gyarmati elnyomásban tartott Magyarország társadalmi viszonyainak valamelyes átalakítását s az ebből folyó néhány alapvető reformot a birodalom vezetői is elkerülhetetlennek látják. De annál csodálatosabb, hogy ebben a kiélezett helyzetben Kossuthszámára, aki alig szabadult ki az éppen publicisztikai tevékenységéért szenvedett börtönből, lehetőséget adnak olyan agitációra, amely a bécsi reformelgondolásokon messze túlvezet. Maga Kossuth sem leplezi, csodálkozását, amikor 1840 utolsó napjaiban Landerer Lajos, a nyomdász és kiadó felkéri új lapjának szerkesztésére, hiszen neve »bizonyos helyeken nem a legjobb ajánló«. De Landerer nem mulasztotta el, hogy felsőbb helyen biztosítást nyerjen — és ma már tudjuk, hogy akitől a biztosítékot kapta, aki személyesen intézkedett, hogy az új hírlap szerkesztője Kossuth lehessen, nem volt más, mint az európai reakció vezére, a Habsburg-birodalom kipróbált vezetője, Metternich Kelemen herceg.¹

Metternichnek ezt a váratlan elhatározását csak úgy tudjuk megmagyarázni, ha az európai sajtó történetének szélesebb összefüggéséből indulunk ki. A tőkés termelés feszítőereje a sajtó gyors fejlődését hozza magával. A közlekedési hálózat, posta és vasutak gyors fejlődése a hírszolgálat gyorsulását eredményezi; az újságok gyakrabban jelennek meg, számuk is szaporodik. A hirdetés egyre fontosabb tényező a gazdasági fejlődésben, ugyanakkor a hirdetésből származó jövedelem ismét a lapok számának és elterjedésének használ.² A nagy példányszámú polgári sajtó egyre élesebb bírálat alá veti az arisztokratikus intézményeket és forradalmi erőt képvisel.

Az európai sajtónak ezt a kiszélesedett befolyását Magyarország elől még ideig-óráig el lehetett zárni a cenzúra erejével — de már az osztrák újságokat nem lehetett elszigetelni a németnyelvű sajtó egész területétől.

Ezért Metternich 1810-ben változtat I. Ferenc kérelhetetlen cenzúrapolitikáján. Az új cenzúrautasítás elve: »egy fényugár se maradjon ezután figyelem és felhasználás nélkül, bárhonnan is jöjjön az« — tőle származik. Persze ez az elv a cenzúra lényegén nem sokat változtat. Nem is ez a cél. Hanem az, hogy maga a kormány indítson vagy támogasson lapokat, amelyek politikáját alátámasztják. Tehát védekezés helyett támadás. Ezt az eszmét Metternich Napoleontól vette át még párisi követ korában; 1810-ben ő kezdeményezte az

¹ Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Bp. 1927-1930. I. köt. LXIV-LXV. I. u. a. K. L. és a P. H. Századok. 1929. 5-36. I. Pulszky Ferenc: Életem és korom. Bp. 1880-1882. I. köt. 194-195. I. Kossuth Lajos: Felelet gróf Széchenyi Istvánnak. (Gr. Széchenyi István: A kelet népe. Szerk. és bev. Ferenczy Zoltán. Bp. 1925.). 440-441. I.

² Weill, i. m. 195-217. I.

Österreichischer Beobachter-nek, az első nagy osztrák napilapnak az alapítását, amelyet magántitkára, Josef Anton Pilat szerkesztett. A lapban fiktív »külföldi leveleket« tétetett közzé, amelyek az osztrák politikát dicsőítették. De ezenkívül egy sor német író egyenesen azért fogadott zsoldjába, hogy külföldön szolgálják az osztrák politikát. A Cotta kiadásában megjelenő augsburgi Allgemeine Zeitungot — az egyetlen külföldi lapot, amelyet a cenzúra szabadon engedett bejutni Ausztriába és Magyarországra is — az ő megbízásából Pilaton kívül Friedrich Gentz, Karl Ernst Jarcke, Josef Alexander Hübner, Anton Prokesch-Osten és Josef Christian Zedlitz látták el osztrák és magyar vonatkozású cikkekkel. Az utóbbi volt a legfőbb összekötő Bécs és az Allgemeine Zeitung között; pedig Zedlitz, a tehetséges költő, eredetileg demokrata és ellenzéki szellemben írt, csak 1838-ban egyezett meg Metternichel.³

Zedlitz az Allgemeine Zeitungban »Pia desideria für Ungarn« címmel cikksorozatot közölt, amely 1840-ben könyvalakban is megjelent. »Szidta a magyar ellenzéket, sőt gróf Széchenyit is, mint kik inkább középkori arisztokratikus rebellesek, mint európai liberálisok. Szemükre vetette, hogy föl nem tudják fogni az osztrák felsőség európai szükségességét, mint a valódi haladás feltételét, hogy az ősiségi intézményt meg nem döntik, hogy vasutakról álmodoznak, midőn csinált országútjuk sincs, szóval a cikkek szabadelvű magyarfalásból s a tények elferdítéséből ki nem fogytak.«⁴ A cikk Magyarországon nemcsak az ellenzékben keltett felháborodást, de a kormánypárti Desseffy Aurél is ellene nyilatkozott. És mindenki tudta, hogy a cikket Metternich sugalmazta.⁵

Az Allgemeine Zeitung útján nem sikerült a magyar közvéleménnyel elfogadtatni Metternich politikáját. De csődött mondott Orosz József is, akinek pedig 1833 óta rendszeresen fizették a havi 150 forintos járadékot, sőt lapot is adtak neki. 1833-ban Metternich tanácsolta, hogy Kossuthot is próbálják megnyerni a »jó ügynek« és hogy erről sohasem mondott le, azt igazolja az a több órás megbeszélés, amelyet a kancellár és a Pesti Hirlap lemondott szerkesztője folytatott egymással 1844-ben. Metternich ekkor felajánlotta Kossuthnak, hogy legyen »független«, a napisajtó mindennapi robotjától megkímélt író — a kormány meg fogja találni a módját, hogy ezt megvesztegetés színezete nélkül hálálja meg.⁶ Persze valójában ez a körülírása a dolognak csak formáság volt, hiszen egy félévvel előbb, Landerernek a Pester Zeitung engedélyezése iránt beadott kérvénye tárgyalásakor, Metternich nyersen kimondta: »Kossuth, mint az ő fajtajabeli emberek, az embereknek abba az osztályába tartozik, akik mindenekelőtt pénzt akarnak.«⁷ Csakhogy Kossuth a támogatást visszautasította. Metternich tapasztalatai csődött mondtak: Pilatnál, Gentznel, Zedlitznél, meg a német újságírók egész soránál célt ért, Kossuthot nem bírta megvesztegetni.

A sokszor idézett hosszú megbeszélés 1844-ben tehát — amelyről mindkét ellenfél körülbelül egybehangzóan számolt be: Kossuth Pulszkynek, Metternich Wirknernek — nem kezdete, hanem lezárása volt egy folyamatnak. *Semmi jelentősége sem volt már 1844-ben,* amikor lezajlott, hiszen Kossuth, ha akart

³ Groth, i. m. 103. sk. I. Srbik: Metternich. München é. n. I. köt. 395-396., 516-522. I. Dezsényi Béla: Az időszaki sajtó története a Dunátáj országaiban. Bp. 1947. 19. I. Pulszky, i. m. I. 121-122. I.

⁴ Pulszky, i. m. I. 171. I.

⁵ Ballagi Géza: A nemzeti államalkotás kora. Bp. 1897. 471. I.

⁶ Ludwig von Wirkner: Meine Erlebnisse. Pressburg, 1879. 134-138. I. Pulszky, i. m. I. 229-234. I. Horváth Mihály, i. m. II. 301-302. I.

⁷ Conf. A. 1188/1843. Idézi Szemző Piroska: A Pester Zeitung. Bp. 1941. 9. I.

volna, sem mondhatott volna már le a vezető szerepről, amelyhez lapja juttatta. Metternich pedig már elhatározta, hogy Kossuth többé nem fog lapengedélyt kapni. *De ez a beszélgetés magyarázza meg, miért pártolta Metternich Kossuth szerkesztőségét 1840-ben*, a kancelláriának és főleg a nádornak szinte kétségbeesett tiltakozása ellenére. Bizonyosra vette, hogy Kossuth — mint a német polgári írók és szerkesztők — közeledni fog a kormányhoz.⁸

Metternichnek ezt a súlyos politikai tévedését osztályhelyzete magyarázza. Az arisztokrata abszolutista mint mecénás áll az író mögött, megfizeti őt, az pedig hálából dicséri. A demokrata újságíró mögött nem egy ember áll, hanem egész osztálya, azt szolgálja és díját (ami nem ajándék, hanem bér) attól kapja. Az aulikus főnemes a centralizáló abszolutizmus szövetségesét látta a polgárságban, amelyet pedig lenézett — és ellenségét az »arisztokratikus rebellesekben«, akiknek Magyarországon az ő szemében Széchenyi volt a vezérük. Ezért utasította el következetesen Széchenyi közeledését, ezért nem bízott benne soha. Innen a példalózás arról, hogy Széchenyi fáklyával járkál a forradalom küszöbén álló Magyarországon. Metternich szavai — amelyeket főrendű barátai, de főleg az arisztokrácia női képviselői, így elsősorban Metternich felesége állandóan ismételtek — nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy Széchenyi magát tartotta a forradalom okozójának.⁹

Amikor a magyar sajtóra nem sikerül befolyást szereznie, Metternich a magyarországi német sajtó felé fordul: Landerernek engedélyt ad a Pester Zeitung megindítására, a lap szerkesztésének módját pedig részletes utasításban szabályozza. »Ez az újság lesz hivatva az új rend, a városi polgárság és a nemzeti-ségek kormányhűségét ébren tartani.«¹⁰ Íme a negyvennyolcas kamarilla programjának megfogalmazása 1845-ben!

Ez a Pesti Hírlap engedélyezésének Metternich sajtópolitikájában rejlő háttér. Ami a lap keletkezésének történetét illeti, erre nézve az összes adatok megerősítik Kossuth sajtó előadásának hitelességét. Mikor a börtönből kiszabadult, sokáig maga sem hitte, hogy majd újra hírlapot szerkeszthet. De néhány nyiltabb szavú hírlapi cikk reményt keltett benne, hogy »rni talán mégis csak lehet«¹¹ és megindult a tervezgetés egy ellenzéki lapról, amelyet Szentkirályi Móric »Értekező« címmel Kossuth közreműködésével szerkesztett volna.¹² Ekkor történt, hogy felkereste Landerer és felszólította január 1-én induló lapjának, a Pesti Hírlapnak szerkesztésére, amelyhez úgy jutott, hogy Munkácsi János újságjának, a *Sürgönynek* kiadói jogát vásárolta meg. Kossuthnak személyével kapcsolatban tett ellenvetésére azzal nyugtatta meg, hogy ezt

⁸ Metternichnek erről a meggyőződéséről l. még Schlitter: *Aus Österreichs Vormärz*. Zürich-Leipzig-Wien 1920. III. köt. 41. l.

⁹ »Es klinget unaufhaltsam in meinen Ohren, was Metternich mir vor zwanzig bis fünf- undzwanzig Jahren sagte . . .« Id. Srbik, i. m. I. 469-470. u. o. Széchenyi és Metternich viszonyáról. A korlátolt Kubeck (Tagebücher. Wien 1909. II. köt. 22. l.) is úgy látta, hogy Széchenyi állt a magyar ellenzék élén és 1847-ben Kossuthal szövetkezett. A metternichi tradíció hatása alatt még a modern osztrák történetíró is Széchenyit tartja forradalmárnak. (Schlitter, i. m. 72. l.) — Az eddigi irodalom többé-kevésbé tisztázta Metternich döntő szerepét a PH. keletkezése körül, de háttérét nem ismerve, Wirkner azon elgondolásával vélte indokolni, hogy a cenzúrával könnyebb lesz majd Kossuthot féken tartani, mintha szabadon agitálna. Ezért a kezdeményezőt Wirknerben és Landererben látták — Metternich csak »protektor« lett volna. A valóság az, hogy a Pesti Hírlap engedélyezése Metternich sajtópolitikájával egyezett; de Magyarországon ez a politika megbukott a haladó köznemességnek és vezérének, Kossuthnak ellenállása folytán.

¹⁰ Szemző, i. h.

¹¹ Kossuth, Felelet, i. h. 440-441. l.

¹² Vizota Gyula: *K. L. és a P. H. Századok*. 1929. 5-36. l.

Bécsben elintézte. »A kormány jelenleg azon meggyőződésből indul, hogy Magyarország alkotmányos ország lévén, azt másképp kell kormányozni, mint az ausztriai örökös tartományokat s hogy a magyar nemzet . . . megérett annyira, miszerint minden véleménynek a méltányosság, tövényesség és illendőség határain belül szabad kifejezés engedtessek.«¹³

Az aktaváltások kulisszatitkaiból csak az maradt Kossuth előtt titokban — és ez a Pesti Hirlap sorsára később végzetessé vált — hogy Landerer eleve ígéretet tett Kossuth eltávolítására, ha politikája a kormány számára kellemetlenné válik. Ez utóbbi titok körül sikerült Bécsnek oly sűrűre vonni a fátyolt, hogy a megegyezésre csak célzásokat látunk az iratokban, a megegyezés maga máig sem került elő.¹⁴

A szerkesztőség és a munkatársak

Mindenki, még a történetírók is, úgy veszik kezükbe a Pesti Hirlapot, hogy előző olvasmányaik, a tudományos irodalom, a lap háttérében folyó küzdelem ismerete felcsigázzák várakozásukat. Az első benyomás éppen ezért rendszerint a csalódásé. Egyhangúnak, nehézkesnek találják. »Hetenként csak kétszer jelent meg, alig volt benne »aktualitás« vagy színes hír, »riport«.¹⁵ Csak Kossuth vezércikkeiből érzik ki a forradalmi hangot, bár még azokat is »hosszú rétori mondatok«, idegen szavak, idézetek teszik nehezen olvashatókká.

Az igazság az, hogy Kossuth egész szerkesztői munkáján végig vonul a tudatos újítás, a magyar politikai sajtó teljes átalakításának szándéka. Az elődeitől, az egykorú magyar lapoktól örökölt formát azonban nem törhette szét — már csak azért sem, mert a lapengedélyben ki volt kötve, hogy a Munkácsy-féle Sürgöny számára adott kiváltságban foglalt minden határozat a Pesti Hirlapot is kötelezi. Az engedély pedig mindent részletesen szabályozott, a lap megjelenési időközét alakját, rovatait is.

Az 1841 »télhó« 2-án megjelent első számon tehát csak gyakorlott szem fedezi fel azonnal a különbséget az egykorú többi újsággal, például a Hirnökkel és a Jelenkorral szemben. A szöveg végig egyforma betűtípusokkal van nyomva, feltűnő címek nincsenek, — de már három hasábra van tördelve s nem kettőre, mint más magyar újságokban. A sorok rövidebbek, jobban olvashatók. Mai értelemben vett rovatok nincsenek: a tartalomjegyzék, meg néhány személyi hír (kinevezések, halálozások) után a Pesti Hirlap anyaga is csak két főcsoportra oszlik: »Magyarország és Erdély« meg »Külföldi napló« — de az első csoportot Kossuth már részekre bontja: élén áll a vezércikk, majd a tárcaszerűen írt »Fővárosi újdonságok« következnek, azután a »Megyei dolgok«. Végül: míg eddig minden újságnak melléklapja volt (a Jelenkornak a Társalkodó, a Hirnököknek a Századunk stb.) — az közölte a hosszú elméleti cikkeket, az irodalmi anyagot, a kifogyhatatlan ismeretterjesztő cikkekcséket s egyéb laptölteléket, — addig a Pesti Hirlapnak melléklapja nincs, de bevezeti az eddig ismeretlen tárcarovatot »Értekező« címmel.

¹³ Viszota, i. h. megjegyzi, hogy ezek a szavak »olyan nagyhangú kijelentések, amilyekkel Metternich szokott bölcsekedni«; valóban majdnem szószerint ugyanezt mondja Metternich Kossuthnak 1844-ben.

¹⁴ Viszota, i. h.

¹⁵ Kosáry, i. m. 197-198. l.

Ennyiben új a Pesti Hírlap külsejében is. De persze a valódi változás az újság tartalmában rejlik. Az eddigi újságcsináló »literátorokkal« szemben Kossuth az első igazi szerkesztő. Minden számnak terve van, a vezércikktől kezdve az értekezőig minden összefügg. Véletlennek nincs helye a lapban. A cikkeket nem a beküldő szeszélyéből kapja Kossuth, hanem rendeli. Még önkéntes levelezőinek is pontos utasításokat ad: a megyei közgyűlések tárgyról lehetőleg előre tájékoztassák, a házi adóval kapcsolatban tudni akarja a kivetés összegét, az egyes rovatok nagyságát, magából a rovatos összeírásból is kér egy-egy példányt.¹⁶ A cikkek megírásához is szabályokat állít fel: »az elvont eszméket jövődében egy kissé gyakorlatibbblag alkalmazottaknak s kissé több kézzelfoghatóságot remélünk« ajánlja csillag alatt a fiatal Gorove figyelmébe.¹⁷ A beérkezett cikkekről pontos naplót vezetett; ha a beküldött anyag már szerepelt a lapban, a napló feljegyzi, hogy mely számban írták meg.¹⁸ A cikkeket, de főleg a vidéki híreket legtöbbször átdolgozza, írásmódjukat pontosan kijavítja.¹⁹ Hogy a cikk mikor jelenik meg, az nem a beérkezési sorrendtől függ. Hosszú, szívós küzdelmet folytat levelezőivel, kik rendszerint így végzik a tudósítást: »minél előbb kérem közölni.« Hivatkozik arra, hogy csak négy ívből áll a lap egy-egy száma s azon még külföldi híreket és hirdetések is kell adnia. 1841 áprilisában már 92 levél és 98 értekezés várja türelmetlenül, hogy megjelenhessék. Sok a baja a tudományos társaságokkal és az egyesületekkel, amelyek az eddigi lapok kényelmes gyakorlata szerint elvárják, hogy beküldött beszámolóikat és értesítéseiket azonnal és egész hosszában közölje. Nem hiszi, hogy a Magyar Tudóstársaság-kisgyűléseiről szóló jelentések a közönségnek »épületes oktatásul« szolgálhatnak. Amikor pedig a hazai juhtenyésztők nevében Török János háromhasábos tájékoztatást ír az Értekezőbe, nyíltan megmondja, hogy az ilyen közleményekkel szemben a megyei híreké az elsőség.²⁰ Ha kell, inkább az Értekező marad el, a főrovatok soha.²¹

A vezércikk az egész szám vezérszólamát adja meg: — de nem áll elszigetelten, mellette kórusként szólalnak fel s lehetőleg ugyanazt a témát mutatják be más-más oldalról a hírek s a lap végén az Értekező is. »Némi journalisták s a céhek« című vezércikkében felveti a kérdést, mit lehetne a céhek helyébe állítani. A rákövetkező cikk írója, Ludwigh, megadja a feleletet: az ipar- és iparvédegyletekről ír. Máskor az Értekező valamely fontos cikkére hívja fel a figyelmet a vezércikk; így 1842 március 3-án az Értekezőben Lónyay Gábor ír az örök-váltásról, a vezércikkben Kossuth. A botrányos zalai közgyűlésről, amelyen Forintos György bocskoros hada megbuktatta a házi adót, előbb rövid jelentés jön az 1833 április 6-i számban, majd a 13-i szám hozza a részletes, hosszú tudósítást és ugyanakkor a vezércikk »Zala s az adó« címmel általánosítja az eset tanulságait.

Ebben és nem kizárólag a kossuthi vezércikkek új hangjában rejlik a Pesti Hírlap nagy hatásának titka. A lap minden száma s egy-egy számon belül is a legkülönbözőbb cikkek és hírek összefüggnek, egymásra vannak vonatkoztatva, egy-egy célzás, egy-egy véletlennek látszó szó így sokkal többet

¹⁶ Sipos Kamilló: Adalékok K. L. hírlapírói működéséhez. Magyarország. 1917. jan. 6. 6. sz.

¹⁷ PH. 1841. jan. 2. 1. sz.

¹⁸ Orsz. Levéltár. K. L. írásai. I. sor., 92. csomó.

¹⁹ Pulszky, i. m. I. 199. l.

²⁰ 1841. febr. 20. 15. sz., ápr. 10. 29. sz. (Kérelem). 1843 márc. 13.

²¹ Pl. 1843. jan. 20. 216. sz.

jelent, mintha magában állana. Mindent áthat a lap egységes politikája még akkor is, ha Kossuth nem formálja át munkatársa cikkét vagy nem fűz hozzá kommentárt.²² És így válik az újság íróiból meg olvasóiból lassan a magyar átalakulás vezetésére hivatott párt, amelynek szervezése Kossuthnak egyik legfőbb érdeme.²³

Kossuth többet ír a lapba, mint amennyit nevével jelez és ezt nyilatkoztat ki is mondja: »nyilván is kijelentem... hogy minden eredeti czikkelyek, mellynél más név, vagy jegy nem áll, vagy beküldöttnek nem jelettetik, vagy nem pusztá hيرادás, vagy kútfőkre nem hivatkozik, természet szerint a szerkesztőé.²⁴ Előfordul, hogy az Értekező cikke, amelyre a vezércikkben utal, szintén magától Kossuthtól származik.²⁵ De a lap anyagának javarészét a rendes vagy az önkéntes munkatársak, levelezők szállítják. És itt nem társasági hírekről, béli tudósításokról van szó, vagy legalább is politikai jelentőség nélküli apró helyi eseményekről, mint Kossuth előtt. Itt minden sornak jelentősége van, amelyért helyt kell állni. Az időszaki sajtó hivatása az éber figyelem mindenre »mi a polgári közélet s nyilvános erkölcs körében történik.« S ilyen esetekben Kossuth nem ismer kíméletet, még ha ellenzéki emberekről van is szó, mint a parádi botrányos duhajkodás esetében. Az »aprócska kényurak«, hatalmaskodó, lépten-nyomon botoztató vármegyei zsarnokok leleplezése persze szokatlan s az érdekeltek ellenállásába ütközik. Kossuth a »Névtelenség« c. vezércikkben fejti ki, hogy a sajtónak nem csak joga, de kötelessége is ez az ellenőrzés »kivált miután vannak vétkek, miket másképen büntetni, és vannak emberek, kikhez másképen fénni nem lehet.« Levelezőtől csak azt követeli, hogy vagy adjanak bizonyítékokat közléseiknek nem csak valóságára, »hanem színezésére nézve is« s akkor maga vállalja értük a felelősséget vagy engedjék meg, hogy szükség esetén őket megnevezhesse.²⁶

Az egész lapot Kossuth maga tartja a kezében, de van egy belső vezérkara, szerkesztősége is, minden rovatnak van felelős vezetője, akiket Kossuth meg is nevez, bár aláírásukkal rendszerint nem szerepelnek a cikkek alatt. Ez a munkamegosztás is új: a többi egyszerű lapnak a szerkesztő mellett legfeljebb 1-2 segédszerkesztője van, kiknek munkássága majdnem kizárólag a korrektúrák átnézésére szorítkozik. A Pesti Hírlap belső munkatársai: Lángh Ignác (megyei levelezés), Stuller Ferenc (külföldi napló), Frankenburg Adolf, később Vahot Imre (fővárosi újdonságok), Molnár Sándor, Vörös Antal, Schultz (Birányi) Ákos — az utóbbiak a technikai teendőket végezték.²⁷ Az állandó munkatársak közé tartozott még Pulszky Ferenc, aki vezércikkeken kívül »polemicus élczetek« írt névtelenül.²⁸

²² Tévesen gondolták (pl. Hegedüs Lóránt: Kossuth Lajos, legendák hőse, Bp. é. n. 63-65. l.), hogy a cikkekhez csillag alatt fűzött megjegyzés Kossuth eredeti módszere. Ezt éppen a régebbi szerkesztők alkalmazták, hosszasan polemizáltak jegyzetek formájában saját cikkíróikkal. Kossuth csak az elején veszi át mechanikusan ezt az elavult módszert, később a csillagok egyre ritkábbak lesznek.

²³ Révai József, i. m. 132. l.

²⁴ 1841 jan. 20. 6. sz. 45. l. Értesítés.

²⁵ Históriai visszapillantás. 1842. 172., 173., 191. sz. A vezércikk a majorátusokról szól. A névtelen cikk K. által fogalmazott kézirat: Orsz. Levéltár. Vörös Antal gyűjt. 268.

²⁶ 1841 márc. 27. Játékosság. 1841 jún. 30. Névtelenség 1841 máj. 22. Jámbor óhajítás. Kosáry, i. m. 203-204. l.

²⁷ PH. 1841 máj. 22. 41. sz. Nyílt levél. Frankenburg Adolf: Emlékiratok. Pest 1868. II. 121-136. l.

²⁸ Pulszky Ferenc: Journalista élményeim. Magyar Salon. 1888. VIII. köt. 387-394. l.

A vezércikk a szerkesztő rovata, a legtöbb — összesen 216 — magától Kossuthtól származik, az első félévben egyedül ő ír vezércikkeket és bizonyára nem véletlen, hogy csak Széchenyi támadása után kér segítséget elvi harcának támogatására másoktól is. Kossuth nem is gondolt arra, hogy az elnevezéssel a maga »vezéri« szerepét hangsúlyozza, amivel Széchenyi és Desseffy Aurél vádolták. »A szó semmit sem akart mást mondani, mint hogy a vezércikk olly cikk, melly a hirlap azon számának irányát és speciális célját kimutatja, melly vezére a hirlap azon számábani cikkeknek, de más semmi és senkinek.«²⁹ Kossuth vezércikkei előtt a magyar újságírók, azokban a ritka esetekben, amikor egyáltalán hozzáfogtak elvi kérdések kifejtéséhez, hosszadalmas, értekező, tudományos cikkeket írtak. A rövid, tényekből kiinduló, egy-egy központi kérdést éles világitásba helyező cikk Kossuth újítása. Vezércikkei a Pesti Hirlapban hangjuk és külső alakjuk szempontjából három csoportra oszthatók. Széchenyi támadása előtt rövid, agitatórius, mindig konkrét, napi érdekű kérdést tárgyaló, sohasem folytatásos cikkek. A Kelet népe után — részben bizonyára a »felületesség« az »impresszionizmus« vádjának visszaverése miatt — hosszabb, elmélkedő stílusú, gyakran két, sőt egyízben 3 folytatásból állók — végül az 1843 végén megjelent »Kiábrándulás« címűtől kezdve még mindig elméletileg is alátámasztott, dokumentált, de ismét élesebben agitáló, rövid fejezetekre tagolt, ütemszerűen egy-egy már kikristályosodott vezéreszmét ismétlő vezércikkeket ír.

A Pesti Hirlap más vezércikkíróinak pusztá felsorolása is következtetést enged arra, hogy Kossuth mely osztályból és milyen politikai elv képviselői közül válogatta munkatársait. A nevek (abban a sorrendben, amint a Pesti Hirlapban feltűnnek): Szentkirályi Móric 1., Fáy András 3, Haraszthy Samu 1, Pulszky Ferenc 5, ifj. Bezerédy István 3, Balogh János 2, Trefort Ágoston 1, Lónyai Gábor 1, Csertán Sándor 1, Csányi László 1, Pejacevics János 4, ifj. Pázmándy Dénes 1, Ludvigh János 1, Wesselényi Miklós 1 (7 folytatásból álló!) Andrássy Károly 1, Vállas Antal 1, Perczel Móric 2, Gorove István 1, Fábíán Gábor 1 cikkel. Szerepelnek ezenkívül a következő betűjegyek: Sz. G., A. B., H. I. Az egyik vezércikk (A szláv mozgalmak új stádiuma) három, két más cikk egy csillaggal van jelölve. Az utóbbiak valószínűleg Vahot Imrétől származnak, aki ugyanazt a jelet használta a Fővárosi újdonságokban is. A cikkírók majdnem kivétel nélkül a Nemzeti Kör tagjai, amely híven támogatta Kossuthot.³⁰

Az *Értekező* tulajdonképpen a lap második politikai rovatá, szorosan a vezércikkkel kapcsolatos, főleg gazdasági vonatkozású hosszabb tanulmányokat közöl. Eredetileg az újság első oldalának alján kezdődött, a felette álló vezércikktől vonallal elválasztva, tehát tárca formájában. Kossuth maga »feuilleton« néven említi, amikor reá hivatkozik. A kortársak azonban jól látták, hogy Kossuth »éppen ellenkező reformot csinált a Pesti Hirlapban, mint Girardin Emil a párisi sajtóban«. Míg a párisi sajtó Kossuth fogsága idején kezdte tárcában közölni Sue és mások folytatásos regényeit, addig Kossuth az irodalmat száműzte onnan és ezt az egy hagyományt a Pesti Hirlap Kossuth után is gondosan őrizte: amikor az első magyar tárcaregény (Jósika: Akarat és hajlam)

²⁹ Kossuth: Felelet, i. m. 494-945. I. V. ö. Schridde Éva: A magyar vezércikk első évei. Pécs 1938. 18-19. l. Groth, i. m. I. 775-780. l. A »vezércikk« szót nem Kossuth használta először, hanem Benyák Bernát 1777-ben. L. Dénes Szilárd: Vezércikk. Magyar Nyelvőr. 1951. 458-459. l.

³⁰ V. ö. A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmában c. sajtó alatt lévő tanulmányommal.

megjelent a Budapesti Hiradóban: Szalay László a Pesti Hirlapban tiltakozott az újítás ellen.³¹ Kossuth, aki a magyar politikai prózát irodalmi színvonalra emelte, az irodalomnak általában kevés helyet adott lapjában, az egyetlen Vörösmarty az, akinek ő maga szentelt vezércikket.³² Kossuth ekkor még úgy látta, hogy az irodalom kérdései nem politikai lapba valók. És ezt a nézetét utána a Pesti Hirlap szerkesztői átvették, sőt meg is erősítették; a Nemzeti Kör balszárnyát a kortársak irdalomellenességgel vádolták.³³ Kossuth maga azonban Budapesti Évlapok címmel tervezett új hírlapjában már irodalmi rovatot is akart adni.

Az Értekező írói részben a vezércikkírókkal azonosak; a többiek közül egynéhány ismertebb név: Henszlmann Imre, Vállas Antal, Török János, Fogarasi János, Szabó Pál, (a Kereskedelmi Társaság igazgatója), Remellay Gusztáv (álneve Emilffy Olivér).³⁴

A Fővárosi újdonságok fénykora Frankenburg Adolf nevéhez fűződik. Áldott napfény mellett is ernyővel kell járni, mert az ereszek csurognak, néha hólavina szakad le a tetőkről, egy kisleányt a lehulló jégcsap majd agyonvert — írja 1842 január 27-én. Azután azt halljuk, hogy »bizonyos városban a vízipuskákat mindig három nap a tűz előtt szokták megpróbálni, nálunk ezt három nap a tűz után teszik.« De a várost zsörtölődve bejáró újdondász nem riad vissza súlyosabb hibák leleplezésétől sem. Megírja a rókuskórházi felügyelő sikkasztását, a céhek visszaéléseit s végül megrázó képekben tárja fel a fényes város árnyékában a kizsákmányoltak nyomorát.³⁵

A Fővárosi újdonságok leleplező cikkeit Havas József, a cenzor előzéke-nyebben kezeli, mint a Pesti Hirlap egyéb tartalmát. Ennek az a magyarázata, hogy Havas előbb pesti főbíró volt, de lemondatták, hogy a népszerűbb Tretter (később Járj) Györgyöt válasszák meg helyette. A cenzor nem haragudott amiért az újságíró utódjának hibáit és a vezetése alatt elkövetett visszaéléseket szerkesztette ki.³⁶

A rovat vezetését 1843 január 12-én Vahot Imre vette át. Vahot csillaggal jelezte cikkeit. 1843 április 9-én Vahot bejelenti, hogy Pozsonyba megy s ettől kezdve a Fővárosi újdonságokat utódja félholddal jelezve adja majd ki, de nem mondja, ki lesz az. Október 13-tól kezdve a félhold is elmarad. Frankenburg feljegyzése szerint Pákh Albert, azután Pálffy Albert követték Vahotot.

A Fővárosi újdonságok Frankenburg alatt kialakítják a csevegő tárca-stilust; a későbbi magyar polgári sajtó elmélkedő glosszáinak, hírfejeinek előfutárai. A lap második súlypontja, a vezércikk után, nem rájuk, hanem a *Megyei dolgokra* esik. Az első pillantásra beláthatatlan egyhangúsággal hasábok sorain át következő levelezések mögött meghúzódó feszültséget akkor kezdjük érezni, ha szemlét tartunk a hírek közlői, a levelezők fölött. A nevek egyrészével már találkoztunk a Törvényhatósági Tudósításokban. A többiek szintén a fiatal nemesi ellenzék balszárnyát képviselik. Török István (Ugocsa), Révay Gusztáv (Zólyom), Olgyay Gáspár (Pozsony), Madarász László (Fejér), Meszlényi Rudolf (Székesfehérvár), Besze János (Esztergom), Záborszky Alajos (Somogy),

³¹ Beksics Gusztáv: A magyar doctrinairek. Bp. 1882. 61-62. l.

³² V. ö. Waldapfel József: Vörösmarty és kora. M. Tud. Akadémia Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl. 1951. I. köt. 2. sz. 133-163. l.

³³ V. ö. id. sajtó alatt álló tanulmányommal.

³⁴ V. ö. PH. 1841. jan. 16. 39. l.

³⁵ PH. 1842. márc. 10. 1841. okt. 16., 1842. febr. 20.

³⁶ Frankenburg, i. m. II. 121-136. l.

Tolnay Károly (Zala), Lukács György (Bihar), Szabó Antal (Veszprém), Pongrácz Lajos (Hont), Bodon Ábrám (Gömör), Kovács Lajos (Kolozsvár), Frideczky Lajos (Nógrád), Schné László (Heves), Madarasi János (Szatmár), Batthyány Ferdinánd (Nyitra), Zmeskál Elek (Árva), Kosztolányi Péter (Bars), Ujhelyi Gábor (Tura), Winkler Imre (Temesvár), Stettner Lajos (Sopron), Rónay Móricz (Torontál), Tóth Ferenc (Tolna), Beznák Alajos (Nyitra), Horváth István (Bereg), Csiky Sándor (Heves), Dobák Antal (Liptó), Major Pál (Moson), Órhegyi Gábor (Alsó-Fejér), Tóth Ferenc (Tolna), Máriássy József (Bars), Ziska József (Győr). A Pest megyei közgyűlésekről maga Kossuth vagy Szentkirályi Móricz írnak. Természetes, hogy valamennyi levelező a maga megyéjében éppúgy képviseli a Pesti Hirlap pártját, mint megyéjét a Pesti Hirlapban. Az ellenzék vezérének tehát egy csapásra megszerveződött.

A megyei tudósítások nem állnak elszigetelve, hanem szervesen illeszkednek a lap politikájához. A vezércikkben előtérbe állított kérdésekhez példátárat szolgáltatnak vagy éppen egy-egy fontosabb levelezés adja meg a vezércikk tárgyát, mint például a dunaföldvári botrány az »ütlekvirtuózokat« egyetemlegesen megbélyegző május 5-i cikk esetében. A középpontban itt is a szabad föld és a közteherviselés kérdése áll. Már a pestmegyei 1841 március 17-i közgyűlésről szóló beszámoló részletesen kifejt egy tervet, amely szinte hajszálra hasonlít Széchenyi későbbi kétgarasos javaslatához.³⁷ A Pesti Hirlap éber figyelemmel kíséri már 1842-től kezdve a készülő követi utasításokat, különösen a házi adóért folytatott eredménytelen küzdelmet. A választások idején azután a megyei rovat egy időre minden mást kiszorít, a külföldi hírek megcsappannak, az Értekező egészen elmarad. A megválasztott követek nevét a lap élén, a vezércikk előtt közli Kossuth. Hosszú tudósításokat tesz közzé az erőszakos választásokról, szokása ellenére a rovat élén maga is megszólal és megrója a nemességet, amely »nem csak nem képes nemzetünk sorsát regenerálni, de sőt egyenesen ő látszik mintegy daemóni hatalom által ragadtatni, hogy a megyei szerkezet sírját megássza.«³⁸ »Éz öngyilkolás« írja az április 20-i szám vezércikkében. Ez utóbbi számot választási számnak is nevezhetjük, mert teljes egészében a választások körül a Világgal folytatott vitának, Forintos György és társai ügyének van szentelve.

A megyei rovatot csak az országgyűlés megnyitása szorítja háttérbe 1843 tavaszán. »A fontos időszak, melynek e mai nap kezdetét teszi, az időszaki sajtónak hivatásában is változást okoz, s ha eddig a véleményesűrlődés volt talán főhivatása, most . . . inkább a híu historicusság válnék bizonynyal főbbik feladatává, mit ha teljesítnie szabad leszen, részünkről legalább a polemikus rész egy időre alkalmiasint háttérbe szorul.«³⁹ Az országgyűlésre külön tudósítóképpen Vahot Imrét küldi Kossuth Pozsonyba, de maga is gyakran tölt ott hosszabb időt.⁴⁰ Az első országgyűlési tudósítás május 25-én jelenik meg; ettől kezdve egészen június 1-ig vezércikk sincs és a lap mindjárt az országgyűléssel kezdődik. Van 15 hasábra (5 oldalra) terjedő országgyűlési rovat is, az ilyen számból a »Megyei dolgok« kimaradnak.

Az országgyűlés tehát a nyomtatott újságban kap nyilvánosságot: az 1832-ben megkísérelt, de a cenzúra által visszavert támadást teljes diadalra

³⁷ PH. 1841 márc. 24.

³⁸ PH. 1843 márc. 19. 231. sz. 185. l.

³⁹ Szemle és értesítés. PH. 1843 máj. 14. 247. sz.

⁴⁰ Ferenczy, i. m. 294-295. l.

vitte Kossuth — közben persze a Pesti Hírlap már a teljes és korlátlan nyilvánosság, a sajtószabadság felé egyengeti a továbbvezető utat. Az országgyűlési hírek egyetlen korlátja még, hogy a szónokok nevét nem szabad kiírni, sőt megjéjüket sem. »P. követe«, »K. követe«, »egy fiatal szónok«, »egy gróf« — ilyen megjelöléseket kénytelen használni a tudósító. Persze, bizonyára könnyebb felismerni a szónokot, ha az »magyar és erdélyországi gróf« — különösen pedig ha így írják körül (1844 jan. 25.): »Egy másik követ, ki tegnap az ég azurjában lebegő sast hozá elő, s kinek Sz. követe azt mondá, hogy légben szeret lebegni, bizonyossá teszi Sz. követét, hogy midőn sasról beszélt, nem volt szemei előtt két fejű sas, mellynek szárnyai alá akarna vonulni.«

A Külföldi napló külsejében teljesen az egykorú többi lap beosztását követi. A híreket országonként sorolja fel; rendszerint a legtávolabbi országgal kezd, Németország és Ausztria következik utoljára. A Pesti Hírlapnak külföldi tudósítói nincsenek, a külföldi híreket újságokból veszi át, a hírek forrását néha idézi, gyakrabban nem. A külföldi rovat is szerves része a lapnak, résztvesz az átgondolt programszerűségben éppúgy, mint a lap más részei. Minden sorát politikája szolgálatába állítja még pedig két módszerrel. Az egyik a hír megválogatása. Kossuth előszeretettel közli a haladóbb nyugati országok híreit, parlamenti vitáikat. Egészen bizonyos, hogy Ledru-Rollinnek, későbbi száműzött fegyvertársának első képviselőházi beszédét nem véletlenül közli részletesen: »Politikai hite népfölség, mellyet az atyák ötven év előtt hirdettek; (nép alatt az egész nemzetet érti s nem azon néhány előjogos által vezetett nyáját, melly képviselve nincs, melly, ha jogait visszakívánja, bezáratik, ágyúgolyókkal zúztatik szét s még hamvaiban is rágalmaztatik).«⁴¹ Spanyolországból a forradalmi hírek érdeklik, Angliában elsősorban az írek szabadságmozgalma.⁴² És, anélkül hogy bármi célzást fűzne hozzá, világosan beszél a cubai négerláadás leírása: »A négerek közt igen erős gyökeret vert az emancipatio eszméje, s előbb utóbb erőszakkal fogják azt maguknak kivívni.«⁴³

Nagy figyelemmel kíséri a Pesti Hírlap külföldön is a sajtó felszabadításáért folyó küzdelmet. 1842 október 13-án közli az új porosz sajtórendeletet és bírálja, 1843 január 19-én sajnálattal írja, hogy Bruno Bauer folyóiratát, a Deutsche Jahrbüchert a szász kormány betiltotta. Marx Károly újságjának, a Rheinische Zeitungnak nyomán két hosszú bírálatot közöl a német sajtóviszonyokról. »... a sajtó, minden erőködések dacára, törvényes alapot magának ekkorig ki nem vihatott, hanem az eseményeknek s önkénynek ki van téve. Ezt látjuk a porosz sajtó történetében leginkább a hírlapokon. Az 1819-iki sajtótörvénynek, az 1841-i miniszterrendeletek általi visszaállítása és törvényerőre emelése a sajtónak új életet adott. De ugyanazon mértékben, a mint az élénkség növekedett, az akadályoztatás is sűrűbb és nyomatékosabb lön... a fél sajtószabadság ellenmondás. Ha fel akarjuk a sajtót szabadítani, egészen kell azt cselekedni, nem félig. Törvényben ki lehet mondani: »a cenzúra ne legyen túlszigorú«; de ezen törvény valóságban nem törvény, mert fogantatása önkénytől és egyéniségtől függ.« Két út van — mondja a Rajnai Újság — a kormány számára, ha a sajtónak ellen akar állni: egyik a cenzúra, a másik a sajtószabadság, amelyet kormányssajtó egyensúlyoz ki. (Metternich a két utat egy-

⁴¹ 1841 aug. 14. 65. sz. A zárójelbe tett részt a cenzúra példörölte. Megtalálható Vörös Antal által kéziratban pótolva az Orsz. Széchényi Könyvtár példányában.

⁴² 1844. márc. 7.

⁴³ 1844. máj. 26.

szerre akarta jární. D. B.) Németországban általában az utóbbit választják. »Legerősebb védfal, melyet ország kormánya a sajtónak elébe építhet, a sajtó maga. Egy kormánynak, mely igazságból indul ki, egyszersmind a vélemény-szabadság barátjának és őrjének kell lenni, mely nélkül az igazság napfényre soha nem jön.«⁴⁴

A külföldi hírek beállításának másik módja az analógia többé vagy kevésbé nyílt kimutatása a külföldi viszonyok és a hazai ellenzék küzdelmei között. A zürichi kanton lépéseket tett a Bazel-Zürich közti vasút mielőbbi megépítésére — olvassuk 1843 január 15-én — mert ha Baden előbb építené ki a rajna-jobbparti vasutat Konstanzig, Zürich elesnék az átmenő kereskedelemtől. »Bizony uraim! nekünk sem ártana a pest-fiumei vasút kérdését egy kissé jobban szívünkre venni, nehogy fontolva halasztgatásunkban egy más vasúttal megelőztessünk.«

A Pesti Hírlapnak legfőbb tárgya a belpolitika, a magyar reformmozgalom. A külföldi hírek is mintegy ennek példatárát képezik: a hasonlóságot keresik a külföldi forradalmi mozgalmakban. Jellemző, hogy külpolitikai tárgyú vezércikket nem írt Kossuth — legfeljebb a vámkérdésről írott cikkei volnának ilyennek tekinthetők, ezek is azonban elsősorban az Ausztriától való gyarmati függés elleni tiltakozások. Kossuth a magyar reformmozgalmat az európai népek szabadságtörekvéseinek nagy összefüggésébe nem tudja beállítani, bár azokat ismeri — ez a Pesti Hírlapnak súlyos hibája.

A hírszolgálat a Pesti Hírlapban nem öncél, a lap egységébe olvad. Ezért nem helyez súlyt a gyorsaságra, az események azonnali közlésére. Egy-egy kevésbé fontos megyei hír később kerül közlésre, mint egy külföldi tudósítás. Egyetlen külföldi hírt közöl kiemelve, a vezércikk előtt: »Rendkívül fontos tudósítás« címmel 1842 november 27-én. »A pillanatban vesszük rendkívüli alkalommal a következő levelet: Triest, nov. 21-én 1842. A levantei gőzhajó, mely ma reggel érkezett, a következő fontos tudósítást hozta mely úgylátszik Suezbe egy kereskedőhajó által érkezett: A béke Anglia és China közt Nankinban augusztus 29-én megkötött. China 21 millió dollárt fizet, Hong Kongot az angoloknak örökre átengedi...« Ázsia angolszász gyarmatosításának hírei ilyen hosszadalmasan jutnak el a gyarmatosítás alól szabadulni törekvő Magyarország jövőendő vezéréhez.

Még három hír részesül ilyen kiemelt elhelyezésben; kettő közülük a zalai erőszakoskodásokról — a házi adó megbuktatásáról és Deák megválasztásának meghusításáról szól⁴⁵ — a harmadik »Borzasztó hír« címmel Orosz Elek megyei követ meggyilkolásáról értesít, aki rablógyilkosság áldozatául esett.⁴⁶ Ez az utóbbi hír képviseli egyedül a polgári sajtóban később vezető helyre kerülő »szenzációt«.

A kiemelés tipográfiai eszközei — a figyelemkeltésnek a kapitalista nyugati sajtóban ekkor már kedvelt módszere — már csak azért is korlátozottak, mert a

⁴⁴ PH. 1843 jan. 29. és febr. 26.

⁴⁵ PH. 1843 ápr. 6. és szept. 10. Az első tudósítás magától Deáktól származik; ápr. 4.-ről keltezett leveléből (Vörös Antal gyűjt. 80.) a megjelent tudósítás csak egy sort hagyott ki. A megjelent szöveg: »F. György tb., H. Pál tb. két egykor megbukott tisztviselő voltak a pártnak látható fejei, láthatatlanok kik? — az isten tudja, s még tudják némely urak a veszprémi megyéből«. A levélben a két név — Forintos és Horvát — ki van írva, a mondat második része pedig így hangzik: »... láthatatlanok tudja isten kik, úgy hiszik, némely veszprémi megyei papok, különösen Bezerédy kanonok.«

⁴⁶ PH. 1844 jan. 13. 360. sz.

lap meghatározott oldalterjedelemhez van kötve és az anyag mindig több volt, mint amennyit közölni lehetett. 1848 előtt az összes újságokban szinte szabály, hogy minél érdekesebb a lap tartalma, annál kisebbek a betűk, mert a szerkesztő azon törekszik, hogy a fontos eseményről kis helyen minél többet írhasson. A Pesti Hírlap éppen gazdagabb tartalma miatt már 1841-ben sűrűbb sorokat szedett: »Lapjaink érdekét folytonosan növelni törekvendők nagyobb íveket s tömöttebb, de mégis könnyen olvasható betűkkel adandunk« — írja a második félévre szóló előfizetési felhívásban. Ellenben 1843-tól kezdve a rovatok címeit vastagabb, élesebben elütő betűkből szedik. A figyelemkeltés tipográfiai lehetőségei azért is korlátozottak, mert a nyomtatásnak egyetlen éjszaka kell megtörténnie. Landerer két gyorsajtója ennyi idő alatt alig győzi a hatalmas példányszámot. Amikor egy ízben az országgyűlési tudósítások miatt eggyel több ívet kell nyomtatni, a tudósítást kénytelen két részre szakítva adni, hogy a 3 ív közül legalább egyet előre lehessen nyomtatni »különben 5100 példányt nyomtatván, s így a három ívre 30.000 nyomás kelleltvén, azt egy éjjel lehetetlen volt volna két gyorsajtóval eszközölnünk.«⁴⁷

A Pesti Hírlap tervszerű, egységes vezetésében így a többi munkatárs mellett — először a magyar sajtó történetében — a nyomdai személyzet is fontos tényező. A Pesti Hírlapot négyen szedték: Herz János, Kiss Ferenc, Malatin Antal, Prohászka Ferenc. Munkájukat lelkesen végezték, aminek bizonyítéka az a vers, amellyel Kossuthot névnapjára köszöntötték:

»Írj ezer ívre valót — mi kiszedjük; látva v ágot
A betű győző fényt messzire hinteni fog.
Nagyszerű küzdelmid folyamát olvasva utókor,
Áldás s hála között zengeni fogja neved.«

A pesti és budai nyomdászok 1848 április 30-án tartott gyűlésének egyik vezetője Prohászka, a Pesti Hírlap szedője volt. Az ő vezetésével adták át Landerernek a nyomdászok követeléseit.⁴⁸

A cenzúra

A szerkesztőségi munka minden szervezettsége ellenére egy óriási akadályba ütközik s ez a cenzúra. »...magyarországi cenzúra mellett nem lehet írni becsületesen: mert nem lehet írni igazat« — mondja Kossuth — a cenzúra »rágalma az országnak, az országos önállásnak; rágalma a szabadságnak, rágalma a nemzetiségnek, rágalma az alkotmánynak s alkotmányosságnak, rágalma a hazafiságnak, rágalma a becsületességnek, rágalma a férfias jellemnek, rágalma az észnek, a szívnek, az értelemnek, rágalma mindennek, ami Isten előtt kedves, embernek jó.«⁴⁹

De Kossuth sikerrel veszi fel a harcot az akadály ellen. A Kossuth által bevezetett új szerkesztési módszerek már a kialakult polgári hírlapírás tartozékai. Ezekkel a cikkekkkel szemben a cenzúra anakronizmus, módszerei csődöt monda-

⁴⁷ PH. 1844. márc. 14.

⁴⁸ Iparegyesület. PH. 1842 febr. 3. Firtinger Károly: Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából. Bp. 1900. 35. l. Nemes Dezső: A munkásság az 1848-49-i forradalomban. (Forradalom és szabadságharc. Bp. 1948. 290. l.).

⁴⁹ Ellenzék és Pecsovics. Közli Viszota Gyula: Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája K. L.-al. I. m. VI. köt. 237. l.

nak. Havas József, a cenzor már 1841 február 3-án hosszú jelentésben izgatottan kér utasítást, mit tegyen. Nem csak Kossuth vezércikkei, de »... az elmefuttatások, máshonnan vett cikkekből belekevert vagy hozzáfűzött magyarázatok, különösen ahogy a cenzurának bemutattnak, a közvélemény hajhászásának és előkészítésének szándékát és törekvését és a magát liberálisnak nevező s az ily néven ellenzékét képező politikai párt törekvésének a célhoz vezetését, végül a kedélyeknek a végletekig való felizgatását árulják el... Ha mindent, mi ez irányzatot elárulja és amit ebben a szellemben írnak, ki kellene törölni, tiz vezércikkből alig maradna egy; a Feuilleton legtöbb értekezését vissza kellene utasítani; a törvényhatóságok lefolyásáról, tanácskozásairól és határozatairól szóló tudósításokból kevés maradna; végül a külföldi ügyekről közöltek legtöbbjét ki kellene javítani, nem keveset visszautasítani, úgy hogy a lap nem két, de alig fél ívet töltene meg; szóval a lapnak ilyen cenzurálása egyenlő volna az elnyomással.« A nádor tovább terjeszti a panaszt a kancelláriához. A Bécsen átfutó szapora aktaváltások most megint azt a helyzetet lepezik le, mint 1833-ban és 1837-ben: az elavult rendszer az új ideológiai fegyverrel szemben tehetetlen. Metternich sajtópolitikája jónak látszhatott 1810-ben és Ausztriában. Kossuth már egy új társadalom első képviselője. A kancellária és a helytartótanács bürokratái számára pedig még Metternich felfogása is túl modern, nem értik utasításait. Hosszas tanácskozások után egyetlen határozatot tudnak hozni: le kell váltani a cenzort. Havas helyébe Werner József pesti egyetemi tanárt ajánlják. De a határozatot nem hajtják végre.⁵⁰

Igy azután 1843-ig Havas marad cenzor. A Pesti Hírlapnak az a példánya, amelybe Vörös Antal utólag a cenzúra által törölt szövegeket beírta, vagy beragasztotta, mutatja, hogy főleg szavak és kifejezések törlésére, vagy megváltoztatására szorítkozott.⁵¹ Különösen a sajtószabadságról szóló cikkeket üldözte. Persze, szemet szúr neki a társadalmi és gazdasági állapotok bírálata is; mint az Értekező egyik cikkében ez a két sor: »Milliókra süt a nap e honban, kik állatok inkább, mint emberek« és »Nyolc század óta bűnhődik bűn nélkül az elcsigázott nép.«⁵² Egy ízben — a magyar tanítási nyelvnek a pécsi iskolákba való bevezetését hírlúd adó cikkben — törlés helyett hozzáír a hírhez egy mondatot, hogy a tényeket enyhítse.⁵³ A megyei tudósításokban a neveket nem engedti kiírni, csak kezdőbetűiket. És 1841 január 30-án elrendeli, hogy »ezután a lapnak címjét és foglatát is mindannyiszor vizsgálat alá kell küldeni.«⁵⁴

Valóban igaz azonban, hogy a Fővárosi újdonságokkal szemben elnéző volt. És a vezércikkekhez csak ritkán nyúlt hozzá. Ugyanígy utóda, Czech János is, kinek Kossuth szerint »legalábbis van annyi esze, mint némely miniszteriumnak in corpore.«⁵⁵ Czech személye, mint a Pesti Hírlap esetleges cenzoráé, már az 1841 elején folyt kancelláriai tárgyalások folyamán szobakerült, de akkor Havast megfelelőbbnek tartották, mert ő pesti lakos, míg Czech budai.⁵⁶ Valószínűleg csak alkalmilag helyettesítette Havast. De meglehetősen pontosan meg tudjuk állapítani az eddig ismeretlen harmadik cenzor működési idejét. Karácsony Mihály, a központi könyvvizsgáló hivatal ülnöke mindjárt első

⁵⁰ Vizota: K. L. és a P. H. Századok. 1929. 5-36. l.

⁵¹ Az Orsz. Széchényi Könyvtár Hirlaptárában.

⁵² PH. 1841. jún. 2.

⁵³ PH. 1841. ápr. 3.

⁵⁴ Orsz. Levéltár. Vörös Antal gyűjt. 135. sz.

⁵⁵ Ellenzék és Pecsovics. I. h.

⁵⁶ Vizota id. cikke. (Századok 1929.).

intézkedéseivel panaszos levél írására készíti Kossuthot. Többek között Wesselényi nevét nem engedi kiírni vezércikke alá. Kossuth ezért a cikket csak 1843 június 15-én kezdi közölni, nyilván a június 11-i levelével megindított vita ránézve kedvező lezárása után. Több cikkét javításaival nemcsak eltorzítja, de teljesen érthetlenné teszi az új cenzor. Pedig csak olyanokat ír, amiket mind Havas, mind Czech meg szoktak engedni.⁵⁷ Két másik levélben még különösen azt veti Karácsony szemére Kossuth, hogy az országgyűlési tudósításokat — amelyeket pedig nem is kell elolvasnia, csak összehasonlíttatnia — nem adja vissza idejében, meg hogy esténként nem lehet otthon találni s így a korrek-túrákat nem lehet idejében visszakapni tőle.

Havas és Czech leváltása és az új cenzor erőszakoskodása mögött azonban Bécsből jött utasítást kell sejtenuünk. 1843 június 5-én jelenti ugyanis az állam-tanácsban Sedlnitzky,⁵⁸ hogy a Pesti Hírlap június 1-i számában megjelent egy cikk, amely a sajtótörvényről folyó országgyűlési tárgyalásokat ismerteti. A cikket Kossuth szokás szerint átadta a pozsonyi cenzornak, majd hivatalos pecséttel a pesti cenzor címére hajóval elküldte. A hajó május 31-én este érkezett Pestre, a cikk mégis már június 1-én közölve volt a Pesti Hírlapban, ami csak szabálytalanul történhetett, úgy, hogy Kossuth külön másolatot is küldött (t. i. egyenesen a nyomdába, ahol a jóváhagyás előtt kiszedték a cikket). Az ügyben eljárás indult és minden bizonnyal hozzájárult a Pesti Hírlap szerkesztő-változásáról ebben az időben már megkezdett tárgyalások siettetéséhez.

Kossuth 1844 július 13-án, írta utolsó levelét Karácsonyhoz, két héttel azelőtt, hogy a Pesti Hírlaptól megvált — bizonyos tehát, hogy rajta kívül a lapnak több cenzora Kossuth idejében nem volt.

A cenzúra miatt nem csak az maradt ki a lapból, amit a cenzor törölt, hanem az is, amit az író, kényszerűségből, már eleve kihagyott, vagy nyíltan nem fogalmazhatott meg. »... a körülmények néha egy kis mesterséges obscuritást igényelnek, ami hiszen nem nagy mesterség, midőn az ember maga sem érti, mit ír: de ha történetesen néha mégis egy átgondolt eszmére tesz szert, már akkor valóban kegyetlen kínokba kerül.«⁵⁹ A Pesti Hírlap következetlenségéért, elhallgatásaiért nem mindig a szerkesztő felelős.

A közönség

A szerkesztőnek ezeket a küzdelmeit nem csak az utókor érti nehezen — az egykorúak, a lap közönsége sem vette figyelembe. Egyre igényesebb lett. A kaszinók, amelyek egy példányra előfizettek »olly igényeket tesznek, hogy difficile est satyram non scribere.«⁶⁰ Levélben követelik, hogy érdekes, változatos legyen a lap — amellet azonban egység és rendszer is legyen benne. De mikor Kossuth panaszkodik, hogy a szerkesztő ilyen »kínokban bővelkedik,«⁶¹

⁵⁷ Kossuth s a cenzúra. (Kossuth három eredeti levelével). Közli: Cs. Gy. Pesti Napló 1869. dec. 15., dec. 17. esti kiadás. A levelek közlője nem mondja, kihez szoltak a levelek s nyilván ezért nem használta azokat az eddigi irodalom. A legelső, június 11-ről keltezett levél eredeti kézírata azonban megvan az Orsz. Széchenyi Könyvtár levelestárában borítékkal együtt, amely »Karácsony Mihály úrnak, a középp. könyvvizsgáló Colleg ülnökének Budán« van címezve.

⁵⁸ Bécsi Áll. Levéltár. Conf. A. 517/1843. (Goriupp Alisz gyűjtése).

⁵⁹ Törvényyszerűség. PH. 1841. júl. 24.

⁶⁰ PH. 1843. márc. 13. Értekező.

⁶¹ 1841. júl. 24.

ki lehet érezni szavaiból a megelégedést, amelyet a nagy érdeklődés felett érez. A besúgók azzal biztatják magukat és gazdáikat, hogy a jobbérzelmű ellenzékiek is megütköznek a Pesti Hírlap »modora« fölé, de nem tagadhatják, hogy az »a nép politikai kiképzését« akarja és hogy »törekvése nem marad hatás nélkül az ifjúságra és a néphangulatra.«⁶²

Széchenyi megkéri Eötvöst, hogy érdeklődjék vidéken a Pesti Hírlap hatása iránt s ez Borsodból és Szabolcsból jelenti, hogy amerre járt, a Hírlap köztetszést nyert. Ugyanezt közli vele Andrassy Károly magából a császárvárosból: »Itt mindenki Kossuth lapjáról beszél, amely Ausztriában el van tiltva.«⁶³ A Hírlap befolyása a megyékre, a birtokos osztályra s az ifjúságra minden nap növekedett, a polgárság pedig, az iparosok, azon osztály, mely eddig távol állt minden politikai kérdéstől, szintén ragaszkodott hozzá,⁶⁴ míg a német Pesther Tageblatt, amely pedig éppen ennek a polgárságnak íródott, alig tudta fenntartani magát.⁶⁵ Nagyabonyban az Ágai Adolf apjának példánya kézről-kézre jár, a magyarul nem tudó Glückswerk Mihálynak Falk Miksa fordítja le minden számát.⁶⁶ És egy megyei levelezésből megtudjuk, hogy Kossuth vezércikkei a nőknek is kedvenc olvasmányuk, csak a deák kifejezéseket nem szeretik benne.⁶⁷

Pulszky szerint 1841 nyarán 500 helybeli és 3670 vidéki előfizetője volt a Pesti Hírlapnak.⁶⁸ 1842 november 6-án magában a Pesti Hírlapban olvassuk, hogy összesen 4112 példányban adták el, ebből 442 Budapestre esett. Ugyanakkor a Nemzeti Ujságból 450, a Jelenkorból 894, a Világból 1244 példányt küldtek el postán. 1844-ig 5100-ra emelkedett a Pesti Hírlap példányszáma. S hogy mennyire Kossuthnak volt köszönhető a siker, azt igazolja, hogy Szalay szerkesztése alatt az előfizetők száma 500-ra esett vissza.⁶⁹

1841 március 3-án közzétett felhívásában már azt közli Landerer, hogy az addig megjelent számok mind elfogytak. Ha legalább 300-an megrendelik ezeket a számokat, akkor utánanyomatja őket. Számítása be is vált és így az első 17 szám második kiadásban is megjelent. Az új kiadás annyiban tér el az eredetitől, hogy az Értekező az első lap aljáról a lap végére, a hirdetések elé került. Ez volt a sajtó történetében az egyetlen eset, amikor magyar politikai lapból második kiadást kellett nyomtatni.

A Pesti Hírlap gondos tanulmányozására mutat, hogy az első évfolyamról Kossuth betűrendes mutatót is készített, mint valami könyvhöz, vagy folyóirathoz.

»A nemzet eszmél és gondolkodik — állapítja meg az első év végén Kossuth — szélesebb körben, terjedtebb mértékben, mint valaha . . . Vétek volna tőlünk, a hozzánk csatlakozott intelligentiák erejét nem méltányolni; s ezért balgaság volna, túlszerénységből ki nem mondani, hogy ez állapot előidézésére az időszaki sajtó többi orgánjai közt a Pesti Hírlap is tőn valamit.«⁷⁰

⁶² Polizei-Hofstelle 6370. és 7735/1841. Idézi Ferenczi : Kelet népe. I. m. 663-664. l.

⁶³ Ferenczi, i. m. 20., 24. l.

⁶⁴ Pulszky, i. m. I. 201. l.

⁶⁵ Ferenczy József, i. m. 272-273. l.

⁶⁶ Kosáry Domokos : A Pesti Hírlap nacionalizmusa. Bp. 1943. 43. l.

⁶⁷ PH. 1842. 131. sz. 232. l.

⁶⁸ Schridde, i. m. 23. l.

⁶⁹ Firtinger, i. m. 115. l.

⁷⁰ Visszapillantás. 1841. dec. 29. 104. sz.

A vezércikkek

A korszak nagy reformköveteléseit nem Kossuth dolgozta ki, de az ő érdeme — állapítja meg Révai József — hogy határozottabban a népre veszt irányt, a rendiségen kívül álló erőket is bevonta, azokat az erőket, amelyek a döntő pillanatban készek voltak a néptömegek mozgalmával összefogni. Végül Kossuth volt az, aki a reformkorszak követeléseit egységes programmá fogta össze és megszervezte a polgári átalakulás vezetésére hivatott pártot.⁷¹

Az egységes program a Pesti Hírlap vezércikkeiben alakul ki. Fejlődés van Kossuth politikai gondolkodásában — különösen a Széchenyi-vita folyamán érlelődik ki a népképviselőt határozott követelése és gyakorlati gazdasági tevékenysége közben változtatja meg álláspontját a védvám-kérdésben — de hogy a vezércikkek egy összefüggő programon fokozatos kifejtését hozzák, ezt nem lehet kétségbevonni.⁷² Nincs helyünk arra, hogy a Pesti Hírlap legelső számában⁷³ alapvető célkitűzésként megjelölt »szabad föld« elvéből kiindulva bemutassuk Kossuth mindenre kiterjedő programjának teljes kibontakozását. Pedig a vezércikkek tartalmának részletes feltárása — ami eddig nem történt meg — bebizonyítaná, hogy nem mindig az események vezetik Kossuth reform-elveinek felmerülését, hanem ellenkezőleg: sokszor már ezek a gondolatok befolyásolják az eseményeket, legfőképpen az országgyűlés munkáját, amelyhez Kossuth cikkeket tervszerű előkészítésül szánta.

De még csak vázlatos áttekintést sem adhatnánk a Pesti Hírlap történetéről, ha nem mutatnánk rá arra, hogy mennyiben irányult egész reformterve a közelgő és általa előrelátott forradalom felé, és hogy ebben a távlatban hogyan látta Kossuth az újságíró feladatát.

A publicista tevékenységének elvi szempontjait Kossuth a Széchenyi-vita keretében fejti ki, bár nem egyedül Széchenyivel szemben.⁷⁴ Széchenyi első vita-iratát, a Kelet népét nemcsak Kossuth személye és nem is általában Kossuth politikája, hanem nagyobb mértékben a Pesti Hírlap ellen intézte. Szerinte a politikai irodalomnak egyetlen megfelelő kerete a könyv és nem a hírlap. »Az egyik egyszerre, bizonyos összefüggésben, és csak az érettebb közönségnek nyújtatik, úgy szólván, mint pezsgő nagyobb alkalmaknál; midőn a hetenkénti két újságlap meg nem szűnő izgatásban tartja a közönségnek nemcsak érettebb, de illy eledelhez el nem készült nagyobb részét is.«⁷⁵ »Nagy különbség van — mondja máshol — könyv és ostorozó hírlap között, mert (Kossuth) vezércikkei nem hagynak időt az eszmélésre és csak felfogatásra vezetnek.

A könyvet »érettebb közönségnek« írják — azaz olyannak, amely a rendi társadalom magasabb osztályaihoz tartozik s így az agitációra kevésbé fogé-

⁷¹ Révai, i. m. 132. l.

⁷² Míg Székfű Gyula (Magyar történet V. k. II. kiad. Bp. 1941. 317. l.) még a pozitív célkitűzések hiányát látja K. cikkeiben, ismételve Széchenyi hagyománnyá vált kritikáját, addig Kosáry (i. m. 206. stb. és ugyancsak Kosáry: A Pesti Hírlap nacionalizmusa. Bp. 1941.) már leszögezi, hogy »nem gondolatok pusztja villózása ez« és elsőnek ad összefüggő elemzést a Pesti Hírlap programjáról.

⁷³ PH. 1841. jan. 2. 10. sz. Budápesti lánchíd. (Ez tulajdonképpen az első vezércikk, bár még nincs annak jelezve.)

⁷⁴ A Kossuth-Széchenyi vita teljes okmánytárát kiadta Viszota, Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal c. idézett kétkötetes munkájában. A vita minden részletét l. u. a. mű terjedelmes bevezetésében. Rövidebb összefoglalását l. Kosáry, i. m. 253-296. l.

⁷⁵ Kelet népe id. kiadás, 346. l. Kiemelés tőlem. D. B. V. ö. Balás P. Elemér: A Széchenyi-Kossuth ellentét hírlapi vitájuk tükrében. Kőlozsvár, 1943. 8-9. l.

kony. Széchenyi közvetlen tapasztalásból most kerül először szembe a polgári hírlapírásnak új, a régi intézményeket veszélyeztető erejével s ezért torpan meg tőle. Érezhető ez Fáy András »Kelet népe nyugoton« c. könyvében is, a Kelet népe által elindított vitairódalom egyik jellemző termékében. Kossuth Fáynak még őszintébben megmondja véleményét, mint Széchenyinek.⁷⁶ Fáy »oda nyilatkozik, hogy a hírlapok körébe tartoznék azok közhasznú tárgyak előkészítése, mik már létező törvényeink köreiből szabadelvű haladás kívánatához képest egyesek, testületek, sőt törvényhatóságok által is kivihetők ; ellenben mindazon tárgyak előkészítését, mik a lefelé adandó jogokra és engedményekre nézve új törvényalkotást, a mellett s ellen minden oldalról megvitatót, hányásvetést kívánnak, nem a hírlapi körbe, hanem a könyvirodalom mezejére tartozónak véli.«

Kossuth ezzel szemben azt tartja, hogy éppen a törvényhozási kérdések előzetes fejtegetése tartozik a hírlapok körébe, inkább, mint bármi más. Kossuth felfogását azzal indokolja, hogy könyvíró kevés van s a könyvek közönsége is kicsi, nem képviselik igazán a közvéleményt. Az országgyűlések éppen azért merülnek ki hosszadalmas vitákban, mert nincsenek kellőképpen előkészítve, »itt közvetlenebbül s terjedelmesebben ható közvetítőre van szükség, s ez semmi más nem lehet, mint a törvényhozási tárgyak fejtegetéseivel országgyűlés előtt s országgyűlés alatt foglalkozó hírlapok.«

Akörül folyik tehát a küzdelem, hogy a közvélemény kifejezésére ki vagy mi legyen illetékes : a könyv, mondja a liberális reformer Széchenyi és a régi köznemesi felfogás szócsöveként Fáy András, a hírlap, mondja Kossuth, s vele a széles nyilvánosság — a nép. És — amint ez világosan kiderül Fáy András további fejtegetéseiből — ez a kérdés sarkpontja : a legfontosabb, hogy idő előtt ne kerüljön a nép nyilvánossága elé, amit terveznek, mert esetleg mégsem valósul meg a reform és ez »a kiváltságtalanok kebleiben könnyen elégtelenséget s kesert támaszthat!« Itt mondja ki azután Kossuth az ő alapvető felfogását a sajtó szerepéről — de egyszersmind újságjának épúgy, mint egész politikájának irányát a magyar közélet akkori keretei között. »Már mi kénytelenek vagyunk megvallani, hogy ha ezen szerepnek s a gondolkodás néposztály szerinti elkülönítésének lehetőségét pusztá elméletnek nem tartanók is : ahhoz véleményünkkel nem járulhatnánk. A kiváltságtalanoknak van egy része, mely ép azon fokán áll az értelmességnek, melyen a kiváltságosok többsége . . . a néptömeg pedig, adná Isten, hogy a kiváltságos osztályoknak az ő javára intézett tenni akarását tisztábban láthatná.« Könyv és hírlap tehát mint ellenfelek állnak egymással szemben és mind Széchenyi mind Kossuth tisztán látják, hogy a hírlap hivatása szélesebb társadalmi körök bevonása a közélet irányításába. Széchenyi éppen ettől tart, Fáy András már engedményre hajlandó — Kossuth a »kiváltságtalanokat«, köztük elsősorban az értelmiséget, de mintegy annak támogatására, megsürgetésére magát a népet akarja az agitációba bevonni.

És Kossuth felfogása az elmélet terén is diadalt vívott ki Széchenyivel szemben ; a vita résztvevőinek többsége ömellé állt ; közöttük Eötvös fogalmazta meg legtisztábban a közvélemény szerepét a kialakuló új társadalomban : »Korunk a discussio kora ; az idő, hol egyes hatalmasnak szava, vagy régi szokások minden ellenzést elnémítanak, megszűnt, nevek helyébe vélemények léptek, szokások helyett meggyőződést keres a nép.«⁷⁷

⁷⁶ PH. 1841. aug. 18. 66. sz. Hirlapkör.

⁷⁷ Eötvös József : Kelet népe és PH. Pest 1841. 11. l.

Mindebből nem következik, hogy Széchenyi a hírlap jogosultságát teljesen tagadta volna. Ő abban Ariadne-fonalat akart látni, amely nagyot és kicsit, dúst és szegényt egyformán vezessen »honi téboldónkban« a cél felé. De a Pesti Hírlap messze túlment ezen: minden érdeket egymással szembeállít, a kicsinyeket a nagyok ellen, szegényeket a gazdagok ellen ingerli, minden rendszeresség és »javítási recipe« nélkül; egyenesen francia modor szerint működik, »a mely után indultak Mirabeautól kezdve Camille Desmoulins, Danton, St. Just, Marat, Robespierre egész a mai francia propaganda hőseiig szívandalgó Lamennais-val, Père Enfantin-nel sat.«⁷⁸

Széchenyi tehát »javítási recipéket«, terveket, értekezéseket várna a laptól — a Jelenkorban megjelent hosszadalmas, néha félélévekig folytatódó vezércikkeivel megmutatta milyeneket — az agitációt, a napi politikában való azonnali állásfoglalást hibáztatta. Kossuth szerint viszont »az ember míg él, gondolkodik: a ki gondolkodik s társaságban él, gondolatait másokkal kicseréli, szóval, írásban, vagy képletekben; s ez nem egyéb mint agitatio. Minden szó, minden hang, minden betű, a gondolatnak minden nyilatkozata agitatio. Az emberélet e természetes attribútuma nélkül még ma is makkot ennénk őserdők vadonaiban. Az agitatio tehát, magában véve, nem csak nem rossz, sőt nemzeteknél mint egyedeknél az életnek föltétele.«⁷⁹

Kossuth felfogásában ezek szerint a sajtónak joga, sőt kötelessége a reformokat előkészíteni, azokat megvitathatja és meg is kell vitatnia — éppen azért, mert nagyobb a nyilvánossága, mint a könyvé és közelebb jár a szélesebb rétegekhez, a néphez is. Az agitáció — Kossuth szavával »izgatás«, Széchenyiével »láztatás« — a haladás szükséges előfeltétele, Széchenyit csak azért döbentette meg, mert »a sajtónak élénkebb mozgását még mi magyarok meg nem szoktuk.«⁸⁰ Kossuthon túlmenően hozzátehetjük, hogy azért is, mert Széchenyi éppen a nép élénkebb bekapcsolását a haladás ügyébe nem óhajtotta, felülről, arisztokratikus módon lassú javítgatásokkal akarta azt szolgálni. Innen adódik a további ellentét abban a kérdésben, hogy ki hivatott a vezetésre. Széchenyinél magától értetődő s ezt többször nyíltan kimondja, hogy vannak akik erre állásuknál, születésüknél fogva hivatottak. Kossuthnál ebben a kérdésben is a közvélemény s a közvéleménynek hangot adó sajtó a döntő: »vezér csak az lehet, kit a közvélemény annak elfogadott, a közvélemény pedig pusztán szép szeméért senkit nem fogad, hanem fogad azon tények és elvek szerint, mikkel a közbizodalmat megnyerte.«⁸¹

A régi magyar nemesi felfogás, amely a sajtószabadság *elvét* abból vezeti le, hogy a cenzúra törvénytelen és az új, polgári álláspont között, amely a sajtónak semilyen, még törvényes korlátozását sem fogadja el, csak represszív sajtótörvényeket hajlandó megengedni — a dialektikus ellentét kiélezése törvényszerű szükségesség volt. És Széchenyi véleménye jellemző módon itt is a konzervatív oldalra billent át: a Pesti Hírlap működése arra a vallomásra készíti, »hogy a kormány féltékenysége« a sajtószabadság iránt »nem volt bár olly igen ok nélkül«. Széchenyi végső, kétségbeesett érvelését már teljesen a reakciós, elavult érvkészletből meríti s erre Kossuth határozottan rá is mutat: »Ezek a »nem-

⁷⁸ Kelet népe, id. kiad. 58-60., 98-99., 169-170. l.

⁷⁹ Felelet, id. kiad. 479. l.

⁸⁰ U. o. 469. l.

⁸¹ U. o., 453., 469. l.

érettségi, »visszaélési« s. a. t. kifogások a sajtószabadság leghatározottabb ellenségeinek már ezerszer meg ezerszer hallott s ezerszer meg ezerszer megczáfolt mindennapias ellenvetései, mellyek ha helyt fognának, szabad sajtóra soha, de soha egyetlenegy nemzet sem találatnék megérettnek; mert a nemzeti érettség s értelmesség gombaként nem nő, eszköz nélkül a cél el nem érhetni; a szabad, vagy — hogy körülményeinkhez mérve, határozottabban szóljak — szabadabb sajtóra csak szabadabb sajtó által lehet megérni; itt az eszköz cél is egyszersmind.⁸²

Hírlap és könyv szembeállítás, a sajtó jogainak, közvéleményt képviselő hivatásának elismerése, az agitációnak a haladás útján betöltött nélkülözhetetlen szerepe tekintetében Kossuth érvelése kétségtelenül döntő győzelmet aratott. A győzelmet alátámasztotta a Pesti Hírlap növekvő népszerűsége, de igazolták a Kelet népe körüli vitában szót emelő egykorú magyar írók is szinte kivétel nélkül.⁸³

A haladó politika, a reform kérdéseibe tehát a nyilvánosság is beleszólása van, a közvéleményt, mégpedig a kiváltságnélküliek, sőt az egész nép véleményét mozgósítani nemcsak szabad, de kell is és az ehhez szükséges agitáció a napisajtónak igazi feladata — ezt az álláspontját Kossuthnak sikerült érvényre juttatnia.

Kossuth részéről a nyilvánosság további kiterjesztése a sajtó útján, Magyarországon eddig nem tapasztalt széleskörű mozgalom előidézése kétségtelenül forradalmi cselekedet volt. A francia népvézérekkel, ha nem is Marat-val, de Mirabeauval való példálózás Széchenyinnél nem volt teljesen alaptalan.

Fel kell tennünk a kérdést: Kossuth publicisztikája forradalmi volt-e már a Pesti Hírlapban? Széchenyi ezt határozottan állította. »A Pesti Hírlap azon revolutionarius syllogismus antecedense, mellynek majorja a nagy birtokosok gyűlöletessé tétele, a mennyire lehet, vagyonaik elkobzása; minorja a kisebb vagy minden birtokosnak e sorsra juttatása.«⁸⁴ Kossuth feleletében tiltakozott a vád ellen s ezt a tiltakozást a század második felének politikusai szorgalmasan ismételték, nem utolsósorban Kossuth Ferenc, aki apja vezércikkeinek kiadásából éppen azokat a részleteket hagyta ki, amelyekben a forradalmi hang élesebben szólalt meg.⁸⁵ De a kortársak, különösen a »fontolva haladás« képviselői másképp látták Kossuth vezércikkeit. Dessewffy Aurél szerint a hírlapnál kétféle irány van: az egyik a lap homlokára van írva, a másik az a szellem, amely az alkalmazásban nyilvánul. A Pesti Hírlap tiszteli a tulajdont, de szabad föld mellett izgat; ajánlja a kormány iránti bizalmat, de a megyéket ellenállásra biztatja, a kiváltságnélkülieket ért sérelmeket a szociális rendszerrel magyarázza.⁸⁶ Kemény Zsigmond szerint Kossuth nem az ellenzék főnökei között hódított, hanem a karzatot ragadta el, »az utcai vélemény... csak az ő lángeszének sugárai és melege által nyert hangokat.«⁸⁷

⁸² U. o. 516..1. A Széchenyi-idézet: Kelet népe, id. kiad. 113. l.

⁸³ V. ö. Balás P. Elemér, i. m. kül. 12. l.

⁸⁴ Kelet népe 120. l.

⁸⁵ V. ö. Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Bp. 1911. 218-300. l. A Kossuth Ferenc-féle kiadás kritikáját l. Vas György, i. h. és Hegedüs, i. m. 63. l.

⁸⁶ Id. Vizsota, i. m. I. köt. LXXIX—LXXXI. l.

⁸⁷ Forradalom után. Pest, 1850. 108-109. l. Jellemző, hogy a Századunk — Orosz József lapjának, a Hírnöknek melléklapja — Kossuthot megrója ezért a mondatért: »jelenkorunk emberének a forradalom dicsősége jutott«, holott az eredeti cikkben nem forradalom, hanem fáradalom állt. PH. 1841. dec. 1. 96. sz. 806. l. jegyz.

Kossuth nem akarta a forradalmat, de »nemesi származása és bázisa ellenére igazi forradalmi jellem volt, aki mert a népre támaszkodni.«⁸⁸ Lapját használta fel arra, hogy a nemességet a népi közvélemény nyomása alá helyezze és ezt nyíltan meg is mondja a nemesség, főleg a főrendek felé: »Nem éljük többé a bitorlott tekintélyek korát.«⁸⁹ Nemcsak a Pesti Hirlap hangja volt a korhoz képest forradalmi. Igaz, hogy Széchenyi már ebből is »kiérezte a forradalmi lelket«⁹⁰ de Kossuth — amennyire a cenzúra miatt teheti — szavakban is kimondja, hogy a fejlődés hova vezet. Széchenyi is az elkerülhetetlen fejlődést ragadta meg egy adott pillanatban, vagyis inkább őt ragadta meg alkalmas percben »a kor szükségeinek hatalma«. Ugyanezt mondja a Pesti Hirlapról is: »A Pesti Hirlap ezen kort, melynek kegyelem nem kell, melyly jogot és igazságot követel, nem teremtette, hanem ellenkezőleg ezen kor teremtette a Pesti Hirlapot; az hát e részben is a kornak idézete, nem idézője. S ha vannak, kikét e kor sért, azoknak visszahökkenése, midőn síkra kerül a dolog, el bizonyosan nem maradt volna: itt hát a Pesti Hirlapnak vétké csak annyi lehet, hogy alkalmat nyújtott megtudni ma, ami holnap megtörténendik.«⁹¹ Hogy mi az, ami »holnap megtörténendik« azt természetesen a cenzúra hétfejú sárkányával viaskodó szerkesztő még nem mondhatja ki, sőt Széchenyi támadása után cikkeiben még óvatosabb lesz. De a cenzúra nyomásától mentesen megjelent Ellenzék és pecsovics c. cikkében már nyíltabban készít elő az előrelátott forradalomra: »Vigyázzatok! hazámfiak! Ne féljetek annyira az anarchiától, hogy túlfélelemből a szabadságtól is irtózzatok. Fontoljátok meg, hogy ha olly boldogtalanok volnánk, miszerint csak anarchia és absolutismus közt lehetne választanunk (mit én nem hiszek), az anarchia minden esetre csak mulékony állapot lehet, de az önkény uralma lehet örökös. Ha másként nem lehetne, gázoljunk inkább a szabadság mulékony csapongásain keresztül a szabadság rendéhez, mint a szabadságtalan rend sír csendes ösvényén az önkényuralom torkába jussunk. Rend csak mi velünk lehet, kik a szabadság hívei vagyunk«⁹²

Ebben az előrelátásban van Kossuth publicisztikájának forradalmisága negyvennyolc előtt. Nem a forradalmat akarja, de felkészül és felkészít rá, mert sejti, sőt a történelmi folyamatot szükségszerűnek látva tudja, hogy be fog következni. Ennek a szükségszerűségnek a felismerése biztosítja fölényét Széchenyivel szemben. Ha Széchenyit követte volna a nemzet a lassú reformok útján, az átalakulás készületlenül érte volna, a reformok megvalósultak volna az ő hozzájárulása nélkül. »Tartsuk meg magunknak az akarat szabadságát« mondja majd Kossuth, »menjünk, különben menettetünk.«⁹³ Széchenyi ezt a szükségszerűséget nem ismeri fel, a forradalmat fenyegető veszélynek látja s a Pesti Hirlap cikkeiben nem a forradalom felé vezető társadalmi viszonyok következményét, hanem okát véli felfedezni. De, hogy a Pesti Hirlap és főleg a vezércikkek már a forradalom felé vezető utat pásztázzák a sajtó fényszórójával, abban nem tévedett.

⁸⁸ Révai, i. m. 143. l.

⁸⁹ PH. 1841. márc. 27. 32. sz.

⁹⁰ Barabás Tibor: Az európai szellem magyar úttörői. Bp. 1942. 27. l.

⁹¹ Felelet, id. kiad. 421., 450. l. Kiemelés főlem. D. B.

⁹² Vizota, i. m. II. köc. 862. l.

⁹³ Hetilap 1846. dec. 25. Adózzunk.

III.

Publicisztikai tervek és alkotások a forradalomig

Küzdelem új lapért

Még 1841-ben, a vezércikkek okozta első ijedelem nyomán felmerült kormánykörökben, hogy a Pesti Hirlapot meg kell szüntetni s ugyanakkor elterjedt Pesten a hír, hogy Kossuth a Nemzeti Ujság szerkesztését fogja átvenni.¹ Akkor nem lett a dologból semmi: a feltűnéstől mindennél jobban óvakodtak Bécsben; Kossuth eltávolításának csöndben kellett megtörténnie; a kiadóra bízták, aki erre még a lap indulásakor ígéretet tett. Landerer az első nagy magyarországi újságkiadóvá nőtte ki magát, éspedig főleg a Pesti Hirlap jóvoltából; adósságokkal kezdte és néhány fasajtóval — 1844-ben meg már két gyorsajtója van, »cifra lovak állanak istállójában s pazar maitressek zsoldjában.«² A lap óriási példányszámán kívül a sokszor kétoldalmi hirdetés is az ő jövedelmét növelte s ez nem volt csekély; a lap címfejében közölt tarifa szerint egy-egy négyszer hasábozott sorért 5 pengő krajcárt számított. Kossuth három szerződést kötött Landererrel, a harmadikban — amelyet 1843 júniusában kötöttek — a szerkesztő számára minden példány után 3 Ft. 50 kr. volt biztosítva évenként. Ennek az utolsó szerződésnek az aláírását azonban Landerer halogatta, noha az elszámolások már a szerződés szerint történtek. Az évvégi elszámolás idején végül azzal állt Kossuth elé, hogy a szerkesztői díjat leszállítja. Kossuth hivatkozott a szerződésre — Landerer pedig arra, hogy az nincs aláírva. Kossuth — mint Landerer előre látta — felháborodott az eljárás fölött és rögtön felmondott.

Mindezt előre megbeszélték Bécsben. Tudjuk, hogy 1843 végén Landerer már új lapengedélyért folyamodik s azzal sürgeti az elintézését, hogy most van itt az alkalom Kossuth eltávolítására. A Pester Zeitungot valóban engedélyezik, tekintettel arra az érdemre, hogy Landerer úgy vetett véget Kossuth szerkesztőségének, hogy a kormányra a gyanú halvány árnyéka sem hárul, sőt mindenki azt hiszi, hogy Kossuth merő kapzsiságból szakított kiadójával.³

Kossuth hamar átlátott a Landerer-féle kelepccén és részletesen fel akarta tární távozásának hátterét a Pesti Hirlapban. Ezt a cenzúra megakadályozta; csak rövid közlés jelent meg április 11-én a »szerkesztői változásról«, melyben kijelenti: »a hírlapírói pályáról lelépni teljességgel nem szándékozom.« Ezt a nyilatkozatát megismétli: »A szerkesztő búcsúszava« c. utolsó vezércikkben is. Nemcsak olvasóit, de levelezőit is kéri, hogy tartsák fenn közreműködésüket új lapja számára, amelyet — reméli — hamarosan megindíthat. »Miként a pálma teher alatt nő, úgy erősödött az én állásom s a párt, melynek a Pesti Hirlap mai napig organuma volt.«⁴

Kossuth tudja, hogy párttá nőtt közönségének is tartozik azzal, hogy szerkesztői működését folytassa. Azonnal megindítja a küzdelmet új lapért,

¹ V. ö. Viszota, i. m. I. köt. LXX., 792. l. Nemzeti Ujság. 1841. dec. 4. PH. 1841. dec 4. 97. sz.

² K. levele Wesselényihez 1844. ápr. 18. Id. Kosáry, i. m. 288. l. K. eltávolítása és küzdelme új lapért u. o. 287—296. l.

³ Szemző Piroska: A Pester Zeitung, i. h. L. még Viszota, i. m. LXXII-LXXXIII. l. U. attól K. L. és a PH. i. h. U. attól K. küzdelme a Budapesti Évlapokért. Irodalomtörténeti Közlemények. 1931. 129-144. l. Takáts Sándor: K. L. újságalapítási kísérlete 1844-ben. A Bécsi M. Tört. Intézet Évkönyve. 1931. 288-302. l.

⁴ PH. 1844. jún. 28.

amelyet Budapesti Évtalár címmel akar kiadni. A kortársak s az utókor is úgy látták, hogy Kossuth, miután a hírlapírás teréről leszorították, társadalmi tevékenységre, egyesületek alapítására és vezetésére veti magát és 48-ig ebben a keretben folytatja agitációját. Ez igaz, de, hogy valódi területe a publicisztika, hogy hatásának legfőbb eszköze a sajtó, azt egy percre sem felejtette el; nem mondott le arról, hogy új lapot szerez. Egyesületi tevékenységét nem lapjának elvesztése indította meg: ellenkezőleg, az új társadalmi tevékenység csak még sürgősebbé tette, hogy az elvesztett lapot újjal pótolja.

A lapkérelem elutasítása nem volt egyszerű dolog. Kossuth támogatói felhozták, hogy 1843 végén már nem támadta élesen a kormányt és hogy »Kiábrándulás« című cikke miatt az ellenzék is megneheztelt. A döntő szót nyilván ezúttal is Metternich mondta ki: ő észrevette (hiszen rendszerint lefordították neki Kossuth cikkeit), hogy éppen az enyhébbnek ítélt cikkek hangja még forradalmibb, mint az előbbieké.⁵ Májusban, a Metternichhel folytatott emlékezetes megbeszélés után Kossuth tisztában volt vele, hogy új lapja nem fog engedélyt kapni. Kossuthot nem tévesztette meg az előzőeken fogadtatás — Metternich három óráig beszélgetett vele, közben »követeket küldött el s nejét és reggelijét« — látta, hogy a megrögzött herceggel hiába küzd, az »diplomata a szó legszorosabb értelmében, kinek nincs hite az emberek becsületes karakterében, mert tán tíz becsületes emberrel nem találkozott életében. Remélem annyit tanult tőlem, hogy nem minden magyar eladó.«⁶

De Kossuth más úttal is megpróbálkozott. Új lap engedélyezését aránylag könnyű volt megtagadni: kimondták, hogy a lapok száma nem szaporítható, Széchenyi meg Dessewffy sem kapott lapengedélyt. De meglévő lapot megvásárolni lehetett — Landerer is így jutott a Pesti Hirlaphoz, Munkácsi Sürögönyét vette meg. Kossuth előbb Helmeccyvel tárgyal a *Jelenkor* bérbevételéről, majd a *Nemzeti Ujságot* vette volna át. De Helmeccy birtokadománnyal kenyezte le az udvar, a *Nemzeti Ujság* tulajdonosát pedig a klérus szubvenciója nyugtatta meg. Hosszabban tárgyalták az államtanácsban azt a tervet, hogy Kossuth az Orosz-féle *Hírnököt* vehesse át. Tekintélyes ellenzéki vezetők gyűjtést indítottak, hogy Kossuth a kormánypárti lapot megvehesse. Ha teljesítik a kérését, megtakarítják a *Hírnök* havi 150 Ft-os szubvencióját és megakadályozzák, hogy Kossuth aggályos röpiratokkal még többet árthasson, mint a cenzúra ellenőrzése alatt tartott újsággal.⁷ Végül azonban Oroszt is leintik és megakadályozzák Beimel nyomdász *Mercur* c. kereskedelmi lapjának megvásárlását is.

De a legérdekesebben mutatja Kossuth szívós ragaszkodását publicisztikai küzdelmének folytatásához egy mindeddig homályban maradt lapalapítási kísérlet, amelyet Kossuth hú munkatársának, Gyurmán Adolfnak és — jellemző módon — Landerer tőkés versenytársának, Emich Gusztávnak segítségével akart megvalósítani. 1844 november 15-én Gyurmán Adolf szerződést kötött Emich Gusztávvá egy »füzetekben megjelenendő havi irat« kiadására, »mellynek tartalma Magyarország, s a külföld politikai, társadalmi, keres-

⁵ Hogy az 1843. decemberi cikkek állítólag a kormánynak kedveztek, arról az id. forrásokon kívül l. Hans Schlitter: *Aus Österreichs Vormärz*. Zürich-Wien-Leipzig, 1922. III. köt. 40-41. l. Az ellenzék elégedetlenségéről Kossuthtal szemben Sedlnitzky is jelentett dec. 19-én. Conf. A. 1327/1843. Goriupp A. közlése.

⁶ K. levele Wesselényihez 1844. jún. 27. Közli Bártfai Szabó László: *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez*. Bp. 1943. II. köt. 465. l.

⁷ Conf. A. 891/844. »hierdurch jede fernere Subvention des Hírnök angeblich in Ersparung gebracht würde und ... Kossuth ... nicht in die Lage setzen will, bedenkliche Flug-schriften, wie er sich vornahm, zu verfassen«. L. még Conf. A. 900/844.

kedelmi, s a tb⁹ viszonyait, irodalmát, ennek erkölcs, vallás, polgári társaság socialislét, s az összes szellemi és anyagi érdekbeli kölcsönhatását tárgyzandja.« A havi irat címlapján a szerkesztő neve nem fog szerepelni, helyette a munkatársak nevét írják ki. »Emich úr kikéri magának, hogy Kossuth Lajos úr állandó dolgozó társul csatlakozzék a vállalathoz s ez tudomására adassék a közönségnek is; továbbá, hogy minden füzet legalább 2—3 ívre terjedő dolgozatot foglaljon magában Kossuth Lajos úr tollából.« Az első szám 1844 decemberében a második 1845 márciusában jelent volna meg. Amíg a folyóirat megjelenik, Kossuth más lapban nem ír, ha időközben folyóiratot vagy röpiratot adna ki, Emich kiadási kötelezettsége megszűnik. A szerződést Gyurmán és Emich írták alá, Kossuth pedig sajátkezű záradékkal látta el, melyben kiköti, hogy a szerződést nem lehet úgy értelmezni, mintha nem állna szabadságában más időszaki lapot kiadnia; csak ebben az esetben Emich nem köteles cikkeit átvenni és díjazni.⁸

Kossuth tehát, számítva arra, hogy politikai lapalapítása meghiúsul, politikai folyóirat kiadására készült. Ez lett volna ebben a nemben Magyarországon az első, legfeljebb a Szalay László-féle Budapesti Szemle c. vállalkozás tekinthető hasonló kísérletnek, amelyből azonban 1841-ben mindössze két szám jelent meg. Kossuth tervét egyrészt Emich Gusztáv kiadói érdekére alapította, másrészt nyilvánvalóan így akarta kivédeni azt az ellenállást, amely lapengedélyével szemben megnyilvánult. A »havi irat« számonként ment volna cenzúrára — erről a szerződés pontosan intézkedik. Egy-egy szám így önálló könyvként szerepelhet, amelynek kiadásához elég a cenzúrai jóváhagyás, lapengedély nem kell. Frankenburg Adolfnak, Kossuth egykori munkatársának egy évvel előbb ugyanígy sikerült megindítani a Magyar Életképeket. A helytartótanács csak egy év múlva vette észre, hogy Frankenburg tulajdonképpen folyóiratot ad ki; ekkor azután — a feltűnés elkerülése végett — megkapta a végleges lapengedélyt.⁹

Nem tudjuk, miért nem valósult meg Kossuth folyóirat-terve. De még több adatot sorolhatnánk fel, amelyek mutatják, hogy lankadatlanul törekedett ismét sajtóhoz jutni. 1846-ban Sedlnitzky emberei úgy tudják, hogy az ellenzéki vezérférfiak tanácskozásán sajtóorgánum megszerzéséről esett szó, majd hogy Kossuth Teleki, ismét máshol, hogy Szentkirályi és Batthyány társaságában újra kezébe veszi a Pesti Hírlapot.¹⁰ 1847-ben, amikor Frankenburgot erőszakkal akarják kényszeríteni, hogy az Életképeket Petrichevich Horváth Lázárnak adja át, Kossuth vezetésével társaság alakul, amely szerződésben kötelezi magát az Életképek támogatására.¹¹ Kossuthtól egyébként távozása után is közöl cikket a Pesti Hírlap; egy ízben a Budapesti Hiradó is közzéteszi egy nyílt levelét, sőt Dessewffy Emil, a kormánypárti lap szerkesztője közli Kossuthal, hogy hasonlót máskor is hajlandó lapjába felvenni.¹²

⁸ A »Szerződvény« megvan az Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratárának analecta-gyűjteményében.

⁹ Frankenburg, i. m. II. köt. 231. l. Lesi Viktor: A Frankenburg-féle Életképek. Debrecen. 1941. 14. l. A kormányhatóságok irataiban bizonyára azért nem maradt nyoma K. tervezett folyóiratának, mert arra engedélyt nem kért.

¹⁰ Barta, i. m. 249., 253. l. Conf. A. 105/1846., 450/1846.

¹¹ Frankenburg, i. m. III. 188-203. l. A szerződés megvan az Orsz. Levéltárban, Vörös Antal gyűjt. 121. sz.

¹² PH. 1845. dec. 30. Dessewffy levele K.-hoz 1844. nov. 1. O. Ltár, Vörös Antal gyűjt. 91. sz.

A Hetilap

Kossuth nemcsak azért kívánt magának mindenáron sajtóorgánumot, mert tudta, hogy az az agitáció legfőbb eszköze és az ellenzéknek, mint pártnak az adott körülmények közt egyetlen szervező, összefogó kapcsa, — hanem azért is, mert a programnak, amelyért agitációját folytatta, a közvélemény, a sajtó felszabadítása szerves része volt, éppúgy, mint a március előtti európai forradalmi mozgalmakban mindenütt. És mikor a napilap és a politikai folyóirat tervéről le kellett mondania, kezébe vette az általa alapított Iparegyesület folyóiratának, a *Hetilap*nak vezetését.

A *Hetilap* 1845. április 1-én indult, de nem Kossuthtól függetlenül, mint hitték és a gazdasági folyóirat terve is évekkel messzebbre nyúlik vissza, még arra az időre, amikor a Pesti Hirlap virágkorát élte és szó sem volt arról, hogy Kossuthnak új lapra lesz szüksége. 1842. decemberéről van keltező a »Jelentés a Magyar Iparegyesület által kiadandó *Hetilap* iránt«, amelynek alapján 1843. május 4-én az államtanácsban már foglalkoztak az üggyel és 1844. július 10-én határozatot hoztak, amely a lap kiadását megengedhetőnek tartja, feltéve, hogy az szorosan tárgyköréhez tartja magát, politikával nem foglalkozik és szerkesztője megbízható egyén lesz.¹³ A Kossuth által fogalmazott befejezetlen Jelentés, (amelyből maga a program hiányzik) kifejti, hogy az Iparegyesület nem nélkülözheti munkájában az önálló szaksajtót, mert könyvet csak az »időben s pénzben bővelkedők« olvasnak, míg az ipar haladása megkívánja, hogy a kézműves folytonos figyelemmel kíséresse a műszaki haladást, hogy azzal lépést tarthasson, de azért is, mert így olyan önálló találmányokra is jut, amelyek mind neki, mind a hazának hírt és jólétet szereznek.

A *Hetilap* Vallas Antal szerkesztésében, Kossuth Lajos bevezetésével indult meg. Enciklopédikus folyóirat, a politika ki van zárva hasábjairól. Kossuth maga — bár bejelenti közreműködését — eleinte keveset ír bele: 1845-ben csak hat cikket ad ki, igaz, hogy ezek közül az egyik négy, a másik három folytatásban jelenik meg. Legtöbbet 1846-ban ír a lapba, cikkeinek száma ebben az évben 36; 1847-ben már csak egy aláírt cikket ír, aláírása nélkül jelent meg »Adjunk a szavaknak valódi értelmet« c. cikke, melyet eredeti szövegében (Programm címmel) a cenzor nem engedett közölni és Szentimrey Izidor álneven első, rövid válasza Széchenyi Politikai Programmtörvényeire.¹⁴

De Kossuth keze kezdettől fogva rajta hagyja bélyegét a lap szerkesztésén s munkatársait is ismerjük már a Pesti Hirlapból: Pulszky, Gorove, ifj. Szabó Pál, Gyurmán Adolf. A haladást az tenné érzékelhetővé, ha itt is összevetnénk Kossuth gazdasági lapjának módszereit az egykorú Magyar Gazdával, Török János folyóiratával. De a forradalmi szikra egyelőre hamu alatt lappang, Kossuth

¹³ A jelentés megvan az Orsz. Széchenyi Könyvtár analecta-gyűjteményében. A bécsi tárgyalásokra; Bécsi Áll. Levéltár. St. R. $\frac{5706}{5437}$ ex 1843. és $\frac{903}{440}$ ex 1844. (Goriupp Alisz közlése).

¹⁴ K. L. eredeti dolgozatai a *Hetilap* 1846-i folyamában. Vörös Antal Gyűjt. 1761. sz. 81—82. I. Orsz. Levéltár. Ez az összeállítás nem teljes: 4 névvel aláírt cikk hiányzik belőle: Mégis lesz valami a czéhekből (máj. 12. 30. sz.), Vámügy (máj. 22. 41. sz.), továbbá egy-egy rövid felszólítás a fiumei vasút ügyében dec. 1-ről és dec. 29-ről; az utóbbit K. Batthyány Kázmérral közösen írta alá. Vörös Antal összeállításából ismeretes K. álneve: Romway. De a cikkek legnagyobb része nevével van szignálva. V. ö. még Ferenczy, i. m. 451., 454. és Kosáry, i. m. 316-318. l.

maga vigyáz a cikkek szigorú szakszerűségére. Ekkor aratja országra szóló sike-reit a Védegylet élén, ezekre az évekre esik gyakorlati gazdasági tevékenységének legjava. De a magyar gazdaság, az ipar, a kereskedelem újjászületése — mint ezt már a Pesti Hírlap első számában megmondta — szorosabban összefügg a földnek és népének felszabadításával. Hogy ennek ügyét előbbre vigye, hogy felkészüljön a forradalomra, melynek közeledését érzi — Kossuthnak politikai orgánusra van szüksége. A Hetilapot ilyenné kell átalakítani.

A célt Kossuth a nála megszokott következetes kitartással közelíti meg. Az Iparegyesület augusztusi közgyűlésén elhatározzák, hogy a Hetilapot, amely eddig »bizottmányi felügyelés« alatt volt szerkesztve, a jövőben egyetlen személy felügyeletére bizzák: Kossuthéra.¹⁵ A határozat alapján 1846-ra a Hetilap teljes átalakítását tervezik, a lemondott Vallas Antal helyén új szerkesztővel, Wargha Istvánnal, de voltaképpen teljesen Kossuth irányítása alatt. Kossuth meg is fogalmazza az erről szóló közleményt, amelyet a 73. számban akar közzéténni, 1845. decemberében. Most már itt az ideje, mondja, hogy a Hetilap ne mozogjon az »elvont tudományosság körében«, hanem »házánk viszonyát s jólétünk kellékét« úgy tárgyalja, hogy azzal hatni tudjon — s elsősorban az országgyűlést előkészítse. »Ekként járnak el hivatásukban a politikai lapok s amely nem ekként jár el, az nem egyéb, mint ütő nélküli üres harang.« Tehát nyíltan megmondja, hogy a Hetilapot politikai organummá fogja átalakítani, melyben ő a »közgazdasági vezércikkek« rovatát látja el, de egyben, mint felügyelő bizottsági elnök, a lap vezetője lesz. A terv keresztülvitelét a cenzúra akadályozta meg: Kossuth közleményét még változott formában is kizárta a lapból.¹⁶

És Kossuth terve mégis győzött. Az 1846-i 1. számban az új szerkesztő szintelen bevezetője után már az ő vezércikke következik; benne két év óta először süvít végig újra a forradalom szele a magyar időszaki lapban. »Csak azon haladást valljuk jótékonynak az ipar mezején is, mely a nép életéből, nép szükségéből fejlett ki önkényt és szabadon.« A történelem kényszerű fejlődése elől nem lehet elzárkózni, harmadik út nincs: »Az emberi nem soha nem vesztegel. Vagy életet szór az, vagy halált. Vagy *teremt, vagy ront, itt középut nincs.*« »Menni kell, menni előre! a ki nem megyen, eltiportatik.«

Innen kezdve kíméletlen a harc az új kormánypárti lap, a birodalmi érdekeket védő Budapesti Híradó ellen is.¹⁷ A vita központjában a védvámrendszer és a fiumei vasút szorosan összefüggő két kérdése állt. Itt bontakozott ki végleges formában Kossuth állásfoglalása a védvámrendszer mellett, az a felismerés, hogy a magyar gazdaság — és benne a kishirtokos nemesség — érdekei is mások már, mint tíz évvel régebben. De sorra veszi Kossuth a lapban a földművelés érdekeit is, beszél a Tiszaszabályozásról s a dunai hajózásról — mindezek a kérdések összefüggnek s végső fokon a föld fölszabadítását követelik: »a teendők legfőbbike« az úrbéri viszony rendezése.¹⁷ Az úrbéri kérdéstről szóló cikk már a cenzúrával folytatott éles küzdelem után jelenhetik csak meg. Itt mutat rá először élesen az úrbéri kérdés és a köztelherviselés elválaszthatatlan kapcsolatára, hogy a továbbiakban az adó- és vámkérdés bekapcsolásával a

¹⁵ Hetilap. 1845. szept. 9. 47. sz.

¹⁶ Vizota; i. m. CLXIII-CLXVIII. 1. és u. a. K. L. és a »Hetilap« Kat. Szemle. 1928. 269-279. 1. Vizota és a többi eddigi feldolgozás a Hetilap 1842.-ig visszamenő előtörténetét nem ismeri.

¹⁷ A teendők legfőbbike. Hetilap. 1846. júl. 28. 60. sz.

gyarmati kizsákmányolás és a nemzeti függetlenség kérdéseit is az egyre jobban alakuló nagy, nemzeti reformprogram részévé tegye.¹⁸

Decemberben azután *Adó* és *Adózzunk* c. vezércikkeiben nagy erővel tér vissza a két központi kérdésre; annyira, hogy a második cikk már csak a cenzúra véletlen elnézése folytán láthat napvilágot. Hangja itt már valóságos hadüzenet az adózni nem kívánó nemesi reakció ellen: »Ne cseréljük fel a szerepeket. A veszély részükön van, ők lássák, ha alkuszna, ők lássák, ha nem alkuszna. Gondoljunk a hazával és nem velük.«¹⁹ Most már igazán a rendiséget minde-
neztől elsöpörni készülő forradalom hangján — szegezi velük szembe: »Nem kellett a háziadó? Íme itt vagyunk az igazság nevében minden adóközösség igényeivel. Ez sem kellend talán? — meglehet, sőt valószínű . . . de árkot ástok, mellynek pártjai fejetek fölibe omlanak . . .«²⁰

És a kossuthi publicisztika most már messzebb hat el, mint a Pesti Hirlapban. »Egy néphi és többen« aláírással írják neki, hogy éber figyelemmel kísérik pályáját s mikor a Hetilapot olvasták, látták, hogy nem csalatkoztak benne: kiváltságos létére ki merte mondani, hogy a kiváltságok további fenntartása az igazsággal szemben áll, hogy a milliók érdekeivel szemben a nemzetet fenntartani nem lehet. »Önbűnünk-e, ha nem szerethetjük lelkünk egész hevével a hont, mellynek csak terheit hordozzuk? a földet, mellyen nincs hely, hova lehajtsuk fejünket? Mellynek gyümölcsseit mások tizedelik, míg mi csak töviseit szedjük?«

Lehetséges, hogy a levelet maga Kossuth írta, vagy formálta át, a Hetilapban is közzétette volna, ha a cenzor engedi.²¹ De feltétlenül a nép hangját szólaltatja meg három törökszentmiklósi jobbágy — Szűcs István, Kenyeres István és Sánta István — levele, akik az örökváltságnak már országgyűlés elé vitt tervében kérnek változtatást Kossuthtól. Itt már közvetlenül szólal meg a nép panasza: mióta a jobbágytelkek »újra elreguláztatván, elcommassáztatván, a határ legsilányabb részén finom labdacskaként kiosztattak: nincs azokon jövedelem. A jószág tartásának vége. Mi ad tehát hasznot? Az elvetett mag? Sok mag kell a földbe, mégis keveset terem, és a kevésnek is minden ötödike papok és földes Úr részére ki megy. A mi csekélység fenmarad; még ahhoz is mi sokan tartják jogukat, — földes úri robot váltság, füstpénz, az adó erőszakos fajai s többek.« De kicsendül belőle a nép bizalma is »nagy hazánkfia« iránt, ki ezt a bizalmat »meg nem vetendi.«²²

A Hetilap tehát még a Pesti Hirlapnál is szélesebb rétegeket mozdított meg — bár előfizetője kevesebb volt, 1846-ban is csak 579. 1846 december 5-én a szerkesztő litografált felszólítást küldött az ellenzék vezéreire, melyben a lap terjesztését és ajánlását kéri, hivatkozva arra, hogy az ellenzéknek ez az egyetlen orgánuma és kénytelen előfizetőiből élni, míg a kormánypárti lapok a Budapesti Híradó, a Nemzeti Ujság és a Pester Zeitung jelentékeny támogatásban részesülnek.²³

A Hetilap utolsó két évfolyamából Kossuth neve már hiányzik, névtelenül és álneven is csak egyszer-egyszer írt. Ez azonban nem visszavonulást jelent

¹⁸ V. ö. Barta. i. m. Vizsota, i. m. II. 100-41010., CLXVIII. I.

¹⁹ Adózzunk. Hetilap. 1846. dec. 25.

²⁰ Adó. Hetilap. 1846. dec. 15.

²¹ A levelet I. Orsz. Ltár. Vörös Antal gyűjt. 133. sz. 88-90. I. Közölte Barta, i. m. 102-106. I. Barta lehetségesnek tartja, hogy Kossuthtól származik.

²² Orsz. Ltár, Kossuth-Archiv. 164. sz.

²³ Conf. A. a 1423/846. Goriupp Alisz közlése.

csak azt, hogy Kossuth most már az egész ellenzéki mozgalom legfőbb irányítását vette kezébe; a sajtó most is a mozgalom központi szervezője, de Kossuth a részletmunkákat már munkatársaira bízta, ő maga hosszabb tanulmányokban fejt ki publicisztikai munkásságát. A Hetilap továbbra is fontos szerepet tölt be; irányítását 1847 július 27-én Fényes Elek, a Nemzeti Kör alelnöke veszi kezébe; folytatja a harcot főleg a gyarmati kizsákmányolás ellen. Még 1848 február 8-án is gondot okoz a rendőrségnek: az osztrák pénzügyi viszonyokat gyűlölködő hangon tárgyalja — mondja Sedlnitzky. A panasz nyomán megindult vizsgálatot csak március 20-án zárták le, öt nappal a pesti, egy héttel a bécsi forradalom után²⁴. A Hetilap betöltötte hivatását s amikor 1848 április 28-án megszűnt, az előfizetőknek az előfizetés hátralévő tartamára a forradalom legkövetkezetesebb orgánumát, a *Március Tizenötödikét* küldték helyette.

A Hetilappal párhuzamosan kiszélesedik Kossuth újságönkívüli publicisztikai munkássága. Még a Pesti Hirlap idején kezdte meg külföldön is közzétenni vezércikkében kifejtett gondolatait legjavát.²⁵ Lényeges szerepe volt a Hamburgban kiadott Magyar Szózatok c. röpiratban (1847.); az ő műve az ellenzék márciusi nyilatkozata, majd annak június 7-i végleges szövege, valamint az ellenzék körlevelei, amelyeket Batthyány írt alá. Ezek, továbbá a Védegyelet sokszorosított körlevelei mutatják, hogy Kossuth tevékenysége egyre több-rétű, már nem szentelheti egyetlen lapnak minden percét, mint a Pesti Hirlapnál — de a közönséggel, a közvéleménnyel való kapcsolatot biztosító sajtó még mindig a leghatalmasabb fegyver a reformokért folyó agitációban.²⁶

Kossuth újságönkívüli publicisztikai alkotásai közül a Bajza szerkesztésében 1848 elején külföldön megjelent Ellenőrnek, az ellenzék könyvének egyik cikkét, az *Adó* címűt emeljük csak ki: ez foglalja össze 48 előtti egész publicisztikájának eredményeit és ebben jut el legmesszebb a forradalom felé vezető úton.

Az »Adó« — Kossuthnak mindaddig leghosszabb tanulmánya. Válasz Széchenyi Politikai Programmtörvényeire — de ugyanakkor az adózás kérdésének történeti összefoglalása a harmincas évektől kezdve, majd részletes ismertetése azoknak a módoknak, amelyek útján az keresztülvihető. Példán bemutatott cáfolatként rideg számsorokkal is bizonyítja, hogy nem felületesen nyúl a kérdéshez, mint Széchenyi annyiszor állította. És egyben határozott állásfoglalás a forradalom kérdésében, amelyet Széchenyi rémként vetít olvasói elé. Inkább rövid ideig tartó anarchia, mint végleges szolgaság! kiáltja oda a gyáváknak és habozóknak. Széchenyi a Horia-felkeléssel rémitgeti olvasóit — Kossuth viszont a néptől cserbenhagyott lengyel nemesség sorsát idézi intő példaul. Még egy út áll a nemesség előtt: beoltani a nemességet »ez örökké ifjú ezredéves csemetét« a »néptörzsökbe«. De itt a végső perc; az önkéntes lemondás »még lehet érdem, mely magasztos resignatio fényiben jelenhetik meg; ámbár tulajdonképpen nem egyéb józan és okszerű számításnak — még mind a kilenc silyllai könyvet megveheti a nemesség egyszerre az adózás árán. De — itt először — Kossuth nyíltan kimondja, hogy ha figyelmeztetése nem segít, ő a nép mellé áll; »minél inkább tapasztalom, hogy a szerény kérelem, esdeklő figyelmeztetés bizonyos oldalon minő phreneticus

²⁴ Conf. A. a. 181/1848. és 392/1848.

²⁵ Ungarns Anschluss an den deutschen Zollverband. Leipzig 1842. Ungarns Wunsche. Leipzig 1843. V. ö. Kosáry Domokos: Kossuth és a Védegyelet. Bp. 1942. 25. l. és jegyz.

²⁶ Az ellenzéki nyilatkozat két szövege közölve Bartha, I. m. 120-122. és 152-157. l. v. ö. u. o. 21-27., 46. l. Az Ellenőr történetét I. id. sajtó alatt álló tanulmányomban.

görcsöket okoz, annál nagyobb ösztönt érzek a figyelmeztetést felebb hangolni; fel az igazságos követelésig; és szétnézni a törvényes eszközök sorában nyomatékosabbak után, mint amellyek eddig használtattak. Pedig vannak illy eszközök.»

Széchenyi jól látta, hogy ez a hang a forradalomé. De ő — s ez a hibája — győztes, eredményes forradalmat nem tud elképzelni s nem is akar elfogadni. Horia és Kłoska idejében még fejlődőben volt a Metternich-féle építmény — Kossuth korában minden eresztékében megingott már. Igaza volt abban, hogy Kossuth tabula rasa-t lát maga előtt — mert ő a felbomló feudális abszolutizmust gyakorlatban már megszüntnek érzi. Széchenyi hazafiságához kétség nem férhet — de a rendi gondolkodás korlátait túllépni nem tudta, ezért a vitában alul kellett maradnia. Győzött az, aki a fejlődést megértette — és győzött a publicista: a nyilvánosság, a széles rétegek szavainak első megszólaltatója is.

IV.

Kossuth szava a forradalomban

A március 3-i beszéd és hatása

Kossuth a publicista és Kossuth a szónok, nem mindig választható el szorosán egymástól — már csak azért sem, mert egyre több beszéde válik a sajtó útján ismertté és népszerűvé. A kortársak úgy látták, hogy szónoklatának közvetlen hatása nagyobb volt, mint cikkeinek. Ő maga viszont az irodalmi alkotás terén írásait tartja fontosabbnak — beszédek tartására, mondja maga Irataiban, a kényszerűség vitte. Az utolsó rendi országgyűlésen mondott emlékezetes március 3-i beszéde azonban mindenképpen figyelmet követel: ez a beszéd döntő befolyást gyakorolt előbb a bécsi, majd a pesti forradalomra és ez volt az első beszédei sorában, amelynek sajtóvisszhangja messze, a haza határain túlra is elterjedt. Hatása mutatja mit érhetett volna el Kossuth agitációja, ha nem feudális nemességhez, hanem erőteljesen fejlődő polgári osztályhoz szólhatott volna.

Kemény Zsigmond és nyomában régebbi történetíróink hosszú sora úgy látta, hogy 1848 januárjában és februárjában az országgyűlésen Kossuth befolyása mélypontra süllyedt; úgy látszott, hogy a reformok nélküle is megvalósulnak s ezzel vezetőszerepét az ellenzék élén elveszti. Az olaszországi mozgalmak, az európai forradalom állították Kossuthot ismét az események középpontjába.¹

Ez azonban csak részben igaz. Az új adatok világánál kitűnik, hogy a beszéd egyik legfontosabb követelése, az örökös tartományoknak adandó alkotmány, február közepétől fogva foglalkoztatja az ellenzék vezetőit. Nem a párizsi forradalom híre jött Kossuth segítségére, hanem a pénzügyi válság, amely Balogh Kornélt, Győr megye *konzervatív* követét a március 1-i kerületi ülésen felszólalásra készítette. De ez is csak alkalmmal szolgált arra, hogy a királyhoz intézendő felirat tervét — amelyről már előzőleg Bohus aradi követ lakásán tanácskozásokat tartottak (Bécsben tudták,

¹ Kemény, i. m. 125. I. V. ö. Szekfü, i. m. V. köt. 388. I:

hogya a tanácskozások alatt Batthyányék a cseh ellenzék vezetőivel is érintkezésben állottak) — az országgyűlés elé terjessze. Itt, a március 1-i kerületi ülésben intézte először híressé vált intő szavait a rendekhez: reméli, »hogy az országgyűlés a mindennapiság parányi politikájáról... a kornak s azon igényeknek érzetére emelkedni fog, melyekkel az országgyűlés iránt a nemzet viseltetik.« Részletkérdések helyett a kormány egész politikáját bírálat alá kell venni, azt a politikát, mely egyébként a hirtelen beállt gazdasági válságnak is okozója.²

A március 3-i országgyűlésen Balogh Kornél pénzügyi interpellációja³ után Kossuth hosszú beszéd keretében terjesztette elő felirati javaslatát. A bécsi bank helyzete — állapítja meg — rosszabb is volt már, különös aggodalomra nincs ok, de lesz, ha az eddigi politikát folytatják. Nem elég arról gondoskodni, hogy a bankcédulákat be tudják váltani, teljes rendszerváltozás kell. »Mirajtnuk egy fojtó gőznek nehéz átka ül, a bécsi rendszer csont kamarájából egy sorvasztó szél fúj reánk, mely idegeinket megmerevíti s lelkünk röptére zsibbasztólag hat.«

A beszéd nyomán Pesten megmozdul az Ellenzéki Kör: már kevesli Kossuth követeléseit, elsősorban a sajtószabadság követelését hiányolja a feliratban. Kossuth az Ellenzéki Körön keresztül kérte néhány nappal előbb, hogy Pest szervezett tüntetésekkel adjon nagyobb lendületet az országgyűlés munkájának.⁴ Ezek a tüntetések még Kossuthnál is messzebb mentek előre: az itjúság és a pesti nép keresztülvitték a tizenkét pontot.

És Pestet két nappal megelőzve a bécsi forradalom Kossuth beszédének, röpiratban megjelent változatából merítette a lelkesülést. A beszédet Pulszky még március 4-én lefordította s elküldte a Juridisch-Politischer Lesevereinbe, a bécsi Ellenzéki Körbe. Ugyanekkor Malvieux pesti nagykereskedő is megküldte a beszéd fordítását bécsi barátainak.⁵ Március 13-án reggel az alsóausztriai rendi palotát előzőnlő tömegnek a palota udvarán álló kútból rögtönzött szószéken előbb egy magyar orvos⁶, dr. Fischof tartott beszédet, majd tomboló lelkesedés között olvasták fel Kossuth szavait, amelyekben a birodalom minden részének alkotmányt követel.⁷ Kossuth beszéde után olvasták fel a nép kívánságait.

Két nap múlva magát Kossuthot óriási lelkesedéssel fogadta a bécsi nép, amely érintetlen maradt a reakciós kormányzat magyarelles szellemétől. Metternichet elsősorban az ő szavai buktatták meg, jól látta meg benne az öreg diplomata a jövő emberét. Csak azt nem vette észre, hogy az igazán haladószellemű publicista az elkerülhetetlen átalakulás hírnöke volt — lekenyerezni nem lehetett, mint egyes osztrák és német kortársait. Joggal mondták a kor-

² Barta, i. m. 52-54., 614-616. 1. A márc. 3-i beszéd szövegét Barta az eredeti kéziratból közli (619-628. 1.), amely teljesebb, mint az újságokban és Papp Dénes (Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. Bp. 1868.) könyvében (1-9. 1.) megjelent szöveg.

³ Balogh kormánypárti, beszédét tényekre alapítja, téves tehát a beállítás, hogy a bankválságot az ellenzék élezte ki a Hetilap már tárgyalt cikkeivel. Téves tehát Schlitter megállapítása, i. m. 138-139. 1.

⁴ Barta, i. m. 61. 1. Fekete Sándor: A márciusi fiatalok. Bp. 1951. 30. 1.

⁵ Barta, i. m. 57., 59. 1.

⁶ Wiener Sonntagsblätter. 1848. 149-154. 1.

⁷ Pulszky, i. m. II. 48-49. 1. szerint a beszédet egy Spitzer nevű orvostanhallgató olvasta fel, aki néhány órával később a katonaság első sortúze alatt elesett. Két egykorú bécsi forrás (Wiener Sonntagsblätter, i. h. és Jos. Alois Ditscheiner: Der Wiener Freiheitskampf, Wien 1848.) előadásában a beszédet egy fiatalember (Maximilian Goldner) kezdte olvasni, de az izgatottságtól reszketett s ezért a tömeg kívánságára egy Putz nevű tiroli jogász folytatta. Közlik a beszéd szövegét, az azt meg-megszakító lelkes felkiáltásokkal együtt.

társak, hogy Kossuth a Bécsben töltött két nap alatt az osztrák események fejlődésébe döntőleg befolyhatott volna.⁸

A sajtótörvény

Kossuth nagy beszédével teljesen magához vonta a közvélemény fölötti befolyást. Annál meglepőbb, hogy a sajtótörvény létrejöttében nem volt döntő szerepe s e téren magatartása — a Pesti Hirlap agitációjához, saját régi nézeteihez képest is — megtorpanást mutat.

Az utolsó rendi országgyűlésnek — mint 1832 óta valamennyinek — már az első tárgyalási napján szőnyegre kerül az országgyűlési újság kérdése. Kossuth nem pártolja az országgyűlési hírlapot; most már szabad sajtót követel, amelynek az országgyűlés csak rovata s magától értetődően az is marad. A sajtó sehol sincs olyan elmaradott állapotban, mint nálunk: a cári Oroszországban legalább tudja az író, mi a határ, amit túllépni nem szabad. Nálunk még ezt sem lehet tudni, »titkos hatalom intézi az egész cenzúra ügyet.« De nem is lehet a gondolatra nézve szabályokat felállítani — teszi hozzá néhány nap múlva — »itt nem lehet más bíró, mint a nép szabad véleménye.« Csatlakozik Turócz javaslatához, hogy bizottságot küldjenek ki a sajtótörvényjavaslat elkészítésére, ez határozattá is válik, a bizottság elnöke Széchenyi lesz.⁹

Az ügy ettől kezdve nem halad tovább egészen március 14-ig. Ekkor egyesek rámutatnak, hogy a március 3-án elhatározott feliratból, (amelyet mindaddig a főrendek miatt nem küldhettek el) több kérdés kimaradt, így a sajtóé is. Kossuth nem engedi, hogy új feliratról kezdjenek vitázni: a feliratnak ezekben a szavaiban »szellemi érdekeink a szabadság alapján ápolást követelnek« benne van a szabad sajtó követelése is. A törvényjavaslatot gyorsan kell elkészíteni mintául lehet venni a badeni, a württembergi és a francia sajtótörvényt. Szinte ideges rövidséggel mindjárt elkezd fogalmazni a törvényt: a sajtószabadság helyreállítatik, a sajtóvétségek esküdtszék elé tartoznak, a büntetési tételeket egyszerűen át kell venni a már 1843/44-ben elkészült »criminalis codexből.«¹⁰

A törvényjavaslatot végül Szemere Bertalan készítette el »a Deserre-féle és a júliusi monarchia, továbbá a belga sajtótörvény mintájára.« Beksics Gusztáv, a kortárs éles bírálatot mondott róla visszaemlékezéseiben: »Ha a mi forradalmunk hasonlított volna a francia forradalomhoz, a sajtótörvényjavaslatban a forradalmi reactio első jelenségét lehetett volna megállapítani.«¹¹ Különösen élesen bírálták a rendelet visszamenő hatályát, a büntetések súlyosságát, az időszaki lapoktól követelt kauciót, meg azt, hogy ha a büntetés végre nem hajtható, azt a nyomdatulajdonosra hárítják s ezzel az írókat közvetve a tőkés cenzúrája alá vetik. A javaslatot Pesten a városháza előtt elégetik.¹²

És csodálatosképpen az országgyűlésen éppen Kossuth veszi védelmébe — Paczolay és Stur kifogásaival szemben — a leginkább hibáztatott kauciót, azzal, hogy az nem csak az esetleges bírságok, hanem az előfizetők által befi-

⁸ Vukovich Sebő Emlékiratai. Bp. 1849. 70. l.

⁹ Barta, i. m. 306-307. l. Viszota, i. m. II. kötet 1131. l. Sándorfy Kamil: Törvényalkotásunk hőskora. Bp. 1936. 214-215. l.

¹⁰ Barta, i. m. 650-657.

¹¹ I. M. 151-155. l.

¹² Pesti Hirlap. 1848. márc. 23. Március Tizenötödike. 1848. márc. 22. Dezsényi Béla: A magyar hírlapirodalom 1848-49-ben. Irodalomtörténet. 1949. 105-116. l.

zetett összegek biztosítéka is, már pedig az előfizetők száma a sajtószabadság következtében emelkedni fog. Végül — a pesti Közcsendi Bizottmánnyal Pulszky Ferenc útján folytatott egyezkedő tárgyalások után — a kauciót leszállították s a javaslat törvénnyé vált. A márciusi fiatalok azonban — és szervezetük az Egyenlőségi Társulat — nem szüntek meg tiltakozni ellene. Itt került Kossuth, először ellentétbe a forradalom haladó erőivel, bár a javaslat nem tőle származott s végrehajtási utasítását is Szalay László meg Tóth Lőrinc készítették.¹³

Kossuth magatartásának mentségére egy tekintélyes kortárs azt hozza fel, hogy még a szabadelvűek szerint is »a sajtóban úgy a féktelenség, mint az álarcos reactio éles tegyvert emelhet a szabadság fiatal törvénye ellen«, továbbá hogy a cenzúra megszűnése óta nemcsak magyar és német, hanem illir és más szláv írók is »mind többen kezdtek fellépni a napi sajtó terére« s ha minden korlát leomlik a reakció általuk felszítaná a nemzetiségi ellentéteket. Ezért »a törvényhozás inkább csak a cenzúrát akarta eltörölni, mint tényleg szabaddá tenni a sajtót.«¹⁴

Az aggodalom nem volt egészen alaptalan, de a következtetés — amelyet a fenti idézet egészen nyersen kimond — Kossuth és a sajtószabadság éppen általa meggyőzött ellenzéki bajnokai részéről súlyos ellentmondást jelentett, igaz, nem az egyetlen a márciusi törvényhozás eredményeiben. És az is igaz, hogy a polgári forradalmak valóban mindenhol csak a cenzúra eltörlését vitték teljesen keresztül — a sajtó egyéb függőségeit nem tudták megszüntetni, sőt a tőkés gazdálkodás haladásával újak is keletkeztek.

Kossuth Hirlapja

A sajtószabadságot Pest újonnan összeforrt, haladó közvéleménye a leg-sajátabb ügyének érezte és a sajtótörvény retrográd intézkedései eleve éberré tették. A cenzúrától megszabadult sajtó új orgánumai a következetes forradalmiságnak adtak hangot: a *Március Tizenötödike*, a mögötte álló Radical-körrel, majd a *Radical-Lap* és a *Népelem*, az Egyenlőségi Társulat lapjai, hamarosan nyílt ellenzékét képeztek a kormány ellen, a *Március Tizenötödike* már májusban a köztársaság mellett foglalt állást. Ez volt az a csoport, amelyet Kossuth »Törpe minoritásnak« bélyegzett, de amely előtt személye mégis az egyetlen népszerű nevet jelentette a kormányban.

A sajtótörvény tárgyalása körül megnyilvánult közömbösség a Batthyány-kormány sajtópolitikáját eleve védekező helyzetbe kényszerítette. Batthyány és a baloldal felfogása a sajtóról éppoly élesen ellentétes volt, mint a Pesti Hirlap idején Széchenyié és Kossuthé. Míg a *Március Tizenötödike*, meg a Madarászok baloldali sajtójával szemben a reakció régi orgánumai — a Budapesti Híradóból lett *Figyelmező* és a Nemzeti Ujságból lett *Nemzeti* — hamarosan nyíltan léptek fel, addig Batthyányék csak elkésve kezdtek a közvélemény felvilágosítására gondolni. Csak egy hivatalos lapot láttak valóban szükségesnek s előbb a Pesti Hirlapban hozták nyilvánosságra közleményeiket, majd megalapították a *Közlönyt*, Gyurmán Adolf szerkesztésében (jún. 8.). A *Közlöny* ugyan nem volt száraz hivatalos lap a szó későbbi értelmében, félhivatalos rovata

¹³ Sándorfy, i. m. 221. l.

¹⁴ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. Genf. 1864. II. köt. 618-619. l.

is volt, politikai cikkeket is közölt. De a kormányban egyesült sokféle széthúzó érdeket állandóan szem előtt kellett tartania, ezért hatásos agitációt nem folytathatott, szintelensége miatt mindvégig népszerűtlen maradt.

Kossuth hamar felismerte a kormány magatartásának fonákságát a sajtó terén. A kormányban ő képviselte a radikális szellemet, amely a márciusi törvényeket nem célnak tekintette, hanem kiindulópontnak. Kézenfekvő volt számára a gondolat, hogy — mint egykor a nemességet, most magát az új felelős kormányt saját sajtóorgánum segítségével helyezze a haladó közvélemény nyomása alá. Annál inkább, mert az ellenzéki lapok, amikor a minisztérium erélytelenségét ostromozták, nem mulasztották el »fennen kürtölni, hogy Kossuth nélkül bármely minisztérium nem állhat fenn.«¹⁵ Kossuthot mindkét irányzat magáénak számította és ellenfelét nem úgy akarta legyőzni, hogy ön-maga kerüljön uralomra, hanem inkább úgy, hogy Kossuthot a maga oldalára vonja.¹⁶ Míg a pozsonyi országgyűlés tartott, Kossuth ismerve annak összetételét, óvatos volt a pesti mozgalmakkal szemben.¹⁷ A minisztérium Pestre költözése után azonban kitűnt, hogy a Batthyány-kormány elsősorban a függetlenség biztosítását veszélyeztető lanyhaságával s hogy ezekben a kérdésekben — katonaság, olaszországi intervenció, államfödösségek — a »törpe minoritásra« kell támaszkodni.

Igy jött létre *Kossuth Hírlapja* — »a miniszter ellenzéki újságja«, mint a kortársak fejcsóválva emlegették későbbi feljegyzéseikben. Negyvennyolcban azonban nem lepett meg senkit, hogy »a Közlönyön kívül van egy félhivatalos lap, de nem a minisztériumé, hanem csak az egyik miniszteré«, mert tudták, hogy »nincs egység a kormányban és hogy abban legalább is két különböző áramlat létezik.«¹⁸ A két áramlat közti ellentét tudatosítása, a kamarilla aknamunkájának megghiúsítása, meg talán a külföldi közvélemény jobb tájékoztatásának szándéka — ez a három feladat szabta meg Kossuth Hírlapjának tartalmát és igazolta létrejöttét. Csak másodsorban játszhatott szerepet Kossuthnál az a gondolat, »hogy legyen organuma, ha majd egyszer elhagyja ministeri székét«¹⁹, bár úgy szól lapjáról, mint »mellyet, ha isten segít, tovább tartandok meg, mint a ministeri tárczát.« A publicista Kossuth előtt az első hetek megtorpanása után, (amikor a közvetlen törvényhozási és kormányzati ügyek időt sem hagytak más tevékenységre) tisztán állott, hogy lapot kell indítania. Inkább az a meglepő, hogy Kossuth Hírlapjának első száma mégis csak július 1-én jelent meg. Ennek okát talán abban kell keresnünk, hogy a lap technikai előkészítése hosszabb időt vett igénybe és abban, hogy maga Kossuth, mint szerkesztő nem szerepelhetett s az egyetlen, akit erre irodalmi és folyóiratszerkesztői múltjánál, meg ismertén radikális felfogásánál fogva alkalmasnak

¹⁵ Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története. Pest, 1871. I. köt. 291. l. Itt kell még megemlítenünk, hogy Kazinczy Gábor tanácsára Batthyány is foglalkozott egy ideig lapalapítási tervvel: A Március Tizenötödikével szemben egy »Ánti Márciust« akart kiadni, amelynek szerkesztésére a Berlinben időző Pákh Albertet hívták volna haza. V. ö. Kovács Lajos: Az 1849-iki Debreczeni pártok és az Esti Lapok. Hazánk 1884. I. köt. 196—199. l.

¹⁶ Révai, i. m. 104. l.

¹⁷ Pesti Hírlap 1848. 10. sz. V. ö. Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48-49-es magyar forradalomban. Bp. 1949. 139-140. l.

¹⁸ Pulszky, i. m. II. 91-92. l.

¹⁹ U. o. Kossuth Hírlapja 1. számában, a Fővárosi Ujdonságok rovatában is írja, hogy az a hír, mintha a pénzügyminiszter »már most lemondott volna« téves, de »mindinkább roskadozó egészsége aligha nem kényszerítendi a ministeriumbóli kilépésre«.

tarthatott, Bajza József, eredetileg a Közlöny szerkesztőjéül volt kiszemelve. A lapalapítást már közvetlenül a kormány Pestre költözése után elhatározta. Ez kétségtelenül kiténik abból, hogy az előfizetési felszólítást május 16-án kibocsátotta s hirdette más újságokban is — sőt, egy bécsi újság már május 10-én tudja, hogy Kossuth lapot fog indítani.²⁰

Kossuth Hirlapja a forradalom és a szabadságharc egész sajtójában egyedül áll gazdag és sokoldalú tartalmával. Alakja is, terjedelme is nagyobb, mint a többieké. A Március Tizenötödike meg a Munkások Ujsága — a forradalmi sajtó két következetes képviselője — elsősorban belpolitikai hírekkel, nyílt szókimondásukkal hoztak újat, de a hírszolgálatban nem törekedtek teljességre, rovataik nem terjeszkedtek ki minden térre, amit az egykorú napisajtó már rendszeresen felölelt. Kossuth és Bajza a régi Pesti Hirlap bevált beosztását vették át, de felrészítették azzal az élénkséggel, amit a cenzúra eltemetése tett lehetővé s amit először a Március Tizenötödike honosított meg. Újra megjelent a vezércikk — bár nem ezzel a szóval nevezve és sokszor nem is címmel, csak dátummal jelezve, az első hasáb élén. Az egykori »Értekező« most már a »Tárca« nevet veszi fel és vonallal elválasztva a lap aljára kerül. Megvannak a Fővárosi újdonságok; a megyei hírek s végül a külföldi napló is. S mint a Pesti Hirlapnál, egy-egy szám tartalma itt is szorosan összefügg s a lap politikai vonalába illeszkedik.

Ezt a politikai irányvonalat a lap élén álló cikk adja meg — néha kettő is következik egymásután — és ezeknek nagyrészt maga Kossuth írta. Összesen 49 cikke jelent meg Kossuth Hirlapjában; ezek közül három rövid, félhivatalos közlemény, egy negyedik pedig (négy folytatásban) »A pénzügyminister országos pénzügy iránti jelentésének kivonata.« A cikkeknek mintegy a fele Kossuth neve alatt jelent meg, (illetve úgy, hogy szerzősége kétségtelenül kiderül a cikkből), 14 cikkét névtelenül, ötöt Sz. F. és egyet Sz. L. betűjelek alatt adott ki, végül egy cikk »A szerkesztő« aláírással jelent meg (Doblihoff beszéde az osztrák országgyűlésen, 8. sz.), de ez is Kossuthé.²¹

Kossuth tehát gyakorlati politikai tevékenysége mellett lapjában is teljesértékű munkásságot fejtett ki, majdnem olyan arányút, mint annakidején a Pesti Hirlapban. Nem ok nélkül mondotta Előfizetési hirdetésében, hogy »a lappal folytonos érintkezésem a tulajdonosi viszonyra nem szorítkozandik«; a szerkesztésben állandó és tevékeny részt vett, a levelezők kéziratait többnyire maga olvasta és javította.²² Bajza szerepe majdnem csak névlegessé vált, bár a július 17-i számban az Előfizetési hirdetés szövegével ellentétben — azt írja, hogy »Kossuth Lajos minister tulajdonosa ugyan e lapnak, de nem egyszersmind szerkesztője is, következőleg annak sem egész tartalmáért, sem egyes cikkeiért, mellyek felől neki előleges tudomása nincs is, semmi tekintetben nem felelős . . . csupán a nevével aláírt cikkek neki tulajdonítandók.«

²⁰ Wanderer, 1848. máj. 10. Pesti Hirlap. máj. 13.

²¹ Kossuth cikkeinek jegyzéke megvan Vörös Antal gyűjteményében (Orsz. Levéltár), 1761. sz. 92-98. l. »K. L. dolgozatai a »Kossuth Hirlapjában« 1848-ban.« Vörös Antal 46 cikket sorol fel, de ezek közül a 19. azonos a 6.-al. (A pénzügyminisernél tartott képviselői conferencia 1848. júl. 2-án. K. Hirlapja 3. sz.). Viszont nem veszi be Vörös Antal a szept. 14-i 65. sz-ban megjelent »Értesítés e lapok olvasóihoz« c. K. nevével aláírt cikket és a K. és Szemere által a szept. 14-i számban kiadott »Polgárok« c. felszólítást. Kihagyta az 50-53. sz-ban megjelent pénzügyminiszteri jelentést is s végül az aug. 12-i 37. sz-ban megjelent »Pénzügyminiszteri rendelet az ezüstpénz kivitele ügyében« c. közleményt. Nincs kizárva — bár nem valószínű, — hogy még további Kossuth cikkek is azonosíthatók lesznek.

²² A Kossuth Hirlapjával kapcsolatos levelezés (túlnyomóan cikkek és közlemények kéziratai) megvan Orsz. Levéltár. K. L. iratai. I. sor. 94. csomó.

A közlemény közzétételére valószínűleg azok a támadások adtak okot, amelyek Kossuthot minisztertanácsai részéről érték. Az aug. 6-i minisztertanácsban a nádor erősen hibáztatta, hogy saját neve alatt olyan vezércikkeket ír, amelyek a minisztérium álláspontját nem fedik, s azt kívánta, hogy Kossuth hagyjon fel a vezércikkek írásával. Kossuth azonban kijelentette, hogy újságja az ő magánügye és felajánlotta lemondását, amelyet Batthyány hajlandó is lett volna elfogadni, de a nádor pénzügyi válságtól tartva, (ekkor készítette el Kossuth a költségvetést!) nem tartotta a lemondást elfogadhatónak. A nádor heves kifakadására az adott okot, hogy Nyáry Pál javaslatára a képviselőház augusztus 3-án határozatot hozott, amely szerint Ausztria ne számíton Magyarország segítségére, ha a német egység kérdése miatt a frankfurti birodalmi kormánnyal háborúba keveredik. A javaslat elfogadására Batthyány és Deák szerint Kossuth Hírlapja készítette elő a talajt.²³

Kossuth július 30-i vezércikkében valóban foglalkozott a frankfurti birodalmi gyűléssel és kijelentette, hogy nem alkuszik meg az ország önállóságát megnyírβάλni akaró reakcióval. »Én mint minister esküt tettem le. Ezen eskü szerint — lelkem ismerete mondja — így kell, csak így szabad gondolkoznom. Ha ott, hol tárczám felett rendelkeznek másképp gondolkoznának (mit egyáltalában nem hiszek) jó — akkor én természetesen nem leszek minister. De magyar polgár — az maradok.«

»Ott« azonban mégis másképp gondolkoztak s erről Kossuthnak is meg kellett győződnie. A Kossuth Hírlapja vezércikkeinek éppen ez az igazi tartalma: felkészülni az Ausztria felől fenyegető reakció ellen — szemben a Batthyány-kormánnyal, amely mindent az egyezkedéstől vár. Kossuth Hírlapja már legalább annyira a függetlenségi harc orgánuma kezdettől fogva, mint a forradalomé. Mint 1848 előtt előre látta a forradalmat, bár nem akarta, — úgy már előre látta a nagy fordulatot, ami szeptemberben valóban be is következett. Lapjában erre akarta előkészíteni a nemzetet. »A hazát védendem, oktalan fogalmak s a valóság béklyóit feledő légvár-ábrándok ellen« — kiáltja oda már az első számban azoknak, akik azt hitték, hogy a felelős minisztérium s a márciusi törvények mindent megoldottak. »A nemzet készen áll a harcra«, mondja s fegyverért szívesen odaadja a kincstár utolsó filléreit is.

»Az illyr pártütés«, »Viszonyunk Ausztriához«, »A titokról röppenni kezd a fátyol« — ezek a következő cikkek címei.²⁴ »A magyar szabadság két ellenséggel találja szembe magát: a reactio és az illyr pártütés«. De az utóbbit is a reakció szítja: az osztrák minisztérium azt követeli, hogy béküljünk ki a pártütőkkel s ugyanakkor a pénz- és hadügyben el akarja venni önállóságunkat. Ők tévesztették meg az illyreket, Magyarország nem törekedett hódításra.²⁵ A pénzügy-miniszter lakásán konferenciát tart, amelyen elhatározzák a hadsereg fejlesztését, a haza mindenáron való megvédését — de azt is, hogy mégegyszer békejobbot nyújtanak a horvátok felé.²⁶ A szabadság alapján kell békülni a nemzetiségekkel: ha a románok nem Ausztria emberrnyúzó törvényein át ismertek volna meg bennünket »ma együtt ihatná a két nemzet az áldomást« felszabadulása fölött.²⁷

²³ Károlyi Árpád: Gr. Batthyány Lajos főbenjáró pöre. I. köt. 241-242, 364-368. I.

²⁴ K. Hírlapja. júl. 2., júl. 4.

²⁵ U. o. júl. 7. Szeretet és egyenlőség.

²⁶ U. o. júl. 4.

²⁷ U. o. júl. 9.

De nem tudunk közeledni a baráti országokhoz, mert a törvény bénává tesz bennünket. Követeljük az önálló külügyminisztériumot, mert Eszterházy Pál a jelen helyzetben cselekvő külpolitikát nem folytathat. »Ez ügy, ha külügy : szégyen és veszedelem« Ausztria ismerje el követéneket a magyar minisztérium jelöltjét Konstantinápolyban és Bukarestben.²⁸ Nagy erővel száll szembe a hazug híresztelésekkel : nem igaz, hogy a kormány leszállította a felvidéki bányászok bérért, »a pénzügyminiszter tömérdek gondjai közt is mindent elkövet a bányász nép sorsa javítására s erre már viharos hivataloskodása pár hónapjában többet is tett, mint az előtt egy századon át történt.«²⁹ Az említett augusztusi minisztertanács után néhány napig nem ír új cikket, majd Sz. F. betűk alatt ismét az osztrák lapok rágalmával száll szembe.³⁰

S mintegy felszabadulásként érkezik meg az előre sejtett fordulat : az új veszély nem hénítja meg a forradalmi publicistát, ellenkezőleg : megszázorozza erejét. »Mai naptól kezdve többé nem vagyok miniszter. Mai naptól kezdve nem szorítják kezeimet a ministeri collegialitás béklyói. Kiszabadultam az udvari cselszövények fojtó gőz köréből s ismét journalistának, hírlapírónak vallom magamat« — írja szeptember 14-én.

Az összes többi európai forradalmaktól eltérően a reakció nyílt föllépése, a szeptemberi államcsíny a magyar forradalomnak lökést ad nem jobbra, hanem balra. »Elrendeli az országgyűlés, hogy királyi szentesítés nélkül hajtsák végre a még júliusban megszavazott törvényt önálló magyar hadsereg toborzásáról. Elrendeli a magyar bankjegyek nyomtatását. Kossuth és Szemere, bár a kormány lemondott, nem adják ki a hatalmat kezükből.³¹ És mindezt Kossuth Hírlapja megmagyarázza a közvéleménynek : a Batthyány-kormány titkolózása helyett az egész országot hívja fel tanúnak eddigi s ezután következő tetteire. A szeptember 19-i számban »Lemondásom s ami utána következett« címmel elmondja vergődését a kormányban, amelyben csak rábeszélésre vállalt tárcát. Lemondani nem engedték, azzal fenyegetve, hogy akkor felbomlik az egész minisztérium. A királyt hiába hívták Budára, Bécsből is megszökött. Napvilágra kerültek a reakció ármánykodásai: Jellachichnak fegyvert küldtek »tévedésből«, a hűtlen tábornokok szántsándékkal adták fel a városokat. Végre belátták, hogy a diplomatazálásból elég s két miniszter felment Bécsbe, de 10 napig nem fogadta a király. Közben Bécsből emlékiratot küldtek le, melynek lényege, hogy Magyarország szűnjék meg önálló ország lenni. Erre az országgyűlés menesztett küldöttséget Bécsbe, de az is hiába járt — Jellachichot pedig kitüntették. Ezután a minisztérium lemondott. Az új minisztérium alakulásáig ő és Szemere helyükön maradtak. Ezzel megmentették Magyarország önállóságát. És Kossuth bírta rá Batthyányt, alakítson új kormányt, nélküle — másképp az ország kormány nélkül marad, az országgyűlés veszi át a hatalmat — ezzel pedig ürügyet szolgáltatnak az árulásra.

A kormány és az országgyűlés nem tudta volna kivédeni a kamarilla által állított kelepécét : de megtehetette Kossuth, az újságíró, azzal, hogy nyilvánosságra hozta s ezzel leszerelte a közvélemény megtévesztésére irányuló tervet.

²⁸ U. o. júl. 6. Magyar-, orosz-, oláh ügy. júl. 15. Lehetőségek. júl. 20. Külügyeinkről.

²⁹ U. o. aug. 23. De mondunk egy botrányos eseményt is.

³⁰ U. o. aug. 10., 13., 19., 20., 22. szept. 2.

³¹ Révai József, i. m. 80. l.

És Kossuth Hirlapja most már minden számát ennek az egy célnak szenteli, a haza megmentésének. Kossuth »megkezdí lapjában azon, részint a nemzethez, részint a katonasághoz intézett cikkek sorát, melyek, miként lángszavakkal írják, úgy tűz nyomokat hagytak maguk után, felfokozott lelkesedést ébresztettek a kedélyekben.«³² Minden Kossuth-életrajz, minden történelemkönyv hosszasan idézi ezeket a forradalom lángoló jelszavaivá vált mondatokat. »Fegyverre aki férfi, az asszonyok pedig Veszprém és Fejérvár között ássanak egy irtózatot sírt, hogy oda vagy a magyar becsületet, vagy az ellenséget temessük.«³³ A nép királyhűsége most csak az ellenségnek kedvezne, »a királyság iránti hit és pietás, ez utolsó két hónap irtózatot tapasztalásai által, a leghívőbb ember keblében is annyira megingattatott, mint azt megingatni nem volt képes éveken keresztül a királynak legnagyobb ellensége is.«³⁴ S Kossuth lapja nem csak jelszóban adja ki: »fegyverre« — megkezdí a fegyveres ellenállás szervezését a felhívások soraival: alakuljanak »honvédelmi egyesületek«, a Bécsből indult izgatókat »agyon kell verni, mint a veszett ebeket«, a népet fel kell világosítani, proklamációkat s minden felvilágosítást a lap szerkesztősége ad.³⁵ S a felszólítások most már közvetlenül a néphez szólnak a nép ellensége a király: »idegen gonosz tanácsosai ellenállottak törekvéseinknek, ellenállottak szabadságtoknak, sőt sokakat közülünk üldöztek, hangosan méltóval kínoztak, azért, mert a szegény nép mellett bátran és hangosan mertünk szólni.« »Fel hát fegyverre, szegény elárult de bátor magyar nép! Kaszára, kapára, kinek mije van.«³⁶

Ez az utolsó Kossuth-cikk a szeptemberi fordulat után. A cikkek hangját Kossuth most már saját hangjával is erősíteni a nép közé megy: toborzó körútjának, cikkeinek nyomán 12.000 önkéntes vonul Fehérvár felé Kőrös, Kecskemét, Cegléd vidékéről. És ott, tudjuk megnyerik az első ütközetet. Kossuth csak novemberben ragad újra tollat, először a »Bécs-olmützi bűnműhely« leleplezésére³⁷, majd még egyszer december 6-án, hogy kihirdesse, »Nincs király.«

Kossuth cikkei mellett a lap többi tartalma is a nemzeti ellenállás nagy ügyét szolgálta. Hírei főleg harctéri tudósítások; különös bőséggel tárgyalja a horvát mozgalmakat. Bőséges külföldi rovata is van; decemberben a többi lap panaszkodik is, hogy ezek csak Kossuth Hirlapjához jutnak el, abból kénytelenek átvenni.³⁸ Párizsból hosszú tudósításokat hoz a májusi és júniusi »néplázadás« vizsgálatával megbízott bizottság üléseiről. Megállapítja, hogy ez a bizottság azokat gyanúsítja, rágalmazza, »kiknek tagadhatatlan érdemeik vannak a februári forradalom körül.« »De azért nem lesz oka örülni az európai reakció ördögarczának. A köztársaság szentség, mellyet ő kigúnyolhat, de hozzányúlani nem szabad, s megdönteni nem képes.«³⁹

³² Horváth, i. m. I. köt. 478. I.

³³ K. Hirlapja, szept. 19.

³⁴ U. o. szept. 20.

³⁵ U. o. Felszólítás minden becsületes magyarhoz... Még egy fontos felszólítás, Harmadik felszólítás.

³⁶ U. o. szept. 24. A néphez.

³⁷ U. o. nov. 15.

³⁸ Pesti Hirlap dec. 13.

³⁹ K. Hirlapja aug. 13.

⁴⁰ Pulszky, i. m. 101-102. I.

A bécsi tudósításokat Kossuth régi munkatársa, Pulszky Ferenc írja, ki az Eszterházy-féle külügyminisztérium államtitkára s Bécsben aktív sajtótevékenységet folytat a nép felvilágosítására a magyar ügyekről.⁴⁰

Kossuth többi munkatársai : Ábrányi Emil, Fabriczky Sámuel, Hunfalvi Pál, Nehéz Károly, Wesselényi Miklós, Jerney Antal, Szokolay István, Szarvady Frigyes, Szeles Lajos, Teleki László, Dobos János, Kővári László, Szeberényi László, Kolmár József, Egressi Gábor, Theodorovics Anasztáz, Barsi József, Szathmáry Károly, Szabad Imre, Pálffy János, Beöthy Zsigmond, Borbély Dani, Balogh P., Birányi Ákos, Zsarnay Imre, Szöllösi Balázs, Krizbai Miklós, Dezső Béla, Szabó Károly, Hunfalvi János, Vas Gereben. Egy részüket a Pesti Hirlapból ismerjük. Az újak között van Barsi József, a forradalom mellett következetesen kitartó plébános. A főpapok közömbössége ellen ő emeli fel szavát Kossuth Hirlapjában : »Hol van Hám, a kegyes, az ország fő püspöke, hol van Lonovics, a híres, kinek ékesszólása országszerte ismeretes? Hol van Scitovszky . . . ?«⁴¹ A levelezők között megtaláljuk a Pesti Hirlaptól kezdve Kossuth mellett híven kitartó Besze Jánost és Újhelyi Gábort. De köztük vannak egy páran a jövőendő békepárt tagjai közül is (Hunfalvi, Pálffy) és hiányznak a »szélsőbái« hírlapírói : Madarászék, Rosti, Mérei. Két vers is jelent meg Kossuth Hirlapjában : Czuczor Riadója és Garaytól az »Unió«.

Kossuth Hirlapja elsősorban az ellenállás, a függetlenségi harc orgánuma, de tudatában van annak, hogy ez a harc csak nép által győzhet. Cikket közöl arról, hogy »Mit csinál, mit gondol a nép«, melyben Dobos János felhívja a figyelmet a be nem fejezett jobbágyfelszabadítás veszélyére akkor, amikor a néptől fegyveres ellenállást várunk. »Hálát, elismerést ki kívánna tőle, kit századokon át hálátlanságra tanítottak.« A reakció az elégedetlenséget ki is használja s ezzel a toborzást nehezíti.⁴² Szokolay János »Hűbériség maradványai« címmel hirdeti, hogy a márciusi törvények nem számolták fel teljesen a hűbériséget. »Illy fenhagyott hűbéri tények : a választói jog kiváltsága a nemeseknél ; a vallásfelekezetek közti jogkülönbségek ; a regálék, dézsmák, zsellérek viszonyai, kir. városok szerkezete stb.«⁴³

A nép meghallotta Kossuth szavát, amikor a haza védelmére hívta. »Roppant volt a benyomás, melyet e felszólítás a nemzetre tett, az ifjúság az örültségig fel volt izgatva.«⁴⁴ A hatás, amelyet Kossuth Hirlapja a népre tett, abból is látható, hogy decemberben az osztrákok hamisított Kossuth Hirlapjával akarták az erdélyi népet megtéveszteni : hamis lírékkel azt hirdették benne, hogy »már egész Magyarország oda van és pisszenni sem mer.« De a háromszéki székelyek nem adtak hitelt a gyalázatos hadicselnek : januárban 12 követet küldtek Debrecenbe, hogy megtudják, mi az igazság.⁴⁵ A Közlöny után, — amelyet a hivatalok és hatóságok kötelezően járattak — Kossuth Hirlapjának volt legnagyobb a példányszáma az összes negyvennyolcas lapok közül : 4214-et küldött belőle vidékre decemberben a pesti főpostahivatal, helyben Pesten és Budán 763 példányt adtak el. Ugyanakkor a Pesti Hirlapból csak 2554, a Nép Barátjából 2710, a Nemzetiből 795 járt vidékre.⁴⁶

⁴¹ Idézi Andics Erzsébet : Az egyházi reakció. Forradalom és szabadságharc 1848-1849. Bp. 1948. 372. l.

⁴² K. Hirlapja aug. 25.

⁴³ U. o. aug. 2.

⁴⁴ Pulszky, i. m. II. 144-149. l.

⁴⁵ A Nép Barátja. 1849. jan. 23., 30. l.

⁴⁶ Firtinger, i. m. 140-141. l.

Forradalmi sajtópolitika

Az ellenállás, a függetlenségi harc szervezését Kossuth lapjának hasábjain kezdte meg, majd mint a Honvédelmi Bizottmány elnöke folytatta. Szeptember után a kormányzati feladatok, a személyes agitáció veszik igénybe minden erejét, vezércikkeinek sora elakad; Kossuth Hirlapja feladatát teljesítette; december 31-ig, addig míg a kormány elhagyta Pestet, folytatta megjelenését, de Kossuth nevével már nem találkozunk benne.

A sajtó feladatait azonban a szabadságharc nem csökkenti, inkább újakat ró rá. Egy sor röpirat, plakát, proklamáció jelöli mindjárt az első küzdelmes hetek folyamát és ezek nagyrésze Kossuth kezeitől származik, vagy legalább az ő irányítása alatt jött létre. A kormányelnök nem hivatalból irányítja a harcot — a néptribun állandóan benne él és egyedül az ő tolla alkalmas arra, hogy a döntő pillanatban a tömegeket csatasorba állítsa. A forradalom röpiratainak felsorolására, vagy épen egyenkénti méltatására lehetetlen volna kitérni. Már szeptember 20-án felhívja Kossuth lapja az olvasóit, hogy segítsenek a nép felvilágosításában. Aki részt akar venni ebben a munkában, »legyen szíves nevét és lakását e lapok szerkesztőjének beküldeni, mi elfogjuk őt látni az itt megjelenő proklamációkkal, rendelvényekkel és mindennemű felvilágosításokkal. Terjesszék és magyarazzák azt a nép között.«

A decemberben megjelent proklamációk közül kiemelkedik a »Magyarország népeihez« címzett megrendítő hangú kiáltvány december 22-ről kelteztve, amely mégegyszer összefoglalja a szabadságharc előzményeit a márciusi törvényektől kezdve, feltárja Windischgrätz hadainak erőszakosságát és partizánharcra hívja fel a népet: »Igyekeztek az ellenség előtt az utakat, hidakat elrontani, a hegyszorosakat elzárni éjnek idején; ti, kik minden bokrot ismertek vidékeiteken, rohanjátok meg oldalt, hátul, gyujtsatok reá házakat, szedjétek el podgyászát, hol rabolni mennek csapatjai, álljátok el útjukat, szóval csináljátok az ellenségnek annyi kárt, amennyit csak tehettek.« Leleplezi Windischgrätznek azt az ígéretét, hogy nem állítja vissza a robotot; figyelmezteti a népet, hogy ne higgyen a hitegetésnek, hanem semmisítse meg a zsarnokot.⁴⁷ Az ideiglenes főváros népét január 6-án »Debrecen város közönségéhez« intézett kiáltványban üdvözli. Ugyanazon napon érkezett Bem jelentése is Erdély nagy részének visszafoglalásáról; a jelentést Kossuth megjegyzéseivel 1.000 példányban sokszorosítja a város nyomdája.⁴⁸ A tavaszi hadjárat kezdetén, meg az első győztes csaták után ismét az ő szava adja hírül elsőnek az eseményeket.⁴⁹ A nép annyira csak őt kívánja hallani, hogy apokrif nyomtatványok jelennek meg neve alatt, mint például a hamisított ima a kápolnai csatatéren.⁵⁰

A közvélemény, a nép felvilágosítására írókból, képviselőkből és más alkalmas személyekből egész kis hadsereget szervezett a nép felvilágosítására: a márciusi törvényeknek, az ország helyzetének ismertetésére s a férfinépség

⁴⁷ Pap Dénes, i. m. 243-267. l. U. o. közölve a Honvédelmi Bizottmány fontosabb rendeletei, amelyeket szintén Kossuth írt alá. V. ö. Mód Aladár: Pártharcok és a kormány politikája 1848-49-ben. Forradalom és szabadságharc 1848-49. Bp. 1948. 9-187. l.

⁴⁸ Firtinger, i. m. 185. l. Csobán Endre: A közvélemény problémái. (A szabadságharc fővárosa Debrecen. Debrecen 1948. 205-260. l.).

⁴⁹ Az országos honvédelmi bizottmány elnöke a magyar hadsereghez. 1849. márc. 8. Pap Dénes, i. m. 356-395. A kormányzó elnök szózata a gödöllői táborból a visszaszerzett országrészek lakosaihoz. 1849. ápr. 8. U. o. 388-394. l.

⁵⁰ Egy példánya Orsz. Levéltár Kossuth Archiv 231.

harcra buzdítására. Már Jellachich betörése idején kiküldte Vasváry Pált, Vas Gerebent, Emödy Dánielt, Dobsa Lajost, Kléh Istvánt, Kocsányi Józsefet, Funták Sándort és másokat ilyen felvilágosító munkára. Küldött felvilágosítókat olyan vidékekre is nagyobb számmal, amelyeket ellenséges betörés fenyegetett, vagy ahol erős reakciós izgatás folyt.⁵¹ Görgey, Damjanich és Bem táborába egy-egy hivatalos tudósítót küld, hogy a nép számára újságok útján vagy másképp hiteles híreket adjanak a csatákról.⁵² Június 27-én »A haza veszélyben van« jelszóval felszólítást ad ki az általános népfelkelésre: »Mivel bizonyosak vagyunk, hogy a nemzet képes magát s hazáját megvédeni, azért tudtára adjuk tartózkodás nélkül a veszélyt egész nagyságában . . . s fegyverre kiáltunk minden honpolgárt!⁵³

Az utolsó saját fogalmazású haditudósítás kéziratát augusztus 8-án adta át Frics Józsefnek, a Közlöny szedőjének — ez a tudósítás már nem jelent meg.⁵⁴

Kossuth tehát a publicisztika jól bevált eszközét nem adta ki kezéből. És mégis az egyezkedésre törekvő, békepárt működését elsősorban az tette lehetővé, hogy Kossuth lapját Debrecenben nem folytatta, vagy újat nem alapított. Vele szemben rendkívüli népszerűsége miatt a jobboldal sohasem mert felvenni a harcot, ezért a szeptemberi napok óta hú szövetségesének, Madarásznak megsemmisítésére törekedtek⁵⁵ és első támadásaikat sikerült a kormány hivatalos lapjának, a Közlönynek tekintélyével alátámasztani.

Az előzmények még Budapestre vezetnek vissza és a Pesti Hírlapnak decemberben tervezett szerkesztőváltásával álltak kapcsolatban. Az volt a terv, hogy a lap szerkesztését Csengerytől és Kemény Zsigmondtól Jókai Mór veszi át, Nyáry Pál közreműködésével.⁵⁶ Jókai megírta első cikkeit, de a Pesti Hírlapban való megjelenésükre már nem került sor. Ellenben Debrecenben Nyárynak, aki ekkor a Közlönyt szerkesztette, kapóra jöttek ezek a cikkek s a Közlönyben közölte is őket. A 14 cikk közül különösen kettő váltott ki a következőket radikális táborban heves ellentmondást, amelyben Jókai a császárt és a dinasztiaát úgy állította be, mint aki nem felelős Magyarország megtámadásáért.⁵⁷ Madarász László már február 3-án a nemzetgyűlés elé terjeszti, hogy a Közlöny »nem úgy kezelte, mint kell« s kívánja, hogy a ház küldjön ki lehetőleg két tagot, aki a Közlönyre felügyeljen. Az indítványt elvetik, mert abban a cenzúra visszatérését látják s a Honvédelmi Bizottmányra bízzák az ügyet. Február 10-én azután Madarász József intézett interpellációt a Honvédelmi Bizottmányhoz, amelyben Jókainak az előző napon megjelent cikkét bírálja s kérdezi, vajjon azt a Bizottmány magáévá teszi-e. A kérdésre Nyáry válaszol s közli, hogy a Közlöny minden számát a Bizottmány megbízásából Jósika Miklós nézi át. Ez történt a Jókai-féle cikkekkel is. A választ nem fogadják el a képviselők, hanem az összkormány nyilatkozatát kívánják az ügyben. Erre február 12-én maga Kossuth szólal fel és kijelenti, hogy általánosságban nem fog soha magának elismerni hírlapi cikket, mert lehetnek dolgok benne, amelyeket elfogad,

⁵¹ Csobán, i. h.

⁵² Március Tizenötödike. 1849. márc. 12.

⁵³ Pap Dénes, i. m. 480-485. l.

⁵⁴ Kézirata állítólag a debreceni főiskola könyvtárába került. Firtinger, i. m. 185. l. (Csobán, i. m. nem említi).

⁵⁵ Mód Aladár, i. h.

⁵⁶ Pesti Hírlap. 1848. nov 30.

⁵⁷ Jókai Mór: Forradalom alatt irt művek. (Hátrahagyott művei. VI. köt. Bp. 1912) 59-66. l. és jegyz. Varga Zoltán: A trónfosztás. (A forradalom fővárosa. I. m. 385-473. l.) Madarász József: Emlékiratai. I. m. 203-209. l.

másokat viszont nem. Tehát nem az a kérdés, egyetért-e a kormány valamely cikkel vagy nem, hanem, hogy mi a kormány politikája. Erre nézve azt mondja : »védeni kívánja a hazát igazságtalan támadás ellen s a védelem közben semmi utat elzárni, hogy Magyarország ügyei a nemzet jogai, becsülete és szabasága alapján úgy egyenlítettessenek ki, mint a körülmények szerint kiegyenlíteni legtanácsosabban lehet.«⁵³

Kossuth nyilatkozatát a békepárt győzelemnek könyvelte el, mert nem foglalt nyíltan állást a megegyezés ellen. Madarász közölte Kossuthal a radikális tábor elégedetlenségét, mire Kossuth eltávolította Jókait a Közlönytől. Madarásék február 14-én megindították újra a *Márczius Tizenötödikét*. A lapot Pálffy Albert és Csernátoni Lajos szerkesztették, az első Madarász rendőri tanácsosa, a másik Kossuth titkára volt, tehát mindketten a kormányhoz tartoztak s mégis a lap 2. számában hadat üzentek azoknak, kik »a kormányelnök ifjú lelkének s soha nem vénülő szellemének erejét tompítani és bénítani törekuszenek.«

Megisméltődött tehát a pesti helyzet : a baloldal Kossuthot magához akarta vonni, kiszabadítani a megalkuvó politika feléje nyúló csápjai közül. De Kossuthnak saját lapja nem volt, a Márczius Tizenötödike ellen pedig a békepárt új hírlapot indított *Esti Lapok* címmel, Jókait szerkesztésében. Az *Esti Lapok* a békepárt bevált taktikája szerint személy ellen támadtak : míg a képviselőházban Madarász megsemmisítésére törekedtek, a hírlapi harcban a támadás első céltáblájául Csernátonit szemelték ki.

Kossuth még mindig nem tud dönteni. Csernátonit megvédi a személyes támadások ellen, de 1849 február 24-én hosszú levelet intéz hozzá, amelyben kifejti, hogy a közönség azt hiszi, hogy lapja Kossuth véleményét fejezi ki — hiszen a szerkesztő az ő titkára. Már figyelmeztette Csernátonit s remélte hogy változtatni fog cikkeinek irányán, de az előző napon Mészáros, a hadügy-minisztert támadta meg cikkében és ezzel őt kompromittálta. Felszólítja Csernátonit, hogy vagy a szerkesztőségről, vagy a titkárságról mondjon le.

Csernátoni válaszát nem ismerjük, de Kossuth következő leveléből az derül ki, hogy Csernátoni mindkét állásáról lemondott : felhagy a »titoknoksággal«, de a szerkesztéssel is. Csak abban kéri Kossuth tanácsát, hogy ezt hogyan hozzák a közönség tudomására — nem szabad, hogy a lemondás feltűnő legyen, másképp azt hinnék, azért teszi, mert Mészáros rovására Görgeit dicsérte cikkében. Kossuth azt tanácsolja, írja meg a lapban, hogy a hazára nézve fontosabb »rendeltetés« miatt hagyja ott az újságírást. El is határozza, hogy Párizsba küldi utasításokkal Teleki Lászlóhoz.⁵⁹

A február 28-i számban Csernátoni valóban bejelenti, hogy a szerkesztőségből kiválik s más megbízást fog kapni. De hosszan válaszol Jókait támadására is.

A békepártot a siker felbátorította s tovább folytatták a támadást most már Madarász ellen, azzal a hátsó gondolattal, hogy végül Kossuthot összes hátvédjeitől megfosszák. Kossuth március 25-i nagy beszédében erőteljes szavakkal bélyegezte meg a békepárti sajtó működését : »Borzasztó, irtózatoss. Kinek kebelében ez a szó »haza«, magasabb, mint a személyes elégtétel az önértelmek iránt, annak el kell borzadni attól, a mint a sajtó most működik.«

⁵⁸ Pap Dénes: A parlament Debrecenben. Lipcse 1870. I. köt. 54, 106-107, 118-122. l.

⁵⁹ Kossuth két levele az Orsz. Széchényi Könyvtár Kézirattárában. Csernátoni cikke : *Márczius Tizenötödike*. 1849. febr. 23. Csernátoni márc. 21-től kezdve ismét munkatársa a *Márczius Tizenötödikének*.

Kijelenti, hogy a kormány minden okmányt ki fog nyomtatni, amely a Madarász elleni vádakkal szemben az igazságot tisztázza.⁶⁰

Csakhogy Kossuth újabb távollétében a támadások tovább folynak és a sajtóvita is kiújul. Gorove és Pálffy János eljárást sürgetnek a Március Tizenötödike és Madarász újságja, a Debreczeni Lapok ellen, mert a képviselőház feloszlátását követelték, de Irányi Dániel védelmébe veszi a baloldali sajtót s így határozatot nem hoznak.⁶¹ A függetlenségi nyilatkozat csak látszólag kovácsolta újra össze az egységet; Madarász kimaradt a kormányból és Szemere sűrűn hangoztatott republikánizmusa, forradalmisága nem akadályozta a békepárt érvényesülését.

Kossuth Debrecenben nem tudta megtalálni politikája széles, népi bázisát, nem tudta mozgósítani a forradalom haladó erőit. A néphez most is elért a hangja s az meg is értette őt, de az országgyűlésben nem tudta maga mellé tömöríteni azt a pártot, amely a nép jogos érdekét kifejezésre juttathatta volna. És ebben része volt sajtópolitikája bizonytalanságának is. Kossuth publicistai hatása a Kossuth Hírlapjában érte el tetőpontját, Debrecenben — főleg azért, mert ő maga nem tartott sajtóorgánumot a kezében — nem tudott a sajtóviszonyok felett úrrá lenni, sőt több esetben saját pártjának orgánumait gyöngítette s a békepártot segítette győzelemre.

Ennek a következtelen politikának méltó befejezése volt a Március Tizenötödike betiltása a szabadságharc utolsó napjaiban, mégpedig azzal a megokolással, hogy a szerkesztő »kiadás előtt illető helyen bemutatni ismételtelen is elmulasztotta.« A valódi ok az volt, hogy a lap következetes támadást indított Szemere Bertalan ellen: a betiltás előtti utolsó számban Szemere 1848-i sajtótörvényét vette bírálat alá, amelyet annakidején a márciusi ifjúság elégetett.

A betiltó rendeletet július 1-én Kossuth Vukovics Sebóval és Szemere Bertalannal együtt írta alá.⁶² A miniszter ragaszkodott hozzá, hogy a felelősséget az államfő velük ossza meg. Kossuth és a baloldali sajtó között véglegessé vált a szakadás.

*

Kossuth első, kéziratos újságjaiban mások beszédeit terjesztette, azoknak keltett visszhangot a közvéleményben, majd a Pesti Hírlapban saját reformprogramját dolgozta ki és vitte bele a kormány és a kiváltságaikhoz ragaszkodó nagybirtokosok ellenállását tolla erejével és szavai igazságával leküzdvé a köztudatba, úgy, hogy most már a tömegek tulajdonává vált gondolatból cselekvő erő lett. A forradalom kitört s azt ismét ő vitte tovább a mögéje sorakozó, őt magát is siettető radikális erők segítségével, — ezeket az erőket végül Kossuth Hírlapja sorakoztatta fel a szabadság védelmére. A függetlenségi harc közepette a sajtó Kossuth kezében mindig hatásos fegyver volt, csak a debreceni párt-harcok tompították az élet. A szabadságharc elvesztése Kossuth számára pillanatnyi szünetet sem jelent a publicisztikai küzdelemben: szeptemberben már újra íróasztal mellett találjuk.

Kossuth és a sajtó az emigrációban — ezt az óriási témát itt részletesen bemutatni már nem tudjuk. Révai József állapítja meg, hogy az emigrációban

⁶⁰ Pap Dénes, i. m. I. 259-263. 1.

⁶¹ U. o. II. 26-49. 1.

⁶² Vukovics Sebó emlékiratai. Bp. 1894. 523-524. 1. Márczius Tizenötödike. jún. 26, jún. 27. A betiltó rendelet: Orsz. Levéltár. Kossuth Miscellanen. 269. sz. Respublica. 1849. júl. 8.

Kossuth, ha napirenden akarta tartani a magyar függetlenségi kérdést, kénytelen volt minden Ausztria ellenes erő szövetségét keresni, tekintet nélkül arra, hogy demokratikus vagy reakciós erőkről volt-e szó.⁶³ Ez a helyzet Kossuth általános emigrációs sajtópolitikájában is. Saját lapot külföldön nem alapít — az európai forradalmi mozgalmak többi vezetőinek orgánumaiban sem vállal vezető részt; politikai kapcsolatainak »exigenciái« szerint dönti el, hogy hová ír, vagy irat munkatársaival. Csalódása az olasz felszabadító háborúkban és Napoleonban felismerteti vele, hogy a Nyugat nem érti küzdelmét Ausztria ellen — de azt is, hogy elszigetelődik a hazai talajtól s a függetlenség zászlaját a felső osztályok cserben hagyják⁶⁴: Magyarország felé fordul és megindítja harcát a kiegyezés ellen.

Az emigrációs publicisztika második korszaka nem a Deákhhoz intézett Nyílt levéllel kezdődik, hanem még 1866 októberében indított illegális folyóiratával, a »Negyvenkilenc-cel, amelyet Olaszországban nyomtat, de »Debrecen« fiktív megjelenési hellyel van jelölve és amelyből összesen öt szám jelent meg. 1867 május 26-án azután már Böszörményi László lapjában, a Magyar Újságban veszi fel a harcot a kiegyezés ellen, a híres Cassandra-levéllal, amelyet többszáz hasonló nyílt levél követ — jórésztük még feltárára vár az újságok régi kötetében. Valahányszor a képviselőház tárgyalásai, vagy a nemzetközi események szükségessé tették az elvi állásfoglalást, Kossuth nyílt levelei irányt mutattak híveinek. 1871-ben Kossuth szavára száll síkra az ellenzék a cseh autonómia mellett. Megszólal Deák halálakor, az orosz-török konfliktus idején; nagy határozottsággal támogatja az ellenzéket a megyei autonómia védelmében és tiltakozik az 1879-i honossági törvény ellen, melynek értelmében tíz év múlva ő is hontalanná válik.⁶⁵

Végül a harmadik korszakot az Iratok első hat kötetje jellemzi, amelyeket még maga Kossuth rendez sajtó alá. Nem memoárnak, nem is önéletrajznak szánja, hanem polémikus műnek, amely szerves része a kiegyezés ellen indított és Kossuth által élete végéig fel nem adott harcnak. Ezért kezdi művét az események derekán: nem a reformkorral és még csak nem is a szabadságharccal, hanem 1859-cel, mert ez az ő felfogása szerint a magyar függetlenségért induló második küzdelem közvetlen előzménye. Az Iratok egyenes folytatása Kossuth 1832-ben megkezdett publicisztikai küzdelmének. Az írott újság, a politikai hírlap és végül a Deák elleni polémáinál használt nyílt levél után egy utolsó publicisztikai forma, amely teljes egészében beilleszkedik Kossuth állampárti és írói életművébe egyaránt.

V.

Az író és az újságíró

A magyar publicisztikai irodalom — talán Zrínyire visszamutatva a messze múltból — 1790 táján kezdődik, felvilágosult francia hatás alatt született röpiratokkal. Hordozója a legelső forradalmi magyar mozgalom: Martinovicsnak és társainak reformszövetsége. A századfordulón — a szabadságmovement véres

⁶³ I. m. 147. l.

⁶⁴ U. o. 149-150. l.

⁶⁵ A „Negyvenkilenc”-ről I. Iratok. VII. 145-160, 157-160, 180-181. l. A Deák-vitáról: Dányi Károly: Kossuth és a Deák-párt hírlapi vitája 1867-ben. Kolozsvár 1943.

elfojtása után — az elnyomás a röpiratok és az újságok szavára már hangfogót szorít, a politikai irodalom csak 1830-ban támad fel újra Széchenyi Hitelével. Itt találkozunk a Kazinczyék óta nagyra fejlődött szépirodalommal — de még mindig nem a napisajtóval. Kossuth ülteti át a mondanivalóba és formába egyként megújult politikai publicisztikát az újságba. És ő biztosít helyet ennek a megérdemelt figyelemre még nem méltatott műfajnak az irodalomban is. A cikkformát nálunk ő teremtette meg.

Kossuth írói pályája heves küzdelmek keresztjében, nem békés elvonultságban alakul. A kortársak, majd az utókor is átvitték értékelésébe azt a rokon- vagy ellenszenvet, amelyet agitációjának politikai tartalma iránt éreztek. »A szabadságharc historikusai kimondták rá az ítéletet: Kossuth nem államférfi, csak agitátor«¹. Sem eredetiség, sem mélyebb műveltség nincs benne — mondja Csengery Antal — »a XIX. század általános eszméit képviselte az eszméket, melyek mozgásban tartották a népeket, az újkor jelszavait. De az általános eszmékhez nem csatlakozott a részletek ismerete. Inkább olvasta és tanulta a napi sajtót, mint a codexeket, a népek intézményeit.«²

Kossuth olvasottságát, tárgyi tudását ma már, ismerve a börtönben olvasott könyveknek és folyóiratoknak pontos jegyzékét,³ senki sem vonja kétségbe. Fogságból írt leveleiben részletesen beszámol olvasmányairól; türelmetlenül sürgeti a nehézkes ellenőrző-gépezeten át érkező új könyvszállítmányokat. Az egykorú jogi, gazdasági, politikai irodalom mellett írók és költők művei is érdeklik; angolul tanul s elkezd Shakespeare-t versben fordítani. A Pesti Hírlap hosszú programcikkeiben, a Széchenyi telekdíj-tervével kapcsolatos számításaiban; végül az Ellenőr nagy cikkében, az Adóban bőségesen megmutatja, hogy használni is tudja ismereteit. Angliai és amerikai hallgatóságát mély történelmi tudásával kápráztatja el; öregkorában botanikáról és geológiáról komoly tudósokkal bocsátkozik vitába.

De, mint Széchenyinek írott Feleletében mondja, »más hírlapot s más könyvet írni«⁴. A hírlap gyorsan olvasható, könnyen érthető fogalmazást kíván. A rendi hagyományok hosszadalmas, barokk fogalmazását nem bírja a modern olvasó. Gyors, frappáns kifejezéseinek újságát csak akkor érezzük, ha az egykorú hírlapok lassan hömpölygő cikkstílusával hasonlítjuk össze. Nem hiába történt, hogy a Pesti Hírlap legelmaradottabb kortársa, a klerikális Nemzeti Újság 1845-ben pályázatot írt ki 30 vezércikk átstilizálására.⁵

Helyesen vették észre cikkeinek stílusa mögött is a társadalmi átalakulást: Kossuth cikkeinek olvasásához már nem feltétlenül szükséges a rendi, klasszikus műveltség, úgy írt, mintha egyik rendhez sem tartoznék.⁶ Számára a rendi korlátok már ebben a tekintetben is leomlottak. Széchenyi maga jól vette észre, hogy röviden, egyszerűen írni nehezebb, mint hosszán és elvontan: »de mit tehetek én róla, ha annyi a mondani-való s rövidebben írni nincs időm, vagy tán nem is tudok.«⁷

¹ Hentaller, i. m. VI. 1.

² Adalék K. jellemzéséhez. Budapesti Szemle 1883. 36. köt. 321-336. I. A felületesség vádját I. még különösen Kemény, i. m. 111-112. I.

³ Viszota, i. m. I. 680-681. I. Kosáry Domokos: K. fogsága. Magyarágtudomány. 1943. 217-286., 400-630. I.

⁴ Id. kiad. 443. I.

⁵ Aug. 31.

⁶ Szekfü, i. m. 312. I.

⁷ Wesselényi és Kossuth. Közli Viszota, I. 346. I.

Határozottság és közvetlenség Kossuth stílusának fő jellemzői. A közlés a fontos, az, hogy olvasóival egyszerű tényeket értesen meg és a tények erejével bírja rá, hogy a tőle kívánt következtetéseket levonja, anélkül, hogy azokat hosszadalmasan kellene fejtegetnie. Mindenre példákat ad. Cikkeinek rendszerint már a címe felkelti a hangulatot s ezt fokozza az első mondatok színes indítása. Olvassuk el az »Utak« c. vezércikk⁸ bevezető sorait: »Nekivágtattunk a rákosi úttöltés portengerének. Oly gyönyörűsége szép, finom por feküdt útunkban, hogy ha gyermek vagyunk, elszöknénk hazulról, csak hogy ily szép porban játszassunk; s miért nem? . . . És a mint haladánk, kocsink kerekei mögött szépen összecsapott a kétfelé szelt porözön, mint Byron nagyszerűen a tengerről mondja, hogy rajta százezer hajóhad nyomot nem hagyva hömpölyög. Csak néha, ha egy-egy vak német ló magasat lépett, vagy egy ármányos veréb száraz fürdőt vón, csattan kétfelé a portenger. . . « Majd rövid drámai szóváltás következik a portengerben hiábalval munkát végző megyei útkaparóval — és már benne is vagyunk a tárgyban: utaink rosszak, közlekedésünkön javítani kell. Más helyen persze — és többnyire — nem ily játékos, tréfálkozó a cikk bevezetése sem, de mindig élénk, konkrét és szemléletes. Amikor az angol-magyar kereskedésről ír, leírja szülőföldjét, a Hegyalját, viruló szőlőivel — csak azután tér rá, hogy a Hegyalja borát értékesíteni hogyan kellene.⁹

És a példákat még szaporíthatnánk, anélkül, hogy a pécsi exekúció már első szavaival is felháborodást keltő közismert bekezdését említettük volna.

Azonban éppen az ilyen cikkek »modorát« hibáztatta Széchenyi: ezek azok, amelyek inkább a »szívhez« mint az »észhez« szólnak. Csak hogy Kossuthnak van egy tiszta értekező hangja is a tárcái hang mellett. Itt a mondatok arányossága, ritmusa az, ami a figyelmet ébrentartja. A kiemelt eszmék, szinte mint a rímek, vissza-visszacsengenek. »E jóslat ellen *felzúdíthatjátok* a tömeg nemeség szenvedelmét, míg bűnös intéstöket követve, bős orkánként rohanand e korszak legjobbaira; és tehetetlenségre kárhoytatandja a legszentebb hazafiságot, mely más óhajtást nem ismert mint azt: hogy *megkérlelhessük* nemzetünk istenének ítéletét, *megkérlelhessük* az által, hogy megadjuk a népnek az igazságot, a soká megtagadott szent igazságot. Igen, *felzúdíthatjátok* a szenvedelmeket, és a közös teherviselés szent ügye ismét és újra megbukik, és az igazság papjai azon keserűséggel vonulandanak vissza a bánat magányába, hogy látták a véget és el nem háríthaták; mindez megtörténhetik, meg fog történni valószínűleg, de azért ne gondoljátok, hogy jóslatom nem teljesülend . . . osztolni fogtok a népnek minden terheiben.«¹⁰

A figyelemkeltés szükségességét senki sem érzi jobban, mint az újságíró, aki elsősorban közölni és meggyőzni akar, nem önmagát kifejezni, mint a költő. De Kossuth annak ellenére tudatosan tartózkodik minden olyan eszköztől, amely a tények meggyőző erejét henye szóvirágokkal akarná pótolni. »A részletes fejtegetés egy komor mező, hol az érzékcsiklandós éleletnek virág nem virul. De itt edződik meg az akarat, melynek gyümölcse cselekvés leend . . . «¹¹ Joggatlanul vetettek a szemére érzelmességet annak a Kossuthnak, aki a börtönből azt írja húga leveleire, »hogy gondolkozását egy kissé prózaibbnak.

⁸ 1841. jún. 9. 46. sz.

⁹ 1841. máj. 8. Angol-magyar kereskedés. Hasonló még: Börzejáték és jószáglojtéria 1841. dec. 22.

¹⁰ Adózzunk. Hetilap. 1846. dec. 25. Kiemelések tőlem. DB. L. még Ellenzék és pecso-vics. Viszota, i. m. II. 859. I. Névtelenség. PH. 1841. 52. sz. stb.

¹¹ Adó. PH. 1841. 76. sz.

s kifejezésein az érzelgést (sentimentalismust) szárazabb színűnek szeretném.¹² A komolyságot mindig egyik legfőbb erénynek tartja, a humor vagy a gúny hangját ritkán használja.¹³

Nem idegen azonban Kossuthtól a pátosz. »Hosszú körmondatainak ünnepélyes folyamatában volt bizonyos keleties lassúság, méltóság« — írja Csengery Antal.¹⁴ Ez igaz, — de éppen nem keleti, hanem nyugati hatás. Korának költészete is ilyen természetű: a kor egyik legolvasottabb írója Victor Hugo.¹⁵ Igaz az is, hogy ez a szenvedély a szónoklatban természetesebb, mint az értekező prózában.¹⁶ De mégsem ismerhetjük el, hogy Kossuth stílusa szónoklataiban magasabb színvonalat érne el, mint cikkeiben. A publicisztika az ő igazi területe: a ceglédi küldöttségnek adott válaszában elégtétellel állapítja meg, hogy húsz éve nem tartott nyilvános beszédet. »... én, aki annyi beszédet tartottam életemben, hogy köteteket lehetne velük betölteni, nemcsak soha legkisebb hajlamot nem éreztem a szónoki professió iránt, de sőt mondhatom: irózatos lelki megerőltetésembe került, magamat e szakmányra elhatározni. Magányt kedvelő, hallgatag hajlamú ember voltam egész életemben. Hát mi vitt reá, hogy mégis belekontárkodjam a szónoklat mesterségébe? — A polgári kötelesség érzete az, a mi a dadogó Demosthenesből szónokot csinált.«¹⁷ A pátosz nem egyedül a szónok sajátossága, és a francia romantika hatása alatt úgyszólván egész Európában kötelező volt. A romantika kétségtelen mesterkelt, cikornyás-rétori stílusa egyes kimagasló képviselőiben — elsősorban éppen Victor Hugóban — a születő forradalom, a felfelé ívelő népmozgalom őszinte pátoszává magasztosul; már nem henyé stílusvirág, mint a romantikusok többségénél, hanem egy nagy és a forradalomtól megindított képzelet egyenértékű kifejezése, amely maga is agitációs erővé, a haladó eszmék előrevivő tényezőjévé változik. Ebből táplálkozik Kossuth stílusa is és talán igaza van Beksics Gusztávnak — nemcsak Kossuthra, de az egész március előtti Európára nézve — »csak így diadalmaskodhatott egy régi társadalom, ósdi viszonyok ellenálló erején.«¹⁸

Kossuth cikkformájának hatását bizonyítja, hogy nemcsak a kortársak — s elsősorban a márciusi fiatalok — követték, de egyes szófűzései, mondásai szállóigévé váltak.¹⁹

Kossuth tudatos nyelvújító is volt: a *vezércikk* szó nem tőle származik, de mai értelmében ő használta először. Az ő szavai: *bevégzett tény, fejlemény, kedélyes, kereszkérdés, közgazdaság, közjog, közszellem, megvitát, szárnyvonal, vedvám*.²⁰ A nyelvújításról cikket is írt.²¹

Kossuth stílusa — egyöntetű megállapítás szerint — nem népies. Csak-hogy az értekező próza, a cikkforma a szándékolt népiességnél semmivel sem áll kibékíthetlenebb ellentétben. Arany János joggal leckéztette Vas Gerebent nyegyvennyolcas néplapjának »pimaszkodó« modora, keresett parlagisága miatt. Kossuth »elég értelmesnek tartá a magyar népet a művelt nyelv és modor

¹² Kosáry, i. h.

¹³ Ferenczy, i. m. 309. l.

¹⁴ I. h.

¹⁵ V. ö. Dénes Szilárd: K. L. a szónok. Bp. 1908. 49. l.

¹⁶ U. o.

¹⁷ Iratok, II. 131. l.

¹⁸ I. m. 60. l.

¹⁹ Dénes, i. m. 25. l.

²⁰ Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Bp. 1929. 172-173. l.

²¹ PH. 1841. jan. 25.

megértésére.« De való az is, hogy Kossuth a Pesti Hírlapban még nem is a nép tömegei számára írt, hanem saját osztályának, a kisbirtokos, vagy birtoktalan középnemességnek. Csak a Kossuthi Hírlapjától és a negyvennyolcas proklamációktól kezdve fordul közvetlenül a néphez.

Viszont erejét a népből merítette és ha akár külföldön a »kiváltságosokhoz« vagy »műveltekhez« szólt is, mindig a népnek tulajdonította szavait, és tetteit. »Egyes polgár csak annyi erővel bír, amennyit neki a nemzet kölcsönöz. Ha a múltban némely nagy dolgoknak leheték eszköze, az érdem a népe nem az enyim. Én csak tükör valék, mely a kapott világot visszasugárzta. A világ a nép vala« — mondja a jászladányi választóknak 1867-ben.²³

Publicisztikai küzdelme az országgyűlés tanácskozásainak nyilvánosságtételére, a reformprogramot kifejtő és közkinccsé tevő hírlapokon, a magyar függetlenséget hirdető külföldi propagandán, végül a Cassandra-szerepre kárhoztatott nyílt leveleken át egészen az elfelejtett és hűtlen kezek közt eltorzult íratokig — mind a magyar nép felszabadítását, jövőjének biztosítását szolgálta — egy általa elképzelt szabad Keleteurópán keresztül, amelynek igazi értelmét és jelentőségét csak ma értjük meg.

Ha összefoglalóan felvetjük a kérdést, miben volt forradalmi Kossuth, publicisztikája, akkor így felelhetünk. Forradalmi volt Magyarországon maga a forma: a politikai történet teljes bemutatása időszaki kiadványban, kritikus és pártos módon. Forradalmian új volt a Pesti Hírlap szerkesztési módszere: a szervezettség, a központi politikai gondolatnak alárendelt egység. Forradalmi volt maga a nyilvánosságért folytatott harc, amelyben Kossuth nemcsak a hagyományos ellenfelet, a cenzúrát győzte le, de a rendi nemesség ellenállását is. De főképpen forradalmi volt már a Pesti Hírlap tartalma is: Kossuth reformokat követelt, de előre látta, hogy a megvalósítás ára forradalom lesz és erre akarta előkészíteni a magyar közvéleményt: inkább rövid ideg tartó anarchia, mint végleges, le nem rázható önkény. Forradalmi volt a Deák-párttal folytatott vita és a Duna-konfederáció elgondolásával a jövő számára hagyományozott iránymutatás. Végül forradalmi volt a magyar értekező próza újjáteremtése, a cikkforma kossuthi típusa a magyar irodalom történetében.

²² K. a szónok és író. Hazánk. 1884. II. i. h.

²³ Idézve u. o.

KUTATÁSOK AZ OROSZ NÉPI VERSELÉS TERÉN*

Az orosz népdal fejlődésének szinkretisztikus korszaka. A szöveg és dallam ősi viszonya. Különválásuk a migráció során. Az orosz népdalművészet improvizációs jellege. (139—154. lap.)

Az orosz népdal legősibb dallamainak és szövegeinek viszonyát illetőleg az általánosan elfogadott nézeteket tulajdonképpen azokban a megállapításokban foglalhatnók össze, amelyekre a modern tudomány az időbeli művészetek eredeti egységének (az úgynevezett »szinkretizmusnak) korával kapcsolatban jutott. Már maga a »szinkretizmus« fogalma is rendkívül fontos tételekre mutat, t. i. a dallamok és szövegek *ritmikai egységének*, valamint keletkezésük *egyidejűségének* tételeire.

Csakhogya a tényanyag, amellyel a tudomány a művészetek szinkretisztikus korszakára vonatkozólag rendelkezik, nagyon is hézagos és egyoldalú, ezért az ilyen meghatározásokat fokozott óvatossággal kell kezelnünk. Mert mi is a szinkretizmus elméleti kutatóinak legfőbb módszere? Az, hogy általános érvényt tulajdonítanak olyan modern etnográfiai megfigyeléseknek, amelyeket a kutatók a kulturális fejlődés alacsony fokán álló népek időbeli művészeivel (táncával, zenéjével és költészetével) kapcsolatban tettek. Abból a feltevésből indulnak ki, hogy azok a művészi formák, amelyek — például — bizonyos, a legalacsonyabb kultúrfokon álló afrikai törzseknél szétválaszthatatlan egységben vannak meg, a mai, fejlett kultúrával rendelkező népeknél is megvoltak valamilyen történelemelőtti korszakban. Egészen nyilvánvaló, hogy az ilyen feltevés, amely nincsen tekintettel sem a helyi viszonyokra, sem a nemzeti fejlődés sajátosságaira, a művészetek szinkretizmusának elméletét elvont és fölöttébb hipotetikus jellegűvé teszi. Tudományos szempontból az ilyen elméletek a legcsekélyebb kötelező erővel sem bírnak.

A szinkretisztikus elméletek második fontos sajátága az, hogy rendkívül hosszú és lényegileg korántsem egynemű folyamatokat ölelnek fel, amelyek kiindulásként az ősi szóalkotás és nyelvvormálás korszakához kapcsolódnak, az utolsó stádiumban pedig már a legváltozatosabb emberi szükségletekhez alkalmazott, a fejlődés magas fokán álló szókultúrát mutatnak. A szinkretizmus-elméletek a három időbeli művészet legősibb együttesében a »ritmikus kartáncmozdulatoknak« juttatják a vezérszerepet, ezeket kíséri a zenei melódia, a dal, ennek az utóbbinak pedig népköltészeti szövege van. De ez a szöveg csak igen szerény szerepet játszik: nem is áll másból, mint a kedélyállapot elemi kifejezéseiből — felkiáltásokból, gyakran többször is ismétlődő, de semmiféle tartalmat ki nem fejező és összefüggéstelen indulatszavakból. Ezekből a nyelvfejlődés alacsonyabb történeti fokának megfelelő elemekből *tartalmat kifejező* szöveg csak akkor sarjad ki, amikor kifejlődik a mondat és a mondatra jellemző logikus, összefüggő beszéd.

Ahhoz, hogy a művészeti szinkretizmus egymás után következő fejlődési fokainak reális távolságát meghatározhassuk, természetesen nem elégségesek az olyan szakkifejezések, mint amilyen a »periódus«, vagy akár »korszak«. Minden túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy a szinkretizmus említett »fázisai« az emberiség történetének különböző korszakaival esnek egybe.

A szinkretizmus további, legmagasabb fokát az elméleti kutatók legfőképpen a nyelvtörténeti adatok alapján határozzák meg. Az emberi beszéd az összefüggő, logikailag befejezett kijelentésre való egyszerű képességről áttér a már viszonylag fejlett szintaxisra, amely többé-kevésbé változatos szófűzési módszerekkel rendelkezik. Ennek megfelelően kifejlődik a *költői* elem, még pedig a szövegen belül, amely egyre inkább magára összpontosítja a figyelmet és amely magábanvéve is érdekessé válik a hallgató számára. A kulturális fejlődés még magasabb fokán megjelenik a népben a multról való emlékezés, a szerves történeti érzék és a nevezetes történeti eseményeknek szóban való megörökítésére irányuló törekvés. Így keletkezik az eposz.

Nem vitás,— és ezt a szinkretizmus elméletének vallói sem tagadják — hogy a szinkretizmusnak ezen a fokán, amelyet az előzőtől szintén roppant időköz választ el, a dal vezető, főszerepet játszó eleme már a szöveg. Így tehát az időbeli művészetek fejlődésének legmagasabb

* Stokmar könyvéről — Kutatások az orosz népi verselés terén. Moszkva, 1952. Izd. A. N. SzSzsZR. 422 lap — az Irodalomtudományi Értesítő 1953. évi 1. számában, az 59-94. lapon részletes ismertetést adott. Ugyanitt olvasható V. Alekszandrovnak a »Novij Mir«-ben megjelent recenziója is. A következőkben az irodalomtudomány szempontjából is rendkívül fontos könyvnek »Szöveg és dallam« c. II. részéből a módszertanilag érdekes és tanulságos I. fejezetet közöljük. Stokmar fejtegetése az teszi időszerűvé, hogy Horváth János és Vargyas Lajos művei nyomán végre felvetődött a verstani kérdések marxista-leninista megoldásának szükségessége. A remélhetőleg folytatódó vitához Stokmar műve sok hasznos és új szempontot ad.

fokát még a »szinkretizmus« határain belül is a dallamnak és a szövegnek az eredetihez képest ellentétes viszonya jellemzi.

A szinkretisztikus elmélet alapjainak elvi megvitatása nem tartozik kutatási feladataink közé. Mindenesetre az elméletnek fentebb röviden, szakmatikusan vázolt ismertetése alapján is tehetünk egy megszorítást, még pedig azt, hogy amennyiben a továbbiak során a »szinkretizmus« szakkifejezést használjuk, a dal-elemek eredeti *egységére* gondolunk, és semmiképen sem vállalunk közösséget a jelenlegi szinkretizmus-elméletekkel. Egyébként még ha ezeknek az elméleteknek az álláspontjára helyezkednénk is, legelőször a következő kérdést kell felvetnünk: a szinkretizmusnak melyik fejlődési periódusával hozhatjuk kapcsolatba az orosz népdalművészet legrégebb, ráánkmaradt példáit? Nyilvánvaló, hogy lehetetlen olyan korra datálnunk ezeket, amikor a szöveg még csak elemi kedélyállapotokat kifejező felkiáltásokból állott, tartalmatlan, összefüggéstelen volt. Abban az időben, amikor a bilinák, valamint a változatos lírai dalok megszülettek, amelyekben nemcsak a tartalmi kifejtés csfárait, hanem bonyolult lelki élmények hihetetlenül finom és mesteri megformálásait találjuk, az orosz nép már nemcsak fejlett mondatszerkesztő képességgel, hanem magasrendű, önmagában tökéletes költői kultúrával is rendelkezett. Az orosz bilinákban a nép történeti emlékezete nyilvánul meg, ebben a népben már megérett a nemzeti öntudat érzelme, és épen ezért nem lehet kétségünk afelől, hogy a hallgatóság érdeklődését elsősorban éppen a bilina költői szövegeleme kötötte le. Ezek szerint az orosz népköltészet — az epikus, és részben a lírai költészet — legősibb formáit még a jelenlegi szinkretizmus-elméletek korlátain belül is a népköltészetnek abba a legősibb periódusába kell utalnunk, amely nem az időbeli művészetek *hármasságát*, hanem csak a szöveg és a dallam *kettős egységét* mutaja, és ez a kettős egység is a szöveg feltétlen elsőbbségének jegyében alakul.

A dal-elemek hármasságát főleg az orosz népdal táncműfajaiból ismerjük, amelyek még napjainkban is őrzik az ütemes táncmozdulatok, a zenei dallam és a költői szöveg hármasságának vonásait. Természetes, hogy az ilyen képződményekben a vezető szerep az elsőt illeti a jelzett három elem közül, bár a szöveg is nyilván nemcsak tartalmas, hanem akárhány esetben valódi költői eredményekkel is dicsekedhetik. A tulajdonképeni táncritmusok mellett figyelmünket ki kell terjesztenünk részben olyan ritmusokra is, amelyeket bizonyos dalokban az éneket kísérő munkafolyamatok váltanak ki. Ezek az utóbbiak természetesen korántsem olyan egyetemes jellegűek a népdalritmus kifejlődésének szempontjából, mint ahogyan K. Bücher felületes és lényegében tudománytalan elgondolása alapján sokan képzelik. Naiv és együgyű dolog egy bizonyos elvont — ha akarom: időmértékes, ha akarom: hangsúlyos — verselési rendszer versemértékeit közvetlenül konkrét munkaritmusból levezetni, úgy, ahogyan ezt Bücher megpróbálta:

»Így elképzeltük, milyenek is voltak a legősibb munkamozdulatok: ütések, dobbantások, dörzsölő (kaporó, élesítő, szorító) mozdulatok... Ha most ehhez emberi hang is járul, elég, ha az emberi hang emelkedéssel, vagy alábbszállással, megnyújtással, vagy megszakításokkal követi magának a munkának a hangját...

A jambus és a trocheus — dobbantó mérték, két lábdobbantás, amelyek közül az egyik erősebb, a másik gyengébb; a spondeus — az ütés mértéke, amelyet bárhol könnyen megfigyelhetünk, ahol két munkás felváltva sujt le szerszámmal; a daktilus és az anapesztus — a kalapácsütés mértéke; ezt még ma is hallhatjuk akármelyik kovácsműhelyben, amikor a kovács egyet sujt az izzó vasra, utána vagy előtte pedig kettőt üt az üllőre. Ezt a kovács úgy hívja, hogy »daloltatja a kalapácsát«. Végül a három paeani verslábat hallhatjuk bárhol csépelés közben vagy az utcán, ahol három munkás csákányozza, vagy döngöli az úttestet. Aszerint, hogy hármójuk közül ki az erősebb, vagy ki emeli magasabbra a csákányt, hol creticus, hol bacchius, hol pedig antibacchius lesz az eredmény.¹

Lehetséges, hogy Bücher követői sűrűsen megmagyaráznák, miért hiányzik a régi orosz ritmika arzenáljából a creticus, bacchius és az antibacchius: azért, mert az oroszországi utcák akkoriban még nem voltak kiköveztve és még nem használták a vasdöngölőt. A helyes magyarázat azonban nyilván nem a döngölő szerszámokra, hanem inkább Bücher munkájának lényegbevágó fogyatkozásaira lyukadna ki. Mégis érdekes lesz szemügyre vennünk még egy idézetet ugyanebből a könyvből, hogy az orosz népdalra vonatkozólag némileg más következtetésre juthassunk, mint ahogyan ezt a német tudós kívánta volna:

»Legjobb tudomásom szerint — írja Bücher, — egy nyelv sem szerkeszti szavait és mondanivalóit ritmikusan. Még ha ez közbeszéd során megtörténik is, rendszerint észre sem

¹ K. Bücher, Arbeit und Rhythmus. Oroszra fordította Sz. Sz. Zajaickij. Moszkva 1923, 267. lap.

vesszük. Éppen ezért helytelen lenne az a feltevés, amely szerint az emberek csupán a beszéd egyszerű megfigyelése révén jutottak el odáig, hogy kezdték számolgatni a szótagokat és szavakat, különbségeket állapítottak meg a hangerő alapján, bizonyos sorrend szerint osztották el az emelkedéseket és a lejtéseket, azaz egyszerűen, hogy a beszédet meghatározott ritmikai törvények alá rendelték. Mivel pedig a költői dikció nem hozhatja létre magától a ritmust, ezt valahonnan kívülről kellett belevinni, és itt legtermészetesebb az a feltevés, hogy a ritmikusan tagolt testmozgás adta meg a költői beszédnek a maga sajátos szerkesztési törvényeit, annál is inkább, mert ezt megerősíti az a már leszögeezett tény is, hogy a kulturális fejlődés alacsony fokán az ilyen testmozgásoktól mindig elválaszthatatlan az énekítés.*

Bücher számára a ritmus, mint bizonyos elemek szigorú ismétlődésének elve, vagyis végső fokon *ütem*-szerkezeti elv, a »ritmikusan tagolt testmozgás« tartozéka, és mivel ettől függ, tartozéka a dal melódiájának is. Ha most felveti a kérdést: honnan ered a vers-ritmus (a német dalban: szigorúan versláb-ritmus, vagyis amely az ütem-ritmusra hasonlít), természetes, hogy az elvileg aritmikus nyelvet nem ismeri el a vers-ritmika lehetséges forrása gyanánt. Bücher szerint a verselés a ritmikus testmozgásból és az ezt kísérő dal-melódiából levezethető mennyiség. De ha a szerző ismerte volna az igazi orosz népdalritmikát, akkor tekintetbe kellett volna vennie az olyan dallamokat és szövegeket is, amelyek az ütem vagy versláb fogalmainak szempontjából *aritmikusak*. Ezek szerint most az egész konstrukció értelme éppen az ellenkezőjére változik. Nekünk is vannak táncdalaink, ezeket is szigorúan a ritmikai ismétlődés szabja meg, pontosan Bücher szerint a ritmikusan tagolt testmozgásnak megfelelően. De vannak elnyújtottan előadott dal- és bilina-melódiáink és -szövegeink is, amelyek semmiképpen sem hozhatók összefüggésbe az ütem- vagy versláb-szémákkal, és ha mindenáron meg akarjuk keresni ennek az »aritmianak« a forrásait, akkor megtalálhatjuk Büchernél magánál is, még pedig éppen a *nyelv* aritmiajában. Ez persze egészen más eredmény, mint amit a szerző el akart érni. Tanulságos azonban mégis, hogy ha érvelésének menetét az orosz népköltészetből merített tényekkel helyesbítjük, megint csak arra az eredményre jutunk, hogy népi ritmikánk jellegzetes sajátosságainak hordozója — a szöveg.

A legősibb orosz népdalköltészet konkrét történeti időhözkötelese rendkívül fontos és jelentős a dallam és a szöveg benne kitapintható kölcsönös viszonyának meghatározása szempontjából. A szöveg elsőbbsége jólismert tény a régi vokális zenében — főleg az egyházi zenében — Nyugaton csakúgy, mint nálunk. I. Gergely pápa reformjáig (a VI. század végén) a katolikus egyház énekeinek ritmusa közvetlenül a szövegtől függött. Ez a ritmus rendkívül egyhangú és lényegében irracionális volt, amennyiben a szöveg minden egyes szótagjának egy dallamot jelző hangjegye felelt meg, de ennek a hosszúsága már nem volt szabályozva. A karének előadási gyakorlata — mivel a hosszúság pontos mérése lehetetlen volt — a legegyszerűbb ritmikai viszonyokat követelte, és természetes, hogy ezek a viszonyok valójában az egyenlőség alapján épültek fel. Ez az egyenlőség csak megszilárdult a gregoriánus ének (ekkori elnevezése: »cantus planus«, vagyis »síks«, azaz »egyenletes ének«) fejlődési folyamata során. Igaz, hogy Gergely pápa reformja elvileg megengedte, hogy a szöveg egyetlen szótagjára több zenei hangot is énekeljenek, tehát lehetővé tett különleges melódiái díszítményeket, ezeket azonban csak az antifónia utolsó szótagján alkalmazták. A többiekhez képest hosszabban énekeltek rendszerint a zenei mondat utolsó hangját is, amely a mondat utolsó szótagjának felelt meg. A hangsúly a melódiának azokra a hangjaira esett, amelyek a szöveg hangsúlyos szótagjaira jutottak, a többiek viszont, amelyek hangsúlytalan szótagokkal estek egybe, »planus«-ok maradtak, és mindezt a kottázási rendszerben nem is jelölték, közvetlenül folyt a szöveg szerkezetéből. A zenei gondolkozás fejlődésének újabb 600-éves időszaka kellett ahhoz, hogy az egyházi ének *mérhetővé* (»cantus mensurabilis«-szá) váljék és — kihasználva ezt a mérhetőséget, — a ritmikai rajz elemi változatosságát elérhesse. A pravoszláv egyház régi énekei ritmikai szempontból ugyancsak az frott szövegtől függték, és a melódiá szerkezetét a szótagviszonyok szabták meg. Nyilvánvaló, hogy a vokális zene fejlődésének ez a természetes útja, és semmi okunk sincs arra, hogy az ezeresztendős *multra* visszatekintő énekritmika helyett valami más feltevéshez folyamodjunk, leszámítva azt a gyakori esetet, hogy ez a ritmika összefüggést mutat a munkafolyamatok vagy a tánc ütemes testmozdulataival. Mint láttuk, a bilina és az elnyújtott ének már kialakulásának korai szakában kivált az időbeli művészetek ősi, szinkretisztikus hármas egységéből. A bilina-előadások tempója a régmúltban egyenletes és nyugodt lehetett.

*Kétségtelen, — írja N. Jancsuk, — hogy a bilinának, mint nyugalmas epikai alkotásnak, a legrégebb időkben jellegénél fogva megfelelően nyugodt, komoly dallammal kellett bírnia. Nyilván így is énekeltek a legrégebb bilinákat, amelyeknek keletkezését hozzávetőleg a tatár

* U. o. 259. lap.

uralomnál nem későbbi időkben kell keresnünk. Ilyen jellegű dallam csendül fel talán még manapság is a Rjabinyin-féle öreg énekmondók ajkán...³

A bilinák ritmikájában bizonyos, a változatosság felé mutató eltérések viszonylag késői korból valók és inkább csak másodrendű jelenségnek minősíthetők:

»Különös jegyet hagyott a bilinák zenei oldalán az ezután következő moszkvai korszak, amikor a bilina-témák hivatásos vándorénekesek és zenészek, a hajdani csúfondáros tréfacsinálók repertoárjába kerültek. Céljuk az volt, hogy ne komoly dolgokkal foglalkoztassák, hanem vigasztalják a közönséget. Amikor azonban vidámabb tárgyakat választottak éneklésre, kénytelenek voltak ennek megfelelően vidámabb, akárhányszor gyors, táncjellegű dallamokat használni. Az így elsajátított modort alkalmazták azután a bilinák előadására is, kiváltképpen az olyanokéra, amelyeknek tartalma kevésbé volt komoly. Ezt a modort érezzük ki többek között Kírsa Danyilov gyűjteményének akárhány dallamából is...⁴

Ezek szerint bilináink és vonatottan előadott énekeink kialakulásának legrégebb korszakára vonatkozólag legvalószínűbb a nyugodt, mérsékelt tempójú dallam, amely a szöveggel együtt formálódott: ennek a tartalmára összpontosult a hallgatóság és az énekes figyelme egyaránt. Ez a dallam nem rendelkezett különböző hosszúságokkal, az »első idő« minden szakmától függetlenül oszlottak el benne, csakis a szöveghangsúlyokkal estek egybe. Elméletileg így képzelhetjük el a régi tipológiai egyezéseket az orosz népdalok zenei és költői ritmikája között.

De mindezek a megfontolások az orosz népdalművészet legelső korszakára vonatkozólag érvényesek, a mi elméleti kutatóink pedig, valahányszor a dallamok és szövegek keletkezésének egyidejűségéről és szétválaszthatatlanságáról beszélnek, természetesen a bilina- és népdalgyűjteményekben hozzáférhető, többé-kevésbé modern anyagot tartják szem előtt.

A modern folklóre-ban a dallamok és szövegek szétválaszthatatlanságával kapcsolatban az első megszorítás akkor válik szükségessé, amikor bizonyos »egyetemes« dallamok meglétére gondolunk, amelyeket több, néha sok szövegre is alkalmaznak; vagy fordítva: amikor ugyanazokat a szövegeket különböző dallamokkal adják elő. A népi lírából jól ismerjük ezt a jelenséget az énekeskönyvekben gyakran szereplő utasításból: »Ennek és ennek az éneknek a nótájára« (»motívumára«). Megtalálható ez a nyugateurópai folklóre-ban is, ahol az etnográfusok nemcsak, hogy tekintetbe veszik a dallamoknak és szövegeknek ezt a »vándorlását«, hanem még külön szak-terminológiát is dolgoztak ki erre a célra. Magától értetődik, hogy a dallam gépies átvitele egyik szövegről a másikra nem mindig lehetséges. A dallam átvétele akárhányszor szükségessé teszi a szöveggel való összhangbáhozatalát, vagy a szövegek az átvett dallamhoz való alkalmazását. V. I. Szimakov is alkalmasint erre gondolt, amikor a következőket írta:

»Igaz, hogy maguk a motívumok gyakran igen közel esnek egymáshoz, de ha aprólékosabban szemügyre vesszük a dolgokat, észre kell vennünk, hogy sok mindenben jelentős különbség van köztük.«⁵

Sajnos, maga az utasítás: »Ennek és ennek az éneknek a nótájára« csak a dallamok vándorlásának tényét rögzíti, de a kutatót a dallamok és szövegek összhangbáhozatalának módozataira vonatkozólag már nem igazítja el. Az orosz folklóriztika kevés kielégítő zenei feljegyzéssel rendelkezik. Ha átvett zenei melódiáról volt szó, vagy a szöveget nem a megszóktat, de már ismerős dallammal adták elő, a gyűjtők máris feljogosítva érezték magukat arra, hogy a melódiák »másodszeri« lejegyzésének munkájától szabaduljanak. Nem is lehet csodálni, hogy ilyen körülmények között nálunk elméleti munkák sem foglalkoznak a dallamok és szövegek vándorlásának kérdésével. Már pedig ez a vándorlás — sokkal általánosabb jelenség, semmint sokan gondolják, és nemcsak lírai műfajokkal, hanem az orosz folklóre epikus emlékeivel kapcsolatban is megfigyelhető. B. M. Szokolov az énekmódokról szóló könyvében ezeket írja: »...Egyik énekmondó a bilinát ezzel a dallammal fogja előadni, a másik — másikkal énekelheti.«⁶ Ez nem is lephet meg bennünket, mivel az egyes énekmondók zenei melódiá-készlete fölöttébb korlátozott. »Ha valaki egyszer egy dallamot megtanult, rendszerint azt használja egész bilina-repertoárjának előadására, és a bilina-énekes zenei művészete nem abban nyilatkozik meg, hogy sok dallam áll rendelkezésére, hanem abban,

³ N. Jancsuk, O muzike bilin v szvzaji sz isztorijej jih izucsenyija. Megjelent a M-Szperanszkij szerkesztette »Russzkaja usztnaja szlovesznosztya« II. kötetében: »Bilini. Isztoricseszkiye pesznyi.« Moszkva 1919, 546. lap.

⁴ U. o. 547. lap.

⁵ V. I. Szimakov, Narodnije pesznyi, jih szosztavityeli i jih varianti. Moszkva 1929, 61. lap.

⁶ B. Szokolov, Szkazityeli. GIZ Moszkva (é. n.) 68. lap.

hogy a melódiát a bilina tartalmának megfelelően tudja variálni. Rjabinyin majdnem valamennyi ismerős bilinát ugyanarra a motívumra éneklí, kivéve a Volgáról és Mikuláról szóló bilinát, amelynek külön, az előbbiektől eltérő dallama van. Így tehát ez a kettő ismétlődik az előadások során végtelen sokszor. De a tempót olyan változatosan alakítja, annyi sok — gyakran szinte észrevehetetlen — árnyalatot használ, olyan hamisítatlan, őszinte ironia árad belőle (például a Volgáról és Mikuláról szóló bilinából), máskor meg az a fenséges nyugalom, amely annyira megkülönbözteti az igazi epikus elbeszélőt, — hogy így minden bilinának megadja a maga sajátos arculatát. Ezek az árnyalatok a legnagyobb mértékben változatosá teszik a dallam egyhangúságát és ugyanakkor lekötik a hallgatót, hogy az elbeszélés fonalt kövesse. Nem vitás, hogy egy bizonyos mérték, vagy »alkat« elszakíthatatlan összefügg minden vers logikus mondanivalójával: a hanghordozáson érződött, hogy az énekes finom füllel figyelt az ének minden szavára és minden szónak különös, jobban mondva: zenei értelmet tulajdonított.⁷

A fentebb idézett megjegyzések J. Ljackijtől származnak, aki több ízben hallgatta meg az Ivan Rjabinyin előadásában elhangzott bilinákat. Ezeket a megjegyzéseket teljes egészükben megerősítik azok a megfigyelések, amelyeket P. N. Ribnyikov Ivan apjának: Trofim Rjabinyinnak és más elsőrendű énekmondóknak az éneklésével kapcsolatban tett:

»A bilina-dallamok meglehetősen egyformák: Rjabinyinnak például tulajdonképpen csak két dallama van; de a hangvétel és a cifrázás valamennyi bilinának sajátos jelleget ad...

Kozma Ivanovics Romanov is csak három vagy két dallamot használ és egész éneklése talán három hangjegyen belül mozog, de hangját olyan csodálatosan rezgetti, hogy mégis változatoságot tud belevinni a dallamokba...

Butilka egyetlen dallamra éneklí valamennyi bilinát...⁸

Ezek szerint az énekmondó az új bilina-tárgyat nem dallamával együtt veszi át repertoárjába, hanem a bilinát a maga előadói modorához és a maga megszokott dallamához alkalmazza. A bilina dallama sokkal inkább összefügg egy bizonyos énekes egyéni modorával, mint bizonyos bilina-szövegekkel. Itt, az epikus költészet terén ugyanúgy, mint a népi lírában beszélhetünk a dallamok és szövegek vándorlásáról, arról, hogy új dalok születnek a régi nótára.⁹

De még ha egy bizonyos forma »vándorlása« az orosz népi lírában és az epikus költészetben nem mutatható is ki egyformán, jórészt nincs meg az állandó viszony dallam és szöveg között, mivel nincsen állandó, teljességgel változatlan dallam és állandó, változhatatlan szöveg. Egy dal, vagy egy bilina előadása — a ritka kivételeket nem számítva — bizonyos mértékig mindig *rögtönzés*.

P. N. Ribnyikovnak a bilina-dallamokkal kapcsolatos (fentebb idézett) megjegyzései a következő félreérthetetlen megállapítással zárulnak: »Valami régi dolog hangját, valamennyi árnyalatával együtt elsajátítani igen nehéz, mert eléneklése folytonos *rögtönzés* egy dallamra.«

Hasonló megfigyeléseket olvashatunk egy másik híres XIX. századbeli bilina-gyűjtő, A. F. Gilferding feljegyzései között is:

«... Az énekmondók minden egyes alkalommal változtatnak egy kicsit a bilina előadásán, áthelyeznek szavakat és segédszócskákat, hol hozzátésznek, hol elhagynak egy-egy verssort, hol más kifejezéseket használnak.»¹⁰

Ugyanezt jegyzi meg V. Miller is: «... Az énekmondó minden alkalommal bizonyos mértékig bilina-szerző is, mert nem tudja újból elismételni bizonyos változtatások: átcsoportosítások, kiegészítések vagy kihagyások nélkül.»¹¹

A dallamnak és a szövegnek ezeket a változtatásait egyrészt az énekmondó egyéni fizetésével, a mű jellemeinek és tárgyának értelmezésével, valamint a bilina előadása pillanatában megnyilatkozó hangulatával, másrészt az egyéni emlékezőtehetség körülményeivel magyarázhatjuk:

»Míg az énekes egyénisége általában tagadhatatlan hatással van a bilinára, ugyanakkor — bárhogyan adja is elő a tartalmát, bármilyen tökéletesleg legyenek is a formák, — helyel-közzel mégis megmutatkozik a pillanatnyi egyéni *hangulat* hatása is: az énekes egyszer ilyen, máskor olyan kifejezéseket és formákat használ megszokott készletéből. Például Romanov ugyanazt a bilinát minden alkalommal másképpen, csekély változtatásokkal

⁷ J. Ljackij, Szkazityel I. T. Rjabinyin i jevo bilini. Etnogr. obozrenyije 23 (1894) 130. l.

⁸ Pesznyi, szobrannije P. N. Ribnyikovim. 2. kiad. I. rész. Moszkva 1909, XCIII-XCIV. l.

⁹ V. Miller, Ocserki russzkój narodnoj szlovesznosztji. Moszkva 1897, 42. l.

¹⁰ Onyesszkije bilini, zapisannije A. F. Gilferdingom. 2. kiad. I. rész. Szpvár 1894, 40. l.

¹¹ V. Miller, Ocserki russzkój narodnoj szlovesznosztji. Moszkva 1897, 46-47. l.

énekelte előttem : hol nem mondott el valamit, hol több sort vont össze egybe, hol meg új sort toldott közbe.¹²

»Láthatjuk, milyen változási folyamatoknak vannak alávetve a bilina-szövegek, mondhatni a szemünk előtt, miközben egyik énekmondó ajkáról a másikéra kerülnek. Láttuk, hogy még ugyanaz az énekmondó is, ha megismételte a bilinát, sohasem reprodukálta tökéletes pontossággal, mindennemű változtatás nélkül. Természetes, hogy a szövegmódosulásnak ez a folyamata, amely ugyanazoktól a feltételektől (az énekmondó egyéniségétől, emlékezőtehetségének erősebb, vagy gyengébb voltától, a hagyománnyal szemben tanúsított önálló, vagy kevésbé önálló magatartásától) függött, hosszú évszázadokon, nemzedékek hosszú során át tartott.«¹³

J. Ljackij, aki nemcsak I. T. Rjabinyint, hanem a XIX. század második felének másik két nagyszerű énekesét : Scsegolenkót és Kalinyint is hallhatta, megjegyzi : »Az emlékezőtehetség szemelláthatólag cserbenhagyja őket, de alkotó képességük tág teret nyit előtük a rögtönzés számára.«¹⁴

B. M. Szokolov a következőképpen összegezi a bilinák előadásával kapcsolatban a tudományos irodalomban olvasható megállapításokat : »Annak ellenére, hogy az orosz énekmondók bámulatos emlékezőtehetséggel rendelkeznek, az ének tisztára mechanikus reprodukálása teljességgel lehetetlen volna... Az epikus ének előadása élő alkotás is. Csodálatos módon elevenedik meg itt előtünk egyrészt hosszú évszázadok hagyományos énekincse, másrészt az előadó énekes egyéni alkotóképessége, amely nélkül bármiféle művészet elképzelhetetlen.«¹⁵

Még világosabban fogalmazta meg ugyanezt J. V. Gippiusz :

»Mind a bilinákban, mind a versekben le kell szögeznünk egy sajátosságot : egy bizonyos dallam nincs változatlanul egy bizonyos szöveghez kötve. Az énekes ismer néhány bilinadallamot és a bilinát ezek közül akármelyikre, még hozzá nem is mindig ugyanarra énekelheti... Nem köthetjük tehát a bilina-szöveget egy bizonyos dallamhoz, mert rokonságuk csak esetleges. Alkalmunk volt megfigyelni, hogy egy és ugyanaz az énekes egy alkalommal két bilinát vagy verset egymás után egy bizonyos dallamra énekelt, majd máskor ugyanezt a két bilinát vagy verset — másik dallamra.«¹⁶

A bilina-előadás rögtönző technikájának sajátosságai természetesen nemcsak a téma kifejtésére és bizonyos stilisztikai eszközökre terjednek ki, hanem teljes mértékben érvényesek a bilina-vers ritmikai szerkezetére vonatkozólag is. A. F. Gilferding a T. G. Rjabinyin műsorában szereplő »Duna«-bilina kommentálása során a következő megjegyzést tette :

»Ez a bilina, amint a gyűjtő Rjabinyinnal Kizsi-ben való első találkozása alkalmával lejegyezte, és amint itt most nyomtatásban is megjelent, olyan versmértéket mutat, amelyet daktulusinak nevezhetnénk. Pétervárott Rjabinyin ugyanezt némileg másképp énekelte : megnyújtotta a sorokat, segédszócskákat tűzdel beléjük, egyik-másik szót is megnyújtotta és így a többi bilinában megszokott choreusi mértéket alkalmazta rá. Amikor megkérdeztem, mi ennek az oka, Rjabinyin azt felelte, hogy fáradt és nem tudja eltalálni ennek a bilinának igazi »hangját«, mert az most túlságosan nehéz neki, ezért tehát könnyebb hangnemmel helyettesítette.«¹⁷

Majdnem harminc esztendővel Gilferding után egy másik gyűjtő, A. Markov a következőket írta :

»Mint tudjuk, a bilinák szövegeiben igen fontos az énekestől eredő egyéni befolyás. Ez a befolyás nyilatkozik meg például a vers alakításában is. Azok az énekmondók, akiket én hallottam, annyira megszokták az általában használt bilina-mértéket, hogy ezt alkalmazzák még olyan énekekre is, amelyeket — mint változataikból is kiderül — egészen más mértékre szereztek.«

A továbbiakban Markov elmondja, hogy két énekmondó asszony, miután bilina-repertoárjának végére jutott, viszont szeretett volna még egy kis honoráriumot kapni, a szokásos bilina-mértékre adott elő egy egészen más szerkezetű epikus éneket, sőt a bilinák módjára próbált énekelni még egy lírai jellegű rekruta-nótát is : ezt is áttette a bilina-versek mértékére.¹⁸

¹² Pesznyi, szobrannije P. N. Ribnyikovim. 2. kiad. I. rész. Moszkva 1909. XCVI. l.

¹³ V. Miller, id. m. 18. l.

¹⁴ J. Ljackij, Szkazityel I. T. Rjabinyin i jevo bilini. Etnogr. obozrenyije 23 (1894) 126. l.

¹⁵ B. Szokolov, Bilini. Isztoricsecszkij ocserk, tyekszti i kommentariji. Moszkva 1918, 3. l.

¹⁶ J. V. Gippiusz, Kresztyanszkaja muzika Zaonyezsja. A »Kresztyanszkoje iszkussztvo SzSzSzR« c. gyűjteményes kötetben, Leningrad 1927 (Academia), 163. l.

¹⁷ Onyezsszkije bilini. 2. kiad. II. rész. Szpvár 1896, 100. l.

¹⁸ Bjelomorszkiye bilini, zapiszannije A. Markovim. Moszkva 1901, 17-18. l.

A rögtönzési technikának azok az eszközei, amelyeket fentebb a bilina-előadás jellemző kritériumai gyanánt ismertettünk, jelentőséggel bírnak az orosz folklóre lírai költészete szempontjából is:

»A szabad rögtönzés — a népzenei alkotás jellemző vonása.«... A népi énekesek — valószínűs improvizátorok: sohasem énekelnek egy dalt kétszer egyformán.«¹⁹

»A népi előadók mindig is fognak rendelkezni valami olyan előnnyel, amelyet mi csak roppant munka és fáradság árán szerezhettünk meg. A nép rögtönzi dalait, mi úgy tanuljuk meg hangjegyekből. Míg a népi előadás során az ének megszakíthatatlanul árad, nálunk mindig érződik az ütemekre és hangjegyekre való felosztás. A nép úgy mondja el az éneket elnyújtott zenei beszédben, mi egy motívumot énekelünk, de akárhányszor nem is ismerjük a szöveget, vagy csak igen homályosan ejtjük ki a szöveg szavait.«²⁰

»A rögtönzés — a népi alkotás szervező elve, lényegében ugyanúgy irracionális, mint ahogyan a paraszt egy dalt érzel. Ezt megint csak a figyelem decentralizációjával magyarázhatjuk. Így érthetjük, hogy miért nem lehet sohasem pontosan megismételni egy csak az imént elhangzott dalt. A zenei fogalmak egy része nemcsak az érzékelés során, hanem még az alkotó folyamat közben is elcsúszhat. Ezek szerint a népdal a maga egészében — szüntelenül és önkénytelenül mozgó és változó, majdnem megállíthatatlanul fejlődő jelenség. E mozgás minden egyes mozzanatának rögzítése — afféle pillanatfelvétel, már pedig semmiféle rögzített formát nem tekinthetünk kikristályosodott, megmerevedett jelenségnek.«²¹

Ez a cseppfolyós halmazállapot rendkívüli módon megnehezíti az etnográfus — mind a folklorista, mind pedig a zenekutató — munkáját:

»Az énekművészet rögtönző jellege majdnem lehetetlenné teszi a mind ritmus, mind melódia szempontjából igen bonyolult régi orosz népdal lejegyzését csak úgy hallás alapján, fonográf segítségével nélkül.«²²

Mi az oka és az értelme annak, hogy a dalok melódiai és szövegei állandóan változnak a rögtönző népi énekesek ajkán? Ugyanaz, mint amit fentebb az epikus folklóre-alkotásokkal kapcsolatban említettünk. Linyeva írja a gyűjtésének második részében közölt (Cserepovec városában és környékén feljegyzett) dalok magyarázataként:

»A megfigyelések általában azt mutatják, hogy a dalok szövege inkább változik, mint a dallamuk, és ez teljes mértékben természetes is. Minden énekes, valahányszor érzelmeit, hangulatát kifejezésre juttatja, meg is változtatja a dalt. Ezek a változtatások az új életkörülmények, az új viszonyok bélyegét viselik magukon. Gyakran megesis, hogy a dal szövege úgy indul, mint ahogyan valamikor régen énekeltek, azután jön egy váratlan ugrás a mai életbe, és a dal elveszíti eredeti jellegét.«²³

Rendkívül érdekes az, hogy az orosz népi karénekek — bármennyire hihetetlennek tünik is ez egy nyugateurópai kórustechnika mintáin nevelődött zenésznek, — ugyancsak nem kivételek az általános szabály alól:

»Egy jó népi kar előadásának minden erőssége és szépsége abban van, hogy a kar szabadon rögtönözve énekel, és ennek folytán nincs is benne semmi gépiesség.«²⁴

Ezek szerint semmi okunk sincs arra, hogy a népdalok és bilinák dallamának és szövegének elválaszthatatlanságát fetiszizáljuk. Két változó mennyiség között nem lehet állandó arány, ha a változások nem párhuzamosan, nem egy irányban és nem azonos intenzitással mennek végbe. Fentebb idéztük Linyeva megállapítását: »A dalok szövege inkább változik, mint dallamuk.« Ennek az egy alkalommal kapcsolatban tett megfigyelésnek természetesen nem tulajdoníthatunk általános jellegét és érvényt. Lehetséges, hogy egyes esetekben a dallam gyökeresebb átalakuláson megy keresztül, mint a szöveg. Annyi bizonyos, hogy ezekben a változásokban nincsen párhuzamosság. Ezek szerint, ha most egybevetjük a sokféle dallam- és szövegátdorlási jelenséget, illetőleg az énekmondók és előadók rögtönzési technikájának sajátosságait, szükségképpen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a dallamok és szövegek elszigetelt vizsgálatát elvileg nem utasíthatjuk el. Ez nemcsak gyakorlati szükségzerűség,

¹⁹ Velikorusszkije pesznyi v narodnoj garmonyizaciji, zapiszani J. Linyevoj. I. rész. Szpvar 1904, I. és IV. l.

²⁰ U. o. XXIV. l.

²¹ J. V. Gippiusz, id. m. 148-149. l.

²² Z. V. Evald, Protyazsnije pesznyi Zaonyezsja. A »Kresztyanszkoje iszkussztvo SzSzsR« c. gyűjteményes kötetben, Leningrad 1927, 165. l.

²³ Velikorusszkije pesznyi v narodnoj garmonyizaciji, zapiszani J. Linyevoj. II. rész. Szpvar 1909, XIII. l.

²⁴ Velikorusszkije pesznyi, zap. J. Linyevoj. I. rész. Szpvar 1904, XXIII. l.

hanem normális kutatói út is, amelyet magának az anyagnak a sajátosságai írnak elő. Az ilyen vizsgálódások fontos mozzanatot jelölnek az orosz népi ritmika kutatásában.

De még ha nem ezt tűzzük is ki legközelebbi és legközvetlenebb feladatunknak, eleve válaszolnunk kell a következő kérdésre: hogyan hasonlítsuk hát akkor ezután össze a dalok és bilinák zenei ritmikáját szövegeik ritmikájával? Ez mindeddig rendszerint a következőképpen történt: Akármelyik elméleti kutató — »a zenei ritmus általános törvényeire« való előzetes hivatkozással — elővette a dallamaiktól megfosztott szövegeket és szerzett hozzájuk zenei (természetesen: taktusok szerinti) ritmust, még pedig mindennemű tudományos ellenőrzés nélkül. Minden kételyre, vagy tiltakozásra szilárdan ezt felelte: »Hát nem halljátok, hogy ezt másképp nem is lehetne csinálni? stb.« De egészen nyilvánvaló, hogy másképp is lehet, sőt másképp kell csinálni. Az elnyújtva előadott orosz népdalok és bilinák ritmusát nemcsak lehet, hanem az ütem-szémáktól függetlenül kell is tanulmányoznunk. De ennek a kutatói módszernek a használhatatlansága nem korlátozódik csupán az ütemek alkalmazására. Még szögesebb ellentétben áll a tudomány követelményeivel az olyan helyzet, amikor a kutatónak kell valamit hozzászereznie ahhoz az anyaghoz, amelyet vizsgál. A szövegekkel nem elképzelt ritmusokat, hanem a legnagyobb pontossággal lejegyzett népi dallamok valóságos zenei ritmikáját kell egybevetnünk, még pedig egyidejűleg és ugyanazokkal a szövegekkel, amelyekkel az egybevetés megtörténhetik. Más út nincs. Ebből a szempontból pedig a mi folklorisztikánk korántsem mondhat felkészültnek: »... Majdnem valamennyi gyűjteményben nem az egész dal van lejegyezve, hanem csak a dal skémája«, — jegyzi meg Lirtyeva dalgyűjteménye első részletéhez írott bevezető vázlatában. »A filológusokat csak a dalok szövege érdekli; az eredmény az, hogy kötetekre való dalokat adnak ki — dallam nélkül. Ez gyökereiben ássa alá a versek helyességét... A zenészeknek pedig csak a dallamok kellene: így jelenhetnek meg dalgyűjtemények, amelyekben csak a melódia van röviden vázolva, és ez alatt nincs feltüntetve az egész dalszöveg, hanem csak valami kiragadott szövegrészlet, amely nem érzékelteti a dal mondanivalóját.«²⁵

A dalszöveg elhelyezése a rövidrefogott dallamvázlat alatt korántsem egyszerű feladat, mert az egyes versekben a szótagszám és a hangsúlyeloszlás különbözőképpen variálódhatik. N. F. Szolovjev például ezt írta P. V. Sejnnek, amikor új feljegyzéseit megküldte neki:

»... Lejegyzés közben beértem a melódiának azzal a formájával, ahogyan az a dal első soraihoz illik, arra már nem terjeszkedtem ki, hogy zeneileg pontosan rögzítsem a szöveget a dallammal együtt, egészen az ének végéig. Az egész ének melódiája — a szövegnek megfelelően — némiképp módosult, hol összeszűkült, hol kitágult, a nem mindig egyformán tagolt beszéd szeszélyes követelményei szerint... Nem állok jót azért, hogy ezek a dallamok, amelyeket most Önök is juttatok, és amelyek a dal első soraihoz illenek, teljes egészükben illenek a továbbiakhoz is.«²⁶

Ha a csekély terjedelmű lírai dalokkal így áll a dolog, akkor nyilvánvaló, hogy nincs mit várnunk az orosz népi epika emlékeinek zenei lejegyzéseitől sem. Bilina-kiadásainkban egyetlen egy teljes dallam- és szöveglejegyzést sem találunk, és a zenei anyag csak igen ritka esetekben múlja felül terjedelemben a két-három sornyi szematikus vázlatot. Ennek az az eredménye, hogy nemcsak a változó szöveg és a bilina-dallam hangsúlyainak egyező formáit lehetetlen megállapítani, hanem akárhányszor még a dallamhoz »illesztésre« váró *verssorok száma* is bizonytalan marad, ha a dallam a szöveg több sorára kiterjed. J. Ljackij megjegyzi, hogy »... a versszakok nagysága nyilván nem mindig egyforma (a dallam bizonyos részei új sorokkal ismétlődnek), és ezért ha valaki egy megadott dallamra akarna énekelni egy bekezdések és strófajelölések nélküli hasábra nyomtatott bilinát, leküzdhetetlen nehézségekbe ütköznék, mert nem tudná, hogy hány verssort kell minden egyes alkalommal a megadott dallamra énekelnie.«²⁷

Igy tehát a kutató nem azt vizsgálja, hogy a rögtönző énekes és énekmondó hogyan variálja a melódiát a szövegtől függőleg, illetőleg a szöveget a melódiától függőleg az illető mű egész folyamán, hanem az előtt a feladat előtt áll, hogy valami rövidke kis dallamvázlat alapján maga rögtönözzön egy éneket vagy bilinát, majd azután elemezze tulajdon rögtönzését. Szó sincs róla, ez nem lebecsülendő kényelem: az ilyen rögtönző teoretikusok keze alatt az anyag mindig csodálatos módon egyezik a ráhúzott ritmikai szerkezetekkel. De bizony az efféle próbálkozások tudományos értéke aligha múlja felül az olyan, »szintén zenész« megjelölések mélyenszántó elemzését, amilyenek a népszerű daloskönyvekben fordulnak elő:

²⁵ Id. m. IV. 1.

²⁶ A »Velikorussz v szvojih pesnyah, obrjadah, obicsajah...« c. kötetben. Matyeriali, szobr. P. V. Sejnmon. I. köt. 2. rész, Szpvar 1900, 835. l.

²⁷ J. Ljackij, Szkazityel I. T. Rjabinyin i jevo bilini, Etnogr. obozrenyje 23 (1894) 135. l. jegyz.

»Ez a dal igen célirányos azok számára, akik szeretnék tudni, viszonzásra talál-e vonzalmuk. Halk, behízelgő hangon énekelendő.« Vagy: »Ezzel a dallal vallhatja meg szerelmét a férfi az imádott nőnek. Szenvedelmes, gyöngéd hangon énekelendő.«

Ezek szerint, ha már most makacsul ragaszkodnánk ahhoz, hogy az orosz népdalok és bilinák ritmikáját ilyen széles alapon, a zenei és filológiai szempontok egyidejű érvényesítésével kell vizsgálnunk, azt is követelhetnők, hogy az anyag fogyatékosága miatt hagyjuk abba az ezirányú kutatómunkát. De e helyett a lehetőleg állásfoglalás helyett addig is, amíg a filológusok és a zenekutatók önállóan, illetőleg összehangolatlanul kénytelenek dolgozni, elő kell készítenünk és ki kell adnunk minél több teljes dallam- és szövegjegyzést. Ilyent remélhetőleg fel lehet kutatni tudományos intézményeink néprajzi gyűjteményeiben. A kutatómunka helyes megindítása érdekében fölöttébb kívánatosak volnának olyan teljes és ismételt lejegyzések, amelyek ugyanannak az énekesnek különböző időkben megismételt előadásai nyomán készülének. Ha a különböző időkben készült lejegyzések változatait, továbbá azt is összehasonlíthatnók, milyen különböző módon egyezteteti az énekes (nem a kutató!) a szövegeket a dallamokkal egyetlen mű előadása során, akkor több világosság derülne az egyes előadók rögtönzési technikájának sajátosságaira és típusaira is, és ugyanakkor anyagot is gyűjthetnénk annak a kérdésnek tudományos megoldására, hogy miféle kölcsönös viszony áll fent a dallamok és a szövegek között. Ilyen lejegyzések nyomán készült kiadások — ismételjük, — egyelőre úgyszólván teljességgel hiányoznak.

A rendelkezésünkre álló anyag azonban mégis lehetővé teszi, hogy kellőképpen szemléltethessük a dallamok és szövegek közt kimutatható reális kapcsolatok problematikáját, amelyet elméletileg fentebb már jeleztünk. A dallamok és szövegek keletkezésének egyidejűségét és kölcsönös szétválaszthatatlanságát, vagyis a modern folklorisztika egyik megingathatatlan tételét felül kell vizsgálnunk a migrációs, kontaminációs jelenségek, valamint a népköltészetben megfigyelhető rögtönzési technika sajátosságainak fényében. Vizsgálódásaink szempontjából különösen érdekesek a következő kérdések:

1. Hogyan alkalmazzák az egyes előadók a különböző dallamokat ugyanarra az epikus tárgyra vagy lírai témára?

2. Hogyan alkalmazzák ugyanazt a dallamot különböző tárgyakra és témákra?

3. A dallam és a szöveg váltakozásai a mű keretein belül, ritmikai összehangolásuk követelményeinek megfelelően.

4. A dallam és a szöveg ritmikájának nyilvánvaló ellentmondásai, amelyek összepárosításuk másodlagos jellegét bizonyítják.

5. A kontamináció, vagyis népköltészeti szövegek részleges átvitele másik műbe.

Ford.: Borzsák István

NAGY PÉTER

MÓRICZ ZSIGMOND A MI ÍRÓNK*

A félféudális ország irodalmi és társadalmi életébe bombaként vágott bele, hogy Adyval együtt, Ady mellett próbálja meg felrobbantani az életnek mindazt a szörnyűségét, embertelenségét és aljasságát, amit az úri Magyarország jelentett. Harmincnégy küzdelemmel teli, harcra esztendőn keresztül szinte példátlan, csak egy Balzac vagy Jókai termékenységgel mérhető bőséggel ontotta a legmagasabbrendű irodalmi műveket, amelyek több-kevesebb áttételen keresztül mind az ország, a nép, a nemzet éltének döntő kérdéseiről szóltak a művészi tökéletesség magas fokán. Életében látszólag az »úri Magyarország« győzött: amikor a hatalmon levők látták, hogy hiába csábítás és vesztegetési kísérlet, hiába jó szó és kitüntetésígéret, hiába fenyegetés és sajtóper, a legbiztosabb és legeredményesebb fegyverhez folyamodtak: az elnémitáshoz. S azt az író, akit nem tört meg Tisza korszaka és a fehérterror, majdnem

* Egy készülő monográfia zárófejezete

sikerült elnémítani s ezen keresztül megtörni a fasizmusnak a második világháború szörnyű éveiben. Azokban az években, amikor kiadók és lapszerkesztők egyaránt elzárkóztak művei újra való kiadása vagy közlése elől, arra hivatkoztak, hogy a közönség nem érdeklődik azok iránt, s az akkori »közönségből« valóban már csak egy szűk kör volt az, amely szívében melengette Móricz nevét és műveit, amely az emlékezet lámpásából nem hagyta kifogyni az olajat, amely hitt a móriczi művek erejében és jövőt formáló hivatásában. Azóta ez a szűk kör országgá tágult, s az egész dolgozó magyar nép hordja Móricz Zsigmond emlékezetének örökmécséséhez a soha ki nem fogyó olajat. Egy magáratalált nép nevében nevezte őt Révai József »a magyar realista prózairodalom legnagyobb mesterének« s a »magyar nemzeti irodalom egyik legnagyobb büszkeségének.«

A múltban sohasem tudott konkurrálni —nemcsak egy Herczeg Ferenc, de egy Harsányi Zsolt vagy Csathó Kálmán népszerűségével sem, hogy a nagy »nemzetközi« sikerek : a kapitalista bulvár-színházak szerzőivel, egy Molnár Ferencsel vagy éppen Bús-Fekete Lászlóval ne is próbáljuk összehasonlítani. Azoké volt a siker és dicsőség, azoké volt a pénz és a színházi propagandalapok első oldala, míg az övé legtöbbször az alig leplezett bukás, az erőszakkal raktáron tartott könyvkötegek, s az irodalom csatlósainak bántó lenézése volt. Mégis, ha sokszor elkedvetlenedett, de le nem tört soha, meg nem alázkodott soha, s ha hajlott is a kompromisszumok felé, ha sokszor igyekezett is kitérni a harc elől és valamilyen megegyezést lelni — néha az elvek szögreakasztása árán — de ezt is, mint minden tettét, a nép szeretete, a nép szolgálata sugallta. Politikai tájékozatlanságában sokszor úgy vélte, hogy nem a végsőkig való harc, hanem az »építés« elvont eszménye érdekében való osztálykompromisszum szolgálja a népet, annak a kérdésnek a felvetése nélkül, hogy kinek a verejtékéből, kinek a hasznára építünk. Persze ma már tudjuk — s a tisztán és messzire látók, elsősorban a kommunisták, már akkor is tudták, hogy a nép igaz és helyes szeretete éppen az elvekhez való feltétlen ragaszkodást, az elvi kompromisszumok visszautasítását jelenti, hogy az elvek szögreakasztása többé-kevésbé mindig egy a nép ügyének elárulásával. De ezt az ő korában és az ő szemével nézve észrevenni nehéz, sokszor lehetetlen volt, s minden ilyen illúzióért százszoros árat fizetett csalódásban, keserűségben, kiábrándulásban. De mindvégig a nép szeretete, a nép szolgálata s a múlt kizsákmányoló úri osztályai iránti gyűlölet volt művésze előrelendítő tartalma ; ezért lehet ma kulturális forradalmunk előrehaladtával oly nagy és egyre növekvő a népszerűsége, ezért érzi szocializmust építő népünk ma a maga írójának azt, aki egy futó történelmi pillanaton túl soha nem látta tisztán a szocializmus perspektíváit, s arról a legtöbbször és legfeljebb ködös elképzelései voltak.

Akár a közel-, akár a régmúltról szóló írásait olvassuk, bizton érezzük, hogy ő velünk van mai harcainkban, együtt küzd írásával velünk. Messze túljutottunk ma már azokon a célokon, amelyeket ő tűzött volt népe elé, írásai mégsem vesztek sem frissességüket, sem ma is érvényes, nevelő és harcra buzdító erejüket. Móricz Zsigmond ma is szilárdan, mosollyal ajkán áll Ady Endre mellett annak az útnak a kezdetén, amely a magyar nép mai boldogságához, s innen tovább, a szocializmuson keresztül a kommunizmus majdani megvalósításához vezet. Mi is, ma is az ő harcát harcoljuk, mint ahogy az ő harca lesz az utánunk következő nemzedékek harca is a még szebb, még boldogabb, emberhez még méltóbb életért.

Mi adja ezt az aktualitását minden írásának, mi teszi elevenen ható erővé őt a mi számunkra? Két alapvető vonása, amelyek megakadályozták, hogy az okosok és a ravaszok kiűthessék a tollat a kezéből, vagy rossz célokra fordíthassák ; két olyan vonása, amelyekben azonos irodalmunk és történelmünk legnagyobb alakjaival, amelyeket azonban kortársai közül ilyen intenzitással Ady Endre mellett egyedül ő élt át : hazaszeretete és ember-szeretete.

Ez a két érzés adta soha nem lankadó harcoságát ; a hazaszeretet és emberszeretet együttes parancsa állította őt fellépése kezdetétől haláláig az irodalmi és társadalmi haladás élvonalába. Mert a nyomort, a kizsákmányolást, az emberi léleknek ezek következtében

törvényszerűen beálló eltorzulásait felháborítónak, elviselhetetlennek érezte, azért ragadta meg a tollat; mert hazáját a népek élén szerette volna ragyogni látni, még százszorosan gyöttrőn hatott rá a népnymor, a műveletlenség, a fizikai és lelki terror százféle formája; mert világosan felismerte, hogy az ország lakosságának kilencztedét évszázadokon keresztül egy törpe kisebbség gyötörte, ugyanaz a kis, here csoport, amely ezerszer bizonyította be az ő szeme láttára is, hogy bármiféle érték teremtésére, megőrzésére alkalmatlan, s csak arra képes, hogy a nép ezernyi erejét, tehetségét gúzsba kösse, kifejlődni ne engedje — azért támadt első írásaitól az utolsóig újra meg újra, lankadatlanul a kiváltságosok kiváltságai, az uralkodók uralkodási módszerei, a birtokban levők birtoklása ellen nemcsak a jog és igazság, de a józan ész és mindenek fölött a jogait, életét követelő, kisémmizett és leigázott magyar nép élete és jövője nevében.

Nem ismerte a tudományos világnézetet, nem ismerte a szocializmust; a proletárdiktatura idején, amikor legközelebb járt ahhoz, hogy megismerkedhessék vele, akkor is a történelmi körülmények következtében nem juthatott messzebb, mint hogy megsejtett valamit ezekből az igazságokból; később saját óvatossága, húzódozása a napi politikai harcokba való beavatkozástól, az ellenforradalmi terror nem lankadó nyomása és a rendkívül nehéz körülmények között, föld alatt harcoló Kommunista Párt egyes tagjainak vele szemben megnyilvánuló szüklátókörü szektarianizmusa akadályává váltak annak, hogy közeledhessék a szocializmushoz, egyáltalában, hogy megismerhesse azt. Enélkül pedig már az ő korában, az imperializmus és a proletárforradalmak korában a társadalmi haladás élvonalába nem lehetett állni. Eme rendkívül gátló korlátja ellenére, amellyel félig öntudatlanul állandóan küzd, Móricz mégis elment addig, ameddig csak elmehetett: egész életén keresztül lankadatlanul küzdött a radikális földreformért, mindvégig és kendőzetlenül leplezte le az uralkodó osztályok rothadtságát, s élete utolsó periódusában már egyre lázasabban kereste a népfuradalm szerinte is egyedül célra vezető útját. Nemcsak személyesen az ő, hanem az egész magyar nép kollektív tragédiája volt az, hogy ebben a küzdelmében egyedül maradt, hogy egyedülsege éppen ebben az időben fokozódik és teljessé válik, s így éppen azoknak vált könnyű zsákmányává, akik a napipolitika terén eltántorították a művészete által félreérthetetlenül kijelölt céloktól s a steril meghúzóadás senkit sem mozgósító magatartásába bűvölték. Művészete azonban ekkor is, mindvégig hirdeti az aktív cselekvés kötelezettségét s éppen ebben az időszakban szüli alkotó képzelete azokat az alakjait, amelyek mindmáig a legtöbb mondanivalót hordozzák az egész magyar nép számára.

Még ha hazáját a népek élén szerette volna is ragyogni látni, akkor sem, sohasem gondolt arra, hogy mások leigázásán keresztül, más népek vére és könnye árán próbálja hazája ezt a helyet elérni. Ez számára nem dicsőség, hanem megaláztatás forrása lett volna. A haladó nemzetek élén, a leghaladóbbként szerette volna látni nemzetét, de fukar sorsa ezt megtagadta tőle. Néha — az első világháború idején, megtévesztve a kincstári propagandától — eltévelyedett ugyan, de ez hosszabb ideig sohasem tartott; mindvégig, egész életén keresztül harcolt a sovinizmus, a faji gyűlölet ellen, harcolt az emberek egyenjogúságáért. Az elbeszélés mélyén lappangó, az emberi egyenjogúság megtiprása miatti felháborodása teszi oly lázítóvá a *Hét krajcár* mosolyos-sírós történetét, s ez feszül Turi Dani világot rengető erejében csakúgy, mint Avar Jani mindent merő kétségbeesésben, Rózsa Sándor számító vakmerőségében, hogy a kisebb alakok, események és jellemeik légióját ne is idézzem, amelyek mind ugyanazt a gondolatot fejezik ki: mindegy, hogy milyen ágyban születik egy ember, jó világ, igazságos rend csak az lehet, amelyben az ember egyéni értékei vagy gyöngeségei, nem pedig ősei állapota, az általuk összegyűjtött vagyon határozza meg az egyén társadalmi helyzetét.

Az emberi egyenjogúságért vívott harcában is különös hely illeti meg a nők egyenjogúságáért folytatott következetes és lankadatlan küzdelmét. Akkor, amikor a suffragettes mozgalom nagy hűhóval, de csak a választójogra s a magánéletre vetette fel a nők egyenjogúságának követelését, művészete leleplező eszközeivel mutatott rá ezeknek a követelések-

nek a korlátoltságára, talmisságára (*Kerek Ferkó*); akkor is, később is, amikor a fasizmus embergyűlölő elméletei vissza akarták szorítani az asszonyt a főzőkanál és gyermeknevelés szűkös világába, ő a paraszti élet tapasztalatán gazdagodott látással harcolt írásaiban a nő teljes egyenjogúságáért, küzdött számtalan kisebb írásában hol a humor, hol a felháborodás hangján az ellen, hogy a nő a házasságban a férfi kiszolgálója és kiszolgáltatottja, hogy az életben — földön és hivatalban egyaránt — nem érheti el az őt megillető helyet, amelyre pedig tehetsége, akarata, esze és jellege állíthatnák. A férfi és a nő harca végigkísérik minden alkotását; azonban ennek a problémának a mélyén szinte kivétel nélkül vagy az osztályharcnak a házasságon belüli lecsapódása jelenik meg (*Sárarany, Uri muri, Életem regénye*, stb.), vagy az asszony sokszor kilátástalan, de annál hősiesebb küzdelme a kétszeres elnyomás ellen, az emberhez méltó életért (*Az Isten háta mögött, Az asszony beleszólt*, és számos novellája).

Írásai között sok a tragikus vagy komor hangulatú, azonban még ezekben is fel-felcsillan mindenütt az optimizmus üde hangja, amely az emberben való hitéből fakad. Ez az optimizmus csap azután boldog himnuszba idilli írásaiban, elsősorban azokban, amelyekben a szegény szeretők minden viszontagsága ellenére is megvalósuló boldogságát éneklí meg. Ezek az írások általában a társadalomnak csak kisebb, szűkös szektorát rajzolják; de ezek sem lesznek soha a társadalmi valóságtól függetlenül alkotásokká. Ha kevésbé kirajzolt háttérként, de ezekben is mindenütt ott bujkál az a szorító társadalmi környezet, amely a szeretőket egymástól elválasztaná, s amelyen győzedelmeskedve válnak boldogokká (*Égi madár, Pillangó, Kismadár*). Nem bírta látni a tömény emberi szenvedés képeit, amelyet az élet nyújtott lépten-nyomon, s ez elől keresett menedéket a boldogság képeiben; saját korában azonban emberhez méltó boldogságot másutt, mint a szerelem egyéni boldogságában nem találhatott. Ezt legkedvesebb hősei elérik, s ezen keresztül új erőt merítenek a további küzdelemhez, új reményt az ember végső győzelméhez az embertelen világ felett (*Kiserdei angyalok, Rózsa Sándor*).

A mély és egyedül igaz, mert a társadalmi haladással összeötvözőtt hazai és ember-szeretet írója volt, mondtuk; ebből a forrásból fakad irodalmunkban páratlan megjelenítő képessége, ember- és típusalkotó fantáziája. Nem volt még írónk, aki a múlt s jelen embereinek oly gazdag galériáját elevenítette volna meg művészetével, mint ő. Illyés Gyula mondta volt, hogy írásainak alakjaival legalább egy megyét lehetne benépesíteni. S alakjainak nemcsak számszerű gazdagsága megdöbbentő, hiszen ezen a téren van, aki túlszárnyalta, mint pl. Jókai. Jókainak azonban, saját nemesi illuzionizmusából fakadóan éppen főhősei sokkal kevésbé eleven, az olvasót a könyv fedelén túl is kísérő alakok. Móricz jellemteremtő gazdagsága számszerű eredményeinél sokkal fontosabb az, hogy ezek az alakok mind élnek, s eleven valójukban is messze túlmutatnak önmagukon: mindegyik mögött légiónyi eleven ember áll, aki ezeknek a hitelességét igazolja, erősíti, akikből ezek az alakok kinőttek, s akiknek lelki és fizikai arculatát magukba olvasztva feljebb: a típusba emelkedtek. Mári néni és a debrecéni ember, Okolicsányi uram és Joó György, Árvácska és a Komor Ló kisbojtárja, a parasztok csakúgy, mint a nemesek, a tőkésék mint a Csibe lumpenproletárjai egyaránt egyenként is egy-egy osztályt, réteget képviselnek. Mégis, kisebb-nagyobb műveinek szinte végtelen sora együtt sem képes megadni saját kora valóságának teljes körképét. Nagy alkotásai grandiozitásából csakúgy, mint kisebb írásai meleg meghittségéből vagy elszánt keserűségéből egy elem hiányzik, ennek hiányában azonban a magyar társadalom képe e korban teljes már nem lehetett: a munkásosztály, s ezen belül az osztály forradalmárának, a kommunista embernek az ábrázolása. S mert ezt nem tudta meglátni vagy nem merete ábrázolni, azért válik műveiben az uralkodó osztály züllése és rothadása valahogy mítikusán »öntörvényűvé«. Nem tudatosan a proletárdiktatura árnyékában, az újabb proletárdiktaturától való páni, állati félelemben gyökerezik az úri osztályok önmagukat elveszejtő »úri muri«-ja (ha objektív alapja ennek a magyar társadalomban az is volt), hanem valahol az úri »faj« kiélttségében, kiélttségében, elkorcsosulásában.

De mégis, de így is saját kora társadalmának számtalan tipikus, örökéletű irodalmi alakját teremtette meg. Hogy e típusok megalkotása nagyrészt a zseni ösztönös szárnyalásának eredménye, ki tagadná? De a zseni önmagában semmit sem érne, ha nem támaszkodna a kor, a nép, az ország mély ismeretére, lankadatlan tanulmányozására. Móricz Zsigmond emberalkotó képessége, megjelenítő tehetsége nem isteni adomány: fáradhatatlan egész életen át tartó, lankadatlan tanulás, tanulmányozás eredménye. Senki úgy nem ismerte ezt az országot, mint ő, minden faluját, minden nyelvjárását, minden gazdálkodási formáját; mégis, élete utolsó napjaiig sem szűnt meg az országot járni, az emberek beszédére, bajaira és örömeire figyelni, s a legkülönbözőbb, emberrel foglalkozó tudományok eredményeit el-sajátítani. Ezt már kortársai is csodálattal látták:

»Szüntelen feszültséggel szívja magába az életet, nincs egy pillanata, amikor nem ír, amikor ne élne megírni valót!«¹ — emelte ki már Schöpflin is.

És egyik utolsó, erdélyi útjának társa, Böződi György leírta sajátos utazási módszerét, tájékozódását is:

»Legelőbb a falu szegénysorát kereste fel, leült az út szélén heverő tömpölyfára az esett-ütött emberek közé és úgy beszélgetett velük, mintha mindig közöttük lett volna. Végtelenül fontos volt minden szó, amit mondanak, mintha a magyar lelkiismeretet érne tetten... testet öltve a szegény magyarokban. Úgy faggatott, úgy jegyzett, ahogy csak az teheti, aki ösztönével tudja, hogy őrajta áll a sorsuk, és felelősség terheli értük...»

És a szegények megérezték, kivel van dolguk, úgy beszéltek vele, mint aki közéjük tartozik.²

És ezt ő maga is tudatos elvként vallja:

»Az író ugyanis nem levegőből dolgozik, hanem a valóságból. Az író már a maga belső kísérleti kutatásait dolgozza fel. Az író a viviszekció alapján ál: az élet ránézve laboratórium, ahol ő maga mint szereplő azért olyan idegen, mert az agya szakadatlan egy külön, önző munkát végez: fotografál, boncol, elemez, csoportosít, feldolgozza kész anyaggá a lények bűvkörébe került életet. Mikor megírja a művét, már csak a kisebb és könnyebb részét végzi a munkájának: a kész eredményeit adja közre.«³

Ennek az elvnek logikus következménye volt az, hogy számára megérthetetlen, ember-telen jelenség az elefántcsont-tornyába zárkózó író, az ő számára az író ott kezdődött, amikor az nem leszállt a tömeg közé, hanem a tömegből emelkedett ki egy fél fejjel, hogy szélesebben és messzebb lásson (ezeket az írókat és nem a stílus mestereit kereste a világirodalomban csakúgy, mint a magyar múltban és saját szerkesztő-éveiben); az író ott kezdődött, ha szenvedélyesen és minden pórásával, lelkének minden rezdülésével tudta élni a tömeg, a nép életét, s ezt egy fokkal magasabbra is tudta emelni: szintetizálni, elemezni, csoportosítani, kiemelni a lényegét, a korra és társadalmi rétegre jellemzőt. Ezeket az elveit ismerve természetesen hangzik az egyik legnagyobb fantáziájú író vallomása:

»Nagyon szeretem a tömeget s az életet. Én nem az álmok embere vagyok, hanem az életé. Az én álmom az élet. Engem csak az élet, az esemény, a valóság inspirál.«⁴

És hogy ez nemcsak szó volt, hanem valóság a számára, annak megint megbízható tanuja Böződi György, aki elmondotta, hogy

»Semmi sem volt ellenszenvesebb előtte, mint a költői magány és csend, az emberektől való elvonultság. Folyton benne akart élni az élet sodró valóságában, még írásközben is azt szerette, ha szobájába beszűrődik a kinti élet zaja, és maga körül érzi annak az életnek lüktetését, mely benne folyton vajúdik, új alakot keres.«⁵

¹ Schöpflin A.: *M. Zs. ötven éve*. Ny. 1929. II. 63 l.

² Böződi Gy.: *M. Zs. a székelyek között*. M. Zs. Ébresztése 171 l.

³ *Kaffka Margit*: Ny. 1912. I. 214-5 l.

⁴ *A világ legszebb vására*. Ny. 1932. I. 622. l.

⁵ l. m. i. h. 175. l.

Regényeiből, elbeszéléseiből sorról-sorra, mozzanatról-mozzanatra ki lehetne elemezni, mi az, amit a napi megfigyelés, a családi élet, az itt vagy ott hallott esemény, anekdóta adott hozzá, és mit a »tisztá« költői invenció. De érdemes munka lenne ez? Megítélésünk szerint semmi-estre sem: hiszen amit az író valamilyen formában átél, az sohasem kerül — ha igazi író, nem kerülhet — beje szóról-szóra, változatlanul az alkotásába, azt alkotó fantáziája tompítja vagy színezi, változtatja éppen azért, hogy megközelítse, ha lehet megvalósítsa a tipikust, a szélesen és adott körülmények között általánosan jellemzőt.

»Az én érzésem ez: aki az életét írásban tovább tudja élni, az író. Ez az egész...«⁶ — mondotta Móricz maga. Persze, ez rendkívül leegyszerűsítő fogalmazás: hiszen mennyivel gazdagabb, színesebb, sokrétűbb Móricz Zsigmond művészi oeuvre-je, mint az élete! De minden alkotása az életben; maga, környezete, a magyar nép életében gyökerezik, s ebben az értelemben mélyen igaz ars poetica-jának ez a megfogalmazása.

Hazaszeretéknek egyik legszembeötlőbb bizonyítéka az ország tájaival való szoros összeforrttsága. Közhelyszámba megy, hogy tájleírásai mily eleven megjelenítői az Alföld különböző vidékeinek, s e vidékek változásainak: az Erdély-től a Rózsa Sándor-on át az Ugorka és paradicsom c. elbeszéléseiig — s csak a legismertebbeket említjük — az Alföld változásának s a gazdálkodás változásaival a táj változásának szinte tudományos igényű képét lehetne megrajzolni. De nemcsak az Alföldön volt otthon: a Jószerencsét, A kis vereshajú és számos elbeszélése gazdag képét nyújtja az ország északi iparvidékének, míg az erdélyi tájak nélkül Bethlen Gábor története elképzelhetetlen lenne. Egyetlen vidéke van az országnak, amelyet tolla került: a nagybirtok hazája, a Dunántúl. Ezt a vidéket — egy-két apróbb írásától és az egyikére feljajduló agítációs írásaitól eltekintve — csak akkor írta meg szívesen, amikor ott láthatta a földműves embert emberi méltósága teljében: az 1919-es termelészövetkezetekben. Ez a tény is mutatja, hogy a tájleírás nála soha öncélúvá nem válik: a táj mindig a benne élő emberen, a rajta lejátszódó történésen keresztül kerül be műveibe, s csak az események sodrában, a lelkek változásainak folyamatában játszott aktív szerepükön keresztül válnak áthatóvá. Nem létezik számára embertelen táj, mert elsősorban és mindig az ember köti le érdeklődését; ez adja azután tájainak hallatlan változatosságát, emberi és természeti klíma egymásrajátszásán keresztül számtalan variációját. Legkedvesebb tája az Alföld s legkedvesebb évszaka a nyár, mert az Alföld tágas terein még mindig bizonyos fokig szabadabbnak láthatja az embert, s mert a nyárban találja meg a paraszti munka és paraszti élet legnagyobb intenzitását; de a nyári Alföld számtalan változatot sugall tollának, egyhangúvá sohasem válik: gondoljunk csak Turi Dani aratásának hőségére, s a Pillangó cséplésének lebegő bájára, az Uri muri és a Forró nyár fülledtségére, Rózsa Sándor száguldásának szellőjárta leírásaira, Pontosan tudja, s a Betyár kivándorló zselléreiben pontosan ábrázolja, hogy a hazaszeretet elválaszthatatlan a szülőföld, a saját táj, a gyermekkor vidékének szeretetétől; s ha ő maga is vissza-visszatér a Tiszamente gyermekkorban feledhetetlenné vált vidékére, számára az ország sohasem szűkül le saját szülőföldjének határaitra, tájaiban sem válik szűken provinciálissá, mint embereiben s eseményeiben sem: akár legjobb regényeit, tájleírásai sokaságát is ki tudja bontani az egész ország horizontjáig.

Alakjai és tájai, mondanivalója és az azokat megjelenítő történések egyaránt a nép legmélyebb vágyaiból és indulataiból fakadnak, a néppel való összeforrttságának a bizonyítékai. A néppel való összeforrttságnak tanúja realizmusa, és ugyanannak bizonyítéka stílusa is. Ő maga sokszor mondotta, különböző formákban, hogy »az élet legüdítőbb itala az élőszó«, s egész életén keresztül szomjasan kortyolt ebből a forrásból. Legendássá vált jegyzetfüzetein és örökké papírt szántó kis ceruzáján kívül ennek a bizonyítéka az a szüntelen érdeklődés, amellyel a nyelvtudomány, különösen a népryelvkutatás újabb eredményeit kísérte, amelyeket

⁶ Kaffka Margit. I. h. 213. l.

⁷ Nagy Endre. Ny. 1931. I. 579. l.

gyekezett is a maga számára hasznosítani. Ennek a szüntelen tanulásnak, tudatos elemzésnek és összefoglalásnak, ösztönös megsejtésnek és szándékos kiválasztásnak az eredménye stílári tökéletessége. Írásművészetére nem az a jellemző, hogy valamely stíluseszményt maga elé tűzve közelített ahhoz fáradságosan és töretlenül, hanem éppen az, hogy a stílust is csak eszköznek fogta fel az eszmei tartalom mennél maradéktalanabb kifejtésére, a kifejezni kívánt gondolatok és érzelmek mennél plasztikusabb megjelenítésére. Számára a nyelvi kifejezés mint önálló, külön megoldandó probléma nem létezik: teljesen szétválaszthatatlan a kifejezésre váró tartalomtól, s mert azzal ilyen szoros, felfejthetetlen egységben jelenik meg, azért lesz oly tökéletes.

A legsokrétűbb stílusú író: ha stílusának csakúgy, mint egész írói alkotásának három nagy korszakát különböztethetjük is meg, mindhárom belül rengeteg a változat, a szabályt erősítő kivétel. Első, realizmusának általános demokratikus korszaka mint témáiban, stílusában is; jellemző a nép forradalmi vágyát, a készülő demokratikus forradalom viharának szelét; jellemzője a zűfolt, szinte véget érni nem akaró mondatok váltakozása az eránpív, töredékes, hiányos mondatokkal, amelyek élesen csattanva vonják le érzelmileg vagy értelmileg a megelőzők következményeit. Ebben a korszakában gyakori a színes, sőt túlszínezett, szinte már öncélúvá növő, grandiózus, emberfeletti képek használata, melyek sokszor már a logika; kifejtés helyét is elfoglalják. A forradalmi hullám visszahúzódsával, az ellenforradalom időszakában nagymértékben lecsökken kép gazdagsága, stílusa egyszerűsödik, tárgyiasodik: eltávolodik az áttételes kifejezési módtól és látszólag szentelen, de éppen tárgyilagosságában élesen leleplező hangot vesz fel kritikai realizmusa kifejlődésének periódusában. S a magyar tömegek újabb megmozdulásával párhuzamosan, a népforradalomhoz vezető út keresésének korszakában stílusa is mozgalmassabbá lesz újra: a tárgyilagossá stílus megőrzése mellett mind gyakrabban tűnik fel a hangulat kifejező, szinte önálló, de érzelmi tartalmával szorosan a z eseményekhez kötött költői kép, különösen a tájleírás; egyre kevésbé elégti ki a próza s keresi a feloldás lehetőségét a prózaritmus felé, mely szinte a népballadák hangját idézi, egyre kevésbé elégti ki a regény klasszikus formája és keresi azt a formai újítást, amely az őt eltöltő tartalom kifejtéséhez a legplasztikusabban képes alkalmazkodni.

Stílusának sajátos varázst ad a népnyelvi fordulatok, kifejezések és ejtési sajátágok rendkívül bőséges felhasználása. Tudjuk, hogy sohasem szorítkozott saját szülővidékéről hozott emlékeire, sohasem elégedett meg saját emlékeivel és csodálatos emlékezőtehetségének kimeríthetetlen tárházával, hanem állandóan olvasott is, keresett, gyűjtött nyelvészeti, néprajzi és nyelvjárási lejegyzéseket, hogy így mélyebben hatolhasson be a népnyelv rejtelmeibe; hogy a nép nyelvalkotó képzetén termékenyítse meg saját fantáziáját és stílusát. De, mint a stílus többi elemei, a népnyelv sem volt a számára soha öncél, nem a nyelvi dekoráció, a folklorisztikus érdekesség vagy öncélúság kedvéért kereste, gyűjtötte és tanulmányozta, hanem azért, hogy ezen keresztül is fokozottabban tudjon behatolni egy-egy vidék lakóinak gondolat- és érzésvilágába. A tiszaháti, szatmármegyei népnyelvet vagy a hajdúságit valóban mélyen ismerte, mint sajátját; azonban nincs egy műve sem, amelyet ezen a nyelven alkotott volna meg: az ilyen eljárást, mint a szűkkörű provincializmus jelét, mindig elutasította magától. A népnyelvhez való viszonyáról ő maga vallott teljes nyíltsággal a »Kelet Népe« egyik szerkesztői üzenetében, a *Rózsa Sándor* megjelenése után. Tudjuk, hogy a szegedi dialektust kevesen és alacsony létszámban tanulmányozta a regény megírása előtt és alatt, sőt a kéziratot népnyelvi szempontból szegedi néprajzi kutatókkal át is javíttatta, mégis, a könyv megjelenése után így ír róla:

»Ne verjenek agyon érte, Rózsa Sándor mégse beszélhet debreceni dialektusban s vettem magamnak azt a lelkiismeretességet és fáradságot, hogy egy kicsit színesítem az özszej a képet. De ne gondolja, hogy azt ambicionálom, hogy tökéletes legyen. Én csak színt keresek. A lényeg soha el nem érhetem: minden tájnyelvnek a hangszín csak egyik, és pedig a legkisebb, bár legfeltűnőbb jellemvonása. Maga a gondolkodás formája, a szavak kincstára, a szólás-

mondások és az agytekervények csak annak állanak rendelkezésére, aki benne született. Ha én Szegeden születtem volna, ősi szegediekől és ott nőttem volna fel, tudnám a nyelvet. De így csak a magyart, az emberit és a mindnyájunkkal közöset akarom.»⁸

Három évtizedes gyakorlatának summázása ez a pár mondat : mert a gyakorlatában, mint ebben a megfogalmazásban is pontosan eltalálta azt a határvonalat, amelyen mozogva alakjai beszédének úgy tudja megadni egy vidék tájnyelvi színét, hogy azok egy pillanatra sem süllyednek a szűkkörű provincializmus kútjába, hanem éppen a tájnyelv meghatározottságával emelik fel a mű alapszövetét, nyelvi egészének túlnyomó részét adó irodalmi nyelvet. Ma szinte nem is érezzük a teljes súlyát ezeknek az előbb idézett igéknek ; de akkor, amikor egy irodalmi mű számára szinte származási bizonyítvány volt a mennél »eredetibb«, vagyis mennél partikulárisabb népieskedése, akkor forradalmian új és bátor volt ez a vallomás, amely egyben a népnyelv irodalmi használatának klasszikus határait körvonalazza.

Lényegében ugyanennek az elvnek az alkalmazásával tudta szinte hallucináló plaszticitással visszaadni nemcsak a nép nyelvét, de az uralkodó osztályok zsargonját s a múlt magyarjainak, a történelem alakjainak a beszédét is. A népnyelv különböző színéinek ez a tudatos és szerencsés használata ugyanakkor, amikor újabb döntő bizonyítéka Móricz eredendő mély és elszakíthatatlan népiségének, egyben olyan, eddig felül nem mult mintávaj is szolgál írónk számára, amelyet hozzá hasonló tökéletességgel megvalósítani még senkinek sem sikerült.

Nem volt számára az írás sajátos problémája soha olyan mindennek előtt való kérdés, mint sok más író társának, miután író-mivoltát soha sem tartotta valamiféle kiváltságnak, az elzárkózás és elkülönülés előjogának, hanem éppen a néppel való szorosabb összefogás, összeforrás lehetőségét megnyitó egyik forrásnak. Bár a maga idejében szerették tanulatlan östehetségnek kikiáltani, éppen azért, hogy ezen a »dícséreten« keresztül kicsinyítsék, szavát az irodalompolitika kérdéseiben súlytalanná tegyék, valójában igen tanult, a szakma problémáival sokat foglalkozó író volt, aki nemcsak kora irodalmával igyekezett állandóan lépést tartani, hanem a magyar irodalom multjának is alapos, mély ismerője, szenvedélyes kutatója volt. Mi sem tanúskodik jobban az irodalom problémái iránti mély érdeklődéséről, mint irodalmi tanulmányai : fiatal kora ismeretlenségétől a halála előtti napokig megszakítás nélkülrít az irodalom belső kérdéseiről könyvek, írói személyiségek kapcsán. S ha ezeknek a sokszor impresszionista, de mindig mély ember-, irodalom- és életismeretről tanúskodó írásoknak a közös nevezőjét keressük, azt talán abban lelhetjük meg, hogy minden ilyen írásában a valóság izgatja, az író által közvetített valóság igazsága és teljessége, és soha sem elvont műfaji problémák, fetisizált esztétikai szempontok. Ebben találhatjuk meg saját írásai műfaji kérdéseire való viszonyának nyitját is. Egész életén át törekedett arra, hogy magához, saját kifejezési eszközeihez és a kifejezni kívánt eszméhez idomítsa a már a történelem által kialakított műfajokat. Sem a regény, sem a dráma, de az elbeszélés és a vers sem volt a számára fétis, amelyhez nem, vagy csak bizonyos eleve adott szabályok alkalmazásával nyúlhatott volna. Éppen ellenkezőleg : minden újabb írás elevenen vetette fel benne a műfaj összes problémáit, s a kifejezésre váró eszme igényeinek legmegfelelőbb alakította azokat.

Mindebből következett, hogy nem volt még írónk, akinek a műfajok közötti átmenet oly könnyű lett volna, mint az ő számára. Életkörülményei, a kapitalista kiadók kizsákmányolása is szorította arra, hogy sokat, mennél többet írjon : azonban benne is hallatlan nagy volt az íráskényszer, a magát íráson keresztül való kifejezés ingere. Hiszen mindamelltt még, amit regényben, drámában, elbeszélésben és cikkben megírt, és újra meg újra átfírt, most kezdenek kialakulni annak a hatalmas termésnek a körvonalai, amit még baráti levélben, s maga számára készülő, naplószerű feljegyzésben is alkotott. Így érthető, hogy ha egy téma, egy gondolat vagy valamely megoldásra váró feladat megragadta, azt a legkülönbözőbb

⁸ *Bálint Sára, Szeged. K. N. 1941. X. 15. 20. 1.*

formák között igyekezett kitejezni. Igazi területe a regény és a novella volt, ott aratta legnagyobb sikereit s maga is tudta, hogy a novella és a regény nyelvén fejezi ki legmaradéktalamban magát; azonban soha sem volt hajlandó lemondani — sok kudarc és csalódás ellenére sem — a színpadról, az adott körülmények között rendelkezésére álló legmozgósított, legnagyobb tömeghatású műfajról, mint ahogy mindig írt riportot, cikket, tanulmányt is.

Különösen érdekes novellái és riportjai egymáshoz való viszonya. Regényeiben is sokszor megtalálni korábbi riportok nyomát, néha szinte azon nyersen, egy-egy alak szájába adva azt, amit látott (mint *Az asszony beleszól* betétje a kiserdei nyomortanyákról, vagy a *Rab oroszlán* elmékedése a magyar falu táplálkozásában megnyilvánuló népnymorról), de a legnehezebb a határvonalat novella és riport, cikk és riport között megvonni. Vérbeli elbeszélő lévén, a riport egyszeri eseményének elmondása közben is törekszik arra a kerekdedségre, eseményes megformáltságra, amely a novella sajátja — s az elbeszélések egész sokaságában kitapintható az az egyszeri esemény, amelyből az általános érvényű történet kinőtt. A *Gyermektelenek*, a *Tiszazugi méregkeverők* vagy *A nyáj és pásztora* egyaránt beleilleszthető az elbeszélések sorába — mint ahogy Móricz fel is vette őket elbeszélés-köteteibe — míg alapjukat és határukat egy riportnyi élmény adja meg, s megformálásukra is inkább a riport, mint a novella eszközei a jellemzőek.

Sohasem érzett műfaji alacsonyabbrendűséget vagy méltatlanságot: tudta azt, hogy a mű értékét nem műfaji ide- vagy odatartozása, hanem az alkotás érett művészsége és eszmei tartalma határozza meg. Ezért lehetett az irodalmi riportnak is szinte megalapítója s egyben eddig elért legmagasabb csúcra fejlesztője nálunk. R riportjaira lényegében ugyanazok a vonások a jellemzőek, mint egyéb írásaira: a nép harcos szeretete, a rendkívül éles megfigyelőképesség, a látszatok mögötti valóság megpillantása és kérielhetetlen feltárása. Ezek a vonásai azonban különös fényt és jelentőséget nyernek a riportban: hisz az újság széles közönségéhez szólva az újdonság magát kellett frissességével tudják elmondani azokat a tanulságokat, amelyeket az elbeszélések és regények szélesebben és gazdagabban, azonban sokkal szűkebb réteg számára tesznek hozzáférhetővé. Ez az oka annak, hogy Móricz soha sem vonta ki magát az irodalmi riport alkotásának feladatai alól, éppen ellenkezőleg: ha bezárult számára ennek a lehetősége, ha újság nélkül maradt, sürgősen meg kellett teremtenie a maga számára a fórumot, ahonnan megint az egész olvasó néphez szólhat. Szüksége volt az újság adta lehetőségekre, az irodalmi riport és a heti vagy legalább havi vezércikk szélesebb olvasótáborára, mert tudta, hogy ha hangját csak kiérlelt művein keresztül hallatná, akkor megszakadna eleven, mindennapos kapcsolata a közönséggel, s ennek éppen nagyobb alkotásai látnák elsősorban kárát.

Az imperializmus és a proletárforradalmak korában élt: indulása egybeesett a magyar demokratikus forradalom felkészülésének idejével, az adta meg számára a kezdeti lendületet, hogy megtalálhassa hangját és sajátos mondanivalóját. — de művészete teljes egészében a magyar történelem leggyalázatosabb negyedszázada, az ellenforradalom évei alatt érett meg. Hogyan lehetséges, hogy ezekben az esztendőkből, minden nyomás és elnyomás, erőszak és kecsgetetés ellenére meg tudta tartani töretlenül ifjúkora ideáljait, hű tudott maradni a demokrácia eszméjéhez és műveivel szüntelenül napirenden tudta tartani a magyar átalakulás legégetőbb kérdését, a földreformot, amikor kortársai legnagyobb része elhúzódtott, elefántcsonttoronyba vonult, vagy éppen az ellenforradalom és fasizmus vásárára dobta tollát és tehetségét? Az emberi jellem tisztaságának és szilárdságának ritka szép és nagy példája Móricz Zsigmond útja, — de ezt a hűséget és szilárdságot, az általa helyesnek felismert eszmék és célok melletti szilárd kitartást csak az tette számára lehetővé, hogy valóban szétbontathatlanul összeforrott azzal az osztállyal, amelynek szószólója volt, hogy az eszmékhez való hűsége az osztályhoz való hűségben gyökerezett, onnan szívta életerejét. Móricz valóban a parasztság frója volt, akkor is, amikor nem a parasztságról írt, hanem a polgárságról, vagy éppen a földesurakról; szeme a paraszti nép szemével látott, füle az ő fülükkel hallott, szíve

velük együtt dobbant, s hangján keresztül az ő fájalmuk, reményeik szólaltak meg. Már rámutattunk arra, hogy a parasztsággal való mély összefonódtsága nem valamilyen csoda, hanem állandó, céltudatos munka eredménye — de ugyanakkor rá kell mutatnunk arra is, hogy ennek a munkának, a parasztsággal való mély összefonódtságnak köszönhető művészete erejéit és korlátait is.

Alkotásainak legnagyobb ereje és erénye hatalmas forradalmi lendülete, drámai ereje, amelyek olvasóját minden írásában lenyűgözik, s varázsuk alól ki nem eresztik, még jóval a mű befejezése után sem. Ez a forradalmiság élete három periódusában más-másképpen nyilatkozott meg. Lenin mondotta: »Csak akkor, ha az »alul lévők« nem akarják a régit és a »felsők« nem tudnak tovább élni a régi módon, csak akkor győzhet a forradalom».⁹ S ennek a tételnek igazolására Móricz műveit is felsorakoztathatjuk, hiszen szinte egész művészete, minden alkotásának lényege redukálható erre; csak míg első alkotó korszakában, a forradalmakig művei többsége a fellendülő forradalmi hullámmal együtt repülve azt igazolta, hogy az »alul lévők« már nem akarják a régit, addig a forradalmi hullám visszahúzódnak periódusában, az ellenforradalom győzelmének és viszonylagos konszolidációjának idején művei elsősorban a »felsők« uralkodásának korrupt és szennyest, már-már az életet is megölő módszereit leplezték le nálunk előtte ismeretlen élességgel és világossággal. Ezek a művei — a *Légy jó mindhalálig*-tól a *Rokonok*-ig — mind arról beszélnek egyre erősödő hangon, hogy az uralkodó osztály sem képes már tovább élni a régi módon; s ha közben meg is írja az *Erdélyt*, az, egy a múltban valóban járható út felmutatásával, csak még élesebben segíti leleplezni saját jelenje uralkodó osztályának élet- és uralkodásképtelenségét, azt, hogy ez az uralom menthetetlenül kátyuba, az ország, a nemzet csődjéhez vezet. A forradalmi fellendülés első neszeinél újra ott látjuk Móriczot, amint az »alul lévők«-re függeszti szemét, nekik adja minden figyelmét: A *boldog embertől* a *Rózsa Sándorig* újra minden műve azt bizonyítja (de most már minőségileg megváltozott tartalommal az első periódushoz képest), hogy a nép legalsó, legkizsákmányoltabb, legnyomorultabb — tehát legszélesebb — rétegei nem akarják a régit, s a népek ebben a rétegében egyre inkább gyűrűkóznak az erők a régi rend és a régi urak leküzdésére.

De nem egyértelműen pozitív jelentőségű Móricz művészetében az, hogy a parasztság osztályálláspontjáról nézi a világot, bírálja az uralkodóosztályt. Ha realizmusának, emberlátásának, emberábrázolásának hitele, ha mesetermő képzetének gazdagsága, ha emberi és művészi jellemének töretlen tisztasága ide, a parasztságba ereszti is gyökereit, s innen merítik újra meg újra megújuló erejüket, a paraszti szemlélet sok vonatkozásban gátat is szab kritikai realizmusa leleplező erejének, káros illúzióinak forrása, eredete annak, hogy nagy tehetsége, elhivatottsága ellenére sem tudta megalkotni a magyar társadalom egészét méltó módon ábrázoló nagy regényt.

»Nem a tehetségén múltott, hogy óriás-volta ellenére is töredékes maradt a Móricz-életmű. Azon múltott, hogy amikor elindult, még csak a parasztság frójaként lehetett elindulni — és amikor hatalmas alkotótehetsége teljes virágában kibontakozott, már csak a forradalmi munkásság nézőpontjából, szocialista-realista módon lehetett volna az egész magyar társadalmat — s a kiutat is — megmutató nagy magyar prózát megteremteni,« — mondotta Darvas József.¹⁰

Valóban itt van a nyitja annak, hogy Móricz életműve miért maradt minden nagysága, szélessége és gazdagsága ellenére töredék, miért hiányzik minden műve elolvasása után is még a nagy zárókő, amelyet megírni elhivatott volt, s amely után a vágy, amelynek eleven szükséglete erősen élt benne magában is. Ahhoz, hogy ezt a teljességet elérje, hogy a magyar társadalmat, annak jelenét és múltját valóban teljes és hiánytalan körképben ábrázoló epikai óriást teremtsen, ahhoz olyan szemléletváltásra lett volna szüksége, amelynek előfeltételei csak akkor

⁹ V. I. Lenin: »*Baloldaliság a kommunizmus gyermekbetegsége*. Bp. 1948. 75. l.

¹⁰ M. Zs. *halálának tizedik évfordulóján*. Csillag. 1952. 1170 l.

lettek volna adva, ha a Magyar Tanácsköztársaság megerősödik és megszilárdul, s ő Szovjet-Magyarországon tudja leélni férfi-életét.

Így azonban teljes mértékben hatott rá az a törvény, amelyet Révai József állapított meg :

»A regény és dráma akkor lehet a nemzeti irodalom reprezentatív műfajává, ha a társadalmi ellentétek, amelyeket az irodalom tükröz, úgyszólván egymeműek, egységes nézőpontból áttekinthetők, mert minden bonyolultságuk ellenére, a főosztályok ellentétei körül forognak és így a társadalmi fejlődésről egységes és egész képet lehet alkotni ezeknek az alapvető, középponti és fő osztályellentéteknek objektív nézőpontjából.

Hogy Magyarországon a XIX. század végén és a XX. század elején nem a regény, hanem a dráma lett reprezentatív nemzeti műfajjá, annak az a végső magyarázata, hogy a magyarországi társadalmi ellentétek még nem voltak olyan »tiszták«, mint Nyugat-Európában és már nem voltak olyan tiszták, mint a XIX. század cári Oroszországában. Magyarország már kifelémenőben volt abból az állapotból, amelyben a fő társadalmi ellentét : az egész nép és a feudális nagybirtok ellentéte ; de még nem érte el azt a fokot, ahol a központi társadalmi ellentét burzsoázia és proletariátus osztályellentéte.¹¹

Éppen ez : a társadalom bonyolult viszonyaiban is tisztult képlet hiányzott ahhoz, hogy ennek a társadalomnak hiánytalanul teljes képét adhassa : a félf feudális állapot, a gyarmati kizsákmányolás, a munkásosztály és a parasztság szétszakítotttsága, izoláltsága és az ellenforradalmi erők többévtizedes konok erőfeszítése a két kizsákmányolt osztály egymással való szembeállítására, — mind hozzájárult ahhoz, hogy elfátyolozza Móricz látását s ezen keresztül töredékessé tegye realizmusát. Így és ezért nem tudott a regény a magyar irodalom reprezentatív műfajává válni, annak ellenére, hogy Móricz művészetében szinte minden elem megvan, amely szükséges ahhoz, hogy az ő vezetésével a próza reprezentatív, uralkodó műfajjá válhasson a magyar irodalomban, egyet, a legfontosabbat kivéve : a proletárálláspont szilárdságát és biztonságát. Ezért ragadja meg Ady lehulló zászlaját József Attila, hogy átadja a mi korunknak ; Móricz Zsigmond ott megy mellettük, de egy hajszálnyival mindig mögöttük is és saját korszaka magyar irodalmának velük egyenlő nagyságú reprezentatív alakjává nem magasodik. Mondjuk, hogy elkésett, vagy mondjuk, hogy kissé korán jött? Hiábavalóság lenne ; hiszen így is az egész modern magyar próza, sőt saját kora nem-proletár irodalmának legmagasabb csúcására jut el művésze, hiszen így is legnagyobb kritikai realistánkká fejlődik.

Mondottuk már, hogy szemléletének paraszti korlátaiból fakadnak művésze korlátjai. Kétségtelenül ide sorozható egész alkotásának mozaikszerűsége, töredék-jellege. Regényei és elbeszélései valamennyien hallatlan gazdag élettel teljeseek, mindegyikben egy zárt kis univerzum él — Illyés Gyula már említett hasonlatát továbbvive, egy megyényi élet ; de ez a megyényi intenzív és hallatlan gazdagsággal ábrázolt élet ritkán tud kitágulni az ország életévé, az esetek többségében megmarad a megye határai között. Nem tudja megadni az ország egészének képét, mert művéből, mint szemléletéből is, hiányzik a döntő tengely : a munkásosztály szemlélete, s a munkásosztály hivatásával, szerepével számot vető társadalomábrázolás. Ez a hiány az oka annak, hogy művei nem egyszer pesszimisták, a világ-vége hangulatát sugallják ; s ez az oka annak is, hogy — a valóságos helyzet, a valóságos perspektíva felismerése híján — annyiszor esett dőre vagy csalfa illúziók áldozatává, oly sokszor ült fel — ha csak ideig-óráig is — az uralkodó osztály egy-egy népbolondító demagóg ötletének, annyi ideig tudott újra meg újra bízni abban, hogy az uralkodó osztály legjobbjaival összefogva lehet megtalálni a kiutat az ország kétségbeesítő helyzetéből.

És nem gyakori, de előforduló megalkuvásait is inkább magyarázza osztálybázisa, mint saját osztályhelyzete. Amikor megalkuszik — mint a szlovenszki fiatalok vagy a »Népszava«-ügyében — elsősorban nem azért teszi, mert magát, anyagi jövőjét vagy egyebet félt.

¹¹ Révai J.: *Ady*. Bp. 1945. 81. 1.

Kevés írónk van, akiben — saját szavával élve — a »passzív bátorság« olyan fokon meglelt volna, mint őbenne : ahogy ki mert állni a volhiniai mezőkön bundában teljes testet mutatva a lövészárkok tetejére, ugyanúgy mert kiállni minden esetben, amikor egy őt követő, kiállítását magáévá tevő tömeget tudott maga mögött. De ha nem volt meg ez a biztos bázisa, elbizonytalanodott, kompromisszumra, s akár megalkuvásra is hajlandó volt. 1919 kérdésében soha egy pillanatra sem alkuszik meg, mert a nemzet többségét érzi biztosan maga mögött, »a megbántottak és lealázottak társaságában« ; de akkor, amikor a szlovenszkoí fiatalok ügye kerül napirendre, amikor a »Népszava« karácsonyi száma körül dúlnak a harcok, elveszti a biztonságát, mert tudata és ösztöne egyforma erővel értetik meg vele a fájdalmas tényt, hogy a parasztság nem mozdul és nem mozdítható, s mert nincs kapcsolata az öntudatos munkásosztállyal, mert annak forradalmi élcsapatáról inkább csak rágalmakat, mint való híreket hall — talaját veszti s megalkuszik, mert ezeket a kérdéseket másodrendűeknek tartja ahhoz képest, hogy végleg el ne némiítsák, teljesen ki ne közösítsék.

Lenin azt mondotta : »Csupán azok a harcosok erősek, akik bizonyos osztályok tudatosává vált realis érdekeire támaszkodnak, s a mai társadalomban már uralkodó szerepet játszó ez osztályérdekeknek minden elpalástolása csak gyengíteni fogja a harcosokat.«¹²

Ennek a rendkívül mély megállapításnak az igazságát Móricz pályája is igazolja. Azokban a korszakokban a legerősebb — emberileg is, művészileg is — amelyekben tudatosan fejezi ki a parasztság realis osztályérdekeit ; abban a pillanatban, amikor szubjektív vagy objektív okok arra készítetik, hogy ezeket az osztályérdekeket önmaga s olvasói előtt elpalástolja, amint valami hamisan felfogott nemzeti érdeknek próbálja az általa képviselt osztály érdekeit alárendelni, azonnal elbizonytalanodik, megalkuvásra hajlik, s művészete is több yöngét mutat fel.

Móricz a nép életéből közvetlenül jött az irodalomba, s erőért, témáért, ihletért naponta visszamerült a nép legsűrűbb bozótaiba. A parasztsággal való összeforrottságából hozta lendületét, képzeletét, mondottuk, — de innen meríti erejét és bőséget realizmusa is. Realista fró tudott maradni abban a korban, amelyben a legtöbb író, szinte mindegyik, aki rátartí volt a szellem emberének büszke nevére, büszkesége okát a tömegetől, a néptől, s ezzel együtt a realizmustól való elfordulásában kereste. Az összes »izmusok«, amelyek ezekben a szomorú és sötét esztendőkbén a művészeti világ égboltján kavarogtak, az összes »forradalminak« beharangozott újítások, amelyek prófétái azt ígérték, hogy új horizontok nyílnak rajtuk keresztül, a kapitalista világ plundrájában egyre kényelmetlenebbül feszengő művészek előtt, látszólag bármennyire egymással ellentétes elveket vallottak is, egyben egyek voltak : mind mint a »szellemi elit« művészeti irányzata léptek fel, mind az »aljas tömegetől« való elfordulást s az elit számára való kultúrmunkát hirdették, mint az értelmiséghez egyedül méltó feladatot. Ezek az irányzatok, melyek Babbitól Kassák Lajosig az ő korosztályában szinte minden tollforgatót legalább ideiglenesen rabulejtettek, Móricz számára még ideig-óráig tartó kísértés is alig voltak : éppen mert oly szétszakíthatatlan volt kapcsolata a parasztsággal, mert mint sajátját, mélyen ismerte a paraszti tömegek észjárását, s mert soha nem adta fel a reményét, hogy művészete valóban el fog jutni egyszer a tömegekhez, amelyeknek szól. Idegen volt számára minden elvont metafiziká, esztétikai rabulisztika, mindaz a szemfényvesztő elmetorna, amelyben az írók, művészek, az értelmiség jelentős része annyira tetszelgett ezekben az években ; nem kis mértékben ezért is kiáltották ki róla, hogy műveletlen »ős-zseni«, s valószínűleg ezért nem védekezett az ellen a rágalom számba is elmenő dicséret ellen mással, mint a saját, mindennapos gyakorlatával. Az ő esztétikája a valóság esztétikája volt, a valóság ennél mélyebb és ennél közvetlenebb megragadása típusokon és tipikus helyzeteken keresztül ; az ő esztétikája a néptömegek igényeinek és vágyainak ennél közvetlenebb, ennél töretlenebb kifejezésének az igénye volt. Ez az, amire lankadatlanul tört minden

¹² V. I. Lenin : *Az orosz szociáldemokraták feladai*. Vál. Műv. I. 160. I.

frásával egész életén keresztül, s ez az, ami lehetővé tette számára — mindenféle kívülről rákényszerített rendszert elutasítva — művészi fejlődésének egyre feljebb ívelő, töretlen vonalának kialakulását. A társadalmi és történelmi valósághoz való viszonya fényes bizonyossága annak a marxi tételnek, amely szerint »a kispolgárság elméleti képviselőit ugyanazokra a feladatokra és megoldásokra hajtja az elmélet, amelyekre a kispolgárt az anyagi érdek és a társadalmi helyzet a gyakorlatban hajtja. Általában ez valamely osztály politikai és irodalmi képviselőinek viszonya ahhoz az osztályhoz, amelyet képviselnek.«¹³

A saját korához való viszonyában az elmondottak után ez talán már nem is szorulóbb bizonyítékra; de mindaz, amit a nemzet multjáról elmondott nagy történelmi regényein keresztül, szintén ezt bizonyítja. S nemcsak abban, amit helyesen látott és ítélt meg: ott, ahol téved, mint 1848 és Kossuth szerepének a megítélésében, szintén oda jut elméleti úton, ahová a regény megírásának jelenében az osztályt saját anyagi érdeke és társadalmi helyzete hajtotta: a kis- és középnemességgel való szembeforduláshoz, a forradalom történelmietlen, de a jelen (a regény megírásának jelene) szempontjából megérthető és megmagyarázható bírálatához.

Ebben a művében is, mint egész életében gyakran és nyíltan néz szembe az uralkodó osztályokkal. Alkotó időszakának második periódusát egészében is azzal jellemezhetjük, hogy ekkor művei tengelyében az uralkodó osztállyal való leszámolás, az uralkodó osztályok életének, erkölcsének és uralkodási formáinak kíméletlen és éles bírálata áll. Ez a bírálat szintén, minden esetben biztos osztályszempontból folyik, s ez az osztályszempont magyarázza azt, hogy látszólag — életének első két periódusában túlnyomórészt — nem magát az uralkodó osztályt, a feudális arisztokráciát s a vele összefonódott nagytőkét, hanem annak segédcsoportjait; a demokratikus forradalom előestéjén főként az értelmiséget, s az ellenforradalom időszakában az úri középbirtokos réteget, a dzsentrit támadja, semmisíti meg kritikájával. Ezért balról éles támadások is érték, s témáját összetévesztve művei eszmei tartalmával, egyszerűen mint az uralkodó osztályok egyik rétegének íróját intézték el. Helytáll-e ez a vád? Megítélésünk szerint semmi esetre sem. Éppen ellenkezőleg: az a tény, hogy első alkotói korszakában támadásainak, megsemmisítő kritikájának éle a vidéki, kispolgári értelmiség bizonyos rétegei ellen irányul (*Az isten háta mögött, A jáklya*), s hogy a másodikban a »vidéki úri osztály«, a dzsentri ellen fordul leleplező tolla és haragjának súlya — mélyen, bár öntudatlanul politikai eljárás. Mindkét esetben a forradalmi továbbfejlődés útjában álló társadalmi akadályok elhárításáért küzd tollával, mindkét esetben művészi harca mögött öntudatlanul, de objektíve fennálló cél az uralkodó rétegek társadalmi bázisának szétzúzása, mert érzi, hogy ha az uralkodó osztályok magukban maradnak a feltámadott néppel szemben, uralmuk napjai meg vannak számlálva, a forradalom győzelme elkerülhetetlen. Ezért az első korszakában azok az írásai, amelyek éppen az értelmiség: tanítók, tanárok, papok életének kicsinyességét, szennyességét, szűk korlátok közé zártságát világítják meg elemi erővel, amelyek tudatosítják ennek a rétegnek a nyügeit, azokat az alig-alig megaranyozott láncokat, amelyekkel az uralkodó osztályok saját hatalmuk kiszolgálása érdekében őket fogva tartják, alkalmassá tehetik őket arra, hogy elszakadjanak az uralkodó osztálytól, megpróbáljanak kitörni az ő életüket is fojtogató keretek közül, megkeressék és megtalálják a dolgozó osztályok szövetségét, amelyek ebben az időben már jelentős részükben vették fel nyíltan a harcot egy jobb, emberibb világért, a dolgozók szabad államáért.

Második korszakában pedig, amikor támadásának főtüzét a *Kivilágos kivirradtig*-ban csakúgy, mint az *Úri muri*-ban vagy a *Rokonok*-ban lényegében a középbirtokos (vagy már birtoka vesztett) dzsentri ellen irányítja, éppen azt az osztályt támadja, leplezi le és semmisíti meg írói eszközökkel, amely ebben a korszakban magához ragadta a falusi élet vezetését,

¹³ K. Marx: *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*. Vál. Műv. I. 253. l.

amely a nagypolitikában — gondoljunk a Kisgazdapárt kiárusítására Bethlenék érdekében — mint a birtokosság, a falusi, a paraszti birtokosság politikai képviselője lépett fel, s amelynek a vezetését a birtokos parasztság jóideig el is fogadta.

Míg az uralkodó osztályok eme tömegbázisainak kritikája mindig a szenvedélyesség, az osztály tipikus képviselőinek életviszonyaiba, lelkivilágába való mély behatolás és bűneik, hibáik, gyöngeségük belülről való megmutatása útján történik, addig magának a valóban uralkodó osztálynak a leleplezése általában a szenvedélyes szatíra hangján folyik Móricz műveiben. Itt azonban lényeges különbségekre is lehetünk egyben figyelmesek: míg az arisztokráciával szemben a kegyetlenül éles szatíra hangját használja — ennek bizonyítékául elég a *Sárarany*, a *Betyár*, vagy a *Rózsa Sándor* arisztokrata-alakjainak megformálására gondolni — addig a nagytöke képviselőinek ábrázolását meglehetősen kerüli, illetve ha ábrázolja — mint az *Úri muri* Lefkovicza esetében — nagyobb mértékben az elnézés, a jóindulat hangján teszi, bár egy pillanatra sem idealizálja őket. Ebben a vonásában megint alkotásainak egyik korlátja nyilatkozik meg: éppen paraszti osztályszemléletének a következménye az, hogy a nyílt kapitalista fejlődés útját járó alakokat közel sem leplezi le olyan élesen — ha a kapitalizmus súlyos kárait pontosan érzékeli és felmutatja is — mint a feudalizmus csökevényeihez ragaszkodó osztály képviselőjét: a magyar társadalom rákfenéjét elsősorban és éppen a feudalizmus maradványaiban látja, s ezért támadása élét az ellen irányítja. Ugyanakkor a kapitalizmus betegségei sem rejtettek számára, sőt — falusi viszonylatban — a kapitalista fejlődés következtében beálló szemérmetlen és embertelen kizsákmányolásnak, az emberi lélek eltorzulásainak első és legnagyobb leleplezője volt. De mégis, legalább alkotó korszakának harmadik periódusáig a kapitalista fejlődés útjának megnyílását viszonylagosan jobbnak tartja, mint azt a tespedést és megrekedést, amelyet a feudalizmus görcsös továbbélése a magyar társadalmi életben jelentett; ezért éri műveiben viszonylag kevesebb támadás és egyáltalán kevesebb figyelem a nagyburzsoázia képviselőit, mint a feudalizmusét.

Ebből a szempontból különös helyzetet foglal el Kardics bácsi, a *Rokonok* mindenható takarékpénztári igazgatójának alakja. Mintha ez az előbb elmondottakat megcáfolná: hiszen a regény támadásának főtüzét közvetlenül ő kapja, ő az, aki szinte minden rothadásért és szennyért, amely a város, az ország életét elfekélyesíti, közvetlenül vagy közvetve felelős. De az ő alakjában Móricz már látja és közvetlenül megtámadja azt a »szörnyszöveget«, amely a nagytöke és a dzsentri között az előző két évtized folyamán kialakult; Kardics bácsi alakja és szerepének leleplezése csak kiteljesíti a dzsentri züllöttségének azt a körképét, amelyet a mű is, de különösen Móricz életműve megadott, s nagyban hozzájárul ahhoz, hogy élete harmadik alkotói korszakában már ne igenelje tovább a nyílt kapitalista utat, s ha az igazi megoldást nem tudja is megtalálni, de legalább a feudális megrekedést és a kapitalista fejlődést egyaránt kritikával nézze.

Minden műve, egész művészete rendkívüli mértékben politikus, — mint ahogy a világ-irodalom legnagyobbjainak művei, egy Balzacé, egy Tolsztojé, egy Stendhalé vagy egy Dickensé azok; művészetével neki magának is politikai céljai vannak, de ezen túlmenően művésze — éppen elmélyült ember- és társadalomábrázolása következtében — mélyen és messze mutatóan világítják meg saját korának politikai tendenciáit és valóságos politikai, társadalmi állapotát, osztályviszonyait. Saját életében széles körök mint az erotika, a szerelem ábrázolóját tartották számon, sőt mint erkölcstelen, erotikus író-tetették el; mi már világosan látjuk azt, hogy művei elsőrendű mondanivalója politikai, amelynek minden más kérdést alárendel; ma már világosan látszik az, hogy művészetével ösztönösen sikerült sok szempontból megvalósítania azt, amire mai irodalmunk már tudatosan törekszik. Az ő művészetében »A típusábrázolás a pártosság legfőbb megnyilatkozási szférája... A tipikusság problémája mindig politikai probléma.«¹⁴

¹⁴ G. M. Malenkov: *A Központi Bizottság beszámolója a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. Kongresszusán*. Társ. Szle. 1952 1014. l.

Ennek egyik legjellemzőbb megnyilatkozási területe műveiben éppen a szerelem ábrázolása. A férfi és a nő lelkivilágának rendkívül mély ismerője, aki valóban szinte ismeretlen földrészeket tár fel az emberek pszichéjében, különösen a szerelemnek alkotásaiban megjelenő legkülönbözőbb változataiban. A szerelmet mint az ember lelki tevékenységének egyik legfontosabb mozzanatát ismerte fel, amelyben az emberek saját viszonyaik és lelki képességeik adta lehetőségeik legszélső határáig mennek el, amelynek során sokkal tisztábban és világosabban mutatják ki saját alapvető tendenciáikat, jó és rossz oldalait, mint bármikor máskor : ezért jut olyan nagy szerephez a szerelem az ő műveiben, ezért ismeri a szerelemnek annyi változatát. De a szerelem ábrázolása soha sem lesz nála öncélúvá (vagy csak egészen jelentéktelen, kétségtelenül a freudizmus befolyása alatt megszületett kisebb írásaiban), hanem mindig a nagyobb cél, a politikai, társadalmi probléma alá van rendelve : a szerelem soha sem próbálja meg helyettesíteni az osztályharcot, hanem annak egy rendkívül kiélezett, a magánviszonylatokon belül dülő formáját jeleníti meg. A szerelem tehát mindig mint az osztályharcnak alávettét, attól meghatározott társadalmi és lélektani tény jelentkezik műveiben.

Ugyanakkor a szerelem gyakori és gazdag ábrázolása egy másik alapvető tendenciájának is kifejezése : emberszeretetének, mély humanizmusának. Móricz mélyen szerette az embert, szebb, boldogabb jövőt, teljes, boldog emberi életet kívánt neki, s ezt a teljességet és boldogságot a saját korában megragadni, ábrázolni nem tudta máshol, mint éppen a szerelemben. Ez idilljeinek ihlető forrása, amint erre Révai József rámutatott, s hogy éppen ezt, saját humanista optimizmusát valamiképpen kifejezéshez juttassa, idilljeiben nem egyszer majdnem teljesen alakjaira kellett leszűkítenie a világ képét, mert érezte, hogy amint kinyitja a történet ablakait az egész társadalomra, a kapitalista viszonyok köde és füstje el fogja borítani a szerelem ragyogását. De a társadalom valóságos ellentmondásairól, a társadalomban dülő harcról itt sem feledkezik meg : a szerelem nála nem elleplezője, hanem éppen végletes kiélezője a társadalmi ellentéteknek, hiszen mindig a társadalmi ellentétek azok, amelyek két ember egymás iránti érzéseit, bukásra ítélik vagy sikerre viszik, a két, egymást szerető emberben öntudatlanul feszülő osztályellentétek változtatják egymás iránti érzéseiket, egymáshoz való kapcsolataikat örökös harc és vívódás forrásaivá, vagy éppen azonos származásuk és osztályálláspontjuk lesz boldogságuk, emberi kapcsolataik harmóniájának kútfeje. Nem véletlen az, hogy ezt a harmóniát, a szerelmi érzés kiteljesedését és teljes emberi boldogságot hordozó szépséget — mivel az öntudatos proletariátust nem látja — egyetlen osztályban találja meg : a szegényparasztságban. Arisztokraták és dzsentrik, polgárok és intellektuelek, kulákok és papok számára a szerelem egyaránt a küzdelem, a szenvedés és a ritka örömök forrása ; a két egymáshoz ellenállhatatlanul vonzó ember ugyanakkor szinte ugyanolyan heveségű taszításban is él, mely minden szép percüket megkeseríti ; csak a legelnyomottabb és legkiszármányoltabb réteg, az agrárproletariátus gyermekei találják meg egymás szerelmében a teljes boldogságot, az emberi kiteljesedés lehetőségét, mert számukra az egymás iránti szerelem nem hatalmi vagy vagyoni továbbjutás ürügye, megvédeni és leigázni való birtok megszerzése, hanem az élet harcaiban érdemes és méltó harcostárs kikeresése és próbája. Ez adja igaz idilljeinek — az *Égi madár*-nak, a *Pillangó*-nak — gazdagságát, szépségét, ritka tűzű ragyogását.

A szerelemnek ez a koncepciója, különösen a szegényparaszti szerelemnek ez a felmagasztalása, amely Móriczot egész életművén keresztül végigkíséri, művészetének egy másik alapvető tendenciájára is rámutat. Előtte sem volt ismeretlen a szegényparaszti szerelem felmagasztalása egy olyan irodalmi formában éppen, amely a legszélesebb tömegek előtt kedves, sőt mely éppen ezeknek a tömegeknek a sajátja, gondolkodásuknak, társadalmi ideáljaiknak legközvetlenebb megnyilvánulása : a népdalban. Hítves Zsuzsika és a többi rendkívül bájos és vonzó szegényparaszti leányalakja, akik minden vészen és veszélyen át végül mégis diadal-maskodnak, gyöngéd szerelmük láncával szétoldhatatlanul kötözik magukhoz a tétova

férfinépet, aki azonban csak az ő oldalukon található meg a boldogságot, mint ahogy minden tévedezés ellenére ők is csak az első választott mellett találhatják meg boldogságukat és nyugalmukat egyaránt: ezek az alakok, ez a történet a népdal és a népmese világa, amely különös, reális fényben, de a népmese minden bájával és varázsával felfegyverkezve kel új életre Móricz műveiben.

A népdal és a népmese megtermékenyítő hatását, humanista optimizmusát erősítő és kiteljesítő befolyását nemcsak idilljeiben találhatjuk meg. Ugyanez nyilvánul meg a pozitív hős keresésében, a pozitív hős utáni vágyban is, amely Móricz egész életművét végigkíséri s végül olyan magasfokú megvalósuláshoz jut el, mint Rózsa Sándor alakja. A népdal is, de elsősorban a népmese elképzelhetetlen pozitív hős nélkül: a legkisebbik fiú, aki legyőzi a szörnyeket, kiszabadítja a bebörtönzötteket, megbünteti a bűnösöket, vagyis diadalra juttatja a mesében a társadalmi igazságot — ha ezt elveszük a népmesétől, akkor annak egyik leglényegesebb elemét vettük el, megfosztottuk éltető gerincétől. A mesében általában, ezekben a mesékben pedig különösképpen a legelnyomottabb néprétegek kollektív szociális vágya tükröződnek áttételes formában: a legszegényebbeket, a legkiszolgáltatottakat jelképező kisebbik fiú tesz végül is igazságot, sok viszontagság után ő veszi el legalábbis a fele királyságot — tehát a legelnyomottabb rétegek végül is egyenjogúságra jutnak, beleszólást kapnak a hatalomba, ha ugyan nem a hegemoniát szerzik meg — legalább a mesében — a maguk számára.

Ugyanezek a hősök születnek újra Móricz Zsigmond regényeinek egész sorában — de milyen minőségi változáson mennek át! A vágy, amely szüli őket, azonos a népmese csodatévő legkisebb fiút szülő kollektív vágygal: olyan irodalmi hősök megteremtése, akik — legalább az irodalomban — véghez viszik az elnyomottak, a kiszolgáltatottak felszabadítását s a szörnyeket, a társadalmi zsarnok hatalmak megsemmisítését. Ez a vágy azonban Móricznál sohasem vezet az utópiához, a fantasztikus vagy tündéres történetekhez: mély realizmusa, a valóság alapos ismerete és a valóságos viszonyok felmutatásának, megvilágításának örökké benne élő vágya mindig vagy majdnem mindig (hiszen megírta a *Vas Jankót* is) megakadályozták abban, hogy hősteremtő fantáziája elrugaskodjék a valóságtól, s fantáziaképekkel helyettesítse az életet. A pozitív hősök megteremtése felé vezető útjában számtalan nehézséget kellett leküzdenie: az ellenforradalom által az ország köré bocsátott szellemi »vasfüggöny« következtében nem ismerte vagy alig ismerte a szovjet irodalom hatalmas példáját, nem ismerte azokat az elméleti és gyakorlati harcokat, amelyek a Szovjetunió irodalmában a pozitív hős megalkotása körül folytak; s mert velük kapcsolata sohasem volt és csak az ellenforradalmi sajtó híreire volt utalva, nem ismerte az ország egyetlen forradalmi pártjának, az illegálisban küzdő Kommunista Pártnak hatalmas harcait és önfeláldozó harcosait, akik életteli modellül szolgálhattak volna hősköltő fantáziájának. Érthető hát, ha hősköltése tévedéseken, buktatókon keresztül vezet: Turi Dani, Kerek Ferkó, Szakmány Zoltán és Joó György egyaránt ennek a hősigénynek a szülőit, de Móricz realizmusának, világ- és emberismeretének és szilárd osztályálláspontjának fényénél egyaránt csődöt mondtak, az építő, harcoló és töretlenül győző hősök iránti vágyát nem valósíthatták meg. Hősköltése a Dózsa-regény és dráma befulladásának idején, a *Légy jó mindhalálig* és az *Erdély* lapjain jutott legmesszebb; azonban Nyilas Misinek és Bethlen Gábornak azonos szervi baja volt: mindkettő nem az osztályharc végigharcolásával, hanem az ilyen vagy olyan osztálykompromisszum megkötésével kívánta céljait elérni. Ezért sápad el Nyilas Misi alakja annyira a további Nyilas-regényekben, s ezért tart olyan sokáig a Bethlen-regény befejezése, illetve ezért marad végeredményben befejezetlen; immár az eszmei tartalmat hordozó hős nem tudta betölteni az író vele szemben támasztott igényeit, mert éppen a legdöntőbb ponton az író hőse fölé fejlődött.

A harcos és építő, töretlenül a nép érdekeiért küzdő és győző hős minőségileg új formában jelent meg Móricz harmadik korszakában: Avar Janitól Rózsa Sándorig az út töretlen s hogy ez a hatalmas fejlődés, mely szinte már a szocialista realizmus küszöbéig vezette el Móriczt,

létrejöhett, annak egyik alapvető oka éppen az volt, hogy ebben a korszakában bátran és nyíltan mert a nép költészetére, meseteremtő fantáziájára támaszkodni. Móricz ábrázolásában Rózsa Sándor mindvégig történeti alak, a történet által meghatározott életmenettel, ugyanakkor azonban éppen a legdöntőbb ponton: jellemében »a népdalok gavallérja«, aki az ezze I természetesen együttjáró mesésen romantikus elemet is hordozza. Az író zsenialitásának egyik nagy bizonyítéka az, hogy meg tudja őrizni az alak kapcsolatát saját legendájával anélkül, hogy akár a legendát prózaiasítaná, akár Rózsa Sándor alakját emelné fel a misztikumba.

Az optimista emberszeretet által sugallt pozitív hős igénye irodalmunkban már korábban is jelentkezett, sőt bizonyos tradícióra tekinthetett vissza Móricz, amikor alakjait megrajzolta: hiszen Scott nyomán Jósika, s Jósika és bizonyos mértékig a népmese, de különösen a francia romantikusok nyomán Jókai, végül maga Mikszáth is tettek lépéseket a pozitív hős megalkotása irányában. Móricz tehát ezen a téren is támaszkodhatott az irodalmi hagyományra, s ezt többé-kevésbé tudatosan meg is tette. Ő maga mondotta: »Nem tagadom, nem tehetek róla, ahol fény csillan a papíron, ott van Jókai.«¹⁵

De mindaddig, amíg erre az irodalmi hagyományra támaszkodott, hősalkotása nem tudott teljes mértékben kifejlődni; a múlt nagyjai saját pozitív hőseiket az általuk leghaladóbbnak tekintett osztályba, a nemességbe helyezték el, s így nem tudták azt elevenen összekötni a nép életével: mindvégig több és elevenebb volt a kapcsolatuk a francia romantika haladó ágával, mint a népi képzelettel. Ennek következménye volt az is, hogy — különösen Jókainál — a pozitív hősök elválaszthatatlanul összeforrtak bizonyos társadalmi utópizmussal, amely vagy csak az alak megformálásában, vagy az egész, köréje fűződő mesében megnyilatkozott. Márpedig utópizmus és realizmus egymással kibékíthetetlen fogalmak: az utópia éppen a vágyak realizálása lehetetlenségének a művészeti vagy filozófiai kifejezése. Ezzel az irányzattal kellett Móricznak szakítania s minőségileg újjá formálnia alakjait, hogy valóban megteremtse a maga számára a »királyi utat« a nép vágyait és törekvéseit kifejező, ezt hordozó és beteljesítő pozitív hőshöz. Rózsa Sándor alakjában a pozitív hősnek minőségileg új, reális és mélyen, népi módon romantikus formáját teremtette meg irodalmunkban, s ezzel anélkül, hogy megszakította volna az irodalmi hagyománnyal való kapcsolatát, új, előtte ismeretlen, ma is járható utat nyitott: hidat a szocialista realizmus felé.

Ez a két, egész életművén keresztül fokozódó erővel megnyilatkozó vonása: mély realizmusa, a humanizmusával szorosan összefonódó népi romantikája nemcsak a magyar irodalomban biztosít neki kivételes helyet, hanem nemzetközi jelentőségét is magasra emeli. Révai József állapította meg róla, hogy »Móricz ahhoz a kevés nagy európai íróhoz tartozott, akik az európai polgári irodalom hanyatlása korában realisták tudtak maradni és a polgári-demokratikus forradalom plebejus irányát képviselve, hatalmas erejű társadalomkritikát tudtak gyakorolni.«¹⁶

A néppel való összeforrottsága s ebből fakadó realizmusa tudta őt megőrizni a dekadens irodalmi irányzatok kísértéseitől, amelyek pedig egész életében fenyegették, s kortársai legtöbbször elbuktatták, vagy legalábbis hosszabb-rövidebb ideig zsákutcába terelték. Szerette Tolsztojt és Gogolyt, érdeklődéssel figyelte Görkij hozzánk is eljutó műveit, de egészében az orosz s különösen a szovjet irodalom zárt, ismeretlen terület marad előtte, példáját nem hasznosíthatta, erényein s hibáin nem okulhatott. Mégis helyes úton tudott járni: a nép mély ismerete, a parasztság életének és lelkivilágának mozgatóerőiről kialakult, lényegében helyes koncepciója akadályozta meg abban, hogy hatással lehessen rá Reymont vagy Giono misztikus népiessége, amely a gyakorlatban a fasizmus egyik szállásainál volt nálunk csakúgy, mint saját hazájában. Mert a parasztság írója volt, mert a parasztság felemelkedéséhez akart hozzájárulni minden cselekedetével, minden művével, azért tudott ment maradni Marcel Proust

¹⁵ Jókai. Ny. 1922. II. 1434. 1.

¹⁶ Révai J. *Kulturális forradalmunk kérdései*. Bp. 1952. 213-4 1.

beteges érzékenységének, magárazárt világának vonzásától éppúgy, mint André Gide vagy Aldous Huxley gyökértelen, túlélézett intellektualizmusától, Jean Gironoux és Virginia Woolf léha, s egyenesen a szürrealizmusba vezető agytornáitól.

Éppen azért, mert egész művészete a nép felé fordul, onnan merít ihletet és célt, tud realizmusa végső fokon optimista maradni mindvégig. A nép erejébe, nagyráhatottságába vetett hite s ennek hatalmas erejű művészi megjelenítése emeli őt saját korának minden nyugateurópai polgári regényírója fölé, ez emeli őt még a szintén realista Roger Martin du Gard fölé is: hite az emberben, humanista optimizmusa mindvégig megőrizte őt annak, kispolgári pesszimizmusától. Így az ő helye ott van a világ XX. századi irodalmának élvonalában: egy lépéssel Gorkij és Martin Andersen Nexő mögött, mert hiszen nem tudott sohasem eljutni a társadalom olyan következetesen haladó, egységes látására, mint amelyet azok elértek, mert hiszen nem tudta magáévá tenni az ő korában a társadalom összes erőinek szintétikus látását egyedül biztosító proletárálláspontot; de egy lépéssel minden polgári író, még Thomas Mann előtt is, mert ha nem is a legforradalombibb, de egy haladó, a forradalomra váró osztály: a parasztság álláspontjáról nézte és írta meg a való világot, mely körülvette őt. És csak ez tette számára lehetővé, hogy megsejthesse az eljövendő világ körvonalainak legalább egyes elemeit, annak a világnak, amelyre oly forrón vágyott, amelyet nem érhetett meg, de amelyet ma az ő segítségével is, az ő tapasztalatára és intó szavára is támaszkodva építünk.

Ehhez a szilárd paraszti állásponhoz, s a valóságnak a paraszti álláspontból való biztos és határozott felismeréséhez nem valamilyen misztikus sajátság következtében jutott el. Nagysága nyitja nem kis mértékben akarateréje, céltudatos munkája következménye. Számára az élet és az alkotás, az alkotás és a tanulás szorosan összeforró egységes jelenség volt. Ahogy élte az életet, úgy írta meg, s miközben megírta, tanulmányozta azt; ő nem ismerte az »előbb tanulmányozom, aztán megírom« módszereit: számára az írás maga is a tanulmányozásnak igen aktív, izgalmas formája volt, mint ahogy az élet megfigyelés e tanulmányozása azonnal írássá, alkotássá változott tolla alatt.

A papi hivatással, mint magával a vallásos világnézettel hamar és maradéktalanul leszámolt, de egész életére magáévá tette »a jó pap holtig tanul« jelmondatát: valóban utolsó percéig, szenvedélyesen és a fiatalság lelkes lobogásával tanult. Tanult mindenből, amit az élet eléje tárt és tanult minden könyvből, amihez hozzájuthatott; az élet egapróbb jelenségeit éppolyan szenvedélyes figyelemmel tanulmányozta, mint a történelmet, néprajzot, a nyelvet és az irodalmat. De két forrás volt, amelyet igyekezett a legapróbb részletekig elsajátítani: a nép élete és története, s a történelmi és irodalmi tradíció. Nem a véletlen következménye, hanem a szenvedélyes kutatás eredménye az, hogy »felfedezte« Bornemisza Péter »Elektráját«, és Tolnai Lajost akkor, amikor már az irodalom »tudósai« mindent megtettek, hogy elfeledtessék. Nem a véletlen, hanem az állhatatos, folyamatos munka következménye az, hogy irodalmi munkássága mellett szakadatlan, állandó, folyamatos volt kritikai és irodalomtörténeti tevékenysége, hogy a múlt nagyjaival való állandó szembenézés, elveinek és gyakorlatának az ő elveiken és gyakorlatukon való lemérése éppolyan elemi szükséglete volt élete során (az első Csokonai-tanulmánytól kezdve az utolsó Petőfi-tanulmányig), mint az irodalom újabb jelenségeivel való folytonos, folyamatos ismerkedés, azokkal kapcsolatos véleményének közlése.

Mint nagy harcostársa és barátja, Ady Endre számára, az ő számára is eleven, mindennapos valóság volt a történelmi és az irodalmi múlt, a valósággal való szoros összeforrottságának természetes kiegészítője volt a múlt legjobb hagyományaival való összeforrása; s irodalmunk legrégebb emlékei, a kódexek és nyelvmemlékek éppolyan vonzóerővel bírtak a számára, éppen annyira igyekezett belőlük gazdagodni látásában és nyelvében, mint a függetlenségi harcok korának irodalmából vagy akár az övét közvetlenül megelőző kor, egy Vajda János vagy Reviczky költészetéből. Csak ez a szenvedélyes és állandó tanulás, a haladó hagyományok szüntelen elsajátítása teszi lehetővé a számára a felemelkedést irodalmunk csúcsára — tehet-

sége és a parasztsággal való összeforrottsága mellett ez az a harmadik gyökér, amelyből kinőve a legnagyobb magyar regényíróvá lehetett.

Nem volt álszent, nem volt álszerény — mindig tudatában volt annak a hatalmas jelentőségnek, amelyet művészete hordoz, mindig tudta azt, hogy hiába foglalják el a hivatalos kegy és az anyagi boldogulás legkényelmesebben párnázott páholyait a peremberkék, a múlt napok törpéi, az ő igazsága érik az időben, s a jövő meghozza művészetének és harcainak teljes igazolását. Ugyanakkor viszont mindig teljes tudatában volt annak is, hogy mit köszönhet a hagyománynak, a multnak, s a közvetlenül előtte járók példájának. Tudjuk, hogy ő volt az első, aki mindig elismerte Ady Endre jelentőségét abban, hogy megtalálta az útját és feladatait, hogy talált zászlót, amelyhez csatlakozhassék; s ugyancsak ő volt az első, aki fennen hangoztatta prózáiró közvetlen elődeinek szerepét abban, hogy ő is stílusára tájálhatott.

Ugyanakkor a multnak s az irodalmi hagyománynak nem volt szájtáti tisztelője sem; benne élt az irodalom folyamatában, állandóan együtt élt legnagyobbjaink alkotásával, s nem egyszer keményen bírálta azokat, mint például Arany Jánost is, akit pedig mindig nagyon szeretett. Csakis így, az irodalmi hagyomány éles kritikával való elsajátítása mellett alakulhatott ki az ő nagysága, csak így válhatott legnagyobb regényírónkká.

Móricz Zsigmond elsajátította és továbbfejlesztette a társadalomkritikának azokat az eszközeit és módszereit, amelyeket előtte már Tolnai Lajos és Bródy Sándor kifejlesztettek, de — művészetének döntő részeiben — el tudta kerülni a naturalizmusnak és a szubjektivizmusnak azokat a buktatóit, amelyekbe ezek beleestek; elsajátította és továbbfejlesztette a lélekábrázolásnak, a lelki folyamatok és testi megjelenésük leírásának azokat a módszereit, amelyeket Kemény Zsigmond valósított meg először irodalmunkban, de ezek nála soha nem lettek reakciós tartalom hordozóivá, soha nem változtak lelki aberrációk öncélú festegetésévé; elsajátította és továbbfejlesztette az optimista emberszeretnek, humanizmusnak azt a hagyományát, amelyet előtte Jókai testesített meg a magyar irodalomban, de meg tudta őrizni magát attól, hogy ezzel együtt Jókai káros illúzióit is átvegye; legnagyobb mesterévé lett az anekdotikus előadásmódnak, melynek előtte Mikszáth volt koronázatlan királya, de megtalálta a módját, hogy az anekdotát átnövessze az igazi epikumba, s ezt regényei kompozícióját szervesen előrendítő részévé tegye. Elsajátította a nép szerzetének, a nép élete mély tudáson alapuló, elmélyült ábrázolásának azokat a módszereit és eszközeit, amelyeket Jókainál, Mikszáthnál és Tömörkényinnél talált — de soha sem vált ez nála valamiféle szűkre korlátozott folklorizmussá, mindig alá tudta rendelni eszmei mondanivalója mennél tökéletesebb kiteljesítésének. Saját korának lelegevenebb irodalmi harcában, a népies-urbánus ellentétben ugyan nem látta világosan a munkáshégemónia álláspontját, de világosan látta mindkét irányzat egyoldalúságát, korlátoltságát, s tapogatózva kereste a valóban helyes álláspontot: a demokratikus nemzeti függetlenségi egységfront megvalósításának a lehetőségét. Mindezeket keresztül, mindezekkel együtt vált prózairodalmunk legnagyobb alakjává, azzá a regényíróvá, aki a közelmult magyar társadalmának legteljesebb képét volt képes műveivel kialakítani, azzá az íróvá, akinek módszereit kritikailag elsajátítva és továbbfejlesztve irodalmunk ma új, még nem látott felvirágzás útjára léphet.

Jelentőségét azonban nem lehet pusztán az irodalomra korlátozni. Műveinek hatalmas szerepe van kialakuló új társadalmunkban: a mult világának ábrázolásával, azzal, hogy műveiben a mai olvasó szembetalálja magát a félfudális Magyarország minden szennyével, bűnével, lélektorzító hatásával; azzal, hogy éles és kegyetlen tollal mutat rá arra az anyagi és szellemi nyomorra, amit a dualizmus és az ellenforradalom Magyarországa jelentett, aktívan hozzájárul a két világ: a kapitalizmus és a szocializmus világa közötti különbség tudatosításához, művei a magyar dolgozók öntudatán keresztül anyagi erővé válnak a szocializmus építésében. Az öntudatosodás, az önmagunkra s multunkra ébredés nagy iskolái Móricz művei: de ugyanakkor eleven emlékeztetők is, mert meglevenítő erővel, érzelmi intenzitással

állítják élénk a mult világát, mintegy örökös példa, óvó intelemként, hogy honnan emelkedtünk fel s hová akarnák népünket újra visszazuhantani a kapitalizmus acsarkodó erői.

Móricz Zsigmond nemcsak műveivel válik nagy tanítójává irodalmunknak és egész népünknek, hanem jellemével, életével is. Az az író, aki soha sem tagadta meg 1919 emlékét, akiben 1919-től kezdve mindig elevenen élt egy új, jobb világnak a vágya, amelynek eljövételén munkálkodott műveivel — egész életével és munkásságával példáját adta az íróra kötelező harcos kiállásnak. Annak, aki ezer üldöztetés, félretaszítás, megalázás és mellőzés közepette is töretlenül tudta követni saját pályáját, annak, aki egyedül maradván is nem lankadó lendülettel tudott harcolni népe jobb jövőjéért, rendíthetetlenül kellett hinnie az emberben, rendíthetetlenül kellett hinnie a népben, amely végül is kivívja a saját igazságát, és igazságot szolgáltat azoknak, akik vele, érte harcoltak. S ez a hit egész életén át mindvégig eltöltötte Móriczot, hiszen ő maga mondta volt :

»Aki bátor kiállani az emberek elé, annak valami olyan kincset kell önmagában bírnia, ami a legritkább, s amire mindenki vágyik : a hitet. Annak hitének kell lennie, tudásának kell lennie, és azt a fényt kell sugározni, ami a legdrágább : az emberi jóság, az emberi idealizmus, az emberi megértés fanatizmusát.«¹⁷

Móricz ebben is, ezzel is tanítójává vált korunknak : az emberbe vetett hit, párosulva a marxizmus-leninizmus adta tudással, kell, hogy eltöltsön mindnyájunkat kell vezérelje irodalmunkat csakúgy, mint mindennapos munkánkat.

Móricz tehát nemzeti kultúránk ragyogó csillaga, regény- és elbeszélőirodalmunk a multban elért legmagasabb, s mindmáig meg nem haladott csúcsa ; de nemcsak nemzeti kincsünk ő, hiszen műveivel része a haladó emberiség nemzetközi kultúrájának is, s mint ilyen jogos tárgya, növelője nemzeti büszkeségünknek : vele és általa is hozzájárulunk a haladó népek kultúrájához, az ő műve is egy obulus azok közül, amelyekkel — Sztálin elvtárs szavai szerint — a kis nemzetek és a nagyok egyaránt gazdagítják a haladó nemzetek közös kultúrájának kincsesházát.

KOLTAY—KASTNER JENŐ

BORNEMISZA PÉTER HUMANIZMUSA

Schulek Tibor Bornemisza-tanulmányának bírálatában Tolnai Gábor kiemeli : »Aki Bornemisza műveit olvassa, lehetetlen, hogy fel ne ismerje a magyar protestantizmus egyik legnagyobb alakjának írásában a humanista nevelés emlékeit«. Hiányolja a könyvben, hogy szerzője nem katta világosan a humanizmusból a reformáció felé irányuló fejlődés szárait, s hogy ezért alig van szava a fiatal Bornemisza páduai és velencei tartózkodásáról. »Pedig — folytatja — a XVI. századdal foglalkozó historikusnak ott kínálkoznak a legszebb tudományos feladatok, midőn a reneszánsz magyarrá válását és ebben a magyarrá válásban a nemzeti nyelvű protestantizmus szerepét vizsgálja. A reneszánsz magyarosodásában pedig Bornemisza van talán minden reformátorunk közt a legnagyobb szerepe.«¹

A következőkben hozzá kívánunk járulni Bornemisza írói jellemének és ezen belül a humanizmushoz való viszonyának tisztázásához.

¹⁷ Nagy Endre. Ny. 1931. I. 580 I.

¹ Schulek Tibor, *Bornemisza Péter*. Sopron-Budapest, Győr. 1939. 450 I. — Tolnai Gábor bírálat : *Protestáns Szemle* 1939. 549. I.

Bornemisza Péter birtokában volt egy Volaterranus-kötet, mely az akkori időkben nálunk is igen elterjedt humanista enciklopédiát tartalmazott. Ennek hátsó belső fedőlappján T betűbe foglalt B szigla található, felette az 1540 évszám, alatta a »Quos Deus coniunxit, homo non separet« mondas. Az eddigi kutatás nem figyelte fel arra, hogy az évszám, a szigla és az első sor nem ugyanattól a kéztől valónak látszik, mint a következő, szinte bizonyosan Bornemisza Pétertől származó három sornak 1560-61-ből keltezett önéletrajzi vonatkozású bejegyzése és a címlappal átellenben a belső fedőlapon 1555. dátummal ellátott újabb jelmondat: »Benedictio domini locupletat absque molestia«. Véleményünk szerint a sziglaban talán Bornemisza Tamás neve rejlik, aki 1540-ben szerezhetette be a könyvet és írta be az első jelmondatot. Ez megerősítene Dézsi Lajos ama sejtését, mit Végh Ferenc is számba vesz, hogy ez a gazdag pestbudai polgár — maga is egy érdekes magyar nyelvű történeti emlékirás szerzője és humanista, püspökök benső embere — volt Péterünk atyja. Ha e feltevésünk nem csal, az Elektra majdani írója tőle örökölte a könyvet, ahova húsz éves korában (1555) már ő írja bele a maga jelmondatát, melyet később — mint a hátsó belső fedőlapon az említett sorok után következő gyermeki firkálásai bizonyítják — a kis Balassi Bálint tanításában felhasználta és amely, mint látni fogjuk, ő magának is első útmutatóul szolgált a humanista eszmékkel való megismerkedésben.²

Immár elég bizonyítékunk van arra is, hogy 1548 és 53 közé eső kassai tanulmányai alatt megismerkedett a krakkói egyetemen akkoriban uralkodó humanista verselési hagyománnyal, mit ott az angol Cox Lénárt honosított meg, aki különben mintegy három évtizeddel korábban egy ideig a kassai iskolát is igazgatta, s hogy a »Siralmas énnekem« kezdetű búcsúdala hazájához ilyen benyomásoknak köszönheti keletkezését.³ Bővebben ki kell azonban már térnünk arra a valószínűleg 1553—1560-ig terjedő nyolc évre, melyet az ifjú Bornemissza külföldön töltött.

Bornemisza maga mondja, hogy Német- és Olaszországban járt. Franciaországi tanulmányai, melyekről csak Bod Péter beszél Magyar Athénásában⁴ — végleg kiküszöbölendők Bornemisza életrajzából.

Németországi tartózkodási helyeiről nincsen adatunk, de abból, hogy az Ördögi Kísértetek történeteiben legtöbbször Wittenbergről beszél, egy ízben az 1554-es évet is említve, arra következtethetünk, hogy útja itthonról oda vezetett s ott tartózkodott leghosszabb ideig.⁵ Ebben nincs is okunk kételkedni, hiszen tudjuk, hogy a XVI. századi magyar protes-

² Commentariorum urbanorum Raphaelis Volaterani octo et triginta libri... Basileae 1530. Esztergomi Bibliotheca, B. V. 1566 sz. — A szerzőnek, a volaterrai Maffei Ráfaelnek (sz. 1455) személyére vonatkozólag I. Eckhardt Sándor. *Balassi Bálint*, Budapest, é. n. 14 kk. 11. — A budapesti Nemzeti Múzeum könyvtárában három (kettő Páris 1515, egy Basel 1530), az esztergomi Bibliotheca katalógusában öt példánya (az 1530-ból kettő, az 1603-asból három) szerepel. — Az eredetin világos a 40, amit Schulek 41-nek olvasott. L. fényképmásolatát Schulek könyvében. A bejegyzésekről u. o. és Eckhardt id. mű 15 kk. II. — Schulek a felső dátumot, sziglát és az első sort is Bornemisza Péter írásának véli, de akkor nincs értelme a címlappal átellenben a belső fedőlapon Bornemisza Péter írásával szereplő 1555 évszámnak s alatta az új jelmondatnak »Benedictio domini locupletat absque molestia.« L. Eckhardt, id. mű 16. I.

³ Coxról I. Fabó Antal, *Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria Historica*, I. köt. (Pest, 1861) 61, II. 107, 126, IV. (Pest, 1873) 57, 173. II. — Gái István, *Magyarország Anglia és Amerika, különös tekintettel a szláv világra*. Budapest, 1944, 43. I. — *Nouvelle Biographie Générale Firmin-Didot*. Paris, 1866. XII. köt. 317. sz. — Schulek 429. I. — Sylvester Jánosra gyakorolt hatásáról és a krakkói egyetem verstanítási hagyományáról I. Waldapfel József, *É.Ph.K.* 1946. 41. I. és Horváth János, *A reformáció jegyében*. Budapest, 1953. 143 kk. A költemény refrénjére vonatkozólag I. u. o. 209-10, 508. II. és Végh Ferenc, *Bornemisza Péter ifjúsága*. Szerinte a krakkói egyetemen tanult Császár (Caesar) Mátyás volt mestere. It. 1952.

⁴ Schulek 428. I.

⁵ P. IV. 811. I.: »Egy deac Wittembergaba...«, 849. I.: W-ben sz. Ferenc ereklyét mutatnak pénzért, 875: 1554-ben egy gyermekkereskedőt öltek meg W-ben, 881/b.: ismét egy wittenbergi egyetemi hallgató esete. — Az Ördögi Kísértetekben még a következő német városokról és tartományokról van szó: Jéna 848/b, Nürnberg 873/b, 890/b, Lipcse 875, 881, Freyberg (1557) 861, Magdeburg 880/b, Frankfurt 890/b, Heidelberg 874/b, Grimmenthal 848/b, Ratisbon 849, Thüringia 845, 848/b, Pomerania 881/b, Bavaria 873, Lotharingia 849 I.

tánsok általában Wittenbergbe törekedtek. Miért lenne Bornemisza kivétel e szabály alól? Az, hogy neve nem szerepel az egyetem anyakönyveiben, ellene szól annak, hogy gazdag nemes ifjú kísérőjeképpen, »szolgáló diákja«-ként⁶ ment volna ki, viszont valószínűsíti azt, hogy — munkájából tartotta fenn magát és csak szabad idejében látogatta az egyetem előadásait. Ez tűnik ki öntudatos kijelentéséből is, mely szerint külföldi tartózkodása alatt „minden külső segítség nélkül kazdagon” élt. Tanuló ifjak és tanító vándortudósok külföldi megélhetésének egyik szokásos módja a XVI.-XVII. században a nyomdai korrektori vagy szedői munka vállalása volt. Magyar nyomdászok önállóan, társként vagy alkalmazottként gyakran dolgoztak Német- és Olaszországban, itt különösen Velencében és Páduában. Ezek egy tehetséges és ügyes újonnan érkezettnek szívesen lehettek segítségére.⁷ Bornemisza sietsége, mellyel hazatérté után Huszár Gál magyaróvári nyomdájával lép összeköttetésbe, majd hamarosan saját nyomdát szerez, melyhez élete végéig, még menekülésében is görcsösen ragaszkodik s melynek szép kiállítású munkájára mindég nagy gondot fordít.⁸ jogot ad annak feltételezésére, hogy — mint előtte Sylvester János a krakkói Vitoris-nyomdában és később eleinte Tótfalusi Kiss Miklós is Amszterdamban — németországi és itáliai tartózkodása alatt a nyomdász munkát ő is egyesítette az egyetemen tanulással és így biztosította magának, hogy »minden külső segítség nélkül kazdagon« élhetett. Semmiesetre sem készült teológusnak, hiszen a maga bevallása szerint isten csak »nyolcz esztendőök vtan noditá predikatorsagra tusa-koduan ellene«⁹. Erre csak hazatérté után határozza el magát s arra sincs nyomunk, hogyan és hol avatták lelkipásztorrá. Az a nagyon sokirányú — humanista, jogi és orvosi — érdeklődés, mit prédikációi mutatnak, arra enged következtetni, hogy külföldi tanulmányainak köre is, jellegzetesen humanista módon, nagyon sokféle lehetett. Minden jel arra vall, hogy Bornemisza, aki posztillában annyi szeretettel emleget polgári foglalkozásokat, ipart, kézművességet, ifjúkorában maga is gyakorolt ilyet.

Nyomdai munkája útján ismerkedhetett meg a Németországban igen elterjedt naptár-és csizió-nyomtatás mesterségével is. Életének megélhetés szempontjából legválságosabb szakaszaiban: 1561-ben, miután Bécsből hazatért és itthon még nem tudott biztosan elhelyezkedni és 1579-ben, mikor Semptét elhagyva Detrekőre volt kénytelen menekülni, — mindkét esetben — a rá következő évre ad ki magyar nyelven naptárt, és feltehetőleg ugyan-csak Detrekőben 1582-re már nyomdászának, Mentskovit (Farinola) Bálintnak neve alatt kiadott csizióban is volt valamelyes anyagi részesedése.¹⁰ Az elsőt alkalmasint azért nyomatta Bécsben Raphael Höffhalternél, akinél három évvel korábban az Elektrát is kiadta, és nem Huszár Gálnál, aki ép akkor települt át Kassáról Debrecenbe,¹¹ mert ott nagyobb vevőkörre számíthatott. De, mint özvegyének egy 1585-ből keltezett levele bizonyítja,¹² prédikációinak kiadásában is volt része az üzleti vállalkozásnak, amit Telegdi Miklós, katolikus ellenfele azután rosszindulatúan éliz ki, első ízben fedve fel, bár torzított formában, a meginduló magyar irodalom olvasóközönséggel számoló s azt elhódítani törekvő gazdasági alapjait.¹³ Nem

⁶ Az 1550 okt. 10-én Wittenbergában anyakönyvezett Georgius Abstemius nem lehet vele azonos, ahogyan Joannes Ladislaus Bartholomaeides gondolta, *Memoriae Ungarorum qui in alma condam Universitate Vittebergensi a tribus proxime concludendis seculis in ludis patriis coepa confirmarunt*. Pest, 1817. 23. l. — Schulek, 430. l.

⁷ Gulyás Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Budapest, 1931. — P. V. hhhh ij, b.

⁸ I. a F. P.-ban a különböző betűtípusok művészi elosztását. Pl. CCXXXVII/b. Prédikatori munkája megcsappanván, e korban feltehetőleg különösen alkalma és ideje volt a tipográfiai kiállítás gondozására. — Huszár Gállal való kapcsolatáról Horváth J. id. mű 265. l.

⁹ P. V. függelék, hhhh, iij.

¹⁰ Az elsőt Hodinka Antal találta meg a Batthyányak körmendi levéltárában és írta le a *Magy. Könyvsz.* 1892-93 évf. 217-19 II-in. A másodikról csak Bornemisztárnak Máriássy Pálhoz írott leveléből tudunk: »Im küldtem megis negy kötött kalendáriumot...«, ossza ki barátainak (Schulek 372. l.) Az utolsó egyetlen példányát a Tudományos Akadémia kéziratára (R. M. Ir. O. 133) őrizi.

¹¹ Schulek, 22. l.

¹² U. o. 374. l.

¹³ »ki minec vtanna latta volna, hogy az en Postillaimnac eső része, mellyet tavaly bochattam ki, a keresztényeknek kezekbe feroztatneiec, feluen raita, hogy az ü hasas es potrohos könyueinec ennek utanna keueseb böchületi lenne, es ara alab fogna szallani, miuel hogy volna immar masis, mellyet azoc olvashatnánakis, a kic eddig az ü Postillaiat nem egyebet, hanem azert olvastac, mert talam a mi nyeluünkön egyebet nem kaphattac. Akara eleit venni ennec a kárnac...« ocsmány támadást indított ellene. Telegdi P. II. előszó, x. 2/b. l.

lehet megállapítani, hogy bécsi tartózkodása alatt Bornemisza dolgozott-e Hoffhalter nyomdájában, de Schulek joggal úgy véli, hogy Huszár Gállal ott találkozott először, mikor ő 1558-ban Hoffhalternél szerezte be nyomtató szerszámaint magyaróvári műhelye számára. Midőn Huszárnál egy vagy két évvel később, hazatérésre kényszerülvén, Bornemisza nála húzódik meg először,¹⁴ a nyomdaipar és korrektori munka terén külföldön szerzett tapasztalatait itt hasznosítja. Csak így érthető, hogy — bár már Bécsben megnősült és 1560-ban gyermeke is volt — hazatérte után »mindenkor szaporította minden életére valót« addig is, míg prédikátorságot vállalt.¹⁵

Sejthetőleg németországi nyomdamunkája közben jegyzetelte ki magának — talán a kalendáriumokhoz gyakran csatolt népi ponyvatermekből¹⁶ — azt a sok bűnügyet, gyilkosságot, paráznaságot, rablást, ördöggel való cimborálást, amit Posztilláinak hırhede IV. kötetében német vonatkozásban oly bőszéggel ont. Némely történet évszámát is jelzi,¹⁷ de 1557 a legkésőbbi dátum, ami újabb bizonyítékul szolgálhat németországi tartózkodása felső határának megállapítására. Persze az emberekkel való közvetlen érintkezésből is sok mindenről szerzett tudomást Bornemisza, akit művei alapján szenvedélyes társalgónak kell elképzelnünk — így a Faust esetéről Wittenbergben.¹⁸ Vagy ime egy különleges sziklaalakulatot magyarázó népmonda: »hallottam, hogy ez a felső Német Országba lött.« Az úrvacsorát vívó papot martalócok útközben kényszerítik, hogy az ostyából adjon lovaiknak. Ló és lovas sziklává kövesülnek.¹⁹ »Ez feleket soc ezret halhatz minden földeken — mondja egy helyütt — csak figyelmezz rea...« S ő ugyancsak figyelmeztet rájuk.²⁰

Talán a német naptáriródalom, melyben a csillagásztól a főszólamot a városi orvosok korán átvették, járult nagyban ahhoz, hogy Bornemiszában erős érdeklődés ébredt az orvostudományok iránt. Az említett Volaterranus-kötetet, mely valószínűleg már apjái is volt, ezidőtájt és ilyen érdeklődéssel tanulhatta át.²¹ Az általa forgatott esztergomi példány 373. levelén, a »De amore impudico« fejezetben egy aláhúzott Plautus-idézet mellett, a könyv »karéján« (margóján) egy N(ota) B(ene) jellel az 1555 évszámot találom bejegyezve Bornemisza Péter keze írásával, ami egyezik az első belső fedőlapon található évszámmal (1. 2. sz. jegyz.) A szöveggel ez semmi összefüggésben nincsen, tehát az olvasó vehette oda szórakozottan az épp folyó évet. Egyéb összefüggéseiben a könyvre még visszatérünk. Itt csak annyit említnék meg, hogy három része (Geographia 1-140; anthropológia 140-281; philológia 281/b.-483/b.11.) az emberi testrészeket, fiziológiát, betegségeket és orvosi ellenszereket tartalmazó kompendium (281/b.-), egy tetszhalott felélesztésének lehetősége (152), a veszttség gyógyítása (152/b.) részesült legnagyobb figyelemben Bornemisza részéről. Erős nemi érdeklődésre vall, hogy ezen belül a »hólyag«, »genitalia«, »genitura« fejezetek még külön sűrű aláhúzásokhoz és margójegyzetekhez jutnak.²² Volaterranus művében e rész teljesen összevág a humanizmus szabad szerelmi felfogásával. Másrészt, mint vallásos gondolkodással szembehelyezkedő és azt romboló szabadgondolkodás propagálója, a humanizmus szoros szövetségben

¹⁴ Schulek 20. l.

¹⁵ P.V. hhhh,ij,b—iiij.

¹⁶ Paul Heiz, *Hundert Kalender Inkunabeln*. Strassburg, 1905. — Hubay Ilona, *Röplapok, újságlapok, röpiratok* 1480-1718, Budapest, 1948. Sajnos Nemzeti Múzeumunk könyvtárának külföldi naptárgyüjteménye még rendezetlen és hozzáférhetetlen. Regiomontanus 1564-ben Frankfurtban nyomtatott naptárához rövid, igen népies stílusban és népi fantáziával írt világtájdrajz van csatolva (N. Muz. Math. a 694/2).

¹⁷ 843/b. lapon: 1528 Saxonia; 861. l. 1557 Freyberg; 875. l. 1554 Wittenberg.

¹⁸ P. IV. 811. — Faust 1540-ben halt meg. Az első népkönyv róla csak 1587-ben jelenik meg.

¹⁹ P. IV. 136/b.

²⁰ P. IV. 883.

²¹ Az 1582-i detrekői Naptárban a csillagjósolásokkal ilyen betegségekkel való fenyegetések párosulnak: »Szemerem testnek veszese, May és Gyomor erőtlenségi, Frantzuc es poklosagoc, Es egyeb fele betegsegec, mellyec az madrakat (?), veseket, szülő testeket, czecczeket algyekokat, mayokat szoktac neheziteni. — A kalendárium »az krakai fő academianac Astrologusa Slovacius Peterneec Irasabol« fordítatott magyarra, de »nihol Slovacius Mathe irasabol még elegyitetet«. Novemberre például azt ajánlja, hogy »az fürdes es hazakodas ritka legyen, Bort iot igyal...« Karácsony haváról pedig azt mondja, hogy »magzatoc szaporitasara, fűszerszamos etelre, io bor italra, es miden melegítőel valo elesre egessegesnek tartyac«. Bornemisza 1562 és 1580-ra kiadott naptárja is ilyen stílusúak lehettek. Ez a nyelv néha nem is áll olyan messzi az Ördögi Kísértetekétől. Volaterranus is elég szabadszájú.

²² Eckhardt, *Balassi B.* 20 kk. II.

áll a haladó orvostudománnyal. Sok humanista erős orvosi érdeklődést árul el, az orvosok közt pedig számos humanistát találunk. Érdekes példa erre Bornemisza kortársának, a Párizst járt Batthyány Boldizsárnak levelezése két bécsi humanista orvossal, Pistalociussal és az alkímista Elias Corvinnussal.²³

Az akkoriban minden állami hivatalban hasznos gyakorlati jogtudomány mellett, talán ilyfajta érdeklődés bírta rá Bornemiszt, hogy Németországból Itáliába menjen. Különböző is gyakori volt, hogy magyar ifjak wittenbergi tanulmányaikat Páduában igyekeztek kiégészíteni, ahol a humanista diszciplinának ép oly híres tanárai adtak elő, mint amilyen kiváló volt orvosi fakultása és jogi kara. Így jön pár évtized múlva Forgách Mihály Wittenberg után Páduába Acidalius nevű német társával, s míg ő maga a jogi karra iratkozik, barátja humanista költő létere az orvosi kart látogatja.²⁴

Bornemisza Páduában orvosi és jogi tanulmányok felé is vonzódott. Az Itáliából magával hozott emlékek egyáltalában más természetűek, mint a Németországhoz fűződők. Mindenekelőtt az a feltűnő, hogy az igen sok német várossal és tartománnyal szemben történetei alig néhány olasz várost említenek, de ezekről úgy szól, hogy ott jártáról bizonyosságot nyerünk.

Krisztus sírjáról írva egyhelyütt elmondja, hogy az »köwből vgy volt ki vagua mint egy boltoczka, az aytai fen aluan, mint egy haz aytai, a mint Velentzebe lattam . . .«²⁵ Telegdi Miklós gúnyolódásából az is kitűnik, hogy elveszett »Fejtegetés«-ének elbeszélése szerint²⁶ Bornemisza Velencében egyszer annak volt tanúja, hogy egy gazdag asszonyt apácaruhában temettek el. Miért nem kérdezte meg okát ott nyomban az inkvizitortól — évődik fölényesen Telegdi Miklos Bornemisza Péter kritikájával: »Valaszt töt volna az keresedre. Feddeted volna meg azokat róla, a kik szemed láttára miueltéc, ha bantad . . .« Más is kihívta Bornemisza velencei tartózkodása alatt Telegdi rosszalását: így az »egy nehany ezer tablac«, miket búcsújárók aggattak ott templomi kegyképek köré.²⁷

Figyelmét főleg ördög-babonák ragadják meg. »Nemelyec kutakat és hazakat czinaltatnac vélec, amint mutattac Paduaban«, de sok egyéb ördögi dolgot is mondhatna, »kiket fölele Olaszországban hallottam, mint lakoztatc nemelly aszonnal, ez az feleknecc minemü fioc születet, azok minemü ördöngösök voltac: minemü dolgokat czelekettek, hirtelen nagy haz epiteseket, es sok praktikakat.«²⁸ Szokatlanul nagyarányú és csodálatosan új technikájú reneszánsz építkezéseket magyarázhatott ily babonával ott a nép.

Népi ördög-babonák mellett összeszed egyéb népi ízű olasz szóbeszédet is. Az akkoriban terjedő *jezuata* rendről, mely a huszitizmussal együtt különleges figyelmében részesült Volaterranus olvasásakor,²⁹ azt suttogták, hogy szerzetesei, a szüzesség érdemét fokozandó, növel hálnak együtt és keresztet tesznek maguk közé: »De vegre fel fele kezdic az feszületet tenni es egy nehany szent asszony megterhesül.«³⁰ Őt, ki Németországban is tudta Dürerről, hogy minél tovább nézi a képeit, annál elégedetlenebb velük,³¹ érdekli itt is a reneszánsz művészet, mint a »következő festő-anekdota bizonyítja: »Töröc Csaszar, midön egy Velentzei ieles kepiroual kepeket iratna, es egy feiet irt volna, Mond az Csaszar: nem iol irtad. Ottan le vagatta egy vduarlo szolgálait es meg mutattya vétket, hogy fel sugurodik az büre az nyakan az vagas vtan.«³² Meg fogjuk látni, hogy ottthon majd egy bibliai elbeszélésébe fognak beszűrődni Olaszországban nyert művészi benyomásai.

²³ Keszthelyi Batthyány-levéltár. — Horváth i. mű 340-45 ll.

²⁴ L. cikkemet *Giordano Bruno a magyar irodalomban*. It. 1950. 102. l. és *Amici, nemici e studiosi di Giordano Bruno in Ungheria*. Rivista di Filozofia, Torino 1951. — A kiválóan képzett magyar predikátorok, Bornemisza szerint, azzal szoktak dicsekedni, hogy Párisban, Bononiában (Bolognában), Wittenbergában tartultak. F. P. CCCCLXIX/b. ld. Schulek 180. l.)

²⁵ P. III. k. ij. utáni l.

²⁶ *Telegdi Miklós . . . jelelete Bornemisza Péter Fejtegetés című könyvére*. Rupp Kornél-kiadás. Budapest 1898. Régi Magyar Könyvtár 12. sz. 94. l.

²⁷ P. I. XLVIII. l.

²⁸ P. IV. 810/b. Goethenek Trientben mutattak egy házat, melyet ördögök egy éjjel alatt építettek fel. (*Italienische Reise* 1786 szept. 10-i levél).

²⁹ Volaterranus 82/b, 143/b.

³⁰ P. IV. 852.

³¹ P. IV. 536/b.

³² P. IV. 875.

Érdemesnek tartja később feljegyezni egy olasz főrend rettenetes bosszúját egy szabón s azt, hogy két talián, milyen különös módon büntette parázna, hűtlen feleségét.³³ Megtudjuk, mit beszélt a nép VI. Sándor pápáról (mh. 1503) és hirhedt fiáról, Borgia Cézarról (mh. 1507!): »Alexander Papa fia Balint, igen lator volt, ki az Atyatis meg étetet volt. De illy móddal : Czinalt volt etelt egy Cardinalnac : az szolgál felettebe azt a poharat az apianac és az fianac adgya, es így vesznek ök magoc«. ³⁴ A milánói Gonzagákkal összefüggésben pedig egy olyan mesét tud elmondani, mi rokon azzal, melyet Puccini zenésített meg a Toszkában : »Mediolanumban Gonzaga fő ember volt. Midőn ennek tiztartoi fogua tartana egy nemes embert és kérne az felesége az wrat, vgy igeri, ha az asszony engedne neki, az asszony wra életiert enged : De az wrat oztan meg öleti es csak az testet adgya felesegenc, az asszony az dolgot meg ielenti Gonzaganac. Az wr keszereti az tiztartot, hogy az Aszont felesegül vegye. El veszi es meg esküszik vele: Az vtan meg öleti az tizt tartot, es minden marhaiat az aszonnac adattya«³⁵. Egy Rosa nevű »lázadóról« viszont azt tudja, hogy öngyilkossá lett és csak azt kívánta, hogy Cato sírja mellé temessék el.³⁶

A páduai Spira Ferenc doktor 1550-i esete az inkvizícióval szintén mélyen felháborította. Ez nálunk már korábban elhíresedett. Tőke Ferenc 1553-ban terjengős versben dolgozta fel Spira szomorú történetét. Bornemisza ismételtlen említi prédikációiban és Tőke Ferenc versét felveszi Énekeskönyvébe.³⁷

Az olasz országban egy fő Doctor vala
Ki Spira Feretznc hiuattatic vala,
Czivadella váras ű hazai vala
Ötven esztendőben mikor irnac vala

.....
Papa követetül ő be arultatec,
Vgy mint hittül szakat eretnec mondatec
Azert Velenceben gyorsan hiuattatec.

Szerencsétlenségére a gonosz lélek ezt súgta neki :

Azert azt mondom sies Velenceben
Janos kardinalnac hamar eleiben,
Romai papanac mit ellene montal
Mond vissza valamitte predikalottal.

Ő hajt az ördög kísértésére :

Keszeritete arra, hogy ő azt fogadna,
Papa szent-egyhaza valamit tartana,
Azon kösseg elöt mind visza szollana
Azt mit Papa ellen predikalott vala.

Megteszi, de belebetegszik. A versszerző felemlíti a híres orvosok nevét, akik gyógyítani próbálták, majd az ördögűzési kísérleteket, melyek mind sikertelenek maradtak.

Az vtan az Spira az ő hazaiaban
Meg holt volt, azt iriac
Kétségben, kinnyaban
Papa ellen valo nagy kialtasban
Azert ezt titkolni akartac vaksagban.

Arany Tamással kapcsolatban Révész Imre³⁸ szépen megrajzolta ama eretnekségek terjedését Felső-Olaszországban, melyekhez Spira Ferenc is tartozott. Camillo Renata terjesztett ott a

³³ P. IV. 876/b., 890.

³⁴ P. IV. 873.

³⁵ P. IV. 873-74.

³⁶ P. IV. 571/b.

³⁷ *Énekek három rendben*, Detrekő 1582. CCXLI, CCXLVI. II.

³⁸ Révész Imre, *Debrecen lelki válsága 1561—1571*. Ért. a törttud. köréből XXV. köt. 6. sz. Századok, 1936.

40-es évektől kezdve egy spiritualisztikus libertinus predestináció-hitet. A velencei köz-társaság, melyhez Pádua is tartozott, és az Itáliával határos svájci vidék tele van e moz-galommal. A vélemények tisztázását először 1549 végén és 50 elején Vicenzában tartott össze-jövetelükön kísérlik meg. Ezen a »Collegia Vicentiná«-n foglalkoztak többek közt az ördög kérdésével is.³⁹ A vétek-ördög azonosítás, ami Bornemiszában már németországi tartózkodása alatt kialakult, Itáliának népi babonákkal átítatott légkörében még jobban megerősödött. Vicenza velencei fennhatóság alá jutásáról különben nagy élvezettel beszél el ismételtén egy népi ízü mesét: »Vicentiában kéreti az Wr (fejedelem) egy polgar leanyat, es hogy nem adgya, erőuel el hozattya, es az szöplözes vtan, konzolua vissza küldé, Ezert amaz a Velenczeseknek adgya az varast.«⁴⁰ Polgári erkölcs és feudális buja kényuraság ütköznek össze a történet-kében. Velencén és Páduán kívül Bornemisza esetleg járt Vicenzában is.

Az olasz néppel talán több volt az érintkezési lehetősége mint a némettel,⁴¹ mert jelleméről több megfigyelést közöl. Tudja, hogy »Olasz országba nagy czuda, a ki az piatonz tantorogua menne, reszeges miat: azt öc disznonac tartya.«⁴² Megemlíti, hogy ott »a buja-sagot . . . csak bünne sem ismerne«;⁴³ mikor pedig egy Itáliában utazgató herceg elmeséli neki, hogy »midőn egy templomba nézni mentec volna, el jö egy koldus szabasu es hogy mar viragot hint az Cardinal elöt által veri handsarrak, hozzátészi: »Ez fele dolgoc gyakran esne Olasz országban.«⁴⁴ Ha Németországban öröme tellett az Eulenspiegelben, itt a népi fantáziát annyira híven tükrözö Orlandot olvassa,⁴⁵ s egy célzás az »erős virtus«-ra, mely »niha egy mirges szunyog czipese miat meg halhat«, esetleg Luigi Pulci Morgantejának, egy másik népi fan-táziájú lovagregénynek ismeretére vall.⁴⁶

Talán már korábban, olasz útjára készültében olvasta át és huzogálta buzgón alá abból, amit az olasz irodalomról Volaterranusában talált, a Danterói, Petrarcaról és Boccaccióról szóló sorokat, míg a rá következő humanizmusról szóló rész tisztán és jegyzeteletlenül marad.⁴⁷ Az Ördög Kísértetek történetei közül, ha nem számítjuk a régi remetekről szólókat, melyek a Major György által 1544-ben Wittenbergben újból kiadott »Vitae Patrum«-ból valók,⁴⁸ csak kettőnek a forrását sikerült eddig felkutatni, s mindkettő Boccacciora megy vissza, még-pedig olyan novelláira, melyek nem részesültek Petrarca vagy Beroaldus humanista fel-dolgozásában, mint azok, melyeket latinból széphistóriáink tolmácsoltak. Az egyik Trágár Balázs históriája,⁴⁹ melyről már elterjedt népkönyvünk is volt, a másik egy sz. Ferenc alak-jában egy szép, de ostoba nőt megejteni készülő szerzetes esete, kit a férj sz. Péter képében agyabugyál el.⁵⁰

Hogy Bornemisza huzamosabban tartózkodott Olaszországban, mint eddig gondoltuk, arról bizonyosság a népi jellemről idézett megfigyelésein kívül az is, hogy Posztilláiban nem mulaszt el semmi alkalmat, hogy emlegesse. Krisztust — mondja — Velencéből ma is ki-üznek,⁵¹ s nem is a nagy városokban — Rómában, Velencében, Bécsben, Florenciában — terjed hamisítatlan tanítása, hanem a kis falvakban.⁵² A fejedelemségek (politikai vezetés) »külömb külömb helyeken külömben külömben vadnac el ründöluen, Romaba, Velentzebe, Beczbe, falukba masskeppen.«⁵³ Egy helyütt az aktualizálásban annyira megy, hogy azt állítja, az apostolok, a zsidók közt nem érvén célt tértetésükkel, németek, magyarok, cigányok és törökök

³⁹ U. o. 26. l. — Barlay Szabolcs, *A magyar reformáció és az északolasz szabadgondol-kodás*. 1949. — Horváth I. id. mű 348 kk. ll.

⁴⁰ P. IV. 892, V. 515/a, b.; F. P. DCLXXXI/b, Vicenza 1404-ben került velencei fenn-hatóság alá.

⁴¹ A német férfiak és asszonyok öltözködéséről P. IV. 547-48. l.

⁴² P. IV. 546.b.

⁴³ P. V. 308.

⁴⁴ P. IV. 874/b.

⁴⁵ P. IV. 839/b. Az Orlando Furioso, ha erről és nem valami népkönyvről van szó, 1516-ban jelent meg első kiadásban.

⁴⁶ P. IV. 535/b.

⁴⁷ Volaterranus 244/b. kk.ll.

⁴⁸ Schüle 317. l.

⁴⁹ P. IV. 839/b. — Decameron III.1.

⁵⁰ P. IV. 887 — Decameron IV. 2. — Király György, *Két Boccaccio-novella XVI. századi irodalmunkban*. Irodalomtörténet 1918. 311-14. ll. A német közvetítés feltételezése, mikor Bornemisza őket Itáliából is magával hozhatta, feleslegesnek látszik.

⁵¹ P. I. G. ii 2.

⁵² P. I. CLXXIV b.

⁵³ P. V. 404/b.

közt kezdték terjeszteni a nép nyelvén az igét,⁵⁴ s azok mellé a nemzetiségek mellé, melyek közt maga is működik, igen gyakran az olaszt is hozzásorolja.⁵⁵ Másszor, akárcsak az olasz humanisták, a régi római birodalom helyett Olaszországot mond,⁵⁶ ha pedig inyenc falatokkal, megrakott asztalról szól, sohasem hiányzik róla a narancs, citrom, lemonia, füge, pomagranat és az olasz malozza-bor.⁵⁷

Olasz ismerősei közül csak háromról szól, kettő közülük orvos. Az egyikkel különös kaland esett. Éjjel Velencében egy ember jött házához, hogy beteghez hívja. Mikor beeresztették, pallost rántott és fenyegetéssel pénzt zsarolt ki tőle. Másnap reggel a doktor ráakadt, de »latuan soc gyermekit, nem bantotta.«⁵⁸ A másik »híres neues olasz orvos doctor« volt, aki sok fizetést kért betegeitől, nagy fejedelmek éltek tudományával és igen emberségesen viselte magát. Vele talán már Bécsben került ismeretségbe és olyan bensőséges viszonyba, hogy »ittkon csak neki kezdte vala beszelleni sok lelki furdalait. Quam maxime tempestates sunt in homine: Ambito, luxuria, auaritia et id genus alia... Es ketten beszeltuc egy masnac bibeyet...«.⁵⁹ A harmadik páduai vagy velencei ismerőse lehetett. Ez Jeruzsálembé zárándokoltában Zólyomban felkereste őt, mikor Balassi Jánosnál volt prédikátor. Tréfálkozva beszéli róla Bornemisza, hogy penitencia-tartásra megfogadta, hogy föttet nem eszik, míg céljához nem ér: »Ez midön kaposztas hullal kinaltam, vgy vötte el, ha előszer aldomast vetnec rea es meg öldoznam. Ez is bolond aitatossag!«⁶⁰

Ha olaszországi tartózkodása kapcsán nem is látjuk semmi jelét, nem tudjuk elképzelni, hogy Volaterranus ifjú olvasója ott, a hely színén ne érdeklődött volna a humanista irodalom iránt. Ő, aki ebben a könyvben oly szorgalommal huzigált alá és jegyzetelt mindent, ami a szerelemmel összefügg, ki később nem egy önvallomásában gyónja meg lángoló bujaságra hajlamos⁶¹ heves vérmérsékletét, akit bécsi tanára némi szelíd gúnyval *ανήρ καλός και αγαθός* nak nevez és házasságát »deo iuvante comicam et non tragicam κατὰσροφήν«-ként könyveli el,⁶² hogyan ne olvasta volna Lorenzo Valla »De voluptate«-jét, Beccadelli »Hermafroditus«-ának inycsiklandó költeményeit és az akkoriban híres neves Aretoninak szabados hangú prózáját. A Posztillák idején persze nem illenék ilyen olvasmányokat emlegetni, de azt hisszük, részük van abban, hogy az Ördögi Kísértetekben oly szabadon mer szólni a szerelemről és mindenféle eltévelyedéséről. Telegdi Miklós így is ez utóbbi művével kapcsolatban az »*Ars amandi*«-t és Boccaccio »*De natura deorum*« (helyesen: De genealogiis deorum) című munkáját fogja emlegetni. Honnan idézi — kérdi — azt az 56. részt, mely mellől a nyomda nyilvánvalólag elfelejtette a forrást kiszedi: „Én hiszem Bochatiusnál akartam mondani de natura deorum. Auagy Quidiusnal de arte amandi, Mert a mint ördögy kertető praedicationdbol meg teczic, ezeket gyakorta es szorgalmatossággal szoktad olvasni.«⁶³

II. Az Elektra

Módszeres humanista tanulmányokat Bornemisza úgy látszik csak Bécsben Tanner György vezetésével kezdett. Ez a kiváló osztrák humanista először mint egy császári tanácsos gyermekeinek nevelője került Velencébe és Páduába, ahol később Miksa császár könyvtára számára gyűjt kéziratokat s a római jog körébe vágó tanulmányokat folytat.⁶⁴ Lehet, hogy

⁵⁴ P. III. cccccc, iij l.

⁵⁵ P. V. 73/b 102, 196/b.

⁵⁶ A nagy Pompeius dicsekedett »hogy egy laba dobbantasual egez Olaszországot meg tölti sereggel« P. IV. 533; ». . . eleget sapolodot szent Pal, midön nagy soc vakmerő undóc gonosz nepec között kellett iarni es tanyítani, Syriaba, Asiaba, Macedoniaba, Görög orszagba, Olaszorszagba, kic sok ezer balványozásokkal fertzettec voltac... F. P. DCXXXIIIb.

⁵⁷ P. IV. 543, 761, V. 78/b. — a *malozásról* I. Koltay-Kastner J., *Rimay János Balassi-előszava* E. Ph. K. 1948. 87-90 ll.

⁵⁸ P. IV. 882.

⁵⁹ P. IV. 846, rá céloz u. o. 535/b.

⁶⁰ P. IV. 815.

⁶¹ P. IV. 885 »Langozo buia keuansagoc«

⁶² Elektra-kiad. Utószó III. l.

⁶³ P. II. előszó, X 3/b, X 4/b. l. — Rupp-kiad. 15-16. ll.

⁶⁴ Schulek 15. l. — Turóczi-Trostler József, *A magyar nyelv feljedezése*. Budapest, 1933, 81. l.

Bornemisza még Itáliában ismerte meg — 1556-ban ott tartózkodott — s kedvéért jött Bécsbe, ahol Tanner 1557 januárjában kapta meg azt a görög katedrát, melynek betöltője korábban Sylvester János volt.

Bornemisza már Volaterranusának »karajára« is kijegyez egy-két görög szót. Nagyon érdeklí, amit ott Platonról, a humanisták nagy filozófusáról, s különösen az államról, családi életről és erkölcsről vallott nézeteiről talált. Epikuros és a sztoicizmus is aláhúzásokkal vannak megjelölve.⁶⁵ Tanner előadásainak hatása alatt most mindez rendszereződik és latin meg görög olvasmányokkal bővül. Most kezd talán adagiumokat, bölcs mondásokat kiírni és gyűjteni főleg latin írókból, ha ugyan erre nem korábban buzdította már Volaterranus, kinek mindenre vannak ilyen példái: De felicitate, De labore, De otio, Exempla mansuetudinis et patientiae, De amore impudico, De amore pudico, s külön is összeállítva: Adagia graecorum, Adagia latinorum.⁶⁶

Megismerkedik Aristoteles, Cicero és Hermogenes retorikai elveivel,⁶⁷ de Tanner lelkesült magyarázatai főleg a görög tragédiáiról — Euripides, Sophokles — iránt keltenek benne érdeklődést. Az újonnan kinevezett tanár bátorítja hallgatóit a fordításra, sőt előadásra. Az olasz Coriolanus Martiranus az Elektrát, melynek különösen sok az erkölcsi és politikai mondanivalója a humanista utókor számára csak, az imént (Nápoly 1556) fordította le ékes latin versekben, eredeti szerkezetét változtatlanul megtartva és csak részletekre szorítva keresztény szellemű átdolgozását.⁶⁸ Giraldi »Discorsi«-jában (1554) ezt mondta Sophokles legjobb tragédiájának. Franciára már korábban lefordította (1537) Lazare de Baif, a volt (1530-33) velencei követ. Tanner járt Franciaországban és bizonyára tudott róla. A velencei Aldus Manutiusnak XVI. század eleji Sophokles- és Euripides-kiadásait maga is láthatta Velencében és tudhatott arról, hogy a nagyírú Filelfo a görög tragédiának milyen csodálója volt. Melancthon Wittenbergben, ahol Vitus Winsenius 1546-ban Sophokles teljes latin szövegét adja ki prózában, »schola privata«-jának tanítványaival latinul görög tragédiákat adat elő — először 1525 farsangján Euripides Hekubáját, melyet más három Euripides-tragédiával Lodovico Dolce 1543 és 51 közt olasz fordításban, vagy inkább aktualizáló átdolgozásban adott ki. Giovanni Andrea dell' Anguillara pedig ugyancsak Velencében fordítja olaszra Sophokles Oedipusát, melyet 1556-ban, mikor feltehetőleg Bornemisza ott tartózkodott, Páduában elő is adat.⁶⁹ A téma tehát a levegőben volt. Bornemiszával körülbelül egy időben, 1558 júniusában. Hans Sachs is elbeszélő költeményében tárgyalja »Clitemnestra, di mörderische Ehebrecherin« historiját, a végén levonva a morált: Így jár a házasságtörő asszony!⁷⁰

ASophokles-ésElektra-téma benne volt abban a humanista levegőben is, melyet Bornemisza az új bécsi élménykövetkeztében most már tudatosan szív magába. A bécsi egyetem magyar hallgatói közt eleven emlékezetben élt Sylvester János példája, »az ki először magyarul fordította az új Testamentumot.«⁷¹ Vállalkozik hát a fordításra, annál is inkább, mert pártfogójától Perneszy Györgytől, Nádasdy Tamás nádor benső emberétől a kiadás költségeinek fedezését remélheti. De ő, akinek oly nagy érzéke van a valóság és a maga korának erkölcsi problémái iránt, a görög klasszicizmus béklyói közt nem érzi jól magát. Meg is mondja előszavában, hogy nem fordít, hanem adaptál és modernizál: »...magyarul fordítottam jobbrebe, Jollehet az iateknac szeb voltaert sokat hozza attam, es mas modon rendeltem, kit

⁶⁵ 209/b, 350/b, 418/b. II.

⁶⁶ 363-74, 401-402. II.

⁶⁷ Bornemisza latin utószava »Lectori candido«. Ferenczi-kiad.

⁶⁸ A nyomdai ritkaságszámba menő Coriolano Martirano átdolgozásnak csak első lapjait volt alkalmam fotokópiában összevetni a Bornemisza szövegével, de e felületes vizsgálat alapján nem volt köztük semmi összefüggés megállapítható. Okvetlenül helytálló Klaniczay Tibor lektori észrevétele, hogy a görög eredetin kívül Bornemisza előtt felküdhetett valami humanista fordítás vagy átdolgozás is, mert a szereplők neveit latinos alakjukban írja, sőt Parasitus esetében vocativust is használ. Ha valakinek módjában lesz majd valamennyi a magyar Elektrát megelőző német- és olaszországi latin és népnyelvű fordítást meg átdolgozást átvizsgálni, talán ráakad a kérdés nyitjára és pótolhatja majd azt a Klaniczay által tanulmányomban észlelt kétségtelen hiányosságot is, hogy nem szól arról, miként fogják felők és hogyan aktualizálják, esetleg hasonlóan, politikai értelemben ugyanezt az Elektra-témát.

⁶⁹ Wilhelm Creizenach, *Geschichte des neueren Dramas*. Halle, 1918. II. köt. 350-356, 381, 395 II. — Türoczi-Trostler id. mű 82. I.

⁷⁰ Hans Sachs, herausgegeben von Albert von Keller, *Bibl. des Litterarischen Vereins in Stuttgart*. Thübingen, 1877. VIII. köt. 687-690. II. — A budapesti egyetemi könyvtárnak van egy szép 1553-i görög nyelvű párizsi Sophokles-kiadása (Hepta dramata. Hb. 81). Vajjon van-e valami köze Bornemiszához?

⁷¹ P. IV. 535.

mindazon által neki (Sophoklesnek) tulajdonítoc, mert az ő akaratiat koeuettem.⁷² Ez szóról szóra igaz is, s ezáltal — mint Juhász Géza megállapítja — »antik és magyar szellem összeolvadásának egész renaissance költészetünkben nincs magasabb rendű alkotása.⁷³

Bornemisza Sophokles osztatlan szövegét öt felvonásra s ezeken belül jelenetekre osztja, mindegyiknek élén a »szóló személyeket« is felsorolva. Az I. felvonás 4, a II. 7, a III. 5, a IV. 3, az V. 6 jelenetet számlál. Ez megfelel az általánosan kialakult humanista gyakorlatnak, de a szerkezet ily megdagasztásával éppen nem humanista célt szolgál. Azért volt rá elsősorban szüksége, mert Sophokles hármasság szerint tömörített cselekményét 6 felbontja. Az I. felvonás közvetlenül Agamemnon meggyilkolása után játszik, a többi húsz évvel később. Helyegység sincs a darabban, mert az I. felvonás Aegistus és Klitemnestra udvarában, a II. 1-2 jelenete Orestes tartózkodóhelyén, »Phocusbeli tartoman«-ban történik, a többi ismét Aegistus palotájában. Az I. felvonásban tanúi vagyunk Aegistus és Klitemnestra örömeinek, Elektra bánatának Agamemnon meggyilkolása felett. A második bemutatja Orestest, aki 20 évvel később ifjúvá serdült száműzetésében, amint »Mester«-ével hazájába való visszatéréséről tárgyal; azután Klitemnestrát, akit hosszú boldogság után most először rossz sejtelmek gyötörnek, s ezért el akarja tenni láb alól Elektrát. Nyilvánvaló ebben az elrendezésben, hogy Bornemisza valószerűbbé akarja alakítani a cselekmény kifejtését. Az eredeti darab hangulati egységét is megbontja, mikor új személyvel egészíti ki a szereplők sorát. Parasitus, a csak hasznót kereső udvari ember Sophokles komor tragédiájába a shakespearei humor és komikum színeit keveri. Általában csak a III. felvonástól kezdve követi szorosabban Sophokles drámájának menetét.

A másik különbség feldolgozás és forrása közt az, hogy — mint ezt Móricz Zsigmond igen szépen kifejtette⁷⁴ — Bornemisza a görög témát aktualizálja, magyar viszonyokhoz, jellemhez és beszédmóddhoz szabja, az egész történetet pedig olyan lélekrajzzal adja elő, ami azt a XVI. század embere számára kézzelfoghatóvá teszi. Ebben tanára lehetett segítségére, aki »az egész mesét (bizonyára egyetemi előadásaiiban) az erkölcsi és politikai helyekre nézve filozófus módjára oly szorgalommal és munkával tette alkalmassá, hogy bárki könnyen beláthatta e tan legnagyobb hasznát a közéletben«⁷⁵ Az Elektra-Chrisothemis ellentétből kétség-telenül Tanner elemezte ki azt a korában időszerű problémát, hogy igen kemény tirannusi elnyomatás alatt vajjon az erőszakkal való bátor szembeszállás vagy az időtől orvoslást váró beletörődés-e a helyes állásfoglalás. A humanisták zsarnokgyűlölete teljesen megfelel lelkületének s ezért maga is szívvel lélekkel az Elektra pártjára áll. A Mester azonban a darab végén megtoldja ezt még ama kétségének kifejezésével, hogy a gyilkos nagybátyán győzedelmeskedő, de oly súlyosan terhelt családból származó Orestes fogja-e »magát forogtatni tudni« az elnyert fejedelemségben és nem fogja-e magát »mint teb atiaifiai« elveszíteni. Ha szem előtt tartjuk Bornemisza későbbi ismételt bátor kifakadását az uralkodó Habsburg-herceg ellen, hogy Rudolphus császár asztalánál 1577-ben szolgálóknak öltözött ördögökkel tálaltat fel és örül Báthory Istvántól Danczkánál elszenvedett vereségének, akkor talán tovább is mehetünk Klaniczay Tibor elemzésének eredményein⁷⁶ s egyenest kézzel találhatunk arra, hogy a Habsburg-háztól nem sok várniulója van a magyarságnak!

A cselekménynek időben és térben, valamint lélektani tekintetben történő valószerűsítése mellett, valamint azon képessége mellett, hogy korhoz, magyar élethez, politikai helyzethez tudja idomítani mondanivalóját, Bornemisza drámájának harmadik alapvető jellemvonása: a tanító, erkölcsi és vallási célzat erős kihangsúlyozása. Utószavában aláhúzza hogy a tragédiák előadása a görögöknél is nevelő célzatot szolgált, annál inkább kell ily feladatot szem előtt tartania a keresztény írónak. Hogy isten büntetése, ha nagy késő is, de eléri a bűnöst: ezt példázza Klitemnestra története, s a szóló személyek ily értelemben emlegetik istent. Klitemnestra imája és maró gúnnyal megírt bizakodása annak olcsó sikerében pedig először egyenest a Balassi Menyhárt áruktatásának és az Ördögi Kísérteteknek egykorú feudális fertőjére enged egy oldalpillantást.⁷⁷

⁷² Előszó.

⁷³ *Prot. Szl.* 1939. 32. 1.

⁷⁴ *Nyugat* 1930. II. 809-822. II. és Móricz Zsigmond: *Válogatott irodalmi tanulmányok*. Budapest, 1952.

⁷⁵ Latin utószó, Ferenczi Z. fordítása.

⁷⁶ Klaniczay, *A régi magyar irodalom* I. rész. Egyetemi jegyzet. Bp. 1952. 285. 1. — P. IV. 801/b, 870/b., Schulek 109-111. II.

⁷⁷ Act. III. sc. I. Aegistus, mikor azt hiszik, megszabadult Orestestől, felteszi magában, akárcsak a Postillák nemes-fejedelmei, hogy (V. 1.) »Országot épít, várat rakattat, sok kenczet takartat«. A pogány Mester gáncsa is mintha csak onnan volna (V. 6.) a »nagy sok gonoszságok, fősvénységek, bujaságok, tobzódások ellen.« — Ma is megoszlanak a vélemények arról, joggal tulajdonítható-e Bornemisza Péternek a *Balassa Manyhárt áruktatásá*-nak szerzősége. L.

Ez az erkölcsi és részben vallásos áthangolás azonban semmit sem változtat azon a tényen, hogy itt humanista munkával van dolgunk. Az isten emlegetése benne ismételtlen vegyül össze a »humanitas« értelmében vett »emberség« eszményképül állításával. A Mester dicséri Orestes »szep természet, io vitességet, tökéletes emberseget«, s nem marad el a játékból a humanisták Fortunája sem, mely »nem mind eltig egi állapotban marad.«⁷⁸ Az erkölcsi szándékkal pedig egy másik cél kapcsolódik össze. Az, hogy a görög nyelvben tudatlan honfitársai lelkét feltűzelje, megizlettetvén velük a tragédiák hasznát; valamint az, hogy a még első gyermekkorát élő magyar irodalmi nyelvet a fordítás nehézségein kipróbálja, mire Sophokles és Euripides Ciceronál, »a római ékesszólás és bölcsesség fejedelménél« is alkalmasabb, de amit épp Cicero szellemében kicsiszolt magyar nyelvvel kísérelt meg.⁷⁹

A református és humanista törekvések összeegyeztetésében az utóbbi elemek vannak túlsúlyban. De mögöttük nemcsak Sophokles görög szövegének ismerete, hanem rajta túlmenő antik műveltség rejlik már. A darab végén az eredeti szövegtől függetlenül kerül szóba az Atridák családjának Tantalustól Pelepson, Tyestesén keresztül Agamemnonig terjedő sötét multja és az Utószóban Ovidius szavaival is megszólaltatja Aegistust. Hogy Bornemisza az eredeti görög szöveg alapján dolgozott, azt Waldapfel Imre annak megmutatásával is bizonyítja, hogy a magyar szöveg egyes részei a görög tragédia jambusainak zenéjét őrizték meg. »Gondolni lehetne arra is — mondja — hogy Bornemisza formailag és tartalmilag egyaránt hű fordítással is megpróbálkozott, és a kiemelt akkordok ennek a próbálkozásnak önkéntelen maradványai, vagy arra, hogy egyszerűen a fülében csengő görög szöveg kényszerítette nyelvére akaratlanul a jambikus lüktetést«, ami főleg a mondatvégekben és kiemelkedő szövegekben válik érezhetővé. Waldapfel hívta fel arra is a figyelmet, hogy a mondatvégző klauzulában Bornemisza Cicero ékesszólásának hatása alatt is áll, s hogy így az utószóban általa említett stílusprogram nem maradt hiú törekvés.⁸⁰

III. Bibliai elbeszélések

Harcos protestáns színvallása miatt kellett Bécsset elhagynia. Talán Nádasdy Tamás nádor is — aki pedig aféle nyomdász-prédikátor-irodalmárt remélt belőle magának nevelni, amilyen Sylvester János volt korábban birtokán — ezért ejti el. Hazatérte, és rövid magyaróvári, majd kassai tartózkodása után Bornemisza Debrecenbe is elkísérte Hosszár Gált nyomdájával. Onnan juthatott el újra Husztra, ahhoz a prédikátor ismerősehez, aki talán külföldre segítette volt. Ők ketten lehettek rá döntő befolyással abban, hogy végleg a lelkészi pályát választotta élethivatásul. Bécsben és további földi tartózkodása alatt szerzett műveltsége hírének köszönhetően azután, hogy 1564-ben az udvartól a Nádasdynál függetlenebb Balassi János hívta meg zólyomi várába prédikátorául és Bálint fiának nevelőjéül.

Schulektől eltérően az 1560-64 közti időre tesszük Bornemisza első két bibliai históriáját, melyekkel visszatér ifjúkori kedvteléséhez, a költészethez. Ha a tárgy felfogása és

Horváth J., id. mű 411 kk. II. és Kardos Tibor új feltevést Heltai Gáspár szerzőségére vonatkozóan: *Kodály-émlékkönyv*, Bp. 1953. 167. l. — Nem értékesítette ily vonatkozásban eddig a kutatás azt a tényt, hogy Bornemisza, mikor már Menyhárt fiának, Balassi Istvánnak bőkezű pártfogását élvezte, visszaemlékezvén a Folio Postillának hozzá intézett ajánlásában az apjánál töltött időre, igazságot szolgáltat *katonai* erényeinek: »Hogy Swendi Lazarral, a Felseges Maximilianus Csaszar országos hadanac fő Capitannaual, midőn együtt hadakoznec: Ackor en magamis beszeltem mind kettőuel Vnguart . . . Ez hazaiaba Nemet országba meg tertebenis, mind aztala fölött, es mind egyeb időkbe soc fő helyeken nagy becsülett emlegette az ő benne latot hadakozo ioszagokat . . . kiröl olly diczökedesselis szolt, hogy sohol eletebe massat hadakozasba nem latta. Azonkeppen egyeb fő nepekis kic egy hadba vele voltac, czudaltattyac tebolgys nekül valo elmeiet, es batorsagoss szuuet, mind a Had viselesben, mind annac rendeleseben, mind az hartzolasban. *Es meg az törtint változasokbanis*, kiröl amelkodassal beszellic, hogy noha soc czatakon es derec hadakban volt, de soha meg nem gyözetet, mikor ő volt fő, hanem ő gyözet meg mast mindenszer. Kiröl a Nagysa: Forgats Simonnac Magyar országi fő Capitannac is lattam irasat (kijss vele forgot egy hadba) Mellybe emlekezc, *Hogy ha Deaki tudomanis* mellette lett volna, es elne, ez mostani vilagnac Czillaga volna.« Azt hiányolja, hogy nem volt a római történet példáin nevelkedett tudós hadvezér, s csak vigyázatosan céloz pálfordulásaira.

⁷⁸ Act. II. sc. I, IV. 2.

⁷⁹ L. Waldapfel Imre, *Bornemisza Péter nyelvművészete*. Nyugat, 1931, I. 124-126. II. — Zolnai Béla, *Magyar Nyelv*, 1926. — Elektra utószava.

⁸⁰ Waldapfel Imre id. cikk.

megfogalmazása szempontjából vizsgáljuk őket, a kettő közül régebbinek »Az teremtsérlő» szülő versezetet kell tartanunk. Nem egyéb ez, mint száraz, adatszerű kivonata Mózes I. könyvének és a II. elejének. Dísztelen ridegségére azonban az akrosztichon latin mondásában leljük meg a magyarázatot: »Mihi autem absit gloriari nisi in cruce Domini Nostri Jesu Christi«. Egészen úgy hangzanak e szavak, mintha e friss-sütetű prédikátor őket új jelmondatul akarná választani és vele tudatosan meg akarná tagadni a humanizmusnak ama régi, világi irányát, melyet az Elektrában követett s melynek célja a földi dicsőség megszerzése volt, bármennyire igyekezett is erkölcsi értelmet kisajtolni az antik témából.⁸¹

A másik e korba tartozó bibliai történet, a »Cantio Szent János látásáról«,⁸² szintén bibliai szövegnek, az Apokalipszis XXI. és XXII. fejezeteinek kivonatolásán alapszik, de forrását már sokkal szabadabban kezeli és egyéni betoldásokat enged meg magának. Ilyenek az üdvözültek boldogságának (49-51. ss.) és az elkárhozottak fájdalomának (58-65, 70-75 ss.) ecsetelése, valamint a költemény prédikáló buzdítással való befejezése. Régi orvosi érdeklődésének nyomát kell látnunk abban, hogy a csodás túlvilági város bibliai folyópartjain növő fák levelei, melyek ott — nyilván dogmatikus értelemmel — »a pogányok gyógyítására« valók, Bornemiszánál igen hasznosak az betegeseknek« (45 s.) De ebben a versben, melyet Schulek a Síralmas énekkel egy időben, külföldi tanulmányútját megelőző korból keltez, merül fel először két olyan motívum, mi később mind szélesebb hangszereléssel fog harsogni egész életművében. Az egyik a német és olasz peregrinációk alatt leszűrődött ördög-vétek azonosítás: »Az ördög köztünk mind éjjel-nappal erősen forgódik«, halljuk itten (97. s.). A másik, mely az Elektrában csak közvetve nyilvánulhatott meg, nyílt társadalmi bírálat a feudális uralkodó osztállyal szemben. Meghiszem azt — mondja (89-90. ss.) — hogy az urak szívesen bemennének az üdvösség gyönyörű túlvilági városába,

De mint az lopok az draga hüttül igen tauul vadnak
Olliakrul szolok, kek eyel nappal ördögnek szolgálnak.

S ehhez fűződik Krisztusnak már egészen Bornemiszta környezetéhez és híveihez szabott demokratikus kijelentése

Én országotam minden embernek egyarant szerzettem
Akar racz legien, akar Tot legien, akar czigan legien

(79-80. ss.)

Mint a záróversszak bizonyítja, versét valóban ukrán-román vegyes lakosságú vidéken, a máramarosi Huszt várában szerezte. Munkácskája hely és év nélkül, de valószínűleg Debrecenben jelent meg nyomtatásban.⁸³ Az akrosztichon az utolsó strófában szereplő Bornemiszta nevet humanista alakjában ismétli meg: PEFRUS ABSTEMIUS, ami figyelmeztetésül szolgálhat arra, hogy az előző költemény jelmondatában foglaltatott szakítás a humanizmussal inkább formális, semmint lényegbe vágó.

A zólyomi prédikátorság első éveiben Bornemiszának három újabb verse születik. Kettő bibliai elbeszélés. »Az itéletről« és »Isten városáról, az menyországról«, a harmadik vallásos mezbe öltöztetett igen szép »Énekecske gyermekek rengetésére«⁸⁴. Világi bölcsődal Balassi Jánosné Sulok Anna részére, kinek nevét az akrosztichonba foglalta. Közvetlenül tehát élményhez, gazdája családjában egy gyermek születéséhez kapcsolódik, de az egykori friss búcsúdaltól az a távolság választja el, ami a megkomolyodott prédikátort választotta el a régi gondtalan vándorlegénykétől.

A két újabb bibliai história az előző kettővel szemben igen tanulságos fejlődésről tesz bizonyosságot. Hosszabb költeményekről van már szó. Az első 808, a második 330 sorból áll. Az augusztinusi csengésű »Isten városá«-ban, az utolsó strófa vallomása szerint, 1567-ben, Zólyom várában, a »Szent János látomása«-t dolgozta fel újból. Kündulási pontjuk is azonos: Mindenki csak marhájának, földi házának romlásán jajgat, de a mennyországnak édes lakásán keveset törődik. De itt már egy természeti képpel hozzá meri tenni: »Arnyék ez világ, hamar elmulik, miképpen az virág.« Ami amott a bibliai kifejezés megtartásával 12.000 futamnyi távolság volt, itt konkrétabb szavakkal 200 mérfölddű lesz. Ennyi a csodás várost körülvevő négyszögbe futó fal minden oldala. Azután az apokalipszis leírása 12-12 különböző drága-

⁸¹ Régi Magyar Költők Tára VII. köt. 214. l.

⁸² U. o. 208. l.

⁸³ U. o. VII. 404. l.

⁸⁴ U. o. 222, 229, 212. ll.

kőből faragott oszlopból álló reneszánsz loggiával *bővíül* (49-63. ss.) Ezek az oszlopok 20-20 mérföldön valának »változva«, ami nem vág egybe azzal, hogy az egész távolság, melyen el vannak helyezve, nem 240, hanem csak 200 mérföldet számlál. »Nagy mesterséggel, *virágos-képpen* vadnak kifaragva«, azaz virágdíszítésű reneszánsz oszlopok. A Jelenésben a fal 12 kapuja »tizenkét gyöngy ; minden egyes kapu egy-egy gyöngyből vala ; és a város utcája tiszta arany« (XXI. 21.). Bornemisznál kapuk és városköveket reneszánsz csillogást, de egyben népmesei zománcot is nyernek :

Tizenkét kapu mind környös körül drága kőből vagyon,
Mindenik kapu külömb drága kő, külömb színe vagyon

(71-72 ss.)

A piac kövezete pedig egyenest velencei mozaik :

Tiszta aranyból város piacza mindenik utcája,
De *rakásának* és szép módjának csuda az *czifrája*

(81-82 ss.)

A parti fák levele azonban itt is »betegösöknek hasznos«. A költemény azután Pál apostol látomásával folytatódik (Korintusiakhoz írt levél 2-4. vers), melyhez egészen egyéni megjegyzést fűz (121-132 ss.). A továbbiakban az Apokalipszis (XXII. 15.) csak »ebek«-ről emlékezik meg, akik ki maradnak zárva a csodás városból. Bornemisza egész kis aesopusi állatmesét kerekít e célzából. Benne az ebekhez disznók, medve, oroszlán, farkas, agg róka társulnak, »de az csávában megyen az agg ravasz!« (169-177 ss.). Azt sem tudja megállni Bornemisza, hogy az üdvösség városával ne helyezze szembe a poklot, királyával, Luciferrel, akinek »testében az egész világ nagyobb részében lakik«. Megjelenik a német Narrenschifflein képe is : »Zurzavar köztünk . . . község, nemesség, prédikátorok vadnak mind az hajón« (223-228. ss.).

A költeményt bezáró, mintegy harminchárom soros versszakban, azután a már gyakorlott prédikátor szólal, meg és vonja le az elmondottakból az időszerű tanulságot. Ez ismét igen haladó társadalmi tartalommal telik meg. Jó királyokat, jámbor urakat, vitéz hadnagyokat, eszes szolgákat, jámbor jobbágyokat kíván országának (283-285 ss.); a »sok dulóknak, sok lopóknak« pedig kíván ételt, italt és munkát, hogy betöltsék gyomrukat és jó útra térjenek :

Löld uram kedvét az sok dulóknak, ennyi sok lopóknak,
Tölts bé gyomrokat, adj ételt italt, *adj munkát azoknak*,
Téríts meg immár, esmerhessenek ők téged atyoknak

(289-291 ss.)

Kell-e ennél több bizonyosság arra, hogy reneszánsz művészi érzék, humanista állatmese, népmesei fantázia, orvosi érdeklődés, a munkátlan »kőborlás«-ból származó bűnököt ostromozó társadalomkritika, egyszóval a világi gondolkodás behatol a vallásos tárgy minden kis részén-ürügyén?

Ez a benyomás megerősödik bennünk, ha figyelmesen végigolvassuk az »Itéletről« szóló harmadik, e korba tartozó költeményt. Benne már figyelemre méltó, önálló művészi kompozícióval van dolgunk. A négy versszaknyi bevezetés után Máté XIII. fejezete alapján a búzavetés példáját mondja el, melybe a gazda ellensége, akit — teszi hozzá nagyobb nyomaték kedvéért Bornemisza — »a házából kiűzött vala«, konkolyt szórt. A gazda hagyja nőni a konkollyal vegyes búzát, hogy majd az aratáskor válassza el a jót a rossztól. — A második részben Ádám és Éva teremtésére tér át, amivel isten elvetette az emberiség búzáját. Az ördög konkolyt hintett ugyan közéje, s mindkettő növekszik, de az utolsó itélet aratásán szét fognak választatni. — A harmadik rész a végítéletet ábrázolja. — Három versszakos könyörgés fejezi be az ügyes, művészi szerkesztű költeményt, mely saját, »Az teremtésről« írott versének »nótájá«-ra van írva, de amazénál sokkal fejlettebb ritmusérzékkel. Művészi virtuozításra való törevről tanuskodik a 200 strofát kezdő betűből formált, szokatlanul hosszú akrosztichon is, melyre Bornemisza 1582-i Énekeskönyvében, ahol a külön már megjelent *János-látomás* és a teljesen világi *Siralmas énnéköm*. . . búcsúdál kivételével valamennyi költeményét lenyomtatta,⁸⁵ külön is felhívja a figyelmet : Cuius initia literae sunt . . .⁸⁶

Az a legjellemzőbb ebben a költeményben, hogy egészen reális életlátást visz bele a bibliai elbeszélésbe. Már rámutattunk arra, hogy az okot is meg akarta jelölni, miért gyűlölte a kon-

⁸⁵ L. Dézsi L. jegyzeteit, *Régi Magyar Költők Tára VII.. köt.*

⁸⁶ U. o. 405. l.

kolyt hintő ellenség a gazdát (»a házából kit kiűzött vala«). De azt sem tudja emberi igazság-
érzése elviselni, hogy a gaztett büntetlenül maradjon. Ezért kiegészíti a parabolát :

Ellenségit az ur megfogatá,
Konkoly hintőt tűzbe hagyittatá,
Az nagy tűznek közepiben hagyittatá,
A sok gazt is mind reá hányatá.(57-60. ss.)

Az előző költemény »hamar elmuló virág«-hasonlatának és a János-látomás gyógyító
faleveléinek is akad utóda. Az első emberpár »eredendő bűne«, olyan nyomot hagyott a világ-
ban, mondja,

Mint a sebet hogy tővel bévarrják,
Reá kötött irral meggyógyítják,
De az helyét mégis látni hagyják,
Erőttségét rajta ott marasztják. (145-149 ss.)

Halálunk után a dög-tetem leírásának realizmusa nem új ugyan, de új a hozzá fűzött
egyéni életkép :

Ilyen képük bizony ők is voltak,
Mint mi vagyunk, ők is ettek, ittak,
Nyájaskodtak, tréfáltak, vígadtak,
Leszünk mink is, mint ők, majd halottak. (196-200 ss.)

Általában már az Elektrában megfigyeltük Bornemisza nagy kedvét arra, hogy régi
mesébe aktuális tartalmat és értelmet öntsön. A vallásos ábrázolás terén ez nem volt szokatlan
eljárás. Tudjuk, hogy gyakorolta már, talán olasz flagelláns eredetű, Mária-siralmunk, mikor
egy anya emberien felfogott panaszát visszhangozta. Gyakorolták a reneszánsz festői, mikor
korukbeli viseletbe és környezetbe helyezték egyházi hőseiket. Gyakorolták azok a népi olasz
drámai jelenetek, a *laudá*-k, melyek gyakran egyházellenes éllel a legegyszerűbb emberi érzések
megjelenítésére redukálják a bibliai történetet : az anya keservére a kinszenvedést, Mária és
fia örömteli viszontlátására és a fiúi szeretet megnyilatkozására, az emberi szeretetnek még
a kárhozottakon is segíteni akarására az utolsó ítéletet. Valami hasonlót tapasztalunk Bor-
nemisza e költeményében, s a bibliai elbeszélés ily humanizálása, mint majd meglátjuk,
jellemző lesz prédikációinak első köteteire is.

Az utolsó ítéletkor íme, az anya térdre esik, de fia felemeli, mondván :

Virágzó méhedben viselél,
Ez világra engemet te szülél,
Az te áldot tejeddel étetél,
Emberkorra engem felneveltél.

Idvözlöm én jó anyám lelkedet,
Idvözlöm én testedet, méhedet,
Megbódogult te emberségedet... (413-419 ss.)

A kárhozottak pedig a szentek segítségéhez folyamodnak :

Kérünk mostan, hogy könyörögjetek,
Uristenhöz kit ti megnyerhettek,
Hogy minket is vigyen ti közzétek. (645-656 ss.)

Katona Lajos úgy gondolta, hogy Bornemisza e költeményében valószínűleg katolikus
forrás után dolgozott. A végítéletet megelőző világromlás leírásában valóban Celanoi Tamás
Dies Irae-je ismerhető fel, Máriának idézett szerepeltetése pedig legalább is ingadozó dogma-
tikus állásfoglalásra vall.⁸⁷ Eszünkbe jut Bornemiszaéknak egy a korai protestantizmus fel-
fogására igen jellemző későbbi nyilatkozata : »Sokan vadnak, akik protestánsokká lettek, de
a katolikus szokásokat nem tudják elhagyni.« Ez nem is baj, »ha a derec dolgokban nem
tevelyegnek.«⁸⁹

⁸⁷ *Az elbeszélő költészet a XVI. században. II.* (Litografált egyetemi jegyzet, 1909-10°
II. f. é.) 78-108. II. — A Mária-siraiom flagelláns vonatkozásairól I. Kardos T., *Középkori
kultúra, középkori költészet* (Bp. 1942) 142. I.

⁸⁸ P. II. 335/b.

Katona Lajos hívta fel arra is a figyelmet, hogy a hét főbűnt képviselő hét ördög bibliai neve mellett Bornemisza még hármat szerepeltet: az istentagadók vezérét, *Baryth*-ot (görög βαρύς -nehéz), a kételkedőkét, *Ebron*-t (az ótestamentumi Ebron-hegyről) és az eretnekekét, *Error*t. Hozzá kell tennünk, hogy a három közül kettő humanista eredetre vall, és azt is, hogy a 10 zászlóalj ördögnek a másik oldalon 10 sereg »szent« felel meg, de úgy, hogy az egyik félen Lucifer zászlóaljvezető egyben kiemelkedik a többi kilenc fölé, a másik félen a 10-es mellett pedig szintén azonnal jelentkezik a 9-es szám:

Legottan a kilenc zászló alja
Elosztatik a kilencz karokban. (773-74 11.)

Az egyházi felfogásban hagyományos hét főbűn és neki megfelelő hét erény helyett a 9-es és 10-es (azaz egyes) számokkal való játék olyan jelenségek, amelyeknek számszimbolikus-kájára tudvalevőleg egy Dante alapította a *Divina Commedia* egész felépítését.

Katolikus és protestáns elemek, humanista és világi felfogás egyesülnek tehát »Az itéletről« szóló költeményben, mely a valóságban már nem elbeszélő mű, hanem jól megszerkesztett verses prédikáció. Vele vagy vele egyidőben találja meg Bornemisza azt az irodalmi műfajt, melyben legfesztelenebbül juthat kifejezésre mondanivalója, s melyhez ezentúl élete végéig hú marad, még akkor is, mikor már rajta túlfejlődött a kifejezendő tartalom: az olvasásra szánt prózai posztilla műfaját.

IV. Világi elemek prédikációiban

Felvetődik a kérdés, nem az ötkötetes prédikációgyűjtemény idején történt-e humanista elkütelében valami változás?

Tudjuk, hogy már 1569-ben Pozsonyból írt levelében 300 árkusra terjedő prédikációinak kiadására kér anyagi támogatást Nagyszombat város tanácsától,⁸⁹ az első könyv megjelenésekor pedig már a tervezett kötetszámmra is céloz: »Meg negy ennyi mint e könyv vagyon ide hatra.«⁹⁰ Ez az anyag természetesen alakult, bővült addig, míg hat évvel később, 1579-ben az utolsó, V. kötet is megjelent. Már az első kötetben is van arra célzás (LII. 1.), hogy a második prédikáció végső alakját 1571-ben, 429 esztendővel a 2000-re jósolt világ vége előtt nyerte. Így e kötetek nem egystílusúak, hanem — s ennek fel nem ismerése, véleményünk szerint, Bornemisza-kritikánk legnagyobb hiányossága — változásról, bizonyos irányba való fejlődésről tanúskodnak.

Az első két kötet prédikációi valóban a szószékről való elmondás jegyeit viselik magukon, terjedeleme és hang dologában egyaránt. A bibliai kívül más szövegre — klasszikusokra vagy egyházatyákra — alig hivatkozik. Világi dolgok és az ember iránt való változatlan központi érdeklődését csupán azzal árulja el, hogy a bibliai eseményeket, mint már utolsó elbeszélő költeményében megfigyeltük, a hallgatók élmény- és érzelmkörébe igyekszik vonni. Azt, például hogy az elveszett gyermek-Jézust szülei harmadnap találják meg a jeruzsálemi templom írásmagyarázói között, így akarja átéléshez juttatni: »Melly nagy öröm volt ez, eszkebe vehetic azok, kic harmadnapig egyetlen egy gyermekeket el veltic, es vagy azt gondoljac, hogy megöltec, vagy hogy Pogansag el vitte. Es azonba törtenic haza iüni: Es latuan nagy örömbe leszneac miatta. Ezeac mondoc meg mondhatnac minemü öröm legyen az ö fioknac meg talalasa, kic mind keserüeseget, mind örömet meg kostoltac.«⁹¹ Az aktualizálás e módját megtartja későbbi kötetekben is. Krisztus feltámasztja az özvegyasszony fiát, s hogy mit jelentett ez az anyának, így magyarázza: »Az asszonyállatnac kedig minden bizodalma, kedue, remensege, öröme, es minden gyönyürüsege czak ez kettöben, feriebe es gyermekebe vagyon, kiket midön el velt, ottan minden io keduetül meg foztatic, es czak azon röttegesre es keserüesegre szál, kinec minemü nehesege-lyegen czac az tucya, a ki meg kostolta. Miert hogy kedig az féry, az aszonyi állatnac feie, mihent a meghal, mindgyart oly nagy nehesege iut, mint ha feiet veltötte volna el. Jollehet az kinec gyermeki maradnac megis azoackal könyyiti es vigasztalja magat, de a kinec egyetlen fia vagyon, az is meg hal, ki mondhattya minemü röttenetes es iszonyu faidalmai legyenec annac szivibe«. Vagy ime, hogyan igyekszik a pokol kínjait egyéni tapasztalatából vett példával érzékeltetni: »En ez taiba, mikor ezt irtam, kinlodom vala nagy hewseggel, az hideg leles vtan. Kit sem vizzel, sem egyebel meg nem olt-

⁸⁹ *Történeti Társ.* 1878. 384. 1. — Schulek 364-365. 11.

⁹⁰ 1573. P. I. 460. 1.

⁹¹ P. II. 10.

hattam, csak az is nagy nyavalyanac tetczet. De mas iszonyunac kell lenni az pokol hew-segenec.«

Garmadával lehetne ilyen példákat idézni, de csak egyet iktatunk még ide, élete végének egykötetes prédikációgyűjteményéből, a Folio Posztillákából: Jézus születik »Bethlehembe, mas ember barmos Istaloiba, szegeny, nyalyas Leanzotul, szolgac, szolgálac nekül, meleg viz, lagy ruha nekül.«⁹²

Míg azonban az első kötetekben az élet ábrázolása egyedül ezen a résen tör be az egyházi gondolkodás és érzés világába, addig a következőkben ennek módozatai megsokasodnak. Mondanivalója mindinkább gazdagodik, mégpedig nem a dogmatikus vallási, hanem a maga tapasztalatából és mindinkább szabadon szóhoz jutó műveltsége teljességéből fakadó fejtegetések irányában. Mind gyakoribbakká lesznek a »hallottam« és »láttam« bevezetéssel induló elbeszélések, melyek az élet ezernyi megnyilvánulásai iránt való érdeklődésről tanúskodnak és sokszor elfelejtetik magát a tárgyat, melyet megvilágítani volnának hivatva. Krisztus gyermekkoráról szólva, kitér a gyermeknevelés kérdésére; a szegény asszony fiának fel-támasztása kapcsán beszél arról, miért kell tisztességesen eltemetni a halottakat és hogyan kell siratnunk; ha Krisztus lecsendesíti a tengert, rögtön átkapcsol a hívek háborúságának és a sok világi háború tárgyalására.⁹³ A veszekedős Beiczi Ambrus prókátor, a gyomorhajóssá vált inyenc; a törökben, bélpangásban szenvedő ember; a nyomorúságra jutott nagy-asszony; a törökök által megkínzott férfi esetei zsúfolódnak egymásra, igen laza összefüggés-ben az érzékek megzabolázásáról szóló serkentésben.⁹⁴

A kezdetben elmondásra is szánt beszéd mindinkább könyvbeszéddé változik, de azután ennek keretei is szétfeszülnek. A világi kísértés tudvalevőleg a IV. kötet ama fejezetei-ben éri el tetőfokát, melyeket azután Ördögi Kísértetek címen külön választott Posztilláitól és amelyeket nem is mer többé prédikációknak nevezni: »Igen czudalatos dolgokrol kezdec szolni, nem mint Predikatio gyanant, hanem az olvasoknac.« S később, mikor tudatára ébred, hogy a vallásos tartalomtól ugyancsak eltávolodott, arra biztat, hogy történeteit »csak mulat-sagert is olvasnák meg, az ő idejében majd sok hasznát veszik«⁹⁵. Olykor, amit világi szem-szögből mondott, vallásos frazeológiával ismétli, mintha megbánta volna előbbi eljárását: »Mentül előszer mulatsag örueuel (!) erczünk egy nihany dolgokat külömb külömb fő fő népekről, mind firfiakrol, mind asszonyokrol: Hogy eze vtan iob keduel meg oluashassuc az derec es fő tanusaginkat, es ahozis nagyob edessegic legyenec.«⁹⁶ Maga az előljáró szó való-ságos kis pszichológiai tanulmány, általa talált terminus technikusokkal és a kísértés fajtáiról szóló igen pontos emberi megfigyelésekkel.⁹⁷

Vérmérsékletének egyik elfojtott tulajdonsága, a lángoló érzékiség tör benne felszínre. Ugyanaz az érzékiség, ami vele egy időben a Boccaccio humanista átdolgozójától, Beroaldustól vagy Aeneas Sylvius Piccolominitól, a későbbi II. Pius pápától fordított Széphistoriák-ban, Enyedi György Gisquardus és Gismundájában (1574), a Pataki Névtelen »Eurialus és Lucretiá«-jában (1577) szabadul fel először irodalmunkban minden vallási korlátból.

Szuperintendensi minőségében lefolytatott fegyelmi vizsgálatok⁹⁸ és bizalmas lelki-pásztori magánbeszélgetések alatt másokon, és szenvedélyes önkritika útján magán végzett, olykor igen finom pszichológiai megfigyelések váltják egymást, egy Lorenzo Valla *De Voluptate*-jába vagy Beccadelli *Hermaphroditus*-ába illő részletekkel. Érdeklík a különböző sorsok, az élet és emberi lélek megnyilatkozásuk minden változatában, és amikor egészen őszintén beszél, megvallja: »Mind ez soc historiaknac irasi kedig arra valoc es az en soc beszédim arra mennec: Az emberi természet mi czoda ő magatul kivaltkeppen ha elhagyatic Istentül Es ha az ördögnc kezere eresztetic.«⁹⁹

Mi ez, ha nem humanista szándék a legjavából? A maga módján még azt a Balassinál és Enyedinél kevésbé meglepő reneszánsz elvet is visszhangozza, hogy Amor ellen nem lehet tusakodni. Elfogadja a bujasággal vádolt prédikátor védekezését, hogy »akarattya ellenis meg bolondul es meg szelesedic niha, es azokor nem tud houa lennic.«¹⁰⁰ Tudja, hogy

⁹² P. IV. 332/b, III. C. iij. 2; F. P. XXXIII; Magdolna Krisztus sirjánál P. III. ff iij; további példák P. I. CXLIX, III. p. iij, IV. 182.

⁹³ F. P. LXXXVI, CCCCLXII/b-LXVI/b, CVI.

⁹⁴ P. IV. 767-770.

⁹⁵ P. IV. 627, 665.

⁹⁶ P. IV. 528.

⁹⁷ P. IV. 647/b, 659/b.

⁹⁸ P. IV. 732-738/b. latin szöveg és célzás arra, hogy ilyeneket bőven találhatnak, P. IV. 747.

⁹⁹ P. IV. 919.

¹⁰⁰ P. IV. 738/b.,

a kísértés ellen való sikeres harc nem műveltség dolga : »az soc iras, oluhasas, az elő keszitet soc szep szoc falra ragasztot szep Sentenciac . . . soc könyvec semmit vagy igen kitsint használnac.«¹⁰¹

»Midön valaki vetekbe esic — mondja — ne vadold ötet, hanem az ördögöt, aki azba eitette.«¹⁰² Másutt is többször hangsúlyozza, hogy az ember nem mindég ura akaratának, hanem titokzatos erők martaléka.

Kifürkészi »nagy fő emberek« titkait, még akkor is, ha azok úgy beszélnek róluk, mintha semmi közük nem lenne hozzájuk: »Kíról nekem ő magokis szoltac : Őc noha ravasz modra, mint ha mas mielte volna, de en eszembe vöttem bizonyos ielekéből, hogy ő dolgoc. Jay ki lator ez vilag.«¹⁰³ Rendkívül szeret beszélgetni s valóságos pszichológiai anyaggyűjtést végez társalgás közben. »Szoltam ieles embereckel, kik azt beszéltec hogy . . .«, »egy barátom sirva mondta . . .«, »itten közel vala egy nemes ember . . .« sztereotip módon visszatérő szólamai.¹⁰⁴ Török Bálint természetéről »az ő régi szolgálai«-t Sztárai Mihály jelleméről valami Gabriel Deac-ot kérdez ki, aki »azt beszélte . . .«¹⁰⁵

Telegdi Miklós az egyházi ember meg nem értésével, épp ez egyéni élettapasztalatból való merítés ellen kel ki : »Könnyű azoknac mind untalan könyveket írni es nyomtatni, a kik senkitül nem kerdenec, hanem tulajdon feiec utan iarnac, es az ő tezeseket es talalmányokat köuetic. Mert akar kies könnyen meg tudgya beszelleni szüenec gondolattyat es ki tudgya chachogni azt, a mi elmeiben forog.«¹⁰⁶ Noshát épp abban rejlik Bornemisza haladó volta Telegdivel szemben, mi humanista nevelésének a gyümölcse, hogy tulajdon feje után jár, a maga találmányait s szívének gondolatját követi!

Az ösztönerők felfedezésével párhuzamosan, ami igazán reneszánsz érzületre vall, bizonyos erkölcsi relativizmus jelentkezik Bornemisznál, mi isten-felfogásában is megnyilatkozik. »Soknac — mondja — masnac tetzic Chrisztus, hogy nem mint ő volna, kiki mind valamint indult szivebe olynac ueli ötet, ha ki sir sironac veli, az mosolygó mosolygonac, az penz gyűjtő penz osztonac, az reszeges reszegesnac, az haborussag szenuedő haborgatonac, niha mesze valonac es idegenec tetzic ő« ; ilyen csalógaató elménk vagyon mindnyájunknak!¹⁰⁷ Sőt egy emberben is folytonosan változik az isten képe, »mert egessegünkben es io szerenczenkben es kazdagsagainkban különbnec tetzic ő, mint betegsegünkben, szegenysegünkben es nyaualyankba, niha kedvesbnec, niha kellemetlenebnec tetzic, maga ő magaba nincz semmi változtatás, hanem a mi szívünkbe.«¹⁰⁸

Ilyen pszichológiai felismerések mellett, persze lehetetlenné válik a Melius Juhász Péteréhez hasonló szigorú dogmatikus állásfoglalás. A katolicizmussal való határvonalak elmosódottságára már felfigyeltünk. Telegdi Miklós pécsi püspök viszont így panaszkodik ellene »Felelet«-ében : »Annak sem mehettem végére, te mi légy. Úgy mint ki néhol a Luteranusockal tartol a Calvinistac ellen, néhol a Calvinistackal a Luteranusoc ellen.«¹⁰⁹ S nagyon vakmerő feltételezés volna azt következtetni, hogy a nagy »kísértések« éveiben, mikor a IV. kötetet rendező feltűnően hosszú ideig sajtó alá (1575-78), vérenek lobogásán kívül a vallási kétely sem maradt távol lelkétől? »Vadnac — írja — kic lelkekben igy gyötrődne, hogy houa inkab tanulya es olvassa az szent Irast : mind azt gondotattya vele az Satan, hogy csak költöttec azokat, az okos emberec azért semmit ne hidgyen azba.«¹¹⁰ Azt sem felejtí el kiemelni, hogy a reneszánsz »Romai Pal Paparol mongyac, hogy nem hitte emberne, elket es az Christus euangeliumat fabulanac, az az czac gondolt beszedenec tartotta.«¹¹¹

Az élet teljességének szeretete realiztikus szemmel meglátott jelenetek, életképek széles eszetkezeléssel való ábrázolására ragadja. Megjelenik az igehirdetés figyelmetlen közönsege : »nemelyeket asitoua teszen az isten igeie, nemely elgondolkodic, nemely soc dolgot forgat eszeben, ki lakast, tanzot, ki buiasagot, ki telhetetlenseget, ki villog imide amoda, es szemlel,

¹⁰¹ P. IV. 655.

¹⁰² P. IV. 818/b.

¹⁰³ P. IV. 884.

¹⁰⁴ P. IV. 911, 890, 891.

¹⁰⁵ P. IV. 910.

¹⁰⁶ Telegdi P. III., 1580 előszó.

¹⁰⁷ P. III. ff, ij, b.

¹⁰⁸ P. III. hh, iij.

¹⁰⁹ Telegdi, *Felelet*. Rupp-kiad. 134. l. A hovatarozása körül folyó vitát l. Schulek könyvének bibliografiai függelékében. — A Négy kis könyvecske III. részében, mely a prédikátoroknak szóló rendtartást tartalmaz, az urvacora kérdésében Ireneust (lib. 4, c. 34 adversus Valentinianus) is idézi.

¹¹⁰ P. IV. 712.

¹¹¹ P. IV. 636.

ki susog, czelczap es czaczog, ki meg gondoluan vagy el vnuan magat, fel vgrodic es ki megyen» Egy ledér táncokkal, bárgyú játékokkal fűszerezett nemesi dőzsölés részletes leírása, egyenest megkapó nyers realizmusával,¹¹³ a komoly okot nélkülöző haragról pedig nagy élethumorrall rajzolt falusi életképet kapunk.¹¹⁴

Az élet megnyilatkozásainak kutatása nyilvánul meg a népbabonák iránt mutatott nagy érdeklődésében is, melyeknek első feljegyzőjévé, sőt gyűjtőjévé válik. Prédikáció-gyűjteménye az akkori magyar művelődéstörténetnek valóságos tárháza. Érdeklí minden: a törökök kínzási módszerei, a temetési szokások; a jó napottal, egészségvel, jó szerencsével, sőt »kába módra tót vitayte«-vel való köszönés; a húsvéti ételek stb.¹¹⁵

Ide tartozik a természet szépségei iránt megmutatkozó nagy érzéke is, amire Balassi előtt nincs egyéb példánk, és amire Balassinak talán ép ő nyitotta fel először a szemét, mégpedig nemcsak klasszikus irodalmi olvasmányokon keresztül. Rendesen csak a nyár gyönyörű leírását szokták tőle idézni.¹¹⁶ De hány hasonlatában emlékeztet a »minden fele fac«-ra, »mikor ki fakadnac es meg bimbóznac« s melyekből megtudjuk, hogy »közél vagon a nyár«.¹¹⁷ A kenyér és hat szaporításának csodája előtt Krisztus a népet »kaszált fűekre« ülteti;¹¹⁸ a magabizó ember a kísértés érkeztekor »le lippen, mint az Tyukfi az kanya eltt«.¹¹⁹

Minden alkalmat megragad a természet ábrázolására. Számon tartja, hogy először a cseresznye érik, azután a meggy, azután a tengeri barack, muskotály körte...¹²⁰ A jó pásztor bibliai példájának alkalmát megragadja rögtön, hogy a magyar pásztoréletet fesse: »... előszer az ő juhokat mind egy csoportba gyűjtic: az vtan előttec mendegel. Es szep legeltető helyre viszi: Holot eteti es hizlallya őket: De maga kedig vigyaz minden felöl reayoc: Előb előb, iob iob füre vezetí es io forrasra viszi: Sipolgatis előttec mig bekesegebe vadnac. Ha valahonnan reaioc tamadnanac, azoc eleybe futam, földözi és otalmazza mind bottyaural, kargyaural, komondoriual: Es 'ahon szükseg meg kesz meg is halni mellettec. Ho, hideg, hewseg es zapor essötülis menti őket: Betegsegekben, santasagokban, rihes voltokban szannya nyaualiasokat es szepen kötözgeti őket: ha valamellik kifutna az nyaioc közöl es pasztora ellen iarna, azt noha meg szuytya veszőiuel, de akaratyá szerent semmi tetemet meg nem rontya... telreis nagy sokat takar nekic, es nyugalmas akolt keszit nekic: Es mikor annac ideie, mindnyaiokat oda a kiszitöt akolba viszi, erős aytoual íol meg erősítuen őket, hogy ott senki ne arthasson nekik semmibe«.¹²¹ Nem az első magyar pásztoridill ez?

S itt van egy búzaszem megfigyelésen alapuló története is: »Az apro magoczkakat el vettyük az földbe, ki meg rohdac, meg cziczorazic, az vtan szepen meg bokrosul, hoszu inakat czuda bokrockal fel erezt, hogy könyebben alhasson (rostkötegek, melyek egyenesen tartják). Az feiket meg rakia körös környül buzackal, Ez meg öröltetic, kiből kenyér lesz, es a kenyér olly czuda természetü, hogy egész testünket meg erősíti, kiből ver terem bennünc, es az verből *spiritus vitalis* (B. kiemelése), eltető lelec lesz... Es bar minden fele hus, hal, sayt, fű szerszam, gyümöltés eleg volnais, de ha kenyered nincz, izetlenec es erőtleneac az többi, Sem elhetsz el egessegesen sokaig egyebbel ez nekül, a mint szoktac az oruosoc mondani, Omnia cum pane. si vis viuere sane: Mindent kenyerrrel egyel, ha egessegesen akarsz elni«.¹²²

Nemcsak e terminus technikussal és latin közmondással fűszerezett leíráson látszik meg, hogy Páduában orvostudományok iránt érdeklődött és később is szívesen kereste művelt orvosok társaságát. Egyhelyütt a szédülés és a beszámíthatatlan, önkívületi cselekvés különböző okairól értekeznek: »... kinec haui betegség miat (hisztéria), kinec reszegseg miat, kinec butiasag miat annyira el szélesedic eszec, elmeieac, hogy magokba tisztá bolonda lennéneac, ha mas meg nem szolítana«¹²³ A torkosság fiziológiai következményeit így írja le: »Testecben elbetegesülnec, Tüddőieac, Maioc, Gyomroc meg vesz, bűdös szaiuc, vízkorsagosoc, meg daga-

¹¹² F. P. CXXX.

¹¹³ P. IV. 908/b, F. P. CLXXV.

¹¹⁴ F. P. CCCCXLIX.

¹¹⁵ A népbabonákról: F. P. DCLIV. P. IV. 786-87, V. 196/b, 197; III. D ij, iij stb. — Az említett művelődéstörténeti adatok P. I. XLVI/b; IV. 769, 328/b; III. mm. iij, F. P. CCLVII; P. III. ddd iij. I.

¹¹⁶ F. P. XI/b. — Szekfü, *M. tört.* III. 177. — Rupp Kornél, *Telegdi és Bornemisza*. Budapest, 1898. 96-97. II.

¹¹⁷ P. I. XXXIX/b.

¹¹⁸ F. P. CCCCLXI/b.

¹¹⁹ F. P. CIII/b.

¹²⁰ P. III. cc iij, 4 és dd.

¹²¹ F. P. CCLXXXII.

¹²² F. P. CCCCLVIII/a, b.

¹²³ P. IV. 895/b.

dozottac, varasoc, poklosoc, colikasoc, kőszüenyesc, korsagosoc es soc egyéb fele faidalmasoc lesznecc.¹²⁴ Jóval megelőzve Pápai Páriz Ferencet, megmagyarázza, hogy téves hitbuzgóság isten akaratára hagyatkozni és nemcsak szabad, de kell orvosságot szedni betegségünkben, s — ha erre alkalom adódik — a dóghalál által sujtott vidékről biztonságosabb területre menekülni.¹²⁵ Magát pedig, mikor a bujaság legrútább eseteiről számol be, egyszer ahhoz az orvoshoz hasonlítja, ki »az бүдös betegec közt« forgolódik ; máskor ahhoz, aki »mérgec állatokat Pokot, Legyet, Darast, Bekat, Skorpiot es akar mely бүдös ganeyt es gonosz keserű füveket, hasznos, egésseges es kedres oruossagra fordit soc töressel es főzessel«, ismét másszor ahhoz, aki neki megvallotta : »Engem az en oruos doctorsagom igen meg rőttenet sokszor, mert midön czudalatos rőttenetes es iszonyu betegsegekre talaloc, enis rőttegec bele, hogy netalam Isten engemis az feleketec ver meg«.¹²⁶

A fiziológus örömeivel mondja el egy »értelmes es okos biró« történetét, aki, »midön egybec nem mehetnenec végére, ki ülte volna meg az varosba az embert, es sokan gyűltec volna oda . . . , mindenkinec meg tapogatta az szüet es midön az egyiknecc felötte dobogna es verekednecc az szüe, rea foga monduan : te ölted meg. Az noha merész legyen vala, De azert vgyan nem titkolhata. Es meg öltec erőtte«.¹²⁷

Ő is az emberek szívére teszi a kezét. Nem egyszer valóságos patológiai tanulmányocskát ír, fiziológiai és pszichológiai megfigyelések alapján szerelmi aberrációkról, lelki rendelleneségekről.¹²⁸ Ilyen eseteket gyűjtött már Németországban és Itáliában. Most Sempte és a környékbeli faluc, Szeredttől le Diószegig,¹²⁹ zólyomi, ungvári és huszti emlékek szolgáltatják az eseteket, melyeket itt is, mint gyakran külföldön tette, olykor évszámmal rögzít meg.

Ép mivel az Ördögi Kísértetek kötete van különösen tele a maga élettapasztalatával, megfigyeléseivel és legbensőbb énjével, nem volt hajlandó azt a gazdája, Salm Julius által protestáns lelkészekből rögtönzött inkvizíciós bíróság előtt megtagadni, és a paduai Spira Ferencnént lelki békéjét feláldozni. Magában a könyv szövegében ismételtlen utalt arra, hogy — a többi kötetétől eltérően — itt csak az »értelmesek« számára ír, ¹³⁰ akiknek a kedvéért többször latinra is fordítja fejtegetését, hogy ne csak »paraszt es Grobian modra« beszéljen.¹³¹ Arra is int, hogy vigyázzanak, ne mindenki olvashassa a könyvet. — Telegdi attól tart, hogy az ifjak meg fogják belőle tanulni, »mint kellyen magoc viselésével az artatlanoknak szüet fertelmessegre ingelleni es vonni«, mert »a mit ember kösseg közre bochat, tudni valo dolog, hogy valogatás nélkül mindennec kezebe kerülhet«, s Máriássy Pálhoz intézett levelében maga Bornemisza is elismeri, hogy az »czac az feleketec való, kik annyira megismerték magokat, mint Dávid, Magdolna, Péter . . . noha ilyenek ritkák«.¹³²

Az Ördögi Kísérteteket nem szabad tehát úgy tekintenünk, mint a nagy Posztillagyűjteményből kirívó furcsa eltévelyedést, ahogyan a polgári irodalomtörténetírás azt tette, hanem úgy, mint Bornemisza belső ellentétékben és zavaros forrongásban gazdag reneszánsz egyéniségének leghívebb megnyilatkozását. Ezzel a könyvvel ő »magát is vigasztalta«.¹³³ Itt nem lehet Szhkharosi vagy Sztárai hazai mértékével mérni, hanem Vallára, Beccadellire, Pico della Mirandola-ra kell vele kapcsolatban gondolnunk. Régi irodalomtörténetírásunk nagy tévedése, hogy Bornemiszában mindég csak a református prédikátort akarta látni. Az Ördögi Kísérteteket szégyelte új kiadásban a kutatás számára hozzáférhetővé tenni s immár egyetlen fennmaradt példányának mintha alig volna köze irodalmi műveltségünkhöz. A nagyközönségnek pedig ma sincs kezében olyan Bornemisza-antológia, melyből igazi arculatát megismerhetné.

¹²⁴ P. V. 308/b.

¹²⁵ P. II. 142/b, V. 507-518/b.

¹²⁶ P. IV. 732/b, 456, 884/b.

¹²⁷ P. IV. 875. Fiziológiai irányban annyira megy gondolata, hogy azt állítja, Krisztus feltámadása után nem engedte magát Magdolna által megtapogatni, annak »testi vagyakodasa« miatt (P. III. gg.)

¹²⁸ P. IV. 895/b, 896/b-898/b ; egy zászlósúrnak és feleségének botránykrónikája Bécsben u. o. 899-900. II.

¹²⁹ P. IV. 913.

¹³⁰ P. IV. 925, 648, 837, 918. II.

¹³¹ P. IV. 829/b-837 ; 841-842. II.

¹³² Telegdi P. II. előszó. — Bornemisza levele közölve : Schulek 372. I.

¹³³ P. IV. 927/b.—Az Ördögi kísértetek éles társadalomkritikájára már Nemeskürty István felhívta a figyelmet It. 1951.

V. Társadalmi erkölctan

A Posztillák öt könyvében, majd Folio-kötetében mind szabadabban jut kifejezésre Bornemisza érdeklődése az élet minden megnyilvánulása iránt. Mintha csak saját mondásának bizonyosságát akarná adni a mindég jelen maradó egyházi és vallásos céllal szemben: »Az elme szabad állat, ötet sem lantzual, sem kötéllal meg nem kötözheted«. ¹³⁴

Az életnek az első kötetekben még lappangó, de az Ördögi Kísértetekben teljes kibontakozással való érvényesülése mindazonáltal nem az a jellemvonás, mely legmeggyőzőbben mutatja Bornemisza humanista nevelődésének továbbélését egész írói fejlődésében. A prédikációk írása és sajtó alá rendezése alatt ugyanis felfedezi, hogy a keresztény erkölcsről lehet világi szemszögből és világi érzésekkel is beszélni.

Ez a fordulat nagyjából a III. kötet három Lázár-beszédével kezdődik, ahol a gazdagság és szegénység problémája vetődik fel előtte. Bár erre az előző kötetekben is van egy-két elszórt példa, ¹³⁵ innen datálható Bornemisza ama következetesen alkalmazott módszere, hogy bűnöket és erényeket a maga feje szerint határoz meg s őket társadalmi vonatkozásban vizsgálja. Mi a gazdagság és szegénység? ¹³⁶ Mi a telhetetlenség? ¹³⁷ Micsoda a fővénység? ¹³⁸ Mi a tékozlás? ¹³⁹ Mi a kevélység? ¹⁴⁰ Mi az alázatosság? ¹⁴¹ »Micsoda az szelid ember?« ¹⁴² vetődnek fel egymás után a kérdések. Az V. kötet 242-360 lapjain a következő témák sorakoznak egymás után: az irgalmasság, ne ítélj, ne kárhóztass, megbocsáss, adakozz; légy józan, igazságos, istenfélő és irgalmas, szelid, békees, tüdő, könyörülő. A barátság, hívségről, nyilvánvalóságról (őszinteségről), bűnségről, buzgóságról, haragról hallunk a továbbiakban. A bűnök felosztása pedig nem az egyházi, hanem a világi igazságszolgáltatás, sőt egyenest a római jog kategóriái szerint történik, melynek ismeretét valószínűleg Páduából hozta magával. Iniuria, culpa, casus, petulantia, nequitia: ¹⁴³ sorra meghatározását adja e fogalmaknak és példákat hoz fel illusztrálásukra. Azután az igazság ellenségeiről szól: leuitas, indulgentia, lentitas. ¹⁴⁴ Kifejti, hogy a bírónak ítéletében mindég három dolgot kell szem előtt tartania: a törvényt, a bűnt és a községet (közösséget). Ha látja, hogy a bűnös fenytéssel megtérhet, ne ölje meg, »de nezzen az kössegreis, hogy ha latna, hogy az fele engedelemből az kösseg maganac gonosz peldat venne... vgy iob lenne az egyet büntetni, hogy nem mint sokakat bűnben eyteni«. ¹⁴⁵ E korában rendkívül haladó és felvilágosult vélekedést később még megtoldja: »A törvényre a bíró úgy nézzen, hogy ne veszedelmét kívánja az emberne, hanem iobbulasat, őrizeset es oltalmat«. ¹⁴⁶ Lehet-e »engedelmesség«, azaz engedékenység a bíróban? Szabad-e a fejedelemnek, büntetést elengedve, megkegyelmeznie? A gyilkos mentheti-e magát azzal, hogy áldozata isten rendelkezéséből halt meg és ő csak szükséges eszköz volt? Hogyan viselkedjenek a bírák az uzorának és házassági válásnak esetében? ¹⁴⁷ Ilyen fogas jogi kérdéseket fejteget.

Hovatovább e felfogással egész társadalmi erkölctant dolgoz ki, mely — főleg az V. kötetben és a Folio Posztillákban — épp úgy szétfeszíti a prédikáció-formakereteit, ahogy általában az élet ábrázolása ezt az Ördögi Kísértetekben tette. De már a IV. kötetben is, mielőtt még félretenné a prédikációformát, már az alázatosságról és kevélységről szóló három prédikáció előtt szükségesnek tartja jelezni: »Ezeket nem predikacio gyanant irom, hanem olvaso tanuság gyanant, mind az által predikacionac neuzezem«. ¹⁴⁸

Ily világi szempontú társadalmi erkölctan előadásában hamarosan annak is tudatára ébredt, milyen nagy segítségére lehetnek az antik írók, kiket humanista tanulmányai alatt

¹³⁴ P. IV. 752.

¹³⁵ Telhetetlenség P. I. köt. LVIII. l.; tobzódók I. LX. l.

¹³⁶ P. III. E, iij 20. l.

¹³⁷ U. o. 264.

¹³⁸ U. o. 297.

¹³⁹ U. o. 259/b.

¹⁴⁰ U. o. 495.

¹⁴¹ U. o. 500/b.

¹⁴² P. V. 320/ b.

¹⁴³ U. o. 323/b. 324. A meghatározás is a három első fogalomnál fedi a Római jog meghatározását (l. Marton Géza, *A római magánjog elemeinek tankönyve*. Debrecen 1943. — Paul Jörs, *Römisches Privatrecht*. Berlin, 1935.)

¹⁴⁴ U. o. 336/b.

¹⁴⁵ U. o. 419.

¹⁴⁶ F. P. DCLXXXII. — Schulek 269.

¹⁴⁷ F. P. DCLXXXII/b.-DCLXXXIII, DCXCIV; P. V. 412-424. II.

¹⁴⁸ P. IV. 525.

oly buzgón olvasott és Volaterranusának példáját követve, az ott érvényesülő erkölcsi kategóriák szerint jegyzetelt ki, belőlük adagium-gyűjteményt is állítva össze. »Ezec es töb vigasztalasc — mondja most — meg lehetne a mi magunc okosságabolis, az mint soc pogan bölc Philosophusokis igen szep szokalis irtak ezekre valo nemes mondasokat.«¹⁴⁹ Hiszen a régi rómaiaknál nem hiányzott a jó »rendtartás.« Azok »mindenre gondot viselne, valami a közönséges tarsasagban szükséges: törvény latasara, hazasoknac magoc tartasara, igaz kereskedes, iteletekre, büntetesekre, oltalomra, hadakozásra, munka tetelre... *oskolabeliekne*c épületire, az *Polgarbeli tarsasagra es annac minden szükségére*.¹⁵⁰ A római jog dicsérete ez!

Míg az első két kötetben szinte teljesen hiányzik az antik írókra való hivatkozás,¹⁵¹ addig a III. kötettől kezdve felhasználásuk állandóan erősödik és a Folio Posztillákban jut legnagyobb jelentőséghez.¹⁵² Általános erkölcsstanát főleg az antikokra alapítja, a mérték pedig ilyenkor nem isten, hanem az emberség: »A tisztesség nem helyen vagy udvarlasban al, hanem a tisztességes embersegeben.«¹⁵³

Azonban amennyire nem forradalmi Bornemisza vallásossága a Posztillákban, épp annyira nem forradalmi antik példákkal támogatott társadalmi erkölcsstana sem. Hitbéli felfogása inkább Melancthon irenikus humanizmusán¹⁵⁴ és *Erasmus* kritikizmusán alapul, semmint Luther dogmatizmusán.¹⁵⁵ Az evangélium szövegét sokszor széjegyzetekkel kíséri, melyek Erasmus módorában frott bibliamagyarázatok.¹⁵⁶ Egy bujaság kísértésében szenvedő főember, Erasmustól függeszt ki erkölcsi mondasokat szobája falára.¹⁵⁷ Maga Bornemisza olykor az erasmista filológus szemével nézi az ó- és újszövetséget: felsorolja a »lélek« szó tizenhárom féle értelmét a bibliában; azt, hogy a poklot hányféle kifejezéssel jelöli az írás, avagy összeállítja az ószövetség mindama helyeit, ahol hadakozásról van szó.¹⁵⁸

Mikor azt kell ábrázolnia, mi a boldog élet, *Melanctont* idézi,¹⁵⁹ s mikor testi megjelenése miatt Bécsben lenézik, azzal vigasztalja magát, hogy Melancthon is hasonlókép járt Károly császárral, pedig ha ez szólt volna vele, megtapasztalhatta volna »a kis fonyat embe-recske« nagy eszté.¹⁶⁰ Viszont a reformáció baloldali, radikális szárnya, Münzer Tamás, Dávid Ferenc, Arany Tamás, a Fekete ember, Servet követői, az anabaptisták kemény bírálatban részesülnek.¹⁶¹ Ugyanígy foglal állást Dózsa György és parasztforradalma ellen is.¹⁶² Az Elektra bátor zsarnokellenes elvi állásfoglalásából itt csak a személyes gyűlölet marad meg a Habsburg uralkodó magyarellen politikája miatt. Rudolf császár Danzignál vereséget szenved Báthory Istvántól: »Imé magyarul töltötte ki Isten a magyarok közt lött csintalanságát.«¹⁶³

Mín alapszik tehát, és milyen elemekből áll világi jellegű erkölcsstana? Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az igen haladó polgári felfogást és beállítottságot tükröz. Már Sztárai Mihály és Szkhárosi Horvát András egy fejlődő magyar polgársághoz szóltak és döngteték a nemesi visszaélések falait. Leghaladóbb verseiket Bornemisza felveszi Énekeskönyvébe.¹⁶⁴ Társadalmi erkölcsstanában hozzájuk kapcsolódik, de ő sokkal nagyobb távlatokat tekint át.

Ha rendszerbe próbáljuk foglalni gondolatát, — melynek sok eleme megtalálható már a korábbi protestáns irodalomban is — abból a nézetéből kell kiindulnunk, hogy az osztály-

¹⁴⁹ F. P. CCXCVII/b.

¹⁵⁰ U, o. DCLXXXII.

¹⁵¹ Aspasia esete Venus szobrával P. II. 483.

¹⁵² I. Schulek összeállítását 314. I. és Zolnai Béla »eszmetöredékét« *Bornemisza pogány bölcsei*. Széphalom, 1929. 201-206. II. Bornemiszával kapcsolatban azonban nem lehet szó platonizmusról és Balassi Bálintnál az ilyesfajta jelenség nem volt tanárával függ össze, hanem egykoru olasz petrarchista költők ismeretéből származik. L. Waldapfel József: *Balassi Credulus és az olasz irodalom*. I. T. K. 1938.

¹⁵³ P. IV. 531.

¹⁵⁴ Schulek 262.

¹⁵⁵ Lotz János, *A történelmi világnép*. Pécs, 1936. 40-41. II.

¹⁵⁶ Rupp K, *Telegdi és Bornemisza* id. mű 89. I.

¹⁵⁷ P. IV. 719.

¹⁵⁸ P. III. pppppp, IV. 409, V. 480/b-481/b.

¹⁵⁹ F. P. CCLXXXIX és CCCCXXXIII.

¹⁶⁰ P. IV. 848. — Még egy adomát mond el gonosz feleségéről IV. 535. I.

¹⁶¹ I. Révész Imre id. mű 69. I. — a servetusokról P. II. 575, anabaptistákról II. 62/b. — Münzer (Monetarius) Tamásról P. III. 280. — Dávid Ferencről u. o. — Arany Tamásról F. P. XXV/b. — a Fekete Emberről P. IV. 871/b, III. 280, IV. 873/b.

¹⁶² P. V. I ij, b; u. o. 283. I. Kegyetlen kivégeztetését helyesli.

¹⁶³ P. IV. 870/b.

¹⁶⁴ Az átokról CLXXIV. Fősvénységről CLXXVIII, Fejedelemségről CLXXXI, Pál érsek levelére való felelet CXCII, A pápai foltos hitről CXCVIII.

társadalom isteni rendelésén alapszik. Az ő akarata szerint van, hogy »az wr különbezen az szolgatul, az kazdag a szegéntül, az nemes az parazttul. Mert ez életnecc szertartása nem lehet wr, szolga, király, hadnagy bíró nekül«;¹⁶⁵ »szantásnekül, kapalasnekül, hadakozásnekül, vasalásnekül, szöts, szabo, varga, ötvös, oruos, Borbely mű nekül nem lehetünc. Predikatornekül, oskola mesternekül, wr, ispan, tiztarto ... polgarnekül, Hoher, szolga, lovasznekül nem lehetünc.«¹⁶⁶

Nem válogathatunk tehát tisztünkben: »fellyeb való tiztre vagyakodni keuelyseg es szegenyseg«. Ezért mindenki tartsa magát az ő rendihez : »az fejedelem mas keppen, az szolga iobbagy maskeppen ... Nem kuanhattyuc ... azt senkitül, hogy el fusson tisztitül, es ha gazdag el hadna mindeneket, mint amaz regi barátoc es az uy anababtistac kabalkottac.« Még a gonosz úr vagy feljebbvaló ellen se lázadozzék senki!¹⁶⁷ Az emberek különböző társadalmi osztályokba tartoznak, de Bornemisza számára mind egyenlők : emberek.

A legfőbb baj azonban az, hogy nyughatatlan teremtmények vagyunk:¹⁶⁸ »Mind feje a többi nyomoruságnac — ismer fel egy leopardii igazságot — hogy akar melly iol legyen dolgunkis el vnnyuc magunkat es mindenbe mi magunc agodalmat szerzünc magunknac. Soha nem lehet senkiñec oty iol, szepen, édesen es czendesen dolga, hogy egy keues mulua, azokat, el ne vnna, noha az előt minden gondgya es kedue czac arra volt, de *mihent meg lesz keuansaga, hamar hamar el vnnya* es mast azon gondal ohayt es fut«. Így »soc Barbel katonaságot keuan, az szanto szabo vagy ötves műuet, az kalmar az szantast dicseri. Es sokan az ő tisztékben semmire kellőc leuen arról beszél : Ha ő kiraly volna, mint viselne az ország gongyat, maga talam csak egy buydoso kezket sem tudna iol megörzeni, nem hogy egy egez orszagra tudna gondolni.«¹⁶⁹ Ez a tisztbéli *únds*, mi különb-különb helyváltoztatásokra unszol, rendesen a kevélységből származik, mire nevekkal sorol fel példákat.¹⁷⁰ A minden társadalmi korlátot áttörő reneszánsz idején e pontban a reform, s nem az erőszakos áttörés embere.

A másik baj az, hogy »minden rönd közöt soc fele hamissag vagon.« Nemcsak a pap, prédikátor, fejedelem, bíró nemes, polgár, de »az mies ember, kouats, szabó, ötvös, varga, czeplő, kaszás, kapás« is »soc keppen czalardul igyekszic mielni, ha hozza lato nincz.« A paraszt élelmiszert drágít ; a kereskedő »hamis singgel« keresi kenyérét.¹⁷¹

A fondorkodásban, gyűlölségben, garázdálkodásban azonban a feudális nemesség és papság áll az élen. Bornemisza kíméletlen nyíltsággal sorolja elő bűneiket : bort, búzát, húst eldrágítanak, hamis harmincadot, vámot szednek, szolgájukat hamissággal tartják, majorosaikat, béreseiket, szekereiseiket, szolgálóikat, jobbágyaikat megcsalják.¹⁷² Pazarlók és egyben fősvények. Tíz-húsz agarat hízlalnak, 20-50, sőt száz tál étellel vendégeskednek, de az árváknak egy fillért sem juttatnak.¹⁷³ Török Bálint, Móré László, Basó, Bebek, a Homonnaiak, Dobó István : hadakozók, vérontók, jobbágynyúzók, fosztogatók.¹⁷⁴ Elmondja, hogyan zsarolta meg, fosztotta ki Csorom András gazdag jobbágyát, Pekri Lajos pedig plébánosát.¹⁷⁵ »Munka tetető« az ilyen, aki »megnyuzuan az nyomoruftat, ő nagy gögösen költi azt el.«¹⁷⁶ Az úri rend cifrálkodását és frissesség (divat) után futását a legélesebben elítéli. Visszasírja a régi egyszerűséget, mi akkor uralkodott, mikor még »bekessegben es böwsegeben volt Magyar ország.« A hiú cifrálkodókat ki szeretné hajítani az országból.¹⁷⁷

A bujálkodásban »papok, barátok, urak, nemesek, csélsapok« egy húron pendülnek. »Ezertis vesze Sido ország. Troia, Buda és Magyar ország, mert az lelki paraznasag mellett, minden varosoc, Clastromoc, Pispeksegec, Erseksegec rakuac valanac röttenetes fertelmes es Sodomita elettei.«¹⁷⁸ A papok nőtlensége, »néma eb« voltak, a pápa világi fejedelemsége, a

¹⁶⁵ P. IV. 357, I. 252. A korábbi protestáns felfogásra vonatkozólag I. Horváth J. id. könyvét és különösen a Melius Juhász P.-ről szóló részt.

¹⁶⁶ P. IV. 288/b., V. 310.

¹⁶⁷ P. II. 538/b, V. 709, 69/b, F. P. CXL, P. V. 187/b, 414-415/b.

¹⁶⁸ P. IV. 450. Talán Horatius I. könyv. I. szatirájából is meríti fejtegetését. V. ö. 310. jgyz. is.

¹⁶⁹ P. IV. 728, 292.

¹⁷⁰ P. V. 537, IV. 599.

¹⁷¹ P. V. 310-311/b, IV. 838/b, 906. II.

¹⁷² P. IV. 26/b.

¹⁷³ P. III. x. 265/b, F. iij l.

¹⁷⁴ P. IV. 905.

¹⁷⁵ P. I. 905-906. — Bővebb kifejtést I. Nemeskürty id. cikkében.

¹⁷⁶ P. V. 227/b.

¹⁷⁷ P. IV. 545/b-546/b.

¹⁷⁸ F. P. DCXCI, P. II. 109.

»foltos hit«, a »bálványimádás«, búcsújárás, gazdag templomok ; a klastromok, érsekségek, püspökségek, káptalanok falui és gazdag jövedelmei, melyek kóborlók lélekváltságából lettek,¹⁷⁹ ugyanolyan szenvedélyes támadások tárgyai a Posztillákban, mint Szkhárosi Horvát verseiben. Telegdi Miklóst Bornemisza személy szerint is súlyos vádakkal illeti.¹⁸⁰

A nemesség és egyház, mint »munka tetetők« mellett a gonosz gazdagok a harmadik rákfenéje a világnak. Mert mi is a gazdagság? »Az kazdag az, a kinec minden napi szüksege annira vagyon, a mennire az ő rendbeli alapattya keuennya : Mint az kinec sem felesége, gyermeke, szolgálai nincz, eleg gazdag, ha tiz, husz, neguen, vag ötuen forinttya vagyon. A paraztnac, nemesnec, wrnac, herczegnec, kiralynac, megent mas allapottyoc vagyon, kic mind *elege gazdagoc, ha az ő szüksegec fölött is birnac valamit.*¹⁸¹ Az ilyen gazdagságra való törekvés helyes és szükseges az életben. Csakhogy a gyűjtés szenvedélye elragadja az embereket. Rakton raknak és gyűjtön gyűjtenek, akár kell, akár nem, akár jól, akár rosszul.¹⁸² Ez egyrészt fősvényekké, zsuoriakká teszi őket, másrészt a jó vagy rossz úton szerzett vagyonból dőzsölnek, pazarolnak; a szegényekkel, árvákkal, »országunk oltalmával« pedig nem törődnek.¹⁸³ »Ez nem kazdagsag — mondja — hanem rabsag, szolgasag bu es keserü banat.«¹⁸⁴ Ha ugyanis az ilyenek csak egy kevéssé is megfogyatkoznak, nagy uzsorával, hamis kereskedéssel, méltatlan bor, búza, hús árultatásával, nagy dúlással, fosztással, kóborlással és lopással igyekeznek magukra gondot viselni.¹⁸⁵

Bornemisza, Melius Juhász Péterhez hasonlóan (Confessio, 1562), a pénzgazdálkodás legerkölcstelenebb formájával az uzsorát, azaz a kamatra való pénzkölcsönzést jelöli meg. »Az Vsora olly *hamis nyereseg*, melyet az költsön adasert az derec Sumanac fölött vesznec«, hangzik az igen szabatos meghatározás. Azért erkölcstelen az uzsora, mert a »penz olly allat, az ki nem szaporit ön magatul, az mint a szőlő, a malom, a barom szaporitanac, Hanem ha mi szaporodic az penz altal az annac nagy faratsaga altal lesz, a kinec adtat penzedet, azert öve az nyeresegis.«¹⁸⁶ Mértéktelen gyűjtés, rosszul használt gazdagság, bűnös pénzszerzés a világ sok bajának főokai. Mindenki versenyt fut a pénzért és az elkülönült osztályok egymással szemben állnak.

Egész kis közgazdaságtant lehet összeállítani Bornemisza ily irányú megjegyzéseiből. Felismeri a feudalizmus, de egyben a születő pénzgazdálkodás hibáit is és hazafias érzülettel az ország javát tartja szem előtt, mikor a fősvénység és uzsora kártevéséről szól.

Hogyan lehetne ezeken a bajokon segíteni? — vetődik fel Bornemiszában a kérdés. A semptei, majd detrekői prédikátor, aki külföldi tartózkodása alatt valószínűleg maga is munkával kereste a kenyerét, világi erkölcstanában nagy szerepet juttat a munkának. Az élet maga is küzdelem, fáradozás, munka kell hogy legyen. A vén jámbor halála óráján »mosolyodik«, hogy a munka után nyugalomra megy.¹⁸⁷ Krisztus, halála után azért jelenik meg halászó tanítványainak, hogy »vigasztalion ezzel minden hiveket es igaz munkásokat, hogy az ő munkáioc nem lenne hiaba való.«¹⁸⁸ Az »igaz munká«-t szembe állítja a hamissággal¹⁸⁹ és szól »az mi munkanc szaporodásá«-ról.¹⁹⁰ Hangsúlyozza azt a helyes célt is, hogy »kezünkel munkalkoduan annyí marhat gyüyczunc, hogy azból mind magunkat, czelédünket, mind egyeb szükölködöket segíthessunc.«¹⁹¹ A restségről és henyélsről szóló fejezet 10 pontban foglalja össze, miért szükséges a munka.¹⁹² Mindenütt érezhető Bornemisza műveiben, milyen megbecsülésben részesül nála a parasztság, kézművesség, a szorgos kereskedők, a sokat emlegetett szántók, ötvösök, vargák, szúcsók, borbélyok, de a bírák és orvosok is. Viszont élesen elítéli a kizsákmányoló, »munka tetetők« gonosz gazdagokat, akik minden gondjukat csak

¹⁷⁹ P. III. xxxix l és ij 6 ; IV. 425 ; II. 323, 569 ; II. 62, 15 ; IV. 591/b ; IV. 851. II.

¹⁸⁰ P. IV. 862. — Nemeskürty id. cikkében közvetlen kapcsolatot keres Szkhárosi és Bornemisza közt.

¹⁸¹ P. III. E, ij 20 : F. P. CCCXCVI. II.

¹⁸² P. IV. 263/b.

¹⁸³ F. P. CXXXIV. b.

¹⁸⁴ P. III. yy 181-182. II.

¹⁸⁵ P. III. Q ij 250. I.

¹⁸⁶ F. P. CCCXCVII/b. Telegdi M. Posztilláiban (I. 377) épp csak megemlíti az uzsorát de nem szentel neki különösebb figyelmet. Melius Juhász P. állásfoglalását I. Horváth J. id. mű 287. l.

¹⁸⁷ P. IV. 650/b, 730, 813.

¹⁸⁸ P. III. tt. 2.

¹⁸⁹ P. III. V. ij, 262.

¹⁹⁰ P. III. yy, ij, 185.

¹⁹¹ P. IV. 263.

¹⁹² P. IV. 290.

»usorasagra, alnoc keröskedesre, alnoc perpatuarra fele barattyanac es alatta valo iobagyainac, auagy szegény nyomorult munkasoknac fosztasara« fordítják,¹⁹³ mert »soha igazan kereset marhaiokual nem megedned meg.«¹⁹⁴

De a társadalm dologtalan kizsákmányolókra es munkás kizsákmányoltakra való osztlásának elvi felismerése Bornemiszában nem a forradalmi osztályharc, hanem a javító reformer állásfoglalását eredményezi. Egy helyes társadalmi erkölcs első és legfőbb parancsa, szerinte az, hogy »egymast eltűrűc az közönseges tarsasagert«¹⁹⁵ azaz, hogy mindenki alárendelje magát a közösség érdekeinek. Ebben minden társadalmi osztálynak — a tolvajok, kőbörlok, lopók, szemfényvesztők, varázslók henye társaságának kivételével — együtt kell működnie.

Mit jelent ez részleteiben? Azt, hogy az urak »haggyac az veszteg heuerest es dösölest, tobzodast es ő magoc is hozza lassanac dolgokhoz.«¹⁹⁶ Szolgáikkal igazán szerződjenek es azt meg is tartásák.¹⁹⁷ Jobbágyaikra mértékletes adót vessenek es a szegényeknek azt is engedjék el, mert így azok gazdagodhatnak, míg ellenkező esetben elszegényednek es semmi adót nem lesznek képesek fizetni.¹⁹⁸ Gazdálkodásukban rendezkedjenek be önellátásra : ». . . az jelen valoual meg elegendgyünc. Azert ha keueset adna Isten maioragunkbol, vagy akar mikeppen, czac az keuesetis örömmel es meg elegendet szivel vegyűc ő tüle. Ezt Autarchianac (B. kiemelése) mondgyac, olly nemes ioszagnac, melly meg tud elegendni az ő saiat marhaiual.«¹⁹⁹

Az udvarbíró — ki ellen Tinódi sokat panaszkodik ilyen viszonylatban²⁰⁰ — adja meg mindenkinek, ami neki jár, es ne tobzódjon, »ficerézzen« a szegény bőrén megtakarított urapénzén.²⁰¹

Mindenki munkálkodjék es teljesítse a maga hivatalával járó kötelességét : a bíró helyesen ítélkezzék, a gazda gazdálkodjék, a deák tanuljon, az orvos gyógyítson, a tanító tanítson, a prédikátor prédikáljon es ne elegendjék mások dolgába-ügyébe.²⁰² Mindössze a pénzgazdálkodás területén látja szükségesnek, hogy a munka rovására, a korabeli viszonyokhoz alkalmazkodva, bizonyos kompromisszumos engedményeket tegyen. Elvben nem ellenzi, hogy az urak, nemesek, tisztartók pénzforgalmukról könyvelést, »registrumot« vezessenek, csak az ne legyen az egyedüli es legfőbb könyv a háznál.²⁰³ A kamatra-kölcsönzéssel, uzsorával is megbékél kénytelen-kelletlen, »miert hogy szinte el nem hagyhatni ez vilagual« de csak akkor ha valami »szép es igaz alkotást« szolgál.²⁰⁴ Ily esetben, ha az adós haszonnal forgatta a pénz, juttasson a nyereségből részt a hitelezőnek. De egyébként — a bíróságok erre az álláspontra helyezkedjenek — csak a kölcsönzött összeggel tartozzék.²⁰⁵ Zálogba pedig a gazdag ne vegye el soha a szegénytől *termelőeszközét* : szőlőjét, szántóföldjét, kertjét fejsz tehenét, mert tud Bornemisza olyan esetről, mikor egy istentelen ember egy török fogságból hazatért rab birtokára csak úgy adott kölcsönt, hogy az maga senki mástól többé kölcsönt ne kérhessen. Így tíz évig használta birtokát, s bár pénzt többszörösen visszakarta, az adósságot nem engedte el.²⁰⁶

Hogy Bornemisza eleinte milyen optimista lélekkel es milyen komolyan hitt egy eredményes reformpropaganda lehetőségében, mutatja egy kifakadása : szeretne már prédikáció-kötetében követendő például olyan gazdagot néven nevezni, — panaszolja — aki intéseit megfogta : »Mondoc akarnam czac egyet, vagy kettőt lathatnakis, mert sokat nem merec megemlitenemise.«²⁰⁷ A dolog szerinte azon fordul meg, mit ő minden vallásos vonatkozástól függetlenül »értelmes magatartás«-nak, »külső jó magatartás«-nak, »jó magahordozás«-nak

193 P. III. S. 69.

194 P. IV. 7/b.

195 P. V. 236, F. P. DCLXVI.

196 P. IV. 9/b.

197 P. III. QQ. iij. 152/b.

198 U. o. 153/b.

199 F. P. CCCCLV/b. — Volaterranus : De autarchia et vera felicitate. 365./b.

200 Tinódi : Udvarbírákról es kulcsárokról. *Régi Magyar Költők Tára* III. köt. 315. 1.

201 P. III. 270. y. ij.

202 P. V. 319, IV. 536.

203 F. P. CXXXIII, V. 85/b.

204 P. V. 420/b-422/b.

205 F. P. DCLXXXIII.

206 P. III. 00. ij. 150-151.

207 P. III. ú. 265.

nevez.²⁰⁸ »Lelki bölcsesség«²⁰⁹ és »lelki vitézség«²¹⁰ kell gyakorlásához. »Az Fejedelem iobagyit szolgait igasságban biria, tarcza, segítse, oltalmazza. Az kalmar igazan kereskedgyec es soc nyomorultat segitsen lelki testi szukseget. A biro *aiandec nekül* igaz törvent tegyen : A proca-tor igazan legyen szoszolo es a nyomorultat se hadgya. A szolga wrat igazan szolgallya. Az mester ember igazan munkalkodgyec es igazan vasarollyon marhaiat. Az tanyito hiuen igazat tanyitson.«²¹¹ A gazdagnak pedig ezt ajánlja : »Ne legy szolgália az te kadagsagodnac, hanem te légy wura annac. Ne paranczollon az teneked, mint egy rabianac, hanem te paranczoly ő neki mint rabodnac es te szolgadnac«, mert »draga dolog az kadagsag a ki tud annac paranczolni.«²¹² A nemzeti vagyon ugyanis a közösség érdekeit kell hogy szolgálja, hogy »azzal hazankat epitsük, őrizzük, oltalmazzuk«. Helyesen kivetett, igazságos adók a honvédelmet mozdítják elő. De bűnös az a fejedelem,— s itt újra a Habsburg királyra céloz?— aki »felesege szoknyaia farkan (uszályán) nagy gyöngyösen az porba hurczoltatia a szegeny ehezőkne c veritekit, mert az szegeny ember nem örökös rabia ő neki.«²¹³

Ezzel eljutottunk Bornemisza társadalmi erkölcsstanának igazi magváig : egész munkás-ságát átható demokratizmusáig. Egyhelyütt nagyon a hajánál fogva rángatja elő az alkalmat arra, hogy megrója a rossz birákat és ispánokat »kic igazgattyac az nepet, mint az igaban való Barmokat«,²¹⁴ a fejedelmeket pedig inti, hogy »oskolakra, Ispitalokra« gondot viseljenek.²¹⁵ Posztillái tele vannak ilyen megjegyzésekkel : Ne nézzük le a rosszas köntösű ember szolgálatát ;²¹⁶ szolgálkat, koldusunkat, ha meghal kísérjük ki a temetőbe,²¹⁷ ne restelljük a vargát is urazni, mint a prédikátort vagy a katonát, mert náluknál semmivel sem alábbvaló²¹⁸ Gyakran vesz példát a szegény emberek köréből : így egy szeredi »io munkás es dolgoledo« paraszt-bodnárról²¹⁹ Kikel a gazdag katolikus papok ellen, kik »azt a népet semminec velic, ahol Christus igeie igazan es tisztan hirdettetic«,²²⁰ de prédikátor társai ellen is, akik paraszti példákkal »az szegeny nephöz nem akariac magokat szabni, Es azokat szegyenec tarttyac predikalni.«²²¹

A maga posztilla-gyűjteményét az igehirdető lelkészeknek keresztül a népnek szánja. A »Négy kis könyvecske« (1577) első része, az előszó bizonyosága szerint, elemi katekizmus a nép, a jobbágyok és cselédek számára, melyet »a magyar írás olvasásának módjáról« címen ábécé és olvasási gyakorlatok előznek meg ; harmadik része pedig rendtartás a prédikátorok részére a nép tanításában. Jellemző, hogy Pécsi Lukács a Telegdi Miklós »Felelet«-éhez csatolt latin gúnyversben azzal csúfolja, őt magát beszélgetve, hogy immár mindenki elhagyta őt, »csupán a nép közül van egy vagy másik velem.«²²² Bornemisza büszke volt arra, ami miatt Telegdi köre lenézte és megvetette őt!

A fejedelemtől és a hadviselésről szóló részek teljesen valláserkölcsi fejtegetések vonalán mozognak és semmi jelét nem mutatják annak, hogy csak távolról is eljutottak volna hozzá Machiavelli tanai, melyek közvetve, német forráson keresztül mintegy huszonöt évvel később haladó lendületet adnak Magyar István »Az országokban való sok romlások« c. munkájának (1602). Esményképe azonban az erős központi nemzeti királyság. Ily szempontból dicséri és állítja példaképpül Hunyadi Jánost és Mátyás királyt²²³ s ítéli el az olyan gyöngé fejedelmeket, milyenek II. Ulászló és II. Lajos voltak.²²⁴ A maga korában a szerény viszonyokból

²⁰⁸ P. IV. 539 : F. P. C. ; P. IV. 769/b, 776.

²⁰⁹ P. IV. 652.

²¹⁰ P. IV. 656/b. A jó fejedelemnek is első sorban »nagy bölcseségre és jó magatartásra« van szüksége. P. V. 411/b.

²¹¹ P. V. 387.

²¹² P. IV. 276, 280.

²¹³ F. P. CCCXCIX.

²¹⁴ Luc. XXIV. a háladatlan vacsorára-hivottak egyikének kifogása kapcsán.

²¹⁵ F. P. CCCCLXXXVII.

²¹⁶ P. II. 132.

²¹⁷ P. IV. 328, 330 ; F. P. CCCCLXIV.

²¹⁸ P. IV. 531/b.

²¹⁹ P. IV. 911/b.

²²⁰ P. II. 334.

²²¹ P. II. 297/b.

²²² Közli : Schulek, 386-87. II.

²²³ P. IV. 427/b.

²²⁴ P. V. 334. — Rajtuk kívül még csak Corvin Jánost említi futólag, mint az utak áldozatát, F. P. CCCCLXVII.

lengyel trónra emelkedett Báthory Istvánt említi ismételten követendő példa és a magyar dicsőség megtestesítője gyanánt.²²⁵

Hogy milyen különböző gondolkodású és érdeklődésű emberek kezén forogtak Bornemisza prédikációs kötetei, azt a fennmaradt példányokban található margójegyzetek jól megvilágítják. A Nemzeti Múzeum könyvtárában található sárospataki eredetű IV. kötetben valami XVII. századi lelkész feljegyezte, hogy belőle merítette a nagyszombati ekléziában »lévő tisztében és hivatalában elmondott« prédikációjának anyagát.²²⁶ Az e kötetben Bornemisza által leírt szerelmi történetek azonban, valószínűleg ugyancsak a XVII. században, más valakit egy szép virágéneknek befirkálására bátorítottak:

Karasz Maris
Gyenge leany
Fejer piros
Nem halovány
Szép legények
Ostromolják

Gyöngy ortzáját
Es tsokoliak
Jarasa oly
Mint pavanac
Mosolygó ajka
Mint rosanak²²⁷

Az V. kötet keszthelyi példányának 334. lapján viszont ott, ahol Dobzse Lászlóról van szó, egy XVI. századnak látszó kéz a következő kifakadást írta a »karáj«-ra »Köröztös hagy (had) pest mezen vagon felséges vram: dobrze, Estergami Ersek fordulatai is²²⁸ betörnek dobrze. Azutan hogj Pestet megj zalotak hogy megj mondotak nekj, akkor is dobrze mondotá, de Ersek ellene zoltt es hadat indította, es ott a pesti mezen wege zakadot az kereztes hadnak. azuta . . . *Magyarországj zabsaganak semy igasaga niczen, akkor verzet ell, mert szabadsagakba voltak mind . . .*«²²⁸ Bornemisza demokrata, népbárát hazafiságából ez az olvasó levonta a végső tanulságot.

VI. Humanista olvasmányai

Az eddigiekből az tűnt ki, hogy Bornemisza prédikátor korában koránt sem tagadta meg humanista nevelését. Megnyilatkozik ez abban, hogy tanulmányának igazi tárgya a Posztillákban is az ember marad, mégpedig folyton erősödő nyíltsággal. Az élet, a közvetlen tapasztalat, a látott és hallott dolgok, de a maga sorának fordulatai is²²⁹ betörnek az egyházi témák tárgyalásába, különösen az Ördögi Kisértetekbe, mely személyes természetű önvallomásokot tartalmaz; az V. kötet függelék-életrajzában, mely egyházas mezbe öltöztetett valóságos petrarcai Ad Posterus, és a Folio-Posztillákban, hol az önéletrajzi adatok még inkább bővelkednek, már bizonyos támadó élt is nyernek. Gyakran kirobbanó keserőséggel hánytorgatja itt fel az őt ért sérelmeket és a vallásos meggyőződése miatt szenvedett üldöztetéseket: fogságait,²³⁰ Semptéből történt kénytelen menekülését, mikor »1579 esztendőbe hideg, fagyos essőbe fil esztendő kiczin szoptatós gyermekczkéivel czeledestül üzetett ki oly varosbol, kinec hat esztendeig igen hiven szolgált«; ²³¹ Beczkó és Detrekő várában való működését,²³² sok urak huzódózását, hogy a kivetett emberrel érintkezzenek!²³³

A maga életének, egyéniségének, lelki problémáinak ily fokozódó felszabadultsággal való előtérbe állítása humanista lelkületre vall. De erre vall az is, amit társadalmi erkölcsitanának neveztünk, és aminek kifejtése a III. kötettől a Folio Posztilláig szintén fokozódó ütemet mutat. A társadalmára való közvetlen hatásra, a reformba, a feudális nemesség és a

²²⁵ P. IV. 499, 541-42, 919/b; F. P. CCCCXLIII; P. IV. 869/b; Békés Gáspárnak vele szemben tanusított magatartását gáncsolva u. o. 599/b, 873/b.

²²⁶ Schulek, 313. I.

²²⁷ IV. 500/b. — Harsányi István, *Ismeretlen virágének a XVII. századból*. ITK. 1925. 92. I.

²²⁸ Őt-hat olvashatatlan szó. Palotay Dénes szíves közlése.

²²⁹ A Telegdi Miklóssal való vitája P. V. 847/b; Eckné öngyilkossága IV. 882/b.; családi bajairól és egy nap gondjáról IV. 822/b-825; pozsonyi prédikálása V. 94; az Ördögi Kisértetek fogadtatása V. 557. II.

²³⁰ F. P. CCCXCIV., IX.

²³¹ U. o. LXXXII-LXXV.

²³² U. o. CCCXLIV.

²³³ U. o. CCCXCVI/b.

gazdagok nemzeti termelő munkába való bekapcsolásának lehetőségébe vetett hit azonban mindinkább megrendül benne és optimizmusa elborul.²³⁴ De csak élete vége felé panaszkodik arról, hogy »ő maga is elunja ez világot és várja a feltámadást és örök életet.«²³⁵ Ekko-merül csak fel benne a humanista vizasz, hogy »az iöuendö emberekert« ir.²³⁶

Égész életében állandóan keresi protestáns és humanista lelkiületének megbékélését és egységbe foglalását. A szintézist az „emberség” lényegének egyben humanista meg protestáns erkölcsi meghatározásában és életeszményként való felállításában lel meg. „Az emberségben soc nemes ioszag foglaltatic — mondja mostan az Elektra korában először használt szó tartalmi gazdagodásával — Mint io akarat, io tetel, io szo, io nyaiaság, io türes, io szelidseg, es minden io erkölcz, melly embert illet. Mas keppen szoktuc neuezni az emberseget io emberne, iambornac, io erkölczünc, kibe iosag, iamborsag es io erkölcz vagon, ezt a Deakoc humanusnac--az az embersegesnec mondyac . . . emberseges az is, az kibe egyenesseg (aequitas) es egyenlöseg (Epischia) vagon, az az, az aki magat egyenlönc ismeri minden emberhöz.«²³⁷ Ez egyben tagadása minden feudális hierarchiának. Az elnyomóknak pedig olyan szójátékkal, melyet a humanisták is kedveltek, odakiáltja : »Az embertelen nem teheti embertelenné az emberséget!«²³⁸

De vannak-e egyéb jelei Posztilláiban régi, nem vallásos jellegű humanizmusának? Vannak. Mikor a hallás adományának áldásairól beszél, a sok élvezet közt — milyenekül még az énekeseket, lantot, cimbalmot, orgonát, hegedőt, különb-különb trombitát, dobot, sípszót említi (mégpedig nem rosszalólag!), valamint a csengő fülemile, szajkó, szarka, csóka, cinege csacsogását — első helyen nem rájuk, hanem az »ékesen szoló emberekre, orátorokra, poétákra« gondol s csak másodsorban, közvetlen a hangszerek játéka és madarak dala előtt említi a prédikátorokat.²³⁹ Az eretnekségekben azt tartja a legveszedelmesébbnek, hogy vannak képviselőik közt »ékesen szólók«, kik »Rhetorice (B. kiemelése) nagy mesterseggel tudgyac szepíteni az hamisságot.«²⁴⁰ Ismerőseiről szólva, nem felejtí el soha megemlíteni, ki a bölcs deák, vagy görögül is tudó ember, s közülük csak a tudományukban felfuvalkodottakat veti meg.²⁴¹ Prédikációiban nem egyszor humanista módszer alkalmazásán kaphatjuk rajta. Így — mint ahogy Livius a római történet hőseivel teszi — bibliai szereplőivel maga szerkesztette kis beszédekét mondat el. Az apostol feleletét Krisztus ama kérdésére, »tudnak-e enni adni az összegyűlt népnek, így adja elő : »De io mesterünc mit szandekszol lehetetlen dologra, nem láddé hogy pusztán vagyunc, nem látodé az népnc sokasagat. Azert erezd el öket az varosokba, szerezenec ök magoknac eledelt. Mert mi, ha szintén varosban volnanc is, penzünc sincz anyyi kiuel ezeknc elég kenyeret vehetnenc. Az mi keves pánzed vagon az Safarnal Judasnal, az mi magunknak is keues, arra bar ne hiny vendeget, csak tázhas minket.«²⁴² A négy evangélista előadásából kritikailag igyekszik rekonstruálni a történések »historiáját«²⁴³ Jeruzsálem pusztulásáról élénk történeti leírást kapunk²⁴⁴ és elbeszélése egészen irodalmivá lesz, mikor az apostolokat Krisztus seregének állítja be és térítö munkájukat tervszerű hadjárat harci tényeiként kezeli folyamatosan.²⁴⁵ A humanizmus nagy pártfogójáról, a nápolyi Alfonsus királyról elmondja, hogy minden reggel megkérdezte, ki mit olvasott, és úgy kezdett

²³⁴ Még az Ördögi Kísértetekben is bizott abban, hogy idővel és erős akaratall a rosszat le lehet győzni : P. IV. 750/b, 880/b, 747, 883. — Ravasz László téved, mikor egész életére általánosítva azt állítja Bornemiszárol, hogy »pessimista, mint minden gyöngö lélek« (A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Pápa, 1915.) 186-187, 420. ll., Schulek 436. I. — Ha mint protestáns nem is, de mint ember kiválóan erős lélek volt ! Hogy a maga osztálytársadalmának korlátai közt tragikus volt a sorsa, akár néhány évtizeddel később az Apáczai Cseréé, Tótfalusi Kis Miklóse, nem lephet meg. Reformmal a feudális társadalmat megjavítani hiú ábránd volt.

²³⁵ F. P. CCXCVII/b.

²³⁶ P. IV. 862/b.

²³⁷ P. V. 337/b-338.

²³⁸ P. IV. 530/b.

²³⁹ P. IV. 758.

²⁴⁰ F. P. LXIX/b.

²⁴¹ P. IV. 985/b ; F. P. CLII ; P. IV. 910/b ; F. P. DCXC/b.

²⁴² P. III.s, iij, 256/b ; III. uu 2, uu, ij 1, qq, ij 1. — Más példák : P. II. 561/b, V. 88/b IV. 464.

²⁴³ P. III. x, ij ; aaaaa. ij. 2.

²⁴⁴ P. XXXXXX IV. 59-67. II.

²⁴⁵ P. III. eeeeeee I-tól.

egyéb dolgaihoz. Igaz, hogy magával és híveivel naponta nem a klasszikusokat, hanem a bibliát olvastatja.²⁴⁶ De már, mikor függelékül a IV. kötet végén a római császárokat sorolja fel, világosan a római történet olvasására buzdít: »Ez neueket kedig azért szamlalom elő, hogy ezkenec historiait oluassa meg az kinec adatott az ertelem. Es onnet lasson soc szörnyü dolgokat.«²⁴⁷

A tudást és világi tanulást igen nagyra becsüli. Tudja, hogy nincs olyan bölcs, ki mindenben tökéletes lenne; olyan prédikátor, orvos, törvénytudó, hadakozó, aki mesterségének teljesen ura volna. A tudományok közt dicséri a reneszánsz csillagászat felfedezéseit, hiszen a naptárkészítői munkában megismerkedett velük: »Az Egi forgasoknac bölcz es tudos mesterei az előt soc idővel lattyac, ertic es tudgyac meg az czickeletis, punktyat, oriaiat napat, mikor, minec, mint kel lenni. Es annac öc bizonyos okait tudgyac az ő tudományokból.«²⁴⁸

Számon igyekszik tartani a Mátyás-kori magyar humanizmust is. Énekeskönyvébe felveszi Janus Pannonius egy állítólagos versét, Galeottonak pedig négy Mátyás-adomájára is hivatkozik Posztilláiban.²⁴⁹

Térjünk végre annak megvilágítására, milyen mértékben és hogyan érvényesülnek Bornemisza antik irodalmi és történeti ismeretei Posztilláiban. Mivel társadalmi erkölcsstanában olyan igazságokat tárgyal »kiket ez világ ő magatul gondolt«,²⁵⁰ bőven bizonyíthatja azokat pogány bölcsök, költők, írók, valamint az antik és modern történet példáival. Annál inkább is teheti ezt, mert Horatiushoz hasonlóan, ő is az arany középutat, a mérsékletet prédikálja: öltözködésben és magaviseletben a mértéktartó alázatosságot; ételben-italban a józanságot.²⁵¹

Tegyük itt mindjárt vizsgálatunk elejére, hogy Bornemisza szükségesnek tartja elmondani, hogy Simonides, mikor Pausanias egy bölcs mondást kért tőle, ezzel felelt: »ne feleicz hogy ember vagy«. ²⁵² Kiemeltük már, hogy valóban ez az ő világi erkölcsstanának is legfőbb mértéke, melyet körülbástyáz antik írók tekintélyére való hivatkozással, de úgy, hogy antik és bibliai neveket gyakran összekever és a két világot mintegy kibékíteni, összeolvasztani igyekszik. Lássunk erre egy példát: »Nyiluan, ha vgy keresnéd testednc minden kedvét is mint Epicureus es amaz fris kazdagis Luc. 16 — mondja —, Es úgy laknal mint Asuerus vendegsege tartott, hat holnapig öszve gyüluen egy nihany orszaggal, szaz hetuen tartoman belieckel, Es olly gyenge volnal mint Hester, olly szep mint Venus es Absolon, Es olly kazdag volnalis mint Croesus es Salamon, Es olly okos bölcz vonalis mint Plato, Aristoteles, Cicero, Demostenes, Eschines, Galenus, Hipocrates: olly erős mint Hector, Achilles, Hercules, Samson: olly meltosagos es hatalmas mint Nabuchodonosor, Darius, Alexander, Julius: Mind ezec eletedben elegyec volnanac soc mereggel es vegül mint az lant pendülés el mulnanac...«²⁵³ Másutt antik írók egyházatyákkal karöltve jelennek meg, s kettejük szerepének növekedése a III. kötettől kezdődően együtt jár.

Felmerül itt mindenekelőtt az a kérdés, mit merített Volaterranus humanista enciklopédiájából, melyet, mint láttuk, ifjúkorában áttanulmányozott. Olvasható benne a tenger vad szikláin fészket rakó Halcyonról, mit Folio Posztillái ajánlásában hoz fel hasonlatul.²⁵⁴ Sok középkorból örökölt adata és adomája közt Volaterranus szól arról, hogy a negyven napos bűjtöt Telesphorus pápa rendelte el »minden esztendő által«²⁵⁵ Beszél ő a Sibilla Eritreáról és a perza mágusokról.²⁵⁶ A Bornemisznál szereplő Marcion, »kit eretneknek tartanak«, alig-

²⁴⁶ F. P. DCLXXIX/b.; Frigyes császárnak engedte át az elsőbbséget, holott ő volt a hatalmasabb: P. IV. 530. l.

²⁴⁷ P. IV. 918/b.; III. ii. 3.

²⁴⁸ P. V. 563.

²⁴⁹ CCVI/b. Rhythmus Jani Pannonii: De inconstantia rerum humanarum. A rímes verselmény természetesen nem lehet Janus Pannoniusé. — A Geleottora hivatkozások: P. IV. 850/b., Találós kérdése, miért választotta Krisztus Pétert és nem Jánost az apostoli fejedelemségre; IV. 869/b. Mátyás panasza a papi rend pompaságáról, telhetetlenségéről; buja parázna, lator életéről, kegyetlenségéről és torkosságáról (XI. fej.); P. IV. 768; F. P. CCLX.

²⁵⁰ F. P. CCCVIII.

²⁵¹ P. III. Q, iij 251, 253; IV. 552-559.

²⁵² P. IV. 534.

²⁵³ F. P. CCCCCXXXIII.

²⁵⁴ Volaterranus 290. l. Ovidius meséjét Ceyx és Halcyoneról közvetett forrásból feldolgozta 1562-ben már Bessenyei Jakab tasnádi iskolamester és Horváth J. id. mű. 435-36 ll.

²⁵⁵ F. P. CXLVIII; Voláter, 249: »Telesphons Graecus... Quadragesiman instituit.

²⁵⁶ 177, 126 ll. — F. P. LXXVI.

hanem azonos Volaterranus »Marcio eresiarcha«-jával.²⁵⁷ Trebonius és Dolabella esetét is alkalmasint tőle vette prédikátorunk, ha ugyan nem közvetlenül Cicero volt a forrása.²⁵⁸ Crotoniabeli Milo, ki fákat szakít ki gyökerestül, szintén szerepel Maffeinél ;²⁵⁹ a hirkanusok és tiberinusok népéről pedig ugyanő tájékoztathatta.²⁶⁰

Bornemisza humanista műveltsége azonban fölötté állt annak, hogy ezt a lexikont kelljen segítségül hívnia antik írókra és történeti példákra vonatkozóan. A példány állapotja is, a buzgón aláhuzogált és jegyzetelt lapok után és közt szereplő gyűretlen tiszta oldalakkal, azt a benyomást kelti, hogy azt határozott érdeklődéssel bíró ember, őt különösen érdeklő szempontok szerint áttanulmányozta, de nem forgatta hosszú éveken keresztül kézikönyv gyanánt. Adagiumgyűjtést a bűnök és erények címszavai alatt, középkori és humanista szemmel látott antik példák keresését, a fősvénység és tobzódás egy kalap alá fogását, rövid magyar és világtörténeti kompendium adatokra szorítókozó összeállítását²⁶¹ még ifjúkorában tőle tanulhatta. Például a hirkanusokról való tájékozottságát meríthette közvetlenül Pliniusból, »Plutarchus«ból vagy »Herodotus«ból, kiknek műveit maga is forgatta és akikre Volaterranus is hivatkozik.

Ami az adagium-gyűjtés divatját illeti, arra vonatkozólag jó tájékoztatást nyerünk Baranyai Decsi János »Adagium grecolatinoungarorum chiliades quinque« címen 1598-ban megjelent munkájának²⁶² előszavából. Elmondja benne, hogy többekről tud, kik előtte híres mondásokat gyűjtöttek, ami nélkül senki igazi bölcsességre nem tehet szert. Bornemisza rendszeren a latin szöveg mellé odateszi a magyar fordítást, de nem oly szabadon, mint Baranyai Decsi, aki így magyarájt: Dimidium plus toto — Nincz job az mértékletességnel: Dimidio vitae nihil differunt felices ab infelicibus — az gazdagnak is kettő orra lika, mint az szegény ember disznájának; Hic Rodus, hic salta — Éb hüdgye, hanem ha meg bizonyítod.

Középkori eredetre vallanak Bornemiszának ilyenfajta példái; Julius Caesart huszonhárom sebbel ölték meg. Mikor máglyán égett teteme, a tűzben megjelent alakja a sebhelyekkel, mire a nép megrohanta és leölte a gyilkos főurakat.²⁶³ Sokrates bujaságát úgy meg tudta fékezni, hogy végül már »nem is ember, hanem tőke volt.«²⁶⁴ Aristotelesről viszont a képirók írják (látott ilyen ábrázolást Itáliában?), hogy felesége a hátára ült és vesszővel verte.²⁶⁵ Olyanféle ez, mint a Volaterranusban szereplő történet a száz éves korában házasodó Ciceroról, aki barátait megnyugtatja, hogy holnap asszony lesz a lányból.²⁶⁶

A példák és mondások túlnyomó részét azonban Bornemisza humanista felfogással gyűjtötte, bár soha sem győzi hangsúlyozni a biblia isteni bölcsességének mérhetetlen felsőbbrendűségét, az antik költők és bölcsék világi tudománya felett. Kiemeli szörnyű bálványozásukat; azt, hogy a pogányság az ördög uralmi szakasza; hogy »az szent iras az okosság szerint való bölczeket, bar olly lenne is mint Cicero, Aristoteles, Plato, Homeros, Herodotus, Virgilius, nem bölczeknek: hanem bolondoknac tartja.«²⁶⁷ Afféle laikus paraszthistóriáknak szánja a rájuk való hivatkozást is, mint a korabeli életből és saját tapasztalatából vett esetek elmondását.²⁶⁸ De azért a teremtés bibliai elbeszélésével összeegyeztethetőnek tartja a legrégibb görög filozófusok ama vélekedését, hogy »négy féle éltető állatból alkotta Isten minden lelkes állatot, földből, vízből, és az szívo legből, es az meleg tűzből,« mit maga is az emberi táplálék fajtáival támaszt alá.²⁶⁹

Görög irodalmi ismeretei Bécsből, Tannerustól származnak és itthon már aligha gyarapodtak. Mikor azonban évtizedek múltán visszagondol Sophokles drámájára, már nem Elektra pártján van és azt fejtegeti, hogy még akkor is engedelmességel tartozunk a fejedelemnek, ha »mint Aegistus paraznaul lakék az királyné asszonvai Clitaemnestraval és királly lón utana.«

²⁵⁷ F. P. XCIV/b-XCVII, Volater. -196/b.

²⁵⁸ P. IV. 874/b. — Trebonius cum Bruto et Cassio tertius coniuravit contra Caesarem. In Asia deinde fraude Dolabellae interfectus crudelissime fuit, ut narrat Cicero in Phil. — Volaterr. 231/b.

²⁵⁹ P. IV. 533/b— Volaterr. 199/b.

²⁶⁰ F. P. CCCCLXIV. — Volaterr 130, 123. II.

²⁶¹ P. IV. 913/b, kk. II., 262/b, kk. II.

²⁶² Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár* I. köt. 298. sz.

²⁶³ P. IV. 874/b.

²⁶⁴ P. IV. 755.

²⁶⁵ U. o. 535.

²⁶⁶ Volaterr. 362/b.

²⁶⁷ F. P. CCLXXX/b., CCCVII; P. III. nnnnnn 1.; II. 20/b.; IV. 925.

²⁶⁸ P. IV. 575/b.

²⁶⁹ Négy Könyvecske III. rész 109. I.

Sophokles egy mondására is emlékezik,²⁷⁰ ahogyan Euripidestől Hekuba szavait, ²⁷¹ Homeros-tól Nestornak Ulixessel való tanácskozását, ²⁷² Pindarostól pedig a világ mulandóságára való figyelmeztetést idézi.²⁷³ A görög történetírók közül kimutathatólag Xenophont,²⁷⁴ Herodotost,²⁷⁵ Hesiodost,²⁷⁶ Polybiust,²⁷⁷ talán Thukididest is²⁷⁸ olvasta, azután az első egyházi történetírókat: Eusebiust²⁷⁹ és Socrates historicust.²⁸⁰ Am a görög nevek latinos írása arra vall, hogy nagyobb részük latin fordításban forgott a kezén.

A szónokok közül Demosthenest ismeri.²⁸¹ Kétségesebb már, mit tudott a görög filozófiából közvetlen olvasmány alapján, azon felül, amit Volaterranusából olvasott. Középkori maradvány az, amit róluk a lélek halhatatlanságával kapcsolatban mond,²⁸² mert őket csak a kereszténység előfutáraiként méltatja. Amit Sokratesről tud, Xenophon Memorabilia-jából és Apológiá-jából vehette.²⁸³ Platon tanítását két középkori ízű anekdotán és több általános hivatkozáson kívül csak inkább a fejedelemlről szóló fejtegetésekben tartja számon.²⁸⁴ Aristoteles közelebbi ismerete sem világlik ki a Posztillákból.²⁸⁵ A filozófia-történet két pólusa, ami érdekelte, nem is Aristoteles és Platon, a középkor és humanizmus bölcselei,²⁸⁶ hanem az erkölcsi értelemben szembenálló két rendszer, az epikureusoké és sztoikusoké volt. Az epikureizmust rendszeren az életet élvező érzéki magatartással azonosítja, s ily értelemben kel ki a maga korának modern epikureistái ellen, akik a predestinációra hagyatkozva ittak, ettek, jól laktak, játszadoztak, aludtak²⁸⁷ s az 1576-os dögvész alatt dőzsöltek, mondván, csak az lesz hasznunk²⁸⁸ Csak egyszer említi a Volaterranusnál is kifejtett epikureusi elvet, hogy az öröm nem egyéb a fájdalom hiányánál.²⁸⁹ — A másik pólus a sztoicizmus, melynek képviselőiről azt tudja, hogy »mindent semminec tartottac, mind az gyönyörűséget, mind az faydalmat, mint ha czac gondolatoc volnanac, de ő magaban semmic volnanac. Ha a köszuen, vagy fő vagy has fias bantottais, azt montac, hogy az semmi volna, hanem tsac tetszenec a gondolat miat: így a ki gyönyörködikis, vagy edest őtt, itt, vagy io, auagy gonosz izüt, az csak tettzenec a gondolat miat.²⁹⁰ Ezt az ismeretelméleti idealizmust ép úgy elutasítja, mint az epikureizmust, de a világgal szemben, a humanisták többségéhez hasonlóan, a sztoikusok erkölcsi állásfoglalását fogadja el mégis. — A peripatetikusokról csak megemlíti, hogy szerintük e világnak »sem kezdete nem volt, sem vége nem lesz«,²⁹¹ mit elég lanyhán cáfol Mózesrel és a teremtésre való utalással, valamint a »régii Sybilla Pogany bölts prophetalo aszonyoc«-kal, kik homályosan szóltak már a világ végéről.²⁹² De a halálról szólva, a görög filozófusok egész sorát vonultatja fel, valószínűleg másodkézből (Volaterranusból?) véve a róluk szóló ismeretet!²⁹³

²⁷⁰ P. V. 386, 572; F. P. CCCCXCII.

²⁷¹ P. III. dddd l.

²⁷² P. IV. 542.

²⁷³ P. IV. 361, 560/b.

²⁷⁴ P. 542, 544/b, 564.

²⁷⁵ P. IV. 402, 542.

²⁷⁶ U. o. 541.

²⁷⁷ P. IV. 870.

²⁷⁸ U. o. Potidea városáról: Thukidides II. 70.

²⁷⁹ P. V. 465, 465/b, 470/a. b.

²⁸⁰ F. P. CCCXLIV.

²⁸¹ P. IV. 532/b.

²⁸² P. V. 623/b.

²⁸³ P. IV. 548, 560/b.

²⁸⁴ Diogenes: Fastum Platonis conculco... F. P. CCCCXXXIV/b.; Timotheus szerencsését mindég az isteneknek tulajdonította, de egyszer valamiért az érdemet magának tulajdonította s attól kezdve elhagyta a szerencse. P. IV. 532/b.— P. IV. 538, F. P. DCLXXIX. kk. II.

²⁸⁵ P. IV. 523. »O amici, nemo est amicus; O Barataim, senki nincz barátom« mondás neki tulajdonítása ismét középkori eredetűnek látszik.

²⁸⁶ Zolnai Béla (*Széphalom*, 1929. 201-206 ll.) bizonyára téved, mikor Bornemisza platonizmusáról beszél. Balassihoz platonista elemek nem tőle, hanem az egykorú olasz petrarchista költőktől kerültek át.

²⁸⁷ P. III. qqqqqq l.

²⁸⁸ P. VI. 424.

²⁸⁹ Volaterr. 418/b. — F. P. CCCCXLIX.

²⁹⁰ U. o.

²⁹¹ P. V. 619.

²⁹² P. V. 623/b.

²⁹³ P. IV. 359-60.

Antik példák garmadájával világítja meg azután a kevélység,²⁹⁴ alázatosság,²⁹⁵ fősvénység,²⁹⁶ irgalmasság,²⁹⁷ engedelmisség,²⁹⁸ barátság²⁹⁹ stb. erkölcsi magatartását, valamint a fejedelemiség nagy teher, vagy igen hasznos voltáról,³⁰⁰ a jó céllal való hadakozás kérdéséről³⁰¹ szóló fejtegetéseket.

Ha keressük, kik legkedvesebb klasszikus írói, akiket különös előszeretettel idéz, megállapíthatjuk, hogy valamennyien protestáns színezetű világi erkölcsstanának népszerű hangon való kifejtését és tekintélyekkel való alátámasztását szolgálják. Humanizmus és reformáció épp e világi erkölcsstanon keresztül fonódnak együvé és alakítják nála *népivé* a már magyarrá vált irodalmat, melyről Bornemisza az Elektra előszavában és a Posztillákban ismételten büszkeséggel szól.³⁰²

Ezt szolgálja elsősorban Aesopus fabuláinak gyakori felhasználása. Lehet-e jobban ábrázolni a telhetetlen felfuvalkodást, mint a békával, »ki olyan nagy akart lenni mint az ökör, és meg repedet?«³⁰³ A szerencse forgandóságát példázza a rókával, ki a farkassal huzatja fel magát a kútból.³⁰⁴ A rest szamarat és a gyáva nyulat is hasznosíthatja az állat-társadalom, ha a maguk helyén — az egyiket kürtösként, a másikat futárnak — alkalmazza.³⁰⁵ Néha gyenge egér is kiszabadíthat hatalmas oroszlánt kétségbeejtő helyzetéből.³⁰⁶ A hatalmasok megtalálják az ürügyet a szegények kizsákmányolására, ahogyan a farkas feddette a bárányt »noha oda ala itt, de fel szauarta az vizet ide fel.«³⁰⁷ A hiúság ellen óv a róka és holló meséjével.³⁰⁸

A Catonak tulajdonított bölcs mondások,³⁰⁹ Erasmus Adagiaumaival, a további fő tekintélyek. Horatius az arany középpútra való biztatásával kedves előtte. A hivatásukkal elégedetlenkedőknek idézi tőle, hogy »az röst ökör a lo szerszamat keunnya, az Lo kedig, kit sarkantyuznac, az szantast ohaytia«³¹⁰ Terentiustól is merít életbölcseséget, ³¹¹ de legkedvesebb írói: Seneca, kinek idézi 69, 72 és 74. episztoláit,³¹² s főleg Cicero, ³¹³ a népivé váló protestáns humanizmusnak két fő pillére. Cicero-t vallotta már mintaképének egy magyar irodalmi próza kialakításában, az Elektra latin utószavában: »...nekünk egyfelől Cicero, másfelől az összes műveltebb nemzetek példájára, napról napra a legsúlyosabb okokból, erőnk szerint, mivelni és gazdagítani kell« anyanyelvünket.³¹⁴ A Posztillák szónoki lendülete nem egy helyen bizonyítja, hogy e törekvését valóra is igyekezett váltani. Olyan hőmpölygő körmondatokra gondolok, milyen a következő: »Hieronimus ezt írja: Xerxes, amaz nagy hatalmas király, ki nepenec sokasagauol hol hegyeket rontott, hol tengert szaraztot: Midőn egy magas helyről nepenec sokasagat nezte volna, el fakada sirua: gondolkoduan rayta, hogy anyi nepbe szaz esztendő muluan czac egy sem maradna. De ha mi olyan magas hegyre mehettenc holott mind ez szelez vilagot alattunc meg lathatnuc, En mayd meg mutatnam mind az

²⁹⁴ F. P. CCCCCLXXXIV.

²⁹⁵ F. P. CCCCXC.

²⁹⁶ F. P. CCCCCLX-LXII.

²⁹⁷ F. P. CLXXIV/b.

²⁹⁸ P. IV. 540.

²⁹⁹ P. IV. 543.

³⁰⁰ P. V. 412/b., F. P. DCLXXX/b., DCLXXXI/b.

³⁰¹ P. V. 424/b. - 428; 457/b-477; F. P. DCLXXXIV.

³⁰² „Hallottam Beczbe egy Sylvester Janost, Magyar: az ki előszer fordította az uy Testamentumot. P. IV. 535; „...magyar nyelvünk is megszenteltetett immár az Isten dolgainak zolasara”. P. III. CCC. iij. 2; F.P. CCCLV.

³⁰³ P. IV. 313 b, 536; F.P. CCCCXLI.

³⁰⁴ P. IV. 560; F.P. CCCCXC.

³⁰⁵ P. IV. 565.

³⁰⁶ P. IV. 572.

³⁰⁷ P. IV. 864.

³⁰⁸ P. V. 372.

³⁰⁹ P. IV. 553.

³¹⁰ P. IV. 539. Horatius I. I. szatirája szól a kérdéstről. L. Epist. I. 14. végén a a Bornemisza által idézett példát.

³¹¹ P. IV. 553. A »Video meliora proboque Deteriora sequor« mondás, melyet latinul és magyarul ismétél, néha tévesen Vergilius Didojának tulajdonítja azt, Ovidius Metam. VII. 20-21. ss. Medea szavai, ahogyan egy helyütt helyesen mondja a forrás megnevezése nélkül. P. IV. 273, 880; F. P. DCVIII/b.

³¹² P. IV. 306, 559, 559/b; F. P. CCCCXLI-LXII.

³¹³ P. V. 194, IV. 652; F. P. CCCCXLVII/b, DCCXX/b.

³¹⁴ Elektra, Utószó, Ferenczi Z. ford.

egész világnac romlasat, egy nemzetec mas nemzet miat, egy kiralynac mas király miat, egy orszagnac mas ország miat valo pusztulasat, Es hol nemelyet kinoznc, vernc, czigaznc, hol nemellyet ölnc, akaztnac, nyasba vonnac, vizbe vetnc, Es hogy imit menyegzőbe vigadnac, amot halotton iaygatnc, nemellyeket születni, nemellyeket meg halni, nemellyeket kazdagsagban gyengeltetni, nemellyeket koldulni. Es meg mutatnam, hogy nem czac Xerxes serege: hanem hogy valakic most elnc mind ez vilagon rövid nap meg halmac.³¹⁵

A halálról van itt szó, de Bornemiszát képzelete messzebb, az egész élet ábrázolására ragadja, humanista együttérzéssel az emberiséggel!

A római történetírók közül ismeri Suetoniust,³¹⁶ Livium³¹⁷ és természetesen Josephus Flaviust³¹⁸ valamint az egyházi író Rufinust.³¹⁹ Antik természettudományi vélekedésekről, így az emberi nyál bűvös hatásáról, Plinius tájékoztatja.³²⁰

Az antik történelmi példák is könnyen folynak tollából. Croesust a gazdagság; Alexandert és Juliust a hatalom; Herculest, Hectort és Achillest az erő; Nerót a »látorság«; Pompeiust és Maximinust a kevelység; Icarust a vakmerőség; Vitelliust — ki 1000 halat, 7000 madarat — és Heliogabalust, aki 100 struccfejet főzetett egy vacsorára, a dözsölő tékozlás példáiul hozza fel.³²¹ Cleopatra drágaköveket old fel ecetben, hogy Antonium az övénél költségesebb vacsorával vendégtelhesse.³²² Antonius kéri istent, óvja, meg a barátaitól. Ajax csak a maga erejében bízott; Darius, Caligula »isteni méltóságokat keuantac magoknak.«³²³ Az athenasbeliek és archadiabeliek vetélykedését, »ki lenne elől a hartzban,« előbbieket azzal vágják el, hogy bárhol is álljon az ember, mindenütt megmutathatja derekasságát.³²⁴ Viszonzásul dicsekedésére, hogy annyi a katonája, mint a mák, Darius borsot küld neki,³²⁵ Alexander Severus azt tette meg tisztartójának, aki nem akarta elvállalni, mert arról tudta, hogy nem kapzsi.³²⁶ Athenasban törvény volt, hogy amely szülő nem taníttatja gyermekét mesterségre, öregkorában ne várjon eltartást tőle.³²⁷ Augustus császár megtiltotta, hogy a rómaiak idegen divat szerint öltözködjének³²⁸ stb.

Az antik mitológia és pogány vallási kultusz is szóhoz jutnak, bár elítélő és becsmérlő jelzők kíséretében. Jupiternek, Saturnusnak, Marsnak emberáldozatot mutattak be, Venust paráználkodással tisztelték, Perseus pajzsa kővé változtatott mindenkit, aki bele tekintett, Midas királynak kenyere is arannyá változott, Diana és Apollo templomaiban az ördögnek mutattak be áldozatot, Tantalus örök kínokban gyötrődik.³²⁹

Jellemző, hogy mikor Telegdi Miklós »Felelet«-ében Bornemiszára ellen hadakozik, ő is nála egyébként ritka, klasszikus idézetekre hivatkozik. Azzal vádolja ellenfelét, hogy az Ördögi Kísértetekben »olyan szabású, soc felebből egybe szedegetett és egybe zauart könyvet« készített, mint »az Simulus Moretoma Vergiliusnál és mint amaz sok állatoknak tagjaiból egybe raggatott kép, melyről Horatius ír de arte poetica.«³³⁰ Utóbb Vergilius 3. eklogájának végére s ott Manalac és Dametas versengésére is utal.³³¹ Megmutatja, hogy latinul ő is tud idézni,³³² szinte fitogtatja, hogy ő is tud vetélytársa módszereivel élni, ha kell. Quintilianus idézésével az »urbanitas« kérdésében igyekszik megszégyeníteni Bornemiszára »graecizálását«, egész kis filológiai vitát kezdve.³³³ Miután bebizonyította, hogy az antik írók előttte sem ismeret-

³¹⁵ F. P. CCCCLXXIII.

³¹⁶ P. IV. 902/b.

³¹⁷ P. V. 402. Tőle (XXI. 50) idézi: »Vincere scis Hannibal...«

³¹⁸ F. P. CCCXCIX.

³¹⁹ P. V. 455/b.

³²⁰ P. IV. 130, 611, 886; I. 439.

³²¹ P. IV. 434/b, 572/b, IV. 907.

³²² U. o. IV. 543.

³²³ P. IV. 655, 556, 847/b, 44/b.

³²⁴ P. IV. 530/b.

³²⁵ P. IV. 534/b.

³²⁶ U. o. 538/b.

³²⁷ F. P. LXXXVI.

³²⁸ P. IV. 545.

³²⁹ F. P. CCCLXXXVIII/b, CXXI; P. IV. 532, 903/b, 822, 486, 903/b.

³³⁰ Rupp id. kiad. 19. I. Az Ars Poetica bevezető sorai; Moretum: Vergiliusnak tulajdonított idillikus költemény, melyben a földművesek e névvel nevezett reggeli ételének elkészítésmódját is eladja (I. Ókori lexikon).

³³¹ U. o. 30. I.

³³² U. o. 32. I.

³³³ P. II. ú 5. I.

lenek, humanista kitanftásban részesíti őt. Bornemisza Mátyás-ideáljával pedig László királyt helyezi szembe!³³⁴

Cicerói ékesszólásra törekvés mellett, van még Bornemisza prózájának egy feltűnő stílusjegye, főleg a Posztillák első köteteiben, s ez: a szokatlan, különös, meglepő képek, metaforák és keresett hasonlatok alkalmazása. A keresettség: címeres gyűrű;³³⁵ a feltámadást »mint egy nagy lopogos nyerettes szazlot úgy hordozzuc, mind a bün, mind az halal, mind az ördög, mind az pokol es mind az ő serege ellen«;³³⁶ Krisztusnak az emberi test: házastársa.³³⁷ A könyörgés olyan oltalom a hívőnek, mint »sisc, pantzel, pais« a vitéznek;³³⁸ úgy kell örvendeznünk, hogy »kezzel és labbal tapsolunc«;³³⁹ Krisztusnak van fródiákja (szentlélek) hadnagya (prédikátorok), jobbágya (hívek), strázsája (császárok, királyok, hercegek, urak, nemesek, ispánok, bírák és polgárok).³⁴⁰ De legszélesebben kidolgozott ilyen kép talán az, melyen az Ádám által vezetett gonoszok-serege megütközik Krisztus seregével, és már-már legyözi: »De azonba, midön így kapdoznanac az ő meg alzatat embersegen, nem tuduan az ő benne elreytet Isteni erőt, mint egy *éles vas horgon* meg akadnak azban. Midön mint az éles vas horog az etel után ki mutatuan magat, ő is az halal vtan az eltemetet koporsobol ki vetne magat es mindeneket, kic rea rohantac vala, el amita, el remitene, söt meg kapdosna, es fogua pokolnac sötetsegere taszitanac.«³⁴¹

Annál is feltűnőbb ez a ritkábban és csak epizódszerűen felmerülő jelenség, mert Bornemisza stílusa egyébként rendkívül konkrét, realiztikus hasonlatokkal és népi képekkel dolgozik. Ezzel függ össze, hogy annyira szereti a részletfelsorolásokat és a színanimák halmozását,³⁴² vagy az igének belőle képezett határozóval való megerősítését: »...az soc aldozatoockal élten éltec es a bünt tötten töttéc«, »czipten czipi es nyelten nyeli az hallott iget« »a világ romolton romol es szaradton szarad«.³⁴³ Ahol nem akar szándékosan és tudatosan műprózát teremteni, ott nem is keres erőltetett metaforákat, milyenek a címeres gyűrű, »lopogós« zászló, test-házastárs, vashorog, kézzel-lábbal tapsolás — hanem azzal a népi fantáziával találja meg az ízességében megkapó kifejezést, amely az Elektrában annyira elragadta Móricz Zsigmond művészi érzékét³⁴⁴ s amely egész Posztilla-gyűjteményének is alaphangját adja meg. A világi hatalmasok és bölcsek »mint egy haragos ebec ugattyac a Christust«;³⁴⁵ a bűnök úgy hemzsegnek bennük, mint »az soc Czík a kadba, auagy az Nyiuiec az dögben«;³⁴⁶ az emberek úgy rágják egymást gonosz nyelvükkel, »mint egy sült kappant az ehezö vendegec«;³⁴⁷ úgy törődünk ruházatunkkal, hogy »még a belünc is fay nagy szorgalmatossagunc miat«;³⁴⁸ az elcsábított nemes- vagy polgáraszony »ingyen eszébe sem veszi, hogy a forrot alafia öntöttec«.³⁴⁹ Egy tyukmony sütésnyi idő alatt;³⁵⁰ képes olyan népi kifejezéseket halmozni, mint: »Piha legyen az mi nekünc«, »Rosz ember, tzoki innet es vesz el«, vagy »fittyet hányni orra alá« valakinek!³⁵¹

Ez Bornemisza igazi stílusa, mely teljes összhangban áll demokratizmusával, mellyel mindent néven nevez, de a legsikamlósbab anekdotát, a legdurvább történetet is olyan kitűnő tartózkodással tudja előadni, milyennel csak Mikes Kelemen Törökországi Leveleiben találkozunk még régi irodalmunkban.³⁵²

A címergyűrűs keresettség, lobogós feltámadás, test-házastárs, vashorgos krisztusi győzelem tehát nem az ő lelkéből lelkedzett, azonban feltűnő hasonlóságot áruel el Balassi Bálint bizonyos különködő képeivel — melyekben a szerelmet malomhoz és haranghoz

³³⁴ P. III. 361 kk. II.

³³⁵ P. II. 541.

³³⁶ P. III. ttttt. iij. I.

³³⁷ P. V. 60.

³³⁸ P. IV. 698.

³³⁹ P. I. XXVII/b.

³⁴⁰ F. P. XXVII-XXVIII.

³⁴¹ P. III. o.

³⁴² P. III. N. iij. 239/b; ooooooooo I.

³⁴³ P. IV. 656; F. P. CXXX, X.

³⁴⁴ *Nyugat* 1930. II. 809-822. II és Móricz Zsigmond: *Válogatott irodalmi tanulmányok*, Budapest, 1952.

³⁴⁵ P. I. XCII/b.

³⁴⁶ P. V. 85.

³⁴⁷ P. III. LL. iij. 139. Utána életkép a piaci pletykáról és rosszmájuskodásról.

³⁴⁸ P. IV. 276/b.

³⁴⁹ P. IV.: 00/b.

³⁵⁰ F. P. XII/b, CCCCXXXIII; P. IV. 749.

³⁵¹ P. IV. 555, 334.

³⁵² Pl. P. IV. 920.

hasonlítja, Cupido pedig Berdót kiált — és melyekről kiderült, hogy Balassi velük az általa ismert egykorú olasz petrarchista költők divatját³⁵³ és azt az akkoriban Páduából kiindult új retorikai elvet követi, mely szerint az irodalmi stílust a beszélt nyelvtől a szokatlan képek és metaforák kell, hogy megkülönböztessék.³⁵⁴ Ez a stílusterkvés, amely majd Rimay János Balassi-előszavában tetőzik, de amely nálunk marinizmussá legföljebb a XVII. századi katolikus egyházi szónoklatokban fejlődött, eszerint már Balassi tanítójával, Bornemiszával kezdődik.

Itáliában az aristotelesi poétika eme elvének elfogadása,³⁵⁵ a humanizmus végső vulgarizálódását jelzi. Azonban Bornemisza, aki a humanizmustól kapta érdeklődését az emberi lélek, az élet megnyilatkozásai és a pogány íróknál már megtalálható világi erkölcs iránt, azt csak egész mellékesen és inkább csak első prózaköteteiben követi. Az Elektra bécsi korától fogva ugyanis le tudta magába szűrni a XVI. századi magyarrá váló humanizmusnak a reformációval egybehangzó legmélyebb értelmeiként azt, hogy az irodalomnak a néphez kell szólnia: azt kell tanítania és felemelnie. »Latuan az nagy iszonyu, vndoc, fertelmes ördögi karhozható erkölcsöket a mi nemzetünk közt is — mondja Bornemisza — kényszeritem en is nem csak szommal, hanem irasommalis... az ő nepenec szolgalmom.«³⁵⁶

PÁNDI PÁL

MEGJEGYZÉSEK PETŐFI »FELHŐK« CIKLUSÁHOZ*

I.

Az irodalmi vitán elhangzott zárószavában Révai József rámutatott a dekadens polgári fájdalom-líra és a kapitalista társadalommal való szembenállást kifejező világfájdalom-líra mély különbözőségére. Élő irodalmunkban a vitát megelőző hónapok során elharapódzott a »belső vívódás« követelése a költővel szemben, ami egyrészt leszűkíti a líra terét a költő privatizálására, másrészt esztétikai kényszerré teszi a kételkedést, ingadozást, habozást. A vívódás programmá tételét *ma* egyáltalán nem támogatja az a tény, hogy a nemzet nagy írói, haladó hagyományaink kimagasló költő-egyéniségei, Ady Endre és József Attila is vívódtak, sőt »lírájuk tartalmának is egyik jellegzetessége volt a vívódás«. Ez a vívódás elszigeteltségükből fakadt, az ország sorsa fölött érzett, a haladó erők gyengesége miatt támadt gond volt a forrása. Petőfi is »vívódot — és ez érthető is egy népi, plebejus forradalmárnál egy olyan polgári forradalomban, amelyet a nemesség vezet. Ennek a lírai vívódásnak társadalmi gyökere a nép féltése, a haza, az ország sorsa felett érzett aggodalom és a haladó költők elszigeteltsége. Lenin mondotta Csernisevszkijről, hogy ő annak az orosz hazaszeretnek adott kifejezést, amelyet áthátott a bú. Petőfinél teljesen világos ez. Egy kevésbé idézett versben — amelyet angolból fordított Moore után — így ír:

Óh, ne bántsd a költőt, ha magányba fut, hol
Fekszik a gyönyör, a hírrel nem törődve;
Nagyra született ő, s lelke lángolási
Szentebbek volnának boldogabb időkbe'.
A húr, mely most lantján tágan lankad, tudna
Harci dárda ellen íjt feszíteni,
És ajkán, mely most vágyakat lehel csak,
Honfiszívek árja ömledezne ki.

De jaj hazájának!...

³⁵³ Waldapfel József id. cikk.

³⁵⁴ Koltay-Kastner Jenő, *Az irodalmi barokk*. Bp. Szl. 1944. és *Rimay János Balassi előszava* (E.Ph.K. 1948. 87-90 II.)

³⁵⁵ Aristoteles Ars, Poetica-ja, magyar ford.: Geréb László, *Aristoteles Poetikája*. Olcsó Kvt. 1821-24. sz. Bpest 1891. 68. l. »Nemes és válogatott lesz a kifejezés, ha a közönséges szavakat szokatlanul vegyíti. Szokatlanoknak nevezem pedig az idegenszerű szót, metaphorát, meghosszabbítást és mindent, a mi a közönségestől eltér.«

³⁵⁶ P. II. 3 ij.

*Részletek egy készülő dolgozatból.

Ez a gyökere Petőfi olyan vívódó verseinek, mint a »Felhők« és egész sor más verseknek, amelyet a forradalom különféle fordulatai idején írt, különösen amikor elvi, világnézeti okokból összeveszett polgári liberális fegyvertársaival.¹

A »Felhők« ciklus, amelynek 66 versére olyan makacson alapozták Petőfi-képeiket különböző reakciós filozófiai-esztétikai irányzatok képviselői, — csak a fenti megvilágításban tárja fel lényegét. Azok a magyarázatok, amelyek a Felhők-ben pusztá Shelley-, Byron- vagy Heine-hatást és utánzatot látnak vagy a Faust és Manfréd-párhuzamot erőltetik reá, — éppen a »Felhők« lényegét nem értik meg.

Nem célnak itt a »Felhők«-kel kapcsolatos megannyi probléma részletes tárgyalása, csupán néhány alapvető kérdést megadunk ki, majd a »Felhők« hangulatából való kibontakozás útját vizsgáljuk meg közelebbről.

*

Petőfi jól ismerte Shelley és Byron költészetét, — az előbbivel már egy 1844-es német fordítás ismertette meg, az utóbbitól egy 1837-ben megjelent kötet volt könyvtárában, amelybe nevét is bejegyezte. Ütyleveleiben is szól Shelley-ről és Byronról, s 1846 januárjában lefordítja Shelley »A szökevények« című költeményét. Petőfi szerette ezeket a költőket, tisztelte bennük a szabadságszeretet jellemvonását, életművük forradalmi motívumait, a művészi nagyságot. Ezek a költők hatottak is Petőfire, aki hangulataival olykor rokonnak érezhette Shelley és Byron egyéniségét. *De Petőfi lényegében más volt, mint a két angol költő vagy mint Heine, akivel szintén gyakran rokonították.*

Annak a világfájdalomnak, vívódásnak, amelynek alapján oly gyakran kötötték Petőfi líráját Albion poétáihoz, más volt a gyökere és a tartalma.

Shelley és Byron elszakadtak az uralkodó osztályoktól, de nem jutottak el a proletariátusig, amely Angliában s a többi nyugati országokban egyedüli következetes képviselője lehetett a demokrácianak. Byron 1788-ban született, Shelley 1791-ben. Byron 1824-ben halt meg, Shelley 1822-ben. A francia forradalmat még nem élhették át látó szemekkel, az 1830-as júliusi forradalmat már nem érték meg. Küzdelmek a Szentszövetség diadalának éveire esnek, az európai reakció új-stabilizációjának idejére. A forradalmak apálya jellemzi ezt a kort, ami hatalmas szakadékként választja el az uralkodó osztályoktól elszakadó költőket a plebejus tömegektől. Van közöttük különbség: Byron individualista *lázongása* egyfelől, másrészt Shelley *közösségre-tekintő* forradalmisága vezették Marxot ahhoz a véleményhez, hogy: »Byron és Shelley közt az igazi különbség ebben áll: Akik ezt a két költőt szeretik, szerencsésnek tartják, hogy Byron harminchatéves korában meghalt, mert ha tovább él, reakciós burzsoá vált volna belőle; viszont fájjalják, hogy Shelley már huszonkilenc éves korában meghalt, mert keresztül-kasul forradalmár volt, s mindig a szocializmus előhadához tartozott volna.« De a különbség mellett is közös vonása a két költőnek, hogy a burzsoáziával még nem a munkásosztály alapjáról állottak szemben, de forradalmi polgári demokrácia sem állott már mögöttük.

Nálunk más volt a helyzet 1848-ban s a megelőző években. A magyar fejlődés sajátossága abban állott, hogy a polgári átalakulás vezető-rétege a középnemesség volt, — erős, tudatos polgárság hiányában. Számottevő ipari munkásságról nálunk ekkor még nem lehet beszélni. Nincs tehát olyan erős, történelmet-formáló polgárság, amely szövetségesül tudja maga mellé állítani a parasztságot a nemesség, a feudalizmus ellen. Viszont van egy haladó középnemesei réteg, amely egyrészt igyekszik mozgósítani a parasztságot a nemzeti függetlenség ügyéért, másrészt azonban nemesi érdekei megkötik kezét a maradéktalan jobbágyfelszabadításban. A liberalizmusnak ezt az alapvető ellentmondását csak plebejus forradalmi oldalról lehetett következetesen bírálni, s Petőfi vállalkozott erre.

»Liberalizmus és demokrácia elválása 1848-ban csak Magyarországon ment végbe a forradalmi népi demokratizmus formájában« — írja Révai József Petőfi-tanulmányában. Petőfit tehát egy *demokratikus forradalmi hullám emelte magasba*, szembenállása a fennálló renddel nem az *elszakadottság* tényének és érzésének talaján érlelődött, hanem eleven népi bázison. Ez a nagy történelmi különbség Shelley, Byron és Petőfi között, ez az, ami gyökerében és tartalmában megkülönbözteti világfájdalmukat. Révai József idézett Petőfi-tanulmányában mutat rá arra is, hogy Oroszországban a liberalizmus és demokrácia elválása szintén nem a burzsoázia és proletariátus osztályellentétének alapján ment végbe, hanem forradalmi demokratizmus formájában. »A társadalmi háttér rokonságából kinövő e lelki rokonság Petőfi és

¹ Révai József: *Irodalmunk egyes kérdéseiről*. 1952.

Nyekrászov között erősebb és mélyebb, mint a társadalmi háttér eltéréseit figyelmen kívül hagyó, filológiai „hatás”-kutatás sejtethné.»

*

A »Felhők« pesszimiztikus hangulának okaiként a kritikai támadásokat, szerelmi csalódását (Mednyánszky Berta), barátai rosszindulatú magatartását (Szeberényi Lajos, Vahot Imre) és szülei helyzetét szokás emlegetni. Mindez igaz is, a »Felhők« ciklus és más egykori költeményei szenvedélyesen felpanaszolják a költő csalódásait. De a személyes bántódások nem fajultak személyeskedő acsarkodássá, a sértett gőg individuális csapkodásává, hanem gyűlölt ellenfeleinek izzó támadásává *általánosultak*. Az ellentéteknek, ha mégoly személyes formában is jelentkeztek azok, Petőfi megérezte, meglátta elvi lényegét, s vitáiban egyre tudatosabban fejtette ki azt.

De Petőfi legmélyebb élménye, amelyben a »Felhők« gyökereznek: a plebejus költő vívódása, elszigeteltség-érzése a nemesi vezetésű polgári forradalom előkészületei között, a reformkori viszonyok között.

A lényegében eredménytelen 1843-44-es országgyűlés során és után a centralisták megerősödése (a *Pesti Hírlap* Kossuth kezéből a centralisták kezébe kerül) gyengíti az ellenzék tábort, melyben Deák magatartása is nehezíti a szilárd egység kikovácsolódását. A kormány és a konzervatívok szövetsége erősödik, az adminisztrátori rendszer bevezetése pedig újabb lépés a nemzeti haladó törekvések elfojtására. Kossuth nagyhatású agitációja a Védjegyleti mozgalom mellett eredményes. Bécs a feszült helyzetre való tekintettel nem meri betiltani a mozgalmat, de minden eszközt felhasznál arra, hogy megtörje ennek a politikai és ipari törekvéseit. Erősödik a politikai polarizáció: a nemesség hazafias része csatlakozik a liberalizmus táborához, az ingadozók egyrésze eltávolodik tőle. Nehezíti a helyzetet a kormány politikájának demagógiája, az »alkotmány, nemzetiség és reform« jelszavaknak megtevesztő hangoztatása. Ilyen feszült politikai körülmények között válik kétségessé Petőfi számára a nemesi liberalizmus ereje. A »Felhők«-ben tükröződő elkomorulás, gyötrődés a közép-nemesi politikából való *kiábrándulásnak*, s az ezzel együtt-jelentkező átmeneti *egyedüllét-érzésnek* a kifejezője.

Ez a felnyilalló elszigeteltség-érzés az alapja egyik-másik »Felhők«-vers mindent felémésztő világfájdalmának, keserűségének, de amelyekben éppen a végletekig hevített szenvedély tesz kimondatlan vallomást az élet iránti vonzódásról. Petőfi nem cinikus ezekben a verseiben, az olykor feltörő gúny kavargó szenvedélyt takar. Ha az irodalomban a »Felhők« rokon-hangjai után kutatunk, valahol Kölcseynél, a Vanitatum Vanitas-nál s más nagy pesszimiztikus versénél állapotodhatnánk meg. A két jelenség nem ugyanaz, de szembetűnőek a rokonvonások. A Vanitatum Vanitas-ban a *fájdalom torzul gúnyvá*, — nem ismeretlen ez a »Felhők«-ben sem. Kölcsey társtalannak érzi magát harcos liberalizmusával, ezért csap föl a keserűség a hazája sorsán aggódo költőből. Petőfiben már akkor feltámadt a csalódottság érzése a fegyvertárs iránt, amikor saját táborának még csak az igazsága volt meg, s nem a szervezete. Egyre határozottabb körvonalakban alakul ki benne a nemesi liberalizmus kritikája s még nem érzi maga mellett azt az erőt, amellyel a *plebejus* progresszió nemzeti és társadalmi célkitűzéseit diadalra vigye. Petőfi közelebb áll céljához mint Kölcsey, költeményei már 1845-től kezdve éreztetik a döntés feszült várakozását (1845: Hábóruól álmodám, Ha az isten, Imádságom, A hazáról, stb.; 1846: A nép, Véres napokról álmodom, Egy gondolat . . . stb.) S ez magyarázza a »Felhők« izgatott-komor végtelenségét, a gyűlölet szenvedélyességének szélsőségeit. Ez magyarázza azt is, hogy a költő olyan maradéktalan személyességgel éli meg ezt a fájdalmát, — anélkül, hogy személyeskedne. Barátságot, szerelmet, minden-minden csalódását egy nagyobb ügy mérlegére teszi a »Felhők«-ben, — ezért hatnak versei olyan súlyosan-komorán, ezért nőnek túl személyes vonatkozásaikon.

Az 1845-ös év végének, az 1846-os év elejének embertpróbáló, nagy vívódásában Petőfit végső soron a haza, a nép »lenni vagy nem lenni« kérdése gyötri, az, hogy mit tehet ő a létért, a szabad országért és a szabad népért? »A hazáról« című versében, 1845 végén már megjelenik a nagy kérdés:

Már rég nem sírtam, s íme most
Pillámon egy könny rengedez.
Magyar nép, vajjon hajnalodnak
Vagy alkonyodnak harmatcseppje ez?

Ezt követő verseiben (Álmos vagyok és nem alhatom, Álmaim, Téli éj, Az őrült) és a »Felhők«-ben irtóztató víziók, halmozott borzadályok, ébren is izzasztó álomszörnyek jelennek

meg : a nemzet-alkony bekövetkeztétől való iszony költői kivetítődései ezek. A borzalmak foka az abszurditás kifejezője. Nem véletlen az sem, hogy ezek a szörnyűségek többnyire *álomképek* formáját öltik magukra. Az álmodó kiszolgáltatottság-érzése az álombéli rémeknek, — hasonló ez az érzés ahhoz, amely a látó, de magát elszigeteltnek érző plebejus költőre nehezedik. Ezek a víziók és kegyetlenül határozott emberi gonoszság-képek azonban csak azért jelennek meg a maguk szörnyűségében, hogy Petőfi a végletek érzékeltetésével gyűrközzék neki a győzelmet hozó birokknak. Ebben a komor világban az egészség jele, hogy nem annyira a pusztulás, a vég félelme fojtogatja a költőt, hanem a tehetetlenség, a bénító, cselekvéstelen magány, a helybenjárás irtóztató lélekörlése :

Mögöttem a múlt szép kék erdősége,
 Előttem a jövő szép zöld vetése ;
 Az' mindig messze, és mégsem hagy el,
 Ezt el nem érem, bár mindig közel.
 Ekép vándorlok az országúton,
 Mely puszta, vadon,
 Vándorlok csüggedetten
 Az örökké tartó jelenben.
 (Mögöttem a múlt...)

A múlt : távolodó *kék erdőség*, a jövő : *szép zöld vetés*, remény, sokatigérő, biztató lehetőség. De a tantaluszi kínoknál nagyobb fájdalom emészti a költőt, mert — írja : »Előttem a jövő szép zöld vetése . . . Ezt el nem érem, *bár mindig közel*«. A költőben felizzó forradalomvárás és a kedvezőtlen körülmények közötti szakadék támasztja benne ezt az érzést, amely költőileg más és más formában megfogalmazva oly gyakran tör fel ezután Petőfi lírájában.

Rokon ezzel az idő, az élet gyors tűnésén borongó hangulat, amelynek igazi tartalma a tettek nélkül tovarohanó élet vádja, a költő elégedetlensége, vívódása egy nagy feladatokkal terhes korszak küszöbén. »A madárnál — Mi száll tova még sebesebben? . . . az élet! De, mint a madár, ez nem tér többé vissza!« — írja Petőfi. A »rajtam átok fekszik, átok« nyomasztó hangulata a tehetetlenség mardosó érzéséből fakad, s a »nagyon fáj az élet« fájdalom az éret támad a költőben, mert a *valót* »zord vadász«-nak érzi, ki lelővöldözi reményeinket, e szép madarakat.

Ez a fájdalom több, mint egyéni, ez a rendítő keserűség a népért felelősséget érző költő gyötrődése. Gyötrődés, amelyben vannak sötét szakadékok, de vannak jövőtrejtő szilárd partok is. Petőfi küzdött — birkózott a lenyomó pesszimizmussal, a viszonyok szorításával — a jobbért, a holnapért. Nem divatot űzött, nem szerepet játszott, — nem legyezte magát a borzalmakkal, a vég szörnyűségeivel, — számára ez a rosszat jelentette, amit irtóztatva idézett meg elszigeteltség-érzésének sötét hangulatában. De a halál-víziókban, pusztulás-képekben feszülő elkeseredettség nem nyugozta le Petőfit a »minden mindegy« hangulatával, s a »Felhők«-ből olykor kivillámoló borzalmas kacajok sem a cinikus nemtörődömség hangjai, hanem a lelket háborgató fájdalomé. Petőfi nem »dobta oda« magát a pesszimizmusnak, nem engedte elsodorni magát általa. A »Felhők« korszakában is sokatmondó vallomást tett a »se hideg, se meleg« jellemek ellen, az egykedvűség, a szürkeség ellen, az életet nem lángolóan átérző, nem egész szívvel megélő félemberek ellen. Ó a »Felhők«-ben is, keserves vívódása idején is az életet teljesen élő, a nemtörődömséget megvető, jóra és rosszra, igazra és igaztalanra érzékenyen fogékony embernek vallja magát, — aki nem karbatett kezű, passzív szemlélője az eseményeknek :

»Viseld egyformán jó- s balsorsodat!«
 Így szól, kit a bolond világ bölcsnek nevez.
 Az én jelszóm nem ez ;
 Én örömmet és fájdalommat
 Érezni akarom . . . kettősen érzem.
 Lelkem nem a folyó leszen,
 Amely egykedvűleg
 Ragadja magával a rózsalevelet,
 Melyet tavasszal szép lány vet bele,
 S a száraz fűveket,
 Miket
 Árjára sodort az ősz szele.

Ez a vers több, mint életigenlés. Ez a vers a vállalkozó életakarás kifejezése, — párölycsapás az »egykedvűleg« szemlélőre, a tétlenre. Jellemkép a nagy harcok előestéjén.

Csak a hazája és népe jövőjét féltő költő juthat el a lírai kifejezésnek arra az izzó hőfokára, amelyen Petőfi szólal meg gyötrő vívódásáról, az életet szenvedélyesen élő ember gondjairól :

Fejemben éj van, éjek éjjele,
S ez éj kísértetekkel van tele;
Agyamban egymást szülik a gondolatok,
S egymást tépik szét, mint vadállatok!
Lázzal verő szivemnek vére forr.
Mint boszorkány üstjében a bűvös víz.
Gyúlt képzeletem, mint meteor
Fut át a világon és magával visz.
Laktársam a kétségbeesés,
Szomszédom a megőrtülés!

Ez nem »szerep«, ez nem költői »próbálkozás«, — ez maga a viszonyok szorításából népe élén kitörni készülő költő. Akit nagy igazával magára hagynak. Aki azért perzselően tudja gyűlölni az eltántorodókat. S mennyire nem elvont, borús eszmefuttatás, hanem korának vélt nagyságaira idézett sajtó igazság a »Voltak fejedelmek« című vers. A hazugságból emelt dicsőség-oszlopok sorra rendre leomlanak, mert »Az idő igaz, s eldönti, ami nem az.« A korát politikailag is megélő Petőfi mondja ezt, — a múlttól szólva a maga jelenének, a plebejus költő véstjósoló üzenete kora »fejedelmeinek« :

Voltak fejedelmek,
Akiknek emlékoszlopot emeltek,
Magast és fényeset,
Mely hirdeti nagyságukat.

.....
És hol van az oszlop? ... elesett!

.....
Ott áll a sír most emléktelenül.

.....
De nem! hisz örök átka nemzetének
Sötét oszlopként rajta nehezül.

Ez már a harcos költő, a hazug nagyságok ostorozója, a »szárnyas, óriási lélek«. Még közelebb visznek a »Felhők« komor szemléletének gyökeréhez azok a versek, amelyekben a költő a népért harcoló nagyok meg-nem-értésével vádolja a »törpe világ«-ot, vagy a népért küzdők bukásának szörnű vízióját festi és saját reménytelenség-hangulatával vívódik. Szinte magyarázó jel a »Felhők«-höz a »Kik a föld alacsony porából...« kezdetű vers :

Kik a föld alacsony porából,
Mit minden féreg gázol,
A naphoz emelkedtek,
Ti szárnyas, óriási lelkek!
Hogy van, hogy titeket a törpe világ
Mindig kicsinyeknek kiált? ...
Természetes! hiszen a tölgy a bérceken
Kisebbnek látszik, mint a fűzfa ideleenn.

Ugyanez a gondolat jelenik meg — más formában — a »Kereszt« című versben :

Kereszt jutalma a fáradságoknak,
Mindenfelé keresztet osztogatnak.
Aranykeresztet tűznek a fejedelmek
Jobbágyaik mellére; a földművesnek
Oszt a természet búzakeresztetek ...
Fakeresztet illet, megváltók, titeket!²

² Ez a kép — a nagy lelkek iránti gyilkos közöny miatt érzett keserűség költői kifejezése — nem itt jelenik meg utoljára Petőfi lírájában. Amikor az 1848-as nyári események (az opportunizmus előretörése, a szabadszállási választás kudarca) a forradalmi harc

»Az álom« című vers érzékelteti Petőfi keserűségének, a hazája sorsán aggódó költő fájdalmanak legmélyebb okát:

Az álom
A természetnek legszebb adománya,
Megnyílik ekkor vágyaink tartománya,
Mit nem lelünk meg ébren a világon.
.

Álmában az ifjú elmegy kedveséhez,
Kéért epeszti tiltott szerelem,
S ott olvad égő kebelén. —
Álmamban én
Rabnemzetek bilincsét tördelem!

Van bánat, amely magárárantja a koporsófedeleet, van pesszimizmus, amely sírba-zárná az életet. Petőfi komor hangulata egészen más. Petőfi, a plebejus forradalmár, a végletes áldozatnak is csak a kinyíló szabadságban látja az értelmét:

Kivágom én keblemből szívemet,
Ott úgysem okoz mást, csak gyötrelmeket,
Kivágom és a földbe ültetem. . .
Talán kikél babérfa képiben,
S koszorúja lesz a bajnokoknak,
Kik a szabadságért harcolnak!

A változtatni akarás, s a félelem, hogy nincs változtatni elég erő, gyötrő kétely, hogy »Igazság! alszol? vagy meg is halál?«, magasbavágyó remények és a zord való szembekerülése, a csatára iramló fergeteg nagyszerű víziója mellett a kínzó reménytelenség — mindez egyszerre van jelen a »Felhők«-ciklusban. A vívódás költői kifejezése sokoldalú és változatos. A vívódás két érzést, két hangulatot, két lehetőséget feltételez, s olyan helyzetet, amely döntést kíván. Van úgy, hogy a »Felhők« egyes darabjaiban csak a komorság, csak a pesszimizmus, csak a kiábrándultság kap helyet, (Mivé lesz a föld? . . . Az én szívem . . . Hány csepp van az óceánban . . . Annyit sem ér az élet, stb.), másokban maga a vívódás teljessége. A leg-gazdagabb kifejezője ennek a »Miért vagyok én még a világon . . .« című költemény, amely közvetlenül a »Felhők«-ciklus után keletkezett. Az-e az élet törvénye, hogy a jónak örökös a bukása s a rossznak örökös a diadalma? Vajjon mindig bukni kell a jónak s győzni a rossznak? A reakció erősödésének, a tetteket váró kor küszöbére érzett elszigeteltségének hangulatában Petőfi megrázó, komor hallucinációval fejezi ki fájdalját:

kilátástalanságától való rettenet felhőt hajtják át a költő lelkén, — Szilveszter pusztulásán így kiált fel Petőfi

Boldogtalan nép, mért gyűjtöd fejedre
Az isten átkát? nem elég,
Amely már rajta fekszik?
Nem volt elég a Krisztust megfeszítned
Minden megváltót megfeszítesz hát?

Sok a rokonvonás a *Felhők* és az *Apostol* között: a keserűség, tépelődés romantikus színezetű költői képeitől egészen a zsarnokgyűlölet izzó hőfokáig. A *Felhők*-ben és az *Apostol*-ban komorló fájdalom egy forrásból fakad: a plebejus költő helyzetéből a nemesi vezetésű polgári átalakulás körülményei között. De lényegbevágó különbség is van köztük: s ennek az a gyökere, hogy más a plebejus forradalmár helyzete 1845/46-ben és más 1848-ban. A *Felhők* világfájdalmas hangulatában a plebejus forradalmiságával magát még egyedül, elszigeteltnek érző költő lelkiállapota tükröződik. Az *Apostol*-ban is megcsap a fájdalom hangja, amit a 48-as nyári — a költőt elszigetelő — események váltottak ki belőle. De ez a keserűség drámai vádbeszéddé nő a megváltók hóhérai ellen; a harcban sebet kapott költő fájdalman áttör a *harcban álló* költő forradalmi ereje.

Hallottam már az éhezők nyögését
 S dorbézolási kurjantásokat,
 Halottam már a csalogányt dalolni
 És csörömpölni a rabláncokat.
 Tudom, hogy így volt ezredév előtt s hogy
 Ezred múltán is ekkép lenni fog...
 Mindent tudok, mindent hallottam, láttam,
 Hát mért élek még? mért meg nem halok?

De a gyógyulás napsugara itt már utat vág a komor gondolatok között :

Vagy tán valólag a világ nem ilyen?
 Ily szomorúnak én látom csupán?
 Én látom így csak, keresztülnézvé a
 Kétségbeesésnek sötét fátyolán?

A költő válaszában itt még összefut az elmúlt idők minden keserűsége, de az »Elhagytam én a várost«, »Erdőben«, »Mint felhők a nyári égen« című költemények már a gyógyulás útját jelzik, s ennek a folyamatnak hangulatát tükrözi közvetetten a »Zöldleveles fehér...«, »Rég elhúzták az esteli harangot...« című versek. Ebbe az irányba mutatnak ekkori Bérangerfordításai is (Gyermekkorai emlékek, A jó aggastyán).

Petőfi fejlődésének erre a szakaszára nem csak a pesszimizisztikus hang, világfájdalom a jellemző. — magában a »Felhők«-ciklusban sem. De nem láthatjuk világosan magát a Felhők-ciklus helyét sem Petőfi fejlődésében, ha nem vetünk itt csak egy rövid pillantást is a »Felhők« között nem szereplő, de a »Felhők«-kel egyidőben írott versekre. Ezekre a költeményekre az jellemző, hogy lényegében erőteljes, bizakodó hangon, pozitív oldalukról fejezik ki azokat a kérdéseket, amelyeket a »Felhők«-ben többnyire negatív oldalról, a kételkedés hangulatában fogalmaz meg a költő.

Az öreg, Petőfit hűségesen elismerő Szemere Pálhoz írott költői levele (1845 november 25. és december 31. között a harcot vállaló költő tekintetének jóleső, erőtgyűjtő megpihenése a rokonszenvével biztató barát alakján. S a másik rokonlélek, a harcostárs *Vajda Péter halálára* írott költeményében (1846 február 10. után) a kitűnő barát tulajdonságainak megfogalmazása az önvallomás és programmi erőteljes hangjába fordul :

*És míg ti benne dalnokot sirattok :
 Az én könnyűim hadd omoljanak
 A függetlenség bajnok férjéért,
 Ki e hajlongó, görnyedő időkben
 Meg nem tanúla térdet hajtani,
 Ki sokkal inkább hajtá le fejét a
 Szabad szegénység köszikláira,
 Semmint a függés bársony pamlagára. — —
 Sirassa benned, elhunyt férjü,
 A természet leghívebb gyermekét,
 Strassa benned dalnokát a hon...
 Legkeserűbb az én könnyüm, ki benned
 A függetlenség hőstét siratom !*

A keserűségből mozgósító tettvágy, a lesújtó fájdalomból (Isten csodája, hogy még áll hazánk) bizakodó változtatni-akarás szikrázik fel »Isten csodája« című versében (1846 január) :

*Mi lesz belőlünk?... ezt én kérdezem,
 De mily kevesen gondolnak vele.
 Oh nemzetem, magyar nép! éltedet
 Mindig csak a jó sorsra bizod-e
 Ne csak istenben bizzunk, mint bizánk :
 Emberségünkben álljon fõnn hazánk !*

»A hóhér kötele« című regényével egyidőben, 1846 februárjában keletkezett »Tündéralom« című költeménye. Illyés Gyula találóan állapítja meg, hogy a költemény a Felhők lelkivilágának alapjáról indul, »Sötétség, a fárasztó, csüggesztő hánykódás az események és szenvedélyek folyóárján...« Ebben a hangulatban merül fel a költő emlékezetében az első szerelem maradéktalan boldogságot jelentő emléke:

*Egy hattyu száll fölöttem magasan.
Az zengi ezt az édes éneket —
Oh lassan szállj és hosszan énekelj,
Haldokló hattyum, szép emlékezet!...*

Az első szerelem képe az erős lírai szálakkal átszőtt, epikusán induló emlékezésben talán nem is egyik vagy másik lányka emlékét, képét idézi, hanem a költő hánykódó vívódásai között a kisimult boldogságot, az embert-emelő harmónikus érzelmet. Annak a lelkiállapotnak a varázsát jeleníti meg a költő, amelyben

*Kékebb az ég, sugárosabb a nap,
S e fák alatt itt hűvösebb az árnyék,
S pirosb a rózsza, illatosb a lég...
Ah mintha csak egy más világban járnék.*

A »történet« folytatódik. Az ősz, »ez a vad zsarnoka a természetnek« szétválasztotta a szerelmeseket. A választ a kín marcangoló gyötrelme követte, a gyötrődést a sebek gyógyulása. De a boldogság halványuló emléke nem hagyja nyugodni:

*De a sebeknél jobban fáj nekem most,
Jobban fáj az, hogy már-már feledem
Ábrándjaidnak édes üdvösségét,
Oh tündéralom, első szerelem.*

Az első szerelem boldogság-eszményé nő a költeményben, az életbe beilleszkedés nagy szenvedélyének, az élet szépségének eszményévé. A *Tündéralom boldog szerelme* az élet olyan magasrendű tartalmává táguul, amely a *Felhők* világfájdalmas hangulatainak ellentétéként jelentkezik Petőfi költészetében. A *Tündéralom* nem pusztán emlék, több ennél: nagy emberi lángolás az igazi élet után. Ez ennek a megsejtő költeménynek mély humánus tartalma Petőfi fejlődésében.

A gyűlöletnek és az életszeretnek, a gyötrődésnek és a jövőbe-ívelő szabadságvágynak, a megvetésnek és a boldog élet eszményéért való rajongásnak egyidőben, egyszerre való jelenléte Petőfi 1845 őszi, 1846 eleji lírájában nem feloldhatatlan ellentmondás, hanem a gyűlölet és szeretet kibontakozó forradalmi egysége.

Világgyűlölet című versében, 1846 április végén már maga a költő fogalmazza meg a két szenvedély egységét azokkal szemben, akik egyéni sérelmek miatt, divatszzerűen »vágának Byronképeket«, akiknek olcsó gyűlölete nem az élet szeretetéből fakad:

*Szerettek-e, fickók, valaha,
Hogy most gyűlöltek? s imádkoztatok
Az emberiség boldogságaért,
Hogy most lehessen átkozódnok?*

*Én is gyűlöltem... volt okom rá;
De mióta e bitangokat
Láttam, mint vágnak Byronképeket,
Azóta gyűlölségem megszakadt.*

A költemény nem hagy kétséget aziránt, hogy eszméi, lírai megformálása harcban fogantak. Lényegét tekintve a költemény két látszólag ellentétes szenvedély mély egységének nagy gondolatát fogalmazza meg — de nem elvontan, általánosságban, — hanem egy konkrét irodalmi-politikai harc első frontvonalán. A költeményt indító aktualitás (»Minden borkorban egy világfalo«) — a költő dinamikus szembehelyezkedése a világgyűlölet-divattal — eleve meggyorsítja, lüktetővé frissíti a vers lírai vérkeringését, s a költemény fő eszméi motívumát az életszerűség forrásával hatja át. (Már itt jegyezzük meg: Petőfi költői fejlődésének egyik legfontosabb mozzanata az eleven élet aktualitásával fogantó líraiság erőteljes kibon-

takozása, a konkrét feladatok eszmei és művészi megoldása a legszélesebb gondolati és érzelmi összefüggések szintjén.)

Ami a *Világgyűlölet* aktualitását illeti, arra rávilágít a korabeli magyar Byron-kultusz néhány adata. A negyvenes évek első felében elterjedő *byronkodásnak* elsősorban az almanach-líra művelői hódolnak, s ott találjuk köztük a Petőfivel szembeszálló költőket is: Kunost, Császár Ferencet, ide tartozik Hiador (Jámbor Pál), s a Byron-kultusz egyik főszerzője Petrichevich Horváth Lázár; a Honderű szerkesztője, Petőfi ádáz ellensége. A »byronkodás« ellen többen felemelték szavukat e korban. Erdélyi János a »Bagoly-, kukik- s varjusereg« című szatirájában gúnyolja az »istenadta bús költősereget«, amely »a britt költő nyomdokain« jár, de »ők a brittet nem követhetik, S lőn gajdolásuk fülnek bántalom, Maguk mint árnyék feketék...« Szontágh Gusztáv is támadja a byronkodó, »kedélybeteggé tevő búskomorság«-ot.³

A »byronkodás« nem Byron követését jelenti, hanem Byron kisajátítását és elferdítését az akkori arisztokrata-üvegházi költészet szellemében. A társadalmi viszonyok ellen lázongó angol költő hangulatából lemásolták a világfájdalmat, anélkül, hogy magukévá tették volna annak kritikai tartalmát. Így lett nálunk a byronkodás üres, módoros költői divattá a 40-es években. Jellemző erre egy a Honderűben közölt cikk Hiadorról,⁴ a reakciós arisztokrata körök felkapott költőjéről, akit a szerző — verseit elemezve — Byronnal egy mértékkel mér s ugyanakkor élesen támadja Petőfi körét, magasztalva a valóságtól, a kor feladataitól elforduló költészetet.

A »byronkodás« kérdése lényegében a haladó irodalom (Petőfi) és a konzervatív, arisztokratikus irodalom (P. Horváth Lázár, Császár, stb.) harcában éleződött ki, s ebben a harcban jelent állásfoglalást a *Világgyűlölet* című Petőfi-költemény is.

A nemesi liberalizmusból való kiábrándulás egy ideig uralkodóvá erősíti a gyűlölet keserűségben fogant általánosítását, de nem ez az egyedüli hangja Petőfinek, és lírájában — mint fentebb láttuk — a gyűlöletet kiváltó ok magában hordozza a mindent-odaadó tudatos, forradalmi népszerűtet csiráját is. Arról van szó, hogy Petőfit a középnemesi politikától való eltávolodás nem tántorította el általában a politikától, közügyektől, hanem éppen ellenkezőleg: az egyre szilárdabb, mert tudatosabb plebejus demokratizmus alapján haladt tovább. Itt következik be — 1846-ban — liberalizmus és demokratizmus végleges szétválása a költőben, itt törnek előre lírájában a plebejus radikalizmus eszméi (amelynek csirái hol közvetetebb, hol közvetlenebb formában már korábban, 46 előtt is jelentkeztek), itt kezd gazdagodni költészete azokkal az új művészi vonásokkal, melyek méltó kifejezői tudatos demokratikus eszmevilágának.

*

Petőfi Sándor 1845 őszétől kezdve 1846 áprilisáig hol Pesten tartózkodik, hol Szalkszentmártonban időzik a szülői háznál. Márciusban újabb csalódás éri a költőt. Tigris és Hiéna című drámája helyett a Nemzeti Színház február 28-án Szigligeti egyik darabját adta elő, s Petőfi darabját április 4-ére »bérletfolyamban« tűzte előadásra. A méltatlan bánásmód sértette a költőt, darabját visszavette a színháztól, s április elején tüzes hangú nyilatkozatot közölt a Pesti Divatlapban (Legyen az ember drámairó). Petőfit érzékenyen érintette ez a kudarc, de már nem törte meg, nem vetette vissza a Felhők hangulat-hullámaiba. Április 10-én ismét Szalkszentmártonban találjuk. Itt írt első verseinek, főleg az *Elhagytam én a várost* címűnek keserűsége talán még a Tigris és Hiéna kudarcának közvetlen indulati hatásából fakad, de a vers végén felcsapó gyógyulás-vágy már szélesebb, egyetemesebb érzésből nő ki. Petőfi ekkor már túljutott a »Felhők« komor hangulatán.

Most már egymásután következnek a cselekvő élet sodrába visszatalált költő nagy-szerű vallomásai, a *Világgyűlölet*, *Sors, nyiss nekem tért, Dalaim, Száműztem magamat*, s a *Levél Várady Antalhoz*, amelyet már 1846 május 22-én írt Dömsödön, (ahova szülei költöztek), s amely gazdag eszmenetével — a költői levél-forma nagy teret ad a lírai kifejtésnek — szinte záróverse ennek a szakasznak, s nyitánya az újnak. Befejező soraiban felmagaslik a forradalom víziója, amely már a tudatos plebejus demokratizmusban fogant:

³ Morvay Gyula: Byron Magyarországon. 1913. (Függelék Koepffel Emil: Byron c. könyvének magyar fordításához.)

⁴ Honderű, 1847/22.-23. sz. A lap ezt a cikket a Budapesti Hiradóból vette át, ahol *+* jegy alatt jelent meg.

Nem gyűlölöm, mint eddig a világot :
Már csak haragszom rája, csak haragszom...
Hogy olyan gyáva, hogy föl nem kiált
Elzárt, elorzott boldogságaért, hogy
Meg nem torolja kincse elrablói
Évezredeknek szenvedéseit. —
De hinni kezdem, hogy dicső napoknak
Érjük maholnap fényes hajnalát,
Miköz a népek mind fölemelik
A föld porába gázolt fejüket,
S végig mennydörgik a föld kerekén :
»Legyünk rabokból ismét emberek !«
Ez nagyszerű, de véres kor leszén,
És úgy is illik, hogy véres legyen !...

Innen már csak egy lépés az út az 1846 nyarán írt *A nép* című költeményéig, amelyben Petőfi megfogalmazta egész forradalmi költészetének eszmei alapját. Azt a plebejus radikális felismerést, hogy a nemzeti függetlenség ügye elválaszthatatlan a társadalmi haladás ügyétől, hogy a szabad nemzet akarása levegőbe-markolás a nép felszabadítása nélkül (»S ha jó az ellen, vért miért ont? — Kardot miért foga? — Hogy védje a hazát?... valóban! — Haza csak ott van, hol jog is van, — S a népek nincs joga.«) [A nép nevében című versében (1847 március) is ez a gondolat jelenik meg, eszmeileg-költőileg még erőteljesebben, gazdagabban megfogalmazva. A Dózsa emlékét idéző vers a »hon nevében egyszerűsmind« követeli a népjogokat, a haza nevében, mely »Eldől, ha nem nyer új védoszlopot. Ez az »új védoszlop« a jobbágyi béklyókból kitörni készülő parasztság.] Így érik Petőfi költészetében, a tudatos forradalmiság szoros egységében a plebejus radikalizmus és plebejus patriotizmus.

Felvetődik a kérdés : mi a közvetlen oka Petőfi gyorsléptű *forradalmi tudatosodásának* a »*Felhők*« borús hangulatai után? Mik a mozgatóerői annak a nagyívű fellendülésnek, amely 1846 márciusától indul meg? A nemesi politikából való kiábrándulás s az ezzel együtt jelentkező elszigeteltség-érzés csak átmenetileg boríthatta világfájdalmas hangulatba Petőfi költészetét, — izzó nép- és hazaszeretete, egészséges életigenlése már a »*Felhők*«-ben sem tűrte a sötét érzelmek egyeduralmát, s rövidesen teljesen legyűrte azokat. Maga a költő 1847 október 14. úti levelében Bozt (Dickens) és Dumast dicsérve, felszabadult hangon idézi egykori »*nem- és világgűllölő*« korszakát, s a gyógyulásért Dumasnak is köszönetet mond : »*hogy e nyavalyából kigyógyultam : nem egészen de nagy részben Dumasnak köszönöm, ő segített levenni orromról az epéből készült sárgázóld pápaszemet, az ő munkáinak olvasása után kezdtem eszmélni, hogy talán még is szép a világ.*«

Közelebről nézve e korszak politikai és irodalmi életét, kirajzolódnak előttünk Petőfi útjának mélyebb mozgatóerői is.

a) A nemesi liberalizmus és plebejus radikalizmus szétválását meggyorsította az 1846 februári *galíciai parasztfelkelés*, amelynek híre viharos gyorsasággal terjedt. A galíciai parasztfelkelést Bécs politikai machinációja robbantotta ki, hogy ezzel leszerelje, hátbatámadja a nemesi vezetési lengyel függetlenségi mozgalmat. A lengyel események kísérleties fényt vetettek a magyar nemesség előtt a politikai fejlemények lehetőségeire. A galíciai parasztfelkelés példája kovásza lett a hazai politikai élet alakulásának is. A konzervatív-arisztokrata tábor szorosabbra fűzte kapcsolatait Béccsel, az ellenzék is kezdte szervezni-tömöríteni sorait, s egyre erőteljesebben lépett fel a jobbágyi érdekek védelmében, — hivatkozva a galíciai eseményekre. A nemesi liberalizmus első megdöbbenését és megtorpanását fejezi ki Vörösmarty *Emberek* című költeménye, amely borúlátó hangulatban fogant, de keserűségét nem a parasztság ellen fordítja, hanem uraik ellen, akik miatt »szerte dúl az inség — S rüt szolgaság nyomaszt.«

Petőfi — költészetében a bizonyosság erre — plebejus forradalmi következtetést von le ezekből az eseményekből, eljut a nemzeti függetlenség és jobbágyfelszabadítás egységes feladatainak felismeréséhez. A liberalizmus felülről, a nemesi érdekvédelem övatosságával nyúlt ehhez a kérdéshez. Petőfi alulról, a népi tömegek oldaláról, a népi és nemzeti érdekek egységének hangoztatásával képviselte a plebejus álláspontot. Költészetének nagy szerepe ebben a politikai helyzetben az volt, hogy a nép nevében szóló, tömegeket felvilágosító és mozgósító verseivel a szó legszélesebb értelmében közügyet csinált a politikából, segítette a radikális-demokratikus közvélemény kialakulását, s szinte ennek a közvéleménynek állandóan radikális ellenőrzése alá helyezte a politikai életet.

b) A politikai helyzet élesedése sürgetően követeli az ellenzéki erő *szervezeti* megerősödését, program kidolgozását, pártalakítást. (A konzervatívok 1845 novemberében alapít-

ják a Gyüle nevű klubbot, rá egy évre pártot is alakítanak.) Petőfi kiábrándulása a nemesi liberalizmusból nem utolsó sorban azzal az eredménnyel járt, hogy plebejus szemléletének politikai tartalma egyre konkrétábbá lett (Levél Várad Antalhoz, A nép, Nagykárolyban, Erdélyben, Véres napokról álmodom, Hazaértem stb.), s mellette hogy — helyesen — *nem szakította meg kapcsolatait a nemesi progresszióval, hanem egész működésével annak bal-szárnyát erősítette, — maga is igyekezett szervezett formát adni a következő demokratizmus, táborának.*

Ez a törekvés a lényege a *Tizek Társaságának*. Vahot Imre méltatlan eljárása Petőfi vel szemben s Petőfi »fellázadása« a szerkesztői önkény ellen nem pusztá »személyi« kérdés, hanem elvi jelentőségű. A tíz demokratikus író szembekezdése a sajtóval szintén tükrözi a liberalizmus és demokratizmus szétválását. Hogy milyen szorosan összefügg a Tizek szervezése (ismét barátokra-találás) a »Felhők« komor hangulatainak szétoszlásával, arról sokat mondanak az adatok. A »Felhők«-ciklus 1846 március 10-ig befejezettnek tekinthető, lírai és epikai utóregzései is (Szilaj Pista, Salgó) hamarosan elűnnek. A március 10. utáni líra már szinte töretlen íve a gyógyulás folyamatának. Március 14-én az Életképek már hírt közöl Petőfiék szövetkezéséről, ezt követik március 17-én, illetve 19-én a Budapesti Híradó, majd a Jelenik ezre vonatkozó közleményei. A demokráta természetű szervezkedésnek jellegére, arra a politikai atmoszférára, amely körülvette őket, visszakövetkeztethetünk a Honderú otrombán gúnyolódó cikkéből is: »Végül egy nagyszerű, iszonyú vért forraló conspiratiót kell még kitrombitálnunk, melyet e napokban sikerült fölfedeznünk, s melyet — nehogy valamikép forradalmi társrészesekül tekintessünk — ezennel kipublikálni sietünk.« Április 12-én megjelent a »silencek« nyilatkozata (csak az április derekán csatlakozó Kerényi-vel lettek tizekkel), amely már megemlíti egy »általuk közös erővel megindítandó irodalmi vállalat« tervét is. *Pesti füzetek* címen akartak lapot indítani, de engedélyt nem kaptak meg, mert általában híre volt — írja Ferenczi —, mely szerint politikai agitációval is fog a tervezett vállalat, legalább a sorok közt, foglalkozni. (A Pilvaxban összejövő radikális fiatalok ekkor már magára vonta a helytartótanács figyelmét, s Bécs erőteljesen szorgalmazta működésük megfigyelését.)

c) Ezekben a hetekben (Dömsöd) bővülnek Petőfi forradalmi ismeretei is. Már korábban megszerezte Saint Juste könyvét »*Ésprit de la révolution et de la constitution de France*«, melybe beleírta: »Petőfi Sándor kincse.« Dömsödon együtt olvasott és tanult (1846 májusában) barátjával Pálffy Alberttel, aki szabadszellemű, művelt író s a franciák rajongója volt. A francia forradalom történetét tanulmányozták, kerülve minden zajt, vigasságot. Petőfi itt »igen elvonultan, munkálkodva élt« — emlékezik vissza ezekre a hetekre Székely Károly a költő dömsödi ismerőse.⁵ Petőfi ismerhette a különböző utópikus-szocialista nézeteket már csak a hazai sajtó ismertetési, cikkei nyomán is. Saint Simon, Fourier, Owen neve gyakran előkerül a 30-as, 40-es évek sajtójában és könyvkiadványaiban. Sokat foglalkoznak Lamennais és Sismond tanaival, s a negyvenes években terjed a chartista tanítások ismerete. Az utópista szocialista tanítások hatása érezhető Petőfi költszetén. Először is erőteljesen éppen Várady Antalhoz írott költői levelében. 1846 elején — az angol chartisták Manchester-i találkozósa alkalmából — több közlemény jelenik meg követeléseikről, mozgalmukról. Sok szó esik az utópista szocialista tanításokról a reformkorban divatos útleírásokban. Petőfi ellenfele, a konzervatív Császár Ferenc Olaszországi útleírásában⁶ bizonyos jóleső elégedettséggel írja, hogy »a Saint Simon, Fourier, Owen, stb. által fölfrissített elvek, noha nem üldöztetnek mágyával hiveik, szinte nem akarnak gyökeret verni. Ugyancsak 1844-ben láttak napvilágot Gorove István és Tóth Lőrincz útleírása, amelyek foglalkoznak a nyugati (különösen az angol) munkásság helyzetével.⁷ Egy esztendő múlva, 1846 elején jelennek meg könyvalakban Irinyi József úti jegyzetei⁸, amelyekben nemcsak a nyugati munkáviszonyokról kapunk vadoló leírást, de találunk benne a korra oly jellemző fejtegetést a szocialista és kommunista tanok különbségéről.

A kor magyar politikai eszméiben, politikai gondolkodásában jelentős helye volt az utópista szocialista tanoknak. Ezeknek fogadtatását, érvényesülésük fokát a különböző politikai érdekek határozták meg.

A lényegbevágó rokonság mellett alapvető különbség van a reformkori irodalom utópikus látomásai, ábrándjai és Petőfi jövőbe-rontó képzeletének víziói között. Vörösmarty

⁵ Petőfi Dömsödon, Fővárosi Lapok, 1874, 195. sz.

⁶ Utazás Olaszországban. 1844.

⁷ A következő évben, 1845-ben jelenik meg Szemere Bertalan: *Utazás külföldön* c. munkájának II. bővített kiadása, amelyben Lamennais, Owen nézeteiről is olvashatunk.

⁸ Irinyi József: Német-, francia-, angol uti jegyzetek. 1846.

is, Petőfi is ismerték a liberális történetírás képét a francia forradalomról és a francia utópikus szocializmus tanításait. Vörösmarty A Guttenberg-albumba írott költeményében (1840) utópikus látomásban rajzolja meg az igazságos társadalom képét, amelyhez a nagy utópikusoknak «azonnal az egész emberiséget» felszabadítani akaró illuzorikus humanizmusa jelenti az utat. [Romantikus-utópikus elképzelést rögzít Jósika Miklós (1844) Az Isten útja c. novellájában, amelynek főhőse egy magyar falansztert alapít; vagy a *Végnapok* című »apokalyptikai novella« (1847), amelyben egy fantasztikus körülmények között létrejött közösségi életformát ábrázol.⁹] Vörösmarty utópikus képének leglényegesebb eszmei mozzanata az igazságos társadalom óhajtása. Ugyanakkor rá kell mutatnunk arra, hogy egyben a nemesi liberalizmus belső ellentmondását is feloldja A Guttenberg-albumba utópiája, — de természetesen utópikus illúzióban. Jósika ennél jóval hátrább van: nála az utópikus elképzelés szélsőséges romantikus motívum, amely inkább mint érdekes, exotikus kellék jelenik meg nála, s nem mint társadalmi törekvések kifejezője.

Petőfi verseiben az utópista elképzelések már a plebejus demokratizmussal és nem a nemesi liberalizmussal találkoztak. Innen van az, hogy Petőfi mindenekelőtt az utópikus elképzelések reális végcélját tette magáévá: »Ha majd a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet... s nem a cél felé vezető út utópikus illúzióit, amelyek kézenfekvőek lehettek a nemesi liberalizmus számára, de nem a plebejus forradalmárnak... Igaz, Petőfi még nem láthatta tudományos megalapozottsággal a történelem mozgatóerőit, a társadalmi fejlődés törvényeit. Elvértve az utópisták gondolkodásának szükségszerű tévedései is visszhangra találnak írásaiban. Nála azonban nem ez a lényeg; a forradalmat ténylegesen végigcsináló költő éppen plebejus radikalizmusának következetes gyakorlatában »érez rá« az utópisták pozitív vonásaira, s éppen itt, a forradalom gyakorlatában tapasztalhatta némely utópista illúzió hasznavehetetlenségét. Milyen nagy gondolat Vörösmartynál a negyvenes évek legelején az összehibékülő emberiség víziója (»Majd ha baromból s ördögből a népszaroló dús s a nyomoru pór nép emberiségre javul«), s milyen elképzelhetetlen ez a gondolat 1846-ban a demokratikus forradalmár költőnél, aki a világ sorsát eldöntő végső harc két oldalán a »jókat« és »gonoszakat« látja, s nem hagy kétséget aziránt, hogy ezek egyrészt a szabadságra vágyó népek, másrészt a zsarnokok, földesurak, papok, gazdagok. Petőfinek nagy mestere volt a francia forradalom a forradalmi fegyverforgatásban, s ezeket a fegyvereket hatékonyabbá tették az utópikusok tanításai. De úgy és olyan mértékben, ahogy ezt a plebejus öntudattal átélt magyar viszonyok megkövetelték. Ezért nem tévedt bele Petőfi az utópiák zsákutcáiba, ezért nem jelentett számára az utópia valami elvont, elméleti élményt, ezért ötvöződtek bele az utópista gondolkodók legjobb vonásai Petőfi konkrét és reális forradalmi célkitűzéseibe. Petőfi tudott álmodni, a jövőbe látni, a holnapba, sőt a holnaputánba nézni. De ezek a holnapot idéző látomások nem fantasztikus képek, hanem a forradalmár türelmetlen harci víziói, a hazája és népe szabadságáért küzdő plebejus költő reális álmai és jóslatai.

REJTŐ ISTVÁN

THURY ZOLTÁN A NOVELLAÍRÓ

Schöppflin Aladár, az elmúlt korszak egyik legjelentősebb polgári irodalomtörténésze, »A magyar irodalom története a XX. században« című művében a múlt század kilencvenes éveinek irodalmát jellemezve a következőket írja: »A kilencvenes évek életideálja volt az úri ember: az irodalomban is úri embereket akartak látni, akik az ő erkölcsi és szellemi mértékeivel mérik az életet s az általa nagyrabecsült s nagyra tartott életformák között élnek. Az alacsonyabb társadalmi rétegekből való témákkal és alakokkal nem szívesen foglalkozott, a városi szegény embert komikus alaknak szerette látni, a parasztot idealizált valakinek, aki napsütötte búzatáblák között járkál, boldogan él a természet ölében, élete szerelemben, duhajkodásban s apró ravaszkodásokban telik el. Olyan írója nem volt a századvégnek, aki kiment volna a külvárosi

⁹ Ld. Révész Imre: Az utópikus szocialista gondolat magyarországi hatásaihoz. Századok, 1951/1-2. sz.

nyomortanyákra, megnézni, hogyan élnek ott az emberek, vagy benézett volna a bogárhátú kis fehérházak ablakán, hogy észrevegye a tüdőbajos gyerekeket, a munkától és nélkülözéstől elgyötört szülőket...¹ Szomorú kép. Szomorú azért, mert Schöpflin nem találta meg azokat az írókat, akik észrevették volna a nép életét. Nem láthatta meg, mert kora irodalomszemlélete és a burzsoá-pszichologizmus még az ő látókörét is megzavarta. A marxista irodalomtörténet kutatásai nyomán azonban a XIX. század nagy íróinak igaz és méltó értékelése mellett, az eddig enyészetre ítélt írók arcképei is kibontakoznak előttünk. Ilyen új arckép Thury Zoltáné is. Jellemző, hogy Schöpflin Aladár már nem tud róla. A múltat kutató szemé elől áthatolhatatlan homályba rejtette a Herczeg Ferenceket, Rákosi Viktorokat, Pekár Gyulákat napfényben fürdető földesúri-burzsoá kritika.

*

Thury Zoltán — családi nevén Köpe Zoltán, — 1870-ben született. Apja — Köpe Lajos — résztvett az 1848-as szabadságharcban s ezért a forradalom leverése után az osztrákok büntető-századba sorozták és így négy évet töltött Olaszországban. A kiegyezés után térhetett vissza. Továbbra is katonatiszt maradt. Az író apai nagybátyja szintén résztvett a forradalomban, és a fegyverletétel után Kossuth Lajossal külföldre menekült.² A család sohasem felejtette el és híven megőrizte 1848 hagyományait. Így Thury Zoltán már ifjú korában megtanulta, hogy mit jelentett az egész magyar nép számára a forradalom és ez a tanulság végigkísérte egész életén: 22 éves korában bontakozó tehetségével versbe foglalja a család emlékezését:

...Csak egy szó — és ezer vitéz
Rohan tüsszögő lován,
Katona nőtt ki a földből...
Így mesélte az apám...

Jaj be szép volt hajdanában
Ez a csendes, bágyadt nemzet,
Hogy lerázta minden láncát,
Amikor ébredni kezdett!
Mintha megrázkódná Atlasz
S összetörné az ígát...
A ti ébredésteekre
Büszke lehet a világ,³

Honvédszázados apja csak nagyon nehezen tudta ellátni népes családját, állandó anyagi problémák gyötörték. Gyermekai keserű emlékeket vittek magukkal az életbe. Innen származnak később Thury anyagi és emberi problémákkal küzdő katonatiszt alakjai. A nehéz gyermekkort még nehezebb serdülőkor követte. Tízéves volt, amikor apját elvesztette. Diákéveit a kolozsvári református kollégiumban töltötte. Társai közül már akkor kitért irodalmi érdeklődésével és az iskola legjobb szavalója lett. De tanulmányait nem tudta befejezni. A negyedik gimnázium évvégi vizsgáján az általa választott "Akasszátok fel a királyokat" című Petőfi-vers szavalása miatt kizárták a kollégiumból. Ezután a kolozsvári tanítóképzőbe került, de tanulmányait itt sem fejezte be. 1888 és 1889-ben mint vándorszínész járt Erdély falvait. Csak 1890 őszén tért vissza Kolozsvárra.

Hamarosan belső munkatársa lett Petelei István *Kolozsvár* című napilapjának. Írásainak témája még elég szűkkörű: legtöbbször a kisvárosi élet napi eseményeiről ír. Hangja csak akkor melegszik fel, amikor lírai ömlésű tárcákban szülei nehéz életére emlékezik. Kis, népdal-szerű versekkel is próbálkozik. Sikerültebb novelláit budapesti lapoknak is elküldi, az *Ország-Világ* és a *Fővárosi Lapok* közölnék is belőlük.

1891 nyarán az ellenzéki *Szegedi Naplónak* lesz a munkatársa. Tíz egynéhány esztendővel azelőtt Mikszáth Kálmán ennek az újságnak a hasábjain támadta metsző élességgel Tisza Kálmán politikáját, ezeken a hasábjakon jelennek meg a későbbi »Tót atyafiak« novellái. A *Szegedi Napló* Thury korában is a függetlenségi párt politikáját képviseli és színvonalas szépirodalmi rovatában Gárdonyi Géza és Tömörkény István novellái is megjelennek. Thury, amint ez a vidéki újságoknál ekkoriban szokás volt, mindenről ír. Nekrológban búcsúztatja a helyettes polgármestert, megemlékezik Csiky Gergely haláláról, megbírálja Szabolcska Mihály verskötetét és beszámol a színházi előadásokról. Írásaival néha-néha a politikai rovatba is ellátogat. Így pl. egyik cikkében felidézi Kossuth Lajos alakját: »olyan ő, mint a kőszáli

¹ Schöpflin Aladár »A magyar irodalom története a XX. században.« Bp. 1937, 76-77. I.

² A Köpe-család krónikája alapján

³ Thury Zoltán: Március 15. *Hüvelyk Matyi*, 1892 március 13.

sas a madarak közt, mint az álló óriás nap — a többi kis csillagok között... Várat épített elveiből maga körül s föl nem adta azokat soha, nagy lelkével országokat hódított számunkra — míg ő számára elveszett a haza...»⁴

Írói fejlődésében fordulatot hoz müncheni tartózkodása. A *Szegedi Naplótól* elkerülve, néhány rövid hetet tölt a *Pécsi Naplónál*, majd 1893 februárjában a fővárosba költözik. De két hónap múlva már Münchenben találjuk. A hajor főváros ebben az időben komoly szellemi központ. Festőakadémiája vonzza a művész-fiatalokat. A képzőművészeti akadémia hiányában a magyar festőreménységek színe-jáva itt sajátítja el a piktúra alapjait. Itt tanul és dolgozik Szinyei-Merse Pál, Mészöly Géza, Rippl-Rónai József, Csók István, Ferenczy Károly és még sokan mások. Abban az időben, amikor Thury a művészet »Isar-parti Athénjébe« érkezik, az Akadémia mellett Hollósy Simon magániskolája a legismertebb. A mester újszerű hangja, festményeinek a magyar népeletét felelő témái elkülönítik a hivatalos akadémiai stílustól. Hollósyt művészi értékei és mély emberi vonásai egy kis baráti kör vezérévé teszik. Ennek a »kompániának« lesz tagja Thury is. A baráti beszélgetéseken a művészet kérdéseiről vitatkoznak. Hollósynak »az igazság a vallása. Szűztiszta igazság mindenben. Gyűlöli a pókokat, minden nagyképűséget«⁵ — írja őt év múlva Thury, amikor visszaemlékezik a mester körében töltött napokra. A fiatal író mohón szívja magába a hallottakat. Ennek eredménye az elmélyültebb, az életet reálisabban ábrázoló novellák sorozata. Távol hazájától, az otthon még meg nem látott valóság kezd megelevenedni tolla alatt. Így válik novellatémává a vasútépítkezés, amely felborítja a falu megszokott életét (*A vasút*), a városi spekulációs építkezések (*Kőművesek*) és a monarchia katona-rendjébe beleszokni nem tudó katonák (*Jávor főhadnagy*). Ezekkel a novellákkal együtt szorgalmasan küldözgeti haza tárcáit és rövid beszámolóit is. Ír a kinti magyar festők munkájáról, a kiállításokról, beszámol a bajorok szokásairól és a környezetébe tartozók életéről. Ezek fényt vetnek a cári önkény elől Münchenbe menekült orosz és lengyel emigránsokkal való baráti kapcsolataira is. Barátai között akad narodnyik, aki »valami röpiratot nyomtatott muszka betűkkel a nép számára, hogy szabadságot tanuljon« és egy állandóan részeg lengyel újságíró, aki »folyton ítéletet motyog valami titkos zürichi komitétól, amelyben őt, az erre alkalmasat, küldték ki a *tettre*« — ahogyan az író őket jellemzi. Itt az emigránsok körében hall a cári elnyomás szörnyűségeiről és az ezzel együttjáró politikai üldözésekről. Mindezek felkeltik figyelmét Oroszország, az orosz nép sorsa és irodalma iránt. Érdeklődése a későbbi évek során egyre fokozódik.

München villantja fel előtte a szervezett munkásság erejét is. Tanuja a müncheni szocialista munkások fellépésének egy Ahlwardt nevű antiszemita szónokkal szemben. A munkások magatartása, fegyelme mély hatást gyakorolt rá: »Csodálkozok az ember — írja — hogy honnan szedik ezek az emberek azt a sok tudást, amellyel beszélnek, nem üres frázisokat mondanak, a legutolsóknak is tartalmasabb volt a beszéde, mint Ahlwardté...«⁶ Az itteni élmények és tapasztalatok adják meg Thury írói munkájának célját és értelmét. Ezek az évek érlelik olyan íróvá, aki »hitte a kis számról — az író tolláról — hogy fegyver.«

1895 nyarán hazatér és a *Pesti Naplónál* dolgozik tovább, majd 1896-ban azoknak a »Tizenhatalom«-nak sorában találjuk, akik kiválnak a Pesti Napló szerkesztőségéből és az akkor még liberális Vészi Józseffel megalapítják a *Budapesti Naplót*. E lap hasábjain már többször és élesebben fr politikai témákról, s ami akkor újdonság volt: megteremti a mai politikai glosszák elődjét, a hírelí cikket.

A Milleneum görög tüzes ünnepei, a nagy politikai frázisok megzavarják szemléletét. A szónokok ezeréves Magyarországról beszélnek, amikor Magyarország Ausztriától függ, nemzeti jólétről és felvirágzásról szavalnak, holott a nemzet fiai, a parasztok és a munkások nyomorognak, kultúráról, művészetéről fecsegnek, amely azonban csak az uralkodó osztályok dicsőítését jelentheti. A szólamok és a valóság között tátongó űr hozta létre azokat a Thury-novellákat, amelyek a változtathatatlannak hirdetett, sorsukba belebolonduló emberekről szólnak. Ebben a helyzetben születik az a gondolata, amelyet a Tolsztoj Szibériába való száműzetéséről elterjedt hír alkalmából vet papírra: »Európa, nem a hatalom, hanem a lassan-lassan, talán sokára, de egyszer mégis rettenetes erőre gyarapodott szociális Európa lassan-lassan szállja meg a végtelen orosz mezőt. És csendesen, egyik lépcsőről felhívva a másikra lesz belőle liberalizmus. Ez semmi. *Mi folyton beszélünk róla, hisszük és valljuk, de a dogmáját mégse tudjuk.* [Kiemelés tőlem, R. I.] Ott még kevésbé fogják érteni. Valami új, valami sejtelmes, veszedelmesen hasonlít ahhoz, ami csupa reform, aztán lesz demokrácia, vagy valami más, ami azt jelenti, hogy a népek is van szava a maga dolgában és jön a

⁴ Thury Zoltán : A vezérek kora. *Szegedi Napló*, 1892 december 19.

⁵ Thury Zoltán : Hollósy mester. *Fővárosi Lapok*, 1899 december 10.

⁶ Thury Zoltán : Ahlwardt Münchenben. *Pesti Napló*, 1895 január 23.

szocializmus, igazi nevéen szólítva a gyereket. Ez már a nihil, de nem a mai gyermekjáték, hanem öntudatos háború, ahol csupa veszedelmes ember fog egymással verekedni.⁷

Ebből a világnézeti válságból a kilencvenes évek végére találja meg a kivezető utat. Ekkori publicisztikai írásainak már egyre élesebben visszatérő gondolata: leszámolás a látszat-ellenzéki politikával és a következetes harc az ország önállóságának visszaszerzésére, amelyet így fogalmaz meg: »Kicsi, kisebb és még kisebb eszmékért verekedünk — semmivel sem emelkedve felül a kötekedő nótáriuspolitika nővóján, szörnyű tusát vívunk a szélmalomok ellenében, fáradhatatlanul csépeljük a közjogi üres szalmát...«⁸

Ebből az időből származik legjelentősebb drámája a »Katonák«⁹. A »Katonák«-at 1898 november 19-én az akkori Vigszínház színpadán mutatják be először. A dráma a közös hadseregbeli tiszték cifra nyomorúságát, emberi vergődését tárja fel megrázó erővel. Ehhez anyagot az író apjának küzdelmes életéből merített. Erre maga is hivatkozik a bemutató alkalmával írt soraiban.¹⁰ Thury drámája bátor kezdeményezés volt. A nyomorgó katonatiszt addig ismeretlen a magyar irodalomban. Herczeg Ferenc, Pekár Gyula tisztjei talpig úriemberek, csillogó-villogó dzsentrik, akik néha-néha el is kártyázzák vagyonukat, mégis egy »jó parthie«-val kivágják magukat a nehéz helyzetből. Thury Zoltán hősei más emberek. Udvardy Pál főhadnagy a hadsereg polgári alapokra helyezésétől írt beadványt a hadügyminiszterhez. Meg szeretné szüntetni azt, hogy a katonaság különálló test legyen a hazában. Mint ahogy mondja: a katona vérezne, hogy nem hiába él... Én például úgy vagyok, hogy mindig tehernek képezem magam... A dráma központi problémája — melyből a drámai konfliktus is folyik — a főhadnagy küzdelme a végső anyagi romlás ellen. Udvardy elbukik ebben a harcban; felesége, Anna elhagyja, beadványát a minisztérium dorgálás mellett visszautasítja. A morális és anyagi összeomlásból nem talál kiutat: öngyilkos lesz.

A dráma élénk hatást kelt. A hivatalos kritika, de még az akkori »haladóbb« polgári kritika is rosszindulatúnak, túlzónak, irreálisnak bélyegzi. »Nem keresi a dolgok humoros, derült, megsugaras oldalát, megtalálni meg éppenséggel nem tudja. Csupa merő sötétség itt minden. Semmi vigasztaló, semmi fölemelő: semmi, ami az élet perpatvara közben lelkünk árnyait eloszlatni tudná!«¹¹ — írja az egyik polgári lap. A katonai körök nyomására a negyedik előadás után levezik a Vigszínház műsoráról. A vidéki előadások pedig a katonaság közbelépése miatt sorra meghiúsulnak. A dráma debreceni bemutatójának botránya felhívja Ady figyelmét Thuryra. Ady kritikája az egyetlen, amely a dráma hibái mögött meglátja a műnek és írójának értékét. »Thuryból olyan író lesz — állapítja meg bírálatában — ki hivatva van szociális bajaink feltárására és megvilágítására... Nagy szükségünk van egy jó orvosra, ki megmutassa a társadalom testén azokat a sebeket, melyeket a századvég legdivatosabb leple sem képes már elfedni.«¹² 1900-ban a nagyváradi előadás alkalmával személyesen találkozunk. Ady és Thury kapcsolata később nem szakad meg. Míg Ady Nagyváradon tartózkodik, a nagyváradi lapok rendszeresen közölnek Thury-novellákat.

A kilencszázas évek elején Thury még élesebb formában foglalkozik a kormány politikájával. Egyik 1902-ből származó cikkéért »király-sértés« vádjával bíróság elé állítják. »Bécsben egy csomó magyar kincs van — írja inkriminált cikkében —. Ellopták tőlünk. Még hadi jöngön sem szereztek, hanem egyszerűen elemelték. Kik? az uralkodóink... A magyar kincsek visszaköltöztetése nem történt meg. Karmai közt tartja a zsákmányt a kétféjű sas...«¹³

Az 1905-ös választásokat nagy harcok előzik meg. A kormánnyal szembenálló ellenzéki pártok koalícióra lépnek. Közelebbi céljuk Tisza István és a Szabadelvű Párt megbuktatása, a távolabbi a nagybirtokos osztály és a magyar ipari burzsoázia érdekeit szem előtt tartó koalíciós kormány létrehozása. Az osztrák-magyar imperializmus keretében a magyar imperializmus külön igényeit, önállóságát hangoztatják. Ebben a politikai harcban a toll fegyverével résztvesz Thury is. Nem ismeri fel az ellenzéki koalíció távolabbi terveit, a választási küzdelemben csupán alkalmat lát Magyarországot függetlenségének kiharcolására. Jellemző, hogy a választások előestéjén mit mond: »Kurucok és labancok állnak egymással szemben... Hatvan-

⁷ Thury Zoltán: Tolsztoj és Szibéria, *Budapesti Napló*, 1896 november 20.

⁸ Thury Zoltán: A messiás, *Budapesti Napló*, 1898 február 12.

⁹ A dráma történetéről és Thury többi drámáiról l. részletesebben *Irodalomtörténet*, 1952. 2. sz. 231-239. l.

¹⁰ Thury Zoltán: Katonák. Szerző a darabjáról, *Budapesti Napló*, 1898 november 19.

¹¹ Timár Szaniszló: Katonák. *Egyetértés*, 1898 november 20.

¹² Ady Endre: Katonák, *Debreceni Hírlap*, 1899 január 7. — Ady E.: *Vallomások és tanulmányok*, Bp. 1944 278. l.

¹³ *Új Század*. 1902 december 3.

hét óta egyebet sem tettek a kormányok, mint elaltatták, máról-holnapra való politizálás sekélyes álláspontjára kényszerítették a negyvennyolcas alapon álló elemeket. Elhúzódtak attól, hogy döntő ütközetet kezdjenek vele...¹⁴ Felháborodottan reagál a választásokon elkövetett vérengzésekre: »A tömeg arra való, hogy belekeressék a kartácstűzbe s árkot temessenek be vele. A tömeg arra jó, hogy keresztüllukassa a puskagolyó, ha ezen az áron, ami számba sem jöhet, neki kellemesebb új parlamenttel cserélheti fel a régit Tisza István.«¹⁵

Míg Magyarországon ilyen véres választási harcok zajlanak le, addig az orosz munkásosztály fegyverrel küzd a cári rendszer megbuktatásáért. Az 1905-ös forradalomnak nagy hatása van külföldön is. A magyar újságok napról-napra beszámolnak az eseményekről. 1905 január végén elterjed Gorkij elfogásának híre. A sajtó egyrésze cinikusan fogadja. Thuryt azonban megrázza a hír és felháborodottan ragad tollat. Írásban hitet tesz Gorkij mellett és elismeréssel ír az orosz proletariátus harcáról.

Az 1905-ös események Thuryt politikai és írói fejlődésének csúcspontjára emelik. Ekkor azonban tudóbaja erőt vesz rajta. Szédítő gyorsasággal járja végig a szokott állomásokat: Budakeszi-Abbázia-Arco-Meran. Minden kiába. Betegsége gyógyíthatatlan. Még betegágyában is tervek foglalkoztatják: meg akarja írni élete első regényét. Azonban csak a vázlatig jut el: 1906 augusztus 27-én meghal.

*

Thury Zoltán rövid életének írói termésében kora társadalmáról fest reális képet. Sem a paraszti élet, sem a dzsentri-világ ábrázolásának nem válik specialistájává. Érdeklődése, szeretete a kisemberek életének, küzdelmeinek, tragédiájának írójává teszi. Az uralkodó osztályok életeről alig ír és ha ez fel is merül írásaiban, akkor is a kizsákmányoltak szenvedésén keresztül mutatja be. Novelláiban és publicisztikai írásaiban — mint az eddig idézetekből is kitűnik — hol a polgári liberálisokkal együtt, hol azokat maga mögött hagyva küzd a fennálló felemás, félig feudális, félig kapitalista Magyarország tisztább politikai és kulturális fejlődéséért.

A következőes polgári demokratikus átalakulás egyik fő feladata a parasztkérdés megoldása, a parasztság földhözjuttatása. Thury látja, hogy olyan politikára van szükség, »ami megbolygatja a paraszt egzisztenciát gyilkoló nagy birtokot és földet ad a népek.«¹⁶ Paraszttémájú novelláiban a földnélküliek élet-halál harca teremt drámai légkört. Ez kerézeteti *Az urak* című novellájában az úri politikusok ünneplésére kirendelt paraszttal, hogy »hát kié ez az ország?... Csak az uraknak jut belőle?« És amikor a politikusok a nép közé is elvegyülnek és az ő nyelvükön akarnak magyarázni az új pártról, az egyik paraszt hangosan kiáltja feljűk: »Kenyeret adjanak, ne pártot. Adja nekűnk azt a cifra gyűrűt, akkor hiszek neki...« Ugyanez a probléma okozza a *Vasút* című novella főhősének, Vajda Tamásnak is a tragédiáját. A nagybirtok halálos ölelésétől fulladozó falunak egyetlen kereseti lehetősége a szekerezés. Az újonnan épűlű vasút ezt is elveszi. Nyomor köszűnt a faluba. Az éhségben sorra pusztulnak a gyermekek és amikor Vajda Tamás kislfia is meghal, a végsűkig elkeseredett ember rálű az állomásfűnűkre. Az állomásfűnűknek az ijedtsűgen kívűl azonban semmi baja sem történik, őt pedig azonnal elfogják a csendűrűk.

Egy kisméretű paraszt-zendűlűst örűkít meg az *Emberhalál* című elbeszélèse. A zendűlűs oka: a gallyszedès eltűrlèse. A falu parasztjai a régi földbirtokos idején az erdűben összeszedett ágakkal fűzeltek. Az új birtokos ezt megtiltja és a rűszét szedű parasztokat hajdűival akarja elzavartatni. A parasztok nem mozdulnak az erdűbűl. »Dél felé kijűtt a bírű s azt mondta, hogy igazuk van. Ne hagyják magukat. Ha a bárűe az erdű, hát az övű, vigye ahova akarja, de az aprűfa, meg a száraz ág a falű. Vágják már harminc szendeje. Délután pedig jűtt a zsandár, elvitte a bírűt.« — Az eddig szélesen hullámzű elbeszélès hangja itt megváltozik. A parasztok ellenállását az írű tűmør tűmondatokban mondja tovűbb. Nèha közbeesű események elmondásának elhagyásával fokozza a novella feszűltsűgét. A bírű felgűsa növeli az elkeseredést. »Már elèggè megbeszűlték a dolgot, hallgattak. A sok nagy csizma kopogott a zuzmarás, dermedt fűben...« Az ideges, tehetetlen harag tettben robban ki: a parasztok megrohanják az erdűt, dűhűdten nyesik-vágják a fákat. A bárű katonaságot hozat. A fűhadnagy két órai gondolkozási idűt ad az erdű elhagyására. A parasztok haragja a katonák ellen fordul. Thury mesterien ábrázolja, hogy ez a vűlsűgos pillanat felszűnre hozza mèly Habsburg-gyűlűletűket. A fűhadnagy magához hív egy parasztot, a nèmèt nyelvű parancs megmutatásával akarja megtűrni makacsságukat. Az ember csupán egy-egy szűval vűlaszol a kérdèsekre.

¹⁴ Thury Zoltán: Már nem utópia. *A Nap*, 1905 január 3.

¹⁵ Thury Zoltán: Vèr. *A Nap*, 1905 január 19.

¹⁶ Thury Zoltán: A messiás, *Budapesti Naplű*, 1898 február 12.

»Volt katona? Voltam, — Milyen sarzsi? Káplár. — Tud németül? Nem. — Hát ki tud? Senki.« Az óra mutatója gyorsan halad előre. A katonák próbálgatják, kattogtatják fegyvereiket. Túlóldalt a parasztk is felkészülnek az ellenállásra. Köveket, rögöket gyűjtenek. A főhadnagy karddal arcul sújt egy ellenálló parasztot. Az összeütközés kirobban. Középor zúdul a katonákra. A főhadnagyot fején sebesíti meg egy göröngy. Tüzet vezényel. . . »Egyszerre dördült el valamennyi puská s aztán nagy csend lett. Iszonyú füst takarta el a világot, nem lebegve magasabban, mint az ember szeme s aztán hallatszott, hogy dübörög a föld a sok csizma dobogása alatt, amint rohantak el a másik oldalon. . . A fák között pedig halottak és sebesültek feküdtek sorjában, nyögve, jajgatva, némelyiknek az utolsó sóhajtatását fogta föl az, aki éppen ráhajolt, egy öreg paraszt pedig a könyökére támaszkodva síránkozott, amíg mindig gyöngébb és gyöngébb lett a hangja.

— Mert egy kis fát gyújtott az ember télire, egy kis forgácsért, amit összeszedtünk. . .

A novella befejező soraiban az író hangja epikussá válik, vádlón szögezi szembe a báró »urakkal« és cinkosaikkal a haldokló paraszt utolsó szavát. Thury paraszttárgyú novellái ezzel a szenvedélyeshangú leleplezéssel emelkednek ki kortársainak hasonló tárgyú írásai közül. Mikszáth palóc-novellái tragikusak, de ez csak ritkán mutat túl az egyéni tragédián, ritkán válik általános jellegűvé. Gárdonyi paraszttábrázolását a mély szeretet és megértés hangja fűti át, de ez a szeretet jóformán egyben az író egyetlen állásfoglalása hősei mellett. Csak itt-ott találunk olyan hangot, amely bírál is. Thury témái és hangja csak Móricz Zsigmond »Hét krajcár« és a »Barbárok« című kötetének novelláiban folytatódik. Thury »*Orvosságok*« című novellája, amelyben egy kisgyermeket a kuruzslók tanácsára különböző füvekkel és egyéb »természetes« gyógyszerekkel kínoznak halálba, Móricz Zsigmond »A kondás legszennesebb inge« című hasonlóan megdöbbentő elbeszélése emlékeztet.

Thury nemcsak az egyre élesedő agrármozgalmaknak, hanem a fejlődő munkásmozgalomnak is kortársa. Ebben az időben is vannak már, akik írnak a munkások nyomoráról, nehéz életéről. De szemléletüket legtöbbször a naturalizmus erősen eltorzítja. Így Bródy Sándor »A nap lovagja« c. regényében és novellái egész sorában maró élességgel leplezi le a kiegyezés utáni korszak rothadtságát, de amikor munkásról ír, nem tud a felszín kiáltó nyomorúságán áthatolni. A valóság felismerését döntően gátolja az a körülmény, hogy a magyar munkásmozgalmat ebben az időben az osztrák reformista, lassaleánus szociáldemokráta irányzat befolyásolja. De akadályozza ezeket az írókat saját osztályhelyzetük is. Ezek a körülmények Thuryra is hatnak. Ennek ellenére mégis közelebb kerül a munkások problémáihoz. A valóság feltárására törekvő szenvedélye tovább viszi a felszínes megfigyeléseken. Így, mint publicisztikai írásainak legjavában, ezen a téren is Ady közvetlen elődjének számíthatjuk.

Láttuk, hogy a müncheni évek, amelyek Thury egész írói fejlődésében olyan döntő fordulatot hoztak, a munkásosztály erejére is felhívták a figyelmét. Itthon is észreveszi a munkásság életét. Meglátja a kültelkek munkáslakásait, ahonnan a burzsoák az egészség nevében utcára dobják a munkáslakókat (*Gondviselés*). Észreveszi a munkások szervezkedését. Többibben ábrázolja a sztrájkot. Nálunk Magyarországon a bérharcnak ez a formája a nyolcvanas évek elején indul meg. A kilencvenes években pedig egyre gyakoribbá válik. A tőkés katonai és csendőrcsapatokkal próbálják megakadályozni a munkások megmozdulásait. Erről szól *A sztrájk* című novella. A *gabalyi kis káplár* öreg bányász pedig mindezekről így beszél: »minden az uré, a szegény emberé meg semmi. Az uraké még a katona is, pedig mi is fizetjük az adót s többet, mint az urak, mert nekünk a kenyérünkéből vágják le a profunót. Éppen annyival jut kevesebb a gyerekeknek. Az ember határozná valamit. Mondaná, hogy no most, ha már sehogy sem megy szép szóval, meg kunyerálással, hogy így, meg úgy, hát legyen másképpen. Vegye a bányász a kalapácsot, aztán ne a hegyet üsse vele egyszer, hanem embert, aki kiabál is utána. Csak egyszer, hogy meg tudná mutatni a sok ember, hogy ő az, aki nélkül éhenhal a direkción, meg a sok részvényes, mindjárt más lenne a sora. Hanem akkor elhozzák a katonákat. . . « Ez az idézet is mutatja, hogy Thury mennyire átérzi a munkások helyzetét. Le meri írni, egy bányász szájába adja, művésziileg megformálja, amit mások észre sem vesznek (vagy legalább is nem akarnak), hogy az ő munkájuk nélkül éhenhalnának a tőkésék. Ennek ellenére mégsem véletlen, hogy ebben az időben nincs győztes sztrájkokkal végződő novellája, sőt *A sztrájk* című elbeszélése végén egyik hőse az összeütközésben az apját megölő csendőrhöz fordul és kéri, hogy segítse újból munkához. Nem véletlen az sem, hogy az egyik szép írásában, *A szegény emberek pártja* címűben, egy munkás, aki a novella elején még arról beszél, hogy van »már a szegény embernek is pártja, oda be kell menni. A báró megy a báróhoz, a gróf a grófhoz, miért ne álljon a szegény ember is a szegény ember mellé«, a végén egy rendőrt akar arról meggyőzni, hogy nekik — t. i. a rendőröknek — kellene emberségesebben bánni a munkásokkal, s akkor mindjárt nagyobb lenne a szegény emberek pártja. Ezek a helytelen nézetek onnan származnak, hogy környezeté, barátai, életmódja, a tudományos szocializmus ismeretének hiánya megakadályozta őt is a munkásmozgalom teljes megismerésében, az osztályharc megértésében.

Mégis a munkásosztály erősödő harca és Thury világnézetében bekövetkezett fejlődés közelebb viszi ezeknek a problémáknak megértéséhez. Igen helyesen látja meg egyik 1901-ből származó cikkében, hogy »nem a kis egzisztencia a munkás ellensége. Nem az az osztály, amelynek a műhelyekben vagy a kis raktárakban van a gyökere, amely maga is dolgozik, hanem az, amely milliókon ül és piacot dirigál tetszése szerint s amelynek semmi érteke nincs azíránt, hogy mi a közszükség ebben az országban. Amely geográfiai határt se ismer Magyarország és Ausztria között, amely nagyjában éppen úgy osztrák, mint magyar s amely minden lelkiismeretfurdalás nélkül kiszolgáltatja innenső hazájának érdekeit a túlsó hazájának. A mágnásvilág és a vele a kozmopolitizmusban és lelkiismeretlenségben versenyző olyan polgári kezekben lévő nagytőke, amely kezek boldogok, ha gróffal parolázhatnak s még boldogabbak, ha végül valami kis címhez, ranghoz és címerhez juthatnak...«¹⁷ Thury politikai gondolkodásának tisztulásáról ad bizonyítékot, a szintén ebből az időből származó *Egy ember a gyárban* című életképe, amelyben először sikerül — a szót idézjelbe téve — »pozitív« munkásalakot ábrázolnia. A novella egy elfojtott sztrájk leírásával kezdődik. (Jellemző, hogy Thury a helyzet leírásánál a »leszerelték a mozgalmat«, »facér munkás« kifejezéseket használja, amelyek a munkásmozgalom kifejezőkörébe tartoznak.) Néhány munkás helyébe újat fogadtak. A felvételre jelentkezők között található Gulyár István is, aki Thury szerint »kicsit elhagyott formájú fiú, akiről lerí, hogy már régóta munka nélkül van. A direkciónak szemet-szúr biztos, határozott magatartása, ezért csak próbaidőre veszik fel. Este, munka után a munkásoknak a gyár kapujában álló portás előtt kellett elvonulniok, aki sorra megmotoz mindenkit. Amikor az új munkásra kerül a sor, ez eltolja magától az okvetetlenkedő kezeket, nyugodtan, határozottan mondja: »Engem nem kutatsz ki. Ha lopni akarnék, nem szegődtem volna be hozzátok egy forint húsz krajcárra és ha lopni akarok, hát nem lopok fagygút a zubbonyom alá. Amellett, hogy komisz emberek vagytok, hát ostobák is vagytok, mert aki munkás, az nyilvánvalóan nem lopásból akar élni. Ha könnyű kenyér kell neki, hát mi a fenének álljon oda tizenegy óra hosszat a ti kazánatok alá fűteni?... Hát minek? Nem mondanád meg?...« Eltolja útjából a megdőbbsent embert és lassan kimegy a kapun. Thurnak Gulyár István ábrázolásában sikerült egy öntudatos munkást bemutatnia. Gerinces magatartása a felvételezők előtt, éles határozott fellépése a portással szemben, kora munkásosztályának legjobb vonásait mutatják. Mégis, ennek a munkásnak az ábrázolásában van valami diszsonáns. Csak a maga szempontjából érzi lealázónak a motozást, a többieket, akik szótlanul tűrik, lenézi, nyomorékoknak tekinti. Ez a különállás megnyilvánul abban is, hogy a vele együtt távozó, esetlen, púpos munkáslány kérdésére, hogy miért nem hagyja magát megmotozni, azt felelte: »En? Én már csak a magam útján járok.« (Ebben a mondatban talán az író magányossága is megnyilvánul).

Thury kezdeti ingadozások és bizonytalanságok után eljut tehát a munkások elmélyültebb ábrázolásáig. Életükben nemcsak a szembeszökő dolgokat látja meg, hanem mélyebbre hatol, megragadják a munkások emberi vonásai is. Teljesen azonosítani magát a munkásmozgalommal természetesen nem tudja. Különállását többízben saját maga hangsúlyozza. Ez a magatartás megnyilvánul az említett *Egy ember a gyárban* című elbeszélésében is. T. i. Gulyár Istvánnak az igazgatók előtt tanúsított magatartásáról írva megjegyzi: »Gőgös s az *afféle magunkfajta úgynevezett burzsoánok* ellenszenves mosolygás ült az arcára...« [kiemelés tőlem R. I.] Munkásnovellái mindezek ellenére értékes alkotásai irodalmunknak. Egyrészt leleplezik a tőkés rendszer aljas embertelenségét, másrészt megmutatják a munkásosztálynak azokat a tipikus vonásait (osztálytudat, erő, szívósság, becsületesség), amelyek 1919-ben és azóta is a marxizmus tudatosságával még jobban kikovácsolódtak.

Thury szívesen ábrázolja a kispolgárok egyszerű, szegény emberét is, akit úgy kitapos a sorsa, mint ahogy — Thury egyik hőse — kitapossa a topánkáját. Sajnálattal ír *Kleinretter úr szabászáról*, aki mivel egy ember becsapásában nem segíti gazdáját, egyik napról a másikra elveszti a kenyerét. A két *Glubovitz*-ban az író együttérzése az idősebb Glubovitz fiút kíséri, aki ügyefogyott, esetlen, de jószívű, míg öccse hideg, számító üzletember, szüleivel szemben goromba és mégis az öregek szemében ő a jó, a megbecsülésre méltó gyerek. Szeretettel rajzolja a *Szerencsétlenség* című novellájának sánta pincéretét, akit a durva mészároslegények állandó heccelése gyilkosságba kerget, s a bíróság előtti vallomásaiban — mely az egész novella tárgya — végigtekint zaklatott életén. Szeretettel áthatott gúnnyal ír *Az anarkisták* kispolgáraitól, akik egy ünnepnap utáni reggel lázadónak főnökük ellen, sztrájkra buzdítják egymást, de amikor megjelenik a rettegett főnök, egyszerre újból alázas, szolgálatkészek emberekké zsugorodnak össze.

Már az eddigiekből látható, hogy Thury novellái nem sablon-témák, alakjai újak. Írói célja: a valóság ábrázolása. Több novellájának az irodalom, az író célkitűzése a tárgya.

¹⁷ Thury Zoltán: A budapesti anarchia, *Uj század*, 1901 december 21.

Határozottan elítéli és elveti az öncélú, a csupán gyönyörködtető irodalmat, amely az élet idilli ábrázolásában meghamisítja a valóságot. A *dívat* című novellájának író-hőse — kinek nézeteivel teljesen azonosítja magát — felháborodottan mondja: »Írok, írok, töröm magam, pusztítom az eszem s nem jutok semmire. Más csak játszik a pennával s szaladnak utána. Összeírja a kis hülyeségeit, s mert könnyű, olyan könnyű, hogy majd el lehet fújni, belebolondulnak. Semmi mélység, semmi lélek, semmi ész sem kell ahhoz, hogy megértsék, ezért szeretik őket...« Publicisztikai írásai, nyilatkozatai csak támogatják az idézett sorokat. Egyik korai üzenetében megállapítja: »a nyomor a legörökebb témája az írónak. Valósággal mindnyájan a nyomorról írunk. Csak éppen Herczeg Ferenc novelláiban vagyon nagyon kevés nyomorúság, mert az ő hősei csupa jómódú emberek. De ezt a luxust például én nem engedhetem meg magamnak.«¹⁸ Szembenállása a korabeli dzsentri-dicsőítő irodalommal, a valóság egyre tudatosabb ábrázolása a magyar kritikai realizmus egyik harcosává teszi. E harcában fegyvertársul hívja mindazt, ami túlmutat kora sekélyes irodalmán. Így talál Zolára. Zola »nagyon sok kemény dolgot talált — írja — s azt elhallgatni nem találta feladatnak az íróra nézve. Ő, mert szép a liget és szépek a rózsák és a liliomok, tisztelt atyámfiai, hanem ha az író belebúvik a ligetbe és elkezd furulyázni, csupa liliomról, aminek kelyhe szemérmesen hajlik bele a harmatba, szerelmet susogni, abba belekábúl a publikum.«¹⁹ Mindezekből világos, hogy Thury Zola művészetéből nem a »részletek kultuszát«, a »tények és bizonyítékok« imádatát tartja követendőnek, hanem a »sok kemény dolgot«, vagyis az élet küzdelmeinek és arnyoldalainak írói meglátása vonzza. Ennek nevében utasítja vissza kora mindent »rózsaszinben látó« antirealista irodalmát.

Zola művészetének ilyen értelmezésére és felhasználására bizonyíték Thury egész életműve. Ennek alátámasztására álljon itt a *Gondviselés* című elbeszélése. Rövid tartalma a következő: A proletár-negyedben a rendőrség egy házat lakhatatlannak nyilvánít, a kiszálló bizottság ezt a ház lakóinak tudomására hozza. Aki nem megy önként, azt kilakoltatják. Hova? ki az utcára, mert hát az épület lakhatatlan. A nyomorúságos körülmények között élő emberek megdöbbenve veszik tudomásul a hatóság utasítását. A bizottság utolsóként Havár Simon cipész lakását keresi fel. A vizes, sötét szobában a beteg asszony ágya mellett dolgozik az ember. Az utasítást szinte némán veszi tudomásul, majd egy kérdést intéz a bizottsághoz. Hangja egyre élesebb, egyre támadóbb. Töredékes mondataiban a társadalmi igazságtalanságra hivatkozik, amely a dolgozó embereket ily nyomortanyákra kényszeríti. Ebben a novellában a nyomor ábrázolása nem »couleur local«, az író nem szorítkozik csupán a »tények leírására«, nem érzeleg, hanem támad. Ez a támadó él már az elbeszélés megindulásánál megmutatkozik. A bérkocsival érkező bizottság egyik tagja, az orvos, erős illatú virginiával kínálja meg a biztost. Ez visszautasítja, mondván: »Köszönöm, csak gyengébbet szoktam. Ez nagyon megköhögtet. — Magam is inkább amolyanul élek — válaszolja az orvos — *de ha kijövök ezek közé, erős szívtart szívok.*« [Kiemelés tőlem. R. I.] A házba bevonuló bizottsággal szemben az író a kilakoltatásra ítéltekkél érez együtt. »A lakók érdeklődni kezdtek. Valahol hátul nagyon sírt egy gyerek, de rögtön elhallgatott, mikor meglátta az urakat, és a száját eltávtva bámult. Egy lépcső alól előkuncsorgott egy kis kopott szürke kutya. Vonított, de nem erőszakoskodva, dühösen, mintha valami gazdag embernek a kutyája lett volna, hanem panaszosan, inkább megilletődve... Mikor közelebb jöttek az urak, elsompolygott és alattomosan pislogott hátra.« Az író végigkíséri a bizottságot útjában, végül Havár Simon »lakásába« is. Itt a nyomor leírása szerves tartozéka a társadalmi mondanivalónak, amelynek végső magyarázatát Havár Simon szavai adják. Havár csendesen kezd: »Ideteszek a fiókba minden krajcárt, amit szerzek, lemondtam a pipáról, amikor beteg lett az asszony. Azt mondtam: Havár Simon, vége a füstölésnek és azóta vége. Hajnalban ülök le a kicsi székre, éjfél van már, amikor felkelek róla és még sincs még levesrevaló se. Hógyné pusztulna így az asszony. Mennék én uram, kibérelném én a Károlyi-házat is, amiben kert is van, hogy sétálhatna az asszony, mennék én, de ingyen kívánják a munkát, garasért. Erről nem cselekednek az urak semmit. A piac drága, ez ellen sem próbálnak valamit a tekintetes urak, a patikába egy pengőnél kevesebb pénzzel be se nézzen az ember...« Az urak már nem fölényeskednek, nem hivatkoznak az egészségtelen lakásra, némán hallgatják Havár szavait és kimennek. A cipész szava felcsattan, a maga gondolatai szerint kimondja a végső következtetést: »Ha egyszer azt mondaná az isten, hogy na Havár, mátlól kezdve te vagy a gondviselés, nem az utcára hordatnám ki a szegény embert a rendőr urakkal...«

Ez a téma, a munkások nyomorúságos lakásviszonyai, a kor több íróját is foglalkoztatja. Több novellát ír erről Bródy Sándor is. De mit látott meg ebből a tényből? Milyen következtetéseket vont le? Milyen eszmei tanulsággal zárja novelláját? Mindezekre a kérdésekre

¹⁸ *Pesti Napló*, 1894 december 31.

¹⁹ Thury Zoltán: Alázatos kérés. *Budapesti Napló*, 1897 július 23.

a »Két munkás« című ismert novellája ad világos választ. A novella, amint erre címe is utal két munkásról szól, az egyik házasember, a másik nőtlen. Kocsmázás közben megbarátkoznak. Beszélgetés során megtudják egymásról, hogy egy vállalatnál dolgoznak, míg a házias éjjel, addig a másik nappal. Ebből a megállapításból oda lyukadnak ki, hogy a nőtlen nyugodtan a házias albérlője lehet, mert amíg egyikük dolgozik, addig a másikuk használhatja az ágyat. Az asszony örömmel fogadja az albérlőt mert evvel legalább egy kis pénzhez juthat. Így éltek éveken keresztül, az asszony lassan egyaránt férjének tekintette mindkét férfit, sorra születnek a gyerekek és maga sem tudja, hogy valójában a két Józsi közül — mert történetesen mindkettőjüket Józsefnek hívták — melyik a gyerekek apja. A férj mit sem sejtett az albérlő szerezpéről, nyugodt életüket csak néha-néha zavarja meg a nyomor okozta torzalkodás. De ennek az »idillnek« egyszerre csak vége szakad. Az asszony elkezd betegeskedni és hamarosan meg is hal. A két férfi egyaránt meggyászolja. Mikor hazatértek a temetésről, az özvegygé várt férfi a másikhoz fordulva így szól: »Te, te pajti, már most rajtad a sor. Mármost te hozhatnál ide asszonyt, megházasondhatnál, Én lennék a lakó...«

Bródyról kiindulópontnak, a munkások nyomorúságos lakásviszonyait szemlélve, kiemel egy eléggé általános jelenséget: egy ágyban felváltva alszik két ember. A tények — amelyek csak a felszínt mutatják, — lenyűgözik. Nem tud szabadulni a helyzetadta lehetőségtől, morális problémává zsugorítja össze az alapjában véve szociális problémát. Nem az okot keresi, amely a születő körülmény rúgóit magyarázná, hanem képzelete elragadja és teljesen hamis vágyaira tereli. Végeredményben csak formájában (környezet, szereplők) munkásnovella ez. Tartalma tipikusan polgári, mert az író szerelmi háromszöget ábrázol és ehhez még az a bántó naivitás is hozzájárul, hogy mindez nem vezet családi tragédiára. Ezek a tények Zola naturalista irányának Bródyra gyakorolt hatását tükrözik. Tudniillik Bródy ebben a novellában figyelmét a jelentéktelen, a banális dolgokra összpontosítja és ezzel a valóságnál jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít ezeknek. Az esetlegest a szükségszerű rangjára emeli és ezáltal a szükségszerűt az esetleges színvonalára alacsonyítja le.

Ezzel szemben Thury Zolában *példaképet* lát, a nagy francia író *realizmusát*, *ragadja meg*. Éppen Bródyval szemben a munkások nyomora, mint novellatéma nem egyszerű »tény-leírás« nála, sőt még az okokat sem szenvtelenül tárja fel, hanem a kritikai realista módjára — mint az előbb tárgyalt *Gondviselés* című novellájában láttuk — minden fordulatával támad, felelősségre von, sőt a novella végén az író finom eszközökkel felvillantja a gondolatot: mi lenne, ha Havár Simon lenne a nép gondviselője (vagy talán az író szerint, ha a nép részt vehetne a hatalomban).

E kis kiterővel is bizonyíthatjuk, hogy Thury helyes úton indult el és haladt egész írói pályáján. Írásaihan a kisebbek nyomorának bemutatását összekötötte a fennálló társadalmi rendszer vádló kritikájával. De nem lenne teljes a novelláiról Thuryról alkotott képünk, ha elhallgatnók ránkmaradt életművének a vázolt fejlődési képtől eltérő, ellentmondásos részét.

A Milleneum utáni években — mint már erre utaltam — Thury világnézeti változáson ment keresztül. Ennek nyomai nemcsak publicisztikai írásainak reménytelen hangjában mutatkoznak meg, hanem novelláiban is. Ezekben az években több olyan elbeszélést alkotott, amelyeknek hősei belebolondulnak a küzdelembe, élőhalottakká válnak. Ilyen élőhalott a *Sötétség* című novella hőse, aki gyermekkorában belekerült egy tüntetőkre támadó katona-attakba, és azóta elhatalmasodó üldöztetési mániában szenved. Egy szerencsétlenség teszi eszelőssé *A farkasok öreg Hamágyiját*. Felesége halála őrjíti meg *A specialista* című novella hőst és adja kezébe a pisztolyt, amellyel minden gondolkodás nélkül agyonlövi felelőtlen orvosát. A bénító tehetetlenség, felesége lassú halála viszi a megbolondulásba Kusza Ignác fazekasmestert is, *Az asszony* című novellában és bírja rá, hogy az asszony halála után agyagból mintázzon magának élettársát. Ezek a bomlottagú emberek a kapitalista társadalom áldozatai. Mi hozta létre ezeket a novellákat? Erre részben maga Thury ad választ. Javarást az említettekhez hasonló novellákat gyűjtött össze az 1897-ben megjelent »*Bolondok*« című novelláskötetében. A kötetet bejelentő kis közleményben így jellemzi írásait: »Tárcák, novellák lesznek olyan emberek világából összeírva, akiket a szellemi züllés még a fizikai élet tartalmában bekövetkező értelmi halál útjára sodor a kétségbeesés, a nyomor, valami erőszakos törekvés, aminek útjában áll a tömeg, vagy egy-egy olyan csapás, amit a gyöngge ember nem bír meg... Nem lesz ez a könyv a rettenetességek gyűjteménye, amitől irtozattal fordul el a publikum, hanem egy *csomó tragédia, közvetlenül az élet forगतagából kikapva*«²⁰ [Kiemelés tőlem. R. I.]. Egy másik helyen hozzát teszi még: »Nem program ez, hanem szükség. Nem erőszakoskodás az, ha ragaszkodom bolondjaimhoz, hanem kényszer. Nélkülük sok

²⁰ Előfizetési felhívás a *Bolondok* című novellás kötetre. *Budapesti Napló*, 1897 január 10, 22 lap

mi dent nem mondhatna el az egészséges ember, akinek agyában némi formát nyer az időtlen, palléroztalan, burkolt igazság, amire a szerencsétlen agy csak akkor érett meg, ha már meg-
bomlott.²¹

Thury demokrata volt. Látta az uralkodó osztályok aljasságát, megrázó képekkel festi a nép nyomorát a kisemberek vergődését. De ugyanakkor nagyfokú bizonytalansággal néz a jövő elé. Ez a holnaptól való félelem mondatja vele gyermekei számára írt nagy önvalomásában az *»Utravaló«*-ban ezeket: »A te apád gyakran megmagyarázhatatlan hatalmak kezébe került... Érzik, hogy körülötte vannak és parancsolnak valami olyan nyelven, aminek nincs hangja, csak galvanikus ereje. Megborzong, reszket, fél az ismeretlentől, de menekülni nem tud...²² A kapitalista társadalomban az egyén, akinek nincs tőkéje, aki tehát nem tagja az uralkodó osztálynak — ugyanakkor nem csatlakozik a feltörő osztályokhoz sem — forgácsnak érzi magát a kapitalista anarchia viharzó tengerén. Thury, mint a fenti idézet is mutatja, egy időre elveszti lába alól a biztos politikai talajt, amelyről korábban és később újra határozottan harcolt kora társadalmi igazságtalansága ellen. Ez a rövid átmeneti megingás művészi szemléletére is zavarólag hatott. Figyelme, mint ahogy maga mondja, egy csomó *»közvetlenül az élet forgatagából«* kiragadott emberi tragédia felé fordult. Azzal, hogy ezeket az esetleges emberi tragédiákat egyszerű előfordulásokból kiemeli és írói megfogalmazásukkal nyomtatékot, súlyt ad nekik, a szűkszerű rangjára emeli. Ez végső fokon csúsza a naturalizmus felé. Thury azonban nem merül a naturalizmus posványába, még ebben a kritikus időszakban sem. Bizonyítják ezt az ezekkel a novellákkal egyidőben jelentkező nagyszerű írásai: *A csap*, *Az orvosságok*, a *Kálvária*, az *Anna* stb. A kilencvenes évek végére pedig teljesen sikerült leküzdenie belső válságát és ezután több ilyen tárgyú novellát nem találhatunk alkotásai között. Ez az átmeneti zavar jó példa arra, hogyha az író bizonytalan, tétova lesz kora társadalmi problémáival szemben, ha nem igyekszik legjobb erejével, a jövő fejlődésébe vetett hittel keresni a társadalom számára járható utat, akkor akarva-akaratlanul leter a realizmus útjáról.

Mi lehet a gyökere ennek a válságnak? Úgy gondolom, hogy Thury, amíg Münchenben, ha különféle világnézetű, de mégis haladó írók, művészek és politikusok között él, hazatérve elszakad barátaitól és az itthoni milleneumi előkészületek és ünnepségek egész más képet tárnak elé. Az ő világnézete akkor még nem olyan tiszta és szilárd, hogy ne tántorítsa meg a felszín és a valóság között tátongó úr. Tapasztalnia kellett azt is, hogy a 48-as párt Kossuth Ferenc vezetésével feladja az eddig hirdetett 48-as politikának még a látszatát is. Így mindkét támaszpont (München és a 48-as párt) meginog alatta és időbe telik, amíg saját erejéből vissza tud térni politikai és írói egyensúlyához.

*

Thury Zoltán novellái nemcsak tartalommal jelentettek új hangot, hanem formájukban, stílusukban is. Rövid tárcanovellákat írt. Ez új műfaj volt a magyar irodalomban, tekintve az elszórt jelentkezésektől, az 1880-as években indult virágzásnak. Ennek egyrészt az a magyarázata, hogy társadalmunk ebben a korban átmeneti helyzetben volt, amely kevéssé alkalmas nagyobb koncepciójú irodalmi alkotásra, pl. a regény születésére. Így az írók az életnek egy-egy jelenségét tudták csak megragadni. Erre a kisebb, nem átfogó témák ábrázolására pedig a novella a legalkalmasabb műfaj. A tárcanovella gyors elterjedésének másik magyarázata pedig az, hogy a kialakuló polgári társadalom az új olvasók ezreit kapcsolta be a rendszeres újságolvasók közé. Ezek az új olvasók nemcsak a politika napi eseményei iránt érdeklődtek, hanem már bizonyos irodalmi igényt is támasztottak. Kezdetben főleg a hosszú — legnagyobbbrészt külföldi — folytatásos regények képviselték az újságok hasábjain az irodalmat. Később egyre gyakrabban jelentek meg rövid lélekzetű elbeszélések, amelyek a rendszertelen újságolvasók számára is kerek, egész történeteket adtak. Ezek a rövid elbeszélések természetesen más eszközökkel dolgoztak, mint a hosszabb novellák. Nagyrésztük a cselekményt háttérbe szorította, rendszerint embertípusokat, helyzeteket mutatott be, megfigyeléseket, érzéseket írt le szubjektív, közvetlen formában. Éppen ezért a tárcanovellának igen nagy volt a népszerűsége. Az olvasó igen gyakran a saját életéhez hasonló történeteket ismerhetett meg. A tárcanovellák sorában éppen a nagy népszerűségük és az ebből következő nagy *»kereslet«* miatt sok felszín, művészietlen alkotást találunk. De e műfajt valóban művészi eszközökkel művelő írók: Mikszáth Kálmán, Petelei István, Gozsdu Elek, Justh Zsigmond és nem kis mértékben Thury Zoltán is, a maguk sajátos eszközeivel ábrázolták a XIX. század végének problémáit, és ezért jelentős, maradandó alkotásokat hoztak létre.

²¹ Thury Zoltán: Nem félek. *Budapesti Napló*, 1898 január 15.

²² Thury Zoltán *Összes Művei*. Gyoma, 1908. VI. kötet. 197. l.

A novellairó Thury előtt nehéz feladat állott: az elbeszélések néhány lapján emberi sorsokat, történeteket kellett bemutatnia. Írói módszerére jellemző példa a *Harminc perc* című novellája. A történet drámai: három nap alatt a mozdonyvezetőnek — amíg szolgálatban volt — mindkét gyermeke meghalt fertőző betegségben. Feleségében ez a tragédia megéleli régi gondolatát: elhagyja a vele brutálisan bánó férjét, hisz a gyermekek, akik eddig visszatartották ettől a lépéstől, meghaltak. Hogyan dolgozza fel Thury ezt a drámai zsúfoltságú történetet? A novella az állomásra érkező feleség lelkiállapotának ábrázolásával kezdődik. Még nem tudunk semmit a tragédiáról. Azonban érezzük, hogy valami baja van. Az asszony szórakozott, zavart. Úgy tesz, mintha először járna az állomáson: betéved a málházó-csarnokba. Visszafordul. Megint eltéved. Nem találja a kivezető utat. Az ott dolgozó hivatalnok megismeri, érdeklődik, hogy mi van vele. Az asszony zavartan válaszolja, hogy a férje elé jött, csak éppen valamit mondani, azért jöttem, most minden ajtó be van csukva. Ez feldúlt lelki állapotára utal, hisz minden jelenségben valami végzettszerű jelet lát. Az asszony nagynehezen kivergődik a Perronnra. »Néha az órára pillantott, de mire elfordult, elfelejtette, hogy mennyit mutattak a mutatók, és összezavarodott fejében a sok numerus.« A nagy izgalomtól rosszul lesz. Nem bírja tovább magában tartani fájdalmát, és odasiet állomásfőnököknek elmondja a három nap tragédiáját. De érezzük, hogy még nem mondott el mindent. Thury ezt azzal érzékelteti, hogy a közeledő vonat sípolásának hallatára az asszony »szorosabbra kötötte álla alatt a keszkenőjét.« A vonat megérkezik. A novella további fejlődése rövid időre megáll. Thury néhány rövid mondattal mesteri képet rajzol az állomásra sürgő-forgó utasokból, rakodómunkásokról, kalauzokról. A mozdony elmegy vízet venni. A vonat állási idejéből a *harminc percből* már jónéhány eltelt. Végre a mozdonyvezető is befejezi a dolgát, észreveszi feleségét és boldogan siet felé. Közelébe érve meglátja az asszony feldúlt arcát. Ijedten faggatni kezdi. Felesége vonatottan mondja el a szörnyű eseményeket. Erre a férfiből elemi erővel kitör a kétségbeesés. Az asszony azonban tovább beszél. Elmondja, hogy elhagyja, mert házasságuk csak »kötés« volt. »Csak éppen hogy együtt éltünk, én főztem meg mostam, hogy magának legyen étele, meg szép tiszta ruhája, de sohasem szerettem magát.« Az ember magábaroskadva hallgatja, csak néha tör ki melléből egy-egy tiltakozó szó. Az asszony, amikor befejezi mondani-valóját, feláll és lassan elindul. A mozdonyvezető eszelősen utánabotorkál. Egyszerre azonban eléáll az állomásfőnök és figyelmezteti, hogy letelt a *harminc perc*, a vonatnak indulnia kell. Mire újból körülnézett, az asszony már sehősem volt. — *Harminc perc*: és lezajlott egy családi tragédia.

Ez az elbeszélés rávilágít az igazi novellairó művészi módszerére. Csak a leglényegesebbet mondja, csak a legfontosabb, a cselekményt előbbrevívó mozzanatok mutatja be. Így *A két Glubovitz* című novellájában a bevezető sorokban néhány jellemző vonás felvillantásával megmagyarázza a későbbi könyörtelen üzletember jellemét. Néha egy kéz leírása is elegendő, hogy képzeletünkben felidézze a kéz tulajdonosának alakját. »Lassan, szórakozottan húzta le a keztyűjét, hogy aztán szorításra odanyújthassa a kezét. Az a kéz szép, puha, fehér volt, egy kicsit tömzsi, kicsit párnás, olyan síma, mint a bársony. . . . Az egyik ujján óriás, gyémántfejtű gyűrű csillogott. . . .« (*Az urak*) A *Kőművesek* állandóan rohanó pallérjának alakja előre sejteti velünk, hogy ennek a rohanásnak nem lesz jó vége. »Kis kocsija van, elül magas, széles ülésel, egy mindig izzadt, nagy fekete ló van befogva. Egy-két percre megáll, szalad tovább. Közben háromszor is megnézi az óráját, s lihegve kapaszkodik föl a bakra, hogy újból kezébe vegye a gyeplőt. . . .« Valóban a novella végén a rosszul megépfített ház egyszerre összeomlik. Az ilyen ábrázolás aktivitást, együttérzést kíván az olvasótól, az író csak részleteket nyújt, az olvasó képzeletére bizza a teljes jellem kialakítását.

Thury ábrázolási módszeréhez tartozik még az is, hogy nem mondja el elejétől végig a történeteket. Mint a *Harminc perc* című novellájában láthattuk, csak a végső kibontakozást mutatja be. Ugyanígy építi fel *A hetedik* és *Luiz* című novelláit is. *A kapitány* címűben pedig fordítva, csak a kezdetet írja le, egy emberpár egymásra találását és közös elindulását ábrázolja.

Művészi kompozíció szempontjából érdekes az »elbeszélés az elbeszélésben« megoldás, amikor a novella keretén belül a főhős egy másik történetet mond el. Ilyen például *A farkasok* című novellája. Elbeszélései többízben monológyszerűek. Hősei rendszerint a bíróság előtt visszapillantának életükre és itt mondják el, hogy hogyan jutottak odáig (*Szerencsétlenség, A specialista, A másik társaság*). Mély emberábrázolásra alkalmas az olyan megoldás, mely nem nyújt mást, mint a novella hősenek egy bizalmas emberhez írt levelét (*Kleinretter úr szabásza, A gyáva*).

A forma sokrétűsége mellett Thury novellairó művészetének van egy általános jellemző vonása is: igen gyakoriak a leírásokkal, természeti képekkel kezdődő írásai, illetve a novellán belül egyes helyzetek képszerű ábrázolása. Ez a festészet iránti nagy érdeklődésével magyarázható. A müncheni festők körében eltöltött két év nem múlt el nyomtalanul művészi fejlődésében. A bajor fővárosból írt képzőművészeti beszámolóit a képszerű ábrázolás iránti nagy

fogékonyságra mutatnak. A képek szerves részei novelláinak. Az *uzsorásban* a borongós városi reggel leírása teremti meg a későbbi cselekmény atmoszféráját. A *Kálvária* c. novella gazdagon ábrázolt ébredő természete, mint ellentét, még jobban kiemeli a kórházba*szállítás közben meghalt lány tragikus elmúlását. Képeiből álljon itt izelítőül egy. A vasúti szerencsétlenséget leíró novellájában szinte szemünk előtt látjuk a hatalmas kisiklott mozdony még forgó kerekeit: »A lokomotív tudniillik mélyen beleásta fejét a töltésbe s tehetetlenül vergődött, mint valami csapdába került óriási vad. A kerekei örületesen forogtak fenn a levegőben s valami belső düh dolgozott még a hatalmas masina-állatban, mert az összeroppant gépezet utolsó erőfeszítésével egyet-egyet lökött még magán... mögötte a kocsisor olyan volt, mint egy hosszú hernyó mászás közben. Néhol fel volt púposodva a háta, másutt meg lehasalt a sinekre, s amint a lokomotívban még lihegett az erő, úgy mozgott az egész előre-hátra...«

Láthattuk tehát, hogy egy haladó, demokrata író hallgattatta el a múlt irodalom-történései. Egy olyan író, aki leleplezte kora társadalmának szörnyű ellentmondásait, hárkolt a tiszta kultúráért és erkölcsért, írói munkájának középpontjában a realizmus megvalósítása állott. Keveset élt, keveset alkotott, de amit, és ahogyan írt, méltó arra, — mint a felszabadulás után megjelent »Emberhalál« és »Éjjel« c. válogatott novelláskötetei is mutatják, — hogy irodalomtörténetírásunk haladó hagyományaink közé sorolja életművét.

BÁN IMRE

APÁCZAI CSERE JÁNOS MAGYAR ENCIKLOPÉDIÁJA

(Első tudománytárunk megjelenésének 300. évfordulójára)

»A magyar történelmi fejlődést mindig a társadalmi haladás legfejlettebb nemzetközi tanainak importja« termékenyítette meg és vitt előre. A haladás nemzetközi eszméi számára a talaj mindig megvolt Magyarországon, csak beléje kellett hinteni a magot.»

(Élni tudunk a szabadsággal, 1949, 498. lap)

Az Apáczai-kérdés

Révai József

Itt az ideje, hogy a megújuló magyar irodalomtudomány ismét szembenézzon az Apáczai-kérdéssel. Kremmer Dezső 1912-ben, Neményi Imre 1925-ben megjelent monográfiáin kívül inkább csak alkalmi cikkek képviselik Apáczai-irodalmunkat, ezek javarésze is éppen egy negyedszázada, az 1925-ös jubileumi esztendőre készült. Nem kell kiemelnünk, hogy szellemtörténeti szemléletük és egyéb torzításai miatt, ma jórészt használhatatlanok. Jellemző például, hogy Fináczy Ernő ünnepi akadémiai megemlékezése (megjelent a Klebelsberg-émlékkönyvben) semmi társadalomtörténeti felismerésre nem jut. Apáczai pályájával kapcsolatban, ilyeneket nem is keres, futólag említi csak »a forradalmi borzalmaknak utat nyitó angol independentizmust«, s végső megállapítása: »Apáczai a nemzeti kultúra felsőbb-séges hatalmába vetette csodatevő hit izenetét hagyta ránk« —nem egyéb, mint a Klebelsberg-féle kultúrfölény-ideológia múltba vetítése.

Ilyen általános ideológiai értékű megfontolásokon kívül is sürgetően szükséges Apáczai életművével foglalkoznunk, mert a fentebb idézett monográfiák nagy hiányosságai az elmúlt évtizedek során túlonúl nyilvánvalókká lettek. Kremmer műve, mint első összefoglalás, lehet tiszteletet ébresztő, de annyi benne a megbízhatatlanság, filológiai szempontból oly pongyola, hogy gyakorlatilag egyetlen adatát vagy állítását sem lehet ellenőrzés nélkül átvenni. Az *Enciklopédia* VII. részét tárgyalva, nem veszi észre, hogy e rész *könyveire* való utalásai mind tévesek: Apáczai nem ott beszél a megfelelő dolgokról, ahová Kremmer utalja

az olvasót. Műve 71. lapján kijelenti, hogy minden részletes kutatása ellenére sem sikerült megtalálnia Apáczai állattanának és általános fiziológiájának forrását, s felteszi, hogy Apáczai »valamelyik ismeretlen szerző jegyzete vagy kiadatlan kéziratos munkája után dolgozott«, holott a szóban forgó részek szözszerinti forrása megtalálható Alsted *Enciklopédia*-jának XIII. könyvében. — A *Magyar enciklopédia* hibás lap- és fejezetszámozását sohasem veszi észre (pl. műve 71. lapján), s naiv felkesedésével, hazafias retorikájával a mai olvasónak legfeljebb mosolyt csal ajkára: »Bámulattal kell adóznunk ezért a részletekig pontos és körültekintő első kis gazdaságtani munkáért Apáczainak... Csodálatos élelítés, széleskörű megfigyelő erő rejlik a munka mögött. A földjét, hazáját, otthonát halálíg szerető székely ember lelke sugallhatta neki azt az erős gondolatot, hogy effajta ismeretekre nagy szüksége van nemzetének. A nemzeti vagyon megvédésének gyönyörű gondolata húzódik meg e szerény tanácsadások mögött... Itt legkevésbé támaszkodik forrásokra, ami a dolog természetéből világlik ki.« Apáczai egész gazdaságtana, a »házi, paraszti és örökkévaló kalendáriom«-mal együtt megtalálható Alsted *Enciklopédia*-ja XXIX. könyvének Georgia c. fejezeteiben. A hirtelenében keletkezett tudományos megállapításokra is érvényes az, amit Dante a *Purgatorio* XI. énekében oly költői melankóliával tolmácsol az emberi hírnévvel kapcsolatban: hamar kiszívja őket a nap.

Neményi Imre kétszer is nekilendült az Apáczai-kérdés feldolgozásának: 1893-ban Apáczait, mint pedagógust mutatta be, 1925-ben pedig teljességre törekvő monográfiával lépett fel. Azt lehetne, hogy egy munkaterületén elmélyülő kutató több, mint két évtized múlva ifjúkori próbálkozásánál jóval tökéletesebbet tud alkotni, vagy legalább is figyelembe veszi a szakszerű kritika észrevételeit. Neményi esetében erről, sajnos, nem beszélhetünk. Hiába figyelmeztette Heinrich Gusztáv, majd Stromp László módszertani fogyatékosságaira, indokolatlan túlzásaira, hibáit nem tudta levetkezni. Műve iskolapéldája az egyoldalú sovíniszta rajongásnak, a kritikátlan panegirisznek: Apáczai mindenben tökéletes, mindenben úttörő és mindenben eredeti. Emellett Neményi műve is hemzseg a téves adatoktól.

Helytelen volna persze azt gondolni, hogy Apáczainak csak gyenge monográfusai voltak. Seivert nagybecsű feljegyzései, Erdélyi János derék tanulmányai, Szily Kálmán és Ormándy Miklós természettudományi szempontú megállapításai, Gyulai Farkas kitűnő életrajzi adalékai, Stromp László komoly pedagógia-történeti áttekintése az Apáczai-irodalom maradandó értékei. Sajnálatos azonban, hogy az új adatok feltárása ritkaság számba megy s be kell vallanunk, hogy jelen tanulmányunk sem bővelkedik bennük.

Nem zárhatjuk le az Apáczai-kérdés érdemleges ismertetését a szövegkiadások szégyenletes elhanyagolásának említése nélkül. A kritikai kiadások kérdése csak a felszabadulás után merült fel, régebben senki sem sürgette, valószínűleg hiányát sem érezte. Ez a tény mindennél többet mond az Apáczairól zengett nacionalista szölamok görögtüzének fényében. Az *Enciklopédia* ma jóformán hozzáférhetetlen. Az eredeti RMK példányokat a nagykönyvtárak nem adják ki használatra, az 1803-as győri kiadás pedig a fehér hollónál is ritkább. A jelen tanulmány munkálatainak lényeges része az *Enciklopédia* megszerzéséért vívott, gyakran reménytelennek látszó és sikertelen harcban telt el. A *Magyar Logikácska*, Horváth Cyrillnek egy 1867-es ritka kiadványában szomorkodik, ennek a kutatók még megjelenési dátumát is eltévesztik, mert nem veszik figyelembe, hogy a borítéklapon más évszám található, mint a címlapon. Ebben a kiadványban megvannak az *Enciklopédia* bölcséleti részei is, de az *Enciklopédia* harmadik kiadásának nevezni, mint az egyébként mindig gondos Zoványi Jenő teszi, nagy túlzás. A legfontosabb latin beszédek fordítását, valamint Apáczai egyéb pedagógiai természetű írásait (a *Magyar Enciklopédia* előszavát a győri kiadás szerint, *Fortius Tanácsát*, az *Enciklopédia* XXIX-XXXII. fejezeteit, valamint akadémiai tervzetét) Hegedüs István adta ki 1899-ben. A tudós klasszika-filológus fordítói munkáját különben nem csekély felületesség és nyelvi pongyolaság, olykor indokolatlan félreértések jellemzik, s több, mint fél-századig mindenki megelégedett vele. Hadd említsünk egyetlen példát a humor kedvéért. A kolozsvári beszéd egy helyén Apáczai szavait Hegedüs így fordítja: »Ha pedig tovább nem folytatják tanulmányait, azon vadakhoz lesznek hasonlók, melyek, miután az őket fenntartó fán egy darabig feljutottak, ha ez tovább nem nyúlik, önként a föld felé szállnak.« Az olvasó persze kételkedve csodálkozik a fára kúszó vadakon, mint klasszikus hasonlaton, de mindjárt megnyugszik, ha a latin szöveget megnézve, ott *hedera*-t (borostyán) talál, amely nyilván önként a föld felé hajlik, ha nincs tovább mire felfutnia. A tudós professzor félreértését más-képpen nem tudom magyarázni, mint hogy a *hedera* szót a lendületes munka közben össze-zavarta a *haedus* (kecskegödöllye) szóval. Ezeknek az aprólékoságoknak felemlítését azért nem tartom feleslegesnek, mert éles fényvel világítják meg az Apáczai-kérdés elhanyagolt voltát. Az pedig, hogy Neményi Hegedüst az *Enciklopédia* előszava fordítójának tartotta még 1925-ben is, szinte várható volt. Ne hagyjuk említetlenül azt sem, hogy Apáczai leg-harcosabb írásának, a kolozsvári beszédnek eredeti szövege 1894-ig kiadatlanul hevert a kolozsvári ref. kollégium Apáczai-albumában. A Felméri Lajostól közzétett latin szöveg azonban hemzseg a hibáktól, s szinte kiált a szövegrevízió után. Apáczai egyéb latin írásai

nincsenek magyarrá fordítva, vagy éppen kéziratban hevernek, mint *Philosophia naturalis*-a, az *Ádám apostasiájá*-ról írt teológiai disszertációjának sárospataki unikum példánya pedig a második világháború során megsemmisült. Magyar levelei is szanaszét találhatók különböző kiadványokban. Az a nézetünk, hogy az Apáczai-szövegek sorsánál mi sem jellemzőbb a magyar burzsoázia nagyipipájú, de kevés dohányú irodalomtudományára. Mert sajnálatra méltó módon nem a Szilády Áronok és Katona Lajosok filológiai akribiája, és mindenre kiterjedő tájékozottsága volt a tipikus, hanem a Hegedűs Istvánok és Felmérői Lajosok jószándékú, de nem egyszer felületes ügyeskedése, vagy sokszor éppen az a bűnös nemtörődömség, melynek századokon keresztül annyi magyari érték esett aldozatul. Ezek után az is természetes, hogy az Apáczai Csere Jánossal kapcsolatban már oly hosszú ideje esedékes jóvátételre a szocialista magyar tudományosság vállalkozott: a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában készülöben van Apáczai összes műveinek kritikai kiadása.

Tanulmányunk célja ezúttal a *Magyar Enciklopédia* eszmei mondanivalójának, tudománytörténeti jelentőségének és Apáczai írói értékeinek megvilágítása; nem szólnunk pedagógiai elveiről, mert ezeket egyedül az *Enciklopédia* alapján megrajzolni nem lehet, mellőzzük életrajzi adatainak kibővítésére irányuló kísérleteink közlését, szónoki beszédeinek vizsgálatát, s egyedül élete magyar nyelvű főművére fordítjuk figyelmünket.

II

Apáczai Hollandiában

Az ifjúkori élmények és hazai tanulmányok mellett Hollandia szereli fel szellemi útravalójának nagy részével. Itt alakul ki benne a tudós és az új eszmék híve egyaránt. Apáczai németalföldi tartózkodásának ismert és megrostált dátumai a következők. 1648 júl. 2-án iratkozik be a franekeri egyetemre, de 1648 szept. 5-én már Leydenben időzik. Ez év végére Utrechtbe vándorol át. Feltűnő azonban, hogy az utrechti egyetemen csak 1650-ben találjuk beiratkozva. Hol töltötte az 1649-es évet? Szerintünk Leydenben, az adatok körül itt némi zavar van. 1651 ápr. 4-én Harderwijkben lép az egyetem hallgatói közé, de ugyanezen hónap 26-án már doktorrá is avatják. Minden bizonnyal tüstént visszatér Utrechtbe, s itt tölt még több, mint két esztendőt 1653 nyaráig, amidőn hazaindul. Nősülése 1651 őszére esik, és szeptember 30-án történik az utrechti Katalin-templomban. Fia 1652 júniusában vagy július elején született, s a csecsemő állapota az a be nem valloft ok, amelyre az *Enciklopédia* előszavában céloz: 1652-ben azért nem tud eleget tenni Csulai püspök hazahívó szavának, mert a gyenge gyermekkel a hosszú és fárasztó útra nem vállalkozhatik.

Apáczai életírói több-kevesebb részletességgel szólnak hollandiai tartózkodásának szellemi benyomásairól, s nyilván döntő is az a hatás, amely Apáczait Amesius puritanus teológijára, Descartes bölcelete, Le Roy természettudományi előadásai, Voetius személyes befolyása felől érte. Mind ezt figyelembe kell vennünk Apáczai ideológiájának kialakulásában. Érdekes azonban, hogy ezidáig senki sem kísérelte meg beállítani Apáczait azon szellemi benyomások sodrába, amelyek őt az angol forradalom felől érték. Ezek a benyomások pedig nyilván igen erősek lehettek a szomszédos Hollandiában, midőn Európa keletén, Erdélyben is a legélénkebb visszhangot verték. Megfeledezzünk róla, hogy Apáczai 1648 és 1653 között tartózkodott Németalföldön, amikor az angol forradalom a király kivégzésével csúcspontjára hág, majd a Cromwell körül csoportosuló vidéki kisnemesség és polgári pénztökejárulása folytán, szembe kerül a plebejus erőkkal, a levellerekkel, s ezeket megsemmisíti. Apáczai nagyon jól tudja, hogy kora legnagyobb eseményeinek tanúja, s *Enciklopédia*-ja történeti részének néhány önálló, tehát nem forrásaiból átvett adata közé a következőket jegyzi: »1649. Károly Angliai királynak a Parlamentum fejszével vétetét fejét. És ez oltától fogva Királyt maga nem akarnak áltatni. Ezek után tsak hamar követet küldenek az Anglusok a Belgákhoz, de Károly király fia emberei által Hágában megöltették.« Az az érzésünk, hogy a fiatal magyar tudós lélekzetfőtva követi az angliai események alakulását, s ezeknek közvetlen hullámverését szinte személyesen van alkalma tapasztalni, amint ezt a Hágába menekült angol trónörökös környezetében történt események feljegyzése is bizonyítja. Apáczain is valószínűleg a megdöbbenés lesz úrrá az angol király kivégzésének hírére, s nyilván osztozott a hollandiai közvélemény és II. Rákóczi György ügyvivője, Vargyasi Dániel János érzelmeiben, aki nyugateurópai útja tapasztalatairól így ír a fejedelemnek: »Az bizonyos, hogy a keresztyén fejedelmek és királyok igen megindultanok rajta, hogy illyen példa hallatlan volt a keresztyénségben.« Mindamellett aligha tévedünk, mikor azt állítjuk, hogy a népfélség elvének e nagyerejű megnyilatkozása, az angol independentensek vallásos köntösben jelentkező politikai rettentetelensége sem maradt rá hatás nélkül. Ebben az összefüggésben nem fogadhatjuk el Berg Pál megállapítását: »Egy oly sok

régere oszló és politikailag annyira arisztokratikus nemzet, mint amilyen a magyar volt a tizenhetedik század folyamán, nem helyeselhette azokat a kollektivisták és demokratikus hajlandóságokat, amelyek a puritánság szélsőséges elemeinél megnyilvánultak. Azt nem állítjuk, hogy magyar puritánjaink, így Apáczai is, zsarnokölésre gondoltak volna, a magyar társadalmi viszonyok és politikai közgondolkodás erre éppen nem volt érett, puritán-presbiteri írónk a nép osztályharcát sem képviselték olyan erővel, mint azt Szkárosi vagy Sztárai tették, polgári igényeket és demokratikus hajlandóságokat azonban csakugyan elárultak, sőt egyes merész elveket hirdettek is, amint az Apáczai *Enciklopédia*-ja bizonyítani fogja.

Nyilvánvalóan hatással volt Apáczaira a Stuart Károly halála nyomán keletkezett röpiratirodalom is. A puritanizmus legismertebb magyar ellenfele, Miskolczy Csulyak Gáspár *Angliai függetlenség*-ében részletesen felsorolja forrásait, s köztük ott van a Gaudennek tulajdonított *Eikon basilike* (1649), Salmasius (Saumaise) *Defensio Regiá*-ja (1650), More (helyesebben Pierre Du Moulin) *Clamor Regii Sanguinis ad Coelum*-ja (1652). Miért ne tartjuk egészen bizonyosnak, hogy Apáczai is olvasta, sőt róla, a lelkes puritán-presbiteri teológusról Milton híres röpiratainak, az *Eikonoklastes*-nek (1649) és a *Defensio pro populo Anglicano*-nak (1651) ismeretét is fel kell tételeznünk, hiszen Miltonnak a *Válás-ról* szóló röpiratát még az ellenfél Miskolczy Csulyak is említi fentebb idézett érdekes könyvében. Saumaise meg műve írásakor éppen leydeni tanár volt, s a Hágába menekült angol trónörökös kérésére dolgozott. Tegyük hozzá, hogy Apáczai és Miskolczy Csulyak egyidőben tartózkodtak — két éven keresztül — Utrechtben, így olvasmányaik, sőt esetleg könyvpéldányaik is azonosak lehettek. Voltak ezeken kívül még más közkézen forgó röpiratok, sőt röpiratgyűjtemények, amelyek magyar és erdélyi vezető politikusok érdeklődését is felkeltették, s így Apáczai kezén éppily könnyen megfordulhattak. Ilyenek voltak a *Sylloge Variorum Tractatum Anglicanorum*, amelynek egy példányát Rákóczi Zsigmond könyvei között látjuk, és Earles *Imago Regis Caroli* c. írta, amelyet Zrínyi Miklós és a Rákócziak könyvtárában egyaránt megtalálunk. Az az ellenvetés, hogy Apáczai nem tudott angolul, és így az *Eikonoklastes*-t nem olvashatta, szerintünk erőtlén, mert az *Enciklopédia* előszavában nyilvános biztonyságát adja annak, hogy a nyugateurópai nyelveket, legalább az olvasás erejéig, eléggé értette («... különböző nemzeteknek hazai nyelvén írott sokféle könyvére bukkanok, és ezeket állandó bámulattal forgatva és újra forgatva, megértem, mennyire nem csodálatos, hogy bennünket tudomány, tanultság dolgában felülmulnak»). Felhívjuk a figyelmet arra is, hogy Apáczai utrecht-i baráti köréhez tartozott Komáromi Csipkés György, aki éppen 1652-ben járt Angliában, s a XVII. században angol nyelv szakértőjének számított. Ez az utrecht-i baráti kör igenis vitatta Milton érveit, akinek *Eikonoklastes*-e egyébként 1652-től francia fordításban is közkézen forgott. Azon nincs mit csodálkoznunk, hogy Nyugatot járt magyar diákjaink nem vesznek tudomást Shakespeare, Milton vagy Dryden költészetéről, nem jut el hozzájuk Ronsard, Rabelais, Corneille, Molière híre, de a protestáns egyházi-politikai jellegű irodalmat igenis számontartják, s ha később — mint Apáczai is érthető okból — nem beszélnek róla, ideológiájuk kialakításában ez az irodalom fontos szerepet játszik.

Feltűnhetik Apáczai Csere rendkívül korai karteizianizmusa. Az új filozófia Hollandiában heves összecsapások tárgya volt, s az 50-es, 60-as években éppen nem volt mindig veszélytelen a mellette való nyílt színvallás. Heydanus Ábrahám, Apáczai leydeni tanára (megh. 1678) állását vesztí karteizianus elvei miatt. A dordrecht-i zsinat 1656-ban a református hittudományt eltiltotta Descartes tanainak hirdetésétől, Róma 1663-ban indexre tette könyveit, 1671-ben pedig, királyi parancsra, a párizsi egyetemről száműzték Descartes tanítását. Mindez persze hiábavaló volt, az új ideológia terjedését nem lehetett megállítani, sőt az egykorú forrás szerint Leydenben mindenkit kinevettek, aki nem volt tisztában a cartesiusi dubitatio tanával.

Apáczai karteizianizmusa jóformán megemésztetlen, s inkább csak rajongó lelkesedés, mint átgondolt filozófiai recepció, de éppen ebben a lelkesedésben van értéke és forradalmi jelentősége. A magyar karteizianus iskola csak a század 70-es, méginkább a 80-as éveire bontakozik ki igazán Wittich, Burman, Burcher de Volder, Geulincx tanítványai: Apáti Miklós, Szilágyi Tönkő Márton, Szathmári Pap János, Szathmárnémeti Sámuel, Csernátoni Pál, Bethlen Miklós gondolatvilágában. Persze Apáczai korai karteizianizmusa sem egészen egyedülálló a magyarok között, hiszen Le Roy (Regius) orvostanítványainak disszertációiban már az 50-es évek elején találunk Descartes-tól származó természettudományos eszméket, de a nagy francia bölcseleti filozófia alapjait azoknak világos átértésével először mégis csak Csere János írja le, nyilván még 1651-52-ben, amikor az *Enciklopédia* első fejezetét készíti. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy e világos átértés csak néhány alaptételre szorítkozik, s igaza van Turóczy-Trostler Józsefnek, a magyar karteizianusok kitűnő monográfusának, hogy Apáczai egész teológiájában és fiziológiájában van valami kétlakosság: Descartes mellett Descartes-ellenes forrásokra is támaszkodik, de puritanizmusa egyáltalán nincs ellentétben karteizianizmusával, mint azt alább látni fogjuk. Ha helyesen értelmezzük Engels elméletét a puritaniz-

mus polgári ideológiájáról, nem is lehet ilyen ellentét, hiszen Descartes diadalmasan előretörő filozófiája is a polgárság manifesztuma, mint azt Lefebvre szépen kifejti. Apáczai akkor érkezik Leydenbe, mikor ott, heves harcok után, éppen tilalom van Descartes tanainak hirdetésére, mindez azonban semmit sem von le annak a ténynek a fontosságából, hogy 1648-49-ben (ez utóbbi év október haváig) Descartes, egy franciaországi utazását leszámítva, az észak-hollandiai Egmontban él, Apáczai így szinte személyes jelenlétét érezheti, hiszen a Leyden-Egmont távolság 40 kilométer sincs. A nagy filozófus személyes jelenlétének forró élménye (kedvünk volna azt mondani: egy személyes benyomás ereje) csap ki azokból a szavakból, amelyekkel Apáczai Descartes-ot ünnepli a *De studio sapientiae* ismert mondataiban: «... nem akarta a Mindenható Isten, hogy a mi korunk nélkülözze az ő jóságának tanujelét, hanem a világnak e késő vén korában támasztotta, az előző századok irigységét keltve föl, Des Cartes Renét, az egész bölcseszet újjáteremtőjét, korunknak páratlan ékességét és díszét, az úgy származás és ősök, valamint műveltség és eredmények tekintetében legelőkelőbb férfiút.» Az érdekesség kedvéért megjegyezhetjük, hogy van e magasztalásban egy fordulat, amely alapján ellenkezik Descartes felfogásával (»a világnak e késő vén kora«), a lelkesedés erejét azonban ez nem csökkenti. Ezzel szemben Apáti Miklós *Vita Triumphans*-ának barokk fordulatái (»Magnus ille Heros, Sanorumque Philosophorum facile Principilus, Nobilissimus Descartes«) hidegen hatnak.

Apáczai számára Descartes hatását főleg Regius (Henri Le Roy) utrechti orvosprofesszor közvetíti. Merész és heves szellem, akit az óvatos Descartes 1647-ben kénytelen nyilvánosan helyreigazítani. Apáczai természettudományi ismereteinek korszerű és haladó részét neki köszönheti; a mindennapos érintkezés bizonyára emberileg is nagy hatással volt a fiatal erdélyi tudósra.

Sokkal problematikusabb, mert ellenkező irányú az »utrechti pápa«, Voetius Gisbert befolyása Apáczaira. Voetius a református ortodoxia európai hírvé képviselője, Descartes leghevesebb ellenfele volt. Jellemével, egyéniségével nem könnyű tisztába jönni, mert a modern kutatók szinte tudományszakjuknak megfelelően adnak róla ellenétes képet: az egyháztörténészek általában dicsérik, Révész Imre kiemeli, hogy a »puritanizmus kálvini teológiai megalapozását hollandi részről legteljesebben ő végezte el«; mások még azt is említik, hogy református ortodoxiája ellenére Bonaventurát, Taulert, Kempis Tamást olvastatta tanítványaival. Kortársai közül rengetegen gyűlölték, hiszen minden haladó teológiai mozgalmat (pl. a coccejanizmust) megtámadott, így az alábbi disztichont faragták jellemzésére:

Voetius odit, alit, fallit, defendit, adoptat
Pacem, dissidium, patres, absurda, malignos.

A magyar puritán-presbiteri írók becsülték, hiszen több ízben nyilatkozott mellettük. Medgyesi sűrűn idézi *Dialogus ecclesiastico-politicus*-ában; a filozófia valamennyi történetírója viszont szinte meglehetősen ódon ír a Descartes-vitában tanúsított magatartásáról. A mindig nyugodt és fölületes Alexander Bernát Voetius eljárását vakbuzgónak, alattomosnak és aljásnak minősíti. Kétségtelen, hogy az 1643-as pör Descartes-ot kis híján súlyos bajba sodorta, s a retrográd Voetius ateizmus-vádja sok keserűséget szerzett a felénk természetű francia bölcselőnek.

Érdekes most már az, hogy Apáczai Csere, Descartes lelkes követője, oly hangon emlékezik meg Voetiusról, Descartes legnagyobb ellenségéről, amely meleg és igen barátságos viszonyra enged következtetni. Mindenki ismeri Barcsay fejedelemhez intézett akadémiai tervezetének következő szavait: »Noha én amaz híres neves Voetius Doctornak tanácsát követvén (kitül nem egyszer hallottam, hogy a scholák az magyar nemzetben soha jók nem lehetnek, valamig csak idegen Professzorok lésszenek közöttünk, hanem úgy lehetne ahoz reménség, ha egy facúltasban egy idegen Professor lenne s ugyan azonban hazafia lenne egy másik, mind addig, valamig cselekedetünkkel megmutathatnók, hogy az idegenekkel elérkezünk a tanításban, és elhívetnők nemzetünkkel, hogy nálok nélkül el lehetünk már teljességgel), ez eszes tanácsot követvén, mondok...«. Az, hogy mindezeket a bölcs tanácsokat »nem egyszer« hallotta, sűrűn érintkezésre, a magyar iskolai állapotok alapos megvitatására mutat. Az ellentét feloldását Voetiusnak a magyar deákok iránt tanúsított jóindulatú magatartásában kell keresni. Segesváry Lajos, a magyar ifjak utrechti iskolázásának monográfusa, helyesen mutat rá, hogy Utrechtnek, mint a legfiatalabb hollandiai egyetemnek létkérdése volt minél nagyobb számú hallgatóság megnyerése, hiszen a kis Hollandiának mégis csak sok volt öt egyetem és még kilenc, legalább sárospataki színvonalú athenaeum. Az egyetemek állandóan az elnéptelenedés veszedelmével küzdöttek, hiszen Utrechtnek 1636-tól 1643-ig csak 35 béirt hallgatója volt, s hatalmas alapítványokkal csábították magukhoz a külföldi ifjakat. Utrechtben például a 25 000 talléros Van Frankendaal-féle alapítvány állott a peregrinusok rendelkezésére. Voetius, a primarius professzor, egyeteme és saját jól felfogott anyagi érdekeit védte,

amikor a magyarok iránt oly feltűnően barátságos magatartást tanúsított. Ugyanezt igyekeztek gyakorolni a többi hollandi egyetemek is, a magyar mindenütt szívesen látott vendég volt. »Gratis inscriptus est, quia Hungarus«, szól a gröningai anyakönyv bejegyzése, de ez volt tapasztalható másfelé is. Voetius nyilván okos politikus volt, amikor a nagytehetségű, szuggesztív erejű és vezetésre hivatott Apáczait baráti figyelmével tüntette ki, annak ellenére, hogy Descartes-rajongását ismerhette: a puritán teológiai felfogás viszont közös meggyőződésük volt. Különben a nagy harc Descartes ellen már 1643-ban lefolyt, Apáczai közvetlenül nem tapasztalt belőle semmit; hogy azután négy szemközti beszélgetéseik során az öreg professzor hogyan interpretálta azt fiatal tanítványának, megállapítani nem tudjuk. Barátságának főindoka egészen bizonyosan az volt, amit Komáromi Csipkés György doktorátusa alkalmával nyert díszes kitüntetéséről ír a városi tanács jegyzőkönyve: az arany- és ezüstérmét azért kapta, hogy »távol lévő hazájában a város és akadémia becsületét elterjessze.« A gazdag holland polgároknak elsősorban nem a magyar deákok pénze, hanem jelenléte kellett, bár az előbbi sem volt éppen megvetendő, mert hiszen Apáczai írja, hogy évenként legalább 6000 tallért takarítanak ki az országból a tanulni vágyó ifjak, ennek pedig nagy része Hollandiába megy, így a magyar ifjak néhány év alatt visszafizetik a holland polgárok zsebébe az egész Frankendaal-alapítványt.

Apáczai hollandiai élményei közül ne hagyjuk említés nélkül azt a feltűnő polémiát sem, mely Maresius Sámuel gröningai egyetemi tanár és Szatmári Baka Péter franekeri magyar teológus között zajlott le a magyar puritán-presbiteri újítások és egyházi viszonyok megítélése tekintetében. A konzervatív, dogmatikus és tekintélytisztelő professzor (aki később Comeniust is erősen megtámadta!) és a haladó eszmékért küzdő magyar ifjú összecsapása 1649 és 1653 között történt, bizonyára Apáczai nagy érdeklődése mellett. Szatmári Baka Péter Apáczainál egy esztendővel előbb tért haza és a Tiszántúl a presbiteri eszmék egyik legjobb harcosa lett.

III

A Magyar Enciklopédia

Az *Enciklopédia* genesisét maga Apáczai mondja el műve előszavában, megható őszinteséggel tárva fel győtrő vergődéseit: az enciklopédikus tudást már Porcsalmi András jegyzeteiben megcsodálta, de az első komoly lépést csak Bisterfeld hatására tette, amikor a »szorgalom dühétől áthatva« (*diligentiae oestro percitus*), Alsted nagy enciklopédiájának mintegy felét teste-lelke óriási fáradságával kiírta. A kialakulás igazi folyamata azonban Hollandiában ment végbe. Hivatkozik ugyan Apáczai Julius Caesarnak Suetonius-idézte dicsőségvágyára, mint követésre sarkaló példára, de ez inkább csak humanista fordulat, a lényeg a hazafiság emésztő lángja volt. A polgárosult Nyugat nemzeti nyelvű tudományos és szakirodalma nyűgözte le, s keserű irigységtől eltelve forgatta az angol, francia, holland könyveket. Így döbbsen rá, hogy a tudományok virágzásának első feltétele, nélkülözhetetlen követelménye a nemzeti nyelvű tudományosság. »É látvány éjjel-nappal szemem előtt forogván, lelkiismeretemet oly keservesen mardosta, hogy gyakran az álmodt az én szememről, elmémet a tanulmányoktól elfordította, s minden gondolatomat arra összpontosította, hogyan segíthetnék hazám állapotán.« Az *Enciklopédia* fogantatásának lényege a nyelvkérdés, amint alább is látni fogjuk.

Apáczai világosan, félreértést nem tűrő módon kijelenti, hogy a *Magyar Enciklopédia* tankönyv: »Arra törekedtem ugyanis — írja —, hogy a hazai nyelven írott könyvek nagy hiányát erőmhöz képest pótoljam, s legyen a tanuló ifjuságnak egyetlen könyve, amelyből hazai nyelven e tudomány minden fonalat kifejtheti. Ezért a kifogásokat és fölösleges vitákat mindenhol elvetve, a hasznos és tudni érdemes dolgokat a legjellegesebb szerzőktől összegyűjtve, természetüknek megfelelő módon, a szabadság zászlaja alatt közlöttem honfitársaimmal.« Iskolakönyvének használati módjára is részletes utasítást ad. Mint tankönyvíró egyáltalán nem törekszik eredetiségre, sőt kompiláló módszerének kialakulását is leírja az *Ars artium-tól a Pasoptron-on* keresztül az *Enciklopédia-ig*. Az ókori klasszikusok egész sorára hivatkozik, amidőn az anyag átvételének, forrásai felhasználásának jogosságát indokolja. Elítéli a szellemi lopást, de annál hasznosabbnak tartja a gyakorlati célból történő átvételeket. »Sőt a tanulók kedvéért és hasznára szívesebben vállalom magamra a rágalmozók vádját, mintsem hogy megfosszam őket attól a gyümölcstől, melyet Isten az én munkám révén készített számukra« — mondja büszke öntudattal. Művéhez kimerítő forrásjegyzéket ad. Erről a forrásjegyzékről azt jegezzük meg, hogy részletesebb, mint kellene. Apáczai olyan forrásokat is felsorol, amelyeket nem vagy alig használt. A számvetésről szóló részhez például forrás-ként idézi Snellius és Schonerus nevét, holott minden aritmetikai és geometriai anyagát

Ramustól vette. A csillagászat forrásai között ott találjuk Phocylidest és Scriboniust, akiket legfeljebb mellékesen vagy egészen jelentéktelen mértékben használt. Sőt le kell szögeznünk, hogy bár Copernicus nevét e fejezet forrásai között büszkén az élre teszi, művét lényegében nem használja, csillagászati ismereteinek főforrása az *Enciklopédia* anyagának zömét nyújtó Alstedius (*Encyclopaedia Septem Tomis distincta*, Herbomae, 1630). Az összes földrajzi és biológiai részek szinte kizárólagos forrása Alsted és Regius, az embertan, fizika, orvostudomány köréből túlnyomólag az utóbbi. Érdekes például, hogy a botanikai részek szerzői között nem említi Alstedius, hanem csak Scriboniust és Regiust: forráskutatója, Ormándy Miklós nem is találta meg e részek nagyobbik felének eredetét. Scriboniusban persze hiába kereskedett, ezt Apáczai csak túlbuzgalomból említi forrásjegyzékében. Nem jelöli meg viszont azt, hogy honnan veszi történelmi anyagát, kronológiai adatait. Persze a forrást megtalálni könnyű.

Ismeretes, hogy az *Enciklopédia*-nak nincsenek sem nyelvészeti, azaz grammatikai, sem retorikai részei, holott görög, latin, zsidó és arab nyelvészetből és retorikából is jelöl meg forrásokat. Gyalui Farkas ennek alapján úgy vélte, hogy az *Enciklopédia* nincsen befejezve. Feltevése szerintünk is helyes, annál is inkább, mert az előszóban Apáczai részletesen értekezik könyvének használati módjáról, s itt főképp a nyelvtanításra ad talpraesett didaktikai utasításokat. Hogy ezek a részek miért maradtak el, s az *Enciklopédia* szerkezetében hová kerültek volna, erre nézve meddő találgatásokba bocsátkozni tudománytalan vállalkozás.

Az *Enciklopédia* forrásainak kutatása több, mint egy százada tart, de nem túlozunk, ha azt állítjuk, hogy kevés filológiai kérdést intéztek el oly gondatlan felületességgel, mint ezt. A szaktudósok hosszú sora kapkodott ki innen-onnan egy részt, másokhoz viszont senki sem nyúlt hozzá. Hanák János (1849), Kanitz Ágost (1863), Ormándy Miklós (1879), Maizner János (1885), Szily Kálmán (1889), Kremmer Dezső (1912) forrásvizsgálatai után még mindig jelentős részek eredete maradt homályban, annál is inkább, mert a fenti kutatók egyike-másika meddő munkát végzett. Fináczy Ernő 1925-ben az addig nem vizsgált részekre terjesztette ki figyelmét, s bevezetésünkben idézett akadémiai emlékbeszédének egyik jegyzetében fűtőlagos összeállítást ad eredményeiről. Ő sem vizsgálta azonban felül az eddigi forráskutatásokat, s így Ormándy vagy Kremmer negatív megállapításait nem pótolta. Értékes modern forráskutatás egy van, Hazagh Mihályé (1944) az *Enciklopédia* II-III. és X-XI. részének eredetéről. Ez utolsó részekhez forrásként megjelölt Althusius-hoz való viszonyát senki sem vizsgálta.

Az *Enciklopédia* tehát iskolakönyv, az eredetiség kérdése így nem játszik szerepet. Fontos azonban az, hogy milyen tudományos anyagot vesz át, s milyen egységbe olvasztja az átvett részeket. Éppen ezért legyen szabad röviden, és részről részre haladva az *Enciklopédia* összes lényeges forrásait felsorolni, hogy azután a szerzőket egymás mellé állítva, képet kapjunk az *Enciklopédia* tudománytörténeti jelentőségéről.

Az I. rész, *A tudományok kezdetéről* (1653-as kiadás I. lap) metafizikát ad kizárólag Descartes alapján, egészen röviden kivonatolva a *Principia philosophiae* (Amsterdam, 1644) első részének néhány fejezetét. E rész V. szakasza a *Principia* második részének I. fejezete.

A II. rész, *A dolgoknak közönséges tekinteteiről és azoknak feltalálásokról* (1653: 5. 1.), dialektikát ad túlnyomólag Ramus Péter elvei alapján. Nyomatékosan le kell azonban szögeznünk, hogy Apáczai szövege nem Ramustól való, hanem Amesius Vilmos *Demonstratio logicae verae* c. munkájának kivonata, mint ezt Hazagh Mihály pontos kutatásai igazolták.

A III. rész, *A dolgoknak egybeköttetelt tekinteteiről* (1653: 17. 1.), a logikát közli Amesius előbb idézett műve alapján. Érdekes, hogy Ramus Dialektikája és Amesius logikai művéi együttes magyar kiadásban is napvilágot láttak 1653-ban Nagyváradon (RMK. II. 799). E kiadás létrejöttének körülményei egyáltalán nincsenek tisztázva. Nem lehetetlen, hogy Apáczainak is része volt benne.

A IV. rész, *A dolgoknak megszámlálásáról* (1653: 27. 1.) és az V. rész, *A mennyiségnek megméréséről* (1653: 47. 1.) csaknem szó szerinti fordítás Ramus *Arithmetices libri duo* ill. *Geometriae libri septem et viginti* c. műveiből. Ramus aritmetikáját Apáczai saját nyilatkozata szerint a hiányos hanau kiadásban használta, ez 1604-ben jelent meg. A két mű együttes kiadását Schonerus Lázár rendezte sajtó alá (Frankfurt, 1599). Nyilván ezért szerepel Schonerus is a források jegyzékében: a szerző később ráakadt erre a jobb kiadásra is. Érdekes megfigyelni, hogy a geometria jóval gazdagabb és rendszeresebb, mint a mennyiségtani rész. E két rész lapszámának aránya 21-36. Az V. résznek van egy toldaléka, *A testes dolgoknak módjairól* (1653: 83. 1.). Ez a mozgásokról szól, s forrása Descartes *Principia philosophiae* c. műve II. részének 13-52. fejezete.

A VI. rész *Az égi dolgokról* tanít (1653: 87. 1.). A lényeges forrás itt Alsted *Enciklopédiája*; Copernicus műve, *De revolutionibus orbium coelestium* (Nürnberg, 1543, új kiadások Amsterdam 1617, 1640) inkább csak mellékesen befolyásolja. Copernicus neve pl. előfordul az *Enciklopédia* 98. lapján.

A VII. rész *A földi dolgokról* szól (1653 : 115. 1.). Ez, mint Kremmer megjegyzi, »valóságos zsúfolt természetrajzi lexikon. Hozzátehetjük, hogy nemcsak természetrajzi, hanem fizikai-földrajzi és orvostudományi compendium is. Apáczai ügyesen kombinálja Regius *Fundamenta physices* (Amsterdam, 1646) és Alstedius *Enciklopédiá*-jának adatait. A XXX. szakaszban (168. 1.) átmegy az orvostudományra, itt egyetlen forrása Regius *Fundamenta medica* (Utrecht 1647) c. műve. Az állattani részben hűségesen követi Alstedet, az általános növénytani rész Regius *Physiká*-jából való, a leíró növénytan ismét Alsted nyomán halad. Az ásványokról néhány Regiusból átvett definíció kivételével Alstedius alapján értekeznek.

A VIII. rész *A csindlmányokról* beszél (1653 : 256. 1.). Itt kerül sor a leíró földrajzra, valamint az emberi munka alkotásainak bemutatására. Hivatkozik Comenius *Janua*-jára, de szövegszerű egyezés e művel nincs. Mindenütt pontosan Alsted nyomán halad, akit a magyar viszonyokban néha megkorrigál. Összes mezőgazdasági részletei, paraszti kalendáriuma, időjóstásai innen valók.

A IX. rész, *Az ekkéig történt dolgokról* (1653: 291.1.), a történelmet adja kronológiai felsorolásban. Forrása lényegében Alstedius, de felhasználja Helvicus *Theatrum Historicum, sive Chronologiae Systema novum* (Giessen, 1613) c. művét is. Időrendi táblázatának végén néhány önálló adata van (312-313. 1.), s ezek jellemzők rá: saját születése, Stuart Károly lefejezése, Descartes halála, az angol-holland tengeri háború, az erdélyi éhínség (1651), a Lupuj moldvai vajda elleni hadjárat, az angol-holland béke (1654).

A X. rész *Az emberek magaviseletéről* cím alatt (1653 : 314. 1.) etikát, politikát és pedagógiát nyújt. A források Amesius *Medulla theologica* (Franeker, 1623), Althusius : *Politica methodice digesta* (Herborn, 1610) és Alsted *Enciklopédiá*-ja, ez utóbbi főleg a pedagógiai részben.

A XI., utolsó rész, *Az Istenről és az ő dolgairól* (1653 : 365. 1.) rendszeres teológiát nyújt kizárólag Amesius *Medullá*-ja alapján.

Ha a szerzőket összevetjük, könnyű megállapítani, hogy Descartes, Ramus, Amesius, Regius, Althusius és mindenek felett Alstedius volt az *Enciklopédia* forrása. Minden más említtett szerző csak mellékesen, legfeljebb néhány adattal vagy eszmével járult hozzá. Lényeges az, hogy *hat szerző közül őt az emberi gondolkodás haladó vonalához tartozik, s a kor legmagasabb tudományos szintjét jelenti, Alstedius átvétele pedig, néhány középkori naivság mellett, egy sor hasznos gyakorlati ismeret közlését hozza magával. Az Enciklopédia nem »világgraszoló«* alkotás, mint azt Neményi korlátozott szovonizmussal kürtöli, de korszerű és a maga idejében erősen haladó, jó tudományos kézikönyv. Büszkék lehetünk rá.

Descartes hatásáról már megjegyeztük, hogy igen korai és bár nem igazi filozófiai recepció, Apáczaira nézve mégis döntő jelentőségű. Descartes *Discours de la methode*-ja (1637), mint Lefévre mondja, a polgárság »manifesztuma, a skolasztika nyúge alól felszabaduló modern ember hatalmas riadója. Az álarcos bölcselel (»philosophe aux nuances») minden óvatossága, polgári ingadozása, kiegyezési hajlama ellenére forradalmat jelent az emberi gondolkodás történetében, s Apáczai jelentőségét éppen abban látjuk, hogy ezt a forradalmi újdonságot elsőnek vette észre és ragadta meg. Descartes egyébként ott van a természettudományi részekben is, közvetlenül vagy Regius közvetítésével. Hogy Apáczai emellett hívő lélek, rendszeres teológiát nyújt, az a XVII. században természetes, hiszen Descartes-nak is legfőbb törekvése, hogy filozófiáját a vallással megegyeztesse. Apáczai teológiája egyébként Amesius leghaladottabb, erősen voluntarisztikus és etikus teológiájának átvétele, s már puritán eszmevilágánál fogva is messze áll a magyarországi megcsontosodott ortodoxiától. Amesius különben korának egyik legjelentősebb gondolkodója is, s mint láttuk, Apáczai logikájának is mestere.

Apáczai logikai rendszeréről legutóbb Fogarasi Béla tartott figyelemreméltó akadémiai előadást. Ebben főleg Ramus hatását elemezte, s kár, hogy vizsgálódásait nem terjesztette ki Amesiusra, mert az *Enciklopédia* logikai része'nek főleg ő a forrása, s Ramus hatása annyiban jelentkezik, amennyiben Amesius, a skolasztikus-aristotelesi formalizmust elutasítva, a jeles francia bölcselelre támaszkodik. Fogarasi Bélának az a megállapítása pedig, hogy Amesius logikája materialisztikus tendenciákat mutat, igen érdekes és további vizsgálatot érdemelne, hiszen ugyanez a naiv és ösztönös materializmus kimutatható például a rajongó Comenius bölcseleti rendszerének egyes pontjaiban is. Lényegében benne van a cartesiusi filozófia antropológiájában is.

Az *Enciklopédia* eszmei mondanivalójának elemzésekor figyelünk kell a mű erősen természettudományos színezetére. Sokkal mélyebben és rendszeresebben az, mint Comenius szélteben elterjedt iskolakönyvei (a *Janua, Orbis pictus*). Egy a kor fogalmai szerint rendszeres fizika és fizikai-földrajz mellett részletes orvostudományi compendiumot találunk benne, s ezért Wespérmi, Csere Jánost a magyar orvostudomány úttörői közé számíljaja. Ilyenekben kell látnunk Apáczai eredetiségét és jelentőségét. Igaz, hogy orvosi rész Alsted

óriási tudománytárban is van, ahol még a legfontosabb recepteket is megtalálja az olvasó, de Apáczai nem ezt a dogmatikus elaborátumot veszi át, hanem Regius modern természet-tudományos művét. Említettük már, hogy Copernicus művét Apáczai lényegében nem használja, de jelentőségével tisztában van és szilárdan a heliocentrikus rendszer alapján áll. Alsted művében még teljesen a hagyományos világméretet rajzolja meg, a tizenegy égről, a primum mobile-ről, ennek mindent magával ragadó mozgásáról beszél (Liber XVII. Uranometria, pag. 963). Apáczai viszont így ír: »Ennek köllő közepiben vagy on a Nap, ki az ő maga tengelye körül való iszonyú sebes forgásával az mű egünköt minden benne lévő állatokkal egyetemben éppenséggel forgatja.«(VI. rész, 101. l.). »A mű egünkben a Nap körül lévő dolgok vagy a mű földünk vagy csillagok.« (U. o.). Majd alább a Föld forgását így adja elő: »Esz-tendőtiszakai forgása a Föld örvényének az, amellyel ő az ég részeitől minduntalan, de lassan lassan úgy mint minden nap egy-egy darabig (grádusig) tolyattatván előbb a Napot éppen megkerüli.« (U. o.). Jegyezzük meg, hogy Descartes még nem merete nyíltan elfogadni Copernicus elméletét (v. ö. *Principia philosophiae* III. 19.), tagadta a gravitációt, s Galilei leg-lényegesebb eredményeit nem ismerte. Szentiványi Márton jezsuitának a század végén kiadott *Curiosora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* c. enciklopédikus gyűjteményében (Decas I., Tyrnaviae 1689, pars I. dissertatio 5., pag. 219) még mindig a Föld a világegyetem közép-pontja, s Copernicus elméletével szemben a szentírára hivatkozik, »ami biztosabb minden okoskodásnál.« (»Talis enim motus repugnat Sacrae Scripturae cuius auctoritas firmior est omni ratione«). Emlékeztethetünk még arra is, hogy Galilei második pere csak 1632-ben zajlott le, s a copernicusit rendszert a protestáns ortodoxia még a század közepén túl is támadta. Éppen az 1650-es évek elején, Apáczai hollandiai tartózkodása során, folyt heves vita Du Bois leydeni prédikátor és Lambert van Velthuysen professzor között a heliocentrikus világ-kép érvénye felől, s a vitában Velthuysen *Luculentior probatio de quiete solis ac motu terrae* sokatmondó címmel írt könyvet, mely egyben Descartes dicsőítése is. Nagyon valószínű, hogy ez a vita befolyásolta Apáczait, és erősítette meg bátor kiállásában.

A burzsoá természettudomány művelői nem győztek szörnyülködni Apáczai természet-tudományos naívságain, az elefántról, a hódról, meg az egyiptomi csodatőről szóló meséken. Elfelejtik, hogy Apáczai mindezt egy elismert, szelvében használt és idézett forrásból, Alsted-ből vette, s azt várják, hogy a munka és a tüdőbaj lázában égő fiatal magyar kutató nagyobb természettudományos ismeretekkel rendelkezék, mint a kor vezető tudományos nagyságai. Az ilyfajta természettudományos mesék a kor műveltjeinek tudatában még a század végén is valóságértékkel bírtak: Haller János a *Hármas História* középső részében, minden két-kedés nélkül átveszi a középkori forrás fantasztikumait az Indiában élő egyszemű és kutya-fejű emberekről (Koloszvár, 1695, II. r. 402. l.). Efféléket Apáczainál igen kis számban találhatunk, s ha jól megfigyeljük őket, nem pusztán középkori torzítások, hanem a humanista irodalomban ismert mesék, melyeket antik írók tekintélyével támasztanak alá. (Pl. a hódról szóló furcsaságot Juvenalis 12. szatirájával). Az *Enciklopédia* hangsúlyozottan természet-tudományos, sőt praktikus mondanivalójában a magyar polgári osztály öntudatának ébredését kell látnunk, s erre Apáczai más műveinek nem egy kijelentéséből, például gyulafehérvári székefoglalójából is joggal következtethetünk. Mily jellemző a humanista és egyben természet-tudós Apáczaira (e két fogalom csak az imperializmus felbomló burzsoá tudományosságában áll szemben egymással, mint »kultúra és civilizáció!«), hogy az *Enciklopédia* előszavában a reáliák, a gyakorlatiasság érdekében Seneca érveivel hadakozik, s ugyancsak az ő szavaival ítéli el a skolasztikus szófacsarást. »Miért a szavak hasonlatosságait boncolgatod, hiszen ezek a disputálón kívül soha senkit sem szednek rá? A dolgok csalnak meg bennünket, azokat különböztesd meg!« (9. a) l.)

Több ízben céloztunk rá, hogy az *Enciklopédia*-ban határozott politikai állásfoglalás is található. Ennek kimutatását eddigi irodalomtörténetírásunkban hiába keressük. A X. rész, mint érintettük, »az embernek magaviseléséről« értekezik: etikát ad Amesiüs és politikát nagyrest Althusius elvei alapján. A 326. lapon találjuk híres nyilatkozatát a jobbagság intézménye ellen: »A zsellérséggel való gonoszul élésből származott ez a máj napi nyomorúsá-gos jobbagság, mely az egyiptombeli szolgálatot bizony felülhaladja hazánkban sok helyeken.« Ezeket a részeket Apáczai már itthon írta 1654-ben; az Approbaták után egy évvel csak a haladás öntudatos híve mer leírni ilyen szavakat, aki tudja, hogy nagyon sokat kockáztat, mikor Erdélyben, II. Rákóczi György uralma alatt veszi fel őket tankönyvébe. Martonfalvi Tóth György egy évtized múlva még erősebb hangsúllyal mondja el mindezt, részben Amesiüs alapján, de a debreceni civis-republika közepett, az akkori Magyarországon nagyfokú polgári függetlenséget élvezve.

A 344-47. lapon Apáczai részletezi a lelkipásztorok kötelességeit pontosan úgy, amint a puritánok követelik, mintha a Geleji-kánonok nem is léteznének. Majd a presbiterek kötelességeire tér rá, s Medgyesi összes követelményeit magáévá teszi. A presbitérium a valóságban még nincs is meg, Apáczai már iskolakönyvében tanítja!

Ezek után rátér »a polgári társaság törvényeire« (348. l.). Kalauza itt nagyrészt Althusius János német jogtanár, aki a XVII. század elején élt (1557-1638). Közismert róla, hogy nagy merészséggel képviselte a népfelvetést, támadta az abszolút monarchiákat, s kijelentette, hogy a király nem egyéb, mint a nép hivatalnok (»omnes reges nihil aliud esse quam magistratus«). Érthető, hogy a fejedelmi abszolútizmus elméletírói, a klerikális erők rendkívül hevesen ócsárolták. Bayle *Dictionnaire historique et critique*-jében bő idézetekben ismerteti e támadásokat, amelyek közül a legenyhébbek tűzre és pokolra méltónak (»Orco damnandum«) minősítik Althusius eszméit és könyveit. Így szerzőt vezérfonalul választani maga politikai hitvallás. Apáczai sűrűn forgathatta Althusiusnak már idézett könyvét (»*Politica methodice digesta*, Herborn, 1603 és 1610): 1650 dec. 24.-én kelt és barátjához, Geleji Katona István udvarhelyi espereshez intézett levelében említi, hogy »az Althusius egy deáknál vagyok«. — A polgári társaság törvényei között persze fontos szerepet játszik a XVII. században az idegen felekezetekkel szemben tanúsított magatartás. Apáczai a 351. lapon a következő jözan és az erdélyi türelmi rendszernek nagyjából megfelelő nyilatkozatot teszi: »Minek-okáért a jövevények, akik még az igaz vallásra nem tértenek, hogy a zűrzavar eltávoztassék, ami az ő külső magokviselését illeti, kényszerítettessenek magokat az ott való ekklesiáziák rendtartásaihoz szabni.« Althusius viszont (cap. VI. pag. 64-65.) így ír: »Nem engedhető meg, hogy mindenki élvezze vallásának és nézetének szabad gyakorlatát. Amiképpen egy az Isten, így egy az istentisztelet helyes módja is, melyet Isten írt elő számunkra, és amelyen kívül lehetetlen Istennek tetszeni. Isten azt akarja, hogy az egy és bizonyos vallás megháborítói szigorúan megbűnhődjenek, ezen okból bosszúálló, pártfogó és védelmező világi felsőbbséget (magistratum) állított fel.« Ime, az erősen haladó Althusius e ponton retrográdabb Apáczainál. Troeltsch Ernő ismert megjegyzése szerint az egyházi típusú keresztényesség vallási türelmetlenségével szemben a szekta típusú keresztényesség a vallási türelem melegéja. Ugyan-ezen vallástürelmi vonatkozásban Révész Imre reformátori és nem reformátori protestantizmus-ról beszél. Mi, Marx és Engels terminológiájával, a feudális uralkodó réteggel összeforrott egyház és a szekta formájában jelentkező szociális elégedetlenség ideológiáját látjuk az említett tényekben. Lényeges az, hogy Apáczai vallásossága, minden dogmatikai látszat ellenére, az utóbbi típushoz áll közelebb. Azt ugyan nem lehet mondani, hogy magyar puritánjaink szektának érezték volna magukat (ellenfeleik ezt állították róluk!), vagy hogy nyíltan vallástürelmi eszméket hirdettek volna, de a belső megújulás követelésével, az elmélyültebb vallásossággal elfordítani igyekeztek híveiket a polémiától, más felekezetek támadásától, s gyakorlatilag így valóban a vallástürelmi eszmék terjedését segítették elő.

Egyéb, most nem lényeges kérdések tárgyalása után a X. rész 28. fejezetében Apáczai elérkezik a kormányformák ismertetéséhez, Megkülönböztet demokratikus, arisztokratikus, monarchikus államformákat, Mindez hagyományos felosztás, Aristoteles óta állandó: így találjuk Kálvin *Institutiói*-ban, így Althusius 33., utolsó fejezetében. Apáczai itt beszél a zsarnokról és a zsarnokölés szabadságáról is: »A tyrannus az a személy, amely az országnak igazát elforgatja és elnyomja. E pedig titulus nélkül való avagy magaviseelésével tyrannus. A titulus nélkül való tyrannus az, aki az országot maga megadása előtt családsággal vagy erővel hajtja maga alá. Ennek akármely közember is ellene állhat és csak módját ejtse, szabad megölni mindaddig, míg a nép és polgári társaság meggyőzöttetvén, az ő méltóságát önéki át nem engedi. A magaviseelésével tyrannus az, aki tudva és szántszándékból a polgári társaságnak minden avagy több igazát elfordítja. Ezt is vagy szépszerével vagy haddal szabad elveszíteni, de csak felsőbb rendeknek vagy az egész népnek megegyezéséből« (358. l.). A kuriózum kedvéért jegyezzük meg, hogy ezeket a sorokat Erdélyi János óta soha senki sem idézte az Apáczai-irodalomban. Nagyon jellemző az is, hogy ez a részlet, valamint az *Enciklopédia* összes »forradalminak« minősíthető részletei (jobbágynyilatkozat, az akadémia hiánya miatti keserű kifakadás) az 1803-as győri kiadásból hiányzanak (454. lap).

Nyilvánvaló, hogy itt Apáczai politikai tudatosságának egyik jelentős megnyilatkozásával állunk szemben. A szellemtörténeti szemléletmód, amely az eszméknek önálló életet, de mégis érthetetlenül kevés hatóerőt tulajdonított, azt mondta volna, hogy itt a humanista zsarnokölés, a tyrannoktonia eszméjének iskolás átvételéről van szó. A kérdés nyilvánvalóan nem így áll: a zsarnokölés századok óta vitatott teóriájának átvétele 1654-ben Erdélyben, ismét a politikai színvállás jelentőségével bírt. Aki ezeket a szavakat leírta, az tudta, hogy a királygyilkos independentizmus vádját vonhatja magára, s e kockázatot vállalta is. Érdemes ezt a kérdést részleteiben megvizsgálni, kiterjeszkedve egy kissé a zsarnokölés teóriájának európai irodalmára is.

Althusius művének első, 1603-as kiadásában csak röviden érinti a zsarnokölés kérdését, s a 14. fejezet végén ennyit mond: »A zsarnoknak ellene kell állani mindaddig, míg zsarnokkodását folytatja, sőt meg is kell ölni, ha másképpen nem védekezhetünk erőszakossága ellen, és más két helyére állítani.« Ez a magában véve elég radikális, de szükséztlenül elmélet azután a *Politika* második kiadásától (1610) kezdve alaposan kidolgozott rendszerre nő,

s Apáczai Althusiusnak e kifejtett rendszerét veszi át valamelyik későbbi kiadásból (Groningen 1610, Herborn 1614, Arnheim 1617, Herborn 1625, Leyden 1643, Amsterdam 1651; az 1654-es herborni kiadás használata már kizártnak tekinthető). Althusius politikai elmélete — mint működésének kiváló ismertetője Ottó Gierke kifejti — a népfelség elvének alapján áll. A népnek joga van ahhoz, hogy a szerződésszegő uralkodóval szemben az ellenállás minden módját kimerítse. Althusius nemcsak a hatalmat erőszakos úton megragadó kényurat nevezí zsarnoknak, hanem a hatalommal visszaélő törvényes uralkodót is: az előbbi a »tyrannus absque titulo«, a másik a »tyrannus quoad exercitium«, Apáczai fordításában »titulus nélkül való tyrannus« és »magaviselesével tyrannus«. Az elsőt, mint a nép közönséges ellenségét, bármely magánszemély, bármikor megölheti, a másodikat csak az ország alkotmányos szervei (»Ephorusok«) távolíthatják el és végeztethetik ki, ezek azonban kötelesek arra, hogy a népszabadság és népfelség elvét megvédelmezzék, a társadalmi szerződésnek érvényt szerezzenek.

E nagyjelentőségű elmélet elfogadásával Apáczai azokhoz a radikális politikai gondolkodókhoz csatlakozik, akiket a legitim uralkodó jogait védő európai publicisztika a »monarchomach« jelzővel illetett. (A név Barclay Vilmos skót jogtudóstól származik, aki 1600-ban, Párizsban adta ki a királyok jogait védelmező iratát). Az óriási vitára alkalmat adott elmélet a renaissance — sőt bizonyos mértékig a középkori — zsarnokölési teóriák újabb változata, s a kiteljesedő fejedelmi abszolutizmus ideológiája ellenében, a »ragione di stato« elméletíróival szemben a polgári demokrácia álláspontját képviseli. Azok a gazdasági és társadalmi erők működnek mögötte, amelyek Kálvin eszméit létrehozták s az angol forradalmat szülték. Apáczai helye, mint szerény tanítványé, ott van abban a sorban, amelyet George Buchanan, Hubert Languet, Hotoman, La Boétie, Milton neve jelöl, s amely egyenesen vezet a francia polgári forradalom teoretikusáig, Rousseau *Társadalmi szerződés*-éig.

Althusius és vele Apáczai eszméinek forradalmi volta akkor derül ki igazán, ha szembeállítjuk őket a kor legtekintélyesebb politikai elmélkedőivel, Jean Bodin, Justus Lipsius, Grotius vagy éppen Kálvin elveivel. A nagy francia jogász, Jean Bodin *De republica*-ja (1576, lib. II. cap. 5.) szerint a született és alkotmányos úton trónra jutott uralkodót zsarnoki uralkodás esetén sem ölheti meg saját alattvalója, hanem csak külföldi. Viszont az alkotmányos uralkodó is kivégezhető, ha hatalmával visszaél, a szenátus, tehát az országnagyon parancsa alapján. — Justus Lipsius *Politicorum sive doctrinae civilis libri VI* c. művében (lib. VI. cap. 5.) mindenirányú fontolgatás és az antik zsarnokölésnek Cicero- és Seneca-idezetekkel való dicsérete után a zsarnok elviselésére int klasszikus citátumok tömegével. Kedvelt szerzője persze a zsarnokokat fogcsikorgatva túró Tacitus, a meghunyászkodó római oligarchia képviselője. *De constantia* c. művében (lib. II. cap. 25.) Lipsius hasonlóképpen elmélkedik, s a zsarnokságba való belenyugvást prédikálja, »hiszen — mondja — csak nyelvedre és nem lelkedre, csak tetteidre és nem nézeteidre kell féket tenned«. A sztoicizmus köpenybe burkolt polgári megalkuvás áll itt szemben Althusius vagy Apáczai polgári forradalmi lendületével. Jó példa ez arra, hogy az osztályhelyzet elemzése magában véve még nem elég a dialektikus fejlődés irányának figyelembevételére nélkül. Jegyezzük meg, hogy Lipsius két műve, *A polgári társaság* és *Az állhatatosságról* 1641-ben Laskai János magyar fordításában is megjelent (RMK. I. 709 és 714). Kálvin *Institúciói*-nak legértetesebb, 1559-es kidolgozásában, bár a politikai demokrácia korabeli legfejlettebb változatát képviseli, a renaissance típusú zsarnokölést bibliai alapon elutasítja, és az egyén számára semilyen körülmények között nem engedi meg. »Ezzel a tisztelettel, sőt vallásos kegyelettel tartozunk minden előljárónak, akárminők is azok« — írja —. Megengedi persze az alkotmányos ellenállást: »Ha vannak most a népből szervezve bizonyos felsőbbségek, melyek a királyok önkénykedésének korlátozására vannak felállítva, ... annyira nem vagyok az ellen, hogy ezek kötelességyszerűleg közbelépjenek a királyok dühöngő önkényével szemben, hogy inkább, ha ők az erőszakosan önkénykedő és a föld népét sanyargató királyokkal szemben gyáván meghunyászkodnak, hallgatásukat, képmutatásukat elvetemült hiteltlenségnek állítom, mivel álnokul elárulják a nép szabadságát, noha tudják, hogy Isten rendelte őket ennek védőül.« Nyilvánvaló, hogy a szabadságharcok ideológiája ebben az elméletben is benne van, de Althusius és nyomában Apáczai gondolatsora tovább mutat, a forradalom felé.

Érdekes Apáczainak az az elve is, hogy a zsarnok törvényes uralkodóvá lesz akkor, ha a nép »meggyőzöttetvén« azaz leigáztatván, neki az ő méltóságát (értsd a szuverenitást) átengedi. Apáczai *Enciklopédia*-jában nem beszél a népfelség elvéről, bár Althusiusnál bőven olvashatott róla: ez az egy kifejezés »az ő méltóságát« azonban bizonyíthatja, hogy ezt az elvet ismeri és elfogadja. Egyelőre, adatok híján, nem elég világos az sem, hogy a mi magyar puritánjaink milyen álláspontot foglalnak el Cromwellel kapcsolatban. Jól tudjuk, hogy az 1653 decemberében Lord Protectorrá lett népvezért II. Rákóczi György is elismerte, s hozzá 1654 novemberében levelet intéz, amelyre Cromwell 1655. május 31-én válaszol is. Nem tudjuk azonban megjelölni, milyen Apáczai magatartása (Rákóczi Györgynél minden bizonnyal lényegesen haladóbb), így minden alapot nélkülözne az a feltevés, hogy a fentebbi megállapí-

tások során (»a zsarnok elismerése») Csere Jánosunk a Lord Protector uralmának törvényességét húzná alá.

Irodalomtörténeti kutatásunkat nagyon érdekelné az a kérdés is, tud-e valamit Apáczai Bornemisza Péter *Elektrájá*-ról, amely közvetlen renaissance indítások alapján, mind művészi eszközeivel, mind elméleti jellegű utószavában részletesen foglalkozik a zsarnokölés kérdésével. Erre azonban semmi nyom sincs, s még csak valószínűsíteni sem lehet, hogy Apáczai, vagy bárki más kortársai közül, ismerte volna a legkitűnőbb magyar humanista drámát.

Mégis nagy hiba lenne a fentebb elmondottak alapján Apáczait a szó politikai értelmében forradalmárnak nevezni. II. Rákóczi György előtt tett nyilatkozata öszinte. Apáczai valóban nem independens és nem gondol, nem is gondolhat, a társadalmi rend erőszakos megváltoztatására. Sőt polgári eszmevilága, politikai tudatossága s népszerűtete ellenére is nem egyszer kiütököznek belőle az értelmiségi ember korlátai. A magyar társadalmi állapotokat szinte kizárólag csak a művelődés oldaláról bírálja, s az akadémia megalapításával a legdöntőbb reformot megvalósítottknak véli. Ez a naív racionalizmus koráé, de Apáczai szinte csökönnyös merevséggel képviseli. Egyes kutatók a parasztság iránt tanúsított megvetést, sőt nemesi gőgöt látnak a kolozsvári székfoglaló néhány kitételében. Ez persze alaptalan. Helyesen akkor értelmezzük Apáczai álláspontját, ha (mint azt már részben Strompf László is észrevette) itt is csupán a szellemi ember elfogultságát látjuk egyes gyengébb tehetségű paraszt tanulókkal szemben. *Enciklopédia*-ja már idézett helyén feljajdul a jobbágytság terhei miatt, de azért megszűntetésére aligha gondol, hiszen részletesen szól az úr és szolga viszonyáról és kölcsönös kötelességeikről. (343-44.1.)

Az *Enciklopédia* eszmei mondanivalójának elemzéséhez tartozik az úttörő mű magyar-nyelvűségének méltatása, a nyelvkérdés vizsgálata is. Ez a szempont beható méltánylásban részeseült eddig Apáczai-irodalmunkban is, mégsem árt visszatérni rá, főleg azért, mert e kérdés is Sztálin nemzet-fogalmának fényében kapja meg igazi értelmét és jelentőségét. Erdélyi János már 1859-ben kiemeli, hogy »tudományosságunk jóval előbb kezdé használni a bölcséletben anyai nyelvé, mint a német a magáét, melynek első nemzeti ajkú mestere, Thomasius (szül. 1655) világon sem volt még vagy az első pólában, mikor a Magyar Encyclopaedia már nyomtattatott.« Ez a nemzeti büszkeség a Bach-korszak végén politikailag indokolt volt a germán fennhéjázással, a Habsburg-összbirodalom kultúrgőggjével szemben, de Apáczai munkásságának nem a lényegére tapint rá. Nem arról van ugyanis szó, hogy Apáczai a bölcsészet vagy a természettudományok műnyelvét akarja magyarítani egy tudományos kézikönyv segítségével. Nem szűk praktícizmus vezeti tollát, hanem annak világos átlátása, hogy a művelődés, az igazi tudomány csak nemzeti nyelven tehető közkinccsé, s erre a nép legszélesebb rétegeinek szüksége van. A puritánok, Medgyesi, hevesen sürgetik a nemzeti nyelvű népiskolát, persze vallásos célzattól. Apáczai — minden látszat ellenére — nagyjából mentes vallásos célkitűzésektől, nemzeti nyelvű világi tudományosság legeg az szeme előtt, akárcsak öt negyedszázad múlva Bessenyei gondolatvilágában. Az irodalmi nyelv kialakulása, a nemzeti nyelvnek a közélet és művelődés minden területén való használata a nemzetté válás folyamatának egyik döntő tényezője. Erre döbben rá Apáczai, akárcsak nagy kortársa Comenius. Persze számunkra az anyanyelv nemcsak a nemzeti egység, a nemzeti egyéniség kifejezője, hanem a polgárosodás eszköze is, mert az anyanyelven a leghaladottabb polgári eszméket igyekeznek a nép között elterjeszteni. »Az ilyen scholáknak tartások és felállítások — mondja Apáczai az anyanyelvi iskoláról — oly szükséges, hogy valamely országban, tartományban, s városban nincsen, megcsalhatatlan jele, hogy az az ország és a város a temérdeki tudatlanságnak tengerébe borult bé, s Isten országától is messze vagon.« (362. l.) Vesszük észre, hogy a »temérdeki tudatlanság« a fájdalmasabb, s a vallásos szempont mintegy másodrendűen, szinte rábeszélő szándékkal kerül a bizonyítás végére. Arról, hogy a műveltség mennyire gyakorlati tudást jelent Apáczai számára, már tettünk említést. A nyelv szűk voltáról szóló panaszok, a Gaza példája nyomán végzett tudatos nyelvújító kísérlet pedig ismét azt bizonyítják, hogy Apáczai — a magyar felvilágosodás korai előfutárjaként — egészen a Bessenyei győtrő problémákkal került szembe. Hogy e problémákat lényegében megoldani nem tudta, az a polgárosodás és a nemzetté válás magyar folyamatának akadozó és fogyatékos voltából következik.

Nem szólunk Apáczairól, mint pedagógusról, mert ez a kérdés külön tanulmányt igényelne, itt van az ideje, hogy inkább a *Magyar Enciklopédia* formai, irodalmi értékelésére térjünk át.

Szerkezetéről mondtuk már, hogy minden jel szerint csonka, egyes tervezett részei nem készültek el. Érdekes képet nyújt az elkészült részek terjedelmének összetevése: nyers számítással 28 lap foglalkozik filozófiával, 259 természettudományokkal, 76 történelmi és társadalomtudományokkal, végül 49 teológiával. A szerkezet arányai beszédesen kiemelik mennyire természettudományi érdeklődésű mű az *Enciklopédia*. Igaz viszont, hogy az elmaradt

nyelvészeti, retorikai részek a humanista diszciplínák terjedelmét erősen megnövelték volna. Körülbelül azt is meg tudjuk mondani, hogy Apáczai munkájából mennyit hagyott készen Hollandiában, s mely részek készültek itthon. A VIII. részben, a 261. lapon Utrechtről megjegyzi: »holott az ő mind többi fölött való kiességére nézve csaknem őt egész esztendeje már hogy lakom.« A 313. lapon viszont, mint már említettük, feljegyzi az angol-holland háborút befejező békekötést, ez 1654-ben, Apáczainak már itthonlétében történt. Annyit jelent ez körülbelül, hogy a VIII. rész még Hollandiában keletkezett, a IX., történelmi fejezetet pedig már itthon állította össze, s kéziratait innen küldötte ki Waeseberg János utrechti tipográfusnak. Igazolja e feltevést az is, hogy a munka utolsó harmadában, mint azt már Bánóczy József is észrevette, a sajtóhibák feltűnő módon megszaporodnak. (Egyébként a tipográfiai kiállítás a holland színvonalhoz képest rendkívül gyenge: a kiadvány a nyomdász számára csak afféle olcsó hús lehetett, amelynek híg a leve). A figyelmes olvasó megállapíthatja azt is, hogy a IX. rész e mű leggyengébb fejezete: mintha valami törés volna a munka lendületében és így a mű szerkezetében is. A magyar történelem gyér adatait kizárólag Alstedből veszi át, még ezek közül is kifelejt néhányat (Hunyadit, II. Ulászlót), a mohácsi vész évét 1527-re teszi és forrásával együtt összezavarja a várnai ütközettel (1527). Lajos király 200 000 magával elvész a török miatt a frigy felbontásáért. A kétszázezer persze sajtóhiba 20 000 helyett). Ez Brodaries és Istvánffy után, magyar szerzőtől feltűnő. Igaz viszont, hogy a X-XI. rész a munka legjobban kiértelt két fejezete.

Ha az említett hiányosságoktól eltekintünk, s az *Enciklopédia* szerkezetét most már részleteiben is tovább vizsgáljuk, lehetetlen bizonyos elismeréssel nem adóznunk a szerkesztés tömör és nem egy tekintetben sikerült voltaért. Az óriási ismeretanyag sűrítése, a mindössze 412 lapos, kisalakú magyar kézikönyvecskebe való összefoglalása nehéz munkát jelentett Apáczai számára még akkor is, ha feltesszük, hogy Alsted művének — az anyag főforrásának — egy rövidített compendiumát használta. Azt a szerkezeti arányosságot már többen észrevették eddigi méltatói közül, hogy a mű istennel kezdődik és hozzá tér vissza. Hazagh Mihály pedig azt a helyes megfigyelését közli, hogy Apáczai a XI. részben Amesius eszméinek sorrendjét megváltoztatja, s előbb beszél az embernek embertársa iránt és csak azután az isten iránt tartozó kötelességeiről. A szerkezetben is hangsúlyozni kívánja szociális meggyőződését, puritán voltát.

Egyetlen rész rövid vizsgálata is meggyőz Apáczai logikus szerkesztőkészségéről. Válasszuk a csaknem kizárólag Alsted alapján készült VI. részt, »az éghi dolgokról«. A döntő tartalmi újítást, a heliocentrikus szemlélet fenntartás nélküli bátor képviselését — Alsteddel és Descartes-tal szemben — már kiemeltük. A csillagászati compendiumot 29 szakaszra osztja. Az első, bevezető szakasz az anyag természetével, a Descartes-féle örvényekkel, a világ és a naprendszer keletkezésével foglalkozik, majd 14 szakasz szól az ég látszólagos mozgásának, s a mérésekhez szükséges égi köröknek (ekvátor, zodiakus, kolurok stb.) magyarázatával, öt az állócsillagokkal, öt a naprendszerrel; egy szakasz jut az üstökösöknek, egy-egy a Föld és a Hold keringéseinek, amott az év, emitt a hónap-számítás magyarázatával, végül a nap-és holdfogyatkozásokat értelmezi egy szakaszban. Kora tudományosságához képest minden lényegesét felölel, s az anyagot egyenletesen osztja el. Ha megfigyelünk egy tudományos alapon álló, de kézikönyvül szánt modern csillagászatot (pl. Petzval Ottó 1875-ből való »A csillagászat elemei« c. művét), a tudomány haladásának leszámításával az anyag és bizonyos tekintetben még elrendezése is csaknem azonos. Ez persze nem azt jelenti, hogy Apáczainak különös érzéke volt pl. éppen a csillagászathoz, hanem azt, hogy tudományos szerkesztőkészséggel rendelkezett, s képes volt egyes tudománysszakok problematikájában a lényeg megragadására. Könnyű azt megállapítani, hogy előtte voltak forrásai, és onnan másolt, de mit másolt, mit hagyott el, mit szűrt át a maga tudásán, hogyan élte bele magát a rengeteg különböző tudományág rendszerébe, ez az érdekes és a magyar tudománytörténet számára részleteiben még mindig megoldatlan kérdés. Felelni nem is lehet rá addig, míg meg nem jelenik Apáczai összes műveinek hozzáférhető és mai tudományos lehetőségeink szerint átvilágított kritikai kiadása.

Tanulságos volna az anyag megszerkesztésének értékelése szempontjából, a Descartes-tól kölcsönzött részek adaptálásának vizsgálata is. A filológiai összevetést — nagy felületességgel — Kremmer már elvégezte Apáczai művének első részére vonatkozólag, de szövegpárhuzamairól következtetéseket nem vont le, pedig ezek igazolnák azt a megállapítást, hogy Apáczai nem volt képes a cartesusi filozófia igazi recepciójára, bár az alapelvet (a kételkedés fontosságát és jogosságát) világosan megragadja. Érdekes viszont az, hogy a teológus Apáczai éppen nem kap Descartes részletesen kidolgozott istenbizonyítékain, itt megelőzik három szakasz átvételével. Az ötödik rész toldalékjában »A testes dolgoknak módjaiokról«, amelyet szintén Descartes *Principia*-jából vesz át (II. rész 13-52. szakasz), ismét sorrendi változtatásokat végez, s előbb beszél a mozgásról és törvényeiről, csak azután a tér, az úr, a kiterjedés fogalmairól. Mindez arra mutat, hogy a *Principia* számára inkább hasznos kézikönyv, amelyből

definíciókat ír ki, mintsem a cartesianus filozófia alapvető rendszerezése. Hogy azután e változtatásokra mi bírta, azt ma már nehéz volna hitelt érdemlően eldönteni.

Említsük meg, mint a szerkesztés technikájához tartozó apróságot, hogy az új részeket bevezető és az *Enciklopédia*-ban minduntalan ismétlődő »ekkédig« és »következik már« fordulatokat Apáczai Amiesius *Medulla*-jából veszi (például a debreceni 1685-ös kiadás 192. lapján: »Hactenus de priore parte Theologiae... sequitur« U. ott a 306. lapon »Hactenus de Religione, sequitur Justitia.«).

Az *Enciklopédia* nem szépirodalmi alkotás, így a műfaj kérdésének felvetése időszerűtlen. Tankönyvről van szó, amely első sorban anyagával és eszméivel, nem pedig stílusával akar hatni. Nem jelenti ez azonban azt, hogy Apáczainak nincsenek írói értékei. Az *Enciklopédia* stílusában, mint azt már többször megállapították, egyenletlenségek figyelhetők meg. Már Bod Péter kijelenti, hogy aki nem tud latinul és »a felsőbb tudományokban épülete nincsen«, az az *Enciklopédiát* nem fogja érteni. Ugyanő azonban elismeri, hogy ahol a gyakorlati életről beszél, pl. a földrajzról, ott a stílusa tetszetősebb (Magyar Athenas 12. l.). Számaltalanszor kiemelték már, hogy Apáczai a magyar filozófiát, sőt szaktudományos műnyelv megteremtésének teljesen töretlen útjára lépett, s az a makacs elhaúrázása, hogy mindent magyarul ad, szinte legyőzhetetlen akadály elé állította. Ne várjuk, hogy stílusa színt, fordulatosságát, hangulatát kapjon ott, ahol a gondolat tömörítése mellett a nyelvteremtés gyötrelmeivel is vesződni kellett. Bethlen Miklós igazi szépirói tehetség, a XVII. század nagy regényírója lehetett volna, mégis kijelenti *Emlékiratai* előjáró beszédében (I. fejezet): »Azért én is nem írtam deákul, noha bizony nekem könnyebb és alkalmasabb is lett volna deákul írnom; nem úgy értem, mintha deákul jobban tudnék, mint magyarul, mert bizony azzal nem kérkedhetem, nem is kérkedem: hanem azért, hogy a deák nyelv az ő bővsége és annyi száz esztendőök alatt a sok nagy elméktől lett excolálatása miatt alkalmasabb a dolgok leírására a magyar nyelvnel.« És Bethlen Miklós emlékezései során hányszor fordítja latinra a szót a mondat második felében, sőt hosszú sorokon keresztül. Nagyon könnyen és felületesen szoktuk elítélni Apáczai magyar tudományos nyelvének nehézkes fordulatait (alája vettett dolog = subjectum, előben tétett dolog = objectum, viszont néző = relativus, barátságosan ellenkező = adversum, maga erején való = abstractum), és megfedkezünk arról az óriási elvonó, fogalmi munkáról, amelyre a fiatal magyar tudós kényszerült, amikor a filozófiát vagy a csillagászatot »magyarázni«, azaz magyarra áttenni akarta. A kor legfegyelmeltebb elméi is minduntalan visszacsúsznak a kényelmes latin fordulatokba, s nem vállalkoznak Apáczai magasrendű szellemi erőfeszítésére. Még Zrínyi gyönyörű prózai stílusa is tele van, igaz, hogy nála páratlan erejű, latinizmusokkal: Apáczai vagy magyarul beszél vagy latinul. Szó sincs nála arról a nyelvi habarcsról, amely éppen a XVII. század magyar köznyelvét, leveleinek stílusát előnti, s amelynek szélső változata a *Horologium turcicum*. Ez már magában véve fegyelmezett írói érzékre vall.

Ime például egy orvostudományi rész, amelyből jól látszik Apáczai szabatoságra törekvése, az idegen szó feltétlen mellőzése: »Az orvossággal élés annak bévételének igaz módja, mely az illendő hozzámenetelnek, elégséges adománynak és az alkalmas időnek megválasztásából áll. Az illendő hozzámenetel az, mely az megsérült részre igazítottatott: ezt (ha a természet maga nem készítette) mesterséggel kell megcsinálni, mely ha hosszú leend, az orvosság által folyó legyen, s ha szükséges penig, vékony nedvesség is legyen alatta, hogy könnyebben elmehessen. Az elégséges beadás (adomány) annyi, amennyit a beteg elszedhet: és ez először nagyobb legyen, és az első dologban eljárván, mást kell beadni, s ismeg, míg az egész nyavalya meggyőzöttetik. Alkalmas időben kell ennek lenni, mivel némelyek elől, némelyek utol, némelyek a kezdeten, némelyek az öregbüléskor, némelyek a megállapodáskor, némelyek a meghanyatláskor, némelyek reggel, némelyek estve, némelyek akarmikor illenek.« (195. l.). Szó szerinti fordítás Regiusból (1647-es kiadás 147. l.), de pontos, kiegyensúlyozott tudományos próza. Látható, hogy nehézséget egyedül az *aditus commodus* lefordítása okoz Apáczai számára, ezt teszi magyarra az *illendő hozzámenetel* fordulattal, amin persze a »betegségnek megfelelő« gyógyszer kell érteni. Erővel teljes és magyaros az *augmentum*-nak *öregbülés*-sel, a *declinatio*-nak *meghanyatlással* való fordítása. Apáczai *Enciklopédia*-jában el vannak hintve a magyar tudományos műnyelv fejlődésére magvai, s csak polgárosulásunk elakadásában kell keresnünk az okát, hogy szárbá nem szökhettek. Mikorra jut el a magyar társadalmi fejlődés arra a fokra, hogy az orvostudományokat magyarul kezdjék művelni? Bugát Pál kétszáz év múlva gyártott szakkifejezései túlnyomóan nem érik el Apáczai terminus technikusainak kifejező erejét.

De vannak részletek, ahol Apáczaiában megcsillannak az írói értékek. Ime néhány példa.

»A cseresznye levelei olyanok, mint a naspolyaé, fogasok és darabosabbak, héja sima, színe fejező, de fekete szabású. Gyümölcse húsos és leves, kerekded, de az édes nem igen egészséges. Ha magjokkal ettetnek meg, a gyomrot megtisztítják. Az ő magjokból kisajtol-

tatott lév az arénát megrontja és kiúzi. A cseresznyék húsa bővebb vért nemz és inkább megkövéríti a testet, innen vagyon, hogy a cseresznyével élő verebeknek májacsckájok cseresznye-éréskor sokkal nagyobbak, mint máskor. A cseresznye neme a meggy is, melynek szára hosszabb, maga savanyóbb, színe borsónyszín, avagy veres.» (227-28. l.). Igaz, hogy ez fordítás Alstedből, de jó fordítás: tömör, energikus, szinte impresszionista stílus. Figyeljük meg, hogy egyetlen vonatkozó mondat van benne. A meggyről szóló rész Alstednél hiányzik.

Egy erdei fa leírása: »Az égerfa tőkéje igyenesen nő ki, fája és béle lágyabb, levelei olyanok, mint a körtvélyfáé, mindazáltal nagyobbak s keményebbek és valamennyére kerekdedek. Vizes helyeket szeret. Igen meleg és száraz természetű fa, innen vagyon, hogy a föld és a vizek alatt sok csztendőkig el nem rothad. Az ő levelei ragadósok és kövérek, melyek ha kelevényekre meleg vízzel együtt tétetnek, bizonyosan meggyógyítják, zölden pedig minden tüzesülésekre használnak.« Alsted szövegével szemben az az érdekes, hogy Apáczai elhagyja a fa nevének magyar nyelven értelmetlen etimologizálását (»alnus amne alatur«), s csak a leírás második része található meg benne. Az eleje — minthogy eddig ismert egyetlen forrásban sem fordul elő — Apáczai saját megfigyelésének látszik: nyilván az Olt partjának gyakran látott égerfát írja le. Fentebb meg kellett cáfolnunk Kremmer Dezsőt, aki Apáczai egész gazdaságtanát saját hazafias remeklésének akarja tekinteni. Nem, a látott, hallott, tapintott magyar valóság csak ilyen jellemző apróságok révén szívárog be a komoly tudományos kézikönyvbe. Megjegyezhetjük még, hogy éppen a botanikai részek írása során Apáczai már hazai stílushagyományra támaszkodhatott, Melius Juhász Péter *Herbarium*-ára (Kolozsvár 1578, RMK. I. 141) és Beythe András *Fiveskönyv*-ére (Németújvár 1595, RMK. I. 278). A részletes összehasonlítás nagyon kevés egyezést tud kimutatni e XVI. századi szerzők és Apáczai között, de stílusára nyilván hatottak.

Egy állat-portré: »A kakas pedig igen kacér legyen, a tyúkoknál magasabb, piros és felálló taréjú, rövid és horgas orrú, sárga avagy fekete szemű, veressel fejelő lepényű, serénye (nyakán való szőre) aranyással sárgálló és vállára fekvő, borzos cobokjű, rövid szárú, hosszú körmű, nagy, magas és lombos farkú, serény, vigyázó, bátor, viaskodó, kukorékoló, a tyúksereget oltalmazza, s azoknak ellenségével, tudniillik a héjakkal szembe mer(jen) menni.« (279-80. l.). Bár Alstednél ugyanezeket a vonásokat találjuk meg, Apáczai leírása mégis szép, sőt művészi: valóságos szemléleten alapul, s úgy érezzük, hogy a gyermekkori pontos megfigyeléseket a nagy németalföldi állatfestők képeinek szemlélete erősíti. A franciák igen büszkék Buffon remekbe készült állatleírásaira: egy szép kis sorozatot Apáczaiából is össze lehetne állítani.

Idézzük talán még a hódról szóló részt, hiszen fentebb már céloztunk rá: »A hód az ő házát a vizek partjaiba csinálja, de grádicsok szerént, hogy a víz megáradván, felhágghasson, megapadván pedig, leszállhasson. Amely fát rágni kezd az ő háza épületire és eledelére, el nem hagyja, míg azt mind el nem vagdalja fogaival, és midőn már dőlésre elközelít, minden vágásra feltekint, hogy híre nélkül a fa oda ne üsse. Ha osztán fáért megyen, a tarsát hozzá veszi, melynek a fát (az hanyottá fekvűven) a hasára rakja, és hogy a fa le ne essék, szarait mesterséggel egybecsinálja, s ottan megterhelvén, a likába hurcolja. A monya golyói orvosságra jók, innen vagyon, hogy ha veszi észébe, hogy a vadászok utána leselkednek, golyóit kiszakasztja, és az őtöt úzóknak hagyja, hogy maga életben megmaradhasson.« Az Alstedből való pontos fordítás azért érdekes, mert ilyenfajta lehetne Apáczai elbeszélő stílusa, ha a prózai elbeszélést művelte volna. Látnivaló, hogy nyoma sincs annak a homálynak és kényszeredettségnek, amely az elvont filozófiai vagy matematikai részeket jellemzi.

Nagyon érdekesek a paraszti kalendárium prognosztikonjai és időjósolásai. Alstedből veszi át őket, de stílusában a magyar népnyelvi íze ömlenek bele, s Apáczai itt tökéletesen a magyar kalendáriumok köztudatával találkozik. »Ha Vince napja tiszta, bő bor leszen. Mátyás, ha jeget talál, eltöri, ha hol nem, csinál. Ha amiképen március száraz, úgy április nedves, május pedig hűvös: bő esztendő lesz.« — »Esző leszen, ha az ebek füvet rágnak és hasok korog. Ha a hegyek és darazsok a lovakat igen csipik. Ha a kéményen temérdeken megyen ki a füst. Ha a fonó lányok a guzsaly alatt igen szurnyadoznak. Ha napkelet felől gypjú szabású fellegek sokan kelnek fel. Ha a hegyek tetején a felhők megsereglenek. Ha a darvak hallgatással igen fel (= fenn) repülnek. Ha a bármok az levegő eget szagolják, bűzlegik és magokat szőrök ellenében nyaldogálják. Ha a fecske a tó körül repül és szárnyai végével a vizet csapdossa. Ha kegyelet (= szívárvány) vagyon.« (289-90. l.). Nehezen lehetne találni XVII. századi irodalmunkban még egy ilyen tömören népies részletet.

Most már a leírásnál magasabbra emelkedve, idézzük azt a híres helyet, amelyben Apáczai az akadémia hiánya miatt fakad ki, s amely oly rokon a kolozsvári beszéd egy sokat idézett részletével: »Noha mind az erdélyi s mind a magyarországiak iskolák inkább, mint akadémiaik a mű nemzetünknek nagy gondviselenségének miatta, az ő örökkévaló nagy gyalázatjára: holott más keresztény országokban, még ahol pápista fejedelmek, királyok uralkodnak is, vagyon a reformátusoknak egy néhány rendbéli akadémiaik; műneünk

vallásunkon való fejedelmünk, bő országunk vagyon, s hol az akadémia? Melybe ha volna, a bőségre nézve sok idegen országokból a tanulók elgyülnének, csak nyitnának fel immár egyszer álmos szemünket, s állatnánk tudós embereket a scholákba, mert találnánk, ha az irigység meg nem enne bennünket. Így azután nem mű hordanók a gyönyörűséges gréci tallérokat idegen országokba ki, hanem más hozna bé műnekünk, s mű népünk gazdagodnék belőle. Gondold meg magyar nemzetnek jóvát kívánó ember, semmi-é három esztendő alatt legalább is tizenötezer tallérnak kimenni, amelyben osztán soha a mű népünk talám csak egyet sem lát. Ennyi kel pedig ott az ott lakó magyar deákokra legalább el három esztendő alatt. Óh, Ur Isten, szánj meg már bennünket is!» (267. l.). Ez valóban Apáczai hangja, így beszélt a szenvedély hevében. Még az erdővidéki székely nyelvjárás tájejtése is kiütözik. Erre a részletre mondja Erdélyi János: »Mennyi tűz, mennyi szent fájdalom! Még kétszáz esztendő után is éget és pirít.« Mi azt tehetjük hozzá, hogy a pirulásra volt ok bőven a harmadik évszázad során is, s csak most kezdünk igazán Apáczai követeléseinek eleget tenni, midőn az iskolákat valóban a nép fiainak adtuk át.

A X-XI. részben Apáczai a magyar protestáns egyházi irodalom stílushagyományaira támaszkodik, tehát jól kitaposott úton jár. Előadási módja így jóval gördülékenyebb, egyes helyeken egészen tetszetős. Az asszony kötelességeiről, kora felfogása szerint, ezt tanítja: »Az asszonyi állatnak (feleségnek) tulajdon tiszte ezek: Hogy az ő ura (férje) reá való gondviselését tehetsége szerint édes tanácsával s szorgalmatos otthon való munkájával fizetgesse vissza életének minden napjaiban. Hogy csendes lélekkel, nagy böcsülettel, s ezekhez illendő külső magaviselésével, szavaival, ábrázatjával az ő urát (férjét), mind jelen s mind távollétében mindenek felett tisztelje.« (341. l.) Az eszmék ugyanilyen sorrendben megvannak Amosiusnál is, de a stílus Apáczaié: az egyházi szónoklat gördülékeny retorikáján is átüt valami kedves gyöngédség. (Figyeljük meg az *édes, fizetgesse és csendes lélekkel* fordulatok nagy hangulati erejét!)

Itt kell szólnunk néhány szót Apáczai Fortius-fordításáról, amely legkülönb magyar szépirói teljesítménye. A jeles flamand humanista *Tanácsa* igen erős hatást gyakorolt a munka terhért rettenthetetlen virtussal viselő, örökké dolgozó Apáczaira, s hogy Fortius szavaival mennyire a maga jellemét festi, azt egész élete pecsételte meg. Látszik ez a fordításon is. A latin szöveg magvas gondolatai, stílusának lendületes szépsége szárnyat adnak a fordító tollának is. Csak néhány rövid részletet:

»Egészségre mindazáltal gondot viselj, mert anélkül dolgozban el nem járhat. Állj inkább, mint ülj, fuss, mint menj: soha tanulmányi fegyvered kezedből le ne tedd. A munka közt virágzik a virtus. Nem lehet derekas dolog, úgy tetszik az, amelyhez fáradság nélkül juthatsz. Qui cupit, capit omnia. Ki törekszik, elér mindent. A tudományok gyökere keserű, gyümölcse pedig gyönyörűséges. No tehát, ha mellyedben vagyon még elevenség, ha szívedben a virtusnak szikrája maradt, távul légyenek minden lágy, könnyű, kényes dolgok, keményeket, keményeket keress, tűzön, vízen, kősziklákon, havasokon járj, kelj. Scyllákat, Syrteket, Charybdeket kergess. Valahol ez földön nehéz dolgot hallasz, ott teremj. Ez indulatodnak sarkából csak a halál vessen ki. Nincsen ez világon oly nagy dolog sohul, kit így tiedd nem tész.« A szenvedély hevét árasztja ez a szembeszökően *igés* stílus. E rövid pár sorban csak úgy pattognak egymásra a leghevesebb mozgásokat kifejező igék: fut, hozzájut, törekszik, elér, keres, kerget, jár-ke, ott terem. A mondatrend klasszikus ritmusát költői szépséggel tarkítják az önkéntelen alliterációk, népköltészetünk ez ősi díszei: virágzik a virtus; derekas dolog; gyökere keserű gyümölcse gyönyörűséges; könnyű, kényes, kemény, keres, kerget. A stílus ereje néhol Zrinyi prózáját idézi.

Még néhány rövid sor, amely prózában valóságos költemény: »Az ékesszólás amaz, az mely az csillagok járását, az szeleknek fúvását, az lángok murrógását, az vizeknek zúgását, hegyeknek magasságát, az berkeknek árnyékát, az patakok folyását úgy fejezi ki, mintha szemeid előtt volnának.

Megfigyelhetjük, hogy a természetfestő részletek önkénytelen biztonsággal magyaros ritmusú hetes sorokba ömlenek: »az vizeknek zúgását.« Ez az író fülébe csengő ritmus kiteszi vagy eldobja a birtokos jelző ragját, amint arra a szótagszám szempontjából szükség van. Az egész kis versszak szinte egy Himfy-strófa ritmikái előképét csendíti meg. Ismerjük Apáczai-nak egy üdvözlő versét is (20 hexameteres sor Bökényi Filep János: *Mennyei lámpás* c. műve előtt. RMK. I. 862.), ez a néhány sor lényegesen szebb nála.

Vizsgálhatjuk azt is, milyen stíluselemek vannak az *Enciklopédia*-ban, melyek sajátos írói veretet, élményszerű jelleget kölcsönöznek neki. Ilyenek mindenek előtt a latin nyelvi bevezetés, Apáczai egyik legszebb, legőszintébb írása. A lelkesedés, a tárgyszeretet, a semmi nehézségtől vissza nem riadó munkakészség, a halálig való helytállás nemes pátosza, egy szóval az igazi hazafiság árad minden sorából. Benne ég a keserű szegény a magyar elmaradottság miatt, de a feltétlen használni vágyás és a töretlen bizalom is. Jó példa e bevezetés stílusa arra, hogy a konvencionális latin retorika mint forró sodor át az élmény melegétől, s a köz-

helyé kopott fordulatok egy nemes jellem hitelesítő erejétől hogyan kapnak újra szint és életet, hogyan kölcsönöznek római méltóságot Apáczai gondolatainak. Bizonyítja e stílus azt, hogy még a XVII. század derekán sem lehet a latint irodalmunk fejlődésében figyelmen kívül hagyható mennyiségként kezelni, vagy egyedül az avultat védő reakciós felépítmény kifejezési formájának tekinteni.

Az a lírai hév, amely mintegy fűti az *Enciklopédia*-t író Apáczai munkakészségét, kikitör a száraz tudományos kéreg alól. Erdély említésekor, a földrajzi részben, így sóhajt fel: »Szegény hazám, mikor látlak!« (118. l.) A hegyek és a barlangok leírásakor megemlíti, sőt nyolc sorban leírja egy barlangkutató útját a Vargyas melletti Csudakón (120. l.). Említettük már, hogy Utrecht városához is személyes megjegyzést fűz (261. l.). Megmondja saját születési adatait (312. l.), a folyók felsorolásakor pedig az Olt névéhez odateszi: »ki mellett felnevelkedtem« (123. l.). Két ízben szó szövegébe nagyerejű, sőt, mint említettük, lírai szépségű kifakadást a magyar tudatlanság és az akadémia hiánya miatt (267 és 365. l.) Az érzelem melege ömlik el azon a helyen is, ahol az anyanyelvi iskoláról beszél, »a legénykék és leánykák« számára készíftendő ülőpadokról, meg arról, hogy a tanító a »gyengédekhez illendő fenyítékben (= fegyelemben) tartsa a gyermekeket, s ha lehet, édesgesse inkább, mint fenyegetse és verje.« (362. l.) A hitvesi gyöngédség rejtett, de mégis kiérzeshető megnyilvánulását láthatjuk az asszony kötelességeiről fentebb idézett sorokban: egészen bizonyos, hogy Amesius szövegének fordítása közben Aletta van der Maet kedves alakja jelenik meg a fiatal férj képzeletében, talán testi valóságban is mellette van, mint a Kazinczy íróasztala mellett »szófájára dülő« és olvasgató Török Zsófia. Az *Enciklopédia* utolsó mondata is személyes érzelem megnyilvánulása, magát is odakívánja az üdvözülők közé.

Apáczai viszonylag keveset írt ahhoz, hogy magyar szépírói képességeit alaposabban megvizsgálhassuk, nem is igen volt alkalma rá, hogy tehetségét e téren kibontsa. Stílusa nyilván nem hasonlítható Pázmány művészi prózájához, meg kell azonban állapítanunk, hogy Apáczai többre és nehezebb írói feladatra vállalkozott, mint az esztergomi kardinális. Pázmány ragyogó nyelvművészete megmarad a falusi nemes agrár szemléleteinek körében, Apáczai pedig magyar tankönyvével *polgárosítani* akar. Nem éri el Apáczai Alvinczi Péter, Medgyesi Pál, Gelei Katona István vagy Diószegi Bónis Máttyás erejét, bőségét és fordulatoságát sem, viszont ezek az írók egy lépéssel sem térnek le a protestáns egyházi stílushagyomány ekkor már jól kitaposott országútjáról. Apáczai új ösvényeket akar vágni. Ez nagy jelentősége és gyengesége ellenére is a magyar próza történetében mindig figyelembe veendő érték marad.

A Magyar Enciklopédia második kiadása

Már Szabó Károly megállapította, hogy a *Magyar Enciklopédia* a legtöbb példányban reánk maradt régi könyveink közül való; ennek ellenére hatását alig tudjuk kimutatni. Bethlen Miklós természetesen ismerte, de aligha használta. A XVII. század egyházi írói közül mindössze Martonfalvi Tóth György hivatkozik rá, mint hasznos forrásra a *Tanító és cáfoló theológia* (1679) előszavában. Martonfalvi eszméit tekintve is bizonyos mértékig Apáczai tanítványa. Azt viszont idéztük, hogy Bod Péter a mű megjelenése után egy évszázaddal már nem érti, s nyelvileg elavultnak tartja. Annál érdekesebb, hogy az *Enciklopédia* 1803-ban váratlanul megjelenik Győrben. Senki sem vetette fel a kérdést, ki adta ki a győri *Enciklopédia*-t, milyen körülmények között jelent meg. Ez a kérdés pedig figyelemre méltó a mű utóéleté szempontjából, s bizonyos fényt vet a múlt század letelejének irodalmi viszonyaira is.

A győri nyomdászat történetének kutatói, különösen Jenei Ferenc, már megállapították, hogy a Streibig-cégnak régi magyar irodalmunk újrakiadása körül jelentős érdemei vannak. Mintha tervszerű kiadói elgondolást kellene látnunk abban, hogy 1753-ban Lippai *Posoni kert-je*, 1756-ban Brodarics és Túróczi, 1766-ban az Eszterházy Miklós-Rákóczi György levelezés, 1782-ben Küküllői, 1783-84-ben Ranzanus, 1789-ben Heltai *Magyar krónikája* látott, napvilágot Ebbe a sorozatba tartozik Apáczai Csere *Magyar Enciklopédia*-ja is 1803-ban. A kiadvány nyilván 150 éves jubileumi megemlékezésnek készült. A XVIII. század derekán fellendülő történeti érdeklődés bizonyosságai e művek, hiszen a német kiadó — bár önzetlenségét Jenei nem egy esetben hangsúlyozza — mégsem vállalkozott volna ilyen terjedelmes, részben magyar nyelvű sorozat kiadására, ha mind a nyakán maradt volna. Egy-egy kiadvány tudós gondozót, sajtó alá rendezőt kívánt. Közülök bennünket ezúttal csak az *Enciklopédia* névtelenség mögé rejtőző kiadója érdekel, annál is inkább, mert a latin előszót is ő fordította magyarra, s lényegében mindmáig evvel élünk, hiszen Hegedűs István változtatás nélkül vette át kiadványába.

A múlt század letelejének irodalmi viszonyaival ismerős olvasó Révai Miklósban, esetleg Kulcsár Istvánban keresné Apáczai új bevezetőjét, annál meglepőbb, hogy a névtelenség

mögött Kőszegi Rájnis József húzódik meg. Mint annyi másban, itt is Kazinczy levelezése igazít útba. 1803, nov. 27-én Virág Benedek a következőket írja Kazinczynek: »Takáts leveleiből Veszprémből értem: Hogy Rájnis 's Fábchich serényen dolgoznak: Rájnis a' M. Encyklopediát majd majd elvégzi: Talán ki is jött eddig« (III. 123.). Majd kissé alább Kazinczy tervezett Sylvester-kiadásával kapcsolatban: »Nem volna-e jó egy kis Magyar Praefatziót is írni? mert ha a' régiek a' Magyar könyveknek *deák* Praefatziót adhattak, miért nem mi Magyar a deákoknak« (u.o. 124.). Világos célzás a latin előszavú *Enciklopédia*-ra, amelynek készülről Péteri (Téti) Takáts József tudósítása alapján Kazinczyt értesíti. Takáts Józsefnek az Akadémia kéziratárában őrzött levelezése a szóban forgó levelet sajnos, nem tartalmazza. Az persze nem lehetetlen, hogy Révai régi magyar irodalmi érdeklődésének van valami szerepe a *Magyar Enciklopédia* megjelenésében (a két költő 1784-1795 között együtt élt Győrött), de a kiadás és az előszó fordításának munkája mégis Rájnisé.

Rájnis már az 1770-es években ismeri Apáczai *Enciklopédia*-ját. A *Magyar Helikonra vezető kalauz* (1781) előszavában szól Apáczai Jánosnak arról a két hexameteres soráról, amely a fő mozgató idegeket foglalja versbe (v. ö. *Magyar enciklopédia* 153. l.). E két hexameter, Rájnisra való utalással, Virág Benedek is bemutatja *Magyar poéták, kik római mértékre írtak* c. antológiájában (Pest 1804, 44. l.). Bizonyossága ez annak, hogy az írói köztudat a *Magyar Enciklopédia*-t Rájnis nevével köti össze.

Azt már említettük, hogy az *Enciklopédia* második kiadása csonka, éppen a politikailag jellemző részeket (a jobbágy-nyilatkozat, a zsarnokölés szabadsága, a magyar akadémiák hiánya miatti feljajdulás) hiányzanak belőle, nyilván a cenzúra húzta ki e »veszélyes« részeket. Érdekes, hogy Apáczai-irodalmunkban ezt aényt sem vette észre senki, holott nagyon sokan (így pl. Finácy Ernő) majd mindig az *Enciklopédia* e könnyebben olvasható második kiadását idézik. A cenzúra beavatkozása köteleességünké tette a könyvvizsgálati iratok megtekintését. Az Országos Levéltár cenzúra-aktái (Cons. Locumt. Dep. Rev. Librorum, 1804, fons 4-tus, posifio 29.) azonban semmi lényegeset nem tartalmaznak. A cenzor, a győri tanker. főigazgatóság tagja, 1804. jún. 8-án Fábchich József *Magyarrá fordított Pindarus*-ával együtt terjeszti fel a *Magyar Enciklopédia* köteles négy példányát a Helytartótanáchoz. A sajtó alá rendező neve nincs feltüntetve az aktában. Azt jelenti ez, hogy a cenzor a fentebb említett csekély terjedelmű kihúzásokkal megelégedve, nem tartotta szükségesnek további utasítás kérését, a mű kinyomtatását engedélyezte. Mégis megerősít bennünket e felterjesztés Rájnis kiadói közreműködésében, hiszen Virág tudósítása is együtt említi Rájnis és Fábchich — egyébként földiek — egy-egy készülő művét. Schedius lapja, a *Zeitschrift von und für Ungern* szerint (1804, VI. köt. 187) Fábchich műve 1804. ápr. 21-én jelent meg, az *Enciklopédia* pedig nyilván a Virág jelezte időpontban, 1803 novemberében. A *Bécsi Magyar Kurir* 1804 márc. 9-i számában Kiss István pesti könyvtáros már hirdeti.

Érdekes az *Enciklopédia* második kiadásának fogadtatása is. A *Bécsi Magyar Kurir* csak hirdetés közöl róla, Schedius lapja semmi; ez utóbbinak hallgatása szándékos, mert Fábchich *Pindaros*-át ismerteti: nem tartja szóra érdemesnek Apáczai művét. Annál terjedelmesebb kritikát közöl azonban a bécsi *Annalen der Literatur und Kunst in der Österreichischen Staaten* (IV. Jahrgang 1805, II. Band, Sept. 155). A feltétlenül magyar ismertető meleg méltánylással szól Apáczairól, dicséri szorgalmát, az anyag többnyire sikerült kiválasztását, majd alább az előszó fenséges szépségét, meleg tudomány szeretetét, szilárd eltökéltségét. Lesújtó véleménnyel van azonban a sajtó alá rendező munkájáról. »Mi szándéka volt azonban e vállalkozással annak a férfiúnak, aki a jelen kiadás gondozta, el sem tudjuk képzelni. Ugyanúgy nyomtatta le, ahogyan 150 évvel ezelőtt kiadták. Mivel nem hihetjük, hogy tudományos szakember ily meggondolatlanul és céltalanul pocskolhassa a papírt, kénytelenek vagyunk e vállalkozást nyomorult könyvkereskedői spekulációnak tekinteni, amely azáltal akarja az újság ingerét megszerezni, hogy az eredetinek latin előszavát... magyar köntösbe öltözteti.« A művet szerinte korszerűen át kellett volna dolgozni, és akkor nagyon hasznos kézikönyv lehetett volna. »Így azonban tökéletesen használhatatlannak kell minősítenünk, pedig tiszta magyaros írásmódja miatt (oder reinen ungrischen Schreibart wegen) is méltó lenne rá, hogy valaki átdolgozza és így a magyar iskolák számára használhatóvá tegye.« Ebben az érdekes nyilatkozatban benne van a felvilágosodás korának jellemző utilitarizmusa, benne van Apáczai pedagógiai szempontjainak teljes méltánylása (az *Enciklopédia* iskolakönyvnek készült és maradjon is az!), de tökéletesen hiányzik belőle az a történeti érzék, amely pedig Rájnis — mint ahogyan Révait, Virágot és Kazinczyt is — a magyar múlt irodalmi értékei felé fordította. Rájnis írói arcképéhez pedig új szint ad az a tény, hogy ő, az ex-jezsuita, a magyar nemzeti tudományosság e jelentős művének újrakiadója.

Egyetlen kérdésre kellene még felelnünk: ki volt a névtelen recenziós? Anélkül, hogy tárgyi bizonyítékok tudnánk hozni, nagy valószínűséggel mutathatunk rá Bacsnányi János személyére. Ismeretes, hogy Bacsnányi ebben az időben Bécsben élt, mint pénzügyi tisztviselő, s élénk érdeklődéssel kísérte a magyarországi irodalmi állapotokat. Köztudomású az a heves

ellenérzés, amely közte és Rájnis között fennállott. Bacsányira mutat a felvilágosodás szempontjainak kissé doktriner alkalmazása is. Mindenképpen bizonyos az, hogy Apáczai Csere János műve irodalmunk megújulásának korában jelentős hatást fejtett ki, úgy is, mint a felvilágosodás korai előfutára, de úgy is, mint a nemzeti nyelv jogait és értékeit hirdető irodalmi emlék.

Az 1953. esztendő a *Magyar Enciklopédia* tervezett megjelenésének 300. évfordulója. Ugyanez az év a Rákóczi-szabadságharc megindulásának is jubileumi esztendeje. Az a meggyőződésünk, hogy a magyar puritánjainknak, köztük a magyar művelődésért és a magyar iskoláért harcoló Apáczainak is, van szerepe abban, hogy Vári és Tarpa piacán meglobogtak a magyar parasztnép kezében a szabadság zászlai. Reméljük, hogy a *Magyar Enciklopédia* jelentőségéről szóló fejtegetéseinknek sikerült e meggyőződésünkre hitelesíteni.

Jegyzetek

I. fejezet. Kremmer Dezső könyve: Apáczai Cseri János élete és munkássága, Bp. 1912, Neményi Imréné: Apáczai Csere János, Bp. 1925. — A gazdaságtanról szóló Kremmer-idezet a 75. lapról. — Heinrich Gusztáv bírálata Neményi Imre: Apáczai Csere János, mint pedagógus, Bp. 1893 c. művéről a Budapesti Szemle 1893. évfolyamában található; Stromp László alább idézendő tanulmányában bírálta. — Az Apáczai-irodalom komoly értékei Seivert János: Beitrag zur Gelehrten Geschichte der Siebenbürgischen Unger und Szekler, Siebenbürgische Quartalschr.ft V. (1797) 226-233., Erdélyi János: A. Cs. J. ismertetése Sárosp. Füzet. 1859, 316-337, Szily Kálmán: Apáczai Encyclopaediája matematikai és fizikai szempontból, Term. tud. Közl. 1889, 465-70, Ormándy Miklós: A. Cs. J. életrajza és botanikai munkássága, Kolozsvári román, kat, főgimn, értesítője 1878/79, 1-42, Gyalui Farkas: A. Cs. J. életrajzához és műveinek bibliográfiájához, Erd. Múz. 1892, klny. is, Stromp László: A. Cs. J. mint pedagógus, Athenaeum, 1897-98, önállóan is 1898-ban. — Horváth Cyrill kiadványa: Apáczai Csere János bölcsészeti dolgozatai, Pest 1867. Zoványi Jenő ezt a Theologiai Lexikon számára 1940-ben kézirat kezébe megjelent cikkeiben nevezi az Enciklopédia 3. kiadásának. — Hegedűs István kiadványa: A. Cs. J. pedagógiai munkái, Bp. 1899, az idézet a 121. lapról való. Neményi Hegedűs 1925-ös műve 14. lapján nevezi az Enciklopédia előszava fordítójának. — A Philosophia naturalis kéziratára, valamint Apáczai doktori értekezésére nézve lásd Gyalui idézett művét a 35. ill. 33. lapon. Az utóbbinak elpusztulására vonatkozó megállapítás a sárospataki ref. kollégium könyvtárának igazgatóságától szerzett értesülés.

II. fejezet. Apáczai hiteles életrajz adatainak legpontosabb összeállítása Zoványi Jenő idézett lexikon-cikke. — Az angol forradalom lefolyására és ideológiájára vonatkozólag lásd M. A. Barg szovjet kutató kitűnő összefoglalását: Cromwell és kora, Bp. 1952. — Az angol parlament követének, Dr. Dorislausnak megöletését Milton is felhőrodiva említi Eikonoklastesében. (V. ö. The Prose Works of J. Milton, Vol. I., London, 1893, 479). Az egész eseményt nagyon érdekesen írja le a forradalom egyik főúri történetírója, Clarendon: History of the Rebellion c. művében. Az egész részlet citálva az említett Milton-kiadvány megfelelő jegyzetében. Clarendonra lásd Dictionary of National Biography, 1937-38, X. 370-89. — Vargyasi Dániel János, a Rákóczi-ház egyik fő diplomatája, Apáczai Cserének pártfogója volt. Neki szól, mint kollégiumi főgondnoknak a De studio sapientiae ajánlása. Az idézet egy névtelen, de egészen bizonyosan Dánieltől származó jelentésből való, Tört. Tár. 1879, 396-98. Nem tudtam pontosan megállapítani, hogy Dániel 1649 tavaszán nyugateurópai küldetése során meddig jutott el — Kasselig mindenesetre —: ha Hollandiában megfordult, az erdélyi ifjakkal is volt találkozása. Külföldi útjára vonatkozólag l. Tört. Tár. 1889 126. 327, 334, 127. — Az idézett Berg Pál könyvből: Angol hatások a XVII. századi irodalmunkban, Bp. 1946, 103-104. — Miskolczy Csulyak Gáspár könyve RMK. I. 893. Saumaise Defensio Regiaria vonatkozólag l. Encycl. Britannica, 1926, XVIII. 486. a Clamor Regii Sanguinis szerzőjére Dict. of Nat. Biogr. XIII, 1938, 479. — A Milton-féle Defensio magyarországi népszerűségére jellemző, hogy külföldet járó protestáns diákjaink még a XVIII. században is állandóan vásárolják. A debreceni református kollégium nagykönyvtára 3 példányt őriz belőle: az egyiket Maróthi György vette Gróningában 1737-ben, a másik, genfi eredetű példány, több kézen vándorolva keresztül, 1800-ban Sárvári Pál tulajdonában, a harmadik kevésbé nevezetes tulajdonosok birtokában volt. — Az említett többi röpiratra l. Tört. Tár. 1888, 113, Harsányi István: A sárospataki Rákóczi-könyvtár katalógusa, Bp. 1917, II. 57 és IV. 191. sz., a Zrinyi-könyvtár Kende-katalógusa, Bécs, 1893. 62 (II. 32.) sz. — Apáczai modern nyelvismeretéről Rácz Lajos: Apáczai és a francia nyelv, Egy. Phil. Közli. 1925, 162. — Az Eikonoklastes francia fordítására vonatkozólag lásd az Enc. Brit. Milton-

cikkét. — Az óriási Descartes-irodalomból csak azt a néhány művet emeljük ki, amelynek közvetlen hasznát vettük: Francisque Bouillier: *Histoire de la philosophie cartésienne*, Paris, 1854, Alfred Fouillée: *Descartes*, Paris é. n., Henri Lefèvre: *Descartes*, Bp. 1949, Alexander Bernát: *Descartes, Filozófiai Írók Tára I. köt.*, Bp. 1906, Josef Bohatec: *Die cartesiansche Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts*, Leipzig, 1912. Magyar vonatkozásban alapvető Turóczi-Trostler József tanulmánya: *A magyar kartéziánusok*, Minerva, 1933, 56, — Heydanus állásvesztéséről: lásd Bohatec 37. 1.; a Descartes filozófiája ellen hozott intézkedésekre Friedrich Ueberweg *Grundriss der Geschichte der Philosophie*, III. köt. Berlin, 1907. 107. — A *De studio sapientiae*-idézet Hegedűs István-fordításában id. kiadványa 93. lapjáról, Apáti Miklós *Vita triumphantianak* sorai Turóczi-Trostler tanulmányából. — Voetius G. sbert életrajza a Herzog-Hauck-féle *Realkiziklopädie für protestantische Theologie und Kirche XX. kötetében*, Lipcse, 1908, 717-25 — Révész Imre megállapítása A szatmárnémeti zsinat és az első magyar református ébredés, Bp. 1947 c. művében a 15. lapon. Túlzó dicséretekkel részletesen szól Voetiusról Stromp Laszlo Athenaeum, 1897. 281. Alexander Bernát nyilatkozta *Filozófiai Írók Tára I. 236.* — Az Apáczai akadémiai tervezetéből vett idézet a Hegedűs-féle kiadvány 153. lapján található. — Segesváry Lajos említett műve: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen*, Debrecen, 1935. A Komáromi Csipkessel kapcsolatos megjegyzés a 12 lapon. — Maresius Sámuel és Szathmári Baka Péter vitáját részletesen ismerteti Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp. 1911, 232-246. Maresius *'Antirrheticus c. művében támadta Comeniust.*

III. fejezet. Porcsalmi Andrást Alsted és Bistefeld nyomán készített kéziratok jegyzeteinek felsorolását lásd Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*, Kvár, 1905. I. 28, Porcsalmi életére u. ott a 25-26. lapon. — Az Enciklopédia előszavának részleteit magam fordítottam. — Az Enciklopédia forrásainak kutatásával foglalkozó tanulmányok felsorolását Neményi 1925-ös monográfiájának 10-11. lapján találja meg az érdeklődő. Fináczy forrás-összeállítása a Klebelsberg-émlékkönyvben, Bp. 1925, Hazagh Mihályé: *Az első magyar Enciklopédia angol forrásai az Angol Filológiai Tanulmányok V-VI. kötetében*, Bp. 1944. — Gyalui Farkas feltevése id. értekezésében a 29. lapon (kny.) — Az Enciklopédiát »világosító» alkotásnak Neményi id. műve 45. lapján mondja. — Lefèvre a *Discours-ról*, mint a polgárság manifesztumáról id. könyve 175. lapján beszél. — Fogarasi Béla említett felolvasásának szövege az Akadémia II. Osztályának Közleményeiben, I. köt. 3-4. sz., 1951, 75-80 és a Köznevelés 1952. évfolyamában, 105-107. lapon. — Comenius materializmusára már Kvacsa célzott: *Egy félszázad a magyar filozófia történetéből*, Bud. Szemle, 1891, LVII. köt., 176. — Wessprémi István: *Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*, I. köt., 1774, 6-7. lapján értekezik Apáczairól. — Szentiványi Mártonra vonatkozólag Serfőző József: *Szentiványi Márton S. J. munkássága a XVII. század kürdelmeiben*, Bp. 1942, 241. Szentiványi növénytanát (u. o. 34-35) és politikáját (u. o. 46-47) érdekes párhuzamba állítani Apáczai munkásságával. — A Du Bois-Velthuysen vitáról Bohatec ír id. m. 42-43. — Apáczai természetudományos naivsága ellen főleg Szily Kálmán fakad ki. — Martonfalvi Tóth György a jobbság ellen *Exegesis Libri Primi Medullae Amesianae*, Debrecen 1670 c. művében (RMK, II. 1230) nyilatkozik, V. ö. Révész Imre: *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban*, Bp. 1948, 8-11. — A szatmárnémeti zsinat alapján létrejött Geleji-kanonokat I. Kiss Áron fordításában, Kecskemét, 1875. — Althusiusra nézve legjobb monográfia Otto Gierke: *Johannes Althusius und eine Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien*, Breslau, 1913. Pierre Bayle részletesen ír Althusiusról *Dictionnaire historique et critique*-jében. Ennek egy 1820-as kiadását használtam. — Apáczai 1658. dec. 24-i levele közölte Szilágyi Sándor: *Vértanúk a magyar történetből*, Pest 1867, 141. — Ernst Troeltsch idézett nyilatkozata *Die Sozialphilosophie des Christentums*, Zürich, 1922, 18-19. — Révész Imrétől lásd *Protestantizmus és vallásszabadság*, Prot. Szemle, 1934, 473-481. — A zsarnokölésről szóló részletet Erdélyi János idézte *A bölcsészet Magyarországon*, Filoz. Írók Tára, VI. Bp. 1885, 113. — A renaissance zsarnokölési teóriáira Jacob Burckhardt: *Die Kultur der Renaissance in Italien I. Abschn. 6. és Symonds: Renaissance Olaszországban*, Bp. I. köt. 1881, 81-84, 275-77, 333-37. E kérdés hatalmas irodalmához I. még Machiavelli: *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, III. könyv 6. fej., első kiad., Róma 1531. A katolikus morálteológia álláspontját Aquinoi Tamás fogalmazza meg ebben a kérdésben *Summa theologiae, Secunda secundae, questio XLII. Migne*-kiadás, III. köt., Párizs, 1864, 340, hasáb. — A monarchomach elmékedőkről Gierke id. m. 3; Althusius *tyrannus-elméletét* a 33. lapon fejtegeti. A »ragione di stato« elméletíróira Friedrich Meinecke: *Die Idee der Staatsräson*, München-Berlin, 1929 (3. kiad.). — Jean Bodin műve franciául 1577, latinul 1586 Párizsban. — Justus Lipsius műveit a vesaljai 1675-ös teljes kiadásban használtam; a fordítás tőlem. — Kálvin *Institutóinak 1559-es kiadása magyarul* Pápa 1910, az idézet a II. köt. 777-78. lapról. — Cromwell és II. Rákóczi Gy. kapcsolataira Mon, Hung,

Hist., I. 23, 696 és 182. — Bornemisza Péter Elektrája Ferenczi Zoltán facsimilekiadásában, Bp. 1924. — Apáczai kolozsvári beszédének új fordítását adtam a Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból c. egyetemi segédkönyvben, Bp. 1951, a jobbágytanulókról szóló nyilatkozat az I. köt. 571. lapján. — Erdélyi János megállapítása az Enciklopédia magyarnyelvűségének jelentőségéről A bölcsészet Magyarországon, Filoz. Írók Tára, VI: Bp. 1885, 105. — Bánóczy József megfigyelése az Enciklopédia sajtóhibáiról Athenaeum, 1892, 346. — Az Apáczai fájdalmas kifakadására vonatkozó Erdélyi János-idézet Sárospataki Füzetek 1859, 337. — Apáczai Fortius-fordítása kiadva Hegedűs István id. m. 43-53.

IV. fejezet. Szabó Károly megállapítása az Enciklopédia példányairól RMK. I. kötetének 372. lapján. — Martonfalvi idézett műve RMK, I. 1231. — A győri nyomdászatra nézve lásd Pitroff Pál: A győri sajtó története, Győr, 1915 (Az 56. lapon hibás adatot közöl az Enciklopédia 2. kiadásának megjelenéséről!), Jenei Ferenc: Régi magyar irodalmunk és a győri Streibig nyomda, A győri városi könyvtár évkönyve I., Győr, 1939, 52., 55. lap (Ez utóbbi hely a Révai Miklós körül kialakult irodalmi körre).

SALLAY GÉZA:

DANTE POLITIKAI ESZMÉI ÉS A FEUDALIZMUS

(Előtanulmány Dante megértéséhez)

Engels a Kommunista Kijátvány olasz kiadásának előszavában így ír:

»A legelső kapitalista nemzet Itália volt. A feudális középkor befejezését, a modern kapitalista korszak hajnalát hatalmas alak jelzi: az olasz Dante, aki a középkor utolsó, és egyben az újkor első költője volt.« Művében tehát — tehetjük hozzá — szükségképpen megtalálhatók a haladó feudális középkor elemei éppúgy, mint a születő, új kapitalista korszaké. Az előbbiek mennyiségileg talán még nagyobb mértékben, mint az utóbbiak. A hamisításokra és elferdítésekre éppen ez a tény adott alkalmat. A marxizmus ideológiai alapján állva azonban nem eshetünk hasonló kelepcebé. A pontos és kérlelhetetlen vizsgálatra igenis szükségünk van, de ezen belül figyelmünket elsősorban arra kell fordítanunk, ami születőben, keletkezőben van, ami előre mutat. Dante esetében is; annyival is inkább, mert ezek az elemek teszik művét gondolatilag is, művészileg is halhatatlanná és ezek tették Dantét a polgárság hőskorában, Olaszországban, a nemzeti egység, a jezsuitizmus sötétsége elleni harc, az emberi erő és méltóság lobogójává. De hol van már a ma burzsoáziája ettől a kortól? Az a burzsoázia, amely megtagadja saját haladó hagyományait, meghamisítja volt nagyjainak történeti és kulturális jelentőségét. Példáért nem kell messzire mennünk, amikor napjainkban az amerikaiak detektívfilmet készítenek Shakespeare Macbethjéből. De ugyanazt, amit elkövetnek Shakespeare-rel, megteszik Dantéval is, jóllehet más formák között.

Az eredeti és igazi Dante-kép meghamisításáról, eszméinek nyílt vagy leplezett megtagadásáról könyvtárakat betöltő anyagot lehetne összegyűjteni. Ami pedig Magyarországot illeti, a Horthy-korszak burzsoáziája e téren sem maradt el külföldi »példaképeitől«, legfeljebb eszmeszegénységben. Ezért olyan gyér nálunk e korban a Dantéra vonatkozó irodalom, de ami van, az annál siralmasabb képet mutat. Elrettentő példaként elég, ha a Dante-jubileum (halálának 600. évfordulója) alkalmával a Magyar Katolikus Dante-Bizottság által kiadott Dante Emlékkönyvet fellapozzuk (Budapest, 1924). Ennek bevezető tanulmányában többek között a következő sorokat olvashatjuk Prohászka Ottokár tollából (meglepő az a nyíltság, amellyel a hamisítást bevallja):

»Azonban ez ünneplésnek legjellemzőbb s legfelemelőbb mozzanata mégis az, hogy Szentséges Atyánk, a pápa, hívta fel a katolikus főiskolákat a Dante-jubileumra. Hajdanában a pápa követe meg akarta égettetni a Divina Commediát, s csak hatalmas nagyurak befolyásának köszönhető, hogy ez meg nem történt: ma a pápa maga fordítja a világ figyelmét Dantéra. Látnivaló, hogy a századok távlatán át mint tisztul a felfogás s mint higgad le a kritikus tekintet, mely külön tudja szedni a politikai szenvedélyek inspirációit és garázdalkodásait az örökké értékestől. Ezt kiemeli, azt ignorálja...

... Azért fordítja rá ugyanis a világ figyelmét, mert kifejezését látja benne a keresztény világnézetnek, a középkori áhitatnak, az erkölcsi harcoknak, s vajúdasoknak, melyeken az isteni kegyelemtől megsegített emberi akarat áll meg...

... : A Divina Commediában minden telítve van tisztelettel s imádással, s minden mélyen meghajlik az isten fölsége előtt — mindenekelőtt pedig maga a költő. Ez a géniusz vár és néz ; látomásai vannak és eltelik velük a lelke ; nem kritizál, hanem okul, nem nyelveskedik, hanem befogad és eltelik.»

Így válik Dantéból a lényeg szándékos és nyílt elhallgatásával a földi dolgoktól visszavonuló, jámbor, imádkozó teológus költő. (Abból a Dantéból, akinek egész életében élete központi kérdése a harc, a politikai harc volt, méghozzá elsősorban az akkori pápaság ellen). De hasonló buzgalommal, nem kisebb salto-mortalékkal igyekeztek »igazolást« meríteni például az olasz fasizmus is, eszméinek Dante műveiből. Voltak persze mások, akik finomabb csalásokkal igyekeztek őt az imperialista burzsoázia szalonköntösébe öltöztetni és elviselhetővé tenni, de a cél mindegyiknél ugyanaz : kihúzni azt a fullánkot, mely a maga idejében úgy az elevenjébe tudott hatolni a fejlődést gátló erőknek, hogy mutatis mutandis, a szúrás még ma is fájna. Éppen ezért nagyon megszívlelendők Zsdánov elvtárs következő szavai:

»Eltársak, a proletáriátus ugyanúgy, mint a materiális és szellemi kultúra más területein is, egyetlen örököse mindannak, ami legjobbat a világirodalom kincstára tartalmaz. A burzsoázia eltékozolta irodalmi örökségét. A mi kötelességünk gondosan összegyűjteni azt, tanulmányozni, bírálva elsajátítani és így előrehaladni.«

I.

Kétségtelen, hogy Dante kora, egyike az ellentmondásokkal legjobban telített koroknak. Az első kapitalisztikus formák megjelenése és fokozatos térhódítása hallatlanul kiélezte nemcsak a feudalizmus belső ellentmondásait, hanem ezeket még csak növelte a korai kapitalista formák lényegéből fakadó ellentmondásokkal.

Az 1200-as évek végére az olasz félszigeten a kapitalizmus erői, a tengeri és szárazföldi város-köztársaságok és ezek polgársága, már komoly eredményeket tudnak felmutatni a feudalizmus, a feudalizmus középkori formája ellen vívott harcukban. Megtörték a környékükön lakó feudális földesurak hatalmát és kivonták magukat azok felügyelete alól. Nagyjelentőségű politikai erővé váltak, mellyel mindinkább számolnia kellett a feudalizmus egymás között uralkodó két legnagyobb erejének : a pápaságnak és a császárságnak.

A városon belül az iparos, kereskedő és bankár-réteg megtörte a városi patricius-nemesség uralmát és kezébe vette a város politikai és gazdasági életének irányítását. Sikerrel szálltak szembe az önállóságukat, szabadságukat, fejlődésüket fenyegető idegen, császári törekvésekkel s a városi nemesség restaurációs kísérleteivel.

Firenzében erre a beneventói csata (1260), Manfredi legyőzése és halála után került sor, s a nemességnek a hatalomból való teljes kiszorításának a folyamata az 1293-as Ordinamenti di Giustizia (Igazságügyi Rendszabályok) kibocsátásával ér többé-kevésbé véget. E rendszabályok a nemességet minden lényeges politikai funkció gyakorlásából kizárják. A vezető funkciók betöltésének feltétele a céhtagság és az ennek megfelelő foglalkozás gyakorlása volt. Az Igazságügyi Rendszabályok azonban, mint előrelátható volt, nem maradtak sokáig érvényben, legalább is eredeti, szigorú formájukban nem. Ennek oka pedig Firenze lakosságának tagozódása és a város gazdasági életének különleges megszerveződése volt.

Az egyre fokozódó termelő és kereskedelmi tevékenység, a városok jobbágy-ság közösen folytatott harcainak sikerei a földesurak ellen, melyek következtében megindult a földekről a parasztok városba özönlése, a régebben meglehetősen egységes színvételű városi lakosságban jelentős rétegződést eredményeztek. A nemesség külön csoportosulása bizonyos fokig régebben is megvolt. Ehhez járult most a polgári elemek tagozódása, az úgynevezett kis- és nagy céhek tagjaira, valamint a nagyobbára parasztokból alakult bérmunkás-réteg megjelenése. A megvehető és felhasználható munkaerő felgyülemzése a nagy céhekben tömörültek részére egyre kedvezőbb gazdasági perspektívákat nyitott meg. Megindul a manufaktúrára való áttérés a textilanyagok előállításában. Ez hatalmasan megnövelte a textil előállításával, kereskedelmével és a bankügyletekkel kapcsolatos céhek gazdasági és politikai hatalmát, valamint jelentősen fokozta a kisebb céhektől való eltávolodásukat. A manufaktúrákban alkalmazott bérmunkások száma egyre nőtt, helyzete pedig egyre rosszabbodott. (1338-ból származó adatok szerint ez évben hetven-nyolcvanezer vég szövetet állítottak elő és a város 90 000 lakójából 30 000-et foglalkoztattak csak a textiliparban).

Mármost a beneventói csata után, amikor ez a fejlődés nagyobb méretekben indult meg, fokozatosan kialakulnak e nagyarányú kapitalisztikus gazdasági tevékenység más irányú politikai következményei : az expanzív törekvések, melyek a szomszédos városok elleni háborúkra vezettek. Ennek következtében a Comunének újból szüksége lett a Beneventónál érezhető katonai és ugyanakkor politikai vereséget szenvedett nemességre, mert hiszen a háborúkhöz a katonai erőt a fegyvertársaságokban tömörült nemesek szolgáltatták, akik

szolgálataik fejében ismét fokozott politikai követelésekkel léptek fel és így kényelmetlenné váltak a város nagy céhekhez tartozó polgárai vezető rétegére nézve. Ugyanakkor azonban a nemések erőszakoskodása és hatalmaskodó magatartása erősen felszította az alsóbb néprétegek nemességellenes hangulatát. A város vezetői alkalmasnak látták a pillanatot arra, hogy végképpen megszabaduljanak attól a fenyegetéstől, amit ez a ghibellin katonai nemesség jelentett. Szabad folyást engedtek tehát a város lakói nemesség-ellenes hangulatának. A nemesség-ellenes mozgalom élére Gian della Bella állott, aki maga is nemesi származású volt, azonban e polgárosodott, beleolvadt a városi nagypolgár-oligarchiába és a többi nemésekkel való elentéte a firenzei nemesség legkérlelhetetlenebb ellenségévé tette. Nagyrészt az ő művének kell tekintenünk az 1293-ban kibocsátott Igazságügyi Rendszabályokat, melyek megadták a kegyelemdőfést Firenze ghibellin nemességének. Ezekben az Igazságügyi Rendszabályokban igen figyelemreméltó az, hogy a nemések listájára írtak nem egy olyan népi eredetű családot is, melynek tagjai vagyonuk révén szinte nemesi sorba emelkedtek. Ez a jelenség arra enged következtetni, hogy a 92-93-as évek mozgalmaiban volt némi célzatosság nemcsak a kimondott nemések, hanem a nagy hatalomra szert tett nagypolgárok legalább is egy csoportja ellen. E rendszabályok igen szigorúak voltak, s a nemességet nemcsak a politikai vezető funkciókból zárták ki, hanem meglehetősen bizonytalanná tették a nemések személyi- és vagyonbiztonságát is. A dolgok ennyire radikális alakulása azonban már nem nyerhette el a nagypolgár vezető-réteg helyeslését, hiszen a nemesség egy jórésze személy szerint (házassági kapcsolatok által) és vagyoniilag érdekelve volt a különböző gazdasági vállalkozásokban. Éppen ezért a kereskedő-bankár oligarchiához tartozók közül igen sokan hamarosan mindent elkövettek Gian della Bella félreállítására érdekében. Ez annál is könnyebben ment, mert időközben a tömegek hangulata lecsillapodott (mert hiszen e tömegek nem valamely távolabbi politikai perspektíva érdekében vettek részt az elmúlt évek mozgalmaiban), és így Gian della Bella támasz nélkül maradt és a száműzetés sorsára jutott. Ekkor a nagypolgárság első cselekedete az Igazságügyi Rendszabályok megreformálása volt. Ezek a reformok az eredeti megszőveggel szemben határozott könnyítéseket jelentettek a nemesség felé, és a kezdetét annak az összeforrásnak, amely a gazdasági vállalkozásokban részt vevő vagyonos nemesség és nagypolgárság között létrejön. Ebből alakul ki a város jellegzetes vezető oligarchiája és ettől kezdve tűnik el mindinkább a nemesség, mint szervezett politikai erő, a város politikai életéből. Mindez azonban a hatalom birtokában levő oligarchia elszigetelődését is jelentette a kis- és a lassan fellépő középpolgári rétegek felé.

Az így kizárólagos uralomra szert tett oligarchia soraiban azonban hamarosan viszálykodás tört ki az egyes gazdasági érdekcsoportok között.

Ez az az időszak, amelyben Dante is megjelenik Firenze politikai életének porondján, méghozzá nem is másodrangú szereplőként, hanem mint a város különböző fontos tanácsainak tagja, míg végül Dino Compagnival együtt a legmagasabb méltóságot, a priorátust is elérte (1300-1301).

Ekkor a város belső harcainak kiéleződése már nyílt összecsapással fenyegetett. Az uralkodóréteg viszálykodása és megosztása az egész városi lakosság pártokra szakadását eredményezte. Az uralkodó guelf-párt fekete és fehér frakcióra szakadt. A feketék politikai vezére Corso Donati, régi patricius család tagja, a fehéreké Vieri de' Cerchi, az egyik legnagyobb firenzei bankház népi származású feje volt. A feketék mögött azonban valójában a Spini bankház állott, amely a pápai udvar bankügyletei jelentékeny részének lebonyolításában monopolisztikus helyzetet élvezett és Firenzében is egyeduradalomra tört, természetesen nem csekély pápai segítséggel, annál is inkább; mert a pápai udvar már egy idő óta gyanakvó szemekkel figyelte Firenze gazdasági és politikai hatalmának növekedését és ezzel párhuzamosan olyan tendenciák megjelenését, melyek egyáltalában nem álltak összhangban a város eddigi guelf-hagyományaival.

A Cerchiek igyekezete az volt, hogy kiszorítsák a Spiniket a pápai pénzügyletek lebonyolításából, vagy hogy legalább nagyobb mértékben részesedhessenek abban, tehát, hogy céljukat elérjék, először Firenzében akarták tönkretenni veszélyes riválisukat. Így és nem másként kerültek élére mindazoknak az erőeknek, amelyek a pápai udvar állandó beavatkozási és gyámkodási kísérletei ellen, valamint az általa támogatott oligarchia ellen harcoltak. Ezek az erők a ghibellin-nemesség kizsármú töredékeit nem tekintve, nagyobb részt a popolo minüt, valamint az oligarchiából kizsármúzott középpolgárság és szegényebb nemesség soraiból toborzódtak (Dino Compagni és Dante ezek jellegzetes képviselői).¹ Ezeknek az erőeknek az szemé előtt

¹ Dino Compagni szerint a Cerchiek követői «tutti i Ghibellini perchè speravano avere da loro meno offesa ; e tutti quelli che erano di animo di Gian della Bella però che pareo loro fussono stati dolenti della sua cacciata.»

a város függetlensége, belső békeje és további fejlődése lebegett, ellentétben a pápai udvar és az oligarchia törekvéseivel.

E történeti események döntő fontosságúak. Megmutatják, hogy Firenzében azok a gazdasági erők, amelyeket a korai kapitalisztikus fejlődés élcapatának kell tekintennünk, hogyan fonódtak össze a feudális rendszer legerősebb politikai, gazdasági és ideológiai hatalmasságával, az egyházzal, a pápasággal, felhasználva annak egész nemzetközi kizsákmányoló szervezetét, saját gazdagságuk növelésére. Gazdasági érdekeik tehát megkívánták az egyház nemzetközi hatalmának csorbíthatatlanságát és már régebbtől fogva vele együtt harcoltak olyan kísérlet ellen, amely az olasz félszigeten erős, világi hatalom megszerzésére irányult. (Egészen más volt ez a korai kapitalista fejlődés Európa más helyein, és egyebek között nagyrészt ez magyarázza meg, hogy ez a fejlődés miért vezethetett Franciaországban, Angliában és Spanyolországban aránylag korán a feudális nemzeti monarchia megalakulásához, míg Olaszországban hosszú évszázadoknak kellett addig eltelnie.)

Ez a firenzei kapitalisztikus fejlődés tehát (s nagyjából a többi úgynevezett guelf-komunék fejlődése) elválaszthatatlanul összekapcsolódott a feudális egyházzal, s éppen ez a kapcsolat adott lehetőséget a kezdeti időszakban a kapitalizmus-elemeinek oly rohamos fejlődésére, amilyenre sehol másutt Európában példát nem találunk, de ugyanakkor magában hordozta a további fejlődésnek azokat a gátjait és korlátjait, amelyek viszont másutt hiányoztak. A textilipar fejlődése igen korán túlhaladt a kézművesség stádiumán, hasonlóképpen a textilkereskedelem és bankügyletek is nemzetközivé váltak és már a fejlődés e korai szakaszában a kapitalizmus olyan belső ellentmondásait hozták felszínre, amelyek másutt vagy csak sokkal gyengébben, vagy csak sokkal később jelentkeztek. A Divina Commedia számos példát szolgáltat erre. Lényegében azonban a feudális gazdasági rendszerének általános struktúráját megváltoztatni nem tudták, éppen ezért, egy adott ponton (ehhez már egy fentebb említett másik jellegzetesség is hozzájárult), ez az előre rohant fejlődés megrekedt, és mint Marx is utalt rá, egy bizonyos refeedalizációs folyamatot eredményezett.

Különösen hangsúlyoznunk kell azt, hogy ennek a kezdeti hatalmasarányú fellendülésnek az alapja elsősorban a kereskedelmi tőke volt, mely az egész ipari szervezetet és az ipari tőkét is teljesen a maga érdekei alá rendelte. Marx éppen Spanyolország és Hollandia példáján mutatta be az ilyenfajta fejlődés eredményezte viszonyok ingatag voltát.

Másrészt a firenzei vezető oligarchia megmerevedik a maga korporatív szervezettségében, ami az egész politikai életre rányomta bélyegét. A fejlődésnek az a demokratikus vonala, amelyet az 1200-as évek végéig megfigyelhetünk, megszakad, és egyre kisebb lesz ettől kezdve a hatalomban résztvevők száma, úgy hogy világosan jelentkeznek azok a jelek, amelyek a Comune Signoriává fejlődésére mutatnak.

Részben már ezek a tények is magyarázatát adják annak, hogy az olasz városállamok fejlődése miért fog zsákutcába vezetni. S ha ennek figyelembevételével vizsgáljuk meg Dante politikai eszméit, melyeket nagyrészt a Divina Commediában és De Monarchia című tanulmányában fektetett le, akkor látni fogjuk, hogy csak a legnagyobb fenntartással fogadhatjuk azokat a megállapításokat, amelyek szerint Dante politikai eszméi kizárólag a feudális középkor eszméi és hogy Dante ezekkel az idők kerekét akarta visszaforgatni, vagy legalább is megállítani.

Azok a praemissák, amelyek alapján Dante következtetéseit levonja, nemcsak firenzei talajból fakadnak. Tudjuk, hogy Dantét éles pápaellenes politikája miatt a feketék győzelme után Firenzéből száműzték, és később távollétében halálra ítélték. Száműzetése alatt bőven módjában állt megismerni az egész itáliai félszigetet városaival és váraikban élő földesuraival együtt (hiszen voltak a félszigetnek olyan részei, ahol a városfejlődés nem jutott el oly fokra, mint máshol).

Városokban szerzett tapasztalatai nagyjában azonosok voltak a Firenzében látottakkal, akár guelf, akár ghíbellin Komunéről volt szó. Ennek bizonyítékeként az Infernóban az elfélték közt nemcsak firenzeieket találunk, hanem ott vannak a félsziget legkülönbözőbb városainak polgárai is. Mit látott meg Dante vándorútjai során? Meglátta azt, hogy a félsziget régi társadalmi, gazdasági, politikai és morális rendje megbomlott. Meglátta azt, hogy a jelenlegi helyzet nem alkalmas arra, hogy a társadalom a félsziget lakosságának legégetőbb problémáit kielégítően és tartósan megoldhassa. Nem képesek erre az egyes város-közösségek gazdasági és politikai szerkezetük miatt. Ennek megfelelően nem is a városok vezető-oligarchiája részéről várja a politikai kibontakozást. (A városok egymástól való elzárkózása, szűk helyi érdekei következtében előállott ellenséges szembenállása ezt nem is tette volna lehetővé.)

A régi feudális nemességről szerzett élményei sem voltak túlságosan biztatóak. A Purgatorio XIV. énekében Guido del Ducaival elsirattatja a régi nemesség lovagi erényeit, lefestve a jelenlegi feudális urak véres garázdálkodásait és romlott erkölcsseit. Az idő túlhaladt rajtuk, amiért egykor méltóknak tarthatták magukat a vezetésre, ma már nincs meg, — derül ki Dante

művészi leírásaiból. Ugyanúgy, ahogyan a városokban a céhrendszer bomlásán keresztül, az egész városi életforma átalakulásán keresztül meglátja a patriarkális viszonyok megszűnését (Paradiso XV. ének), a nemességgel kapcsolatban is meglátja ugyanezt és a Commediában nem közönséges művészettel mutatja be ennek a régi középkori feudális világnak az elmúlását.

Kétségtelen, hogy lírikus nosztalgiával emlékezik meg róla, ez azonban még nem jelenti azt, hogy Dante politikai célkitűzése ennek visszaállítása volna, vagy hogy a legtöbb, amit a kérdésben mondani tud, csupán ennek visszasíratása lenne, mint ahogyan azt a burzsoá kutatók közül sokan szeretnék beállítani. Éppen hogy nem. Dante nemcsak az elmúlt, az elhalót látja, hanem a születőt is, azt az erőt, amelyik ezt a régít felbontja, ennek a sírját megássa. S ezt minden hibájuk ellenére a városokban találja meg. Különös figyelmet érdemelnek e tekintetben az Inferno VI. énekének következő sorai :

Farinata e il Tagghiaio, che fur si degni,
Jacopo Rusticucci, Arrigo e Mosca,
e gli altri che a ben far poser gl'ingegni.²

Ha azt vizsgáljuk meg, miért voltak ezek annyira derék férfiak — nemesek valamennyien — nagyon érdekes következtetésre juthatunk. Ragadjuk ki közülük az első helyen említett Farinata alakját, aki, mint ismeretes, a firenzei ghibellin, császárpárti nemesség vezére volt, egyike a Firenzére nézve oly gyászosan végződött montapertii csatában a császáriak főembereinek. Dante őt nemcsak a fentidézett helyen említi, hanem neki szenteli az Inferno egyik legcsodálatosabb énekét is (X. ének), ahol teljes nagyságában bontakoztatja ki Farinata nem mindennapi alakját, Farinataét, akit nem érdekel a pokol, aki az egész alvilágot megvetni látszik minden szenvedésével együtt. Miért teszi Dante ilyen monumentálissá Farinata alakját? Talán mert a ghibellin-nemesség vezére, egyik főrésze a császáriak montapertii diadalának? Vagy mert megvetette a városi polgárságot és többször kiűzte a városból azok képviselőit, akik ellene és nemes társai ellen harcoltak? Nem. Mikor Farinata büszkén ezekre hivatkozik, Dante még büszkébben, erejének teljes tudatában utasítja vissza szavait :

«S'ei fur cacciati, ei tornar d'ogni parte»
risposi lui »l'una e 'altra fiata ;
ma i vostri non appreser ben quell' arte.»³

A Pokolban ráért minden szenvedés eltörpül a mellett a kín mellett, amit Farinata ekkor érez a régi feudális nemesség e visszavonhatatlan veresége miatt a győzők egyike előtt. Dante, mint a régi feudális nemesség elleni harc egyik öntudatos győztese helyezi magát szembe vele, mint az új idők új embere.

Egészen más az, amiért Farinata kivívta Dante és harcostársainak tiszteletét, s ezt magának Farinatának szájaiból halljuk, mint amit ő is legméltóbb cselekedetének tart :

«ma fu' io solo, lá dove sofferto
fu per liascun di torre via Fiorenza,
colui che la difesi a viso aperto»⁴

Igen, mikor a montapertii győztesek elvakult dühükben és bosszúszomjukban el akarták törölni a föld színéről Firenzét, ő egyedül szállt szembe e gyalázatos tervvel és akadályozta meg annak keresztülvitelét. (Azért akarták Firenzét elpusztítani, mert a város léte és állandó fejlődése halálos fenyegetés volt e feudális nemesek számára.) Valóban Dante szemében vereztett Firenzének megmentése volt Farinata nagy tette.

² Inferno VI. 79-81.

»Farinata, s Tegghiaio, oly nemesek
S Rusticucci Jakab, Arrigo, Mosca,
kik életükben mindig jót kerestek.«

³ Inferno X. 49-51.

»És bár számúzték, s érte őket bármi —
feleltem — »mindakétszer visszatérek :
az önői nem tudtak így csinálni!«

⁴ Inferno X. 91-93

de magam voltam, hől mindenki szóltan
túrte a nagy végzést, Firenze ellen,
ki nyiltan annak védelmére szóltam.«

A kutatás a többi derék férfiúról is kideríti, hogy valamennyien olyan nemesi családok tagjai voltak, akik elhagyták feudális pozíciójukat, aktív részt vettek a város fejlesztésében, és a környező feudális urak elleni harcban. (Mosca Lamberti 1225-ben egész rokonságával együtt beköltözött a városba, eladta a városnak Trevalliban lévő kastélyát és a város szolgálatában hősiességgel harcolt a sienaiak ellen. Adimari, Tegghiaio és Rusticucci 1237-ben a Siena elleni diplomáciai győzelem főrészesei, szintén olyan emberek, akik elszakadtak a ghibellin-nemességtől és azzal soha le nem paktáltak. Vagyoni helyzetük körülbelül azonos volt az Alighieri családjával.)

III.

Dante azonban tovább megy. Nem áll meg annak felismerésénél, hogy egy régi világ pusztul, halódóban van, és nem elégszik meg csupán ennek ábrázolásával. Tekintete messze túllát az egymás között viszálykodó városokon, a szűk lokális érdekekért vívott elkecsereedett harcokon, az erkölcsükben romlott, gazdasági és politikai létében megrendült feudális nemesség garázdálkodásain. S amikor a városokban (bármennyire keserűen ostromozza azokat hibái miatt) meglátja az új életforma csiráit, arra is rájön; (s erre a száműzetés bolyongásai tanítják meg), hogy van valami, ami ezekben az egymás között marakodó városokban mégis közös, ami nem szétválasztja, hanem ellenkezőleg, összeköti őket; s ez pedig a nép, az olasz félsziget lakossága, mely a »dolce lingua del sì«-t beszéli. Ő az, aki szinte elsőnek fedezi fel e nyelv egységét s a különböző dialektusok tengerében ezek közös gyökerét. Lépten-nyomon bukkanunk a Divina Comédiában olyan sorokra, melyek egy közös történeti múlt dicső, vagy szomorú emlékeiről beszélnek, amelyek keresztlül még szorosabbá válik a félsziget egyes részeinek összetartozandósága.

A *De Vulgari Eloquentia* c. művében különösen világosan fejt ki ezt a gondolatát, mint azt a következő sorok mutatják. (I. XVI. 3-4) »Nam in quantum simpliciter ut homines agimus, virtutem habemus (ut generaliter illam intelligamus); nam secundum ipsam bonum et malum hominem iudicamus; in quantum, ut homines cives agimus, habemus legem, secundum quam dicitur civis bonus et malus; in quantum ut homines latini agimus, quedam habemus simplicissima signa et morum et habituum et locutionis, quibus latine actionis ponderantur et mensurantur. Que quidem nobilissima sunt earum que latinorum sunt actiones, hec nullius civitatis Italie propria sunt, et in omnibus comunia sunt: inter que nunc potest illum discerni vulgare quod in qualibet redolet civitate, nec cubat in ulla.« (De Vulgari Eloquentia I. XVI. 3-4). »Ugyanis amennyiben egyszerűen mint emberek cselekszünk, vannak erények, (amint azt általában értjük) hiszen ezek szerint ítélünk egy embert jónak vagy rossznak; amennyiben mint polgárok cselekszünk, van törvény, amelynek alapján valakit jó és rossz polgárnak mondanak; amennyiben mint olyan emberek cselekszünk, vannak az erkölcsnek, szokásnak és a beszédnek igen egyszerű jelei, amelyekkel az olasz cselekedeteket le lehet mérni, ezek Olaszország egyetlen városának sem sajátjai, mégis mindegyikben közősek: ezek között találjuk azt a vulgáris nyelvet is, amelyet annyira tisztelünk, amelyből minden városban megvan valami, de egyikben sincs meg egészen.«

Mint látható tehát, Dante ráésszel az olasz nép egységére, az olasz nemzetre, melyet a maga tarkaságában is közös történelmi múlt, közös erkölcsök, közös szokások és mindenekelőtt közös nyelv kapcsol össze. Ez utóbbi Dante korában még a dialektusok sokféleségében rejtőzik egymástól elkülönítve (mint ahogy a politikai és gazdasági élet csirái az egyes városok is egymástól elszigetelve élnek, nem találván meg azt a magasabbfokú formát, amely őket egységbe foglalná), s a költő legfőbb törekvése arra irányul, hogy feleltesse ennek a közös nyelvnek a tudatát, hogy ezt a közös nyelvet kiemelje a dialektusok közül, és hatalmas művészi erejével valóban olyanná formálja, melyet a félsziget bármely részének minden polgára büszkén vallhat a magáénak. Valóban, Dante egyik legnagyobb érdeme éppen az volt, hogy a Divina Comédiával megteremtette azt az olasz irodalmi nyelvet, amely az évszázados, egymást váltó idegen uralmak alatt is a leghatalmasabb összekötő kapocs maradt a félsziget egymástól elszakított különböző részei közt.

IV.

Éppen a nemzet gondolatára való ráésszelés volt az, ami lehetővé tette Danténak, hogy nagy vonalakban helyesen értékelje a városok jelentőségét. A középkori Comune és annak, további fejlődése halálos sebet nyitott a középkori feudalizmus univerzalizmusán és annak felbomlási folyamatát nagymértékben siettetette. A városok, a városi polgárság növekvő ereje,

mind politikai, mind gazdasági ereje, s vele párhuzamosan az emberek tudatában végbemenő változások, mind a vallásra, mind az erkölcsre, mind a világ felfogására, a tudományokra és a művészetekre vonatkozólag, volt az az alap, amelyre támaszkodva a laikus világi erők megkezdhatték és sikerrel folytathatták harcukat a haladás érdekében a középkori feudális univerzalizmus és annak legerősebb hatalmassága, az egyház ellen, valamint a középkori császárság ellen. (Az olasz félszigeten ezzel kapcsolatban a helyzet azért bonyolultabb, mert mint fentebb láttuk, a városok fejlődése egy adott pontig éppen az egyházhoz volt kötve. Nem változtat ez azonban azon a tényen, hogy kulturálisan, a vallás kérdését illetően, a tudományokra vonatkozóan, e városok éppen úgy kohói voltak a kialakuló új életformának, mint másutt, jöllehet politikailag, a politikai fejlődés perspektíváját illetőleg nem nyújtották ugyanazt.)

E harc kezdeti formája a feudalizmus belső harcaként jelentkezik, mint a két legnagyobb feudális erő, a pápaság és a császárság harca. E harcok során, eltekintve azok sokáig állandóan váltakozó kimenetelétől, lényegében mindkét erő kölcsönösen gyengült és így elősegítette a fellépő kapitalista elemek fokozatos erősítését. Ennek következtében azután a világi feudalizmus erői kezdtek lassan felülkerekedni és a városok mellett megjelentek a küzdőtérén az újonnan kialakuló nemzeti államok. (Dante korában e harcban résztvevő ilyen nemzeti állam volt pl. Franciaország, melynek sikerült kivonnia magát a pápaság, az egyház befolyása alól, másrészt a császárság hatalmi törekvései alól is.)

Az olasz félszigeten a harcnak nem ez a formája adódott. Nemzeti állam hiányában itt a kérdés úgy vetődött fel, hogy pápaság vagy császárság, mint közvetlen harcoló felek. Tehát maga Dante is ez előtt a választás előtt állott. A választás azonban nem volt könnyű, mert a császárság német császárt jelentett, német császári hadakat és német császári biztosokat a városokban. A másik oldalról nem kisebb veszélyek fenyegettek. Dante a harcban mégis a császárság mellett, a pápaság ellen foglalt állást. A kettő közül ez utóbbit látta a nagyobb veszélyt a további fejlődés szempontjából. Eddig is ebben vélte megtalálni, mint fentebb már utaltunk rá, az olasz félsziget szétziláltságának, anarchikus helyzetének okát, a városok helyes irányú fejlődésének akadályát. Dante e közvetlen állásfoglalását helyeselhetjük, mert, mint Engels is megállapította, a fejlődés legnagyobb akadályja valóban a pápaság, az egyház volt. (Machiavellire is utalhatunk, aki szintén a pápaságban látta az olasz félsziget politikai fejlődésének, kibontakozásának legfőbb akadályát és összhangban Dantéval, főként annak világi hatalmi törekvéseiben.)

Ezért állt Dante fenntartás nélkül VII. Henrik oldalán, amikor megválasztása után arról van szó, hogy Itáliába jön és Rómában császárrá koronáztatja magát. Ezért folytatott rendkívüli erejű propagandát Henrik érdekében, még leveleiben is, amelyekben a császárt, mint Itália eljövendő megváltóját magasztalja. Mit várhat hát Dante tulajdonképpen VII. Henriknek Itáliába jövetelétől, és hozzátehetjük, nem csak ő, hanem vele együtt nagyon sokan az olaszok akkori legjobbjai közül? (Hogy csak az egyik legjobban ismert nevet említsük, pl. a padovai Albertino Mussato, aki Henrik jöveteléről így ír: »Adveniat mundi domini sub nomine princeps sub forti validaque nam mitisque feroxque parcere subjectis et debellare superbos.«) Hasonlót várt Dante is, azt, amit Henrik jövele előtt meg is ígért: hogy békeséget teremtsen a félszigeten viszálykodó városok között, hogy megrendszabályozza a hatalmaskodó feudális kiskirályokat, a gombamódjára szaporodó, a városi és polgári szabadságot lábbal tipró kisebb-nagyobb helyi tirannusokat, akiknek Dante, Mussatoval és másokkal együtt kérelmetlenül ellensége volt. Azt remélte Dante, hogy Henriknek elegendő ereje lesz arra, hogy kiszakítsa a félszigetet a pápák politikai befolyása alól és véget vethet a pápaság hatalmi törekvéseinek, valamint hogy véget vethet a városokban a pápa-párti oligarcha-érdekcsoportok uralmának, egyszóval, hogy megnyithatja a félsziget további egészséges fejlődésének útját.

Dante számításába és várakozásába azonban hiba csúszott s ami történt, az a tények, a félsziget politikai helyzetének ismerete alapján előrelátható volt. Homályosan Dante is sejtette és érezte. Nem hiába és nem ok nélkül irt szégyeuesett, majd könyörgő, majd szitkozódó levelet Firenze fekete-guelf urainak, hogy ne szegüljenek szembe a császár jövetelének. Mindez azonban hiábavaló volt,

A félszigeten egyrészt többségben voltak a guelf-comunék, melyek a pápa jeladására (aki nyomban szembefordult Henrikkel, mikor ez a császárság és a császári hatalom függetlenségéről, a pápának a császárság dolgaiba való beavatkozásának illetéktelenségéről tett közzé nyilatkozatot), megkezdtek a fegyveres előkészületeket, a ligák megszervezését a császár méltó fogadására. Széleskörű izgatásba kezdtek a »barbár« német császár és seregei ellen és ez meglehetősen sikerrel járt, különösen azután, hogy elterjedt a császári csapatok által Milánóban végrehajtott vérengzések híre, valamint, miután köztudomásra jutott, hogy a császár környezetében gyűltek össze a városok legádázabb ellenségei, a feudális főurak, akik bosszút

líhegtek a városukból való kiűzetésük, hatalmuktól való megfosztásuk miatt.⁵ Mindezek a jelenségek ékesen szóló cáfolatnak bizonyultak és azok is voltak a császár korábbi ígérgetéseivel szemben, és nem kis fenyegetést jelentettek a városokra nézve. A Dante és mások által oly szépen, szövögetett álmok kezdtek szertefoszlni, és a császár vereségét és egyben halálát is jelentő bounconventoi csatával semmivé is váltak. Ezzel betetőződött Dante, és hangsúlyozni kell, nemcsak az ő, hanem kora sok más kitűnő emberének a tragédiája is. A császár veresége a fennálló körülmények folytán elkerülhetetlen volt, az olasz fejlődés szempontjából azonban épp úgy nem jelentett különösen jót, mint ahogyan esetleges győzelme sem jelenthetett volna. Ez azonban már az olaszok tragédiája volt. A pápaság megtartotta, sőt megerősítette befolyását, az oligarchiák megmentették hatalmukat. A helyzet szinte változatlan maradt.

Dante azonban nem adta fel egészen a reményt. Megírta *De Monarchia* című művét, mely minden hibájával és erényével hűséges tükre és következménye a felszígen akkor uralkodó viszonyoknak (sőt egyes kérdésekben még több is egyszerű tükörről).

A *Commedia* művészién mutatja be, hogy a kapitalista formák megjelenése hogyan rombolja szét a régi középkori feudális rendet a városokban és a nemesség körében egyaránt. Rávilágít azokra a döntő átalakulásokra, amelyek az emberek egymásközötti viszonyában, erkölcsi felfogásában zajlanak le, (a régi és az új formák drámai összeütközésén keresztül) és Dante művészi tudatával még olyankor is az új mellett foglal állást, ha azt elbukásban mutatja be. Nem kerüli el figyelmét a vallási képzeteknek az emberek tudatában végbemenő megváltozása sem, és álláspontja ezek bemutatásánál nagyon rokon az eretnekségekével. Ugyancsak az eretnek eszmékkel való rokonsága mutatkozik meg akkor, amikor a középkori egyház süllyedéséről, elvilágiasodásáról, az egyházi személyek erkölcsi romlásáról ír (a pápát sem kivéve). Keserűen kénytelen meglátni, hogy a városok erősödése a középkor nagy világi politikai intézményének, a császárságnak a bomlására vezet. (Hogy miért keseredik el a császárság pusztulásán, azt később még látni fogjuk.) S az olasz felszígen a Dante szeméi elé táruló anarchikus képet csak fokozza a városok egymásközötti marakodása. Hogyan lehet leküzdeni ezt az anarchiát? Hogyan lehet megteremteni a békét és a nyugalmat, a további fejlődés biztosítékait? Ez Dante problémája.

A döntő lépés előre ebből a feudális anarchiából, mint Engels mondta, az állam megszervezése, a nemzeti állam létrehozása.

V.

Dante is világosan felismerte a világi államhatalom megszervezésének szükségességét, a municipális polgárság nemzetivé válásának követelményét, *De Monarchia* című értekezésében. Sőt még azt is, hogy ennek az államnak függetlennek kell lennie az egyháztól, a pápától. Ezt mint elsőrendű követelményt állítja fel. A nehézségek elvi és gyakorlati síkon is csak ezután kezdődtek el Dante számára. Kiben és hol találhatja meg azt az erőt olasz területen, amelyik hatalmas, döntő jelentőségű vállalkozásra alkalmas és képes lenne. Azon az olasz területen, amelynek egyrészen még életben van a feudális földesurak uralma, másik része a pápával szövetséges idegen uralkodó alatt nyög, ismét más része pedig azokból a városokból áll, melyek vezető csoportjai részére az egyház erős nemzetközi szervezete a gazdagság forrását jelenti, vagy pedig azokból a kikötő-városokból, melyek féltékenyen őrködnek függetlenségük felett és elegendő erővel is rendelkeznek ahhoz, hogy azt a felszíget akkori viszonyai között meg is védelmezzék.

A történeti fejlődés úgy hozta magával, hogy az egységes olasz nemzet-állam csak hosszú évszázadok mulva jöhetett létre. A közbeeső kísérletek mind meddőnek bizonyultak. Lorenzo il Magnifico sem juthatott többre egy federatív tendenciájú egyensúly-politikánál (ez a maximum volt, amit el lehetett érni), amely bármely pillanatban összeomolhatott, mint ahogyan meg is történt, szilárd politikai és gazdasági bázis hiányában. Machiavelli szava is pusztában elhangzott szó maradt, termékeny visszhangot csak külföldön kelthetett. Pedig mind jóval később éltek Danténál.

Csoda-e hát, ha ilyen körülmények között Dante nem találta meg a kérdés helyes gyakorlati megoldását? Csoda-e, ha keresése közben nem maradt meg Itália kereteiben? Az az erő, mely a pápaságtól független, az egyes városok szűk helyi érdekein felülemelkedő, az egész felszíget egységbe foglalni tudó államhatalmat jelentette, Dante szerint csak a császárság

⁵ Itt meg kell jegyeznünk, hogy Dante nem azonosította magát ezekkel a ghibellin nemesekkel. A *Paradiso* Cacciaguida jelenete világosan utal a számkivetett Danténak ezektől való nyílt elszakadására.

lehetett. De nem egészen abban a formában, amilyen akkor a német-római császárság volt. Dante leírja, hogy milyennek kellene lennie ennek a császárságnak. Ez Dante egyik legnagyobb ellentmondása, melytől nem tudott megszabadulni. Ennek az ellentmondásnak az élességét azonban nagyban enyhítik koncepciójának igen előremutató részletei, melyek világosan bizonyítják, hogy nem reakciós célnak az elképzelés. (Mennyivel mást láthatunk Marsilio da Padova Defensor Pacis-ában az egyes részletkérdések megdöbbentő hasonlósága ellenére is. Meg kell azonban jegyezni, hogy Marsilio da Padova számára nemcsak az anarchikus olasz helyzet szolgáltatott alapot, hanem a francia fejlődés sok tekintetben lényegesen más és kedvezőbb előfeltételei is.)

Pedig a De Vulgari Eloquentia olvasása megdöbbentő adatokat nyújt ahhoz, hogy más területen, a művészet, a nyelv és a kultúra területén Dante mennyire messze és mennyire világosan tudott látni. Elég ha azt a részt vesszük figyelembe, amelyben Dante az egységes olasz beszéd és irodalmi nyelv létrejöttének akadályát kutatja. Ezt az akadályt abban látja, hogy Itáliának nincs királyi udvara, nincs királyi palotája, amely pedig Dante szemében az egész félsziget politikai és kulturális egységének szimbóluma. Mikor pedig azt a kérdést vizsgálja, hogy milyen jellegzetességekkel kellene rendelkeznie ennek a nemzeti nyelvnek, a többi közé oda helyezi azt a követelményt is, hogy udvari jellegű legyen, ami éppen úgy, mint maga a királyi udvar, a nemzet egységének szimbóluma, kifejezője. »Hogy aztán aulikusnak nevezzük ezt a köznyelvet, azért van, mert ha nekünk olaszoknak lenne királyi székhelyünk, akkor ez a palotához tartozó lenne. Ugyanis, ha a királyi székhely az egész ország közös háza, s az ország minden részének felséges irányítója, mindaz, ami az egészben közös és nem sajátja egyetlen résznek sem, abban kell, hogy szállást vegyen és lakozzék, semmilyen más hajlék nem méltó ekkora lakó befogadására; ilyenek tűnik az a köznyelv is, amiről beszélnek. És ez az oka annak is, hogy akik bejáratosak a királyi székhelyekre, mindig ezt az illusztris nyelvet beszélik; és ez az oka annak is, hogy a mi illusztris köznyelvünk mint idegen bolyong és csak rangjához nem illő menedékhelyen talál szállást, mivel hogy nálunk nincs királyi székhely.

... Valóban, bár egyesült kúria értelmében vett kúria (a kúria szót Dante itt egy ország különböző részeit képviselő feudális urak gyülekezete értelmében használja, mely dönt az ország egészét illető fontos kérdésekben), mint például Németország királyáé, Olaszországban nincs, mégis tagjai nem hiányzanak; s amint amannak tagjait egy uralkodó egyesíti, úgy emennek tagjai az értelem világossága által egyesülnek. Ezért, bár nincsen szuverén uralkodó, helytelen lenne azt mondani, hogy az olaszoknak kúriájuk nincsen, mert van, csak nem egyesült egészként, hanem a részek közt megosztva« (De V. E. I. XVIII. 2-3-4-5). Ezek a gondolatok, mint világosan kitűnik, a feudális monarchia, a feudális nemzeti monarchia eszméit jelentik, a közvetlen lépést a feudális anarchiából való kibontakozás útján. Az az erő azonban Dante idejében, amely ezt megvalósíthatta volna, nem volt meg az olasz félszigeten. Nem véletlen, hogy már Danténál is a kulturális és nyelvi egység problémái oly rendkívüli erővel jelentkeznek, hiszen a politikai egység megvalósítása elé oly hatalmas akadályok gördültek.

Azonban a dantei koncepció ellentmondásos volta, módszerének középkorias szillogizáló módszere ellenére is, mint már említettük, a részletekben sok előremutatót találhatunk. Így igen figyelemreméltó lépés Danténál a földi élet jelentőségének és értelmének aláhúzása a középkori siralomvölgy-elmélettel szemben, (ezen a ponton, mint általában az állam kérdésénél, egy fokkal messzebbre is megy filozófiai mesterénél, Aquino Tamásnál). Az embernek már a földi életben is joga van a boldogságra, s ez a boldogság többé nem csupán lelki boldogság a test sanyargatásai között, hanem a hús-vér ember materiális boldogsága, amint ezt megérősítik a D. vina Commediában a Földi Paradicsom leírásai, melyek a maguk materiális szépségében és élvezhetőségében világosan elkülönülnek a Paradiso fényben földöntúli részleteket feloldó túlvilági, lelki boldogságnak bemutatásától. Államra, egy uralkodó vezetése alatt levő államra, pedig éppen azért van szükség, hogy az emberiség részére ezt a földi boldogságot biztosítani lehessen. Az állam helyes irányítására a megfelelő módszereket többé nem a teológia adja meg, hanem az emberi értelem, az emberi értelem tanításai: a filozófia. A császárság, az állam alapja az értelem. Egyedül az államon, az általa kibocsátott törvényen keresztül lehet eredményt elérni. E törvényeknek pedig nem olyanoknak kell lennie — állapítja meg Dante — melyek egy ember, vagy szűk embercsoportok érdekeit szolgálják (mint, tehetjük hozzá Dante közvetett utalása nyomán, a városokban, bármilyen rendszer is legyen azokban), hanem amelyek a társadalom egészének javát szolgálják (rossz uralom alatt a jó ember is rossz polgár). Nem a polgárok vannak a konzulokért, sem pedig a nép a királyért, hanem ellenkezőleg, a konzulok a polgárokért és a király a népért. Ugyanigy, nem a civilizáció van a törvényekért, hanem a törvények az emberi módra való életért, így azok, akik a törvények szerint élnek, nem a törvényhozóért vannak, hanem ellenkezőleg, az utóbbi az előbbiekéért. Ezek a törvényeken keresztül kell tehát biztosítani az embernek a békét és a nyugalmat a teremtő, alkotó munka, az emberi együttélés feltételeit. (De Monarchia I. V.) Mennyire rokon

ezekkel a gondolatokkal a Marsilio da Padova azon sorainak szelleme, amelyekben azt fejtegeti, hogy a társadalmi csoportosulások üdvössége a béke. A tranquillitas, a dolgoknak az a rendje, amely által az állam különböző részei egy magasabb fokú összhangot, együttműködést tudnak teremteni. Nem nehéz ezekben a gondolatokban, Marsilionál már valamivel érettebb formában, felfedezni az előretulást az abszolút monarchiák államrendje felé, melyben az állam mintegy a mérleg nyelvkeként látszik megjelenni a pillanatnyilag egyensúlyban álló társadalmi osztályok között.

Dantenak mindezek a megállapításai természetesen általában érvényesek nagy, univerzális császárságnak minden részére. Ezen az univerzalizmuson belül azonban, — és ugyanazt a belső ellentmondást találjuk meg, ami az egész speciális olasz fejlődésre jellemző, tudniillik, hogy amikor szükségszerűen felvetődik az állam megszervezésének, az olaszok nemzetté alakulásának, egyesülésének kívánalma, ugyanakkor a fejlődés sajátos jellegének következtében ezek megvalósulása elé, hosszú időre leküzdhetetlen akadályok gördülnek, — Dante nem tudja és nem is akarja elhallgatni, sőt hangsúlyozottan kiemeli olasz mivoltát és a félsziget részére biztosítja, illetőleg szeretné biztosítani a legelőkelőbb helyet. Erősen skolasztikus, teológikus izű okoskodás-sorozattal igyekszik bebizonyítani, hogy a római, az antik római nép különleges erényei miatt, és éppen mert ilyenekkel rendelkezett, isten segítségével joggal volt az akkor ismert világ feletti birodalom ura. A római nép, illetőleg az olaszok, pedig nem szüntek meg letéteményesei lenni ez isten által kapott, s egyben saját erényeik révén megszerzett jognak. Az új, nagy, univerzális monarchia székhelye tehát Róma kell hogy legyen, Itália pedig a birodalom virágos kertje.

A dolgoknak ez a hangsúlyozottan olasz szemlélete, vörös fonalként húzódik végig Dante egész életművén. Ezen a helyen egy kérdést szeretnék megvilágítani ebből a szempontból. Azt, hogy hogyan látta, milyennek értékelte Dante a francia nemzet-államot. Műveiből úgy látszik, hogy valószínűleg nem ismerte fel annak igazi történeti jelentőségét. Bizonyítja ezt a Földi Paradicsom nagy apokaliptikus jelenetében a Magna Meretrix (pápaság) és a Gázás (francia királyság) összeházasítása a megromlott egyház szekerén. Az események ugyanis azt mutatták, hogy a franciák minden más természetű ellentét ellenére is készségesnek mutatkoztak a pápát segíteni, ha az olasz városok belügyeibe akart beavatkozni, vagy azok renitenskedését akarta megtorolni. Másrészt pedig az avignoni időszak alatt, a francia királyság nem egyszer igyekezett kihasználni a pápaságot saját céljaira. Láthatjuk, hogy az a kritérium, amelynek alapján Dante a francia királyságot elítéli, szintén elsődlegesen és közvetlenül olasz szempont. A másik szempont emellett természetesen az, hogy Dante szerint a francia uralkodó súlyosan vétett az egyházi és a világi hatalom teljes szétválasztásának elve ellen.

VI.

Ezek nagyvonalakban Dante Alighieri politikai eszméi, melyeknek szolgálatába állította egész életét és költészetét. Dantée, a firenzei nemesé, aki büszke ugyan nemesi voltára, mert ezt a nemességet nemcsak örökölte, hanem személy szerint meg is érdemelte. Éppen ezért, ha az örökölt nemességet nem veti is el teljes mértékben (bár mint a nemesség igaz és egyetlen forrását határozottan tagadja), mégis egyik előharcosává válik annak a polgári gondolatnak, hogy az igazi nemesség az egyén, a szív nemessége, melyet megszerezhet magának nem-nemesi származású is. A nemesség mibenlétéről Dante a Convivio IV. traktátusában részletesen is beszél. Itt élesen szembeszáll a nemesség olyanféle meghatározásával, mint amelyet II. Frigyes adott. »Antica richezza con bei costumi.« Ezzel szemben Dante azt állítja, hogy a nemesség a kegyelem jele, melyet isten közvetlenül ajándékozik az arra méltó léleknek.

(.però nessun si vanti,
dicendo: per ischiatta io son con lei,
ch'elli son quasi Dei
que' c' han tal grazia four di tutti rei,
che solo Iddio all' anima la dona,
che vede in sua persona
perfettamente star, sicche ad alquanti
lo seme di felicità s'accosta,
messo da Dio nell' anima ben posta).⁶

⁶ /..Ézért hát senki se dicsekedjék, / és ne mondja: származásom miatt én az —
— nemes — vagyok, / hiszen azok csaknem istenek / bűnöktől mentesek, kiknek ekkora kegyelem adatott, / mert ezt egyedül Isten ajándékozza a léleknek, / ha azt tökéletesnek találja a boldogság magva tehát / így jut el Istentől küldve / azoknak a lelkébe, akik erre méltóknak bizonyulnak. /

Senkisémet dicsekedhetik tehát a nemzetség s a család nemességével, mert a nemesség igazi lényege a lélek nemességében áll, amit pedig örökölni nem lehet. Csak isten adhatja ezt a nemességet, de nem akárkinek, csak aki erre cselekedetei alapján méltónak bizonyul. Nem nehéz felismerni e gondolatok magvában a rokonságot a különféle korabeli anti-feudális eretnek tanokkal. Az egyház feudális szervezeti formáinak, az egyháznak mint az isten és emberek közötti közvetítőnek tagadása, az isten és az ember közvetlen kapcsolatának megerősítése. Ez a gondolat egyébként Dante vallásosságának egyik legjellemzőbb mozzanata, és bepillantást enged azokba a módszerekbe, amelyekkel Dante művészetén keresztül — ideológiai téren is harcol a pápaság, a feudális egyházi hierarchia ellen. Annak ellenére, hogy Danténak ez a nemesség-felfogása egyáltalán nem éri el a későbbi humanisták demokratikusabb nemesség-eszméit (a nemességnek vagyonnal, vagy kultúra révén bárki által való megszerzhetősége), mégis hatásos fegyver volt a feudális nemességideál ellen vívott harcban.

Azoknak a nemeseknek a sorába tartozik Dante, akiket vagyoni helyzetük, neveltetésük, kultúrájuk a polgárság mellé állít. Egyike azon keveseknek, akik abban a korban messzebbre láttak városaik falánál, a guelfek és ghibellinek szűk pártérdekein a nemzet egyetemes érdekei felé, s aki szinte elsőnek fogalmazza meg az olasz nemzet egységét, még ha döntően csak kulturális és nyelvi síkon is, bár nem hiányzanak a megfelelő politikai utalások sem. Felismeri a fejlődésnek azt az útját, amely a nemzetnek állammá szerveződése felé vezet, és ezzel kapcsolatban olyan kívánalmakat állít fel, melyek ha még bizonytalanul is, de már az abszolút monarchia ideológiája felé mutatnak előre. Meglátja az egyház, a pápaság világi hatalma, a feudális egyházi hierarchia elleni harc szükségességét és maga egész életén keresztül harcol is ellene.

E gondolatok némelyike persze nem mindig a maga teljes világosságában jelenik meg. Sokszor tele vannak ellentmondásokkal, sokszor az új, modern gondolatok nyaktörő, és nem egyszer komikusan ható skolasztikus szillogizálások mögül villannak fel, s a vallás és teológia kérdései látszólag aránytalanul nagy helyet foglalnak el. De ez utóbbiban is tombol a harc a régi és az új között, és nem az új húzza a rövidebbet. Hasonlóan történik művészetével is, mely a feudális középkori kultúra elleni harc egyik legcsodálatosabb győzelme és eredménye. E művészete segítségével nagyon sok olyat képes megéreztetni és megláttatni a mai olvasóval is, amit egyébként maga sem látott világosan, s nyílt szavakkal kifejezni éppen ezért nem is tudott volna.

De sajnos, az egyház elleni ideológiai harc, Dante újszerű, sokszor az eretnekség határait súroló vallásosságának, valamint különleges, gyökerében új művészi kifejező eszközeinek hatásosságának kérdéseit e szűkreszabott tanulmány keretében, melynek célja Dante politikai eszméinek megvizsgálása és értékelése volt, nem érinthetjük. E kérdések mindegyikéről külön tanulmányt kellene és lehetne írni.

VII.

Dante kora tehát a feudalizmus középkori formája felbomlásának a kora, a kapitalista erők növekedésének kora, a feudalizmus egy magasabb fejlődési fokra való áttérésének a kora, a nemzeti államok, feudális nemzeti monarchiák kialakulásának kora. Itália pillanatnyilag élen járt az európai kapitalista erők fejlődésének gazdasági terén, s ezért az ezzel más területen is együttjáró következmények sokkal élesebben jelentkeztek itt, mint bárhol másutt Európában. Ez azonban csak időleges helyzet volt. Azok a formák és keretek, amelyek közt e fejlődés végbement, nagyon hamar segítőtől akadályá váltak, zsákutcát jelentettek. Így történhetett meg az is, hogy Dante, akinél élesebb szemű vizsgálója korának kevés akadt, vagy nem is volt, s kinek politikai eszméi részleteiben igen haladók voltak, nem tudott megszabadulni attól az ellentmondástól, amit a császárság-koncepció jelentett. Ez annak a következménye, hogy Dante a sokat ígérő jelen alapján a jövőt kutatta, s a kutatása során szembekerült mindazokkal a nehézségekkel, problémákkal, amelyeket a jelen már magában rejtett. Harca mindenestre pozitív harc volt, annak láttára azok is, akik ezt az ő harcát folytatták, Petrarcatól kezdve a Risorgimento legjobbjaig. A főellenség, aki ellen harcolni kellett, ugyanaz maradt: a pápaság, legalábbis hosszú időn keresztül. Dante eszméi élő erővé váltak közvetlen utódaiban, és helyesen értelmezték politikai eszméit, nem vetették el azokat, csak azért, mert Dante egy megvalósíthatatlan univerzális császárság keretébe foglalta őket. A császárság-eszmény mögött is meglátták a lényegét, megtalálták Dante állásfoglalásának gyökerét: rendíthetetlen állásfoglalás a laikus, világi erők mellett, (mert hiszen Dante szemében a császárság ezt jelentette) a középkori egyház, a pápaság, a feudális anarchia ellen, az egységes olasz nemzetért. Dante egész életműve, ellentmondásos volta ellenére is, kifejezője, sőt mozgósító

ereje és fegyvere a világi erők harcának a feudális anarchia ellen. Dante szavait meghallották és megértették és nem kevesen. A *Commedia* mindenkire szólt. Firenze utcáin a kovácsok recitálták egyes részeit, mint az egyik legenda mondja, de sok más monda és legenda is tanúskodik róla, hogy Dantét a nép szívébe zárta. Csak a nép ellenségei szeretnék a maradiság jelképévé torzítani, azok, akik vállukkal nekifeszülnek az idők kerekének, mint ahogy egyikük magát Dantéval kapcsolatban kifejezte.

Bibliográfia

Az eddigi legnagyobb szabású kísérlet Dante marxista értékelésére Dzsivelegov szovjet szerző műve. Különösen értékes munkát végzett Dante és a különböző társadalmi réteg viszonyának vizsgálata körül, valamint a Dante előtti irodalom értékelésében. Ami Dante száműzetés alatti politikai magatartását illeti, véleményünk nem teljesen egyezik (szerinte t. i. Dantét személyes érdekei és a feudális nemességhez való általános közeledése vitték VII. Henrik oldalára.)

A tanulmányban foglalt egyes kérdésekre vonatkozóan hasznos útmutatás található a Risorgimento nagyjainak Dantéről írott műveiben, valamint a századvég egyes haladó polgári tudósainál. (Ugo Foscolo, Giuseppe Mazzini, Francesco De Sanctis, Isidoro del Lungo és mások írásaiban.)

KOMLÓS ALADÁR

A „KOZMOPOLITA KÖLTÉSZET“ VITÁJA.*

Azt a vitát, amely Arany János »Kozmopolita költészet« című verse körül a múlt század végén hullámzott, irodalomtörténetünk eddig mint kuriózumot, érdekes epizódot ha emlegette. Annyira sem érdemesítette, hogy tisztázta volna a költemény létrejöttének körülményeit, hátterét, célzatát, célpontját, még kevésbé a vers és a nyomában támadt hosszú vita társadalmi jelentőségét. Mindössze annyit tett, hogy időnként megsuhogtatta a verset egy-egy újszerű irodalmi jelenség felé. Így esett, hogy utóbb magát a verset buzgón félreértették, történelmi szerepét meg elfeledték. Pedig, mint látni fogjuk, a kozmopolitizmus volt a jelszó, amely körül a múlt század 70-80-as éveiben az ellentétes társadalmi erők harci frontokba tömörültek, s így Arany verse vízvázalató lett, a szóbanforgó vita pedig irodalmunk egyik korfordulóját jelzi: a népnemzeti irány egypárt-uralmának végét, egy nagyvárosi jellegű új irodalom feltűnését.¹

I.

Arany verse 1877 nyarán íródott és a Fővárosi Lapok 1878. 140. számában jelent meg, Támadás volt azon költők ellen, akik keveslik a honi dicsőséget, az egész világot akarják meghódítani, s evégből idegen tárgyakat dolgoznak fel, »elvont ideál«-ról dalolnak s megvetik a nemzeti bélyegét. Arany egyfelől bűnös nagyravágyást és gőgöt lát magatartásukban, másfelől lelkiismeretlen és gyáva elárulását a nemzetnek, épp fenyegettetése pillanatában. Pontosabban: a vers szerint a kozmopolita túljár műveiben hazája földjén (1. vsz.), kivágyik népéből, mert kevesli a hazai dicsőséget (3. vsz.), nem talál itthon elég tárgyat (3. vsz.), elvont ideálról dall (4. vsz.), megveti nemzeti bélyegét. A vers kulcsát, ítéleteinek alapját alighanem a második versszakban találjuk meg:

»Ám terjessze a hatalmas
Nyelvét, honját, istenit!
Zugó ár az, mindent elmos,
Rombol és termékenyit:
De kis fajban, amely épp e
Rombolásban utban áll:
Költő az legyen, mi népe, —
Mert kivágyni: kész halál.«

Másképp: a nagy nép költője büntetlenül kívánhatja idegenben terjesztetni műveit, de a magyarhoz hasonló kis nemzet költője veszve van, ha arra törekszik, hogy a külföldet is meghódítsa. Arany felfogása szerint a költő megszűnik nemzeti lenni, mihelyt külföldi sikert akar. Úgy látszik u. i., véleménye szerint némely költőnk e hódítás érdekében mond le a nemzeti jellegről s dalol »puszta elvont ideállal«. Ez értelmezés helyességét erősíti az is, hogy a költemény első fogalmazásában a kozmopolita költőt megvetően »kozmpolita cigány«-nak nevezi², azaz olyan valakinek, aki bárkinek kész a fülébe húzni.

*A szerkesztőség több lényeges kérdésben nem ért egyet Komlós Aladár cikkével, de a tanulmányt, problémafelvetése és anyaga alapján alkalmasnak tartja, hogy egy vita kiindulópontja legyen. Szerk.

¹ Az egyetlen eddigi kísérlet irodalmunk ez egyik legnagyobb jelentőségű elvi vitá-

² Arany *Összes művei*, I. 540. I. 1951.

Súlyosan félreértene ugyanis Aranyt vagy Gyulait, aki feltételezné róluk, hogy kozmopolitizmus-ellenségük a külföldtől való tanulás tilalmát jelentette. Ily szándék távol állt tőlük. Volt korukban egy ilyen parlagi irányzat, de ezzel ők éppúgy szembeszálltak, mint a kozmopolitizmussal. Ez irány hívei a szellemi restséget és versenyképtelenségük érzését minden külföldi kultúra ostromba megvetésébe bujtatták, s az elzárkózást hazafias kötelességnek hirdették. Arany viszont a világirodalom egyik legalaposabb ismerője volt, s nemcsak ismeretei szaporításáért, kíváncsiságból vagy gyönyörűségéből olvasott, hanem azért is, hogy amit lát, a maga művében felhasználja; Gyulai is szép műveltséggel rendelkezett a nagy idegen litteratúrákban; az általuk vezetett Kisfaludy Társaság elnöki beszédei s könyvkiadási gyakorlata is igazolják, hogy egyenesen feladatuknak tartották a nyugati klasszikusok átültetését nyelvünkbe, s mikor Hermann Ottó 1889. május 21-én parlamenti beszédében kifogásolja, hogy a tudományt nálunk idegen és arisztokrata szellemben művelik, Péterfy Jenő — alighanem Gyulai sugalmazására — a Budapesti Szemlében síkraszáll a szellemi védővám ellen. Arany és Gyulai nem ítéli el tehát az idegenben járást, ha tanulást jelent és a tanultaknak magyarrá asszimilálását; de elítéli, ha rúgója a magyar világ megvetése s az idegenbe olvadás vágya. Azaz Arany szerint: Helyes nyugatra mennünk, ha onnan zsákmánnyal akarunk visszatérni; de átok arra, aki sóvárogva les ki az idegenbe és szeretne otthagadni.

Mindez rendben is volna, senkinek sem lehet szava ellene, hiszen valóban nem ítéltető el eléggé az a költő, aki nagyravágyásból vagy gyávaságból elhagyja fenyegetett nemzetét; bajosan is képzelhető író, aki ezt kétségbevonhatná. Ha azonban a költeményt ama történelmi körülmények közé helyezzük, amelyek közt született, s megkeressük, milyen jelenségekkel szemben íródott, azaz mire szolgált, s mit jelentett a maga idején: a kérdés elveszti egyszerűségét és egy csomó probléma merül fel körülötte.

Arany ellenszenve az oly költővel szemben, aki hazáján túl keresi hazáját, nem most szólal meg először. Már 1851-ben »A költő hazája« című verse szerint a költőnek »egy — csak egy hazája van«, s ez addig terül, míg énekét értő nép veszi körül. A vers arra vall, hogy Arany 1851-ben is látni vélt magyar költőket, akik szülőföldjük helyett a glóbuszt tekintették hazájuknak. 1860-ban már a »kozmpolitita« szó is felmerül nála. Prinz von Wittgenstein »Hadshi-Jurt« című csecsenc-eposzáról szóló bírálatában ugyanis ezt írja az egykorú német irodalomról: »Ha látom, miként rohan a kozmpolitita faj a világ négy sarka felé, a tigrisek és cethalak honába, miként telepszik meg egy karcsú palma legyezője alá, majd az ellátatlan praerik embernyi magas fűvében, vagyis, igazábban szólva, hogyan temetkezik utazási nép- és földirati könyvek tetemes foliantjai közé, hogy a költészetben valami újat, érdekest, csiklandót (piquant), valami »nie da gewesen«-t állítson elő, s az ihlet hiányát kelmeiséggel, az emberi természet igazi hű festéseit a flamingó és kajdács színeivel, a cselekmény, alakok domborúságát lapos tájképekkel, az alkotás erejét gygasi erőlködéssel pótolja: nem irigylem hódításait.«³

De Arany költeményének történelmi jelentőségét, sőt a jelentését is csak akkor érthetjük meg igazán, ha tudjuk, kiket támad és miért. Minél messzebb távolodtunk azonban a vers születésétől, annál alaposabban félreértették. Úgy látszik, a költemény vágásának irányát már a kortársak is különbözőképp fogták fel; mint látni fogjuk, Gyulai és Beöthy Zsolt már 78-ban eltérően értelmezték. Nem felel a kérdésre Voinovich részletes Arany-életrajza sem. Pedig e vers harcos vers, s egy harc értelmét csak akkor látjuk tisztán, ha tudjuk, kik ellen irányul. Egyetlen kísérlet történt csak a vers, illetve egy mozzanata létrejöttének magyarázatára: Tóth Béla »Arany párisi cenzora« címen azt a feltevést kockáztatta meg, hogy a »Légy te két világ csodája« kifejezés kesernyésen dacos büszkeségét Saint René Taillandier-nak a Revue des deux Mondes-ban 1860-ban La poésie hongroise au 19.-e siècle című tanulmánya fakasztotta, amely kedvezőtlenül ítélte meg a költőt.⁴ Egy új középiskolai tankönyvünk meg éppen, a Revue tanulmányát egyáltalán nem, Tóth Béla cikkét is alkalmasint csak hallomásból ismerve, már így magyarázza a költeményt: »Egy francia folyóirat kifogásolta, hogy Arany költeményei túlságosan magyarosak s ezért nem tudnak

jának vizsgálatára tudomásom szerint »A kozmpolitita költészet pöre« című cikkem a Magyarok 1948. szeptemberi számában. Azóta talált új adatok és szempontok fényében azonban világosabban látom a kérdést, s ezért, tekintettel fontosságára, helyet kértem új megtagyálására.

³ *Összes Művei*, 1204-5. 1.

⁴ *Széphalom*, 1929.

Nyugaton hírnevet szerezni.⁵ Idétlen és sértő feltevés! Arany azért támadta volna a kozmopolitizmust és vádolta hazaárulással szinte az egész fiatal magyar irónemzedéket, mert tizenhét évvel azelőtt őt a magyarossága miatt kisebbitette egy francia folyóirat? Ha elolvassuk a szóbanforgó francia tanulmányt, kiderül, hogy a tankönyv szerzői csak messziről hallottak róla harangozni. A francia író ugyanis (aki Kertbeny fordításából ismerte irodalmunkat), valóban azt állítja, hogy Magyarországon van egy nemzeti érzésű és egy kozmopolita jellegű írócsoport, de a kettő közül az előbbit és köztük Aranyt ítéli rokonszenvesebbnek:

«Il y a — comme on l'affirme — folytatja — deux groupes d'écrivains en Hongrie, les écrivains cosmopolites (on leur a donné ce nom) qui abusent des importations étrangères et les écrivains nationaux, religieusement fidèles à l'esprit et aux règles de leur langue, ce sont ces derniers sans nul doute qu'on doit encourager». Ha Garayt mégis Arany fölé helyezi, csak azért teszi, mert »Az Obsitos« költőjét tehetségesebbnek, sőt — magyarabbnak véli Aranynál (akinek »Murány ostroma« című költeményét például azért ítéli el, mert közönséges nemzetárulást dicsőít). A tankönyv egyébként nem teljes szabátossággal idézi Aranyt, hanem a vershez mellékelt kísérőlevelét is: »Arany, saját szavai szerint, a nemzeties költészet utolsó mohikánja«. Mint látni fogjuk, Arany a verset kísérő levelében félreérthetetlenül a népnemzeti irányról beszél.

Arany gondolatait érdekesen világítja meg az a kísérőlevél, amellyel a verset a Fővárosi Lapok szerkesztőjének, Vadnai Károlynak elküldte. E levél csak a költő halála után, 1882. október 27-én az Egyetértésben látott napvilágot, s Arany-kiadásaink eddig elmulasztották közölni. Fő részeiben így hangzik: »Ez a versecske szintén mult nyári termés; megvolt hát már, mikor tőlem b. lapja számára költeményt kért, de nem adtam oda, mert akkori „diadalaim“ közepette⁶ nem akartam oly hangot hallatni, melyet az érdeklettek kihívónak, támadónak vehettek volna. Ön látni fogja, hogy nincs benne semmi támadás senki ellen, csak egy lelkemből önként felszakadt fájdalmas szózat, annak láttára, hogy újabb költőink a népnemzeti nyomokat kerülve kerülni látszanak s bizonyos kozmopolitásban tetszelegnek. Azt hittem, hogy a költészet nemzetisége mellett kötelesség s legillőbb felszólalni nekem, ki még ez irány utolsó Mohikánjaként a földön járok«.

Kik voltak ezek az »újabb költőink? Nyomukra vezet Reviczky Gyula egyik legjobb barátjának, Koroda Pálnak cikke, aki ugyanis, mintha lelkiismerete nem hagyná nyugodni, egy teljes félszázaddal később, 1929-ben visszatér a költemény születési körülményeire, s bár senkisémet vádolja, tisztázni akarja magát és barátait. Cikke szerint⁷ a költemény félreértésből született, amelyet Arany környezetének — Koroda szerint bizonyára főképp az akkori fiatalok béte noire-jának, Gyulainak — áskálódásai okoztak, de amelyben ők maguk merőben ártatlanok voltak. Aranyt, írja, azok »akik ez időben legtöbbet érintkeztek vele, rábírták, hogy a kozmopolita költészetéről verset írjon«. Korodának, aki 78-ban meglátogatta őt, elmondta, hogyan igyekeztek őt a legifjabb nemzedéktől elriasztani. »Ingerelték Arany Jánost, mintha a legifjabb írók mindannyian ellene lázadtak volna.« Pedig »ő voltaképp csak fiának, Arany Lászlónak műveit ismeri. A „Kozmopolita költészet“ című vers magyarázataul említette, hogyan feketítették előtte az új költőket, kiket Titán Laciknak csúfoltak. Ráfogták az új költőkre, hogy megvetik a magyar fajt, a magyar nemzetet, holott ezek magyar őseikkel büszkélkedtek.«⁸ Lehetséges, hogy Koroda emlékezetében a letelt félszázad alatt egy és más elhomályosult. De emlékeinek megbízhatósága emelkedik szemünkben, ha meggondoljuk, hogy a fontos tárgyú beszélgetést a fiatal költő a csodált Arany Jánossal folytatta, utóbb bizonyosan sokszor megbeszélte barátaival, s így az mélyen lelkébe vésődhetett. Így a közlés velejét, hogy Aranyt valami személyes megbántottság is fűthette a vers megírásakor, a valósággal egyezőnek tekinthetjük. Mindenesetre feltűnő, hogy Koroda beszélgetése Arannyal kizárólag a »Kozmopolita költészet« s a költőnek a fiatalokhoz való viszonya körül forog; egyenesen úgy látszik, mintha látogatásának épp e kérdés tisztázása lett volna a célja.

Arany kísérőlevele és Koroda cikke tehát egyaránt kimondja, illetve sejteti, amiről a vers hallgat: Arany a nemzet létét csak a népnemzeti iskola fennmaradásával látja biztosítotttnak.

Ha már most azt a kérdést vetjük fel, kik lehettek az írók, akik 1877 táján elszakadtak a népnemzeti iránytól, az útbaigazítást Arany egyik legjobb barátjának, Gyulai Pálnak

⁵ Barta János stb. *Magyar irodalomtörténet az ált. gimn.-ok számára* II. rész, 1951 276. 1.

⁶ Célzás az Őszikék sikerére.

⁷ *Irodalmi körforgás*, Nyugat, 1929.

⁸ *Irodalmi körforgás*, Nyugat, 1929.

egy bírálatából kapjuk meg, amely 1877 őszén jelent meg a Budapesti Szemlében, tehát ugyanabban az időben, 1877 nyarán íródott, mint a költemény, s feltehető, hogy épp beszélgetéseik alapján. A bírálat szerint »Koroda Pál költői beszéleyeit talán említenünk sem kellene, a mellőzés volna a legillőbb bírálat, de mégis szólnunk kell róla, mert mutatják, hogy ifjabb költőink mindinkább csatlakoznak ahhoz az irányhoz, amely költőinknek legújabb betegsége. Líránk már nem szívja többé táplálékát a népnemzeti elem hagyományos földjéből, drámai és elbeszélő költészetünk nem igen veszi többé tárgyait a magyar társadalom multjából és jelenéből, hanem bekalandozva a világ minden részét, idegen nemzetekhez fordul.«⁹ Gyulai itt ugyanazt az írói eljárást pellengérezte ki, amelyet Arany, csak nevet nem ad még neki. S nehogy a legkisebb kétségünk lehessen arról, hogy mindketten ugyanazt az irányt veszik célba, Gyulai 1879. február 10-én Szigligetiről mondott emlékbeszédében újból szembefordul vele: »Most mintha bizonyos kozmopolita szellem kezdené megszállni drámaíróinkat. Elfordulnak nemzetünk történetétől, s a magyar társadalom helyett. . .« Végül fejtegetéseit Arany »Kozmopolita költészet«-éből vett idézettel támasztja meg. Ez a beszéd, mely a versre hivatkozva, a költő barátja ajkáról még Arany életében hangzott el, egymagában is kétségtelenné teszi, hogy Arany ugyanazt az eljárást bélyegzi meg a kozmopolita szóval, amit Gyulai: a költött idegen világ ábrázolását.

S Gyulai kritikáit forgatva, azt is egészen pontosan megállapíthatjuk, kik a kérdéses írók: 1878-ban »Csiky Gergely újabb színművei« című tanulmányában így ír: »A vígjáték Spanyolországban történik. Amióta Rákosi és Dóczi felfedezték Spanyolországot, vígjátékíróink örömezt vándorolnak e szép országba, ahol minden lehetetlenség megtörténhetik.«¹⁰ 1880-ban pedig »Bartók Lajos Legszebb-je és Csiky Proletárok-jai« címen fejtegeti: »Bartók egészen azon irányhoz csatlakozik, amelyet ezelőtt néhány évvel Rákosi és Dóczi kezdeményeztek, melyet már-már magát túléltnek hittünk, Csiky ellenben, aki első művét szintén e szellemben írta, legújabb művében háttal fordított a költött görög és spanyol világ képtelen meséinek s a magyar társadalom rajzához fordult. Gyulai nem vonja kétségbe a drámaíró azon jogát, hogy olykor a görög, római s az újabb történelem tragikái mozzanatait dolgozza fel, csak az ellen tiltakozik, hogy a kivétel szabállyá váljék. »Vajjon tőrjünk-e, hogy mintegy hirdessék drámaíróink: a magyar történelem és társadalom nem nyújt költői anyagot, forduljunk a külföldre, kalandozzuk be Európát s árásszuk el a nemzeti színpadot idegen népek és viszonyaik rajzaival?«¹¹ S ezek a művek még csak nem is történeti vagy mondai hagyományon alapulnak, hanem a képzelet szabad szülöttei, amelyeket szerzőink egyszerűen idegen környezetbe helyeznek át.¹² Ilyen művek Rákosi Jenőtől a Szerellem iskolája (1873), Dóczi Csók-ja (1871), Csiky Jósát-a (1875), Bartók Legszebb-je (1880), Csiky Az ellenállhatatlan (1878), Somló Sándor Gorgo (1878) c. darabjai. Most már pontosan megjelölhetjük tehát, kik keltették föl Arany és Gyulai aggodalmát és nehezítését: azok az íróink, akiknek Beöthy később az »újromantikusok« nevet adta: Rákosi Jenő, Dóczi Lajos, Csiky Gergely, Bartók Lajos és Koroda Pál. Arany büszkén állítja magát szembe velük: ». . . Hogy magyaros irományom S hazám földén túl se jár. Föltevésünk helyességét bizonyítja, hogy az újromantikusok magukra is vették a támadást. Rákosi Jenő Toldy Istvánról szóló nekrológiájában ugyanis kimondja: »Sokszor hangzik fel a panasz, hogy íróink, kivált akik színpadok számára dolgoznak (én húztam alá, K. A.), más országokba, idegen társadalomba, mesék világába és képzelt birodalmakba mennek anyagért, s mindenre kiterjed tárgykereső szemök figyelme, csak azt nem látják meg, ami legközelebb van hozzájuk: a maguk hazáját, saját társadalmunkat, önnön bajainkat s a kérdéseket, melyek minket égetnek«. Ő maga is »ama szerencsétlenek közé tartozik, fűzi hozzá, akik nem arról írnak, ami másnak tetszik, s érte egész súlya nehezedik vállamra az idézett megrovásnak«. S a váddal szemben csak azzal a felszínes érvvel védekezünk, hogy »az író azt a tárgyat írja meg, amely vonzza, amely izgatja.«¹³

Az újromantikus író olykor valóban kitért természetes feladata: a nemzet életének ábrázolása elől, s ezért megérdemelte Gyulai gáncsát; más kérdés, nem ütött-e mégis nagyob-

⁹ *Újabb költői beszéleyeink*, Budapesti Szemle, 1877 szept.-okt.

¹⁰ *Dramaturgiai dolgozatok*, II. 405. l.

¹¹ *Dramaturgiai dolgozatok*, II. 474. l.

¹² Gyulai 1880-ban »Bartók Legszebbje és Csiky Proletárok«-jai c. cikkében (*Dramaturgiai dolgozatok*, II. 476. l.) utal rá, hogy erős szemrehányásokat kapott a magyar társadalom rajzának követelése miatt. E szemrehányó cikkeket eddig, sajnos, nem sikerült megtalálnom.

¹³ *A Kisfaludy Társaság Évlapjai*, 1881.

bat Arany a kelletnél, mikor ingerültségében és felháborodásában mindjárt az újromantikusok nemzethűségét is kétségbevonta.¹⁴

De Koroda cikke sejteti, hogy Arany nemcsak az újromantikusokra célzott, hanem Reviczkyre és körére is. Így tartja az irodalmi köztudat is, alighanem azért, mert Reviczky vette fel közismert versében az odadobott kesztyűt. Ma már nem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni, mennyi alapja van e közfelfogásnak. Mindenesetre figyelmet érdemel azonban, hogy a Gyulaira következő nemzedék vezető irodalompolitikusa, Rákosi Jenő sógora, *Beöthy Zsolt* némileg módosítva a harci taktikát, »A magyar nemzeti irodalom ismertetése« című 1878-ban megjelent könyvében hírlapírókat megszegyenítő fürgeséggel átvessi a vádat, de — az újromantikus Rákosiék helyett a lírikusok ellen fordítja. »Legújabbban, legifjabb költőinknél ismét új irányba látszik tévedni a magyar líra«, írja. »Csupán csak nyelvére nézve marad annyira, amennyire magyar, érzése, felfogása, formái mind idegenek. Külföldi példáinak hatását nem törekszik a nemzeti szellemnek némi nyomával adni vissza. Az érzés, melyből e költészet fakad, a panaszos, a tétlen, nyögő világfájdalom. Ez hatja át kevés kivétellel mai versíróink legnagyobb részét. Technikai ügyességre vannak jeles verselők közöttük, de költészetük egyetlen magyar eleme, a nyelv is csak egyoldalúan fejlik kezeik között: csengésére, hajlékonyságára; míg erejét, jellemző színeit, gyökerességét elveszteni látszik kezükben. Kozmopolita költészet, mint Arany János nevezte. Beöthy elhallgatja, hogy Arany nem annyira e költőket nevezte kozmopolitáknak, mint inkább néhány drámaíró. Beöthy a szerinte kozmopolita költők közül névszerint egyet említ meg, azt is csak az 1900 utáni kiadásokban: Reviczky Gyulát, aki »a nemzeti szellemmel lazább kapcsolatban áll. Míg a lírikusok elleni vád kiadásról kiadásra bővül, Rákosi Jenőről csak az első kiadásban említi meg, hogy »a nemzeti elem hijján« van, az 1887-es kiadásban már elejti a vádat, s Rákosinak épp a magyarosságát emeli ki, oly szavakkal, mint: »dikciója mindig erős, gyökeresen magyar« és »mint hírlapíró lelkes harcosa a magyar nemzeti eszmének«.

Mivel pedig Arany költeményére Reviczky adta a legismertebb választ (még hozzá versben is, prózában is), azonkívül Beöthy Zsolt rendkívül elterjedt irodalomtörténete is e költőre vonatkoztatta Arany vádját, irodalmi köztudatunk hagyománya szerint a költemény ellene íródott. Helyes-e ez a hagyomány? Ma már csak feltevéseink lehetnek arról, volt-e valóban s ha volt, mi volt a szerepe Reviczkynek a költemény megszületésében. Ha tudjuk, hogy Reviczky 1877-ben huszonegy éves ifjú volt, akinek addig mindössze néhány verse és cikke jelent meg, s a pesti irodalmi életben annyira nem aratott sikert, hogy még korrektori állását is elveszítve, Dentára kényszerült volt nevelőnek, legalább is különösnek tetszhetik, hogy a tekintély olimposzán álló Arany János ellene, a szegény fiatal költő ellen vonultatta volna fel legsúlyosabb mennyköveit. E feltevésnek némileg ellene mond az is, hogy Reviczky, válaszából kitetszőleg, nem vette magára a támadást: az teljesen elvi síkon mozog, egy olyan ember hangján, aki személyében nincs érintve.

S a különös feltevést, legalább is olyan módosításban, hogy az újromantikusokon kívül ellene is irányult a nagy költő haragja, mégsem lehet teljesen elutasítani. Reviczky, ha tudomásunk szerint nem is jutott a zárkózott költő színe elé, már poszsonyi gimnazista korában küldött verseiből Aranynak; 1874-ben gondolkodó főre valló érdekes cikkben méltatta Arany humorát, 1877. ápr. 25-én pedig Győry Vilmos felolvassa egyik versét a Kisaludy társaságban,¹⁵ ami természetesen nem történhetett Arany tudta nélkül. Könnyen lehetséges, hogy e felolvasás alkalmából erősebben Reviczkyre irányult a figyelem, s akkor a fiatal költőnek és barátainak, Koroda Pálnak és az izgága Gáspár Imrénének egyes szavai esetleg eltorzulva személyére sértő formában juthattak Arany fülébe.¹⁶ Hiszen köztudomású, hogy ez a baráti társaság, bár magát Aranyt a legnagyobb mértékben tisztelte, az ügynevezett népnemzeti irányt ellenszenvvel nézte, s a maga általános emberit hangsúlyozó irányával kívánta felváltani. Arany értesülhetett arról is, hogy Reviczky a *Toldi* csodás nyelvétől eltekintve alsóbbrendű alkotásnak tartotta.¹⁷ Az is tagadhatatlan, hogy a »kozmo-

¹⁴ *Voinovich Géza* Arany műveinek kritikai kiadásának jegyzeteiben (1.540. 1. 1951) most már szintén az újromantikusokra vonatkoztatja e verset. Örülök, hogy Arany e kitűnő ismerője egy véleményre jutott velem, sajnálom azonban, hogy elfeledte megemlíteni felfogásának forrásait. Azért sajnálatos ez, mert feltevésem, a *Voinovich*-jegyzet természeteszerű lapidáris stílusa következtében is, elveszti feltevésjellegét, s kétséget nem tűrő ténymegállapításnak látszik. Pedig, mint a továbbiakban ki fog derülni, egykori kombinációmát ma már egyoldalúnak tartom.

¹⁵ Kéký L. A Kisaludy Társaság története, 158. 1.

¹⁶ Egyébként Reviczky csak hónapokkal a költemény megírása után, 1877. szept. 14-én költözik vissza Dentáról Pestre.

¹⁷ *Paulovits: Reviczky Gyula*, 152. 1.

polita költő» Arany-megrajzolta néhány vonása épp Reviczky-n megtalálható: megvan benne a szertelen dicsőségvágy, a magyar művelődési viszonyok megvetése, a világ meghódítására törekvés. Így 1876-ban, mikor tervezett verseskötetét nem talál előfizetőt, ezt írja egy levélben: »A mi közönségünk indolenciája, műveletlensége, ostobasága ellen nem lehet küzdeni. De mi, az új nemzedék, tehetnénk mégis valamit. Becsempészhetnők irodalmunkat a külföldre, ezzel kellene megismertetnünk, megkedveltetnünk.«¹⁸ E célból Magyar-nemzeti Poesie címen ki akar adni egy kötet magyar verset a maga fordításában. A szándék persze tiszteltetendő s nemzeti szempontból sem kifogásolható, de a magyar közönséget ócsárló s a külföld meghódítását ajánló indokolás mégis Arany versére emlékeztet: »Kisszerű az oly dicsőség, Amit a szomszéd se sejt«, stb. Reviczky azt is fennen hangoztatta, hogy erőt érez magában az egész emberiség meghódítására;¹⁹ nagyon fiatal korában német költő akar lenni, 1877-ben a »Dichterstimmen aus Österreich-Ungarn« című bécsi folyóiratban meg is jelent két német verse. Így, ha akarta valaki, könnyen megrágalmazhatta őt — csak azt kellett elhallgatni, vagy nem tudni róla, hogy 1874 novemberében, tehát tizenkilenc éves kora óta nem írt német verset többé s az addig írottak túlnyomó részét is megsemmisítette.²⁰ Nem lehetetlen tehát, hogy a »Légy ha bírsz, te világgöltő« sor s a vele kezdődő versszak valóban Reviczkynek valamelyik kijelentésére utal s vele vitaközi.

Sekély felfogása volna azonban Arany-nak és költeményének, ha csak a mor-dott irodalmi nézeteltéréseket látnók a háttérben. Voltaképp e nézeteltéréseknek is az egykorú társadalmi helyzet adott jelentőséget.

Arany ideges türelmetlenségének megértéséhez először is tudnunk kell, hogy az ő korában még fennállt művelt osztályaink elmagyartalanodásának veszélye, mivel arisztokráciánk és polgárságunk még nem vált magyarrá; azonkívül elég nagy számban akadtak olyan íróink, akik egyforma könnyedséggel írtak magyarul és németül, s így nyitva volt előttük az osztrák sajtó s azon át a világ. Talán még fontosabb körülmény, amelyre a verssel foglalkozók eddig szintén nem gondoltak, hogy az orosz cár 1877 áprilisában indította meg a Balkánon a törökellenes háborút, ez pedig nagymértékben nyugtalanította a magyar közvéleményt, mert általános volt a félelem, hogy a cári terjeszkedés megerősíti a szláv nemzetiségek elszakadási törekvéseit s Magyarország széthullását eredményezheti; ez az izgalom váltotta ki Arany-ból 1877-ben »A Plevnánál« c. költeményét is. Arany szava a »kivágyás«-ról ebben az összefüggésben válik csak érthetővé.

Összefoglalva: a magyar társadalom egykori művelődési jellege és a nagyhatalmak fenyegető terjeszkedése indokoltá teszik Arany hazafias nyugtalanságát. A történelmi helyzet olyan volt, hogy amennyiben költőink — akiknek a nemzet őrzése volna egyik főfeladatuk — kozmopolita magatartást tanúsítanak, ezzel valóban veszélyeztetik a magyarság fennmaradását. Arany helyesen tette, hogy a válságos időben figyelmeztetett a költészet nemzeti feladataira. Más kérdés, hogy egykorú fiatal költőink a népnemzetitől való elfordulásukat okot adtak-e a súlyos vádra, amelyet Arany ellenük emelt.

Tudom, a mondottak után is marad homály az eddig oly világosnak vélt költemény célpontja, mondanivalója és iratásának alkalmi körülményei, homály, amelyet teljesen eloszlatni, a jövőben is aligha fog sikerülni. Annyi mégis megállapítható, hogy Arany haragjának legmélyebb forrása, hogy úgy véli: a fiatal költők nem állanak ellen az idegen hatalmak terjeszkedésének, sőt színtelen elvontságukkal, nemzet-megvetésükkel és szertelen érvényesülési vágyukból fakadó »kivágyásukkal« még megkönnyítik azt. Fokozta ingerültségét, amit barátaitól hallott: hogy a fiatal írók elfordultak a népnemzeti iránytól. Így írta, a kérdéses írókat csak kevéssé ismerve, »Kozmopolita költészet« című versét, mely tehát némileg a sötétbe lövi ki nyilait a föltételezett ellenségre. Ez az oka, hogy oly nehéz célzásainak tárgyát felfedezni. Nyilai mégis találtak, s akadtak írók, akik (habár talán nem rájuk vonatkozott a vers) szembeszálltak felfogásával.

II.

Arany aligha tehet róla, hogy verse után azonnal megindul a hallali. Gyulai idézett kritikája ugyan már 1877-ben elítéli, hogy irodalmunk idegenből veszi tárgyát, de csak 1879 február 10-én, Szigligetiről mondott emlékbeszédében s épp Arany költeményét idézve, süti íróinkra a kozmopolitizmus bélyegét. Beöthynek annyira tetszik a szó, hogy mint már mondottuk, meg sem várja, míg a nyomdafesték megszárad Arany költeményén, már 1878-

¹⁸ Paulovits I.: *Reviczky Gy.*, 82. 1.

¹⁹ U. o. 90. 1.

²⁰ Farkas Gy.: *Reviczky's deutsche Dichtungen*, Graggers Gedenkbuch.

ban ezzel bélyegzi meg új költőinket. Még a Petőfi Társaság is, amelyet pedig némelyek ellenzéki csoportfősülésnek vélnék, csatlakozik a divatos áramlathoz. Alelnöke, az üres epigon verselő Komócsy József rögtön versben visszhangozza Arany költeményét,²¹ 1882-ben meg a Társaság titkára, Szana Tamás²² panaszkodik, már Aranytól eltérő értelemben használva a szót, új irodalmunk kozmopolita jellege és az idegen termékek beáramlása miatt. Szana Tamáshoz intézett nyílt levelében maga *Kossuth Lajos* is hozzászól a kérdéshez, bölcs udvariassággal mérésével a kozmopolita boszorkány-égetést: reméli, fejtegeti, hogy Szana nem akar elzárkózni az idegen irodalom színe-javának átültetésétől; ezzel túllőne a célon. Meg kell őriznünk nemzeti jellegünket, de európai színvonalra kell törekednünk. Ezért meg kell változtatnunk, mit fordítunk le, s óvakodnunk kell a pornográfiától és a naturalista iránytól.

Nem tűnt fel irodalomtörténészeinknek, hogy Reviczkyék igen későn, 1885-ben, tehát 7 év múlva veszik fel csak az odadobott kesztyűt. A dolog magyarázata részben az lehet, hogy 78-ban fiatal kezdők még, akik egy Arany-ellenes vitára nem kaptak volna fórumot (Reviczky 23, Koroda és Komjáthy meg éppen 20 éves), s csak most elég erősek arra, hogy elfogadják a kihívást. Most nem csak idősebbek és tekintélyesebbek, többen is vannak: egy egész érett írónemzedék áll szemben a népnemzetiekkel. De része lehetett a késő válaszban még valaminek: csak későn jöttek rá, hogy a verssel egy végláthatatlan és egyre elmérgesedő hadjárat indult meg, s annak éle, részben az újromantika megszűnése, részben Beöthy taktikája következtében most már egyenesen ellenük irányul. 1885-ben hát ellentámadásba mennek át. Mind az ő-ellenfélnek, Aranynak válasznak, mint aki legpregnansabban fogalmazta meg a vádat s akinek szavaira Gyulai is, Beöthy is, mint afféle kúriai ítéletre, hivatkoznak. *Reviczky* »Arany Jánosnak, Válaszul Cosmopolita költészet című versére«²³ című költeményben és »Cosmopoliticus irány a költészetben« c. cikkben felel a támadásokra. Arany legfőbb vádjaira azonban nem is válaszol. Így arra, hogy némely magyar költő a külföld meghódítása kedvéért kész elhagyni nemzete »szent zászlaját«, meg arra, hogy megvetik fajukat és a nemzeti bélyeget. E vádaknak nyilván annyira nem látta alapját, hogy fölöslegesnek érezte válaszolni rájuk. Elintézi azzal a két sorral: »Én is áldom azt a bölcsőt, Mely magyarrá ringatott«. Csak azt a nézetet utasítja vissza, »hogy világköltőt csak nagy népek produkáljanak, a kisebbek poézisében pedig csak nemzetiséget keressünk«. Az általános emberi mellett száll síkra. Felfogása, hogy szép, szent, drága ugyan a pusztán nemzeti ének is, de még szebb az, amely általános emberi, s Aranyt sem pusztán nemzeti tartalma tette nagygyá, hanem műveinek egyetemes eszmei tartalma.

Ha azonban a verset és 1885-ben »Cosmopoliticus irány a költészetben« címen megjelent cikkét²⁴ összehasonlítjuk, észre vesszük, hogy a kettőnek álláspontja közt lényeges eltérés van. Míg a versben Homér, Hamlet, Bolond Istók, Don Quijote, Faust, Molière, Harpagon, Alcest, Horác mind azt példázza, hogy a nagy alkotások valamennyi nemzeté, »Általános eszme, érzés Nagy, ha nem is nemzeti«, — a cikkben, ellenkezőleg, ugyanezen alkotások már annak bizonyítására szolgálnak, hogy a nagy költészetben mindig ott-van »saját népének jellege, korának és nemzetének zománca«. A vers is elismeri ugyan, hogy »Szép az ének, szent az ének, Drága kincs, ha nemzeti.« ám hozzátézi: »De a legszebb dal örökké Általános, emberi«. Majd így folytatja: »Az igazság egy lehet csak Valamennyi nyelveken,« és: »A világ nyelvét beszéli Molière, a francia Harpagon, Alcest s a többi Csupa kozmopolita«. Amiből látnivaló, hogy kozmopolita annyit jelent számára, mint általános emberi. A cikkben már más a felfogása. Itt már azt fejtegeti: hogy »mint minden éghajlatnak megvan speciális növényi és állatvilága, úgy van minden népnek és kornak külön poézise«. E lényeges eltérés arra vall, hogy a vers jóval korábban íródhatott, mint a cikk, feltehetőleg mindjárt 78-ban, azonnali válaszul Arany költeményére. Reviczky verséből azt is levonhatjuk, hogy Arany értesülése nem volt egészen alaptalan; akár őt vette célba Arany költeménye, akár nem, a költeményben adott haragos torzkép némileg emlékeztet a fiatal poétára.

Hiszen még a cikk is, bár közeledik a költészet nemzeti felfogásához, még mindig egy súlyos fenntartással él: már elismeri ugyan, hogy a nagy költő önkénytelenül mindig nemzeti, mégis különbséget tesz ez önkéntelen nemzeti jelleg és a hazafias tendencia közt, s azt vallja, hogy a nagy költők »nem igen követtek hazafias tendenciákat«. Ezért — bár tanácsos ismert hazai tárgyakat dolgozni fel, de — nem szabad megtiltanunk azt sem, hogy a költő idegenből

²¹ *Fővárosi Lapok*, 1878. júl. 5.

²² *Koszorú*, 1882.

²³ A költemény Arany verséne azonnali visszhangja lehetett; de a költő nem vette fel egyetlen kótetébe sem, életében valószínűleg nem is jelent meg s csak a halála után, a Koroda-szerkesztette *Összes költeményei*-ben (1902) látott először napvilágot.

²⁴ *Szemle*, 1885. 18. 3.

vegye tárgyát. »Ennyiben tehát van helye a kozmopolitikus költészetnek és annyiban is, hogy a költészet, főleg a modern költészet lehető általánosságban mozog, mindnyájunkkal közös emberi eszméket és érzelmeket zeng.« »Nana, bármennyire francia, a világ rimája; Leopardi költészete sem pusztán az olasz, hanem minden szenvedő lélek fájdalmas sóhaja.« Ezért »Az a nézetet, hogy világköltőt csak nagy népek produkáljanak, a kisebbek poézisében pedig csak nemzetiséget keressünk, még a nagy Aranytól sem fogadom el.« S azzal a kétségbevonhatatlan igazsággal fejezi be cikkét, hogy »A legnagyobb költők a legnemzetiebbek, de egyúttal a legemberiebbek, legáltalánosabbak«.

Reviczky tehát a versben még kétségbevonja, hogy az általános emberinek, ha művészi, feltétlenül nemzeti jellege is van, a cikkben ezt már elismeri, csak a hazafias tendencia kötelező voltát vonja kétségbe. Közös viszont a versben és a cikkben annak a követelésnek hangoztatása Arannyal szemben, hogy a művészi alkotás tartalma ne csak egy nemzet, hanem az egész emberiség számára érthető legyen, azaz általános emberit fejezzen ki. Ez a követelés egyike Reviczky alapeszméinek, s amikor ezt, mint a cikkben teszi, a szintén kívánatos s önkéntelenül meg is lévő nemzeti jelleggel összhangban lévőnek hirdeti: felfogását csak helyeselhetjük. Igaz, hogy közben érvelése hevében szembefordul a hazafias költészettel is, a művészetnek, mondván »nem lehet hivatása, hogy vezércikket, politikai szónoklatokat helyettesítsen, s féltő, hogy Reviczky e fogalmazással a művészet azon feladatát is kétségbevonja, hogy részt vegyen népe harcaiban. Szerencsére e tanításnak Reviczky gyakorlata ellent mondott. De épp ez a bizonyítéka, hogy gondolatmenetében nem is ez az igazi mag. Ami igazán fontos volt számára, az tagadása a korlátozott nemzeti- nek, mely nem tud, sőt nem is akar az egész emberiség számára mondani valamit, rövidebb és közérthetőbb fogalmazásban: szembeszállás az úgynevezett népnemzetivel; a hazafias s általában a politikai költészet elítélése nála csak fölösleges áldozat az elméleti következetességnek, az általános emberi követelményéből levont elhibázott következtetés. De vég- eredményben megállapítható, hogy Reviczky e súlyos tévedéseket is tartalmazó két írásban sem volt kozmopolita, hiszen elismeri a nemzeti jelentőségét s fennem vallja a magyar- sághoz tartozását, csak éppen küzd és nem tud megbirkózni a nemzeti és általános emberi látszólagos ellentétének elméleti problémájával.

Ugyancsak 1885-ben Pallos álnéven *Palági Lajos* szerint szigorúan visszautasítja Glüksmann H. (?) és Lenkei Henrik német cikkét, mely szerint költészetünk kozmopolitizmusban szenved. A cikkből látni, mondja *Palági Lajos*, »hogy az urak vagy professzorcskák, vagy pláne Gyulai Pál ájtatos hallgatói. Mert Gyulai, mióta Arany a »Kozmopolita költészet« szót kiejtette, folyton ezen vesszőparipázik s költőinknek szüntelen ezt veti szemére. Kozmopolita költészet alatt pedig az oly költészetet érti, mely a kicsinyes alexandrinus-faragáson túlemelkedve, formában és tartalomban európai színvonalra törekszik, anélkül, hogy kivetkőznék magasságából,»²⁵ tehát azt a költészetet, mely irodalmi jövőnkkel egyértelmű.²⁶

Komjáthy Jenő 1887-ben Reviczkyvel teljesen azonos nézeteket vall. Ő is a nemzeti és általános emberi ellentétéként fogalmazza meg Arannyal való szembenállásuk értelmét »Kritikai szempontok« című tanulmányában: »Szorosabban véve csak a nyelv és forma az ami minden igazi költő műveiben szükségképpen nemzeti: a tárgy nem mindig, a felfogás pedig csak annyiban, amennyiben a nyelv kifejezőmódjával szorosan összefügg, és minden még oly általános, egyénileg bármily önálló felfogás a nyelvhez tapadt, a költőnek fel kell keresnie tehát a nyelv ismeretlen mélységekben rejlő kincseseit, miközben e nyelvet beszélők tömegének gondolat- és érzelemléte észrevétlenül és öntudatlanul körülhálózza őt és elváhatatlanul lelkéhez tapad. Tévednek és haszontalan munkát végeznek, akik ennél többet akarnak és a költő szárnyalatát politikai confessiókkal akarják megkötni s nem- csupán a formában, hanem tartalomban, tárgyban és irányban is a »nemzeti« medrébe szorítani.« »Az újabb nemzedék feladata a magyar irodalmat a nemzeti szűkebb köréből az általános emberi színvonalra emelni, oly gondolatokat hinteni el, melyek magyar formában az egész emberiségnek javára válnak. Nem jelenti ez a nemzeti individualitás feladását, hanem nagyobbdását és nemesbedését.«²⁷ Kétségtelenül veszélyes sorok. Tudnunk kell azonban, hogy Komjáthy csak egy olyan felfogásnak adott hangot bennük, amely a magyar lét látszólagos századvégi biztosítottága tükröződéseként egész akkori költészetünkben érvényesült. Hiszen tudvalévő, hogy 1867 utáni lírákban a hazafias téma időszera- dónak tetszett és sorvadásnak indult. Tudnunk kell azt is, hogy Komjáthy, mint hátramaradt kéziratai elárulják, többet látott a nyelvben, mint pusztán az értelmes emberi érintkezés

²⁵ Nyilvánvalóan sajtóhiba, »magyarságából« helyett.

²⁶ *Koszorú*, 1885 szeptember 6.

²⁷ *Új Nemzedék*, 1887. 129. 1.

eszközét: a nemzet, illetve az emberiség legmélyebb ösztönös felismeréseinek, ősi titkos igazságoknak tárházát. S a legcsattanósabb cáfolata Komjáthy állítólagos kozmopolitizmusának, hogy a gyakorlatban ellentmond az idézett soroknak, jelül, hogy rosszul fogalmazta meg bennük voltaképpen mondanivalóját. Egy fennmaradt kézírata »A Tiszakorszak és az irodalom« c. tanulmányának vázlata u. i. még világosabbá teszi, hogy egyaránt elítélte a nemzeti elzárkózást és az élelmesekek hűtlenségét: »Egyik költő nem akar világköltő (természetesen magyar világköltő) lenni, de a másik azért szívesen lesz osztrák (természetesen osztrák-magyar) költő. Az utóbbi különben igen kedélyesen gondolkodik: igaz ugyan, hogy két dudás meg nem fér egy csárdában, de annál tágasabb két csárda egy dudásnak, így aztán kedvére dudálhat és dudolhat, vígan szedve be kettős tányérján a garasokat.«²⁸ Egy másik kézíratos feljegyzésében elmarasztalja Aranyt, mert szerinte megalkudott a nemzeti függetlenség kérdésében: »A lemondás költészete? Lemondott-e Petőfi? De bezzeg lemondott Arany s a lemondás költészétét követte a magalkuvás politikája.«²⁹

Rudnyánszky Gyula is szembefordul a kozmopolita-ellenes hajszával, pedig mint látni fogjuk, korábban maga is részt vett benne. Egy 1889-ben írt költeményében — talán mert legkésőbb — ő ismeri fel legtisztábban s bátran és élesen kimondja, miről van szó. Felháborodva és sértő hangon utasítja vissza a kozmopolitizmus vádját, de tiltakozik a falusi magyarságra korlátozás ellen, a tárgyválasztás szabadsága és az általános emberi nagyobb horizontja nevében:

»... Ki tán nem durvaszáju,
Kacsaringós vad gyerek
S tárgya nem gém, csorda, vályu:
Nyelved az ellen pereg?
Árvalányhaj és sarkantyú,
Kurta dolmány, nagy fokos:
Ez a nem-korcs, a nem-fattyú?
S erről zengjen a koboz?.....
Míg vonagló szívvel érzem
Egy egész világ baját:
Tán szívem e szenvedésben
Megtagadta már faját?»³⁰

Reviczky, Komjáthy, Palágyi és Rudnyánszky mind vállalja tehát a vádat, hogy kiléptek a népnemzeti köréből, de tagadják, hogy ez kozmopolitizmus volna; elismerik, hogy a nagy költő mindig nemzeti is, de kétségbevonják, hogy le kellene mondania az általános emberiről, sőt az első kettő, helytelenül, azt is tagadja, hogy hazafias érzéseket kell hirdetnie.

Palágyi Menyhért 1885-ben ezt írja: »Új emberek jelentkeznek az irodalmi porondon... s ezek az új emberek új elveket és eszméket képviselnek, amelyek eddig csak azért időztek oly sokáig a felszín alatt, hogy éretten és a jövőndi diadal minden biztosítékával felfegyverkezve lépjenek a meglepett közönség elé. A ziláltság és iránytalanság csak látszat volt, csak lepel, mely alatt a jövőndi csírái kényelmesen és biztosan fejlődtek ki.«³¹ Új irodalomtörténetünk mégis az 1890. évben jelölte meg az új magyar írónemzedék fellépésének időpontját. Látnivaló, hogy ez a határvonás téves: megkésétt a valóságtól. Hiszen az új nemzedék körülbelül 1880-tól készen áll és, mint láttuk, egyre öntudatosabban hirdeti elveit. A 80-as évek Tolnai Lajos működésének virágkora, itt bontakozik ki Reviczky, Komjáthy, Mikszáth, Kiss József, Ábrányi Emil, Csiky, Péterfy, Petelei, Iványi Ödön, Endródi, jelentkezik Bródy Sándor, s a kozmopolita-vita formájában megtörténik már a régi és az új írók tudatos összecsapása is.

III.

Szorosan véve nem tartozik a mi kozmopolita-vitánkhoz, de megítélésében tanulságos lehet, ha tudjuk, mi volt más írók véleménye a kérdésről. Legyen szabad hát zárójelben megjegyeznem, hogy a vitathatatlanul nemzeti érzésű Puskin és Bjelinszkij szinte teljesen ugyanúgy gondolkodott, mint Reviczky és Komjáthy. Puskin például ezt írja: »Egyik kritikuskunk, úgy látszik, azon a véleményen van, hogy népi az, ha az író tárgyát a hazai történelemből meríti; mások a szavak megválasztásában látják a népiességet, s örülnek, ha valaki, aki oroszul ír, orosz kifejezéseket használ. De nehéz volna Shakespeartól meg-

²⁸ Széchényi Könyvtár kézírattára, 1594. Fol. Hung. 76. 1.

²⁹ U. o., 102. l.

³⁰ Magyar Szemle, 1889. 23. sz.

³¹ Koszorú 1885.

tagadni a népiesség elismerését olyan darabokban, mint Othelló, Hamlet, Szeget-szeggel. Vega és Calderon minduntalan elviszi közönségét a világ összes tájai felé, tárgyait olasz novel-lákból, francia *lai*-kból veszi, Ariosto Nagy Károlyt énekli meg és szól francia hősről, a kínai királyleányról is. Racine tragédiáinak ókori tárgyuk van. És mégis nehéz volna elvitatni ezektől az igazi teljes népiség érdemét. Viszont micsoda népiség van a mi Rossiadankban és Petriadankban a neveken kívül? Egy író népisége olyan jeles tulajdonság, amelyet csak a költő honfitársai tudnak teljesen értékelni, — mások számára nem léteznek, sőt még hibának is látszhatnak. A német tudós megütözik Racine hőseinek udvariaskodásain, a francia meg nevet Calderon Coriolanusán, amint párbajra hívja ellenfelét. Pedig mindez a népi jelleg bélyegét viseli. Az éghajlat, a kormányforma, a vallás minden népnek megadja sajátos vonásait, amelyek többé-kevésbé az irodalom tükrében verődnek vissza.³² Bjelinszkij pedig így nyilatkozik: »Annak a költőnek a számára, aki azt akarja, hogy zsenijét mindenütt és mindenki elismerje és ne csak honfitársai ismerjék el, a nemzetiség az első, de nem az egyetlen feltétel: amellett, hogy »nemzeti«, az is szükséges, hogy ugyanakkor az egész világhoz szóljon, azaz műveiben a nemzetiség formája, teste, húsa legyen . . . az általános emberi eszméknek.«³³

IV.

»Kinek volt igaz« a vitában: a »kozmpolita« vagy az »antikozmpolita« frontnak? Azt hisszük, egyiknek sem egészen. Arany szükségtelen egyoldalúsággal állította szembe a nemzeti álláspontot az általános emberivel, s fáj, hogy csak amazt hangsúlyozza (szépen és meggyőzően), de egy szava sincs az utóbbi mellett. Reviczky meg éppen helytelenül tagadta a művészet nemzeti jellegét és feladatát. Arany és Reviczky igazságai féligazságok egymás nélkül. Az a felfogás, amely csak nagy népek fiainak engedélyezi, hogy az emberiség többi része számára is legyen mondanivalójuk, a nemzetnek fojtogatón szűk s aligha helyes értelmezése. S éppoly képtelen Reviczky álláspontja. Vagy a nemzeti színezet talán akadály a nemzetközi megértésnek? Mit érne az a nemzetközi megértés, amelynek előfeltételként a nemzeteknek le kellene mondaniok egyéniségükről, tehát arról, amit meg akarnak értetni? S van-e képtelenebb, mint az a felfogás, mely rajong az emberiségért, de rossznéven veszi, ha a költő az emberi haladásért való küzdelmét mindjárt meg is kezdi, nemzete körében?

S ha Arany — eltekintve egyoldalúságától — helyesen hangoztatja is a költészet nemzeti jellegének és feladatának parancsát, bírói ítéletét semmiesetre sem fogadhatjuk el, mert egy helyes törvény nevében jórészt ártatlanokat ítél el, akikre a törvény nem alkalmazható. Hiszen kész volt a »kozmpolita« bélyegzőt ütni a fiatal írókra, csak mert, állítólag külföldi sikerekre törekedve, idegenből vették egy-egy darabjuk tárgyát s általában szakítottak a népnemzeti hagyományos tárgykörével, a vidéki étellel.

Reviczkyék elmélete (amelyet azonban csak Arany verse megjelenése után hírdettek) valóban tartalmazza ugyan egy kozmpolita jellegű *l'art pour l'art* elemeit. De igazában egyik fiatal költő sem volt kozmpolita. A vád igaztalan a »kozmpolitizmus« mellett már korábban lándsát törő Endrődi Sándorral, a »Kuruc nóták« költőjével, a fiatalon internacionalizmusra hajló Ábrányi Emillel, a népszerű márciusi ódák poétájával s az ujromantikuskokkal: a negyvennyolcas Bartók Lajossal, sőt még az egyébként sok mindenben bűnös Rákosi Jenővel szemben is. Maga Reviczky és Komjáthy némileg úgy élnek a köztudatban, mint holmi elvont általános embernek költői. E kép nyilván vitairataik nyomán keletkezett. De e vitairatok nemcsak a szóbanforgó kérdést, hanem törekvéseik lényegét is egyoldalúan fogalmazzák meg, s így helytelen volna, ha pusztán azok alapján alkotnánk képet róluk. Révai József tökéletes szabatos-sággal állapította meg Reviczkyről, hogy: »a néptől idegen kozmpolitizmus lejtőjére jutott.« S félreérti Révait, aki egy árnyalattal is többet olvas bele szavaiba, mint amit mond, aki azt hiszi, hogy Révai kozmpolitának tartja a költőt. Nem, a kifejezést szószerint kell vennünk: Reviczky csak a kozmpolitizmus lejtőjéig jutott. S hozzátehetjük, hogy megállt a lejtőn, sőt visszafordult róla. Mert nem ette oly forrón, mint ahogy főzte. Révai József tömör meghatározása szerint »A kozmpolitizmus a humanista gondolat nagypolgári és arisztokratikus válfaja, amely a néptömegek harcaitól és törekvéseitől elszakadva akar tülemelkedni a nemzeti kereteken.«³⁴ De Reviczky és Komjáthy közelebb állt a néptömegek harcaihoz és törekvéseihez, mint ellenfeleik! Reviczky költői gyakorlatában nem a saját, hanem — Arany elveit követi, mondhatni hűségesebben, mint az öreg Arany: hiszen elbeszéléseiben a magyar társadalmat mutatja be, a durva nemesi gőgöt, naplopást, életképtelenséget, lírájában pedig

³² *Válogatott művei*, II. 416.) I.

³³ *Összes Művei* 5. köt. 476. I.

³⁴ *Irodalmi tanulmányok*, 255-256. I.

több szép hazafias verset találunk, köztük olyat is, amely miatt — mert munkaadóját, Jókait aulikusságáért megbélyegzi benne — elvesztette újságírói állását. Lehet-e kozmopolitának bélyegezni, aki »Utolsó vágy« című költeményében így ír :

... ha majd halóporom
Távol jövőben egykoron
Elhagyva nyugovóhelyét
Kél-száll a légben szerteszét :
Hadd hulljon az út szélire,
Koldus saruját lepje be ;
Csak legalább, melyet takar,
Legyen minden kis rög magyar.
S hol most kelettől nyugatig
Testvérietlen nép lakik,
Egy nyelvet értsenek csupán,
Szép nyelvedet, magyar hazám.

Reviczky újjongva idézi vissza 1848 március 15-ét és keserűen panaszolja el, hogy száműzetésben él — akinek nevét a Széchenyit és Deákot megéneklő Arany, 1848 után sosem írta le: — Kossuth, s részvétéből futja az elnyomott lengyeleknek is. Vagy kozmopolitának nevezhető-e az a Komjáthy, aki »Magyar« című versében rajongva írja :

Népek között te lész az első,
Én népem, hősök nemzete !
Csodálat lesz életrekeltő
Fajunk jövő története.
Rettegni fognak s áldni téged,
A neved ünnep és vihar ;
És visszazengik ezredévek
E büszke szót : magyar!

Több versében meg éppen forradalmat hirdet, éppenséggel nem szakadva el a néptömegek harcaitól és törekvéseitől : Indulóját pl. nem is tehetette közzé A homályból c. kötetében, a vers csak halála után, a Tanácsköztársaság alatt jelenhetett meg. Tegyük ehhez hozzá, hogy Reviczky éppúgy elítélte az írói képzelet külföldön járásának újromantikus szokását, mint Arany vagy Gyulai. »A költő világa« c. versében meg is rójjá, hogy költőtársai a Keletre, a lovagkorba, Ázsiába fordulnak tárgyért, ahelyett, hogy a jelent énekelnék meg.

Igy hát az újromantikusokban nincs meg a világhódító vágy, Reviczky meg helyteleníti az idegenbe menekülést. A két csoport bűnei együtt sem teszik ki a »kozmpoliták« Arany-leírta bűnlajstromát. Arany vádját csak akkor tekinthetnők igazságosnak, ha sikerülne bizonyítani, hogy nem festette falra az ördögöt, hanem valóban voltak a hetvenes évek végén magyar költők, akik kivágytak a magyarságból s nem akartak ellenállni a hódítani törekvő idegennek. De ilyet még senkinek sem sikerült felfedezni. A »kozmpoliták« költészet, amely ellen a nagy költő megkondította a vészharangot, a valóságban nem létezett. Jogosulatlan volt tehát a kérdés olyan feltevése, mintha itt a nemzet hű és hűtlen fiai állnának szemben egymással ; Reviczky és Komjáthy elmélete csak rosszul fogalmazta meg, ami ellen érzésük tiltakozott : igazában nem a nemzeti költészetet, hanem annak elsőkélyesedését, a nagy emberi problémák elől elzárkózó provinciális szűklátókörűségét és a szölamos hazafiaszkodást, a népnemzeti iskola különböző változatait utasították vissza.

Nem érthetjük meg tehát ezt a vitát, ha csak a benne hangoztatott elvekre vagyunk tekintettel, nem a funkcióra is, amelyet a harcban teljesítettek, az érdekre, amelyet szolgáltak. Fel kell figyelünk rá, hogy 1878-tól egészen az öreg Rákosi Jenőig, sőt a nácizmusig minden reakciós áramlat az Aranytól kölcsönzött jelszóval igyekezett elgáncsolni minden haladó, városi, tág láthatarú, demokratikus irodalmi jelenséget. Minden stréber tanárjelölt és minden forrófejű hecckáplán azzal igyekezett érdemeket szerezni, hogy megmutatta, milyen virtuózan forgatja e bunkósbotot. Különböző személyek különböző értelemben használták a jelszót. De mindig reakciós értelemben. Valamennyien igen távol álltak a nép képviselétől, s éppenséggel nem azt hiányolták a »kozmpoliták«-ban, hogy elszakadtak a nép harcaitól és törekvéseitől. Egyike azon megnyilatkozásoknak, amelyek a leplezetlenebbül elárulják, mi van a korbelti kozmopolitaellenes hádjárat mögött, *Rudnyánszky Gyula* verse : »A kozmpolitákhoz«. E költemény nyíltan a feudális nemesség háttérbe szorulását siratja, kozmpolitákon a kapitalista haladás híveit érti, amely a feudális nemesség pusztulására s nemzeti jellegünk azzal szerinte egyértelmű elvesztésére vezet :

Tapsoljatok, nincs többé semmi baj :
 A nemzet él, de elpusztult a faj . . .
 Mindent, mi volt, azért, mi lesz, lerontunk ;
 Az árral úszva arra semmi gondunk,
 Hogyan zokog hazánk sok hú fia,
 Csak tapsoljon a burkus, francia!
 Nem gyászolunk hazafias toron,
 Téged kihalt fény, régi hatalom ;
 Hitvány bagoly bänkodik ilyenért,
 Kit a modern kor nagyvilága sért ;
 Az új idők bölcs kozmopolitája,
 Kínek a számtan vesszőparipája,
 Kacagva a kegyelet babonáit,
 Sirok helyén pálinkagyárat állít.

(Fényben, árnyban c. kötetében, 1886)

Rudnyánszkytól egészen világos, hogy ha kozmopolitát mond, városit, polgárt gondol. Arany János volt nagykörösi tanítványa, *Szilády Áron* 1897-ben már így ír: »Immár odajutottunk két évtized óta, hogy egész verskötetek jelenhettek meg, melyekben sem a lélek, sem a test, sem az eszme, sem az alak nem magyar, teli zagyva, éretlen gondolatokkal, a szocializmus tanainak, vagy a kozmopolitizmus érzéseinek terjesztésére, egész verskötetek nemzeti bélyeg, sőt a legkisebb nemzeti vonás nélkül, mert még a nyelvük sem magyar, csak a szavak árja az ; s immár odajutottunk, hogy a magyar lírában a trottoir-ok »félvilágának« tisztelete terjedez, hogy egyik előkelő szépirodalmi hetilapunk mintha a párisi diáknegyed közlönye lenne, oltárt emel a grissete-költészet számára.«³⁵ A vádat *Beöthy Zsolt* 1897-ben új formában megismétli, *Lampérth Géza*: »Első verseskönyve« elé írt hirhiedt előszavában, ahol a nagyvárosi költőket már leplezetlen nyíltsággal idegenekül állítja szembe a magyarság egyedül hú képviselőivel, a vidéki költőkkel. Így Beöthy szerint a magyar költő írhat Spanyolországról, vagy Itáliáról, (mint Dóczi vagy Rákosi) anélkül, hogy megszűnne magyar maradni: csak Budapestről nem szabad írnia. Most már maga Gyulai fordul szembe a magyar nemzeti jelleg e különös értelmezésével, amely szerint csak az hitelesen magyar, ami provinciális. A nagy kritikus a városokat nem hajlandó kitagadni a magyarságból. Érthető fejlődés ez: Gyulai nemzedéke még ipart, kereskedelmet, kapitalizálódást akart Magyarországon, Beöthy korában már van hazai kapitalizmus, de ellentétbe jutott a nagybirtokkal. Ez magyarázza az egymásra következő két korszak vezető irodalompolitikáinak eltérő felfogását. A jelző Gyulainál még túlnyomóan esztétikai, Beöthynél nyíltan átcsap a városellenesbe s utóbb alapja lesz a »Nyugat«-ellenességnek. Természetesen a fiatal Ady Endrének is el kell tűrnie, hogy lekozmozopolitázzák: »Rádl Ödön ránktafosott, írja. Megvet, kigúnyol bennünket. Léhák, hetvenkedők, üresfejűek, kozmopolitáskodók, korzódalnokok vagyunk.«³⁶ Kozmopolitának neveznek hát általában minden jelenséget, amely szokatlan újságánál fogva idegenszerűnek hatott, s a népnemzeti s a régi világ hagyományos kereteit fenyegette.³⁷ A *Révai-lexikon* 1915-ben rendkívül zavaros és tudatlan cikkben már ezt írja: »Arany János egy ilyen című költeménye alapján elterjedt kifejezés. Az erős magyar érzéssel eltelt költő fájdalomosan látja a hatvanas években (!), hogy az ifjabb költői nemzedék a művelt Nyugat eszméin fellelkesedve, nem arra használja a nyugati műveltséget, hogy vele a magyarság szellemi színvonalát emelje, hanem hogy kedvéért magyarságát megtagadja, magyar gondolat- és értelemvilágát idegenrel cserélje föl (!). Az idegenért való lelkesedés szólalt meg lantjukon (!), s ez a kozmopolitizmus a nyelven kívül jóformán semmi közösséget nem tartott a magyarsággal (!). Újabbban az úgynevezett nyugatos költői irány ellen lehet hangoztatni a kozmopolitizmus vádját (!)«.

Várkonyi Nándor szerint Malonyay Dezső »kozmozopolita annyiban, hogy csak nagyvárosi történeteket ír.«³⁸ Az elmúlt korszak irodalomtörténete szerint viszont kik lehettek volna mások a kozmopoliták, mint a zsidók? *Farkas Gyula* »Az asszimiláció kora« című könyvének (1940) éppen egyik fő vádjá az volt a zsidók ellen, hogy az általuk terjesztett

³⁵ Irodalomtörténeti Közlemények, 1897. Névtelen bíráló Endrődi »Kuruc nótái-ról«

³⁶ Nyilatkozat Rádl Ö. támadásaira. 1900. (Vallomások és tanulmányok, 29. l.)

³⁷ *Schöpfung Aladár* szerint is Arany kedvetlenül nézte, hogy az irodalom súlypontja Budapestre helyeződött, ezt fejezte ki Kozmozopolita költészet c. versében, amely sokáig harci jelszó lett a konzervatív izlés szószólinak ajkán. (A 20. század magyar irodalma, 28. l.)

³⁸ *Az újabb magyar irodalom*, 1942. 101. l.

kozmetopolita m tely okozta a kor magyar közszelleme megromlását. Azaz hogy Farkas a 131. lapon m g minden bizonyítás nélkül azt állítja, hogy Bartók Lajos, Abrányi Emil, Benedek Aladár ellen irta Arany   költeményt. De aztán elkapja a lendület és a 150. lapon már azt mondja, hogy a kozmetopolitas g vádját Palágyi Lajosra alkalmazták először (aki a költemény megjelenésekor, 1878-ban tizenkét éves volt). »Amikor a zsidó költők tömegesen megjelennek, irtja, a zsidó sz  tabu alatt lévén, az egyszerűség kedv ert kozmetopolit nak nevezik őket.« Farkas Gyulát nem zavarta, hogy a zsidó irt k k z l a vers megjelenése idején 1878-ban három játszott csak némi szerepet,  gai Adolf, Kiss József  s Dóczi Lajos. Az el s  felszínes, de karakán magyars g  tárcákat irt, Kiss József azidőtájt m g Arany ut nz s n l tartott, Dóczi pedig 72 óta, mint Andrássy Gyula k llygyminiszter sajtófőnöke, Bécsben  lt, irt lag eln m lt s évek óta nem vett részt a magyar irodalmi életben. K z l k csak az utolsóra, annak is egyetlen darabjára, az 1871-ben bemutatott »Cs k«-ra vonatkozhatott Arany János vádja.

Arany János v lt nagyk r si tanítványa, aki közelről ismerhette a nagy költő gondolkodását, a társadalmi összefüggések iránt is jószemű *Tolnai Lajos* már észreveszi a »kozmetopolita« sz  használatának sz kkebl s g t s Abrányi Emil »Szabadság, Haza« című verseskötetét ismertette, a következő érdekes fejtegetéssel világítja meg a kozmetopolitaellenes hadjárat értelmét: »Arany János élete utolsó éveiben kedvetlenül látta, hogy hatása az újabb költői nemzedékre eleny szoen csekély, nem a nyelvben, ritmusban, szép rimekben, hanem a tárgyban. Azért ki is fakadt a kozmetopolita faj ellen . . . Abrányi Emil Arany szerint csontig kozmetopolita költő volna bizonynyal. A magyar földművesnép mezei élete, falusi lakodalma, halotti tora, a magyar iparososzt ly öröme, bánata, emelkedése, bukása, a főrend, a papság, a magyar hadsereg képe nagyon gyéren csillannak fel a dalokban. Nem tagadom, hogy ez nagy hiány. Mit tegyek? Elforduljak oly költőtől, ki nem visel subát, sz rt, bocskort, nem jár cs ti bottal és R k cizifokossal — hanem a maga véghetetlen kedves egyszer s g ben, mélyen, rendesen  rzo szivével, férfias bátorságával  gy jelenik meg k z t nk, mint ember a mai emberek között; abban a ruhában, azokkal a gondolatokkal, törekvésekkel, amelyek különösen a fővárosi polgárt jellemzik — a nemesebb polgárt« igen, ezek a fővárosban született, itt  lt, itt nevelkedett költők legközvetlenebb és éppen azért  gaz motívumai. Nem kozmetopolitas g, hanem egy speciális élet; nem bunda és sz r és pörge kalap, hanem frakk, klakk és lakk; nem disznótor, hanem bankett; nem vásár, hanem országos ünnepély márciusban, októberben vagy augusztusban, a 15-ik, a 6-ik és a 20-ik nap.«³⁹ E fejtegetés a maga egyszer s g ben  gy átvilágítja az egykori kozmetopolita-ellenességet, olyan meggyőző leleplezése annak, hogy Arany és a reá hivatkozók nemzetit mondva vid kit, kozmetopolit n pedig fővárosi polgárt értenek, s ugyanakkor oly határozott hitvallás a fővárosnak a nemzet-hez tartozása mellett, hogy hasonlóan tiszta és helyes  telet  fejtegetés a kérdésről az  g z korszakban nem található.

Ha figyelemmel kís rt k a vitát, alig lehetett f ltre rteni, hogy a benne összecsapó nézetek, mint ez annyiszor történik, helytelenül tükrözték a szembenálló csoportok  gazi törekvéseit.  pp ezért az irodalomtörténetet csak másodsorban  rdekl , hogy elvont általános-ságban melyik k nézete volt helyes. Mint láttuk, már a kortársak is megsejtették, hogy az esztétikai nézeteltérések itt társadalmi ellentéteket takarnak. A kozmetopolita vit  csak  gy érthetjük meg igazán, ha látjuk az anyagi alapját, azaz tudjuk, mi megy végbe a kor gazdasági-társadalmi életében. Marx irtja a Kommunist  Kiáltványban: »A burzsoázia a vil gpi c kizsákmányolásával valamennyi ország termelését és fogyasztását nemzetk z v  tette . . .  s ez  gy van nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésben is. Az egyes nemzetek szellemi termékei közkinccsé válnak. A nemzeti egyoldalúság és korl tolt s g egyre lehetetlenebbé válik, és   sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul.« (1. fej.) Azaz Marx szerint a feudalizmus »nemzeti egyoldalúságával és korl tolt s g val« szemben a kapitalizmus közelebb hozza egymáshoz az irodalmakat.  gy történik, hogy a század végén és a századfordulón Európa-szer te felharsn a szellemi élet középpontjába kerül a kozmetopolita-ellenes jelszó — s f bbnyire a feudális állapotok hívei (a francia Barr s, a német Adolf Bartels, az orosz szlavjanofilek) hangoztatják az új világ képviselői: a nagyváros, a polgár és a szocializmus ellen.

Nem erőltetett értelmezés tehát, ha az általános emberi jelentőségű »vil gk lt szetre« való törekvés megerősödését a nálunk épp ekkoriban rohamos kapitaliz l d ssal, Pest világ-várossá épülésével hozzuk kapcsolatba. A vitában szembenálló két csoport közül az irodalmi Deák-párt a birtokos osztályt, a másik az agr r rdekt l teljesen mentes, vagyontalan nagyvárosi értelmiséget képviseli. Valóban, a földhöz-kötött birtokos h bb  rzoje a hagyományos nemzeti világnak, mint a kapitalista környezetben  l , a külfölddel jobb összekötött,

³⁹ *Pesti Hirlap*, 1888. 91. sz.

mozgékony polgár. Különösen erős lehetett az agrárkörök hajlama az elzárkózásra a 70-es évek végén, amikor az amerikai gabona beözönlése válsággal sújtotta mezőgazdaságunkat. E megállapítás vulgarizálása volna persze azt hinni, hogy a védvamos törekvés azonmód irodalompolitikai nézetekbe csap át. De könnyen érthető, hogy a gazdasági protekcionizmus általában megerősíti az elzárkózásra való hajlamot, s ez aztán befolyásolja az irodalmi nézeteket is, viszont a nemzetközi kapcsolatokat kereső kapitalizmus légkörében természetesen lenézően gondolnak a birtokos szűk szemléletére. S téves volna az olyan elképzelés is, hogy a kapitalizmus mindig és szükségszerűen világpolgári hajlamokat nevel. Igazában, mint Révai József kifejti, inkább ingadozás jellemzi: »A polgári haladás legjobb képviselőiben, írja, állandó az igyekezet, hogy harmóniát teremtsenek a nemzeti és a világpolgári öntudat között, de e két pólus egymásra gyakorolt taszító hatását csak kevesen tudják maradéktalanul kiküszöbölni, a nemzet iránti hűség és az emberiség iránti hűség között az igazi és teljes összhangot csak a legkiválóbbak tudják megteremteni. (A reakciós burzsoázia képviselői nem is próbálják ezt az összhangot megteremteni, szerintük az emberiség iránti hűség eszméje eleve nemzetellenes és az ördög találmánya.)«⁴⁰ Kezdetben a feudalizmus rendi és területi széttagoltságával szemben, a kapitalizmus nagyobb egységek kialakítására tör, lebontja az elválasztó falakat, felszabadítja az elnyomottakat, jogokat ad. Érthető hát, hogy a nemzeti gondolat ekkor összefér a humanizmussal, hiszen maga is humanizmus, épp ennek konkrét megvalósulása. Ahogy Révai József mondja: »amikor Kölcsey — és az utána következő egész írónemzedék — a hazafiság és a nemzetiség érzelmeit fordították Kazinczy ellen, akkor ez lényegében nem eltávolodás volt az egyetemes emberitől, hanem közeledés hozzá.«⁴¹ Aki ekkor nem akarta a nemzetet, az az emberiséget tagadta meg, a maga szűk osztályozása alapján.

Milyen más a nemzeti gondolat 48 után! Nevében most nem jogot adnak többé, ellenkezőleg, nevében tagadják meg a jogot a »hazátlan« jogtalanoktól. A nemzeti gondolat szembe fordul szülőjével, a humanizmussal. Bizony 78-ban minden okunk megvan az óvatosságra a »nemzeti« szó mögött rejtőzők megtételeiben. Könnyen lehet, hogy most a »nemzetiekben« kevesebb az igazi nemzeti-érzés, mint a »világpolgár«-okban. Legalább, ha arra a gyűlökléltségre gondolunk, amellyel a kivétel nélkül Deák-párti »nemzetiek« egy magas cenzusú választójog segítségével a dolgozókat kizárták sorsuk irányításából, csendőrrrel védtek a nagybirtokot s a nemzetiségeken való uralom fenntartása érdekében a nemzeti szuverenitás fontos részeit átadták Ausztriának, s arra a türelmetlenségre, amellyel kitagadták a nemzetből az egész fővárost s a szocialistákat: semmiesetre sem tarthatjuk magától értetődőnek, hogy — pusztán, mert ők nevezik nemzetinek magukat — valóban nemzetibek is voltak, mint azok a »kozmpoliták«, akik a nemzet függetlenségéért küzdöttek és szívükbe fogadták az összes elnyomottakat. Bizony még 48 előtt a humanista és a nemzeti gondolat ugyanazon törekvés két megnyilatkozása, 49 után a nemzeti gondolat, elejtve a humanizmust, egyre inkább az uralkodó osztályok érdekét jelentő jelszóvá válik, s az úgynevezett »kozmpoliták« a humanizmussal együtt néha még a nemzetből is többet őriznek, mint azok.

E fejlődés jól tükröződik a magyar irodalomban. A 19. sz. első felének kiváló szellemeiben még összhangban él a nemzeti és az általános emberi gondolata: *Kazinczy* szerint például: »Nékem az emberiség s Pest-Budá téja hazám«, *Vörösmarty* azt mondatja Pázmánnyal, a »megtért térítővel«: »Legszentebb vallás a haza s emberiség«, *Kölcsey* szerint »olthatalan lánggal« kell égni »erényért, honért és emberiségért«, s amint egy barátjának írja: »Interessálva lenni az egész emberiségért, s mégis el nem veszteni azt az édes s mintegy instinctualis érzelmet, mely e születés földjéhez von: ez a kettő nem ellenkezik egymással«. *Bajza* József szerint »Laokoon és a vatikáni Apolló, Homér és Raphael művei nemcsak a görög és olasz népnek: az egész emberiségnek készültek, s ha az afrikai vad puszták lakója, vagy a grönlandi cet-halász bennük szépséget nem talál, annak a műveletlenség léssen oka, nem az, hogy a görög és olasz szépség az afrikaitól és grönlanditól szükségképpen különbözö.«⁴² Sőt, legalább pályája némely szakaszában, a népköltészet egyik úttörő bajnoka, *Erdélyi* János is az egyoldalúan nemzeti művészet ellen nyilatkozik: »mint nemzet nincs emberiség nélkül: úgy nincs hazai szép amolyan egyetemes nélkül, amely az általános emberiségből fakad.«⁴³

A fordulat az ötvenes években kezdődik. Kemény Zsigmond 1853-ban mondja ki először azt az utána még jó fél századon át uralkodó nézetet, hogy a nemzet igazi képviselője a birtokos osztály, míg a kereskedő nemzetköziségre hajlik.⁴⁴ A bevallottan konzervatív

⁴⁰ *Irodalmi tanulmányok*, 41. l.

⁴¹ u. o. 42. l.

⁴² *Kritikai Lapok*, I. 95.

⁴³ A magyar lira 1859-ben, I. *Tanulmányok*, 41. l.

⁴⁴ *Élet és irodalom*, 1853.

és nacionalista Asbóth János, aki a nemesség és a nemesi földbirtok fennmaradásában látja a boldog magyar jövő biztosítékát, Petőfit és Kossuthot is elítéli, szerinte kozmopolita felfogásuk miatt.⁴⁵ S felfogása még világosabb, mikor ezt írja: »A főnemesség beláthatja, hogy sem neki, sem a magyar államnak nem lehet érdekében a köznemességet a kozmopolita demokrácia ölébe kergetnie.«⁴⁶ Nem véletlen viszont, hogy a polgárosodást követelő Vajda János, aki pedig gyűlöli a kozmopolitizmust, gúnyosan írja: »Irodalmunk mindent »a lehető legszűkebb elszigetelt, fojtóan szűk magyar látpontról« néz. »A haza, a haza, a haza! a nemzet, a nemzet, a nemzet! egyre és mindenütt; sehol a világ, az emberiség, a haladás, a szabadságra való emlékezés.«⁴⁷ S most, mikor a nemzeti elszakad az emberitől, az emberi képviselői szembefordulnak az egyoldalúvá fajult nemzetivel. S míg a század első felében az emberek önmagukban vívták meg a két elv csatáját, rendszerint az összebékülésig, 67 után a két elvnek egymással szembenálló külön pártjai alakulnak. 1872-ben már a kozmopolita-vita egész kis előjátéka játszódik le. Vajda János első rajongójának egyike, Endrődi Sándor ugyanis ez évben a Lisznyaiéknál provinciálissá fajult túlzott hazafiaskodással szemben a kozmopolitizmus mellett tör lándzsát.⁴⁸ Ezért Berecz Károly a Fővárosi Lapokban megrójjá.⁴⁹ Endrődi ekkor épp Vajdának imént idézett szavaival támogatja álláspontját. Kifejti, hogy a kozmopolitizmuson nem »valami politikai iránypontot, hanem az örök emberi megjelenését, elfogadását és gyakorlatát érti«, s ez összefér a nemzeti jelleggel; az ilyen kozmopolitizmus haladás. Ugyanis, mondja oly szavakkal, amelyek szinte a Kommunista Kiáltvány idézett helyét visszhangozzák: »A kor megváltozott, s nekünk ki kell bontakoznunk amaz elszigeteltségből, melyben eddig éltünk: simulunk kell az időszaak szemlééhez, mely öszszébb hozza a nemzeteket s-közkinccsé akarja tenni a művészeteket.«⁵⁰ Vajda János egy másik rajongó híve, Ábrányi Emil még tovább megy Endrődinél, mert költő-eszménye, Victor Hugo példájára mindenkinél inkább gyakorlattá váltja a csak-nemzetiből általános emberivé tágulás elvi követelményeit: »Költeményei« című kötetét (1876) Aranynak ajánlja ugyan, de az Akadémia főtítkára, Deák barátja fejcsóválva láthatta, hogy a nevével összekötött könyv olyan verseket tartalmaz, mint »Az internacionale kantátéja«, »Spanyol forradalmi dal« s Victor Hugo a francia kommunárdok érdekében írt »Un cri« című versének s egy francia forradalmi versnek fordítását.

Ha már most tudjuk, hogy a Vajda körül csoportosuló ellenzék az általuk helytelenül kozmopolitának nevezett általános emberi jelszavával fordul az ellen az irodalom ellen, amelynek látóköre az emberi haladás ügyétől elválasztott magyar élet problémáira korlátozódik, rájövünk, hogy a nemzeti és a kozmopolita álláspont jelmezeiben az irodalmi Deák-párt és az új városi irodalom harca folyt. A kozmopolitizmus szavával itt a birtokos osztályt, vagy legalább a vidéket képviselő ú. n. nemzeti irány bélyegzi meg mindazt, ami az irodalom tárgykerét akár az általános haladás szempontjaival, akár a főváros életének ábrázolásával kibővíti.

Ezzel szemben felszínes ellenvetés volna, hogy Arany paraszti sorból származik, míg Reviczky, Komjáthy, Ábrányi, Koroda, Rudnyánszky mind nemesi származásúak. Már azért is, mert ami a maguk életét illeti, Arany e korban az Akadémia főtítkára, föld-birtokos, gazdag és előkelő ember, az ország legtekintélyesebb és leghatalmasabb embereinek barátja, míg Reviczky, Rudnyánszky, Palágyi értelmiségi proletár, Reviczkynek olykor még hónapos szobája sincs, ahol pihenőre hajthatná fejét, Komjáthy meg felfüggesztett polgáriiskolai tanárként lázog az uralkodó rendszer ellen. Ellentmondani látszik tételünknek az is, hogy Arany az Ószikékben állítólag nagyvárosi költővé, Pest egyik legelső költőjévé lett. Valóban, az Ószikékben nagyon gyakran tükröződik a főváros élete; de ne feledjük, hogy egy kedvetlen, ellenséges, voltaképp falusi szemléletben tükröződik. Milyen más a »kozmpoliták« viszonya Pesthez! Már Vajda János a »Találkozások«-ban milyen örömmel veti bele magát a pesti korzó életének árájába! milyen lelkes együttérzéssel ábrándozik cikkeiben Pest nagyságáról és szépségéről! Reviczky »Budapest« című versében mondja el, milyen boldog, ha a fővárosba érkezik:

Csakhogy itt vagyok megint
Egy nagyváros zsvájában!
Mert, hol álmos béke int,
Ott nem élet, poshadás van.

⁴⁵ *Három Nemzedék*, 1873. ▼ Erre az adatra Keszi Imre hívta fel figyelmemet.

⁴⁶ *Magyar conservatív politika*, 2. kiad. 1875: 179 l.

⁴⁷ *Polgárosodás*, 1205. l. (*Összes Művei*).

⁴⁸ *Figyelő*, 1872. jún. 9. ▼

⁴⁹ *Fővárosi Lapok*, 1872. jún. 14.

⁵⁰ *Figyelő*, 1872. jún. 23. és 30.

Komjáthynak meg, aki egy istenhátamögötti fészekben sínylődik, legfőbb vágya hogy Pestre helyezték.

S ha Arany ártatlan is abban, hogy mások hogyan alkalmazták szavait, az kétségtelen, hogy versét a reakció használta fel az új áramlatok elleni küzdelemben. Körülötte történt meg az irodalomban a vezető osztályok egymást felváltása, csapott össze a régi és az új. Arany kétségtelenül a magyar nyelv legnagyobb művésze, sokkal nagyobb költő, mint akiket megbélyegzett. Helyes és időszerű volt költeményének elvi mondanivalója is: a figyelemztetés a nagyhatalmak terjeszkedésére s ezzel szemben a költészet nemzet-őrző feladatára. De félt, hogy a nemzetit a népnemzetivel azonosította s kozmopolitának az új városi költészet képviselőit bélyegezte. Reviczky és társai viszont, bár részben téves nézeteket vallottak, a jövő szószólói voltak. Nélkülük irodalmunk megmaradt volna — ahogy Arany, Gyulai, Beöthy s kis tanítványaik kívánták — a népnemzeti keretei között. Ők készítették elő Ady és a Nyugat útját.

Ha már most tudjuk, hogy a mi kozmopolita vitánk épp az erős kapitalizálódás és Pest rohamos kiépülése idejére esik, s megindulása az 1877-ben Európaszerte meginduló reakciós védvámpolitika kezdetével egyidejű, nem nyilvánvaló-e, hogy a vita ezt fejezi ki, s oly nyilvánvalóan felépítményi jellegű, hogy szinte az ideológiai tükrözés-elméletének iskolapéldájául tekinthető, s ha nem volna, ki kellene találni? Ismételjük tehát, a vitában nem a mai értelemben vett kozmopolitizmusról van szó. A 80-es években a régi társadalom hívei harcoltak e jelszóval a csírázó új ellen, míg ma ellenkezőleg a szocialista, tehát leghaladottabb társadalom bélyegzi meg vele a régi, imperialista világ hódolóit. A dialektika azon szabályát, amelyet Sztálin úgy fogalmaz meg: »Nem azokra a társadalmi rétegekre kell orientálódni, amelyek már nem fejlődnek, noha a jelen pillanatban övék is a túlnyomó erő, hanem azokra a rétegekre, melyek fejlődnek, amelyeknek jövőjük van, noha a jelen pillanatban a túlnyomó erő nem is az övék«, az irodalomtörténetnek is meg kell szívlelnie. A mi esetünkben ebből az a belátás következik, hogy bár Arany volt az érett, nagy költő, Reviczkyé volt a jövő, mert ők az új fejlődést képviselték, Ady s a Nyugat szükségszerűen őket folytatta.

A kozmopolitizmus körüli vita persze nem zárul le nálunk a leirt csatározással. Ez csak első szakasza volt egy hosszú háborúnak. A harc még több ízben fel fog csapni, sőt nagyobb lánggal az eddiginél, mert kulturális jellegűből lassacskán egyre nyíltabban politikai tartalmúvá válik. De a későbbi ütközetek alkalmá, tárgya és bajnokai már mások.

MAKAY GUSZTÁV

UJABB IRODALMUNK TÖRTÉNETÉNEK GIMNÁZIUMI TANKÖNYVE *

Magyar irodalomtörténet az ált. gimnáziumok IV. o. számára. III. rész. *Bóka László, Dallos György, Kardos László, Király István, Koczkás Sándor és Pándi Pál* munkája. (Tankönyvkiadó.)

A felszabadulás óta állandó problémája és igyekevése tankönyvkiadásunknak a legszerencésebb megoldású, leghasználhatóbb irodalomtörténeti tankönyv kiadása. Ennek a célnak a szolgálatában érdemes megvizsgálnunk a gimnáziumi IV. osztály irodalomtörténeti tankönyvét, — most, amikor a tanítás tükrében, egy évi használat után már bő tapasztalataink vannak róla.

A felszabadulás után megjelent első tankönyvek nagyjában a felszabadulás előtti irodalomtörténeti tankönyvek szerkezeti megoldását tartották meg: a kötet elején (vagy hátulján) irodalmi szövegek, szemelvények sorakoztak írónként csoportosítva, második felében pedig a tanulmányserű, tömörségre törekvő történeti tankönyvszöveg következett, a korszakokon belül írónként.

A fordulat éve után — főként a fokról-fokra megismert szovjet tankönyvek példája nyomán — új típusú megoldások alakultak ki az irodalomtörténeti tankönyvek terén is.

**Makay Gusztáv* tankönyvkritikáját — melynek több értékelésével nem ért egyet a szerkesztőség — mint vitaindító cikket közöljük, abban a reményben, hogy a cikk megjelenését több hozzászólás fogja követni a tankönyvvel kapcsolatban, elsősorban a magyar irodalmat tanító középiskolai tanárok köréből. Szerk.

Az általános gimnáziumban most használt irodalomtörténeti tankönyvek mindegyike egy-egy ilyen megoldás-típust képvisel.

A *II. osztály tankönyve* (ez a legrégebb közöttük), amely irodalmunkat Kisfaludy Károlyig bezáróan dolgozza fel, az ú. n. »összekötő-szöveges« típusú mutatja. Ebben az egyes írók feldolgozása nagyjában az életrajz fonalát követi; az életrajz és az irodalomtörténeti adatok közös szövegben fonódnak össze, a szemelvények pedig — bizonyos bevezetéssel és értelmezéssel, a rádió irodalmi ismertetéseire emlékeztető »összekötő szöveggel« — ugyancsak ebbe a szövegbe illeszkednek be.

A *III. osztály tankönyve* a XIX. század íróit egy vagy két tanítási órán feldolgozható didaktikai egységekre bontja, korszakok szerint. Egy-egy fejezet elején az arra a korszakra eső életrajzi adatokat közli, azután ismerteti az írókban abban az életszakaszban kifejtett irodalmi tevékenységét (a műveket), végül a korszak irodalmi terméséből mutat be szemelvényeket. Mindegyik szemelvényt (legalább is a versszövegeket) hosszabb-rövidebb tartalmi és formai elemzés, értelmezés kíséri.

A *IV. osztály tankönyve*, amely az 1952/53-as tanévre jelent meg, új megoldással lép meg. Először is két kötetes. Az egyik kötet maga az irodalomtörténeti tankönyv, amely minden írónál először a teljes életrajzot közli, azután az író alkotói pályáját ismerteti több kisebb fejezetre osztva. Mindegyik író méltatása irodalomtörténeti helyének és jelentőségének egy-két mondatos tömör megfogalmazásával kezdődik, és 1-2 lapos összefoglalással végződik. A másik kötet a »szöveggyűjtemény«, amely a verseket illetőleg prózai szemelvényeket írónként, de minden értelmezés nélkül közli. Az elgondolás az volt, hogy az irodalomtörténeti tankönyvszöveg tartalmazza a művek részletes elemzését is (egy-egy jelentős regény külön fejezetet kap, a versek elemzése a megfelelő helyre illeszkedik be), a szöveggyűjtemény viszont minél több eredeti szöveget ölelhesen fel. Elv volt az is, hogy a szöveggyűjteményben közölt művek mindegyikéről szó legyen az irodalomtörténeti kötetben. (Ez alól csak tévedésből van kivétel.)

A kétkötetes megoldás előnye mindenekelőtt az, hogy a IV. osztály tanulói ezzel mind- eddig páratlan terjedelmű, 1042 lapnyi tankönyvet kaphattak kézbe, amelyből 590 lap — tehát a felénél jóval több, — irodalmi szöveg. Általános tanári tapasztalat, hogy az irodalomtanításban a rendelkezésre álló szövegből sohasem lehet elég, ezért csak örömmel lehet üdvözölni ilyen arányú szöveggyűjteményt. Indokolatlan volt azoknak a tanároknak és tanulóknak a pánikja, akik az első pillanatban megrémültek a két, ezernél több lapos tankönyvkötet láttára, és maximalizmust emlegettek. Természetes, hogy a szöveggyűjteménynek nem mindegyik szövege kerüli feldolgozásra a tanítás során. A szöveggyűjtemény egyúttal olvasókönyv is, amellyel a tanulók egész életükre egyszerű irodalmi antológiát kaptak ajándékba. (A két kötetért mindössze 10 forintot fizettek.) Egyrészt tehát óriási mértékben bővült ezzel a kétkötetes megoldással a tanítás folyamán rendelkezésre álló szemelvény-anyag. Másrészt végre lehetőség nyílt irodalomtanításunknak arra a kibővítésére, amelyre a szovjet irodalomtanítás mutat példát: a tanulók nagyobb mértékű otthoni olvasására. Kétségtelen, hogy nálunk is ez a jövő útja. Ha csakugyan azt kívánjuk, hogy az irodalomtörténet tanítása ne a levegőben lebegő elméleti tanulmány legyen, hanem valóban mindenfajta irodalomtanítás alapjára, az olvasmányra, az irodalmi alkotások megismerésére támaszkodjék, akkor minél több eredeti szöveget kell olvastatnunk a tanulókkal. Egy-egy tanítási órán viszont legfeljebb 2-3 verset vagy 1 prózai szemelvényt lehet alaposan feldolgozni. A többi szöveget a tanulónak otthon kell elolvasnia, feldolgoznia. Ehhez pedig okvetlenül szükség van bő szöveganyagra.

Milyen értékei vannak még a IV-es tankönyv irodalomtörténeti részének?

Először is az *érdekességre való törekvés*. A régibb irodalomtörténeti tankönyvek bemagolásra szánt szövegét bizonyos sivár, elméleties, iskolás jelleg jellemezte. Ennek a tankönyvnek az irányítói és szerzői — a szovjet irodalmi tankönyvek nyomán — oldottabb, érdekesebb, olvasmányosabb tankönyvtípusra törekedtek. A tanulók is általában elismerik, hogy ez a tankönyv érdekesebb, mint egyébként a tankönyvek szoktak lenni. Márpedig egy tankönyvnek az a legnagyobb sikere, ha a diákok vonzóknak találják, és szívesen olvassák. Az érdekességnek ezt a magasabb fokát anyagának *éltszerűségével* éri el a tankönyv. Sokszor emlegetjük, hogy az irodalom az élet, a világ és az ember megismerésének egyik eszköze. Ez a tankönyv — feldolgozásában, szövegében — ezt az eleven éltszerűséget igyekszik éreztetni. A nagy írók életrajza 10-12 lapos elbeszélészerű, érdekes összefoglalása egy-egy megélt, gazdag emberi életűnek. (Ady életrajza 14, Móricz 10, József Attiláé 11 lap.) A jelentős regények ismertetése és elemzése kedvet ébreszt a mű elolvasására. (Pl. a »Rokonok«-ra hetedfél lapot szán a tankönyv: ismerteti a regény megszületésének körülményeit, cselekményét, eszmei tartalmát, a főhős, a mellékalakok jellemrajzát és külön kis fejezetben hasonlítja össze a nőalakokat: megannyi alkalom az élet-, ember- és társadalomismeret bővítésére.) A verseket is úgy elemzi, mint az eleven élet tükröződéseit egy-egy gazdag alkotói tudatban, — és közben a tankönyvíró életfelfogása is észrevétlenül beleszűrődik a szövegbe, — ahogyan pl. a socialista

ember szerelméről ír József Attilával kapcsolatban. (A fejezet címe: »Szövetség ez már, nem is szerelem...«) Volt-e már tankönyv, amelyben (ugyancsak József Attila életértékelésével kapcsolatosan) ilyen nevelő értékű mondatokat találhattunk volna: »A boldogság nem valami megfoghatatlan érzés vagy állapot, hanem az embernek szinte mindennapi életszükséglete. Lényegében annak az összhangnak a megjelenése érzéseinkben, tudatunkban, amely köztünk és a világ, köztünk és embertársaink között létrejön« (277. l.). Ez valóban nem száraz, sablonos »tankönyvi szöveg«!

Ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy ez a tankönyv már sikeresen küzd irodalomtanításunknak az ellen a felszabadulás után elharapódzott elhajlása ellen, amely az irodalmat politikai vagy gazdaság-történeti illusztrációként kezelte. (Lásd irodalmi tankönyveink egyikét-másikat 1945 és 1950 között!) Természetes, hogy ez a tankönyv is történeti-társadalmi alapon mutatja be az irodalmi folyamatot. Ez nemcsak abban mutatkozik meg, hogy az egyes írók bemutatása szilárdan az életrajzra támaszkodik, hanem ezt a célt szolgálják a kortörténeti bevezető fejezetek is (pl. az 1905-1919-ig terjedő korszak bevezető fejezete a magyar társadalmi helyzettel, a kor hivatalos irodalompolitikájával, a polgári értelmiség irodalmi törekvéseivel, a folyóiratokkal és az Ady körül lefolyt, s a társadalmi harcot tükröző harcokkal foglalkozik), és minden írónál és irodalmi alkotásnál, regénynél és versnél a rámutatás a korabeli társadalmi és történeti helyzetre. Mégis: ez a tankönyv ismét *irodalmat* tanít, és nem történelmet vagy politikai gazdaságtant: a vizsgálat középpontjában az irodalmi alkotás és az alkotó áll, a súlypont a művek elemzésére esik.

Éppen ebből a szempontból jelentős eredmény az is, hogy a tankönyv újabb irodalomtanításunk egy másik egyoldalúságát is ellensúlyozni igyekszik: a művek eszmei-politikai vizsgálata mellett — azzal pontosan párhuzamosan — a művek *formai*, művészi jegyeit is elemzi, feltárja, értékeli. Ismerjük felszabadulás utáni tankönyveinknek azt az általános fogyatékoságát (amelyet népi demokráciánk fejlődésének akkori állása némileg indokolt), hogy a műveket csak politikai szempontból »veszték ki«, s ezzel a tanulókat hovatovább verbalizmusra, bizonyos politikai szövegek agyoncsépelésére ösztönözték, viszont teljesen süketté és vakká tették az eszmei-politikai mondanivaló kifejezésre juttató formai eszközök iránt. Bár irodalomelméleti tudásunk — a marxista esztétika bizonyos mértékű kidolgozatlan-sága miatt — még most is hiányos, ez a tankönyv már következetesen a tartalom és a forma szerves egységének jegyében elemzi a műveket és a nagy írók vizsgálatának végén külön is rámutat művészi értékeikre. (Pl. Móricznál a következő fejezetekben: »Móricz realizmusa«, »Móricz művészetének drámaisága« és »Móricz nyelvének sajátosságai«.)

Irodalomtanításunk színvonalának emelése szempontjából igen nagy eredmény, hogy nagy íróink ebben a tankönyvben végre *részletes, alapos feldolgozáshoz* jutottak, a nagy művek részletes elemzést kaptak. Újításszámba megy, hogy egy-egy jelentős műről külön fejezet, sőt fejezet-sor szól (pl. a »Színek és évek«-ről, Tóth Árpád »Az új Isten«-éről, Móricz valamennyi jelentősebb regényéről, a »Sárány«-tól a »Rózsa Sándor«-ig, József Attila nagy proletárverseiről stb.). Ezek az elemzések igen sok *idézetre* támaszkodnak. A tankönyvnek ez a jellemző vonása már futólagos betekintésre is szembeötlő. Az irodalmi művekből és írói megnyilatkozásokból merített idézetek természetesen csak kis részben valók megtanulásra, egyébként a dokumentáltságot, a megértés elősegítését, az elméleti megállapítások alátámasztását szolgálják. Egyúttal azonban példát is mutatnak a tanulóknak arra, hogyan kell és lehet *eredeti szövegekre támaszkodva* ismertetni művet és íróit.

Irodalomtörténeti szempontból az a legnagyobb értéke a tankönyvnek, hogy nemcsak nagy íróink és költőink nagyjában tisztázott jelentőségét és helyét jelöli ki általában helyes és elfogadható értékelésekkel, hanem eddig még *nem egészen tisztázott, vitás vagy elhanyagolt írók határozott értékelését* is úgyszólván először kísérel meg tankönyvben. A tankönyv, az iskola nem tűr meg félig-meddiges értékelést, amilyent pl. elbírá az esszé. Ilyen szempontból figyelemreméltó eredmény a tankönyvben Tóth Árpád, Babits és Kosztolányi értékelése, amelyre még visszatérünk.

Ha tankönyveink általános *nyelvi* színvonalára gondolunk, komoly értéket kell látnunk abban is, hogy ez a tankönyv megfogalmazásában gazdag, életszerű stílusra és helyes magyarságra törekszik. Sajnos, még mindig csak »törekszik«: ugyanis nemcsak sajtóhiba akad benne (főlölesleg, értelemzavaró vesszők!), hanem egyik-másik fejezetben nyelvi botlás is, bár arról természetesen lehet vitatkozni, hogy a »leszögezte a saját véleményét«, a nemcsak... de... is hármas kötőszó (*hanem helyett*) vagy a »beérni« ige használata (*megelégedni valamivel* értelemben) helytelen-e vagy sem. (Mindhárom »botlás« egyetlen lapon: 9. l.)

A könyv iskolai használhatóságát emeli, hogy jó papíron, jól olvasható betűtípussal készült, és így nem riasztja el külsejével a tanulókat. Igen szép színes és szürke művészi reprodukciói azonban, amelyek jól illeszkednek a feldolgozott korszakhoz, és a tankönyv művészeti ismeretéseit is illusztrálják, sajnos, technikai okokból mind a kötet végére kerültek; nyilván inkább a velük kapcsolatos irodalmi szöveg mellett lett volna jó helyük.

Egyébként még egy *nyomdatechnikai* újítása van a tankönyvnek : bizonyos fejezeteket teljes egészükben kisebb betűvel közöl, annak érzékeltetésére, hogy ezek a fejezetek gyengébb osztályokban esetleg elhagyhatók a tanítás folyamán. (Ezt az irányító tanmenet közli.) Ez elvben helyes, de a tankönyv megoldásában visszasságokat teremt. Apróbetűvel közli pl. Ady Dózsa-verseit (ha ezt kihagyják, akkor Adynál egyetlen Dózsa-versről sem esik szó), Móra amúgy is vérszegény fejezetét, a »Kárpáti rapszódia« és a Kossuth-díjas »Puszták népe« ismertetését (az utóbbi egyúttal háziolvasmány!) valamint mai irodalmunk nagyrészt (ebből is kettő háziolvasmány!) és Bek-et, akitől »A volokalamszki országút«-at szintén háziolvasmányként olvassák a tanulók.

*

A tankönyv irodalomtörténeti kötetének azok az általános jellemzői, amelyeket eddig felsoroltunk, sajnos nem mind zavartalan értékek: vannak *hátrányos oldalai* is. A legnagyobb hiba : a hosszú, feloldott szöveg, az egyes regényekről és versekről szóló terjedelmes elemzések, a sok idézet beolvastása az irodalmi szövegbe azzal a hátránnyal jár, hogy a *tankönyv nehezen tanulhatóvá vált*. Kétségtelen : a tanítás során a tanárnak a feladata az, hogy a tankönyv folyószövegét helyesen, »didaktikusan« feldolgozza, — hogy úgy mondjuk : részekre szedje, kiemelve a súlyponti részeket, rögzítse a lényegét (táblai vázlat!), s ezzel a tanulóknak segítséget nyújtson a tanuláshoz. De : egyrészt még tanáraink sem mind boldogulnak a szokatlan tankönyvvel, még nem látják mindannyian a helyes feldolgozás módját és lehetőségeit, vagy nincs idejük vesződni a tankönyv »sűrítésével«. Az a néhány íves, a tanárnak szóló tankönyvi *tájékoztató* pedig, amelyet tanáraink a többi irodalmi tankönyvvel kapcsolatban általában örömmel fogadtak, ennél a tankönyvnel elmaradt. Másrészt kétségtelen, hogy a tanuló otthon mégis csak a tankönyvet veszi elő (helyesen!), és az egy-egy órára eső 5—6 lapnyi szöveg láttára elveszti kedvét a tanulástól, elcsügged a megtanulás feladata előtt, nem tudja, mit kell *megtanulnia* a szövegből, és mit kell csak *elolvasnia*, felhasználnia az irodalmi szövegek megértéséhez vagy általában a szövegelemzés és irodalomismertetés módszerének elsajátításához. A tankönyv ezenfelül sokhelyütt csakugyan *nagyon bőbeszédű*, a szöveg stílusában sem eléggé tömör, tanulható.

Ezért vált általánossá az a sommás vélemény, hogy ez a tankönyv *kitűnő tájékoztatást nyújt XX. századi irodalmunkról a tanárnak, de tanulhatóan a tanulók számára*. Ez a legsúlyosabb hátránya, s ezért kell azt mondanunk, hogy bár ez a könyv nagy lépést jelent előre az irodalomtörténeti tankönyvek fejlődésében : az eszményi tankönyvet még ez sem tudta kialakítani.

*

Lássuk most már a tankönyvet részleteiben, — amennyire terünk megengedi!
Szerkesztéséről csak annyit, hogy általában kielégítő. A 2 kötetes megoldás előnyeiről már szólottunk. Az irodalomtörténeti kötet négy nagy részből áll. XX. századi irodalmunkat 3 korszakra osztja : 1905-től (az Ady körüli harc megindulása, egyben az 1905-ös orosz forradalom) 1919-ig (a Tanácsköztársaság bukása), 1919-1945-ig és a felszabadulás utáni korszak. Ez a korszakolás megegyezik irodalomtudományunk ma általánosan elfogadott álláspontjával. Az első korszak súlypontja Ady, a másodiké Móricz és József Attila. A terjedelemben kifejeződő arányaik : Adyra 59, Móriczra 57, József Attilára 56 lap jut. Ady mellett Kaffka Margit, Tóth Árpád és a Tanácsköztársaság irodalma szerepel az első korszakban. Helyes volt az a szerkezeti elgondolás, hogy a Tanácsköztársaság, mint ennek a korszaknak a csúcspontja, kerüljön bele az első szakaszba. A IV. osztályban tavaly használt (Czibor-féle) tankönyv besorolásához képest változás az is, hogy ebből a korszakból a következőbe került Juhász Gyula, mint akinek a költészete inkább az ellenforradalmi korszakra jellemző, illetőleg erre esik munkásságának súlyban jelentősebb része. Ez helyes. De hogy ebben a korszakban miért következik Babits, Kosztolányi és Karinthy után, azt nehéz megindokolni. A kötet negyedik nagy része a szovjet irodalmat mutatja be.

A felépítés részletmegoldásaiban bizonyos következetlenségek mutatkoznak. Pl. Tóth Árpádnál nincs olyan összefoglalás vagy jelentőségének tömör megfogalmazása, amely a tankönyv egyik értéke a többi irónál. Kosztolányinál van ilyen összefoglalás, de a »Kosztolányi prózaíró művészete« című apróbetűs fejezet végére került. A magyar és a világirodalmi rész szerkezeti eltéréseire később mutatunk rá.

A tankönyv egyes fejezeteinek értékeit és hibáit főként a *tanítás tapasztalatainak alapján* elemezzük.

Ady életrajza (14 lap, 8 fejezetben) jó, gazdag, sok idézettel és életrajzi érdekességgel, lendületes stílusban. Annál vitathatóbb a költészetéről szóló rész szerkezete. Először is nem

szerencsés az, hogy az első fejezet (»Ady a költő és a költészet feladatairól«) mindjárt két olyan versen alapszik (Új, tavaszi seregszemle — Hunn, új legenda), amelyek nehezen érthető, sok fejtegetésre szoruló, homályos részleteikkel kevéssé alkalmasak az Ady iránti érdeklődés és szeretet felkeltésére. Bárhogyan vigyáz is a tanár: a vers elemzése önkénytelenül aprókékos szövegmagyarázattá válik, amely azt a káros képzetet keltheti a tanulóknál, hogy Ady verseit a megértéshez »le kell fordítani magyarra.« (Igy mondták.)

A további rész *elvben* — és helyesen! — a költő fejlődésének történeti fonalára fűzi a vizsgálódást. Annál szembeszökőbb az a szerkezeti hiba, hogy előbb a csúcsokról, a legnagyobb pozitívumokról beszél, aztán lehull a negatívumokba, a bizonytalanságokba. Először a feudalizmust bíráló, a parasztságban kételkedő Ady útján felvezeti a tanulókat a vágyott forradalmat megoldó munkásosztály történelmi hivatásának felismeréséig, majd egy vegyes tartalmú fejezet következik »Ady magyarság-versei — Ady hazaszeretete« címmel (itt a legtöbb szó a csüggedés és ostorozás verseiről esik), ezután szól »Ady és a kapitalizmus« viszonyáról, holott ez nyilván abba a sorozatba kívánkozott volna (a munkásosztály hivatásának felismerése elé), amely Ady és a társadalmi osztályok viszonyát vizsgálta. Ez a fejezet a következő mondattal kezdődik: »Ady a demokratikus polgári átalakulásért küzdött« (53. l.) Pontosan ugyanezt azonban már a 39. lapon is megállapítja a tankönyv, ezzel is elárulva, hogy az egész problémakör odatartozik. A Léda-versek viszont, amelyek szintén ebben a fejezetben szerepelnek, külön fejezetbe kívánkoztak volna (esetleg a Csinszka-versekkel együtt, »Ady szerelmi költészet« címmel). Nem helyes a forradalmi versek kettéválasztása sem két fejezetre (Ady és a munkásosztály — Ady forradalmi proletárversei), vagy legalább is a fejezetcímek megválasztása, hiszen mind a kettőben a munkásosztállyal kapcsolatos versek szerepelnek. A kisbétűs Dózsa-fejezetről már volt szó; ezt a leghelyesebb lett volna beolvasztani a parasztságról szóló fejezetbe.

Jól tudjuk, hogy a tankönyvíró lényegében Révai József alapvető Ady-tanulmányának felépítését követte anyagának beosztásában. Révai irányadó műve azonban nagyarányú tisztázó tanulmány, nem pedig tankönyv! A tankönyv feladata az, hogy az iradalomtudomány irányadó megállapításait a tanítás és nevelés céljaira dolgozza fel, a legszuggesztívabb felépítésben. (Egyébként a közönség számára Révai József is a »didaktikus« felépítést alkalmazta Ady halálának 30. évfordulóján a Zeneakadémia hagytermében mondott előadásában!)

A helyes felépítés, amely nagyjából megfelel a költő fejlődése történeti vonalának is, szerintünk a következő: Ady hevesen támadja a feudalizmus maradványait, az úri Magyarország: demokratikus forradalmat akar. Benne él a kapitalizmusban (Páris, dekadencia), de kiábrándul a polgárságból, felismeri a kapitalizmus ellentmondásait. Ismeri a parasztság forradalmi erejét, de egymagában nem tartja alkalmasnak a forradalom kivívására. Felismeri a munkásosztály forradalmi vezetőszeropét és történelmi hivatását. Ebbe az eszmei csúcspontba tör bele először a forradalom szociáldemokrata elvetélése, ezután a világháború.

Az »Ady és az imperialista világháború« c. fejezettől ismét heyes a tankönyv felépítése, de a háborús verseket megint nem volt érdemes 2 fejezetre osztani.

A tanítás folyamán a tanulók élesen kifogásolták, hogy a tankönyv nem tisztázta (mindössze 4 sorban érinti) az istenes versek kérdését. (Ezt szakkörünkben fel kellett vetni.) Ugyancsak hiányzik a tankönyvből a halál-versek és a szenvedélyes polgári életvágyat kifejező versek elemzése. A Léda-szerelme megvilágítása sem kielégítő. A tankönyv szerint a pénz csak negatív értelemben szerepel Ady költészetében (»Ady felismerte, hogy a burzsoa társadalom az a világ, ahol mindent a pénz mozgat, az embert megfosztja emberi méltóságától, megfojtja az igazi tiszta érzéseket...« stb. 54. l.), az olyan versekről, amilyen a »Vér és arany« vagy a »Sírás az Élet-fa alatt«, még cím szerint sem esik szó. Az ilyen egyoldalúságot diákságunk, amely nemcsak a tankönyvet, hanem Ady versesköteteit is forgatja, észreveszi, kifogásolja és a tankönyvbe vetett bizalma megrendül. A nevelő szándék — hogy természet-szerűen a költők nevelő értékeit állítsuk az előtérbe, — éppen az ellenkező eredményt éri el: a »kihagyott« verseket mind elolvassák.

Súlyos hiánya az Ady-fejezetnek az is, hogy seholsem elemzi Ady állásfoglalását a nemzeti függetlenség kérdésében. A Habsburg-kérdést sehol sem veti fel, s olyan fontos versekről sincs említés, mint pl. az »Új törvényt, Werbőczy« és »A Délibáb üzenete«. (A Werbőczy-verset csak a nyelvi elemzésben, példaként idézi.)

Az »Ady költői kifejezőmódjának jellemző vonásairól« szóló fejezetben a szimbólum lényegét — pedig az első bekezdésben ír erről, — nem fejti ki a tanulók számára érthetően, fejtegetése nem meggyőző (s minthogy ez nehéz kérdés, a tanárok sem értenek belőle). Nem tisztázza a szimbólum viszonyát a név- és jelentésávitellel sem (holott a következő bekezdésekben tulajdonképpen erről ír). Az Ady verseléséről és költői nyelvről adott fejezet óriási (és jó) példanyagot gyűjt össze, de azt nem rendezi didaktikusan, megtanulhatóan.

Általában: már az Ady-rész példa arra, amit a tankönyv bőbeszédűségéről és szétfolyó feldolgozási módjáról mondtunk. Azt, hogy »Ady nem volt szocialista«, illetőleg,

hogy »sohasem tudott teljesen azonosulni a szocialista munkássággal«, őt helyen írja le a tankönyv (28., 43., 55., 75., 76. lap), de sehol sem mondja meg, mikor lett volna szocialista, hogyan azonosulhatott volna a munkásosztállyal. A verselemzések »szépek«, de bőbeszédűek, összefolynak, nem bontakozik ki belőlük eléggé a versek egyéni profilja. Ebben a stílus is ludas. Ez a stílus életszerű, de állandóan ujjongó, helyenként szinte extatikus, versenyre kelve a költő hevével (pl. 47. l.). Dicsértük a tankönyv törekvését a lendületes, színes, életszerű fogalmazásra. A folytonos pátoz, az állandó lelkesedés azonban, amely nem különböztet meg fontosabbat a fontostól, épen az ellenkező hatást éri el a tanulónál: a nagy szavak elvesztik értéküket, a fül elfárad, mint az éles, hosszas csengésztől. Nem lehet állandóan felsőfokban beszélni, még kevésbé bírja ezt el az írott stílus, — és legkevésbé a tankönyv. Ha Ady aggodalmáról szól, akkor biztosan »határtalan«, ha a gyűlöletéről, akkor »mélységes«, ha »ajkiáltásáról«, akkor »kétségbeesett«, ha pesszimizmusáról, akkor »komor«. (Mindez az 59. lapon.)

Csak mint elvet rögzítjük le: ha a Szöveggyűjtemény-ben szerepel valamelyik említett vers, és nyilván iskolai feldolgozásra is kerül, akkor aligha van szükség arra, hogy sokat idézzünk belőle az irodalomtörténeti szövegben. Az Ady-rész pl. a »Magyar jakobinus daláknak 8 versszaka közül 4-et idéz (50. l.), a »De ha mégis« 6 versszakából is 4-et (62. l.).

Kaffka Margit 10 lapos fejezete jó, arányos, értékelései helyesek (a legnagyobb nőíró). A »Színek és évek« elemzése jó példája a didaktikus feldolgozásnak: előbb a témát fogalmazza meg, majd kb. 1 lapon a cselekményt mondja el érdekesen, aztán a jellemekről és a szerkezetről beszél; az ábrázolásmódot és a nyelvet elemzi, végül kijelöli a regény jelentőségét a fejlődésben. Ezek az epikai mű elemzésének általánosan elfogadott golubkovi szempontjai.

Tóth Árpád feldolgozása a költő fejlődésének menetét követi, világos tagolásban. Jó fejezet, de nagy hiba, hogy a »Lélektől lélekig«-et, Tóth Árpádnak talán legszebb és a kínzó polgári magányra, a szélsőséges polgári individualizmusra, az atomizálódott elszigetelődésre legjellemzőbb versét meg sem említi a tankönyv. (Csak a szöveggyűjtemény közli.) A vers kiváló nevelő értékű a polgári társadalom embertelen magányosságának érzékeltetésére, és a legszebben példázza a modern természettudomány beáramlását a lírába.

A *Tanácsköztársaság* és az ellenforradalmi korszak fejezetei indokolatlanul szaggatottak (4 fejezet 3 lapon). A tankönyv pl. túlságosan megtisztelti a Horthy-fasizmus karhatalmát azzal, hogy »Csendőrség, rendőrség« címmel külön fejezetet szentel neki — az irodalomtörténeti tankönyvben (114. l.). A jövő tankönyveire vár annak a feladatnak a megoldása: hogyan lehetne »irodalmasítani« az irodalmi tankönyvek társadalmi-történeti kor-áttekintéseinek tisztán történelmi jellegét. Az irodalmi tankönyv itt versenyre kel a történelmi tankönyvvel.

Mórát (3/4 lapon, műveit szinte csak felsorolva) és *Krudyt* méltatlanul kisbétűvel közli a tankönyv.

A »Proletáriródlom« fejezetében a »Befejezetlen mondat« véleményem szerint részletesebb elemzést kíván, értékeivel és hibáival együtt. Ugyancsak megnyugtatóbb és teljesebb megvilágítást igényelne végre Szabó Dezső is. Irodalomtudományunknak szembe kell néznie ezzel a feladattal; ha oly sok nehéz problémát meg tudott többé-kevésbé oldani, ezt is meg fogja oldani. Mai haladó értelmiségünk jól tudja, mennyit köszönhetett annak idején Szabó Dezsőnek, szemei felnyitását és társadalomszemléletének forradalmasítását illetően.

Móricz Zsigmond 57 lapjából 10 esik a jó életrajzra. Írói munkásságának kidolgozása színvonalas, de kissé egyenetlen. A korszakolás itt könnyebb probléma, mint Ady-nál. A tankönyv megoldása megfelel az 1952 szeptember 5-én mondott Révai-megnyitó beosztásának.

Móricz novellái közül a »Hét krajcár«-t, a »Tragédia«-t és a »Szegény emberek«-et emeli ki részletesebb elemzéssel. (Az utóbbi — többek tanácsára — végülis kimaradt a Szöveggyűjteményből, úgyhogy az elemzés némileg a levegőben lóg.) A »Sárarany«-nyal kapcsolatban a naturalizmus kérdését is fejtegeti a tankönyv. Ez helyes, de hiba, hogy nem tisztázza a Zola-i naturalizmus viszonyát az itt fejtegetett naturalizmushoz. A nagy Móricz-regények közül érdekes a felszabadulás óta meglehetősen elhanyagolt »A fáklya« előretörése. Móricz Zsigmond alkotó munkájának egyik legkiemelkedőbb eredménye írói pályájának ezen a szakaszán — írja a tankönyv (149. l.).

Móricz második pályaszakaszából a »Légy jó mindhalálig«, a »Tündérkert« (apró betűvel), a »Kivilágos kivirradtig«, az »Úri muri« és a »Rokonok« kapott külön fejezetet. Itt a »Rokonok« a középponti mű: egymaga 6 fejezet. A »Kivilágos kivirradtig«-ot be lehetett volna olvasztani az »Úri muri« fejezetébe. Az elemzések érdekesek, színvonalasak, de nem olyan egységes szerkezetűek, mint pl. a »Színek és évek« elemzése, s ezért szünetesnek, nehezen tanulhatók. A jellemelemzése igen gazdag és érdekes, a szerkezet elemzése azonban következetesen hiányzik (erről csak a »Móricz művészetének sajátosságai« c. fejezetben, a drámaisággal kapcsolatban szó), az eszmei mondánivaló a jellemelemzés rajzába olvad bele, a nyelvről sem esik külön szó. Ez azért hiba, mert kétségtelen, hogy tanulóinkat csak bizonyos egységes, szilárd menet elsajátíttatásával taníthatjuk meg a helyes műelemzésre. Semmiesetre sem

sablont kívánunk a tankönyvben, de a folyton változó menetű, esszézerű feldolgozási mód sem vezet célra.

A harmadik korszakban a »Boldog ember« és a »Rózsa Sándor« a legrészletesebben elemzett művek. A »Boldog ember« vitathatatlanul megérdemli a kiemelést, bár a tanulókkal Jóó György alakját nem lehet pozitívnak elfogadtatni. A tankönyv úgy próbálja megoldani a kérdést, hogy a végén különbséget tesz az író és főhőse között, mintha Móricz maga is elfitélné főhősét a meghunyászkodásért, mert »nem tudott hős lenni« (17. l.).

Ha az Ady-rész stílusa pozitív irányban volt lelkendező, a Móricz-fejezetek stílusa negatív irányban esik túlzásba. A tankönyvben minden bizonnyal többszázszor fordulnak elő olyan kifejezések, mint a szörnyű, kibírhatatlan nyomor, túrheterlen elnyomás, embertelenség, a legnagyobb aljasság, mérhetetlen szenvedés, az úri világ züllöttsége, az úri társadalom feneketlen romlottsága, úri mocsár, a fehér terror banditáinak kegyetlen szadista tettei, a város urainak gazsága stb. — minden felsőfokban! Móricz »megrázó, vádló, megdöbbentő erővel« ábrázolta a szegények nyomorúságos, embertelen, kibírhatatlan, túrheterlen, borzasztó, szörnyű kisémmizettségét, nyomorát, nincstelenségét. Egyetlen lapon (169.) háromszor fordul elő az *embertelen* jelző, 3 lappal hátrább már csak kétszer (173. l.). Négy egymásután következő lapon *hatszor* szerepel az aljas, aljasság, elaljasít, elaljasodott, elaljasodás szócsalád (57—60. l.); ugyanezeket a lapokon még a *lealacsonyít* ige is előfordul kétszer.

Mindez nem azért hiba, mintha nem fednék a tények, hanem azért, mert a szavak így veszítik el hatásukat. Nem »hűvösebb« vagy unalmasabb stílust kívánunk a tankönyvben, bizonyos hamis objektivitás szellemében, hanem gazdaságosabb, takarékosabb szókezelést, amely a nevelő hatást is jobban biztosítja.

Babits alakját élővé teszi a jó életrajz (igen szép pl. a tanár Babits jellemzése). Babits alakját a tankönyv jóakarattal kezeli, antiszokratizmusa helyett (ez a szó nem is fordul elő a szövegben) inkább a jóakaratot és a »nép érdekeinek kifejezését« hangsúlyozza. Ez az értékelés jóval pozitívabb, mint általában Babits elkönyvelése volt a felszabadulás után. Úgy véljük, hogy ez a megvilágítás az igazságosabb. Az elemzett versek közül hiányzik (a Szöveggyűjteményből is) a nagyon jellemző »Szonettek«. A tankönyv foglalkozik a »Halálfiái«-val is, de Babits többi regényét nem említi. Talán a novellái közül lehetett volna felhasználni valamelyiket.

Kosztolányi értékelése is szinte úttörő munka a tankönyvben. Már az is figyelemreméltó, hogy 8 lap. A költő bevezető jellemzésével egyetérthetünk: »a talaját vesztett értelmiség érzésvilágát fejezi ki« (198. l.), és az is igaz, hogy »életművéből novellái a legmaradandóbbak« (204. l.). Közülük a Szöveggyűjteményben is közölt »Appendicitis«-t elemzi a tankönyv, regényei közül pedig a »Pacsirtá«-t emeli ki (apróbetűvel); a középszkolában ez helyes is. Nagyon tanulságos, minden aprólékossága ellenére is, a Kosztolányi versművészetéről szóló fejezet; ilyen részletes formai elemzés még aligha szerepelt tankönyvben. De két furcsa mondat is akad a szövegben. Az egyik: »Kosztolányi verseinek legsajátosabb jellegzetessége a rimelés« (201. l.). Hát más költők nem rimelnek? A másik: »*Sajnos*, Kosztolányi nagy formai készségét nem mindig használta arra, hogy vele közérdekű mondanivalót fejezzon ki« (201. l.). Ez a »sajnos« olyan szerzői állásfoglalást fejez ki, amelyre talán nincs is több példa a könyvben.

A tanári közfelfogás szerint *Karinthy*-val a legkevésbé igazságos a tankönyv. Nem mintha általános jellemzése és értékelése nem volna találó, de műveinek elemzése szegényes. Egy szó sincs pl. legjellegzetesebb műfajáról, a *Humoreszkról*, amely más ironál sem kerül elő. Itt is van egy félreérthető mondat: »Életművében előremutató, soha nem szűnő kételkedése a közfelfogás igazában...« (208. l.). Természetesen ez attól függ, hogy mit tart a közfelfogás!

Juhász Gyula életrajza jó, feldolgozása tisztán tagolt, értékelése szilárdan pozitív: »Az ellenforradalom sötét korszakában nem volt költő — József Attilán kívül —, aki ilyen következetesen, ilyen megingathatatlan hittel hirdette volna a forradalmi megújítást, és ilyen bizalommal nézte volna a letiport, elárult munkásosztály jövőjét« (219. l.). A költészetét ismertető fejezetek szövege azonban többnyire csak »összekötő szöveg« a versidézetekhez. Ennyi idézetre nincs szükség, ha a diák kezében ott az antológia.

A *József Attila*-rész a tankönyv egyik tartalmában legjobban megoldott fejezete: alapos, átgondolt szöveg, de megint nem nagyon didaktikus. A költészetét ismertető rész túlzott jelentőséget és terjedelmet szán ifjúkori költészetére. A többi: szép tanulmányok, jó »folyószöveg«, de nehezen fogható meg a tanítás számára. Az, hogy a fejezetek címei egy-egy találó versidézet (»Nem én kiáltok, a föld dübörög...«, »Vers, eredj, légy osztályharcos!« — »Jöjj el, szabadság!...« — »Szövetség ez már, nem is szerlem...«), igen szép, bár inkább esszézerű megoldás. A tanulóknak nem mindig érzik a bennük elemzett versek elkülönülését; pl. a »József Attila a költő és a költészet feladatáról« és a »Vers, eredj, légy osztályharcos!« c. fejezetek lényegükben azonos (pártos) verseket tárgyalnak. Viszont József Attila nagy proletárverseiről — a »Külvárosi éj«-ről, »A város peremén«-ről, a »Hazám«-ról — nagyon szép, mintaszerű verselemzések szólnak; ezek általában példát adnak a költemények otthoni feldolgozásához. Ez a rész a tankönyv egyik legnagyobb, jövőbe mutató értéke.

Az életrajz utolsó korszakából hiányzik legalább néhány mondat a költő szerelmeiről. A szöveg később emlegeti Flórát, a szöveggyűjtemény Judit-verset közöl, az életrajz viszont semmit sem mond róluk. Kérdés, hogy a tanár ki tudja-e elégíteni a tanulók önkénytelen irodalmítörténeti kíváncsiságát.

Radnóti fejezete eltér a többi költő feldolgozásától abban, hogy nem a költő jelentőségének tömör megfogalmazásával kezdődik, hanem (egyébként jó) versidézettel, és a végén nincs semilyen összefoglalás. A »Pipacs«-ot teljes egészében közli a tankönyv, holott ez benne van a Szöveggyűjteményben is.

A *harmadik nagy rész*, amely a felszabadulás után tekinti át irodalmunkat, a tankönyv legproblematisabb része. Ez a rész ugyanis nem ironikán dolgozza fel az anyagot, hanem ú. n. »irodalmi körkép« formájában, nagyjában műfaj- és ezen belül téma-szerinti csoportosításban. (Prózairodalom, költészet, dráma.) Az az indoklás, hogy mai, élő irodalmunkról még nem lehet egységes, teljes képet alkotni, elvben helyes. (Lásd: Déry!) A tanításban azonban ez nagy nehézségeket okoz: a mai írók felszabadulás előtti munkássága a tankönyv előző fejezeteire esik (Illyés, Déry, Szabó Pál, Veres Péter stb.), felszabadulás utáni munkásságuk is szétválik ebben a részben műfaj-csoportok szerint (pl. Illyés a líránál és a drámánál, Gergely Sándor a regénynél és a drámánál, Aczél Tamás a líránál és a regénynél szerepel), sőt egyes műveik is külön-külön fejezetekbe kerülnek (pl. Veres Péter *Három nemzedék-e* »A múlt ábrázolása prózairodalmunkban«, a *Próbátétel* »A jelen ábrázolása« c. fejezetbe). Különösen nehéz a líra áttekintése, amelyben téma szerint csoportosulnak a versek és a költők (A felszabadulás élménye — Az új élet költői — Sztálin és Rákosi alakja — A békeharc — stb.). A témák összefolyának, az anyag viszont szétfolyik a tanulók tudatában, — különösen ha ilyen bonyolult mondatok ékesítik a szöveget: »Költészetünk eszmei és művészi színvonalának emelkedését mutatja, hogy líránk a valóság teljes tükrözése felé halad, s hogy költőink egyre kevésbé érik be azzal, hogy a dolgozó nép nagy közös élményeit pusztán felvessék, hanem azokat valóban lírai eszközökkel fejezik ki, megmutatva, hogy a maguk belső fejlődésében hogyan válik a közösségi élmény egyéni, személyes élménnyé« (341. l.). (Még egy szép mondat: »Az utolsó strófák érzelmileg is erőteljesebben *rajzolja ki a gondolatokat*, s a kemény, harcoss munka eredményének, a kommunizmus *távtájának meglebbentése* eszmeileg és művészileg *kitágítja a költeményt*«. (334. l.) Valószínű, hogy a tanárok sem tudják, hogyan tanítsák ezt a részt.

A közel 100 lapnyi *világirodalmi rész*, amely nagyrészt a szovjet irodalom nagyjait ismerteti, anyagában jó, megbízható, de feldolgozási módja eltér a magyar anyagtól: 1. Az írói életrajzokat nem külön, az életmű előtt foglalja össze, hanem abba beleolvastva közli. 2. Idézetet inkább csak a prózaíróktól közöl, a költők szövegét (Majakovszkij, Tyihonov — eltérően a magyar résztől — egyetlen vörssor sem szakítja meg. 3. Míg a hazai anyagból a kis fejezetekre osztás szándéka világlik ki, itt egy-egy író anyaga tagolatlan (pl. Gorkij 13 Majakovszkij 7, Solohov 8 lapja egyetlen fejezet). Ez persze megint nem válik a tanulhatóság javára: életrajz, egyes művek ismertetése, általánosítások egybefolyanak, nincsenek benne se súlypontok, se kiemelések. 4. Szemet szúr az a következetlenség is, hogy míg az élő hazai írókat csak körképben ismerteti a tankönyv, az élő szovjet írókat külön-külön mutatja be, holott az ő életművük is befejezetlen.

Általános hiba, hogy a tankönyv magyar és szovjet része között alig van kapcsolat. A mi irodalmunkra egyetlen célzás akad a szovjet anyagban. Tyihonovnál nem említi meg, hogy kitűnően fordította Petőfit, Aranyt, egyetlen szóval sem mutat rá pl. az »Új barázdát szánt az eke« magyarországi hatására a szövetkezeti mozgalom fejlődésében, »A volokalamszki országút« népszerűségére, Mareszjev látogatására stb. Csak egyetlen kis fejezetben van konkrét utalás a szovjet és a magyar irodalom kapcsolataira, pedig — szólam szerűen — számtalan helyen emlegeti a tankönyv a szovjet irodalom nagy példáját és tanítói szerepét.

A tankönyvet a népi demokráciák és a tőkés országok néhány XX. századi haladó írójának rövid áttekintése zárja le.

*

A *Szöveggyűjtemény* iskolai felhasználásának nagyszerű értékeiről már szólottunk. Arányairól fogalmat ad néhány adat: Adytól 72 vers és 7 próza szöveg, József Attilától 60, Juhász Gyulától 26 versszöveg, Móricztól 2 teljes novella és 13 regényrészlet szerepel, a szovjet irodalomból 15 szerzőtől közöl szemelvényt.

Ez a gyűjtemény mindaddig páratlan mennyiségű szemelvényt segít a tanítást. Semmi értelme sem volna annak, hogy most elkezdjük latolgatni, mi *hiányzik* a válogatásból. Ahány irodalomtanár: annyiféle igény, óhaj, egyéni »felfedezés« kérne helyet, s ugyanannyi kritika is hangzanék el bármiféle válogatást illetően. Ami *van* az antológiában, az túlnyomórészt gondosan kiválogatott, *kitűnő anyag*. Az egyes íróknak juttatott terjedelemmel is egyet-

értünk, a szemelvények szöveghűsége is — sajtóhibákat leszámítva — megbízható. Ha most mégis megemlítettünk néhány »hiányzó« szöveget : azért tesszük, hogy a jövő antológiájának összeállításakor ezeket az óhajokat is mérlegre lehessen tenni.

Ady válogatásából hiányzik egy-két olyan vers, amely alapul, példaként szolgálhatna a *szimbolizmus* tanulmányozásához és megértéséhez (pl. a »Jó Csönd-herceg előtt«). Ugyancsak kívánatos volna részletek beillesztése »A nacionalizmus alkonya« c. cikkéből, amely remek, kristályos megfogalmazása az igazi hazaszeretet és a nacionalizmus különbségének (amelyet oly nehezen értenek meg tanulóink). *Juhász Gyula* versei közé be kellene illeszteni — a »Milyen volt...« mellé — valamelyik megrázó erejű Anna-verset (»Anna örök« vagy »Koncert«); *Juhász* válogatása amúgy is feltűnően egyoldalú, szinte csak politikai versek szerepelnek benne. *Babits* versei közül hiányzik a költészetének megértéséhez nélkülözhetetlen »Szonettek«, a költő értékes önvallomása; prózai szöveg egyáltalában nincs föle a gyűjteményben. *Kosztolányinál* javasolnám a »Tanár az én apám« felvételét : legyen már egyszer egy pedagógus-elismerő vers is a tankönyvben, s ez amúgy is szép és igaz vers. Az »Egy és más az írásról« közlése egyébként kitűnő gondolat volt. *Karinthy* válogatása mindenképpen gyöngye; komoly novellái, színvonalas humoreszkjei és az »Így írtok ti« darabjai közül egyaránt kikerülne méltóbb szöveg. *Illyésnél* hiányzik a »Két tanya közt« sokmindent megértető négy sora és az »Egy Népfínak« rendkívül jellemző kétsoros epigrammája. *Nagy Sándortól* viszont, ha már 14 lapot szán rá az antológia, inkább a Sztálin-díjas »Mebékélés«-re volna szükség a tanításban.

Az antológiával kapcsolatos kérdések közül még hármat kell megemlítenünk. Az egyik az, hogy a közölt szövegek után okvetlenül és *következetesen* fel kell tüntetni a megírás vagy a megjelenés évszámát. Ezt a Szöveggyűjtemény helyenként megteszi, másutt elmulasztja, holott a tanításban erre mindig szükség van. A másik az, hogy a tankönyv két kötetét mindenképpen egybe kell hangolni. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a bemutatott és megtárgyalt írók sorrendjét a két kötetben egyeztetni kell (ez megtörtént), hanem azt is, hogy az antológiában közölt nehezebb és jelentősebb szövegeket az irodalomtörténeti kötetben meg kell magyarázni, elemezni kell. (Hogy csak egy példát mondjunk : az irodalomtörténeti kötet Adynál éppen az amúgy is vitás »Az ós Kaján«-ról nem vesz tudomást, és a »Harc a Nagyúrral«-t is 3 vagy 4 sorban intézi el.)

A harmadik hiba : a tanítás során nehézséget okoz az, hogy a prózai és drámai művekből kiragadott szemelvények mellett semilyen tájékoztatás sincs a mű többi részére vonatkozóan. Olykor a tanár is régebben olvasta a művet (vagy új mű esetében még nem olvasta), az órára készülésekor se mindig tudja fellapozni, és így nehezen lehet beilleszteni a szemelvényt a mű egészébe. Vonatkozik ez olyan művekre is, amelyekből — különböző helyekről — több szemelvényt is közöl a gyűjtemény (pl. a »Rokonok«-ból vagy a »Színek és évek«-ből); ilyenkor az összefüggés nem világos. Ilyen esetekben rövid áthidaló szöveg vagy a szöveg után adott értelmezés oldhatná meg a problémát.

*

Egy olyan tankönyvet, amely néhány év múlva úgyszólván átadja helyét a szocialista tantervet kielégítő új tankönyvnek, csak úgy érdemes ilyen részletesen elemezni, ha a jövőendő tankönyv távlataiban, a felhasználható tanulságok kedvéért vizsgáljuk.

Melyek a tanítás tükrében a mostani IV. osztályos irodalomtörténeti tankönyv legfőbb tanulságai a jövő tankönyvei számára?

1. A két kötetes megoldás — irodalomtörténeti tankönyv és szöveggyűjtemény — beválik, nagy előnyei vannak.

2. Az irodalomtörténeti kötetnek tömörebbnek, didaktikusabb feldolgozásának, — egyszerűen tanulhatóbbnak kell lennie, anélkül, hogy érdekességéből és életszerűségéből veszítene.

3. Az egyes irodalmi szövegekhez tapadó elemzéseket, értelmezéseket, amelyek amúgy is túlságosan megduzzasztják az irodalomtörténeti szöveget, a szöveggyűjteménybe kell áttenni, mindjárt az egyes szövegek után. Az irodalomtörténeti kötetben csak utaljunk (címmel vagy egy-két mondattal) a megállapításokat illusztráló vagy alátámasztó irodalmi szövegekre. A két kötet anyagának didaktikai »összedolgozása« a tanárnak, illetőleg a tanulók otthoni munkájának a feladata.

Amint szocialista könyvkiadásunk eléri azt a fokot, hogy a kötelező háziolvasmányokat kellő példányszámban tudja a tanulók kezébe adni, a háziolvasmányokból közölt szemelvények jórészt fölöslegessé válnak. Ez a szöveggyűjtemény terjedelmét csökkenti, illetve helyet biztosít az imént említett mintaszerű értelmezéseknek.

A többi tanulságot a tankönyv elemzése során említettem meg. Meg kell azonban mondanom, hogy ezek a tanulságok, bár bizonyos mértékig az általános tanári és tanulói

tapasztalaton és véleményen alapulnak, mégsem képviselhetik a tankönyvvel kapcsolatos országos tapasztalatot és nézeteket. Itt az ideje, hogy jókorán megnyissuk a vitát az eszményi irodalomtörténeti tankönyvről, — a jövő tankönyveinek minél szerencsésebb kialakítása érdekében. A most használt IV. osztályos tankönyv elemzése vitaébresztés célját kívánta szolgálni.

VITA A BÁNK BÁNRÓL

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság április 30-án nyilvános vitaülést tartott mind- máig legnagyobb nemzeti drámánkról, Katona József Bánk bán-járól. *Molnár Miklós előadása* vezette be a vitát. Előljáróban Katona József pályakezdésével foglalkozott, ismertette a korabeli magyar színészettel való kapcsolatát és méltatva első drámáit, a nagy költő fejlődése szempontjából. Majd rátért Katona legnagyobb műve, a Bánk bán tárgyalására.

Katona József 1815-ben, 24 éves korában megalkotja, 1819-ben végleges formába önti Bánk bánját, nemzeti kultúránk büszkeségét.

A Bánk bán dramaturgiai kiindulópontja és eszmei alapja az az ellentét, amely a nemzet legkülönbözőbb rétegeit *szembedlítja* az idegen elnyomókkal, ezáltal *összeköti* egymással, s kiválasztja, kitermeli a »szövevség« vezető alakját, képviselőjét.

A Bánk bán megoldása, dramaturgiai tetőpontja és legfőbb eszmei tanulsága pedig az — nem beszélve most az V. felvonás »elágazásáról«: a nemzeti ellentét kibékíthetetlen, a véres összeütközés elkerülhetetlen — Bánk megöli a királynőt.

Írói módszere az új és régi harcának, a fejlődés bonyolult folyamatának ábrázolása. Katona nem »csak dicsekedéssel teljes hazai drámát« akart írni, amelyben »több-több jeles mondások« a hebehurgyákat »teli torokkal való dörömbözésre« készítetik, hanem olyat, amely »a gonoszágat megutáltatja«, a népet megtanítja »miként kell nagyinak, hősnek és egykor boldogulandónak lenni«. Katona a »tanító játékszínert« hevült harcolt és dolgozott.

A konfliktust késleltető szerkezete a kor társadalmi ellentmondásait, mindenekelőtt a nemesség ellentmondásos szerepét fejezi ki. Magyarországon is »kizököknt az idő«: a feudális viszonyok, a régi gazdasági, politikai és emberi kötelek felbomlanak. A nemességet képviselő Bánknak is súlyos terhet jelent, benne is válságot idéz elő, hogy »ő született helyretöltni« e »kizököknt időt«. Nálunk azonban az objektív történelmi viszonyok — mindenekelőtt az ország gyarmati helyzete — megkövetelik, hogy a nemesség végigjártassa ezt az ellentmondásos szerepét, szembeforduljon Béccsel és saját kiváltságaival, már amennyire az objektive lehetséges.

Bánk jellemét is elsősorban helyzete és világnézete határozza meg. Típusa semmiképpen sem a XIX. századbeli arisztokratáinak felel meg, hanem sokkal inkább a bécsi udvart gyűlölő, az osztályán túl már egész hazája sorsáért aggódó, felvilágosult, haladó nemesnek. De épp oly távol áll Bánk jellege a megyei méretekben gondolkodó, osztálykiváltságait makacsul védelmező, elmaradottságában pöffeszkedő, műveletlen vidéki földbirtokostól. Bánk típusa még csak egy szűk, nem is kijegecesedett vezető réteg arculatát tükrözi. Inkább a jövő, mint a jelen embere — persze azokkal a korlátokkal, ahogyan a század elején az ideális hazafit egyáltalán el lehetett képzelni, s a XIII. századba visszavetítve meg lehetett rajzolni.

Nem arról van szó, hogy Bánkban a közéleti ember, a hazafi tragikus összeütközésbe kerül a magánemberrel, a megsebzett szerelmes férjjel, hanem arról, hogy az emberi és magyar érzelmeiben egyaránt vérgisértett Bánk viaskodik saját nemesi békyloival. Bánkban nem az a kettősség, hogy »közügyekben« a békés utat keresi, »magánügyekben« pedig elvakult szenvedéllyel a harcot választja, — ezt az ellentétet a reakció találta ki — hanem az, hogy jellemfejlődésének korábbi fokán még ellenzi a politikai erőszakot s ezért visszafojtja szenvedélyes dühét Melinda kerítői ellen is, később azonban nézete, egész jelleme megváltozik, s ekkor szabad folyást enged személyi bosszújának is.

Csak hogy Katona nem úgy teszi fel a kérdést: Bánk vagy »magánügyét« intézi el, vagy a haza problémáját oldja meg, hanem úgy: nincs ellentét a kettő között. Máshol van az ellentét, és pedig a Bánk, Melinda, Tiborc, Petur összes sérelmét kifejező nemzeti érdek

és az idegen út között. De ahhoz, hogy ez az ellentét az összeütközésig kiéleződjék, ahhoz előbb Bánknak fel kell ismernie, hogy nyugodt lelkiismerettel érezhető el indulatainak fékjét, nem kerül ellentétbe hazája érdekeivel.

A trónterembe lépő Bánk már nem a II. felvonás mérsékelő, csitító lojális államférfiúja, hanem tettekre kész férfi és hazafi, a megsértett becsület és a letiport nemzeti bosszúálló képviselője. Túlnő a nemesi hazafi típusán. Ez a Bánk már »saját korának óhajtott lelke« — ahogy Arany László mondja. Ez a fejlődési folyamat, ez a hatalmas ugrás játszódik le előttünk a harmadik felvonásban, ahol találkozik az eltiport lelkű és testű Melindával és a szívét kitérő Tiborccal.

Bánk csak a politikai és a szerelmi, az egyéni és a hazafiúi érzelmek és megfontolások együttes hatása alatt jut el a végső elhatározásig. Óriási belső ellenállást kell legyőznie ahhoz, hogy megölje a királynőt. Egész határozatlansága onnan ered, hogy sok mindent, ami eddig élete megszokott és szeretett tartalmát jelentette, most mint gyűlöletet láncot le kell tépnie magáról, ha hű akar maradni hazájához és becsületéhez. Láttuk a második felvonásban: csak osztálya érdekeiért nem hajlandó a királynőre támadni. A harmadik felvonásban pedig azt látjuk: csak a »bánki sértődés« nem indítja útnak a trónterem felé. Mindehhez még Tiborc is kell! De ugyanakkor látnunk kell azt is: csak Tiborc hatása sem lenne elegendő a végső elhatározáshoz. Amilyen igaz, hogy Bánk csak akkor lép előre, amikor felismeri, hogy Gertrudis elpusztítása nemcsak a maga és osztálya érdeke, olyan igaz az is, hogy nem ténne meg, ha nem látná, hogy osztályának is érdeke, s ha ezt nem fokozná, hogy saját bőrén is megéri. Katona művészi zsenialitása és politikai éleslátása éppen abban mutatkozik meg, hogy felismerte és tudta ábrázolni ezeknek a tényezőknek az elválaszthatatlanságát.

Katonától minden tekintetben idegen a feudális dicsőséget eszményítő gondolkodásmód. Bánk és Melinda szerelmében nem a magyar úr, hanem sokkal inkább a kor egyszerű embere ismerhetett magára.

Szenvedélyes és emberi Bánk és Melinda kapcsolata, ezért tudja szerelmük bensőleg legyőzni a rájuk támadt aljasságot. A dráma egyik legjobban megindító jelenete az, amikor Bánk a fájdalomtól félőrülten is talál résztvevő, gyengéd szavakat Melinda vigasztalására. Bucsúszavában pedig már ismét a »régik« Bánk szólal meg: »Vezessen békével szerelmem.« De a meleg, hitvesi bucsúig hosszú belső küzdelmen át jut el Bánk. Le kell győznie a kínzó féltékenységet, mely folyton azt súgja a fülébe: Melinda is örült gyalázatának. Az egymás emberi megbecsülésére alapozott szerelem azonban legyőzi a kételkedést, a gyanút s a két megbántott és meggyötört ember sápadtan, Melinda kedélybeteg, Bánk mindenre elszántan, de ismét a régi érzelmekkel áll egymás mellett. Belső küzdelmüket és győzelmüket kevés szó árulja el, inkább csak érzékelteti az író. Mégis nagyon fontos mozzanata ez a drámának. Azt fejezi ki, hogy Gertrudis nem tudta legyőzni Bánk és Melinda szerelmét. Szívüket meglópták, lelküket megmérgezték, de a tiszta szív, az érző lélek kiheverte a csapást. Az emberiség és becsület diadala ez a becstelenség fölött.

Katona paraszthőse sokkal több, mint lelkiismeretet ébresztgető vádirat. Tiborc hatása Bánk tetteire kifejezi a parasztság történelmi súlyának megváltozását, egyéni formában tükrözi azt az általános igazságot, hogy a parasztság helyzetével, akaratával, érzelmeivel számolnia kell annak, aki a nemzet nevében cselekszik. Tiborc jelleme pedig arról ad hírt, hogy a mély sötétből a fény felé törő nép egyszerű férfainak arcán a legnemesebb tulajdonságok olvashatók. És végül: Tiborc teszi teljessé a műben a társadalmi viszonyoknak, a nemzeti és osztályellentétek szövevényének mesteri rajzát.

Tiborcot az író elviszi egészen a trónig. Mántha azt akarná — akaratlanul is — mondani: ez az erő áll a leszámolásra induló Bánk mögött! És ami e jelképes megoldásnál még fontosabb — s nem kevésbé bátor, újszerű: a III. felvonás sorsdöntő találkozásán az úr és a paraszt megtalálják sorselmék közös forrását, közös ellenségüket a népet gyöttrő, sajtoló, a nemességet megalázó, az asszonyi becsületet beszennyező merániakban.

Bánk is, Tiborc is »kigázolást« keres a meráni börtönből s hogy a nagyúr végül fegyverrel keresi meg azt az utat, abba itt a paraszt hatása a döntő.

Bánk és Tiborc bizonyos osztályszövetséget köt itt a közös ellenséggel szemben. Hogy Tiborc ebben a szövetségben nem aktív, cselekvő szereplő, hogy csupán tényezője, de nem hőse a drámának, Bánk mellett, ebben az ütközik ki, hogy a századelejei egész magyar irodalmi és nyelvújítói mozgalom — mint Révai József írja — »bizonyos elfordulás is, attól a közvetlen politikai tömegeselekvéstől, amelyre a francia jakobinusok mutattak példát«. De ugyanakkor elévülhetetlen érdeme Katona Józsefnek, hogy a IV. felvonásban legközelebb jut ehhez a forradalmisághoz és Tiborcra, ha nem is társa, de »szellemi szövetsége« a bosszúálló Bánknak. S talán még ennél is nagyobb érdeme az írónak, hogy Tiborc nem oldódik fel ebben a szövetségben. Már utalunk arra, hogy Tiborc a parasztlak keserves sorsáért a papokat és urakat is okolja. Bánk türesre intő szavára így felel:

Túrj békességgel, ezt papolta az apáturunk is sokszor: bődögök a békességesek, mert isten fiainak hivatnak — úgy de tömve volt magának a gyomra. Istenem! mi haszna? ha szorongat a szegénység, a pokolt nem féljük, — a mennyország sem jön oly szép színben a szemünk elébe.

Erőteljes, lázítóan igaz és költői szavak ezek. Ami pedig utána történik, az még ennek a remekműnek is legragyogóbb sorai közé tartozik. Az író az egységen belüli dialektikus ellentétnek olyan művészi ábrázolását alkotja meg itt, aminek kevés mása van a világirodalomban.

Biberach, Ottó, de különösen Gertrudis alakja, mindmáig írói példaképekül szolgálhat arra, hogyan kell a jellem mélyéig hatolva, s ugyanakkor a szembenálló fél engesztelhetetlen gyűlöletével ábrázolni a haza és a nép ellenségeit. Hogy ez mennyire sikerült Katonának, azt legjobban Gertrudis halálakor láthatjuk. Ebből a kevély királyi nőből nem hiányzott a nagyság. Tudott fenséggel parancsolni, tudott asszonyi gyengeségein uralkodni. Szellemi fölénye magasan az Ottó fajta törpék fölé emelte, de még Bánknak is méltó ellenfele a IV. felvonás éles párharcában. Meg tudta őrizni külső méltóságát még olyan pillanatokban is, mint amikor a meggyalázott Melinda szórja rá átkait. Volt benne büszkeség, sőt hazaszeretet is — gondoljunk csak sértett gögijére, amikor megtudja, hogy öccse alattomos gyilkossággal szennyezte be Merániát és Berchtold királyi vérét, vagy az utolsó pillanatokra, amikor a hazáját sértő Bánkra ráveti magát. Csupa olyan vonás, amely bizonyos becülést ébreszt iránta. Halála mégsem ébreszt sem tiszteletet, sem részvétet. Bukásába mégsem vegyül tragikus színezet. Nagyságából csupán annyi marad: veszedelmes ellenség volt. Veszedelmes, de hitvány, aljas, akinek sorsa nem tragikus bukás, hanem méltó pusztulás.

Mi a magyarázata ennek az egyértelmű hatásnak? Elsősorban az, hogy Gertrudis bizonyos nagysága, jellemének elvont értelemben kedvező vonásai a leghitványabb tulajdonságokkal párosulnak és együtt a gonosztevő sajátos típusát teremtik meg Gertrudisban. Azt a típust, amelyben minden emberi érzés, ész, erély, büszkeség, becsvágy éppúgy, mint a kétszínűség, aljasság, kegyetlenség azt szolgálja, ami uralkodik ebben az emberben: s mindenben átgazoló, kíméletlen zsarnokot. A nagyság és lelki törpesség, bátorság és rettegő félelem, eszesség és rövidlátás, gondzság és méltóság egységét Gertrudis jellemében csak úgy érthetjük el, ha erről az oldalról nézve vizsgáljuk gondolatait, érzéseit és tetteit. A féktelen hatalomvágy mámore és örülete fordítja visszajára benne azokat a tulajdonságokat is, amelyek nemes érdekek és célok szolgálatában nagy tettek véghezvitelére tesznek képessé és hősoket tudnak ékesíteni.

Az V. felvonás nem jelent semmiféle erkölcsi és politikai kompromisszumot Gertrudis irányában. Bánkot, a dráma utolsó pillanataiban az író forró rokonszenve kíséri, s a gyászról megtört férfitől is, mint hőstől és hazafitól búcsúzunk.

A kérdés másik oldala: miért volt szükséges Melinda halálával, Bánk lelki összeomlásával zárni a darabot és mit fejez ki ez a megoldás? Ami az utóbbit illeti: a tragikus befejezés kétségkívül bizonyos kétségességet kölcsönöz a darabnak. Ha nem is vonja kétségbe Bánk tettének jogosultságát, de megakadályozza azt, hogy győztesként álljon a királyi trón előtt. A halott Melinda szomorú árnyéka valamiféle kiengesztelő egyensúlyi helyzetet teremt a gyászoló király és Bánk között — s az is volt vele az író célja.

A történelmi hűség követelménye, s a cenzura nem kis szerepet játszanak ebben. De bármekkora lehetett is a tényezők hatása, kétségtelen, hogy az író nézetei, hamis illúziói is érvényesülnek a kettősségben. Katona József — ha megrendült hitel is — de még bizott a felvilágosult abszolútizmus rendszerében. Még elképzelhetőnek tartotta, hogy egy felvilágosult nemzeti uralkodó kivezetheti az országot a rabságból és a feudális elmaradottságból. Ha összehasonlítjuk egy korábbi drámájának, az Aubigny Clementinának erőteljes, harcos királyát, Henriket a sápadt, tehetetlen Endrével, aki büntetni nem tud s nem is mer saját szavai szerint, látjuk hogy ez az illúzió sokat halványodott alig egy-két év alatt. A Bánk bánban talán már nem is az a döntő, hogy a régi helyzet maradványai jelentkeznek, hanem az, hogy a fiatal író más kiutat nem lát. Egy középszerű velő is egész hazát igazgatott, ha félelem a reménység abban a helyén maradni kényszerítte mindent — írja Katona a dráma első változatának előjátékában. Sokat sejtető szavak ezek is. Érzékeltetik az író kiábrándultságát az egész hazát igazgató középszerű Endrék iránt, s ugyanakkor azt is, hogy a bizonytalan jövőtől való félelem s a jobbrafordulásba vetett reménység tartja fenn a régi állapotokat.

Mi ez a félelem? S mennyiben igazolja a Bánk bán megoldása a II. felvonásban hangoztatott aggodalmat egy esetleges polgárháború iránt? Bizonyos, hogy van összefüggés a dolgok

legnagyobb hősei : Lenin és Sztálin jelennek meg : ezek mellett is mindig ott látjuk hol egy matróz, hol más népi hős alakjában magát a népet, amely nélkül még a legnagyobb drámai hős jelleme és szerepe is hiányos lenne.

Tiborc alakját, annak megrajzolását még más szempontból is igen jelentősnek tartja. A mi drámairodalmunknak egyik komoly problémája a naturalizmustól való elszakadás, a naturalista dramaturgiától való elszakadás. Erre is példát mutat Katona József, amikor Tiborcot, az egyszerű parasztembert, a legmagasabb fokú költészettel szólaltatja meg. E nemes hagyományt követi Illyés Gyula is népi hőseinek drámai megjelenítésében. Ugyanezt tapasztaljuk a szovjet filmekben és regényekben is.

Befejezésül az ötödik felvonással foglalkozott, amely a színházi rendezőknek is a legtöbb gondot okozza. Úgy látja, hogy a problémát Molnár Miklós helyesen oldotta meg és még hozzátette, hogy nem is kell különösebb menteséget keresni az ötödik felvonásra akkor, ha a rendező meg tudja mutatni Bánkot abban a tragikus fenségben, ahogy ezt Katona megrajzolta. Bánk nem bűnhődhet azért, amit elkövetett, nem a bűne a lényeges, hanem az, hogy megmaradt nagy erkölcsiségében, a nép érdekeit képviselő embernek, megmaradt Tiborc szövetségésének és ott áll melllette Tiborc, aki Bánk bánban nem az összeomló embert látja, hanem azt a hőst, aki a nép szándéka és akarata szerint cselekedett.

Lengyel György, a Madách gimnázium III. oszt. tanulója arról számolt be, miért és hogyan rendezte meg az iskola Bánk bán előadását. Az ifjú színjátszók úgy látták, hogy a Nemzeti Színház igen ritkán tűzi műsorára a darabot és hogy az előadás — mostani formájában — nagy erényei ellenére sem eléggé friss és tisztán értelmezett. A Bánk bán irodalomtanításunk egyik kulyponti kérdése, de a dráma elég nehéz olvasmány a tanulóknak, színpadon pedig igen kevesen látták. Természetes, hogy művészileg, kivitelezésben a Madách-gimnázium színjátszónak vállalkozása parányi a Nemzeti Színház nagyszabású előadásához mérve, de Lengyel György szerint, egy tekintetben mégis méltó Katonához : a szöveg, a jellemek-értelmezésében és a gondos szövegmondásban. Az ifjúsági előadás egy-két jelentéktelen húzástól eltekintve teljes egészében tolmácsolta a drámát. Ezzel kapcsolatban vetette fel azt a problémát : helyes-e az, hogy a Nemzeti Színháza művet, például az ötödik felvonást is megrövidített formában játssza. Az iskola színjátszói a próbák előtt és azok során gondosan megvitatták, a tragédia egyes szereplőit és helyzeteit. Sok vitára adott alkalmat az, hogy rendezésükben a Nemzeti Színházban is tapasztalt módon, Tiborc nem fogadja el Bánk bán pénzajándékát a harmadik felvonásban. Sokan minősítették ezt Katona szándékát meghamisító belemagyarázásnak. Valóban az író nem ad erre utasítást, viszont a szöveg-összefüggésből, annak értelméből, Katona Tiborc-elképzeléséből ez természetszerűleg következik.

Fölmerült az a probléma is, hogy érdemes-e iskolai színjátszóknak ilyen nagy műveket kísérletezni, s meg tudják-e egyáltalán közelíteni 15—17 éves fiúk az ilyen nagy mű súlyos, nehéz szerepeit a nélkülözhetetlen élményanyag nélkül. A közönséget figyelve úgy látta, hogy törekvésük sikerült, meg tudták érteni a drámát a nézőkkel. A vállalkozás merészségének igazolására a magyarországi diákszínház évszázadokra visszanyúló nemes hagyományaira is utalt Lengyel György. A Bánk bán előadásának sikerén felbuzdulva azt a célt tűzték maguk elé, hogy olyan irodalmi nevezetességű színműveket tanulnak meg és adnak elő, amelyek színpadon ritkán szerepelnek és a tanuló ifjúság az irodalomtörténet során állandóan találkozik velük. Így törekszik a Madách-gimnázium színjátszó csoportja az irodalmat és színjátszást eggyé forrasztani, és ezzel az iskolai irodalomtanítást segíteni.

Gerhauser Aladár középiskolai tanár a Bánk bánt a XVIII. századi világirodalmi keretek között vizsgálta. A francia forradalom előtti 30 esztendőben igen gyakori téma volt, különösen a színpadon, az uralkodóknak, az államférfinak és a népnek a hármasságára felépített drámai vagy regénybeli cselekmény. Csak az angol színpadokról mintegy 250 ilyen jellegű darabot szedett össze. Ezekben a haladó drámaírók mindig felvetik a problémát, mi az államférfi kötelessége? A válasz : kiállni a nép mellé, s ha ezt nem teszi, abban a pillanatban követi el a döntő bűnt, s ilyenkor a kornak dramaturgiai felfogása szerint a hősnek nyomban el kell buknia. A Bánk bán is nyilvánvalóan az említett hármasságot tükrözi. Itt is szerepel egy államférfi, aki nézete szerint ugyancsak elköveti ezt a bűnt : nem áll a nép oldalára. Nincs benne erő, hogy teljes erejével odaálljon. Maga mondja, hogy nem ül le a sötét szövetség gyászos asztalához, sértődötten hivatkozik arra, hogy a szövetség nem a nép sérelmét akarja orvosolni, azért ő nem hajlandó részt venni ebben. A hozzászóló szerint Katona elsősorban nem Bánk bánnal, hanem Tiborccal azonosította magát, erre az azonosításra készítetik át életrajzi körülményei is. Kecskemét történetéből olvashatjuk, hogy a jobbágyság kollektív törlesztésben egyezett meg a földesurakkal a földesúri terhek megváltása tekintetében. Ezeknek a szabadsághoz jutott jobbágyoknak az ügyvédje lett Katona Kecskeméten.

Fóti Lajos felszólalásában megemlítette, hogy mögötte hosszú évtizedek állnak, melyek során állandóan foglalkozott Katona Bánk bánjával. Tiborc mellett kiemeli Petur-

nak az alakját. Úgy véli, hogy Katona nem Tiborccal azonosul, hanem elsősorban Peturral, annyira, hogy amikor azt remélte, darabját előadják a színpadon, — Déryné közlése szerint — ő akarta játszani Petur szerepét. Mind az előadásban, mind a felszólalásokban hiányolta, hogy kevés szó esett Katona zsenialitásáról, amely abban nyilvánul meg többek között, hogy Bánk bánban első megjelenésétől kezdve éreztetni tudja a tragikus nagyságot. »A kikölkent idők hőse ő, akit a dráma minden mozzanata a tragikus kifejtés felé visz. Az ötödik felvonásban, midőn sorsa beteljesedik, a tragikus nagyság fénye övezi alakját, s ezt azért sugározgatja rá Katona, hogy megéreztesse a nézővel Bánk bán államférfiúi, hazafiúi és emberi nagyságát.

Szörényi Éva Kossuth-díjas színművész nő Lengyel Györgynek, a Madách-gimnázium ifjú rendezőjének néhány észrevételére válaszolt. A Nemzeti Színháznak három év óta állandó műsordarabja a Bánk bán. Jelenleg hetenként kétszer-háromszor is játsszák. Ami az ötödik felvonásnak a húzásait illeti, ezek helyességéről lehet vitatkozni. Kétségtelen azonban, hogy ezeket a húzásokat nem öncélúan, a színház rendezője vagy egyes színészek szeszélye szerint végezték, hanem hosszas megvitatás és megbeszélés után, azok a részek maradtak ki a darab-ból, amelyekről elmélyült munkájuk során úgy vették észre, hogy kihagyhatók, nem viszik előbbre a drámának, cselekménynek azt a fővonalát, amelyet Katona drámájában hangsúlyozni akartak. Örömeinek adott kifejezést, hogy gimnazisták adják elő a Bánk bánt, de valahogy az volt az érzése, amikor Lengyel Györgyöt hallgatta, hogy az ifjú rendező kissé túlzottan is meg volt elégedve az előadással. Nem látta az ifjú színjátszók munkáját, nem is akar kritikával élni, de megjegyzi, hogy Bánk bán szerepei óriási feladat elé állítják a leggyakorlottabb színészeket is. Nyolc éve játszik már a Bánk bánban, alakításáért Kossuth-díjat is kapott, mégis úgy érzi, hogy távolról sem tudja Melindának a figuráját úgy meg-eleveníteni, ahogyan a valóságban kellene. Példának hozza fel Bartos Gyula Tiborc alakítását is, aki most 81 éves és egész életének munkája van alakításában és még most is, mielőtt beteg lett, minden este újabb finomságokat, mélységeket talált szerepében és dolgozott rajta.

Röcsey János az ötödik felvonás kérdéséhez szolt hozzá. Molnár Miklósnak az ötödik felvonásra vonatkozó bíráló megjegyzéseivel vitázott. A művészi egységnek, mint dramaturgiai követelménynek az elvéből kiindulva vette védelmébe az ötödik felvonást. Azt állította, hogy a művészi egység a legjelentősebb forrása egy műalkotásnak, s ha ezt az egységet tagadjuk, akkor nemcsak a legnagyobb drámának nem nevezhetjük a Bánk bánt, hanem még jó drámának sem. Más a felfogása Bánk bán fejlődését és bukását illetően is, mint az előadójé. Így pl. szerinte azok az osztálykorlátok, melyek Bánk bánt cselekvésében akadályozták, nem a harmadik felvonásban tűnnek el, hanem már az első felvonás végén, akkor, midőn Bánk bán azt mondja, hogy »két fátyolt szakasztok el: hazámról és becsületemről«.

Juhász Géza ugyancsak az ötödik felvonás kérdéséhez szolt hozzá. Az ötödik felvonás szerinte az egyik legnagyobb értéke a drámának. A polgári irodalomtörténetírás rengeteget foglalkozott annak indokolásával, hogy ha már buknia kell Bánknak, hát mivel szolgált rá erre a sorsra. Mi a magyarázata voltaképpen ennek a befőzésnek? Egyfelől azt látjuk, hogy Ottó, a csabító, a gyilkos büntetlenül, sőt nénye bosszúlojaként vonul ki a tragédiából, másfelől Bánk, a nagyszerű ember, összeomlik. Bánk iránt a legteljesebb részvétet érezzük, de bukásába valahogyan, rejtelmes módon belenyugszunk. Mi a magyarázata ennek? Hol van az a társadalom, amelyben az eféle igazságszolgáltatás megtörténhetik? Az a társadalom ez, amelyben a dráma egész cselekménye is lejátszódik, a bomló feudális társadalom, amelynek legfőrtelmesebb bűnököt elkövető alakja glóriával távozik a színről és Bánk, aki a legjobbat akarta, aki a nép ügyével azonosítja magát, aki, mint Molnár Miklós kifejtette, a jövőbe mutat a maga politikájával, magatartásával, elbukik, mert Bánknak még nincs helye ebben a társadalomban, a Bánk-méretű nagyságoknak feltétlenül el kell pusztulniok. Nem arról van szó, hogy a bukásnak műfaji követelmények miatt kell bekövetkeznie, sem pedig arról, hogy a szerencsétlen tragikus hősek mindenképpen el kell bukniak. Bánk tragikumát nem abban látja, hogy Bánk bűnököt követett el, hanem éppen annak hangsúlyozásában ismeri föl Katona zsenialítását, hogy a költő eleve tisztán meg tudja mutatni: az osztálytársadalmakban a legkülönb képességűeknek is feltétlenül bukniok kell s a gazembereknek az osztálytársadalmak bomló állapotában szabad az út. Párhuzamként idézi, hogy nemcsak Bánk bukik el, hanem elbukik az az 1848-as szabadságharc is, amely meg nem felelő, meg nem érett körülmények között jött létre. Úgy látja, hogy az egész tragédián végignézve, jogos, helyes és igaz a végső kimenetel, s így a művet minden porcikájában nyugodtan remekműnek értékelhetjük.

Molnár Miklós a hozzászólásokat követően néhány különösen fontos és megoldandó vitás kérdésre válaszolt. Gerhauser felszólalásában nem részletezte az említett általános és széles világirodalmi keretet, így ezzel ő sem foglalkozik behatóbban. Ami Bánkra vonatkozó ama állítását illeti, hogy a bán nem vállalja a népért való harcot, helytelenül értelme-

zett idézetre építi érvelését. A sötét szövetség, amelynek asztalához Bánk nem akar leülni, nem a nép szövetsége, hanem a békétlenek nemesi csoportjának Petur vezette összeesküvése. Ő már az előadásában is hangsúlyozta, hogy Bánk bánnak, aki világosan látja a peturi szövetség nemesi perspektíváját, ebben az összeesküvésben való részvétele korlátozott lenne, de azt is kifejtette, hogyan változik meg a főhős és hogyan jut el a királyi fő meggyilkolásáig.

Röcsey János téved akkor, midőn azt állítja, hogy Bánk osztálykorlátai már az első felvonásban megszűntek. Eppen az az érdekes és mély a drámában, ahogyan megmutatja, hogy bár Bánk elhatározza a királyi házhoz, stb-höz fűző tündéri láncok szétszakítását, ezt mégsem tudja megtenni, csak hosszú belső harcok után. Az egész második felvonásnak éppen az a lényege, hogy nem tudja áttörni az osztálykorlátokat. A darab világosan megmutatja, hogyan győzi le fokról fokra ezeket a korlátokat, nehéz belső vívódással, nem utolsó sorban Tibornak, a nép képviselőjének a hatására.

Az ötödik felvonásról Röcsey János azt állította, hogy az művészileg tökéletes, és ezt Juhász Géza elfogadta és meg is indokolta, de Juhász Gézának az a tétele, hogy a bomló osztálytársadalmakban az Ottó féle csirkefogók megdicsőülnek és a Bánk féle nagyszerű emberek szükségszerűen elbuknak, igen leegyszerűsíti a problémát. Igaz-e, hogy Ottó glóriával tűnik el a színpadról? A drámában nem az számít, nem az dönti el valamely alak erkölcsi értékét, hogy egy-egy szereplő hogyan nyilatkozik róla, hanem hogyan mutatkozik meg az alak jelleme tetteiben. Már pedig az az Ottó, akivel Katona ismertet meg bennünket, léha, ostoba, kéjvágyó, intrikus csirkefogó, aki nem megdicsőülve távozik, hanem szétdőlvén, összetörve. Ez az egyik ténykérdés, ami kihuzza a talajt véleménye alól. A másik ténykérdés az ötödik felvonás kérdése. A leegyszerűsítés itt is megmutatkozik. Maga egész előadásában azt igyekezett kifejezni, hogy Bánk sorsa nem teljes bukás és nem teljes győzelem. Félig bukás, félig győzelem. Hogyha mi itt egyértelmű megoldást keresünk, tehát vagy azt próbáljuk bizonyítani, hogy Bánk harcolt, győzött, mindenkit legyőzött és diadalmaskodott, győztesként áll a porondon, akkor világosan nem tudjuk megmagyarázni a drámát, mert nem az történik. Ha arról az oldalról próbáljuk megközelíteni, hogy Bánk elbukott, nem győzött, erkölcsileg, emberileg, mindenképpen összetörve, megbukva távozik a színpadról, akkor megint nem tudjuk megérteni a drámát, mert ugyancsak nem ez történik benne. A befőzés Bánk szempontjából elsősorban kettős. Ez a kettősség pedig az, hogy egy ilyen fél bukás, félig győzelem jön létre. Ez a kettős megoldás teljes mértékben megfelel az adott kornak. Egy kor nem csupán egyszerűen ilyen vagy olyan, minden korban ellentétes tendenciák harcolnak, osztályharc folyik. A XIX. század elején is osztályharc volt, s éppen az a probléma, nemzeti problémája a kornak, hol van a bankok helye. Erre adott langeszű feleletet Katona József, amikor azt mondja, a Bankok helye, ilyen nagyszerű hősök helye ott van a harcban az idegen elnyomók ellen. Erre ad feleletet Bánk. Hogy mégsem teljesen győz, megint a kor objektív valóságát fejezi ki, azt a valóságot, hogy ebben a korban az 1815-19-20-as években, amikor éppen a »Szent Szövetség« győzelmi diadalüvöltése hangzik egész Európában, ebben a korban a banki harcot úgy ábrázolni, mint teljes győzelmet, objektíve nem lehet. Ha ezt kívánnánk Katonától, hogy Bánkot így mutassa be, teljes győzelemmel, akkor azt kívánnánk tőle, vetítse vissza 48-at, ő lássa meg, 1819-ben lássa meg azt, ami 48-ban fog majd történni, amikor ezek a Bánk-típusú hősök harcba mennek és győzni tudnak. Azért hangsúlyozza azt, hogy győzni tudnak, mert helytelen 48 bukását példának felhozni. 1848-49-ben győzelem nélkül, de mégis kibontakozott Magyarországon egy dicsőséges szabadságharc, amiből csupán annyit látni, hogy ez a szabadságharc is elbukott, azt kell mondani, vajmi kevés. Ez a szabadságharc, 1848 március 15-e, az amelynek talajában gyökereztünk. Azt a felfogást, mely szerint az ötödik felvonást tökéletesnek és hibátlannak kell elfogadni, amelyben nem érvényesülnének a korhelyzetből adódó korlátok, nagyon helytelennek tartja. Az előbb vitatott megállapítást külön még azért is helyteleníti, mert hogyha Bánknak el kell buknia azért, mivel a rothadt társadalmakban az nagyszerű embereknek nincs helyük, könnyen olyan párhuzamot lehetne vonni belőle, teszem azt, a kapitalizmusban harcoló munkáshősök feltétlenül el kell buknia, mert a kapitalista társadalom olyan rothadt társadalom, ahol a becsület, tisztességes munkásnak nincs helye, csak elbukhat. Bánk bukásának teljes igazolása éppen olyan helytelen lett volna, mint amilyen helytelen lett volna Bánkból teljes, egyértelmű győztest csinálni.

Bóka László a vitát lezáró felszólalásában nem értett egyet Fényi Andrással abban, hogy Tiborc szerepe nem döntő a cselekmény végső kirobbanásában. Nincs a tragédiának egy olyan mozzanata sem, ahol Tiborc jelenléte általában döntő módon ne vinné előre a cselekményt. Egyetért Gyárfás Miklóssal abban, hogy a hős teljességéhez hozzátartozik Tiborc állandó jelenléte. Helyeselte Fényi Andrásnak azt a megjegyzését, amely az ötödik felvonással kapcsolatos sok problémát és vitát részben onnan származtatta, hogy a Bánk bánt úgy nézték, mint minden ízében tökéletes remekművet. Úgy véli, hogy a marxista-

leninista esztétikának nem az a célja, hogy fölállítson egy rangsort, az élen érinthetetlen remekművekkel. Sztálin elvtárs a szovjet irodalom egyik legnagyobb alkotásáról, Solohov Csendes Donjáról kimutatta, hogy mennyi hiba van benne, mégis igen nagy műnek tartotta. Az irodalmi alkotásokban az értékek mellett fel kell tárni a hibákat is, így segítheti elő az irodalomtudomány az irodalom fejlődését. Nem lesz attól a Bánk bán kisebb mű, ha megmutatjuk fogyatkozásait, sőt csak úgy jutunk tovább, a magyar dráma fejlődésében, ha valóságban látjuk a művet. Gyárfás Miklós felszólalásával egészében egyet ért, de egy mondatával nem. Azt állította, hogy amint Bánk bán mellett ott áll Tiborc, Kossuth mellett Józsa, úgy áll Lenin és Sztálin mellett is a szovjet irodalomban egy-egy népi hős. Téves a párhuzam. Bánk és Kossuth viszonya a néppel nem azonos Lenin és Sztálin népi szerepével. Bánk és Tiborc, Kossuth és Józsa egy-egy osztálytársadalomban állnak egymás mellett, de Lenin és Sztálin mellett a népi hősök már nem ilyen társadalmi helyzetben jelennek meg. Az utóbbiak között sokkal mélyebb a kapcsolat, az azonosság.

Nagy örömmel üdvözölte Lengyel György felszólalását. Komoly fejlődésnek tartja, hogy az iskolában ilyen eleven életet élnek az egykor semmibe vett, lenézett »kötelező olvasmányok«. Ami a Nemzeti Színház előadásával kapcsolatban az ötödik felvonásból való kihagyásokat illeti, úgy véli, s ebben Szörényi Éva felszólalása is megerősíti, hogy a Nemzeti Színházban igen nagy gonddal, indokoltan végzik az esetleges húzásokat, de magának a szöveg-rövidítésnek a problémája még egyáltalán nem megvitatott kérdés. Az élő drámairóknál könnyű a helyzet, mert meg lehet beszélni magával a szerzővel. Sokkal nehezebb a klasszikusoknál. Rendezőket, dramaturgokat is bevonva, egyszer meg kellene vitatni, hogyan kell ezeket a rövidítéseket helyesen végrehajtani, figyelembevéve egy-egy nagy mű korunknak szóló mondanivalóját. Lengyel György azt is fölvetette, érdemes-e diákoknak élmények nélkül ilyen nagy műveket előadni. Maga nem tudott jelen lenni az ifjú színjátszók egyik előadásán sem, de úgy hallotta, hogy az előadás olyan volt, hogy érdemes volt előkészítésével fáradozni. Ezen túlmenően: a fiatal elvtársak számára az irodalom az egyik legnagyobb nevelő és segítő erő, mely élményeket ad át nekik. A fiatal diákoknak a nagy emberi élmények felé az utat a nagy remekműveken keresztül kell megtenniük, s ha bárki jellemeket tanulmányoznak, akkor az igazi, nemes, követésre méltó élmények befogadására sokkal alkalmasabbá válnak. A remekművek beható tanulmányozása fiatal elvtársaink erkölcsi nevelését hatalmas mértékben elősegíti, amire Fényi András is nagyon szépen utalt felszólalásában. Szörényi Éva művészno hozzászólásával segített a Madách-gimnázium színjátszóinak abban, hogy meg élmélyültebben foglalkozzanak ezeknek a remekműveknek az előadásával.

Az ötödik felvonás kérdésében Molnár Miklóssal ért egyet. Nem kétséges az, hogy az a helyes magyarázata az ötödik felvonásnak, ami az ő előadásában elhangzott. Rőczey János a művészi egység követelményeit vetette föl. Nekünk, akik az irodalmi műveket tartalmi és formai egységben akarjuk megismerni és ismertetni, az a feladatunk, hogy mindig a mű eszmei tartalmából és céljából, annak a társadalom fejlődésében, funkciójában való megmutatásából induljunk ki. Nem fogunk attól félni, hogy a művészi egység megsérül, ám sérüljön, ha a műnek eszmei tartalmában valahol is törés van. Azt tartja Juhász Géza leglényegesebb tévedésnek, amire Molnár Miklós is rámutatott, hogy nézete szerint az osztálytársadalmakban a nagy hősöknek, forradalmaknak szükségszerűen el kell bukniuk. Annak a szemléletnek továbbélését látja e nézetben, mely népünk történetét tragédiák megismétlődő sorozatának fogja fel. Nagyon nehéz elképzelni, hogyan juthattunk volna mi ezek után a bukások után mai, felszabadult Magyarországnak fejlődéséhez, ha olyan bukások lettek volna ezek — még ha bukások is voltak — melyekben már a következő lépés felé a pozitív mozdulat benne nem lett volna. Ha Bánk ebben a darabban a tragédia szabályai szerinti de nem a néző szemében, el bukik is, Bánk bukását nem érezzük bukásnak, erősebbnek érezzük azt a tényt, hogy Bánk-nak sikerült korlátaiból kiszabadulva a zsarnokot megölni. Erősebbnek érezzük ezt, amit azzal fejez ki Katona a darabban, hogy maga a király, aki ennek a társadalomnak vég-eredményben a jelképe, ő is kénytelen Bánknak adni igazat. Ottót átkozottnak nevezi és Gertrudisz bukásával kapcsolatban azt mondja, méltán bukott el. Ebben az is benne van, hogy Bánk nem bukott el, az ő útja győzelemhez vezet. Ugyanígy látjuk meg 1848-ban a mi forradalmunkat. Ez Katona remekművének korszakalkotó jelentősége: a forradalom felé mutat, nem pedig bukás felé.

VÁLASZ AZ APOSTOL-TANULMÁNYHOZ ÍRT HOZZÁSZÓLÁSRA

Kispéter András az Irodalomtörténet 1952. 3-4. számában hozzászólott Petőfi Apostoláról írt tanulmányomhoz. (Lásd. u. o.) Mivel néhány elvi kérdésben nem értek vele egyet, szükségesnek tartom a mű egyes problémáit ezek kapcsán ismét felvetni.

Szememre veti, hogy »a mű mély eszmei tartalmának meg nem értése« következtében több ízben »mentegetni vagyok kénytelen« Petőfit. Én úgy vélem, hogy éppen Kispéter András teszi ezt, de nem egyes részletek kapcsán, hanem az egész mű értékelésében. Miről van itt szó? Kispéter azt állítja, hogy én tújhangsúlyozom Petőfi szabadszállási kudarcát *Az apostol* keletkezésében. Ezzel szemben ő a szabadszállási események következményeit a műre teljesen egyoldalúan értelmezi és nem látja, hogy éppen ő mentegeti Petőfit azzal, hogy nem akarja elismerni a csalódottság jeleit *Az apostol*-ban. — Nem vitás, hogy Petőfi a szabadszállási tapasztalatokból leszűrte az egyedül helyes következtetést: a népet fel kell rázni, hogy saját érdekében harcoljon, ne hagyja magát az uraktól félrevezetni. Ebben a kérdésben teljesen egyetérték Kispéter Andrásal, és *Az apostol*-nak ezt a mondanivalóját tanulmányomban több ízben hangsúlyozom is. Így nem egészen értem, miért kéri mégis számon tőlem, hiszen nyitott kapukat döngtet. E kérdéssel kapcsolatban olyan értelmezést tulajdonít egyes kitételeimnek, ami azokban egyáltalán nincs benne. Önkényesen, saját maga által kitalált határozószóval változtatja meg egyik megállapításom értelmét. Ezt írja egy helyen: »Tamás Anna leszűkíti Petőfi mondanivalóját arra, hogy megalkotta irodalmunkban a forradalmár alakját, aki »mer lázadni« és ezzel példát mutat, főként az utókornak.« Ez a *főként* szó az én fogalmazásomban nem szerepel, de önkényes beiktatása után elfelejti folytatni az idézetet, amely mindjárt megmutatja, mennyire nem áll helyt, ahogy ő az én szavaimat magyarázni igyekszik. Ezt írom, folytatva az általa idézett mondatot: »Az utókor itt: a szabadságát kivívni hivatott magyar nemzet, Petőfi nemzete.« Majd ezt követőleg fogalmazom meg nyomatékosan a Kispéter András által rajtam követelt fontos mondanivalót, azt, hogy: »*Az apostol* is a »vészharang« versek sorába tartozik«, Hamisan értelmezi és teljességgel félremagyarázza tanulmányom egy másik mondatát is, amely így hangzik: »Ha a nép nem hajlandó saját érdekében harcolni, akkor minden veszve van — uralkodik rajta (t. i. Petőfin, T. A.) a gondolat és szüli agyában azt a rémképet, hogy neki egyedül kell szembezállnia az elnyomó hatalommal.« Mit próbál ebbe Kispéter belemagyarázni? Nem mást, minthogy én összetéveszttem a *rémképet* a *célkitűzés*-sel. Mert mit ír ezután? »Petőfi valóban tisztában volt azzal, hogy ha a nép nem hajlandó saját érdekében harcolni, akkor veszve van minden, de ebből nem azt a következtetést vont le, hogy neki egyedül kell szembezállnia az elnyomó hatalommal, hanem azt, hogy a népet fel kell rázni, hogy hajlandó legyen harcolni saját érdekében.« A nekem tulajdonított értelmezésben az rejlik, mintha én glorifikálnám Szilveszter magánosságát, elszigeteltségét és Petőfi számára is ezt tekinteném járható útnak, nem pedig a népforradalmat! Azt hiszem, nem kell bizonyítanom, hogy nem ez a véleményem, tanulmányomban is világosan kifejtettem, az utolsó néhány mondatomban össze is foglaltam a mű legfőbb tanulságát: »*Az apostol*-nak az a sora: »Mert csak akarni kell« világosan a jövőbe mutat. Saját kortársainak szól. 1848 március 15 megmutatta, hogy a forradalmi feltételek Magyarországon megvannak, de ha a nép ismét hagyja magát félrevezetni, akkor az elnyomatás olyan sötét korába zuhanhat vissza, amilyenben Szilveszter élt! Az utolsó szavak már Petőfi rendíthetetlen optimizmusát tanúsítják.«

Mi az, amit Kispéter András nem ért meg? Az, hogy Petőfi nem a valóságtól elszakadt hurrá-optimizmussal szemlélte az eseményeket, hanem nagyon is benne élt a valóságban és szabadszállási tapasztalatai — amelyek egy szikrányit sem ingatták meg a nép iránti hűségében és szeretetében — jogos aggodalommal töltötték el a forradalom ügyét illetően. Igaz, hogy nem mutatott csüggedtséget egy percig sem; bizonyítják ezt nyilatkozatai, levelei a választás után és bizonyítja *Az apostol* utolsó fejezete is. De *Az apostol* egész menetében fellelhető ez az aggodalom. Petőfinak számolnia kellett azzal, hogy nem lehet az évszázadok óta szándékosan tudatlanságban tartott magyar népet, amely, »gyenge mint az asszony és mint a gyermek« egyik napról a másikra az öntudatnak olyan fokára emelni, hogy az felvértezze minden félrevezetés, úri gabszág ellen. A szabadszállási események közvetlen hatása igenis felvehette számára az elszigetelt forradalmár rémképet — és nem ideálját — beleképzelhette magát újabb olyan helyzetbe, hogy a nép — urai nyomására — elfordul tőle és hitet tehetett amellett, hogy ő *mindenképpen* a népet szolgálja.

Számos helyen utaltam tanulmányomban arra, miben látom *Az apostol*-ban a szabadszállási kudarc ilyenirányú hatását. Nézeteimet fenntartom, csak még egy körülményre szeretnék rámutatni és magát Petőfit hívni állításaim tanújával. Abban a levélben, amelyet 1848 augusztus 16-án ír Arany Jánosnak, tesz említést először *Az apostol*-ról és mindössze

a következő néhány száz, jelentőség nélküli szóval: »Én a minap fejeztem be egy hosszú költeményt (valami 3400 sornyi), melynek címe: »Az apostol«. Majd röviddel ezután így folytatja a levelet: »... a haza cudarul van; vagy jön egy mindent felforgató, de mindent megmentő forradalom, vagy elveszünk, de oly gyalázatosan, mint még nemzet nem vezett el. Én hiszem, hogy egy roppant forradalom előestéjén vagyunk, s tudod, nekem nincsenek vak sejtelveim.« Hogyan függ össze *Az apostol*-ról írt oly százaz tudósítás a forradalom Petőfi által érzett közvetlen előestéjével? Miért nem tartja fontosnak, hogy valamit is említsen műve mondanivalójáról? Én ebben azt látom, hogy mikor ilyen közel érezte a forradalmat, már nem tartotta maga sem *elég* forradalmasítóknak *Az apostol*-t, agitatív erejét éppen a júniusi események, csalódások visszatükrözése miatt nem látta elég közvetlennek. A mű aktualitása — elkészültekor bizonyos mértékig csökkent, jelentősége 48 ószére kissé elhalványodott. Ezt bizonyítja véleményem szerint az is, hogy műve megjelenését ekkor nem tartotta Petőfi sem fontosnak, nem közölte le egyik folyóiratban sem. Pozitív példára volt ekkor szükség. Nem azt akarta most bizonygatni a népnek, hogy milyen éretlen, hanem éppen, hogy bízik forradalmi erejében, tettekesységében. Amit *Az apostol*-ból ebben az időben aktuálisnak tart — és ezt bizonyítja egyéb művei is — az az utolsó fejezete, amelyet nyilvánvalóan már ebben az új forradalmat váró hangulatban fűz hozzá Szilveszter történetéhez. A szolgásgót örökülhagyó ösök megátkozása, a győzelembe vetett hit: ezek a motívumok uralkodnak augusztusi, szeptemberi verseiben is. *Az apostol* nagyszerű forradalmi remekmű és sok vonatkozásában Petőfi egész költészetének ragyogó összegezése — mégis összehatásában — mivel nem *elég* sugározza az optimizmust — Petőfi sem tarthatta leginkább mozgósító alkotásának.

Alapkonceptiómat tehát fenntartom, éppen ezért nem látom szükségesnek, hogy Kispéter András hozzászólásának minden ezzel kapcsolatos részletére válaszoljak. Néhány megjegyzést azonban még hozzá akarok fűzni cikkéhez. Több olyan fogalmazásával találkozunk, melyek azt mutatják, nincs tisztá képe, mit értünk mi forradalmáron. Egyhelyütt például azt a kifejezést használja Csernisevskij Rahmetovjával kapcsolatban, hogy az »pozitív forradalmár«. Létezik talán »negatív forradalmár« is? A marxizmus-leninizmus világosan meghatározza a fennálló elnyomó társadalommal szembenálló különböző kategóriáit. Lehet valaki reformista vagy lehet anarchista egyrésztől, és lehet forradalmár másrésztől. De ha valaki forradalmár, azon belül nincs ilyen — Kispéter által felfedezett — megkülönböztetés. A másik — ugyancsak a forradalmárral kapcsolatos — értelmezése is teljesen helytelen. Szerinte ugyanis Szilveszter nem »aktív forradalmár«, mert — mint írja — »egyetlen forradalmi tette sem sikerül«. Vagy, mint másutt említi: »mert a nép nem követi«. Szilveszter azonban ezeket a sikertelen tetteket *megkísérlti végrehajtani*, — ezt mindenki tudja, aki olvasta *Az apostol*-t. Hát nem cselekvő forradalmár az a Szilveszter, aki a faluban az urak és papok uralma ellen lázítja, jogaira tanítja a népet?! Nem aktív forradalmár az a Szilveszter, aki a zsarnokság ellen, a királyok és papok uralma ellen írt művét adja ki a titkos nyomdában, hogy a milliőkat felrázza? Aki művében hirdeti, hogy »minden ember ember egyaránt«? Nem aktív forradalmár az a Szilveszter, aki az elnyomó hatalom fejét, a királyt kísérli meg lelőni? Kispéter András szerint az elszigetelt forradalmár nem forradalmár? Az elbukott forradalmár nem forradalmár? Hát akkor mi? És mik voltak akkor a mi dicsőséges 1919-es forradalmunk hősei, ha csak a győztes forradalmárokat tekintenénk aktív forradalmároknak? Ságvári Endre, Nikosz Beloiannisz nem voltak aktív forradalmárok? Ide jutnánk, ha elfogadnánk Kispéter, Szilveszterről alkotott véleményét.

Még egy ponton szeretnék Kispéter — András hozzászólásával vitába szállni, olyan kitévelével kapcsolatban, amelyben ugyancsak nemlétező tartalmat tulajdonít értékelésnek. Ezt írja: »Tamás Anna abban hibáztatja Petőfit, hogy nem Rahmetov-féle pozitív forradalmárt (erről az általa alkotott fogalomról már szoltam, T. A.) mutatott be.« Hát erről az én tanulmányomban szó sincs! Mert milyen célból vetem össze Szilvesztert Rahmetovval? Hogy kifejtsem, *Az apostol* eszmei tartalma — az elszigetelt hős ábrázolása, Petőfi családása folytán — miért éppen ilyen művészi formában jut kifejezésre, miért nyomulnak éppen itt fokozottabban előtérbe a lírai elemek, és ennek kapcsán megmutassam, hogy Rahmetov, akinek kapcsolatai vannak az emberekkel, sokkal inkább hús-vér alak. A keletkezés körülményeiben, műfajban, témában lévő különbségekre magam is rámutattam, amit Kispéter úgy látszik nem vett észre. Kispéter András vádjára, hogy én Petőfitől helytelenül többet követelek, az általa megfogalmazott »pozitív forradalmárt« követelem, csak azt válaszolhatom: ő követel többet, mint ami benne van a műben, akkor, amikor azt kívánja, hogy a szabadszállási kudarc még átmenetileg se legyen lehangoló hatással költőnkre. Mert Szilveszter elszigetelt ábrázolásában ez a csalódottság fejeződik ki.

Igaza van Kispéter Andrásnak abban, hogy műfajilag nem foglalkoztam kielégítően *Az apostol*-lal. Magam is hibának tartom, hogy amikor a lírai részek előtérbe nyomulását megállapítottam, nem mélyedtem el ezeknek a gyönyörű lírai részeknek az elemzésében. Hasonló.

képpen egyetérttek a bírálóval abban, hogy foglalkoznom kellett volna a mű romantikájával. Sajnos, ezt Kispéter András is csak megállapítja, de *Az apostol* romantikájával ő sem foglalkozik. Természetesen a mulasztás ezért elsősorban nem a bírálót, hanem engem terhel és nem ment fel az sem, hogy tanulmányomat nem mostanában, — amikor a romantika irodalmi életünknek sokat vitatott problémájává vált — hanem még 1951-ben írtam. Nem mentesít ez elsősorban azért, mert az egész művet annyira áthatja a romantika, hogy mindenképpen kellett volna beszélni róla.

Petőfire is érvényes, amit Gorkij Balzacról, Turgenyevről, Tolsztojról és még más nagy orosz írókról elmond, vagyis, hogy nagy művészekben mindig mintegy egyesül a »realizmus és romanticizmus.« (Gorkij: *Hogyan tanultam írni.* — Irodalmi tanulmányok, 180. l.) »Az aktív romanticizmus... erősíteni igyekszik az ember életakarátát, lázadást szít benne a valóság és annak minden nyúge ellen« — írja Gorkij ugyanott. — Az apostol maga, Szilveszter, legjobb példája annak a romantikus hősnak, akin keresztül költője »lázaadást szít a valóság és annak minden nyúge ellen«. Szilveszter alakjának romantikus felnagyítása és a másik oldalon ellenfeleinek ugyancsak romantikusan eltúlzott figurái szorosan összefüggenek a valóság hí bemutatásával. Szilveszter mély humanizmusa, a nép iránti végtelen szeretete és önfeláldozása — magában tiltakozás a zsarnokság, az önzés ellen. Szilveszternek ezek a tulajdonságai — felnagyított formájukban — ékesen bizonyítják, hogy Petőfi mennyire nem volt hétköznapi ember. Mindezek a tulajdonságok ilyen nagy mértékben voltak meg benne az életben; romantikus hőssé növelte őt is a 40-es évek forradalmasodó levegője. Őt, aki »tízmillió embernél tisztábban látott, jobban látott«. — De térjünk vissza *Az apostol*-hoz. A haladó romantika tehát itt is a valóság kifejezőeszközeként jelentkezik. Szilveszter gyermekkorának ismerősei: a jószívű, akasztófára kerülő tolvaj, a gonosz vén banya, a szegény kislányt válogatott kínzásokkal gyöttrő, megalázó, »gaz kölyök« gazdag úrfi mind romantikusan felnagyított figurák. Romantikusan felnagyított formában mutatja tehát be a költő a gyermek Szilveszter szenvedéseit és ebben a felnagyításban mélyen benne rejlik az igazság, a leleplezés. A padlás-szoba nyomorát is romantikus túlzással ábrázolja a költő, a sötét színekkel festett nyomor a megalkuvásra élete feláldozása árán sem hajlandó forradalmár sorsát fejezi ki, híven a valósághoz. A Szilveszter alakját körülvevő romantika pátoza dicsfényvel övezi a zsarnoksággal szembenálló hős forradalmárt, és egyben súlyosan megbélyegzi azt a társadalmat, amely az ilyen hősöket pusztulásra ítéli!

BISZTRAY GYULA

SÁROSI GYULA KÖLTEMÉNYEINEK SORSA

»A költő és a sorsharag egy anyaméhből született« énekelte Petőfi 1843-ban, találóan jellemezve azt a keserves pályát, melyet a feudális társadalom és az abszolutizmus mintegy »végzetszerűen« rendelt a költők, írók és tudósok — a nagy fáklavívők — számára.

Petőfi lázadó panasza már a XVI. század óta hangzik a kultúra munkásainak ajkán. De a »sorsharag«-ban megszemélyesített hatalom ténykedése különösen a francia forradalom után következő európai reakció idején vált rendkívül súlyossá és veszélyessé. Ferenc császár és Metternich sötét zsarnoksága csírájában akart elfojtani minden szabadabb gondolatot. A Martinovics-féle mozgalom részeseinek vérpadra hurcolása és kegyetlen börtönbüntetése, a cenzúra bilincseinek kiterjesztése, és általában a haladó eszmék megnyilatkozásainak kíméletlen elnyomása jelzi az abszolutizmus terrorjának pusztításait az irodalmi élet területén.

Bessenyei, Kazinczy, Bacányi, Katona és Kölcsey művei egy részének több évtizedes, sőt némelyiknek egy évszázados kényszerű némasága : legismertebb példái azoknak a vas-korlátoknak, melyeket a reakció a XVIII-XIX. századfordulón emelt a magyar író és a magyar nép közé. A magyarországi cenzúra készülő monográfiája fogja majd teljes méreteiben fölárni az említett korszak megdöbbentően súlyos viszonyait.

Ezúttal csak e monográfia egy kiszakított fejezetével szeretnők valamennyire érzékelteni azt a szinte emberfeletti küzdelmet, melyet íróinknak, költőinknek évszázadokon át kellett vívniuk a »sorsharag«-gal : börtönnel, cenzúrával s az ellenséges erők egyéb eszközeivel.

Példánk : Sárosi Gyula, az »Arany Trombita« szerzője. Neve szerényen húzódik meg az említett kiválóságok mögött, de a reakciós erőkkel szemben kifejtett munkássága rendkívül tanulságos »szemléltető anyaga«.

Igaz, Bessenyeinek több mint százhusz évig kellett várnia, míg munkáinak nagy része nyomdafestékhez jutott ; műveinek összesített kiadása — tudunkkal — a közeli évek programjában van. (Bacányi is csak napjainkban érte meg, hogy »összes műveit« sajtó alá adják.) De Bessenyei keserű rezignációval gyűjtögette íróasztala fiókjában sokáig kiadhatatlan kéziratait, s barátaira és a sárospataki kollégiumra bízta megőrzésüket a beláthatatlan utókor számára.

A Sárosiéhoz hasonló jellemző példa lehetne Tánácsics Mihályé is, kinek szenvedésekkel teli élete örökös harc a haladó eszmék szolgálatában. De Tánácsicsnak megadatott legalább az a sovány kárpótlás, hogy élete végén egybegyűjthette s — roppant anyagi áldozatok árán — kiadhatta »összes munkáit«, ha mindjárt fájdalmasan kellett is tapasztalnia, hogy az idő eljárt s művei sokat vesztek aktualitásukból.

Sárosi Gyula nem tudott beletörődni abba, hogy munkái csak késői unokák, »egy jobb kor« számára megőrzött dokumentumok legyenek. Ő lelkesíteni, nevelni és hatni akart. Minden igyekezetével azon volt tehát, hogy művei eljussanak a legszélesebb rétegekhez, a közönséghez, a néphez. Nem sikerült! Küzdelme nem elszigetelt jelenség, de jellegzetes példa ; ezért költeményei sorsának ismerete hasznos segítőnk az egykorú analógiák megértéséhez.

Sárosi műveinek mostoha sorsát két lényegében összefüggő reakciós tényező határozza meg : a cenzúra és költőnk személyes üldöztetése. Targyunkat — ennek megfelelően — két nagyobb fejezetbe kell foglalnunk.

I.

A cenzúra szerepe Sárosi munkásságában

Irinyi József, a 48-as ifjúság egyik vezéralakja, a forradalmat megelőző esztendőben, ezekkel az izzó szavakkal ecsetelte a Metternich-féle »előzetes könyvvizsgálat« szellembénító hatását : »Az önkény mezején nincs semmi oly megrögzött romlottsággal teljes, mint a cenzúra

—írja. — Ezen önkény nemcsak közvetlenül sujt és ront, hanem — mivel az író előre tudja, hogy műve vizsgálat alá jő s ennél fogva igyekszik magát ahhoz alkalmazni — megrontja az író saját íróasztalánál. Az egyenes lélek fedezettséssel, palástolással kénytelen élni! Az apa kitekeri saját gyermekeinek nyakát... Sokan hallgatnak, kik különben írának, s ezért aztán nem is képviseli az irodalom eléggé a nemzeti értelmiséget... Cenzúra mellett az író lelke, szelleme bizonyos örök szorongásban van, mely eltörpíti a szellemet, megrontja a lelket s önkénytelenül megszűnik szabadon gondolkozni.» Ugyanakkor Bajza József »az ész vértanúságának, a becsületés hazafiság kímpadának« nevezte korának kiméretlen cenzúráját. (Ellenőr. Politikai zsebkönyv. A Pesti Ellenzéki Kör megbízásából szerkeszté Bajza. 1847.)

E szellembénítő hatásra Sárosi munkássága két rendkívül tanulságos példát nyújt. Mindkettő az 1840-es évek első feléből való, amikor költőnk az aradi váltótörvényszék hivatalnokaként működött. Mint az ekébe fogott Pegazus panasolta: »Isten mentsen meg mindenkit, kivált költőforma embert, minden, de főleg váltótörvényszéki hivataltól!«

Aradi hivatalnokoskodása kezdetén, 1841-ben nagy hecsvággyal foglalkozott egy Dózsa Györgyről írandó dráma tervével. A drámának »Népkirálya lett volna a címe. Gondos előkészületeket tett hozzá, évekig tanulmányozta a történelmi forrásokat. Többek között eperjesi barátjától, Pulszky Ferencről is kért forrásanyagot, mert Aradon nem talált. Levelezésének tanúsága szerint barátai is élénk érdeklődéssel kísérték e jelentős tervét. De már előkészületeiben zavarták a politikai élet kedvezőtlen mozzanatai. »Célba vett munkám irányá' helyes voltáról sem vagyok magammal tisztában, — panasolja 1841 szeptemberében. — Mit gondolsz: lehet-e Dózsát, mint az arisztokrácia ellenében a népszabadság kivívásában áldozatul esett vitéz és derek hőst szép fényben festenem? És ha lehet, szabad-e sajtó alá bocsátanom, vagyis inkább tanácsos lenne-e épen mostan, midőn még gróf Széchenyi is az izgatás ellen panaszkodik, az alkotmányos kedvezeteknek a népre is kiterjesztése pedig minden jelszó főt foglalkodtatja?...« Évekig melengette, formálta magában a Dózsa-dráma tervét, s végül is kénytelen volt lemondani róla. Miért? Ó maga így válaszol 1844-ben: »Dózsa nyugszik. Nem hiszem, hogy legyen valaha belőle valami. Az álkodás sosem szerettem, Dózsával pedig az én alárendelt komisz állásomban nyíltan föllépni nem egyéb volna, mint azt a nyomorult [évi] 700 forintoskát is elveszíteni. Azért nem igen sietek vele. Ó alkalmasint akkor fog megszületni, midőn én már meghaltam; vagy ha nem életrevaló lesz, talán akkor sem.« (Pár évvel később aztán Eötvös József örökítette meg a »Népkirály« drámáját »Magyarország 1514-ben« c. monumentális regényében.)

A negyvenes évek derekán egy másik irodalmi tervéről kellett hasonló megfontolások miatt lemondania. Egy nagyobb méretű költői művet tervezett, melyben a klerust akarta »hatalmasan ostromozni« De ennek a műnek megjelenése is kilátástalannak tűnt fel; mint fiatal házas nem merete kockáztatni mindennapi kenyerét. Semmi nyoma, hogy e két jelentős tervének akárcsak vázlatát is papírra vetette volna.

Bármennyire húzódoztak is a reformkor fiatal írói a »fedezetéstől«, »palástolástól« és »álkodástól«, a politikai és sajtóviszonyok minduntalan erre kényszerítették őket. Az »álkodásnak« egyik leggyakoribb formája volt az álnév használata. Sárosi, mint az aradi váltótörvényszék bírója, a leveleiben említett aggályok miatt szintén ehhez a kényszerű megoldáshoz folyamodott. 1843-44-ben *Gyalu Pál* álnévvel közölte azokat a politikai és társadalmi célzatú verseit (Némák joga, Új címer, Óaradi Maradi Mihály, Célhoz jutás), amelyek csak többé-kevésbé burkolt formában és az igénytelen álnév menlevelével csúszhattak keresztül a cenzorok rostjában.

Egy évtizeddel később, bujosása idején, miután a pesti császári haditörvényszék »in effigie« (jelképesen) kivégeztette: a halottaiból hazajáró költő — igazi akasztófahumorral — *Arnyék Pál* álnév alatt jelentkezett ismét az irodalmi életben. Egy egészen ártatlan szerelmes versét (címe: *Minő a világ?*) közölte ezzel az álnévvel a Vahot Imrétől szerkesztett »Losonci Phönix« III. kötetében, 1852. Ugyanezen években Jókai *Sajó* álnév, Tompa Mihály *Remete Pál* és *Rém Elek* álnévén dolgozik a folyóiratokba; Arany János is csak minévek kezdőbetűivel szignálja verseit.

Sárosi 1849 őszétől 1852 végéig bujosott. Ekkor elfogták és 1855 végéig börtönben tartották. E hat esztendő alatt írt versei közül ma negyven és egynehányat ismerünk. De ezekből a mondott évkörben (1849-1855) mindössze az említett egyetlen verse látott nyomdafestéket. A többi — köztük híres Farsangi dalát — csupán kéziratos másolatokban terjesztették barátai. Csak egészen kis töredéküket vehette fel Sárosi 1858-ban »Költemények« címmel kiadott egyetlen gyűjteményes kötetébe is; míg másik részük a kiegészítés megindulásakor, 1861-ben (a költő utolsó esztendejében) »Trombita« című lapjának hasábjain jelent meg. A bujosóénekek és börtöndalok fennmaradó része csak évtizedekkel a költő halála után került a nyilvánosság elé.

Amikor a bujosás és börtön hat évi szenvedései után 1856 elején ismét megjelent Pesten az Arany Trombita költője, íróbarátai és nagyszámú tisztelői valósággal elárasztották

szeretetükkel. Népszerűbb volt, mint bármikor. Szerkesztő-barátai: Vahot Imre, Tóth Kálmán, Vajda János és mások sűrűn közölték verseit. De az ötvenes években, a Bach-korszak idején nagyrészt csak újabb szerelmi költeményeit és általános jellegű reflexióit tehette közzé. Hiszen még hosszú ideig rendőri felügyelet alatt tartották s lesték, figyelték minden mozdulatát.

Vahot Imre, költőnk egykori eperjesi diákpajtása kockáztatta meg először, hogy folyóiratában helyet adjon Sárosi egyik börtöndalának. A vers közlésmódja a Bach-korszak cenzúrájával szembenálló költőink és szerkesztőink együttes alakoskodásának rendkívül jellemző példája. A költemény Sárosi feleségének és kislányának az Újépületben 1853 késő-tavasán vagy nyarán tett egyetlen látogatását örökíti meg. Nyíltan még erről az élményéről sem szólhatott. A címben és a tartalomban egyaránt álcázni kellett az eseményt. Verse — nevének feltüntetésével — ily címmel jelent meg Vahot Imre »Napkelet« c. folyóiratában (1857 jan. 8.): *Látogatás Balassa Bálintnál a török fogságban*. Költőnk tehát a távoli múltba vetítve, ál-történeti keretben adja elő a számára oly kedves epizódot. Saját személyét Balassa Bálint nevével, feleségét pedig »Dobónak istenült leánya«-éval álcázza; az osztrák kapitány, aki kihallgatásra hivatja, mint »hiúz-kapudán«, a hadbíró pedig mint »ármányos emir szerepel a versben. A császári kopók persze nem tudták, hogy Balassa Bálint sohasem volt török fogságban; de ha gyanakodtak volna is, Vahot Imre, a folyóirat szerkesztője, sietett eloszlítani minden kételyt a cím alá zárójelben tett ama megjegyzésével, hogy Sárosi a verset Balassa Bálint »saját naplója nyomán« írta. A Bach-huszárok aztán nyomozhattak Balassa Bálint naplója után! De az óvatos szerkesztő továbbmenőleg is körüláncolta magát, és a börtönből csak imént szabadult »trombitás« barátját a császári hatóságok zaklatásával szemben. A vers címéhez ugyanis csillagalatti magyarázatot csatolt, melyben kifejtette az illetékeseknek (vagy talán inkább: illetékteleneknek), hogy Balassa Bálint »a török ellen viselt hadakozás viharai közt mindig rendíthetetlen hűséggel viseltetett az uralkodó ausztriai ház, vallása és hona iránt.« Vahot szemrebbenés nélkül követte el azt a kis történelemhamisítást, amely szerint: Balassa »az 1575-iki erdélyi polgárháborúban a csatamezőn fogságba esvén, mind Erdélyben, mind Törökországban (!) hosszabb ideig raboskodék«. Majd így folytatja: »Valamint hősi pályája, úgy szép és lelkes neje iránt érzett hőszerelme is emelé költői lelkesedését s vigasztalá börtönében, melynek fájdalmait a lovagias szellemű költő oly férfias elszánt-sággal szenvedte...« Az újépület-beli nevezetes látogatásról több mint harminc év múlva költőnk leánya, Viczmáندyné Sárosy Gizella is beszámolt (Sárosy-Album, 1889, 146. 1.): »Atyám csak egyszer látott. Akkor sikerült anyámnak — sógora Csörgheő Antal befolyásával és sok nehézségek leküzdésével — kieszközölni egy látogatást, mikor őt az Újépületből Königsgrätzbe voltak átvándorítók. Két és fél éves voltam. Megcsókoltam — keze helyett — a láncot, mely kezén volt s szent lett a lánc — úgymond az ezen jelenetet megörökítő költeményében — melyet a gyermek ajka érintett.« Az ál-történeti költemény oly sikeresen játszotta a reabizott szerepet, hogy a következő évben (1858) Sárosi »Költemények« c. kötetében is helyet foglalhatott. Negyedszázad múlva Abafi Lajos megfosztotta a verset kortörténeti értékű áruhájától. Az ő kiadásában (Sárosy Gyula Munkái. I. köt. 1881) a vers címe már csak: *Látogatás*; s a szövegben kapudán és emir helyett közönséges császári kapitány és bíró kémleli a láncra-vert költőt.

Az álnév és ál-történeti meg allegorikus kifejezés mellett az ál-»fordítás« is az írói alakoskodás kipróbált eszközei közé tartozott. Amit a költő saját nevében, mint eredeti alkotást nem adhatott elő, azt gyakran minden nehézség nélkül közölhette »fordításként«. Sárosinak Bach-korszakbeli kiadványai között szintén akadnak efféle »fordításként« publikált eredeti versei. Legnevezetesebb: *Ingeborg, ünnepnapján* c. ismert szép költeménye. Ezt a hibátlan gyöngyszemet bizonyára még a börtön magányában érlelte ki, s amint kiszabadult: ajándéku l hozta haza kagyló-életéből. A költemény 1857 július 4-én jelent meg először a Boross Mihálytól szerkesztett »Kalauz« c. néplap legelső számában, ezzel a címmel és alcímmel: *Születésem napja. (Fordítva svéd nyelvből Ingeborg után.)* Majd ismét, 1857 végén Sárosinak »Az én Albumom« c. kiadványában ily címmel: *Ingeborg, ünnepnapján*. — *Svéd nyelvből* — Eddig a Sárosi-irodalom sem tudta, hogy ez utóbbi verscímet költőnk kizárólag a cenzúra megtévesztése céljából választotta. Megállapítottam, hogy a skandináv királykisasszony nevé Tegnér Ézsaiás svéd költőnek »Frithjofs-saga« c. művéből kölcsönözte; egyidőben e mű lefordításának tervével is foglalkozott. Ingeborg királykisasszonyról éppúgy nem hallottak semmit Bach Sándor bérencei, mint ahogy Balassa Bálint életrajzát sem ismerték. E költemény közlését is engedélyezték tehát. Így lépett fel Sárosi — Árnýék Pál és Balassa Bálint áruhája után — most Ingeborg köntöésében. A cenzorok azt sem tudták, hogy ez az Ingeborg nevű állítólagos svéd költő férfi volt-e vagy nő? A versből csak annyit állapíthattak meg, hogy télen született, apját korán elvesztette, küzdelmes ifjúsága volt, valami vész magával ragadta izzó lelkét s emiatt börtönbe került; szenvedéseit pedig azzal a büszke öntudattal viselte, hogy »híven betölté e földön honfi-tisztét...« Dehogy is gondolták, hogy az Ingeborg-versben Sárosi tulajdon életére tekint vissza negyvenedik születésnapján! A »Kalauz« és »Az én Albumom«

után a »Költemények«-ben (1858) is megjelent a vers. De mind három esetben az ötödik strófa kivételével, mert az túlságosan átlátszó célzást tartalmaz az »Arany Trombitára«: »Mégfúttam a vész trombitáját, S magamra fúttam sírszelet...« Ezzel a strófával együtt, vagyis teljes egészében a vers csak húsz évvel a költő halála után, Abafi kiadásában vált általánosan ismertté. Erdemes megemlíteni, hogy Sárosi, budweisi internáltságában (1860) leveleit is »Ingeborg úr« nevére címezte egy ottani vendéglőbe.

Az Ingeborg-vers a legjellemzőbb, de nem egyetlen példa Sárosi »fordítás«-ként feltüntetett költeményei között. 1858. évi költeményes kötetében (310-312. l.) egy ilyen című verset találunk: *Emlékezet. Sz. Pétervárra. P. F. ... barátomnak*, a vers végén ezzel a megjegyzéssel: *Meckoff után oroszból*. Minthogy »Sárosi Gyula Munkái« közt (II. kötet, 1882) Abafi Lajos is ugyanezzel a címmel közli és a III. kötethez írt életrajzi tanulmányában is fordításnak mondja: Sárosi méltatói — Abafit követve — immár hetven év óta fordításként emlegetik. Költőnk szlovákul jól tudott, lengyelből is fordítgatott, föltehető volt tehát, hogy ezzel a szláv nyelvi alappal egy orosz költeményt is képes volt átültetni magyarba. Sárosi Gyula költeményeinek új kiadásán dolgozva és verseinek első közléseit felkutatva, sikerült megállapítanunk, hogy ez a vers egyáltalán nem fordítás, hanem a fiatal Sárosinak nagyon is szubjektív tartalmú eredeti költeménye. A rejtőzködő képes kifejezés egyik figyelemre méltó emléke 1842-ből. A magyar költészetben itt az elsők között jelenik meg a szabadság és a zsarnokság tájképekbe vetített ellentéte. (Mint ilyent idézi Horváth János is Petőfi könyvének függelékében, 524. l.) 1842-ben az »Athenaeum« még Sárosi eredeti költeményeként közölte ezzel a lényegesen különböző címmel: *Emlékezet. Ajánlva: Pulszky Ferencnek, megosztásul*. De 1858-ban, az »Arany Trombita« miatt bebörtönzött és kiszabadulása után is állandóan szemmel tartott költő gyűjteményes kötetébe már csak több rendbeli szövegmodosítással, a szintérnek külföldre helyezésével, ennek megfelelő címváltoztatással és végül: a költeménynek oroszból fordított versként való feltüntetésével láthatott újból napvilágot! A versnek ezek az utólagos kényszerű álcázásai aztán napjainkig megtévesztették az irodalomtörténetet. Az *Emlékezet* — mint már mondtuk — Sárosinak nagyon is szubjektív tartalmú eredeti költeménye. Benne »éjszak meddő tetői« Eperjesre utalnak, pecsovis táblabíráival, kiket az Arany Trombitában (XI. lehelet 13-24. sor) névszerint is kipellengérezett; a »déli síkok« pedig, »hol a szabad szem végtelenbe lát«: szülőföldjét, Arad megyét, s gyermekkori lakóhelyét, Békést jelentik. Az 1. versszak utolsó sora eredetileg így hangzott: »Nem... Bércek ők e honnak éjszakán.« Ezt csak 1858-ban, a kötetben való közölhetés végett módosította így: »Nem... Bércek ők e földnek éjszakán.« A 2. strófa »hálátlan szép vidéket« és »jól festett poklot« emleget; ezek költőnknek keserű utalásai Eperjesre, amiért nem becsülte meg eléggé őt, egykori diákját és megyei aljegyzőjét, aki Sáros megye reakciós vezetői miatt kénytelen volt ottani hivataláról lemondani és Aradra költözni. A 3. strófa arról szól, hogy őt, »a déli vad szemet« édesanyja és mostohaapja az eperjesi kollégiumba adta. A 4. strófa arról, hogy az alföldi születésű diák gyökeret vert a felvidéki városban, az eperjesi Magyar Társaságnak vezető tagja lett s hivatalt is kapott; de a »régii törzson álló ágak«, a »büszke tölgyek«, vagyis a gógós sárosmegyei gentryk között sok mellőzésben, keserűségben volt része. Majd így folytatja: »Csak egy fenyő volt... mely harmatával önté az ernyedő fűz lomha tetejét«. A fenyő: Pulszky Ferenc, aki költőnket (az »árva fűz«-fát) barátilag támogatta s mint Sáros megye befolyásos köve 1840 végén aradi állásához juttatta. Azért dedikálta versét Pulszky-nak »megosztásul«, vagyis viszonzásul baráti segítségéért. A »Költemények« kötetében (1858), már Pulszky neve is csak kipontozva jelenhetett meg, mert Sárosinak ezt a barátját, mint a forradalmi kormány angliai képviselőjét — időközben szintén — halálra, majd száműzetésre ítélték. Ami eltérés az *Emlékezet* c. vers 1842. évi és 1858. évi kétféle szövege körül mutatkozik, az egyúttal a két korszak sajtóviszonyainak árnyalataira is rávilágít.

Az ál-fordítás mellett a valódi műfordítás is lehet a kényszerű alakoskodás eszköze. Az író a külföldi irodalmaknak olyan darabjait ülteti át, melyek az ő egyéni mondanivalóit s a közösség aktuális érzéseit épp oly híven tolmácsolják, mintha legsajátabb gondolatait fejeznék ki. De míg eredeti közleményeit a cenzorok Argus-szemekkel vizsgálják s elgáncsolják, — a fordítások fölött átsiklanak s kinyomtatásukat könnyebben engedélyezik.

Moore szabadság-dalai különösen alkalmasak voltak arra, hogy az ötvenes évek magyar viszonyait kifejezzék. Az alakoskodó önkifejezésnek erre a különleges formájára elsőnek éppen Arany János adott ösztönzést az ötvenes évek elején. Ld. „Moore verseiből” c. fordításait: *Eszükbé jusson... , A dalnok elhullt* (mintha csak Arany eredeti verse volna Petőfiről!) és *Oh! ne bántsá a költőt*...

Erre az eljárásra Sárosi is szolgáltat néhány jellemző példát.

Börtönbüntetésének egy részét a pesti Újépületben, másik, nagyobb felét pedig a csehországi Königráztben (Hradec Králové) töltötte. Ez utóbbi helyen Nyári Páltól megtanult angolul, s Pope és Moore műveiből néhány költeményt magyarra fordított. Ebből a célból olyan tartalmú és hangulatú költeményeket válogatott össze, komoly és tréfás tárgyúakat

egyaránt, melyeket akár eredeti művei közé lehetne sorolnunk. Így pl. Moore »I saw thy form in youthful prime« c. szép költeményét Sárosi annyi átérzéssel tolmácsolja, mintha csak feledhetetlen Arnoldinájának (korán elhunyt első feleségének) emlékét idézné fel egy újabb elégiában. A Popetól fordított »Január és Május« (más címmel: »Korosi és Tavaszka«) pedig ugyanazt a pajzán történetet variálja, melyet Sárosi évekkel azelőtt, gyöngyösi rejtőkódése idején egyszer már feldolgozott »Trefa« c. költeményében, stb.

Talán azért is sikerültek oly kiválóan e fordításai, azért is hatnak oly közvetlenül, mert mindegyiknek mondanivalójában saját közlendőire talált. Moore két költeményébe (»I wish I was by that dim Lake« és »The Harp that once through Tara's Halls«) a távoli számkivetés s a börtön keserveit is epanaszolhatta, fájdalmas nosztalgiával és halálvágygal. Az egyik szakasz mintha csak a kőniggrázi várbörtön celláinak esténkénti jeleneteit örökíténé meg: »Miként azok, kik éji fekvőkön Nyugtot szerezni kívánván maguknak, Elkoppantják előbb a gyertyafényt: Úgy kell eloltnom a reményeket...« *Tára hárfája* című, eddig ismeretlen versfordításában viszont saját erőszakos elnémíttatásának keservét is kifejezheti: »kőbza nem dagasztja többé hősök s szende nők szívét«; dicsősége enyészik, s csak szívének fáradt ütése jelzi, hogy »ő még mindig él«. Ezeket az érzéseit az ötvenes évek sajtójában eredeti költeményekben nem mondhatta volna el! Allegóriáknak is túlságosan átlatások lettek volna. Legbiztosabb megoldás volt: fordításokba rejtőzni.

Hasonló szándékosság nyilatkozik meg Pope: *Elojza Abelárdhoz* c. hosszabb költeményének lefordításában. A vers a francia középkor híres szerelmespárjáról szól. Mint köztudomású, Pope e mű keretébe értekezést szőtt bele a szerelemről és szabadságról. Sárosi felismerve Elojza zárdái fogságának és az ő börtönbeli gyötrelmeinek hasonlóságát, őszinte átérzéssel tolmácsolta a költemény magyarául. A zárdában sínylődő szerelmes nő levele saját érzelmeinek kifejezésére is kiváló alkalmat nyújtott: a börtön hosszú magányából ő is vágyakozva gondolt a múlt szép emlékeire...

Talán nem tévedünk, ha ezzel az alakoskodó fordításával összekapcsoljuk *Ingeborg, őnszületésnapján* c. verse női fedőnévének indítékait is. A külföldi várbörtönből rendőri felügyelet alá kerülő Sárosi könnyen jöhetett arra a gondolatra, hogy *női névvel* mondja el — mert így sokkal biztosabban elmondhatja! — légtitkosabb közlendőt. Föltevésünket támogatja, hogy e két műve: Pope-fordítása és *Ingeborg* c. verse kb. egyidőben keletkezett; együtt is tette közzé őket »Az én Albumom« c. kiadványában (1857).

Ezek a részben szöveghez tapadó, részben nagyon is szabad fordítások segítették át költőnket a meredek pallón, midőn kétszeri halálos ítélettel s több évi börtönnel sújtva vizsztatérni készült az irodalmi életbe, és ezentúl egyedüli kenyéradója lett. *Elojza* után, aki szűk cellájából szabadon szárnyalni vágyott, hátha megszólalhat *Ingeborg* névvel is, kiről a császári kopók semmit sem tudnak! S még ha tudnának is, mindent fedez a második álarc: a fordítás látszata (»svéd eredetiből«)!

*

Az üldözött és szorongatott írók a körülményekhez alkalmazott formákat alakították ki. Ránevelték olvasóikat, hogy a sorok között olvassanak és hogy a megénekelt természeti képek, történeti epizódok, stb. mögött felismerjék a nyíltan ki nem mondható aktuális jelentést. Így született meg az írói alakoskodásnak egy általánosan kedvelt formája: az allegória. Ez a forma nálunk előbb a Metternich-féle abszolutizmus idején (pl. Vörösmarty: *Az élő szobor*, 1841), részint pedig a Bach-korszakban nyert nagyobb jelentőséget. Az abszolutizmus korában a magyar írók hazafias mondanivalóinak egyetlen megnyilatkozási lehetősége volt. Tompa Mihály költészete — elégikus lírája mellett — éppen allegorikus verseiben nyújtja legértékesebb darabjait. De Arany János, Vajda János és mások is kizárólag a képes beszéd e kipróbált eszközeivel üzenhettek az elnyomott magyarságnak, élesztve benne a reményt.

Sárosi Gyula is kipróbálta az allegória formanyelvét. Aránylag nem sok allegóriát írt, mert bujdosása és fogsága alatt úgysem igen volt lehetősége versei közlésére. Inkább csak kiszabadulása után, az ötvenes évek második felében, amikor már az abszolutizmus terrorja is enyhülni kezdett. A gyanakvó, szigorú cenzúra azonban még mindig mondanivalóinak leplezgetésére kényszerítette az írókat, ha a nemzeti érzelmeknek akart kifejezést adni. Az ötvenes évek közepéig Sárosi nem is igen írt allegóriát. Börtöndalai közül is mindössze egyet sorolhatunk ide: *Babylon imáját*. De ezt is inkább csak címe miatt, mert a szép hazafias költemény minden leplezgetés nélkül, nyíltan tárja fel a letipott magyarság szenvedéseit. Bujdosóénekeiben és börtöndalaiban nyers őszinteséggel, erőteljes realizmussal fejezte ki érzelmeit, gondolatait, vágyait: egy jobb jövőbe vetett töretlen hitét és bosszúvágyát a zsarnokkal szemben. Az allegória általában nem felelt meg az ő szenvedélyes, szókimondó természetének. Ha már éppen alakoskodnia kellett, akkor inkább álneven dolgozott, vagy fordításoknak tüntette fel verseit, amint azt láttuk. De amikor 1856-ban végleg Pestre költözött s az

irodalom lett egyedüli kenyere : sem ő nem írhatott, sem szerkesztő-barátai nem közölhettek az elnyomással nyíltan szembehelyezkedő verseket. Képes beszédre, allegóriákra, kerülő utakra volt szükség.

Az önkény évtizedében Tompa Mihály mellett — időrendben utána, de nem őt követve! — Sárosi ápolja legtöbb programmszerűséggel és mindenestre legtöbb optimizmussal a megmaradás és a jobb jövő hitét. »Olykor habár meg-megfogytakozám, Nem csüggedtem soha« — így hangzik e körből egyik jellemző vallomása. Éppen ezért »egyes szívek helyett« hazájától várt, remélt és tudta, hogy nyér is majd egykor kárpótlást. (*Ha tudnátok...* c. versében.)

Hazafias tárgyú verseinek reflexiói gyakran intik olvasóit az elnyomtatás éveiben követendő magatartásra. Ha utalásai néha túlságosan burkoltak, homályosak és nehezen érthetők : annak magyarázata a Bach-korszak szigorú sajtóellenőrzése mellett az ő különlegesen nehéz helyzetében keresendő. Éppen ezért költeményei helyes értelmezéséhez ismerni kell e korbéli szóhasználatának sajátos árnyalatait. Az ötvenes évek második felében igen gyakran előfordul verseiben »a költő álma« és általában az »álmódás« kifejezés. Ezeknek pontos jelentése : a költő vágyálma, reménykedése, egy jobb jövőt sejtő előérzete, stb. »Az a valódi bölcs — mondja —, ki ébren él, de mindig álmodik!« Vagy mint másutt hirdeti : az szereti igazán a hont, ki »önmagánál messzebb álmodik«. Számolni a realitásokkal, de egyúttal minden erővel a jövőért dolgozni, messzebb álmodni, vagyis túltekinteni az abszolutizmus sivár korszakán : ez Sárosi politikai programja az elnyomás legsúlyosabb évtizedében, — szemben a Deák Ferenc-féle tétlen, passzív rezisztenciával.

Nézzük meg közelebbről három allegorikus jellegű költeményét. (Ennél több allegóriája nem is igen akad.) *Fölséges hazugság* c. költeményének tárgyat minden valószínűség szerint Bolyai Farkas »Pausanias, vagy a nagyravágyás áldozatja« c. 5. felv. drámájából merítette. Egy hőslélekű bizánci lányt magasztal benne, aki a várost ostromló Pausaniasnak szerelmet hazudik s ezzel megmenti hazáját. A homályos célzatú vers értelme az, hogy a hazáért vállalt hazugság szebb, mint bármilyen »szent igazság«.

A »*Csárda romján*« című, Petőfi emlékének szentelt költeménye tulajdonképpen borsdal, rapszódia, — de e műformán belül titkos, allegorikus mondanivalója is van. A vers fogantatásának idejére (a Bach-korszakra) és a súlyos viszonyok között is megnyilatkozni tudó Sárosira egyaránt jellemző. Petőfit *látszólag* csak mint a bor és szerelem dalmokát aposztrofálja : költeménye mégis *az igazi, a teljes Petőfit* állítja elének : a forradalom és szabadságharc eszmei vezérét, aki népének századokra kijelölte követendő útját. »Az isten elküldé Petőfit« és : »Szívéből isten szómonokta — hirdeti Sárosi. Olvasói, »Arany Trombitája« óta jól tudták, hogy az ő szóhasználatában az »isten« : a Szabadság és az Igazság eszméjét, költőnk legfőbb vezéreszméit jelenti. Így érthető, hogy Petőfi valóban »halhatatlanná varázslá dalával ezt a holt romot« — amin gondolhatjuk szöszerint a Petőfitől Szalkszentmártonban megénekelte »csárda« romjait, de értelmezhetjük képletesen is, úgy hogy »a holt rom« : a leigázott Magyarországot jelenti, melyet a börtönéből szabadult Sárosi csak ekkor (1856-57 körül) járt be először. A »csárda romjának« ez a képes értelmezése könnyen adódik. Az utolsóelőtti strofa különösen biztat, bátorít erre a felfogásra : »Éljen soká a csárda romja! Hadd épüljön belőle ház, Melyben víz és boron kívül is Honszerlem s erény tanyáz.« Vajjon nem kell-e önkénytelenül is a 49-ben leigázott országra gondolnunk, melynek újjáépítése (a forradalom vívmányai szerint!) Sárosi legfőbb vágya s legtitkosabb reménye volt?! Az ő újjáépítendő Magyarországot nem is képzelhetni másnak, mint a »honszerlem s erény (a hazafiai erények) tanyájának«

Harmadik allegorikus költeménye a *Krinolin-vers*. Ennek is majdnem olyan viszontagságos a sorsa és a költőre kiható következménye, mint az »Arany Trombitának«. Hosszú időn át ez is csak kéziratos másolatokban terjedhetett. Költőnkre e kurta, mindössze három szakaszra terjedő kis gúnydaláért — éppen tíz évvel az Arany Trombita megjelenése után, 1859-ben — ismét súlyos szenvedések szakadtak. A *Krinolin-vers* által felidézett bonyodalmat nem tartalmának »kétértelműsége« okozta (mint ahogy Abafi Lajos magyarazza), hanem éppen eléggé átlátszó célzásainak alkalmisága. Sárosi e költeményét a solferinói ütközet napján (1859 június 24), nyomban a telegráfon érkezett hír vétele után rögtönözte. A solferinói ütközet döntő csapás volt a Habsburgok lombardiai uralmára. A győzelmet az olaszok számára a francia sereg támogatása szerezte meg. Tehát nemcsak a »fekete-sárga színekkel« való gúnyolódás sértette az elpáholt »összbirodalom« érzékenységét, hanem mégjobban a krinolinak, ennek a közismerten francia eredetű viseletnek emlegetése. A krinolin szó akkor, a Habsburgbirodalom válságos napjaiban, túlságosan átlátszó utalás volt Franciaországra, illetőleg az olaszoknak nyújtott francia segítségre. Róviden : a *Krinolin-vers* azt a csúfos vereséget jelképezte, amely miatt Ferenc Józsefnek ki kellett takarodnia Olaszországból. Hatását (és »bűnét«) Sárosi azzal tetézte, hogy a vers csattanójával az elnyomott magyarságban is reményeket ébresztett : »Meddig fog még uralkodni A fekete sárga szín? Útő nélkül beharangoz Annak majd a *krinolin*.« E mögött ugyanis az az értelem rejlik, hogy az olasz segítségben bizakodó kossuthi emigrációs politika most már — a franciák támogatásával — bizonyosan

beváltja a hozzáfűzött reményeket... Sárosi korábbi alakoskodó költeményei (Emlékezet, Látogatás Balassa Bálint börtönében, Ingeborg, stb.) elkerülték a rendőrhatalóságok figyelmét; a *Krinolin-vers* összetett utalásait azonban nemcsak a szerzővel együttérző magyar nép értette meg, hanem a császári hatóság is. Pláné, hogy a baráti körökben terjesztett és szavalgatott dal miatt Sárosit valaki följelentette. Költőnk aztán újból »fölségsértési« pörbe fogták, két évi börtönre ítélték s csak hosszas húza-vona után mentették föl. De hogy azokban a birodalomra oly válságos időkben ne legyen alkalma tovább is gúnyos dalokat és hazafias költeményeket szavalgatni: a kormány egy csehországi városba, Budweisba internáltatta. »Ez volt akkor a jelesek kitüntetése« — mondja Mikszáth Kálmán egy másik magyar íróval kapcsolatosan, aki az önkényuralom alatt, Sárosival egyidőben szintén »ki volt csukva az országból«. Mikszáth fanyar humorral a budweisi internálást különleges császári kitüntetésnek nevezi: »Budweis pro litteris et artibus«; ami azt jelenti, hogy abban az időben Ferenc József budweisi internálásokat osztogatott a szellemi kiválóságok jutalmazására.

1860 márciusában vitték Budweisba s csak nyolc hónap múlva, novemberben engedték haza. Internálása súlyos nélkülözések között telt el. Csak néhány jóbarát, rokon és ismerős enyhített sorsán. Ellátására mindössze havi 25 forint járt a kormány részéről. Otthonmaradt bútorait is kénytelen volt áruba bocsátani, hogy inséges helyzetén könnyítsen valamit. Egy családi levelében leplezetlenül megírja, hogy fázik és éheznek!

A *Krinolin-vers* miatt ráért budweisi internálás végzetes hatású volt költőnk életére. Hazatérve, 1861 márciusában Sarkady István barátjával együtt még megindított egy »Trombita« c. lapot, majd a hatóságok által a szerkesztéstől eltiltva, »Újabb költeményeit« kezdte sajtó alá rendezni, de szervezete akkor már rohamos hanyatlásnak indult. A sok szenvedés, hányattatás, nélkülözés megtörte kemény fizikumát s szellemi erejét. Csak egy évvel élte túl az internálás keserveit, 1861 novemberében meghalt.

Az eddigiekben a cenzúra ellenében való írói megnyilatkozásnak, vagyis a *sajtótílmakkal szemelő önkifejezésnek jellegzetes formáit* világítottuk meg.

Most még a *közlési lehetőségek korlátaira* szeretnénk rámutatni. Erre nézve legfontosabb példatárunk Sárosi »Költemények« c. kötete 1858-ból, verseinek életében megjelent egyetlen gyűjteményes kiadása.

Sárosi Gyula élete utolsó éveiben ismételt erőfeszítéseket tett, hogy kiadhassa »összes költeményeit«. E célból 1858 május 12-én »Előfizetési fölkérést« bocsátott ki, jelentvén, hogy »képzelete összeszüleményeit, mintegy huszonöt éves költő-pályája gyümölcseit« előfizetés útján kiadni szándékozik; ehhez kéri a honfiak és honleányok »buzgó gyámolítását«. Ez az 1858-i kiadás azonban — a Bach-korszak viszonyai között — végül is csak *válogatott* versek gyűjteményeként jelenhetett meg. Címe is csak »Költemények« s nem »Összes költemények«, mint ahogy a költő tervezte.

Írónak alig lehet nagyobb áldozatot hozni annál, amilyenre Sárosi Gyula kényszerült, amikor ezt az egyetlen gyűjteményes kötetét kiadta. A mennyiségi veszteséget pontosan le lehet mérni, ha egybevetjük, a »Költemények (1858)« tartalmát az Abafi-féle »Összes Művek« (1881-1883) tartalmával; míg a »Költemények«-ben mindössze 124 verset találunk, az »Összes Művek« cca 240 darabot nyújt; ezt a mennyiséget legújabbban 20-nál több »ismeretlen«, elfelejtett Sárosi-verssel sikerült gyarapítanom.

A mennyiségi veszteségnél is súlyosabb az a kár, melyet Sárosinak »Költemények« (1858) c. kötete kiadásakor verseinek minőségi értécsökkedésében kellett vállalnia. »Költemények« c. kötetéből hiányzó százegeknéhány verse ugyanis nagyrészt épp a legértékesebb természetéhez tartozik! Az 1858. évi gyűjtemény tehát Sárosi költészetének csak töredékes, fonák képét tükrözi. A kötet ciklusai már magukban is jelzik a költő szabad megnyilatkozása elé állított korlátokat. Szerellem, Népdalok, Epigrammok és Emléklombok (emlékversek), Nedély, Korosi és Tavaszka (mindkettőben humoros költemények) és végül Vegyesek teszik a kötet tartalmát. Csak az Epigrammok és a Vegyesek ciklusában húzódik meg néhány hazafias tárgyú költeménye. Pedig Sárosi költészetének jelentős hányadát (kb. felét!) éppen hazafias és politikai versei alkotják! Ezeket 1858-ban teljes némaságra kárhoztatta a cenzúra.

Sárosi a verseit keletkezésük időpontjának feltüntetése nélkül sorolta az említett ciklusokba. Most, amikor kisebb költeményei kritikai kiadásához összes verseinek kronológiáját feltártam: pontosan kitűnik, hogy költőnk — a negyvenes években írott néhány szép verse és egypár ötvenes évekbeli kivétel mellett — jóformán csak 16-18-20 éves korából való szerzeményeit, jórészt tehát csak ifjúkori kísérleteit nyújthatta közönségének — élete alkonyán: 42 éves korában! Sőt mi több: még az ily sűrű rostán keresztül bocsátott versek egy részének szövegében is kényszerű engedményeket kellett tennie az üldözött költőnek! Csonkítani, enyhíteni, módosítani kellett hazafias versein, hogy valahogy mégis helyet kapjanak a kötetben. Így pl. *Emlékezet* (1842) c. verse csak a már érintett címbeli változtatással »fordításnak« álcázva láthatott újból napvilágot; *Ingeborg, önszületésnapján* (1856) c. verse pedig ezúttal is csak csonkán, az 5. strofa nélkül jelenhetett meg. *Arany Trombita*-

járól (1849) is mindössze a magyar huszár dicsőségét magasztaló VIII. leheletet tehettem ismét közzé; azt is csak úgy, hogy önálló költeménynek tüntette fel (címe: A huszár), s egy szóval sem jegyezhettem meg, hogy ez a híres Arany Trombita egy részlete. De még e kiszakított részletnél is bizonyos módosításokra volt szükség: költőnknek a vers szövegében »a német« kifejezést »az ellen«, »a szabadság« kifejezést »az igazság« s »a vasas« kifejezést »a baka« kifejezéssel kellett helyettesítenie!

Egy évvel a »Költemények« megjelenése után keletkezett a *Krinolin-vers* miatti bonyodalom (1859), s ezt követte Sárosi budweisi internálása (1860). Utolsó esztendejében (1861) még egyszer alkalma nyílt, hogy költészetének legsajátosabb terméséből: hazafias költeményeiből néhány darabot közzétegyen. Amikor ugyanis az olasz vereségek miatt Lombardiából kiszorult Ferenc József kezdte rászánni magát a kiegyezésre: a némileg megenyhült hónapokban Sárosi egy Sarkady István nevű fiatal költő és hírlapíró barátjával lapot adott ki »Trombita« címmel. (Utalással az »Arany Trombitára«.) Ebben közölte néhány bujdosó-énekét (Bujdosó, Költői átalakulás, Az Arany Trombita elégetője, Halhatatlanság) s egypár börtöndalát (Bevezetés, Éjjel, Börtöndal, Iszonyú puffanás, Verhőr, A börtönben, Babylon imája) stb. Am ezek a közlések is magukon viselik a sajtócenzúra nyomait. Legelső börtöndalának — mint azt a később előkerült kézirati másolatok bizonyítják — eredetileg *Az Újépületben* (vagy *A Neu-gebäuden*) volt a címe. Sárosi csak szükségből, a kíméletlen sajtóellenőrzés miatt alkalmazta azt a semmitmondó és könnyen félre is érthető címet, hogy: *Bevezetés*. 1861-ben a szégyenletes emlékü Újépületnek (a 48-as hősök hóhérbörtönének) nevét vers címeként engedélyezni: a szolgálalkú hatóságok részéről semmiesetre sem lett volna »lojális!« A vers szövegén is kellett egy némely módosítást végeznie. Legjellemzőbb ez: »Reszkessetek hitvány zsarnokok! — ha mondom« helyett: »Piruljatok hitvány emberké, ha mondom«. A többi vers is hasonló metamorfózis nyomait mutatja. Az *Iszonyú puffanás* címűben: »a művelt *osztrák*-ból »német« a »zsarnok«-ból »bíró« lett, s a kegyetlen hóhérmunka sem a »császár«, hanem a »kormány« nevében történt. A *Verhőr* című versben: az »osztrák«-ból »a sok rák« lett, a bosszuálló »császár ő felsége«-ból pedig »a nemzet felsége«, stb.

Sárosi politikai tartalmú versei azonban az 1861. évi »enyhült« légkörben nemcsak efféle gyakori torzításokat, hanem súlyos csonkításokat is szenvedtek. Íme két jellemző példa: A »Trombita« 1861 június 18, 20, és 30-i száma részletekben közölte Sárosi *Egy fa története* c. bujdosás kori versét, melyben a bujdosás izgalmait és a kivégzések megdöbbentő hatását szemlélteti. A romantikus elemekkel megtűzdelt költemény meséje sok szertelenség között csapong ugyan, de a beleszórt részletek reális hűséggel, naplóként vallanak az üldöztetés szörnyű idegjátékaról. A »száműzött vándor«, akiről a versben szó van, »lázás álmaiban (mindenütt) csak bitófát látott...« A »Trombita« — mint mondtuk — közölni kezdte a költeményt, s három részletben publikálta is I-IV. fejezetét. Két utolsó (V. és VI.) fejezetét azonban már csak husz év múlva (Abafi kiadásában) olvashatták Sárosi hívei. Mert a »Trombita«-nak az a száma (t. i. a július 4-i szám), melyben a befejező rész következett volna, »a cs. rendőrség által teljesen lefoglaltatott s eldobtatott«. A lefoglalt szám tartalmáról ma már semmit sem tudunk, de igen valószínű, hogy éppen e vers befejező része miatt kobozták el, minthogy Sárosi ott az Újépületben lefolyt kivégzéseknek, a »szabadsághőhérok« vérengzésének emlékét újítja föl. Az ugyancsak bujdosás kori *Drótosót* c. vers közlése a »Trombita«-ban (július 11) szintén csonkán maradt: Sárosi szerkesztőtársával, Sarkady Istvánnal együtt kénytelen volt nemskára másnak átadni a lapot...

A Trombita szerkesztésétől való elmozdításával Sárosi írói tragédiája teljessé vált. Többé nem folytathatta verseinek közlését. Hiába tervezte »Újabb költeményei«-nek kiadását: számára az akkori viszonyok között ez amúgy is reménytelen kísérlet volt. Sirba szállott anélkül, hogy költői termésének jelentős részét (Farsangi dal, Hol vagy isten?, Átok a honárulóra, Krinolin-vers, A tücsökhöz, Az én aratásom, stb. verseit) nyomdába adhatta volna.

II.

Üldözött költő — kiátkozott költemények

A költő viszontagságai nemcsak életére, hanem műveinek sorsára is végzetesen kihatottak.

Az üldözött embernek minden irata gyanús. Fokozott mértékben a Sárosié, hiszen versei az abszolutizmus rémuralmának ügyszólván történelmi dokumentumai. Innen van, hogy amikor élete és szabadsága veszélyben forgott, műveit is sujtotta szerzőjük sorsa. Tisztára a véletlen szerencsének s néhány barátja előrelátó gondoskodásának köszönhetjük, hogy egyáltalán fennmaradtak annyi verse is, amennyit ma ismerünk.

A bujdosás és a fogság idején írt költeményei jutottak legszomorúbb sorsra. Ezeket ugyanis e zaklatott években nem gyűjthette össze, nem hordhatta magával, s nem őrizhette meg bizonyos állandó helyen; felesége elhagyta, tehát otthona sem volt. Verseit legfeljebb

barátainak megőrzésére bízhatta; börtöndaljai közül néhányat fogolytársai is lemásoltak s megőriztek. Maga Sárosi érezte legjobban, hogy ilyen körülmények között versei hamar elkallódnak. Ezért tett utolsó éveiben egyre kétségbeesettebb erőfeszítéseket »Összes költeményei« kiadására. Ezt a hő vágyát azonban nem valósíthatta meg. Természetes, hogy halála után elátkozott, tilalmas versei közül nem egy, örökre elveszett.

De a korábbi évekből, évtizedekből való kisebb-nagyobb művei (versei és szindarabjai) is elvesztek a költő hányattatásai közt. 1845-től 48-ig nagy műgonddal dolgozott egy különös tárgyú elbeszélő költeményén, amelynek címe: *A két művész*. Ezt egyik főművének tekintette. A szabadságharc idején, amikor Sárosi Pestről Debrecenbe menekült (1849 januárjában), költeményének kézírata elkallódott. Debrecenben pusztá emlékezetből (mert emlékezőtehetsége a kortársi nyilatkozatok szerint bámulatos volt) újra leírta versének néhány száz sorát, de befejező része nélkül. Barátai attól tartottak, hogy *A két művész* második fogalmazványa is elvesz, azért egyikük, Pompéry János, Debrecenben lemásolta. Előérzete nem csalt. Sárosi — bujdosása idején — a költemény második fogalmazványát is elvesztette, s ma csak Pompéry 1880. évi publikációja nyomán ismerjük ezt a befejezetlen művét.

Ismeretlen körülmények között elveszett két eredeti drámai munkája is. Mind a kettő a fiatal, húsz év körüli Sárosi kísérlete. Az első: *Eperjes megszállatása*. Kéziratát 1835 novemberében küldte Eperjesről Kassára, barátjának Berzeviczy Tivadarnak: »Nem szántam a kinyomtatásra — írja — s úgy vélem, elég, ha egyszer-kétszer kéziratból eljátszattatik. Ezeknek következtetésében légy oly szíves és vidd el ez ide mellékelt levelemmel e darabot Komlószyhoz [Komlószy Ferenc a magyar vidéki színház egyik úttörője volt, 1834-38-ig a téli szezonban Kassán színingazgató] vagy Ellingerhez. [Ellinger István kassai nyomdász]. Ha ez sem akarja, küldd vissza valamely alkalom által, majd egy kissé jobban kidolgozom s felküldöm a Tudós Társaság pártfogása alá... Ha talán az előjáték némi vastagabb kitételek miatt a cenzurán át nem mehetne, akkor az kimaradhat! Mondd meg Komlószynek — de mivel semmi vétek benne nincs — szeretném, ha azzal játszanák el. Olvasd el hát, aztán vidd ahova akarod: Ellingerhez vagy Komlószyhoz! De diáki állapotomat egyikkel se tudasd! ha talán mégis kérdeznének, mondd, hogy privátember vagyok — az előítéletek elhárítása végett«. E levélrészletek jól szemléltetik, hogy egy-egy kézirat mily könnyűszerrel elkallódhatott a reformkori »békés« viszonyok között is! Vajjon hol akadt el az érdekes kísérlet kézírata? A kassai jóbarátnál, a színháznál, a kiadónál vagy a cenzurnál? Valahonnan egyszer tán még elő is kerülhet....

Sárosi másik elveszett drámáját *A királyné titka* címmel szokás emlegetni. Középkori cseh tárgyú dráma, Nepomuki János ismert szerepével. Ezt a művét 1836-37-ben írta. Kézírata a szabadságharc viszontagságai után is fennmaradt. Sárosi veje, Viczmándy Győző be is mutatta Jókainak, aki a drámának a fenti címet adta. A darabot Jókai ajánlásával benyújtották a Nemzeti Színházhoz, és ott nyoma veszett. Úgy elsüllyesztették, hogy azóta sem került elő. Mert hát a kiegyezés éveiben ismét nem lett volna ildomos Sárosi nevével felkavarni a közvéleményt....

A világi katasztrófa után Sárosi feketelistára került, az *Arany Trombita* példányait pedig a hatóságok mindenütt megsemmisítették, ahol csak hozzájutottak. Számos példányt maguk a tulajdonosok égettek el, mert a forradalmi költemény rejtegetőire is börtönbüntetés várt. E barbár könyvpusztításról szól az »*Arany Trombita*« *előéletéhez* c. verse.

Bujdosása második felében (1850 szept.-1852 dec.) Gyöngyösön rejtőzködött Sorsich Albert álnéven. Barátnője, Sorsich Júlia (aki egyébként honvédhadnagy volt a szabadságharcban) bajtársi hűséggel állt mellette. Amikor Sárosit 1852 végén elfogták, Sorsich Júlia gondoskodott mindazon kompromittáló iratok megsemmisítéséről, melyek a költőt is, őt is súlyosabb helyzetbe sodorták volna. Sajnos, ezekkel az iratokkal együtt Sárosinak számos költeménye is elpusztult, köztük *Fátyolozott Trombita* című készülő versciklusa, melyet a szabadságharc bukása után a nemzetre szakadt megpróbáltatások költői emlékének szánt. (Újabbán úgy tudjuk, hogy a fennmaradt bujdosó-énekek is voltaképpen a *Fátyolozott Trombita* szét-szört darabjai.) A gyöngyösi kéziratok megsemmisítése miatt bajos arra a kérdésre felelni, hogy vajjon milyen gazdag volt Sárosi termése a bujdosás éveiben? Minden jel arra mutat, hogy Gyöngyösön szorgalmasan dolgozott. Valószínű, hogy 48 óta írt verseit is itt rendezgette, csiszolgatta.

A bujdosás éveiből néhány verset és töredéket a költő barátai és ismerősei (Zalár József, Vachott Sándorné, Abonyi Lajos, Hegedüs István) őriztek meg számunkra. Az Újépületben írt börtöndalok közül egypárat fogolytársai (Lövey Klára, a debreceni Kémeri Károly, a mezőtúri Farkas Imre) jegyezték föl.

Szerencsére, az a tisztelet és szeretet, mellyel barátai és hívei a sokat szenvedett költő és a melegszívű bajtárs iránt viseltettek, évtizedeken át továbbélt; ők aztán egymásután hozták nyilvánosságra Sárosi kéziratban maradt, ismeretlen verseit. Sárosi halála után két író-barátja: Sarkady István és Rákosi Tóth László készült megvalósítani a költőnek azt a

tervét, hogy újabb versei is kiadassanak. 1862-ben egy Sárosi-emlékalbumra hirdettek előfizetést. Az emlék-kiadványban Sárosi verses és prózai munkái mellett barátainak (Arany János, Tompa Mihály, Lisznyai Kálmán, Egressy Gábor stb.) egy-egy költeménye s néhány egyéb közlemény (Sárosi életrajza) szerepelt volna.

Amint azonban a hatóság a kiadvány előkészületeiről értesült : a kész hasáblevonatokat tüstént lefoglalta, a szedést megsemmisítette és Sarkadyt haditörvényszék elé állította. S mindezt csupán azon elterjedt híresztelésre, hogy az albumban az *Arany Trombitát* is közzéteszik! A zsarnoki hatalom e kíméletlen fellépését — többek között — egy sajátos körülmény raagyarazza. Ugyanis Zsófia főhercegnő, Ferenc József anyja (ki befolyását a kormányzatban egészen a kiegyezésig érvényesítette) — az *Arany Trombita* némely célzásai miatt vérg sértve — akként nyilatkozott, hogy még az is halált érdemel, aki az *Arany Trombita* költőjét dicsérni merészei. . . Pedig a kiátkozott költő akkor már egy éve porladt a Kerepesi-úti temetőben.

Sárosi nem érthette meg, hogy *Arany Trombitájá*t új kiadásban adhassa az olvasók kezébe. Csak hat évvel halála után, a kiegyezés esztendejében látott újból napvilágot költeményének néhány részlete — nemcsak a huszárról szóló VIII. lehelet!) s csak újabb másfél-évtized múlva kerülhetett sor a mű új kiadására. De ezek a kísérletek még erősen magukon viselik a sajtókorlátozás jeleit. A kényes célzásokat, utalásokat törölni kellett, vagy — ami még rosszabb — meghamisítani egy-egy önkényesen betoldott kifejezéssel.

Aldor Imre »A forradalom költészet« c. antológiájában (1867), az *Arany Trombitából* hat leheletet mutatott be részben vagy egészében. (De már az antológiának »*Arany Furulya*« c. új kiadásában mindössze három lehelet!) Aldor Imre publikációja is magán hordja a cenzúra bilincseit. Tilos lett a szabadság, a hajdani dicsőség, valamint a *tirannus* emlegetése, továbbá az *osztráknak, németnek, vasasnak* ellenségként való feltüntetése, stb.

Az Aldor Imrétől kezdeményezett felelőtlen eljárás másfél évtized múlva újból megismétlődött, amikor Abafi Lajos »Sárosy Gyula Összes Művei«-nek kiadására vállalkozva, az *Arany Trombitát* is közölte (1881). Abafi megalkudott azzal a helyzettel, amely a mű »kényes részeit« illetőleg akkor (s még sokáig) fennállott. A 2648 sorra terjedő költeményből 155 sort teljesen kihagyott (a terjedelemnek mintegy 6%-át). Számszerűleg is jelentős veszteség, de tartalmilag még súlyosabb. Mert éppen azokat a részeket hagyta ki, amelyek legerőteljesebben fejezik ki a költő megalkuvást nem ismerő forradalmi magatartását és szókimondó, bátor egyéniségét. Természetes, hogy e kényszerű csonkítások miatt Abafi szövege sokszor teljesen érthetetlen. Ezenfelül önkényes módosítással (az erősebb kifejezések »enyhítésével«) további 82 sort meghamisított. Az 1951-i kritikai kiadásig, tehát hetven éven át, közönségünk jórészt csak e szánalmasan megcsonkított szövegben olvashatta az *Arany Trombitát*, mert az eredeti, 1849. évi tüzéll-vassal pusztított debreceni kiadás könyvészeti ritkasággá vált. (Mindezt részletesebben ld. *Arany Trombita* kiadásunkban, 1951.)

Abafi Lajos kiadói eljárását már sokan s méltán elítélték. Az említett kiadásban e sorok írója is súlyosan megbélyegezte. De tartozunk az igazságnak, hogy »Sárosy Gyula Összes Műveinek« kiadásáról szólva, legalább jószándékát némileg elismerjük. Hiszen a kiadás óta eltelt hetven esztendő azt bizonyítja, hogy Abafi fáradozása mégsem volt egészen haszontalan. Nem az ő feladata lett volna Mikes, Kármán, Kazinczy, Csokonai, Vitkovics, Katona József, Gaál József, Sárosi, Vajda János és mások összegyűjtött műveinek kiadása. Ez első sorban a Magyar Tudományos Akadémia és az ennek égíse alatt működő Kisfaludy-Társaság kötelességeinek körébe tartozott. De minthogy ezek az »illetékes szervek« nemzedékeken át nem végezték el e fontos feladatokat : az irodalomtörténészek és részben kiadónak is dilettáns Abafi-Aigner Lajos vállalkozott — jobb híján! — mintegy hézagpótlásul e munkálatokra. Nem lehet tagadnunk : feladatait kellő hozzáértés nélkül, felületesen s tudománytalanul látta el. Ez az ő egész Nemzeti Könyvtár című vállalatára árnyékot vet. De másfelől el kell ismerni, hogy legalább *félmunkát* végzett akkor, amikor mások — hivatalosak és illetékesek — *semilyen munkát* sem végeztek el ugyanezen a téren. Tudománytalan és megbízhatatlan kiadványaival jól-rosszul mégiscsak áthidalt bizonyos szükségleteket, abban a reményben, hogy az illetékesebbek majd egyszer nála különbül megcsinálják. . . S mi történt? A hivatalosak és illetékesek nagyrészt utóbb sem tették fölőlegessé Abafi önként vállalt, nemhivatalos ténykedéseit. Kármán és Katona József műveit (két-két kötetben), Kazinczy műveinek egy részét (öt kötetben), Vitkovicsot, Gaál Józsefet, Szemere Miklóst, Sárosit (egyenként három-három kötetben) mai napig is — hetven év múlva! — csak az ő hibásan készített kiadványaiból olvashatjuk. Nemzedékek karhoztatták Abafi sikerületlen kiadványait (s tesszük mi is Sárosi-kiadásával kapcsolatosan!), de mindedig senki sem helyettesítette jobbal az ő kiadói ballépéseit.

Mármost — ami sajátosan Sárosi műveit illeti : a múlt irodalompolitikáját ismerve, határozottan állíthatjuk, hogy ha Abafi 1881-83-ban közre nem bocsátja a maga három-kötetes *hibás* kiadványát — mai napig sem lenne aránylag teljes Sárosink! A legilletékesebb szerv a Kisfaludy-Társaság (amely költőnket már 1846-ban tagjául választotta) beérte a

Sárosi személyes tisztelőiben nemelkedett Vadnai Károly emlékbeszédével (1889), de többé soha fel nem újította emlékét, nem hogy műveiből bár egy kötetnyit kiadott volna.

Igaz, Abafi Sárosi-kiadása hemzseg a tévedésektől és hibáktól. Ezek miatt a szövegek új kiadásában vissza kell mennünk az eredeti közlésekig és kéziratokig. De ahol ilyenek nincsenek: mégiscsak az ő általa megmentett néhány tucatnyi vers közlése az egyetlen forrás. Hogy ezek egyáltalán fennmaradtak, hogy hetven évvel ezelőtt megmentette, összegyűjtögte őket, s a költő emlékét kiadványaival nemzedékeken át táplálta: mégiscsak övé az érdem.

Abafi szövegközlései részint a kiadó hozzánemértő beavatkozásából eredő sérüléseket mutatnak, részint pedig a felületes hamarmunka következményeit sínylik. Álljon itt néhány jellemző példa. Pusztán a szavak egybeírásából vagy különírásából súlyos értelemzavaró hibák keletkeztek az ő kiadásában. Sárosi egyik korai szép versének (*Lovasy dala*, 1838) első strófája például nála teljesen érthetetlen, mert szerinte: »Könyörgésére hűnyt Igasság nap helyén, A rémfényű szurony Villan meg éjjelen«. Holott a mondanivaló helyes feltüntetésével s a kézirat hibátlán szövegének tiszteletbentartásával: »Könyörgésére hűnyt Igasságnap helyén A rémfényű szurony Villan meg éjjelen«. Közlésében érthetlenné válik a *Börtöndal* következő részlete is: »Börtön az isten, melybe a vakság Fogva van, és a biblia hív«. Ez úgy hangzik, mintha a foglyot vagy az olvasót a biblia hívná, holott a helyes értelem (amit egy későbbi sajtókezű átdolgozása is kétségtelenül bizonyít) a következő: Börtön az isten, melyben a vakság és a bibliahív (vagyis a vakbuzgó!) fogva van... Mäskor egyetlen betűnek figyelmetlen közlésével teszi tönkre Sárosi verseit. Pl. az *Aradi népdal* szermes hajadona inti a pajkos legényt, hogy se a Marosra, se az erdőre, se a tanyára ne vigye őt, mert az ránézve merő veszedelem. Míg a következő strófákban jön a fordulat: »De vígy engem a templomba... Állj velem a pap elébe, Hú szívet viszek cserébe...« (stb. Abafi a 2. és 3. strófa sorkezdetéinek (»Ne vígy engem...«) analógiájára a 4. strófa első sorát is így kezdi: »Ne vígy engem a templomba...« stb. s ezzel — egyetlen betűhiba miatt! — a kedves, enyelgő dal úgyszólván teljesen értelmét veszti. Hasonló értelmetlenség jött ki abból is, hogy Abafi Sárosinak egy 1856-ból való versét két különböző szövegváltozatából egybeolvasztotta. Az egyik változatban a vers címe: *Mostoha*, s ennek megfelelően a vers utolsó két sora így hangzik: »Ne jussatok lányok Soha mostohára«. A másik változatban nincs szó mostoháról. Ennek megfelelően címe: *Szeretek, szeretek...* Utolsó két sora pedig így szól: »Így hajtsatok lányok A világ szavára!« S mit tesz Abafi? Ez utóbbi változatot közli, de *Mostoha* címmel; emiatt aztán az olvasó akárhogy is forgatja, sehogysen érti a cím és a vers összefüggését. Hasonló metamorfózissal lesz Abafinál az *acélból a cél*, *Adél-ből a dél*, Nagy *Bellából* Nagy *Béla*, letűnt *kor-ból* letűnt *kör*, *könnyeső-ből kéneső*, a *vér* tengeréből a *vész* tengere, s a Gyöngyösön rejtőzködő Sárosi álnevéből: Sorsich *Albert-ből* Sorsich *Antal*, valószínűleg azon az alapon, hogy a bujdosó Sárosit egy Pájer *Antal* nevű költő-barátja segítette Gyöngyösre... Sárosi így énekelt: »Lásd a Csiga (t. i. Csiga-vendéglő) gyöngyöket szül, S gyöngye egy-egy Arany János, Abafi pedig így torzít: »Lásd a csiga gyöngyöket szül, S gyöngé egy-egy Arany János...« De legyen ennyi elég ezekből a példákból.

Abafi idegen, tehát nem Sárositól származó verseket is közöl kiadványában. Így az »Összes Művek« I. köt. 149. lapján olvasható *Előre* című verset Bolgár Emil, Sárosi »Trombita« c. lapjának egyik fiatal munkatársa írta; a II. kötetben (26. és 228. l.) olvasható *Kertben* és *A jó szolga* c. verseket pedig Zalár József, Sárosi meghitt barátja. Abafi ugyan helyesbíté e baklövéseit a III. köt. elején közölt terjedelmes Sárosi-életrajzában (az LI. lapon), de amelyik olvasója ezt a Sárosi színműveit és prózáját tartalmazó III. kötetet nem veszi kézbe, az mindvégig abban a téves hiszemben marad, hogy azok is Sárosi versei, bár az egyiket (*A jó szolga* címűt) témája és felfogása miatt sehogysen illesztheti Sárosi munkái közé. De van még egy negyedik idegen vers is Abafi Sárosi-kiadásában, amiről sem Abafi nem tud, sem Sárosi többi méltatója, s amely Endrődi Sándor antológiájába (A magyar költészet kincsesháza, 763-4 hasáb) is belekerült Sárosi verseként. *A vén huszár* c. vers ez, Szelestey László szerzeménye. (Hogyan, milyen félreértések és szerkesztői felületesség következtében jutottak e versek Sárosi »Összes Művei« közé: Sárosi költeményeinek készülő kritikai kiadásában fejtem ki.)

Abafi Sárosi-kiadásának legsúlyosabb fogyatéksága azonban a versek időrendjének teljes semmibevétele. Sárosi kisebb költeményeit — az 1858. évi kiadványhoz hasonlóan — ő is időrendi megjelölés nélkül, témák és műfajok szerint csoportosítja. De még ezeken az ötlet-szerű kereteken belül is úgy össze-vissza hányta a verseket, hogy nincs egyetlen olyan ciklusa, melyben az azonos évkörön belül írt költemények együtt lennének, keletkezésük rendjében. Legtöbbször a későbbi versek vezetik be a ciklusokat, s a korábbiak csak azután következnek. Olyanformán, hogy halott feleségét előbb elsirattatja a költővel, majd pedig mint hajadonnak udvaroltat neki. Előbb közli börtön-dalait, s csak ezek után a bujdosás idejéből valókat; előbb a Budweisban (1860) írottat s csak azután az Újépületben (1853) keletkezett néhány versét, stb.

De még ezen a rendszertelen össze-visszaságon is sokat segített volna, ha legalább megfelelő jegyzetanyagot közöl a versek keletkezéséről, illetőleg első megjelenésének időpontjáról. Jegyzetet azonban csak az I. kötet 63 verséhez ad, ellenben a II. kötet 181 versét minden jegyzet nélkül publikálja. E mulasztását nem lehet eléggé sajnálnunk, mert bizonyára élénk visszhangja támadt felhívásának, midőn 1880-ban felkérte »jeles költőnk számos barátait és tisztelőit, hogy birtokukban levő kézirati költeményeit, prózáit, leveleit, stb. akár eredetiben, akár hű másolatban közöljék...« E források megjelölése az elmaradt jegyzetekben az utókor számára is eligazítást nyújtott volna.

Az Abafi-féle »Összes Művek«-ből költőnk fejlődésének állomásai a legnagyobb fejtörés árán sem állapíthatók meg, és ez a Sárosi-irodalomban is súlyosan éreztette hatását. Mert — hiányozván verseinek időrendi csoportosítása — a vele megértéssel foglalkozó szakembereknek sem volt világos, tiszta áttekintésük fejlődésének állomásairól. Így aztán a költő mostoha »végzete« szükségszerűen továbbfolytatódott a művek sorsában.

Csak kisebb költeményeinek kronológiai felsorakoztatása teszi majd lehetővé, hogy kialakítsuk azt a Sárosi portrét, amelyet az irodalomtudomány mai útmutatása nyomán helyesnek, igaznak és valóban a sajátunknak érzünk.

MAJAKOVSZKIJ MAGYARORSZÁGON

Magyarországon az irodalom kezdete óta hagyomány volt, hogy a legjobb költők vállalkoztak a külföldi irodalmak nagy műveinek tolmácsolására. Így történhetett aztán, hogy nagy külföldi költők művei a magyar költők hibátlanul zengő, az eredetivel egyenragú tolmácsolásban a magyar irodalom részeivé lettek. Shakespeare »Lear király«-a és »Julius Caesar«-ja Vörösmarty fordításában, — Béranger, Schiller, Heine, Shelley versei Petőfi fordításában, — Arany János Burns-, Shakespeare-, Horatius- és Aristophanes-fordításai és századunk elején Dante »Divina Commediá«-ja s a francia, angol, német költők művei Babits Mihály, Kosztolányi Dezső és Tóth Árpád fordításában: mind, mind a magyar műfordítás-irodalom és ugyanakkor a magyar költői alkotás leg-tündöklőbb példái.

A klasszikus orosz és a szovjet költészet tolmácsolásával más volt a helyzet jó sokáig, — egészen a felszabadulásig. Költőink mindig közvetítő nyelv nélkül, az eredeti nyelvekből fordítottak, — oroszul azonban egyikük sem tudott: ez volt az első és legnagyobb akadály annak, hogy a nagy orosz költők, Puskin, Lermontov, Nyekraszov és a többiek az eredetivel egyenlő értékű művekben szólaljanak meg magyarul. Ezt a hiányt az orosz irodalom rajongói hívei közül többen próbálták pótolni. A legnagyobb sikerrel végezte ezt a feladatot Bérczy Károly, aki 1866-ban magyarra fordította az »Anyégin«-t. Bérczy elsősorban a Bodenstedt-féle német változatra támaszkodott, bár a mű fordítása közben az orosz nyelv elsajátításában is nagy előrehaladást tett. Bérczy fordításának főleg könnyed verselése, szép, bár finomkodó elemekkel átszőtt nyelve, gyöngéd, bár igen sokszor érzélgős hangja miatt nagy sikere volt a maga korában. Egészen a felszabadulásig ez a fordítás mutatott meg legtöbbit az orosz költészet tündéri gazdagságából, bőven és tisztán áradó meleg líraiságából.

Sajnos, Bérczy Károly sikere nem a nagy költőket, hanem csak a jóakarató rajongókat ragadta magával. Zilahy Imre 1866-ban »Északi fény« címmel adta ki Puskin és

Lermontov-fordításait és Szabó Endre »Négy orosz költő« címmel gyűjteményt jelentetett meg Puskin, Lermontov, Nyekraszov és A. K. Tolsztoj verseiből, de a két fordító közül egyik sem volt költő. Tehát a két műfordítás-kötetnek más jelentősége nem volt, mint az, hogy felhívta a magyar költők és a magyar közönség figyelmét az orosz költészet nagy alakjaira.

Ha ez volt a klasszikus orosz költészet helyzete abban a korban, amikor még ezeknek a műveknek a megjelenése nem ütközött akadályba, el lehet képzelni, hogy ez a helyzet csak rosszabbodott a Horthy-fasizmus korában, amikor nemcsak a szovjet irodalom és költészet fordítása volt tilalmas dolog, de a forradalom iránti rokonszenv jelét látták már abban is, ha valaki klasszikus orosz költőt próbált volna fordítani. De még így is, a szellemi ellenállásnak egy pár szép jelét láttuk megnyilatkozni történelmünknek ebben a becsstelen korszakában, és éppen az orosz és szovjet költészetrel és Majakovszkij költészetével kapcsolatban.

Nálunk a haladó fiatal írók és költők angol, német és francia szövegek alapján barátkoztak Majakovszkij költészetével. Az elvakult Nyugat-rajongóknak is imponált az a tény, az az »irodalomtörténeti adat«, hogy Majakovszkij erősen hatott a francia költőkre is, többek között Aragonra. De általában zavaros és hamis volt a bennük összeállt Majakovszkij-kép. Nem látták a pózoktól az embert, nem látták az agitátortól, »a rikkancs-vezér«-től a költőt. Amikor Majakovszkijnak hozzám eljutott kötetéből füzetembe másolt verseket és versrészleteket felolvastattam és magyaráltam, nem egyszer szegeztek mellemnek a kérdést íróársaim, azt a kérdést, amelyet a felszabadulás után is hallgattam jónéhány szor, s amelyet ma már egyáltalán nem hallok: »Mondd, te igazán nagy költőnek tartod ezt a Majakovszkijt?«... Kérdésükben ott lappangott a finomkodó művészek sanda gyanusítása, akik értetlenül húzzák el a szájukat, ha azt látják, hogy egy költő hozzászól, mégpedig nagyon is határozottan és érthetően, a napi kérdésekhez. Pedig

Majakovszkij a legjobb, a legmeggyőzőbb példa volt rá, hogy a költészet mértéke megváltozott, — hogy egészen más szempontból kell elbírálni a költői nagyságot, mint Horatius, Dante, Shakespeare, vagy hogy egy közelebbi és gyakran emlegetett példát mondjak: mint Baudelaire korában! Majakovszkij »Teli torokból« című verse, utolsó verse, amelyet már be sem tudott fejezni, világosan élénk tárja a költészet fogalmáról és rendeltetéséről vallott felfogását, mondjuk így: az ő verselméletét. Nos, ez a vers a költői hitelességnek korunkig még ismeretlen mértékét hagyta rá az utókorra intő például. Horáciust említettük az előbb, — ha Horátius »Exegi monumentum«-át és Majakovszkijnak ezt a versét elolvassuk, amelyben ő is a saját költői halhatatlanságáról beszél, világosan látjuk, hogy a jelenkor nagy költője Majakovszkij, aki egy nagy költészet fegyverével harcolt ezért a jelenkorért, — és a jövő költője is Majakovszkij, aki segítette építeni ezt a jövőt... Milyen jellemző reá az a kép, amellyel költészetének jövőjét érzékelteti:

»Az én versem
 áttöri az évek roppant seregét
 S úgy ront ki a fényre
 nyersen
 és tömören,
 erő sugárik róla,
 mint napjaink fényére
 kibukkan a vízvezeték,
 melyhez hajdan rabszolga-hadát
 hajtotta robotra Róma.«

Ez a különösen pasztikus, érzékletes kép, egyúttal jelképe is. Jelképe az egész Majakovszkij-i költészetnek.

Gyakran beszélünk barátainkkal arról az elképzelésről, ami bennem élt Majakovszkij-nak az irodalomba való belépéséről. Ez a belépés elég hangos és feltűnéseltető volt. Elképzeltünk egy templomot, — ez a szimbolista költők temploma, — ahol a »szépség« oltára előtt mormolják ég felé fordult szemmel, verseiket a papok, — amikor a tömjénes mormogásba hirtelen egy szöges bakancs csikorgása harsan bele: Majakovszkij, az új költő szöges bakancsa kopog, csikorog a szentelt köveken. Hetykén lépdel ez a hatalmas termetű férfi. A szent költészet felkent, kenetes papjai felriadnak, ránéznek: ki ez a tiszteletlen fiatalember? És akkor ez a fiatalember meg is szólal, kihívja őket költői versenyre, ezekkel a szavakkal:

»De tudnátok e szerenádót fűjni
 vízvezetékéből vágott furulyán?«

A kérdésből furcsa és friss humor csillog elő, de nagy igazság is, ha jól megfigyeljük a

képet... Vízvezeték-cső: a mindennapi élet valósága, — ezen furulyáznai: a mindennapi témákból varázsolni elő költészetet... Szerettük a forradalom harcaiban és harcairól írott verseit, de mi tagadás, igen tetszett a »Nadrágba bújt felhő« is, és ennek különösen a 4. részében ezek a sorok:

»Mária!
 Úgy félek elfelejteni nevedet,
 mint a költő fél elfelejteni
 az éjszaka markából kicsavart
 szót, mitől úgy berűg, mint a szerelemtől,
 s mi elhitesi vele, hogy ő a teremtő.
 Testedet én
 ápolva becézem,
 mint a katona, kinek
 féllábát leszakította a gránát
 ápolja, becézi
 egyetlen épen maradt lábát.«

A hasonlatban szereplő kép eredetileg, egyszerűsége és félelmetes realitása mindnyájunkat elragadott. Tudomásunkra jutott annak a története, hogy hogyan írta meg a költő éppen ezt a részletet. Hajnalban felébredt és eszébe jutottak ezek a verssorok. Félt, hogy elfelejti őket (magában a versben is utalást találunk erre az aggodalomra), — villanyt gyűjtött hát, de nem volt semmi írőszerszám a közelében. Az éjjeliszekrény tetején ellenben ott állt egy gyufáskatulya, rátéve egy elhasznált gyufaszál. S a költő fogta a gyufaszálat és kormos végével felrőta a gyufásdobozra emlékeztetőnek ezt a szót: »láb«. Másnap reggelre csakugyan elfelejtette az egészet, de, amikor cigarártára akart gyújtani, észrevette a gyufásdobozra korommal rótt írást, — kibetűzte és erről újra eszébe ugrott a hajnalban született vers és leírta az egészet. Egyik szertelen, de igen tehetséges költőtársunk, aki idegenkedett Majakovszkijtól, mint később bevallotta, azért, mert egyéniségét féltette Majakovszkij hatásától, — amikor hallotta ezt az esetet, magára ismert: éjszaka és hajnalban ő is így szokott emlékeztető írásjegyeket róni gyufásdobozára... És ettől kezdve ő is szívébe zárta Majakovszkijt. Lehet, hogy megmosolyogni valók ezek a »gyerekességek«, de van talán abban valami megindító is, hogy elzárva könyvektől, szótáraktól és élő tanúktól, hogyan próbáltuk meg a fasizmus szörnyű éveiben minden áron, ahogy éppen lehetett ében tartani közöttünk a nagy költő Majakovszkij nevét ebben a korszakban, midőn nálunk nemcsak a haladás hívei ismerték, de a reakció is számontartotta és igyekezett mindentéle képtelen hazugsággal és rágalommal elriasztani a »művelt olvasóközönséget« ennek a »hírhedt« költőnek műveitől. 1927-ben jelent meg Magyarországon egy irodalmi lexikon, akkor amikor

♣Majakovszkij már megírta a »Vladimir Iljics Lenin«-t és a »Harasó!«-t, ezeket a példátlanul nagyszerű lírai hőskölteményeket. Ebben a lexikonban például Majakovszkijról a következő 11 sornyi ismertetés olvasható: »Vladimir Majakovszkij orosz költő 1894-ben született. Az úgynevezett moszkvai kvartett, vagyis a négy imazsiniszta (Marienhof, Sersenevics, Kuszikov és Majakovszkij) költő egyetlen igazán tehetséges tagja. Botrányos életével és izléstelen tartalmú, de formailag szép verseivel vonta magára a figyelmet. Mindent, ami szép és szent, lábbal tapos. A humort torzképekkel helyettesíti. Mint a többi imazsinisztának, neki is a rombolás a főeleme. Néhány forradalmi drámáját előadták Moszkvában, bár irodalmi értékük nincs.« De a haladónak ismert Babits Mihálytól még annyi »nagylelkűség« sem telik ki, amennyit ebben a szégyenletes irodalmi lexikonban tapasztalhattunk. Babits 1935-ben megjelent »Európai irodalom története« című könyvében Majakovszkij nevét meg sem említi, talán abból a polgári bölcsességből indulva ki, hogy aki hallgat, az nem mondhat ostobaságot. Szerb Antalnak 1941-ben megjelent »Világirodalom történetében« Majakovszkij kap úgy négy sornyi méltatást, de nincs köszönet benne: ahány mondat, annyi szándékos ferdtetés, rosszindulatú megjegyzés.

De lássuk ezek után, hogy a jó- és rosszakarató ismertetéseken kívül mi történt annak érdekében, hogy a magyar közönség, akár egy szűkebb közönség is, Majakovszkij költészetét jó fordításokban megismerje. A mennyiségben nem lett volna hiba, a minőségben annál inkább! Többen kísérleteztek Majakovszkij fordításával, főleg nyugati nyelvek közvetítésével, — sajnos, ezek többnyire jóakarató, de költői tehetségben szűkölködő irodalmárok voltak. Ennek következtében, bizony, sokszor ellenkezőjét érték el annak, amit akartak: amikor közönségünk haladó és érdeklődő része elolvasta ezeknek a jóakarató rajongóknak angol, francia, de leginkább német szövegek alapján készült művészietlen fordításait, csalódottan mondott le róla, hogy megismerje az igazi Majakovszkijt, akiről hallomásból tudta, hogy nemcsak forradalmárnak nagy, hanem költőnek is. A jóakarató rajongók közül még aránylag legtöbbet használt az úgynevezett Győry-Juhász-féle »Orosz költészet antológiája«, amelyet a fasiszmus vége felé, az általános fejetlenség zűrzavarában az »Anonymus« könyvkiadó adott ki. Éppen a zűrzavaros viszonyok miatt ez a könyv se kerülhetett bele az élet vérkeringésébe, csak a felszabadulás után kezdtek foglalkozni vele, amikor a fordítóról, Győry-Juhász Jenőről már biztosan tudtuk, hogy a fasiszták áldozata lett. A fordító általában jó szolgálatot tett az

orosz és szovjet költészetnek orosz eredetiből készült, formai hűségre törekvő fordításaival, és a költők versei előtt közölt ismertetésekkel. Költőietleneknek sem voltak mondhatók ezek a fordítások, de valami szelíd és lágy melankólia ömlött el mindegyik fordításán, akár Puskin, akár Majakovszkij szövegét fordította magyarra. Mert Majakovszkij is szerepelt a kötetben, elég mostohán: egyetlen verssel, amelynek a fordító »Az írónépességhez« címet adta (az eredeti cím: »Az író testvérek«). Rímtelen szabadvers lett a csípősen csattogó, ötletes rimelésű Majakovszkij-sorokból! Bizony, ez is inkább izetlentőt, mint izelitőt adott a nagy költő eredeti és erőteljes tehetségéből.

De szerencsére kivételekkel is találkozunk már a Horthy-korszak első évtizedének vége felé. A legnagyobb magyar proletárköltőt, József Attilát gyakran emlegettük és emlegetjük Majakovszkijjal együtt, mint akik mind a ketten az igazi költészet erejével agítálnak a munkásosztály jogaiért és felemelkedéséért. József Attila nemcsak abban követte legnagyobb költőink hagyományait, a fasiszmus alatt, hogy az elnyomott dolgozók igazát hirdette, hanem abban is, hogy elsördentő műfordító is volt. Az »Irodalomtörténet« 1951. évi I. száma érdekes adatot közöl, amely szerint József Attila francia, román és csehszlovák verseken kívül három orosz verset is magyarra fordított, köztük egy Majakovszkij-verset is, a »150.000.000« bevezető versét. A folyóirat közli a József Attila-fordítás szövegét is. A versfordítás annak idején, 1932-ben »A hét« című eldugott kis folyóiratban jelent meg. A fordítás formája: rím nélküli szabadvers. Ez a tény feltétlenül arra mutat, hogy József Attila nem orosz eredetiből fordította ezt a verset, — különben el sem képzelhető, hogy József Attila, aki ugyanolyan mesteri rimelő volt, mint Majakovszkij, érzéketlen maradt volna Majakovszkij szellemes rímei iránt. A fordítás ritmusa is erős eltérést mutat az eredetitől. Egy-egy tömör költői kifejezést felold, élénkébbé, de végeredményben erősen megváltoztatva az eredeti vers képalkotási módját. Például: »ritmusa — lövedék« — ez a fordításban így hangzik: »Csapkodó lövedék-jégeső — a ritmusa«. — Ez a sor: »ríme: tűz háztól házig« szintén feloldódik négy sorban. És ugyancsak feloldódik, hat sorra ez a három sorra sűrített, kemény kép is:

»Lépések rotációs géppével
terek terméskő-nyomópapirosán
nyomatott ez a kiadás.«

Még ha feltételezzük, hogy József Attila közvetítő szöveget, — talán franciát —,

vagy magyar nyersfordítást használt versfordításához, nehezen lehet megmagyarázni, ezt a József Attilánál is, általában is szokatlan felhígítási eljárást. Legkézenfekvőbb ez a magyarázat: József Attila tartott tőle, hogy a Majakovszkij stílusát nem ismerő magyar olvasók nem tudják felfogni ezeket a szinte bazaltkőbe vágott költői képeket, csakis akkor, ha ő, a költő ezeket a súlyos képeket elemeikre bontja és ezekből az elemekből élénkebb, színesebb, — könnyedebb képeket alkot. Természetesen azt őneki is éreznie kellett, hogy ez az új vers már nem Majakovszkijra jellemző, hanem a fordító-költőre. A fordításból mindenesetre lemérhető az a döbbenet, ami József Attila lelkében támadt ezeknek a harcászaból és nyomdaiparból vett lenyűgöző erejű hasonlatoknak olvasásakor. Úgy gondolom, el kell mondanom egyet más saját Majakovszkij-fordításaimról is. Én még 1930-ban jutottam hozzá Majakovszkij és Jeszenin-versek orosz szövegéhez: egy ész-t ösztöndíjas hozta őket hozzánk titokban. Mindjárt fordítottam is ezeket a verseket, de a fordítások, az ismert okokból, csak kéziratban terjedtek. 1937-ben megjelent »Napnyugati madarak« című műfordításkötetembe igyekeztem becsempészni őket, de a kötetben a cenzor csak Jeszenyin »A kutya« című versét hagyta benn, mint amelyiknek semmi politikai éle nem volt. Jeszenyint teljes formahűséggel tolmácsoltam, a Majakovszkij-verseket azonban én is rímtelen szabadversekké alakítottam. E fordítások közül egyesek — a »Hátgerincfűrűlya«, a »Nadrághabújt felhő« és »Az író testvérek« a felszabadulás után indult első irodalmi folyóiratban, a »Magyarok«-ban, az 1945 októberi számban jelentek meg, mások az »Új Magyarország« című hetilap januári és februári számaiban. Az 1945-ben megjelent »Szabadság költői« című világirodalmi antológiában megjelent ugyancsak az én fordításomban, Majakovszkij »Napiparancs a művészet hadseregéhez« című verse.

Az én felszabadulás előtt készült, említett fordításaim sem sokkal vitték előbbre az igazi Majakovszkij megismertetésének ügyét. De a felszabadulás után munkához láttam, addig készült Majakovszkij-fordításaim nagy részét megsemmisítettem, a megmaradottakat teljesen átdolgoztam, és főleg új munkákba kezdtem azzal a céllal, hogy Majakovszkijhoz minden tekintetben méltó fordításokat készítsék. Ennek a munkának az eredményei már lemérhetőek »A szabadság magvetője« című kötetben, amelyben többek között »Az író testvérek« és a »Napiparancs a művészet hadseregéhez« című verseket új, formahű fordításban közlöm. Ugyancsak ebben a kötetben adtam ki a »Vladimir Iljics Lenin« egy részletének és a »Kezeket el Kínától«

című vers fordítását, amelyek közül az előbbit azóta már újra átdolgoztam.

Ugyanakkor más költők és műfordítók is vállalkoztak arra a feladatra, hogy Majakovszkijnak egy-két versét méltó módon szóltaltatják meg magyarul. Erre bizony nagy szükség volt, hiszen az 1947-ben megjelent »Az orosz irodalom kincsesháza« című majdnem félezer oldalas kötetben közlített 11 Majakovszkij-fordítás közül csak három fordítás volt kielégítő, — ezek közül kettőt Lányi Sarolta, egyet Trencsényi-Waldapfel Imre fordított — a többi nyolc vers fordítása még a közepes igényeket sem elégíthette ki. A jó költők és fordítók vállalkozása új és az eddigieknél lényegesen jobb Majakovszkij-fordítások elkészítésére nagy segítséget jelentett a magyar költészetnek akkor, a felszabadulás harmadik évében, amikor még makacsul tartotta magát a l'art pour l'art-irány, amelynek hívei »plakát-költészet«-nek minősítettek minden olyan verset, amelyben a költő a nép harcát és építőmunkáját támogatta. Az addig ismert, és jórészt méltatlan Majakovszkij-fordítások alapján a »tisztá költészet« hívei plakát-költőként emlegették Majakovszkijt, a szovjet korszak legnagyobb, legtehetségesebb énekesét. A költőknek és műfordítóknak ez a vállalkozása volt hivatva bebizonyítani, hogy a tudatosság — ami a szocialista költő sajátja, — és a művészi árnyalatosság, — amivel az elefántcsonttorony költői dicsekednek, egyáltalán nem ellentétek. A nép, a tömegek mindennapi kérdései elől híres elefántcsonttoronyokba zárkozó költők ugyanis szeretnék elhíttetni magukról, hogy övek a vers tisztá zeneisége, az árnyalatok finomsága, a művészi szépség, — a nép vágyait és harcait éneklő és a nép életének valóságát ábrázoló költők művészte pedig: plakát, propaganda. Az igazi Majakovszkij megszólaltatása meggyőzhetett mindenkit Magyarországon, a »tisztá költészet« legmakacsabb művelőjét is, hogy a szocialista költő a művészieség és árnyalatosság tekintetében is fölülte áll a l'art pour l'art-irány követőinek. Az új Majakovszkij-fordítások megmutatták a magyar íróknak és közönségnek: hogyan él és hogyan dolgozik egy költő, akinek művei az alkotó élet valóságát tükrözik, s akinek merész tekintete már a biztos jövőbe villan. Végre világosan állt előttünk a nép igazi költőjének alakja!

Az új Majakovszkij-fordítások gyűjteménye 1947-ben jelent meg »Majakovszkij válogatott versei« címmel. Ennek a kiadásnak, igen nagy sikere volt, csakhamar elfogyott és az első kiadást még három új kiadás követte. A kötet munkatársai között már költőket is találunk: Devecseri Gábort, Somlyó Györgyöt, Gábor Andort, Hidas Antalt és Szabó Lőrincet. A műfordítók

közül legjobb munkát végzett Kardos László, Gáspár Endre és Hegedűs Géza.

Megtörtént hát Majakovszkijjal is az a »csoda« nálunk, ami Shakespeare-rel, Villonnal, Goethével és Dantével és még egy néhány nagy költővel. Ma már nemcsak magyar Shakespeareünk, Goethénk, Danténk, Villonunk, Racineunk és Shelleynk van, de vannak Majakovszkij-versek, amelyeket magyar verseknek érezünk, olyan fordításokban, amelyek híven tolmácsolják Majakovszkij minden, első pillantásra különösnek tetsző költői sajátosságát. »Black and White« Kardos László fordításában, — az. »Önagyonülésezők« Hegedűs Géza fordításában, — »Tamar és a démon« Gáspár Endre fordításában, — »Beszélgetés Lenin elvtárral« Gábor Andor fordításában s végül, de nem utolsó sorban: »Kolumbusz Kristóf« Szabó Lőrinc fordításában: mind ilyen szépen és keményen zengő, Majakovszkij hamisítatlan hangját és mondanivalóját megszóllató költemények.

És a magyar nép szívébe zárta ezt a költőt, akiről elmondhatjuk, ha mégoly hihetetlenül hangzik is, hogy napjainknak legnépszerűbb magyar költője. A »Válogatott versek« megjelenése óta Majakovszkij költészete elevenen ható, sőt irányító élményünké lett. Szinte elő sem tudnánk sorolni azt a sok lapot, folyóiratot és füzetet, amelyekben Majakovszkij

magyarrá fordított versei megjelentek. Ezeket a verseket megszámlálhatatlan alkalommal szavalják hivatásos színészeink a rádióban, munkás- és ifjúsági versmondóink műsoros esteken, kultúr-előadásokon, tömegszervezetekben, pártszervezetekben és ifjúsági előadásokon. A kultúra meghódításáért rohamra induló népi tömegek kezében fegyverré vált Majakovszkij költészete, azzá, amivé ő maga szánta a világ proletáriátusának.

A magyar nép örömmel és lelkesedéssel hallja és olvassa a már eddig megismert és méltán híressé vált Majakovszkij-fordításokat, de áhitattal várja a még most készülő új Majakovszkij-fordításokat. És ezek a fordítások nem fognak sokáig váratni magukra. A magyar költők máris lázas és lelkes igyekezettel készítik elő a legújabb, de remélhetőleg nem legutolsó Majakovszkij-kötetet, amely el akarja tüntetni azokat a hibákat is, amelyekből az 1947-es, és az azóta megjelent kiadásokat sem lehetett még megszabadítani. A készülő kötetek szerkesztői célul tűzték ki többek között azt is, hogy egyetlen dilettánst sem hagyjanak meg a kötet munkatársai között. Ezek szerint az új magyar Majakovszkij-fordítások valóra váltanak végre sokaknak régi vágyát, azt, hogy Majakovszkijnek minden versorát elsőrendű költő és elsőrendű műfordító fordítsa magyarrá.

(Folytatjuk.)

Képes Géza

HÉT ÉVSZÁZAD MAGYAR VERSEI

Szerk.: Klaniczay Tibor, Komlós Aladár, Lukácsy Sándor, Pándi Pál, Szász Imre. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1951.

I.

A Szépirodalmi Könyvkiadó s e kötet szerkesztői valóban olyan versgyűjteményt adtak a magyar nép kezébe, amely a felszabadulás óta először foglalta össze a magyar költészet hét évszázadát. A feladat, melyet a szerkesztők magukra vállaltak, nagy és tiszteletreméltó. E munkával körülbelül egy időben jelentek meg a Szöveggyűjtemények első kötetei, melyek főleg egyetemi ifjúságunk, eljövendő magyar tanáraink számára adtak segédkönyvet a magyar irodalomba való elmélyedés kiinduló pontjául. Kötetünk fel-

adata azonban talán még ennél is fontosabb. Széles olvasóközönségünk, az egész dolgozó magyar nép számára kellett olyan olvasmányt adni, amely bemutatja irodalmunk élő, haladó hagyományait, és rajtuk keresztül azt, hogy a magyar irodalom mindig teljesítette feladatát.

Azonnal felmerül a kérdés, hogy jogos-e az a megkülönböztetés, melyet a szerkesztés alkalmazott, amikor a verseket elválasztotta a prózától, hiszen ismert, hogy a színhistóriák például ugyanolyan szerepet töltek be a magyar földön, mint az egykorú Itáliában a prózai novellisztika és regényirodalom. Tehát a vers és a próza szerepe régebbi századainkban egészen másként alakult, mint ma. Felmerül a kérdés, nem kellett volna-e a magyar irodalom e gyűjte-

* A Hét évszázad magyar versei c. antológia további fejezeteinek bírálatára visszatérünk még. Kritikánkkal egyben segíteni kívánjuk az antológia új, bővített kiadásának összeállítását is. Szerk.

ményét úgy megszerkeszteni, hogy legjelentősebb prózai alkotásai is belekerüljenek, mint ahogy az egyetemi szöveggyűjteményben találjuk. A jelen kiválogatási forma mellett is szólnak bizonyos érvek, melyeket egyáltalán nem lehet figyelmen kívül hagyni. Mindenekelőtt az, hogy a verses forma töményítő ereje lehetőséget ad a nép harcainak nagyhatású és viszonylag erősen összefogott ábrázolására. Ez a tétel elfogadható, s így ennek alapján kell vizsgálnunk, hogy az antológia költészetünk fejlődésének helyes marxista szemléletével van-e felépítve, hogy a mű szemléletén belül helyese-e a kiválogatás, ad-e elegendő tájékoztatást írókról és tárgyairól az olvasók legszélesebb rétegeinek?

Ezekre a kérdésekre mi magunk az antológia Bessenyei Györgyig terjedő részét illetően kívánunk válaszolni. Az antológia alapvető szemléletét helyesnek tartjuk. Igen, »kivételes volt az a mód is, ahogyan a nemzeti és az osztályelnyomás ellen folytatott harc nálunk az irodalmat a maga fegyverévé tudta tenni.« Egyes problémákon lehet vitatkozni, hogy ezt a egyszerű költészetet, mely halhatatlan, mert a nép érdekeit tükrözi, az elnyomott nép osztályharcait, amely a nép függetlenségéért vívott harcok művészi ábrázolása, helyese-e egyszerűen a »politikai költészet« leszőkítő értelmében venni? Hogy csak az első részek körében maradjunk, vajjon az Argyrus-széphistória népmesei hőse, aki a kalandos szerelmi történet lapjain földi ember létére hatalmas küzdelmek árán elnyeri a tündérlányt, vajjon a Telamon-széphistóriának osztálykorlátoktól szétválasztott, tragikus sorsú szerelmesei nem jelentenek-e az elnyomott nép harcai szempontjából ugyanannyit, mint bármelyik bujdosó, vagy katonaének hőse? A szerkesztők ha mostohán bántak is a szerelmi lírával, nem tudták elkerülni. Túlságosan leegyszerűsíti irodalmunk fejlődését az is, ha népünk költészetéről úgy beszélünk, hogy »igazi kezdete« a XVI. században volt, és ha a nemzeti nyelvért folytatott sokszázados harcot egyetlen mellékmondatral jellemezzük. Mert tény az, hogy a nemzeti nyelvért például a huszita biblia fordítói is elkezeredett harcot vívnak a reakciós egyházzal, de ez elsősorban a politikai szándékból fakad, amely őket fordításukban vezette: az elnyomott nép tömegeihez kellett, hogy szóljon a népi felkelést előmozdító magyar nyelvű, tehát mindenki által érthető szöveg. Azonban nemzeti nyelvű feudális irodalom is volt: volt a középkorban és volt a XVI—XVIII. században is. Sőt, a hazai latinságon belül is harcolt az új és a régi, a haladó és a reakciós: a centralizációt támogató, haladó tartalmú, klasszikus formájú humanista latin, és a közép-

kori reakciós egyházat és feudális társadalmunk legelmaradottabb világi rétegeit képviselő közép-latin. Ezen túlmenően a humanista latin, és a nemzeti nyelv a XVI. században a legszorosabb szövetségesek a polgár írók, plebejusok és egyes haladó szellemű nemesek tollán. Rimay János úgy tekinthette a latin nyelvet és a klasszikus kultúrát, mint amelynek kiadásából jönnek létre a nemzeti irodalmak. A humanizmus latin nyelve és irodalmi tartalmának egy része csak a katolikus reakció korában válik a hazai feudalizmus eszközüvé úgy, hogy a XVIII. század utolsó évtizedeinek és a XIX. század első felének polgári szellemű író-hősei, nyelvújítói az összemzeti nyelv érdekében teljes erővel ellenfordulnak. A nyelvkérdés ekkor valóban a haladás és a reakció, a nép és az elnyomók ellentétének egyértelműen tiszta kifejezőjévé válik.

A nyelvkérdés leegyszerűsítéséből következik, hogy az antológia a magyar irodalom egyik legjelentékenyebb haladó hagyományával, a humanizmussal szemben negatív álláspontra kerül, és olyan nagy, művészi, és marxista szempontból annyira nevelő értékű költészet esik ki belőle, mint Janus Pannoniusé. Ennek viszont az a következménye, hogy dolgozó népünk nem kap a valóságnak megfelelő képet a régi magyar líráról, s ezt nem tudja jóvátenni másik reneszánsz-költőnknek, a magyar nyelvű reneszánsz lírának megalapítója, Balassi Bálint sem, akit a kötetben kitűnő válogatásban mutatnak be. Janus Pannonius több tekintetben sokkal haladóbb, mint Balassi Bálint, még ha a maga egészében Balassi Bálint jelentkezése történetileg szükségképpen fejlettebb fokát jelenti is reneszánszkori irodalmunknak.

A megadott kereten belül e részek szerkesztője, Klaniczay Tibor értékes komoly munkát végzett. A kiválogatott részekkel nagyrészt egyetértünk. Kiváló a vitézi énekek, a katona- és bujdosó énekek, a kuruc-költészet és a kéziratos anyag kiválogatása. Olyan hatalmas kórus ez, melyet a maga teljében először van módunk hallani. Ezeknek a vérbemerült századoknak hősi és emberi hangjait a válogatás valóban úgy szólaltatja meg, hogy benső kapcsolatba kerülünk népünknek hallatlan küzdelmeivel és költői teremtőerejével. De nem egyenlő arányban jut ez kifejezésre. A XVI. századi anyagban nem olyan mértékben, mint a következő században, és a XVII. századi anyag sem fejezi ki olyan megragadóan, mint a XVIII. századot képviselő válogatás.

Az antológia XVI—XVII. századi anyagáról szólva, egy sor hiányosságot kell felemlítenünk, melyeknek javítása elkerülhetetlen. Amilyen örvendetes például Szkhárosi Horvát Andrásnak, mint a XVI. szá-

zad népi hangú, szenvedélyes erejű, jelentékeny költőjének felfedezése, annyira kifogásolható olyan, nagyjelentőségű széphistóriák teljes kihagyása, mint a Guisquardus és Gismunda, melyben a szerző a népi származású értelmiség, az emberi érzelmek szabadságát és jogait mondja ki, vagy mint a Telamon-széphistória. Ugyancsak szűkmarkúan van bemutatva legszebb széphistóriánk, az Árgyirus. Ebből pl. két jelenetet közöl az antológia, Árgyirus találkozását bolyongása során mítikus eredetű mescalakkal, és a széphistória legszebb jelenetét, az álombamerült Árgyirus és kedvesének találkozását a »váltakozó hely« pompázatos kertjében. Ez utóbbi jelenetnek a régebbi artológiák már kánonszerű helyet adtak. Az előbbi azonban nem jellemző különösképpen a széphistória reneszánszregény stílusára, de nem jellemző népies meseszerűségére sem. Hiszen a szövegben Árgyirus siratóéneket mond önmagáról, ami azután igazán népies. És hol marad a végső boldogság képe, mely a cselekmény értelme, és amelyben olvashatjuk a földi Árgyirus visszatorlását a »tündérelánnyal« szemben, amikor próbatételképpen arcucsfátja. Általában miért nem alkalmazta a szerkesztő azt a módszert, amely szerves képet ad a széphistória egészéről, vagyis hogy rövid összekötő szöveggel kapcsolva adja a legszebb részeket?

Helyes a szerkesztő álláspontja, hogy általában nem időzik a vallásos költészet emlékeinél, kivéve egyes zsoltárfordításokat. Akkor viszont hogyan maradhatott ki az Énekek énekének legalább egy része, amelynek olyan

szép fordítását bírjuk a Döbrentey-kódexben? Miért maradt ki Petrarca bűnbánati zsoltárának fordítása? Mindazonáltal a legnagyobb hiányérzetet Zrinyi Miklósnak, a költőnek ábrázolása kelt bennünk. A hely nyilván kevés volt. Ezenfelül a szerkesztő feltételezte, hogy talán a Szigeti Veszedelmet olvassák a leginkább. Meggyőződésünk szerint egyik érv sem elegendő ahhoz, hogy a Szigeti Veszedelmet és általában a költő Zrinyit kisebb terjedelemben mutassuk be, mint Szkhárosi Horvát András. A kiválasztott részek vitathatatlanul a legszebbek közül valók. De vajjon kimaradhat-e a Szigeti Veszedelem szemelvényeiből a végvári hajnal leírása, a vársereg eskütétele, a nagy hősi párviadatok valamelyike? Delimán és Kumilla szerelmi regénye? Nem hisszük, hogy a költő Zrinyi lírájából csak az »Idő és hírnév« az egyetlen, melynek itt helyet kellett volna kapnia.

Ezekért a hiányokért részben kárpótol a további anyag gazdagsága, amely igazán nélkülözhetetlenné teszi a gyűjteményt. A jegyzetek tájékoztatásai általában világosak, tömörek, kielégítők. Több életrajzot szeretnénk volna látni és több műfaji megjelölést. Ha a szerkesztők helyesen megmagyarázzák a virágénekeket (bár úgy érezzük, itt többet kellett volna mondani), meg kellett volna magyarázni a históriás énekeket és főként a széphistóriákat is. Értékeket és hiányokat mérlegre téve, az előbbieket lehúzzák a serpenyőt, és az antológiának első négy részét értékes munkának kell tekintenünk.

Kardos Tibor

II.

A III. rész 60 lapon a kuruc költészet antológiáját adja. A kötetnek ez kétségkívül egyik legerősebb része.

A versek a következő nagyobb egységekbe rendeződnek: Kuruc versek 1670-1697. — Katona- és bujdosóénekek a XVII. század végéről. — Petrőczy Kata Szidónia. — Virágénekek a XVII. század második feléből. — Kuruc versek a Rákóczi-szabadságharc idejéből 1703-1711. — Kuruc versek a Rákóczi-szabadságharc után.

Ezzel az elrendezéssel a kutatás mai állása szerint egyet kell értenünk. A szigorúbban történeti és műfaji cím szerinti rendezést az igazolja, hogy az itt szereplő versek jó részének nem ismerjük pontos évszámát. A kétféle szempontú rendezés nem zavarja a III. rész egységét, sőt, változatosságot visz a versek egymásutánjába, növeli a rész érdekességét.

Legnagyobb érdeme az, hogy megbízható szövegekben először viszi közönségünk elé a kurucok gazdag, színes, tartalmilag és formailag egyaránt értékes költészetét. A verseken keresztül épügy nyomon követheti az olvasó a történelem változásait, mint a magánélet eseményeit, s mély tanulsággal vonhatja le ma ismét azt a következtetést, amit a versek kézírataiban kutató Kölcsey szeme vett észre először: »a köznépi költő messze kitekintett a haza történeteire, ezekben a versekben a poétai lelkesedésnek nyilvánvalóságos nyomai láttatnak«. A népi s a nemzeti hagyomány e versekben valóban egybeforr.

A bennük rejlő tartalom, szabadságharcos eszmeiség, a forma változatossága és tisztasága nagy nevelőerőt sugároz. A nevelő szándékot állította a szerkesztő válogatása középpontjába, s elérte célját. A jegyzetek

idevonatközö sorai kifogástalanul kísérik a verseket, helyezik el azokat a történelmi összefüggések közé.

Klanczay Tibor, a rész szerkesztője, jó munkát végzett. A legjellemzőbb s legszebb darabokat válogatta ki, munkája két év után sem szorul helyesbítésre. E rüsszel kapcsolatos munkájának nagy érdeme, hogy irodalmunk egyik költőileg magasrendű korszaka éles megvilágításban, igazi élményként kerülhet be az olvasótábor tudatába.

A IV. rész válogatásában legfeljebb egy országgyűlési pasquillust hiányolhatunk (az 1764-it), amit szemelvényesen lehetett volna közölni, különben a válogatás itt is sikerültnak mondható. Jellemző, hogy míg a megelőző 40 év költészete alig fért el — igen tömörítve — 60 lapon, e soronkövetkező 60 esztendő költészetét kielégítő módon mutatja be a 18 lapnyi válogatás. Az egész országra ráfekvő reakció, minden haladó gondolat elnyomása elfojtja az igazi költészetet. A korszak egyetlen jelentős költője Faludi Ferenc, akit jól képvisel négy kizsémelt verse. Ráday Gedeon és Orczy Lőrinc már az újabb korszakba való átmenet költői. Idehelyezésük mégis indokolható: pályájuk 1730 és 1760 között indult meg.

Vitatható, hogy Rádaynak *A tormába esett féreg* című versét kellett-e kiemelni. Első része semmitmondó, csak a tanulása érdemel figyelmet: a költő a *rossz régi* ellen foglal állást benne. Nem egyértelműen haladó állásfoglalás ez, elmorálisál minden igazi politikai tartalmat. Jellemzőbb, elevebb, színesebb verse a *Dorilis* (melyben jól ki-gyúnyolja a rokokó dámák hiúságát), vagy a *Dieneshez* című.

A szerkesztő itt is jó munkát végzett.

Az V. rész a felvilágosodás költészetét tartalmazza. 120 lapon adja a magyar felvilágosodás irodalmának antológiáját. A válogatás egészében véve sikerült. Itt már nem volt szükség összefoglaló műfaji vagy történelmi események szerinti rendezésre: az anyag az egyes költők neve alatt csoportosul. Ez magában is mutatja irodalmunk rendkívüli gazdagodását, megújulását.

A legfontosabb azonban irodalmunk eszmei és tartalmi gazdagodása. Ezt a szemelvények kielégítően mutatják.

Bessenyeitől Fáyig huszonhét író-t ismerrünk meg, akiknek válogatott versei irodalmunk minden új jelenségét, tendenciáját sommázzák. A felvilágosodás racionalizmusa, életszeretete, békevágya a hódító háborúkkal szemben; antiklerikálizmusa, a nemzeti függetlenségi törekvések, a társadalmi haladás problémái a parasztkérdéstől a szerelem mély ábrázolásáig; irányok, a szentimentalizmustól a népiességig, műfajok, a líra mellett az epika s a dráma figyelembevételével; mindez benne van a válogatás-

ban és dicséri a szerkesztőnek, Lukácsy Sándornak pártos felfogását, sokféle irányuló figyelmét és elmélyedését.

A versek egymásutánjával, a lehető teljesség kérdésével és az egyes költői művek jellegzetességével kapcsolatban mégis rá kell mutatnunk a helyenként felülről fogyatékos-ságokra.

a) *A versek egymásutánját* kétféleképp szemlélhetjük: az egyes írók egymáshá-következésében, ami az irodalom fejlődését rajzolja ki elénk, s az egyes írók egyes verseinek sorrendjében, ami az egyéniségeknek a társadalom harcával kapcsolatos eszmei-esztétikai kibontakozását tárja az olvasó elé.

Az írók egymásutánját nem érheti különösebb kifogás. *Magyarosi Szöke* (még ha Berzsenyi követője is) és *Fáy* mindenesetre a következő részbe illenek s nem ide. Ez azonban nem jelentős hiba.

Jóval fontosabb az, hogy néhány nagy író verseinek egymásutánjában sem az eszmei fejlődés tiszteletbentartását, sem a pontos kronológiai rendet nem látjuk. Helyesebben: a szerkesztő a *többé-kevésbé pontosan*, vagy megközelítőleg megállapított dátumok, évszámok szerint rendezte a verseket, tehát még akkor is az irodalomtörténeti megállapításokra támaszkodik, amikor ezek — régiségüknél fogva — megbízhatatlanok s a versek eszmei tartalma másféle rendezésüket kívánja (tegyük hozzá, hogy olyan rendet, amely sokkal pontosabb kronológiához juttat). Feladni a versekből jól kivethető eszmei fejlődés rendjét s e helyett rossz irodalomtörténeti datálásra támaszkodni: annyi, mint hamis objektivitásba esni. Ez történt két nagy költő: Batsányi és Berzsenyi esetében.

Ma már nem vitás, hogy *Berzsenyi* — bár sohasem szakadt ki a feudális életviszonyok közül s ennek ideológiájából — csalódott a vidéki birtokos nemességben, mintegy saját idillizált nemesi életét látta pusztulónak ábrándvilága szétfoszlásakor. Ez 1806-7 után következett be. Épp ezért az irodalomtörténeti számítással 1806-8 közé helyezett *A közelítő tél* nem előzheti meg — eszmei szempontból — az 1807-ben keletkezett *A magyarokhoz-t* (»Forr a világ bús tengere, ó magyar!«) *A magyarokhoz*-ban még az a nemesi-nemzeti világnézet fejlődik ki — kétségkívül a legszebb, legtágabb fogalmazásban —, amelytől Berzsenyi rövidesen távolodni fog. Kár, hogy a válogatás nem tartalmazza a *Barátimhoz* (»Én is éreztem«) c. szép verset. Ez vezet át ugyanis az új, a felvilágosodást kereső Berzsenyihez. Ebben a versben mondja ki — szinte *A közelítő tél*-nek légkörére emlékeztetve —, hogy »Álmaim tűnnek, leesik szememről A csalárd fátyol, s az aranyvilágnak Rózsaberkéből sivatag

vadon kél Zordon időekkel...» A helyes sorrend tehát a fordítottja annak, amit a kötetben látunk.

Bántóbb a Batsányi esetében feltűnő kronológiai pontatlanság. Mindenekfelett eszmei szempontból bántó! A verseknek ez a rendje nem a forradalmi gondolatát illetőleg fejlődő, kibontakozó Batsányit mutatja, hanem összezavarja a fejlődésrendet, s bizonytalanná teszi az olvasó ítéletét. A Hét évszázad költői-ben Batsányi versei ilyen sorrendben jelentek meg: *Biztatás* (1787), *A látó* (1789), *A franciaországi változásokra* (1789), *Levél egy régi várból* (1790), *Hazaifüi aggódás* (1790), *Bosszus tündés* (1790), *Az európai hadakozásokra* (1792). A továbbiakban hibátlanul.

A feltüntetett sorrend azt sugallja az olvasónak, hogy Batsányi előbb írta *A látót* s csak azután *A franciaországi változásokra* c. verset, előbb készült el a *Levél egy régi várból*, a *Hazaifüi aggódás* és a *Bosszus tündés*, mint *Az európai hadakozásokra*. Ebből pedig semmiféle eszmei, formai gazdagodásra sem lehet következtetni, legfeljebb a költő visszafejlődésére: legértetebb, leggazdagabb alkotásai állanak pályája legelején, s kevésbé nagy versek következnek később, akkor, amikor pályája még nem törött meg.

A szerkesztő nem ismerhette még az egy évvel később kiadott magyar irodalmi Szöveggyűjtemény (*Felvilágosodás és reformkor*) anyagát, de saját szövegét behatóbban tanulmányozhatta volna. A Szöveggyűjtemény helyesen 1793-ból keltezi *A látót* s a Szentjóni Szabóhoz intézett episztolát, amelynek három töredékre a fent említett három vers (*Levél*, *Hazaifüi aggódás*, *Bosszus tündés*).

Ha a Hét évszázad szerkesztője még nem ismerhette is ezt a keltezést, a saját maga rendezte szövegekben is megtalálhatta volna a versek helyes időrendjének tárgyi bizonyítékait. *A Hazaifüi aggódás* a Mohácson járt Szentjóni Szabóhoz szól; Szentjóni Szabó 1792-ben járt Mohácson (ld. Gálos Szentjóni Szabó életrajzát RMK). *A Hazaifüi aggódás* végén a költő Verseghy pere iránt érdeklődik: ez — a Millot fordítás kapcsán — 1792-93-ban folyt le (ld. Császár Verseghy életrajzát). A vers tehát csak 1792 után készülhetett. Hasonló a helyzet a Bosszus tündéssel; Batsányi egy 1793 április 1-én írott levelében küldi el e versnek egy részletét Arankának. Kevésbé tárgyi, inkább eszmei bizonyítékok állanak rendelkezésre a *Levél egy régi várból* keltezésére. E sorokat, mint »Népe jövődjén mély gondolatokba merülve Itt búsong s aggódva magát itt gyötíri barátod«, vagy: »Ennyi homályok után tisztább új napra derül még A magyar ég...« nem írhatta Batsányi 1790-ben, a nemesi-nemzeti moz-

galom örömnépén, melynek ő maga is örült (v. ö. Abaujvármegye örömnépén), hanem csak 1792 után, amikor a nemesség már gyalázatos kompromisszumot kötött a dinasztiaival, s minden a haladó gondolat elfojtására irányult. A folyóirat és barátok nélküli, elszigetelődő Batsányinak fájdalma sír ki a sorokból, s azt a fenséges vallomást, mely így hangzik: »Nincsen, emberiség nélkül nincs érdem s nincs haza nélkül emberiség« szintén csak a mélyebben látó, a »nagy egész hasznának törvényes igazságát« néző Batsányi mondhatta ki.

A látó c. versnek gazdag eszmei tartalma, de célzásai is mutatják, hogy jóval későbbi az 1789-i dátumnál. »Vidul gyászos elme« — buzdítja magát a költő. Miért »gyászos«? Mert a nemesség gyalázatosan behódolt az uralkodónak. Mert nagyon kevés az, aki »a magyar változó ég alatt Még a szabadságnak híve s ember maradt.« De most a reménynek »nem várt vig napja felderült«. Mindez elég ékesszólóan bizonyítja azt, hogy *A látó* háttérében az 1792-93-i, elnyomott Magyarország áll, s hogy Batsányi az előretörő, a forradalmiból felszabadítótá alakuló francia hadseregtől várja hazája felszabadulását.

Ha a sorrendet megfordítjuk s *Az európai hadakozásokra* c. vers után tesszük a három töredéket, mint 1792-93-ból való verseket s ezek után *A látót*, Batsányi mélyen forradalmi, hazát és haladó emberiséget átölelő fejlődése világosan, töretlenül áll előttünk.

b) A lehető teljesség igénye ily nagy antológiában azt jelenti, hogy költészetünk fejlődésének minden lényeges irányát be kell mutatni. A szerkesztés hiányosságai e téren kevésbé szembeötlők: a jól kiválasztott versek magukban is roppant gazdag mondanivalói sokszínű költészetéről tanúskodnak. De még árnyaltabbá tette volna e korszak bemutatását a szerelmi és gondolati költészetnek jobb kiemelése: feltűnő, hogy sem Verseghytől, sem Kazinczytól, sem Batsányitól nem olvasunk egyetlen szerelmes verset sem, és a gondolati, filozófiai, tanító jellegű lírát sem találjuk kielégítően képviselve. Pedig ezeket már csak azért sem vehetjük semmibe, mert volt korszak, amikor az eszmék harca élesebben rajzolódott ki a gondolati költészetben, a tanító költeményekben, mint a közvetlenül érzelmi lírában. Kazinczy Vitkovics-episztolájának például nem volna szabad hiányoznia a kötetből. Daykának szép, a szerelemérzés szabadsága mellett küzdő gondolati versei vannak: Verseghynek meg nagyszámú, a haladásról, az evolúcióról szóló filozófiai költeménye, közöttük a *Teremtésről* szóló nagy tanköltemény, melyben materialista alapon utasítja el a világ teremtésének gondolatát. Ezek — bár részleteik figyelmet érdemeltek volna — hiányoznak a kötetből.

c) A fent elmondottakkal függ össze az is, hogy némelyik költőt nem a legjellegzetesebb, legszebb versei képviselik. Kétségtelen, hogy *Bessenyeit*; a költőt egyáltalán nem állítja elének *Az irigy elmérül* c. igen unalmas, terjengősen elmékedő részletei. A *Természet világból* s a korai versek közül egyformán sokkal szebb és igazabb, jellemzőbb részleteket lehetett volna kiválasztani. A *Gvadányi Nótáriusából* kiemelt részlet eléggé jellemző, de nem szép. Helyesebb lett volna Arany János útmutatásait követni a válogatásban, s az utazó nótárius alakjáról, gesztusairól adni képet a szép, népies és realiztikus strófák közlésével. *Kazinczy*-nak *Vitkovics* episztolája és legalább egy szonettje nagyon hiányzik a kötetből; a főleg epigrammákra épített *Kazinczy*-kép nem felel meg a valóságnak. Meglepő, hogy *Daykának* — akit *Csokonai*, *Kazinczy* és *Kölcsy* oly nagyra, a kisebb kortársaknál sokkal nagyobbra tartottak — csak egy jelentős verse szerepel itt, a másik három messze alatta marad azoknak, amelyeket a hagyomány is, mai ítéletünk is a legszebb, legszuggesztívabb verseinek tekint: a *Titkos bú-nak*, a *Rettenetes éj-nak* és a *Baróti Szabóhoz* intézett episztolának. Az első kettőnek elmaradása kétségkívül hiba. A *Csokonai-válogatásból* egyedül a *Marosvásárhelyi* gondolatok c. nagy vers hiányzik. Helytelen volna rá nem mutatni arra, hogy a szerkesztő e rész nagyobb felében lelkiismeretes, igen gondos munkát végzett és válogatása teljes mértékben kielégítő. *Bessenyei*, *Kazinczy*, *Gvadányi* és főleg *Dayka-válogatása* azonban nem fogadható el.

Szóvá kell tennünk még azt is, hogy egy-két költő »túlteng«, érdemén messze túl szerepel ebben a részben. *Péczeli* és *Vitkovics* — az előbbi terjengős és közepes színvonalú oktatómeséivel, az utóbbi költői szempontból erőtlén verszeteivel — ily nagy teret nem érdemel. (*Vitkovicsot* hat,

Daykát s *Verseghyt* ezzel szemben négynégy vers képviseli!).

Kétségtelen, hogy ezek az időrend, a teljesség és a jellegzetesség terén felfedezhető hibák nem rontják le a szerkesztő érdemét, ami válogatásának nagy tartalmi jelentőségét és használhatóságát illeti: egy későbbi kiadás alkalmával ezek a hibák — átrende-zéssel és versek beiktatásával (ill. kihagyásával) — könnyen inegszüntethetők lesznek.

A VI. rész 85 lapon a reformkor költészetének legszebb darabjait tartalmazza. Ami a válogatást és rendezést illeti, ez a rész a megelőzőnél sikerültebb. *Kölcsy* és *Vörösmarty* állanak a rész súlypontjában. A kisebb költők szemelvényei is jól tükrözik a kort s az egyéniségeket. Különösen érdemére szolgál a szerkesztőnek, hogy néhány kevésbé ismert költő-személyiséget a nagyközönség elé vitt és jellegzetes, szép verseiken keresztül mutatta meg haladó felfogásukat, mély haszaszeretetüket (*Szentiváni*, *Kunoss*, *Pap Endre*).

Szép s szinte kifogástalan a *Kölcsy* verseiből készült válogatás. Legfeljebb a *Paulina* emlékkönyvébe c. igen szép epigrammát és a *Szondi-töredék* elejét hiányoljuk. Mindkettő sokkal többet mond a politikusról és költőről, mint pl. a közölt *Balassa* c. archaizálás.

Vörösmarty hatalmas művét rendkívül nehéz ilyen kis terjedelmű válogatásban bemutatni. Érdeme a szerkesztőnek, hogy ezt a nehéz feladatot kitűnően oldotta meg. Legfeljebb azt lehetne szóvá tenni, hogy 1825-től 1830-ig semmi nagyobb fajsúlyú *Vörösmarty*-verset nem közöl, s így az antológiában olvasható versek a nagy költőt még mindig inkább *Kölcsy* és *Kisfaludy* tehetséges követőjének mutatják, semmint a nemzeti öntudat ama lánglélkű ébresztőjének, akinek pl. *Zrinyi* c. (1828) nagyszerű versében mutatkozott.

Szaunder József

ARANY JÁNOS NÉPDALGYŰJTEMÉNYE

Közézetési Kodály Zoltán és Gyulai Ágost. Akadémiai Kiadó. 1952.

Minden ember, még az is, akinek botfüle van, a zenetudós szemében értékes teszt lehet. Mint a nyelv hangtana, szókinccse pontosan tükrözi az osztályt, melyből származunk, a műveltséget, melyet hordozunk, a mesterséget, mellyel foglalkozunk, ugyanúgy elismételhetjük Kodályval: »Mondd meg, mit énekelsz, s megmondom ki vagy?«

Mert zene- és műveltségtörténeti tanúság mindenki, aki leszáll emlékezetébe és leír

mindent, amit életében énekelt: gyerekkorától kezdve öregségig, válogatás nélkül. E sorok írójának zenei vallomásaiban ott szerepelnek például egy alföldi vegyes lakosságú, inkább elmagyarosodott, mint magyar városi környezet énekei, melyek a szabványos gyermekdalok után a millenniumi kor magyarkodó népszínműkultúráját, a pesti operett- és kabarévilág aszfalttermékeit, a századvégi középiskolai énekkoktatás-

nak édeskészen harmonizált énekkultúráját képviselik. Emellett énekeltük mi is azt a nagy tömeg »magyar nótát« is, mely előbb koncentráltan a »101 magyar népdal«-ban terjedt el, s melynek minden egyes darabja a század második felében készült ismert magyar szerzők jóvoltából, (Káka tövén költ a ruca, Nekem olyan asszony kell stb.) az egész magyar »középosztály« dallamkincsévé vált, s mely aztán Fráter Lóránt és Balázs Árpád érzélgős rapszodiában csúcsosodott ki a kávéházi cigánybandák zöngésével a háttérben.

De aztán jött a világháború és a parasztkatonák nótái elárasztották ezt az »úrinak« mondható énekkészletet friss levegővel, igazi magyar dallamokkal, egy addig távol tartott, életerős, gyökeresebb közösség üzenetével. S akkor jöttünk rá, hogy itt-ott már addig is belopódzott emlékünke egy-egy dallam és szöveg, az elterpeszkedett »felsőbb« zenekultúra ellenére. És Budapestre kerülve, boldog részesei lehettünk annak a zenei felvilágosodásnak, melyet Bartók Béla és Kodály Zoltán győzelemre vittek, s melynek igazi gyümölcseit csak gyermekeink élvezik.

Persze az az énekkészlet, amit így esetleg leírnánk, nem sokat jelentene a mai zene-történéseknek, magán a keresztmetszet történeti tanuságán kívül. Jobb eset, ha valami zeneértő embernek jutott ilyesmi eszébe, aki olyan korban élt, mikor zene-történet még nem is volt; legfeljebb nemzeti vagy népi zene iránti érdeklődés a magyarosodás jegyében. Ez esett meg Pálóczi Horváth Ádámmal, akinek *Ötödfejszáz éneke* éppen napjainkban jelent meg kritikái kiadásban, és lett a magyar zene-történeti kutatás egyik főforrása. Horváth Ádám idején még nem nyomtattak »101 magyar népdalt« és nem adták ki ezrével a műdalokat sem, mint korunkban a pesti kabaré- és operettirodalom virágait.

Pálóczi Horváth Ádám óta ez a szerencsés eset csak egy zenekedvelőnél ismétlődött meg: Arany Jánosnál. Éppen annál a kivételes tehetségtű írónál, aki a magyar költészetben Petőfivel együtt a nép felé irányítja a fejlődés folyamát.

Ezuttal tehát nem akárik vállalkozott arra, hogy zenei tanuságként szerepeljen; vállalkozása nemcsak történeti dokumentum, keresztmetszet, hanem egyúttal forrás, s ebben a forrásban tiszta magyar környezet dallamkincse tükröződik, ahol az egyik legnagyobb magyar költő találta meg verseléséhez ritmikai táplálékát.

Több mint 50 évvel Arany halála után látott napvilágot az a nevezetes gyűjtemény. A régebbi Arany-kiadók csak sejtették a gyűjtemény létezését. Kb. 40 évvel ezelőtt, a Kisfaludy-Társaság megbízta aztán Gyulai

Ágostot és Sztankó Bélát a kézirat kiadásával, mely addig a Pedagógium könyvtárában lappangott.

57 éves korában fogott hozzá a nagy költő, barátja Bartalus István kérésére, hogy lekótázza mindazokat a dalokat, melyek emlékezetében megmaradtak. Bartalus, aki zenetanár volt a polgáriskolai tanárképzőben, akkor kezdte meg nagy népdalgyűjtő körútját.

Többről volt tehát itt szó, mint mikor Erdélyi János a 30-as években megindította népdalgyűjtését: míg akkorában csak a szöveg érdekelt a gyűjtőket, Bartalusnak a dallam szinte fontosabb volt, hiszen a magyar népzene kincseit akarta összeszedni.

A »tamburás öregúr«, aki fiatal korában nem küldött be egyetlen népdalt se Erdélyinek, romlott látása, hallása és keze reszketegsége ellenére kész örömmel fogott hozzá a feladathoz, és írta össze mindazt, amire idős korában vissza tudott emlékezni, mert érezte, hogy ezzel nagy szolgálatot tesz a nemzetnek, mely akkorában kezdte elveszteni eredeti színeit a kapitalista közmopolitizmus erősödésével.

Bartalus hétközetes gyűjteményében, mely ma is csak kéziratos alakban használható az Akadémia kézirattárában, előkelő helyet foglalnak el az Arany János után leírt énekek, és Bartalus többször halásán emlegeti kiadványaiban, mennyit köszönhet Arany János zeneemlékiratának.

Most végre, 70 év után, napvilágot látott ez a nagy nemzeti kincs. A kiadók, a leg-helyesebb módszert követve, előbb hasonlóan adják Arany kéziratát, majd bőséges magyarzatokkal és jegyzetekkel illusztrálják a kézirat keletkezésének történetét, jellemzik a gyűjtemény fontosságát.

Zene-történeti szempontból talán szerencsés, hogy a kézirat korábban nem került kiadásra, hiszen 40 évvel ezelőtt még Kodály Zoltán csak ellenzékbe szorított apostola volt az igazi magyar népi zene kutatásának, s a Kisfaludy-Társaságban sem igen volt meg a kellő érzék a magyar népdal zenei problémái iránt.

Most azonban a legilletékesebb helyről kapjuk Arany gyűjtésének zenei értékelését. Kodály szerint Arany nem kutatott, nem gyűjtött énekeket Nagyszalontán vagy Debrecenben és másutt ahol megfordult, hanem csupán azt írta le, ami emlékezetében megragadt, és még talán azt sem egészen. De így is: »nemcsak saját maga, hanem egész kora dalismeretéről ad keresztmetszetet«. Talán Pestre költözése (1858) lehet az a határidő, mely után aligha szedett magába újabb dallamokat; tehát így Arany gyűjteménye az első félszázad magyar vidék énekkultúrájának a keresztmetszete.

Kótát írni debreceni diákkorában tanult meg, és a gyűjtemény mutatja, mi minden maradt emlékében a diakkántusok dallamkincséből. (Közte van a híres »dungó« is, melynek a történetét részletesen megtaláljuk a jegyzetekben.) Zenében Arany mindörökre autodidakta maradt; önmagától tanult meg gitárt vagy ahogy ő mondta: »tamburát« pengetni. (A keleti és déli népeknél nem újjal, hanem pengetővel kezelik a tamburát.) És mégis: zenei emlékezete szinte kifogástalan; kótái pontosak és a hallott melódiához hűek. Kodály részletesen kimutatja, hogyan őrzi Arany kézírata *mindig* a helyes hangmenetet, ellentétben Bartalussal, aki az Aranytól kapott dallamokat kora izléséhez idomítva, elédesíti, sokszor idegen dallammenetekhez illeszti.

A magyar zene ősrétegét alkotó ötfokú dallamok közül Kodály egyetlenegyét sem talált a gyűjteményben, de 1916-17-iki szalontai gyűjtőútján sem talált ilyet, amit a Bocskai-hajduk leszármazottainak nemesi öntudatával, fejlettebb iskolázásával és a lakosság újabkori letelepedésével magyaráz. De maga a műveltségében állandóan felfelé törő Arany sem igen érintkezhetett szerinte »az alacsonyabb műveltségű analfabéta réteggel vagy az ősbibb hagyományú pásztor-népkel«. Itt talán felhozhatnók Kodálylyal szemben »A vén gulyást«, akit a költő figyel, amint

.. nevet, iszik danolgat
Tréfaüző ifj'urakkal.

»Azt a régít, Marczy bátya!«
S felkurjant a kedves nőja.
Ki tudná hanyadszor fújál
És ki tudná, hogy mióta!

»Hej Nagy-Kőrös híres város,
Ez s ez ottan a nótáros...«
De az mégsem oly keserves
Mint a: »gonosz komiszáros«.

Ezek között az újabb réteghez tartozó népi dallamok között nem egyet Arany emlékezete őrzött meg a végleges enyészettől.

A jegyzetekben aztán az egyes daraboknál a népzene-kutató gyönyörűséggel követheti Kodály remek elemzéseit. Minden érdekesebb korábbi vagy egykori rokon változat dallamostul szerepel a jegyzetekben, a zseniális zenekutatót jellemző tudományos pontossággal.

Mindez nemcsak arra a csoportra vonatkozik, melyet Arany »Népdalok és rokon« címen külön választott és gyűjteménye élére tett, hanem arra is, amelyet »Társas dalok (többnyire idegen dallamra)« címmel második helyen állított össze. Ezek az énekek többnyire az érzelgős bieder-májér stílus emlékei, mely a harmincas években volt

divatos. Kodály elégtétellel állapítja meg, hogy ezek a jóformán mind eltűntek a zenei köztudatból, míg a népének legnagyobbrészt ma is fellelhetni az éneklő nép között. A III. csoportként feltüntetett »Kántáló dallamok és gyermek réják« alig egynéhányan vannak.

Gyulai Ágost, kinek érdeme, hogy a rendkívül becses kézirat előkerült a Pedagógium könyvtárából, hosszú évtizedeken át dolgozott a gyűjtemény szövegkritikai részén. Míg a legnagyobb és leggondosabb alapos-sággal vázolja a kötetben a kézirat történetét, keletkezését és további sorsát, a jegyzetekben a variánsok olyan elképesztő tömegét jelzi, hogy ezzel a kiadvánnyal a folklór-kutatás becses forrásmunkájává avatja.

»Függelék«-nek nevezik a kiadók további kutatásai eredményét, mellyel Arany és a népköltés, továbbá Arany és a zene viszonyát véglegesen tisztázzák. Itt Gyulai Ágost összeállítja Arany néhány népdalszöveg-közlését és nagyszámú népdalidézetét is. Ezeknek jó része nem szerepel a dalgyűjteményben, ami igazolja, hogy sok nóta bujkált még Arany emlékében, mely 1871 és 1874 között — amikor a gyűjtemény keletkezett, — nem jutott észébe. Külön csemege a zenedelvelők részére Kodály tanulmánya Arany saját szerzésű dallamairól.

Magunk részéről talán hozzátehetjük, a két kitűnő szakember eredményeihez, hogy még ebben a dalgyűjteményben is fel lehet ismerni a nagy költő opusának egyéni vonásait. Nem a darabokban, melyek nem tőle valók, hanem abban, hogy mi ragadt meg legjobban emlékezetében? Nagy részükben ugyanis a nép évődő humora nyilvánul meg, némi szomorkás háttérrel, mint amilyen Arany egész lelkületének színezete. Kevesebb köztük az érzelmes, szerelmes ének, mint ahogy kevés az Arany egész költészetében.

Csak egy-kettőt a sok közül :

Még aszondják a kapások, nem lesz bor :
Hát mit iszik a vén bíró ilyenkor?
Alig, alig, alig várja az estét,
Hármasával, négyesével üritgeti az iccét.

Vagy :

Megütötték a bírót
Egy nagy tökkel, hogy meghótt,
Ej haj, be kár vót,
Be jó törvénytevő vót.

És ez :

Meghalt a juhász,
Oda a juhász,
Ki mondja már a kutyának :
Peták ne!

A humoros tartalom mellett bizonyos komikus drámaiság jellemzi a darabok nagy részét. Tudjuk: Arany költészetében milyen nagy a szerepe Arany mimusi hajlamának: nemcsak leír, de gesztusaival együtt szüregálja alakjainak képét.

Majd aki egyszer részletesebben megvizsgálja, mi minden visszhangzik ebből a

dalkincsből Arany költészetében és különösen, aki közelebbről megnézi, hogy viszonylik Arany metrikája és verselmélete ehhez a népi alaprétteghez, az fogja csak igazán felmérni tudni a kiadvány rendkívüli fontosságát.

Eckhardt Sándor

MÓLDVAI CSÁNGÓ NÉPMESÉK ÉS BESZÉLGETÉSEK

Hanglezemre gyűjtötte, átírta és közzéteszi Hegedűs Lajos Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1952.

Hegedűs Lajos azok közé a gyűjtőink közé tartozik, akiknek a nyelvtudomány is, a néprajz is sokat köszönhet. Már előző kötetét (Népi beszélgetések az Ormánságból, Pécssett, 1946) is nagy haszonnal forgathatta a nyelvészek mellett nemcsak a folklorista, hanem a néprajzi kutatás majd minden szakembere. Kiemelkedő érdeme az is, hogy a néprajzi szövegek tudományos pontosságú rögzítésének legjobb technikai módszereivel dolgozik, s ezen a téren valóban nagy eredményeket ért el. Ezt a mostani kötetét is haszonnal forgathatjuk, hiszen népmesék, meseivé váló történetek, hiedelemszerű elbeszélések mellett, a beszélgetéseken keresztül a népi élet ezernyi témája jelentkezik. Érdeme Hegedűsnek az is, hogy rövid bevezetőjében a moldvai csángók kérdéseit nemcsak a legszűkebb szakmai (fonetikai) szempontból vizsgálja, hanem Romániából való kitelepedésük óta napjainkig ismerteti életüket. Rámutat politikai fejlődésük legfőbb mozanataira, s utal arra is egészen röviden, hogy a felszabadulás és a tsz-ek szerveződése tükröződik szókészletük anyagában.

Úgy érezzük mégis, hogy e kötet kiadása kapcsán fel kell vetnünk egy elvi kérdést, s kifejezést kell adnunk bizonyos elégedetlenségnek, hiányérzetnek. Lehet, hogy nem csupán Hegedűs Lajos hibájáról van szó, tán olyan álláspontról a népi szövegek nyelvészeti publikálásakor, ami általánosabb. Ha így lenne, akkor még jobb, ha a szövegpublikálás és értelmezés elvi kérdéseiről egész röviden szólunk itt. Különösen azért, mert az Akadémia kiadási tervei szerint ismét megindul az UMNGY kötetjeinek publikálása s kívánatosnak tartanók, ha a népi szövegek publikálásának kérdéseiben nyelvészek, irodalomtörténészek és folkloristák egységes s főként helyes álláspontot alakítanak ki.

A folkloristák ritkábban szólnak a népi szövegek nyelvészeti pontosságú közlésének, illetőleg a nyelvi anyag értelmezésének kérdéseire, míg nyelvészeink nem éppen indokolatlanul szokták a magyar folkloristáknak szemére vetni a szövegek nyelvészetiileg pontatlan, következtelen, hiányos közlésmódját. (Legutóbb pl. Kálmán Béla: A mai magyar nyelvjárások, Bpest, 1951, 8 k.) A folkloristák gyakorlata általában az (s ez az egyik vitatható álláspont), hogy a népi szövegek mondattani és alakitani pontosságára ügyelnek s a fonetikai jelöléseket csak elnagyoltan használják. Oka ennek az, hogy megfelelő gépi rögzítés nélkül 20-30 oldalas meseszövegek pontos fonetikai lejegyzése igen nagy nehézségeket okozna, nem csak a gyűjtőnek, hanem elsősorban a mesemondónak, akit nem egyszer az ilyen lejegyzésmód a kerek előadásban, sőt a mese szerkezetének kialakításában is zavar. A nagyon lassú, állandóan megakasztó lejegyzés rovására megy, ezt többször megfigyelhettük, a mese szép előadásának. Már pedig ez a folkloristának elsősorú szempontja, hiszen a változat alakulásában éppen a szép változatok kibontásának a törvényszerűségeit, az előadó mesemondói tehetségének kibontakozását figyeli. Nem közömbös számunkra az sem, hogy az olvasók minél szélesebb köréhez jusson el a nép költészeti alkotása s ezért a laikus olvasó számára túlságosan is szakszerű fonetikai hűségű lejegyzés elkedvetlenítő akadály lehet. Ezért használják a folkloristák a »nagyolt« fonetikai jegyzésmódot. Az aztán nagyon is könnyen lehetséges, hogy eza »nagyolás« sokszor önkényes, elhanyagol igen fontos hangtani jelenségeket s ügyel jelentéktelenségekre. Ebben a hibába magam is, mások is beleszünk. Mégis úgy gondolom, itt az ideje tisztáznunk: a fonetikai pontosság milyen mérvéhez ragaszkodják a folklorista

a nem népryelvi kutatás céljaira készülő kiadványaiban, amikor is számára a mondat-tani és alakítási pontosság követelménye a mértékadó. Ez az egyik kérdés, amit Hegedűs kiadványával kapcsolatban szükségesnek tartottam felvetni.

Ezután kell szólanom Hegedűs igen hasznos szöveggyűjteményének egyik komoly hiányosságáról. Nem folklorisztikai szempontokat kérek számon tőle, mintegy cserébe a rajtunk követelt nyelvészeti szempontokért. Pusztán a nyelvészetet és az irodalmi nyelvet érintő kérdésekre hívnánk fel a figyelmet. Bevezetésében Hegedűs két helyen is meghatározza munkájának tárgyát és célját: »Gyűjtésünk tárgya a Baranyába telepített moldvai csángók nyelvjárásának tanulmányozása.« (1 l.) Később így ír: »A gyűjtést elsősorban nyelvészeti cél vezette: minél több beszélgetést... igyekeztem össze-gyűjteni.« (14 l.) Valóban a gyűjtött anyag változatossága, sokrétűsége kielégíti vára-kozásunkat, bár meg vagyunk győződve arról több gyűjtés alapján, hogy a moldvai csángók között jobban, gazdagabban meg-örözt és alakított mesékre is található. Mégsem ez a döntő. Hegedűs Lajos bevezetője utal a moldvai csángók nyelvében történt legújabb változásra, szókészletük alakulásá-nak néhány jelenségére, majd utána rész-letesen foglalkozik a közölt nyelvi anyag alapján fonetikai sajátosságaikkal s a le-jegyzés technikai kérdéseivel. Úgy érezzük, különösen a sztálini nyelvtudományi tanul-mányok útmutatása óta, hogy ez éppen nyelvi s ezzel összefüggően irodalmi szem-pontból nem elég, hanem csak a nyelvi jelen-ségek vizsgálatának a kezdete. Szó sincs róla, hogy a hangtani vizsgálódások fonto-ságát a legkisebb mértékben is vitatnók, inkább még itt is többet vártunk volna Hegedűstől, aki a mesei szövegek hang-lejtés-formáinak vizsgálatában már eddig is jelentős eredményeket ért el. Miért maradt el szövegeinek hanglejtés-formák szerinti vizs-gálata? Olyan szövegeknél, ahol a beszél-getés, a szépen formált mesei előadásmód váltokozik a gyöngébb előadó, a hiányos emlékezetű előadó közlésével, ahol találunk dramatikusan formált szövegeket is, kár, hogy erről a kérdéstről szó sem esett.

Sokkal inkább hiányoljuk azonban a moldvai csángó nyelvi anyag kapcsán a szókészletük alakulásával kapcsolatos bővebb fejtegeté-seket, az itt adódó változások, a szótári szókészlet bővülésének, jelentés-változások törvényszerűségeinek kifejtését. Ezért nem kárpótlás a kötet végén közölt szójegyzék. Ugyancsak érdekelt volna bennünket azok-nak a törvényszerűségeknél a vizsgálata, amelyek megmutatnák a különféle mű-fajokban alakuló élő nyelvet. Mire gondolok itt? Nemcsak az olyan jó mesemondók,

mint Jakab Istvánné, Máris György, Benke Jánosné előadásmódja és egy rossz előadó, mint Facsaros Ferenc közt mutatkozik meg különbség. Az utóbbi beszédmódja laza, ismétlésekkel, henyé közbevetésekkel teli akadozó nyelv, amit csak néha élénkít a népryelv szépsége, míg a többiek előadás-módja színes, gazdag, néha a prózaritmus legszebb változatait, vagy a dramatikussá, feszült előadásmód minden fordulótát ki-érezhetjük a közlés nyomán. Ez is tanulságos kérdése lehet esztétikának, nyelvészeti vizsgálódásnak s a folklorisztikának egyaránt. De Hegedűs szövegei alapján megfigyel-hetni, hogy az előadásmód, a stílus, de maga a közölt mondat is más és más árnyalatot kap, ha egyszerű gazdálkodási mód leírását adja, ha mesét, hiedelemszerű történetet mond el, vagy ha pusztán beszélgetésről, kérdés-felelet-szerű beszélgetésről van szó. Az élőbeszéd ilyen törvényszerűségeinek feltárása a nyelv-tudomány feladata s mi folkloristák roppant sokat tanulhatnánk e törvényszerűségek útmutatásaiból. Hiszen nem közömbös kérdés számunkra a paraszti mesemondók alkotói tudatossága fokának megállapítása, aminek egyik legjobb kritériuma az előadásmód nyelvi gazdagsága, ereje. Ny. Leontyev írja egyik tanulmányában, hogy a maradi folk-loristák milyen mellékes kérdések iránt érdeklődnek s a többi közt ezt írja: »A mult ortodox folklorisztikája... még a mesemondó kikérdezését is megtiltja. Sokkal fontosabbnak tartja ennél a mesemondó hibás kiejtésének fonetikailag pontos le-rögzítését, még a foghíány által előidézett selypességet is.« (Novij Mir, 1948, 9. sz.) Mi örülünk, ha a népryelv fonetikai jellegű vizs-gálata is segít megragadnunk azt az állandóan munkáló változást, ami a régi és az új közt a hangtani jelenségek terén is végbemegy. Így hát Leontyev ítéletét kissé szigorúnak kell tekintenünk, de igazra van akkor, ha a nyelvi vizsgálat csak a fonetikai kérdések egyik részletét tárja fel csupán. Mi a nyelvi anyag mindenoldalú vizsgálatát kérjük, ha nyelvészeink az élő népryelv folklorisztikai anyagát közlik, hiszen itt a nyelvtudományi vizsgálat segít folklorisztikai, esztétikai, bátran mondhatom, irodalomtörténeti kér-dések megoldásában, de csakis akkor, ha túljut a hangtani jelölések problémáin is. Hegedűs könyvében tehát nem sokalljuk, hanem keveseljük azt, amit adott a nyelv-észettel megoldásra váró kérdések közül. Azt hiszem, joggal kérjük számon ezt tőle, hiszen maga ígéri bevezetőjében a nyelvjárás vizsgálatát.

Arra most nem akarok kitérni, hogy anyagközlése milyen becses folklorisztikai szempontból. Különösen értékesek hiedelem-szerű történetei, mert ezek a mesékkel együtt igen jól mutatják, hogy mi kapcsolja s mi

választja el a szájhagyományozásnak ezt a területét a megkomponált s hagyományozott szerkezeti formákat őrző népmesétől, hogyan közelednek a mesei előadáshoz s a formának, szerkesztésnek milyen tényezői választják el mégis következetesen ezt a két területet. Nem kívánom azt se felsorolni, hogy egyes mesetípusokhoz, azok összefüggéséhez milyen jó anyagot ad ez a moldvai csángó kötet s csak utalok arra, hogy pl. Bilibók János történetét (45 k) balladai formában több ízben közölte már ugyancsak lészpedi előadásban Domokos Pál Péter (pl. A moldvai magyarság 1941, 268) s a két szöveg egybevágó tényei tanulságosan bizonyítják, hogy ugyanegy történet két műfaji alakban élhet kis területen is. Igen hasznosnak tartjuk gazdasági néprajzi vonatkozású, hiedelmekre, szokásokra stb. vonatkozó kérdéseit, s éppen ezért fájjaljuk, hogy csak a mese-mondással, mesehallgatással kapcsolatos kérdéseket nem tette fel előadónak. Bizonyára ezekre a kérdésekre is seregestül kapta volna (s kaptuk volna mi is) a fontosabbnál fontosabb válaszokat.

A moldvai csángók jelenéről szövegegy helyen ezt írja Hegedűs: »Gazdasági téren

máris olyan sokat tanultak letelepedésük óta, hogy az az út, amit megtettek, évszázadok fejlődésmentét süríti össze néhány évben. Ezt a nagy fejlődést maguk is látják és tudatosan figyelik.« (12 l.) Közöl szöveget a paraszti tudatban beálló változás ilyen természetű anyagából is Hegedűs, pl. a tsz. alakulásával kapcsolatban, de ezen a téren minél több szöveggközlésre van szükségünk, a születő új dokumentumai, az átalakuló falu dokumentumai igen értékesek számunkra, bizonyos szempontból a legértékesebbek. A hiányérzet azonban nem csökkenti Hegedűs nagy érdemeit, hogy mind bevezetőjében, mind szöveggközlése során erre a kérdésre gondosan ügyelt.

Mindezt nem a könyv érdemének csökkentésére vetettük föl, hanem azért, hogy nyílt vita során tisztázzuk az előttünk álló feladatokat. Aki ma az alkotó nép életét vizsgálja, aki a hagyományozott s a ma születő népköltéssel foglalkozik, igyekezzék minél teljesebben, minél átfogóbban ismertetni összegyűjtött anyagát. Mi Hegedűstől ezt a részletes nyelvtudományi elemzést várjuk.

Ortutay Gyula

SÖTÉR ISTVÁN: EÖTVÖS JÓZSEF

Nagy Magyar Írók, Művelt Nép Könyvkiadó, 1951

Sötér István könyve újabb értékkel gazdagította irodalomtörténetírásunkat. A felszabadulás óta ez a könyv adja az első átfogó képet a nagy kritikai realista író életművéről. Helyesen mutatja meg Eötvös pályájának legfontosabb állomásait. Részletesen elemzi a legjelentősebb, legismertebb alkotásait, de foglalkozik olyan művei elemzésével is, amelyeket mindeddig elhanyagoltak. Nagyon alapos munkát végzett a szerző abból a célból, hogy megértesse Eötvös magatartásának ellentmondásait. Az adatok tömegét tárja elénk, hogy mélyebben lássunk a külső szűk mögé, hogy felismerjük, milyen szándékok vezették a reformkorszak e kiemelkedő alakját nagy, haladó művei megrásakor és mégis miért nem tudott következetesen kitartani a haza érdekeinek szolgálata mellett.

A könyv általánosan helyes értékelést ad a művekről, arra törekszik, hogy elemzései során közel hozza, megelevenítse a problémákat s a művek keletkezését kapcsolatba hozza a társadalmi kérdésekkel, valamint az író helyzetével. Néhol abba a hibába esik, hogy túlságosan belemerül a politikai helyzet

elemzésébe és kevesebb tér jut az irodalmi művészi szempontok fejtegetésére.

A könyv szerkezeti felépítésével, az ismertetett kérdések egymásutánjával általában egyetérthetünk, de nem mindig érthetünk egyet az arányokkal. Nemcsak arra gondolunk itt, amit az előbbiek során említettünk, hogy az arány irodalmi és történelmi elemzések között nem mindig szerencsésen oszlik meg, hanem az irodalmi elemzéseken belül is fennáll bizonyos aránytalanság. Míg *A Jalu jegyzőjével* 17 oldalon keresztül foglalkozik, a *Magyarország 1514-ben* számára alig jut valamivel több 11 oldalnál. Az utóbbinak ilyen mértékű háttérbeszorítását semmi nem indokolja!

Nagyon hosszúra nyúlna, ha mindazokat a gondolatokat, amelyeket a könyv olvasása ébreszt, megírnánk, ezért csak néhány súlyponti kérdést ragadunk ki és főleg azokat a részeket, amelyekkel valamilyen oknál fogva nem érthetünk egyet.

Sötér — nagyon helyesen — törekszik arra, hogy Eötvöst az irodalmi folytonosságba beállítsa és helyesen emeli ki Kölcseynek

Eötvösre gyakorolt hatását. Kétségtelen, hogy sok minden áll Eötvösre is, ami Kőlcseyre jellemző. Kőlcsey szembefordulását a feudális jelennel, a jobbágykérdésben való állásfoglalását Eötvösnél is megtaláljuk. Az a megállapítás is helyes, hogy Eötvös a forradalom előtt következetesen folytatja azt, amit Kőlcsey megkezdett. De a sok rokonvonalás ellenére, van mégis egy lényeges különbség a kettejük politikai nézetei között, és ezt Sötér figyelmen kívül hagyja. A nemzeti függetlenség ügye Kőlcseynél fontos szerepet játszik. Eötvös ebben a kérdésben egyáltalán nem lát tisztán. Az igaz, hogy Kőlcsey 1838-ban meghal, tehát nem tudjuk, mit tett volna 1848-ban. De szabadságharcot váró versei (Rákóczi hajh, Bercsényi hajh!, A szabadsághoz) vagy a Lengyelek ügyében elmondott beszéde és még sok más megnyilatkozása ékes bizonyíték arra, hogy Kőlcsey ezen a téren messzebb jutott és tisztábban látott Eötvösnél. És bár fennáll, amit Sötér a köztük lévő hasonlatosságokról elmond, mégis e nélkül a különbség nélkül csak féligazság.

Jelentős állomás Eötvös életében és Sötér könyvében is *A karthauzi*. A felszabadulás előtti polgári értékelésekkel szemben helyesen mutat rá arra, hogy ez a regény nem egyszerűen valami érzelmes, világfájdalmas szerelmi történet, hanem arról a nagy kérdésről szól: hová tart az emberiség, szükségszerű-e, hogy a feudalizmust a pénzarisztokrácia uralma váltsa fel, ide kell-e vezetnie a forradalomnak? Helyesen látja a szerző, hogy az idegen környezet éppen nem a hazai problémáktól való elfordulást jelenti, hanem a francia helyzet Magyarország fejlődésének, jövőjének szempontjából érdekli az író. Hiba ennél a résznél, hogy a »proletariátus« kifejezést nem pontosan használja. Átveszi Eötvös »proletárius« szavát anélkül, hogy figyelembevenné, Eötvösnél ez nem a munkásosztályt jelenti, hanem a szegényeket általában. Amikor Sötér a regény végső tanulságával foglalkozik, így ír: »Íme, a regény eszmei kifejelete, vívódásokban, váltságokban megérelelődött gyümölcse.« Nem érezzük, hogy Eötvös nagyszerű jóslata az emberiség nemes céljának eléréséről a regényből magából következzék, annak eszmei kifejelete volna. Ez nem a regény végtanulsága, magukból az eseményekből nem lehetne ilyen optimista kicsengésű végszavakat várni. A művészi elemzés megkívánta volna, hogy erre a szerkezeti törésre a szerző rámutasson. A *karthauzi*-val kapcsolatban van még egy helytelen megállapítása. Azt írja Sötér Eötvös realizmusra törekvéséről: »Az író *többet* akart, csak éppen szándékainak megvalósításában gátolta a mű túlságos líraisága.« Ez a fogalmazás idealista. A mű líraisága nem az írójától függetlenül, azon

kívül létező valami, hanem az író módszere, stílusa. Másrészt a líraiság nem akadály a realizmusnak. Ha ez így állna, akkor realista versről egyáltalán nem is lehetne beszélni.

Részletesen ismerteti a könyv a centralisták programját, tevékenységét és ez igen fontos Eötvösnek, az írónak a megértéséhez is. De nem fogalmazza meg világosan, nem foglal állást azonnal és félreérthetetlenül abban a kérdésben, miért jelentette a haladást ebben az időben a megerendés fenntartása, mit jelentett a nemzeti függetlenségért vívott harcban a megyék nemesi ellenállása. Ezt a hibát azért emeljük ki, mert hasonló többször is elkövet. Mondanivalójában általában benne van a dolgok lényege, de sokkal közérthetőbb lenne, ha az alapvető kérdéseket kezdetben leszögezné. Az egész tárgyalást áttekinthetőbbé tenné az ilyen elhatárolás által. Nem fogalmazza meg pl. sehol ilyenformán, hogy a *Magyarország 1514-ben* első realista történelmi regényünk, vagy *A falu jegyzője*-ről nem mondja el mindjárt az elején, hogy első kritikai realista regényünk. És ilyenféle példát lehetne még többet felhozni.

Térjünk most rá *A falu jegyzője* kérdésére. Megállapíthatjuk, hogy az egész könyvben ez a regény kapta a legnagyobb súlyt. A legtöbb elmélyüléssel, a legszélesebb perspektívában az ezzel kapcsolatos kérdéseket tárgyalja Sötér. Kétségtelen, hogy ez a regény meg is érdemli azt a szeretetet, amellyel a szerző foglalkozik vele. Sötér Istvántól olvastunk már egy hosszabb tanulmányt e regényről, a Magyar Klasszikusok *Falu jegyzője* kiadványa előszavát 1950 őszén. Mennyiben jelent előrehaladást ez az új értékelés avval a korábbival szemben? Mindenekelőtt szembetűnő, hogy ez az újabb értékelés sokkal közelebb hozza a művet, több részletlen keresztül igyekszik jellemezni, megismertetni Eötvös mély szatírját. Elénk állt néhány igen jellemző alakot, helyzetet, élőbbé teszi elemzését, jobban érzékelteti Eötvös széleskörű társadalomábrázolását. A pozitívumok mellett azonban fogyatékoságok is mutatkoznak ebben *A falu jegyzője* képeben. Itt sem mutat rá Sötér arra — mint ahogy nem tette ezt az 1950-es értékelésben sem — hogy Eötvös Tengelyi sorsán nem látta végig a kritikát és nem veszi tudomásul, hogy ez a regény egyik legfőbb fogyatékosága. Másik problématis rész a nemesség vezető szerepével kapcsolatos. A könyv 44. lapján a következőket olvashatjuk: »*A falu jegyzőjébe* agitativ erejű lapokat illeszt az író, melyeken hol zónóki hévvel, hol hideg jogászai érveléssel a nemesi alkotmány s a feudális állapotok tarthatatlanságát bizonyítja. A nemesség, »a nemzet nagy rokkantja«

nem maradhat tovább vezető osztály: ime a hatalmas vádbeszéd vissza-visszatérő tanulsága. « Véleményünk szerint ezt a tanulmányt Eötvös nem akarja a regényben levonni. Annál furcsább Sötérnek ez a megállapítása, mert alig néhány lappal később maga emeli ki egy másik idézetet, azokat a sorokat, amelyek helyesen válaszolják meg a feltett kérdést: hogyan képzeli el Eötvös az ország átalakulását? » A nemesség megyei rendszerével sáncokat épített maga körül, melyek mögött kiváltságait századokon keresztül védelmezni tudta a törvények ellenis. De ha már ez állapotot változtatni nem akarjuk (márpedig ebben a fogalmazásban benne van az, hogy nem akarja! — T. A.), e sáncok mögé miért nem vesszük be a népet is? — Ez az ellentmondás a két idézett rész között azt bizonyítja, hogy a szerző egy fontos kérdésben nem gondolta következetesen végig, mit akar az író kifejezni. A nemesi vezetéről nem mondott le Eötvös, de nem mondott le Kossuth sem, senki Petőfi előtt!

Helyesen értékeli Sötér Viola szerepét a regényben, jól fejt ki, mit akar Eötvös rajta keresztül bemutatni. Hiba azonban, hogy egyáltalán nem említi meg azt a nem lényegtelen szempontot, hogy Viola betyár. Ez szinte érthetetlen. De ez a kisebb baj. A másik — ennél súlyosabb — Viola alakjának művészi értékelésével kapcsolatos. Sötér azt mondja Violáról, hogy benne Eötvös »valóságos, hiteles, éppen nem idealizált típust teremtett« (53. l.). Bármennyire együttérzünk is Violával és rajta keresztül az egész elnyomott nép sorsával, bármennyire tudjuk, hogyan bántak a Nyúzók a jobbágyokkal és bármennyire is nagy tettek tartjuk Eötvös részéről ezt a szolidaritás-vállalást, mindez nem jelentheti azt, hogy szemet hunyunk a regény realista ábrázolási módszerének egyes fogyatékoságai felett. Viola a maga makulátlan tisztaságában, jóságában, szinte fenéklenségében inkább népmesei hős, mint hús-vér alak, semmi esetre sem mondható el róla, hogy »éppen nem idealizált típus«. Itt lehet megemlíteni a mű elemzésének azt a hiányosságát, hogy elvi síkon nem foglalkozik az alakok reális vagy nem reális voltával, nem elemzi olyan szempontból őket, hogy társadalmilag tipikus helyzetüket mennyire sikerül az írónak egyéni körülményekkel, jellemvonásokkal életszerűvé tenni. A *jalu jegyzője* elemzése után, egy következő fejezetben tér rá Sötér Eötvösnek *A jalu jegyzője*-ben kifejtett írói elveire és itt is csak utalás-szerűen. Helyesebb lett volna ezeket az elveket magával a regénnyel összekapcsolva tárgyalni. Ennek során lehetett volna bővebben foglalkozni a regénnyel kapcsolatos esztétikai problémákkal is. Mindezen fogyatékoságok ellenére is *A jalu jegyzője*

elemzése igen értékes része a könyvnek, kiemelkedik az ismertetett művek sorából.

Azonban *A jalu jegyzője* erényeinek hangsúlyozása Sötér könyvében — mint erre már korábban utaltunk — bizonyos mértékben háttérbe szorítja a *Magyarország 1514-ben* értékeit. Sok szempontból elmélyülten, alaposan foglalkozik a Dózsa-regény problémáival is, igyekszik feleletet adni a műben rejlő ellentmondások okaira, kiemeli sok értékes tulajdonságát, mégis az a benyomásunk, hogy nem állítja egészen a megérdemelt helyre. Ezt mutatja a terjedelem viszonylagos rövidsége. És ez a formai tényező természetesen tartalmi mozzanatok is rejt magában. Egyes fontos kérdésekkel nem foglalkozik megfelelő súllyal, ez a hibák egyik forrása. A másik, ennél is jelentősebb fogyatékoság az, hogy a műben túl nagy hangsúlyt kapnak az író látásában, ábrázolásában meglévő korlátok, míg *A jalu jegyzője*-ben ezeket — mint Tengelyi értékelésénél is láthattuk — nem mindig veszi tudomásul. Nem helyes szemszögből vizsgálja ezt a regényt az aki — bármennyire is elismeri értékeit — nem az 1845-től megtett fejlődés szempontjából, hanem 1848 őszének látószögéből nézi. Ez az álláspont egyszersmind azt is jelenti, hogy Sötér bizonyos szempontból visszafejlődést lát e műben, *A jalu jegyzője*-hez viszonyítva. Így ír egy helyen: »Eötvös *A jalu jegyzője*-ben még távol áll Széchenyitől, de a *Magyarország 1514-ben* már megközelíti azokat a rémképeket, amelyek Kossuth »vizsgálása« miatt támadnak Széchenyiben, s amelyeknek ebben az időben már gyakran ad kifejezést.« (65. l.). Ezzel a felfogással nem tudunk egyetérteni. A *Magyarország 1514-ben* fejlődést mutat *A jalu jegyzője*-hez viszonyítva is. Hogy a forradalom kérdése közben napirendre került (Galíciai események hatása), az fokozta Eötvös tisztánlátását az osztályellentétek élesedésének felismerésében, a néptömegek jelentőségének meglátásában, és mindez híven tükröződik is a Dózsa-regényben. Maga az ábrázolás is fejlettebb módszerekre vall. A minden esemény, párbeszéd mögött ott feszülő osztályellentét, az egyén sorsának szoros összefonódása a társadalmi-történelmi helyzettel, magas művészi fokon jelenik meg ebben a regényben, és az 1845 óta megtett fejlődés írói-politikustól egyaránt elvitathatatlan. Ezzel természetesen mi sem akarjuk elmosni a forradalomtól való félelem okozta korlátokat, csak azt akarjuk kiemelni, hogy azért, mert 45-ben nem volt napirenden a forradalom kérdése és Eötvös közvetlenül nem foglalt ezzel kapcsolatban állást, észre kell vennünk a 47-ig megtett újabb fejlődést. Nem emeli ki Sötér azt sem, hogy ez az első realista történelmi regényünk és ebből következik, hogy arra sem mutat rá, milyen körülmények

tették lehetővé létrejöttét hazánkban. Helyes az a megállapítás, hogy Eötvös regénye magasabbrendű Kemény Zsigmondénál, aki — mint a könyv írja — »inkább értekező módszerrel próbálja megeleveníteni a történelmet.« A rangsorolás tehát helyes, de az indokolás nem kielégítő. Nemcsak az életszerű ábrázolás tekintetében nagyobb Eötvös *Magyarországa* Kemény regényeinél, hanem éppen a társadalmat-történelmet mozgató valódi erők meglátásában, ábrázolásában. Sőtér fogalmazása szerint azt is hihetné valaki, hogy Kemény teljes politikai tisztánlátással nyúlt a történelem művészi feldolgozásához — ami nyilvánvalóan nem áll fenn. Itt említjük meg azt is, hogy Kemény Zsigmonddal szemben a könyv szerzője általában túlságosan elnéző. Egy későbbi fejezetben Kemény *Forradalom után* című, eléggé el nem marasztalható írásáról úgy nyilatkozik, hogy azt csupán »többnyire fenntartással kell fogadnunk«. De térjünk vissza a Dózsa-regényhez. Helyesen állapítja meg Sötér, hogy Telegdi alakjában egy magaformájú arisztokratát akar az író bemutatni, és hogy a tárnokmester sorsán keresztül Eötvös pesszimista forradalomszemlélete nyilatkozik meg. De meg lehet világítani ezt arról az oldalról is, hogy Eötvös társadalmi tisztánlátása milyen élesen megmutatkozik, amikor azt bizonyítja: az elnyomottak Telegdivel, nem mint a »jó főúr«-ral, hanem mint az ellenséges, kizsákmányoló osztály képviselőjével állnak szemben. Ez az osztályszempontú társadalomlátás lépten-nyomon megtalálható ebben a regényben. Hiányossága a regény elemzésének, hogy az egyházon belüli osztályellentéteket, az alsópapság és felsőpapság ellentétét nem emeli ki, pedig Lőrinc alakjával elég tüzetesen foglalkozik egyébként.

Összegezve a Dózsa-regényről elmondottakat: sok helyes meglátás jellemzi, de a kelletténél erősebben húzza alá ellentmondásosságát és nem emeli ki eléggé figyelemreméltó értékeit. Nem látja a fejlődést *A falu jegyzője* óta.

A könyv hátralévő részében sok értékes adatot tár fel a szerző, amelyek megmutatják Eötvösnek, a politikusnak helyét és viszonyait. Van azonban egy látszólag csupán fogalmazási hiba, amelyet nem hagyhatunk szó nélkül. Eötvös 1848 őszén — mint tudjuk — elhagyva miniszteri székét, megszököik az országból. Ennek okait részletesen elefhi Sötér, majd így ír: »Végzetes lépésére Eötvöst a pesti utcán- és a bécsi udvarban lejátszódó események egyaránt kényszerítették (Én emeltem ki. T. A.). Ez a kifejezés — bár tudjuk, hogy Sötér István véleménye azóta gyökeresen megváltozott — mégis

emlékeztet Eötvös tettének 1948-as Forum-beli értékelésére.

Eötvösnek *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra* című állambölcseleti művét — melyet a multban érdemén felül dicsőítettek — helyesen értékeli a könyv. Rámutat, hogy ez a mű lényegében liberális burzsoá értékelését adja a viszonyoknak és a maga korában is reakciós volt az az alapmeggyőződése, hogy a forradalmak kora végetért. Hibája ennek a fejezetnek, hogy nem foglalkozik elég mélyen avval a kérdéssel, mi az oka, hogy Eötvös a francia forradalom hármias jelszavából a testvériség elvét a nemzetiségével cserélte fel. Ami a szabadság és egyenlőség eszméjét illeti, Sötér szerint Eötvös itt »két, merőben önkényes ellentétet« próbál feloldani. Nézetünk szerint Eötvös helyesen ismerte fel, hogy a burzsoá társadalomban ez az ellentét megvan, tehát nem önkényesen állította be ezt a tételt. Az más kérdés, hogy ő azért végső fokon megmarad a burzsoá liberális állásponton. Részletesebben lehetett volna foglalkozni e műnek a kommunizmusra vonatkozó részeivel. Kissé szétszórtan, tesz róla ugyan észrevételeket, de nem foglalja össze Eötvös véleményét. Ő — akárcsak a kor más ellenforradalmi gondolkodói — úgy képzeli, hogy a kommunizmus szükségszerűen ismét önkényuralomhoz vezetne. Ebben is — mint az egész mű során — az mutatkozik meg, hogy Eötvös egyáltalán nem ismeri a gazdasági élet törvényeit.

Újat ad a könyv Eötvös novelláinak elemzésével. A parasztság életét mutatják be ezek az elbeszélések, többnyire idilli ábrázolásban. Érdekesnek tartjuk Sötérnek azt a megállapítását, hogy a paraszti »egymásrautaltság« narodnyik álláspontjának gyökereit innen, a liberális ideológiából látja kisarjadni. Kiemeli a paraszti novellák sorából a *Molnár leányt*, amely túlnő az idilli kereten és leleplezi a gögös kulákot. Valóban úgy érezzük, hogy ez a novella érdemtelenül szorult mindmáig háttérbe és igaza van Sötérnek, amikor ebben a régi Eötvös néhány pozitív vonását látja felcsillanni.

Bírálatunk végére érve le akarjuk szögezni, hogy bár a könyv némely fogyatékoságának nagyobb hely jutott, mint az elismerő szavaknak, ezeknek a hibáknak ellenére is — mint az elején erre már utaltunk — igen jelentős, lényegében jó, helyes úton járó, értékes műnek tartjuk Sötér István könyvét. Meggyőződésünk, hogy bizonyos fogyatékoságai ellenére is nagymértékben hozzájárul a helyes Eötvös-kép kialakításához.

Tamás Anna

MÓRICZ ZSIGMOND IRODALMI MUNKÁSSÁGA

Bibliográfia. Összeállította: Kozocsa Sándor. Művelt Nép Könyvkiadó 1952.

A Móricz Zsigmond halálának 10. évfordulójára megjelent bibliográfia úttörő jelentőségű munka irodalomtörténeti szakirodal-munkban. Az első olyan bibliográfia, amely egy író életének teljes jegyzékét kívánja bemutatni, az íróra és műveire vonatkozó cikkek, tanulmányok, versek, — tehát a teljes rávonatkozó irodalom — felsorolásával együtt. Ennek, a kötetnyi vastag, több mint 260 lapos bibliográfiának birtokában látjuk csak igazán, hogy a régi kézikönyvekben található bibliográfiai jegyzékek milyen használhatatlanul sovány könyvészeti kivonatok valójában.

Az új bibliográfia jelentős mértékben elő fogja segíteni a mindeztől folyóiratokban és napilapokban lappangó értékes Móricz-írások összegyűjtését és publikálását. A közel-múltban megjelent Móricz-kötetek összeállítói már eddig is haszonnal forgatták a Móricz-bibliográfiát, még kéziratos formájában. Több új Móricz-gyűjtemény ennek a bibliográfiának segítségével jött létre (Árverés a nádason, Gyalogolni jó, Nehéz két-garagos, Válogatott irodalmi tanulmányok, Elbeszélések I., II.)

Az irodalomtörténész természetesen ezen felül még többet is vár az új bibliográfiától: Vajjon ad-e biztos filológiai alapot, a most induló, rendszeresebb Móricz-kutatásokhoz? Anyaga magába foglalja-e a teljesség elérhető maximumát? Jelentős segítséget, biztos kiindulópontot nyújt-e Móricz egész életművének feltárásához és értékeléséhez?

Hatalmas anyagot dolgozott fel a bibliográfia összeállítója. A feldolgozott hírlapok és folyóiratok jegyzékében 256 lap cím található, köztük régi és rövidéletű, továbbá vidéki és külföldi lapok is szép számmal szerepelnek. Kár, hogy a tankönyveket nem dolgozta fel Kozocsa Sándor. Nem közbömbös kérdés, hogy az iskolai irodalomtanításban milyen teret kapott a múltban, és miként nyomult előre mai tankönyveinkben Móricz műveinek ismertetése és bemutatása. Ma még nehéz lenne megmondani, hogy ez a hatalmas anyag, mennyire közelíti meg az abszolút teljességet. A bibliográfia megjelenése óta már eddig is felbukkant néhány Móricz-írás, amelyről a bibliográfia még nem ad hírt, bizonyára több is előfordul majd. Ezeket az adatokat hasznos lenne időnként az Irodalomtörténeti Közleményekben közre adni. Ilyen mérhetetlenül termékeny író esetében, mint Móricz, összes műveinek bibliográfiája valójában mindig, — vagy legalábbis sokáig — »befejezetlen mű« marad.

Kozocsa Móricz-bibliográfiájának meg-

jelenése alkalmából illő megemlékeznünk arról, hogy már 1945-ben megjelent az első Móricz-bibliográfia kísérlete, Pintér József munkája, a Móricz-emlékkönyv (Móricz Zsigmond ébresztése, Sarló, 1945) végén. Pintér József 48 lapos jegyzéke — mint maga is megjegyzi, a bibliográfia végén — a »tudományos munkálkodásra legkedvezőtlenebb időben készült«, a könyvtárak anyaga akkor még jórészt hozzáférhetetlen állapotban, könyvtári óvó-raktárakban volt elzárva. Helytelen lenne tehát munkáját összehasonlítani, összevetnünk Kozocsa többéves kutatómunka alapján készült vastkos bibliográfiájával. Meg kell azonban állapítanunk, hogy Pintér József munkája nemcsak az 1945-ben újjáéledő és a maga igazi őseit kereső magyar irodalom egyik jellegzetes dokumentuma, hanem a Móricz-művek bibliográfiai feldolgozásának alapja is egyben.

Kozocsa könyve sokszorosára növelte meg ezt a bibliográfiai alapot.

Vannak azonban Kozocsa bibliográfiájának olyan hiányai, amelyeknek pótlása nem jelentett volna nagy munkatöbbletet a könyv összeállításánál, mégis jelentős mértékben növelte volna a bibliográfia használhatóságát és tudományos értékét. Az elbeszéléskötetek anyagának hiányos regisztrálására gondolunk elsősorban. Móricz Zsigmond legtöbb elbeszéléskötetének tartalma, az újabb és újabb kiadások esetén, szinte kiadásonként változott, átalakult. Móricz igen gyakran teljesen átszerkesztette elbeszélésköteteit: az újabb kiadásokból gyakran kihagyott több régi írást, és újakat tett helyettük. Kozocsa bibliográfiája nem követi végig az új kiadások útját. Az első kiadások tartalomjegyzékét, — igen helyesen — közli, de a második, harmadik és további kiadások esetében csak a kiadás helyét és idejét jelzi. A kötet tartalmában végbemenő változásokat nem tünteti fel. Ebből a következik, hogy a bibliográfia nem sok segítséget nyújt a különböző elbeszélések szövegváltozatait egybevető irodalomtörténész, vagy sajtó alá rendező számára. Pedig ma már tudjuk, hogy Móricz a gondos, a megjelent szövegen is sokszor változtató, az állandóan javítgató írótipushoz tartozott, a szövegvariánsok összehasonlítása nem felesleges művelet. Nem jelzi a bibliográfia az egyes Móricz-kötetek élén megjelent irodalomtörténeti és kortörténeti szempontból egyaránt fontos előszavak adatait sem.

Az elbeszélések bibliográfiai feldolgozásának még egy figyelemreméltó hibája van. Móricz 1912-ben kötetbe gyűjtötte — *Tavaszi szél*

címen — a *Hét krajcár* előtt írt elbeszéléseit. A kötet Móricz írói fejlődésének becses dokumentuma. Huszonhat elbeszélést tartalmaz a *Tavaszi szél*, a legkorábbiak 1900-ból valók, (Móricz 21 éves volt ekkor) a kötet legkésőbbi írásai pedig 1908-ból származnak, már a *Hét krajcár* esztendejéből. Móricz a *Tavaszi szél* tartalomjegyzékében, — kivételesen — az elbeszélések évszámát is feltüntette. Nem kétséges, hogy itt azért tett kivételt, mert e kötetet ő is inkább dokumentumnak, írói fejlődése tükörképének szánta. A kötet bevezetője is fiatal éveinek vívódásairól, írói útkereséséről szól. Kozocsa Sándor bibliográfiája nem vette figyelembe a Móricz által feltüntetett évszámokat. Ennek következtében a *Tavaszi szél* elbeszélései nem a Móricz által megjelölt évek termésénél szerepelnek, hanem a ma fellelhető első megjelenés évében, legtöbbször pedig 1912-ben, a *Tavaszi szél* megjelenése idején, mert ez utóbbiak korábbi megjelenését nem ismeri a bibliográfia. Ha tehát a Móricz-bibliográfia alapján próbálnánk felvázolni Móricz pályája első szakaszának fejlődésvonalát, az első ötven-hatvan Móricz-elbeszélés kronológiáját, teljesen hamis vágányra futnánk. A húszegynéhány éves Móricz, első elbeszéléseit, sok tekintetben még kezdetleges kísérleteit, a Jókai és Mikszáth ráneheződő hatásával küzködő írásokat, a bibliográfia alapján, időrendben a *Hét krajcár* kötet érett, klaszikus korszaka után kellene helyeznünk. A fiatal Móricz írói útjának megdőbentően egyenes, felfelé mutató fejlődésvonalát a bibliográfia ílymódon teljesen elmossa, összezavarja. Az 1903-as *Az utolsó betyár*-t, az 1904-es *A pincekurátor*-t, az 1905-ből származó *A éjjeli zene* és *A kirabolt rabló*, az 1907-es *A koszorú* és *A linter pocula*, az 1908-as *Isten neki* és az *Ithon* című elbeszéléseket mind az 1912-es anyagban tünteti fel, mert ebben az évben jelentek meg a *Tavaszi szél* kötetben és esetleges korábbi megjelenésük adatait nem ismerjük. Az 1904-es *A biblia fedele* az első fellelhető megjelenés alapján az 1908-as év termésébe kerül, az 1905-ös *Birtokjavítás* ugyanezen az alapon 1910-be. Móricz a *Tavaszi szél* tartalomjegyzékében feltüntetett évszámokkal kapcsolatban nem jelzi, hogy ezek az első megjelenés, vagy a megírás dátumai. (Valószínűleg a megírás dátumai.) Kozocsa módszere addig elfogadható, hogy a bibliográfia egységes szerkesztési rendje érdekében ezekkel az elbeszélésekkel sem akarván kivételt tenni, itt is a fellelhető első megjelenés időpontja szerint rendezte az anyagot, de igen helytelen és kára a bibliográfiának, hogy nem hivatkozott ezeknél a novelláknál a Móricz által megadott, tehát a legbiztosabb forrásból származó évszámokra. A bibliográfia így nem alkalmas arra, hogy Móricz első kor-

szakának feltárásában jó vezetőnk, biztos filológiai alapunk legyen.

Egyébként pedig erőssége lenne a bibliográfiának a fiatalkori szakasz, a kezdő évek anyagának részletes könyvészeti feldolgozása. Több olyan fiatalkori Móricz-kísérletet, jegyzett fel Kozocsa bibliográfiája, amiről eddig kevés irodalomtörténész, vagy könyvgyűjtő tudott. Az önállóan megjelent munkák sorát *A szép asszony dombja* című elbeszélő költeményben írt krónikás történet vezeti be 1904-ből. A »szétszórtan megjelent munkák« bibliográfiai fejezete is sok fiatalkori Móricz-írást tart számon. Itt a *Reflexiók*, *Schopenhauer olvasása közben* című cikk nyitja meg a kötetben meg nem jelent Móricz-művek hosszú, — a bibliográfiában kerek száz oldalal kitöltő — jegyzékét. Ez a cikk 1899-ből származik, Móricz huszadik évéből. A következő évből már tíz írást jelez a bibliográfia. Ezek még mind debreceni lapokban jelentek meg. Igen sok adatot találunk a fiatal Móricz ifjúsági írásairól és első irodalmi tanulmányairól, cikkeiről. A *Hét krajcár* előtti elbeszélések címei most kerültek elének először így összegyűjtve, ebben a bibliográfiában. Ezeknek az ismeretében láthatjuk csak teljes mértékben, anyag szerint is igazolva Móricz nyilatkozatait, vallomásait, az írói útkeresés éveinek makacs küzdelmeiről.

Általában az alapos bibliográfia nemcsak irodalomtörténeti segédkönyv, hanem bizonyos mértékig irodalomtörténet is. Szükszavú adataival is sokmindent elárul az íróról, műveiről és a korról, amelyben az író működött, az író társadalmi-politikai helyzetéről, szerepéről, állásfoglalásáról. A Móricz-bibliográfiának már a névmutatója is kidomborítja Móricz egyik legjellemzőbb emberi-írói vonását, hogy mennyire benne élt korában: hány emberrel volt kapcsolata, hány ember ismerte, hányan írtak róla, ő hány emberről írt, hányan vitakoztak vele. Már a névmutató is jelzi, hogy életműve ezer szállal kötődött az élethez, az emberekhez. Ezt igazolják a folyóiratokban, napilapokban szertemaradt aktuális újságcikkeinek, riportjainak hatalmas tömege. Már a pusztá cikkcímek is dokumentumai évtizedes küzdelmének, amit a nép anyagi és kulturális fölemelkedéséért vívott. Aki nem ismerné írásait, már ebből a bibliográfiából is megtanulhatná egy kicsit, hogy Móricz Zsigmond azok közé a kevesekhez tartozott, akik egy ország helyett gondolkoztak itt, a nép érdekében a nép javáért. »A magyar falu a senki szigete«, »Kiegett a Hortobágy«, »Tiszazugi méregkeverők«, »A hármas Kőrös egyszerű tragédiája«, »Hotel a kapusarokban.« »Magyar mocsár: Autodafé«, »Magyar városok: Ez a magyar kultúra«, »Egyke: Öreg utca«, »Az Ormánság kincse a gyermeke«, — és még soká sorolhatnánk az efajta, már címeikben is

sokat kifejező riportokat, újságcikkeket. Az sem tanulság nélküli, ha megnézzük a bibliográfiában az egyes Móricz-könyvek kiadásának statisztikáját. Móricz népszerűségével, írói nagyságával szinte párhuzamosan nőtt ennek ellenében egy másik erő, amelyet a hivatalos ország, a hivatalos irodalompolitika táplált, hogy Móriczot minél jobban elzárják a széles tömegektől. A *Hét krajcár-ból* (1909) 14 kiadás jelent meg 1945-ig, a *Sárány-ból* (1911) 18 kiadás, *Az Isten háta mögött-ből* (1911) 12 kiadás, a *Harmatos rózsá-ból* (1912) 18 kiadás, a *Magyarok-ból* (1912) 10 kiadás, *A fáklya-ból* (1918) 13 kiadás, még a *Tavaszi szél-ből* (1912) is 5 kiadás. A huszas évektől már sokkal kisebb a kiadások száma. Egyedül a *Légy jó mindhalálig* (1920) ér el tiznél magasabb kiadási számot, (13) 1945-ig. Móricz legnagyobb művei, írói népszerűségének tetőpontján sem jelenhettek meg olyan mértékben, mint írói pályája első két évtizedének alkotásai. A *Tündérből* (1922) 7 kiadás jelent meg 1945-ig, a *Pillangó-ból* (1925) már csak 3 kiadás, a *Kivilágos kivirradtig-ből* (1926) 4 kiadás, az *Uri-muri-ből* (1928) mindössze 3 kiadás, az *Esőleső társaság-ból* (1931) 2 kiadás, a *Barbárok-ból* (1932) 3 kiadás, a *Rokonok-ból* (1935) 2 kiadás, *A boldog ember-ből* (1935) 2 kiadás. (Összevetésünk realitása érdekében kihagytuk a Móricz utolsó éveiben megjelent műveket.) De az összehasonlítás akkor is igen meggyőző, ha a művek kiadási számát, a művek első kiadásától számított első tíz évben vizsgáljuk meg. Néhány ilyen összevetés: *Hét krajcár* (1909) 5, *Sárány* (1911) 8, *Harmatos rózsá* (1912) 6, *Magyarok* (1912) 5, *A fáklya* (1918) 11 kiadás. Ezzel szemben a *Pillangó* (1925) 2, *Kivilágos kivirradtig* (1926) 3, *Esőleső társaság* (1931) 1, *Uri muri* (1928) 2, *Barbárok* (1932) 2 kiadás.

Ugyanezt az elszigetelési törekvést bizonyítja a napilapokban és folyóiratokban megjelent elbeszélések anyaga. Az első két évtizedben alig találni olyan elbeszélést, ami később ne jelent volna meg novelláskötetben is. A huszas években, és különösen még később a harmincas években aztán nagymértékben megszorodik a kötetbe be nem gyűjtött elbeszélések és novellák száma. 1909 és 1919 között harmincszor jelent meg elbeszélésgyűjteménye, élete utolsó tíz évében pedig mindössze hatszor, (az ismétlődő kiadásokat mindkét esetben beszámítva). Kereken 300, kötetben meg nem jelent elbeszélést mutat ki a bibliográfia, továbbá 4 kiadatlan regényt.

A bibliográfia jelentős része a Móriczral foglalkozó kritikák, cikkek, tanulmányok adatait közli. A Móriczral foglalkozó irodalom gazdag sorát Ady 1909-es kritikája nyitja meg. A Móricz és a kortársírók kapcsolatát feldolgozó irodalomtörténész a teljes anyagot kézbekapja ebből a bibliográfia-

fejezetből. Általában a bibliográfia nemcsak az eredmények adatszerű összegezése, nemcsak szüksésváúán is sokat jelző irodalomtörténet, tanulságai nemcsak retrospektív jellegűek, de egyben az elvégzendő feladatokra a nagy tartozásokra is ráirányítja a figyelmet. A Móricz-irodalom adattárában például lába keresnénk a Móricz egész életművét felmérő monográfiát. Ha az egyes Móricz-kötetekkel foglalkozó irodalom adatait vizsgáljuk meg, akkor is az derül ki, hogy sok még az elvégzendő feladat. Csak példaként említjük, hogy *Az Isten háta mögött*-tel mindössze két tanulmány foglalkozik, két tanulmányt írtak erről a nagyszerű, klasszikus értékű kisregényről negyven év alatt! Számos részletkérdés szintén nem talált még alapos feldolgozóra. Senki sem dolgozta fel még például a Móricz személyével, műveivel foglalkozó viták történetét. A bibliográfia azt mutatja, hogy nem jelentéktelen, nem elhanyagolható anyag a Móricz ellen intézett támadások, viták dokumentuma. Az első Móricz-vita nyoma 1913-ból való, amikor Móricz a Nemzeti Színház igazgatójával kerül ellentétbe, Csokonairól szóló darabja miatt, és a Világban Ady siet a megbántott Móricz Zsigmond védelmére: »Csokonai kibírja, de Móricz is kibírja, — írja Ady — az ilyes megpróbáltatásokat. De nem azt jelenti-e ez az eset is, hogy mi már végleg a reakció és az ostobaság jegyében vagyunk?« 1930-ban, csehszlovákiai útja után robban ki a leghevesebb Móricz-vita. Valóságos sajtóhadjárat szerveződik ellene, annak ürügyén, hogy Móricz elismerően nyilatkozott a csehszlovákiai magyar ifjúság munkás életéről, a hazainál fejlettebb életviszonyairól, jövőt tervező reális elképzeléseiről. A bibliográfia adataiból látszik, hogy a Móricz ellen indított hajszá eléggé elhúzódik, és 1932-ben, Arany Elveszett alkotmányát ünneplő és magyarázó tanulmánya után újra fellángol. Élete végén Rózsa Sándor regényei miatt indul ellene újabb támadási hullám.

A különböző regényvariánsok, a félbehagyott és újra elővett regénytémák bibliográfiai adatai, arra hívják fel figyelmünket, hogy Móricz írói alkotásmódját sem vizsgáltuk meg eddig. A Világban 1910-ben megjelent Fáklya-kisérletek — nyolc évvel a *fáklya* könyvalakban való megjelenése előtt — nemcsak* Móricz pályájának egyik jelentős szakaszához szolgáltatnak fontos dokumentumokat, de egyben Móricz írói módszerének, alkotásmódjának tanulmányozásához is értékes forrásokat adnak. Móricz irodalmi tanulmányai és cikkei arra intenek, hogy nem írunk még meg Móricz esztétikáját. A szindarabok mutatója meg arra figyelmeztet, hogy nem dolgozta még ki senki részletesen Móricz és a színház kapcsolatát.

Sok tanulságot adnak a külföldön megjelent Móricz-művek adatai is. A bibliográfia

teljessége ebben a vonatkozásban ellenőrizhető a legkevésbé, de adatai, — a valószínű hiányok ellenére is — bizonyára alkalmasak arra, hogy nagyjából fölmérjük ezen a téren is az eddigi eredményeket és lássuk a feladatokat. Elsősorban az tűnik ki a külföldi kiadások adataiból, hogy Móricz Zsigmond műveinek külföldi kiadásait a múltban a véletlen irányította. Semmiféle tervszerűség, átgondolt program nem fedezhető fel a külföldi Móricz-kiadások adatai mögött. Nyilván az egyes külföldi kapitalista könyvkiadók véletlen érdeklődése, üzleti szimata határozta meg, hogy Móricz műveiből mennyi és mi jelenjen meg egy-egy országban. Móricz művei közül elsősorban a *Sárány-t* ismerhették meg külföldön. Kozoca bibliográfiája 11 külföldi Sárány-kiadást tart számon: 6 német, 1 orosz, 1 finn, 1 francia, 1 szlovák, 1 szerb kiadást. 1921-ben Berlinben egy év alatt 6 kiadás jelent meg a Sárányból. 1926-ban a Szovjetunióban is kiadták. A többi Móricz-regény külföldön való kiadása körül sokkal rosszabb a helyzet. Az *Isten háta mögött* egy német, egy francia egy török, egy szerbnyelvű kiadással szerepel, az *Árványok* egy német fordítással, *A fáklya* egy német és egy angol fordítással, az *Uri-muri* egyetlen finn nyelvű fordítással, a *Rokonok* egy román és egy lengyel, az *Erdély* egyetlen német fordítással, a *Rab oroszán* egy német és egy olasz fordítással, a *Rózsa Sándor* egy román és egy szerb fordítással. A bibliográfia szerint *A boldog ember*, az *Árvácska*, az *Életem regénye*, a *Kivülágos kivrindig* egyáltalán nem jelent meg külföldön. Móricz novelláival még rosszabb a helyzet. Egyet-egyét elég gyakran lefordítottak az elbeszélések közül, de csak az 1951-ben megjelent prágai, csehnyelvű kötet képviseli méltóképpen a novellista Móriczot. A bibliográfia megjelenése óta jelent meg svéd nyelven és arab nyelven egy-egy Móricz novelláskötet. Móricz műveinek külföldi népszerűsítése, megismertetése terén még igen sok a feladat. Sok Móricz-kötet külföldi kiadását kell kezdeményezni és elősegíteni, hogy Móricz Zsigmond életműve ne csak a magyar, hanem a nemzetközi demokratikus kultúrának is szerves részévé váljon.

Kozoca Sándor bibliográfiája kevéssel az őszi Móricz-évforduló után jelent meg, anyaga 1952 nyarán záródik, azóta a Móricz-könyvek egész sora jelent meg. Megindult Móricz műveinek válogatott sorozata, de a sorozat már a második kötet után nagyobb gazdagságú, szélesebb keretű, össze-

gyűjtött művek sorozatává alakult át, újra nagy példányszámban kiadva, a válogatott sorozat első két kötetét. A bibliográfia már nem adhatott hírt *A boldog ember*, a *Rokonok*, az *Életem regénye*, a *Légy jó mindhalálig*, a *Rózsa Sándor*-regények új kiadásairól az *Uj világot teremtsünk* címen megjelent forradalmi cikkgyűjteményről; a *Válogatott irodalmi tanulmányok*, az *Elbeszélések I. II.* kötetekről. Azóta jelent meg az első nagy Móricz-életrajz, Móricz Virág könyve és elkészült az első részletes Móricz monográfia kézírata is. Legnagyobb kritikai realistánk-nak nagy kultusza, világos reneszánsza indult meg halála 10. évfordulóján. Több Móricz-kötet csak napokig volt kapható a könyvesboltokban, mert szétkapkodták az olvasók. Minden jel arra mutat, hogy Móricz írói öröksége napjainkban jut el a nép nagy tömegeihez, azoknak a kezébe, akiknek ő maga is szánta.

Móricz Zsigmond népszerűségének hatalmas megnövekedése az irodalomtörténetesekre is nagy feladatokat ró. A Móricz regényeit, elbeszéléseit fogadó élénk érdeklődés nyomán nyilván jelentkezni fog — elsősorban az új Móricz-olvasók részéről — a Móricz életével, műveivel, egész értékelésével foglalkozó népszerű irodalom igénye is. Ez a népszerűsítő irodalom csak akkor lehet igazán jó, csak akkor elégítheti ki megfelelően az olvasók igényét, ha konkrét és részletes tudományos kutatásokra támaszkodik. Az új Móricz-bibliográfia remélhetőleg jelentős mértékben elősegíti majd Móricz életművének irodalomtörténeti feldolgozását és tudományos igényű értékelését.

Reméljük, hogy a Móricz-bibliográfia megjelenése kezdetét jelzi az irodalomtörténeti vonatkozású, bibliográfiai szakirodalmunk megindulásának. Mert az egy-egy esztendő anyagát összefoglaló »currens» irodalmi bibliográfia természetesen nem elegendő, arról most nem is szólva, hogy ennek a »currens» bibliográfiának megjelenését is mindig késleltetik a kiadási nehézségek. A Móricz-bibliográfia megjelenése még jobban érezteti velünk irodalomtörténeti bibliográfiánk hiányait: a Móricz bibliográfia mellé mielőbb el kell készíteni nagy kortársai: Ady, és József Attila bibliográfiáját, és természetesen előbb-utóbb a többi magyar klasszikus műveinek bibliográfiái feldolgozását is. Tudományos bibliográfiai szakirodalom nélkül ma már nem képzelhető el magas színvonalú irodalomtörténeti kutatás és irodalomtörténetírás sem.

Vargha Kálmán

Nagy Magyar Írók, Művelt Nép Könyvkiadó, 1952

Nemrégiben jelent meg a Művelt Nép kiadásában a Nagy Magyar Írók sorozatban Molnár Miklós tanulmánya Katona Józsefről. A Nagy Magyar Írók sorozat az olvasók széles rétegei számára készül, elsősorban ismeretterjesztő, népszerűsítő jellege van. Molnár Miklós monográfiája azonban túlmutat azon a közvetlen, igen hasznos és helyes célon, hogy a Bánk bánt a dolgozók minél szélesebb rétegével ismertesse és szerettesse meg. Ez a tanulmány nem pusztán kompiláció, nem éri be az eddigi Katona kutatások népszerűsítésével. Molnár, ha nem is végzett önálló Katona kutatásokat, ha nem is támaszkodhatik új, eddig ismeretlen dokumentációra, mégis új konklúziók levonására, a Bánk bánt teljesértékű marxista elemzésére törekszik. A tanulmány első három fejezete: A költő élete, A reformkor előtti Magyarország. A romantikus lovagdrámától a realizmusig — röviden és tömören összefoglalja az irodalomban járatan olvasók számára azokat az elengedhetetlen tudnivalókat, amelyek a Bánk bánt mélyreható megértéséhez szükségesek. Az irodalomtörténeti vonatkozásokban Gyulai Pál és Waldapfel József kutatásaira támaszkodik, a történelmi, társadalmi hátteret pedig nagyjából Révai József Kölcsény-tanulmánya alapján rajzolja meg.

Molnár Miklós Révai József nyomán nagyon helyesen emeli ki, hogy a XIX. századbeli magyar történelem legnagyobb ellentmondása most (azaz ekkor) kezd kiéleződni. A történelem szükségszerűen rákényszerít egy osztályt arra, hogy harcot kezdjen, — ha végigvívni nem is tudja, mint azt 1848 bizonyítja — a saját kiváltságainak bástyája, a magyar feudalizmus öre: Bécs ellen, s végső soron saját kiváltságai ellen. (12. old.) Továbbmenve kimutatja, hogy a magyar nemzet egésze nem tudja követni Martinovicsék plebejus, forradalmi útját, sem Berzeviczy Gergelyt, aki a magyar feudalizmust a Habsburgok segítségével akarja felszámolni. «Olyan út kell — mondja — amely megszünteti a hazafiság és demokracizmus ellentétét, olyan út, amely megéri a politikai és társadalmi átalakulás előfeltételeit: az új polgári és nemzeti érzések és gondolatok világát. Ez az út Magyarországon a nyelvújítás és irodalmi újjászületés útja volt» (12. old.). Molnár Miklós azonban Kazinczyék és Kölcsényék útját, Révai Józseffel ellentétben, egyértelműen pozitívan értékeli, nem mutat rá arra, amit Révai József

pedig hangsúlyoz: «Az, hogy Magyarország az irodalommal csatlakozott a francia forradalommal megindult nagy európai mozgalomhoz, az persze nem az erő, hanem a gyengeség, az elmaradottság jele volt». Ha Katona korát ismertetjük, nem lehet megfeledezni a nyelvújító mozgalom e negatív vonásáról sem, hiszen a Bánk bánt egész drámai mondanivalója szoros következménye — mint azt látni fogjuk — a haladó nemzeti erő gyengeségének.

Sajnálatos, hogy a történelmi háttér megrajzolásánál Molnár Miklós beerte a főbb társadalmi és politikai irányzatok felvázolásával; csak általában foglalkozik a korszak ellentmondásainak a feltárásával, és nem törekedett arra, hogy konkrétan ismertesse a napoleoni háborúk, a szent szövetség győzelme után előállott történelmi helyzetet, amelynek talaján a Bánk bánt megszületett. Annál is inkább, mert csak az 1810-es évek társadalmi és politikai harcainak az osztrák uralkodó osztályok és a magyar nemesség között a napoleoni háborúk alatt létrejött egységnek felbomlása, a nagy mezőgazdasági válság, a devalváció bevezetése okozta felháborodás, az osztrák önkényuralom visszaállítása, az Ausztria elleni új nemzeti egység kialakulása ad magyarázatot arra, hogy miért éppen akkor teremthetett meg nemzetünk drámairodalmának sívár talaján a legnagyobb magyar tragédia.

Molnár Miklós a történelmi bevezetésben egy helyütt felteszi a kérdést: «A kor legnagyobb írója miért éppen a dráma műfajában termett, amikor sem közvetlen elődje, sem közvetlen folytatása nem volt?» — és így felel rá: «A kor nagy ellentmondásai, tragikus társadalmi konfliktusai csak (kiemelés tőlem M.G.) a drámában tudtak teljes erővel megszólalni. A magyar színpad is valósággal fókuszra volt mindazoknak a roppant erőfeszítéseknek, amelyek a rendekre szaggatott feudális magyar társadalom nemzetéltalálását és a polgári haladás útján való elindulását kísérték.» (15. old.)

Révai József nagyjelentőségű Ady tanulmányában ezzel szemben rámutat arra, hogy a magyarországi társadalmi ellentétek különleges jellege következtében miért nem a regény vagy a dráma lesz a reprezentatív nemzeti műfaj, hanem a líra. «A regény és a dráma akkor lehet a nemzeti irodalom reprezentatív műfajává, ha a társadalmi ellentétek, melyeket az irodalom tükröz, ügyszólván egyneműek, egységes nézőpont-

ből áttekinthetőek, mert minden bonyolultságuk ellenére, a főosztályok ellentétei körül forognak és így a társadalmi fejlődésről egységes és egész képet lehet alkotni ezeknek az alapvető, középponti és fő osztályellentéteknek objektív nézőpontjából. (Révai: Ady, 101. old.) Magyarországon ezek a társadalmi ellentétek távolról sem egyneműek, egyszerűek, egységes nézőpontból áttekinthetőek.

Eppen ezért a magyar történelem folyamán csak ritkán adódik olyan drámai pillanat, amely szülőbábja lehetne a nemzeti dráma létrejöttének. Ilyen ritka pillanat volt az 1814-es esztendő. A napoleoni háborúk után előálló gazdasági válság olyannyira kielezi a nemzeti ellentétet Ausztria és Magyarország között hogy ez egyidőre háttérbe szorítja és elhomályosítja a birtokos nemesség és a jogfosztott nép közötti társadalmi ellentéteket. A vesztett forradalmak, a Szent Szövetség győzelmének szomorú fényénél világosan láthatóvá válik nemzeti sorstragédiánk, a két ellentét feloldhatatlan tragikus ellentmondása. A nemzeti függetlenség kivívásának előfeltétele, a nemzeti egység, nem jöhet létre a belső társadalmi ellentétek következtében, a belső társadalmi ellentétek megoldásának előfeltétele, a nemzeti függetlenség, kivívása. Az ország elmaradt gyarmati helyzete következtében nincs olyan osztálya a nemzetnek, amely a siker reményében vállalkozhatna a kettős nemzeti feladat egyidejű megoldására, a tényleges érdekességen alapuló nemzeti egység létrehozására az idegen önkényuralom ellen. Ezt a feladatot a magyar főnemesi osztály, legjobbjainak minden szubjektív jószándéka ellenére sem képes végrehajtani. A szükségszerűen tragikus bukásnak ebből a felismeréséből fakad a Bánk bán tragikum.

A nagy nemzeti dráma létrejöttét elősegítette természetesen az is, hogy nemzeti létünk e mélypontja egyúttal a felemelkedés kezdete is, önálló nemzeti irodalmunk pirkadásának korszaka.

Felvetődik az a kérdés, hogy a magyar nemzeti szabadságharcok kora miért nem volt alkalmas tragikus drámai művek létrehozására. A válasz szinte magától értetődő. Nemzeti szabadságharcot, forradalmat nem lehet megvívni a tragikus bukás tudatában. A nemzet mozgalom vezető osztálya hallani sem akar nemesi vezetésének szükségszerű tragikumáról. A Bánk bán sikerét a magyar forradalmi értelmiségnek, a plebejus tömegeknek köszönheti. Nem véletlen, hogy sem Kölcsey, sem Toldy, sem Vörösmarty nem ismerik fel a Bánk bán igazi jelentőségét.

A szabadságharc előtt a közönség a dráma szabadságharcos jellegének, Petur lázadó szavainak és Tiborc panaszainak tapsolt.

Csak a szabadságharc bukása után hívták fel a figyelmet Arany és Gyulai tanulmányai a Bánk bán tragikus befejezésére.

Molnár Miklós Bánk bán elemzése igen mélyreható. A tragédia eszmei mondani- valójának elemzéséből indul ki. Rámutat arra, hogy a darab középpontjában a magyar nép alapvető létkérdését állanak: a felgyarmati elnyomás elleni harc, a nemzeti függetlenség kivívása, s a társadalmi haladás a polgári fejlődés biztosítása. A Bánk bán bár történelmi dráma, a maga korának társadalmi valóságát is híven tükrözi. Katona József drámája — írja Molnár Miklós — megoldásában is a megoldatlanságot, de a megoldatlanságban is a megoldás képét ábrázolja. Megmutatja: nincsenek lerombolva a feudális, rendi válaszfalak, nincs még nemzet, mely a gyarmatosítókkal szemben egységesen tudna felépni, de ez ellentét az egész országra ránehezülő osztrák elnyomókkal mégis a végsőkig kiéleződik, s a közvetlen cselekvés elkerülhetetlen (27. old.).

Igen lényeges és a drámai, tragikai mondani- való lényegéhez vezet el Molnárnak az a megállapítása, hogy a kor valóságának megfelelően, amikor a nemzeti függetlenségi harcot a magyar főnemesi osztály vezeti, a forradalmi cselekvés a főnemes Bánkra vár. »Az ország sorsa — jellekésen Bánk kezében van letéve. A Bánk típusú nemes kezébe. De a haladó nemes még nem polgár. Le kell győznie — amennyire erre képes — ingadozását, osztálykorlátait.« (28. old.). Jól látja meg Molnár Miklós, hogy Bánk tragikus bukása, a dráma kompromisszumos megoldása magából Bánk jelleméből, a főnemesi osztály korlátaiból következik. Bánk ahhoz a nemesi réteghez tartozik, idézi Molnár Révait, amely »főllábal mindvégig azon a feudális talajon állt, mely ellen épp neki kellett vezetni az egész nemzet harcát.« Meglátja, hogy »ha Bánk szilárdan ragaszkodik elveihez (feudális és királyhű elveihez) — nem ölheti meg a királynét. Ha hirtelen szakít multjával — jellemrajza elhibázott lesz. Ezért vívódik, ezért emészti magát« (43. old.) és tragédiája nem abban rejlik, hogy cselekedni mert, meg merte ölni Gertrudist, hanem abban, hogy »nehezen tud szakítani« multjával, hogy összeroppan tetének súlya alatt.

A monográfia szerzője végérvényesen szakít azzal a felfogással, amely Bánk jellemfejlődéséből és magatartásából Katona forradalom- lenes felfogását szeretné kiolvasni. A dráma mondani- valójára nem lehet pusztán egyes alakok dialógusaiból visszakövetkeztetni, annak a darab cselekményéből, a mű egészéből kell folynia. »Katona teljes tudatossággal foglal állást abban, hogy cselekvésre, forradalmi erőszakra van szükség... a dráma semmi-

féle olyan illúziót nem ébreszt, hogy a zsarnok jószántából »megjavult» vagy hogy »alkotmányos úton» rá lehet kényszeríteni politikájának a megváltoztatására» (42. old.) Katona nem a forradalmat itéli el, nem a forradalomtól félti nemzetét, hanem a Szent Szövetség győzelmének napjaiban jogosan érzi, hogy az európai kapitalista fejlődéstől messze elmaradott, nemzeti öntudatára éppen hogy ébredező Magyarországon nem érett meg a helyzet egy szabadságharcra. Világosan tudatában van annak, hogy ilyen kedvezőtlen körülmények közepette a szükségszerűen bekövetkező nemzeti felkelés-eleve bukásra van ítélve.

Az új Katona-tanulmány szinte Jelenetről jelenetre, felvonásról-felvonásra elemzi a darabot. A részekre bontott felvonások közül a legérdekesebb és a legrészletesebb az I. felvonás elemzése. Molnár joggal hasonlíttja Shakespeare művészetéhez a Bánk első felvonásának szerkesztését. Mesteri expozíciója ez a forradalommal terhes helyzetnek. Az országjárásból topva hazatérő Bánk mellett ütközik meg azon a kiáltó ellentét, amelyet a nép szenvedése, nyomora és az udvar fényűző pompája nyújt.

Molnár Miklós az egyes felvonások ismeretesenél mindig módját ejti, hogy megvilágítsa a dráma kettős cselekményét, azt, ami a színpadon történik és azt, amit a néző nem láthat, a színpadok mögötti eseményeket, a monológok és dialógusok mögött meghúzódó gondolatokat és érzelmeket.

Az egyes felvonások elemzése, az események indítórúgóinak feltárása közben Molnár a mű szerkezeti felépítésére is kitér. Kitűnően látja meg Tiborc szerepének a súlyát, amelyet úgyis csak monológjainak tragikuma, a nép keserű életét kifejező kitörései, hanem a dráma szerkezetében elfoglalt helye is magyaráz. Bánk Tiborccal életének legválságosabb pillanataiban találkozik. Tiborc alakján keresztül Bánk a nép hangját hallja, Tiborc panasza s vádja közrejátszának elhatározásainak a megérlelésében. Tiborc szavaiból érti meg, hogy a nép nem fél a forradalomtól, helyzete az idegen önkényuralom következtében már amugyis olyan túrheterlen, hogy nincs mit vesztenie.

Az eszmei mondánivaló, a cselekmény, a kompozíció után Molnár rátér az egyes szereplők jellemzésére. Sorra veszi Bánk, Tiborc, Melinda alakjait. Megmagyarázza, hogy miért Bánk és nem Petur áll a tragédia középpontjában, bár látszólag Petur képviseli a következetesebb nemzeti álláspontot. Bánk minden döntő lépése előtt szót vált Tiborccal, majdnem megtanáskozza vele a dolgokat, addig Petur nem is találkozik Tiborccal, alakjában csak a nemesi főrekvések jutnak kifejezésre. Bánk látóköre szélesebb, ő nemzeti méretekben gondolkodik.

Arany Bánk és Tiborc viszonyában a földesúr és a jobbágy régi patriarchális viszonyát véli felfedezni. Molnár marxista éleslátással mutat rá arra, hogy az idegen elnyomók elleni gyűlölet az a közös talaj, ahol a nemes úr és a jobbágy találkozik, a közös érdek rombolni kezdi a köztük levő válaszfalakat. De ezek a válaszfalak a feudalizmus bástyái, bomlásuk tehát számtalán a régi világ pusztulását és az új polgári világ születését. Bánk és Tiborc viszonya ebben az értelemben is új viszony. Tiborc ebben az értelemben is új típus. Nem rabszolgatétel, s nem is forradalmár. (49. old.)

Tiborc hangja súlyos, komor, fenyegető, de átalkja a népi mozgalom gyengeségét is tükrözi, igazi kiutat, igazi megoldást Tiborc sem lát. Nem is láthat, mert 1815-ben a megoldás lehetőségei objektíve sem adóttak a parasztság számára. Molnár Miklós kitűnően mutatja be azt, amit sem Arany, sem Gyulai nem vett észre, Katona nemcsak Bánk és Tiborc egyetértését, összefogását ábrázolja, hanem híven tükrözi a földbirtokos osztály és a jobbágyság mély ellentétét is. »Te szánsz, nagyúr?» — kérdi Tiborc, a szerzői utasítás szerint, nevetve. Igazi szánalmat, igazi segítséget hiába kér a paraszt földesúrtól. »Esmérni kell az éhhetetlenek sorsát, minek előtte meg tudhasuk szánni is» — idézi Tiborc felkiáltását Molnár Miklós.

Nagyon szép és mélyenjáró elemzést ad Molnár tanulmánya Bánk és Melinda szerelméről. Élesen megcáfol minden olyan állítást, amely Bánk és Melinda szerelmét mint magánügyet szeretné szembeállítani az idegen önkényuralom elleni harccal. A szerelmi szál nem külön vonal a drámban, joggal foglal el központi helyet a darabban. Molnár Miklós Beaumarchais példájára utal, de idézhetné a polgári drámaírás szinte valamennyi remekművét, Moliéret, Lope de Vegát, vagy akár Shakespearet is, akiknek darabjaiban a szerelem szabadságáért folytatott harc, Rómeo és Júlia látszólagos »egyéni« küzdelme boldogságukért a legnagyobb mértékben közügy, tipikus formája a feudális, középkori zsarnokság elleni harcnak.

Molnár részletesen átmezeve az egyes szereplők jellemét, cselekedeteinek rügóit, tanulmányában teljes mértékben kimeríti ezt a témát. Nagyszerűen érzékelteti velünk, hogy a két szembenálló tábor egyes alakjai mint különbözőnek egymástól, mint foglalnak el egymástól eltérő álláspontot éppen jellemük különbözősége következtében, holott a két táboron belül az alapvető kérdésekben azonos nézeteket vallanak.

A tanulmány értékének elismerése mellett szólni szeretnék, néhány olyan kérdésről, amelyben nem osztom Molnár Miklós nézeteit.

A tanulmány pozitívumaként említettük, hogy Molnár milyen ragyogóan elemzi a dráma egyes felvonásait. Sajnos ez a megállapításunk a dráma ötödik, utolsó felvonására nem áll. Ezt Molnár egész röviden, csak néhány mondattal ismerteti, lényegében óvatosan megkerüli az ötödik felvonás kérdését.

Nem véletlen, hogy Molnár Gertrudis ártatlanságának a kérdését burzsoá irodalomtörténészek által kiagyalt álproblémának tekinti. «Ez egyébként igen fontos kérdés, — állapítja meg gúnyosan Molnár — mert úgy rá lehet sütni Bánkra a közönséges gyilkos bélyegét, hiszen — mint azt néhány udvari lakáj hangoztatja is — a «királyné ártatlan». (25. old.) Ha a «királyné valójában nem is ártatlan», ezt a problémát nem lehet ilyen kurtánfurcsán elintézni, mert aki figyelmesen elolvassa az V. felvonást, annak azonnal szembetűnik, hogy ennek a kérdésnek ott igenis súlya van, hiszen Bánk büszke öntudata akkor omlik össze, amikor megtudja, hogy Melinda megrontásában Gertrudot közvetlen felelősség nem terheli.

A tragédia megoldásának elemzésében Molnár nem vonja le elég következetesen saját álláspontjának konklúzióit. Ez az oka annak, hogy az V. felvonás értékelésében ellentmondásba keveredik. Egyfelől Molnár azt állítja, hogy Bánk «mindvégig emelt fővel vállalta tettét». Már magából a darabból is kitűnik, hogy Bánk mindjárt Gertrud megölése után ingadozni kezd, kételyei támadnak, nem csatlakozik Peturék felkeléséhez. Endre hazatérésekor odavágja ugyan nádori láncát a királyi trónhoz, vállalja a királynégyilkosságát, mindaddig, amíg azt nemesi erkölcs-szemléletével össze tudja egyeztetni, amíg abból indulhat ki, hogy a rajta esett sérelmet csak vérrrel torolhatta meg. Amikor a haladókló Biberach vallomása kihúzza Bánk alól a nemesi öntudat utolsó támasztékát is, a hajdan büszke főúr emberileg és erkölcsileg is összeomlik. Ezt az összeomlást nem előidézi, hanem csak fokozza Bánknak Melinda halálán érzett fájdalma. «Nincs a természetben vesztes csak én» — mondja Bánk és «fejét a földhöz nyomva görgeti, a szerző eredeti színpadi utasítása szerint.

Másfelől azonban Molnár is érzi az ötödik felvonás gyengeségét, kompromisszum jellegét, és ezt az író ideológiai korlátaival, a cenzúra nyomásával próbálja magyarázni. Katona világnézetét, politikai felfogását a rendelkezésére álló letrajzi anyagból nem lehet teljes mértékben tisztázni. Annyi kétségtelen, hogy a korabeli irodalom legplebejusabb képviselője volt, baloldali volt, mint nagy kortársa, Kölcsey, közelebb állt a néphez. Kisfaludy drámáinak nemesi öntömjenezése helyett a nemzeti lét kritikai vizsgálatát követelte. A magyar nemesi

osztályok iránt érzett ellenszenvé elég világosan kitűnik a «Jeruzsálem pusztulása» című tragédiájából, amelyet közvetlenül a Bánk bán előtt fejezett be. Igen éles színekkel ítéli el abban a nemesi osztályokat jelképező zsidó vezéreket, akiknek hasznosulésese, önzése, aljassága pusztulásba viszi Jeruzsálemet.

Az V. felvonás kompromisszum jellegét azonban véleményem szerint a cenzúrával sem lehet megmagyarázni. Hiszen cenzúra nemcsak a császári Magyarországon létezett, hanem szinte egész Európában, mégsem tudta seholsem megakadályozni a remekművek létrejöttét. Kétségtelen, annyi eredménye lehetett a cenzúrának, hogy hatására az írók és a költők mondanivalójukat burkoltabb köntösbbe öltöztették. De arra még nem volt példa a világirodalomban, hogy pusztán a cenzúra egyetlen valamirevaló íróit is eltérítsen alapvető mondanivalójának a hangoztatásától. Kétségtelen, Katona Józsefnek is számolnia kellett a cenzúrával, az ellenség ábrázolásánál különösen Gertrud esetében — tompítania kellett a színeket. Így kerül a cenzúra hatására a második változatba az álompor motívum, — a királynét ez felmenti Biberach cselszövésében való részvétel alól, ugyanakkor semmivel sem csökkenti felelősségét. Végül soron a dráma megoldását illetően Katona esetében sem magyarázat a cenzúrától való aggodalom.

Miben áll hát az V. felvonás kompromisszumos jellege? Miért kel fel a néző a kielégületlenség érzésével a függöny legördülése után? A kielégületlenség, a kompromisszum érzését az okozza, hogy Bánk tragikus bukása ellenére sem magasztosul fel, — mint a klasszikus tragédia nagy hősei, hanem erkölcsileg is elbukik. Ödipus, Hamlet, Emilia, Galotti is elbuknak a szembenálló társadalmi erőkkel való küzdelmükben, de emberi nagyságuk éppen bukásukban teljeseedik ki. Hamlet, ha hosszas habozás után is, de vállalja a történelem által rászabott feladatot, megöli trónbitorló nagybátyját, ha ez életébe is kerül, de nem bánja meg tettét. Bánk is eljut Gertrudis megöléséhez, de ehhez «bánki sértődés kívántatik». Az első dühkitörés elszállta után azonnal feltámadnak régi nemesi kétségei, és végülis nem vállalja az erkölcsi felelősséget azért a tettéért, amelyet nem tud nemesi szemléletével összeegyeztetni.

Molnár Miklós helyesen mutatott rá arra, hogy Bánk tragédiája nem abban van, hogy cselekedett, hanem abban, hogy nem tudott elég következetesen cselekedni, nem képes arra, hogy harcát következetesen végigharcolja. Igaz, Gertrudis nincs többé, Biberach is halott, Ottót örökre száműzték, de a békétlenek vezérért, Peturt lemeszárolták

a király emberei. Bánk pedig élő halottként vonul vissza ősei birtokára, olyan emberre válik, akinek a büntetés már irgalom. A gyenge Endre, ha nem is meri Bánkot megbüntetni, végül is diadalmaskodik, Tiborc pánaszára nincs válasz, az idegen és a magyar urak továbbra is ott maradnak a magyar jobbjágy nyakán.

De elképzelhető-e a tragédiának más, kedvezőbb befejezése? Nem. Ha végiggondoljuk a mű felépítését, kitűnik, hogy a tragédia eleve úgy van megszerkesztve, hogy más befejezése nem is lehetséges. A darab megoldásának ez a törése nem írói kompromisszum, hanem a főnemesi vezetés tragikumának realista ábrázolása. Ez Katona realizmusának diádala, de egyben korlátja is. A dráma nem lát kiutat nemzeti létünk válságából. A műfaj megkövetelte „katharzís” nem következik be, a tragikus hős bukása nem kelt felemelő érzést. Hogy Katona maga mennyire volt tudatában álláspontja mélységének, hogy mennyit látott meg tudatosan a nemzeti problémából, erre a jelenlegi ismeretanyag birtokában csak találgatással felelhetünk. Hogy voltak-e illúziói a nemzeti királyságot illetően? Az lehet. De hogy tisztán látta a nemesi vezetést

tragikumát, az valószínű. Ez a szükségszerű társadalmi magyarázata az V. felvonás „kompromisszumos” jellegének. A darab befejezésének gyengesége nemzeti multunk tragikus belső ellentmondásaiban leli magyarázatát.

Röviden kitér a tanulmány Katona zengő magyar nyelvének a méltatására is. Rávilágít arra, hogy a költő a nyelvújítók sok, azóta bevett és közhasználatba tett kifejezését nem vette át, hanem merész szórendi újításokkal, nagy képalkotó tehetségevel tömör drámai nyelvet teremtett. Olyan nyelvet, amely legkülönbözőbb érzelmek, gondolatok kifejezésére alkalmas. Átkozódni, de simogatni is tud ez a nyelv.

Ha már a nyelv, a stílus kérdésénél tartunk, ki kell térnünk Molnár Miklós stílusára is. Kritikai életünk egyik fogyatékosága kritikai nyelvünk szürkése, lapossága. Molnár Miklós kifejezésmódjának gazdagságával, képeinek, hasonlatainak változatoságával bebizonyítja azt, hogy a világos, tömör kifejezésmód és a választékos irodalmi stílus között nincs ellentét, kell és lehet is szépen, irodalmi nyelven írni, anélkül, hogy ez az érthetőség rovására menne.

Mihályi Gábor

TÁRSASÁGI HÍREK

(RÖVID BESZÁMOLÓ A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG MŰKÖDÉSÉRŐL — 1953. JANUÁR—MÁJUS)

Választmányi ülés A Magyar Irodalomtörténeti Társaság választmánya május 29-én tartott ülést. Bóka László elnöki megnyitója után, Pándi Pál számolt be a Társaság munkájának az utolsó, 1952-es közgyűlés óta eltelt szakaszáról. Beszámolt a Társaság munkájának eredményeiről, az irodalomnépszerűsítés jól kiépített szervezetről, kiemelte a Magyar Klasszikusok sorozat jelentőségét, a sorozat szerkesztőbizottságának elvi színvonalon mozgó, és különösen az utóbbi hónapokban elmélyült szakmai vitáit. A Társaság munkájának eredményeit mutatják a Nagy Magyar Írók sorozat legjobb kötetei, elsősorban Király István Kossuth-díjjal kitüntetett Mikszáth-monográfiája. Az eredmények között említette Pándi Pál a munkaközösségek újabban felénkült munkáját, elsősorban a régi irodalommal foglalkozó munkaközösség rendszeres és alapos szakmai vitáit. Pándi Pál referátumában az eredmények felsorolása után részletesen foglalkozott a Társaság munkájának hibáival, fogyatékoságaival. Elsősorban az erőteljes és biztos elvi vezetés hiányát emelte ki. A Társaság vitái és az irodalomtörténeti publikációk a vezetésben megmutatókozó elvi bizonytalanságot árulják el. Az opportunizmus is gátolta a Társaság munkáját. Az elvi vezetés bizonytalanságának és a Társaság munkájában megmutatókozó opportunizmusnak volt következménye, hogy a különböző fórumok előtt lezajló irodalomtörténeti viták sok esetben nem vitték tovább a legfontosabb elvi problémákat (verstani vita, József Attila ülésszak, szatíra-vita). Nem alakítottunk ki széles irodalmi közvéleményt, a vezetés szűk körű volt. Pándi Pál referátumában foglalkozott az Irodalomtörténet eredményeivel és hibáival is. A folyóirat utolsó számában a jó tanulmányok és cikkek között több olyan dolgozat is jelent meg, amely részletében teljesen elhibázott volt, vagy nem érett meg még a publikálásra (Magyar kritika haladó hagyományai; Apostol-cikkek). Az Irodalomtörténet új számának hibái felvetik a folyóirat lektori és szerkesztői munkája megjavításának igényét. Pándi Pál végül a legfontosabb feladatokat jelölte ki. Szélesíteni

kell az aktív munkát végző irodalomtörténészek körét; az irodalomtörténeti munka vezetését szélesebb alapra kell építeni. A Társaság legfontosabb feladatai közé tartozik az egyetemi tankönyv előmunkálatainak megindítása, a legfontosabb elvi kérdések nyilvános üléseken való felvetése és megvitatása (periodizációs vita, romantika). Megrendezzük az irodalomtörténészek sztalini ülésszakát, amely a XIX. Pártkongresszus és Sztálin elvtárs utolsó művének tanításait vitatja meg, irodalomtörténeti vonatkozásban. Meg kell szervezni az irodalomtörténeti kutatást biztos alapra helyező kutatóintézetet. Pándi Pál referátumát élénk vita követte. A vita után a választmány javaslatot tett arra, hogy a Társaság közgyűlése Horváth János Kossuth-díjas akadémikust 75. születésnapja alkalmából a Társaság tiszteletbeli tagjává válassza.

Petőfi-emlékünnepe. Petőfi születésének 130. évfordulója alkalmából a Magyar Irodalomtörténeti Társaság a Magyar Írók Szövetségével együtt emlékünnepeket rendezett az Eötvös Lóránd Tudományegyetem aulájában. Az ünnepélyen Kónya Lajos Kossuth-díjas költő, az írószövetség főtitkára tartott ünnepi beszédet. Kónya Lajos megemlékezését ünnepi műsor követte, Bánki Zsuzsa, Gobbi Hilda Kossuth-díjas, a Magyar Népköztársaság érdemes művésze, Horváth Ferenc, Joviczky József, Ladányi Ferenc Kossuth-díjas, a Magyar Népköztársaság érdemes művésze, Major Tamás Kossuth-díjas, a Magyar Népköztársaság kiváló művésze, Molnár Tibor, Palotai Erzsébet, Anna Kossuth-díjas, a Magyar Népköztársaság kiváló művésze és Török Erzsébet adótt elő Petőfi-műveket.

Irodalomtörténészek kitüntetése. Március 15-én, Király István egyetemi docens, a Társaság elnökségének tagja Mikszáth Kálmán c. monográfiájáért Kossuth-díjat kapott. Kardos László egyetemi tanár, a Társaság választmányának tagja, a Szovjet költők antológiájának szerkesztéséért és műfordításaiért kapott Kossuth-díjat.

Április 4-én Nagy Péter, a Társaság választmányának tagja kritikáiért a József Attila-díj III. fokozatát kapta.

Vitaülések. Az első negyedévben két vitaülést tartottunk. Vargha Balázs a magyar irodalom haladój szatírairól, Molnár Miklós a Bánk bánról tartott előadást.

Vargha Balázs előadásában bírálta a hagyományos esztetikának azt a meghatározását, hogy a szatíra a tanító költemények egyik válfaja. Ezzel a szűk skatulyázással szemben felállította azt a tételt, hogy a szatirikus forma bármilyen műfajban érvényesülhet. Szatirikus drámánk például Csokonai Tempefőije, szatirikus eposz Arany Elveszett alkotmánya, sőt van szatirikus óda is, mint Petőfi Nagykárolyban c. költeménye. Prózában is megtaláljuk minden műfajban, a karcolattól, a szatirikus regényig.

Nem köthetjük a szatírárt egy bizonyos hanghoz, hangulathoz sem. Igen sok válfaja van, az enyelgő csipkelődéstől a metsző gúnyig, a harsány kacajtól a keserű felháborodásig.

Egy bizonyos jele van annak, hogy szatirikus művel van dolgunk: a határozott támadás a mű tartalmában. Balassi Menyhárt árulattásától Mikszáth Új Zrínyiaszáig minden szatirikus mű támadást intézett valamilyen formában káros emberek vagy káros jelenségek ellen. Az igazi szatíra mindig öl, vagy ölni akar, akár a kacagás, akár a szent harag a fegyvere. Ezt a tételt alkalmazva, arra a megállapításra jutott Vargha Balázs, hogy irodalmunknak azokban a korszakaiban születtek maradandó értékű szatirikus művek, amikor kiéleződött az ellentét a haladás és reakció hívei között. A reformáció, a felvilágosodás, de különösen a 48-as forradalom és szabadságharc szatirikus alkotásai mutatnak példát elvi határozottságukkal és kérelhetetlenségükkel. Legnagyobb szatirikus költőnk, Petőfi Sándor szatírjainak megsemmisítő hatása volt a haladás ellenségeire: az áruló arisztokratákra és papokra, s a parlagi nemesekre. A Pató Pál úr és a Magyar nemes azért lett költészetünk két legemlékezetesebb szatírja, mert a nép hangján szólaltatta meg a nép bírálatát a maradi nemesekről. A XX. század polgári szatíraírói azért nem alkottak olyan maradandó műveket, mint Petőfi és Arany, mert nem volt elég éles álláspontjuk és nem az egész dolgozó népet, csak a kispolgárságot képviselték. Az arisztokratikus, reakciós írók szatírjai pedig eleve bukásra voltak ítélve. A Petőfit támadó szatirikus versek már a maguk korában is csak értéktelen irodalmi furcsaságok voltak. A vita során Szabolcsi Miklós, Vargha Balázs meghatározásával szemben azt a követelményt hangoztatta, hogy a szatírban foglalt támadás tartalma mellett a támadás élességét és gúnyos hangját is figyelembe kell vennünk. Ha minden műfajra kiterjesztjük a szatírárt, féltő, hogy elmoszuk a határokat, és a valóban szűk hagyományos

meghatározás helyett nem adunk szilárd, új definíciót. Kiemelte Gábor Andor műveinek fontosságát az új, szocialista tartalmú szatírírásban. Király István a kispolgári szatíra eszmei hiányosságairól beszélt. Az első világháború idején élesen támadták ugyan a militarizmust, de csak pacifista szempontból, mert nem jutottak el a munkásosztály forradalmi békevágyának megértéséhez. Gábor Andor pályája elején a polgári szatírárt képviselte, s csak akkor emelkedett felül ezen, mikor megtalálta a kapcsolatot a Párttal. A bécsi levelek között találjuk meg Gábor Andor igazi, példamutató szatírját. Hangsúlyozta, hogy irodalmunknak több korszakában alkottak a magyar írók maradandó szatírkat, de legtöbbit ezen a téren is Petőfitől kell tanulnunk:

A Bánk bán-vita összefoglalását vitarovatunkban közöljük.

Kaposvári vándorgyűlés. Május 23-24-én vándorgyűlést tartott a Társaság Kaposváron. A vándorgyűlést középiskolai tan-könyvankét vezette be. 23-án este Ady-emléknapélyt rendeztünk a szakértségs kollégium dísztermében. Az esten Bóka László tartott előadást Adyról. Előadását ünnepi műsor követte, Berei Mária, Palotai Erzs, Vásáry Tamás és a Közalkalmazottak Szakszervezete kaposvári énekkarának részvételével. 24-én délelőtt az élő magyar irodalom és az irodalomtörténet közös elvi problémáit vitattuk meg ankét keretében. A vitát Király István előadása vezette be. A vita során Szabó Pál Kossuth-díjas író is felszólt. A vándorgyűlésen a baráti népi demokráciák Budapestén tanuló magyar-szakos koreai, bolgár, csehszlovák és román ösztöndíjasai is résztvettek.

A Társaság részvétele a Somogy megyei Kultúrnapon. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság képviselői résztvettek a januárban rendezett Somogy megyei Kultúrnapon. Pándi Pál Baracson, Koczka Sándor Csurgón és Szabó Gyula Nagyatádon tartott irodalom-népszerűsítő előadást. A legnagyobb közönséget a csurgói Csokonai-előadás és az azt követő — Csokonai műveiből összeállított — műsor vonzotta. Csurgón, Csokonai egykori tanárkodásának színhelyén mélyen él a nép szívében a nagy magyar költő emléke. A csurgói tanács emléktáblát helyeztet el az iskola fafán. Most szerveznék múzeumot Csurgón. A környék népművészeti anyagán kívül itt állítják majd ki a Csokonai-emlékeket is. A kultúrnap alkalmával a közönség megtekintette a gimnázium rajztermében Csokonai egyik eredeti kézírásos levelét, azt a latinnyelvű tanrendet, amelynek alapján ő is tanított. Ezen az eredeti Csokonai-emléken kívül több, Csokonai emléket idéző iratot is bemutattak a kiállításon. Tudomásunkra jutott, hogy Csurgó környékén több, eddig

még ismeretlen Csokonai-kézirat lappang. A somogy megyei kulturális szervek fontos feladata, hogy ezeket felkutassa, és így még világosabban álljon népünk előtt a magyar felvilágosodás legnagyobb költőjének egész életműve.

Bacsányi-emlékszoba Tapolcán. A tapolcai idegenforgalmi hivatal épületében Bacsányi-emlékszobát rendeztek be, a tapolcai tavasbarlang Bacsányiról elnevezett termében pedig emléktáblát állítottak fel. Az ünnepélyes leleplezésen Keresztúry Dezső képviselte a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot.

Munkaközösségek. A régi magyar irodalommal foglalkozó munkaközösség (—1772. Vezetője: Kardos Tibor) április 10-én tartott ülésén Kardos Tibor számolt be a munkaközösség kutatási területének legfontosabb elvi problémáiról. Megállapította, hogy a világi jellegű irodalom kezdeteit a legújabb kutatások alapján lényegesen korábbra helyezhetjük, mint az eddigi kutatások alapján vélhető volt. A középkori irodalmi emlékek, elsősorban a krónikák népi elemeinek vizsgálatában fontos, új eredményre vezettek ifj. Horváth János kutatásai. A nép irodalmának vizsgálatához gazdag anyagot adnak a különböző eretnek, előreformációs és antitrinitárius emlékek. Ezeknek elemzéséhez Leninnek a két kultúráról, az uralkodóosztályok és a nép művelődésének viszonyáról tett megállapításai adnak útmutatást. A különböző irodalmi műfajokban külön-külön kell megvizsgálni a realista ábrázolási módszer első megnyilvánulását és kifejlődését. A régi magyar irodalom patriotizmusát nem értékeltük még eddig jelentőségének megfelelően. A krónikától kezdve minden korszakban megtaláljuk a hazafiasság irodalmi megnyilvánulásait. Tisztán kell látnunk, hogy a történelmi fejlődés során mely osztályok jártak elől a hazaszeretet érzésének írói, költői eszközökkel való fejlesztésében.

A munkaközösség május 13-iki ülésén a tankönyv-tervek részletes megvitatása és kiegészítése után, Gerézi Rábnán számolt be Pesti Gáborra vonatkozó kutatásairól. Gerézi tanulmánya új kutatások alapján, új adatok és összefüggések feltárásával az eddigiektől több lényeges vonásban eltérő Pesti Gábor-képet dolgozott ki. Gerézi szerint Pesti Gábor nemesi patricius származású. Családjá a somogyi középnemes Mysser nemzetségből származik, s ezen a révén rokon Janus Pannoniusszal. Pesti családja a szegedi Mysser patriciuspolgár családdal rokon. Pesti Gábor apja Mysser Mihály, aki Pest város esküdtje is volt, éveken át. Pesti Gáborot és munkásságának pozitív és negatív vonásait, társadalmi korlátait ehhez az osztályhoz való tartozása határozza meg. Humanista műveltséget a bécsi egyetemen szerzett,

Janus Pannoniust vallja ősenek és példaképének, programmszerűen műveli a magyar irodalmat és tudatosan, patriotizmustól vezetve »ékesíti« anyanyelvét. A közép-nemesség és a magyar polgárság érdekei vezetik a Mohács utáni zilált helyzetben. Ezért fordítja le a négy evangéliumot, ezzel a szétszakadó vallási egységet szeretné támogatni, katolikus oldalra állva, szemben a reformációval. Ezért fordítja le Ezópust, hogy a magyar polgárságnak nyújtson a mesékben rejlő és az »argumentumokban« megverselt tanulságokkal példát, segítséget. Gerézi referátumához Kardos Tibor szolt hozzá, kiemelte a tanulmány új eredményeit, a megoldott problémákat, de rámutatott egyben a tanulmányban megmutatkozó, bizonyos mértékű ideológiai zavarra, több terminus helytelen használatára. Megállapította, hogy a tanulmány nem tisztázza eléggé a közép-nemesség és a patriciusok kapcsolatát, másrészt Erasmus értékelését nem tartja helyesnek a tanulmányban.

A felvilágosodás és reformkori munkaközösség (1772—1849. Vezetője Szauder József) akadémiai határozat alapján megvitatta az I. Irodalomtörténeti Kongresszus óta megjelent, a munkaközösség szakterületére vonatkozó irodalomtörténeti publikációkat. Szauder József referátumában értékelte Révész Ferenc, Baróti Dezső, Földessy Gyula és Mészöly Gedeon Csokonaival foglalkozó munkáit: a Gvadányiról, Révai Miklósról, Fazekasról, Bacsányi és Baróti Szabó barátságáról (Keresztúry Dezső—Tarnai Andor), Kazinczyról (Tolnai Gábor) szóló értekezéseket, tanulmányokat és cikkeket. Szauder József kiemelte előadásában Molnár Miklós Katona-monográfiájának és Sötér István Eötvös-monográfiájának eredményeit. Megállapította, hogy az Irodalomtörténeti Kongresszus óta megjelent tanulmányok között nem találunk Berzsenyivel, vagy Kölcseyvel foglalkozó tanulmányt. Hiányok vannak a Vörösmartykutatás területén is, bár Vörösmartyról megjelent két értékes publikáció. Szauder referátuma röviden foglalkozott a korszakra vonatkozó nyelvi, stilisztikai tanulmányokkal, a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr tanulmányaival. Végül három nagy összefoglaló mű (Pándi Pál: Hazug álmok papjai szűnnek, Waldapfel József: Szöveggyűjtemény II/1., Lukácsy Sándor: Haladó kritikánk Bessenyeitől Adyig) bírálatát adta Szauder József beszámolója. A referátum hiányait a beszámolót követő vita egészítette ki, hibáztatták, hogy Szauder nem az elvi kérdések rendjében tárgyalta az anyagot, hanem az egyes publikációk sorrendjében. A munkaközösség megtárgyalta az egyetemi tankönyv előmunkálataiként kidolgozandó kutatási témák tervét is.

A XIX. század második felével foglalkozó munkaközösség (1849—1905. Vezette Sötér István) április 9-iki ülésén Sötér István beszámolóját vitatta meg. Sötér beszámolóját folyóiratunk következő számában egészében közöljük.

A munkaközösség május 14-iki ülésén, a tankönyvtervek megbeszélése után, Sziklay László tartott előadást Gáspár Imréről. Ismertette Gáspár Imre életrajzát, az irodalmi Deák-párt, Gyulai Pál és Szász Károly ellen szervezett irodalmi ellenzéki mozgalmát. Kiemelte Gáspár Imre szerepét a szlovák kultúra magyarnyelvű népszerűsítésében. Ismertette Gáspárnak a szlovák néppel foglalkozó néprajzi cikkeit, műfordításait, a nemzetiségi kérdésben képviselt álláspontját. Beszámolt Gáspár munkásmozgalmi kapcsolatairól, parlamenti szatíráiról. Foglalkozott Gáspár életének második felével, a debreceni és budapesti újságíró-éveivel, amikor Gáspár korábbi haladó álláspontját jórészt feladva, a legkülönbözőbb irányzatú, gyakran reakciós újságok munkatársa. Kiemelte Sziklayt, hogy Gáspár ebben a korszakában sem tagadta meg a nemzetiségi kérdésben vallott becsületes és haladó álláspontját. Gáspár irodalomtörténeti munkásságából elsősorban a múlt század végét tárgyaló irodalomtörténetével foglalkozott a referátum.

A XX. századi munkaközösség (1905—). Vezette Bóka László) március 26-iki ülésén Bóka László tartott beszámolót. Referátumában megállapította, hogy a munkaközösség munkájában tükröződnek irodalomtörténetírásunk főhibái. Megállapította ezzel kapcsolatban, hogy a Társaság munkájának keretei leszűkültek, nem támaszkodott eléggé a széles nyilvánosság segítségére, az aktívák széles körére. Nincs megfelelő kapcsolata az élő irodalommal és az olvasó tömegekkel. Nem folyt elég tervszerű munka. A viták nem jutottak el az elvi tisztázásig. A Társaság munkájának irányítása és szervezése nem volt kielégítő. Nem volt megfelelő a kapcsolat a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályával. Az irodalomtörténeti kutatómunka nem él eléggé a szovjet irodalomtudomány által nyújtott segítséggel. Nem dolgozza fel rendszeresen a szovjet tudomány nagy elvi eredményeit és részletkutatásait. Tudományos munkamódszereinkben sem tanultunk eléggé a szovjet irodalomtörténészekről. A munkaközösség tagjai értek el eredményeket, ezt mutatják kiadványaink és az Irodalomtörténetben, Csillagban, Irodalmi Újságban és más folyóiratokban megjelent sok kisebb-nagyobb publikációk, amelyek között jelentős tanulmányok is vannak. A munka egészét azonban mégis komoly hiányosságok jellemzik. Elsősorban az elv-

szerűség hiányát emelte ki Bóka László. A megjelent művek nagyrészt reproduktív jellegűek, nem önálló kutatásokon alapulnak, hanem ismert tételek alkalmazásán, vagy ismétlésén. Az elvi hibák között, az egyik legveszedelmesebb jelenség a tematikus szemlélet. Bizonyos jelenségek túlhangsúlyozásával torzítják az író értékelését, magasabb eszmei fejlődési fokot mutatnak be, mint amit az író valóban elért, másrészt az ellentmondások elhallgatásával, enyhítésével módosítják a valóságos képet. Elvtelenségre mutat az is, hogy a munkaközösség tagjai nem terjesztik ki kutatásaikat az élő írókra. Nem foglalkoznak az új prózairodalommal, a riporttal, irodalmunk új jelenségeivel az elbeszélő költészet újjáéledésével, a drámaírás és a film új eredményeivel és számos más, új irodalmi jelenséggel. Ezeknek nemcsak regisztrálására, hanem értékelő feldolgozására volna szükség. Nem vitatta meg a munkaközösség az irodalomelmélet kérdéseit, nem elemzte a szovjet irodalomelméleti vita jelentőségét. Fogyatékos munkánkban, a kritika és önkritika. Bóka László referátumában foglalkozott a szervezés hibáival, a munkaközösség irányításának lazaságával. Az egyes cikkek és tanulmányok nem átfogó terv alapján készülnek el, hanem spontán kezdeményezésekből, vagy egy-egy évforduló alkalmából. Ezért egyes jelentős írók és fontos elvi kérdések éveig nem kerülnek sorra, kevésbé fontos kérdésekről pedig több tanulmány is jelenik meg. A munkaközösség nem tartotta számon, nem vitatta meg részletesen az elkészült műveket, nem vált az irodalomtörténeti kutatások bíráló fórumává a maga területén. Bóka László referátumához a munkaközösség több tagja szolt hozzá, Földessy Gyula, Kardos Pál, Komlós Aladár és Szabolcsi Miklós egészítették ki hozzászólásukkal a beszámolót.

Irodalomnépszerűsítés. Petőfi születésének 130. évfordulója alkalmából a Társaság Petőfiről üzemekben, gyárakban, állami gazdaságokban, tszcsékekben, hivatalokban keréken 600 népszerűsítő előadást rendezett. Az előadásokon nagyszámú hallgatóság jelent meg. Petőfi-előadásaink mindig nagy tömeget vonzanak és az előadásokat általában sok hozzászólás követi. Kérdéseket tesznek fel a hallgatók Petőfi életrajzával kapcsolatban, érdeklődnek Petőfi és Arany, Petőfi és Bem barátságáról, továbbá arról, hogy külföldön mennyire ismerik Petőfi költészetét. Csongrádban külön előadást javasoltak a hallgatók a János vitézről, Baranyában részletes versmagyarázatokat kértek, Tolnában Illyés Petőfi-könyve felől érdeklődtek. Szabolcs megyében 54 előadás hangzott el januárban Petőfiről. Az előadás követő hozzászólások a Petőfi-népszerűsítés további

sürgős feladataira is ráirányítják a figyelmet: kitént például, hogy Petőfi nagyszerű művét, Az apostolt nem ismerik még eléggé a tömegek. Tervbevettük és rövidesen meg is kezdjük az Apostol külön előadásban való népszerűsítését.

A Magyar-Szovjet Barátsági Hónap keretében Puskinról, Gorkijról, és Solohovról tartottunk országsszerte előadásokat. A komlói bányászok kérték az előadót, hogy az Anyeginből olvasson fel részleteket. A Gorkij-előadások irodalomelméleti problémákat is felvetettek. Budapesten, a Szabványügyi Hivatalban kérték az előadót, hogy magyarázza meg a szocialista realizmus lényegét. A Solohov-előadások után igen sok helyen beszámoltak arról, hogy Solohov könyve, az Új barázdát szánt az eke milyen erőt, milyen nagy segítséget jelentett a szövetkezeti munkában. Tarpán az előadás után közösen megvették Solohov könyvét, nagydobosan pedig már arról számoltak be, hogy mennyit tanultak a könyvből.

Mindenütt eleven érdeklődéssel fogadták a dolgozók a népköltéssel foglalkozó előadásainkat. Több helyen elmondták: nem is gondoltak arra, hogy a népdalok szövege ennyire összefügg a való élettel, hogy szövegeikből régi korok társadalmi életének valóságát tudják kiolvasni. Nyírcsászáriban az egyik hallgató Fedics Mihályról, a nagy mesemondóról emlékezett meg az előadás kapcsán, akit ő még személyesen ismert. A népköltészeetről szóló előadások után a hallgatók több helyen együttmaradtak és népdalokat énekeltek.

Nyíregyházán, a Molière-előadás után a DISZ színjátszói előadták a Nők iskoláját.

Az Ady-előadásokat is élénk viták követte. A baktalórántházi erdőgazdaság egyik dolgozója az Ady-előadás kapcsán arról beszélt, hogy résztvett az 1904-es vasutassztrájkban.

Munkásmozgalmi emlékeit Ady proletárköltészetének nagy nevelőerejével kapcsolta össze felszólalásában. Újfehértón az egyik fiatal traktoroslány, Ady hazafiságáról szólva, elmondta a Fel-feldobott kő című Ady-verset, amit tavaly még az általános iskolában tanult.

A Rabelais-évforduló alkalmából sok népszerűsítő előadást rendezett a Társaság, főleg Budapesten.

Az Irodalomtörténeti Társaság elsősorban irodalomnépszerűsítő előadásaival kapcsolódott be a május 17-iki képviselőválasztást megelőző nagy népnevelő munkába. Előadóink Mikszáth-regényeit, Arany Elveszett alkotmányát, Ady verseit, Móricz novelláit és József Attila verseit ismertetve, beszéltek a régi választásokról, az urak életeről, a nép múltbeli sorsáról és ragyogó jövőjéről.

1953 első negyedévében az Irodalomtörténeti Társaság országsszerte 4207 népszerűsítő előadást rendezett, irodalomnépszerűsítő előadásainkon az év első három hónapjában 226.790 dolgozó vett részt.

Az irodalomnépszerűsítő munka 1953 májusával kivált a Magyar Irodalomtörténeti Társaság keretéből és nagy távlatot kapott a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat megalakulásával. Az új értelmiségi tömegszervezet elnökségében Király István Kossuth-díjas egyetemi docens képviseli az irodalomtörténészeket.

A Társaság kiadványai az első negyedévben.

Magyar Klasszikusok sorozat: Móricz Zsigmond: Életem regénye. Sajtó alá rendezte: Kiss József. Bevezette: Erdei Ferenc. — Arany János válogatott művei II. Sajtó alá rendezte: Barta János.

Nagy Magyar Írók sorozat: Hegedüs Géza: Csiky Gergely — Szauder József: Bessenyei György.

IRODALOMTÖRTÉNET

1953.

1—2. SZÁM

<i>Bóka László</i> : Marx tanítása a haladó hagyomány felhasználásáról	1
<i>Dezsényi Béla</i> : Kossuth, a forradalmi publicista	5
<i>Stokmar, M. P.</i> : Kutatások az orosz népi verselés terén	64
<i>Nagy Péter</i> : Móricz Zsigmond, a mi írónk	72
<i>Koltay-Kastner Jenő</i> : Bornemisza Péter humanizmusa	91
<i>Pándi Pál</i> : Megjegyzések Petőfi »Felhők« ciklusához	124
<i>Rejtő István</i> : Thury Zoltán, a novellaíró	135
<i>Bán Imre</i> : Apáczai Csere János Magyar Enciklopédiája	146
<i>Sallay Géza</i> : Dante politikai eszméi és a feudalizmus	166

VITA

<i>Komlós Aladár</i> : A »Kozmopolita költészet« vitája	178
<i>Makay Gusztáv</i> : Újabb irodalmunk történetének gimnáziumi tankönyve	193
Vita a Bánk bán-ról	202
<i>Tamás Anna</i> : Válasz az Apostol-tanulmányhoz írt hozzászólásra	210

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Bisztray Gyula</i> : Sárosi Gyula költeményeinek sorsa	213
---	-----

SZEMLE

<i>Képes Géza</i> : Majakovszkij Magyarországon	225
<i>Kardos Tibor—Szauder József</i> : Hét évszázad magyar versei	229
<i>Eckhardt Sándor</i> : Arany János népdalgyűjteménye	234
<i>Ortutay Gyula</i> : Moldovai csángó népmesék és beszélgetések	237
<i>Tamás Anna</i> : Sötér István: Eötvös József	239
<i>Vargha Kálmán</i> : Móricz Zsigmond irodalmi munkássága	243
<i>Mihályi Gábor</i> : Molnár Miklós: Katona József	247

TÁRSASÁGI HÍREK

Rövid beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság működéséről. 1953 január—	252
--	-----

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó Budapest, V., Alkotmány-u. 21

Távbeszélő: 424-595, 424-589, 420-330.

Felelős kiadó: Mestyan János

Terjeszti a Posta Központi Hírlapiroda Budapest, V., József nádor-tér 1. Telefon: 180-850

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat:

Budapest, V. József nádor-tér 1. üzlethelyiség: Telefon: 183-022

Akadémiai nyomda, Gerlőczy-u. 2. — 23964/53 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

Ára: 16,— Ft

Előfizetés félévre: 12,— Ft

A SZERKESZTŐSÉGNEK MEGKÜLDÖTT KÖNYVEK JEGYZÉKE

- Burszov, B.*: Gorkij: »Az anya« című műve és a szocialista realizmus kérdései. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 141. l. 6. Ft.
- Danyilin J.*: Maupassant (A kultúra mesterei.) Ford.: Trócsányi György. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 230 l. 17 Ft.
- Dégh Linda*: A szabadságharc népköltészete. Akadémiai Kiadó, 1952. 206 l. 30.— Ft.
- Gorkij*: Barbárok. Ford.: Gábor Andor. Új Magyar Könyvkiadó, 1953. 117 l. 5 Ft.
- Gorkij*: Hárman (Gorkij válogatott művei, 4). Ford.: Havas András Károly. Új Magyar Könyvkiadó, 1953. 265 l. 15 Ft.
- Hegedüs Géza*: Csiky Gergely. (Nagy Magyar írók). Magyar Irodalomtörténeti Társaság—Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 116 l. 7.50 Ft.
- Horváth János*: A réformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Akadémiai Kiadó, 1953. 544 l. 125 Ft.
- Jelizarova, M.*: Balzac. Ford.: Trócsányi György. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 85 l. 5.50 Ft.
- Kazinczy Ferenc*: A tücsök és a fülemüle és más mesék. Szerk.: Koczogh Ákos, Zilahy Edit rajzaival. A címlapot Szántó Piroska rajzolta. Ifjúsági Könyvkiadó, 1953. 11 Ft.
- A klerikális reakció a Horthy-fasizmus támasza. I. 1919—1930. Szerk.: Balázs Béla. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 451 l. 29.50 Ft.
- Kolozsvári Grandpierre Emil*: A csillagszemű. (Regény). Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 564 l. 35.50 Ft.
- Kölcsey Ferenc* válogatott versei. (Szépirodalmi Kiskönyvtár, 60.) Bev. és a jegyzeteket írta: Vargha Balázs. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 107 l. 4 Ft.
- Kurilenkov, V.*: Szerafimovics. (A kultúra mesterei.) Ford.: Lux László. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 106 l. 6.50 Ft.
- Lukács György*: Adalékok az esztétika történetéhez. Akadémiai Kiadó, 1953. 477 l. 70 Ft.
- A magyar dramaturgia haladó hagyományai. Összeállította: Csillag Ilona és Hegedüs Géza. Bev.: Háry Gyula. Szerk.: Hegedüs Géza, Hubay Miklós, Solt Andor, Vajda György Mihály. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 385 l. 37 Ft.
- A magyar jakobinusok iratai, 2. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) A magyar jakobinusok elleni felségsértés és hűtlenségi per iratai, 1794—1795. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Akadémiai Kiadó, 1952. 861 l. 140 Ft.
- A magyar jakobinusok iratai, 3. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Naplók, főljegyzések, röpiratok. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán. Akadémiai Kiadó, 1952. 452 l. 70 Ft.
- Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. (Magyar Klasszikusok.) Sajtó alá rendezte Esze Tamás, Kiss József, Klaniczay Tibor. Bev.: Esze Tamás. Magyar Irodalomtörténeti Társaság Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 512 l. 32 Ft.
- Mikszáth Kálmán*: A fekete város. (Mikszáth Kálmán válogatott művei.) Sajtó alá rendezte Rubinyi Mózes. Illusztrálta: Szántó Piroska. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 528 l. 33 Ft.
- Mikszáth Kálmán*: Írói arcképek. Sajtó alá rendezte, bev. és jegyzetekkel ellátta: Bisztray Gyula. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 215 l. 15 Ft.
- Móricz Virág*: Apám regénye. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 549 l. 38.50 Ft.
- Nagy Lajos*: Válogatott elbeszélések. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 293 l. 20 Ft.
- Ranovics, A. B.*: A hellenizmus és történeti szerepe. Ford.: Borzsák István, Akadémiai Kiadó, 1952. 450 l. 60 Ft.
- Simon Péter*: A századforduló földmunkás- és szegényparasztmozgalmi. 1891—1907. Szikra, 1953. 275 l. 16 Ft.
- Szász Imre*: Szól a síp. (Bottyán) Regény. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 589 l. 35 Ft.
- A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája. 1951. Szerk.: Kozocsa Sándor és Radó György. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 337 l. 47 Ft.
- Tyhonov*: Válogatott versek. Ford.: Kardos László. Új Magyar Könyvkiadó, 1953. 175 l. 16.50 Ft.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1953.

3—4. SZÁM

TARTALMÁBÓL

Számoljuk fel az irodalomtudomány elmaradottságát!

SŐTÉR ISTVÁN: Két esztendő irodalomtörténeti munkássága a Petőfitől
Adyig korszak területén

MOTILJOVA T.: Az emberábrázolás alapelvei L. M. Tolsztoj alkotásaiban

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: A magyar felvilágosodás előtörténetéhez

HEGEDŰS GÉZA: Szigligeti Ede

DURKÓ MÁTYÁS: Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig

M. FÖLDES ANNA: Arany János esztétikája

VARGHA BALÁZS: Az özvegy Karnyóné s két szeleburdiak

LENGYEL DÉNES: Csokonai mint nevelő

SZOBOTKA TIBOR: Thomas Moore

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

(XI., MÉNESI-ÚT 11—13)
(SZERKESZTŐSÉG: V., PESTI BARNABÁS-UTCA 1.)

Szerkesztőbizottság:

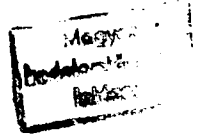
BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KARDOS LÁSZLÓ,
KIRÁLY ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR,

Felelős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

E szám munkatársai: Sőtér István egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora, Motiljova T. szovjet irodalomtörténész, a filológiai tudományok doktora, Debreczeni Pál az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ fordítója, Turóczi-Trostler József egyetemi tanár, akadémikus, Hegedűs Géza a Színművészeti Főiskola tanszékvezető tanára, Durkó Mátyás egyetemi tanársegéd (Debrecen), M. Földes Anna tanár, az Irodalmi Ujság belső munkatársa, Vargha Balázs a Magyar Irodalomtörténeti Társaság osztályvezetője, Lengyel Dénes pedagógiai főiskolai docens, Szobotka Tibor egyetemi kari titkár, Szabó Magda író, Juhász Géza egyetemi tanár, az irodalomtudományok kandidátusa (Debrecen), Magyar Bálint a Nemzeti Színház főtítkára, Kardos Tibor egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, Almási Miklós egyetemi hallgató, Kispéter András aspiráns, Nagy Miklós egyetemi adjunktus, Rejtő István az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ előadója, Béládi Miklós aspiráns, Stoll Béla az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ kutatója, Wéber Antal aspiráns, Murányi-Kovács Endre az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője.

A következő számok tartalmából: Almási Miklós: Gorkij: Jegor Bulicsov és a többiek, Esze Tamás: A Rákóczi-szabadságharc irodalma (Klanciczay Tibor és Kőpeczi Béla hozzájárulásával), Falus Róbert: Jegyzetek az Iliaszhoz, Jermilov: A Holt lelkekről (A Gogoly-monográfiából), Komlós Aladár: Vajda János és a munkásosztály, Lengyel Dénes: Az irodalom klasszikusai ifjúsági kiadásban, Osváth Béla: Színészetünk és drámai irodalmunk helyzete a szabadságharc idején, Pándi Pál: Beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közgyűlésén, Tolnai Gábor: Az egyetemi irodalomtörténeti tankönyv műfajának kérdése, Ungvári Tamás: Jegyzetek a Hét krajcárról. *Vita.* Szabó Ede: Népszínműirodalmunk néhány kérdése (Tóth Ede. A népszínmű útvesztése.), Szabó Géza: Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdése. *Adatok és adalékok.* Németh G. Béla: A Koszorú. (A múlt század egyik ellenzéki folyóirata.) *Szemle.* Abódy Béla: Erdélyi János: Válogatott esztétikai tanulmányok, Barta András: Illyés Gyula: Fáklyaláng, Béládi Miklós: Megjegyzések a Csillag 1953. évi évfolyamához, Bán Imre: Mikszáth Kálmán: A fekete város, G. Kelemen Mária: Kaffka Margit: Hangyaboly, Mlinarik István: Möricz Zsigmond: Elbeszélések I., II., Nagy Miklós: Barta János: Arany János, Orosz László: Mikszáth Kálmán: Írói arcképek, Poszler György: Katona József válogatott művei, Pukánszky Kádár Jolán: A magyar dramaturgia haladó hagyományai, Rejtő István: Iványi Ödön: A püspök atyafisága, Rejtő István: Haladó hagyományaink (A romániai magyar irodalomról), Süpek Ottó: Sós Endre: Zola, Szalai Sándor: Fövény Lászlóné: József Attila, Szauder József: Zrinyi levelei, Wéber Antal: Kardos Lajos: Lélektan és irodalomtanítás.

SZÁMOLJUK FEL AZ IRODALOMTUDOMÁNY ELMARADOTTSÁGÁT!*

A párt és a kormány rendkívül nagy figyelmet fordít a szovjet irodalom fejlődésére, felvirágzására. A Kommunista Párt XIX. Kongresszusa az irodalom és művészet valamennyi dolgozója elé azt a feladatot tűzte, hogy új fejlődést érjenek el a művészi alkotómunkában.

Irodalmunk fejlődésében nagy és megtisztelő szerepet játszik az irodalomtudomány és az irodalmi kritika. Az irodalomtudománynak az a hivatása, hogy megoldja a művészi alkotómunka legfontosabb kérdéseit, elemezze az irodalmi folyamat törvényszerűségeit, feldolgozza a klasszikus irodalom gazdag örökségét, általánosítsa a szovjet irodalom tapasztalatait, gyakoroljon jótékony hatást a művészi alkotómunka sikeres fejlődésére és folytasson kíméletlen harcot a burzsoá ideológia ellen.

A szovjet közvélemény és a párt kritikája felbecsülhetetlen segítséget nyújtott az irodalomtörténészeknek: megsemmisítő csapást mért a szovjet néptől idegen ideológia különböző megnyilvánulásaira — a hazafiatlan, esztetizáló kritikára, a burzsoá nacionalizmus és kozmopolitizmus maradványaira, a klasszikus örökség nihilista felfogására, a marxizmus mindenféle vulgarizálására és káros leegyszerűsítésére.

A marxista-leninista világnézet lehetőséget nyújt az irodalomtörténészeknek és kritikusoknak arra, hogy megingathatatlan tudományos alapra építsék fel a legbonyolultabb irodalmi jelenségek elemzését és értékelését is. A szovjet irodalomtudomány, amely Belinszkij, Csernisevszkij, Dobroljubov nagyszerű hagyományait folytatja, és amelyet a marxizmus-leninizmus módszertana fegyverez fel, arra hivatott, hogy új módon világítsa meg az irodalmi fejlődés legfontosabb problémáit. Az utóbbi években egész sor értékes mű született, melyek a klasszikus örökséggel foglalkoznak. A szovjet irodalom különböző problémáival foglalkozó könyvek és tanulmányok száma is megnövekedett.

De az irodalomtudomány fejlődésében még sok komoly hiányosság tapasztalható. Irodalomtörténészeink nincsenek elég szoros kapcsolatban az élettel, munkájuk gyakran elszakad a jelenkor alapvető feladataitól. Ez különösen világosan jut kifejezésre a szovjet irodalom tanulmányozásának elhanyagolt helyzetében. Mindmostanáig nem született meg főiskolai tankönyv a szovjet irodalom történetéről. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Világirodalmi Intézete megengedhetetlenül elhúzta a »Szovjet irodalomtörténet« elkészítését. Nincsenek jóminőségű tankönyvek a baráti köztársaságok irodalmának történetéről. Nem tárták még fel egész sor elsőrendű szovjet író alkotómunkáját, nincsenek megfelelő könyvek legjobb drámaíróinkról.

A szovjet irodalom az első olyan irodalom a világon, amely a történelem igazi alkotóivá, az új élet aktív építőivé vált dolgozó tömegeket állította művei-

* Megjelent a Pravda 1953. június 9-i számában.

nek középpontjába. A szovjet írók száz és száz alkotásban örökítették meg az új hőst, a szocializmus építőt; a nép legjobb képviselőinek — a nagy Kommunista Párt fiainak — alakjait teremtették meg. A szovjet irodalom számos új témával gazdagította a művészetet, számos témát vett az új valóságból: ábrázolta a szovjet hazafiságot, a szocialista öntudatot, az egyéniség növekedését a szocializmus feltételei között; feldolgozta a szovjet társadalom vezető, irányító erejének, a Kommunista Pártnak témáját. A szocialista realizmus a valóság forradalmi fejlődési folyamatainak sokoldalú megvilágítását kívánja meg; tág teret nyit az író előtt a művészi eszközök teljes gazdagságának, az irodalom minden műfajának kihasználása terén.

A világ első szocialista irodalmának ezeket a gazdag eszmei és művészi tapasztalatait az irodalomtörténészek és kritikusok még nem általánosították eléggé műveikben.

Szovjet irodalmunk soknemzetiségű irodalom; a népek közötti barátság, a proletár internacionalizmus és a szovjet hazafiság nemes eszméinek hirdetője. Testvéri egységben fejlődik a Szovjetunió valamennyi népének irodalma. Az irodalomtörténészek feladata, hogy bemutassák azt a nagyszerű folyamatot, melyben a testvéri köztársaságok irodalmi kölcsönösen gazdagítják egymást.

A nemzeti köztársaságok többségében van tudományos akadémia, nyelvi és irodalmi kutatóintézet. Új, tehetséges irodalomtörténészek léptek munkába. De a tudományos irodalmi munka még mindig erősen lemarad a jelenlegi követelményektől. A szövetséges köztársaságok kommunista pártjainak múlt évben tartott kongresszusain joggal vetették kritika alá az irodalomtörténészek munkáját, akik durva hibákat követtek el az irodalom fejlődésének megvilágításában. A kommunista pártok kongresszusain rámutattak, hogy fel kell számolni ezeket a hiányosságokat, előre kell vinni az irodalomtudományt.

Sok hiba van a klasszikusok gazdag örökségének tanulmányozásában. Mindmestanáig nem jelent meg főiskolai tankönyv a XIX. század orosz irodalmának történetéről és megfelelő monográfiák sem készültek a múlt legnagyobb íróiról. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Irodalmi Intézete (Puskinház) még a Honvédő Háború előtt tervbevette a tízkötetes »Orosz irodalomtörténet« kiadását; a mű kiadása évek óta az ötödik kötetnél vesztgel.

Rendkívül sok kívánnivalót hagy hátra az irodalomelmélet, a marxista-leninista esztétika kérdéseinek kidolgozása terén. Lényegében nincs irodalomelméleti tankönyvünk, mert a meglévő munkák nyilvánvalóan nem felelnek meg a jelenlegi követelményeknek. Nem jelentek meg munkák sem a szocialista realizmus elméletéről, sem az esztétika történetéről, többek között a nagy forradalmi demokraták — Belinszkij, Csernisevszkij, Dobroljubov — esztétikájáról sem, pedig e nagy gondolkodók hatalmasan gazdagították a művészetekkel foglalkozó tudományt.

Még mindig nem hidalták át az irodalomtudomány és a kritika között tatóngó szakadékot. Gyengén oldják meg azokat az alapvető elméleti problémákat, melyek a művészi alkotómunka lényegének, az irodalmi folyamat törvényszerűségének értelmezésével kapcsolatosak. Az alkotó kezdeményezés helyett számos munkában az idézetek és felsorolások tengenek túl, dogmatizmus és általánosan ismert igazságok talmudista ismételtetése uralkodik.

Még most is jelentkeznek a művészi alkotás sajátos jellegét mellőző vulgaris szociologizmus maradványai. Némely kritikus és irodalomtörténész, miután futólag beszélt a mű eszméjéről, feladatát befejezettnek tekinti és nem fordít figyelmet a tipikusságra, a művészségre, a mesterségbeli tudásra, a

nyelvre, a stílusra, a kompozícióra, stb. — vagyis mindarra, ami a művészet lényege. Irodalomtörténészeinknek és kritikusainknak végleg le kell számolniok a vulgáris szociologizmus maradványaival, az író mesterségbeli tudása iránti figyelmetlenséggel.

A szovjet irodalomtudomány fejlődése szempontjából nagyjelentőségű a szovjet közvélemény állásfoglalása a konfliktusmentesség hamis elméletével szemben.

A marxizmus azt tanítja, hogy egyetlen tudomány sem fejlődhet a vélemények harca nélkül, alkotó viták nélkül. Az irodalomtörténészek körében azonban még gyengén fejlett a kritika és önkritika, kevés igazán alkotó, bátor és elvszerű vitát rendeznek az irodalom fejlődésének lényegbevágó problémáiról. Nem szűnt még meg a kasztszellem, az elzárkózás, a klikkrendszer.

A Majakovszkijjal foglalkozó munkák széleskörű megvitatása elősegítette a szektáns klikk-nézetek hirdetőinek leleplezését, felszínre hozta az irodalomtudomány friss erőit. Bátorabban kell alkalmazni ezt a módszert: az irodalomtudomány és kritika lényeges problémáinak széleskörű kollektív megvitatását. Így például régen vitát kellett volna indítani a Gorkij műveivel foglalkozó munkákról.

Ideje, hogy az irodalmi és művészeti folyóiratok ne elégedjenek meg csupán recenziók közlésével. Ezeknek a folyóiratoknak az a hivatásuk, hogy az irodalom elméletének és történetének lényegbevágó kérdéseit vessék fel, közöljenek évi irodalmi szemléket, téma szerinti szemléket, stb.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája és a köztársasági tudományos akadémiák irodalmi intézetei a szovjet irodalomtudomány legjobb erőit kell, hogy egyesítsék. Eljött annak az ideje, hogy határozottan követeljük a munka gyökeres megjavítását ezektől a tudományos központoktól, hogy azt követeljük: hozzanak létre teljesértékű tudományos műveket az irodalom fejlődésének leglényegesebb problémáit illetően. A Szovjet Írók Szövetsége lényegében közömbös álláspontra helyezkedik az irodalomtudomány kérdésében. Az irodalomtudomány benső ügye az írók szervezetének és az Írószövetség nem nyugodhat bele elmaradottságába.

Egyesíteni kell az öreg, tapasztalt és a fiatal tudósok erőfeszítéseit az irodalmi fejlődés legégetőbb kérdéseinek megoldása érdekében.

A szovjet irodalomtudomány és irodalmi kritika az ideológiai front felelősségteljes része. A szovjet irodalomkutatóknak és kritikusoknak, akiket a XIX. pártkongresszus határozatai lelkesítenek, az a hivatásuk, hogy bátran vigyék előre az irodalomtudományt, becsülettel teljesítsék magasrendű feladataikat és aktív hatást gyakoroljanak irodalmunk fejlődésére, felvirágzására.

SÖTÉR ISTVÁN

KÉT ESZTENDŐ IRODALOMTÖRTÉNETI MUNKÁSSÁGA A PETŐFITŐL ADYIG KORSZAK TERÜLETÉN*

Ha az elmúlt másfél esztendő irodalomtörténeti termésén végigtekintünk a mi területünkön, sajnos, azt kell látnunk, hogy ezt a munkát inkább az évfordulók, stb. alkalmai, semmint a tervszerű tudományos munka hívta létre. A múlt század második felének inkább csak a kezdetével foglalkoztak behatóbb tanulmányok s a későbbi évtizedek, különösképp a századforduló: fehér folt még a marxista-leninista irodalomtudomány térképén. A megjelent tanulmányok zöme a népszerűsítés szolgálatában áll, ez a körülmény nem csupán terjedelmüket, de módszerüket és problémafelvetésüket is megszabja. Ennek ellenére, meg lehet állapítanunk, hogy a másfél év anyagában akadnak komoly igényű kezdeményezések is.

Az alábbiakban ismertetni fogom az utóbbi másfél év legjelentősebb irodalomtörténeti alkotásait. Értékelésemet, ahol csak lehet, ki szeretném egészíteni azokkal a feladatokkal, távlatokkal, melyeket az egyes munkák tártak ki előttünk, s legtöbbjük jelentőségét épp abban látom, hogy kérdésfelvetéseikkel adtak lökést a marxista-leninista irodalomtörténeti munka továbbviteléhez.

Petőfi Sándor

A Petőfi-kutatás aránylag kevés művet mutathat föl, annak ellenére, hogy a Petőfi-kritikai kiadás megjelenése, de főként Révai József és Horváth Márton korábbi útmutatásai megkönnyíthették volna a munkát ezen a területen. Pedig a Petőfi-kutatás előtt nemcsak az értékelés, hanem az anyagfeltárás feladatai is bőséggel adódnak. Alapos revíziónak kell alávetni pl. Ferenczi Zoltán egyébként igen terjedelmes, bő anyagot feldolgozó monográfiáját, melynek némelyik adata célzatosan elferdíti a tényeket, s megbízhatatlan források alapján próbálja csökkenteni Petőfi forradalmiságát. Ilyen például az az adata, mely Petőfi parndorfi szereplését hamisítja meg, azt állítván, hogy ő ott ellenezte a határok átlépését és a bécsi forradalomnak nyújtandó segítséget. A Márczius 15-ike cikkei, (pl. egy Cserző Bencze aláírású) valamint Vasvári Pál nyílt levele ugyancsak rációznak Ferenczi állításaira. Persze, a Ferenczi-monográfia értékelésénél nem kell pl. a Tolnai Lajos-féle bírálat túlzásait is elfogadnunk, bár kétségtelen, hogy ennek a kritikának nem egy megállapítása helyes.

Fontos eseménye a Petőfi-kutatásnak, a Varjas-féle kritikai kiadás köteteinek megjelenése és Turóczi-Trostler József bíráta (a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei, 1952. III. 1—2.). Turóczi-Trostler foglalkozik a szövegek kérdésével, az időrendi problémával, s végül a jegyzetekkel. Turóczi-Trostler József bírálatában különösen figyelemre méltók azok az új adatok, melyekkel Vajda Péter halálának körülményeit megvilágítja. Bíráta e részének hozzá kell járulnia a Vajda Péter-kutatás megkönnyítéséhez.

* Sötér István tanulmánya a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak a multszázad végével foglalkozó munkaközösségében hangzott el, mint vitaindító előadás. A referátum közlését az indokolja, hogy számos olyan kérdést vet fel, amely szélesebb körökben is érdekel.

Szerk.

A magyar romantika problémái világitanak csak rá, mennyire fontos lenne Vajda Péter működésének, hatásának értékelése. Akár Eötvös fiatal korszakát, akár Jókai első írásait (Nepean-sziget, Egyiptusi rózsza, sőt, a Csataképek néhány darabjának stílus-elemei) vegyük szemügyre: Vajda Péter művének mindmáig felderítetlen problematikájába ütközünk. A Vajda Péter-kérdés tehát nem csupán a reformkori kutatást kell, hogy érdekelje, hanem bennünket is. És különös fontosságot nyer ez a kérdés az utópista szocialista eszmék honi érvényesülésének vizsgálásánál.

Turóczi-Trostler vitássá teszi a szoros időrendhez ragaszkodó kritikai kiadások helyességét, s ebben, — amikor egy-egy verskötet kompozíciós kérdéseit emeli ki — feltétlenül igaza is van. Ugyanakkor azonban különösen Petőfinél érezzük, hogy az időrend megállapítása egyszerűsre a fejlődésrajz tisztázását is elősegíti. (Mellesleg utalok arra, mennyire megnehezíti pl. Madách fejlődésének vizsgálatát, az Ember Tragédiája létrejöttének megértését, s helyének az egész Madách-i életműben való kijelölését: a versek kronológiájának teljes tisztázatlansága.) Éppen Pándi Pál Felhők-tanulmánya teszi időszerűvé annak szükségét, hogy Petőfi költészetét mintegy napló-szerű egymásutánban lássuk. Ez a csoportosítás teszi lehetővé, hogy az életművet helyesen állíthassuk az életrajz mellé, s belőlük viszonylag könnyen vonhassunk le tanulságokat. A versek időrendi közlése áttekinthetőbbé teszi egy-egy költőnk fejlődését, s éppen Petőfinél a Felhők jelezte válság-korszak előzményeit, a forradalmi eszmék megterjedésének folyamatait stb.

Turóczi-Trostler József bírálata igen helyesen teszi szóvá a Varjas-féle kiadás jegyzetanyagát, s utal a benne mutatkozó következetlenségekre. Egyelőre a Varjas-féle kiadás jegyzetei nem teszik még feleslegessé a Havas-féle jegyzeteket. Reméljük, a szerkesztő ígerte külön kötet valóban továbbfejlődést jelent majd az eddigi legjobb kritikai kiadáshoz képest.

A Petőfi-kutatás utolsó időkbeli, egyik legfontosabb momentumai: Pándi Pál János Vitéz-tanulmánya (Csillag, 1952. április-május), mely igen figyelemre-méltó, új, eredeti megfigyeléseket tesz és jelentősen járul hozzá a Petőfi-mű részletkérdéseinek marxista-leninista feldolgozásához.

Fontosnak érzem a tanulmánynak azt a fejtegetését, mellyel Pándi Pál a »másik világ« jelentését, funkcióját megvilágítja. Kétségtelen, hogy János Vitéz boldogulása, a mű hétköznapi színterének körülményei közt, feloldódást jelentene a Kukorica Jánost elnyomó világban, *anélkül, hogy a hős e világot legyőzte volna*. Pándi Pál ennél a kérdésnél a Petőfi választotta tündéri-mesés megoldás legmélyebb okát ragadja meg. Érdekes lenne még a János Vitéz nyújtotta falu-kép, paraszti társadalomrajz elemzése (a gazda alakjával kapcsolatban) és összevetése pl. az Apostol nyújtotta falu-képpel, amelyben az osztályharc mozzanata is bennfoglaltatik. Pándi Pál egy másik, helyes megállapítása az, hogy a János Vitéz *a népi felemelkedés* eposza, — vagyis, egyszerűsre az egész nemzet felemelkedésének képe is. A tanulmány felvetette kérdések sorában foglalkozni kellene még a kompozíció bizonyos kérdéseivel, melyekre Pándi Pál nem tért ki, — így pl. a mű két részének különbözőségeivel. Az első u. i. sajátos erkölcsi próbák elé állítja a hőst, — a második viszont a próbákat immár kiállott János Vitézt az elnyomás, a kizsákmányolás világa elleni harc hőseként mutatja meg. Itt fontosságot kell tulajdonítanunk a boszorkány-országgyűlés epizódjának, s anélkül, hogy erőszakos belemagyarázást akarnánk elkövetni, az óriások szerepének a sötétség országa eltüntetésében. János Vitéz csak az elnyomás, a kizsákmányolás teljes felszámolása után lehet

király — Tündérországbán. S magának e Tündérországnak képe mögött — a társadalommal és a természettel összhangban élő, boldog emberek képe mögött — meg kell keresnünk a szociális ábránd nyomát is.

A János Vitéznek, mint a népi felemelkedés eposzának méltatása mellett, amit Pándi Pál igen helyesen oldott meg, foglalkoznunk kell még e műnek Petőfi forradalmisága felé mutató jelentőségével is. A mű második részében Petőfi általában, az elnyomás rendszerének felszámolásával bízva meg János Vitézt, aki ezt végre is hajtja, a szolgálatába fogott, leigázott erők — az óriások — segítségével. A János Vitéz tehát csírájában tartalmazza már Petőfi forradalmi eszmeiségét, s egy boldog, harmónikus társadalomról később vallott elveit is.

Ez a kérdés azonban sürgetően veti föl előttünk az utópista szocialista eszmék érvényesülésének behatóbb tanulmányozását is. Turóczi-Trostler József és Révész Imre tanulmányai értékes irányjelölést nyújtanak, — de az utópista szocialista eszmék hazai érvényesülésének tanulmányozása még váratlanul gazdag anyaggal szolgálhat. Folytatnunk kell azokat a kutatásokat, melyek épp Petőfinél tárnák fel ez eszmék érvényesülését. Petőfi dömsödi tavasza, (1846) a Pálffy Alberttel eltöltött idők, a közös olvasások stb. jelölik az időpontot, amikortól az eszmék jelentkezése félreérthetetlen. A Felhők-korszakot egy nagy világnézeti válság szakaszaként kell megvizsgáljunk, — s ebből a válságból épp az utópista szocialista eszmék hatása segíti tovább Petőfit, — aki egyébként, forradalmisága miatt, csakhamar túl is jut az utópizmuson. Az 1846. május 22-én írt Levél Várady Antalhoz c. költemény után kezdődik az a szakasz Petőfi pályáján, mely az utópista szocialista eszmék befolyását különösen gazdagon tárja elénk.

Meg kell említenünk, hogy az utópista szocializmus hatásának tanulmányozása egészen új képet fog adni Eötvösről, Szalayról, a centralistákról általában, — de hozzásegít majd a Jókai-probléma számos vonatkozásának megértéséhez is:

A Felhők-korszak problémáival foglalkozik Pándi Pál másik tanulmánya »Megjegyzések Petőfi Felhők-ciklusához« (Irodalomtörténet, 1953. 1—2.), mely nemcsak a ciklus költői vonásainak szép elemzését nyújtja, de kifejti azt az újabb Petőfi-irodalom által már hangoztatott elvet, hogy a Felhők ciklusa jelentős állomás Petőfi forradalmi költészetének kialakulásában. Pándi igen helyesen fordul szembe azokkal a véleményekkel, — s elsősorban Horváth Jánoséval — melyek a Felhők jelentőségét nem ismerik el, s holmi Byron-i »divat« hangját hallják csak ki belőle. Pándi helyesen fejti ki, hogy »Petőfi legmélyebb élménye, amelyben a Felhők gyökereznek: a plebejus költő vívódása, elszigeteltség-érzése a nemesi vezetésű polgári forradalom előkészületei között, a reformkori viszonyok között.« Kevésbé meggyőző azonban az a fejtegetés, mely Petőfi *kiábrándulására* mutat rá, a középnemesi politikából. Hisz Petőfi ezért a politikáért sohasem rajongott, — még legkorábbi költeményeiben sem. Ezek a korai költemények politikailag helyenként talán bizonytalanabbak, — de a nemesi liberalizmus szemléletét hasztalan keresnők bennük. A tanulmány érinti ugyan a Tündéralom kérdését, de az egész Felhők-problémát nem ágyazza bele eléggé abba a fejlődési folyamatba, mely Petőfinél valamivel a János Vitéz után megindul. Hiányoljuk az Örülttel való beható foglalkozást is. Az 1845—46-os forduló válságának a Felhők csupán a betetőzése, és ez a válság nem érthető meg a korábbi, vagy a Felhők-vel csaknem egyidőben születő művek vizsgálata nélkül. A Tigris és hiéna valamint a Hóhér kötele problémája is szorosan hozzátartozik a Felhők problémájához. Pándinak tehát behatóan kellett volna foglalkoznia a romantika szerepével, Petőfi e korszakában.

Általában, már az 1845-ös esztendőt lezáró versekben, fel kell figyelnünk Petőfi hangjának fokozatos elkomorulására. Pándi gondolatmenete a Felhők kapcsán mindvégig azt a konfliktust domborítja ki, mely a plebejus Petőfi, és a hűbéri Magyarország közt elkerülhetetlenül jön létre, mind az irodalmi élet, mind a magánélet területein. A népköltőként feilépett Petőfi már 1845-ben súlyos konfliktusba kerül azokkal az erőkkel, melyek később 48 forradalmának is gátat vetnek. De Petőfi ekkor még nem alakította ki teljes gazdagságában azt a forradalmi eszmeiséget, mely nemsokára már egész költészetének legfőbb ihletője lesz. Egyelőre még az *egész* világgal szemben támad szívében keserűség, kétségbeesés. Ha csak ennél marad meg: nem válik belőle igazi, forradalmi költő, hanem legfeljebb Byron egy epigonja. De Petőfi, akinek élete és költészete oly szoros kapcsolatban van a néppel: nem marad meg az egyetemes világgyűlöletnél. A Felhők jelezte válságkorszak után gyűléte csak a zsarnokság, az elnyomatás ellen irányul már. Ezt a folyamatot Pándi helyesen magyarázza az utópista eszmék hatásából is.

Ha visszanyúlunk az 1845-ös korszak költeményeihez, melyek a Felhők ciklusát megelőzik és tartalmilag, líraileg előkészítik: fel kell figyelnünk a konfliktusra, mely a plebejus Petőfi és a feudális Magyarország között jön létre. Ez a konfliktus részint irodalompolitikai, — részint érzelmi, magánéleti jellegű. Petőfi már első műveiben — és méginkább a János Vitézben — egy plebejus-népi magatartást és eszmeiséget fejezett ki (ld. genre-képek, népdalok stb.), mely úgyszólván előzmény nélkül áll, s melynek egyelőre nem akadnak még követői. Petőfi egymagában egy valóságos költői forradalmat hoz létre, amidőn betör a feudális Magyarország irodalmába a nép, a plebejus világ életének témáival, eszmeiségével. Petőfit épp költészetének népi, plebejus jellege, hangja miatt éri számos, durva támadás. E támadásokat egymaga állja, nincs tábora, nincsenek költőtársai. Innét származó keserűségéhez járul még az olyanféle érzelmi kudarc is, mellyel a Mednyánszky Berta iránti szerelme zárul. Az irodalmi életben kiállt támadások, — elszigetelődése, magánya, — valamint érzelmi életének krízisei egyaránt hozzájárulnak ahhoz, hogy megérjen Petőfiben a konfliktus, melyből az 1845—46-os forduló egész költői termése fakad.

Petőfi válságát az *egyelőre még* tábor nélkül álló vezér helyzete szüli. Petőfi válsága a magány, az elszigeteltség átéléséből, a régi társadalommal, a régi irodalommal való összeütközésből fakad.

Az 1845—46-os forduló verseinek tanulmányozása Petőfi tudatos forradalmiságának genézisét ismerteti meg velünk, és Pándi tanulmánya a Felhőket ebben a távlatban vizsgálja meg. És csupán ez a távlat segíthet is hozzá bennünket a ciklus megértéséhez. De ugyanebben a távlatban lehet megértenünk e forduló egyéb alkotásait is, melyeknek oly szoros a kapcsolatuk a Felhőkkel. Épp ezért sajnáljuk, hogy ezekre a tanulmány nem fordított figyelmet.

A Petőfi-irodalom sorában meg kell még emlékeznünk Tamás Anna Apostol-tanulmányáról is, mely polémikus módon foglalkozik az eddigi Apostol-értékelésekkel, megvizsgálja a magányos forradalmiság kérdését, a terror problémáját, — ugyanakkor azonban teljesen figyelmen kívül hagyja egyrészt azokat az esztétikai problémákat, melyeknek elemzése végre megmutatná e mű helyét Petőfi egész életművében, — másrészt a romantika problémáját, mely nemcsak az Apostolnak, de a Felhőknek is egyik legfontosabb eleme.

A további Petőfi-kutatóknak kell még rámutatniok arra, hogy az Apostol bizonyos értelemben Petőfi egész művének lírai szintézisét is nyújtja, az egész

Petőfi-életmű sűrített foglatát, — és meg kell vizsgálniok a különféle betétketéseket is, melyek Petőfi szerelmi, forradalmi, republikánus stb. költészetének legfontosabb darabjai közé tartoznak. Figyelmet kell még szentelni az Apostol lírai darabjaiban megszólaló új hangnak is, — a korábbi témákat új módon megszólaltató líraiságnak, — mely talán Petőfi egy új költői korszakának ígéretét is rejthette magában. Részletesebb elemzést kell még szentelnünk az Apostol önéletrajzi elemeinek, — és a Horváth János, valamint Illyés Gyula által megemléltetteken kívül pl. annak is, ahogyan e műben a Júlia-korszak érzelmi fázisainak tömörített összefoglalásával találkozunk stb.

De az Apostol elemzésének el kellene vezetnie a romantika általános, fejlődési problémáinak megvitatásához is. Ennyiben a Petőfi-romantikájának elemzése Jókai első korszakának megértéséhez is fontos adalékokat nyújt majd. Hisz fel kell még tárnunk a Petőfi—Jókai-barátság irodalmi tartalmát, ars poetica-beli közös vonásait is. Később, a Jókai-kérdés tárgyalásánál rámutatunk arra, amiben Petőfiék romantikája gyökeresen különbözik akár Kölcsey és Vörösmarty, — akár Eötvös és Szalay romantikájától. Kétségtelen, hogy Petőfi szélsőséges romantikájában ugyanaz a lázadó, a hűbéri Magyarország izlésével, konvencióival szembeszegülő indulat mutatkozik meg, mint népdalaiban is. Petőfinél a népdalok realizmusa és a romantikus művek helyenkénti szélsősége: ugyanabból a plebejus lázadásból, ugyanabból az újat kívánó, újat teremtő indulatból táplálkozik. Ennek a fajta romantikának elemzésével világíthatjuk csak meg a Hóhér kötelének, a Tigris és hiénának valódi jelentőségét. És természetesen — az Apostolét is.

Arany János

Az Arany-évforduló anyagából kiemelkedik Bóka László akadémiai előadása, A lírikus Arany (A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának közleményei, 1952. III. kötet 1—2. sz.) és Barta János bevezetése a Magyar Klasszikusok Arany-kötetéhez (1952). A korábbi Arany-tanulmányok sorában meg kell emlékeznünk Keresztúry Dezső szép életrajzi tanulmányáról (A hallgató Arany, Irodalomtörténet, 1950. 3. sz.), és nagy érdeklődéssel várjuk Barta János Arany-monográfiáját is.

Bóka László előadása, a lírikus Aranyról fontos lépés a helyes Arany-értékelés kialakulása felé. Ez a tanulmány szembefordul az epikus Arany túlértékelésének eddigi gyakorlatával és Arany lírai munkásságát épp a forradalomhoz, a Petőfi-barátsághoz való hűség szempontjából tekinti végig. Ez a tanulmány szép példája annak is, hogyan lehet tiszta, művészi igényű formában kifejteni tudományosan megalapozott, lényeges mondanivalót. Bóka Lászlónak ez az írása mutatja legszebben, mily mértékben lehet túlhaladni a 30—40-es évek esszé-stílusán. Azok a kritikák, melyeket egynemelyik írásának esszé-jellegével szemben gyakorolni lehet, ennél a tanulmánynál érvényüket veszítik.

Mégis néhány kérdésben vitatkozni szeretnék Bóka Lászlóval, s főként Arany ballada-költészetének háttérbeszoritását, mostoha kezelését szeretném szóvátenni.

Azt hiszem, a Katalinnak, mely Arany új korszakának kapujában áll, másféle értékelést kellene adni, mint aminővel Bóka Lászlónál és Barta Jánosnál találkozunk. Nem csupán antifeudális romantikája miatt, de azért is, mert a Toldi és a Murány hűbéri idillje helyett a Katalinban a »vas kényúri gög« szörnyűségének

rajzát kapjuk, a »kevély bűn méltóságának«, a »hiú dölyf« takarta pokolnak leleplezését. Petőfi hangját, leginkább az olyan részletekben ismerhetjük föl, melyek a kunyhók népére utalnak, a »becsület, munka és nyomor« kapcsolatára, vagy amelyek a munka oly szemléletes, friss képét nyújtják, mint a sziklabolt fejtését stb. A Katalinban a várúr és a szolgák viszonyának ellenséges, kiélezett volta ugyancsak Petőfi sugallatára mutat, nemkülönben magának a cselekménynek végsőkéig feszített romantikája. De vannak a Katalinban mozzanatok, melyekkel több Arany-balladában ismét találkozhatunk. A tragikus kimenetelű szerelem, a szerelmesek végzetserű pusztulása, stb. mindez újból előbukkan majd a Bor vitézből, az Éjjeli párbajban is. Arany »tragikus« szemlélete, melynek nyomát nem tarthatjuk még a forradalom előtt: íme, most kezd kibontakozni.

Bóka László igen találón figyelmeztet a kapitalista világ miatt támadó lírai hangokra. Ebben a korszakban Arany kedélye állandó hullámzást, vergődést mutat. Arany ekkoriban a csüggedés és a Petőfihez való hűség, a forradalmi feladatok vállalása, a szabadságharc ügye melletti felelősségérzet közt vergődik. Nem csupán a kapitalizmus miatti kétségbeesés ütközik elő e korszak némelyik versében, hanem a magánéletbe való visszahúzódnak vágya is, melyet azonban végülis egyőz a hivatástudat, a Petőfi-örökség ébrentartásának kötelessége.

Arany 50-es évekbeli lírai korszakának központi élményét ez a küzdelem adja meg; vagyis: meghasonlás, — és kitörés a meghasonlás állapotából, kitörés a Petőfi-örökség továbbvitele, a 48-as költői hivatás megvalósítása érdekében. Arany 50-es évekbeli lírája kétségtelenül, legszorosabban 48—49 élményéből, illetve a bukás miatti kétségbeesés, fájdalom élményéből fakad. Ebből fakadnak a kétségbeesett, meghasonlott alkotások is. Ugyanakkor azonban úgy láthatjuk, hogy a 48-at folytató Arany előremutató vonásai nem elsősorban a líra területén mutatkoznak meg. A balladák Aranya — természetesen, a maga korviszonyai közé szorultan — még világosabban mutatja őt Petőfi folytatójának, mint lírája. Ezért tehát az igazi Arany, a 48-as, a Petőfihez hű Arany arcképének megrajzolásánál nem lehet feladatunkat a líra vizsgálatánál megszakítanunk. Arany a balladában és az epikában is nagyrészt ugyanannak a hivatásérzetnek a költője, melyet a Bóka-tanulmány helyes elemzése szerint a líra is kifejez.

Arany nagykorúsi balladáinak túlnyomórésze olyan történelmi párhuzamokat elevenít fel, melyek nagyonis konkrét és célzatos módon az 50-es évek politikai viszonyaira utalnak, s ez utóbbiakban lelik meg értelmüket. E történelmi párhuzamok mögött mindig ott rejlik a serkentés, az agitálás vágya, — az a törekvés, hogy az elnyomott néphez szóljon, a nemzeti ellenállást serkentse, hogy ébrentartsa a nemzeti öntudatot a Bach-korszak viszonyai között. Nem véletlen, hogy a történelmi tárgyú balladák előadásmódja rendkívül tiszta és világos, — nem véletlen, hogy ezek a balladák oly erőteljesen mutatják a Petőfi-örökség jelenlétét. Arany 48-as hűségének, Petőfihez való hűségének épp a nagykorúsi korszak történelmi balladái nyújtják legtisztább példáit. Ezeket a balladákat még az 50-es évek lírájánál is fontosabbnak kell éreznünk.

De még Arany ekorszakbeli epikája is a Petőfi-örökség továbbélését mutatja. A Katalin feudalizmus-képével már foglalkoztunk. Ez a kép sokban emlékeztet a Salgóéra. De többi epikus alkotásában is a népies epika, a Petőfi-teremtette epika továbbfejlesztésére törekszik Arany. Az Apostol nem egy ábrázolási módja felfedezhető a Bolond Istók első énekének realista-romantikus valóságképében. Ugyancsak a Bolond Istók a Petőfi-féle genrekép-realizmus

továbbfejlesztéséről is tanúskodik (ld. a csász alakját stb.). A rendkívül problematikus és eszmeiségében kétségtelenül hibás Nagyidai cigányok bírálata a szabadságharcról: szintén annak a kétségbeesésnek és meghasonulásnak gyümölcse, mely 48 bukása nyomán született Aranyban. Ugyanakkor a Nagyidai cigányok formájában, kifejezési eszközeiben, népies humorában, — szintén Petőfi népies epikájának folytatása. E népies epika felé törekvésről tanúskodnak a Daliás Idők dolgozatai, valamint a Csaba-mondakör feldolgozási kísérletei is.

A Bolond Istókot eddig általában úgy fogták fel, mint Arany egyedülálló kísérletét a kortársi valóság realista megragadására. Ez így helyes is. De teljesen téves az a felfogás, mely szerint Arany a Bolond Istóktól elfordultában a realista, népies ábrázolóművészetnek fordít háttát. *Arany abban is hű marad Petőfihez, hogy népi hős megalkotására törekszik.* Az 50-es évekbeli epikus kísérletei, félbenmaradt alkotásai, valamint kész művei is arról tanúskodnak, hogy keresi a népi hős nagy témáját. A Bolond Istók népies alkotás lett volna, de Istókot nem lehetett népi hőssé formálnia. Ezért fordít háttát Arany ennek a témának, és fordul a Csaba-mondakörhöz. A népi hős vonásait egyelőre Etelében találja meg, — persze, ellentmondásos módon.

A polgári irodalomtörténetírás célzatosan elszakította egymástól az epikus és a lírikus Aranyt, az előbbinek juttatván a főszerepet. Bóka László utat tört a lírikus Arany elemzésével a *teljes Arany*, az igazi Arany megértéséhez. De ehhez csak úgy juthatunk el, ha az 50-es évek liráját, epikáját, balladáit szerves költői és világnézeti egységben látjuk.

Az Arany-balladák — és általában az egész Arany-életmű — legfontosabb kérdéseinek megértéséhez a konfliktus és a tragikum megvizsgálása vezethetne el bennünket. Az alábbiakban az itt adódó feladatokat csak vázlatosan ismertetem, — de kétségtelen, hogy a konfliktus, valamint a tragikum szerepének, jelentőségének, változatainak elemzése Arany művében számos, eddig homályos kérdést világíthatna meg.

A polgári irodalomtörténetírás túlhangsúlyozta Arany tragikumának jelentőségét. Ez a tragikum felfedezhető Arany bizonyos műveiben, de egyeduralkodónak éppen nem tekinthető. A tragikum jelenléte Arany műveiben egy olyan benső meghasonlottságról tanúskodik, mely csak életkörülményeiből, és pesti korszakától kezdve, a népelettől való fokozatos eltávolodásából magyarázható meg.

A tragikum is konfliktusból származik. Az igazán mély és a valóságot drámaian feltáró tragikum mögött mindig nagy konfliktusok rejteneznek. Sajátos jelenség, hogy Arany tragikuma mégis, többnyire híján van a nagy történelmi-társadalmi erők konfliktusának. Ez a tragikum elsősorban lélektani jellegű. A »bűn és bűnhődés« folyamatai Arany »tragikus« alkotásaiban: többnyire nem fakadnak mély, történelmi-társadalmi konfliktusokból. De azt mondhatjuk-e, hogy Aranynál általában elmosódtak a konfliktusok, — illetve, hogy azok túlnyomórészt lélektani-morális jellegűek? Éppen nem! Arany legjelentősebb, és legmélyebb realizmusról tanúskodó műveiben igen éles konfliktusokat fedezhetünk föl. De az ilyen művek — híján is vannak a tragikumnak. Ilyenek elsősorban a körösi korszak történelmi balladái. Ezekben a balladákban a konfliktusos jelleg az uralkodó. A Szondi két apródjában a hűség és a megalkuvás konfliktusát fedezhetjük föl. A hősök itt is elbuknak, de bukásuk éppen nem tragikus, — hanem felemelő. Még élesebb A walesi bárdokban a hűség és az árulás konfliktusa. De a walesi bárdok pusztulása sem tragikus: mártíromságukban felülemelkednek minden tragikumon, s diadalmas hősként állnak előtt-

tünk. Konfliktust tartalmaz a Rákócziné-ballada is ; a közösségi feladat és a magánéleti boldogság ütközik össze benne, és a konfliktusból itt is az áldozatot vállaló hősiesség felemelő végtanulsága derül ki. Arany balladáinak tehát van egy csoportja, melyből teljességgel hiányzik a tragikum, s melyben a konfliktus nagy, történelmi-társadalmi erők összeecsapásából származik. Ez a konfliktus mindig hősi, felemelő, lelkesítő erejű.

Meg kell említenünk, hogy Arany némelyik művében a konfliktus az osztálytársadalom valódi arcát leplezi le, az osztálykonvenciók, elfogultságok stb. embertelenségét mutatja meg. Ilyen konfliktust láthatunk a Katalinban, és A képmutogatóban, ahol a feudális konvenciók és az egyéni boldogságra törekvés összeütközéséből jön létre a tragikus kifejet. Ez a tragikum azonban nem lélektani, nem morális jellegű. Ez a tragikum olyan konfliktusból jön létre, mely kiélezett társadalmi ellentétekből származik.

Külön csoportot alkothatnak az olyan Arany-balladák, melyekben bukás tanúi vagyunk, és ez a bukás konfliktusból származik, mégpedig az elnyomott, kizsákmányolt, nyomorba taszított egyén, — és a kíméletlen, kegyetlen társadalom konfliktusából. A nyomor sodorja bukásba a Hivatás alakjait, közvetett módon a Tengerihántás paraszballadájának hőseit, valamint Szőke Pannit is. Arany balladáinak van tehát egy csoportja, melyben a konfliktus — társadalmi jellegű, a bukás ugyancsak társadalmi viszonyok eredménye, de a bukásnak, valamint a konfliktusnak hősi jellege nincs. Ennek ellenére ezek az Arany-balladák éppoly realisták, mint a hősi konfliktusú történelmi balladák, — sőt, realitásuk még fokozott erővel is jelentkezik.

Konfliktus és tragikum viszonyának alapos elemzése arról győzhetne meg, hogy Arany nál a minél tisztább konfliktusok bemutatása : társadalombíráló célzatról, a kor valóságának megmutatásáról, illetve a kor politikai-történelmi viszonyaihoz szóló serkentő-agitáló szándékról tanúskodik. Ugyanakkor a lélektani-morális jellegű tragikum távolodást jelent az igazi korkérdésektől. Nem véletlen tehát, és Arany fejlődésének rajzával mindenképp összhangban áll, hogy a tiszta konfliktusok elsősorban a kőrösi korszak balladáiban figyelhetők meg. De ilyen konfliktusokat találhatunk az Őszikék-korszak némelyik balladájában is. Viszont a tragikum jelentkezésére már a kőrösi korszakban felfigyelhetünk szórványosan, — de igazi kibontakozását az Őszikék-korszakban láthatjuk. Fel kell figyelnünk arra, hogy a tragikum morális jellegét a Csabakirályfi-trilógia terve, valamint a Buda halála is magában foglalja. Fontos feladat lenne Arany és Kemény tragikum-problematikájának összevetése is.

Arany-tanulmányában Barta János foglalkozik a Toldi-ábrázolás osztályelemeivel. A kérdés igen bonyolult, hisz annak a Toldinak, aki a mű elején porsuhanc-ként lép fel, a temetői jelenet után bele kell olnadnia a lovagi kasztba. Miklósnak eszébe sem jut, hogy petrencerúddal keljen birokra a szegény özvegy két fiának gyilkosával. A cseh bajnokkal való megvívás tehát immár »társadalmi« kérdéssé, — a lovagi kaszthoz tartozás kérdésévé is vált Miklós számára. Jól tudja, hogy paraszti mivoltában a cseh lovag nem is méltatná párviadala. Miklós számára tehát a lovagi páncélzat ugyanolyan fontossággal, — társadalmi fontossággal — bír, mint, — hogy távoli, s mégis rokon példát idézzünk — Balzac-nál a Vesztett illúziók Lucien-je számára a divatos frakk, melyben az operai előadás-son megjelenhetik. És ezért konstruálja is meg Arany a költemény egyetlen véletlen helyzetét : Miklós találkozását az arany-bélésű cipót hozó Bencével. A véletlen mesterséges voltát enyhíti azzal, hogy Miklóst a temetőben hátlatja, — mely a Nagyaluból Pestre vezető út mentén fekszik. A cipó száz aranya

afféle »belépési« lehetőséget nyújt Miklósnak a lovagi világba, — bár az igazi beilleszkedést majd leginkább paraszti vonása: *ereje* teszi számára lehetővé. A száz arany epizódja az a fordulópont, mely Miklóst a hűbéri világba lépteti.

A véletlent enyhíti, s a temetőbe visszatérést indokoltnak feltüntető Arany előbb a város »hideg, embertelen« közönyét érzékelteti, a bika-epizód után, — Miklós újabb kisémmiztetését így kapcsolván össze a temetőbe visszatérés szükségével. S ezt a szükségét támasztja alá a hirtelen támadt ötlet is: elkéri az özvegytől fiai fegyverzetét.

Dehát miért nem kérte előbb, az özvegy elbeszélése után? Az első temető-jelenet után Miklóst felindultan látjuk, mint aki »Tovább az asszonnyal nem közlöttem dolgát«, s csak ment, nagy dolgokat forgatván magába. »Arany azért akadályozta meg a fegyverzet kölcsönzést, mivel érzi: ez a megoldás csak amolyan »áruhát« nyújtana hősének, s Miklós ilymódon mintegy csak belopná magát a lovagi kasztba. Arany érzi, hogy Toldinak a maga származási jogán kell e kasztba lépnie, s ezért is vásároltatja a fegyverzetét a tulajdon pénzén.

Miért nem viheti e pénzt már szöktében magával? A farkaskalandot használja fel a költő a száz arany epizódjának előkészítésére. A farkasokról, képzettársítással György jut az eszébe, s már viszi is magával a hullákat, hogy hasonló sorsra juttassa a rossz testvért. Mégis beéri azzal, hogy a farkasokat »testvérbátyjuk« mellé fekteti, — ám szagukra kezdenek ugatni a kutyák, szakad meg az anya és fia búcsúzási jelenete, — és emiatt kell Miklós után küldeni a száz aranyat. Hiszen ha az anya tüstént átadhatná, Miklós problémája már a költemény derekán megoldódna. A száz arany, az özvegyvel való találkozás *után* kell érkeznie ahhoz, hogy Miklós egyéniségének teljes kibontakozását és a győzelmét szolgálhassa. Így ugyanis Miklós harcát és győzelmét teszi lehetővé, — kiemelkedését az elnyomásból. Amúgy pedig: egy törvény elől szökő, gazdag nemesúrfi útravalója lenne.

Arany tehát arra törekszik, hogy minél kevésbé éreztesse velünk hősének nemesi mivoltát, — illetve, csak ott domborítsa ezt ki, ahol egy nagy és bátor tett végrehajtásához van rá szükség. Egyrészt késlelteti tehát, hogy Toldi a száz aranyhoz hozzájuthasson, — másrészt pedig egy véletlen útján sietteti is a pénz megszerzését, amikor Miklós sorsa fordulóponthoz érkezett. Mind a késleltetés, mind a siettetés ugyanegy célt szolgál, a fordulópont szerves előkészítését, a cselekménybe illesztését. De az, hogy Miklós nagy gondját Arany mégis csak egy véletlennel tudja megoldani, eléggé tanúsítja, mennyire nehéz feladat volt e paraszti alak lovagi formák közé kényszerítése.

Hogy Arany előtt mennyire tudatos volt e fordulópont fontossága, azt Szilágyinak írt levele is bizonyítja: »...a szerkezetben lényeges hibát fedeztem fel egyet. Toldi Miklós, midőn Laczi által hadi életre buzdíttatik, bátyjától osztályrészt, pénzt, lovakat stb. kell, hogy követeljen, legalább is azt, hogy őt *leventéileg* állítsa ki, s ezen köztük vizsgálódásnak támadni. Ezt megjavítandom.« És Arany utólag illeszti a költeménybe azt a szakot, melyben Miklóst »pénzt, paripát, fegyvert« követel. A két testvér összeütközését tehát csak az egész mű megalkotása után kapcsolja a fordulópontban jelentkező problémához. De ezzel a mű drámaiságának központi elemévé teszi a »levente« kérdést.

Arany ebben csak a történelmi tárgy logikájának, követelményének engedelmesskedik, — ahogyan Petőfi is a János Vitézben a népmesei tárgynak. Hiszen János Vitéz is a jobbágyokká leigázott óriások segítségével veri szét — a Sötétség Országát, vagyis a kizsákmányolását, melynek az Iluskát kizsákmányoló, majd elpusztító mostoha is tagja.

Miklós lovagi szerepeltetése nem válik az ő eredendően népi, paraszti voltának cáfolatává. Petőfi nem érezte annak. De még Gyulai sem, aki elismeri, hogy a »viszonyok jármát« lerázó, feltörő »pórsuhanc« bizonyára »összehangzotta« — »azon kor vágyát és élményeit, amelyben az első rész megjelent.«

De Miklós egyéniségének, paraszti helyzetének és pályájának pedig hűbéri jellegéből következik a Toldi Estéjének *másik* konfliktusa is. A harmadik részben Toldi egyrészt parasztként jelenik meg a színen, hogy az ország becületét megmentse, — és paraszti voltában kerül is újabb összeütközésbe az udvarral. A lovagi világba »felemelkedett« Toldi azonban halálos ágyán a lovagkort is megtestesíti, mely immár letűnik a Nagy Lajos képviselte reneszansz mögött. Toldi és az udvar összeütközésében a letűnő lovagkor és az ébredő reneszansz konfliktusa is elénktáru. Az apród-epizód a paraszti Toldi konfliktusát mutatja inkább, — a halálosági jelenet pedig inkább a lovag Toldiét. És Arany egyetért hőisével, amikor ez nem törik be az udvari szokások közé, — de nem ért vele egyet, amikor ő az *új világot* is, a reneszansz világot, melynek magyar tűzhelye a királyi udvar, elutasítja magától. A Toldi Estéje végtanulságát Lajos szavai fejezik ki, Toldi halálos ágyánál:

Változik a világ, *gyengül*, ami erős,
És *erős* lesz, ami gyenge volt azelőtt.

E szavak értelme a 48 közből álló Magyarországra vonatkozik. És a forradalmi Európára is. Mert ezeket a sorokat Arany az itáliai és párizsi forradalmak idején írhatta. A gyengülő régi és az erősödő új folyamatait átélhette Arany mind hazája, mind Európa életében.

A Toldi Estéjét Arany 1848 március 20-án fejezte be, de műve csak 1854-ben jelent meg. Az 1848-as »első dolgozatban« a költő még sokat változtatott, — egyebek közt kihagyta az apród-jelenetnek azt a részét, ahol Toldi az újabb műveltség, s a külföld majmolása ellen kifakad. Ugyanakkor azonban változatlanul meghagyta azt a részt, ahol Lajos az új világot védi. Erre a változtatásra részben az osztrák cenzúráról való félelem adhatott okot, — de ha *csupán* ez lett volna oka, miért nem állította vissza a kihagyott részt később? (Igaz, ezt egyebütt sem tette meg. Ld. Családi kör). Ha arra gondolunk, hogy 1849 után a konzervatív-reakciós körök — úgyszólván a kiegyezésig — »külföldinek«, »utánzottnak« rágalmazták a 48-as alkotmányt, s vele szemben az »ősit«, a »hazait« — vagyis : a rendit vették védelmükbe, — akkor arra is gondoljunk, hogy Arany e részt talán azért hagyta ki véglegesen, mivel a 48-as alkotmány ellenségeinek érveivel hangzanak össze, a költő akarata ellenére, az ősz Toldi szavai.

Kétségtelen azonban, hogy a király szavai, melyekben a régi és az új küzdelmét fejezi ki, — ezek a 48-as átalakulás, valósággal a forradalom hangulatát lehelő szavak nincsenek összhangban a költemény addigi menetével. A cselekményből éppen nem következik a konfliktusnak olyan megfogalmazása, aminőt Arany a király szájába ad. Mi következik ebből? Hogyan magyarázhatjuk ennek a négy sornak a költeménybe kerülését? Feltehetjük, hogy Arany ezt a strófát a 48-as márciusi események után, de mindenképp a februári forradalom *után* írhatta. Olyan félreérthetetlenül utal a régi világ letűnésére, és az új születésére, hogy e sorok csak a forradalom hatására születhettek meg. Arany szívét megérintették a forradalmi események, s ezek hatása mutatkozik meg a király szavaiban is. Kétségtelen, hogy a letűnő régi és a születő új konfliktusában Arany elmélyíti a költemény eszméiségét. Igaz, hogy ennek a konfliktusnak nincsenek elégséges előzményei az addigi cselekményben. Ennek ellenére, Toldi

lovagias jellege lehetővé teszi Arany számra, hogy hőst a letűnő régi világ, a lovagi világ képviselőjeként is mutassa meg. A konfliktus ilyen továbbfejlesztése megbontja a költemény eredeti eszmeiségét. Kettős konfliktussal állunk itt szemben: egyrészt a népi vonásokkal megrajzolt Toldit látjuk magunk előtt, aki egykori pórsuhanc jellegével egyezően kerül összeütközésbe a királyi udvarral, — s ebben a konfliktusban az ősz Toldinak van igaza. Másrészt azonban a lovagi Toldit látjuk magunk előtt, aki a reneszansz új eszmeiségével, — a későbbi polgári forradalmak csíráit már magában rejtő eszmeiségével — kerül konfliktusba, és itt már nem Toldinak, hanem a reneszansz szellemét képviselő királynak van igaza. Az, hogy a költemény későbbi átdolgozása során nem hagyta ki ezt a részletet, — hanem mint láthattuk, kihagyta azt a passzust, melyben Toldi, a cselekmény korábbi részeivel összhangban, Lajos udvarának idegenmájmólását ostromozza, — mindez azt bizonyítja, hogy Arany ragaszkodott a forradalom sugallta gondolathoz, akár a mű eszmei egységének megbontása árán is. A Toldi Estéjének egyik konfliktusában, a régi és az új összezapásban tehát megtaláljuk a 48-as események tükrözését. E tükrözés fontos eleme a Toldi Estéje eszmeiségének.

A fentiekkel egy olyan felfogást próbáltam kifejezni, mely a Toldi-ábrázolás osztály-elemeinek másféle értelmezését, magyarázatát adja, mint Barta János. Azt hiszem, a Toldiban megvalósított ábrázolás, Toldi Miklós »osztályhelyzete« még számos vitát fog életre hívni. És e viták során újból és újból vissza kell majd nyúlnunk Lukács György Toldi-tanulmányához, mely az Arany művével kapcsolatos kérdéseket oly tisztán és pártosan fogalmazza meg.

Barta János Arany-tanulmányának egyik legeredetibb része az az értékelés, melyet a Buda Haláláról nyújt, s melyben Aranyt arra a törekvésére is figyelmeztet, mellyel az epikát »modernizálni« akarta. Igen figyelemreméltóak Bartának azok az elemzései, melyekkel a Buda Halálában megmutatkozó életörömet, az alakok regényszerű ábrázolását, Arany politikai aktivizálódásának jeleit stb. boncolja.

Bóka László és Barta János tanulmányainak köszönhetjük, hogy a mi korszakunk, — a »Petőfitől Adyig-korszak« — területén épp az Arany-kutatásban történt a legjelentősebb előrelépés.

Jókai Mór

A Jókai-kérdés az 1949-ben lezajlott Jókai-vita után mintha zsákutcába jutott volna, — de épp most, Nagy Miklós és Szabényi Géza kutatásai biztosítékot nyújtanak arra, hogy a Jókai-probléma új oldalról nyer megvilágítást, új vonatkozásokban gazdagon kerül közvéleményünk elé. Különösen fontos eredményeket várhatunk Szabényi Géza publicisztikai kutatásaitól, melyek majd a Jókai-életmű és a kor politikai-társadalmi valósága új összefüggéseire hívják fel a figyelmet. Szabényi kutatásainak iránya — vagyis: Jókai újságírói, publicisztikai működésének feltárása — azért is helyes, mivel Jókai számára különösen az 1864—68-as korszak, elsősorban a publicisztikai és sokkal kevésbé a regény korszaka volt, — de már korábban, és később is, az újságírás művészeté mintegy kiegészítő nála a regényírás művészetét. Jókai nem egy regényének eszmeiségét, politikai célzatát — hirlapi írásai fejtik meg számunkra. Így pl. a Kőszívű ember fiainak célzatát is, mellyel Jókai az önálló, nemzeti hadsereg mellett érvel, a kiegyezés után, — vagy a Rab Rábyét, mely mögött Jókai

politikai vívódásai, meghasonlásai lappanganak stb. Jókai publicisztikai munkásságának feltárása majd világos képet nyújt a kiegyezéshez való viszonyáról, az iparosítás kérdésében, a kapitalizmus jelenségeivel szemben elfoglalt állásáról stb.

Egy összefoglaló Jókai-monográfia megírását pedig máris türelmetlenül várhatjuk Nagy Miklóstól, aki az 1949-es vita óta már bizonyosságát adta annak, hogy a Jókai-kérdésben eredeti és lényeges mondanivalói vannak.

Hisz a felszabadulás utáni Jókai-értékelések közül a legigényesebbet is Nagy Miklósnak köszönhetjük. (Fekete Gyémántok, Előszó, Magyar Klasszikusok, 1952). Ebben a tanulmányban Nagy Miklós többek közt már utal arra is, hogy ez a regény Jókai legjobb írói tulajdonságát juttatja érvényre, — azt, hogy mindig lépést tud tartani a nemzeti élet eseményeivel, és ki tudja választani azt a témát, mely olvasóközönségét ez események közül leginkább érdekli. Nagy Miklós rámutat, hogy Jókai a nemzeti iparosodás és a belőle fakadó demokratikus fejlődés oldalán foglal állást, szemben az egyház, a nagybirtok, és az osztrák kormány támogatását élvező, gyarmatosító, spekuláns, külföldi banktökevel. Nagy Miklós szerint Jókai azonban ugyanakkor nem tud megbirkózni a magyar társadalom belső ellentétével, amely a haladó, polgári gondolkodású munkaadó és a munkása közt jön létre. Utal a tanulmány arra is, hogy Jókai a megoldást az utópisták európai mértékben már időszerűtlen, és hazai viszonylatban is erősen ellentmondásos elméletének valóraváltásában véli felfedezni. Nagy Miklós kétségtelenül sok eredeti szempontot tartalmazó elemzését sajnós, bizonyos elvontság is jellemzi, mely az előszó stílusában, előadásmódjának hermetikus jellegében mutatkozik meg elsősorban.

A Fekete Gyémántokkal kapcsolatban számos megoldatlan kérdés adódik. Így elsősorban az utópista szocialista eszmék sokat emlegetett, de filológiailag mindmáig fel nem dolgozott szélesebbkörű hatásának kérdése. Ezzel kapcsolatban fontos lenne megvizsgálni, milyen állást foglalt el Jókai a saint-simonistáknak azzal a csoportjával szemben, mely III. Napoleon idején az állam-apparátusban foglal már helyet és a császári ipar-politikát, valamint a Crédit Mobillier-t támogatja. Fontos lenne felderíteni, miféle közgazdasági nézetek szólnak meg Berend Iván ajkán, amikor a Kaulmann Félix képviselte monopólium-gondolattal szembeszegül. Fel kellene még deríteni azt is, miféle utakon jutott el Jókai a technikai kultúrába vetett ama bizalomhoz és reménységhez, mely oly ékesszólón hatja át a Fekete Gyémántokat és a Jövő Század Regényét. Általában, a Fekete Gyémántok problematikáját az Aranyember és a Jövő Század Regénye propagálta eszmék világánál kellene megvizsgálni.

A Jókai művét tárgyaló tanulmányok sorában ki kell emelnünk Bóka László bevezetését a Kőszívű ember fiaihoz, mint az irodalomtörténeti népszerűsítő munka egyik legjobb példáját. A tanulmány kifejti, hogy a regény kialakulásában Jókai emlékei, élettapasztalatai dominálnak, és a társadalombírálat csupán a szabadságharc hősi küzdelmeinek bemutatásában nyilatkozik meg, alapot nyújtva arra, hogy a restaurált nemesi uralmat összehasonlítsa az olvasó egy különb hagyománnyal: a szabadságharc hagyományával. Bóka László tanulmánya Jókai e remekművét az őt megillető helyre állítja, és egyben figyelmeztet bennünket arra is, hogy Jókai egész életművében bőséggel találhatunk olyan mozzanatokot, melyek buzdítóan, serkentően használhatók fel népünk és különösen ifjúságunk hazafias nevelésében.

Jókai értékelése terén új mozzanatot jelent Király István elemzése is, mellyel Mikszáth-monográfiájában (1952) találkozunk. Ez az elemzés azonban

bizonyos mértékben túlzott szigort alkalmaz Jókaival szemben, és művének bizonyos lényeges vonásait háttérben hagyja. Király igen helyesen mutat rá arra, hogy Jókai romantikája utolsó nagy fellobbanása volt annak a jellegzetes magyar romantikának, melynek Vörösmarty Zalán futása jelezte a kezdetét. Király fontos megállapítása az, hogy ez a romantika mélyen összeszövődik a nemzeti függetlenségért vívott harcokkal. Ugyanakkor azonban Király szerint Jókai romantikájához hozzátartozik egy áltató, káros hazugság is. Szerinte Jókai meséinek színes ködében minden probléma elsimul, és műveiben ugyanaz a hazug illúzió tükröződik, mint eszményi alakjaiban: a nemesség történeti vezetőszerepébe vetett reakciós téveszme. Király szerint a Jókait követő Mikszáth járható útra lép ugyan, de egyben zsákutcába is kerül, mert Mikszáth számára Jókai követése szükségszerűen a valóság meghamisításához vezet. Ugyanakkor azonban, amikor Király hangsúlyozza Jókai ösztönző hatását Mikszáthra, nem ismeri el, hogy az a romantika, melyet Mikszáth mindvégig megőrzött, még a legutolsó írásában is, egytől fakad a Jókaiéval, mert ez utóbbinak romantikáját is egy nagy és hősi, szép és igaz világ utáni vágyakozás, áhítózás szülte. Király általában túlságosan is elszigetelni igyekszik Mikszáthot a Jókai-féle sugalattól, és nem annyira Jókai utódját, mint inkább Móricz elődjét kívánja látni benne. Kétségtelen, hogy Mikszáth elszakad a Jókai-örökségtől, amikor sikerül kialakítania a maga kritikai, leleplező művészetét, melynek koronáját a Különös Házasság és a Noszty fiú esete Tóth Marival jelenti, — de még ezeknek a műveknek romantikus szálai is Jókai anyagából szövődnek, — nemes anyagból.

Kétségtelen, hogy Mikszáthot ugyancsak Jókaihoz kapcsolja anekdotai művésze is. Az anekdota lehetővé teszi a leleplezést, de humorában, kedveségében benne rejlik valami megbocsátó hangsúly is. Király szerint Mikszáth anekdotái sokkal inkább bíráló jellegűek, mint a Jókai anekdotái. Pedig Király véleményével szemben valószínű, hogy Jókai anekdotaiságának alapos vizsgálata bebizonyítaná, hogy Kárpáthy János, Tallérossy Zebulon, és még számos anekdotai figura Jókai művében ugyancsak bíráló értelemmel bír.

Továbbá nem szabad megfeledkeznünk arról az ösztönző hatásról sem, melyet Jókai épp utolsó korszakának bíráló jellegű alkotásaiban sugároz ki Mikszáth felé. Különösen szembeszökő Jókainak a kritikai realizmus irányában is elindító hatása, a Rab Ráby és a Különös Házasság összevetésénél. A két regény között nyilvánvaló párhuzamosság áll fenn. A Rab Rábyban éppúgy, mint a Különös házasságban, az igazságáért és becsületéért, illetve boldogságáért küzdő ember kétségbeesett viaskodását látjuk, egy elnyomó, embertelen, elaggott, de annál ridegebb, könyörtelenebb társadalmi renddel szemben, melynek sziklafalairól a hős minduntalan visszahull. Az az erő, mellyel Jókai a hűbéri rend elleni magányos, tragikus küzdelmet bemutatja, ösztönzően hathatott Mikszáthnál ugyanennek a küzdelemnek megmutatására, a Különös Házasságban is. Jókai tehát nem csupán romantikus sugallatokkal szolgált Mikszáthnak, hanem utolsó életszakának realista törekvéseivel is megerősítette Mikszáth kritikai realizmusának kibontakozását.

*

Jókai művészetének értékelése, boncolása számos elvi kérdéshez kell, hogy vezessen bennünket. Különös gonddal kell megvizsgálunk azt a tételt, melyet Király állított fel, Jókai »hazug illúzióival« kapcsolatban. Jókainak a szabadságharc utáni korszakában bőségesen akadnak illúziók, — csak hogy ezek a

nemzeti érzésnek, a nemzeti ellenállásnak ébrentartását célozzák. Jókait követi ebben Vas Gereben is, — de ő sokkal inkább törekszik bizonyos osztály-hiúságok legyezgetésére. Jókait a Magyar Nábob és a Kárpáthy Zoltán főúri hőseivel a magyar arisztokrácia nemzeti hivatása érdekében kíván mozgósítani. Jókait célja az, hogy az arisztokrácia vállaljon szerepet a nemzeti ellenállásban, s Szent-irmay Rudolf példája nyomán vagyónát, hatalmát fordítsa a nemzet hasznára. Eötvös arisztokrácia-ábrázolásából pl., melyet a Nővérekben nyújt, valamint a Keményéből is, — ez a mégoly illúziós, de mégis patrióta szándék teljességgel hiányzik.

A Jókait propagálta illúziók jellemzésére idézhetjük az Új Földesurat is. Ezt a regényt sokan úgy tekintették, mint a kiegyezés valamely »propagandaművét«. Kétségtelen, hogy Ankerschmidt alakjában Jókait azt az osztrák katonát rajzolja meg, aki hozzáhasonul a magyar viszonyokhoz, és majdhogynem »jó magyar ember« válik belőle. Ő maga a regényhez, 1895-ben írott utóhangjában azt vallja, hogy a magyar földbirtokossá lett osztrák hóhér, Haynau adta neki Ankerschmidt alakjának ötletét. Ezt a jóval a regény megjelenése után kelt előszót bizonyos fenntartásokkal kell fogadnunk, mivel Ankerschmidt egyéniségében semmi sincs Haynauéból. Mi lehetett Jókait célja Ankerschmidt »magyarrá válásának« megrajzolásával? A regény célzatát csak a konkrét magyar viszonyokból érthetjük meg. A Schmerling-korszak idején a nemzeti ellenállás új feladatai kerültek előtérbe. A hosszú ideig tartó önkényuralom sokakban talán már csüggedést, reménytelenséget keltett. Jókait a reményt, a bizakodást próbálta a nemzetben ébrentartani, méghozzá, jellegzetesen *illúziós* eszközökkel. Az Új Földesúr nem a kiegyezést készíti elő, hiszen a regény megírása idején a kiegyezésre gondolni politikai lehetetlenség volt. A regény alapeszméje, vagyis a »magyar föld átalakító erejének« annyit hangoztatott tétele azt a célt szolgálja, hogy a közvéleményben remény és bizakodás ébredjen az ellenállás végső kimenetelét illetően. A regény azt igyekszik bizonyítani, hogy ellenségeink közül az aljasak, a Bach-huszárok stb. kudarcot szenvednek, — a »becsületes« ellenség pedig a mi pártunkra áll át (ld. Ankerschmidt), a magyar nép erkölcsi ereje, és a »magyar föld átalakító ereje« következtében.

*

Jókait életművének, épp az illúziók kapcsán, egyik legfontosabb elvi kérdése: romantika és realizmus viszonya. Kétségtelen, hogy az 50-es években, az Eötvös 48 előtti, kritikai realista művészetének éles replikájaként, regényirodalmunkban Jókait feltámasztja a romantikát, s új érvényt szerez neki. Természetesen, nem a Karthausi romantikája ez, s nem is az a világfájdalmas életszemlélet, melyet Eötvös és Szalay a politikai-jogi, közéleti tevékenység küszöbén vetkeznek le magukról. Jókait romantikájának kérdését azért érdemes szemügyre vennünk, mivel az Eötvös kritikai realizmusa háttérbeszorulásának, időszerűtlenné válásának okait érthetjük meg belőle.

Jókait 48 előtti romantikája is egészen másféle jellegű volt, mint az Eötvösé, a Vörösmartyé, vagy a Kölcseyé. De ezt a különbséget az előző nemzedékek ábrázolásmódjával, tematikájával és stílusával szemben Jókait nemzedéke szándékosan kereste is. Jókait első írásainak romantikája nem utolsó sorban egy új költői-írói iskola merészen újatmondási törekvéséből született meg. De ugyanez a törekvés hozta létre Jókait első korszakának realista, népi jellegű novelláit is (Sonkoly Gergely, A serföző stb.). Ezek az írások Petőfi genre-

képeivel rokonok, melyek egy-egy típust, a mindennapi élet egy-egy drámai jelenetét elevenítik meg. És rokon ezeknek a novelláknak realizmusával az Arany genrekép-realizmusa is (Szegény jobbágy, Szőke Panni, Laczikonyha stb.). Kétségtelen, hogy Jókai mind a túlzó, szertelen, franciás mintájú romantikával, mind pedig népies jellegű, realista elbeszéléseivel tervszerűen újat akart hozni a magyar prózairodalomban. Ez a körülmény érteti meg Petőfivel való barátságát, irodalmi fegyvertárs voltát is. Petőfi és Jókai azért válhattak irodalmi fegyvertársakká, mivel mondanivalójuk újszerűsége mellett egymásban a művészi eszközök újszerűségét is felismerték és méltányolták. Petőfinél is felbukkannak azok a szélsőségesen romantikus vonások, melyek a fiatal Jókait jellemzik. És a fiatal Jókainál is megtaláljuk a népies, realista művészetre való törekvést, — mely majd öregkori művében, a Sárga rózsában hoz létre remekművet.

Az 50-es években azonban Jókai szakít a 48 előtt követett, szélsőségesen romantikus irányzattal, mely a Nepean szigetet, az Egyiptusi rózsát, illetve a Hétköznapiok egyes részeit termette. A szabadságharc és a bujdosás során szerzett erőteljes valóság-élmények, az újságírói tevékenység során kialakuló új elbeszélő művészet stb.; mind a romantika mégsem tűnik el Jókai művéből, — sőt, új értelmet nyer az 50-es évektől kezdve. A romantika fennmaradását Jókainál a korviszonyok indokolják. A Bach-korszak viszonyai arra kényszerítik az író, hogy a valóság pontos, hiteles, megfigyeléseken alapuló ábrázolása helyett kiutat keressen a képzelet vidékei felé. Amikor Jókai valóság-ábrázolásra törekszik, ezt már nem teheti az Eötvös módján. Éppen ezért, realizmusa többnyire anekdotákban ölt testet. A forradalom bukása utáni élet nyomasztó viszonyai tartják vissza Jókainál a realizmust anekdotai fokon, — és ugyanezek a körülmények tartják fenn művében a romantikát is.

Az önkényuralom Jókai-regényei a nagynak mutatott múlt, és a nagynak megálmodott jövő képei mellett, — a jelent igen gyakran illúziókkal töltik ki. Ezek az illúziók a múlt és a jövő nagyságából visszfénylenek át a jelenbe. Jókainak ez az illúziós jelen-látása, jelen-ábrázolása valójában nem is háttáfordítás a jelen valóságának, hanem sokkal inkább annak a bizakodásnak kifejezése és propagálása, hogy a jövő nagy ígéretei mellett eltörpülnek a jelen fájdalmai, csapásai, nehézségei. Jókai az 50-es, 60-as, —sőt, a 70-es évek viszonyai közepette változatos politikai illúziókat fejez ki regényeiben (ilyen volt pl. az arisztokrácia nemzeti szerepébe vetett illúzió is). Ezeknek az illúzióknak, éppen az önkényuralom idején, serkentő, öntudatébresztő szerepük is van. Jókai e korszakának regényei ugyanazt a szerepet töltik be az önkényuralom közönségénél, mint Arany, Tompa stb. versei.

Jókai romantikájának fennmaradását tehát a regényeiben propagált illúziók teszik szükségessé. Természetesen, ez a romantika párosul is nála az anekdotai jellegű realizmussal. De Jókai regényeinek romantikája, illúziós jellege éppen nem menekülés vagy kitérés, a jelen elől, hanem ellenkezőleg, az 1849 utáni nemzetnek szánt segítség. Ezek a regények vagy a nemzeti ellenállást ösztönzik, (Politikai Divatok) vagy a 48-as vívmányokért vívandó harcra lelkesítenek (A köszívű ember fiai), vagy a nemzeti kapitalizmust propagálják (Fekete Gyémántok, Aranyember, A jövő század regénye).

Jókai művészetének érvényre jutása nem utolsó sorban elbeszélő művészetén és stílusán múlik. Ebben a stílusban már benn rejlenek a Petőfi népiességének, demokratikus stílművészetének eredményei, hagyományai. Ezért

is van az, hogy a magyar próza-stílus magasabb szintjei felé, a Mikszáth és a Móricz szintje felé, nem annyira az Eötvös, mint inkább a Jókai stílusa mutat. Amíg Eötvös és Kemény stílusa a diétai szószék, illetve az akadémiai előadó-emelvény stílusa volt, — addig a Jókaié: a fehér asztal derűs, anekdotázó, elbeszélő stílusa. Ugyanakkor azonban Jókai többet örözött meg Vajda Péter romantikus stílusának lírai elemeiből, — mint pl. Eötvös, aki a líraiságot és a zeneiséget A karthausi után nagyrészt kirekesztette prózájából.

Jókainál egyébként felbukkannak ismét azok a problémák, melyek a 48 előtti gondolkodókat is foglalkoztatták; így például a kapitalizmus kérdései, a munkáskérdés, valamint egy emberséges, eszinyeni társadalom kérdése. Jókai ezekre a kérdésekre is hol illúziós, hol utópikus, — de mindig romantikus módon felel (Fekete Gyémántok, Aranyember). Mert a Berend Iván, vagy a Timár Mihály alakját övező romantikának is propagatív értelme van: Jókai a nemzeti kapitalizmus érdekében egy hazáivá »nemesített«, »megjavított« »utópikus« kapitalizmus és technikai kultúra érdekében érvel hőseivel.

Madách Imre

Korszakunk írói közül talán egyiknek művével szemben sem nyilvánult meg olyan sürgetően és határozottan a marxista-leninista értékelés igénye, mint épp a Madáchéval szemben. De Keményén kívül, talán egyiké sem állítja oly nehéz, oly bonyolult feladatok elé az irodalomtörténészt, mint az övé. Épp ezért különösen ki kell emelnünk Waldapfel József Madách-előadásának jelentőségét (Magyar Tudományos Akadémia Osztályközlemények. II. kötet, 1951.). Ez az előadás helyes irányban indította el a kutatást Madách életművének marxista-leninista értékelése felé. A korábbi kutatóktól eltérően, Waldapfel József nem az egész Madách életműből kiragadott Ember Tragédiájával foglalkozott, hanem ezt a művet Madách életével, egyéb alkotásaival, s főleg politikai tevékenységével való összefüggésében vizsgálta meg. Fontos az a tétele, mely szerint Madách költőnek jelentősebb, mint filozófusnak, ami szembefordulást jelent a burzsoá irodalomtörténet korábban hangoztatott nézetével, és ennek a nézetnek mai képviselőivel, akik Madách művéből valamilyen pesszimista, már-már az egzisztencializmus határait súroló történet-szemléletet szeretnének kivonni.

Waldapfel József előadása hangsúlyozta elsősorban azt a korábban egészen elhanyagolt, és a felszabadulás után sem kellően méltatott körülményt, hogy Madách egyetértett a forradalommal, és főként költeményeiben a szabadságharc bukása után is, hitet tett a forradalom ügye mellett. Az előadás hangsúlyozta ki elsősorban annak döntő fontosságát, hogy Madách az összbirodalmi gondolattal élesen szembenállt. Az előadás egy másik érdekes mozzanata a prágai szín és környezete kiemelése a Tragédia egészéből, valamint az a megállapítás, hogy az abszolútizmusnak a prágai Habsburg-környezetben való bemutatása célzás a forradalom után Magyarországon uralkodó osztrák abszolútizmus ellen is. Vitatható az előadásnak az a tétele, hogy Lucifernek kizárólagosan romboló szerepe volna a Tragédiában. Kimutatható és Hermann István későbbi tanulmánya fogalmazza ezt meg a legvilágosabban, hogy Lucifer igen gyakran az Ádámban »már megfogalmazódott érzések kimondója«.

A Tragédiával legújában Hermann István tanulmánya foglalkozott (Irodalomtörténet, 1952. 3—4. sz.). Hermann kiindulópontja helyese. Ő is az 1849 utáni történelmi-politikai helyzet tükrözését keresi a Tragédiában.

Ugyanakkor azonban Hermann nem vizsgálja meg eléggé Madách 1848 előtti liberalizmusának tartalmát. Ő sem filozófiai alkotásként tekinti fontosnak a Tragédiát, hanem, mint a magyar nemesi, liberális értelmiség kérdésselvetését, — kérdésselvetést, mely az 1849 utáni történelmi-politikai valóság talajáról fakad: mit tegyünk a forradalom bukása után, küzdjünk-e tovább a célokért, melyek a forradalom előtt hevítettek bennünket? Előbbre viszi-e az emberiséget a forradalom? stb. Hermann István helyesen mutat rá, hogy a »mit tegyünk?« kérdését csak a »mit tettünk?« kérdésének megvizsgálása után lehet eldönteni. Szerinte ezeket a kérdéseket a bukott forradalom után nem a líra, hanem a kritika és a filozófia területén kell felvetni. (Természetesen ez a megállapítás nem egyezik a lírai fellendülés olyan példáival, milyenekkel Arany János műve szolgál a forradalom után). Hermannnak igaza van abban, hogy Madách válaszai a felvetett nagy kérdésekre »sekélyesek«, hiszen liberális létére nem oldhatta meg a »mit tegyünk?« problémáját. (De felvethetjük a kérdést: vajjon a »mit tegyünk?«-et csak a Tragédiájában fogalmazza-e meg Madách?) Hermann behatóan elemzi a Madách nép-ábrázolásában megmutatkozó arisztokratikus pesszimizmust. (Persze, Madáchnak ezt a vonását akkor lehetne helyesen értékelni, ha összevetnők az ő tömegábrázolását liberális elvbarátainak, a centralistáknak a tömegekről vallott, 48 előtti, és utáni felfogásával; mindenesetre, a tömegek pesszimista szerepeltetése az Ember Tragédiájában közelébb áll Eötvös regényéhez, a Magyarország 1514-ben-hez, mint Petőfi Apostolához). A cél és megvalósulás közti antagonizmus átélése, melyre Hermann utal, ugyancsak a polgári liberálisokra jellemző, de a legjobbakra közülük (ld. ugyancsak Eötvöst).

Hermann István tanulmánya a Madách-kutatást elsősorban azon a vonalon vitte tovább, hogy a Tragédia kapcsolatait költőjének polgári liberális világnézetével, valamint a forradalom bukása utáni történelmi-politikai helyzettel elmélyítette, ugyanakkor azonban Hermann végtanulságai túlságosan szigorúak, hiszen Madách nem talál, nem is találhat feleletet a »mit tegyünk?« kérdésre. Az ő nemzedéke számára a keresés, a vizsgálódás jelent már csupán feladatot. Madách nem törhet ki a polgári liberalizmus korlátai közül, innét kitörnie Eötvösnek sem sikerült, — és Hermann tanulmánya nem hangsúlyozza eléggé, hogy Madách előrébb van egykori centralista, liberális elvbarátainál, pl. az összmonarchia kérdésében. Hermann István egyébként igen alapos, és sok eredeti gondolatot, megállapítást tartalmazó tanulmányával szemben, Madách értékelése kapcsán lehet további polémiát elképzelni.

*

A Madách-kutatás terén még számos, bonyolult feladat áll előttünk. Waldapfel József helyes eljárására már rámutattunk, mellyel a Tragédiát az egész Madách-i életmű fejlődéséből magyarázta. Hermann István tanulmányának egyik hiánya ennek az eljárásnak mellőzése is volt. De a Tragédia jelentését csak akkor foghatjuk fel helyesen, ha még szorosabb kapcsolatot teremtünk vizsgálódásainkban a Tragédia, valamint a Civilizátor, — és még inkább a Mózes között, melynek jelentőségére irodalomtörténetírásunk nem figyel föl eléggé. Természetesen, gyökeresen téves lenne ebből a törekvésünkből arra következtetni, hogy a Mózes lelkes, előremutató végkicsengésével valamiképp a Tragédia problematikusan oldalait próbálnók »mentetgetni.« De a Tragédia is, a Mózes is, Madách pályáján ugyanannak a problémának — a »mit tegyünk?« kérdésének — más-más távlatban történő felvetései. Madách egész életművének

értékelésénél tehát össze kell kapcsolnunk őket, — még ha a Mózes végtanul sága nem is teszi »probléma-mentessé« a Tragédiát, — és viszont.

Madách a »mit tegyünk?« kérdését a Tragédiában az egész emberiség fejlődésének jövőjének távlatában mondja ki, — és nem tud kielégítő módon felelni rá. Ugyanazt a kérdést a Mózesben a nemzet sorsának, jövőjének távlatában mondja ki, — és itt, igenis, világos, tiszta feleletet ad: a nemzeti függetlenség feleletét. A Mózes erőteljes, szenvedélyes tagadása mindazoknak a törekvéseknek, melyek bármiféle egyezkedést vállaltak volna a nemzeti függetlenség kérdésében.

Fontos feladatunk lenne — és ezen a téren Horváth Károly tett már lépést — a Mózes jelentőségének feltárása, mélyreható, művészien ábrázolt konfliktusainak elemzése, a tömeggel egybekapcsolódó hős problémájának megvilágítása, — különösen Madách korai, szélső individualista drámáinak »titáni« hőseivel vetvén össze a másféle módon hős Mózes és Józsué alakját.

Másik feladatunk feltárni a Civilizátor eszmeiségének összefüggéseit a nemzetiségi kérdés egykorú tárgyalásaival. A nemzetiségi kérdés a liberálisok gondolkodásában elválaszthatatlanul összefügg a forradalom problematikájával; hiszen a forradalom és a szabadságharc bukása szerintük nem utolsó sorban a nemzetiségi kérdés megoldatlansága miatt következett be.

A nemzetiségi kérdést vetette fel már Eötvös az Uralkodó Eszmék egyik fejezetében, és 1858-ban, tehát egy esztendővel a Civilizátor megjelenése előtt lát napvilágot Mocsáry Lajos Nemzetiség c. műve. Eddig még nem tárták fel a Civilizátor és Mocsáry műve közti kapcsolatot, márpedig nyilvánvaló, hogy Mocsáry fejtegetései és a Civilizátor nemzetiségi felfogása közt bizonyos eszmei rokonság van. Mocsáry az Eötvös Uralkodó Eszméinek bizonyos tételei ellen írta meg; polémikus válaszként, a Nemzetiséget. Mocsáry visszautasítja Eötvösnek azt az állítását, mintha a nemzetiség és a szabadság két ellenkező, egymást kizáró elv volna, valamint azt a tételt is, hogy »miután a szabadság a legfőbb jó, nem kell nemzetiség.« Mocsáry mutat rá Eötvös nemzetiségi felfogásának tévességére is, világosan látván a hiba gyökerét abban az összbirodalmi gondolatban, mely az Uralkodó Eszmék alapját képezi.

Feltűnő, hogy Madách Mocsáryval csaknem azonos módon látja ezt a kérdést a Civilizátorban; ő is az összbirodalmi gondolatban veti fel a nemzetiségi kérdést, és ez utóbbinak helyes, kedvező megoldásában látja az összbirodalmi törekvések megsemmisítésének legbiztosabb útját.

De Madách érdeklődését a nemzetiségi kérdés iránt még felkelthette Kemény Gábornak a nemzetek fejlődéséről szóló műve is (1856), mely ugyancsak az Uralkodó Eszmék felvetette gondolatokra kíván felelni. Madách a Civilizátorban félreérthetetlenül leszögezi az összbirodalmi kérdésben és a nemzetiségek kérdésében vallott felfogását, és ez a felfogás szöges ellentétben van mindazzal, amit az 50-es években sajtó, egykori elvbarátai, a centralisták (Eötvös) hirdetnek. Meg kell jegyezni, hogy később Eötvös 1865-ös nemzetiségi tanulmányában visszatér korábbi tételeire és egy messzemenően liberális, autonómiás nemzetiségi tervet dolgoz ki.

A Mária halálára című költemény mutatja legvilágosabban, mennyire felülemelkedett Madách mindenfajta nemzetiségi ressentiment-on. A Civilizátor eszmeiségének kialakulásában a fentiekén kívül természetesen a solferinói vereség hatásának is része van, mely nyilvánvalóan megmutatta az összbirodalmi gondolat gyengeségét és mindazokat a válságokat, melyek Ausztria fennállását fenyegették. Erre Horváth Károly tanulmánya már figyelmet fordított.

Meg kell említenünk, hogy Kemény G. Gábornak a nemzetiségi kérdés irodalmát felölelő kutatásai új eredményeket ígérnek Madáchnak a nemzetiségi problémával való kapcsolatairól terén is.

*

A Tragédia problematikáját nem lehet elválasztanunk az egykori centralisták válságától, mely bekövetkezik a forradalom bukása után, s mely Madách érzésében, gondolkodásában is mély nyomokat hagy. A Tragédiát tehát meg kell vizsgálnunk az Uralkodó Eszmék, Eötvös műve fényénél is, mely ennek a válságnak Madách műve mellett, a legvilágosabb, leggazdagabb jelentkezéseit tárja elénk.

Az alábbiakban kísérletet teszünk a Madáchban lezajló válságnak, és az egykori centralisták válságának párhuzamba állítására.

Az a válság, melyet Eötvös pályáján az Uralkodó Eszmék jelez, csaknem általános a centralista csoport tagjainál, — illetve, a liberális szemlélet letéteményeseinél, akik 1848 nagy átalakulását, sőt, forradalmát is előkészítették. Ebből azonban még nem következik, hogy ezek a liberálisok egyformán oldják meg válságukat, — hogy egyforma magatartást alakítanak ki nyomán. A liberálisok előtt kérdéssé váltak a szabadság és az egyenlőség eszméi — saját eszméik — és kérdéssé vált a forradalom, a haladás, a nép szerepe, stb. Ezekre a kérdésekre az Uralkodó Eszmék csupán a felelet *egyik* módját próbálja megfogalmazni. Ebben a művében Eötvös éppúgy a »mit tegyünk?« kérdését veti föl újból és újból, — mint Madách is, az Ember Tragédiájában. És az állásfoglalások sokféleségének szemléltetésére tanulságos lehet az Eötvös feleletkeresését összevetni a Madáchéval, — hisz mindkettő ugyanabból az igényből és szükségből, ugyanannak a válságnak átéléséből fakad.

Az Uralkodó Eszmék és az Ember Tragédiája bizonyos párhuzamaira a kutatás már régóta felhívta a figyelmet, és Madáchnak Eötvös iránti tiszteletére, rokonszenvére az életrajzok is rámutattak már. De az Ember Tragédiája és az Uralkodó Eszmék párhuzamát leginkább az alapeszmék közösségéből érthetjük meg.

Eötvös és Madách egyaránt a szabadság és az egyenlőség eszméjéből indul ki. Eötvös műve e két eszme mérlegelésére vállalkozik, az Ember Tragédiája pedig ugyancsak e két eszme drámai fejlődésének jegyében állítja elénk az emberiség történetének bizonyos fejezeteit. Mi több, az Eötvös felfogása szerint harmadiknak tekinthető »uralkodó eszme«, a *nemzetiségé*, és ez drámai sugallattal jelentkezik Madáchnál, a Civilisatorban.

Eötvös és Madách műve azonos világnézeti alapon épül fel, — csak-hogy ez alap megingásával szemben más-másféle módon viselkednek. Az Uralkodó Eszmék és az Ember Tragédiája — a liberalizmus válságának, s a 48-at átélt liberális nemzedék »mit tegyünk?« -jének kifejezői. De amíg Eötvös az Uralkodó Eszmékben csak kompromisszumos megoldáshoz jut el, s ezt a kompromisszumot a kiegyezésért vívott harcában juttatja politikai kifejezésre, — addig Madách a Mózesben a nemzeti függetlenség eszméjét emeli magasra, s emiatt oly közel jut a Kossuth álláspontjához, mint senki a centralisták közül, akár 48 előtt, akár 48 után.

Madách, aki Timon álnév alatt a Pesti Hirlap Törvényhatósági dolgok című rovatát oly szorgalmasan tájékoztatja Nógrád megye gyűléseiről, eseményeiről, — Madách, akinek 48 előtti elvei a centralisták tanításának következetes érvényesüléséről tanúskodnak, — Madách, aki a 48-as politikai életben és a

szabadságharcban még nem is vesz részt, — most, a liberalizmus nagy válsága idején nem, hogy visszavonulna, de még következetesebben vallja a felvilágosodás eszméit, s 1861-es politikai hitvallásában a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszava mellett tesz hitet. Madách költeményei épp 1849 után tesznek tanúságot a forradalom nagy igazsága mellett. (Népszava, A szabadságháború, Költő és szabadság, Sári dal, A halál költészete, stb.) Madách gondolkodásmódja épp 1849 után tér el gyökeresen a Keményétől, de az Eötvösétől is. Válságai és kételyei, melyek liberalizmusából fakadnak, s melyeket ép liberalizmus miatti nem tud végkép feloldani az Ember Tragédiájában, ugyan közel hozzák őt az Uralkodó Esmék Eötvöséhez, — de a Tragédia mégis egy olyan költő alkotása, aki a párizsi kép kételyei ellenére, a hitét szeretné visszaszerezni, a bizakodását, melyet a forradalmi eszmékbe vetett.

Madáchnak 1859-től, tehát az osztrák birodalom válságának megmutatkozásától, haláláig írott művei ugyanannak a probléma-komplexumnak jelentkezései, mint az Uralkodó Esmék és Eötvös különféle röpiratai, tanulmányai is. A Tragédiában felvetett, és elégtelenül megválaszolt kérdéseket kiegészítik a Mózes kérdései, a nemzeti függetlenség kérdései, melyekre tiszta, világos választ is ad Madách.

Egyébként kétségtelen, hogy Madách forradalom-szemléletére, — legalábbis a Tragédia párizsi képében — belejátszik az Uralkodó Esmék hatása is. Miként lehetséges, hogy Madách, aki feltehetően közvetlenül 1849 után írott verseiben a »nép szava« diadalát, és a forradalom »véres hajnalát« várja még, a Tragédiában bizonyos csalódottsággal szól a forradalomról? Madáchnak a forradalomról alkotott, és a Tragédiában megmutatkozó kiábrándult véleményét csak Bonaparte Lajos Napoleon államcsínyjének félreértésével lehet megmagyarázni. És ez a félreértés, mint láthattuk, az Uralkodó Esmék forradalom-szemléletét is alaposan befolyásolja. Madách szemmel láthatóan osztozik abban az Eötvös-i felfogásban, hogy a »népfelség« elve szükségszerűen torkollik a »cezarizmusba«. Madách a népfelséget és a cezarizmust ugyanannyira egynek látja, mint az Uralkodó Esmékben Eötvös. Ebből következik az is, hogy Madáchnak a »nép szava« diadalát, és a »véres hajnalát« váró költeményei csak a párizsi államcsíny előtt keletkezettek.

Az Eötvös művével közös eszmei alap magyarázhatja meg azt is, miféle szándék vezette Madáchot az egyes történelmi színek kiválasztásánál. A korábbi Madách-kutatásnak nyilván nem volt igaza, abban a feltevésben, hogy Madách az emberiség történelmének megmutatására törekedett. Madách nem az emberiség történelmét akarta megmutatni, hanem a maga korának nagy kérdéseire kívánt felelni, — a maga kora »uralkodó eszméinek« drámai színrevitelével. A Tragédia, mint mondtuk, a liberális ideológia két legfőbb, de leginkább problémátikusává vált eszméjének, — a szabadságnak és az egyenlőségnek drámai konfliktusábrázolását valósítja meg, történelmi szereplőkkel, történelmi korviszonyok között. Az alapkonfliktus, mely valamennyi színen végigvonul, — vagyis: a liberális eszmék és a megvalósulásuk közti ellentét: a Madách korára és a Madách felvilágosult-liberális világnézetére jellemző. Ugyanez a konfliktus áll az Uralkodó Esmék hátterében is.

De a Tragédia történelmi színei e konfliktust sokkal gazdagabban, világosabban állítják eléink. Az eszmék és létrejöttük, megvalósulásuk közti ellentét egyébként a Magyarország 1514-ben cselekményében is kimutatható.

A Magyarország 1514-ben alapját a szabadság-egyenlőség eszméinek konfliktusai képezik, melyek egyrészt a régi, a hűbéri világ erőivel támadnak,

— másrészt azonban a néppel is, mely még nem alkalmas ez eszmék megőrzésére. Eötvös konfliktust teremt az eszmék, — és megvalósulásuk módja, vagyis a forradalom között. Ennyiben, a Magyarország 1514-ben eszmeisége mintegy előkészítette az Uralkodó Eszmék problematikáját.

A Tragédia konfliktusai abból származnak, hogy a szabadság és egyenlőség eszméi tragikus, szükségszerű ellentétekbe kerülnek megvalósulásukkal. Az osztálytársadalom szükségkép eltorzítja mind a szabadság, mind az egyenlőség eszméjét. Madách művében az »uralkodó eszmék« mindig konfliktusos módon jönnek létre, és konfliktusos módon is semmisülnek meg. A Tragédia történelmi színei egyrészt a szabadság, másrészt az egyenlőség eszméi köré csoportosulnak. Egy-egy eszme Ádám tudatában, szívében mindig a korral való konfliktusból születik meg. A Tragédiában továbbá egy-egy eszme megvalósulása mindig konfliktusban van az eszmét eredetileg megteremtő, a maga tudatában, szívében kialakító Ádammal. Vagyis: az egyiptomi színben megszületett szabadságeszmét hordozó Ádám konfliktusba kerül a szabadságeszmét megvalósító és egyben el is torzító athéni társadalommal; az egyenlőség-eszmét képviselő Ádám a bizánci színben konfliktusba kerül az eszmét hirdető, de egyben el is torzító középkori osztálytársadalommal.

A Tragédiában tehát a szabadság, illetve az egyenlőség eszméjének megvalósulását, de a megvalósulásban egyszersmind eltorzulását tárja elénk Madách. A történelmi színek közül egy-egy szín az eszmékbe vetett hitet, — egy-egy szín pedig az eszmékből való kiábrándulást mutatja meg. Egy-egy szín a hit, a bizakodás, — egy-egy szín pedig a kétely, a kiábrándulás jegyében áll.

A történelmi színekben Madách egy-egy »uralkodó eszme« drámai fejlődését jeleníti meg. Ezek az eszmék azonban nem Egyiptom, Athén, Róma, vagy Bizánc, — hanem: a maga korának, a XIX. századnak »uralkodó eszméi«. Madách kiindulópontja ennyiben azonos az Eötvösével.

Az »uralkodó eszmék« szerepének figyelembevételével érthetjük meg a történelmi színek szerkezeti felépítését is. Ezeket a színeket az alábbi módon csoportosíthatjuk:

I. Szabadság-eszme

1. A szabadság-eszme megszületése: egyiptomi szín.
2. A szabadság-eszme megvalósulása és egyben eltorzulása: athéni szín.
3. Visszahatás a szabadság-eszméire; a kiábrándult Ádám hátat fordít korábbi hitének és a szélső individualista hedonizmusba veti magát: római szín.

II. Egyenlőség-eszme

1. Az egyenlőség-eszme megszületése: római szín.
2. Az egyenlőség-eszme megszületése és egyben eltorzulása: bizánci szín.
3. Az egyenlőség-eszméből kiábrándult Ádám ismét hátat fordít korábbi hitének és egy ugyancsak individualista, de immár nem hedonikus, — hanem aszkétikus kiút, a tudomány kiútja felé fordul: prágai szín.

A szabadság és egyenlőség »uralkodó eszméi« tehát az alábbi drámai folyamatokat hozzák létre a Tragédiában: 1. Az eszme megszületése (Egyiptom, illetve Róma), — 2. Az eszme megvalósulása és egyben eltorzulása (Athén, illetve Bizánc), — és 3. Visszahatás a korábbi színekben vallott eszmével szemben (Róma, illetve Prága).

Ebben a sorozatban külön hely illeti meg a párizsi és a második prágai szint. A párizsi színben a szabadság és egyenlőség eszméi *együttesen* jelentkeznek, — hisz a francia forradalom is együttesen tűzte őket zászlajára. A második prágai színben pedig Madách szakít a fentebb jellemzett drámai folyamattal, s nem a kiábrándulás, hanem a hit, a bizakodás hangsúlyait fejezi ki benne. Jelentősége van annak is, hogy újabb pesszimizmust Madách csak a jelent és a jövőt végiggondoló, spekulatívabb jellegű színekben juttat kifejezésre, vagyis, a londoni szintől kezdve.

Madách történelemszemlélete is szoros rokonságot mutat Eötvös állambölcséleti művével. Az, ahogyan Madách a szabadság és az egyenlőség »uralkodó eszméit« a történelmi korokból kiolvassa, az Eötvös művének történetfelfogására utal. Hisz Eötvös fejt ki azt a gondolatot, hogy a szabadság-eszmét az ókor teremtette meg, az egyenlőség-eszmét pedig a kereszténység.

Madách tehát osztozik abban a válságban, melynek Eötvösnél az Uralkodó Eszmék a gyümölcse. De ugyanakkor a válságból másfelé kivezető utat talál meg, mint Eötvös. A Mózes jelölte út ez, vagyis a nemzeti függetlenség útja, melynek hőse eggyé válik a néppel. A Mózes-dráma mintha A karthausi végfejezeteinek megragadó képét öltöztetné drámába: az »ígéret földjére« induló Józsué fegyvereit megáldó Mózes titáni alakját.

Az Eötvös-Madách-párhuzam a centralista csoport 48 utáni sorsát is példázza. E csoport legnagyobb egyéniségei magukra maradnak, magányos úton járnak ezentúl. Követőik nincsenek, iskolát nem tudnak alakítani maguk körül. A 48 utáni Eötvös útja éppoly társtalan mint Madáché.

Vajda János

A Vajda-kutatás terén jelentős lépés volt Komlós Aladár bevezető tanulmánya (Vajda János válogatott művei, Magyar Klasszikusok 1951). De még többet várunk készülő Vajda-monográfiájától, — különösen Vajda költői eszközeinek, vers-művészetének, a költői művel kapcsolatos esztétikai problémáknak elemzése terén, melyekkel a bevezető tanulmány a kényszerűnél nagyobb mértékben adós maradt.

Bóka László az Irodalmi Újságban írt kritikájában (1951. 25. sz.) polemizált Komlós bevezető tanulmányának néhány megállapításával, és Komlós felelt Bóka bírálatára. (Irod. Ujs. 1952. 2. sz.) Bóka elsősorban Révai József Vajda-értékelését kérte számon Komlós tanulmányán, vagyis, a »költői értelemben 48-as volt« — elvét. Azok az elvi érvek, melyeket e kérdésben Komlós szembeszegez Bóka kritikájával, nem elégségesek. Hisz itt nem arról van szó, hogy Komlós mily mértékben juttat teret Vajda 48 körüli költészetének, — bár ez a termés sem oly alacsonyrendű, még a későbbi művekhez viszonyítva sem, mint általában hiszik. Komlósnak elsősorban Vajda nemesség-ellenességében kellett volna a 48-as magatartást kihangsúlyoznia. Az, hogy Vajda az ösz-birodalmi gondolattal szemben átmenetileg nem ellenzéki, különös jelentőséggel azért nem bír, mivel 1862-ben ő a kiegyezést a nemesség mellőzésével, a magyar polgárság és Bécs között képzelel el. 1867-ben pedig éppen azért fordul szembe a kiegyezéssel, mivel látja, hogy ezt Bécs a nemességgel kötötte meg. Vajdának ez a 48-as demokratizmusából fakadó álláspontja a döntő a 67-es kiegyezés bírálatánál; döntőbb, mint Ausztria gyengeségének felismerése. Ezt a gyengeséget Deák is felismerte, — épp ezért is akart egyezkedni Ausztriával. Az 1862-es és az 1867 utáni Vajdában egyaránt a 48-as Vajda mutatkozik meg, — és ennek

kidomborításával szintén adósunk maradt a Komlós-tanulmány. Mi több, Komlós vitacikke is.

Amikor Vajda kapitalizmust akar: elképzelése mögött ott rejtezik a nemzeti kapitalizmus eszméje, valamint a nemzeti burzsoáziáé, melynek a kézműves-iparos rétegből kell kifejlődnie. Komlósnak rá kell még mutatnia Vajda várakozásának, a kapitalizmusba vetett reményeinek tartalmára is, — arra, hogy Vajda milyen osztálytartalommal képzelte el a hazai kapitalista fejlődést.

A Vajda költészetével kapcsolatos kérdések sorában foglalkoznunk kell még filozófiai költeményeivel is, s az alábbiakban, vitatémául, ismertetem a jelentőségükről vallott felfogásomat.

Ez a filozófiai költészet (ha ugyan szabad azt így neveznünk) nem is annyira egy bölcséleti kérdés felvetéséből és annak következetes végiggondolásából áll, mint inkább egy rögeszme kétségtelen költői intenzitású, megkapó átéléséből. A Nyári éjjel pl. nem gondolatiságával, hanem költői képeinek szépségével kap meg bennünket. Veszedelmes szépség ez, — mivel nem sok választja már el az öncélú szépségtől. Bizonyos követők kezében a Vajda János-i örökség egykönnyen a l'art pour l'art kifejezési formájává is válhatik. De súlyos tévedés lenne ilyennek látnunk ezt a költészetet Vajdánál is. Nála ugyanis még a »filozófiai« problémák (helyesebben : ál-problémák) egy nagyon is valóságos és jellegzetesen társadalmi gyökerű probléma jelentkezései. Az anyag örökkévalóságán és a lét kérdésein töprengő Vajda kiutat keres, filozófiai kiutat. De erre a kiútra azért van szüksége, mivel a hűbéri-tökés Magyarország viszonyai közül szeretne előbbrejutni. Politikai kiutat keres, melyet már nem találhat meg. Ezt a kiutat kereste 1862-ben, — és 1867-tel is azért elégedetlen, mivel azt nem kiútnak, hanem szörnnyű szakadék felé vezető ösvénynek látja.

Vajda teljesen magára marad társadalmi-politikai kétségeivel és ezek a kétségek néha filozófiai mezbe öltöznek nála. Vajda »filozófiasága« köntös csupán, mely alatt a kor magyar társadalmának nagy sorskérdései rejteznek. Az a filozófia, melyet Vajda élénk tár költeményeiben, nem ismer kiutat a töprengések, bizonytalanságok közül. Vajda azért énekl meg a filozófiai kiúttalanság panaszait, kétségbeesését, mivel a politikai-társadalmi kiúttalanságot átéli és látja.

A Nyári éjjel és a hasonló versek gyönyörű költői képeit épp ezért nem lehet »öncélúan« szépeknek látnunk. Ezek a képek, melyek a világegyetemet, a végtelent jelenítik meg, az élet »orsószerű« forgását, a világ rendjének körhintáját, a felhőként suhanó alakokat és tömböket, a végtelenség kusza ösvényeit, a gázlángként hirtelen kialakuló csillagokat, stb. : ezek a képek költőiek és hitelesek, mivel talajuk a költő valódi megrendültsége, a népe sorsán töprengő gondolkodó válsága. Vajda »filozófiai« költészetének csak a magyar, nagy sorskérdései talaján van értelme.

Mikszáth Kálmán

Korszakunk irodalomtörténeti termésének legfontosabb gyümölcse : Király István Mikszáth-könyve. Király nagy és nehéz feladatra vállalkozott Mikszáth életének és művének marxista-leninista elemzésével.

Király István feladata nem az volt, hogy elleplezze, megszipítse Mikszáth nagyjelentőségű, s lényegében haladó művészetének ellentmondásait, — hanem hogy rámutasson eredetükre, — s a harcra, mellyel Mikszáth kitört közülük.

Feladatát még súlyosbították a különféle hamis és felületes nézetek, melyek korábban kialakultak Mikszáth körül. Királynak szét kellett osztatnia a »cinikus«, a »felelőtlen« a »kedélyesen csibukozó« Mikszáthról szóló vélekedéseket, — le kellett rombolnia a Mikszáth »léhaságáról«, »hitetlenségéről« vallott reakciós babonákat.

Király István könyve beható, pontos és hiteles fejlődésképet nyújt Mikszáth Kálmánról. Ez a fejlődéskép a marxista-leninista tudomány módszerét érvényesíti, s kulcsot nyújt az egész Mikszáth-i életmű megértéséhez. Király István monográfiájában világos és tiszta rendbe sorakoznak a Mikszáth-arc ama vonásai, melyeket eddig megzavaróknak, talányosaknak, ellentmondóknak érezhettünk. Egy nagy író fejlődése, érése, korával és önmagával vívott harcai, — keresése, illúziói, gyengeségei, majd önmagára találása: ime, a fejlődési vonal, melyet ez a könyv oly szabatosan megrajzol. A Mikszáth-i fejlődés egyes állomásainak jellemzéséhez, értékeléséhez Király igen bőséges anyagot használ fel, s nem csupán a regényekre és novellákra, hanem az életrajz tanulságaira, levelekre, cikkekre, beszédekre, stb. is támaszkodik. Király a dialektikus módszernek szerez érvényt akkor is, amikor a Mikszáth-problémát lehetőleg valamennyi összefüggésében tárja föl, s a nagy író történelmi-politikai, valamint irodalmi környezetének elemzésén át jut el a Mikszáth-életmű egyes jelenségeinek megfejtéséhez. Könyve tehát nem valami elszigetelt Mikszáth-arc képet nyújt, hanem Mikszáth életének a kor egész valóságával kialakult kapcsolatait tárja elénk. Mikszáth életművét a fejlődés, és az összefüggések bonyolult láncolataiban érteti meg velünk e monográfia. Király könyve tehát nem csupán Mikszáthról szól, hanem a korról és az irodalomról is, melybe Mikszáth élete és műve beléágyazódik.

Mikszáth egyéniségének megfejtésére, értelmezésére Király István ugyanolyan gondot fordít, mint az egyes művek megvilágítására. Ennek az egyéniségnek jellemzésénél Király igen helyesen, a nagy író lelki, jellemi nagyságát, ifjúságának hősi eszményeit és igényeit hangsúlyozza, melyek élete utolsó szakában avatták csak képessé legjelentősebb műveinek megalkotására. Király könyve nyomán Mikszáthban nem holmi alkalmazkodó gerinctelenül »bölc« embert látunk, hanem ellenkezőleg: bizonyos magas eszményeknek és elveknek keserű, szigorú számonkérőjét. A könyv nyújtotta fejlődésrajz megérteti velünk azt a mély utálkozást is, mellyel Mikszáth a századvég magyar társadalmát végig-méri. Az *igazi* Mikszáth sokkal közelebb áll az úri Magyarország nagy bíráihoz, Adyhoz és Móriczhoz, semmint korábban sejtettük. Az *igazi* Mikszáth sokkal szilárdabb elvi, erkölcsi alapon áll, mint bármely kortársa.

Sajnálatosan nélkülözzük azonban Király könyvéből azokat a bizonyítékokat és érveket, melyek Mikszáth szegedi éveinek cikkeiben tanúskodnak az ő bátor, kor-bírálatáról, s arról a kétségbeesett, szívtettépő vészkiáltásról, melyet az úri Magyarország viszonyai jókorán kiváltanak belőle. A szegedi évek Mikszáthja már ugyanúgy nevén nevezi a züllést és a pusztulást, mint az 1900-as évek nagy, realista írója. Csak a közbeni korszakban borul csillogó, anekdotai fátyol a magyar uralkodó osztályok arcát oly jól ismerő Mikszáth műveire. (Mikszáth szegedi éveinek kutatását Nacsádi József végzi; kutatásainak eredményei elé érdeklődéssel tekintünk.)

Király megmutatja nekünk a szíve mélyéig felháborodott Mikszáthot, s egész emberi, írói magatartásának gyökereit 1848 nagy emlékében találja meg. Könyvének egyik legfontosabb fejezete az, amelyben meggyőzően mutatja ki, hogy 1848 öröksége nyújt szilárd talajt Mikszáth számára, 1867 után is. Ez az

örökség avatja őt képpé arra, hogy fölébe nőjön törpe korának, s bírójává válják. De Király nem igyekszik elleplezni az illúziókat sem, melyek egyidőre megejtik Mikszáthot, s a középneemesség hivatásában készítetik egyideig reménykedésre. A kiegyezés Magyarországból Mikszáth egyideig a régi vármegye idilljébe vágyik vissza. De az, ahogyan később szakít ezekkel az illúziókkal, — az, ahogyan ráébred a középneemesség menthetetlen züllésére, — az, ahogyan a számára talán keserű valósággal szembe mer nézni: jellemének és tehetségének erejéről egyaránt tanúskodik. Ennek a jellemerőnek és általában, Mikszáth tiszta, bíráló humanizmusának következetes hangsúlyozása jelentős nevelő hatással is felruházza Király könyvét. Mert a magyar irodalom egyik nagy alakját nem csupán a művében, — de jellemében is közelebb tudja hozni a mi eszményeinkhez.

A monográfia gondosan elemzi a folyamatot, mely a »frázisos dzsentr liberalizmussal« való szakításhoz vezet Mikszáthnál, az Új Zrínyiász létrejötté idején. Mikszáth ellentmondásainak egyrésze felszámolódik ebben a korszakban. Ezeknek az ellentmondásoknak lényegét Király a » múlt fényei és a jelen sötétje« közti ellentét átélésében látja Mikszáthnál, aki rádöbben a »váltóás szükségére«, — de kilátástalanságára is. A változtató szándék, s a tehetetlenség érzése együtt hozza létre Mikszáth művei egyrészeben azt a kesernyés, csüggeteg, sőt kiábrándult színezetet, mely némelyik kritikusat annyira megtévesztette. De, hogy a szebb, emberhez méltóbb élet igénye mennyire épen maradt meg Mikszáthban, arról nem utolsó sorban művének romantikus elemei tanúskodnak. Ez a romantika: »lírai vágy a szépség, a jóság után«, — melynél azonban mindig erősebb marad Mikszáthnál az igazságszeretet és a megfigyelő erő. Király problémafelvetéseinek élességét és tisztaságát legjobban talán a könyv ama részletei mutatják, melyekben a romantika és a realizmus egybekapcsolódását vizsgálja meg Mikszáth életművében.

Király kitűnően megválasztott és felsorakoztatott érvei, adatai csak egyhelyütt hagynak bennünket kielégítlenül: amikor Mikszáth vonzódását Tisza Kálmánhoz, e furfangos politikus »megtévesztő« hatásával igyekszik magyarázni. Ez esetben a megfogalmazásban csaknem — »mentegetésnek« hat. Sokkal valószínűbb, hogy Mikszáthot Tiszához a már említett kilátástalanságérzés közelítette. És kétségtelen, hogy ő, aki nem látott kivezető utat (*»Nincs hová tekinteni többé«*), s a munkásmozgalom céljait, törekvéseit eleve nem érthette meg, éppannyira félt a forradalomtól, mint amennyire a maga korának társadalmától undorodott. Mikszáth szemében Tisza Kálmán talán valamiféle »rend« biztosítékát is jelentette. Vagy egy olyanféle ideiglenes illúziót, mint korábban a »régi vármegye« idillje.

A Mikszáth-monográfia számos megállapítása, részlet-eredménye is új megvilágítást ad e nagy író művének, s lezár nem egy vitát, mely körülötte legutóbb kialakult. Ilyenek pl. a Mikszáth művében megmutatkozó népi hatások kimutatása, a »falusi« és a »városi« Magyarország viszonyának elemzése, Mikszáth szemléletében, gondolkodásmódjában, a külön alakok kérdésének megvilágítása, a Tóth Mihály alakjában megtestesülő polgár-eszmény boncolása, stb.

Király István Mikszáth-monográfiája úttörő, példamutató alkotás. Pídamutató a tudományos pártosság helyes és következetes megvalósításában, példamutató a taglalás, az előadás szenvedélyességében, tisztaságában és helyenkénti szemléletes szépségében is.

Király nem riadt vissza a feladat nagyságától, melyre vállalkozott. Könyve hosszú, elmélyült kutatás, igényes, szigorú önkritikával párosult munka gyű-

mölcse. Mikszáthról szóló eddigi írásaival összevetve láthatjuk csak azt a fejlődést, melyet ez a könyv állomásként jelöl Király irodalomtörténeti fejlődésében. A marxista-leninista tudomány módszerét Király sikeresen alkalmazta a maga feladatára. Segítségével a Mikszáth-életmű központi kérdéseit sikerült megragadnia, s kibontania. Király Mikszáth-könyve az első, jelentős, nagyigényű cselekedet irodalmunk gazdag multjának, igazi arcának, örökké élő, haladó hagyományainak feltárása terén.

Feladataink, adósságaink

Szemlénk arról tanuskodik, hogy a Petőfitől Adyig terjedő korszak néhány nagy alkotójának életművével, s néhány fontos, elvi kérdésével jelentős tanulmányok, kutatások foglalkoznak. De a felsoroltak távolról sem ölelik föl korszakunk egész anyagát, valamennyi sürgető problémáját. Alig történt még valami Kemény Zsigmond művének értékelése körül, holott Bóka László 1951. évi előadása (Eredmények és feladatok az utolsó század irodalmának kutatásában) néhány fontos kérdést fogalmazott meg, néhány lényeges feladatot jelölt ki Keménnyel kapcsolatban. Adósságnak kell tekintetünk Tompa Mihály költészetének méltatását, boncolását is. Bisztray Gyula foglalkozik Tompa levelezésével: azt várjuk munkájától, hogy tisztábban lássunk ennek a kezdetben talán érdemén felül értékelt, — de később minden bizonnyal megérdemeletlenül elfelejtett költőnek életművében. Ugyancsak Bisztray Gyulától várjuk Sárosi Gyula életének és művének beható méltatását.

Adósságaink különösen súlyosak a századforduló, s általában, a 80-as évekkel kibontakozó korszak kutatása terén. Hegedűs Géza Csiky Gergely-kismonográfiája (1953) hiányt pótol, — kései megjelenése miatt ebben a jelentésben már nem foglalkozhatunk vele. A korszak irodalomtörténeti anyagában meg kell említenünk Simó Jenő Tolnai Lajos-tanulmányát, melynek nem egy gondolatát a Tolnai-kutatás tovább kell, hogy fejlessze, — valamint Bóka László bevezető tanulmányát az Egri Csillagokhoz (Magyar Klasszikusok, 1951), mely a regényelemzés egyik legszebb példáját tárja elénk, de nem vállalkozik az egész Gárdonyi-pályát felölelő értékelésre. A korszak elbeszélői közül még jelentős tartozásunk van Tömörkényivel szemben, akinek művészetében a Móricz művészetének előzményét kell látnunk. Hasonlóan fontosnak érezzük Thury Zoltán életművét, melyben ugyancsak Móricz, valamint Nagy Lajos, és bizonyos mértékben Kosztolányi Dezső novella-művészetének csíráit lelhetjük föl. Rejtő István kutatásaitól várunk jelentős eredményeket a Thury-életmű anyagának és kérdéseinek feltárása terén. Ugyancsak tőle várjuk Iványi Ödön pályájának képét is.

Ugyszólván semmi sem történt egy olyan fontos és nehéz kérdés mérlegelése, feldolgozása terén, aminő Gyulai Pál és Péterfy Jenő kritikusi munkássága. Az előbbinek egyébként regényíró művészetével, különösen a Régi udvarház utolsó gazdája kapcsán is, foglalkoznunk kell.

A korszak lírikusai közül Komjáthy Jenő költészetének elemzése van készülöben, Komlós Aladár tollából. Reviczky prózájának feltárását pedig Harsányi Zoltántól várjuk.

Egyéb, monográfikus jellegű munkák is készülöben vannak: Szigligeti Edével — Osváth Béla, Vértesi Arnolddal — Vértesi Miklós, Eötvös Károlylyal — Lukácsy Sándor foglalkozik. De folyamatban van Gozdsu Elek, Justh Zsigmond, Papp Dániel, stb. életművének kisonográfia-szerű feldolgozása is.

Új, eredeti eredményeket várunk Somogyi Sándor Arany László-kutatásaitól. És különösen nagy várakozás előzheti meg Gyergyai Albert Ambrus Zoltán-tanulmányát.

Az előrehaladott kutatások sorában kell megemlékeznünk Bikácsy László Zilahy Károly-monográfiájáról, valamint Sziklay László Gáspár Imre-tanulmányáról. E: utóbbinak Reviczkyvel váltott leveleit ugyancsak ő készül közzétenni.

A korszak teljes irodalomtörténeti képének megrajzolásához azonban szükséges bizonyos átfogó, nagy témák kidolgozása is. Így pl. az irányzatok, írói csoportok harcáé, az írói csoportoké, folyóiratoké. Ebben a feladatkörben az irodalmi »Deák-párttal«, a 70—80-as évek, valamint a korábbi évtizedek irodalmi ellenzékével, a munkásmozgalom irodalmával, a különböző vidéki irodalmi gócpontok, valamint a folyóiratok történetével kell foglalkoznunk. De fontos feladat az irodalom sajátosságainak, a nyelv- és verstörténeti kérdéseknek elemzése is. Vagyis: a kispika műfajának története, a sajátos kordivatot jelentő verses regényé, a műfordításé, az ifjusági irodalomé, a kritikáé, a dramaturgiáé, stb. Ebben a körben kell foglalkozni a magyar jambus történetével, melyet Keszi Imrétől várunk. Feldolgozásra vár még az irodalomtörténetírás története, az iskolai tankönyvek értékelése, stb. Foglalkoznunk kell a magyar irodalomban érvényesülő külföldi hatásokkal, ösztönzésekkel, így a klasszikus orosz irodalomával, a franciáéval, a németével, az angoléval, stb. Fontos része a munkaközösség munkájának a sajtótörténet — Dezsényi Bélától; a könyvkiadás története — Gulyás Páltól; valamint a bibliográfia története — Kozocsa Sándortól. Irodalom és politika közvetlen kapcsolatait fogják megvilágítani az olyan kutatások, melyek a Világostól 1867-ig a magyar írók ellen indított rendőrségi eljárásokat leplezik le (Bisztray Gyula) valamint a nemzetiségi kérdés és az irodalom viszonyát tárják föl (Kemény G. Gábor).

Külön kutatásoknak kell foglalkozniok az olyan művek hazai hatásával, aminő a Büchneré, vagy a Lorenz Steiné. De a kutatásnak ki kell terjednie a kor irodalmának természettudományos gondolkodására, a memoár-irodalomra, a különböző elméletekre is, — hogy néhány tarkán kiragadott feladatot említsünk még.

Azt hiszem, a felsorolt feladatok és tartozások nem nyugtalanítóak, — hanem valójában nagyon is serkentőek. A kipróbált irodalomtörténészeket és a fiatal, új tudományos kádereket egyaránt kell, hogy serkentsék, lelkesítsék. Az egyetemi tankönyv hatalmas vállalkozásának egész irodalomtörténetünk újjáéledését, új virágkorát kell maga után vonnia.

AZ EMBERÁBRÁZOLÁS ALAPELVEI L. N. TOLSZTOJ ALKOTÁSAIBAN*

Tolsztoj a jobbágyrendszer idején kezdte meg irodalmi pályafutását. Műveinek nagyobb részét az orosz felszabadító mozgalom második — raznocsi-nyec vagy burzsoá-demokratikus — szakaszában alkotta meg. Világnézetében és alkotásaiban az orosz parasztforrádalom sajátos jellege — ereje és gyengesége — tükröződött.

Lenin ismert meghatározása szerint »a forradalom előkészítésének időszaka egy olyan országban, amelyet a feudalizmus hívei elnyomtak, hála Tolsztoj zseniális ábrázolásának, egy lépést jelentett előre az egész emberiség művészi fejlődésében«.¹

Lenin arra tanít bennünket, hogy Tolsztoj hagyatékában meg kell különböztetni az »észt« és az »előítéletet«, az erős és a gyenge oldalakat. »Tolsztoj kifejezte a fájdalmas gyűlöletet, a jobbra való érett törekvést, a vágyat szabadulni a multtól —, de kifejezte az ábrándozásban, a politikai nevelés hiányában, a forradalmi gerinctelenségben megnyilvánuló éretlenséget is.«² Tolsztoj reakciós, utópikus, vallásos tanítása, mely a patriarchális parasztság elmaradottságát és politikai műveletlenségét tükrözte, a maga idején igen jelentős, közvetlen kárt okozott a forradalmi mozgalomnak. Tolsztoj hagyatékában azonban — mondja Lenin — »... van, ami nem merült a multba, ami a jövőhöz tartozik.«³ Tolsztoj magasrendű realizmusa, a kizsákmányoló osztályok felett gyakorolt kemény bírálata és az orosz életről festett változatos, széleskörű, bámulatosan igaz képei az orosz népnek és az egész világ dolgozóinak maradandó értékei közé tartoznak és fognak is tartozni.

Tolsztoj világjelentősége az orosz forradalom világjelentőségét tükrözte. Tolsztoj azért vált világjelentőségűvé, mert műveiben hatalmas erővel, meggyőződéssel és őszinteséggel eleventette meg korának legégetőbb, legfájóbb kérdéseit, azokat a kérdéseket, amelyek az emberek millióit nyugtalanították a világ valamennyi országában. Nyugaton nem voltak olyan művészek, akik annyira kiméletlenül, annyira következetesen le tudták volna leplezni a kapitalista rendszer gonosz és hazug voltát, mint ahogy Tolsztoj tette. Életének utolsó évtizedeiben Tolsztoj a világirodalom elismert vezetőjévé vált — középponttá, mely magához vonzotta a világirodalom demokratikus, antiimperialista erőit.

Tolsztojnak az olvasókra gyakorolt erős hatása, műveinek hatalmas nemzetközi visszhangja abból ered, hogy műveiben az emberi életnek azok a »nagy kérdései«, melyeket oly bátran vet fel, zseniális, sajátos, újító művészi formát öltenek.

Tolsztoj az életjelenségek tipizálásának nagy mestere volt. Az emberábrázolást rendkívüli magaslatra emelte a művészetben.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk Tolsztoj realizmusát, fény derül művészetének sajátosságaira és a művész világjelentőségére. Az ilyen vizsgálat lehe-

* Oktyabr, 1953., 9. sz. 158—181. l.

¹ Lenin az irodalomról, Szikra, Budapest, 1949, 69. l.

² Lenin az irodalomról, Szikra, Budapest, 1949, 68. l.

³ Lenin az irodalomról, Szikra, Budapest, 1949, 73. l.

tővé teszi annak világosabb meglátását, hogy milyen nagy lépéssel vitte előre Tolsztoj az egész emberiség művészi fejlődését.

1

Tolsztoj naplói, levelei és jegyzetfüzetei hatalmas sokaságát rögzítik le azoknak a különféle találkozásoknak, beszélgetéseknek és eseményeknek, melyeknek az író tanúja volt, vagy amelyekben maga is részt vett. Ezek a feljegyzések képet adnak gazdag életismeretéről. Tolsztoj a megfigyeléseknek igazán hatalmas anyagát gyűjtötte össze. Minden tolsztoji alak és történet — az egyes helyzeteket és részleteket is beleértve — sok-sok olyan reális tényt sűrít magába, melyet a zseniális művész alkotó gondolkodása felboncolt és átdolgozott.

Titáni írói munkájában Tolsztoj azokra az ismeretekre támaszkodott, melyeket az étellel és sokezer különféle emberrel való kapcsolatából merített, de ugyanakkor nagy jelentőséget tulajdonított annak is, hogy a művész *aktívan* fontolja meg és dolgozza fel a valóságból szerzett benyomásait.

Tolsztoj sokszor és igen keményen lépett fel az élet tényeinek felületes, naturalista másolása ellen. A művészi alkotást az »élet tükröződésének«⁴ (52, 113) tekintette és azt követelte, hogy a művész hatoljon be a jelenségek *lényegébe*. Azt hangoztatta, hogy »a lényegyet csak az olyan művészet fejezheti ki, mely maga is lényeg« (48, 112).

A valóság művészi megismerésének természetére vonatkozólag rendkívül fontos megállapításokat tett Tolsztoj Maupassant-ról írott cikkében.

»Az írónak — mondja a cikk — megvolt az a sajátos, tehetségnek nevezhető képessége, hogy fokozott, feszült figyelmet tudott fordítani az ízlése szerint kiválasztott tárgyra. Az ilyen tehetséggel megáldott ember valami újat lát abban a tárgyban, amelyre figyelmét fordítja; olyan valamit lát, amit mások nem vesznek észre... Maupassant-nak volt tehetsége, vagyis képessége a figyelemre. Ez a képessége az élet tárgyainak és jelenségeinek olyan tulajdonságait tárta fel előtte, melyek a többi ember számára nem voltak láthatók...« (30, 4). »Maupassant tehetség volt, azaz lényegükben látta a dolgokat« (30, 18).

Tolsztoj szerint tehát a tehetség elsősorban különleges, fokozott figyelem, mely lehetővé teszi a művész számára, hogy világosabban és hitelesebben lássa a jelenségeket és tárgyakat, mint ahogy azok a közönséges tekintet előtt feltárnak. A tehetség az a képesség, mellyel a művész a tények felületén áthatolva, *lényegében tudja látni az életet*.

Tolsztoj meg volt győződve arról, hogy az igazi művész nemcsak látni tud, hanem lényegükben *tudja feltárni* az élet jelenségeit, *ki tudja bontani* az emberek előtt a tárgyak igazi magvát azáltal, hogy kiélezi a művészi képeket.

A különféle esztétákkal és formalistákkal ellentétben — akiket kíméletlenül elítélt — Tolsztoj nem öncélnak, hanem *eszköznek* tekintette a művészi forma kidolgozását. A művészet csak a művészi forma révén képes teljesíteni nevelő hivatását. Csak a formailag tökéletes alkotás képes »áttörni a közönyön«, behatolni az olvasó vagy néző lelkébe és eljuttatni sok ember tudatába azt a »jó tartalmat«, melyet a művész beleplántált. Ezért szükséges a kép kiélezése.

A művészi kép kiélezésének folyamatát szemléltetően érzékelteti Tolsztoj az »Anna Karenyina« ismert epizódjában, ahol Mihajlov művészt látjuk munka közben. Tolsztoj itt úgy határozza meg a kép megalkotását, mint »leplek lefej-

⁴ A Tolsztoj-idézeteket műveinek orosznyelvű teljes (jubiláris) gyűjteményéből vettük, a zárójelben feltüntetett első szám a kötetet, a második az oldalt jelöli.

tését. A művész, amikor lefejt a lepleket, félredob minden fölöslegest és véletlenszerűt, — félre dobja azt, ami zavarja a tárgy lényegének meglátását; de ugyanakkor mégis élethű közvetlenségében állítja eléink a tárgyat. A »leplek lefejtése« nem más, mint *kiélezés*.

Tolsztoj, amikor Annának Mihajlov-festette portréját összehasonlítja az élő eredetivel, a művészet és a valóság viszonyának dialektikáját érzékelteti.

Tolsztoj szerint a művészi kép, mely a valóság legfontosabb vonásait tipizálja, sokkal jelentősebb tartalmat fejezhet ki, mint egy elszigetelt reális tárgy. A kép azonban éppen a valóságból, a valóság leglényegesebb oldalainak érzékeltetéséből meríti erejét. Mindamellett a reális tárgy vagy reális személy, mely »kevésbé ragyogó« mint művészi ábrázolása, olyan sajátosságokat is tartalmazhat, melyeket még a legtehetségesebb művész sem vesz észre. A művészet ereje abban rejlik, hogy általánosítja, sűríti, kiélezi azt a legfontosabbat, amit az élet tartalmaz. Az örökké változó és kimeríthetetlenül sokrétű élet azonban mégis sokkal gazdagabb és szebb a művészetnél.

Esztétikájában és munkásságában Tolsztoj abból a meggyőződésből indult ki, hogy az élet fölötté áll a művészetnek. Ezért nagy jelentőséget tulajdonított a művészi kép *reális hitelességének*.

Az abszolút igazságosság kritériuma, melyet Tolsztoj a művészet jelenségeinek értékelésére alkalmazott, világosan kifejezésre jut egy naplójegyzetben, melyet az író halála előtt egy évvel írt:

»A művészi alkotás csak akkor igaz, ha az olvasó vagy néző nem tud semmi mást elképzelni, csak éppen azt, amit lát, hall vagy felfog. Csak akkor igaz, ha az olvasóban vagy nézőben valami visszaemlékezés-szerű érzés ébred, — ha úgy érzi, mintha ez már megtörtént volna, nem is egyszer, mintha ezt ő már régen ismerte volna, csak nem tudta kimondani — és most ime kimondták. A legfontosabb, hogy az olvasó vagy néző úgy érezze, mintha az, amit hall, lát vagy felfog, másként nem is lehetne, hanem annak éppen úgy kell lennie, ahogy a művész ábrázolta. Ha már az olvasó azt érzi, hogy a művész-ábrázolta tárgy másféle is lehetne, ha már az olvasó látja a művészt és annak önkényét, akkor megszűnt a művészet« (57, 151).

Tolsztoj hangsúlyozta, hogy a művészetnek maximális hűséggel kell visszaadnia a reális életet és annak objektív törvényszerűségeit. Azt követelte, hogy a művészi alkotásban a valóság anyagának feldolgozása lehetőleg az olvasó vagy néző számára *észrevétlenül* történjék. Repin »Rettenetes Iván és fia, Iván« című képéért különösen azért lelkesedett, mert annak kidolgozása »annyira mesteri, hogy nem lehet észrevenni a mesterséget« (63, 223).

Tolsztoj meg volt győződve arról, hogy a művészi alkotás akkor tud legerősebben hatni az olvasóra, ha az olvasó valami ismerőset talál a műben, ha a művészi kép igazságát saját élettapasztalatával tudja ellenőrizni. »Ahhoz, hogy az olvasók együttérezzenek a hőssel — írta Tolsztoj 1852-ben — az szükséges, hogy saját gyengéiket és saját erényeiket ismerjék fel benne...« (46, 145).

Még nagyobb elvi jelentősége van Tolsztoj következő gondolatának, melyet ugyanabban az évben jegyzett fel naplójában: »Ha az olvasók többsége számára szokatlan típust és tájat írunk le, sohasem szabad szem elől téveszteni azokat a megszokott típusokat és tájakat; ezeket kell alapul vennünk, a szokatlant ezekhez hasonlítva kell leírunk.« (46, 242).

Tolsztoj egész életében hű maradt ehhez az elvhez, melyet írói tevékenységének kezdetén fogalmazott meg. Természetesen művészi tevékenységét távolról sem korlátozta az életben leginkább elterjedt és leggyakrabban elő-

forduló személyek vagy események körére. Gyakran eredeti, rendkívüli típusok és helyzetek segítségével juttatta kifejezésre az élet lényeges jelenségeit. De legkülönlegesebb hőseit is úgy rajzolta meg, hogy azok konkrét életük teljességében, reális létük hétköznapi körülményei között, az egyszerű emberek tömegével való különféle kapcsolataikban jelennek meg előttünk. Tolsztoj ábrázolásában időnként a legkülönlegesebb személyiségek (így a történelmi személyek is) feltárják az olvasó előtt hétköznapi oldalait. Tolsztoj művészi ábrázolásában még az olyan rendkívüli helyzetek és ritka véletlenek is természeteseznek látszanak, mint Natasa találkozása a sebesült Andrej herceggel, vagy mint Nyehljudov részvétele Katyusa Maszlova perében. Tolsztoj úgy rajzolja meg valamennyi művének hőseit, hogy azok — ha maguk nem is tartoznak a gyakori embertípusok közé — feltétlenül sok »közönséges« ember környezetében jelennek meg, s éppen az egyszerű emberekkel való kapcsolatuk révén tárják fel rendkívüli, de egyben tipikus tulajdonságaikat.

Tolsztoj sok esztétikai vonatkozású megnyilatkozásában kifejezte azt, hogy vonzódik az élet köznapi, megszokott jelenségeinek művészi ábrázolásához. Hangsúlyozta, hogy a művészi alkotásnak »olyan megszokott, egyszerű személyeket és eseményeket kell ábrázolnia, amelyeket a belső művészi szükség-szerűség kapcsol össze« (34, 271). A »megszokott«, »egyszerű«, »köznapi« jelzőt akkor is megtaláljuk Tolsztojnál, amikor a valóság legzordabb, legszörnyűbb jelenségeiről beszél (például: »a letartóztatott Maszlova története egészen megszokott történet volt«), s akkor is megtaláljuk, amikor az emberi nemesség legmagasabbrendű megnyilvánulásait írja le (»ön köznapi embereket lát, akik köznapi dologban foglalatosságnak« — ezt Szevasztopol hőseiről mondja az író!).

Tolsztojt írói tevékenységének első éveitől kezdve jellemzi az, hogy állhatatosan, céltudatosan előtérbe állítja az »egyszerűt«, a »köznapi« és a legaktívabban harcol mindenfajta külső hatás, romantikus sablon, szándékos idealizálás és hamis máz ellen. Emlékezzünk a »Kozákok« ismert soraira, melyek a Kaukázus hagyományos romantikus ábrázolásával szállnak vitába: »Semmi olyat nem talált itt, ami hasonlított volna álmaira, vagy azokra a leírásokra, melyeket a Kaukázusról hallott vagy olvasott. Nincsenek itt sem nemezköpenyek, sem zuhatagok, sem Amalát-bégek, sem hősök, sem gonosztevők...« (6, 101). Ezekkel a sorokkal közeli rokonságban van a »Szevasztopol májusban« c. elbeszélés vége. Itt arról beszél Tolsztoj, hogy a megrajzolt alakok »sem gonosztevők, sem az elbeszélés hősei nem lehetnek«. Büszkén kinyilatkoztatja fő alkotói elvét: »Elbeszélésem hőse, akit lelkem minden erejével szeretek, akit teljes szépségében akartam ábrázolni, és aki mindig szép volt, aki most is szép és az is marad, — elbeszélésemnek ez a hőse: az igazság« (4, 59).

Ezeknek a szavaknak összefüggésében világossá válik Tolsztoj arra vonatkozó kijelentéseinek értelme, hogy a művészi alkotásnak megszokott, egyszerű embereket kell ábrázolnia és nem »hősöket« vagy »gonosztevőket«. Ezekben a néha paradox módon kiélezett érvekben Tolsztoj realizmusának magasrendű következetessége és józansága mutatkozott meg. Az irodalmi »hősökre« és »gonosztevőkre« tett ironikus megjegyzéseivel a jellemábrázolás leegyszerűsítése, egyoldalúsága és egyenesvonalúsága ellen tiltakozott; arra törekedett, hogy minél pontosabban idézze fel az eleven életet, teljességében, mozgásában, bonyolultságában és kimeríthetetlen gazdagságában.

Persze Tolsztojnak az írói művészetéről tett megállapításai sokszor csak az ő alkotó egyéniségének sajátosságait tükrözik. Ezek a megállapítások gyakran

kutatásainak különböző szakaszait, bonyolult és ellentmondásos alkotó fejlődésének határköveit jelzik. De azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy Tolsztoj esztétikájának néhány tétele — többek között a típusalkotás elve — szoros kapcsolatban van az orosz forradalmi demokrácia esztétikájával.

A kritikai irodalom széles körben megvilágította azt a kérdést, mi választotta el Tolsztojt a forradalmi demokratáktól. Sokkal kevésbé dolgozták ki azonban azt a kérdést, hogy *mi hozta őt közel* a forradalmi demokratákhoz. E cikk keretein belül természetesen nincs lehetőség arra, hogy feltárjuk a »Szovremennyyk« táborra és Tolsztoj közötti bonyolult eszmei kapcsolatoknak egész történetét. Ezek a kapcsolatok itt csak azoknak az esztétikai problémáknak szempontjából érdekelnek bennünket, amelyek Tolsztojt — és vele együtt haladó orosz kortársait — foglalkoztatták.

Tudjuk, hogy a vallásos művészetnek az az eszménye, melyet Tolsztoj életének utolsó évtizedeiben kialakított, mélységesen reakciós volt és éles ellentétben állt az orosz demokratikus gondolat legjobb tradícióival. A művészet társadalmi feladatainak megítélésében Tolsztoj mindig szembenállt a forradalmi demokratákkal. Világnézete ellentmondásainak az esztétika területén is jelentkezniök kellett (a továbbiakban még visszatérünk erre a kérdésre). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy azok a művészi alkotásra vonatkozó nézetek, melyeket Tolsztoj életének különböző szakaszaiban kifejtett, sok lényeges ponton találkoznak azokkal az eszmékkel, melyekért a forradalmi demokraták harcoltak.

Tolsztoj egész életében heves ellenfele volt a formalista, mesterkéltnak, tartalmatlan művészetnek, mely a privilégizáltak szűk köréhez szól. »Így hát mit tehetünk?« és »Mi a művészet« c. tanulmányaiban kíméletlenül pálcát tört az »úri« művészet felett, mely »semmittévők üres szórakozásává« vált (30, 80). Ebben Belinszkij nyomdokait követte, aki hevesen kikelt az esztéták olyan irányú kísérletei ellen, hogy a művészetet »semmirekellő henyélők játékszerévé« tegyék.⁵

Tolsztoj egész életében síkraszállt a művészet közérthetősége mellett. Meg volt győződve arról, hogy a művészi alkotás — specifikumából, képszerű konkrétuságából kifolyólag — az emberek legszélesebb köreire tud hatást gyakorolni és kell is, hogy hatást gyakoroljon. »A művészetnek éppen az a feladata, hogy érthetővé és hozzáférhetővé tegye azt, ami elmékedések formájában érthetetlen és hozzáférhetetlen lehet.« (30, 109). Tolsztoj ebben is találkozott Belinszkijjal, aki így jelölte meg a tudós és a költő közötti különbséget: »... az elsőt csak kevesen hallgatják és értik, az utóbbit — mindenki.«⁶

Tolsztoj sokszor hangoztatta, hogy a művészi képnek fel kell idéznie az olvasóban vagy nézőben azt, amit az már ismer; újszerűen, új oldalról kell megvilágítania azt, ami az olvasó számára a reális élet élményeiből ismerős. Belinszkij a következő szabatos formulával fejezte ki ugyanezt a gondolatot: »... az olvasó számára minden típus ismerős ismeretlen.«⁷

Tolsztoj ifjúkorától kezdve, változatlanul többre tartotta a való élet szépségét a művészet szépségénél (már láttuk, hogyan válaszol erre a kérdésre az »Anna Kareninában«). Figyelemreméltó, hogy 1852-ben olyan sorokat írt le, amelyek szinte Csernisevszkij tanulmányából vett idézetként hangzanak:

⁵ V. G. Belinszkij Műveinek gyűjteménye. 1948. 3. köt. 797. 1. (oroszul)

⁶ U. a. 798. 1.

⁷ V. G. Belinszkij Műveinek gyűjteménye I. köt. 136. 1.

»Egy szép arc, egy élő csoport vagy a természet mindig fölötté áll mindenféle szobornak, tájképnek, festménynek vagy díszítésnek« (I, 177).

Tolsztoj Dobroljubovval azonos nézeteket vallott, amikor a tehetséget úgy határozta meg, mint a dolgok »lényegben való látásának« képességét. Dobroljubov azt írta, hogy a tehetség a művész képessége arra, hogy a »jelenségek eleven igazságát megérezze és ábrázolja.«⁸

Tolsztoj műveiben bőven akadnak olyan megállapítások a művészetéről, amelyek igen közel állnak Belinszkij, Csernisevszkij, Dobroljubov, vagy Scsedrin megállapításaihoz (sőt gyakran csaknem szószertint egyeznek velük). De a lényeg természetesen nem az egyes megállapítások hasonlóságában van. A legfontosabb az, hogy Tolsztoj — bármennyire ellentmondásosak voltak is nézetei — materialista szellemben oldotta meg az esztétika alapvető kérdését — a művészet és valóság viszonyának kérdését. A forradalmi demokratákhoz hasonlóan a művészetet az élet *lényeges* vonásai tükröződésének tartotta ő is, és maximális realista hűséget követelt a művészettől. A realista hűségben látta a művészet erejének forrását és nevelő hatásának előfeltételét. Figyelemreméltó, hogy Nyekraszov és Csernisevszkij személyében éppen a forradalmi demokraták fedezték fel elsőként Tolsztoj művészi zsenijét, s tüstént megérezték legfontosabb tulajdonságát: nagyfokú realizmusát. Nyekraszov lelkesen írt a Tolsztoj műveiben rejlő »mély és józan igazságról.«⁹

Belinszkij már 1844-ben ezt írta: »Mostanában kimennek a divatból a hősök is, az érények is és a gonoszság szörnyei is... Helyettük közönséges emberek cselekednek, — ezekből van a legtöbb a világon...«¹⁰ Ennek a gondolatnak változatait Dobroljubov és Scsedrin kritikai munkáiban is megtalálhatjuk.

Tolsztojnak az a törekvése tehát, hogy a mindennapi életet ábrázolja és ne kivételes »hősöket« vagy »gonosztevőket«, hanem »közönséges« embereket ábrázoljon, nem csupán az ő személyes írói hajlamának következménye volt. A *közönséges jelenségek ábrázolásának* tolsztoji esztétikája az orosz kritikai realizmus igen fontos sajátosságait juttatta kifejezésre. Ezeket a sajátosságokat a forradalmi demokraták alapozták meg elméletileg és általánosították műveikben.

Ahhoz, hogy megérthessük Tolsztoj újítását a típusalkotás terén és egyben megállapíthassuk a közvetlen orosz elődök hagyományaival való kapcsolatát, hasznos lesz azt is megvizsgálnunk, hogyan oldódott meg a típusalkotás problémája a külföldi országok kritikai realizmusában.

A nyugateurópai realizmus nagy mesterei, akik a XIX. század első felében alkottak — Balzac, Stendhal, Dickens —, nagy művészi erővel leplezték le a burzsoá társadalom ellentmondásait, gyakran úgy, hogy a *képek hiperbolizálásának* módszeréhez folyamodtak. Sokszor a mindennapiság fölé emelkedett embereket rajzoltak; rendkívüli szenvedélyektől fűtött nagy jellemeket teremtettek.

Balzac ezt írta: »A tömeg általában többre tartja a túlaradó, abnormális erőt, mint az egyenletes, állandó erőt... Ahhoz tehát, hogy megrázza az élet

⁸ N. A. Dobroljubov Válogatott Művei, M. 1947. 219. I. (oroszul).

⁹ Lásd Nyekraszovnak 1855. szept. 2-án és 1857. dec. 16-án Tolsztojhoz intézett levelét. (Tolsztoj Összegyűjtött Művei, 59. köt. 332. I. (oroszul).

¹⁰ V. G. Belinszkij Összes Művei 2. köt. 610. I. (oroszul).

áradatában sodródó tömeget, a nagy szenvedélynek — éppen úgy, mint a nagy művésznak — egyetlen eszköze marad: átlépni a korlátokon...¹¹

Balzac maga is gyakran ruházta fel hőseit »túláradó, abnormális erővel«. A »Comédie humaine« főalakjai egoista vágyaikban fékezhetetlen emberek, de ugyanakkor rendkívül ügyesek, vállalkozó kedvűek, okosak és energikusak is. Gobseck nem csak egyszerűen nyereszkes, hanem a pénz sajátos filozófusa is, aki lelkesült monológokban dicséri az arany mindenhatóságát. Vautrin nem csupán bűnöző, hanem ritka tehetségű kalandor is, aki valóságos virtuozitással intézi csaló ügyleteit és cinikus éleslátással tudja megítélni a burzsoá társadalom farkastörvényeit. Az író mind az öreg Grandet-t, aki lánya boldogságát áldozza fel a pénz kedvéért, mind pedig Goriot apót, aki saját anyagi jólétét áldozza fel lányai boldogsága kedvéért, olyan erős szenvedélyekkel ruházta fel, sőt néha olyan ékesszólással beszélteti, amelyek egyáltalán nem jellemzők az átlag-burzsoára.

A jellemek hiperbolizálásának elve másként jelentkezik Balzacnál, mint Stendhálnál, és másként Dickens-nél, mint Balzacnál. De ennek az elvnek, melyet a maga módján valamennyi nagy nyugati realista alkalmazott, közös, általános alapja volt. A XIX. század első felének nagy francia és angol regényírói olyan korszakban alkottak, amikor még nem merültek ki teljesen a kapitalizmus alkotó tulajdonságai, azok a tulajdonságok, amelyekről a »Kommunista Kiáltvány« első fejezete beszél. A nyugateurópai kritikai realizmus mesterei azzal, hogy »abnormális erővel« rendelkező negatív típusokat teremtettek, a kapitalista civilizáció kettős hatását ábrázolták. Bemutatták, miként ébreszt ez a civilizáció az emberekben kezdeményezést, tettvágyat és más képességeket, de ugyanakkor azt is bemutatták, mint torzulnak el és fejlődnek emberellenes irányba ezek a képességek.

Az orosz kritikai realizmus más történelmi körülmények között fejlődött.

I. V. Sztálin szavai szerint az imperializmus ellentmondásai »...különösen felháborító és különösen elviselhetetlen jellegűknél fogva éppen Oroszországban fakadtak fel a legkönnyebben«¹². Oroszországban, ahol a kapitalizmus a cári önkényuralom feltételei között és a feudális viszonyok keretein belül fejlődött ki és érett meg, a kizsákmányoló rendszer ellentmondásai különösen nyilvánvaló, különösen tűrhetetlen jelleget öltöttek. Emellett a XIX. század Oroszországában már a munkásosztály létrejötte előtt működött egy olyan óriási forradalmi erő, amely potenciálisan — sőt időnkint aktívan is — szembenállt a kizsákmányolókkal. Ez az erő az orosz parasztság sokmillió tömege volt, melyben a földesúri elnyomás évszázadai a harag és gyűlölet roppant hegyeit halmozták fel. Az orosz irodalom, mely szoros kapcsolatban volt a felszabadító mozgalommal és híven tükrözte annak növekedését, már a XIX. sz. első felében világjelentőségűvé vált: soha nem látott erővel és élességgel leplezte le nemcsak a feudális életformát, hanem az ember ember által való kizsákmányolásának minden formáját is.

Az orosz kritikai realizmus jellemző sajátossága, mely már Puskin érett műveiben is megmutatkozott, nagy általános társadalmi ábrázolásra való képessége volt. Ugyanakkor azonban az orosz kritikai realizmus a közönséges, mindennapi élet keretei között maradt. A mindennapi életből vették képeiket azok a nagy orosz művészek is, akik széles körben használták a felnagyítás

¹¹ »Balzac a művészetéről«, 1941, 167. l. (oroszul).

¹² I. V. Sztálin Művei, 6. köt. Szikra, Bp. 1951. 85. l.

módszereit. Mindenki számára emlékeztetéseket Gogol szavai a »Holt lelkek« hetedik fejezetéből, ahol arról az íróról beszél, aki nyilvánvalóvá meri tenni »...mindazt, ami szüntelenül szemünk előtt van...«

Gogol a művészi hiperbola zseniális mestere volt. De negatív típusait — Balzactól eltérően — sohasem tette okosabbá, erősebbé, ékeesebben szólóvá, mint amilyenek a reális életben lehettek a hasonló emberek. *Éppen azokat* a vonásaikat nagyította fel és élezte ki, amelyek jelentéktelenségüket, aljasságukat, banalitásukat tették világosabban láthatóvá. A nagy nyugateurópai regényírók Gogollal egyidejűleg tárták fel a kizsákmányolók *kegyetlenségét*. De Gogol a világirodalomban elsőnek világított rá a kizsákmányolók *belső hitványságára*. Ő volt az első a világirodalomban, aki úgy mutatta be az önző magántulajdonosok birodalmát, mint *holt lelkek* birodalmát.

Az orosz forradalmi demokrata kritika, mely Gogolnak és a gogoli iskola íróinak alkotói tapasztalatára támaszkodott, síkra szállt amellett, hogy a művészetnek joga van az élet hétköznapijainak széleskörű ábrázolására. Ezzel arra ösztönözte a művészeket, hogy kíméletlenül bírálják a birtokos osztályokat és szépítés nélkül ábrázolják ezeknek az osztályoknak szörnyen visszataszító voltát, hitványságát, szellemi szegénységét. De ugyanakkor a haladó orosz kritika más szempontból is megvédte a mindennapi élet művészi ábrázolásának jogosságát: felhívta a figyelmet az egyszerű emberekre, az elnyomottakra és kizsákmányoltakra. Azok közül a vonások közül, amelyek világjelentőségűvé tették a XIX. század orosz realizmusát, egyik legjellemzőbb vonás a demokratikus téma széles kibontakoztatása, a »közönséges« dolgozó ember felemelése a teljesjogú irodalmi hős magaslatára.

Ebben az összefüggésben világossá válik: milyen komoly elvi jelentősége van annak, hogy Tolsztoj fokozott figyelmet fordított a »közönséges« típusokra és helyzetekre.

Tolsztoj magába szívta a világ művészetének gazdag tapasztalatát és folytatta az orosz elődök kritikai realizmusának hagyományait, de ugyanakkor új, *sajátos* megoldásokra is eljutott a típusalkotás terén.

Balzac szándékosan felnagyított méretekben ábrázolta főhőseit; nemcsak hibáikat, képességeiket is hiperbolizálta. Gogol, amikor hitvány, semmirekellő embereket ábrázolt, leglényegesebb, leginkább visszataszító vonásaikat emelte ki és nagyította fel. Tolsztoj másként járt el: úgy élezte ki az ábrázolt alak lényeges vonásait, hogy nem folyamodott a hiperbolához, hanem a mindennapos valóság keretei között maradt. A jellemek és körülmények magasrendű tipikus-ságáig emelkedett, de ugyanakkor a reális élet művészi formába öntésének olyan hitelességét és teljességét érte el, amilyen addig ismeretlen volt a világirodalomban.

Abban a korszakban, amikor Tolsztoj legfontosabb művészi alkotásai születtek, a nyugati művészetben is megjelent egy olyan irányzat, amely a hétköznapi valóság megragadására törekedett, az egyszerű, közönséges emberre fordított fokozott figyelmet. Flaubert és Zola regényeikben, Maupassant regényeiben és elbeszéléseiben gyakran szépítés nélküli hű képet festettek a hétköznapiokról. E művészek alkotásainak legszebb lapjai a típusalkotás magas művészetéről tanúskodnak.

A XIX. század második felének nyugateurópai irodalmában azonban a hétköznapi hősök és történetek iránti vonzódást a realista alakok elhalványulása kísérte. A tipikust fokozatosan kiszorította a közepszerű, a banális.

Emile Zola, amikor az irodalom teoretikusaként lépett fel, sajátos alkotói elvvé emelte a személyek és történetek középszerűségét. A regényírónak — mondotta — »meg kell ölnie a hőst« (vagyis le kell mondania a ragyogó, erős jellemekről), »mindennapi eseményekről« kell beszélnie, amelyek »nem jelentékenyebbek az ujságban közölt híreknél«. ¹³ »A mese érdekessége — állította Zola — egyáltalán nem rendkívüliségében rejlik; ellenkezőleg, minél banálisabb és elterjedtebb, annál tipikusabb lesz.« ¹⁴ Zola tehát a tipikust az »elterjedttel«, a statisztikailag átlagossal azonosította. Ezek a hazug nézetek, melyek a naturalizmus esztétikájának alapjává váltak, sok tekintetben megbilincseltek Zola kiváló realista tehetségét.

A XIX. század második felében néhány nagy nyugati író fejlődése valóban a tipikustól a banális felé haladt. Maupassant nem alap nélkül jegyezte meg, hogy Flaubert első regényében, a »Bovaryné«-ban, tipikus alakokat tudott létrehozni, az »Érzelmek iskolája« című regényében azonban »már nem olyan típusokat választott fő hősökül, mint a Bovaryné-ban, hanem esetleges embereket — azok közül a középszerű személyek közül, akikkel naponta találkozunk«. ¹⁵

Thackeray a »Hiuság vására«-ban nagy realista általánosításokig jutott el. »Newcomes« című regényében azonban egy szürke ember felületes érzéseit kísérte figyelemmel, és így ez az alkotás kevésbé sikerült. Csernisevskij a »Newcomes«-ról írott cikkében megjegyezte, hogy ez a mű, a regényíró tehetsége ellenére, nem elégti ki, hanem untatja az olvasót: »Beszéljünk egyenesen: hitvány tárgyakról folyt a beszéd és üressé lett a könyv«. ¹⁶

Abban, hogy a nagy művészek elfordultak az igazán tipikus alakok megteremtésétől és fokozatosan a »hitvány tárgyak« másolásának útjára csúsztak le, a nyugateurópai realizmus kezdődő válsága mutatkozott meg.

A XIX. század második felének orosz irodalma a népi felszabadító mozgalom diadalmas fejlődését, növekedését tükrözte és a realista művészet új magaslatai felé haladt. A nagy orosz írók ugyanakkor, amikor egyre mélyebben hatoltak be a mindennapos valóság sűrűjébe, fel tudták tárni ebben a valóságban az éles társadalmi konfliktusokat és az igazán tipikus jellemeket.

Tolsztoj műveiben a »közönséges« emberek és a hétköznapi élet hű ábrázolása hatalmas realista erejű művészi általánosításoknak vált alapjává.

2

A Tolsztoj világnézetében és munkásságában rejlő ellentmondások természetesen a tipikus problémájának értelmezésében is kifejezésre jutottak.

A forradalmi demokráta felfogása szerint a tipikus nemcsak a már létrejött lényeges életjelenségek legfontosabb vonásait fejezi ki, hanem azokét a jelenségeket is, amelyek keletkezőben, születőben vannak. A forradalmi demokráta elismerték a művésznak azt a jogát, hogy ne csak azt sűrítse és általánosítsa, ami van, hanem előre meglássa azt is, ami lesz, vagy lehet. Erre a tételre már Belinszkij utalt (»... az eszmény nem a valóság másolata, hanem ennek vagy

¹³ Emile Zola, *Les romanciers naturalistes* 1910, 127. l. (franciául).

¹⁴ Emile Zola, *Le roman expérimental*, 1898, 208. l. (franciául).

¹⁵ Guy de Maupassant *Műveinek teljes gyűjteménye*, XIII. köt. 1950. 175. l. (oroszul).

¹⁶ N. G. Csernisevskij *Műveinek teljes gyűjteménye* M., 1948. IV. köt., 514. l. (oroszul).

annak a jelenségnek észszel kitalált, fantáziával megelevenített lehetősége«. ¹⁷ Mint ismeretes, Scsedrin gazdagon továbbfejlesztette ezt a tételt munkáiban.

Tolsztoj álláspontja ebben a kérdésben nem egyezett a forradalmi demokráta álláspontjával. Igaz, 1904-ben ő is azt írta naplójába, hogy »a zenében és a költészetben a művész fellebbenti a jövő leplét — megmutatja, hogy minek kell lennie« (55, 73). Ezt a jövőt azonban, amelynek »lennie kell«, Tolsztoj egy elvont, utópikus-keresztény eszmény szellemében képzelte el. Tolsztoj, bár az orosz parasztforradalom tükre volt, ugyanakkor elfordult a forradalomtól és nem értette meg, nem tudta meglátni kora orosz valóságának igazán haladó erőit. Elméletileg sem tudta magáévá tenni a művésznek azt a jogát, hogy az újat, a haladót ábrázolja, amely ugyan még nem terjedt el széles körben, de már születik és belép az életbe.

Ezzel van összefüggésben az is, hogy Tolsztoj mélységesen hibásan értékelt egyes írókat és műveket.

Tolsztoj ezt írta Fetnek Turgenyev »Napkelte előtt« című regényével kapcsolatban: »nagyszerűek a negatív személyek: a művész és az apa. A többiek nemcsak, hogy nem típusok, de elgondolásuk, helyzetük sem tipikus... A fiatal lány — csapnivalóan rossz...« (60, 325). Tolsztoj semmiképpen nem tudta megérezni Turgenyev Jelénájának tipikusságát, s így merőben másként értékeltelte ezt az alakot, mint Dobroljubov.

Tolsztoj számára érthetetlen volt, hogy a művésznek joga van túllépni a közvetlenül látható jelenségek határain akkor, amikor általánosít, és különösen akkor, amikor a lehetségest, a születőben lévő igyekszik megsejteni. Ismeretes Tolsztoj Shakespeare iránti ellenszenv: azzal vádolta Shakespearet, hogy természetellenesen felnagyítja az emberi érzéseket és cselekedeteket. Shakespeare monumentális alakjainak hiperbolájában és drámáinak tarka fantasztikumában Tolsztoj nem látta meg azt a mély realista tartalmat, melyet a forradalmi demokraták olyan világosan láttak.

Jellemző, hogy Tolsztoj — bármilyen őszinte rokonszenvet érzett is Gorkij iránt és bármilyen nagyra becsülte is tehetségét — nagyon kritikusan kezelte Gorkij műveit; »elképzelt és természetellenes, hatalmas hősi érzéseket és hamis hangot« (57, 169) talált bennük. Minthogy nem értette meg az orosz forradalom távlatait és mozgóerőit, nem érthette meg azt sem, hogy az orosz életnek milyen *reális* folyamatai tükröződtek Gorkij forradalmi hősiességében.

Az »ész« és »előítélet« harca sokrétűen megmutatkozott Tolsztoj művészi alkotásaiban, típusainak kidolgozásában. A hazug nézetek hatása néha arra kényszerítette, hogy lemondjon a reális életjelenségek tipizálásáról, alkalmoszerű, nem tipikus vonásokat aggasson alakjaira.

A típusalkotás realista elveitől való eltérésének legvilágosabb példája Platon Karatajev alakja. A kritika gyakran rámutatott, hogy ebben az alakban Tolsztoj az elmaradottság, passzivitás vonásait általánosította, melyek a patriarchális jobbágy-paraszságra jellemzőek voltak. De Platon Karatajev, mint az orosz katona (sőt, mint a kiszolgált, sok hadjáratban résztvevő katona) megtestesítője, nemcsak hogy nem tipikus, hanem élesen ellentétben van a történelmi igazsággal. Az olyan hadsereg, amely efféle jámbor, szelíd emberekből áll, nem tudott volna győzelmet aratni az ellenség felett és természetesen nem tudta volna szétverni Napoleon seregeit. Platon Karatajev konvencionális, kigondolt voltának jelei még beszédmodorában is fellelhetők. Ismeretes, hogy

¹⁷ V. G. Belinszkij Összegyűjtött Művei, 2. köt. M., 1948. 615. l. (oroszul).

népi hősei beszédének jellemzésére Tolsztoj gyakran használt közmondásokat és népi szólásokat ; ez különlegesen kifejezővé és frissé tette e hősök nyelvét. Platon Karatajev beszéde azonban csaknem teljességében közmondásokból áll : a zseniális művészt itt elhagyta nemcsak az élet, hanem részben a mérték-tartás iránti érzéke is.

Természetesen súlyos hibába esnénk, ha Platon Karatajevban olyan »pólust«, tömörítő központot látnánk, amely köré az egész történet épül (ezt teszi A. Jegolin »A XIX. század orosz irodalmának felszabadító és hazafias eszméi« c. könyvében). Ellenkezőleg, Platon Karatajev-féle regényalak, *kihull* a tolsztoji regény-eposz realista kompozíciójából, hiszen az eposz az orosz nép *hősiességét*, a hódítókkal szembeni harcban tanúsított aktivitását dicsőíti.

A Tolsztoj műveiben rejlő ellentmondások harca és a típusalkotás realista elveitől való részleges eltérés, — melyet az író doktrínájának hatása okozott, — világosan megmutatkozik a »Feltámadás« forradalmár-alakjainak kidolgozásán is.

A »politikai« foglyok a legfontosabb helyet foglalják el a történet alakjainak egész rendszerében. Ő közöttük, az ő hatásuk alatt (és nem Nyehljudov úri széplelkűségének hatása alatt) tisztul meg multjának szennyétől és válik emberré Katyusa. Időnkint Tolsztoj is Katyusa szemével látja a forradalmárokat és az ő felfogásán keresztül mutatja be őket : »Könnyen, erőfeszítés nélkül megértette azokat az indokokat, melyek ezeket az embereket vezették, és — mivel ő is a népből származott — teljes mértékben együttértett velük. Megértette, hogy ezek az emberek a népért keltek fel az urak ellen...« (32, 367). A regényben sokszor kifejezésre jut ezeknek az embereknek erkölcsi tisztasága, belső ereje és állhatatossága, meggyőződésükhöz való hűsége, kölcsönös segítségre és önfeláldozásra való készsége. De ugyanakkor a regényben az is tükröződik, hogy Tolsztoj határozottan elítélte a harc forradalmi módszereit.

A »Feltámadás« kéziratossá válásából kitűnik, hogy Tolsztoj többször ingadozott a »politikai« értékelésében és beállításában (ismeretes, hogy Csertkov többször arra biztatta Tolsztojt, ne ábrázolja őket rokonszenvvel). Néhány olyan oldal, amely a cárizmus elleni harcosok legjobb tulajdonságait tárja fel, nem került be a regény végleges szövegébe. Emellett azokat a forradalmárokat, akiket a »Feltámadás« végleges szövegében látunk, olyan apró vonásokkal is felruházta az író, amelyek nyilvánvalóan nem tipikus tulajdonságai a forradalmi tábor embereinek. Szimonszon különködő individualista és vegetáriánus ; Marja Pavlovna Scsetyinyina túlzásba viszi testsanyargató aszkétizmusát ; Emilia Ranceva csak a férje iránti szerelemből vesz részt a politikai harcban... A forradalmárra nem tipikus vonások különösen feltűnően jelentkeznek Markel Kondratyjev marxista munkás alakjában, akit valami zord düh tölt el, és aki közömbös az őt környező emberek iránt. Tolsztoj távol tartotta magát korának haladó embereitől, ez az oka annak, hogy részben eltorzította arculatukat.

Tolsztoj nézeteinek ellentmondásossága gyakran nyomot hagyott a megrajzolt típusokon. Végeredményben azonban Tolsztoj valamennyi fő művében és valamennyi fő alakjában a józan realizmus győzött a tolsztojanizmus fölött ; az »ész« erősebbnek bizonyult az »előítéletnél«. Művészi zsenijének ereje és a nép életének mély ismerete folytán a Tolsztoj műveiben feltáruló realista igazság meggyőzőbb és erősebb lett, mint a különféle morális sémák.

Az a győzelem, melyet a realizmus aratott Tolsztoj művészi alkotásaiban, elsősorban abban jutott közvetlen kifejezésre, hogy fő műveiben kérlelhetetlen

következetességgel és határozottsággal, mindig *társadalmi* problémák kerültek előtérbe, még akkor is, ha az író munkájának kiindulópontja eredetileg valamilyen absztrakt morális probléma volt.

Az »Anna Karenyiná«-t egy hűtlen asszony regényének gondolta el az író. Anna alakja eredetileg »a felső társadalomból való férjes nő típusa, ki elvesztette önmagát« (20, 577). De a regény zseniális újító ereje éppen abból ered, hogy a mű messze túlnőtt ezen az alapgondolaton. Anna egyéni drámája, mely az orosz élet széles talaján bontakozik ki egy nagy történelmi fordulat korszakában, és amely Levin eszmei és szellemi drámájával párhuzamosan, azzal szoros kapcsolatban fejlődik, — mély, általános értelmet nyer: a kor tipikus ellentmondásainak tükröződésévé válik. Az a tartalom, melyet Tolsztoj hősnője alakjának adott, mérhetetlenül gazdagabbnak bizonyult annál a »típusnál«, melyet az író eredetileg kigondolt. Tolsztoj a család és a házasság kérdéseit — ezeket a látszólag rendkívül intim jellegű kérdéseket — szétszakíthatatlan kapcsolatba hozta korának alapvető társadalmi problémáival. Ezzel szétörte a hagyományos családi regény kereteit és új utat mutatott az egész világ realista íróinak.

A művész realizmusának az eredetileg szűkkörű morális alapgondolat felett aratott győzelme különösen világosan kiténik a »Feltámadás« megalkotásának történetéből. Mint ismeretes, a regény meséjének alapja A. F. Konyi bírósági tisztviselő elbeszélése a letartóztatott Rozalia Onyi sorsáról. A bírósági tárgyaláson esküdtként résztvett egy arisztokrata fiatalember is, aki valaha elcsábította Rozaliát. A moralista Tolsztojt vonzotta ez az eredeti lélektani helyzet: a csábító bűnbánata, aki a bíróságon találkozik volt áldozatával és elhatározza, hogy feleségül veszi Rozaliát, ezzel teszi jóvá bűnét. Ez az erkölcsi probléma adja a »Feltámadás« első befejezett változatának alapvető tartalmát. De már ezen az első változaton is látszik az életből vett anyag nagymértékű szerzői átdolgozása.

Rozalia Onyit lopásért ítélték el, melyet csakugyan el is követett. Tolsztoj kiélezte a drámai helyzetet és a lopási ügyet gyilkossági ügyé változtatta. Emellett a hivatalos bíraskodás kritikáját különösen keményre teszi azáltal, hogy átdolgozásában Katjusát olyan gyilkosságért állítják bíróság elé, melyet *nem követett el*.

Rozalia Onyi a börtönben tifuszban meghalt; ez a véletlen halál megmentette a csábítót attól, hogy beváltsa önmagának adott szavát és elvegye Rozaliát. Nyehljudov prototípusának, a Rozaliával való találkozás csupán múltó epizód volt; nem vezetett komoly összeütközésre környezetével. Tolsztoj Nyehljudovjában a Katjusával való találkozás mély lelki fordulatot idéz elő: arra készíti, hogy egész addigi életét elítélje.

Tolsztoj tehát már a »Feltámadás« első befejezett változatában messze eltávolodott attól az erkölcsi, jogi esettől, melyet Konyitól hallott. Ahogy tovább dolgozott a regényen, szakadatlanul szélesedett a társadalmi háttér: Katyusa Maszlova mellett megjelentek a burzsoá bíraskodás más »bűntelenül bűnös« áldozatai, Nyehljudov mellett megjelentek az uralkodó parazita felső réteg más képviselői is. Nyehljudov és környezete között egyre élesebbé, egyre inkább elvi jellegűvé vált a konfliktus. A regény mindkét főszereplője egyre távolodott prototípusától és *ezáltal egyre inkább tipikussá* lett. Közben a történet súlypontja az erkölcsi, lélektani elemekről a társadalmi elemekre helyeződött át. A realizmus győzelmet aratott a tolsztojanizmus fölött: ez többek között abban is megmutatkozott, hogy a művész elvetette eredeti

tervét, mely szerint a történetnek Nyehljudov és Katyusa házasságával kellett volna végződnie. Nyehljudov sorsának befejezetlensége realiztikusan érzékeltette azoknak az éles társadalmi ellentéteknek megoldatlanságát, melyeket a történet menete feltár.

Igy Tolsztoj túlhaladt eredeti morális alapgondolatán és az *egyedi* bírósági esetet nagy művészi *áttalánosítás* magasságára emelte. Teljesen és kiélezetten tárta fel a burzsoa-nemesi társadalom és állam emberellenes, kizsákmányoló lényegét; olyan regényt alkotott, mely a leleplezés széles körét és erejét tekintve páratlan a világirodalomban.

A Tolsztoj világnézetében rejlő ellentmondások harca és a realizmusnak a hazug keresztényi morál feletti győzelme jutott közvetlen kifejezésre abban is, ahogyan Tolsztoj az ábrázolt életjelenségek szerzői értékelésének kérdését megoldotta.

Tolsztojnál két aspektusa van a »se hősoket, se gonosztevőket« tételnek. Egyrészt kifejezte Tolsztojnak azt a szándékát, hogy »közönséges« embereket rajzoljon, és — mint Nyekraszov mondotta róla — »az életet, nem pedig az élet kivételeit« ábrázolja. Másrészt Tolsztoj azt állította, hogy az ember rendszerint nem *csak* hős, vagy *csak* gonosztevő.

Mint ismeretes, Tolsztoj többször beszélt az ember »ingadozásáról«, arról, hogy minden ember magában hordja a legkülönbözőbb tulajdonságok csíráit.

Tolsztojnak az volt a meggyőződése, hogy a művészetnek maximális teljességgel kell visszaadnia az emberi lélek változékonyságát, sokrétűségét. Tolsztoj így gondolkodott: »Igaz, hogy regényeinket nem írjuk olyan durván, mint azt régen tették: a gonosz csak gonosz, a jótevő csak jótevő, — de mégis borzasztó durván, egyhangúan írunk. Hiszen az emberek éppen olyanok, mint én, vagyis tarkák — rosszak és jók egyszerre; sem nem olyan jók, mint amilyeneknek szeretném, hogy az emberek engem lássanak, sem nem olyan rosszak, mint amilyeneknek azokat az embereket látom, akikre haragszom, vagyis akik megsértettek« (51, 44).

Tolsztoj igen közelállt a forradalmi demokratikus kritikához abban, hogy élesen elítélte a művészi ábrázolás minden sematizálását, »egyhangúságát«. Érdemes megemlíteni, hogy Scsedrin ezt írta 1863-ban: »Az ember bonyolult organizmus, ezért belső világa is a végletekig sokrétű. Következésképpen az olyan író, aki tökéletesen egyforma tulajdonságokkal ruházza fel ezt a világot, és egy-két hangra korlátozza ennek sokrétű dallamát, esetleg igen éles, sőt bizonyos értelemben relief-szerű képet tud rajzolni; de a kép mégis bizonyára torz lesz. Nincs olyan ember a világon, aki teljesen gonosz, vagy teljesen erényes, teljesen gyáva, vagy teljesen bátor, és így tovább«.¹⁸

Tolsztojnál azonban ez a jogos és mélységesen haladó követelmény, — hogy a művészetnek híven kell ábrázolnia az emberi lélek teljes bonyolultságát — néha azokhoz a gyökerükben helytelen keresztényi morális megfontolásokhoz kapcsolódott, melyek szerint a világon nincsenek bűnösök; mindenkinek meg kell bocsátani és senkit sem szabad elítélni: »Az egyik leggyakoribb tévedés az, hogy az embereket jóknak, rosszaknak, butáknak, okosoknak tartják. Az ember változik és minden lehetőség megvan benne: ostoba volt — okossá vált, gonosz volt — jóvá lett, és megfordítva. Ebben rejlik az ember nagysága. És ezért nem szabad elítélni az embert. Milyen is az ember? Elítélted, — de ő már más lett. És azt sem szabad mondani: nem szeretem. Mire kimondtad, az ember már megváltozott« (53, 179).

¹⁸ N. Scsedrin az irodalomról, M. 1952. 99. 1. (oroszul).

De Tolsztoj józan realizmusa itt ismét diadalmaskodott etikájának és esztétikájának hazug tételei felett. Néha ugyan hajlott arra az állításra, hogy a művésznek nincs joga bíraskodni hősei felett, zseniális műveiben azonban mégis ezt tette — *ítéletet mondott* a valóság jelenségei felett. Az ember bonyolultságában, »ingadozásában« való ábrázolása nem enyhítette ezt az ítéletet, hanem még meggyőzőbbé, kiméletlenebbé tette.

Ezzel kapcsolatban idézzük emlékezetünkbe Lenin egyik fontos filozófiai tételét:

»A fogalmak sokoldalú, univerzális hajlékonysága, az a hajlékonyság, mely egészen az ellentétek azonosságáig megy el, — íme, ebben rejlik a lényeg. Ez a hajlékonyság, ha szubjektíven alkalmazzák, egyenlő az eklektikával és szofisztikával. Az *objektíven* alkalmazott hajlékonyság pedig, vagyis az, amely az anyagi folyamat sokrétűségét és egységét tükrözi, egyenlő a dialektikával, egyenlő a világ örökös mozgásának helyes tükröződésével.«¹⁹

Tolsztoj néhány vallás-erkölcsi elmélkedésében (és rajongó »követőinek« írásaiban még inkább) eklektikához és szofisztikához, elvtelen keresztényi »teljes megbocsátáshoz« vezetett annak elismerése, hogy az ember ellentmondásos lény, kiben a jó és rossz tulajdonságok csirái egyaránt megvannak. Az ilyen »teljes megbocsátásnak« a hatását Tolsztojnak néhány művészi alkotásában is fel lehet fedezni (például: »A gazda és a munkás« c. elbeszélés). De az ember belső életének ábrázolásában Tolsztoj maximális *hajlékonysággal* kezelte a fogalmakat. Művészi zsenijének ereje és a kizsákmányolók iránti nagy haragja rendszerint arra készítette, hogy alakjait a történelmileg igaz ügy szolgálatába állítsa, hogy az élet objektív dialektikáját tükrözze. A *lélektani* jellemzés gazdagsága és sokoldalúsága, melyet Tolsztoj főhőscinél tapasztalhatunk, a művész kezében hatékony eszközzé válik arra, hogy kiderítse a hősök *társadalmi* lényegét és leszögezze *saját* álláspontját minden hősével szemben.

Támasszuk alá ezt a gondolatot egy példával. Tolsztoj a legnagyobb mértékben sokoldalú képet rajzol Karenyinről. Életének különböző időpontjaiban Karenyin nem ugyanaz az ember. Az a Karenyin, aki hidegvérűen beszél meg az ügyvéddel a válóper részleteit, nem is hasonlít ahhoz a Karenyinhoz, aki a beteg Anna ágyánál kezét szorít Vronszkijjal. Karenyin, az öntelt tisztviselő, aki egymás után száztizennyolc iratot ír alá, nem hasonlít ahhoz az elkeseredett, levert Karenyinhez, akit az Anna külföldre utazása utáni első napokban látunk. A regény valamennyi szereplőjének megvan a maga felfogása Karenyinről. Anna szemében kiváló, okos, de szeretetre nem méltó, visszataszító ember. Lidia Ivanovna grófnő szemében a bölcsesség és erény csodája. Mjagkája hercegnő véleménye szerint »egyszerűen ostoba«. Az udvaroncok, Karenyin hivatali kollégái, irigységgel és gúnnyal beszélnek róla. Vronszkij nehezen titkolt útalattal beszél vele. Szerjozsa — tisztelettel és titkos félelemmel. De még a regény egyes szereplőinek Karenyinhez való viszonya is sokoldalú: a történet különböző pontjain hol ez, hol az az oldal tárul fel világosabban. Hogy csak egyedül Anna esetét vegyük, — milyen gyorsan váltakoznak itt a különböző fokozatok, a közömbösségnek és tiszteletnek milyen bonyolult ötvözete jön létre, hogyan keveredik Annában a Karenyin iránti ellenszenv és a büntudat érzése! Maga Tolsztoj azonban egyik hősével sem azonosítja magát Karenyin értékelésében. Karenyint különböző szempontokból mutatja be: társadalmi és magánéletében, mindenki számára látható dolgaiban és legtitkosabb gondolataiban. Azoknak a különféle

¹⁹ V. I. Lenin: Filozófiai füzetek, M., 1947., 84. l. (oroszul).

epizódoknak bonyolult, hajlékony összességéből, melyekben Karenyin látszólag legellentétebb oldalait tárta fel, egységes, teljes alak nő ki: egy pétervári magasrangú tisztviselő, egy lélektelen, belsőleg halott bürokrata áll előttünk, aki Anna szavai szerint »úgy úszik és gyönyörködik a hazugságban, mint hal a vízben«, aki (még ha képes is a jószívűség és lágyság egyes megnyilatkozásaira) lényegében »gonosz gép« marad, és aki ugyanakkor maga is csak kis csavara annak a sokkal gonoszabb, sokkal erősebb gépezetnek, melyet cári önkényuralomnak neveznek. A pszichológiai jellemzés sokoldalúsága ebben az esetben nemcsak hogy nem csökkenti az alak tipikusságát, hanem sokszorosan megnöveli azt.

Tolsztoj, amikor a »Hadzsi-Murat«-on dolgozott, két igen fontos bejegyzést tett naplójába: »Van egy angol játék — a peepshow —, melynek üvege alatt hol ez, hol az látható. Nos, így kell Hadzsi-Muratot, az embert is bemutatni: férjnek, fanatikusnak stb.« (53, 188). »Álmomban egy öregember típusát láttam, mellyel már Csehov megelőzött. Az öregembert különösen az tette széppé, hogy bár majdnem szent volt, mégis köpködött és káromkodott. Először értettem meg világosan azt az erőt, melyet a merészen levetített árnyékok kölcsönöznek a típusnak. Ezt fogom tenni Hadzsi-Murattal és Marja Dmitrijevnával« (54, 97).

Tolsztoj itt első ízben elemezte és fogalmazta meg azokat a módszereket, melyeket természetesen már régen használt, jóval a »Hadzsi-Murat« előtt is. Ugyanannak az embernek sorozatos ábrázolása különböző, néha ellentétes szempontokból; az »árnyékok« merész levetítése (vagyis olyan jellemvonások bevittele, melyek ellentétben állnak a hős alapvető jellemzésével), — mindez Tolsztoj realista stílusának elidegeníthetetlen tulajdonsága, mely meghatározza a típusalkotás sajátosan tolsztoji módszereit.

Tolsztojnak sok olyan hőse van, kinek jelleme fokozatosan, a cselekmény fejlődése során bontakozik ki. Az olvasónak sok »pro«-t és »contra«-t kell mérlegelnie, hogy a hősről megalkothassa véleményét. Érthető számunkra, miért szerette meg Anna Vronszkijt. Vronszkij okos, bizonyos mértékig egyeneslelkű, képes őszinte érzésre: már ez környezetének sok tagja fölé helyezi őt. De Vronszkij mégis izig-vérig ennek a környezetnek tagja: a keserű elgondolkodás percében nem ok nélkül hasonlítja magát »ostoba baromhoz«, — az átutazó külföldi herceghez. Vronszkij akkor tárja fel egyéniségének különböző oldalait, amikor a regény más hőseivel kerül érintkezésbe. Mikor megpillantja Karenyint a pétervári pályaudvaron, Vronszkij »olyan kellemetlen érzést érez, amelyet az az ember érezhet, aki szomjúságtól gyötörve egy forráshoz jut, és a forrásnál kutyát, juhot vagy disznót pillant meg, mely ivott a vízből és fel is kavarta azt.« (18, 112). Ebben a pillanatban Tolsztoj nyilvánvalóan Vronszkij pártján áll és osztja annak Karenyin iránti ellenszenvét. De emlékezzünk vissza arra, mit gondol Mihajlov, a művész, Vronszkij-nak a festészetért való lelkesedéséről: »Nem lehet megtiltani valakinek, hogy egy nagy viaszbabát készítsen és csókolgassa. De ha az ilyen ember a babájával elmenne egy szerelmeshez, leülne elé és úgy becézne babáját, ahogy a szerelmes becézi azt, akit szeret, akkor a szerelmesnek kellemetlen érzései támadnának. Ugyanilyen kellemetlen érzések támadtak Mihajlovban Vronszkij festményei láttán« (19, 47). Itt Tolsztoj nyilvánvalóan Mihajlov oldalán áll és osztja Mihajlov ellenszenvét Vronszkij iránt. Végeredményképpen Vronszkijban a nagyvilági úri társadalom *tipikus* képviselője tárul fel. Azok az egyéni jótulajdonságok, amelyek bizonyos mértékig megvannak benne, tipikusságát nem csökkentik, hanem ellenkezőleg, teljesebben kiemelik és hangsúlyozzák.

A kutatók már gyakran rámutattak Tolsztoj emberábrázolásának újító módszereire. Már Csernisevskij felhívta a figyelmet Tolsztoj nagyszerű művészi felfedezésére, — arra, hogy az író a belső monológ segítségével érzékelteti a lelki élet legtitkosabb rezdüléseit. A kritikusok nem egyszer beszéltek Tolsztojnak arról az utánozhatatlan képességéről, hogy az érzések látható nyelvében tud beszélni — az emberi érzéseket külső, fizikai megjelenési formáikon keresztül tudja bemutatni. Általános ismert Tolsztoj zseniális művészete az ember belső fejlődésének ábrázolása és a különféle, gyakran ellentétes, változó lelkiállapotok bemutatása terén. Ugyanígy közismert az, hogy Tolsztoj az alakok egyénítésének nagy újító mestere volt: minden hősét sajátos jegyekkel, utánozhatatlan arcúlattal, sajátos gondolkodás- és beszédmóddal ruházta fel. Magára Tolsztojra is alkalmazható az, amit a »Feltámadás«-ban Nyehljudovról mond, amikor Nyehljudov fokozott éleslátását jellemzi a Katyusával való bírósági találkozás pillanatában: »Látta . . . azt a kizárólagos, titokzatos sajátosságot, mely minden embert elválaszt a másiktól, minden embert sajátossá, egyedülivé, utánozhatatlanná tesz« (32, 32).

Ezeknek az újító művészi eszközöknek sokrétűsége, melyeket Tolsztoj az ember realista ábrázolására megteremtett, nemcsak rendkívüli meggyőző erőt és nagyfokú hitelességet ad a hősöknek, hanem igazán tipikussá is teszi őket. Azok az eszközök, melyeknek segítségével Tolsztoj, életük teljességében, változékonyságában, sokrétűségében és utánozhatatlan sajátosságában rajzolja az embereket, egyben azt is lehetővé teszik számára, hogy feltárja minden alakjának társadalmilag *lényeges* vonásait és maga is állást foglaljon vele szemben.

1896-ban Tolsztoj ezt jegyezte fel naplójában: »A művészet fő célja — ha egyáltalán van művészet és van célja — az, hogy kiderítse, kimondja az igazságot az ember lelkéről; olyan titkokat mondjon ki, melyeket egyszerű szóval nem lehet kifejezni. Ezért művészet a művészet. A művészet mikroszkóp, melyet a művész saját lelkének titkaira irányít és mellyel megmutatja az embereknek ezeket a mindenki számára közös titkokat« (53, 94).

Ebből a megállapításból kiindulva megérthetjük, milyen értelemben beszélhetünk Tolsztojnál művészi felnagyításról. Tolsztoj nem folyamodott az alakok hiperbolizálásához, világmépeinek alapjául mindig a hétköznapi életet és a közönséges embereket vette, de »mikroszkópja« segítségével felnagyította az emberi léleknek azokat a végtelenül kicsi elemeket, melyeket szabadszemmel nem lehet észrevenni. A lélektani elemzés segítségére volt abban, hogy nyilvánvalóvá tegye a titkosat, láthatóvá a láthatatlant.

Tolsztoj gyakran utalt az érzés szóbeli kifejezésének konvencionális voltára, pontatlanságára. Egyik kéziratoss feljegyzésében ezt írta: »Az . . . , aki jól beszél, rosszul cselekszik; ezért a hős szavakban nem fejezheti ki önmagát. Minél többet fog beszélni, annál kevésbbé fognak hinni neki« (48, 344). Tolsztoj arra törekedett, hogy műveinek hősei — a hitelesség legkisebb megsértése nélkül — olyan titkokat is elmondjanak önmagukról, melyeket nehéz hangosan kimondani. Ezért fordul olyan gyakran a szereplők közvetlen beszéltetése mellett a belső világ ábrázolásának különféle közvetett módszereihez is, ezért fordul a titkos érzések és gondolatok néma nyelvének megszólaltatásához, — a belső monológhoz. Nem hallható, belső beszédjükben a szereplők azt is elmondják, amit hangosan nem tudtak, nem mertek volna kimondani. Tolsztoj ilyen módon új, eddig ismeretlen lehetőségeket talál arra, hogy feltárja az emberek rejtett lényegét, kiderítse társadalmi magatartásuk és egymás közötti viszonyuk legfontosabb elemeit.

Elég, ha emlékezetünkbe idézzük, hogyan világította meg Tolsztoj »Feltámadás«-ában a lélektani elemzés sugarával a bírósági tisztviselők lelkét, hogyan tárta fel a törvény őreinek titkos, kicsinyes gondolatait és indulatait — s ezáltal hogyan leplezte le a burzsoá földesúri »igazságszolgáltatás« lényeges, tipikus vonásait!

Tolsztoj kezében még az olyan művészi eszköz is a típusalkotás eszközévé válik, mint a hősök lelki életének feltárása álmaik segítségével. Még alig tudunk valamit Sztjepan Arkagyjevics Oblonszkijról, de az éneklő, palack-formájú nőkről szóló ledér álma tüstént feltárja parazita, egoista természetének ürességét. Nyikolenyka Bolkonszkij álma viszont, mellyel a »Háború és Béke« cselekménye zárul, a honpolgári hősiességnek olyan emelkedett eszményeit tárja fel, amelyeknek hangos kimondására a szégyenlős kamaszfiú sohasem szánta volna rá magát. Ez az álom (melyben Nyikolenyának a harci dicsőségre vonatkozó titkos gondolatai összeolvadnak a korán elhalt apára vonatkozó gondolatokkal) sajátos, váratlan formában tár fel egy fontos, tipikus társadalmi jelenséget: a nemesi forradalmárok első nemzedéke és az 1812-es Honvédő Háború hősei közti szoros kapcsolatot.

A lélektani elemzést, mint a típusalkotás eszközét, természetesen már Tolsztoj előtt is felhasználták az orosz és a világirodalomban. Nem érdektelen, hogyan világított rá Gogol azokra az okokra, melyek arra készítették, hogy »bepillantson hőseinek lelkébe«. Gogol ezt mondja Csicsikovról: »Ha a szerző nem pillantott volna be mélyebben a lélekbe, ha nem kavarta volna fel a mélyben azt, ami kisiklik és elrejtőzik a fény elől, ha nem tárta volna fel a legrejtettebb gondolatokat, melyeket az ember senkire nem bíz rá, és ha olyannak mutatta volna be hősét, amilyen az az egész város, Manyilov és a többiek szemében volt — akkor mindenki örvendezett volna és érdekes embernek tartotta volna Csicsikopot.«

Tolsztoj be tudott pillantani hősei lelkébe, fel tudta tárni bennük a lényegest, a tipikust, meg tudta rajzolni azokat a különféle társadalmi tényezőket, melyek az ember magatartását meghatározzák, — sőt mindezt mélyebben, áthatóbban és teljesebben tudta megtenni, mint azok a nagy művészek, akik őt megelőzően alkottak.

A lélektani jellemzés szélessége és sokrétűsége olyan tulajdonság, mely a mult sok nagy realistájának volt sajátja. A klasszicisták és romantikusok úgy érték el a jellem meghatározottságát, hogy a jellemet sematizálták, egy uralkodó vonásra korlátozták. A különböző korok nagy realistái viszont — Shakespeare-től Balzac-ig és Gogol-ig — eleven, összetett emberi jellemet alkottak és úgy tették azt meghatározottá, hogy egy vagy több, leginkább tipikus vonást kiemeltek, kiéleztek (gyakran felnagyítottak).

Tolsztoj természetesen támaszkodott azokra az eredményekre, melyeket már elértek a legnagyobb művészek. (Figyelemreméltó, hogy bármennyire kevésbé szerette is Shakespearet, sokra tartotta azt a Képességét, hogy érzékeltetni tudta az emberi érzés mozgását).

De Tolsztoj hőseivel összehasonlítva többé-kevésbé »egyhangúnak« látszik a megelőző irodalom valamennyi realista alakja. Tolsztoj az életet sokkal szélesebb körben, sokkal átfogóbban tudta megragadni, mint elődei. Az emberi jellemet a legkülönbözőbb tulajdonságoknak olyan eleven kapcsolatában, olyan különféle társadalmi viszonyok között, az ellentéteknek olyan fejlődésében és harcában tudta ábrázolni, mint előtte senki. Végig fel tudta tárni az egyik vagy másik jellemében rejlő ellentmondásos tendenciákat; el

tudta érní, hogy az alak kibontakozása során fokozatosan, erőszakolás nélkül, természetesen és magától rajzolódott ki a fontos, a társadalmilag lényeges. A »lélek dialektikája«, melyet Tolsztoj tökéletesen ismert, az ő tolla nyomán a típusalkotás hatalmas újító eszközévé vált.

Külön ki kell emelnünk az írói kitérések aktív jellegét Tolsztoj műveiben. Tolsztoj saját megjegyzései, magyarázatai és értékelései csaknem minden alkotásában szervesen beletartoznak a művészi egészbe; aláhúzzák és kiélezzik a történet leglényegesebb mozzanatait.

Tolsztoj több nyilatkozatában elítélte a különféle írói kitéréseket, de arról mindig meg volt győződve, hogy az irodalmi alkotásnak ki kell fejeznie a művész világos, határozott állásfoglalását. 1853-ban Tolsztoj ezt írta naplójába a művészi alkotások különböző fajtáiról: »A legkellemesebbek azok, melyekben a szerző mintegy elrejtteni igyekszik saját egyéni nézetét, de mindennütt hű marad hozzá, ahol az mégis felszínre tör. A legszíntelenebbek azok a művek, melyekben a nézet olyan gyakran változik, hogy teljesen el is vész« (46, 182). Több mint két évtized múltán Tolsztoj ezt írta Katkovnak az »Anna Kareninával« kapcsolatban: »A tiszta realizmus, mint ön mondja, az egyetlen eszköz, mert sem a pátoszt, sem az elmélkedést nem tudom elviselni« (20, 616).

De Tolsztoj, bár nem szerette a »pátoszt és az elmélkedést«, bár elítélt mindenféle deklarációt és retorikát, mégis nyíltan kifejezte saját állásfoglalását az ábrázolt személyekkel és eseményekkel szemben (mégpedig nemcsak alakjainak logikájával fejezte ki, hanem közvetlen írói kitérésekkel is).

Tolsztoj írói kitérései néha elkülönülnek a történettől és oktatócélú függelékké változnak: ez olyankor történik meg, amikor az író nézetei ellentmondásba kerülnek a történet művészi logikájával (például a »Háború és Béké«-nek azokban a fejezeteiben, melyekben a történelmi fatalizmus tolsztoji filozófiája fejeződik ki). De Tolsztoj szerzői hangja rendszerint a történet fontos és elidegeníthetetlen eleme, mely aktív szerepet játszik a típusalkotás folyamatában.

A reakciós irodalomtudomány — az 50-es évek esztétizáló kritikusaiktól egészen az Október utáni korszak néhány külföldi áltudósáig — sokszor igyekezett Tolsztojt a »tiszta művészet« mesterének feltüntetni, aki szenvedély nélkül, pártatlanul ábrázolta az életet. Ezt a felfogást a tények teljességgel megcáfolják. Tolsztoj különböző korszakokban alkotott valamennyi művéből az derül ki, hogy olyan művész volt, aki mindenkor megvilágította tulajdon nézeteivel mindazt, amit ábrázolt. Ennek szemléltetésére könnyen találhatunk nagyszámú példát nemcsak a »Feltámadás«-ban, hanem az önéletrajzi trilógiában vagy a háborús elbeszélésekben is.

Ebben az értelemben Tolsztoj »tiszta realizmusa« elvileg különbözik nagy nyugati kortársainak alkotásaitól.

Flaubert, Zola és Maupassant, de még inkább nagyszámú követőjük, a művész be nem avatkozásának, szenvtelenségének elvét védelmezte. Ismeretes Flaubert megjegyzése arról, hogy »az emberekhez úgy kell közeledni, mint a masztodonokhoz és krokodilusokhoz«, ²⁰ vagyis teljesen közömbösen.

Tolsztoj Maupassantról írott cikkében finom érzékkel fejtette ki, hogyan torzították el és tették tönkre a hazug esztétikai nézetek a nagy francia író ragyogó tehetségét. Tolsztoj azt írta, hogy Maupassant korai, legjobb könyveiben — »Une vie«, »Bel-Ami« — »a szerző tudja, kit kell szeretni és kit gyűlölni, s az olvasó egyetért a szerzővel és hisz neki, hisz azokban a személyekben és ese-

²⁰ Gustave Flaubert Összes Művei, VII. köt. M., 1937. 456. I. (oroszul).

ményekben, melyeket az író leír.« Maupassant későbbi műveiben azonban, melyeket a »l'art pour l'art« divatos elméletének hatása alatt írt (mint például »Yvette« c. elbeszélésében és a »Notre coeur« c. regényében), »a szerző nem tudja, kit kell szeretni és kit gyűlölni; nem tudja ezt az olvasó sem. S minthogy nem tudja, az olvasó nem hisz a leírt eseményekben és nem érdeklődik irántuk« (30, 19).

Itt Tolsztoj kérélelhetetlen következetességgel bebizonyította, hogy ha a művész nem foglal világosan, határozottan állást az ábrázolt tárggyal szemben, az nemcsak eszmei, de művészi szempontból is árt alkotásainak. Az eszme hiánya a művészet ellensége, mely a művész mesterségbeli tudását is megrontja. Ezt a következtetést lehet levonni Tolsztoj cikkéből.

Tolsztoj kritikája lényegében nem is annyira Maupassant ellen irányult, mint inkább a XIX. század végének nyugati irodalmában fellépő dekadens esztétizáló, formalista tendenciák ellen. Ezt a kritikát Tolsztoj (a cikkben érezhető tolsztojánus mellékiz ellenére) lényegében annak az elvnek álláspontjáról mondotta el, mely a haladó orosz művészet vérévé vált: a művészetnek ítéletet kell mondania a valóság jelenségei felett.

Látjuk, hogy Tolsztoj nemcsak művészi alkotásainak, hanem esztétikájának fő vonásaiban is távol állott az elvont keresztényi »teljes megbocsátástól«.

Tolsztoj nemcsak szeretni, hanem gyűlölni is tudott. Világosság és szenvedélyesség a hősök emocionális értékelésében — ez Tolsztoj realizmusának egyik alapvető vonása. A típusalkotás tolsztoji művészetében világosan megmutatkozott a leleplező művész nagysága és ereje.

3

»Ha az orosz munkásosztály Tolsztoj Leó művészi alkotásait tanulmányozza, jobban megismeri ellenségeit« — mondja Lenin.²¹

A nép ellenségeinek realista ábrázolásában Tolsztoj orosz irodalmi elődeinek és kortársainak sokrétű alkotói tapasztalatára támaszkodott. Gogol és Osztrovszkij, Nyekraszov és Scsedrin a »civilizált« földesúr síma és kifent külseje, a tőkefelhalmozó burzsoá erényes, istenfélő álarca mögött megmutatták a ragadozó, kizsákmányoló érdekeket. A minden rendű és rangú álarc leleplezésének tolsztoji művészet — a külszín és lényeg közötti ellentmondás kiélezésének művészet — a XIX. század orosz kritikái realizmusának gazdag hagyományából fejlődött ki.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a XIX. században éppen az orosz írók hozták létre a szatíra legnagyobb példaképeit. Az orosz klasszikus irodalom szatirikus műfajainak széleskörű kifejlődésében az irodalom és a felszabadító mozgalom közötti szoros belső kapcsolat jutott kifejezésre. A nevetés az erősek fegyvere. Aki fél, az nem nevet. Gogol és Scsedrin realiztikus alakjai nemcsak azt tükrözték, hogy a orosz nép tömegeiben növekedett a feudális önkényuralmi rendszer elleni harag, hanem azt is, hogy a dolgozó népben megerősödött saját erejének, az urakkal szembeni fölényének érzése.

Csernisevszkij a következőképpen határozta meg a komikumot: »... belső üresség és hitványság, melyet tartalomra és reális jelentőségre igényt tartó külső takar.«²² A nagy orosz szatírikusok igen sokféle olyan eszközt alakítottak

²¹ Lenin az irodalomról, Szikra, Bp. 1949. 80. 1.

²² N. G. Csernisevszkij Műveinek teljes gyűjteménye, II. köt., M. 1949. 31. 1. (oroszul).

ki, melynek segítségével a régi orosz élet urainak nemcsak ocsmány, vadállati lényegét, hanem belső hitványságát és ürességét, a hatalmasságra és bölcseségre való igényének alaptalanságát is megmutathatták. A nagy orosz satírikusok úgy ábrázolják a hatalom birtokosait, mint olyan lényeket, akik közel állnak a társadalmi csúdhöz, akik elvesztették történelmi jogukat az ország sorsának irányítására.

Tolsztoj alkotói egyénisége lényegesen különbözött Gogol és Scsedrin egyéniségétől. A satírikus elv nem hatja át egész munkásságát és nem uralkodik benne. Tolsztoj műveinek sok olyan eleme van, mely messze esik a satírától: ilyen a lírai-lélektani elem, a genrekép-festés, az életerős népi hősiesség, az orosz tájkép költészete és a filozófiai színezetű publicisztika. Tolsztoj művészi eszközeinek fegyvertára a legnagyobb mértékben sokrétű. De a tolsztoji világnépek fontos alkotóeleme a satíra is.

Tolsztoj rendszerint nem folyamodott a komikus felnagyítás módszereihez, nem használt karikatúrát (kivéétel a »Művelődés gyümölcsei« című satíra, mely a »felső rétegek« életét Scsedrin módszeréhez egészen közelálló eszközökkel ábrázolja). De satírikus elem Tolsztojnak csaknem minden olyan művében található, melyben az uralkodó osztályok tagjai szerepelnek. A satíra néha finom tartózkodó ironia, néha haragos gúny formájában jelenik meg. A legfontosabb azonban, ami Tolsztojt közelhozza a nagy orosz satírikusokhoz az a képessége, hogy a népellenes erők képviselőit visszataszítóknak, de *nem félelmeteseknek* tudja ábrázolni.

Ezzel kapcsolatban különös figyelmet érdemel Tolsztoj egyik legélesebb satírikus figurája: Napoleon alakja a »Háború és Béké«-ben.

Napoleon alakjának kidolgozását Tolsztoj nagy elvi, eszmei jelentőségű dolognak tartotta. Erről tanúskodik egy sor naplójegyzet, többek között az 1865 március 17-ről kelt ismert bejegyzés: »Most az örömmnek és a nagy alkotás lehetőségének érzésével ragadtam meg az a gondolat, hogy megírom Sándor és Napoleon regényének lélektani történetét. Aljasság, frázis, esztelenség és ellentmondás bennük és az őket körülvevő emberekben. Napoleon, mint ember, megzavarodik és kész lemondani a gyűlés előtt Brumaire 18-án. . . Eleinte még ember s egyoldalúságában eleinte erős, aztán határozatlan — bár sikerülne! de hogyan? Ti egyszerű emberek vagytok, én pedig látom az égen csillagomat. — Ő nem érdekes, hanem a tömegek, melyek körülveszik és amelyekre hatást gyakorol. . . Teljes eszeveszettség, gyengeség és hitványság Szent Ilonán« (48, 60). Már ez a feljegyzés utal Tolsztoj alapgondolatára, — arra, hogy letépi Napoleon fejéről a babért és úgy mutatja be, mint kalandort, akit elvakított a nagyság mániája, és aki lenézi a »tömeget«. Tolsztoj művészi tudatában Napoleon nem kivételes, hanem *tipikus* jelenség volt: »a mohó, egoista burzsoá képviselője« (49, 108). Napoleon alakjában Tolsztoj a mohó, egoista burzsoá vonásait élte ki, aki semmibe veszi a tömegeket, játszik az egyszerű emberek sorsával. Tolsztoj megfosztotta Napoleont a nagyság nimbuszától, mellyel a burzsoá történet-tudomány körülvette.

Napoleon alakja azoknak az alkotói eszméknek megvalósulását jelentette Tolsztoj számára, melyek már irodalmi tevékenységének első éveiben is foglalkoztatták.

Tolsztoj mélységesen meg volt győződve arról, hogy a művészetnek meg kell semmisítenie a hazugságokat és illuziókat; az élet valódi igazságát kell bemutatnia, bármilyen váratlan, bármilyen merész is ez az igazság, bármennyire kellemetlenül érinti is a befolyásosokat, a hatalom birtokosait. 1857-ben

írott naplójában Tolsztoj az író, a művészt az Andersen meséjében szereplő kisiúval hasonlítja össze, aki arra vetemedett, hogy leleplezze a király »új ruhájával« kapcsolatos csalást: »Andersen meséje a ruháról. Az irodalom és a szó feladata: a dolgokat úgy magyarázni meg, hogy higgyenek a kisiúnak« (47, 202). Tolsztoj sok év múltán ismét említést tett erről a kis meséről. Nem sokkal az 1905-ös forradalom előtt azt írta: »Az emberek a nagyság jeleit agyalják ki maguknak: cárok, hadvezérek, költők. De mindez hazugság. Bárki átláthat rajta: ez mind semmi és a cár — meztelen« (55, 75). Nem sokkal halála előtt ez a mese segítette Tolsztojt egy nagy történelmi általánosítás megfogalmazásában: »A forradalom végezte el azt, hogy orosz népünk egyszeriben meglátta helyzetének igazságtalanságát. Ez — a mese a cárról és az új ruháról. A forradalom volt a kisiú, aki megmondta az igazat, hogy a cár meztelen. A néptudatára ébredt az elszenvedett igazságtalanságnak« (58, 24).

Tolsztojnak ezek a gondolatai meglepő világossággal tárják fel azt a történelmi talajt, melyből művészete — az »álarok lerántásának« művészete — kinőtt. Az elnyomott néptömegekben erősödött az elszenvedett igazságtalanság tudata; a zseniális művész mély, belső kapcsolatban volt a tömegekkel, és ez készítette őt arra, hogy a kizsákmányoló társadalom valamennyi koronás és korona nélküli uralkodóját megfossa a hamis nagyság nimbuszától.

Tolsztoj a »Háború és Béke« megírása során a nép álláspontjáról ítélte meg Napoleont, — annak a népnek álláspontjáról, mely megsemmisítő csapást mért a hódítóra; annak a paraszti katonatömegnek álláspontjáról, mely a »népháború husángját« emelte fel Napoleon ellen. A külföldi történészek a napoleoni hadsereg minden győzelmét a császár személyes »zseniálításának« tulajdonították. Tolsztoj vitába szállt ezzel a nézettel és megjegyezte, hogy ilyen legendák különösen azokban az országokban keletkeztek, melyek vereséget szenvedtek Napoleontól. »De nekünk, hála Istennek, nincs okunk elismerni zsenialitását, hogy szégyenünket elrejtjük. Megfizettünk azért a jogunkért, hogy egyszerűen, és egyenesen vizsgálhassuk a kérdést, és ezt a jogunkat nem adjuk fel« (12, 84).

Tolsztoj, a művész, ilyen »egyszerűen és egyenesen« tekint Napoleonra.

Idézzük emlékezetünkbe a »Háború és Béke« egyik ismert epizódját. »Napoleon császár még nem jött ki hálószobájából, toalettaját fejezte be. Prüsszkölve és krákgova hol széles hátát, hol szőrrel borított zsíros mellét fordította a lakáj felé, aki kefével dörzsölte testét. Egy másik lakáj, ujjával zárva el az üveg nyílását, olyan arckifejezéssel hintett kölnit a császár jólápolott testére, mintha egyedül ő tudná, hová és mennyi kölnit kell fröcskölni. Napoleon rövid haja nedvesen kuszálódott össze a homlokán. De arca, bár puffadt és sárga volt, fizikai meglegedettséget fejezett ki...« (11, 211).

Úgy tűnhetné, hogy ez csupán kisjelentőségű, sőt esetleges részlet a nagy történelmi képből. De itt világosan megmutatkozik Tolsztojnak, a szatirikusnak meglepően sajátos művészete. Tolsztoj semmit sem túloz el, egészen pontos életszerű leírást ad. De maga az a tény, hogy a franciák császárát teljesen prózai, nem-hadi helyzetben és olyan pillanatban írja le, amikor az mundérijával együtt a nagyság hazug jeleit is leveti magáról, — a fennhéjázó hódító gyilkos kigúnyolása.

Az idézett epizódban Napoleont — hogy úgy mondjuk, — történelmi, hadvezéri funkcióinak körén kívül látjuk. De emlékezzünk egy másik epizódra, ahol Napoleon történelmi személyként jelenik meg. A császár a Poklonnaja hegyen áll és várja a moszkvai »bojárrok« küldöttségét. Eltelik két óra. Küldöttség

nincs. A császár hátamögött a generálisok és marsallok ijedten suttoznak, kiutat keresnek a kellemetlen helyzetből. A Napoleonhoz közelállók közül senki sem meri hangosan kimondani azt a szót, mely soknak eszébe jut: »ridicule« (nevetéses). Ebben a pillanatban a dicsőített hadvezér valóban *nevetséges*: Tolsztoj ismét nagy szatirikus hatást ér el, mindenféle erőszakolás nélkül, teljesen természetesen — azzal, hogy pontosan felidézi az életnek egy reális helyzetét. Az alak kiélezésének fontos eszköze itt is — mint Tolsztojnál olyan sokszor — a belső monológ. Napoleon kegyes beszédet fogalmaz meg magában, melyet a nemlétező »bojároknak« mond el, — és ez még fokozza a helyzet komikumát.

A XIX. század nyugati irodalmának sok-sok alkotása rendkívüli, ritka, a sors által kiválasztott egyéniségnek rajzolta Napoleont. Tolsztoj széttörte ezt a sablont, melytől még az olyan nagy és haladó írók sem tudtak szabadulni, mint Byron és Heine, Béranger és Hugo. Tolsztoj lerántotta Napoleontól a nagyság hamis leplét és ugyanakkor *tipizálta* alakját. A »Háború és Béké«-ben Napoleon alakja nem egyszerűen egy történelmi személyiség portréja, hanem *típus*, mely egy meghatározott társadalmi jelenség lényegét tárja fel. Napoleon az erkölcsstelen, cinikus, egoista burzsoá típusa, aki kész arra, hogy holttestek felett gázolja haladjon egyéni célja felé. De ugyanakkor az agresszor, a hódító típusa is, akit a kapitalista környezet hozott létre. Napoleon példáján Tolsztoj annak a hódítóknak történelmileg elkerülhetetlen sorsát mutatta be, akit a világhatalom ostoba álma kerített hatalmába. A tolsztoji alakban kifejezett általánosítás hatalmas ereje különösen világosan mutatkozott meg a második világháború éveiben. A haladó külföldi irodalomban számos érdekes bizonyítékot találunk arra, hogy Európa haladó emberei, akik a hitleri agresszió ellen harcoltak, a legnagyobb mértékben időszerűnek tekintették Tolsztoj eposzát.

Idézzük az egyik ilyenfajta bizonyítékot. Maria Pujmanová, a kiváló cseh író, »Élet a halál ellen« című új regényében elbeszéli, hogy a cseh hazafiak a hitleristák ostromolta Prágában úgy olvasták a »Háború és Békét«, mint a bibliát. . . . « Az író leírja a fasiszta koncentrációs tábor két foglyának — Keto szovjet és Eva Kazmarová cseh lánynak — a beszélgetését:

»... Ismered a »Háború és Békét«-t?»

Kazmarová ismerte. Ebben a könyvben talált megnyugvást, amikor a németek rátörtek a Szovjetunióra. Mert Tolsztojnak ebben a regényében arról van szó, hogy milyen szánalmas vereséget szenvedett Napoleon Oroszország elleni hadjárata.

— Ime, — mondotta Keto — így jár mindenki, aki rátör a mi országunkra.²³

Így kortársaink előtt újszerűen tárult fel Napoleon sorsának tipikussága, melyet Tolsztoj zseniális szatirikus erővel fejezett ki.

A »leplek lerántásának« elve alapján alkotta meg Tolsztoj I. Miklós cár alakját is »Hadzsi-Murat« című elbeszélésében (megjegyezzük, hogy a két koronás tirannus — Napoleon és Miklós — belső rokonságát egy jellemző részlet is nyilvánvalóvá teszi: tábori köpenyét a cár »ugyanolyan nevezetesnek« tartja, mint »Napoleon kalapját«).

Tolsztoj itt sem túloz el semmit. I. Miklós alakjában nincsenek karikatúra-szerű, groteszk vonások. A szatirikus hatást a tények és részletek rendkívül átgondolt, céltudatos kiválogatása idézi elő. Tolsztoj az önkényúr életének egy *közönséges* napját írja le, és ezáltal lépésről lépésre, könnyörtelenül tárja fel azt

²³ Maria Pujmanová: Život proti smrti, 1952. 185. és 264.

az ellentmondást, mely Miklós önmagáról alkotott nagyszerű elképzelése és végtelen tehetségtelensége, ostobasága között mutatkozik.

A cár és a cári család otthoni életéből vett képek még nyilvánvalóbbá teszik ezt az ellentmondást. Miklós intim életének egyik epizódját (a svéd kislánnyal való ízetlen szerelmi kalandot), melynek semmi szerves kapcsolata sincs az elbeszélés cselekményével, a művész éppen azért írja le, hogy még erősebben hangsúlyozza a cár szellemi szegénységét, belső hitványságát.

I. Miklós alakjából (Napoleontól eltérően) hiányzik a humoros elem: a cár hatalmának teljében van és olyan vadállati, hóhéri cselekedeteket hajt végre, melyeknek leírásában nincs helye a komikumnak. Az alak szatirikus irányzata nem annyira a nevetséges, mint inkább az ocsmány, visszataszító vonások kiválogatásában mutatkozik meg. Miklósnak még külseje is rút. A cár alakjának megrajzolásában vezértémaszerűen tér vissza a szemek jellemzése: fénytelen szemek, élettelen szemek, hideg, élettelen tekintet. De ugyanakkor a cár egyáltalán nem félelmetes. Ellenkezőleg, ő maga érez félelmet: »Miklós mindenütt zendülésre való készséget látott...« (35, 70). »Tudta, hogy bármennyire elnyomja is ezeket az embereket, újra és újra a felszínre törnek« (35, 69). A »zendüléstől« való állandó félelem készíti arra, hogy egyre ezt ismételtesse magának: »Kiirtom ezt a forradalmi szellemet, gyökerestül kitépem« (35, 73). Tolsztoj mélyreható lélektani elemzése feltárja, hogy az egyeduralkodó kegyetlensége éppen belső bizonytalanságából, be nem vallott félelméből fakad.

Az elbeszélés egyáltalán nem úgy mutatja be ezt a kegyetlenséget, mint kizárólag a cár egyéni tulajdonságát: ez a kegyetlenség az egész rendszert jellemzi. A »Hadszi-Murat« tizenötödik fejezete, mely a cárt és udvarát írja le, nem ok nélkül kezdődik és végződik ugyanazzal a kifejező részlettel: a fejezet elején a tifliszi katonai hírvivő meghozza a levelet Pétervárra, miután »néhány tucat lovat meghajszolt, s tucatjával verte véresre a kocsisokat« (35, 64), a fejezet végén pedig egy másik hírvivő vágat el Pétervárról Tifliszbe szóló levéllel, »hajszolva a lovakat, pofozva a kocsisokat« (35, 76).

Igy I. Miklós, akit az író az egész rendszerrel való elszakíthatatlan egységében ábrázol, *tipikus* alakká nő, az egész cári önkényuralom ocsmányságát testesíti meg.

Természetes, hogy Tolsztoj egészen más művészi eszközökkel rajzolta meg I. Miklóst, mint mondjuk Scsedrin Ugrjum-Burcsejevet. De ebben a tolsztoji alakban sem kevesebb a leleplező, megsemmisítő erő, mint Scsedrin legélesebb szatirikus figuráiban. A közönséges élet, a hétköznapi helyzetek szépítés nélküli ábrázolásában, az emberi lélek titkos útjainak elemzésében Tolsztoj az alakok kiélelésének új, ismeretlen módszereit fedezte fel.

A kritikai irodalom már elemezte azokat a különféle művészi módszereket, melyekkel Tolsztoj a különböző figurák álarcát lerántja. Ismeretes, hogy Tolsztoj a leleplezés céljából széles körben használta a művészi szembeállítás módszerét: az uralmon lévő felső réteg parazitizmusával a nép nehéz munkáját es szenvedéseit állította szembe. Ismeretes, hogy nagy leleplező erővel tudta összehasonlítani a negatív szereplők szavait azok cselekedeteivel vagy cselekedeteinek eredményével. Ismeretes, mennyire fel tudta tární az emberek belső lényegét külsejük kifejező bemutatásával. Ismeretes, hogy az egyszerű ember, a paraszt szempontjából tudta ábrázolni a hatalom birtokosainak ügyeit és napjait — s a szatirikus lealacsonyítás hatását érte el azzal, hogy a dolgokat nem általánosan elfogadott, hivatalos nevükön, hanem valódi nevükön nevezte, stb. Mind-

ebben Tolsztojnak, a realista művésznek újjítása mutatkozott meg: zseniálisan fel tudta tárni és ki tudta élezni a jelenségek igazi lényegét.

Külön meg kell jegyeznünk, hogy Tolsztoj kritikájának éle nem annyira az egyes ember ellen, hanem inkább az élet uralkodó rendjének *alapjai* ellen irányult. A tolsztoji kritika súlypontja nem az egyes ember hibáinak leleplezésén, hanem azoknak a feltételeknek ábrázolásán van, melyek az ilyen hibákat létrehozzák.

Ebben mutatkozott meg az a lényeges különbség, amely Tolsztojt a XIX. század első felének nagy nyugati realistáitól elválasztotta. Balzac és Dickens le tudták leplezni azokat a tipikus jellemvonásokat, amelyeket a burzsoá viszonyok szültek. Ezeket a vonásokat (a fősvénységet, mohóságot, képmutatást, karrierizmust) egy alakba sűrítették össze és szélsőségesen kiélezték. Némelyik negatív szereplőjük sajátos gonosz, démoni árnyalatot kapott. Dickens sok típusa — Ralph Nickleby, az öreg Dombey, Uriah Heep, Pecksniss, Gradgrind, Bounderby — szinte a bűn szörnyiszülötte.

Tolsztoj műveiben rendszerint *nem találkozunk* a bűnnek ilyen szörnyiszülötteivel. Tolsztoj hétköznapi megnyilvánulásaiban leplezte le a burzsoáföldesúri társadalom gonoszságát, — éppen így tudta rendkívüli mélységgel és erővel leleplezni azt a társadalmi rendet, mely megrontja és tönkreteszi az embert.

Ezzel kapcsolatban érdemes emlékezetünkbe idézni azt a fontos megjegyzést, melyet Dobroljubov tett Dosztojevszkijre. A »Megalázottak és megszorítottak« c. regényből Valkovszkij alakját elemezve Dobroljubov ezt írta: »...ha belepillantasz ennek a jellemnek ábrázolásába, szeretettel megrajzolt teljes ocsmányságot, gonosz és cinikus vonásokból egész gyűjteményt találsz, de nem találsz emberi arcot... Ezért nem tudsz szánalmat érezni ez iránt az egyéniség iránt, de nem tudod meggyűlölni sem azzal a magasrendű gyűlölettel, mely már nem egy meghatározott személy ellen irányul, hanem a típus, a jelenségek bizonyos kategóriája ellen.«²⁴

A nagy kritikus éles szemmel látta meg a fiatal Dosztojevszkijben azokat a tulajdonságokat, melyek előre meghatározták az orosz és a világirodalom legjobb hagyományaitól való későbbi elszakadását. Balzac vagy Dickens gonosztevői mindenekelőtt egy meghatározott környezet, meghatározott osztály emberei. Dosztojevszkij viszont olyan irracionális tulajdonságokat hiperbolizál gonosztevőiben, melyek szerinte *általában* benne rejlenek az emberi lélekben. Ebben az értelemben Dosztojevszkij — műveinek néhány jellegzetes tendenciájával — az utolsó évtizedek dekadens, naturalista nyugati irodalmához került közel, ahhoz az irodalomhoz, amely öröktől fogva bűnös és beteg lénynek igyekszik feltüntetni az embert.

Dobroljubov azt követelte, hogy amikor az író negatív típust ábrázol, akkor is »kitűnjék az emberi természet a ráakódott ocsmányságok alól«. Ezzel azonban a kritikus távolról sem azt akarta, hogy az író elnéző legyen visszatartó alakjaival szemben, hanem azt, hogy a művészet »magasrendű gyűlöletet« ébresszen az olvasóban, de nem az egyes rossz emberekkel szemben, hanem a társadalomnak azokkal az alapjaival szemben, melyek ellenségei minden embernek.

Tolsztoj nagyobb következetességgel, mélyebbre hatóan és művészibben oldotta meg ezt a feladatot, mint sok nagy elődje. Fő alakjainak jellemét keletkezésében, fejlődésében ábrázolta és megmagyarázta, *mi* tett minden alakot

²⁴ N. A. Dobroljubov Válogatott Művei, M., 1947. 328—329. I. (oroszul).

éppen olyanná, amilyen. Jellemző ebből a szempontból Drimitrij Nyehljudov fiatalságának leírása a »Feltámadás«-ban. Az uralkodó osztály környezete, nézetei és erkölcsi változtatják a természeténél fogva becsületes ifjút romlott, raffinált egoistává. Igazságot kereső naiv kifőréseit a környezetében élő emberek nem helyénvaló, néha nevetséges dolognak tekintik. De amikor piszkos, erkölcs-telen cselekedeteket hajt végre, rokonai és ismerősei ezt egészen természetesnek és helyesnek tartják.

»És végül Nyehljudov megadta magát; már nem magának hitt, hanem a többieknek« (32, 49). Miután elcsábította és otthagyta Katyusát, azzal igazolja magát, hogy ilyen cselekedeteket barátai is hajtottak végre, sőt apja is: »Ha pedig mindnyájan így cselekszenek, akkor nyilván így is kell...« (32, 65).

A negatív alak sajátos, specifikusan tolsztoji jellemzési módszereinek ragyogó példája az »Ivan Iljics halála« című elbeszélés.

»Ivan Iljics életének története — mondja Tolsztoj — a legegyszerűbb, legközönségesebb és legszörnyűbb történet volt« (26, 68). Az elbeszélésben megmutatkozik Tolsztojnak az a nagyszerű képessége, hogy ki tudja választani és fel tudja tárni azt a »szörnyűséget«, ami a burzsoá társadalom életének legközönségesebb, leghétköznapibb jelenségeiben is benne rejlik.

Ivan Iljics jellemzésében különös hangsúlyt kap az, hogy a hős igazi átlagember, környezetének sok más emberéhez hasonló. Már a bevezető fejezet (melyben a művész lerántja a leplet Ivan Iljics képmutató feleségéről és »ügynevezett barátairól«, akik illendőségből fájdalmat színlelnek, de a valóságban mélységesen közömbösek a hős halála iránt) képet ad a hazugságnak arról a nyomasztó légköréről, melyben Ivan Iljics felnőtt és élt. Történetében nem egyéni bűnei és hibái »legszörnyűbbek«, hanem az, hogy mindig úgy igyekezett élni és cselekedni, »mint mindenki«. Gyermekkorától fogva »a legmagasabb állású emberekhez vonzódott, elsajátította modorukat, az életéről alkotott nézeteiket, és baráti kapcsolatokat teremtett velük« (26, 70). »Önmagától és a hozzá közelállóktól mindenek előtt a külső formáknak azt az illendőségét követelte, melyet a társadalmi vélemény szab meg« (26, 74). Még amikor lakását berendez, akkor is »mindent úgy csinál, ahogy bizonyosfajta emberek csinálják azért, hogy hasonlóak legyenek bizonyosfajta emberekhez« (26, 79).

Ivan Iljics nemcsak azért bontakozik ki mélységesen tipikus alakként, mert olyan ember, amilyen sok van, hanem főként azért, mert magán viseli a közönynek, egoizmusnak, elvtelenségnek, gyávaságnak, képmutatásnak és szellemi szegénységnek mindazokat a vonásait, melyek társadalmi környezetét jellemzik. Az a tény, hogy Ivan Iljics hasonlít körének sok más emberére és hogy mindig igyekezett követni azok példáját, egyáltalán nem enyhíti a szerző ítéletét, melyet hőse felett kimond. Ellenkezőleg, ez az ítélet még kíméletlenebbé válik azáltal, hogy nemcsak egy személyt sújt, hanem az egész uralkodó társadalmi rendet sújtja.

Tolsztoj itt eredeti és rendkívüli hatásos módszert talál alakjának realiztikus kiélezésére. A történet szatirikus életképből fokozatosan, észrevétlenül filozófiai, lélektani elemzéssé válik (de az elbeszélés központi alakjának filozófiai-lélektani megvilágítása nem csökkenti, hanem fokozza a tolsztoji szatíra erejét). Ivan Iljics a halál előtt életében először kezd gondolkodni. A tolsztoji mikroszkóp hatalmas nagyító lencségei alatt láthatóvá válnak értelmének és lelkének titkos rezdülései. A szerző hőséneke önleplezése útján bírálja a burzsoá társadalmat, államot és erkölcsöt. Ivan Iljics maga is kezdi megérteni, hogy egész tudatos élete »nem az volt«, hogy élete csak egy »óriási szörnyű család« (26, 110). Az elbe-

szelés utolsó lapjain Ivan Iljics lényegében már nem az a középszerű tömeg-lény, aki előzőleg volt: az önbírálat képessége, mely most felébredt benne, környezete és saját multja fölül emeli őt. Ez a folyamat, melyben a hős köznapiból rendkívülivé válik, egészen természetesen, a hitelesség legkisebb megsértése nélkül megy végbe: Ivan Iljics lelkiállapotát és a benne kezdődő erős gondolati munkát különleges, de teljes mértékben igaznak ható körülmények indokolják (a hosszú betegség, a nyomasztó halálvárás). Az elbeszélésben az alakok logikája fejezi ki azt az eszmét, melyet később Tolsztoj így fogalmazott meg naplójában: »A halálfélelem annál nagyobb, minél rosszabb az élet, és megfordítva. Ha az élet egészen ocsmány volt, a halálfélelem szörnyű...« (55,75). Ivan Iljics halálfélelme azért olyan elviselhetetlen és gyötrő, mert Ivan Iljics ocsmány és hamis életet élt. Tolsztoj szatírája itt a tragikum elemeit is magában foglalja, de ettől nem szűnik meg szatíra lenni. Ivan Iljics halál-előtti lelki gyötrelmeinek fényében különösen nyilvánvalóvá válik a kispolgári, magántulajdonosi életmód ocsmány, visszataszító volta.

Az Ivan Iljicsről szóló elbeszélésnek igen nagy az általánosító ereje. Ivan Iljics alakjában Tolsztoj világos típusát adta az egoistának, a bürokratának, az anyagi jólétben, de szellemi sötétségben élőnek — az olyan embernek, amelyből sok van a burzsoá társadalomban. Tolsztoj elbeszélésének fő értelme annak az életformának kategorikus, kíméletlen elítélése, amely a javak és a pénz rabjává teszi az embert, amely az emberi egyéniség elnyomódásához, pusztulásához vezet.

Tolsztoj leleplezte a kapitalizmus embertelenségét, és ugyanakkor a művészi szó erejével hirdette az emberbe, a dolgozó orosz népbe vetett hitét. Realisztikus alakjainak rendszerében a negatív típusoknál nem foglalnak el kisebb helyet azok a hősök sem, akiket a szerző meleg rokonszenvvel rajzol meg, és akik valamilyen értelemben szembenállnak a kizsákmányoláson alapuló társadalmi rend rútságával.

4

Lenin ismert szavai szerint »... a nép nagy tengere, amely fenekestül felkavarodott, benne tükröződött Tolsztoj tanításában minden gyöngeségével és minden erős oldalával együtt«.²⁵

Ez a lenini meghatározás rendkívül fontos Tolsztoj művészi újdonságának megértése szempontjából.

Tolsztoj írói életrajzának jellemvonása a néptömegekkel való szakadatlan, szoros kapcsolat.

Tolsztoj személyesen résztvett Szevasztopol hősi védelmében; a parasztreform idején döntőbíróként tevékenykedett; tanított a Jasznaja Poljana-i iskolában; segítséget nyújtott a rossz termés miatt szükséget szenvedő parasztnak az 1873. évi szamarai éhínség idején, majd az 1890—1891-es inséges években is; bejárta a moszkvai szegénynegyedeket az 1882. évi népszámlálás idején; életének egész folyamán gyakran találkozott és beszélgetett a legkülönbözőbb foglalkozású dolgozókkal. Mindez a kizsákmányolt néptömegek életének olyan széleskörű és sokoldalú ismeretét biztosította Tolsztoj számára, amelyenél előtte senki sem rendelkezett a világirodalom nagy művészei közül. A népi,

²⁵ Lenin az irodalomról, Szikra. Bp. 1949. 80. l.

paraszti és katonatípusokat, amelyek nagyszámban szerepelnek műveiben, közvetlen megfigyelések alapján szerzett tapasztalataiból alkotta meg.

A nép élete iránti élénk érdeklődés, a nép problémájának nyílt előtérbe állítása az orosz klasszikus irodalomnak egyik legfontosabb nemzeti vonása. Az egyszerű embereknek azt a jogát, hogy teljes értékkel szerepeljenek a művészetben, elméletileg a forradalmi demokratikus kritika alapozta meg. Emlékezzünk vissza, mit írt erről Belinszkij: »A természet a művészet örök példaképe, a művészet legnagyobb és legnemesebb tárgya pedig — az ember. És a muzsik vajjon nem ember? Természetesen a legüresebb nagyvilági ember is felette áll a muzsiknak, de milyen értelemben? Csak a nagyvilági műveltség értelmében. Ez azonban nem akadályozza meg egyik muzsikot sem abban, hogy ész, érzés és jellem szempontjából felette álljon a nagyvilági embernek...«²⁶ Ez az eszme, amely szerint az egyszerű ember, a dolgozó, a »muzsik« felette áll a felső osztályok művelt képviselőinek, ez az eszme, melynek magaslatára rendszerint még a legnagyobb nyugati realisták sem jutottak fel — ez az eszme a világirodalomban először Tolsztoj műveiben öltött realiztikus művészi formát.

Természetes, hogy Tolsztoj, amikor népi típusait megalkotta, közvetlenül támaszkodott a XIX. század első felének orosz irodalmi hagyományaira és különösen a 40-es évek orosz kritikai realizmusának eredményeire. Ismeretes, hogy igen nagyra tartotta Turgenyev »Egy vadász naplója« című könyvét. Nem egyszer idézték már Tolsztojnak Grigorovicshoz írott levelét és az »Anton-Goremika« című elbeszélésre vonatkozó lelkes nyilatkozatát. Ez az elbeszélés — mint Tolsztoj mondotta — azt az örömdetes felfedezést nyújtotta számára, hogy »az orosz muzsikot, táplálónkat és — így kell mondanom — tanítónkat, nem csúfolódva és nem a tájkép élénkebbé tétele érdekében lehet és kell ábrázolni, hanem teljes nagyságban lehet és kell lefesteni, — mégpedig nemcsak szeretettel, hanem tisztelettel, sőt félelemmel is« (66, 409).

De a megelőző nemzedékek orosz íróihoz viszonyítva Tolsztoj minőségileg újat adott a nép problémájának művészi feldolgozása terén. Csernisevszkij szavai szerint Tolsztoj »bele tudta élni magát a parasztok lelkébe«,²⁷ s így sokkal józanabb realizmussal, sokkal konkrétebb ismeretek birtokában tudta ábrázolni a nép életét, mint elődei. Meg tudta azt tenni (amit Grigorovics nem tudott, sőt részben Turgenyev sem), hogy a szentimentalizmus színezete nélkül írt a parasztokról; nem félt beszélni a parasztok negatív tulajdonságairól sem, melyeket a földesúri elnyomás évszázadai hoztak létre (»A földesúr reggele« c. elbeszélés paraszt-típusaiban láthatunk erre példát). Tolsztoj népi alakjai összetettebbek, sokrétűbbek, mint azok az alakok, melyeket elődei ábrázoltak. Tolsztoj nemcsak a nép szenvedéseit és szegénységét ábrázolta, hanem azt a képességét is, hogy hazafias hőstetteket hajtson végre, vezető szerepet játszóan Oroszország sorsának irányításában. Utolsó műveiben soha nem látott erővel tudta ábrázolni a tiltakozásnak és felháborodásnak azokat az ösztönös érzéseit, melyek a néptömegekben felhalmozódtak.

A nép problémájának művészi megoldásában világosan megmutatkozott a realizmus győzelme Tolsztoj hazug doktrínája felett: bár vallásos-morális nézeteinek hatása alatt néha eszményítette a paraszti passzivitást és alázatot, mégis úgy mutatta be a népet, mint a történelem *aktívan ható* tényezőjét, mégis

²⁶ V. G. Belinszkij Összes Művei, 3. kötet. M., 1948. 787. l. (oroszul).

²⁷ N. G. Csernisevszkij Műveinek Teljes Gyűjteménye, IV. köt. 682. l. (oroszul).

olyan realista hűséggel ábrázolta, ahogyan előtte a világon egy művész sem tudta ábrázolni.

A XIX. század nyugati irodalmának azok az alkotásai, amelyekben cselekvő néptömegek jelennek meg, vagy a romantikus emelkedettség színezetével, hangsúlyozott festőiséggel (mint pl. Walter Scott és Hugo művei), vagy naturalista durvaság beleszővésével ábrázolják a tömegeket (mint pl. Zola művei). Tolsztoj újítása a népi típusok kidolgozása terén elsősorban abban rejlett, hogy a bátorság és állhatatosság megnyilvánulásait a népből származó közönséges emberek hétköznapi, egyszerű, jelentéktelen tetteiben is meg tudta látni. Ilyen szempontból ábrázolja Tolsztoj a katonatípusokat fiatalkori katonai témájú vázlataiban és a »Szevasztopoli elbeszélések«-ben.

Tolsztoj határozottan elvetette a hadi vitézségre vonatkozó hamis, romantikusan felnagyított elképzeléseket. Katonai tárgyú elbeszélésének hőseiben az orosz nép jellemvonásait tipizálta: a szívósságot, állhatatosságot, szerénységet, egyszerűséget, a pózok és frázisok iránti megvetést és »azt a képességet, hogy a veszélyben egész mást tudjanak látni, mint veszélyt« (3, 71). Tolsztojnak ezekben a műveiben az egyszerű katonák nyújtják a harci bátorság legszebb példaképét. A tisztikar legjobb képviselői, akik igazán hazafiakként viselkednek, rendszerint megtalálják a közös nyelvet a katonák tömegeivel, együtt élnek velük és nem különülnek el tőlük (ilyen Hloпов kapitány a »Roham«-ban és ilyenek a Kozelcov fivérek a harmadik szevasztopoli elbeszélésben.) Tolsztoj, amikor ilyenfajta embereket rajzolt, az irodalomnak teljesen ismeretlen, járatlan útjain haladt; a háború hétköznapijai közt megtalálta az emberi nemesség magasrendű költészetét. S bár gúnyolta a hivatalos, konvencionális harci hősiességet, maga is gyakran használta komolyan, a legkisebb ironia nélkül a »hős« szót akkor, amikor szerény, névtelen hazafiak hétköznapi hőstetteiről beszélt. »Világosan meg fog érteni, ha ezeket az embereket, akiket most látott, *hősöknek* képzeli el, akik a nehéz időkben nem csüggedtek, hanem megtartották lélekjelenlétüket és örömmel készültek a halálra, nem a város kedvéért, hanem hazájukért. Nagyszerű emléket hagy hátra Oroszországban Szevasztopol eposza, melynek *hőse* az orosz nép volt...« (4, 16; a kiemelés tőlem származik — M. T.).

Azzal a hagyományos romantikus feifogással szemben, amely szerint a hős ritka, kiválasztott egyéniség, Tolsztoj azt állította, hogy sok-sok közönséges, hétköznapi emberben megvan a nagyszerű, önfeláldozó tettekre való képesség... »Valamennyiük lelke mélyén ott rejtőzik a nemes szikra — mondja Tolsztoj Szevasztopol védőiről —, mely hőssé teszi őket, de a szikra nem éghet mindig fényesen — el kell jönnie annak a végzetes pillanatnak, amikor fellángol és nagy tetteket ragyog be« (4, 96). Ez a nézet a legtágabb lehetőséget nyitotta a művész előtt arra, hogy ne csak egyes emberek, hanem egész néptömegek hősiességét ábrázolja.

Így már fiatalkori műveiben körvonalozódtak azok az alkotói elvek, melyeknek alapján később, a »Háború és Béké«-ben a nép kollektív hőstettét ábrázolta.

A »Háború és Béke« a világirodalom első olyan alkotása volt, amely a külföldi agresszió ellen felkelt egész nép harcát ábrázolta, és megmutatta a néptömegek döntő szerepét az igazságos, felszabadító háborúban. A regény hazafias alapeszméjét nemcsak a központi alakok és nemcsak az ábrázolt történelmi személyek fejezik ki, hanem az epizódyszerű szereplők sokasága — a közönséges orosz emberek is. Tolsztoj regénye gazdagon és sokoldalúan ábrázolja a népi hősöket, akik különösen a nagyszámú csatajelenetben jutnak jelentős szerephez.

Ez nagy mértékben befolyásolja a »Háború és Béké«-nek, ennek a realista, népi és hősi regény-eposznak szerkezeti sajátosságait. Ezek az epizódyszerű alakok (mint például Ferapontov, az inas, vagy Tyihon Scserbatij partizán) csak rövid időre jelennek meg, de gyakran fontos helyet foglalnak el a történetben, aktív szerepet játszanak a regény meséjének kibontakozásában. A művész fokozott figyelmet fordít ezeknek az embereknek a magatartására azokban a pillanatokban, amikor fellángol bennük a nemes szikra, mely hőökké teszi őket. A regénynek ezek a különböző, gyakran másodrendűnek tűnő alakjai együttesen nagymértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy világosan lássuk és megértsük annak a nemzetnek tipikus vonásait, amely győzelmes csapást mért Napoleon hódító hadseregére.

A regény egyik ilyen alakja Tusin, a tüzérkapitány. Tusin ütegével felgyújtja Schöngraben falut és ezzel egy fontos ütközet sorsát dönti el. Tusin portréjának megfestésében érezhető, hogy a művész idegenkedik a bátor harcosra vonatkozó hagyományos elképzelésektől: a hőse »alacsony ember, aki erőtlenül, ügyetlenül mozog« (9, 232). Bagration generálist »félénk és ügyetlen mozdulattal üdvözli, egyáltalán nem úgy, ahogy katonák tisztelni szoktak« (9, 219). Az író hangsúlyozza Tusin alakjának jelentéktelenségét, tartózkodik a csillogástól, ragyogástól, sőt kissé esetlenné rajzolja hőjét. De Tusin portréjának legfontosabb, gyakran ismétlődő vonása: »nagy, becsületes, okos szemek« (9, 237). A schöngrabeni ütközet idején Tusin bátran, okosan dolgozik ütegével, nagy lelkesedés tölti el. Tolsztoj ráirányítja lélektani »mikroszkópját«, és azt látjuk, hogy a szerény, ügyetlen Tusin a harc felelősségteljes pillanatában tulajdon szemében is megnő. »... Fejében fantasztikus világ alakult ki, mely örömet okozott neki ebben a percben... A franciák hangyáknak látszottak ágyúik mellett... Önmagát magas növésű, hatalmas férfinak látta, aki két kézzel szórja az ágyúgolyókat a franciákra« (9, 44, 233—239).

Az alaknak ez a nyilvánvaló, érzékletes felnagyítása (melyet realiztikusan indokol a hős különleges lelkiállapota) lehetővé teszi, hogy világosabban lássuk belső lényegét, jobban megértsük a népi hősnek azokat a nagyszerű tulajdonságait, melyek a »közönséges« tüztiszt igénytelen külseje mögött rejtlettek. Másrészt érthető, miért kellett Tolsztojnak ilyen erősen hangsúlyoznia Tusin alakjának köznapiságát: ilyen módszerrel emlékezteti az olvasót arra, hogy *sok* ilyen ember volt... Nem véletlen, hogy a Tolsztoj-ábrázolta Tusin olyan ember, aki szorosán összeforrott a katona-tömeggel, belső rokonságban van vele. A kapitány hőstettei elválaszthatatlanok katonáinak hőstetteitől, akikhez szilárd katona-barátság fűzi őt.

Tolsztoj azért, hogy figyelemmel kíséri a kiváló erők és képességek felbredésének folyamatát ebben a látszólag hétköznapi emberben, általánosító méretűvé nagyítja Tusin alakját. Azoknak a szerény és észrevehetetlen hősöknek tipikus tulajdonságai tárulnak fel benne, akiknek olyan sok dicső győzelmet köszönhet az orosz nemzet.

A nyugati burzsoá irodalmi hamisítók sokszor olyan művészek igyekeztek feltüntetni Tolsztojt, akitől idegen a hősiesség érzése. A vaóságban azonban Tolsztoj olyan új, addig ismeretlen és a legnagyobb mértékben tökéletes művészi eszközökkel gazdagította az orosz és a világirodalmat, melyek lehetővé teszik, hogy a művész realista hitelességgel ábrázolja az emberi bátorság és nemesség legkülönbözőbb megnyilatkozásait.

»A realista művészet ereje és jelentősége abban rejlik, hogy felszínre hozhatja, s köteles is felszínre hozni és feltárni az egyszerű emberek magasabb-

rendű lelki tulajdonságait és tipikus pozitív jellemvonásait, hogy művészi eszközökkel megteremtheti és köteles is megteremteni az egyszerű ember színes, művészi alakját, amely méltó arra, hogy példakép legyen és hogy az emberek kövessék.»²⁸ G. M. Malenkovnak ezt a tételét a legteljesebben lehet alkalmazni Tolsztoj realista művészetére.

Tolsztoj műveiben a tipikus a legkülönbözőbb formákban jelenik meg: a tömeges, az elterjedt formájában is, de a rendkívüli, sőt a ritka jelenség formájában is.

Tolsztoj sok közönséges, egyszerű embert ábrázolt műveiben, olyanokat, akikkel gyakran lehet találkozni a mindennapi életben. Kiválasztotta és különböző eszközökkel — elsősorban a lélektani elemzés eszközével — kiélezte ezeknek az embereknek lényeges, tipikus tulajdonságait (akár negatív típusok voltak, mint Ivan Iljics, akár pozitív típusok, mint Tusin kapitány). De műveinek központi hőseit Tolsztoj gyakran kiváló szellemi és erkölcsi tulajdonságokkal is felruházta. Tolsztoj regényeinek és elbeszéléseinek olyan hőseit, mint Pjer Bezuhov és Andrej Bolkonszkij, mint Levin és Anna Karenyina, mint Nyikolenyka Irtyenyjev az önéletrajzi trilógiában, vagy Nyehljudov a »Feltámadás«-ban, természetesen aligha lehet a gyakori emberek közé sorolni. De éppen ez emberek belső arculatának rendkívülisége adott alkalmat Tolsztojnak arra, hogy alakjaival teljesen és kiélezetten fejezze ki kora életrendjének lényeges, mély ellentmondásait.

Egyes irodalomtörténeti munkákban azzal a helytelen megítéléssel találkozunk, hogy Tolsztoj műveinek főhősei »nem tipikusak«.

Igy például Tolsztoj egyik legjobb ismerőjének, N. K. Gudzijnak a könyvében (mely egészében tartalmas és értékes) a következőket olvashatjuk erről a kérdésről:

»Minél bonyolultabb Tolsztoj valamely hősének belső világa, annál ellentmondásosabb és ingadozóbb lelki élete, annál inkább kifejezésre jut jellemében a »lélek dialektikája«, annál kevésbé felel meg a típus fogalmának, — ha közönséges értelmében vesszük ezt a kifejezést. Drubeckojról, Bergről, Karenyinről, Sztjiva Oblonszkijról, Betszi Tverszkajáról, valamint Tolsztoj katonai és parasztelbeszéléseinek hőseiről azt lehet mondani, hogy tipikus alakok. De nem lehet ezt mondani Andrej Bolkonszkijról, Pjer Bezuhovról, Natasa Rosztováról, Anna Karenyináról, Levinről és Nyehljudovról, akik bonyolult, ellentmondásos életet élnek.«²⁹

Az idézett munkából (mely nem sokkal a XIX. pártkongresszus előtt jelent meg) az a nézet világlik ki a tipikusra vonatkozólag, mely a legközelebbi időig széles körben el volt terjedve az irodalomtörténészek között: e szerint csak az tipikus, ami gyakran előfordul.

Tolsztoj műveinek központi hősei valóban bonyolult belső életet élnek. Arra törekszenek, hogy szakítsanak környezetükkel, de ugyanakkor sok szál fűzi őket ehhez a környezethez. Ezek az ellentmondások azonban — akárcsak a Tolsztoj világnézetében rejlő ellentmondások — nem véletlenszerűek, nem különönségből vagy valamiféle »individuális« hóbortból keletkeztek. Ezeknek a hősöknek tudatában sajátosan tükröződnek a XIX. század orosz életének égető,

²⁸ G. M. Malenkov: A KB beszámolója az SzK (b)P XIX. kongresszusának, Szikra, 1952. 87. l.

²⁹ N. K. Gudzij: Lev Nyikolajevics Tolsztoj. A XIX. sz. orosz irodalmának történetéről tartott előadás-sorozatból. A Moszkvai Állami Egyetem kiadása, 1952. 110. l. (oroszul).

fájó problémái. Gorkij jól meg tudta érezni Tolsztoj hősei kereséseinek elvi, tipikus értelmét. Gorkij ezt írta : »Tolsztoj könyvei dokumentálják azt, mennyit kellett keresniök, kutatniok a XIX. században az erős egyéniségeknek ahhoz, hogy megtalálják helyüket és feladatukat Oroszország történetében.«³⁰

Természetes, hogy a tolsztoji művek főhőseinek lelki alkatában, magatartásában, sőt gyakran sorsában is sok rendkívüli van, sok olyan elem, amely megkülönbözteti ezeket a hősöket társadalmi környezetük többi tagjától. Tolsztoj maga is gyakran hangsúlyozta ezt a különbséget.

Pjer Bezuhov már akkor feltűnést kelt »természetes tekintetével, mely megkülönböztette őt a szalonban lévő többi embertől« (9, 11), mikor először jelenik meg Anetta Serer szalonjában. Ő és Andrej herceg kezdettől fogva kivételeknek, idegen testeknek számítanak az udvari, arisztokrata környezetben. Ugyanígy kivételnek tekintik Andrejt a magasrangú tisztek körében is : »... azok közé a ritka tisztek közé tartozott a törzskarban, akik a hadügy általános menetére fordították fő érdeklődésüket...« (9, 152).

Anna Karenyinát is világosan kifejeződő sajátosság jellemzi ; ő sem hasonlít a felső társadalom többi dámájához. Még a szalonba is másként megy be, mint a többiek — »gyors, határozott és könnyű léptekkel, melyek annyira különböztek a többi nagyvilági nő járásától« (18, 145). Anna nem hasonlít környezetének legtöbb nőjéhez : képtelen hazugságra és képmutatásra, nem kíván megalázó kompromisszumokat kötni — és végeredményben éppen ez okozza tragikus végét. A regény sok szereplője előtt világos, hogy Anna gyökeresen különbözik környezetének embereitől : Mjagkaja hercegnő Anna iránti tisztelettel beszél erről (»nem akart csalni és nagyon jól tette, amit tett« — 19, 309) ; az öreg Vronszkaja viszont gyűlölettel nyilatkozik róla. »Miféle elkeseredett szenvedélyek ezek már megint! Be akarja bizonyítani, hogy ő valami különleges...« (19, 360).

Konsztantyin Levin — bátyjának, Kornisovnak szavai szerint — nem úgy gondolkodik, »mint az emberek« (19, 363). Levin arisztokrata ismerőseinek, például Scserbackaja hercegnőnek, nem tetszenek »különös és éles ítéletei, sem az, hogy ügyetlenül mozog a felsőbb körökben« (18, 47). Sztjiva Oblonszkij, aki tud úgy élni, »mint az emberek«, ekként oktatja Levint : »Te magad teljesértékű jellem vagy és azt akarod, hogy az egész élet ilyen teljesértékű jelenségekből tevődjön össze, pedig ez lehetetlen« (18, 46).

Nyehljudov úgy élt és gondolkodott, »mint a többiek«, egészen addig, míg Katjusával nem találkozott a bíróságon. De mihelyt lelkében végbement a fordulat, »különös« viselkedése azonnal kezdi megbotránkoztatni rokonait és ismerőseit, de különösen azokat az embereket, akiknek valamilyen módon részük van a hatalomban. Az ügyész és a bíróság tagjai szemében Nyehljudov »egészen kivételes eset« ; tetteiben — véleményük szerint — van valami abnormális ... (32, 126—127).

Tolsztoj műveinek főhősei tehát különböznek környezetük, társaságuk embereitől. De éppen ez a *különbség* a *tipikus* vonása azoknak az »erős egyéniségeknek«, akik homályosan (sőt néha világosan) érzik az élet uralkodó rendjének mélységes igazságtalanságát és *másként akarnak élni*. A szebb élet vágya (melyet Nyehljudov és Levin felismer, Anna Karenyina csak ösztönösen követ) tipikus vonása a nemesség legjobb képviselőinek, azoknak, akik meghasonlottak környezetükkel. Ilyen ember természetesen kevés volt a XIX. század Oroszorszá-

³⁰ M. Gorkij : Az orosz irodalom története, M., 1939. 295. l. (oroszul).

gában. De ezeknek a tolsztoji hősöknek tudatában sajátosan tükröződik egy lényeges társadalom-történeti jelenség: az önkényuralmi, feudális rend válsága.

Bár Tolsztoj valamennyi főhősének sajátos egyéni arculata van, és bár a jellemekben nagy különbség mutatkozik, mely néha ellentété nő (például Pjcr és Andrej herceg esetében), mégis könnyű megtalálni azokat a közös vonásokat, melyek a »Háború és Béke«, az »Anna Karenina« és a »Feltámadás« valamennyi központi alakját egyaránt jellemzik. Ezek a hősök olyan emberek, akiket még nem fertőztek meg (vagy nem fertőztek meg reménytelenül) környezetük megszórt bűnei: a durva egoizmus, az arisztokratikus gőg, a kaszt-szellem és a magasabbrangúak előtti hajbókolás. Ezek a hősök olyan emberek, akikben kifejlődött saját méltóságuk érzése, akik a maguk fejével gondolkoznak. Ezek a hősök olyan emberek, akik — az udvari arisztokrata felső réteg kozmopolitizmusával szemben — közel állnak az orosz élet nemzeti alapjaihoz. Valamennyiükre jellemző az az erkölcsi teljesértékűség, melyről Sztjiva beszél Levinnel kapcsolatban. Ezek az emberek képtelenek a hazugságra, a tettetésre. Képtelenek arra, hogy azt a mesterkélt »látszat-életet« éljék, melyet Tolsztoj olyan sokszor leleplezett. Ezért kerülnek szembe valamennyien — ki-ki a maga módján — az uralkodó társadalmi renddel.

Tolsztoj gyakran jellemzi regényeinek főhőseit a szembeállítás módszerével: azokkal a környezetükben élő emberekkel hasonlítja össze őket, akikre nem hasonlíthatnak, akik nem rokonszenveznek velük és akik »különöseknak« tartják őket. De Tolsztoj az egyszerű emberekkel való kapcsolat segítségével is jellemzi főhőseit: olyan egyszerű emberekkel hozza őket érintkezésbe, akikkel meg tudják találni a közös nyelvet, akikhez vonzódnak és akikhez lelkükben közel állnak.

A nagyvilági szalonok törzsvendégeinek szemében Pjer Bezuhov otromba, furcsa ember. De a borogyinói csatamezőn a katonák »gondolatban Pjert rögtön befogadják családjukba« (11, 231). Andrej Bolkonszkij távol áll az olyan vezérkari karrieristáktól, mint Zserkov, Borisz Drubeckoj, vagy Berg. De rögtön a legelénkebb rokonszenvet érzi Tusin kapitány iránt és bátran ki is áll érte Bagration előtt. Natasa erősen különbözik Julie Karaginától és Jelena Bezuhovától; különbözik nővérétől, Verától is, kinek házában »minden úgy volt, mint az összes többieknél« (10, 268). De meg tudja érteni »mindazt, ami Anyiszjában, Anyiszja apjában, nénjében és anyjában és bármelyik orosz emberben végbemegy« (10, 268). Natasa »nem hasonlít« a környezetében élő emberekhez: teljesen hiányzik belőle az egoizmus, a kapzsiság és a fennhéjázás — és éppen ez teszi őt képessé arra, hogy igazán hazafivá váljon abban a felelősségteljes pillanatban, amikor félre kell tenni a család vagyoni érdekeit és meg kell menteni a sebesülteket. A »Háború és Béke« főhőseiben tehát ezért fejeződik ki teljesebben a tipikus nemzeti vonás, mert ezekből a hősökből hiányzik néhány olyan negatív sajátosság, mely különösen jellemzi osztályukat, kasztjukat.

A nép helyzete és jövője, Oroszország sorsa, a múlt és vagyonos emberek kötelessége a néppel szemben — ezek azok a kérdések, melyek gyötrő nyugtalan-ságot okoznak Pjcrnek, Andrej hercegnek, Levinnek és Nyehljudovnak. Tolsztoj hőseit mélyesen nyugtalanítják ezek a problémák, amelyek ténylegesen nyugtalanították Oroszország legjobb, gondolkodó embereit a XIX. században, és amelyeket többször felvetettek az orosz klasszikus irodalom legnagyobb alkotásai.

Lenin annakidején, amikor harcolt a »vehisták« ellen, akik rágalmakat szórtak a XIX. század haladó orosz gondolkodóira, megmagyarázta, hogy az

a kérdés, milyen kötelességeik vannak a felső osztályoknak a nép iránt — kérdés, melyet az irodalom és publicisztika vetett fel, — Oroszország demokratikus erőinek követeléseit fejezte ki sajátos formában és ezért mélységesen haladó volt: »A demokrata a nép jogainak és szabadságának kiszélesítéséről gondolkodott s ezt a gondolatát a felső osztályoknak a nép iránt való »kötelességének« formájába öltöztette.«³¹ Leninek ezek a sorai arra emlékeztetnek bennünket, hogy azok a bonyolult eszmei összeütközések, melyek — Nyikolenka Irtyenyjevától Nyehljudovig — Tolsztoj valamennyi központi hőségének lelkében végbemennek, távolról sem osztályuktól elszakadt nemesi intellektuellek egyéni hóbortjai. Ezekben az összeütközésekben sajátosan tükröződött »a legmélyéig felkavart hatalmas népi tenger...«

Természetes, hogy Tolsztoj műveinek valamennyi főhőse magán hordja a történelmi és osztály-korlátozottság jegyeit. Natasa Rosztova és Anna Karenyna minden emberi szépsége és a nemzeti, népi talajhoz való közelsége ellenére, nagyon messze áll a társadalom életétől és annak szükségleteitől. A haladó hazafias orosz nemesek — Pjer Bezuhov és Andrej Bolkonszkij — arcukat bizonyos mértékig elhomályosítja a hamis tolsztoji filozófia — ezért kerül közel Pjer egy időben Platon Karatajevhez, ezért lesz néha úrrá Andrej hercegen a vallásos, szemlélődő hangulat. Az a következtetés, melyre kutatásainak eredményeképpen Levin és Nyehljudov jut a »Feltámadás«-ban, — az élet alázatos elfogadása a keresztény vallás testamentumának szellemében — ez a következtetés természetesen hamis és illuzórikus: az a moralizáló retorika, mely az »Anna Karenyna« és a »Feltámadás« utolsó oldalait betölti, kiáltó ellentétben van Tolsztoj regényeinek realista tartalmával, a társadalmi bajok kiméretlenül igaz ábrázolásával.

De Tolsztoj józan realizmusának győzelme mutatkozott meg abban, hogy művészi alakjainak logikájával maga bizonyította be — mégpedig nemegyszer — mennyire talajtalan és gyámoltalan az »istenfélő« életre való együgyű vágyakozás és az az elképzelés, mely szerint békés úton meg lehet szüntetni az osztály-antagonizmusokat anélkül, hogy erőszakot alkalmaznánk a rosszal szemben. Levinnek semmiféle lélekmentő elmékedése nem palástolhatja el azt aényt, melyet a regény realiztikusan ábrázol: bármilyen mély rokonszenvet érzett is Levin a parasztok iránt, mégis »törekvései nemcsak idegenszerűek és érthetetlenek voltak a parasztok számára, de végzetesen szemben is álltak a parasztok legigazságosabb törekvéseivel« (18, 340). A »Feltámadás« utolsó fejezetének semmiféle evangéliumi idézete nem palástolhatja azt a szigorú ítéletet, melyet Tolsztoj a regényben az élet egész uralkodó rendje fölött mondott.

Műveinek főhőseit Tolsztoj *különböző* oldalakról mutatja be, merészen rakja fel az »árnyékokat«, a lehető legteljesebben felhasználja azokat az ellentétes tendenciákat, amelyek Levin vagy Anna, Pjer vagy Nyehljudov jellemében és magatartásában rejlenek; világosan megmutatja azokat a hibákat, melyeket a környezet és a nevelés oltott hőseibe. De realizmusával akkor helyezi a legélesebb megvilágításba hőseit, amikor azok aktívan vagy passzívan, közvetve vagy közvetlenül *szembeszegülnek* a kizsákmányolók aljas erkölcsével. Hőseit Tolsztoj az önálló és józan ítéletalkotás képességével ruházta fel s így gyakran az ő szavaikkal tudja feltárni az osztálytársadalom gonosz és hazug voltát. Tolsztoj műveinek központi alakjai akkor válnak *pozitív* hőökké, amikor átlépik az »úri« élet megszokott normáit, amikor őszinteségről, teljes szellemi

³¹ V. I. Lenin Művei, 16. köt. 112. 1. (oroszul).

értékről és gondolataik merészségéről tesznek tanúságot, amikor az orosz nép legszebb tipikus vonásainak hordozójává válnak.

Fegyva Protaszov, az »Élő holttest« című dráma főszereplője azt mondja magáról: »Hiszen ebben a körben, melyben születtem, mindnyájunknak három választása van — csupán három — szolgálni és pénzt keresni, szaporítani azt a mocskot, amelyben élünk. Ez nekem ellenszenves volt, lehet, hogy nem is tudtam volna megtenni, de főként ellenszenves volt. A másik lehetőség: elpusztítani ezt a mocskot; ehhez hősnek kellene lenni és én nem vagyok hős. A harmadik pedig: elfeledkezni mindenről...« (34, 75—76).

Azoknak az igazi harcos hősöknek a tevékenysége, akik a reformkori Oroszországban harcoltak az önkényuralom és a burzsoá-földesúri elnyomás förtelmei ellen, nem jutott el Tolsztoj művészi tudatáig. Tolsztoj elkülönítette magát a forradalmi mozgalomtól, nem értette meg ezt a mozgalmat. Így természetesen nem tudott olyan pozitív hősöket teremteni, mint például Rahmetov. Az orosz multban sem tudott olyan típusokat találni, mint Puskin Pugacsovja. De a maga módján ábrázolta az eleven alkotóerők felgyülemelését Oroszországban, ábrázolta a »nagy népi tenger« hullámainak feltornyosodását. Korának éles ellentmondásait öntötte formába lázongó, kereső, hibázó, de tántoríthatatlanul becsületes és a néphez közelálló hőseinek megalkotásával.

A műveiben ábrázolt központi jellemek kidolgozásában Tolsztoj a XIX. század orosz realizmusának fontos nemzeti hagyományait folytatta, de ugyanakkor nagy kincsekkel gazdagította az emberiség művészi fejlődését.

Az orosz irodalom és a népi felszabadító mozgalom közötti szoros kapcsolatot közvetlen megnyilatkozása volt az a fokozott figyelem, mellyel az irodalom a társadalom haladó elemeit ábrázolta. »A haladó orosz írók, akik finom érzékkel ismerték fel az élet követelményeit, műveikben egész sor pozitív hőst hoztak létre. Ezeknek nemes példája aktív hatást gyakorolt a társadalom haladó erőire, nevelte azokat.«³² A pozitív jellemek iránti érdeklődés sajátosan jutott kifejezésre azoknál a kiváló orosz íróknál, akik maguk nem vettek ugyan részt a forradalmi mozgalomban, de mégis hatása alatt álltak (példaként idézhetjük Turgeyev és Osztrovszkij pozitív hőseit és hősnőit). A XIX. század klasszikus orosz irodalma gazdag tapasztalatokat gyűjtött az eleven, sokoldalú, szilárd erkölcsű egyéniségek ábrázolása terén.

Tolsztoj új művészi magaslatra emelte a pozitív jellemek realista ábrázolását. Tolsztojnál a pozitív jellemek állnak a történet előterében és a szerző figyelmének középpontjában; ezeket a jellemeket festi a művész legszebb színeivel, ezekről beszél legmelegebb szavaival. A kizsákmányolók világának urait (az olyan hatalmas urakat is beleértve, mint I. Miklós) Tolsztoj mindig a középszerűség, a szellemi szegénység jegyeivel ruházza fel; de szellemileg gazdagok, tehetségesek, egyéniek és eredetiek Tolsztoj műveinek azok a hősei, akik nem illeszkednek be a burzsoá-földesúri életmód kereteibe, akik *szembenállnak* ezzel az életmóddal. Tolsztoj a társadalmi környezettel való összeütközésben ábrázolja az olyan embereket, mint Anna Kärenyina, Levin, Pjer Bezuhov és Andrej Bolkonszkij. Megmutatja, hogy ez a társadalmi környezet megakadályozza az érzések és képességek szabad kifejlődését, de egyúttal arra is alkalmat ad az olvasónak, hogy megérezze a hősök lelki erejét, potenciális tehetségét. Ez teszi hőseinek sorsát különösen drámaivá.

³² »Az irodalomkritikában fennmaradt hazafiatlan nézetek ellen«, Pravda, 1951. okt. 28.

A »lélek dialektikája« természetesen Tolsztojnak nemcsak pozitív hőseiben jelenik meg: láttuk, hogy gyakran használja szatirikus, leleplező célok érdekében is (elég, ha Karenyin alakját említjük meg). Ez a dialektika természetesen nemcsak a ragyogó egyéniségek megrajzolásában jelentkezik, hanem az észrevétlen, köznapi emberek jellemzésében is (emlékezzünk Praszkuhin lovaskapitányi haláلهelőtti belső monológjára, melyet Csernisevskij idéz). De Tolsztoj zseniális lélektani művészete regényeinek fő alakjaiban mutatkozik meg a legnagyobb erővel. Tolsztoj műveinek központi alakjaival magasrendű szellemi életet élő, ragyogó és teljesértékű jellemek ábrázolásának eszközeivel gazdagította a világirodalmat. Ezt pedig azzal érte el, hogy új módszerekkel ábrázolta a változásban, növekedésben, szakadatlan belső megújulásban lévő embert.

Tolsztoj, a művész, természetesen nemcsak tipikus alakjainak megalkotásával vitte előre a világirodalmat. Ugyanilyen merész újító volt a néptömegek ábrázolásában és az orosz társadalom különböző rétegeihez tartozó emberek tipikus életkörülményeinek ábrázolásában is. Az »emberi sorsot« a legszorosabb, legközvetlenebb kapcsolatba tudta hozni a »népi sorssal« és ezáltal messze kitolta a realista ábrázolás határait.

A Tolsztoj-teremtette alakok beláthatatlan sora ékesszólóan tanúskodik írói zsenijének nagyságáról. Tolsztoj az ember művészi megismerésének új útjait fedezte fel és már ezáltal is nagy mértékben kiszélesítette az élet művészi megismerésének határait a realista művészetben.

Tolsztoj életműve a XIX. századi irodalom fejlődésének legmagasabb foka. Tolsztoj annak a korszaknak küszöbéhez vezette el az irodalmat, melyben már az emberiség új művészete — a szocialista realizmus művészete — kezdett kifejlődni.

Fordította : *Debreceni Pál.*

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

A MAGYAR FELVILÁGOSODÁS ELŐTÖRTÉNETÉHEZ¹

A magyar felvilágosodás előzményeinek tisztázása legfontosabb, legsürgősebb feladataink közé tartozik. Haladó hagyományaink XVII—XVIII. századi fejezetének nincsen olyan területe, amely ne volna érdekelve benne. A nehézség csak ott van, hogy azok a tendenciák és társadalmi eszmék, amelyek a felvilágosodás közkeletű fogalma alá esnek, sokáig elhomályosítva, a felismerhetetlenségig eltorzítva jelentkeznek az irodalomban. Ami pedig az eddigi kutatást illeti, eredményeit problematikusokká teszi az a körülmény, hogy a kutatók jórésze vagy megrekedt a legszívárabb, legembertelenebb pozitívizmusban (van, aki ma is megrekedt benne!) vagy egy minden társadalmi fejlődéstől, anyagi bázistól függetlenített »felvilágosodás-eszmé«-nek, könnynek keresték magyar nyomait. A hosszú évtizedek alatt — egy-két szórványos esetet kivéve — még csak fel sem vetődött a kérdés, vajjon, ha időnkint valóban sor került a felvilágo-

¹ E kis tanulmány eredeti formájában hozzászólás volt Tolnai Gábor egyik akadémiai előadásához, amely az első úttörő kísérlet volt arra, hogy a marxizmus-leninizmus szempontjait követve, felderítse a magyar felvilágosodás »előtörténeté«-t. Innen tanulmányom vázlatos jellege.

sodásnak ilyen vagy amolyan magyar recepciójára, akkor ez esetről-esetre micsoda társadalmi-politikai szükségletek kielégítésére szolgált? (Vagy hogyan értékeljük azokat a tanulmányokat, amelyek emlékkönyvekbe történt bejegyzésekből, egy-egy feltételezett, de még csak nem is valószínűsített külföldi tartózkodásból, könyvcímek, szórványidézetek alapján feltételezett olvasmányokból költők és írók »felvilágosodott« jellegrére következtetnek, amikor pedig egész életük ellentmond ennek a következtetésnek?)

Ha Engelsnek abból a felismeréséből indulunk ki, hogy a felvilágosodás a kapitalizálódó és feltörekvő polgárság ideológiája, akkor ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy ez az ideológia nemzetenként más és más feltételek között, ennél fogva más és más formában jelentkezik, s hogy a maga egészében érzékenyen tükrözi az adott termelő viszonyok változásait, a természettudományok fejlődését, a látókörneket, a világképnek a földrajzi felfedezésekkel együtt járó tágulását. A felvilágosodás hosszú századokon át folyó szabadságharc, amelyet a polgárság legjobbjai vívnak a világi és egyházi feudalizmus, a teológia, a valóságot meghamisító vallási illúziók és képzetek (túlvilág, tisztító tűz, pokol, babonák, mágia) ellen, másfelől azért, hogy az ember és természet, az ember léte és tudata között létrejöjjön a hiányzó, helyreálljon a megbolygatott összhang. Ez a szabadságharc elvben és gyakorlatban a renaissance és humanizmus századával kezdődik, az *Emberi jogok kiáltványá*-ban s a XVIII. századi francia polgári forradalomban kulminál.

Minél lassúbb, minél vontatottabb a kapitalizálódás menete, annál lassabban változik a feudális alap s mozdul meg az ideológiai felépítmény, annál vontatottabban, lassabban folyik, sőt néha teljesen ki is hagy, megakad a szabadságharc. Bátran beszélhetnénk ilyenkor egyes országok, pl. Németország, Spanyolország, Ausztria-Magyarország meghosszabbított középkoráról.

Tudjuk, nemcsak a középkorban, hanem még jóval a középkoron innen is úgyszólván minden haladó eszme, forradalmi program és erő teológiai formát ölt, teológiai külsőségek között jelentkezik s terminológiailag sokszor alig különbözik a vele szembenálló reakciós ellenerők jelentkezési formájától.

A polgári osztály történeti funkciójához tartozik, hogy előmozdítsa a termelőeszközök és a természettudományok fejlődését, viszont az egyház és a feudalizmus elemi érdeke, hogy gátolja ezt a fejlődést, hogy a polgárság továbbra is megmaradjon a kiskorúság állapotában. Innen az egyház és a feudalizmus természetes érdekszövetsége. Az egyházak — a katolikus és protestáns egyházak — közös ideológiája, az újszolasztika, mindvégig istenre, a teológiára, a kinyilatkoztatásra, — a feudalizmustól, egyháztól elszakadó polgárság új filozófiája pedig az értelemre bízva a végső döntést: a teológia és a természettudomány között nincsen híd. A polgárság új filozófiája azzal kezdi, hogy leszámol a szolasztikával. Ha következetes maradna önmagához, le kellene vetkőznie minden vallási külsőséget s végül el kellene jutnia a materializmusig és ateizmusig. De mielőtt eljutna ideig, visszariad a maga merészségétől. Mintha csak a mai kétlakiságot látnók: az új természettudós, mindaddig, amíg természettudós, lényegében materialista, mint »magánember«, mint gondolkozó viszont kiskorú hívő, — megmarad az idealizmus álláspontján s megbékül a teológiával. Hiába a természeti törvények »felfedezése«, hiába indul meg a természet meghódítása, hiába viszi az angol Thomas Moore, a francia Jean Bodin a végletekig a vallási türelem hirdetését, hiába választja el Bacon a teológiát a tudománytól, — isten, a kinyilatkoztatás minden esetben a végső határ, amelyet sem nem

tudnak, sem nem akarnak átlépni. Ezen a ponton mindenki csupa félelem és megalkuvás. A Giordano Brunók, Galileik, a Vaninik elrettentő példája óvatosságra int. Descartes magából a természetből magyarázza a természetet s meg van győződve arról, hogy az igazság feltétlenül megtalálható, hogy az ember az autonóm értelem segítségével fölépítheti a világmindenséget, — ez a meggyőződés optimizmusának szilárd alapja, — de végül mégis istenre appellál, mint aki a megismerés teljes bizonyosságát szavatolja (Deus summum verax!) s a tudományt kibékíti a vallással. »Kopernikus a korszak kezdetén felmond a teológiának; Newton az első isteni lökés posztulátumával zárja le a korszakot.« (Engels). Hobbes túljut Descartes-on s látszólag kiküszöböli az isten fogalmát, Spinoza a természettel azonosítja, Locke a maga világának legszélén jelöli ki a helyét, — de egyikük sem tud el lenni nélküle.

Ennyi fenntartás, ilyen ellentmondások jellemzik a felvilágosodást azokban az országokban, ahol normális a kapitalizmus fejlődésmenete. s a polgárság a gazdasági hatalom átvétele után a politikai hatalom átvételére készül. Beszélhetünk-e ezután igazi felvilágosodásról a kapitalista fejlődésükben elmaradt országokban, ahol még csak most van kialakulóban a polgárság öntudata s messze áll attól, hogy az »önmaga okozta kiskorúság állapotából a nagykorúság állapotába lépve«, eleget tegyen Kant követelményének, amelyet a felvilágosodott polgársággal szemben támasztott?

Ebben az összefüggésben s éppen magyar viszonylatban rá kell mutatnunk arra az ellentmondásos szerepre, amelyet a reformáció játszott a felvilágosodás történetében. Ellentmondásos ez a szerep azért, mert haladás párosul benne a reakcióval. Engels nem győzi kiemelni a reformáció forradalmi jelentőségét. A németországi reformációt az első döntő ütközetnek nevezi abban a nagy harcban, amelyet az európai polgárság vívott a feudalizmus ellen. Lutherről azt írja, hogy nemcsak az egyház Augias-istállóját söpörte ki, hanem a német nyelvét is, hogy megteremtette a német prózát és megírta szövegét és dallamát annak a győzelmi karéneknak, amely a XVI. század Marseillaise-e lett. Csakhogy Luther kudarcot vallott. Viszont a német Luther mellett ott volt a francia Kálvin, aki igazi francia élességgel állította előtérbe a reformáció polgári jellegét és az egyháznak köztársasági és demokratikus szervezetet adott. »Míg a lutheri reformáció Németországban elposványosodott és tönkretette Németországot, a kálvini reformáció a genfi, a holland és a skót republikánusoknak zászlóul szolgált, felszabadította Hollandiát Spanyolország és a Német Birodalom uralma alól és ideológiai jelmeze lett a polgári forradalom második felvonásának, amely Angliában játszódott le.« De a *Természet Dialektikájá*-hoz írt »Bevezető«-jében, ugyanott, ahol Luthert egy sorba állítja a renaissance nagy alakjaival, Engels a következőket állapítja meg: »A természetkutatás is az általános forradalom keretei között mozgott akkoriban és maga is minden ízében forradalmi volt, hiszen a léthez való jogát kellett kiharcolnia. A nagy olaszokkal, az újkori filozófia elindítóival karöltve adott vértanúkat az inkvizíció máglyáinak és börtöneinek. És jellemző, hogy a protestánsok előtte jártak a katolikusoknak a szabad kutatás üldözésében. Kálvin akkor égette meg Servetet, amikor ez azon a ponton volt, hogy felfedezze a vérkeringés folyamatát. Két óra hosszat pörköltette elevenen. Az inkvizíció legalább beérte Giordano Bruno egyszerű megégetésével.« Ezzel a megállapítással Engels valóban megjelöli azt a pontot, ahol a reformáció haladó jellege reakcióba csap át. Ha eretnekségről van szó, a lutheránus ortodoxia, a kálvinista ortodoxia éppen olyan embertelennek és irgalmatlannak bizonyul, mint a katolikus egyház, az inkvizíció. A reformáció

felszabadította középkori bilincseiből az elnyomott lelkiismereti szabadságot, de mihelyt egyházzá szerveződik, maga is egyik legfőbb akadálya az autonóm értelem és a gondolat szabad mozgásának, s a tilalomfát, amelyet a keresztény hívó elé állítanak, itt is, ott is biblicizmusnak, isteni kinyilatkoztatásnak hívják. S míg ez a tilalomfa mozdulatlanul áll a helyén, míg a legmerészebb eretnekek is csak egy szerintük helyesen értelmezett kinyilatkoztatás nevében harcolnak egy szerintük hamisan értelmezett biblicizmus ellen, míg a forradalmi mozgalmak magva nem szabadul meg teológiai leplétől, mindaddig nem lehet szó igazi felvilágosodásról.

Innen van, hogy a XVIII. század előtt igen ritka az olyan eset, amikor együtt találni azokat a kritériumokat, amelyek kimerítik a teljes, a klasszikus felvilágosodás lényegét: a természettudományokhoz való pozitív viszonyt és a kinyilatkoztatás tagadását, a materializmust és az autonóm értelmet mint az ember cselekvésének irányító elvét, világnézetének formáló tényezőjét, s ezenfelül a nemzeti-nyelvűséget, mint csalhatatlan jelét annak, hogy a valóság és az ember tudata között helyreállt az összhang. S végül éppen magyar szempontból nem lehet eléggé hangsúlyozni: egy-egy történeti korszak haladó társadalmi eszméi és elméletei kialakulásuk eredeti helyén kívül csak ott és akkor verhetnek gyökeret s válhatnak gondolatot, világnézetet átalakító »erőkké«, ahol és amikor belső szükségletek kielégítésére szolgálnak és segítséget nyújthatnak — itt Sztálin szavait idézem — »a társadalom anyagi életének fejlődése során megérett feladatok« megoldásához. Ha egyfelől szem előtt tartjuk az európai felvilágosodás kialakulásának, terjeszkedésének előzményeit és feltételeit, másfelől figyelembe vesszük a nemzetivé váló humanizmus s a reformáció kulturális forradalmának eredményeit és nevelő hatását, megállapíthatjuk: a protestáns városi polgárság és középnemesség anyagi életének lassított fejlődése során nálunk is kifejleszti magában a felvilágosodás ideológiájának néhány csíráját, mindenestre némi készséget a felvilágosodás ideológiájának befogadására. Ha nincsenek ilyen csírák, nincsen ilyen készség, akkor azok a magyar diákok, akik olasz vagy német, végül holland, svájci, angol egyetemeken folytatják s fejezik be tanulmányaikat s ott közvetlen szemtanúi egy új világkép kialakulásának, a régi és új harcának, aligha lettek volna képesek ebben a harcban olyan nagy számban az új mellé állni.

(Tolnai Gábor előadása főleg a puritanizmussal és cartesiánizmussal foglalkozott, mint amelyek közül az első a felvilágosodás előtörténetéhez tartozik, a második pedig már a felvilágosodás nyitányának tekinthető.)

A puritanizmus lényege és funkciója szerint vallásos mozgalom. Mindez eltakarhatja, de nem homályosíthatja el demokratikus, népi-nemzeti jellegét, azt, hogy ellensége a világi és egyházi feudalizmus minden formájának, a fejlődési abszolútizmusnak, viszont megértő magatartást tanúsít a kibontakozó kapitalizmus iránt: »Az akkori polgárság érdekeinek igazi vallásos leple.« Végző fokon tehát haladónak bizonyul s elválaszthatatlan a felvilágosodás angol típusától. »Az 1648-as forradalom a XVII. század forradalma volt a XVI. század ellen«, mondja Marx, amelyben, akárcsak a francia forradalomban, »a polgári tulajdon legyőzte a feudálist, a nemzet a szétforgácsoltágot, a verseny a céhrendszeret, a birtokfelosztás a hitbizományt, a felvilágosodás a babonát... az ipar a hősi lustaságot, a polgári jog a középkori előjogokat.« Mihelyt lehull a vallási lepel, nyitva áll az út a leplezetlen felvilágosodás felé: »... Cromwell és az angol nép az Ó-testamentumtól kölcsönözte a nyelvet, a szenvedélyeket és illúziókat polgári forradalma számára. Amikor az igazi célt elérte, amikor az angol

társadalom átalakítása megtörtént, Habakukot kiszorította Locke. S tegyük hozzá: Jefferson »Függetlenségi Nyilatkozat«-a száz év múlva lényegében a puritán forradalom eszméit reprodukálja majd modernebb, világibb formában.

A puritanizmus magyar recepciója látszólag kálvinista-teológiai, egyház-szervezeti belügy, spirituális mozgalom, amilyenek a protestantizmus történet-írói látták, minthogy azonban áthatja hitvallói magánéletének és közéletének minden vonatkozását s egyik ideológiai forrása a kálvinista nemesség és polgárság Bécs-ellenes, rebellis magatartásának és ezen a réven a XVII. századi függetlenségi mozgalmaknak, ezért hatásában és következményeiben jóval túlnő egy felekezet problémakörén s valósággal tömegmozgalommá válik. A néphez való közvetlen viszonyára jellemző, hogy számot vet a nép gyakorlati szükségleteivel, aminek szembetűnő jele, hogy irodalmi megnyilatkozásaiban jórészt nemzeti nyelvvel él, lévén a nemzeti nyelv a gondolat és az érzés igazi valósága. Viszont súlyosan megterheli puritán íróink tudatát rideg biblicizmusuk, ellenséges, de mindenesetre elhárító magatartásuk a természet, a világi szépség, a világi zene és költészet, egyszóval minden iránt, amit a hit vagy az üdvösség szempontjából közömbösnek vagy károsnak tartanak. Éppen ezért katolikus s lutheránus ellenfeleikkel együtt nagy részük van a „külön“ magyar renaissance eredményeinek elfojtásában vagy visszafejlesztésében, világi költészetünk elsorvasztásában.

A Descartes nevét viselő mozgalom, a cartesiánizmus, forradalmasító szerepét a gondolkodás történetében csak akkor fogjuk fel a maga teljes jelentőségében, ha szem előtt tartjuk, hogy a feltétlen tekintélytisztelet, a fejedelmi abszolútizmus, az inkvizíció, az eretneküldözések nagy századában a kételkedést, a mindenben való szenvedélyes kételkedést teszi meg a módszeres gondolkodás, a bizonyosság alapelveinek, az autonóm értelem szabad mozgását pedig az emberhez méltó élet elengedhetetlen feltételének. A cartesiánus filozófia egy új humanizmus iskolája, amely magáévá teszi a régi humanizmus, a francia ideológia haladó hagyományait s az új természettudomány eredményeit. Descartes nem volt sem hitetlen, sem fanatikus, s felülemelkedik minden felekezeti gyűlölködésen. Ha a kételkedéssel szemben végül istenre appellál, ha a tudomány rovására engedményeket tesz a vallásnak, ez csak annak a jele, hogy őt is kötik századának ideológiai korlátai. De nem tévesztheti meg vele klerikális ellenfeleit, akik ebben merő taktikát látnak, amellyel leplezni kívánja »istentelen« merészségeit.

Descartes kezdetben inkább csak a szakemberek, egy kultúrelit szűkebb köréhez fordul. De ez a kör egyre jobban tágul, s alig telik bele néhány év, a cartesiánizmus szétárad az irodalomban, elemi gyorsasággal terjed mindenfelé, előbb kialakulása helyén, Franciaországban, majd pedig Németalföldön. Mert Descartes nem filozófiát, hanem filozofálni tanít, önálló gondolkozásra tanít. Forradalmi kiáltványát, a *Discours*-t s néhány művét franciául írja, latinul írt műveit pedig maga fordíttatja franciára, s így hangja eljut olyan rétegekhez is, ahol különben nem szokás filozófiai könyveket olvasni. De a cartesiánizmus kontinentális terjeszkedésének és diadalútjának egyik fontos feltétele mégis az, hogy éppen vallási fenntartásai és ellentmondásai nyitva hagyják az utat a különböző szektáriánus, eretnek vagy féleretnek mozgalmak képviselői, a szemérmes materialisták, az arminianusok, coccejánusok, jansenisták felé, akik megegyeznek abban, hogy nem találják helyüket az egyházak szervezetén belül, s akik biblicista lelkiismeretüket összeegyeztetik az emberi értelem új kultuszával. A XVII. század második felében Descartes neve egyfelől a leg-

ünnepelebb, másfelől a legtöbbet vitatott s legüldözöttebb név. Vezérszava, a »cogito ergo sum«: jelszó, vízvázlat a régi és új között. A cartesianizmus segít kialakítani a feltörekvő polgárság legjobb képviselőinek, orvosainak, természettudósainak, íróinak, művészeinek világnézetét, azokét, akiket már nem elégít ki sem Plato sem Aristoteles, sem az újskolaszтика.

1933-ban kísérletet tettem arra, hogy a hozzáférhető forrásanyag alapján tisztázzam a magyar cartesianizmus viszonyát az egész mozgalomhoz s ezzel kiemeljem abból a perspektívátlan elszigeteltségéből, ahogyan Erdélyi János vázlata óta láttuk.² Rávilágítani a mozgalom haladó, forradalmi jellegére, külön magyar vonásaira, jellemet, világnézetet formáló szerepére: az időponthoz képest ez mutatkozott akkor a legsürgősebb feladatnak. A baj csak az volt, hogy tanulmányomban az elvont ideológiától még nem láttam az ideológiát meghatározó anyagi és társadalmi bázist.

Ma, amikor már ismerjük a felvilágosodás, a cartesianizmus ideológiai-társadalmi gyökereit, abban a helyzetben vagyunk, hogy jobban meg tudjuk közelíteni a magyar mozgalom problematikáját, tisztábban látjuk korlátait, félszégeit, de pozitív vonásait is, mindenekeiőtt pedig kivételes helyét haladó hagyományaink történetében.

A magyar cartesianizmus képviselői — egy-két lutheránus kivételével — jórészt polgári, középnemes, paraszt származású kálvinista teológusok. Hogy megismerkednek a cartesianizmussal, azt többek között annak a történeti fordulatnak köszönhetik, hogy 1618-ban kitör a Nagy háború, hogy Németország egyetlen csatatérre változik, s hogy a kálvinista tudomány »német fellegvárai«, köztük Heidelberg, ideiglenesen katolikus, Odera-Frankfurt lutheránus kézre kerülnek, a többiek pedig (pl. Marburg) jórészt elpusztulnak. A kálvinista diákok, akik 1618-ig ezekben a városokban végezték tanulmányaikat, a háború kitörése után elkerülik Németországot, s egyre nagyobb számban keresik fel a holland egyetemi városokat. Ami megint nem véletlen. Tekintve, hogy jórészt erdélyiek, útirányukat megszabja Bethlen Gábor tanügyi politikája, új külpolitikai tájékozódása, főleg azután, hogy 1626-ban belépett Anglia, Dánia, Hollandia Habsburg-ellenes koalíciójába.

A magyar diákok »elcsapata« a koalíció megkötését követő első években, úgyszólván a cartesianizmus első hullámaival egyidőben lépi át a holland határt.³

Hollandia a XVII. század »kapitalista mintaállama« (Marx). Most, hogy végre felszabadult a spanyol zsarnokság alól, a század első felében és derekán éli politikai, gazdasági szabadmozgásának, kulturális, tudományos, művészi fellendülésének virágkorát. Csak itt és most, az új kereskedelmi demokrácia, a kielégülő, de mindvégig olthatatlan profitéhség, a legszenvedélyesebb felekezeti viták és politikai pártharcok légkörében alakul ki az a paradox helyzet, hogy a kálvinizmuson belül ugyan az ortodoxia van túlsúlyban, de azért alig van egyetlen, amelyet ne »fertőzött« volna meg az új filozófia és természettudomány szelleme, ahol ne tanítanak egymás mellett a legkülönbözőbb teológiai iskolák és irányok képviselői, ahol a reakciós tanárokat ne ellensúlyozná Descartes első tanítványai vagy az óvatosabb fél-cartesiánus coccejánusok. Az a magyar diák, aki a század közepe táján Németalföldön jár, szöszékről, katedráról Descartes nevét hallja, vitatkozásokban, tézisekben Descartes eszméivel találkozik. Ha akarja, ha nem, tudomást kell vennie róluk. Pedig ekkor már megmutatkoz-

² Turóczi-Trostler József: *Magyar cartesianusok*. Budapest, 1933.

³ Csipkay Lajos: *Magyar—holland kapcsolatok kezdetei*, Budapest, 1935.

nak az ortodoxia Descartes-ellenes hadjáratának első eredményei. Amikor pl. Apáczai Csere 1648-ban Leydenbe érkezik, egy éve múlt annak, hogy az egyetem eltiltotta tanárait a cartesiánizmus tanításától. S ugyanez a helyzet Utrechtben, ahol 1650-ben folytatja tanulmányait.

A magyar diákok, akik odahaza Debrecenben, Pápán, Gyulafehérváron, Sárospatakon, Kolozsvárott kijárták az ortodoxia többé-kevésbé szigorú iskoláját, Hollandiában — a tényleges erőviszonyokhoz alkalmazkodva — az archaikus típusú ortodox tanárok köré gyülekeznek, de azért ellenfeleiket is meghallgatják. Ilyenformán minden egyetemnek, a leydeninek, az utrechtinek, a franekerinek, a groningeninek, sőt a deventerinek is jut belőlük; minden nevesebb teológusnak, természettudósnak, filológusnak, orvosnak megvan a magyar uszálya. A magyar diákok többségükben ortodox, kisebbségükben pedig »modern« cartesiánus, fél-cartesiánus, coccejánus tanárok elnöklete alatt disputálnak teológiai-dogmatikus, exegetikai, ismeretelméleti, történeti, természettudományi s orvostudományi kérdésekről. Nyomatásban megjelent értekezéseikben kevés az önállóság: szövegük általában az elnöklő-tanárok tulajdona, gondolatmenetük az elnöklő tanárok gondolkodását tükrözi, úgyhogy nem mindig következtethetni belőlük a disputálók igazi meggyőződésére. Apáczai pl. Utrechtben a Descartes-ellenes Gisbert Voetius alatt (1650), Haderwijkben Gisbert de Isendoorn alatt disputál hamisítatlan ortodox szellemben (1651). Viszont két év múlva megtartott gyulafehérvári székfoglalójában már semmi nyoma ennek a szellemnek.

A Hollandiában, később Svájcban tanuló magyar diákok disszertációi a magyar cartesiánizmus alapokmányai. A disszertációk eredetének ismeretében természetesen feleslegesnek tartjuk felvetni az eredetiség kérdését. De van valami, ami a magyar Descartes-ismeret minősége és mélysége szempontjából nem lehet közömbös: tudomásunk szerint a disszertációk szerzőinek nagy része nincsen abban a helyzetben, hogy eredeti Descartes-szövegeket lásson és tanulmányozzon. Tudásukat másodkézből, rendszerint tanáraik előadásából merítik, noha Descartes szövegei kivétel nélkül latinul vagy latinul is hozzáférhetők számukra. Az eredmény pedig nem lehet más, csak egy teologizált, tompított, felemás cartesiánizmus, amely megfelel egész helyzetük felemás jellegének. Csakhogy nem szabad megfeledkezni arról, hogy a disszertáció magában véve még nem mond sokat, hiszen csak egy tudományos fokozat elnyerésére szolgáló formáság, hogy ez a számtalan tanulni vágyó magyar ember, itt és most egy kapitalista »mintaállam« városaiban, egy másfajta szemléltető oktatást is kap a körülötte folyó életből, kereskedeleméből, iparból, művészetből, abból, hogyan lehet nemcsak a könyvvilág, a szentszövegek, hanem a profán valóság kategóriáiban is gondolkodni. Mi ez, ha nem a felvilágosodás gyakorlati iskolája?

Mindez odahaza kiinduló pontja lehetett volna egy olyan ideológiai folyamatnak, amely kifejleszthette volna a magyar felvilágosodás első kezdetleges csíráit, ha csak a magyar (erdélyi) termelő viszonyok meghatározta polgárosodás jellege és tükröződése, az ortodox ideológia, nem sorvasztaná el őket idő előtt.

Csak most látni tisztán — s ez a magyar felvilágosodás szempontjából sem lehet közömbös — honnan van az, hogy a sok kezdő cartesiánus, mihelyt átlépi a magyar határt, vagy soha többé nem ad életjelt magáról, vagy ha tollat vesz a kezébe, nem írja le Descartes nevét, s még csak nem is sejteti, hogy rövidebb vagy hosszabb ideig szemtanúja lehetett egy új világmép kialakulásának. De amit nem árul el, mert nem árulhat el a sok kegyes elmékedés vagy prédikáció, azt majdnem mindig elárulja szerzőjük elvszerűsége, erkölcsi bátorsága. Mindazt,

amit a magyar coccejánusok vezető alakjairól, a Csernátóni Pálok, Dési Mártonok, Hunyadi Pálok életéről és küzdelmeiről vagy pl. Szilágyi T. Mihály debreceni tanár működéséről tudunk, igazolja azt a megállapításunkat, hogy ha formailag nem is, de szellemileg Descartes tanítványai, akik híven megőrzik és közvetítik a kapott ösztönzéseket. Ha van magyar felvilágosodás, itt és most ők rakják le az alapréteget.

A legtöbb problémával ma is Apáczai Csere János szolgál a kutatónak. Lényegében sikerült tisztázni forrásaihoz való viszonyát — ez a kérdés ma inkább csak látókörének, tájékozódási területének, a források megválasztásában megnyilvánuló fenntartásainak, vagy progresszivitásának nézőpontjából érdekel. Rámutattak a modern természettudományokhoz, a kopernikusi világméretű képhez való viszonyának ellentmondásaira, de nem emelték ki kellő nyomatékkal, hogy éppen puritán biblicizmus, a tudatát megülő vallási illúziók voltak azok, amelyek megakadályozták abban, hogy teljesen elszakadjon az újskolasztikától, hogy megtehesse a végső lépést, azaz hogy a régi és új harcában félreértés nélkül az új mellé álljon. Sokat foglalkoztak Apáczai Csere cartesianizmusával, nem győzték kiemelni, hogy magyarul szólaltatja meg Descartes-ot, de megfélemlítettek arról a fontos körülményről, hogy Apáti Miklós mellett az egyetlen magyar író, aki nem szorul közvetítőre, hanem Descartes eredeti szövegeit olvassa, hogy a nagy németalföldi cartesianus orvosokat és természettudósokat, a jóval fiatalabb német Tschirnhaust kivéve, alig van kortársai között, aki a »cogito ergo sum« forradalmi elvét olyan mértékben tekintette volna élete és működése, egy egész kultúrforradalom vezérfonalának, az értelmet pedig az emberi cselekvés legfőbb *mértékének*, normájának, mint Apáczai Csere. Ezen a ponton a magyar felvilágosodás előtörténetének homlokterébe kerül. S ez a hely illeti meg nemzeti nyelvűsége folytán is. Mert a nemzeti nyelven való írni és olvasni tudás, a nemzeti nyelven való gondolatközlés követelménye, amely a humanizmus s a reformáció óta minden igazi, nemzeti kultúrforradalmár problémája, távlatával nálunk is, az Apáczai Csere esetében is, túlmutat az egyszerű nyelvi, terminológiatörténeti kérdésen, előremutat a felvilágosodáshoz vezető úton. Mert itt egyfelől a felvilágosodás és elvilágiasodás, másfelől a felvilágosodás és a nemzeti nyelv dialektikus viszonyáról van szó. Felvilágosodás kezdettől fogva elképzelhetetlen elvilágiasodás nélkül. Kölcsönösen determinálják egymást s elválaszthatatlanok a kapitalista gazdasági és társadalmi rendtől, a természettudományok fejlődésétől. Hiszen elvilágiasodni annyi, mint számot vetni a valósággal, elhelyezkedni benne, a valóság kategóriáiban gondolkodni, hamis illúziók nélkül, egy túlvilági kárpótlás fikciója nélkül, megismerni a természetet, uralkodni rajta, átalakítani a felismert törvények alapján.⁴

Mármost tudjuk: Marx szerint a nyelv a gondolat igazi valósága, Sztálin pedig megállapítja, hogy a nyelv a társadalom egészét szolgálja, mint az emberek érintkezésének eszköze, hogy közvetlen kapcsolatban van nemcsak az ember termelő tevékenységével, hanem az ember minden egyéb tevékenységével is, munkájának valamennyi területén, a termeléstől az alapig, az alaptól a felépítményig, hogy éppen ezért a nyelv átfogja az emberi tevékenység valamennyi területét, s végül, hogy társadalmon kívül nincsen nyelv. Mindebből az követ-

⁴ Éppen végszóra jelent meg Bán Imrénének figyelemreméltó tanulmánya (*Apáczai Csere János Magyar Enciklopédiája, Irodalomtörténet* 1953. 1—2. sz.), amely amellett, hogy mérlegre veti az eddigi kutatás eredményeit, főleg a forráskérdés körül próbál tiszta helyzetet teremteni, s nem egy új adattal, vonással járul hozzá az igazi Apáczai Csere-kép kialakításához.

kezik, hogy a felvilágosodás, ha igazi felvilágosodás akar lenni, a társadalom termelő viszonyaiban, az embernek a valósághoz való viszonyában, tudatában beálló változásokat tükröző, a régi bázist szétrombolni akaró felvilágosodás nyelve nem lehet a latin, hanem csakis az egész társadalmat, minden osztályt kiszolgáló élő, beszélt, a maga belső fejlődési törvényét követő össznemzeti nyelv. Bajos elképzelni, hogy a tőkefelhalmozó kereskedő, a kapitalista bankár, manufaktúratulajdonos latinul levelezzen üzletfeleivel, — noha erre is tudunk példát! — latinul vezesse üzleti könyveit, amelyekről Marx azt mondja, hogy a magántulajdon törzskönyvei. A felvilágosodás nyilván nem valami isteni sugallatra hallgatva adja fel kezdeti ideológiai különállását, latinnyelvűségét s tesz korszakról korszakra egyre több engedményt a nemzeti nyelvnek, míg aztán klasszikus korszakában teljesen nemzeti nyelvűvé nem válik. Azzá kell válnia, különben nem teljesíthetné történeti küldetését a nemzeti nyelvek és irodalmak kialakulásán innen és az a veszély fenyegetné, hogy elszakad osztályától, a kapitalizálódó polgárságtól, a nép szükségleteitől s hogy a fejlődés ideológiai rúgójából a fejlődés kerékkötőjévé válik. Erasmus választott anyanyelve a latin, s közönsége egy egész Európát átfogó »kultúrelit«. De Bacon már angolul írja a *Novum Organum*-ot, igaz, hogy latinra is lefordíttatja. Giordano Bruno két nyelven publikál, példáját követi Descartes, sőt még Hobbes is. Locke viszont főművei közül, tudtommal, csak a vallási türelemről írt első levelét írja latinul, mert egész Európához fordul vele, a többieket pedig angolul. A fejlődés további irányát mutatja az angol és francia felvilágosodás. (A legkövetkezetesebben azonban talán a fejlődés olasz útja valósítja meg a nemzeti nyelvűség élvét a történetírásban, a természettudományokban és a filozófiában.) Igaz, hogy még D'Alembert is kívánatosnak tartja, hogy a latin nyelv maradjon meg a tudomány nyelvének, nehogy a tudós idegen nyelvek elsajátítására legyen kénytelen pazarolni drága idejét, s hogy a nemzeti határokon túl is meg tudja értetni magát. De a gyakorlatban ő sem ragaszkodik ehhez az elvhez, s teheti ezt annál inkább, mivel a nemzetközi érintkezésben most már a francia nyelv kezdi átvenni a latin eddigi funkcióját. (A felvilágosodás s a világi gondolkodás legnagyobb német költője, Goethe, a *Színelmélet történeté*-ben [Geschichte der Farbenlehre], amely nyomon követi a nagy szabadságharc dialektikus menetét, Julius Caesar Scaligerről írván, abban látja a latinnyelvű tudományművelés egyik hátrányát és elégtelenségét, hogy eszköze, a latin, »főnévi« nyelv, már pedig a főnév »megmerevíti« a fogalmat, s úgy bánik vele, mintha »valóságos lény« volna...)

Csak ezek után értjük meg igazán, hogy időpontjához képest a biblicizmus, a teológia kategóriáiban való gondolkodásnak milyen áttörését s a világi, a valóság kategóriáiban való gondolkodásnak micsoda előretörését jelenti részleteiben és koncepciójában is Apáczai Csére *Magyar Encyclopaedia*-ja. Igen, Apáczai már tudja, hogy a tudás hatalom, terjesztése nem »magánügy«, hanem a nemzeti haladás ügye. S ebben nem Descartes, hanem a holland egyetemeken, a holland kapitalizmus, kereskedelem, ipar, kultúra körül szerzett friss tapasztalatai kalauzolják. — Ezzel korántsem tagadjuk pl. természettudományi ismereteinek fogyatékoságát, nyelvi elégtelenségét, annál kevésbbé, mivel Szenczi Molnár »Dictionarium«-ának szó- és műszókincsével megoldhatta volna nyelvi problémáinak jórészét, s mivel magyarul író s vitázó skolasztikus kortársainak nem kevésbbé nehéz terminológiai feladatokkal kellett megbirkóznok.

Apáczai joggal mondhatta magáról az »Encyclopaedia« előszavában: »Legkisebb vagyok azok között, akik a magyar ifjúságot a tudományban vezetni képesek, de azok között, akik ezt tenni akarják, a legnagyobb«. Harca az orto-

doxia, a tudatlanság és szellemi tunyaság ellen funkciója szerint magán viseli a feudalizmus elleni ideológiai osztályharc félreismerhetetlen jegyeit. De az a szerencsétlensége, hogy egyedül, minden támasz, párt nélkül kell a harcot a várható összeomlásig végigharcolnia.

Nem tudjuk, milyen volt Apáczai Csere műveinek egykorú fogadtatása, hogyan áradtak szét tanítványai révén eszméi a gyulafehérvári s a kolozsvári iskolák falain kívül. De ismerjük egyik tanítványát, Bethlen Miklóst, akinek éppen úgy segítettek kialakítani jellemét, világnézetét, mind Descartes eszméi az övét. Descartesra is ő hívja fel Beth'en figyelmét; az »ó filozófiát az újjal conferálván« ő hoz nagyobb világosságot az elméjébe; ő szeretteti meg vele a tudományt és a könyvek olvasását. Amiben azonban az arisztokrata tanítványt áthidalhatatlan távolság választja el plebejus tanárától, az nem pusztán Bethlen származása, osztályideológiája, hanem — hogy szigorú vallásos nevelése és biblicizmusa ellenére — kezdettől fogva a »világ«-ban él, a világi élet kategóriáiban kénytelen gondolkodni, hogy később hivatásánál, megbízásainál fogva megtanul egyre inkább előbb a magyar, aztán az európai politika és a történelem kategóriáiban gondolkodni, hogy nem maradhat közömbös a profán kultúra, a színház, zene, művészet, tánc világa iránt, amelyből pl. a szobatudós coccejánusok örökre ki vannak rekesztve. Külföldi tanulmányútján mentora, a cartesiánus Csernátóni Pál kíséretében, úgy veszi birtokába ezt a világot, mint akinek természetes joga van hozzá. (A magyar cartesiánusokról szóló tanulmányomban szembeállítottam Bethlent az ugyancsak külföldön utazó Szepsi Csombor Márton tanítómesterrel, s éppen a valósághoz való viszonyuk kűtönbségén próbáltam lemérni ideológiájuk különbségét!) Érthető, hogy ilyen tapasztalatokkal, ilyen perspektívával az érett Bethlen új, hatalmas lépéssel viszi tovább a magyar felvilágosodást. De hogy ezt inkább csak a maga személyében s mintegy osztályát helyettesítve teszi, s nem igazodik vele egész népe időszerű kultúrászükségeihez, ahogyan Apáczai teszi a maga jóval korlátozottabb, szűkebbkörű felvilágosító programjával, ezen a ponton a felvilágosodásnak egy olyan típusát képviseli, amelyet jobb híján feudális felvilágosodásnak lehetne nevezni. Túlmutat Apáczain azzal, hogy eljut a vallási türelem egy bizonyos fokáig; viszont osztályérdekei azt kívánják tőle, hogy a társadalomnak isten akaratából való rendje maradjon a régiben, minden osztály, az úr, a polgár, a jobbágy maradjon meg az isten és az egyház, az uralkodó feltétlen tiszteletében. Azt hiszem, ezzel megtaláltuk a nyitját annak a kétlakiságnak, amely az erdélyi emlékirat-író arisztokraták jórészt jellemzi s amelynek problémáját Tolnai Gábor vetette fel előadásában. Nyilvánvaló, hogy itt ugyanannak az egy típusnak későbbi változatairól és képviselőiről van szó, akik szövetkeznek a bécsi abszolútizmussal, klerikalizmussal és lelkiismeretfurdalás nélkül árulják el a függetlenségi mozgalmakat, de ugyanakkor irodalmi működésük, fordításaik révén hozzájárulnak a felvilágosodás eszméinek terjesztéséhez és népszerűsítéséhez. (A Tolnai említette határesetek közül talán a legproblematisabb a Lázár Jánosé: ami a század elején a legnagyobb ritkaság, egyidőben recipiálja a kialakulófélben lévő német és már kialakult francia felvilágosodás formáját, Christian Wolffot, akinek hallgatója, és Voltaire-t: amilyen reakció a politikájában — feltétlen Habsburg-párti, előbb bárói, aztán grófi címet kap — ugyanolyan időszerűtlen nyelviileg, amikor latinra fordítja Voltaire-t és Wolff főműveit.) — Visszatérve Bethlen Miklósról, szeretnék rámutatni arra, hogy »Önéletírása«-nak alapszókincse, stílusa bizonyos ingadozást mutat, híven tükrözve életének perspektívikus eltolódásait: ahol az ideológia és forma dialektikus viszonyát nem zavarja biblicizmusa, azok a

részletek a régi magyar elbeszélő próza legszebb lapjai közé tartoznak, ahol pedig a biblicizmusé az irányító szerep, ott már-már a kenetes teológiai próza színvonalára süllyed.

Hogy különben a legtisztább, legkövetkezetesebb ideológia is elvész a haladás, a mi esetünkben: a felvilágosodás számára, ha nem közvetíti nemzeti nyelv, erre a legtanulságosabb példa Apáti Miklós, debreceni kálvinista lelkész és orvos (1662—1724), akit, Descartes-ismeretének teljességét tekintve, ma is változatlanul a legnagyobb magyar cartesiánusnak, a magyar gondolkodás egyik jelentékeny úttörőjének tartok. Apáti valóban eljut a biblicizmus és a teológia megengedte végső határig. Azok közé a magyar diákok közé tartozik, akik már Hollandia előtt magukban hordozzák a felvilágosodás csiráit, igaz, egyik tanára a cartesiánus Szilágyi Tönkö Márton. Főműve, a latinul írt *Vita Triumphans*, amely fölér egy filozófiai, lélektani, antropológiai, államfilozófiai enciklopédiával, Amsterdamban jelent meg 1688-ban, a városi tanács s föltehetőleg Apafi Mihály erdélyi fejedelem anyagi és erkölcsi támogatásával. Valóban, a kor tudományának és gondolkodásának a tükre. Egyik legizgalmasabb, legidőszerűbb része Spinoza fátum-fogalmával polemizál, egyik vezető gondolata: *Nullum odium theologicum!* — pedig a vallási vitáktól megcsömörlött humanistára vall. S mégis egész eszmei sokoldalúsága és gazdagsága ellenére sem tud hatni, kiesik a fejlődésből, visszhangjának kevés jele, kevés nyoma. E visszhangtalanság okát a századforduló gazdasági-társadalmi, világnézeti válságán kívül elsősorban a könyv latin-nyelvűségében látom.

Apáti 1689-ben Hollandiából visszatér hazájába. Tudományos pályájának úgy látszik vége. Mintha Hollandia is, Descartes is megszűnt volna számára létezni. Művei, egy vígasztaló levele híján — kéziratban maradnak.

Amikor Apáti Németalföldön jár, a cartesiánizmus megszűnt forradalmasító, embereket mozgósító eszme lenni. A »cogito ergo sum«, a »de omnibus dubitandum«, amelyek miatt néhány évvel ezelőtt még kiátkozták az embereket, éppen olyan veszélytelen formulákká válnak, mint nemsokára a Leibniz »legjobb világ«-a, vagy 150 év múlva Hegel »világszellem«-e. S nincs már messze az az időpont, amikor a kapitalizáló s fokozatosan elvilágiasodó polgárság — »csak annyiban törődik a vallással, amennyiben az útjában áll«, — s amikor az emberek tudatában Descartes »deus summum verax«-át kezdi kiszorítani az »értelemisten«. Az angol és francia felvilágosodás túlhalad a cartesiánizmuson, amely azonban éppen veszélytelenített jellegének köszönheti, hogy a németalföldi egyetemeken újra elfoglalja helyét az oktatásban, de ezúttal legális feltételek mellett, hogy Descartes szövege elsajátítható tantárggyá lesz, hogy a kapitalista fejlődésükben elmaradt országok, köztük Németország, csak most kezdik igazán befogadni s hogy a polgárság haladó rétegei számára még sokáig Descartes jelenti a felvilágosodást. Körülbelül ez a helyzet Erdélyben, részben Magyarországon is, ahol egy izgalomtól mentes, de annál intenzívebb cartesiánusnyárutó végzi literátus nemesek és polgárok, kollégiumi tanárok között most már nem forradalmasító, hanem inkább csak nevelő, felvilágosító munkáját. Hollandia tartós közvetítő szerepe mellett kiemelendőnek tartom a svájci egyetemek új közvetítő szerepét, amelyek természettudományi, orvostudományi, matematikai előadásokat hallgató magyar diákjaikban előkészítik a teológiától való elfordulást, elhintik bennük egy szemérmes materialista gondolkodás első csiráit, s fogékonyakká teszik őket a radikális francia felvilágosodás befogadására. Persze évtizedekbe telik, mire eljutunk a tiszta típusig. De már a századforduló körül sűrűn találkozunk az átmeneti típus kispolgári változataival. Talán a

legérdekesebb közöttük Tótfalusi Kis Miklós, Apáti Miklós barátja. Igaz, őt még Hollandia nevelte. Az első magyar, aki ízelítőt kapott a világhírből. Amolyan felvilágosodott biblicista. Patriotizmusa, plebejus kultúrszomjúsága közös az Apáczaiéval, noha inkább gyakorlati területen mozog s a cartesiánizmusnak csak vulgarizált, közkeletű formáját ismeri. Egyébként súlyos távlattévedés áldozata, amikor azt hiszi, hogy Erdély fejletlen termelő viszonyai között folytathatja könyvnyomtató s megkezdheti felvilágosító kultúrmunkáját, amelyet Erdély szükségleteihez szabott, amelyet azonban Hollandia fejlett termelő viszonyai sugalltak.

Világibb, polgárabb fokon képviseli a típust pl. Pápai-Páriz Ferenc. Az igen kevesek közé tartozik, akik szóval és írásban kiálltak Tótfalusi Kis mellett. Apja volt franekeri és leydeni diák, egy ideig II. Rákóczi György udvari papja, s mint gyulafehérvári esperes hal meg 1667-ben. Jellemző, hogy egyetlen ismert munkáját, a *Keskeny-Út-at* (Leiden, 1647), magyarul írta, és ebben teljesen távol áll a kor dogmatikai-teológiai vitáitól. A megváltozott idők jele, hogy fiának tanulmányútja már nem Hollandiába, hanem a korai német felvilágosodás egyetemi városaiba, Lipcsébe, Odera-Frankfurtba, Heidelbergbe, s végül Bázélbe visz, ahonnan másfél év múlva, mint orvosdoktor tér vissza hazájába. Mérsékelt cartesiánus, pietista és irénikus hajlamokkal. Ilyennek mutatják kegyes, társaséletre, udvariságra, sztoikus béketűrésre tanító művei, amelyek között azonban már nem találni egyetlen kifejezetten teológiai sem. De a pietista Pápai-Párizzal jól megfér a felvilágosodott, szakképzett orvos, aki ír egy kora színvonalán álló belgyógyászati kézikönyvet magyarul; az elsőt a maga nemében. S ehhez járul a tudatos nyelvművelő. Latin-magyar Dictionariumot szerkeszt, amely 15 év munkájának az eredménye s egyik leggazdagabb nyelvi forrása a korai magyar felvilágosodásnak, végül pedig modernizálva, bővítve kiadja ideológiai ősenek, Szenczi Molnár Albertnek magyar-latin szótárát. Mert Pápai-Páriz egyik főgondja a nyelvművelés, a kiművelt magyar nyelv, mint a felvilágosodás, a kultúra terjesztésének eszköze. Mindenesetre ez is út a valóság kategóriáiban való gondolkozáshoz s újra igazolja a felvilágosodás, az elvilágiasodás s a nemzeti nyelv összeműködéséről vallott felfogásunkat. Pápai-Páriz haladó jellegének teljességéhez tartozik különben az is, hogy Rákóczi Ferenc híve.

Ismerünk persze ellenpéldákat is, amikor a felvilágosodás egy személyben idegennyelvűséggel és politikai reakcióval párosul. Mégpedig nemcsak az arisztokraták között.

Köleséri Sámuel, ha lehet még Pápai-Páriznál is távolabb kerül a teológiától, és nem sok választja el attól, hogy végül megtegye a régóta esedékes utolsó lépést s elszakadjon ifjúkora teológiai kezdeteitől. Akárcsak Pápai-Páriz, ő is kálvinista lelkészcsaládból származik. Debrecenben a skolasztika-ellenes Mártonfalvi György s a cartesiánus Szilágyi Tönkö Mihály tanítványa. Lelkésznek készül. Hollandiában cartesiánus, coccejánus tanárok s az ortodox Voetius alatt disputál s megszerzi a teológiai és filozófiai doktorátust. Hazatérése után döntő fordulat következik be életében. Első prédikációjában eltéveszti a miatyánkot. Ami nem lehet véletlen, lámpaláz, hanem nyilvánvaló jele annak, hogy belül már szakított a papi hivatással. S valóban: pályát cserél. Visszatér Hollandiába s orvosi diplomát szerez. Nagyszébenben városi orvos, az erdélyi bányák felügyelője s végül kormányiszéki tanácsos. Az új világi-polgári környezetben gazdasági-társadalmi helyzetével együtt ideológiailag is megváltozik. Látókörét nem homályosítja el a teológia. Irodalmi munkásságában a gyakorlati orvostudomány, természettudományok, archeológia, matematika mellett már csak nagyon

szerény hely jut a magánjellegű, pietista vallásosságnak. Szakembereknek ír, külföldi folyóiratok munkatársa, külföldi tudományos társaságok tagja, Leibnizhoz közelálló német tudósokkal levelez. Felvilágosodás és elvilágiasodás, — amely azonban nem jár együtt nemzeti nyelvűséggel. Köleséri csak elvétve ír magyarul, anyanyelvét alkalmi kiegészítő nyelvvé fokozza le, ami természetes következménye annak, hogy teljesen alkalmazkodik új környezetéhez, megtagadja családi hagyományait — apja Hollandiából hazakerülve csak magyarul írt! — elárulja a nemzeti függetlenség gondolatát s Rákóczi szabadságmozgalmával szemben a nemzetellenes Habsburg-ideológiát népszerűsíti. Érthető, hogy hatása is csak egy szűkebb körű értelmiségi rétegre szorítkozik. S a Köleséri-eset nem áll egyedül. Mindenesetre jellegzetes adalék az erdélyi felvilágosodás problematikájához.

Ha felvetjük a magyar felvilágosodás előzményeinek s kialakulása feltételeinek kérdését, ha számbavesszük azokat az ideológiai tényezőket és erőket, amelyek segítenek nagykorúsítani a magyar polgárság osztálytudatát s új, szabadabb távlatot adnak neki, nem szorítkozhatunk a cartesiánizmusra, hanem a XVII. század egyéb haladó mozgalmaira, köztük a cartesiánizmussal ideológiai-lag rokon sztoikus és irénikus-humanista mozgalomra is ki kell terjesztenünk a kutatást. Hiszen, ami mind a kettőben valóban haladónak bizonyul, az rendre beolvad a klasszikus felvilágosodás ideológiai tartalmába.

A sztoicizmus történeti szerepével több ízben foglalkoztam. De régebbi dolgozataimban nem választottam eléggé külön egymástól a sztoicizmus két főtípusát, az abszolútizmust, klerikalizmust kiszolgáló, aszkézisre, lemondásra tanító reakciós spanyol jezsuita-típust, amelyet többek között a konvertita Justus Lipsius és magyar tanítványai képviselnek, a haladó típustól. Pedig csak ez a második típus őrizte meg századokon keresztül — torzítás nélkül — a sztoikus filozófia »racionális« magvát: hitét az emberi természet önálló, cselekvő erejében, az emberi értelem szabályozó erejében, az újból és újból meggyalázott emberi méltóságban. Csak ez a típus tartotta ében az emberi szolidaritás, testvériség, egyenlőség eszméjét. Nem Aristoteles, nem az arisztokrata Plato, hanem a polgár Seneca, a biblicista forradalmárok: Zwingli⁵, s a Kálvintól megégetett Servet, az anabaptisták, antitrinitáriusok, a Dávid Ferencek, a németalföldi szabadsághősök, Cromwell világi ideológusai (Nem véletlen, hogy a felszabadult Németalföld a sztoicizmus másodvirágzásának színhelye.) S amikor a francia forradalom végleg levetkőzi a régi forradalmak és szabadságmozgalmak biblicisztikus külsőségeit, Robespierrenek és jakobinus társainak »virtus«-fogalmában diadalmasan támad föl a sztoikus hagyomány.

Ha már most meggondoljuk, hogy a puritanizmus telítve van sztoikus elemekkel (Miltonnak Seneca a kedves filozófusa!), hogy Cromwell a sztoikus »virtus« megtestesítője, hogy Descartes mélyen benne él a gazdag francia sztoikus hagyományban, hogy magyar tanítványai nem kisebb nyomatékkal és tisztelettel írják le a Seneca nevét, mint az övét, hogy a sztoicizmus magyar hagyománya Epiktetos *Enchiridion*jának 1585-iki kolozsvári kiadásán, Bornemisza Seneca-kultuszán kezdve Kölcsey Ferencig egyetlen meg nem szakadó folyamatnak tekinthető, meg kell állapítanunk, hogy a sztoicizmus vezető gondolatai kivétel nélkül a felvilágosodás irányába hatnak. Ehhez járul, hogy a XVII.—XVIII. század fordulóján valóságos sztoikus hullám önti el irodalmunkat, amelynek

⁵ Kálvin, akinek kevés érzéke van a világi jellegű antikvitás iránt, kiadja Seneca egyik munkáját.

magyát Seneca legszebb, legpolgáríbb könyvének, az *Erkölcsei Levelek*-nek fordításai, átdolgozásai és átköltései alkotják, s hogy ezek a munkák nem a literátusokhoz, hanem kifejezetten az olvasni tudó széles polgári rétegekhez fordulnak, mégpedig nemzeti nyelven, amely a beszélt nyelv egyenes folytatása és sértetlenül kerül ki a latinnal való egyenlőtlen küzdelméből. A meg nem szűnő vallási viták, Thököly felkelésének, Rákóczi szabadságharcának összeomlása, az egyházi restaurációt követő politikai restauráció és pacifikáció évtizedeiben általában a visszavonulás, a lemondás hangulata keríti hatalmába ezeket a rétegeket. Bennük a sztoikus olvasmányanyag tartja »a lelket« azzal, hogy nem győz az életet szabályozó mindenható értelemre, férfias magatartásra és virtusra hivatkozni, mégpedig túlvilágra, mennyei jóvátételre való utalás nélkül.

A sztoicizmus az emberi tudatra akar hatni, de nem akarja átnevelni, a cartesianizmus ugyan már a tudat átnevelésére törekszik, de az egyik is, a másik is érintetlenül hagyja az ember társadalmi létét, az osztálytársadalom szerkezetét. Lényege szerint mind a két mozgalom apolitikus természetű. Az irénikus-humanista mozgalom viszont már az egész ember, az egész társadalom, a nép átnevelését, az osztályellentétek enyhítését, a felekezeti gyűlölet, a vakbuzgóság megszüntetését, az ellenséges nemzetek megbékítését, a háborúk megakadályozását tűzi ki programmul, nemcsak elvontan, hanem ahogyan egy adott háború, a harmincéves háború előestéjén teszi, a legkonkrétabb formában. A legvilágosabban Comenius fogalmazta meg a mozgalom célkitűzéseit: békét az istennel, az emberekkel, békét a természettel; egyetemes nyelvet, amely megszüntetné a bábeli zűrzavart, egyetemes tudományt, mint a külső és belső világ tükrét, egyetemes iskolákat, egyetemes kollégiumot, az egyetemes kultúrmunka megszervezését! Az irénikus-humanista-mozgalom mai békeharcunk ideológiai őse abban is, hogy megteremti a leghaladóbb szellemek nemzetközi egységfrontját, ahol úgyszólván minden nemzet képviselve van, s hogy — a maga módján — kész harcolni a békéért.

Tudjuk, mit jelent egy olyan korban, amelynek feloldhatatlan ellentmondásai a legnagyobbak számára is megnehezítik az egyértelmű tájékozódást, — ahol Kepler emberi magatartása is csupa kétértelműség, a pacifista Bodinus helyesli a boszorkányégetést, — tudjuk, mit jelent az országról-országra üldözött Giordano Bruno és a hontalan Comenius ideológiai tisztasága és következetessége, a német Johannes Althusius († 1638) elmélete a népfeliségről s az emberi jogokról, a németalföldi Huig de Groot († 1645) műve a háború és béke jogáról, amelyek ideológiailag támogatják az elnyomott népek harcát a fejedelmi abszolutizmus ellen.

S ha van nép, amely eleitől fogva érdekelve van a békemozgalomban, kétségtelen a magyar nép az, hiszen századok óta két fronton, két ellenség között, egy hazáért ontja a véré. Mi sem természetesebb, mint hogy már a század első évtizedében bekapcsolódik a békemozgalomba az erasmista Magyar István révén, aki Erasmus szellemében inkább akar a békességnek, semmint a viadalnak szeretője lenni, aki úgyszólván már a H. de Groot szellemében szigeteli el a jogos háborút a jogtalantól, s csak végső szükség esetén helyesli a hadat, ha »országunkért, maradásunkért, özvegyekért, árvákért, kényszerítettünk fegyvert fogni«. Magyar maradási kezdeményezésének tartjuk, hogy magyar írótól még nem hallott pátosszal mozgósítja a békefogalommal társítható magyar szókinccset.

Bizonyos, hogy Comenius négyesztendős sárospataki tartózkodásának ideje alatt Magyarországra kerül át az irénikus-humanista mozgalom egyik

súlypontja. Ismerjük Comeniusnak a Habsburg-abszolútizmus, a feudalizmus, klerikálizmus ellen kifejtett propagandisztikus tevékenységét, s feltesszük, hogy nevelési programjának teljesítése mellett Sárospatakon sem szűnik meg ebben az irányban hatni! Amit Comeniusnak Tolnai Dali Jánosra tett személyi-ideológiai hatásáról tudunk, kíváncsivá tesz az iránt, hogyan hatolt be könyveinek eszmei tartalma más magyar híveinek és tanítványainak gondolkozásába. Végül legalább utalni szeretnék arra, hogy az irénikus-humanista frontnak Sárospatakon kívül Gyulafehérváron is van képviselője: itt tanít egy ideig Joh. H. Alstedt († 1638), Comenius hernborni tanára és elvbarátja, meg Joh. H. Bisterfeld, a legjelentékenyebb comeniánus, Leibniz előfutára. Mind a ketten formai fenntartásokkal, de Comenius szellemében szolgálják a közös ideológiai programot.

A humanista-polgári felvilágosodás egyik régi, fontos középpontja Strassburg. Itt tanít Bernegger, a híres történettudós. Tacitus-kutatásai új fejezetet nyitnak a német történetírás történetében. Feje egy filozófusokból, filológusokból, költőkből álló körnek, amelynek többek között tagjai Moscherosch, a kor legnagyobb német szatirikusa, Joh. Val. Andreae, a kor egyetlen német utópiájának szerzője, Martin Opitz, s itt ad találkozót egymásnak a századforduló valamennyi haladó tendenciája, Kopernikus, Bacon, Kepler, Tycho de Brahe, Comenius, Galilei. Bernegger a békeharc legcselekvőbb irányítója. Előre látja a harmincéves háború borzalmait. S amikor a háború kitör, megrázó békeszózat-tal (*Tuba Pacis*, 1621) fordul Európa lelkiismeretéhez. Programja: Mindenki éljen a maga meggyőződése szerint, ne zavarjon senkit vallása gyakorlásában... Aki pedig igazságtalan béklyónak érzi a békét, aki tűzzel-vassal irtaná ki a más valláson lévöket, az megrendíti a társadalom alapjait. — Közvetve-közvetlenül kapcsolatot tart azzal az egész német-protestáns nyelvterületet átfogó mozgalommal, amely a nyelvművelést összekapcsolja a nemzeti hagyományok ápolásával, a német egység megvalósításáért, az idegen-majmolás és politikai abszolútizmus ellen folyó harccal.

Bernegger körének több magyar tagja van. A legjelentékenyebb közöttük Szenczi Molnár Albert, aki itt és most kap első ízben olyan kultúrtávlatot, amely túlmutat biblicizmusa korlátain. Itt járja ki a humanizmus, a polgárosodás első iskoláját. Ehhez fogható élményben csak akkor lesz része, amikor 1604-ben Prágában megismerkedik Keplerrel, aki mint Tycho de Brahe asszisztense éppen a Mars megfigyelésével foglalkozik. Elképzelhetetlen, hogy Szenczi Molnár — egy fedél alatt lakván a nagy csillagással — ne nyert volna betekintést a tőle feltárt új világba, s hogy mindaz, amit maga körül látott, ne járult volna hozzá látókörének tágulásához. De mintha a strassburgi iskola s a prágai élmény jelentőségét, hatását éppenséggel nem igazolná Szenczi Molnár magyarnyelvű irodalmi munkássága, amely kizáróan népe időszerű vallásos szükségleteinek kielégítését szolgálja. — Annál teljesebben igazolja azonban egész életprogramja s művei közül magyar grammatikája, *Dictionarium*, amely nemcsak a magyar nép fogalom- és szókincsének, hanem Szenczi Molnár világi látókörének is tükrö. S talán idevág az a felismerése is, hogy minden nemzeti irodalom a nyelvében él, s hogy felteszi: ha Mátyás király továbbél, bizonyára éppen úgy szívén viseli a magyar nyelvművelés ügyét, mint Nagy Károly vagy Habsburgi Rudolf a németét, s ezzel Szenczi Molnár a magyar írók közül elsőként kerül szembe a latinnyelvű humanizmus magyar problémájával. — Különben van egy adatunk arról, hogy a legnagyobb spanyol humanistának és szabadgondolkodónak, Ludovicus Vivesnek egyik művét, a *De institutione feminae christianae*-t is jól

ismerte. S tudjuk, hogy a puritánizmus szárazföldi forrásvidékén, Hollandiában is megfordul. Mégpedig két ízben, először 1622-ben Tilly elől menekülve, másodszer 1624-ben. Ebben az időben indul meg a puritán irodalom hollandiai recepciója. Amesius 1622 óta a franekeri egyetem teológiai tanára. Mindez nem maradhat hatás nélkül Szenczi Molnárra. Medgyesi Pál az ő kívánságára fordítja magyarra a puritán kegyesség legismertebb kézikönyvét, Levis Bayly *Praxis Pietatis*-át. Maga Molnár lefordítja s Kassán kiadja Marnix van St. Adelgonde katekizmusát. (Fordítása nem maradt ránk).⁶ Ebben az a figyelemre-méltó, hogy Szenczi Molnárnak tudnia kellett: Marnix korának egyik legnagyobb holland prózáírója s fegyvertársa a nagy Coornhertnek, aki résztvesz a spanyol elnyomók elleni függetlenségi harcban s mint államférfiú és gondolkodó egész életét a béke, a humanizmus és a népszabadság ügyének szenteli.

Amikor tehát Molnár választása éppen Marnix katekizmusára esik, ezzel hitvallást tesz egy ha'adóbb szellemű protestantizmus mellett. Azt hiszem, ezek után nem lehet kétséges, hogy Molnár történeti helye is ott van a magyar felvilágosodás előkészítői és úttörői között.

Szenczi Molnár nem erdélyi, ideológiailag mégis beleillik a kezdeti felvilágosodás erdélyi koncepciójába, amelynek egyik főjellegzetessége, hogy a polgárosodás megszabta feltételek mellett legmerészebb képviselőiben is éppen csak hogy megközelíti a világi típust. Hasonló a helyzet az Erdélyen kívüli Magyarországon — feltéve, hogy Debrecent is az erdélyi kultúrkörzethez csatoljuk — azzal a különbséggel, hogy itt egyetlen filozófust sem ismerünk, aki magyarul közvetítené akár a cartesiánizmust, akár más haladó filozófiát, sem polgári vagy arisztokrata laikust, akinek világnézetét Descartes oly mélyen befolyásolta volna, mint a Bethlen Miklósét. A magyarországi lutheránusok szinte kizáróan németországi lutheránus egyetemeket látogatnak, s így már előre védve vannak minden »modern fertőzés« ellen. Új környezetükben nincsen semmi, ami kísértésbe vihetné őket. Descartes-ellenes disszertációik híven tükrözik ezt a helyzetet. Jellemző, hogy az egész idő alatt mindössze egy magyarországi jelölt disputál Lipcsében leplezetlenül cartesiánus tanár (A. Petermann) elnöklése alatt s hogy a disputáció tárgya szigorúan szakszerű-orvosi. Érdekes történeti adat, hogy a cartesiánus H. de Roy (Regius) egyik főműve, a *Philosophia naturalis* (1661) megvolt Zrínyi Miklós könyvtárában. De semmi jogunk ebből a nagy költő „rejtett“ cartesiánizmusára következtetni, éppoly kevésbé, mint II. Apafi Mihály fejedelemére abból, hogy könyvtárában békésen megfér egymás mellett Coccejus, Descartes és közös ellenfelük, az ortodox Voetius, viszont: végre eljött az ideje annak, hogy tisztázzuk Zrínyi viszonyát, ne csak a humanizmushoz, hanem a kibontakozó felvilágosodáshoz is!

Befejezésül rámutatnék arra, hogy van egy nagyon gazdag, problémákkal túlterhelt terület, az államrezon, az udvariság és ellenudvariság irodalma, a történeti irodalom, amely tárgyánál és tendenciáinál fogva a legszélesebb felületen érintkezik a valósággal, a társadalmi-emberi viszonylatokkal, éppen ezért a legnagyobb mértékben nyitva áll vagy állhat a világi gondolkodás előtt. Hogy e terület átkutatása milyen eredményekkel járhat, mégpedig éppen a mi problémánk szempontjából, arra csak egy példát:

A század elején Bernegger strassburgi tanítványai közé tartozik a pozsonyi Schödel Márton. Élőkelő polgári családból származik. Bernegger házában lakik s az ő könyvtárát használja. 1629-ben Strassburgban megjelent munkája,

⁶ L. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1908, 225.

Disquisitio Historico-Politica De Regno Hungariae, Czvittinger előtt az első nagyobb szabású kísérlet arra, hogy megcáfolja a magyar nép ellen emelt kultúrbarbarizmus vádját. Schödel egyfelől Európa tudós közvéleményéhez fordul, másfelől a magyar literátus rétegek nemzeti önérzetére szeretne hatni vele. Célja a felvilágosítás és tájékoztatás. Bizonyító anyaga a magyar vonatkozású európai irodalomból s a hazai forrásokból minden, amit Bernegger könyvtára hozzáférhetővé tett a számára. Teljesen időszerű, a korai felvilágosodás nézőpontjából is az. Persze, nem élne a XVII. században, ha függetleníteni tudná magát a teológiától, de nem teológus, ezért úgyahogy meg tudja őrizni gondolkodásának világi jellegét. Történeti és világi kategóriákban gondolkozik. Az anyag feldolgozásában Justus Lipsius és Campanella történetfilozófiai és államfilozófiai, Jean Bodin népkarakterológiai elveit és környezetelméletét alkalmazza. Legendákat cáfolva, maga is alkot legendákat, különösen ami a magyar őstörténetet, ősköltészetet, a magyar nép, a magyar nyelv eredetét stb. illeti. — De a magyar kultúrfejlődés múltja és jövő perspektívája tiszta, határozott vonalakban rajzolódik ki előtte: A magyar kultúra Mátyás renaissanceában, udvartartásában, könyvtárában kulminált. Magyar tehetségekben sohasem volt hiány, annál inkább szilárd, elhatározó akaratban. Azt állítják, hogy Magyarországot a sok háború, a külső és belső bajok gátolták a fejlődésében. Szerinte erre az állításra rácáfol az a tény, hogy ahová nem hatolt a török dühe, ott hajlékot találtak a tudós iskolák s a kitűnő írók. Annyi magyar szellem művelte a tudományt, hogy nem igen akad nép, amely hasonló számú tudós főt tudna felmutatni. A jelenre nézve ezt a dicséretet nem kell korlátozni, a múltból pedig fényes csillag gyanánt ragyog Pécs püspöke, Janus Pannonius... (Schödel a XVIII. századig, sőt ezen is túl a külföld számára a Magyarországra vonatkozó ismeretek egyik főforrása marad!)

Ez az ideiglenes vázlat nem akar elébe vágni a meginduló új kutatásoknak, de néhány tanulságot mindenesetre levonhatunk belőle:

1. Megfelelő gazdasági és társadalmi feltételek híján, városi polgárságunk fejletlensége, a magyar értelmiségi rétegek elvilágiasodását gátló ellenerők és tényezők (egyház, ortodoxia, teológia) állandó beavatkozása folytán, nálunk sem a nyugati felvilágosodás nem tud idejekorán gyökeret verni, sem a magyar felvilágosodás önálló típusa kialakulni.

2. Nem ismerünk olyan XVII. századi vagy XVIII. századeleji magyar nyelvű irodalmi megnyilatkozást, amely pl. a felvilágosodás legfontosabb jellemző vonásait egysítené magában s ne ismerne teológiai, vagy legalább vallási fenntartásokat.

3. Ennek ellenére megállapítható: mind a felvilágosodásnak ez az egyezményes, felemás formája, mind a puritanizmus, amelyben a vallásos elem elnyomja a világi tendenciákat, mind a cartesiánizmus, amelyben a világi elem ellensúlyozza a vallásit, a maguk történeti helyén gondolkozást, világnézetet, jellemet formáló s a polgárság osztálytudatát, patriotizmusát haladó irányban befolyásoló tényezőknek bizonyulnak.

HEGEDŰS GÉZA :

SZIGLIGETI EDE

(1814—1878)

I

Szigligetivel mostohán bánt az irodalomtörténet. A halála óta eltelt 75 év alatt egyetlen egy monográfia sem született, amely áttekintette volna egész életművét, a hivatalos értékelés kézlegyintéssel intézte el, akadt magyar irodalomtörténet, amely épencsak megemlítette a nevét, és akadt olyan is, amely meg sem említette. Ez a mellőzés persze összefügg a magyar drámatörténet mostoha sorsával. Irodalomtörténetünk egy-egy drámáirót megtett igazi írónak, kiemelte a drámatörténetből és polgárjogot biztosított számára az irodalomtörténetben, de magát a drámai műfajt és annak hazai fejlődését mellékes jelenségnek könyvelte el Toldy Ferenctől Szerb Antalig a polgári irodalomtörténetírás valamennyi árnyalata. A kifejezetten színház- és drámatörténettel foglalkozók közül pedig csak a hasonlóképpen mellőzött emlékü, kitűnő Rakodczay Pál ismerte fel, hogy Szigligeti nem csak afféle színdarabgyáros, nem csupán a színi hatás gyakorlott mesterembere, hanem valami ennél sokkalta több. Rakodczay lett volna a leghivatottabb egy Szigligeti-monográfia megírására, de neki sem tellett többre egy érdekes, csak az általános méltatásra szorítóköző könyvecskénél (Szigligeti Ede élete és költészete, Írta : Rakodczay Pál, 1901). Ebben azután néhány igen helyes szempont felvetése mellett — az általános lebecsülés reakciójaképpen — kétségtelenül túlbecsüli Szigligetit és irodalmi nagyságban Petőfi, Arany és Jókai mellé állítja. Ez természetesen túlzás, de Rakodczay indulatos szakembere volt a magyar színház és dráma kérdéseinek, aki szavainak nagyobb nyomatóka kedvéért nem riadt vissza a szélsőségektől, hogy vitát hívjon ki. Sajnos a Szigligeti-kérdésből nem lett vita, a szakemberek köztudatában Szigligeti alig nevezetes másról, mint hogy száznál is több drámát írt. De éppen ez az áradó termékenység volt az egyik oka, hogy senki sem mert hozzányúlani. Minthogy az írónak nem volt elegendő becsülete az irodalmi köztudatban, nem is akadt, aki érdemesnek tartotta volna hosszú időt áldozni alapos áttanulmányozására. A róla szóló részlettanulmányok, amelyek bizonyos szempontok szerint kiválogatott néhány drámájával foglalkoznak, nem igen emelkedtek túl a filológiai aprómunkán. Azt ki tudták mutatni, hogy melyik művére mi hatott, de alig esett szó arról, hogy melyik műve miért szép vagy miért jó, vagy akár hogy miért rossz. Mert Szigligeti áradó tehetsége igen vegyesen termelte a különböző értékű műveket. De hol van a kritikus, aki elemző tekintettel vizsgálja végig ezt a dúsgazdag életművet s elválasztván a jót a rossztól, végre kijelöli Szigligeti helyét irodalomtörténetünkben!? Nem érdektelen, hogy viszonylag legtöbbet ehhez a kérdéshez — Rakodczay kis könyve mellett — egy olyan tanulmány adott, amelynek nem is volt sajátosképpen feladata Szigligeti drámáinak elemzése. Kőszegi-Hecht Irén »A francia romantika hatása a magyar drámai irodalomra« című igen rendszertelen, sokhelyütt zavaros és nem egyszer felületlen, de sok érdekes összefüggésre rámutató és gazdag anyagú disszertációja, miközben Hugo, Dumas és Sardou hazai hatását kutatja, nem csak arról beszél, hogy — más szerzők között — Szigligeti milyen jellemeket és helyzeteket kapott a francia romantikusoktól, hanem nagy szeretettel mutatja be azt is, hogy a hatás hol és hogyan vált eredeti alkotóötletté és nem egyszer hogyan múlta felül a magyar szerző a mintaképet vagy hogyan máradt máskor

a mintakép színvonala alatt. A többi, Szigligetiről szóló cikk vagy esetleg nagyobb terjedelmű tanulmány megmarad a regisztrálásnál, képtelen képet adni Szigligeti problémavilágáról és — ami a legnagyobb hiányosság — nem ad semmiféle összefüggő képet Szigligetiről. Nem kivétel ez alól a magyar drámatörténet eddigi két legjelentékenyebb kutatójának, Bayer Józsefnek és Galamb Sándornak rendszeres munkája sem. Végeredményben ők sem látták meg Szigligetiből a magyar drámatörténet egyik legfontosabb egyéniségét.

Nem túlzás, amikor drámatörténetünk egyik legfontosabb egyéniségének mondjuk őt, hiszen ha csak azt vesszük tekintetbe, hogy az annyi problémát felvető magyar népszínművet ő teremti meg, hogy a társadalmi aktualitások színpadravitelét fontos írói feladatának tekintette, hogy a Csokonainál és Kisfaludynál első lépéseit megtevő magyar vígjáték az ő keze alatt válik általánosan népszerű műfajjává, hogy a magyar társadalmi dráma a reformkori kezdeményezések után általa folytatja útját Csiky felé — már akkor tudomásul kell vennünk fontosságát. De ha ehhez még hozzávesszük, hogy minden magyar drámai szerző között az ő műveit adták a legtöbbször magyar színpadokon (még Molnár Ferencet is beleértve) és néhány színműve — mint például a Liliomfi vagy A csikós — minden kritikai lebecsülés ellenére kedves műsor-darabja maradt az egymás után következő nemzedékeknek, akkor végképpen világos, hogy Szigligetivel az irodalomtörténetnek sokkal, de sokkal elmélyültebben kell foglalkoznia, mint ahogy eddig tette. — Halálának mostani hetvenötéves fordulója alkalmat jelent arra is, hogy figyelmünket jobban feléje irányítsuk.*

Egy ilyen korlátozott terjedelmű megemlékezésnek nem lehet a tárgya az egész Szigligeti-kérdéskör beható elemzése, de mégis alkalmas arra, hogy a leglényegesebb vele kapcsolatos problémákat legalább is felvesse.

II

Szigligeti munkássága rendkívül gazdag. Drámáinak száma meghaladja a százat. Számukat egészen pontosan nem is lehet megállapítani, mert jónéhány elveszett, mielőtt nyomdafestéket láthatott volna. Ő maga Önéletrajzában némi öngúnnyal sóhajt fel, hogy bárcsak több veszett volna el. A megjelent és kéziratban ismert Szigligeti drámák száma: 103. Egy pontosan nem ellenőrizhető számítás 117-re teszi az általa írt színdarabok számát. Ezeket kívül érdekes önéletrajzot és nagyszámú dramaturgiai tárgyú tanulmányt, cikket, vitairatot írt, ezek közt legjelentékenyebb »A dráma és válfajai« című tankönyve. Műveinek sorát pedig kiegészíti az ifjúkorában írt Pókainéről és fiairól szóló regénye (amelyet Pókaiak címen színpadra is feldolgozott) és az 1867-ben, tehát már 53 éves korában írt Perényiné című elbeszélő költeménye. Ez a roppant termékenység maga is gyanússá tette kritikusai előtt, hiszen volt olyan esztendő, amikor öt drámát fejezett be. Gyorsasága miatt felületességgel vádolták olyanok is, akik alig ismerték. Kétségtelen, hogy van elég nagyszámú összecsapott, elsietett műve; ugyanakkor azonban sok drámáján nyomát sem érezhetjük bármiféle felületességnek. Már csak azért sem, mert egy-egy motívumhoz, sőt néha egy-egy egész témához újra meg újra visszatér. Az újabb, módosult

* Érdeklődéssel kell várnunk Osváth Béla készüléfében lévő Szigligeti-életrajzát és örömmel kell tudomásul vennünk, hogy Debreczeni Ferenc a Magyar Klasszikusok sorozatban rendezett sajtó alá egy válogatott Szigligeti kötetet. A helyzet ennyit fejlődött e cikk megírása óta.

feldolgozásban már értékesíti az előbbi tapasztalatait. Így például a Liliomfi témája már csaknem teljes egészében ott rejtőzik az öt évvel előbb készült »Vándorszínészek« cselekményében. A Trónkereső Predzlavájának alakja már ott kísért a II. Rákóczi Ferenc fogsága Zrínyi Ilonájában, az olthatatlan hatalomvágy motívuma végigvonul történelmi drámáinak egész során (Gritti, Béli Pál, A világ ura, A trónkereső stb.) Magát ismétli — mondhatná a felületes szemlélő. Állandóan tökéletesíti, állandóan mélyebbé teszi mondanivalóit — mondja, aki behatóbban foglalkozik vele.

III

Életrajza könnyen áttekinthető. Eredetileg Szatmáry József volt a neve. Nagyváradi nemesi-értelmiségi család fia. Szülei szeretnék, ha papnak menne. Önéletrajzában gúnyos szavakkal emlékszik vissza, mennyire idegen lett volna tőle ez a pálya. A reformkor haladó nemesi ifjúságának cselekedni akaró hazafiassága élt benne. Hasznos akart lenni nemzete számára. Széchenyi vasútépítő, folyamszabályozó, hídverő évtizedei voltak ezek. Az országépítés romantikus pátosza hajtotta a gimnáziumot elvégző fiatalembert, hogy mérnöknek menjen, amely pályához — mint a gyakorlatban azonnal kiderült — semmi kedve sem volt. De azért két esztendőn keresztül rajzolt és számolt, egyre jobban irtózva a számok világától. Hiszen érdeklődési köre gyermekkorától kezdve az irodalom volt, Kisfaludy Sándor vadromantikus regéi bilincselték le igazott és könnyen megtermékenyülő képzeletét. Mikor pedig Pesten megismerte a színházat és a drámát, világossá vált számára, hogy ott kell szolgálnia a hazáját. A romantikus költészet teljességeként bontakozott ki előtte a forradalmi célzásokkal teljes új, romantikus dráma. Az irodalmi világot Európaszerte Victor Hugo tartotta izgalomban, a hazai legjobb elmék figyelme fordult Hugo drámái és a nemzeti játékszín felé. Eötvös nem csak fordítja Hugót, hanem mélyléleketű vitacikkekben áll a francia romantikus dráma mellé, az írók és költők egyik legfőbb feladatuknak tekintik, hogy segítsenek megteremteni Pesten az állandó magyar nyelvű színházat. A színészet tehát nemzeti ügy, a drámaírás hazafias feladat. És a húsz éves Szatmáry József otthagyja az inzsellérkedést s elmegy aktornak. A budai várszínházban működő magyar társulat örömmel fogadja a művelt fiatalembert, aki idegen nyelveket beszél, tehát, ha kell, külföldi darabokat is tud »magyarítani« a műsorhoz, akinek szép hangja van és táncos színésznek is használható. Tudta, hogy lépése szakítást jelent az egész nemesi világgal. Szülei ugyan a felvilágosodott nemes emberek közé tartoztak, akik azt még eltűrték, hogy gyermekük az oly nagyon nem-nemesi jellegű műszaki pályát válassza hivatásul, de a színészetnek ezidőtájt annyira forradalmi jellege volt, hogy a feudális társadalom a színészek megvetésével védekezett ellene. A nemesi otthon nem is tűrte a fiú lázadását, az apa első indulatában kitagadta a rossz útra tévedt gyermeket és még azt is megtiltotta neki, hogy a nevét viselje. Ekkor vette fel a Szigligeti Eduárd álnévet, amelyet később Edére magyarított. (Állítólag úgy történt a névkeresés, hogy Döbrentei lakásán vaktában kihúztak egy könyvet és ötletszerűen felütötték, hogy adjon a sors nevet a kitagadott fiúnak. A kihúzott könyv Kisfaludy regéi voltak, a felütött oldalon a »Szigliget« strófái álltak, és így lett belőle Szigligeti. Lehet, hogy így történt, de az is bizonyos, hogy Kisfaludy Sándor korábban a legkedvesebb költője volt, nem volt hát szüksége a vakvéletlenre, hogy tőle kérjen magának művész-nevet.) — Élete ettől kezdve elválaszthatatlanul fonódik össze a magyar játékszínnel.

Mint színész ugyan nem sokra vitte, hamar abba is hagyta. De mindhalálig együtt élt a színházzal. Drámát ír dráma után és mindenféle munkát végez a színház körül: titkár, dramaturg, rendező és végül igazgató. Az 1837-ben végre meginduló Nemzeti Színház legnélkülözhetetlenebb embere, igazi színházi szakember, aki gyakorlatban ismeri meg a színi hatásokat, aki megvalósítja rendezői elképzeléseit. sőt gyakran rendezői elképzelések megvalósítása kedvéért ír drámákat. Nagyszerűen tud az emberekkel bánni; még Jászai Mari is, akinek annyi összeütközése volt különböző rendezőivel, a legnagyobb elismeréssel emlékszik vissza Szigligetire. Íróban és színészben egyaránt felismerte, hogy mire alkalmas, békésen meg tudott lenni mindenfajta színigazgatóval (pedig azok cifra változatban váltogatták egymást a Nemzeti Színház első négy évtizedében, amelyet ő hűségesen végigszolgált). Így azután nemcsak drámáinak tömegével vált a magyar játékszín legfontosabb alakítójává, hanem az egész műsorpolitikában — a változó lehetőségek között — döntő szerepe volt. Amikor végül is a Nemzeti Színház igazgatója lett, csak adminisztrációs teendői szaporodtak meg, de kultúrpolitikai helyzete már nem változott: csak címet, rangot és rengeteg többletmunkát kapott a már régóta meglévő befolyásához.

Sokmindennel rágalmazták életében is, azután is. Felületességet, ötlet-szerűséget vetettek a szemére, azt is mondták, hogy elvette a színpadot mások elől. De talán az egyetlen kérdés, amit az irodalom tisztázott, hogy mindezt valóban csak rágalom: a fantáziátlan emberek természetes dühe a gazdag fantáziájú, a gyorsan dolgozó, az áradóan termékeny tehetségek ellen. Persze nehéz elviselni egy olyan kortársat, akinek nem kell hosszasan öklölnie a homlokát, hogy kieszeljen valami olyan új művet, amely tetszik a közönségnek, aki fölényes biztonsággal mozog az oly sok író számára botlatókkal teljes színpadon... és ráadásul ez a gazdag tehetség nem valami zordon vadzseni, hanem művelt, okos, józan ember, bármikor bárki számára segítségre kész felebarát, kellemes és ötletes csevegő, és olyan kedves modorú, hogy egyszerűen nem lehet összeveszni vele. Életében semmiféle botrányos dolgot nem lehet fölfedezni, egy nyárspolgár szintelen életét éli a színházon kívül: a színpad, a színházi iroda és otthon az íróasztal a világa, feleségével példás életet él, öt gyermeke van és »legkiésapongóbb« szórakozása, ha Erkel Ferencsel és Paulay Edével kis pénzben leül kártyázni. Élete a maga teljes izgalomával a színpadon folyt. Lázás kísérletező volt, aki tárt kapukat nyitott minden magyar darab előtt, próbálkozott mindenfajta irodalmi iránnyal, néha egymás után a legellentétebbekkel is. Ez a szüntelen kísérletezés szülte az ötletszerűséget, a rendszerelenség vádját; tény, hogy teret adott minden magyar szerzőnek, azzal a meg-gondolással, hogy ha nem jó, hát majd a közönség megbuktatja, innét kelt a felületesség és az izléshiány közismert rágalma. De hogy honnét keletkezett az az állítás, hogy elvonja mások elől a színpadot, azt meg sem lehet állapítani, hiszen még azokat is odaengedte, akiknek talán nem is lett volna ott a helyük. Ez a rágalom kizárólag a termékeny író elleni irigységből fakadt. Hiszen a magyar színpadokon több Szigligeti-drámát adtak, mint bármely más szerzőtől származót. De ezek soha senkítől nem vették el a színpadot... Csakhát azidőben a közönség is a Szigligeti-drámákhoz ment el legszívesebben és az ő számára fontos is volt a közönség. Mint író, mint műsorpolitikus dramaturg, vagy később igazgató és mint rendező mindig legvégső és legfőbb fórumnak a közönség ízlését, a tömeg vágyát és igényeit ismerte el. Bizott, végtelenül bizott a nép ízlésében. Nevelni, fejleszteni akarta ezt az ízlést, szüntelenül a legfontosabb problémákat akarta tudatosítani a színház nagyközönségével,

de úgy, hogy egyúttal a konkrét, meglevő igényt szolgálja ki. E magatartásról természetesen lehet és kell is vitázni, de annyi bizonyos, hogy mélyen demokratikus irodalmi és színházi állásfoglalásból származik. Megvan a veszedelme, hogy kaput nyit az ösztönösség káros következményeinek, a selejtet is műsorba illeszti, teret enged a nézőközönség rossz-ízlésének is; ugyanakkor azonban ment minden arisztokratizmustól, megbecsüli a tömeget, nem veszti el kapcsolatait velük és mindig a gyakorlati valóságon méri le a dráma értékét, amelyet a dramaturg íróasztala mellett alig-alig lehet igazán értékelni. A dramaturg, a kritikus, az esztéta jó esetben erős nevelő-hatással lehet íróra is, olvasóra is, nézőre is, de a mű értékét nem ők döntenek el, hanem először és ideiglenesen az a fogadtatás, ahogy a közönség és a kritika reagál rá, majd másodszor és nagy időkre szólóan az emberöltők és évszázadok kikristályosodó ítélete. Szigligetinek abban nem volt igaza, hogy sok silány művet is engedett színpadra, de igaza volt abban, hogy mindig a közönség, a tömeg, a nép felé nézett, mély demokratikus hittel bízott benne és fejlesztette ízlését és demokratikus szemléletét úgy is, mint író, úgy is, mint rendező, úgy is, mint színházpolitikus.

IV

Szigligeti drámaíró művészetében világosan elhatárolódó három korszakot lehet megkülönböztetni. Az első írói fellépésétől, 1834-től 1849-ig tart. A reformkor eszmevilágának egyértelmű kifejezése e tizenöt év alatt minden Szigligeti-dráma. A hang egyre forradalmibbá válik. A művek nagyrésze romantikus történelmi dráma, amelyeken jól érezhető Victor Hugo megtermékenyítő hatása. »Tanult Victor Hugótól, de nem majmolta« — írja Rakodczay. Ezidőben teremti meg a Szökött katonával a népszínművet és emeli legfejlettebb fejlődési fokra A csikósban. Ennek az időnek a terméke a reformkori világ egyik legsikerültebb képe, egyben úgyszólván a drámabafoglalt színész-etika, a Vándorszínészek. (Érdekes, hogy ez a legszemélyesebb élményekkel teljes színdarab drámatechnikailag az egyik leggyöngébb felépített műve, és amikor ugyanezt a mondanivalót a Liliomfiban a technikai bravur magasiskolájáig fejleszti, nagyon sokat vesz eszmei gazdagságból.) Nagysikerű Rózsá-jával kezdeményező szerepe van a történelmi vígjáték terén. Első korszakának végső, forradalmi kicsendülése az 1848-ban írt II. Rákóczi Ferenc fogsága.*

A második korszak 1849-ben, a forradalom és szabadságharc bukásával kezdődik, első darabja a Liliomfi, és tart egészen 1867-ig. Ez időben Szigligeti irodalmi szerepe hasonlatos Jókaiéhoz. Fő feladata: az elnyomatás idején a nemzeti öntudat fenntartása, harc az elcsüggedés ellen. A nemzeti multat idéző színes drámák, a reformkor idejét visszaidéző vígjátékok, a zsarnokság elleni célzásokat tartalmazó tragédiák korszaka ez. Ugyanebben az időben fordul figyelme fokozott mértékben az adott társadalomhoz, hogy akár szatirikus vígjáték formájában, akár komor tragédia keretén belül mondja el kritikáját. A társadalmi dráma történetében ez a bevezetés Csikyhez. A Fenn az ernyő nincsen kas, ez az egészen Csikyig legjobb magyar társadalmi vígjáték és A fény árnyai, a bontakozó polgári életforma komor tragédiája, a legfőbb útjelző kövek.

* Ez a korszakbeosztás vita tárgya lehet. Hont Ferenc egy vitán történt felszólalása szerint alapvetően két korszakot különböztetett meg Szigligeti fejlődésében: 1849 előtt és 1849-től; e két főkorszak azután alkorszakokra osztható. Sok szempontból indokolt ez is, de azt hiszem, hogy a hármas beosztással jobban áttekinthető Szigligeti munkássága.

A népszínmű terén ezidőben következik el, Szigligeti kísérletező tevékenységén belül, a kettéválás a stilizált falukép és a naturalista színezetű népdráma felé.

A harmadik korszak 1867-től tart 1878-ban bekövetkezett haláláig, azaz pontosabban 1873-ban bekövetkezett igazgatói kinevezéséig, mert attól kezdve a temérdek adminisztrációs tennivalótól nem jutott ideje az irodalmi munkához és rendkívül termékeny drámaíró élete utolsó öt éve alatt egyetlen egy drámát sem írt. 1867 és 1873 között drámáiban igyekezett minél többet megragadni a kiegyezés után kialakult új helyzetből. Kezét a napi események ütőerén tartotta, ugyanúgy veszi észre a munkáskérdést (Strike), mint a kivándorlás jelenségét (Az amerikai). Szemlélete a liberális polgáré, ennek folytán társadalom-ábrázolása a mi számunkra már vagy túlságosan naívnak vagy elképesztően opportunistának tűnik. A reformkor idején még a haladó harcos ember szemével tudja látni a nemesi-jobbági társadalom problémáit, az elnyomatás idején nemzeti öntudata, amely a Habsburg gyarmatosítás ellen állítja csatasorba a drámát, biztosítani tudja számára a haladó magatartást; de a kifejlődött félféudális hazai kapitalizmus idején a liberális szemlélet már legfeljebb arra volt alkalmas, hogy tudomásul vegye az új jelenségeket, de útmutatást már nem adhatott a haladás irányában, minthogy a haladásnak az irányát azidőben vajmi kevesen is látták széles Magyarországon (ahol nagyon sokan azt hitték, hogy 67-tel tulajdonképpen 48 valósult meg némi kis csendes megalkuvással). Hanem azért ezeknek az aktuálishoz forduló Szigligeti-drámáknak igen nagy a jelentőségük, mert ezek készítik elő a kritikai realizmust a magyar dráma-irodalomban, ezek hívják fel nyomatékkal a figyelmet az adott helyzet ellentmondásaira, ezekben lép fel az a fokozott társadalomkritikai igény, amely nélkül Csiky Gergelyből sem vált volna a nyolcvanas évek nagy leleplezője. Szigligeti e korban írt drámái közül különösképpen a kritikai realizmushoz legközelebb áll, teljesen és méltatlanul elfeledett »Halottak emléke« c. társadalmi színművére kell felhívni a figyelmet. Ugyanebben a korszakban írta legismertebb történelmi drámáját, »A trónkeresőt« is.

V

Nincs olyan műfaja a drámairodalomnak, amelyet Szigligeti ki ne próbált volna. A drámatörténet szempontjából döntő jelentősége négy területen volt: a történelmi drámában, a népszínműben, a társadalmi drámában és a vígjátékban.

A Victor Hugo-mintájú romantikus történelmi dráma irányában ugyan Vörösmarty kezdeményezése után történtek nálunk egyéb kísérletek is (Tóth Lőrinc, Teleki László stb.), de a színházi gyakorlat számára Szigligeti történelmi drámái tették sikeressé ezt az akkor nagyon is haladó műfajt. A romantikus történelmi drámák történelmi hitelessége igen csekély volt, nem is merült fel semmiféle igény a részlethitelesség iránt; más volt a követelmény: a történelemben a példamutató és az elrettentő képeket keresték, a múlt, a hagyomány aktivizáló erejét igyekeztek felhasználni, a nemzeti öntudathoz keresték a nagy példákat és a szenvedély hitelességét követelték meg a tragikus hőöktől. Túl bonyolult meséjű, nagypátosú, nem egyszer a rémdráma határát túllépő tragédiákat tártak a nézők elé. Szigligeti korai művei csaknem mind ilyenek voltak. Szerencséjére Dienes című háborzongató tragédiáját Vörösmarty beható elemzéssel kritizálta meg, rámutatva a darab szerkezeti gyöngeségeire, ábrázolásbeli hiányosságaira, indokolatlan szertelenségeire. Vörösmarty kritikájából sokat lehetett tanulni (ma sem ártana drámaíróinknak és műbírálóinknak,

ha újra meg újra forgatnák Vörösmarty kritikáit). Szigligeti sokat tanult is belőle. Későbbi történelmi drámái helyzetek és jellemeik dolgában sokkal végiggondoltabbak. Az első korszak ilyenmű darabjai közül kétségtelenül a legjobb, a legszebb a »Gritti«. Egy nagystílusú, könyörtelen karrierista sikereinek és szükségszerű bukásának ma is igen érdekes és feszült izgalmú drámája ez. Gritti nagyszerűen ábrázolt figura: mindenestől káros, kíméletlen gonosztevő, aki közben eszményi családapa, gyermekeit gyöngéden szereti. Ez a vonzó emberi vonás teszi elevenné, hitelessé alakját. Hiszen akit mindenestől gyűlölünk, akiben úgy mellékesen semmi vonzó nincs, azt el sem hisszük és semmiképpen sem érdekel. (Ezt is megjegyezhetnék mai drámaíróink.) Népszerű dráma is volt a Gritti, sokszor adták, Egressy Gábor egyik kedvenc szerepe volt.

A forradalom idején írta a II. Rákóczi Ferenc fogságát. A kuruc háború feledhetetlen hősné alakját mutatta fel a szabadságharcát vívó nemzetnek. A ma is lelkesítő erejű drámának frenetikus sikere volt. Egy akkori színbírálat szerint a nézőtérén ülő katonák kardjukhoz kapkodtak közben, földszinten és karzaton egyaránt fel-felugráltak az emberek és a bemutató spontán hazafias tömegtüntetéssel végződött. Történelmileg hiteles történetet mutatott be ezzel Szigligeti? Nem, egyáltalán nem. Az igazi Rákóczi ugyan talán nagyban-egészen olyan volt, mint a színpadi hős, de az egykori Rákócziné korántsem volt olyan eszményi honleány és az uralkodó hercegi após sem lehetett az a lebilincselően bájos öregember, ahogy azt Szigligeti beállítja. De mégis: a költő a multtal mozgósította a jelent, és annak is politikai okai voltak, hogy a hesseni herceget annyira rokonszenvesnek állította be, hiszen 48 táján a kis német uralkodóhercegek nem voltak elragadtatva a Habsburgok hatalmi törekvéseitől, tehát egy Habsburg-ellenes német herceg az akkori magyar színpadon szükségképpen pozitív jelenség volt.

Az elnyomatás 18 éve alatt — akárcsak Jókai — Szigligeti is szinte az egész magyar multat felidézte, hogy ébren tartsa a nemzeti öntudatot és rámutasson, mennyi baj, mennyi szenvedés érte már a népet, amely mégis átvészelte az évszázadok viharait. Legsikeresebb volt a »Béldi Pál«, amelyet minden bizonnyal Jókai »Erdély aranykora« című regényének hatására írt, bár nem mondhatjuk a regény dramatizálásának, mert azonos szereplőknek jellemei merőben különböznek egymástól és alapkonfliktusának nincs sok köze a Jókai-regényhez. A Béldi Pálban visszatér Szigligeti egyik kedvenc motívuma: a karrierista bukása. Csakhogy Béldi másképpen karrierista, mint Gritti. Béldit, a tiszta embert, szerelemfáltése és ebből fejlődő gyűlölete indítja el az úton; hatalmat akar, hogy visszaüthessen és miközben a hatalomra vadászik, jön rá a hatalom és a cselszövés mámorára, hogy bukásában magára eszméljen és észrevegye, milyen bűnös úton járt.

Említésreméltó ezidőből világtörténelmi tárgyú »A világ ura« című drámája, amelynek hőse Constantinus császár, aki ugyan maga pogány maradt, de a birodalmat politikai okokból kereszténnyé tette. Constantinus rideg, okos, céltudatos, kíméletlen ember. Fiát is kivégezteti, amikor úgy véli, hogy politikájának útjában áll. Minden, amit mond, igaz, de ahogyan mondja, visszariasztó. Nem volt nehéz az egykorú nézőnek kihallani a szövegből, hogy amikor a szerző római császárt mond, talán a bécsi császárra gondol. A bécsi kormányzat intézkedései is igen észszerűek voltak, nagyszerűen lehetett indokolni akármelyiket, csak éppen mérhetetlen méltánytalanságot és szenvedést okoztak. A cinikus pogányban, aki kényszeríti a keresztény vallás felvételét, úgyszintén az álszent hatalom módszereire emlékezhetett a néző. (Nem érdektelen, hogy A világ

urát összesen három ízben játszották, nagy sikere volt és hirtelen lekerült a színpadról; a kiegyezés után, amikor már Szigligeti volt a színingazgató, a kritika sürgetni kezdte, hogy újítsák fel, de maga a szerző — eddig még kiderítetlen okból — hevesen tiltakozott ellene s nem is engedte többé színpadra ezt az érdekes drámát, holott nagyon sok egyéb műve ért meg újabb és újabb repríz. Vajjon az akkori minisztérium illetékesei súgták meg a már színingazgató-szerzőnek, hogy még illetékesebb helyen nem helyeslik a hatalom kérdésének ilyen-fajta ábrázolását? — Jó lenne tudni; hátha még kideríthető.)

»A trónkereső« sokáig volt kötelező iskolai olvasmány. Valóban jó »tananyag«. Áttekinthető szerkezete, világos helyzetei, határozott jellemei, hatásos jelenetézése iskolapéldává tehetik. Ez is karrierista történet. Történelmi drámáinknak talán legtöbbször szerepeltetett hőse, a XII. században élt Borics herceg, az örökös trónkövetelő sorsa a dráma tárgya. Boricsnak nincs joga a trónhoz, de ezt nem tudja. Azt hiszi, jogát érvényesíti, holott jogtalan törtető. És amikor világossá válik előtte a való helyzet, megtorpan. Akiknek eddig eszköze volt a trónkereső, a megtorpanó embert, aki nem akar jogtalanságot elkövetni, elteszik láb alól. Shakespeare Coriolanusa és Schiller Demetrius-töredéke minden bizonytalannal hatott a mű koncepciójára. »Szakmai« szempontból A trónkereső az egyik legjobban elkészített Szigligeti dráma, de nem olyan lendületes, mint a korábbiak. Lehet, hogy Victor Hugo szertelensége jobb példakép volt a számára, mint Schiller kiszámítottsága; Shakespearet pedig nem érthette fel. A kiszámítottság, a szerkesztési racionalizmus egyébként is hamar vált sajátosságává, tehát szüksége is volt olyan ösztönzőre, aki elragadja a szertelenség irányába. A késői Schiller erre nem volt alkalmas, a korai Schiller szentimentalizmusa pedig általában idegen volt tőle. Ezért azután a jól megírt Trónkövetelő és még nem egy ebben az időben írt műve megmarad hideg rutin-drámának. Persze azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ezek a végső művek már a kiegyezés termékei, már nem hajtotta sem a reformkor izgalmának a motorja, sem a forradalom bukása utáni keserűség és a csakazértis élniakarás. 67 után, a józan opportunizmus légkörében a victorhugói pátoz értelmetlen színfalhasogatásnak hatott, a romantikus történelmi dráma akadémiai dolgozatirássá laposodott. A trónkeresőt jobban írta meg, mint bármely másik történelmi drámáját, mégsem ér fel sem a Gritti, sem a Béli Pál, sem a II. Rákóczi Ferenc szívhez szóló pátozával.

VI

A népszínmű kialakulása, fejlődése, dicsősége, válsága és hanyatlása elválaszthatatlan Szigligeti nevével. »A szökött katoná« fordulópontot jelent a magyar dráma történetében (1843). A feudalizmus minden embertelensége, a falusi nemesi intézmények korhadtsága, a korrupszág, a szegény emberek kiszolgáltatottsága lepleződik le ebben a drámában. És a jobbágy igaza válik világossá a néző szeméi előtt. Ebben a darabban ugyan a szegény emberről, a hősről, a végén kiderül, hogy tulajdonképpen úri származású. De ez még szinte kötelező fordulat, (Beaumarchais sokkal forradalmibb Figarójáról is az derül ki a végén, hogy gyermekkorában elveszett polgár fiú). Ámde ahogy az idő haladt 1848 felé, annál határozottabban lépett be az igazi nép az irodalomba, hogy átvegye az uralmat. Petöfi évtizede volt ez. És ami a Szökött katonában megkezdődött, teljessé vált »A csikós«-ban. Ez az énekes-zenés falusi tárgyú bűnügyi történet lényegében a jobbágy megigazulása a nemesúrral szemben.

A keresztül-kasul romlott úri család vágyai hol a jobbágleány becsületét, hol a csikóslegény életét veszélyeztetik, miközben vérre menő harc folyik az úri családon belül az örökségért. Az Ormódy-család úgy lepleződik le a darabban, hogy velük együtt az egész nemesi osztály marasztaltatik el a bűnben és az ártatlan csikós szabadulásával az egész jobbágyosság lel igazságszolgáltatást a színpadon. A csikós bemutatója (1847) már a forradalom előhangjai közé tartozott.

1848 előtt a népszínmű egyértelműen haladó drámai jelenség: a jobbágyosság életére és igazára hívta fel a figyelmet. Hanem ebben az énekes-zenés, néha táncos műfajban bennerejlett a lehetőség, hogy hamar felhívuljon. Nem is lett volna baj, ha kifejlődik belőle egy nemzeti operett-fajta. 1849 után azonban a faluról táplált illúziók eszköze lett, a parasztok idealizálását szolgálta, néha Szigligetinél is, aki az általános áramlatok alól amúgy sem tudta soha kivonni magát. De azért nála a legstilizáltabb faluábrázolásnál is szerepel mindig valami mélyen humanista szándék. »A cigány« alakjai nem igen hasonlítanak a valódi emberekhez, de ebben a minden Szigligeti múltánél szentimentálisabb népszínműben mégis ott van az emberi egyenlőség hitének pátosza. Azonban maga Szigligeti is tudta, hogy a műfaj válságba került és maga kezdte keresni a kiutat a népdráma, azaz a dolgozó tömegek körében játszódó társadalmi dráma felé. Nagyértékű kísérlet erre »A lelenc«. A törvénytelen gyermek méltánytalan helyzete ellen felháborodó tézis-dráma. A lelenc új utat nyitott a magyar dráma történetében, bár ez az új út nem vezetett hosszan előre. Sem a kritikának, sem a közönségnek nem volt kedves, ha túl sok igazságot tud meg a dolgozók életéről. A népdráma pedig nem tudta felvenni teljes erőből a harcot, mert annyira »valódi« akart lenni, hogy beleveszett a naturalista részletekbe. Már A lelencben is megtaláljuk a naturalizmus nyomait, a népdramának az az iránya pedig, amely ezt akarta folytatni (Abonyi Lajos stb.) egyenes úton futott a naturalizmus és nem ritkán a naturalista rémdráma felé (Pl. Abonyi: A betyár kendője). Annyi bizonyos, hogy a népszínmű válsága kettészakította a népszínművet egy stilizált játék és egy naturalista drámai irányra és mind a két irány — indokoltan — Szigligetiben látta az úttörőjét.

A kiegyezés után Szigligeti az aktualitáshoz akarta kapcsolni a népszínművet, a valóság problémáit akarta feltárni, a parasztok mellé a munkásságot is bevonta a népszínmű szereplői közé. Legfontosabb enemű kísérlete »A strike«, (amelyet Balázs Sándorral együtt írt). Első felvonása valóban újszerű, erőteljes alkotás. Ezzel a darabbal 1871-ben — a párizsi kommün évében — a magyar színpadra lépett a gyári munkás, akinek jogos igényei vannak, aki sztrájkokkal akarja kényszeríteni a gyárosokat a magasabb bér megfizetésére. De az igen jól induló darab elképesztő fordulatot kap a későbbiek folyamán, holott azután is találkozunk egy-két jó motívummal, például a sztrájkoló munkások közötti egyenetlenkedéssel. De az a kibonyolódás, hogy végül a legderekabb munkás feleségül veszi a gyáros leányát és betársul az iparvállalatba, számunkra túlságosan is naív, nevetségesen ostoba... Holott akkor ez volt a polgári utópia az osztálybékéről.

A népszínmű Szigligeti után csaknem teljesen kimerült, habár még évtizedekig népszerű volt, éppen hazugságai miatt. Ami ebben a keverékműfajban pozitívum, az mind megteremtőjéhez kapcsolódik. Ha összefoglaljuk Szigligetinek a népszínműre vonatkozó szándékait, akkor azt látjuk, hogy a célja *a falu életének valóságghű ábrázolása volt oly módon, hogy az aktuális társadalmi problémákat tudatosítsa és utat mutasson a kibonyolódás felé* — tehát szóról-szóra az volt

a célja a maga körülményei között, mint a mi mai falusi tárgyú szindarabjainknak a mai körülmények között. Már csak ezért is tudomásul kell vennünk, hogy Szigligeti művei drámairásunk egyik legfontosabb hagyománya.

VII

Társadalmi drámái már abban az időben kezdenek megjelenni a színpadon, amikor éppen megszületik a magyar társadalmi dráma: a negyvenes években. Kemény, bíráló hangot üt meg; a polgárosodást szolgálja a még nemesi társadalomban. 1844-ben írja meg a »Vándorszínészek«-et, amelyben tulajdonképpen saját válaszüttjának konfliktusát tárja fel: a nemesifjú elhagyja a nemesi otthont, színész lesz, hogy a művészet útján szolgálja a nemzet fejlődését a polgárosodás felé. Ezt a drámát minden színésznek, kritikusnak és színházi embernek el kellene olvasnia és meg kellene szívlelnie. Az igaz haladó művészet nevében mond kritikát az üzletiességről, a dilettantizmusról, a protekcióról, a színházi karrierizmusról és a színházművészet minden ma is ismert rákfenéjéről. Témájában az a vígjátéki lehetőség lappang, amelyet idővel a Liliomfiban bohóztattá dolgozott fel, de komoly pátosza erős kritikájú társadalmi drámává teszi.

A hatvanas években a polgárosodó világ felszínességének, léhaságának a kritikája volt drámáinak a legfőbb eszmei mondanivalója. Erről szóltak legjobb vígjátékai is, erről szólt »A fény árnyai« című komor polgári tragédiája. Egy vérfagyasztó polgári családi drámán keresztül az ú. n. »jótársaság« életének ellentmondásait mutatja be és fogalmazza meg nem egyszer gúnyosan és a gúnyolódáson átütő felháborodással.

A gúny és felháborodás egymással összefonódó kritikái hangja már szinte Csikyt idézi.

A kiegyezés után írta »A halottak emléke« című nagyon érdekes drámát, ahol egy családon belül liberalizmus és arisztokrata konzervativizmus csap össze, még hozzá úgy, hogy mind a két fél a szabadságharcban elesett fiú emlékével igazolja magát. Ugyanannak a halottnak az emléke ad belső indoklást a család ellentétes szándékú tagjainak. Az ellentét a kiegyezés utáni első képviselőválasztáson éleződik konfliktussá, amikor a liberális fiú (a halott öccse) legyőzi a konzervatív apát és megindul — akárcsak egész Magyarország a kortársak és köztük Szigligeti hite szerint — a boldog polgári fejlődés útján. A halottak emléke jó példa arra, hogy mennyire félreértették 67-ben a kiegyezés igazi tartalmát, de még fontosabb dokumentum arra, hogy 48 vértanúit mindenki a maga igazolására igyekezett felhasználni.

Szigligeti társadalmi drámái — már ennyiből is világos — azok a fontos összekötő láncszemek, amelyek a reformkor polgári drámája (Czakó, Obernyik stb.) felől Csiky realizmusa felé vezetnek.

VIII

A magyar vígjáték nagy utat tett meg attól kezdve, hogy Bessenyei kísérletezett vele, Csokonai előkészítette és Kisfaludy Károly megteremtette. A reformkorban erőteljes, harcos szellemű politikai vígjátékká növekedett (Eötvös, Nagy Ignác stb.), Obernyik a forradalom idején már olyan mulattató társadalmi szatírárt tudott írni (Magyar kivándorlott a bécsi forradalomban), hogy mainapig is műsordarabunk lehetne, ha színigazgatóink ismernék a magyar drámatörté-

netet. Ez volt Szigligeti előzménye a vígjáték történetében. Ő pedig nagyon sok egyéb hol szelídebb, hol bohózatosan féktelen vígjátéka között megírta a »Liliomfi«-t és a »Fenn az ernyő, nincsen kas«-t. Talán ha csak ezt a kettőt írja meg, sokkal nagyobb volna irodalmi becsülete, mert ez a kettő vitathatatlanul remekmű, és ha nem volna több, akkor az irodalomtörténészeknek nem kellene lelkifurdalással gondolniok arra az irdatlan olvasmánytömegre, amelyet el kellene olvasniok.

A Liliomfi konfliktusa azonos a Vándorszínészekével: a hazulról megszökő és színésznek álló nemesúrfi összeütközése familiájával. De milyen más volt a visszhang az előbbi és az utóbbi bemutatója között. A Vándorszínészek 1844-ben kelt, a Liliomfi 1849-ben, a szabadságharc bukása után, a rémuralom koror hónapjaiban. A Vándorszínészek a legelevenebb napi problémát mutatta be: a liberális nemes harcos elszakadását a feudális otthontól. A Liliomfi öt évvel később a hasonló témával már felidézte az elmúlt világ szépségét. Az első lelkesített, a második vigasztalt.

A Liliomfi problémavilága sokkal szegényebb, mint a Vándorszínészeké; megoldása pedig megalkuvó: a lázadó ifjú a legvégén — egészen indokolatlanul — visszamegy a kényelmes nemesi otthonba, megnősül és ifjúkori kalandnak tekinti kiruccanását a színészvilágba. Ez annál indokolatlanabb, mert maga Szigligeti nem így tett. Őt hiába tagadták ki, nem ment haza. Ezért hitelesebb erkölcsileg is, írója életrajza szerint is, ezért tipikusabb történetileg a Vándorszínészek. De vajjon lehetett volna befejezni egy vígjátékot ezzel a lázadó kicsendüléssel 1849 decemberében? A legközvetlenebb napi körülmények követelték a megalkuvást, ha az író színpadra akarta vinni művét. Ezért vált a Liliomfi nehéz fajsúlyú vígjáték helyett könnyed bohózzattá. De ez a bohózat a gyász lehetsétebb óráiban a boldogságot merre idézni a nemzet szeméi elé. De ez a bohózat halhatatlan remekmű, amely több, mint száz esztendeje mulattatja a nézőket és ma népszerűbb, mint valaha. (Érdekes és mindenképpen indokolt az a dramaturgiai munka, amelyet Mészöly Dezső végzett a Liliomfin, ezzel a dramaturgiai beavatkozással játsszák és így jelent meg legutóbbi kiadásában. Mészöly a Vándorszínészekben olvasható eredeti koncepció alapján egészítette ki a színdarabot, elhagyta a legutolsó sorokat, Liliomfi visszatérését a nemesi otthonba, amely egyébként is fölösleges odabiggyesztésként lóg a komédia végén, hiszen az elejétől végig más irányba halad, mint ahová végső mondatával érkezik. Ezáltal a Liliomfi megszabadult a haynauai terror hónapjainak kényszerű koloncától és újra kibontakozott a reformkori forradalmi hangú koncepció.)

A »Fenn az ernyő, nincsen kas«, amely a hatvanas évek terméke, a polgári élet felszínességének és vagyonhajhászásának pompás szatírája. A pénztelen gavallér túlköltekezik, hogy gazdagabbnak lássék és így nagyhozományú feleséget kapjon, aki majd kifizeti adósságait. A középmodú ügyvéd családja pedig azért költekezik lehetőségein felül, hogy a gazdag vőlegényjelöltek nagyobb vagyont képzeljenek mögéjük és nagy hozomány reményében feleségül vegyék leányaikat. A két álgazdagság találkozik és lelepleződik.

A szatírikus témának az adja sajátosan vígjátéki hatását, hogy a néző már az első jelenetekben tudja, amit a szereplők csak a végén tudnak meg, hogy t. i. a másik félnek sincs pénze. A színműből tehát hiányzik minden »közben kiderülés« vagy egyéb váratlan fordulat; a kibonyolódás meglepetéseket csak a szereplők számára tartogat s a néző derült kedéllyel csak azt figyel, hogyan veszik tudomásul a felsült pénzahajhászók saját felsülésüket. Ez a legtisztább,

legnemesebb vígjáték, Molière Tartuffe-jének a módszere. Hiszen, ha a Tartuffe nézője nem volna tisztában már az első jelenettől fogva a szenteskedő természetével, ha a néző ugyanazt gondolná Tartuffe-ről, mint Orgon, akkor a komédia igen komor játék volna, amelyet a hatósági ember deus ex machinája legföljebb »happy end«-re enyhitene. Így a »Fenn az ernyő, nincsen kas«-ban is — ha csak az egyik fél oldaláról látnók a cselekményt (akár a hozományvadász, akár a férjhajhász család oldaláról), akkor a színmű az összeomlott polgári remények komor drámája is lehetne. De az író két oldalról mutatja be, amit a szereplők csak egy-egy oldalról láthatnak — és a kemény kritika szinte a bohózat határát sűrölja. Derűs hatását pedig fokozza a könnyed, párrimes verselés, amely stílusbeli humort ad az egyébként nem költői, hanem társaságbeli nyelven megírt dialógusoknak.

Eléggé érthetetlen, hogy a Liliomfi mellett ez a talán még jelentékenyebb és semmivel sem kevésbé szórakoztató vígjáték miért nem maradt-állandó műsordarabja színházainknak. Műsorpolitikánk sürgős teendője, hogy jövétgye ezt a mulasztást.

Szigligeti vígjátékai — és ide tartoznak történelmi vígjátékai és jónéhány féktelen kedvű bohózata — javarészt máig sem avultak el, legföljebb egy kis dramaturgiai portalanításra szorulnak (de sokkal kevesebbre, mint akár Csokonai, akár Kisfaludy vígjátékai). Irodalomtörténetileg pedig ezek készítik elő Csiky-t. Aligha túlzunk azzal az állítással, hogy a Mukányi vagy a Buborékok meg sem születhet, illetve nem lehet olyan, mint amilyenné sikerült, ha Szigligeti nem teszi meg azt a nagyon nagy lépést, amelyet Kisfaludytól Csikyig meg kellett tenni.

IX

Gyakran hangzott el szóban és írásban az a vád, hogy Szigligeti csak a technika mesterembere, kiszámított hatásvadász, gyakorlati színházi szakember, akinek mi köze sincs a költészethez. Rakodczay a maga kis könyvét kizárólag azért írta, hogy ezt a tévhitet megcáfolja.

annyi bizonyos, hogy Szigligetire igenis jellemző a kitűnő technika, amely színpadképessé teszi leggyöngébben sikerült műveit is. Rendező volt, még hozzá a Paulay előtti korszak egyik legjobb rendezője és versenytárs nélkül a legjobban felkészült dramaturgja; a színháztörténetben ugyanolyan nélkülözhetetlen előzménye Paulaynak, mint a drámatörténetben Csikynek. Színházi gyakorlata biztossá tette kezét a színi hatás elérésére. Jól látható négy évtizedet átfogó írói fejlődésén, hogy a kezdeti bizonytalanságok után egyre biztosabban szerkeszt, a negyvenes évek derekától fogva írt darabjait egyetlen szónyi változás nélkül vihetnők ma is színpadjainkra és meglenne a színi hatásuk. De éppen ezt nem is szokták elvitatni tőle. A kérdés azonban az, vajjon nem csupán technika, gyakorlott jelenetelés, hatásos, de semmitmondó dialogizálás-e Szigligeti egész művészete? Azt hiszem, hogy aki csak a Liliomfit és a Fenn az ernyő, nincsen kas-t ismeri, már nem ismételheti fenntartás nélkül ezt a vádat. Ha csak azokról a drámáiról volna szó, amelyeket — talán kissé ötletszerűen is — az előbbieken emlegettünk, máris értelmetlen akadémikuskodásnak tűnik ez a máig is élő kritika, amelynek eredete Salamon Ferenc Szigligeti-ellenességében kereshető. Ámde Salamon akármilyen éleselmű és elmélyült kritikus volt, az irodalmi Deák-párt szemléletének adott hangot. Igaza volt, amikor pszichológiai hitelességet követelt, de végeredményben egy csak-pszichológián rágódó

irodalmat követelt, amely az objektív szituációkat másodlagosnak tekinti a lelki adottságok (sőt örök adottságok) mellett. Az a kritika, amely mindenestől elvetette Szigligetit, megvetette Jókait, Petőfi lírájából szerette volna kiküszöbölni a politikai elemet, az a kritika Kemény Zsigmondban látta a magyar elbeszélő irodalom legmagasabb ormát. Nos, mi nem akarjuk tagadni Kemény Zsigmond írói értékeit, de jól tudjuk, hogy Kemény Zsigmond ugyanúgy, mint ünneplő kritikusai, a Szigligeti iránt tartózkodó Gyulai vagy a Szigligetit elvető Salamon, a kiegyezés alapjáról nézte és ítélte meg a világot, míg Szigligeti akárcsak Jókai is, ha nem maradt is töretlenül hűséges a forradalmi hagyományhoz, töretlenül vitte tovább a reformkor liberalizmusát, lelkes szabadságszereztetét, romantikus pátozát, meseszöví merészségét . . . És ez zavaró volt már a hatvanas években is a kiegyezni óhajtok számára és egyenesen ünneprontó 67 után a kiegyezők szemében. Salamon kritikáját tehát el kell olvasnunk, de erős kritikával kell elolvasnunk.

Igaz, hogy Szigligeti színműtömegében sok a selejt, néha egy-egy tréfaötletet egész estét betöltő vígjátékká nyújt, máskor a romantika kelléktárának legborzongatóbb hatásait halmozza (különösen korábbi drámáiban). De tízesével sorolhatnók fel drámáit, amelyekben a nagy társadalmi problémákat úgy veti fel, hogy igaz típusokat mutat be valóban tipikus helyzetben és a néző a szépség gyönyörűségén keresztül, meghatva vagy nevetve, veszi tudomásul, hogy bizony ilyen a valóság, bizony ilyenek vagyunk. Romantikus író, akinek nagy eszményképei vannak, és arra lelkesít, hogy kövessük ezeket az eszményeket. Mások a nagy tragédiaköltők példájára megmutatja a visszariasztó alakokat és óva int tőlük. A nemesi-jobbágyi ellentétben egyértelműleg áll a jobbágy mellett. Az emberi egyenlőség bajnoka akkor is, amikor a polgári hazugság úgy hireszteli, hogy most már megvalósult a törvény előtti egyenlőség; minek hát tovább harcolni érte? Ha nem is látja a munkáskérdés megoldásának az útját, ő a legelső, aki nálunk drámái hőssé teszi a jogait követelő gyári munkást. A magyar történelemnek szinte az egészét vetíti óriás vízióként a színpadra, hogy a múlt tanulságai segítsék a jelenbeli embert nemzeti öntudata fenntartásában és a jövő útjának megtalálásában.

Természetes, hogy mindehhez felhasználja a színpadi hatáskeltés minden eszközét, nem egyszer olyanfajta hatásokat is, amelyek azóta színműírói gyakorlatunkban elavultak. A romantika technikai készletében sok olyasmi van, ami manapság kómikusnak is hat színpadon, mint amilyen a sok halgatózással ellesett párbeszéd, a gombnyomásra kinyíló titkos ajtók, álruhák, álarcok, kripták, kínzókamrák, ünnepélyes esküvések fáklyafény mellett, váratlan kiderülések, hogy mondjuk a bíró és az éppen halálraítélt bűnös tulajdonképpen apa és fiú stb., stb. De ha túlzásba víve manapság az efféle jelenségek nevetésgesen hatnak, kellé mértékkel még ma is hatást lehet elérni velük, hát még akkor, amikor hozzátartoztak a színpadi gyakorlathoz. Nem hatásos talán a Rütli-réti eskü a Tell Vilmosban vagy a kinyíló kép az Hernaniban? A Bánk bán II. felvonása nem a szabályos romantikus összeesküvés-színpadkép? Csiky előtt nincs is minálunk igazi dráma a romantikus kelléktár nélkül. Szigligeti is bőven használja az erős hatáskeltés eszközeit. Ugyanakkor néhány színművében igen tudatosan igyekszik a lehető legsallangmentesebben végigvinni a cselekményt, például éppen a Fenn az ernyő, nincsen kas-ban. Népszínműveiben is bőven él a műfaj adta hatáskeltő elemekkel, de éppen ő az, aki meg is akarja tisztítani a népszínművet ezektől a betűzdelelt elemektől, például A lelcenben.

Értelmetlen dolog volt és fokozottan az volna manapság : szemére hányni a színszerűséget. Hosszú pályája alatt több ízben is fellángolt dramaturgia-történetünk legindokolatlanabb vitája, a költőiség és színszerűség szembeállítás. Ez a disputa, amely a drámának e két nélkülözhetetlen elemét vagy-vagy alapon vizsgálta, ugyanolyan ostoba kérdésfeltevés volt, mintha azt kérdeznék, hogy mi fontosabb : a bicska nyele vagy a bicska pengéje? A bicska penge nélkül nem bicska, nyél nélkül nem lehet vágni vele ; és akkor mire jó? Költőiség (azaz eszmei mondanivaló) nélkül a dráma értelmetlen, színszerűség nélkül a költőiséget nem lehet közvetíteni a nézőkhöz ; és akkor mire jó? — Vörösmarty már a vita kezdeti korszakában megállapította, hogy ezt a két elemet nem lehet szembeállítani egymással. Ő maga mindent elkövetett, hogy drámáiban költői mondanivalóit minél színszerűbben vigye színpadra. Persze ő sokkal nagyobb költő volt, mint színpadtechnikus, de ez nem is vált színműveinek javára. A jó drámánál e két elemnek harmóniában kell lennie. Szigligeti éppen Vörösmartytól tanulta meg, hogy eszméit csak akkor tudja közvetíteni, ha hatásosan tárja a nézők elé.

Amikor fellépett, a magyar színpadokon Kotzebue könnyfakasztó, néha borzongást hajszoló, de végeredményben igen primitív technikája uralkodott. Kisfaludy nem tudott túllépni rajta. Bajza és Vörösmarty hívták fel nyomatékkal a figyelmet az hugói dráma pátosza mellett a bonyolultabb francia romantikus technikára. Vörösmarty maga is kísérletezett vele, de a siker Szigligetié. Ő azonban ennél is tovább fejlődött. A vígjátékban tanult Molière-től, majd Molière-rel és Hugoval felvértezve észrevette a francia tézisdrámák rendkívül racionális drámafelepítését is. Következésképpen nem veszi át a tézisdráma szerkezetét (ezt először csak a hatvanas évek végén Jósika Kálmán kezdi és hatásosan használni majd csak Csiky képes), a túlságosan hideg, leegyszerűsített francia technika nem is megfelelő Szigligeti romantikus bonyodalmainak. Legközelebb a legkevesebb romantikus műben, a Fenn az erna, nincsen kas-ban jut el az akkori legmodernebb drámaszerkesztési módszerhez. Fejlődése azonban egyenes : el Kotzebuetől és haladni a polgári dráma felé.

Mi a jellemző Szigligeti módszerére? — Mindenekelőtt óriási mesekitaláló képessége. Csak úgy árad belőle az egyre újabb történet. Olyan tipikus helyzeteket tud teremteni, amelyek szükségképpen folytatódnak tragédiai, vagy komédiai kibontakozásban. Kétségtelen, hogy *nála a szituáció az elsődleges*, ebben azután jellemei úgy cselekszenek, ahogy egyéniségükből következik. Salamon Ferenc főleg ezt vetette a szemére. A szigorú bírálat szerint Szigligetinéél nem a jellemek teremtik a szituációt, hanem az adott szituációban gépiesen cselekszenek. Kétségtelen, hogy a valóságban helyzet és jellem dialektikus kölcsönhatásban van egymással, de amit Salamon követelt, az az objektív világ alárendelése volt a szereplők lelki tartalmainak. Az is kétségtelen, hogy Szigligeti *emberábrázoló képessége nem olyan gazdag, mint helyzetteremtő talentuma*, de az is bizonyos, hogy az adott helyzetben alakjai nem gépiesen mozognak, hanem jellemükhöz képest, noha ezek a jellemek nem egyszer erősen leegyszerűsítettek. Annyit meg kell állapítanunk, hogy Szigligeti inkább a tipikus helyzetek, mint az eredeti jellemek ábrázolója.

Az ábrázolt helyzetek azonban a realitás erejével idézik vissza a mi számunkra is az író idejét. A reformkor, a forradalom és szabadságharc, a Bach-korszak és a kiegyezés első évtizede bontakozik ki elébünk népszínműveiből, vígjátékaiból és társadalmi drámáiból. Az állásfoglalás nem egyszer elavult, de a szituáció, ahogy azt az expozíciókból megismerjük, a művészi tanúvallomás

erejével hat. Történelmi drámái pedig azt a nagyszerű körképet örökítik meg, ahogy a reformkor forradalom felé haladó liberális nemes embere felidézte a nemzeti multat, hogy segítsen a harcban, vigasztaljon a bajban, példát adjon a tettekben.

X

Végezetül szóljunk néhány szót Szigligeti stílusáról. Sokan szemére vetették nyelve szárazságát, költőietlenségét. Annyi bizonyos, hogy nem lírai egyéniség. Nyelve igen világos, stílusa a költőietlenségig szabatos, csak néha-néha, történelmi drámáiban emelkedik a szenvedélyességig. De az ő dialógusaira a világos ésszerűség a jellemző, ami gyakran érdekes ellentétben áll a téma romantikus bonyolultságával és pátozával. Nyelve a század közepének társasági cevegése. Drámáinak jórésze verses, néha még társadalmi drámái is (pl. A fény árnyai). Verselése korrekt, de a pontos ritmus a próza nyelvét közvetíti. Ez egyébként igen hatásos a rímes versekben írt vígjátékoknál, ahol a jól verselt, kicsendülő rímekkel csengő-bongó prózai tartalmú mondatok egyéni ízű kómikus hatást keltenek.

Ez a nyelvi józanság egyébként nem az ő egyéni korlátja volt. Katona mély lélekzetét nem bírta folytatni a magyar dráma. Vörösmarty dúsgazdag nyelvezte a színpadon megmaradt kísérletnek, még Csiky nyelve sem tudott a köznapi próza-főle emelkedni. Az újromantikusok ugyan megpróbálták a túldíszes színpadi nyelvet, de ezzel nem lettek költőiek, csak különcködők, ráadásul eszmei szegénységük mellé elvesztették a színszerűséget is. Csak a század végén Bródy Sándornak sikerült megtenni az első lépéseket a szép magyar és ugyanakkor gyakorlatian színpadi nyelv felé, amely azután Móricz Zsigmondnál vált — a mi századunkban — drámaírói gyakorlattá.

*

Az itt összefoglaltakból úgy hiszem világos, hogy Szigligetivel valóban mostohán bánt az irodalomtörténet. Itt az idő, hogy pótoljuk a mulasztást: pótoljuk a tudomány terén is, de a népszerűsítés terén is. Hiszen a közönség eddig is szerette, amit ismert tőle (Csikós, Liliomfi), de nem ismerte eléggé és nem ismerik eléggé színházigazgatóink sem, hiszen, ha ismernék, aligha lehetne évad újabb Szigligeti-repriz nélkül. A teendő tehát: megírni Szigligeti méltó életrajzát, kijelölni helyét a magyar irodalomtörténetben. Hanem, aki ezt a nagyon szép feladatot vállalja, annak el kell olvasnia a roppant nagy életművet: száznál több drámát (jórésük ma is kéziratban hever), egy regényt, egy elbeszélő költeményt, nagyszámú prózai művet, cikket, vitairatot, megymást, köztük érdekes önéletrajzát és »A dráma és válfajai« című, sokban máig sem elavult dramaturgiai tankönyvét. Nem kis munka, de megéri. És Szigligeti halálának mostani 75-dik évfordulója külön időszerűséget is ad, hogy feléje forduljunk. A magyar irodalomtörténetnek előkészületben levő egyetemi tankönyve amúgy is sok tisztánvalót kíván; nem eshetünk az elődök hibájába, akik közkeletű tévedések és előítéletek alapján kézlegyintéssel intézték el drámatörténetünk egyik legjelentékenyebb és legnagyobb életművű alakját. Sok meglepetést is tartogat még Szigligeti. Hol van az az élő, aki elolvasta volna minden művét? Lehet, hogy aki elolvassa, rájön arra is, hogy még jelentékenyebb író volt, mint ahogy sejtjük és ahogy ez a rövid megemlékezés sejtetni engedte.

MÓRICZ ZSIGMOND: LÉGY JÓ MINDHALÁLIG

(Regényelemzés)

I

Móricz Zsigmond regényei közül a Légy jó mindhalálíg jelent meg legtöbbször felnőtt és ifjúsági kiadásban, ezt fordították le a legtöbb idegen nyelvre, erről írták a legtöbb ismertetést és kritikát; mégis talán Móricz egyetlen művét sem hamisították meg, nem magyarázták félre annyiszor, mint éppen ezt. Rögtön a regény megjelenése után tapasztalható, mennyire félreértik a kritikusok. »Kiskorig éltek most Móricz lelkében a magyar gondok, harcos keserőségek, peturbános bánatiról feledkezni akarva — vigaszért ő is a múltba fordult.« (Dóczy Jenő, Új Magyar Szemle, 1921. I. 385) »Talán ez az első igazán boldog alkotása, értjük alatta: aminek megírása neki magának is boldog mulatság volt.« (Földi Mihály, Magyarország 1921. I. 1.) Szembeállították Móricz eddigi műveivel és úgy látták, hogy »a mértéktelent, szörnyűt, megdöbbenőt« éneklő Móricz »most zuhant a gyöngédség tavába«. (Auróra 1921. évf. 47. old.) A regényt »áldott«, »édesbú« jósággá szelidítették. Nem láttak benne mást, csak gyermektörténetet, de még az ebben megnyilvánuló lázadást is veszélytelenné általánosították. »A tragikum tulajdonképpen semmi egyéb, mint az isteni jószág, ha az érzéketlen étellel szembekerül.« (Pásztortűz, 1921. II. 509.) Az ellenforradalmi terrornak azonban még így is veszélyes volt a regény. A forradalom feléledésétől rettegők mintha megsejtették volna, hogy a Légy jó mindhalálíg több pusztá »édesbú« gyermektörténetnél. Azonnal keményen lecsaptak rá. Kifogásolták benne, hogy »nagyon háború-utáni, nagyon 1920-as a gondolatfordulása«, hogy Móricz jellemzésében »akit szeret, azt tárgyilagosság távolába igyekszik állítani... akit azonban gyűlöl, azt féltelen, gonoszkodó, sőt sötét indulattal marcangolja ronggyá«. — Rákosi Jenő lapjában, a Budapesti Hírlapban Szász Károly még ennél is tovább ment: »A regény hőse, a 12 esztendő s Nyilas Misi rendkívül kellemetlen alak a maga kihívó elbizakodottságával, minden szeretetreméltóságot kizáró konokságával, voltaképpen gyenge lábon álló erkölcsi érzékével, s osztályharc-izú úrgyűlöletével... Babér semmi esetre sem jár ki Móricz Zsigmondnak...«

Felszabadulás utáni irodalomtörténet-írásunk sem tudta azonnal helyére illeszteni ezt a regényt Móricz oeuvrejében. Elsősorban a merész társadalombíráló, a Horthy-Magyarországot nyíltan leleplező művekkel foglalkozott és ezekhez képest úgy »elnézte« az írónak ezt a művét. A társadalmi problémák előli meghátrálásnak, »visszavonulásnak«, múltbafordulásnak tekintette. Csak Fűsi József tett egy jóirányú lépést a regény helyes értékelése felé az 1948-as kiadás-hoz írt utószavában, amikor az íróval 1920-ban történetekből magyarázta meg a regény valóság-szerű, szubjektív hangját és a fehérterror elleni tiltakozásnak minősítette végső jóság-követelését.

A Móricz 1919–20-as életkörülményeinek, világnézeti fejlődésének, gondolatainak alapos megismerése és egyik kedves debreceni ismerőséhez írt, nemrég napvilágra került levélének tanulmányozása valóban elvezet bennünket a kérdés helyes megoldásához. Ebben a levélben éppen a regény keletkezési körülményeire emlékezik vissza az író fájdalmas hangon. »Nyilas Misi tragédiájában valóban nem a debreceni kollégium szenvedéseit írtam meg, hanem a kommün alatt és után elszenvedett dolgokat. Ezt — tudja — még eddig soha senkinek ki nem vallottam. Én akkor egy rettenetes vihar áldozata voltam. Valami olyan naív és gyerekes szenvedésen mentem át, hogy csak a gyermeki szív rejtelmek közt tudtam megmutatni azt, amit éreztem. S lám, az egész világ elfogadta s a gyermek sorsát látták benne... Látja, most megérti azt, hogy igazság volt a tréfa alatt, amit mondtam, hogy ami kedves van a darabban, az debreceni emlék, ami nem kellemes, az máshonnan jött... Mikor mondtam, valami különös diplomata-élcnek tűnt fel: pedig igaz... Nekem a debreceni tanárokkal sosem volt ilyen

bajom, vagy tapasztalatom, a Beöthy Zsoltokkal és Bársony Istvánokkal, és más névtelen kegyetlenekkel volt bajom, akkor, amikor a legtöbb segítségre lett volna szükségem. A legkevesebb megértést találtam épp azokban, akiknek hívatása lett volna, hogy az író megérték. Ezeket az érzéseket vetítettem ki a tanári kar figuráiban... Ilyen furcsán alakul át az írásban az élet. Voltaképpen minden írás líra: a szenvedő szív gyötrelme idegen alak burkában egyénítve.» (Móricz Zsigmond N. N.-hez 1930. XII. 12-én írt leveléből). Mi volt ez a »rettenetes vihar«, amelynek — e vallomás szerint — áldozata volt ebben az időben? Vajjon mi okozhatta »gyermekes szenvedéseit«? Aki ismeri az 1918-19-es forradalmak idején és annak bukása után történeteket, és ismeri az író viszonyát mindehhez — az megtalálja a feleletet erre a kérdésre.

Móricz Zsigmond az első magyar proletárdiktatúrát nagy lelkesedéssel fogadta. Jó és szép világnak, emberi világnak tartotta. Szerette és megvédte a rémhírekkel, ellenséges támadásokkal szemben. Elfogadta gazdasági, politikai és kulturális célkitűzéseit. Az ember és vele együtt a művészet felszabadulását várta tőle. A proletárforradalom kiteljesítette világnézeti fejlődését is. Megsejtette a munkásosztály jelentőségét, s elfogadta a forradalmi megoldást. Elismerte a diktatúra jogosságát az uralkodó osztállyal szemben. A Tanácsköztársaság meghozta Mórjcz egyéni művészi felszabadulását is. »Magas és tiszta érzések keltek fel« benne »a művészet feladatáról.« Ez a nagy világnézeti fejlődés azonban túlgyorsan folyt le ahhoz, hogy minden kérdést következetesen tisztázott volna. Ingadozó, paraszti szemléletmódjában a politikai, kulturális és gazdasági eredmények hatása alatt ugyan felülkerekedett a forradalmiság, — de nem a régi, reformos illúziói felett aratott végső győzelemként. Ezért nem is lehetett tartós világnézeti és művészi fejlődése. A proletárforradalom helyzetének, az osztályharcnak lett a függvénye — és mihelyt a Tanácsköztársaság eljutott egyik legválságosabb időszakába, amikor május elején a belső ellenforradalom nyílt fellépése és a túlerővel támadó imperialista intervenció már-már összeroppanással fenyegette a magyar dolgozók első államát — Móricz megtorpant. »Történt, hogy éppen 40 éves koromban olyan események torlódtak fel körülöttem és sodortak el magukkal, amelyek között egyszer csak megállott a motor s csupán a tehetetlenség elve folytán repültem tovább. Meg voltam sértve: ki az, aki megzavart... Meg voltam ijedve: mi az, ami végét szakajtja... Így történt, hogy szembefordultam önmagammal... meg akartam tudni, ki is az az én... Üres, árva sejtnek, egy tehetetlen, tudatlan, cselekvésre képtelen létezőnek találtam magamat.« (P. N. 1922. július 30. M. Zs.: Prédikáció az Énről.) Kispolgári, reformos ideológiája ismét megerősödött szemléletmódjában s ez mély lelki válságot indított meg benne. Úgy érezte, vége az egyszerű lehetőségnek, vége a forradalmi megoldásnak. Szembe nem fordult a proletárdiktatúrával, csak félreállt s nem tudott továbbfejlődni. Elkeseredett a nagy ügy közelgő bukásán és vádolta saját magát, hogy »az idealizmus bélyegét viselték homlokukon«, amikor »túlságosan bíztak a magyarság feltámadásában«, amikor »azt hitték, hogy a magyar faj egyszerre az élre kerül a népek koncertjében...« A forradalmi szemléletmód megingása azt eredményezte, hogy nem tudta a proletáriátust továbbkövetni a diktatúra megszigorításában, és a »fegyver- és gyilkos nélküli felszabadulás« hírdetője lett. Ezen a ponton már helytelennek találta a forradalmat. Erősítette megtorpanását a tanácsuralom földkérdésben elkövetett hibája is.

A proletáriátus kemény ökölcspása, Móricz megtorpanásának idején, még megmentette a proletárdiktatúrát, — de nem tudta már tartóssá tenni a nép uralmát az intervenció túlerővel és a belső árulással szemben. A biztos jövő ígérését hordozó nagy ügy elbukott. Átvette a hatalmat az ellenforradalom s véres számonkérése minden nagyot akaró, hősiessen küzdő, néppel összeforrott embert elért. »Móricz Zsigmondot leányfalusi házából hurcolták el a csendőrök — s az egykorú tanúk vallomása szerint — hátrakötözött, megbilincselte kézzel végivezték a falun a középosztálybeli szomszédok önelégült, torz vigyora közepette. A darutollas tisztek egy héten át vallatták egyik pajtából a másikba toloncolva.« (Füsi József). E meghurcolása után jött a megpróbáltatások hosszú időszaka. Régi újságjai nem fogadták

el cikkeit, a Kisfaludy- és Petőfi-Társaság kizárta tagjai sorából, megindult ellene a fenti levélben említett személyek és »más névtelen kegyetlenek« részéről egy szünni nem akaró, páratlanul éles, útszéli hangú politikai és »művészi« sajtóharc a forradalom alatti magatartása miatt. Móricz végtelen szenvedésen ment át ezekben a napokban. Benne volt még a forradalmak idejéből, a nagy eredmények és célok emléke, az, hogy a dolgozók uralma megbecsülte, az Írói Direktórium tagjává tette, de benne volt már a forradalom »hibáinak« az érzése is, a forradalom bukása miatti végtelen keserősége és annak az ösztönös megsejtése, hogy tiltakoznia kell a dolgozók felszabadult uralmát összetörő, a legjobbakat könyörtelenül eltipró, őt magát, az íróit is meghurcoló ellenforradalmi terror ellen. Ez a benne tomboló nagy vihar és szenvedés, amelyre az idézett levél utal. A feldúlt lelkű prózaírónak a vergődése, élménye, gondolata annyira heves volt, hogy a lírikus tomboló vallomás-hangján ömlött versebe :

»Jött bős csordája a huligánoknak
s nyelvét rámvetve tombolt fenemőd,
jött a kárvallottaknak végtelen hada
s bosszúját tölté rajtam iszonyún,
jött a váltó-idők patkány serege •
s legázolt tetemem lépcsőül vette.

.....
De én a fáklyát meg nem tagadom ;
ha köd van, ha vihar :
a fáklya szent.«

(Misanthrop, Nyugat 1925.)

Még 1923-ban is visszagondolva a már 3 éve tartó üldöztetésére a Pesti Naplóban így tiltakozott : »Aki tisztán és elfogulatlan szemmel néz körül... fájdalommal kell látnia, hogy a kommün bukása után mintha a sors kaszája suhant volna keresztül a magyarság fölött, s mintha csak azt kereste volna, hogy minden fejet levágjon, mely kiemelkedett a tömeg közül.«

Ennek a Móricz Zsigmondnak a lelkével gondolkodva kell a Légy jó mindhalálig-ot megértenünk. Ez a lélek tele volt végtelen keserőséggel a forradalom elbukása és saját üldöztetése miatt. Benne volt még a nagy célok emléke, saját igazának biztos tudata, 19-es tetteinek szinte vállalása, a fáklya meg nem tagadása – azonban úgy, hogy ugyanakkor benne vajúdott már a forradalom valóságos – vagy csak saját világnézeti korlátai miatt annak tartott – hibáinak a látása s ezekben a hibákban saját »ártatlanságának« az érzése is. Különösen erős volt ebben a lélekben a fehér terror kegyetlen üldözése elleni tiltakozás kötelességérzete a »lealázottak és megbántottak« nevében. Ez tehát az az élményanyag, mely a regény megírásakor megtöltötte az író lelkét, ezek voltak a megírásra váró döntő mondanivalók, és ezek kerestek maguknak méltó, hozzájuk illő, a korszak szigorú cenzúráját is kikerülő megjelenési formát. »Én akkor egy rettenetes vihar áldozata voltam. Valami olyan naív, gyerekes szenvedésen mentem át, hogy csak a gyermeki szív rejtelvei közt tudtam megmutatni azt, amit éreztem.« Így lett Móricz saját korára vonatkozó mondanivalójának megfelelő formája a kisdíákélet eseménysorának, a Misi jellemének, érzékenységének, magaviseletének ábrázolása.¹

¹ E tanulmány megírása után jelent meg Móricz Virág páratlan értékű műve : az Apám regénye. Így az elemzés elkészítésénél bő utalásait még nem használhattam fel. Ebben a Fűsi József megjegyzésénél jóval részletesebb, sokszínűbb képet kaphat az olvasó a Móriczsal történekről, a forradalom bukása utáni lelkiállapotáról, írói céljairól, s arról, milyen körülmények kényszerítették rá, hogy állásfoglalását ez ifjúsági regénybe rejtse el. Móricz Virág elmondja, hogy apja a forradalom bukása után Dózsa tragédiáját kezdte írni, mint a 19-es forradalom és saját szenvedéseinek allegóriáját, de a drámát abbahagyta ezzel az utó-

II

Helytelen volna azt hinni, hogy most már csak az előbbieken kimutatott mondanivaló volt megtalálható a regényben. Nem. A Légy jó mindhalálíg tökéletes művészi volta éppen abban nyilvánult meg, hogy *az író saját korára vonatkozó megjegyzései egy teljesen életszerű, nagyon is hiteles gyermektörténetben kaptak hangot*. Minden olvasója annak fogadta el, a gyermek sorsát látták benne. Mivel érte ezt el Móricz Zsigmond? Elsősorban azzal a megrázó, saját diákéletről vett esemény- és cselekménysorral, mely végig érdekessé tette a regényt. Ez kísértette már 1919 áprilisában megírt A nevelő c. elbeszélésében is. Ez az eseménysor a II. gimnazista Nyilas Misivel történeteket foglalta magában. Megismertetett először a kollégiumi diákélettel, később ez a kép kibővült az osztály és az iskola egész életének ábrázolásává. Sokkal nagyobb jelentőségű volt ennél az, amikor egy öreg vak úrnak rendszeresen felolvasva, kenyérkeresővé vált. Ez a »táguzó« élet újabb és újabb megpróbáltatást jelentett Misi életében. A regény végén — a reskontó elvesztése miatt — már-már az iskolából való kizárással fenyegette. Ez az eseménysor magábanvéve szűknek, kevésrétegűnek látszik, de az ad neki nagyobb hangsúlyt, hogy a leglényegesebb konfliktusokban bomlott ki a kis Misi gyermeki jelleme. Ez a nagyszerű jellemzés lett a műalkotás legnagyobb érdeme. Nyilas Misi fejezetről fejezetre növekszik, válik egyre többé szemünkben. Első fejezetei a kisgyermek lelkivilágát mutatják be. Először szinte egyedül, elszigetelten áll, »titkaival«, máris jellegzetes gyermeki fantáziálgatásaival. Az iskolai, kollégiumi, baráti, tanítványi és felolvasói környezet mind egy-egy lehetőséget, tipikus körülményt, működési kört jelent a pénzkereső élet felé megindult, egyre tágabb körben szemlélődő, egyre önállóbban gondolkodó, érzelmi világában a női nem felé is érdeklődni kezdő, serdülő gyerek számára. E fejlődési sort a híres vallatási jelenet és a végkifejlet zárta le. »Az neki most a fontos, hogy ő valami nagy dologban van benne. Különös, hogy becsukták, puskával őrzik, felnőtt emberek, nagyok, férfiak a fejüket törlik valamin, amiben ő benne van, amiről ő többet tud, vagy legalább is többet sejt, mint azok a felnőttek. Lassan szétfoszlik a lelkéből a csüggedés, mosolyogni kezd, mert úgy látszik neki, mintha áttörte volna a gyermekkor határát s egyszerre belekerült volna a felnőttek világába«.

A lelki életnek ez a gyermeklélektanilag is mélységesen hű, finom és reális rajza, az, hogy ezzel párhuzamosan — mint később látni fogjuk — széles társadalomábrázolást is ad, melybe finoman tudja beilleszteni Misi elfojthatatlan lelki viharait, végül a jóságnak, a hűségnek a végső, nagy, eszmei tanítása teszik olyan művészivé, megrázó erejűvé ezt a regényt, hogy *maig is legtökéletesebb ifjúsági regényünknek tarthatjuk*.

III

A regény eszmei és művészi gazdagságát akkor kapjuk meg, ha nyomonkísérjük nemcsak az átfogó alapmondanivalót, hanem a regény összes tartalmi jegyeit, mely a gyermektörténet legkülönbözőbb jellemeiben öltött formát.

Elsősorban az író nagyon mély egyéni élményeire, szenvedéseire, a Tanácsköztársaság bukása utáni üldöztetésére utalunk. Eszmeileg ezek a részek a proletárdiktatúra vállalását jelentették, saját igazának meggyőző hírdetését, de ugyanakkor már a proletárralomban »hibái« miatti vergő-

jegyzéssel: »De hallgass, rémítő idők...«. Móricz Virág az ezután következőket így foglalja össze: »Megértette, hogy éppen most lehetetlen Dózsa György emlékét idézni. Túlságosan átlátszó lett volna az allegória. Valami enyhébbet, lágyabbat, elfogadhatóbbat kell találnia. Ebben a lekiállapotban! Ezért volt szinte néha tűrhetetlen az idegesség a házbán. Ezért történhetett, hogy ő, aki soha nem ivott bort, megkívánta a mámort. Talán csak egyszer volt, de borzasztó... Végül félretette Dózsa György történetét s elvette a magáét. Megállt tizenkét éves korában a debreceni Kollégiumban. Így született a Légy jó mindhalálíg.« (Móricz Virág: Apám regénye. 206—207. l.)

dését is. A regényben megjelenő összes mondanivaló közül ez volt a leghevesebb, érzésekben legdúsabb, legfájóbb. Ez érezhető a kifejezésén is. Ez az élményanyag mindenütt ki akart törni, minden lehetséges módon formát akart ölteni. Ezt nem is bírta mindig fékentarítani a gyermektörténet reális kereteit komponáló írói agy, több szereplő jellemében szinte önállósodva tört ki és lávaszerű erővel hömpölygött. A legművészebbek ezek között természetesen az, amely a Misi gyermektörténetében lelkileg is nagyszerűen megindokolva jelent meg. Erre szolgált Móricznak az egész reskontó-ügy beillesztése a regénybe. Itt nyílt lehetősége, hogy Misi üldözöttségén, »elzárásán«, vallatásán, töprengésén, igazságtalan meghurcoltatásán keresztül megszólaltassa saját hasonló 1919-es és 20-as fájó érzéseit. »Arca újra kigyúl, s az egész teste lázban van. A vére zsi bong, le és fel futkároz az ereiben, hiába bíztatja magát, hogy ez mind semmi, hogy ez nem számít, hogy ő neki igazsága van: hogy ő van felül, hogy őtöle bocsánatot kell kérni mindenkinek, aki most bántja, még az igazgató úrnak is, — azért mégis csak ég az arca a szégyentől, hiszen nem magyarázhatja meg mindenkinek, hogy neki van igazsága, s nem azoknak, akik őt ide becsukják — s ez a szégyenkezés nagyon kínos. Istenem, talán csendőrök fogják végigkísérni az utcán hátrakötött kézzel. Most újra látja, hogy kísérték egy nyáron őt embert a falun végig, mert nem akartak aratni a földesúrnak. Négy csendőr ment utánuk feltűzött szuronnal, kakastollal, — (ők, kigyerek nézték, éppen délben volt, amikor az iskolából jöttek hazafelé) — ő már akkor sem értette, miért kell az embereket csendőrökkel kísérni, ha aratni nem akarnak. S azóta mindig így érezte, ha csendőrt látott, hogy őrá les, őrá vár, hogy egyszer csak őtet is maga elé veszi, mert ő sem akart aratni a földesúrnak, mert ő érezte, hogy ő csak annak akar dolgozni, akinek jólesik, s már parányi gyermekszívvvel lázadónak érezte magát, mielőtt tudta volna, hogy mi az a lázadás, s nem akart rabszolga lenni, mielőtt tudta volna, hogy mi az a rabszolga.« (Ny. 1920. 1048. oldal)...² »A kisiú szemét előntötte a könny, torkát elszorította a fájdalom. Csak nézett ezekre a kopasz, ősz, ellenséges emberekre: hát ezek nem értik őt, vagy lehetetlenség, hogy az ember megértse a másikat?... — gondolta magában: jó volna mindent elmondani, de nem lehetett, mert akkor saját magát dicsérni kellett volna, azt kellett volna mondani, hogy ő különb a többi fiúnál és mindenkinél, mert ő nemcsak, hogy nem tett, de nem is gondolt rosszat senkinek és senkiről...«...»Ő már kigyerekül akar valamit mindenkinek adni, tenni, gondolkodni akar, jó gondolatot mások számára: és íme, már a legelső lépésén mekkora felzúdulást ébreszt... Mi az, ami megakadályozza az embereket abban, hogy egymást megértsék?« (Ny. 1920. 1052. oldal.)

Móricz — mint láttuk — vállalta a forradalmat, az ellenforradalommal szemben is büszkén hirdette igazát, hogy ő jót akart. Ezt képviselték a regény fentebb idézett részei, de ugyanezt a gondolati anyagot tartalmazzák ugyanebből a korszakból való versei is.

«Nem tudom megérteni, hogy hogyan lehet valaki aki engem nem ért meg...»

Hol veszett el kettőnk között a kapcsolat, emberek?

Gondold végig: a gondolat arra való, hogy megértsd!

gondold végig: elejétől, egyszerűen, amint igaz!

gondold el a gondolatot: és engedd, hadd járjon át!

És akkor egy új ember léssz: egy új ember, új, igaz!

....

Én nem tudlak megérteni, hogy nem értesz engemet...

Hát hogy lehet valaki: aki engem nem ért?« (Csodálkozás, Budapest, 1920. I. 13. megj. Nyugat 1925.) (Éppen a Légy jó mindhalálig-ban a kis Misi szájába adott gondolati tartalom és a felnőtt Móricz 1920. elején írt lírai mondanivalóinak hasonlósága, tartalmi egyezése bizonyítja — Móricz fentebb idézett levele mellett — legkézzelfoghatóbban, hogy ez a regény több mint egyszerű gyermektörténet.)

² Az idézeteket a Nyugat 1920-as évfolyamából közlöm.

Ahogy azonban a reskontó-jelenet a regényben szimbolikusan az író 19 utáni meghurcoltatását és ez elleni tiltakozását képviselte — ugyanez a jelenet alkalmat adott neki forradalommal kapcsolatos megtorpanásának halvány sejtetésére is. Ártatlanságának a hangoztatása már a nem elég osztályharcos, nem forradalmi világnézetű író felzavart mentegetőzése volt a forradalmi diktatúra miatt, mert végsőkéig kibontva ezt a szimbolumot csak úgy értelmezhetjük, hogy nem tudta mindenestül — úgy ahogy volt — vállalni a forradalmat. E körzakban megjelent politikai cikkei is utalnak erre. Azonban azt is mindíg határozottan érzékeltetik, hogy még ilyen körülmények között is inkább vállal mindenestül közösséget a »lealázottak seregével« (azokkal, akiket üldöznek a proletárforradalom miatt) — mint azokkal, akik a nép uralmát összetörték és őt magát is meghurcolták. «Igazságtalanság ami velem történt, de nem volt jogom feljajdulni, mert ezer és ezer jó magyar emberrel hasonló, vagy még nagyobb igazságtalanság történt... Semmiesetre sem kérek perújítást, mert az lehetetlen, hogy én azokkal az urakkal valaha egy asztalhoz üljek, akik ellenem a legnyíltabb rosszakarattal, személyes bosszúból csinálták a támadást. Nem kérek perújítást és rehabilitációt, mert egy sokkal nagyobb társaság tagjának érzem magam: a »lealázottak és megbántottak« társaságának.» (Kik támadják Móricz Zsigmondot? Pesti Napló 1923. január 24.) Figyeljük meg, hogy kerül ugyanez be a regénybe: »elhatározta, hogy többet nem tekinti magát kollégiumi diáknak. Itt őt mindenki megsértette, bántotta igazságtalanul. Igenis, ő nem fogja védeni magát és nem fog megmagyarázni semmit: ... szégyelje magát, aki róla rosszat tesz fel. A rendőrség keresi őt, mint egy tolvajt...« (Nyugat 1920. 1047. oldal.) Az elmondottak bizonyítására idézhetnénk egyik jelenetet a másik után, de azt hiszem, már az eddigiek is elég meggyőzőek voltak. Annyit kell még elmondanunk, hogy a híres vallatási jelenetben az író a vele ellentétes oldalon lévőket éles szatírával ábrázolta. Hogy mennyire benne volt ez ebben a korban Móricz gondolkodásában, egyik fontos cikkéből, »Az aranybank«-ból (Az Est 1921. március 27.) tudjuk. Amikor az amerikai magyar, »drága, szegény, száműzött, szenvedésben acélosra izzott erejű munkások hada« megmozdult, és az óhaza megmentésére gondolt, Móricz ilyeneket írt: »Ha itthon nehéz szatírárt nem írni minden percben: lehetetlen e feldobott, megokolt, hatalmas gondolat előtt ódás hangokra nem buzogni.«

Ebben a regényben az uralkodóosztály ideológiájának képviselői a kis Misivel szemben a tanári kar figurái. Alakjaikba — Móricz maga írta meg fentebb idézett levelében — besűrítette mindazt az ádáz gyűlöletet, mely a Beöthy Zsoltok, Bársony Istvánok és az ő ellenforradalmi üldözését okozó más »névtelen kegyetlenek« ellen érelődött meg benne. Azonban arra, hogy ezt megtehesse, hogy szubjektív, 1920-as támadó érzéseit ráruházhassa ezekre a tanári alakokra kétségtelenül az adott lehetőséget, hogy valóságos diákélményei — különösen a pataki évekből — tele voltak a diákokat meg nem értő, hivatásukat utáló, a gyermeki lelket megközelíteni képtelen, merev, bürokrata, tanári magatartások emlékeivel. (Lásd Debrecen és Sárospatak útját járom én c. cikkét. Pesti Napló 1939. júl. 9.) Csak mindezeket figyelembe véve érthetjük meg, hogy jöhetett létre ez a valóban undort keltő, gyűlöletünket felébresztő szatirikus ábrázolás:

«Misi most erre a tanárra nézett. Ez egy kis kövér, potrohos ember volt. Hátradúlve ült a széken, féllábát a szék lábába akasztva, félkarral a szék karján lógva, az ujjait összefonta a mellén, úgy ült ott, mint egy batyú. Vastagajkú, pöffedt kis ember volt. Barnabőrű és kevés bajuszú. Oly undorító volt, mint egy varangy. Misi ijedten, rémülten nézett ... sem nevetni, sem sírni nem tudott már, és nem tudta elfordítani a szemét róla, annyira iszonyodott tőle, hogy nem bírt betelni ezzel az iszonyattal.» (Ny. 1920. 1052. oldal.)

Ez az erős, szubjektív indulatokkal telt mondanivaló azonban nemcsak ebben a gyermek-jelenetben kapott hangot, hanem a regény több férfiszereplőjével történt eseményében is megformálódott. Móricznak pl. azt az — ebben a korban több helyen kifejtett — nézetét, hogy a múzsák csarnokának legalább tisztának kellett volna maradnia az aljas ellenforradalmi politikától, a regényben az igazgató, a »vín baka« testesítette meg a csendőrökkel szemben a kollégi-

umi autonómia megvédésével. A Szikszai bácsi állami állásból való kicsapásának története pedig már egészen nyílthangú kifakadás, lázadás az újra berendezkedő feudális társadalmi rend ellen. Ez azonban már teljesen betétszerű, amit az írónak a legnagyobb erőfeszítéssel sem sikerült a regény egységes eseménysorába beilleszteni. Hogy Móricz mennyire saját felnőtt emberi élményeit dolgozta fel ebben a részben is, ismét a korabeli versekkel való összehasonlítás bizonyítja. (Pl. »Halál, nem értitek, mily vidám e szó... s nem is fél a haláltól, aki megtanulta utálni ezt az életet...«) (Mors c. verse, Ny. 1920. január) De kifejeződött megtorpanása is: »ez a döglendő test félti kis kenyerét« (Reszket a gép, 1920. I. 31. Nyugat 1925). Bemutatásul csak azt a részt közlöm, amelyekben Török bácsi azt mondta el, miért nem hisz Szikszai fenyegetésének, hogy elpusztítja magát (azonnal érezhető, hogy Móricz az előbbi versek megírása idején benne égő, nagy lelki válságából való kilábolását írta le benne): »Ne rémüldöztek, ő ezt nem fogja megtenni! Nem teszi meg, mert először is hat gyereke van, neveletlen, apró gyerekek, akik őrá néznek... mert ő könnyen megszabadulna. Igen, legjobb meghalni... nincs annál jobb... halottnak nincs baja... de ő ezt nem teszi meg: miért? — Azért, mert ő egészséges ember: egészséges lelke van, tele van vérrrel és erővel, és becsületes munkaképességgel... ő kibírja, hogy az igazság ideje eljőjön, ha még százszor olyan nyomorban is, mint amilyen fenyegeti, ha csupa száraz kenyéren is, ha favágással is, ő kibírja, mert benne elpusztíthatatlan életerő van.« (Nyugat, 1920. 974. I.)

Ezek az erősen szubjektív, kitörő indulatokkal telt részek megformálásban s nyelvben is elválnak a többi résztől, s így is igazolódik önálló eredetük.

A másik lényeges, kifejezésre törő mondanivaló: az író és társadalombíráta — szorosan kapcsolódik az előzőkben elmondottakhoz. Ez már sokkal fegyelmezettebben, a reális műalkotást komponáló írói agy rendezésében, szorosan beépülve a gyermektörténetbe, sőt a Misi jellemfejlődésébe — kapott hangot. Egyedül Szikszai állásból való elbocsátásának története (láttuk, milyen erős szubjektív írói élmények hatása alatt) vált ki ebből a szerves egységből. Ez valóban felháborodott tiltakozás volt a forradalom előtti és most újra berendezkedni akaró rothadt társadalom ellen. »És miért? (t. i. miért dobtak ki az állásból) — kérdem tőled Török Pál. Azért, mert ebben az országban becsületnek, önértetnek helye nincs, itt csak talpnyaló szolgálka van szükség, akik felfelé önértet nélkül hízelkednek, lefelé kímélet nélkül árverezik el a szegények utolsó párnáját is. Miért van mindez, Török Pál?... mert én nem vagyok D. V. Énnekem nem az a hitvallásom, mint a Debreceni Vasfejűeknek... Én nem tudtam 25 év alatt sem megtanulni a debreceni vallást, hogy D. V.: dugd el, vidd el!... Mindenki tudja, mindenki gyakorolja, csak Szikszai Lajos nem. Ezért kapott Szikszai fegyelmit« (Nyugat 1920 974. I.).

A társadalombíráló, kritikai realista Móricz Zsigmond igazi művészi értéke abban látszik meg, hogy társadalmi hibákra vonatkozó megjegyzései szorosan beleépülnek a műbe, a jellemekebe. Az író úgy választotta ki a Misi jellemkibomlására magyarázatot adó tipikus környezetet, hogy közben a kialakuló új társadalom alapvető konfliktusait is képes volt megmutatni. Éppen ebben látta Engels is a realista ábrázolás művészetét. Móricz ezen bírálati szorosan a gyermeki lélekműködés határai között maradnak: beillenek a gyermekek látásába, gondolkozásába, — a gyermeki lélek érzékenységevel fogta fel őket — de mindeniknél érezzük a bírálat súlyát. Ott van azonnal a regény elején Misinek az Orczyéknál tett látogatása. A városi nagyúri élet sok flancolását, szokatlan életstílusát — (az Orczy papája a Tiszaszabályozó Társulat elnöke, pusztájuk is van, emeletes házuk is stb.) — rajzolta meg Móricz ebben a részben hideg idegenséggel, de a kis Misi tartózkodó magatartásával, sőt végső elsőszóval már bírálatát is éreztetni tudta. Nincs ez kimondva — éppen ez teszi különösen művészié — de az ábrázolás azt, hagulatot ad, a nyelv, az életstílus jellemet fed fel, érzelmi állásfoglalásra készíti az olvasót is az úri világ ellen. Figyeljük meg: milyen apróságokkal, a magatartás, a beszéd, a viselkedés milyen felszíninek látszó vonásaival, az úri élet és a Misiék sorsának szembeállításával tudott erre a lényegre utalni. »Csúfolták is eleget titokban a bársony

ruhája miatt, meg a térdnadrágja, a karcsú lábszárai miatt, amelyeken úgy lépett, hogy minden lépésnél meghajlott a térde, mintha ringatná magát a menéssel. Szóval rettenetes nagy úrfi volt, s nem illett a csikó mellől beszabadult fiúk közé.» Orczy már bepakolta könyveit fekete viaszos vászonba és átkötötte sárga szíjjal, amelynek acélnikli fogója is volt, s azt mondta: — elvárlak! A kis Misi nem felelt, mert sértette, hogy ilyen finom szót mondott: »elvárlak«. Ő ezt nem bírta volna kimondani. Mi az, hogy: »elvárlak... és Gimesihez húzódott, aki »közönséges szíjjal kötözte össze könyveit«. Ugyanígy riogatta Misit Orczyéknál az ilyen beszéd: »ülj le, parancsolj«, »ez az én szobám«, »itt vannak a könyveim, játékszereim, tornaszereim«. A »mama« mindig »Bébučinak« nevezte Orczyt, az meg »anyuskám szivem«-nek az anyját. Különösen undorítóan ábrázolta Móricz az úri asszonyt, aki képtelen egyetlen természetes mondatot kimondani, míg ezzel az egyszerű gyerekekkel beszélget: »Hát nem vagytok olyan karmolósak? Aztán az uzsonna, a csokoládé... és »ó, rémület, vendégek is jöttek, egy csoport lány, a Bébuči kuzinjai« — innen csak menekülni lehet. A bíráló itt csúcsosodott ki, amikor a kis Misi megérezte: ha ebben a társaságban kimondaná, hogy az apja ács, valami nagy szegénybe kerülne. Menekül is innen zokogva, futva, mert azok most őrajta nevetnek, kigúnyolják őt, »hogy elfutott a lányok elől, és hogy neki nincs kunyica, vagy mi az ördöge, amit Orczy mondott.« Másnap Misi Gimesinek zokogva mondta el: »mert oda nekem muszáj volt elmenni, mert Gyéres tanár úr parancsolta, és az ő szüleinek is megmondta, hogy nekem muszáj oda elmenni, mert azok engem csak látni akartak, hogy kinevessenek és kalácsot dugtak a zsebembe, mint egy kisfiúnak. Azért jöttem el hozzád, mert én nem megyek oda többé soha!«

Nagyszerű példát találunk az itt idézett mondatokban arra, hogy az igazi műalkotásban a lényeges tartalmat hordozó, megjelenítő forma sohasem válhat öncélúvá. A forma itt lényegét fedett fel. A nyelvi eszközök segítségével jellem, magatartás fejeződött ki. A piperkőc, flancoló, idegent majmoló stílusban idegen eszme, gondolkodás, úri életideál, a néptől való idegenség ténye nyilvánult meg.

Az előzőhöz hasonlítva sokkal bővebben, de ugyancsak a gyermeki gondolkörben kifejtve ábrázolta Móricz a *dszentri-világ teljes szétzüllését, a forradalom bukása utáni újrendeződését is*. Erre úgy teremtett lehetőséget, hogy a kis Misit házitanítói minőségben bejutatta egy lecsúszott, elszegényedett dszentricsalád, a Doroghyak életébe. A család szétzüllését Móricz egyes tagjainak jellemzésével és az ebből kialakult összképpel adta meg. Az apa nem jelent semmit a családban. Földje, vagyona elúszott, iszik, s nincs tekintélye, nincs szava saját otthonában sem, pedig külsejében, megjelenésében még őrzi az ősi, tekintélyt követelő nagyságot. Olyan »mint egy hős a Történelmi Arcképcsarnokból.« Az anya egy bukásba belebetegedett »múmia«. A négy gyerek közül a kis Sanyi buta, lusta, semmi után sem érdeklődik. Leri minden mozdulatáról, hogy egy süllyedő, elértéktelenedett, hanyatló osztályt képviselő család utolsó sarja. Természetes, ezeket a vonásokat is a gyermekélet gondolkörében kifejezve kell keresnünk. A kis Misi — az órákon nagyon figyelt, mert neki, minden érdekes volt. »Ő figyelmeztette tanítványát is, hogy nézze csak, milyen furcsa... furcsa, hogy ez igaz!« — de azt egész más érdekelte. Amikor Misi kifaggatta »mégis, mondjad, mit csináltál akkor, mikor a latin olvasást tanultuk?« — azt felelte: »Akkor? — akkor épen négyest fogtam be. — Milyen négyest? — Az nagyon nagyszerű: fogni kell négy legyet, cérnával összekötöni és szántanak. De ez igazán nagyszerű... Szántanak? — Igen, ki kell cseppenteni egy kis jó titantacseppet, és azon ha keresztülmennek, akkor barázdát húznak... A számtanórán pedig tudod, mi a nagyszerű? — Fog az ember pókot és akkor ennek a lábát kiszedni és megszámlálni, hogy egy láb hányat kaszál... — Hát a földrajz-órán? — Földrajz-órán? — mondta alamuszin Sanyi. Ott nincs rá idő, mert akkor figyelni kell. — Mire? — Hát, hogy mikor lehet röhögni az öreg Názón.« A két gyermek gondolkodásának, érdeklődési körének szembeállítását, az, ahogyan a család — majd később részletesebben meglátjuk — a Sanyi tanulásához viszonyult, s az, amit az egész regény végső tanulságként sugallt, errevonatkozóan — világosan megmutatja, kit is képvisel Sanyi személye. A másik gyermek, a tanítválynál kicsit idősebb lány, nincs gazdagon,

csak egyetlen kiemelkedő jellegzetességében : »Röhincs«-nek ábrázolva. De ez az egy vonás elegendő ahhoz, hogy az olvasó szemében ellenszenvenné váljon. Bella, ez a Dócziban végzett, a fizikai munkából kikapaszkodott, de a szellemi munkáig el nem ért szépleány-kisasszony játssza a családból a Misi életében a leglényegesebb szerepet. Alapjábanvéve talán ő a leg-szerencsétlenebb a családban. Tanult, megnőtt az igénye, de nincs rá lehetősége, hogy igényé-nek megfelelő életet éljen. Nagyon fontos, Móricz dzsentrire vonatkozó állásfoglalásának meg-értéséhez, Bella és Misi kapcsolatát tisztázni. Kétségtelen, hogy Misi lelki fejlődésének egyik lényeges helye éppen a Doroghy-család. Itt válik »tanítóná«, itt veszik először felnőtt számba, és itt bomlik ki először öntudatlan, szerelemmé bimbózó nemiösztöne. A legszorosabb kapcsola-t éppen Bellához köti, s a lánc : a felnőtt lány szépségét csodáló ösztönös vonzalom, de nem több ennél. Szereti szépségét, leköti hozzá éledő ösztöne, de »haragszik is rá, mint a család valamennyi tagjára». Így nem akadályozza meg — mint látni fogjuk — ez a vonzódás abban, hogy az egész családról »gyűlölködő«, leleplező bírálatot mondjon. Igen érdekes alakja a csalá-dnak a vénlány, Viola. Ő az egyetlen, akiben van még erő a harcra, akinek még vannak elgondo-lásai a család megmentéséről, »a régi boldogság eléréséről«. Jellegzetes dzsentri-ideológia ez : a tehetetlen fiúgyerekekre és általa az egész család felkapaszkodására épít. »Ez a gyerek a régi boldogságot még elérheti... ez szegényke, akármilyen keservesen is, csak végezze el az érett-ségit, akkor már mehet Pestre... akkor már kész : abban a pillanatban, ahogy a maturája megvan, ő éppen ott van, ahol elhagyta a család 40 évvel ezelőtt. Ő újra Nagytárkányi és Bertókhly Doroghy lesz, nyitva neki az összes rokonnak a palotája, a kaszinó, a klubok. Már az egyetlen gyereké lesz átmenni, akkor már lesz pénze az onklitól meg a tantiktól... csak most, ebben a 7 esztendőben kell összeszedni magunkat... Ez a gyerek akkor már Odesa-calchi-lányt vehet feleségül, Eszterházy-lányt, Károlyi-lányt, akit akar, aki tetszik neki... Ezért kell neki jó bizonyítványt szerezni.« (Nyugat 1920. 504. l.) Ez a tetterő a vénlány lénye-ges pozitív vonása. Móricz egy kicsit a dzsentri-réteg süllyedésének, pusztulásának idején a női tehetség és akaraterő elkallódását is érzékelteti vele. Mivel azonban az adott társadalmi helyzet nem engedte azzá lenni, amire képes lett volna, — tulajdonságai eltorzultak és a regény-ben az is feltűnik, hogy ezt a kiemelt szimpatikus vonását már erősen elhalványították jelle-mének negatívumai : áldozatvállalásának eltűlése, undorító dzsentri-gőgje stb.

Azért kellett a család minden lényeges tagjával külön foglalkozni, mert a mű igen gazdag eszmei mondanivalóját csak így érthetjük meg. Azok a jellemvonások, amelyeket Móricz a család egyes tagjairól kiemelt, csak együttesen járulhatnak hozzá a sokszínű, igen változatos ideológiájú dzsentri-réteg jellegzetességeinek megmutatásához.

A dzsentri-világ bírálata azzal kapott teljes élességet, hogy a regény végén Móricz meg-egyszer elővette a kérdést. A szállodában betegen fekvő kis Misihez eljött Viola és Sanyi, és elhíresztelték neki a nagy újságot : »Bella csókoltatja az ő kis poétáját, és hogy Bella nagy szerencsét csinált. A hercegéknél van, és már küldött is 1000 forintot. A vonatról rögtön kocsi-ban a hercegekhez ment, s a tanti nagyon szépen fogadta, és nagyon szereti. Rá fogja hagyni az egervári uradalmat, mert nagyon hasonlít meghalt lányához, és ez 79.000 hold, s most már meg van alapítva a szerencsésük, és most már Sanyi Pestre megy tanulni, ha itt megbukik, és egyetemi tanárt vesznek mellé nevelőnek.« (Nyugat 1920. 1141. l.) Nagyon lényeges, hogy Móricz ezt a kérdést a regény végén újra felvetette. Egyrészt tökéletesen tette a kompozíciót, mert lezárta a regényben nyitvahagyott dzsentri-kérdést, s megmutatta a regényben szereplő sorsok (Bella, Sanyi, Doroghy-család), végső alakulását. *De sokkal lényegesebb ennél az, hogy itt a dzsentri-réteg bírálata 1920-ra vonatkozó általános társadalmi bírálatát csapott át.* 1920-ban éppen 1890-et idézni, és így idézni, megrázóan ébreszthette fel minden akkor élőben azt, hogy ismét ugyanaz a világ rendezkedett be a forradalom romjain, ami már — a regény megcáfolha-tatlan bizonyítása alapján — 1890-ben is romlott, szétfúlló, erkölcsstelen volt. Hogy mennyire 1920-ra is vonatkozik ez a mondanivaló, világosan bizonyítja az a cikk, melyet még 1919 áprilisában a proletárdiktatúra kultúrpolitikájának hatása alatt a szentjakabi iskoláról írt :

»Ennek a most összeomlott társadalomnak volt egy kedves jelszava : A tudomány hatalom! Ez egy nagy igazság, s az uralkodó osztály ezt a hatalmat, a tudományt nem is adta ki a kezéből soha. Csak gondoljunk arra, hogy egy Eszterházy herceg mi mindent nem csinált, hogy a gyereket megtanítsa arra, hogy ezzel a hatalommal bírjon. Ha hülyének született is a fia, lánya, még akkor is parányi korától kezdve a világ minden iskoláját, tudósát, orvosát, nevelőjét mind odaszedte hozzá, hogy embert faragjon belőle. Iskolába egy óráig sem küldte Szentjakabra, de Pestre, Bécsbe, Londonba, Oxfordba. — A béreseinek a gyereke pedig lehetett lánysz, mégis két órát kellett gyalogolnia, míg egy kis iskolát talált. . . Így muszáj volt olyan tudatlannak maradnia, amilyen szüleje volt. — Nem így lesz ezután. Minden gyerek egyformán fog tanulni. A felső iskolába pedig nem a gazdagok gyerekei mennek, hanem a jótanulók, a jófejű gyerekek» (Somogyi Vörös Újság, 1919 április 16.) Ezt a lehetőséget veszítette el a magyarság a 19-es Tanácsköztársaság bukásával, és helyette 1920-at kapta, amelyről Móricznak az a mondanivalója, hogy a régen lehanyaglott úri és dzsentrí élet szervezkedik újra, a régi de már azóta megnőtt bűnökkel. Így érthetjük meg Móricz igen kemény bírálatát erről a társadalomról a kis Misi gondolataival kifejezve. »Ő soha többet nem fog elmenni Doroghyékhoz, ha Bella kisasszony elutazott, mert ő ott mindenkit úgy utál. . .« »Misi értette már, s látta, hogy a kis Sanyi valaha mint finom, grófiás úri fog élni, és indulatosan gyűlölködvé gondolt rá. A Légy jó mindhalálíg dzsentrí-bírálatáról összefoglalóan azt kell elmondanom, hogy e réteget — igen gazdag jellemzést nyújtva — sokoldalúan bírálta, bár még ebben a regényben nem érte el a Rokonokban található szatirikus élességet.

Utalunk kell a civis-világ bírálatára is. Misi osztálytársai között sok civisgyerek volt, azután Misi iskolán kívüli életében is kapcsolatba került velük. A civisélet jellemvonásaiban megközelítőleg sincs olyan gazdagon kibontva, mint a dzsentrí-világ, de így is elégséges színt kapunk a bírálatához. Móricz megmutatja a civis-világ régi, múltbeli, haladást jelentő szereplését is, amikor még »kálvinista göggyével« ellenállást tanusított a katolikus Habsburg monarchista feudalizmus ellen. A regény sokkal bővebben ad azonban éppen arról képet, hogy a civis polgári osztály már a Misi tanulóéveiben, az 1890-es években elvesztette minden jogcímét arra, hogy haladónak nevezhessük. Régi öntudatából fellengzős göggy lett : (Pósalaki : »Debrecebben nem ember, aki nem Basahalmán belül született«), mint osztály pedig feladta a feudalizmust támadó jellemvonásait, beült a maga-biztosított jólétébe, és nemhogy támadta volna a közrendet, ellenkezőleg : egyéni érdekei védelmére magát helyezte a közrend oltalma alá.« (»Tikos Gyuri, igazi civis-gyerek, olyan komoly, magától sosem nevet. . . ezzel nem lehet verekedni, ha ennek valaki azt mondja, hogy pofonváglak, akkor feljeleníti a tanárnak. Nem azért, mintha félne, vagy mintha ártani akarna a másíknak, hanem azért, mert a vérében van, hogy a közrend oltalma alá helyezze magát«. Nyugat, 1920. 701. 1.)

Ennek a sokrétű és éles társadalombírálatnak nem nehéz megtalálni az osztályalapját Móricz néphez való hűségében. Ez az, ami megmentette az íróat attól, hogy »1919 árulója legyen, hogy az ellenforradalmi elők feneketlen sötétségében »az uralkodó osztályhoz dörgölőzzön, hogy »megalázkodjon« előttük«(Révai József). — Ez az, ami azonnal felnyitotta szemét és éles bírálatra sarkalta, mihelyt a forradalom előtti úri rend újra megerősödött Magyarországon. Móricznak ez a néphez kötődő hűsége a regényben üdítően tiszta szimbólumban fejeződött ki : *a kis Misi paraszt apjához és anyjához való eltéphetetlen ragaszkodásában.*

A regényben testet öltött társadalmi bírálat művészi megformálásáról összefoglalva azt kell elmondanunk, hogy Móricz Zsigmond írói tehetségének egyik legszebb bizonyítéka. Saját korára vonatkozó kritikai mondanivalójának megfelelő formájává tudta tenni a kis Misi élettörténetének leírását, mert ahogy jellem-kifejlődésének tipikus környezetét kiválasztotta, gyermekora társadalmának legalapvetőbb konfliktusait (paraszti, népi világ és az úri, dzsentrí és civis világ ellentéteit) is ábrázolta. Ez a társadalmi bírálat pedig azonnal átcsapott 1920-ra vonatkozó éles, kritikai állásfoglalásba : E szoros összeforrás eredményezte azt, hogy 1920-ban, amikor még elevenen élt benne a forradalmak emléke és amikor a jelenben szubjek-

tíven élte át az úri világ brutális kegyetlenségét, ezt a világot — előbbi és későbbi hasonló ábrázolásaival ellentétben — minden szimpátia nélkül, sőt »gyűlölködve« tudta ábrázolni.

Ezt a társadalomkritikát egészíti ki *Móricz nevelésbírálata*. Már az előző fejezetben azt is láttuk, hogy ha összehasonlítjuk Móricznak a Tanácsköztársaság idején nevelésről írt cikkével a Légy jó-ban található pedagógiai bírálatot, nyilvánvalóan következik belőle, hogy 1890-es évek pedagógiájáról írtak 1920-ra is vonatkoznak. Nagyon érdekes már az, ahogy megmutatja: milyen a nevelés feltétele ebben a társadalomban. Erre nagyon jó lehetőséget ad Móricznak a különböző származású gyerekek: K. Sánta (napszámos), Misi (szegényparasztiparos), Doroghy (dzsentri) és az Orczy (úri vezetőréteg) hazulról magukkal hozott tudásának érdeklődésének, szorgalmának, a tanár hozzájuk való viszonyának s általában tehetségüknek az összehasonlítása. »Orczy volt az első az osztályban... igaz, hogy igazságtalanul, mert neki jobb kalkulusa volt egy jeggyel... A fiúk mondták is, hogy nem járja, hogy Orczy az első... Ő azonban nem bánta, mert Orczy kedvence volt a latin tanárnak, és igazán jobban tudott nála sok mindent. Pl. egyszer az volt a latin leckében, hogy Julius Caesar. Gyéres tanár úr azt kérdezte, hogy ki volt az? — Senki se tudta, akkor Orczy felállott, s megmondta: az egy szindarab volt, amit ő is látott Budapesten, és Julius Caesart megölték. Ki ölte meg? — ezt már Orczy is elfelejtette. — No jól van, ülj le, mondta mosolyogva tanár, s megveregette az Orczy arcát. Ez nagyon imponált Misinek, és Orczy sok ilyet tudott. Majdnem minden órán megmondott valamit, amit ők nem tudtak. Igaz, ... hogy ő nagyon jól tudta, hogy érdem szerint egyikük sem ül itt jogosan, mert a legjobb az osztályban K. Sánta, a negyedik. Ez egy csizmás fiú volt, az apja, azt mondják, favágó. Nagyon szótalan fiú, debreceni, ez mindent tud. Persze, csak azt, ami lecke volt már. Ennél ő is sokkal többet tudott olyanokat, amiről még nem tanultak az iskolában, mert ő édesanyjától sokat tanult. De a konjugációt senki sem tudta az osztályban, csak K. Sánta, és mégis csak negyedik, mert igazságtalanul két kettese van.« Vegyük hozzá még az előző fejezetben részletesen bemutatott dzsentri-gyereket, Doroghy Sanyit, tehetségtelenségét, az érdeklődés teljes hiányát, és mégis azt a perspektívát, melyet nővére rajzol meg előtte, a tízezerholdasok társaságába, az uralkodó osztályba való bejutással, — és megértjük, mennyire alapvető és mély bajok vannak ebben a társadalomban. Amire Móricz felhívta a figyelmet, pedagógiaileg még máig is helytálló, és még nekünk is sokat kell tanulnunk belőle. (Az uralkodó osztályhoz tartozó gyerekek egy részének »tündöklő tudása« nagyobb részét az iskolán kívüli, optimális képzési lehetőségeiknek volt köszönhető.)

De érdemes figyelemmel kísérni azt is, amit Móricz a tanárokról mond. Szembeállítja regényében a kisgyerek lelkivilágából ítélve meg a kérdést — a magatartási, tudási hibájából, nemcsak nevelésre, de tanításra is képtelen tanárokat azokkal, akikből »ömlik« a tudás, akik az igazán érdeklődő diáknak minden igényét, érdeklődését ki tudják elégíteni. Az elsőfajta bemutatására idézzük a Misi latin tanáráról, Gyéresről kialakult véleményét: »Ez a tanár nagy gigerli volt... a közelje mindig ragyogó fehér, s az aranyomb csillogott benne... , ha lejött a katedréről, illatszer szaga áradt utána. A nadrágja olyan bő volt, mint a cipője hossza, s fel volt hajtva tenyérnyi magasan, még ha sár nem volt is. Nem lehetett a beszédére figyelni, mert minden szaván érzett, hogy nem az a fontos, amit mond, hanem az, hogy a nadrágján gyűrődés ne legyen, hogy a mellénye kifogástalanul simuljon s egy porszem se szálljon rá... Ki is csúfolták az elegáns tanárokat, egy jó helyen fel volt írva krétával, hogy:

Gyéres, Bátor, Sarkadi,
Három büdös gigerli.

Hát a latin-tanártól nem is latint tanult, hanem azt, hogy »10 év múlva egyszer csak kibobbant benne is a testiség kultusza, s a Gyéres tanár csodálatos fesztelensége és önérzete tette bátorrá és biztos fellépésűvé, mikor olyan társaságba került, ahol erre volt szükség.« Nagyon éles megfigyelést, a gyermeki lélek legkisebb részletekig menő ismeretét feltételezi ez a megállá-

pítás, hiszen ma is észrevehető az, ha a tanár magatartása, külső megjelenése gátjává válik a gyerek megnyerésének. Jelentős még az is, hogy az író a bírálókat ki tudja egészíteni pozitív szinnekkel, a saját látása szerinti helyes pedagógiai viszony megmutatásával. Móricz a regényben bizonyítja, hogy az érdeklődő, értékes gyermeket mindenestül le tudja kötni magához a jó tanár, egyrészt példamutató, szilárd, határozott magatartásával, (mint az igazgató) másrészt tiszta jellemével (mint Nagy úr) harmadsorban kibuggyanó, minden részletre kiterjedő szakmai tudásával (mint a földrajz-tanár). Ez utóbbiról Móricz így emlékezett meg: »Misi boldog volt hogy most már csak neki beszél a tanár úr. Ő ma mélyen meg volt hátva, úgy megértett mindent, amit a tanár úr mondott, s érezte, hogy mély és örökös tudományt kapott ma, egész kis lelke halálosan fonódott az öregecske felé.« (Nyugat 1920. 698. l.) Persze ehhez az kell, hogy a tanulóban Misi mindenre kiterjedő aktív érdeklődése meglegyen: »olyan idegeknek azok ott benn a tanteremben, ahogy ott ülnek és tanulnak, de mit tanulnak? Neki oly ostobaságnak látszott ez az egész tanulás: így tanulni, hogy feladják óráról órára a leckét s a kihagyott mondatokat nem kell megtanulni... Ő mindent tudni akar, egyszerre tudni, úgy gondolja, hogy az belülről jön: aki akar, az tud, akinek felnylik a lelke, abból kijön a tudomány, s akkor a tudatlanok hallgatnak a szavára.« Ezek a pedagógiai megjegyzések mind művészien épülnek bele a regény egész cselekménysorába, a gyermektörténetbe, mind a kisgyermeki érzékenységgű írói lélekből kerültek a papírra. De összefüggésben vannak a regény döntő mondanivalójával, a regényvég jelentésével (»légy jó«) is, hiszen a kis Misi ezeknek az gazi tanulási élményeknek a hatása alatt lesz költővé, tekintve a költőt is az »emberiség tanítójának«.

Foglalkozott Móricz regényében a magyarság belső és külső (nemzetközi) problémáinak megoldásával is. Előljáróban annyit kell elmondani, hogy az írónak ez az állásfoglalása ismét teljesen saját korának: 1920 problémáira utal. Ezt egyrészt abból láthatjuk, hogy egész gondolköre beleesik e korszakban írt politikai cikkek, nyilatkozatok és versek gondolkörébe, másrészt abból, hogy ezek az eszmék egy kicsit önállósodtak is, különváltak a cselekménytől. Művészileg kétségtelenül az volt az író egyik legnehezebb feladata, hogy behelyezze a gyermektörténetbe, Misi lelki fejlődésébe ezt az aktuális, tendenciózus állásfoglalását. A négy önálló mondanivaló közül ennek a művészi megoldása sikerült a legkevésbé, pedig Móricz maximális kísérletet tett rá. A regénynek ez a 10 – 15 lapja a felnőtt ember gondolatvilágát tükröző megállapításával, szónokiasságával, oldalnyi kijelentéseivel kéri a gyermeki életnek ebből a hiteles, végig meggyőző képéből.

Nemcsak művészileg hibás ez a rész, hanem többnyire eszmeileg is. Jellegzetesen tükrözi ugyan a forradalom bukása után Móricz vergődő, magáramaradott megoldás-keresését, (ebből a szempontból érdekes is az anyag) és gondolatainak vannak részletei, melyek előremutató pozitív megoldásoknak számítanak, de igen sok téves, helytelen nézete is van, melyekkel szemben bírálattal kell fellépünk. Milyen problémákról gondolkozott és milyen irányban mutatott az író állásfoglalása? Elsősorban az foglalkoztatta, fenn tudjuk-e létünket Európában a következő időkre is tartani? »Az az egy bizonyos — mondja a Nagy úr a kis Misinek — hogy a múlt érdemeiért nem fogják fenntartani országunkat, se fajtánkat. Kell hogy valami hasznuk legyen belőlünk. Hogy mi lesz ez, azt nem tudom: persze az volna a legjobb s legszebb, ha minden magyar ember olyan kiváló volna, olyan dolgokat tudna produkálni, amiből az egész emberiségnek haszna lenne.« A problémák ilyen felvetésére utal a korabeli »Zrínyi« és »Erdély« c. verse is. (Nyugat 1920. július.) Zrínyi alakját azért foglalja versebe, hogy vele is bizonyítsa: »a talentumok el nem múlnak«. Az Erdélyben ugyanez azzal kibővítve jelenik meg:

»Csontok nyers vára, öklök fegyvere kivész:
romokon már az új palota kész,
tündöklő Tudomány, ereje: Ész.«

Először tehát a háboruskodással, erőszakkal szemben a tündöklő tudomány, művészet, kultúra nagy talentumai felé mutat utat. A székelyeket szimbolizáló griffmadarat fel is szólítja :

»Ó griff, mesekor múlt, új kél, s jő :
szárnyalj által a végső
erővel, míg nem késő.«

A Légy jó mindhalálig regényben is megtaláljuk szimbolikusan erre a megoldásra való utalását a regény egyik legművészibb jelenetében. Amikor Géza bátyja a tanári ítélő-bizottság előtt kiderítette, hogy a Misi »bűne nem bűn, hanem erény«, Misi elhagyta a kollégiumot, »csak a pergamentbe kötött üres könyvet vitte magával, a többi mind vesszen el... mert csak ez az egy a becses, a legbecsesebb, a fehér, a tiszta, a jövő életnek szimbóluma, a könyv, amely sohasem telet meg, mert soha az élet eleget, nagyot, belevaló méltót hozni nem hozhat.« A könyv üresen maradt, mert az élet nem hozott bele való nagyot, méltót. Gondolhatunk arra, hogy a saját maga által gyönyörűnek tartott 1919-es témái hogy pusztultak el a forradalom bukása miatt, hiszen más helyen is arról beszél : »az egészszről legjobban nem az elveszett pénz, nem a sok bántás fáj nek, hanem, hogy nem bírta leírni első versét.« De ez talán túl merész következtetés, belemagyarázás, azt azonban határozottan leszögezhetjük, hogy Móricz a valóságból kivezető út egyik lépésének, a jövő élet szimbólumának a könyvet, a kultúrát, az ezt termelő nagy talentumok kinevelődését tartja.

A következőben Móricz még konkrétabb állásfoglalására is sor kerül. »Meg kell építeni itt az egyenlőség, szabadság, testvériség igazi hazáját, akkor nem lesz ellenségünk sehol, mert az ellenség csak a rablás, a hatalom alapján támad, az egyenlőség, a testvériség alapján nincs ellenség, ... hogy külföldnek az, hogy magyar, ne jelentse azt, hogy ez is egy kis rabló a nagy rablók közt, hanem azt, hogy ez is egy komoly és jó munkás a többi munkás mellett. Hogy erre lehet számítani, hogy ennél jó helyen vagynak a talentumok. ... Nincs itt semmi más csak szeretni kell dolgozni, tanulni, vidámnak lenni, s építeni... Itt ez az áldott Nagy-Alföld, ha ezen gazdálkodó emberek fognak dolgozni, Európa belső kertje lesz, olyan mint a kiskert a parasztház körül.« (Nyugat 1920. 809. 1.) Ennek az állásfoglalásnak 1920-ban komoly éle van egyrészt a fehérterrorral szemben (követelve az egyenlőség, szabadság, testvériség hazájának megteremtését), másrészt a rablás, a háborús külpolitika, a rendszer belső berendezkedése, az imperializmus ellen. Azonban benne van ebben a részben Móricz jellegzetes munkás, boldog élet utáni romantikus vágya is, amely most is megakadályozta abban, hogy társadalombírálata mindvégig következetes legyen, és a forradalmi megoldásból kiábrándítva elvezette őt a reformos megoldáskeresés felé. Ezt a perspektívát évekig helyesnek tartotta, hirdette. Ez kapott hangot az Erdély c. trilógiájában is. Az eszme kialakulásának ideje azonban már közvetlenül a forradalom bukása utáni időszak, az 1920-as év, a Légy jó mindhalálig megírásának ideje. Egészében ugyanezt az eszmei mondanivalót tartalmazzák a korabeli cikkek is. A »Vérigvágó erkölcsi sarkantyú« c. cikkében (Nyugat 1920.) Zsilinszky Endrénének azzal a nézetével száll szembe, hogy »a magyar fajból a világ legjobb katonáját kell kitermelni«, és kifejti, »Zsilinszky szemléletének legfőbb hiánya az, hogy vagy nem veszi észre, vagy nem meri konstatálni a mai rendkívüli idők kettős harci állapotát : egy vízszintes és egy függőleges harc folyik az egész világon : vízszintesnek nevezem a fajoknak egymásközi harcát, elsősorban az állami szervezetek egymás elleni térhódító háborúskodását. Függőlegesnek az egy társadalmon belül, egymásmelletti rétegeknek belső szociális ellentétét... Az első harci állapot hadvezéreket, katonákat s háborúkat provokál, a másik kulturális és gazdasági elemeknek, tudósoknak és nemzetgazdáknak sorompóba állását a szervezetek élén... Hogy nem látja Zsilinszky, hogy nem az a jövő katonája, aki öl, hanem aki ölel?« A termelés, alkotás melletti egészen éles állásfoglalását a »Bújdósó magyarok szívhangjai« c. cikkében, kemény imperializmusellenességét pedig a »Világ ítélőszéke előtt« című írásában találjuk. »Jaj nekünk, ha érdeklődni kezd irántunk (t. i. Európa) mint az indus és afrikai exotikumok iránt, ha körülnéz köztünk s tudományosan

feldolgoz : a font és a frank! Hogyan? A sors arra jelölt ki a bérces avargyűrűben, hogy évezredekben át tehermentesítsük kelet felé nyugat kultúráját, s hogy most mi pótoljuk számára a veszendőbe menő ázsiai gyarmatokat?»

Móricz eddigi megállapításai közül is már többen azt kellett megjegyezni, hogy magukon viselik az írónak a forradalom bukását követő kilátástalan társadalmi helyzetéből, önmagára-hagyatottságából következő *világnézeti korlátait*.

Többször találkozhatunk ebben a regényben pl. a magyarság »testvértelenségének« gondolatával, az »egyedül vagyunk« helytelen, reakciós elméletével. Hibás nézetei különösen akkor tűnnek elő, amikor az író a problémák megoldási módjára is utal. A szabadság, egyenlőség hazájának követelését pl. ezzel fejezi be : »Azért lehet bízni csak a jövőben, mert sehol a világon még nem volt olyan forradalom, mint a mienk 48-ban, hogy a főurak és a főnemesség önként ajánlotta fel a parasztságnak a nemesi jogokat : ha ezt keresztül tudja csinálni az egész nemzet testében, akkor a magyarság olyan erős vár lesz, amelyhez nem hasonlítható a legnagyobb birodalom sem.« (Nyugat 1920. 809. l.) Mit jelent ez? Azt, hogy Móricz még mindig az uralkodó osztálytól várja a megoldást. Látja pedig az osztályellentéteket, az osztályharcot is, de úgy gondolja, hogy ezeket békés úton ki lehet egyenlíteni. A »Vérigvágó erkölcsi sarkantyú« c. cikkében is a társadalmi osztályok belső szociális ellentétét úgy értékeli, hogy ennek eredménye »a különböző társadalmi rétegek megegyezése, a kasztok megszűnése, a kultúr-nívó egységesülése« lesz. Ennek elérésére kellene a kulturális és gazdasági vezetők a szervezetek élére. Ez az író szubjektív világnézetén alapuló szemlélete. A probléma azzal lesz különösen érdekes, hogy Móricz észrevette azt is, ahogy ez a kérdés az objektív valóságban megtalálható. Észrevette, hogy az uralkodó osztály »erőszakosan tartja szegénységben« a népet. Ő maga mondja ki, hogy a »gazdag magyarok a szegény magyaroknak sohasem akarnak javára lenni, csak kárára.« »Szegény rokon ne menjen a gazdag rokonok közé, mint szegény, mert akkor szobalány lesz belőle, és mosogató cselédnek használják.« Látjuk tehát, hogy a regényben a probléma kettős felvetésével találkozunk. Meglátta az író, hogy az uralkodó osztály nem törődik a szegény néppel, de képtelen volt az ebből következő helyes eszmei konzekvenciát levonni : hogy a társadalmi ellentétek megoldásához csak az osztályharc végigvitele, a dolgozók hatalomrajutása vezet el. Ezen a világnézeti korláton ő sem a forradalom alatt, sem annak bukása után nem tudott túljutni. A másik helytelen megoldási mód, melyet javasolt : az egyéni felkapaszkodás, a társadalmi elesettség egyéni úton való megoldása. A regény egész mondanivalója (lásd : a Doroghy-család bírálatát) bizonyítja, hogy Móricz maga sem tartotta jónak ezt a megoldást, de a szegénység nyomását olyan rettenetesnek érezte — és az újonnan berendezkedő rendben jobb megoldást képtelen volt ajánlani, — hogy hallgatólagosan ezt kellett szentesítenie. »Bella komolyan nézett a kisleány szemébe. Most valamit kérdezek magától Misike, de úgy feleljen rá, ahogy igazán gondolja : ha valaki nagyon szegény és örökké szenved és csak nyomorog, és megvan rá a lehetőség, hogy többet sohasse nyomorogjon és a leggazdagabb emberek közé kerüljön s mindig bőségbe kerüljön s a testvéreire is segíthessen, a szülein is : akkor szabad neki elmulasztani ezt az alkalmat? — Misi édesanyjára gondolt, az édesapjára, s a kis testvérére, akik most a hideg szobában a földön csúszkálnak, s maguk alá nedvesítenek és felhülnek s az ajtó repedésén befú a szél s az ajtófélfá vastagon fehér a dértől — s azt mondta : nem szabad« (Nyugat 1920. 889. l.).

Az eddigiekben részletesen megvizsgáltuk a regény mondanivalóját és közben feltártuk a *tartalom megformálódásának* egyik lényeges állomását : az eszmék jellemekben való megtestesülését. A regény mondanivalójának érzékletes megjelenéséhez ugyanígy hozzájárultak a művészi megformálás többi elemei is : a szerkezet, a nyelv stb.

A regény szerkezetét először abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogy mennyire motíválják a jellemek, s hogy ezek számára mennyire tudott egyes tulajdonságokat megmagyarázó tipikus működési-kört, tipikus körülményt teremteni? Ebből a szempontból a regény szerkezetét teljesen tökéletes. Minden egyes fejezet a Misi lelki élete kibővüléséhez vezet. Ezért tágul állan-

dóan környezete (először maga van, később részese lesz a kollégiumi és iskolai közösségnek végül bekapcsolódik a felnőtt életbe, mint pénzkereső ember, átéli a felnőtt emberek végtelen szenvedéseit stb.) mindig újabb és újabb akadályokat, megpróbáltatásokat állítva Misi elé. Ennek az egyre bővülő környezetrajznak, ezzel párhuzamos jelleggazdagodásnak, az egyre súlyosbodó megpróbáltatásoknak a betetőződése a X. fejezet. Ebbé a fejezetbe fut össze egyszerre (a legnagyobb megpróbáltatást hozva a főhős számára) az összes eddig külön vezetett szerkesztési szál. Családi kapcsolatok, (pénzküldés); a felnőtt élet szenvedései (Szikszay), a pénz kiváltása, ellopása, (János úr) — a »számára« egész Debrecenben »legkedvesebb« elszökése stb. — Itt a legnagyobb a megpróbáltatás, itt a legfokozottabb a feszültség. A következő fejezetek már csak ennek feloldását hozzák. Móricz az utolsó fejezetben az összes regényben szereplő szálát lezárja (dzsentri élet, Orczy, Gimesi, Bella stb.), azonban ebben már látszik erőfeszítés a regény végére kicsit önkényesen szétszaladt szálak mechanikus összegyűjtésére. A történet befejezése hepiendes. Géza bátyja rendbehoz mindent, magával viszi a kis Misit, a zordon tanárok kibékülnek, a Doroghy-család sorsa nemvárt hirtelenséggel jobbra fordul stb. Nézetem szerint erre a megoldásra Móriczot egyrészt a regény életrajzi kötöttsége, másrészt a végig következetes bíráló merészségének hiánya kényszerítette. Azonban nem tudom csak negatíven, mechanikus, erőszakolt, lezártásgnak itélni ezt a befejezést. Kiemeli ebből egyrészt a kis Misi törésnélküli lelki rajza, másrészt az, hogy éppen ebben a befejezésben kap végső hangsúlyt Misi anyjához, — szimbolikusan a néphez-való hűsége, hiszen az ő tanítása válik benne egész életét megszabó tartalommal.

Azt már az előző fejezetben elmondottuk, hogy a gyermeki jellemkifejlődés tipikus körülményeit olyan nagyszerűen tudta az író kiválasztani, hogy ezek a körülmények társadalombírálati mondanivalója számára is egyúttal az egész társadalom leglényegesebb konfliktusait jelentették (pl. népi élet — és a dzsentri, úri élet szembeállítás.) Hasonlóan nincs a regénynek egyetlen szereplője sem, akinek a sorsa ne lenne szorosan Misi jellemfejlődéséhez hozzákapcsolva (a már előbb említett Szikszay bácsi személyét kivéve). Érdekes nyomonkövetni ezt: Orczyval való viszonya az úri étlettől, a néptől elszakadt étlettől való elidegenedésre szolgált. Doroghy Sanyi tanítása Misit önértetéről győzte meg (hiszen már kereső ember, segítheti szüleit). Ugyanakkor megmutatta neki a Sanyi teljes értéktelenségét és gyűlölettel töltötte el, hogy a regény végén mégis ennek a tehetségtelennek legkönnyebb az élete. (Így válik mélyen emberivé társadalombírálat.) Folytathatnánk a sort, az elemzés ebből a szempontból is tökéletes szerkesztést mutatna.

A másik szempont, amelyik szerint meg kell vizsgálnunk a regény kompozícióját, az, hogy a gazdag, szubjektív érzésekkel, sérelmekkel telt mondanivaló miként tudott egységes kompozícióban helyet kapni? Ez volt az író legnehezebb feladata. Az ilyen szerkesztéshez reálisan ítélő frói agy kell, mely a féktelenül kifejeződésre törő, szubjektív, élményi mondanivalókat a reális szerkezet kordájába tudja szorítani. Móricz kemoly kísérletet tett tökéletes megoldására, azonban önértetét végig sértő bántódásai olyan erősek voltak, hogy minden eszközt felhasználtak arra, hogy kifejeződjenek (Szikszay). Máskor viszont az aktuális politikai és világnézeti mondanivalók kaptak nagyon felnőtt-ízű formát (Nagy úr). Nem sikerült mindig a gyermeki gondolatvilágban kifejezni mondanivalóit és nem sikerült mindent cselekménnyé átalakítani. Gyakran önálló írói kifejtésként jelentkeztek eszméi. Ez együttesen *a reális szerkezet bizonyos felbomlásához, a romantikus műalkotásokra jellemző formatöréshez vezetett.*

Hasonlóan megfigyelhető a műfaj bizonyos felbomlása is. A szilárd epikus műfaj igen sok drámai, párbeszédi elemet (ezért volt könnyű színművé átalakítani) és még több szubjektív, lírai, néha még versbe is formált elemet tartalmaz. A műfaji keretek felbomlása is romantikus stílussajátság.

Hasonló stílusjellegzetességekre akadunk a regény *nyelvi vizsgálatánál* is. Az író tökéletes kifejezési gazdagságával, gondos nyelvi megmunkálással a jellemek egyéni és általános voná-

sait, a történések, átélések erejét, fokozatait művészi tudta érzékeltetni. Így végső-soron ezek a nyelvi eszközök segítségével lettek minden olvasó számára megfoghatók. Már az előzőkben többször utaltunk erre. Láttuk, pl. mennyire lényeges, tipikus jellemvonást takart Orczy és mamája flancoló, idegent majmoló beszéde és mennyire szembeállította vele egész érzésvilágával a kis Misit.

A Légy jó mindhalálig nyelvileg is a reális és romantikus vonások keveredését mutatja. Az író művészi készsége abban nyilvánul meg, hogy ezek a stílusjegyek nyomon követik a társadalmi mondanivaló milyenségének kifejeződését. Amikor az író a gyermekélet jellemző körülményeit, történéseit, a felnőtt emberre ránehezülő mondanivalók nélkül, csak mint gyermektörténetet írta le — tipikusan a reális író nyelvén alkotott. Elég, ha pl. azt az osztály-jelenetet mutatom be, amikor Misi visszatér a terembe azzal a hírrrel, hogy tanítani fogja Doroghyt. Megelevenedik az osztály, mindenki Misivel törődik. Az író az osztálymozgás ábrázolására csak a legjellemzőbb esetet, t. i. az utolsó padban ülő előreugrását ábrázolja, a gyermeki érdeklődés bemutatására pedig azt, hogy »mit fizetnek«, de ez — éppen azért, mert mindkettő mind a körülményre, mind a gondolkozásmódra valóban legjellemzőbb vonás, — elég ahhoz, hogy az egész osztály képét, mozgását, hangulatát *reális*an bemutassa. A nyelvi kifejezésben a tartalmi elemre esik a hangsúly. Íme milyen elevenen nyüzsög előttünk ez a kisgyermeki kollektíva: »Az osztályban kíváncsian várták, ő még akkor is alig bírta összeszedni magát, csakhamar leült helyére a padban. — No mi az? — kérdezte Gimesi. — Azt mondta a tanár úr, hogy nekem muszáj tanítani Doroghyt. — A hátsó padból odatámaszkodott hozzájuk Bartha és odajött Tannenbaum is. — Tanítani fogsz? — Igen, megparancsolta a tanár úr. — És mit fizetnek? — kérdezte Tannenbaum. Két forintot. — Két forintot? — Igen. — Barátom — mondta Gimesi — meg fogsz gazdagodni, öt forintot keresel egy hónapban...«

Amikor azonban az író a gyermekélet eseményeiben a saját felnőtt szenvedéseit, élményeit, még pedig a benne igen mély benyomásokat tett, nagyon fájdalmas, keserű élményeket írja le — stílusa, nyelve tele lesz *romantikus* sajátságokkal. Uralja a hangulati elem a kifejezést. A nyelven érzik, hogy szinte vulkányszerű, tajtékozó erejű mondanivaló talál itt nyelvi formát. Ez a nyelv sokszínű, sokoldalú, tele konkrét képpel — különösen sok jelzővel. Annyira erősen érzelmi telítettségű a mondanivaló, hogy a jelenségek minden konkrét jellemvonását, minden hangulati oldalát felsorolja az író — hiszen képtelen higgadt, reális aggyal kiválasztani a legjellegzetesebb vonásokat. Elég példaként a regény egyik legszebb leírását idézni, amikor a tanári fegyelmi bizottság üléséről kijött, kétségbeesett Misi meglátja eszményképét, Géza bátyját és elzokogja neki fájfalmát: »— Misikém, mondta s a keblére ölelte. És a kis fiút, aki annyi időt töltött el idegenek közt, s nem mondta senki neki ezt a szót, hogy Misikém... előntötte a könny s beleroskadt a bátyja karjába s belefúrta az arcát annak jéghideg bundájába s szakad, szakadt belőle a zokogás. Soká, soká sírt: kimondhatatlan az a boldogság, hogy sírhat, valakinek a szívére borulva... — Bántanak — fuldoklott ki belőle ez az egy szó, — bántanak, Géza bátyám. — És az kesztyűtlen kézzel simogatta a fejét. Megcsókolta a homlokát és nedves szemmel nézett a szemébe: az ő nagy, dióbarna szeme is könnyel volt tele, őh azok a drága, nagy komoly szemek! — Édes kis fiam... — Nem leszek többé debreceni diák! — kiáltotta a gyerek — Nem akarok többet... Bántanak... És zokogott, csuklott és hörgött és nem bírta elég erővel kiadni magából a tajtékozó, lávadzó, nagy feszültséget, ami annyi idő óta felgyűlt benne... A bátyja magához szorította, ölelte és szorongatta, kigombolt kabátjába vette a didergő, reszkető, halásápadt, kis, szomorú, fekete gyereket, aki a ruhát marta s az öklét véresre harapta, hogy elfojtsa a kínos zokogását.« (Nyugat 1920. 1055–56. l.)

Így nyer a formai és nyelvi elemzés segítségével újabb bizonyítékot a regény mondanivalójának kettőssége: egyrészt a felnőtt Móricz fehérterror elleni egész állásfoglalása, egyéni szenvedései, meghurcoltatása, emlékeinek kifejezése (a kompozíció széttörése, a romantikus nyelv), másrészt a kis Misi iskolástörténete, gyermekemlékeinek ábrázolása (tökéletes szerkesztés, tipikus ábrázolás, reális nyelv).

Befejezésül idézzük emlékezetünkbe, amit a mű alapeszméjéről mondott nekünk. Az író lelket az 1919-es dicsőséges proletárforradalom elbukásának emléke, »hibái« miatti vívódása, az ellenforradalom alatt elszenvedett meghurcoltatásainak az élménye, a fehérterror elleni tiltakozás ösztönszerű érzése, és ebben a feneketlen sötétségben a világnézeti és politikai útkeresés kényszere nyomta. Ez az, ami a műben elsősorban hangot kap. Ennek a kifejezésére alkalmazta Móricz az egész gyermektörténetet, és lélektanilag és a gyermeklélek eseményeinek tökéletes megjelenítésével annyira művészién ábrázolta, hogy még a felnőtt író benne hangot kapott vívódásai, szimbolikusan kifejeződött nagyon heves aktuális mondanivalói sem tudták valószínűtlenné tenni ezt a gyermekregényt. *Ezért tarthatjuk még ma is irodalmunk legszebb ifjúsági regényének a Légy jó mindhalálígot. Ugyanakkor jóval több is ennél. A sokat szenvedett, népéhez mindvégig hűséges író vall ebben a regényben a nemzeti közvélemény előtt a proletárdiktatúrához, ellenforradalmi terrorhoz való viszonyáról, a magyarság jövőjére vonatkozó útkereséséről.* Így ez a regény az író forradalom utáni becsületességének, emberi szenvedésének legszebb bizonyossága lett, ugyanakkor azonban világnézeti és magatartásbeli gyengeségének is jele. Juhász Gyula nyílt, következetes kiállításához képest a móríci állásfoglalás csak erősen áttett, szimbolikus formában jelentkezett, egyrészt mert nem jelenhetett meg nyíltabban az ellenforradalom miatt, másrészt, mert Móricz a proletárdiktatúra hatására se tudott harcosabb egyéniséggé fejlődni. De a Babitsék visszataszító »mosakodásával« összehasonlítva kiemelkedő ellenforradalom-ellenes állásfoglalás volt ez, és a Tanácsköztársaság vállalása, (ha ebben világnézeti korlátai némileg meg is akadályozták).

Az író eme mondanivalóinak, bírálatának és pozitív előremutatásának legfőbb eszköze a regény kis pozitív hősenek, Misi megnyerő alakjának gazdagon jellemzett megalkotása volt. A népéletől elszakadt, csendőrékkel, börtönnel, terrorral fenntartott úri és dzsentrivi világgal a kis Misi áll szembe kezdetben ösztönös, de a regény folyamán egyre öntudatosodó állásfoglalásával. *Az általa kimondott végső tanítás: »légy jó mindhalálíg«, nem valami szent, elvont jószágkövetelés, hanem harcos tiltakozás az úri világ, a fehér terror ellen, a néppel való szoros összeforrás követelése és a jövőbe vetett biztos hitnek a kifejezése.* Ennek a hitnek az alapja az erkölcsi fölény, magasabbrendűség, melyet Misi képviselt az egész regényben az ellene támadókkal szemben. (Elég a Böszörményi-féle bicska-jelenetre utalni, amikor annak vállalásával, hogy »inkább higgyék tolvajnak, minthogy az legyen« - visszaküldi tulajdonosának a véletlenül hozzakerült bicskát.) Ezt az erkölcsi magasrendűséget teljes mértékig fedi Móricz 1920-as állásfoglalása (pl. a Magyar Írók Szövetségében számára felajánlott tagság visszautasítása stb.). Erre az erkölcsi magasrendűsége támaszkodva hirdette Móricz a biztos jövő hitét, mely korabeli más munkáiban is megjelent, (Misanthrop) legszebben a »Dante vizei felett« c. cikkében: »és mégis hiszek, utálaton, lemondáson, halálon túl hírdetem Dantét, hogy

Új század száml - daloltad — új remény ég,
Új nemzedék jön, égből ereszkedvén,
Igazság, aranykor visszatér még.»

Ez a mű egész mondanivalója és ez adja meg rendkívüli értékét is. *A fehérterror idején lehanyagolt, kilátástalan magyar irodalmi életben, a proletárdiktatúrát pocskondiázó ellenforradalmi frások között (mint amilyenek pl. Tormai Cecil: Bújdósó könyv és Rákosi Viktor: A bujtogatók c., már 1919 októberében megjelent művei voltak) az írók egy részének visszataszító meaculpázása idején: ez az első előremutató, éles társadalmi bírálatot adó, a jövőben bízó irodalmi alkotás. Így ezt a regényt, az egész Horthy-korszakbeli haladó irodalom megindulásának és példaképének is tekinthetjük.*

Móricz egész életművébe behelyezve, a Légy jó mindhalálíg, az író világháború végén megindult, a forradalmak korában virágzásba borult, nagyvilágnézeti és művészi fejlődést hozó korszaká-

nak lezárása és ugyanakkor az Erdéllyel következő új korszak megnyitása is. Azért tekinthetjük a forradalmi korszak lezárásának, mert egyrészt ebben az időszakban még erősen érezhető nála a Tanácsköztársaság pozitív hatása, másrészt mert a regény mondanivalója szorosan 1919-hez kapcsolódik, harmadszor, mert megtalálhatók benne a művészi ábrázolás ama sajátosságai, amelyek 1919-ben is megvoltak (pozitív hős, romantikus elem stb.), de amelyek az író későbbi fejlődése során elvesztek, vagy veszítettek élességükből. Az Erdéllyel kezdődő új fejlődési korszaka megnyitásának viszont azért tartjuk, mert — mint ki is emeltük — e regény-trilógia alapeszméjének csírái már ebben a műben feltűntek.

M. FÖLDES ANNA

ARANY JÁNOS ESZTÉTIKÁJA

A magyar irodalomelmélet, kritika és esztétika területe marxista szempontból mindmáig meglehetősen feltáratlan terület. Annyi azonban már világos, hogy esztétikánk történetének különleges — részben az önálló magyar filozófia hiányából következő sajátossága, hogy legnagyobb alakjait nem kritikusokban, esztétákban, hanem írókban, költőkben kell keresnünk. Egyetlen hivatásos kritikuskunk sem jutott olyan messze a költészet feladatainak elvi megalapozásánál, mint Petőfi Sándor; a realizmus elméletének szemléletes kifejtésében, mint Arany János. De kezdhetnénk a sort előbb is, — pl. Kölcseynél, — vagy folytathatnánk tovább Ady Endre, Móricz Zsigmond nevét idézve.

Legnagyobb költőink esztétikája még akkor is jelentős, ha — mint pl. József Attilánál — maradandó elvi állásfoglalások, tanulmányok híján, elsősorban emberi magatartásuk, ars poeticájuk ad csak hozzá kulcsot. Ez a kulcs ugyanis, az esetek legnagyobb részében, a költő művészetének mélyebb megértéséhez, új, addig nem ismert szépségek felfedezéséhez nyit számunkra ajtót. De megnövekszik a költők esztétikájának jelentősége akkor, ha ez önmagában is egészet alkot, ha terjedelmét és értékét tekintve túlnő azon, hogy egyetlen alkotóművész megértését szolgálja, ha megállapításai, értékelései a magyar irodalomtörténet egésze számára tanulságosak. A magyar irodalom fejlődésének már említett jellemző sajátosságával összefügg, hogy lírikusaink esztétikája — gondoljunk itt Kölcseyre, Petőfire, vagy akár Ady Endrére is — nagyrészt az utóbbi csoportba tartozik. A csoport élén azonban kétségtelenül a terjedelemre és jelentőségre egyaránt leggazdagabb esztétikai hagyaték gazdája, — Arany János áll.

1

Több mint hét évtizeddel ezelőtt, 1882 október 22-én halt meg Arany János. Életében, de halála után is azon kevesek közé tartozott, akiknek nem kellett ádáz harcok vívniuk az érvényesülésért, akiket szinte vita nélkül elfogadtak a kortársak és késő utódok is a magyar költészet koronázatlan királyának, akiknek valóban — Petőfi szavaival élve — nemcsak levelenként, de egész koszorúval adják a borostyánt. Az elismerés oka és forrása azonban, a hódolók széles körét tekintve korántsem azonos. Petőfi a bajtársat, a fegyvertársat kereste és találta meg Arany Jánosban. A Petőfivel szembenálló, örökségét tagadó vagy meghamisító irodalomtörténészek pedig éppen azt a bálványt, akit a tőle megtagadott irodalmi trónszékre ültethetnek. Így vált halála után Petőfi fegyvertársa és barátja a hivatalos irodalom pápáinak eszményképévé.

Arany életének, művészi pályafutásának 1848 után bekövetkezett nagy törése, hangjának elhalkulása bizonyos fokig persze lehetővé tette, megkönnyítette ezt a kisajátítást.

Egészében véve azonban Arany művészi örökségének kisajátítása a reakciós irodalomtörténet jellemző fegyvertényeihez tartozik. A költő tisztánlátását mutatja, hogy már 1860-ban keserűséggel töltötte el az ettől való félelem :

»Teljes meggyőződés, hogy a magyar költészet az elsatnyulás, elaljasulás korszakát éli. Fog-e valaha magasb röptet venni, »az istenek térdén fekszik«, de ha egykor irodalomtörténete lesz, a te nevedet nem a hanyatló, hanem egy előbbi fényes korszakhoz fogja még számítani. Engem talán már az átmenetre tesz, s félek, hogy az eláradt bűnökért részben énnekem is kijut a felelősség. Ez hitem, és így fog teljesülni... Az én törekvésem is komoly volt, de a követő nemzedék balul értette azt, s én, ki a forma és eszme harmóniáját akarám kiküzdeni, idomtalan szörnyeket látok nyomdokimon. Ez is kellemetlen helyzet...« —

-- írja Tompa Mihályhoz intézett levelében, 1860 március 30-án. Pedig még ekkor nem is sejtette, milyen irodalomtörténeti torzításoknak, hamisításoknak válik áldozatává.

Alakjának hamis glóriával való övezése már a ravatala felett megkezdődött, Gyulai Pál emlékbeszédében évtizedekre megveti az alapját a hivatalos irodalom Arany-portréjának. Szemléletének eszmei sarkpontját egyrészt az Arany—Petőfi jelentette költészeti forradalom kezdetét jelző korszakhatárok elmosásában, másrészt a XIX. század két legnagyobbjának szembeállításában kereshetjük.

»Valóban Arany utolsó nagy képviselője azon nemzeti irányynak, mely költészetünkben egy félszázad alatt teljesen kifejlésre jutott. Kisfaludy, Vörösmarty, Petőfi Arany széles értelemben mind ugyanegy korszak szülöttei s csak a fejlődés különböző stádiumát jelölik.«

-- mondotta. Kisfaludy és Petőfi költészetének közös nevezőre hozása egyben a reformkor hozta új szellem, és az ezen belül jelentkező népiesség plebejus jellegének tagadását is jelenti. És míg Petőfit és Kisfaludyt összefűzi, addig a Petőfi és Arany közti különbség szakadékká mélyítésére fordítja figyelmét. Az ellentétek Gyulai megformálta sorozata évtizedekkel túlélte az inventort. Gyulai Petőfi heves, szilaj, ifjú és harc kedvelő szenvedélyét Arany nyugodt, kételkedő természetével, Petőfi önbizalmát és »akaratos«-ságát Arany engedékenységgel állítja szembe, hogy megértesse kortársaival, míg »Petőfi korának nemcsak költője, hanem harcosa egyszersmind« — Aranyt másféle eszmék hevítik. Ő »inkább a multban él, mint a jelenben, s inkább követni, rajzolni akarja a világ folyását, mint vezérleni.« A későbbiekben megrajzolt »konstatáló« költőnek ez az előképe mintegy megérteti azt, miért állítja Gyulai Petőfivel, az ifjúság költőjével szembe Aranyt, az »érett kor« költőjeként, akinek nyugodtabb, tárgyilagosabb költészete kevésbé veszélyezteti a polgárok lelki nyugalmát...

Ha Arany alakjának egésze helytelen és torzító megvilágításba került a hivatalos és később a liberális burzsoá irodalomszemlélet áldatlan törekvései nyomán, fokozottan így történt ez a költő esztétikai elveivel. A könyvtáryira növekedett Arany-irodalomnak csak kis töredéke foglalkozik idevágó kérdésekkel. A nagyobb, szélesebb Arany-portrék — Voinovich Géza, Riedl Frigyes, Császár Elemér — csak periferikusan foglalkoznak a költő esztétikájával. (Riedl például még egy önálló fejezetet sem szán rá, hanem más kérdések kapcsán, korábbi cikkének egyes részleteit dolgozza be művébe.) Az önálló, Arany esztétikáját tárgyaló cikkek és tanulmányok pedig — Mitrovics Gyuláé, Tolnai Vilmosé, Gálos Rezsőé — jórészt nem mennek túl Arany-idézetek — erősen tendenciózus — közlésénél, egyszerű ténymegállapításoknál; és igen-igen szűkmarkúan bánnak, ugyancsak nem ok nélkül, a következtetésekkel.

Mindazok, akik Arany politikai és esztétikai tudatosságának elvitatására törekedtek, áthághatatlan akadályt láttak a költő esztétikájában. Ezért igyekeztek, egyrészt prózája agyonhallgatásával, másrészt jelentőségének törpítésével homályt borítani mindarra, amit Arany ezen a területen alkotott. Ez indokolja Császár Elemér állásfoglalását, aki szerint »Arany mindig külső kényszernek engedett, ha tudományos kérdések megoldására vállalko-

zott... noha nem lelke hajtotta irodalomtörténeti kérdések megfajtására, és ez szabja meg értékelésének elvi alapját is:

»Arany irodalomtörténeti munkássága nincs ma már arányban a ráfordított igyekkezettel. Legnagyobb szabású dolgozatai töredékül maradtak, a legmélyebben járóknak nagy elmeélel fölállított fölvetései és következtetései összeomlottak, írói arcképeinek színei az újabb kutatások éles viláosságában kissé megfakultak.«

(Arany János, mint irodalomtörténetíró — Irodalomtörténet, 1917)

Arany esztétikájának eddigi hiányos értékelése ellenére mégsem érdektelen néhány tanulmány tükrében végigtekinteni, hogyan alakult az évtizedek során Arany esztétikájának irodalomtörténeti képe. Az erről vallott nézetek, ha nem is olyan elsődlegesen »választóvíz« jellegűek, mint Petőfi értékelése, mégis éles fényt vetnek a bírálóra is. Megmutatják, ki mit értékel Aranyban, ki miben tartja eszményének, miben igyekszik homályba vonni Aranyt, mint a magyar irodalomtörténet egyik legnagyobb esztétikusának és kritikusának ragyogó alakját.

Arany esztétikájának kulcskérdése a népiesség problémájához kapcsolódik. Az első, aki ezt helyes ösztönnel felfedi, Salamon Ferenc volt, Tanulmányának főcélja (Arany János és a népiesség, 1856) hogy bebizonyítsa, csupán »tévedés volt Petőfi és Arany költészetét túlnyomóan a népiesség szempontjából fogni föl«, mert »Arany János igaz ritka tünemény... nem azért, mintha népköltő volna, hanem azért mert költő«, akinek »jellemezése a »népiesség« nevezet üres szó«.

A későbbi értékelők jórészt már nem fordulnak ilyen nyíltan a népiesség ellen, hanem inkább Gyulai irányvonalát követik, aki Arany népiességének nem létét, hanem csak forradalmi lényegét, politikai céltartósságát tagadta, és ezzel »szalonképessé« tette a magasabb körök számára is. Azzal, hogy Arany népiességét az értékelők jórésze (Gálos, Riedl, Mitrovics) igyekszik kizárólag és mindvégig formai keretek közé zárni, csak stílusváltozatként elemezni, Arany esztétikájának lényegét hamisítják meg, és ezzel utat törnek a későbbi liberális burzsoá felfogásnak is — pl. Ignotusénak —, amely Aranyból, hasonló eszközökkel, minden áron — a tények meghamisítása árán is — formalista író, a l'art pour l'art korabeli képviselőjét akarta megteremteni.

Ennek az állásfoglalásnak teret és irodalmi fényjelzést a Nyugat adott. A burzsoázia Arany értékelésének elvi alapját, a Gyulai létrehozta Arany-Petőfi ellentét korszerű változatát Babits »Petőfi és Arany« c. tanulmánya határozta meg. A beteges, abnormis zseni képe már jóval modernebb a Gyulai rajzolta portrénál. A Petőfivel való végtelen szembeállítás itt is leleplezi a tanulmány tendenciáját. Arany esztétikájáról külön csak néhány mondatban tesz említést, de azzal, hogy költészetét a fájdalmas és fátyolos dekadencia zsákutcájába szorítja, mindjárt levonja a költészetére és egyben esztétikai állásfoglalására is érvényesnek vallott, végzetesen hibás következtetést, amely szerint Arany a l'art pour l'art korai képviselője. Ezen az úton indul, de még messzebbre távolodik a valóságtól a Nyugat másik ismert kritikusa — Dóczi Jenő, aki az Arany-centenárium alkalmából külön tanulmányt szentelt Arany »kritikai irányai«-nak. A tanulmány félre nem érthető célja, Arany esztétikájának újraértékelésével megteremteni a »Nyugat« l'art pour l'art kritikájának őstét és hagyományát. Dóczi hangsúlyozza, hogy Arany, bár a »nemzeti elfogultság korában élt« és maga is »mindvégig erősen nemzeti érzelmű, kritikusként »ment tud maradni mind a nemzeti, mind a moralista elfogultságoktól« és »kritikai álláspontjában egész kritikai munkásságával bátor színvallást tesz a művészet autonómiája mellett«. Azzal, hogy Dóczi tagadja Arany kritikai működésének elvi alapjait, lényegében legnagyobb értékétől akarja megfosztani, hogy ezzel saját kritikai munkásságát igazolja.

Az alkotás tudatos elvszerűségének, Arany népiességének tagadása együttjárt a reakciós kritikában realizmusának tagadásával is. Talán nem mindegyik burzsoá irodalomtörténész jutott ezen a lejtőn oly messzire, mint Szerb Antal, aki egyenesen támadja azokat, akik felfedezték

vagy elismerték Arany realizmusát, mert véleménye szerint ez »nem a leglényegesebb, nem a legaranyjánosabb és nem is a legmagyarabb mozzanat költészetében«, — de általában a bírálók többsége igyekszik realizmusát egyrészt a részletek realizmusára korlátozni, másrészt az idealizmussal (eszményítéssel) kibékíteni, olyan módon, hogy — legnagyobb részét a Vojtina levelekre hivatkozva — Aranyból valamiféle »eszményi-realista« — fából vaskarika — alkotót formálnak.

Érdekes és problematikus fejezete az Arany értékelésnek a költő irodalmi ellenzékének állásfoglalása. A század második felének irodalmi harcaiban az ellenzék Gyulaira irányzott nyilait természetesen a vele látszólag egy táborban álló Aranyt is érték, sőt célozták is. Arany maga is érzi ezt, és egyik Szász Károlyhoz írott levelében keserű hangon említi is: »Gyulai pedig énreám egész Magyarország poétáit rámharagítja... Lehet, hogy Gyulai irántam részrehajló, irántuk igazságtalan, de hát mit tehetek én erről...«

A Gyulai képviselte hivatalos irodalom Arany Jánost választotta lobogójául. Tagadhatatlan, hogy ennek a választásnak lehetőségét Arany János korlátai valóban megteremtették. De az is nyilvánvaló, hogy Arany korlátlan dicsőítése voltaképpen Arany kisajátítását célozta. Észrevette ezt már 1886-ban a Koszorú egyik Pont álnéven jelölt kritikusa is (Ambrus Zoltán vagy Palágyi Menyhért?) aki megállapítja:

»Aranyt azért kellett annyira magasztalni, hogy ne kelljen őt magyarázni. Magyarázni pedig azért nem volt megengedve, mert a kritika felébredhetett volna... a kritika észrevehette volna azt is, hogy Arany eszméinek valódi örökösait máshol kell keresni.«

Ugyanez a gondolat ott kísért az Arany-ellenzék legjobbjainak Arany-ellenes állásfoglalásában is. Jellemző ebből a szempontból, hogy Vajda János névszerint sohasem támadja Aranyt, hogy Tolnai Lajos, az ellenzék leghevesebb teoretikusa is élesen elválasztja Aranyt az öt zászlóul bitorlóktól. Különösen kiderül ez az elhatárolás a Tolnainak Arany halálára írt, kevésbé ismert verséből, (Egy nagy költő halálakor, Koszorú 1883.) ahol lényegében az igazi Arany védelmében, a jogtalan örökösök ellen foglal állást:

»...Mennek hozzád sokan kikelt bús orszával —
Az álnok szeretet de mily sokra rávall.
Sírnak, nyöszörögnek, mint egy Attilánál,
Utoljára hogy még velük szóbaállnál.

Átadnád fegyvered, ennek a kardodat,
Kivel meghódítál számos országot!
Ez lovadra kapna — ez a törpe cigány,
Mást az a rivalgó kopasz úr se kíván.
Nagy szerénységével tán annyit se várna:
Csak felkaphatna bár a lovad farára.

Ez szeméit törli véresre mert úgy szép.
Az feleségednek lábaihoz kuszának —
Az haját cibálja, mutatja mily házi
Csak a testén lehet koporsódohoz mászni.

Hogy szeretnének ők úgy mint én: féligsem
Nekem csak ember vagy, nekik már félisten;
Nekem csak mester vagy, ; király ő szájukba
Valamelyikre, ha koronád rájutna.

Oh mester te mindég szerény ember voltál,
De ha most az egyszer talpra ugornál,
S koboz helyett ostort fognál a kezedbe —
Hogy ezt a rongy népet szagatnád ezerbe:

Akkor én ki most itt elbújva kesergek,
Mint a kocsiszínben holmi szolgagyermek —
Egy pillantás alatt ott teremnek nálad:
Hogy megsirassalak szívből, mint apámat...»

Magasabb fokon, de hasonló alapokon támadja és védi Arany Jánost a XX. század kezdetén, a legnagyobb magyar költő, Ady Endre is. Prózai írásai közül nem egyben (Petőfi nem alkuszik, Ignóus könyve, Thaly Kálmán regénye) egyenesen szembefordul Arannyal, akit nem tart másnak, mint a »kádenciázó falusi nótárius fejlett típusának« — »minden tanárok és diákok költőjének, főhercegek észrevettjének, szobrászok lesbevett áldozatának« — aki »minden semmi volt, ami csak költő lehetett.« (Thaly Kálmán regénye). Saját költői példaképei, eszmei kútfői, tanítómesterei között Balassát, Csokonait, Petőfit, Madáchot és Vajdát említi. Aranyra itt is csak kemény, sértő szava van: »Aranyt hagyjuk zsenijével együtt az ügyes tanítványoknak...« (A költői nyelv és Csokonai.)

Egyetlen Aranyról szóló cikke, a »Strófák a Buda haláláról« (Nyugat 1911) azonban megérteti és megindokolja ezt a szembenállást, melynek mélyén Arany jogtalan örökösének gyűlölete, de a költő nagy értékeinek megbecsülése él. A cikk, Ady programja szerint valóban »buzogánynak használja Aranyt a hitvány Aranyból élők ellen«, leleplezi az »Arany dominiumán támadt kegyetlenül zsákmányoló ipartelepét« és azt, hogy a költő »hatását, ahogyan hatott nem akarhatta és nem érdemelte.« Azzal, hogy Ady az Arany birtokán élősködő gaz felburjánzását az általa kiváltott reakció szempontjából hasznosnak és szükségszerűnek ítélte, ma már nem érthetünk egyet. De egyetérthetünk, és magunkénak valljuk következtetését, amelyben minden támadásért, szinte kárpótolja a Toldi költőt.

»...istenem ki tudja, talán halálomig egészen megtérek én is Aranyhoz...
Ha majd Arany már nem lesz eléggé tápláló az élősdieknek, végre majd azoké is lehet, akiket addig elkergettek tőle.«

Az eddigi Arany-értékelések legszebb, és legigazabb mondata ez. És ez kötelezi a mi irodalmunkat is, hogy a dolgozó nép nevében, — akit eddig elkergettek tőle — birtokába vegye Arany gazdag örökségének egészét, közte gazdag esztétikai hagyatékát is.

A mult rendszer irodalomtörténete végeredményben megmaradt Arany egyes legényegesebb esztétikai elveinek magyarázatánál vagy éppen ferdítésénél. Esztétikai, kritikai hagyatékának rendszeres feldolgozására mindmáig senki sem vállalkozott. A felszabadulás után megjelent kisszámú Arany-cikk és tanulmány legfeljebb utalás formájában tér erre a kérdésre. Komlós Aladár a nemzeti klasszicizmusról rendezett irodalomtörténeti vitán 1949-ben Arany realizmusát majdnemhogy az ellenforradalmisággal teszi egyenértékűvé, a realizmust Görgeyék »reálpolitikájává«, a valóság ábrázolását a megváltoztathatatlan valóságba való belenyugvással magyarázza. Ezen a hibás vágányon elindulva nem véletlen, hogy konklúziójában akkor Arany költészetének, esztétikájának legfőbb értékét egyedül »nyelvi varázslatában« látta és akkori értékeléséből azt a következtetést vonta le, hogy Aranyhoz csak *formai szempontból* haladó mozgalmak kapcsolódhatnak, *társadalmilag* haladók sohasem. Komlósnak ez a megállapítása azt jelentené, hogy népünknek, fejlődő szocialista kultúránknak egyszerűen le kellene mondania Arany Jánosról, átengedni őt az ellenséges ideológiai áramlatoknak és kitörülni haladó költészetünk, tegyük hozzá esztétikánk és kritikánk kincsesládájából mindazt, amit Arany János alkotott.

Arany János alakjának és költészetének a marxizmus-leninizmus fényében való megvilágítása érdekében ezideig Barta János tett a legtöbbet. Első, felszabadulás utáni Arany tanulmányában, amelyet a költőnek a Bach-korszakban megtett útjának szentel, értékes útmutatásokat ad a forradalom utáni népiesség értékeléséhez, de a probléma felvetésénél alig jut tovább. Az itt felvetett kérdések egy részére Magyar Klasszikusok első Arany-kötetének bevezető tanulmánya ad választ. Arany esztétikai örökségének teljes feltárására azonban a tanulmány keretei itt sem adnak módot.

Új fejezetet nyit meg az Arany-irodalom történetében az első, felszabadulás utáni marxista igénnyel íródott Arany monográfia, ugyancsak Barta János munkája. Ez a mű, különösen Arany realizmusának elemzésében e téren is úttörő jelentőségű. Tekintettel azonban arra, hogy ez a mű is elsősorban Arany legfontosabb költői műveinek elemzésére szorítkozik, úgy érezzük, hogy a költő esztétikai örökségének feltárása ezzel sem megoldott, ezután sem hiábavaló feladat.

Az itt következő gondolatok korántsem lépnek fel egy teljes Arany-portré igényével. Még Arany esztétikai, kritikai irodalomtörténeti hagyatékának maradéktalan feltárására sem vállalkozhatom. Nem tűztem ki célul többet, mint Arany János *leglényegesebb* esztétikai elveinek, ezek kritikai gyakorlatának és konkrét tanulságának ismertetését, és amennyiben erőmből telik — értékelését.

2

Arany János esztétikai hitelét magatartása, írói hitvallása alapozza meg. Nem volt forradalmár, a szó Petőfi-i értelmében, nem válhatott a forradalom viharadarává és vezérévé, de nemcsak a szabadságharc éveiben, hanem előtte és utána is becsületes katonaként harcolt a nép ügyéért. Politikai pályafutásának, emberi magatartásának részletes elemzése nem lehet feladatunk, legfeljebb, amennyiben ez a költő irodalomról vallott elveit, esztétikai nézeteit meghatározza.

A forradalom érlelődésének idején Arany hangja is egyre erősebbé válik. Első irodalmi győzelme, a Toldi után, minden babérnál nagyobbra értékeli a nagy költő, a későbbi nagy barát, Petőfi levelét. A hozzá írott válasz, mintegy bemutatkozás is. Az ilyen pályakezdő soroknak különösen nagy jelentőséget ad, hogy meghatározzák honnan, hová tart az író, mi az, amit önmagáról elsőnek közöl a szeretett baráttal, és a világgal. Arany bemutatkozó soraiból Petőfi méltó barátjának és harcostársának képe néz ránk :

»S mi vagyok én kérded? Egy népi sarjadék.
Ki törzsömnek élek, érette, általa!
Sorsa az én sorsom, s ha dalra olvadék
Otthonn leli magát ajakimon dala.«

A nép sorsának vállalása és Petőfivel való mind szorosabbra váló barátsága viszi előre a forradalom útján. Petőfi barátsága többet jelent számára valamiféle szokványos költő-cimbőraságnál. Baráti kapcsolatuk tartalma sokkal több a kölcsönös rokonszenvnél, a pályatársak szíves viszonyánál is. Alkotó kapcsolat, amelyben mindvégig szinte Petőfi adott, de úgy, hogy nem szegényebb, — gazdagabb lett általa. A Gyulai-Babits nyomán megalkotott irodalomtörténeti kép a »tűz és víz« barátságának, az ellentéte szinte megmagyarázhatatlan vonzalmának érzi ezt a jelenséget. Holott éppen nem a felületen szembetűnő különbségek, hanem az alapvető közös felismerés, a nép ügyéért és a nép költészetéért való közös aggodalom sorozta őket egy táborba. Az ellenkező beállítás, akárcsak Ady és Móricz esetében, részint a barátság tényét, részint a barátság tartalmát akarja tagadni. De itt, a kortársak és követők visszaemlékezésein kívül, levelezésük is beszédes bizonyíték, elsősorban azzal, hogy a két költő közti barátság elvi és irodalmi jellegét természetük különbözősége mellett a legfontosabb kérdésekben elfoglalt álláspontjuk azonosságát feltárja.

Az elvi egység természetesen nem jelentheti a mérték egységét is, Petőfi ars poeticájának — A XIX. sz. költői, Rongyos vitézek — hőfokát Arany nem éri el. De, hogy különösen a forradalom idején maga is hasonlóra törekszik, arról versein kívül egy Szemere Bertalanhoz írott levele és a forradalom alatti irodalompolitikai vonalvezetése is tanúskodik. »A forradalomnak egy ideig csupán távoli szemlélője voltam« — vallja később Gyulaihoz írott önéletrajzi levelében. De a szemlélet hónapjai alatt olyan versek születtek, mint az »Egy életünk, egy

halálunk», a »Legszebb virág«, a »Lóra« és »Mit csinálunk«, és Arany hangja a forradalommal való együttérzés hevében egyre magasabbra szárnyal. A Nép barátja szerkesztőjeként nemcsak költői szóval, de közvetlen »agitátorként« is buzdít a haza megsegítésére. Az irodalom feladatát a néplap keretein belül a nép felvilágosításában, szórakoztatásában látja. 49 tavaszán Pestre jön és tevékenyen bekapcsolódik a forradalmi kormányzatba. Ugyanebből az időből való a már említett Szemere Bertalanhoz írott levele, amelyben felajánlja irodalmi szolgálatát a forradalom védelmében. Vállalja, hogy olcsó áron, népszerű ponyva-kiadásban közrebocsátja műveit, amelyeket különösen célszerűnek talál »a nép lelkesedésben tartására«. Írói hitvallásának egyetlen szerény mellékmondatban ad csak kifejezést :

»... mert megmaradásunk egyik főfeltételének s a népköltészet leghálás feladatának tartom a népre és hadseregére lehető legnagyobb kiterjedésben hatni...«

Ez a mondat azonban fényt vet Arany forradalmi hivatástudatára is, és arra, hogy a forradalom idején vallott nézetei nem távolabb, hanem még közelebb hozzák őt Petőfihez.

Esztétikai nézeteinek, irodalmi felfogásának próbáját a forradalom bukásának esztendei jelentették. Azok az évek, amelyben a költő látszólag egyedül maradt a harci porondon. Petőfi halott, a legjobbak emigrációban és a fojtó csendességben alig akad, aki szavát hallatja. Aranynek még személyi szabadsága sincsen biztosítva. Ercsei Péter beszéli, hogy valahányszor az osztrák őrjárat végigmasírozott a szalontai utcán, az ismerősök összesűgtak : »Most Aranyt fogják el.« Aranyék pedig éjtszakáról-éjtszakára felöltözöttek, gyermekeik álma felett virrasztva várták az elfogatásukra megjelenő katonaságot. Testileg-lelkileg megviselték őket ezek a nyomasztó éjtszakák. Azután lassan ez is véget ért. Az elfogatási hullám úgy látszott, elült, de az ország nyomasztó éjtszakája csak nem akart derengeni.

A költő lantjának hangjai is elborulnak. Az eltelt néhány hónap alatt keserűbb, halkabb lesz szava. A legfájóbban maga a költő fejezi ki a ragyogó múlt és a sivár jelen kiáltó ellentétét :

»És a lanton meg nem szűne a dal,
Zenge későn, zenge virradattal :
Hangjain a szellem égbe hágott
S átteremté a világot «

A világ »átteremtésének« boldog víziója után a mélybe hullik a szárnyaszegett dalmok :

»Nyomában üldve csörtet halálos ellene
Egy iszonyu kísértet, melynek *való* a neve
A tündér képzeletnek zengő madarai
Mind elhagyták s nem mernek feléje szállani.«
.....

»S ő bújosik hazátlan, a dalmok férfja,
Nincs hely a nagyvilágban fejét lehajtnia.«

(A lantos)

A hazátlanság és otthonatlanság, az egyedülállás érzésének ugyanaz a forrása, mint első, Petőfihez írt verse zengő optimizmusának : a néphez való kötöttség tudata. A forradalom felé haladó, erős és feltörő nép szárnyára veszi a költőt, de a szárnyaszegett, ismét rabigába kényszerített tömegek már nem tudják új dalra lelkesíteni. Mikor 1850-ben felmerül benne az elhallgatás víziója, nem a nehézségektől, a harci feladatoktól riad meg, hanem attól, hogy a néma pusztaságba kiált majd szava, hiszen

»Kit érdekelne már a dal.
Ki örvend fonnyadó virágnak,
Miótán a törzsök kihál :
Ha a fa élte megszakad,
Egy perczig éli túl virága.«

(Letészem a lantot)

A nép fájáról hajtott virág -- ez volt valójában Arany János költészete. A forradalom vereségét követő korszak tele valóban megkopasztotta a fát és ideig óráig talán elhervasztotta virágát is. De a tél sem tarthat örökké. Arany pesszimizmusa 1850-ben éri el tetőfokát, de költői vénája még ekkor sem hagyja el, s ha inti is a magyar Ossziánokat, ha úgy érzi »nincs többé Caledonián nép kit te felgyújts énekeddel«, — ha hangja halkabb és ritkább is, mégsem teszi le a lantot. »Majd ezzel, majd azzal ijesztgettek, idomítottak, dresszíroztak, abrichtoltak, de még most sem vagyok egészen hámbavaló« -- írja 1854-ben Szilágyi Istvánnak. És hogy mennyire nem az, a cenzúrával dacoló, a zsarnokság elleni harcra buzdító költeményei tesznek róla tanúságot.

Azt a tényt, hogy a forradalom bukása megtöri Arany felfelé ívelő költői pályáját, semmiképpen sem lehet vitatni. Arany mint egyik Erdélyihez szóló levelében maga is utal rá, keserűen veszi tudomásul ezt a tendenciát.

»Igen jól tudom, mennyire maradtam eszményképem mögött, kevés, amit tettem, de ezután annyit sem teszek már. Átok gyanánt fekszik rajtam, — mint sokunkon — a *közelebbi néhány év — ez szegte szárnyamat*, érzem hiába akarom magamra vitázni az ellenkezőt.« (1856. IX. 4.)

Az, hogy egyes irodalomtörténészek, — Arannyal szemben — mégis pozitív tényezőként értékelik a forradalom bukását a költő fejlődésében, nem szorul magyarázatra. Ez az a kérdés, ahol a végletek is találkoznak, ahol Németh László és Szerb Antal kezét nyújtanak egymásnak :

»A szabadságharc utáni benuolt időkben Arany sokkal inkább meg tud nyilatkozni, mint a szabadságharc előtt. A megtört fájdalom országa, ami akkor Magyarország volt, az ő lelki tája. A történelem találkozik belső diszpozíciójával és Arany a hivatott énekes, mint egykor Osszián.« (Szerb Antal : Magyar irodalomtörténet.)

A költő kényszerű magatartásának eszményítése, állásfoglalás nemcsak a forradalom, de a forradalmi költői hitvallás ellen is. De ennél a hamis eszményítésnél mi sem állt távolabb Aranytól. Ő látja azt, hogy a közélet mostoha viszonyai milyen nyomást gyakorolnak az irodalomra, és a forradalom utáni szellemi megtorpanásnak ebben keresi főokát. »Hogyne? Mikor a gondolatot már szülemlése percében meg kell nyesni, megfosztani legnemesb tényésmagvától, mielőtt szóvá mert volna alakulni. . . « (Bulcsu Károlyköltészetéről.) A cenzúrában nem nyereséget lát, a cenzúrával való dacolásban nem a költészet gazdagodását, hanem a harc egyetlen lehetséges, kényszerű formáját. És mégis a cenzúrával való dacolás vezeti el Aranyt is költői ars poeticájának két legszebb, halhatatlan remekéhez : »A walesi bárdok« és a »Szondi két apródja« c. költeményekhez.

A két vers alapgondolata közös, és kifejezi Arany akkori költői hitvallását is. A zsarnokság dicséretének megtagadása az a magatartás, amelyet a maga számára követendőnek érez. Sem a walesi bárdok, sem a két apród nem hirdetnek nyílt fegyveres harcot, nem fordulnak fegyverrel szembe az elnyomókkal. Saját fegyverüket, alantot azonban életük árán is megóvják a szennytól, a zsarnok szolgálatától. Saját költői eszményképét rajzolta meg Arany ezekben a hősökben. Az elnyomás viszonyainak helyes szemlélete, az igazi költő feladatának felismerése idézte eszébe 1856-ban Szondi két hőselkű apródját, akik Ali minden kincse helyett inkább a sötét börtönt választják, semhogy felhagyjanak Szondi dicséretével. Egy évvel később Arany, a többi magyar költővel együtt hasonló helyzetbe kerül. Ferenc József budai látogatása alkalmával elsőként őt kéri fel az ünnepi köszöntő megírására. Arany a felkérésre tagadó választ ad. Helyette hozzákezd a maga igazi feleletéhez : A walesi bárdok-hoz. Tizenegy esztendő múlva pedig, a kiegészést követő koronázási ünnepségeken, mikor Ferenc József a Szent István-rend keresztjét akarja Arany mellére tűzni, a költő kérő szóval fordul Eötvös Józsefhez, hogy »múljk el tőle ez a pohár« és mikor Eötvös és Wenckheim belügyminiszter utasítására mégis elfogadja a kitüntetést, így ír »köszönőlevelet«

»...eddigi életem egész folyama, egész viseletem, házi és anyagi körülményeim oly sekélyes egyszerűséget mutatnak fel, hogy arra e rangbeli kegyteljes megkülönböztetés a legélénkebb contrastot képezi, mintegy kivessz saját énemből, s életemet önmagával meghasonlásba ejti.«

Még az elfogadással egy időben kiköti, hogy sem hálálkodó audienciára nem megy, em a keresztet soha fel nem teszi. Önmagát azonban ezeknek a kikötéseknek szigorú megtartásával sem tudja megnyugtadni, és úgy érzi, a kereszt kényszerű elfogadásával méltatlan lett a walesi bárdokhoz, méltatlan Szondi apródjaihoz. »Hanem azért én nem tudom, micsoda, lekenyerezett fizetett hazaáruló lettem! (mint annyi más becsületes ember és jó hazafi, magát Deák Ferencet sem véve ki)« -- írja (feljegyzés a Wenckheimhez küldött levél hátán) és rettegéssel gondol arra, hogy a hatalom előtt való megalkuvással, hajbókolással gyanusíthatják.

Állásfoglalásában, ha nem is éri el többé a 48-as magaslatot, de sohasem válik hűtlenné Petőfihez, 48-as eszméihez. Tollát a legnehezebb esztendőketben sem bocsátja áruba.

Irodalmi hitvallásától nem választható el az irodalmi közéletben való állásfoglalása sem. A 48-ban többé-kevésbé megvalósult irodalmi egység szétbomlása után ez az állásfoglalás a korabeli irodalmi állapotok éles bírálóitá vá gyegyződik. A bírálat túlmegy a német nyomás és a cenzúra bírálatán, egészen a kapitalista irodalmi viszonyokkal való szembe fordulásig. (Azt, hogy a szembe fordulás nem a szocializmus, hanem csak a romantikus antikapitalizmus talajáról történhet, nem szükséges bizonyítanunk.)

A bírálat legfontosabb elvi tényezője az írói szabadság követelése. Ez a követelés a 48-as sajtószabadságért, és a 49 utáni cenzúra-ellenes harccal szerves egységbe fonódik és azt szélesíti ki tovább, egészen az író anyagi függetlenségének követeléséig.

»Mi haszna nem függök én hivataltól, ha függenem kell a napi élet, a talán kissé magasra helyezett életmód ezer meg ezer parancsoló gondjaitól; ha írnom kell napról-napra, péczről-péczre, hajlam és kedv, a munkában ösztönadó gyönyör, s a teljes bevégzés élesztő reménye nélkül, csupán mert ez is kell, az is kell, sok minden kell, s nem érek rá, hogy a megérésig némán hordjam eszméimet, s kivitelőkre időt áldozzak. Bizonyára ez a függés nagyobb, jóra való elmének gyötrélmesebb, mint az a néhány óra, mit gépies foglalkozás közt egy irodában töltenék, vagy oly professiónak áldoznánk, melyhez értünk valamit.«

Az anyagi függés felismerésénél még egy lépéssel tovább jut. »Egy szó amely kell, de nem tesszik« című, a Figyelőben megjelent cikkében, ahol ezt a gondolatot kiszélesítve összefüggésbe hozza az irodalom területén is dúló konkurrenciával, a verseny káros formáival és az elvi engedményekre kényszerüléssel:

»Csoportban vagyunk, de az irodalom gyöpét »kiki magának« csipegeti, valamint egy folt ama házi szárnyasokból, melyek őseit a Capitolium megmentői gyanánt tisztelte a régiség. Sehol közös eszme, közös irány, törekvés egy bizonyos szellemi célra, s e végett csoportosulás akár egy, akár másik zászló alá, surlódások, küzdelem elve-kért szellem fegyverekkel: mind ebből semmi sincsen. Fő gond a megélhetés, vagy mi ezzel rokon; főerény, mely után kiki törekszik: az élelmesség. Ha olykor egyes apró csoportokat látunk összeverődni mulólag, nem a rokonirány hozta őket össze, hanem a véletlenség, nem ugyanazon elvek harcrosai, csak temperamentumnál fogva összeférő, összesimuló elemek, nem bajtársak csupán pajtások. Legtöbb esetben két-három egyént nem a zászló gyűjt együvé, hanem a konz. Mutass nagyobbat, oda fog tódulni bizonyára. Nincs rajta mit irigyleni, elég sovány a legkövérebb is; és ha méltó a munkás a maga bérére, a szellemi munkás bizonytalansággal kétszeresen az: de a baj gyökere ott rejlik, hogy a helyzet parancsoló kénytelensége oly versenyt támaszt, melyben a mellesleges járuléék lesz a fődologgá, az eszköz céllá; s e versenyt az igénylők egyre nagyobbodó száma, melylyel ama »falat« korántsem növekszik arányban, mind makacsabbá teszi s üzletszerű kapkodássá süllyeszti le. Oda jutunk, hogy még jobb-jaink is vagy úszni vagy bukni kényszerülnek, s arra, hogy lassanként habnak ereszkék előbb egy majd más elvöket, mint akadályozó lomót, ha a víz színén fön akarnak lebegni. Mindenkit üz, kerget a napi forgalom, sietni kell, másként eltiporják.«

Hogy szerkesztői gyakorlata, vagy az irodalmi élet egészének 48 utáni szétforgácsolódása, erkölcsi és művészi téren tapasztalt megtorpanása váltotta-e ki Aranyból a keserű bírálatot, nem tudjuk. Hiszen több mint tíz éve múlt már, hogy az irodalomban felburjánzó elvtelenséggel szembeszegette a gúny nyilát (Egynémely nagyocska emberke). Azért, hogy a gúny nyila az évek során méreggel telítődött, — nem Arany Jánost terheli a felelősség, hanem azokat, akik bíráló szavára rászolgáltak, és elhagyták azt a zászlót, amelyet Petőfi 48-ban magasra emelt, és amely mögött Arany is egy életen keresztül menetelt.

3

Arany János népiessége szervesen nőtt ki korának eszmevilágából. Nem volt radikálisan és merőben új jelenség, hiszen a reformmozgalom politikai irányvonalának irodalmi síkon a népiesség eszméje, iránya felelt meg, de nem is volt egyszerű folytatása a korabeli népies mozgalmaknak. A többlet, a népiességnek a reformkorban szemelláthatóan észlelhető minőségi ugrása, Petőfihez kapcsolódik. Arany azonban vele együtt már ennek az új, forradalmat érlelő népiességnek képviselője.

A reformkor levegőjében akárcsak a polgári szabadságjogok követelése, benne élt a népiesség problémája. A kezdeti megnyilatkozások után a mozgalom mindinkább szervezett jelleget ölt. A Kisfaludy Társaság egyrészt nemzeti irány támogatásával erősíti a mozgalmat, másrészt 41-ben egy pályázat kapcsán nyíltan is felveti az irodalmi közvéleményt feszegető kérdést: »Mit értünk nemzetiség és népiesség alatt a költészetben? S különösen a magyar költészetre milyen befolyást gyakorolt a nemzeti és népi elem?« Müller Godofréd díjnyertes pá yaművét, bár kétségtelen érdeme, hogy elsőnek veti fel a hazai földből sarjadt képek és metaphorák, és a magyar nemzeti jellegű verselés követelményeit, — azóta elsodorta az idő. Egy másik pályamű a népdalokat állította az érdeklődés reflektorfényébe. Erdélyi János, akit már kortársai a népköltészet apostolának neveztek, erről tartotta a Kisfaludy Társaságban székfoglalóját is, majd négy esztendővel később 1846-ban kiadja népdal és mondagyűjteményét is. Ugyanebben az évben új pályázatot hirdet a Kisfaludy Társaság. A feltétel: költői beszély alkotása »mellynek hőse valamely a nép ajkán élő történeti személy, például Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz stb. Forma és szellem népies legyen.« A díjnyertes mű — mindenki tudja — a Toldi lett.

A Toldi megszületésének számtalan egyéni és társadalmi feltétele közt igen lényeges a népiesség előzménye, addigi kibontakozása is. Nem a Toldinak kellett először megtörni az úri osztály közönyének jegét, nem Aranynak kellett *elsőnek* utat törni a népi irányzat számára. Az úttörő, néhány esztendővel korábban, Petőfi volt, aki elsőnek mondta ki a felszabadító szót, akinek alakjában, költészetében végre megszületett az, amivel a reformkorszak irodalma vajúdott. A János Vitéz, a magyar nép hazáratálálásának népi hőskölteménye már ezek olvasmánya lett. Petőfi szélesre tárta az utat az igazi plebejus népiesség előtt, Arany Jánosnak nem kis dicsősége, hogy ezen az úton elsőnek követte Petőfi Sándort felfelé a népi költészet csúcsára.

Petőfi első Aranyhoz írott levelében világosan kifejti saját népiességének politikai programját is: »Hiába, a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá. Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közeláll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század föladata... »Hogy Aranytól mennyire nem volt idegen ez a program — mint egyesek elhitetni szeretnék — ő maga mondja el, egyik Szász Károlyhoz írott levelében, műveiben, és mindenekelőtt Petőfivel folytatott levélvitáiban. A Petőfivel való mind szorosabb barátság, az érlelődő forradalom korszaka érleli meg egyre világosabbá, harcosabbá Aranyt a népiességről vallott nézetét is. Egyre határozottabban elhatárolja magát azoktól, akik

»Halvány hőseik számára« írnak »halvány poézist, szépet, komolyat és hideget mint az őszi köd : majd Petőfi meg Tompa, meg talán saját kicsinységem is fogunk írni, mit, meglehet az, ki tót dajkától francia vagy sváb tejet szopott, sem érten sem érzeni nem fog, de amit azon egynéhány politikai nulla, azon még fejetlen zero, melyekhez nem több csak egy vonás : (mi például kardvonás is lehet) kívántatik, hogy politikai milliökká emeltessék s ez a számtalan nagy szám... magáénak, sziveiből szakadottnak vall«

(Petőfihez írott leveléből 1847. V. 27.)

Ez a forradalmi hitvallás válasz mindazoknak, akik Arany népiességét kizárólag formai eszközök használatára akarták korlátozni. Ebben a kérdésben nem értek egyet Barta Jánossal, aki monográfiájában Arany népiességét már kezdeti korszakában is élesen elhatárolja Petőfítől. Véleményem szerint, bár Arany politikai tudatosság terén mindvégig elmarad Petőfítől, negyvennyolc előtti esztétikai nézeteikben ez igen minimális mértékben jut kifejezésre. Az a tény, hogy Petőfi számára a népköltészet azonos a nemzeti költészettel és Arany számára csak átmenet a nemzeti költészethez, amire Barta hivatkozik, — tekintettel arra, hogy Arany a nemzeti költészet megújulását a nép körében keresi, nem jelent elvi különbséget. A költészet funkciója terén tett distinkció pedig úgy érzem Petőfi ars poeticájának helyes értékelése mellett némileg indokolatlanul mostohán bánik Arannyal. Éppen Barta könyvének egésze győz meg kitűnő részletelemzéseivel arról, hogy Arany nem feledkezik meg alkotásainak társadalmi funkciójáról és nem csak a nemzeti hagyományok folytonosságában látja saját költői feladatát. Arany népiessége különösen ebben a korszakban, szerves része a forradalmat érlelő plebejus szellemi életnek. Ez mutatkozik meg Arannak a népi eposz tárgyáról vallott felfogásában is. A népi eposz gondolata Aranyt már a Petőfivel való ismeretséget megelőzően is foglalkoztatja. Szilágyival váltott leveleiben, a 47-es év elejétől, ott él ez a probléma. Előbb még mint kínzó bizonytalanság — vajjon nem nevetnék-e ki vele? — majd mint konkrét írói feladat. A példa : minden idők legnagyobb népi hőskölteménye az Ilias és Odyssea. Arany terve a Petőfivel való levelezés során ölt határozottabb formát. Itt már a meglévő célhoz az eszmei tartalomhoz — »festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak...« keresi a megfelelő tárgyat. Első gondolata Dózsa lenne, de ezt a cenzúra aligha engedné keresztül. Így aztán a fejedelmek sorában keres új témát, amely alkalmas arra, hogy megtanítsa »a népet, mikép szeresse a hont, melyért előde vére folyt«. Ugyanebben a levelében (1847. II. 28.) kifejti azt is, miért a népről akar írni, miért egyedül a nép méltó az eposzi dícséretre. (»Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, amely visszaszerezte Etele birodalmát : az a vér részint csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik.«)

A népies, demokratikus tárgyválasztásnak megfelelően a demokratikus formáért, a közérthetőségért is síkra száll. Szilágyival támadt vitájában Petőfihez fordul kérdő szóval, vajjon helyes lenne-a népies kifejezések kihagyása egy költeményből. Majd Petőfi választát sem várva új kérdést szegez mellének. De a kérdés feltevésében benne van a válasz is : Az érthetetlen szépségek kora mindörökké lejárt. És abban, hogy ez így történt, oroszlátrésze Arannak és Petőfinek volt. A közérthetőség követelése azonban nem jelent szükségszerűen színvonalcsökkenést, még kevésbé gügyögést, — figyelmezteti Arany a népieskedőket, és a leendő néplap munkatársait. A néplap kapcsán ennek felvetése annál is inkább időszerű volt, mert a Nép barátja helyes törekvése ellenére sem találta meg a megfelelő hangot. Vas Gereben vétke, hogy a szerkesztés több kérdésében is a nép lebecsülésének káros útjára tévedt. Pedig Arany kezdettől fogva világosan látja, hogy a népnek írni nem »leereszkedést« hanem elmélyülést és szeretetet kíván, nem szegényíti, hanem gazdagítja a költészetet.

Arany 48 előtti elveinek és művészi gyakorlatának összhangja, Petőfi barátsága és az érlelődő forradalom hatása teljes mértékben indokolják és ugyanakkor meg is értetik népiességét. 48 után azonban, bár Arany továbbra is kitart a népiesség elve mellett, és élesen bírálja a régi irodalmi elveiket megtagadó költőket, a kérdés korántsem ilyen egyszerű. A népiesség követelésének itt nemcsak konkrét politikai tartalma halványodik el, de fogalma mind

szorosabban összefonódik a nemzeti költészet egészének problémájával és végül a »népi-nemzeti irodalom« megjelölésében színtetizálódik. A népi költészetnek nemzetivé emelése (Arany helyes célkitűzése) így válik néhány évtized alatt a Petőfit megtagadó, Aranyt meghamisító hivatalos irodalom lobogójává.

A látszólag megoldhatatlan ellentmondás feloldásához Révai József Ady-tanulmányában ad kulcsot:

»A reformkorszak és a 48-as forradalom népiségének kisajátítását megkönnyítette Arany János népiségének szerepváltása 1848 előtt és 1867 után. Arany János eleven híd volt a feudalizmus ellenes paraszti népiesség és az úri nemzetbe emelkedés, a nép »befogadásának« álnépiessége között. Az ő költészete szentesítette a forradalom és a reakciós »népiesség« közötti nagy szakadék 1867 utáni betemetését.«

A híd egyik, alapvető pilléré a korábbiakban idézett, valóban »feudalizmus ellenes parasztnépiesség« megnyilvánulásai alkották. De vajjon azt jelenti-e ez, hogy minden, ami ezen a körön kívül esik, feltétlenül elvetendő? Semmiesetre sem. Arany népiességének »szerepváltását« hamis és káros egyszerűsítés lenne egyszerű köpönyegforgatással magyarázni, s vörös ceruzával kicenzúrázni Arany esztétikai hagyatékából. Annál is inkább, mert Arany kitarása a népiesség irányzata mellett a voltaképpen dekonjunktúrális években, ha halk hangon, bátor-talan eszközökkel is, de mégis a forradalom előtti, a forradalmat előkészítő eszmék élesztése volt. A közhangulatnak a népiességgel való szembefordulását Arany kezdettől fogva élesen elítéli, és dacolva az irodalmi diktátorok, bennfentesek és kultúrshob olvasók véleményével, kitart régebbi eszméi mellett. Néhány példa azonban megmutatja azt is, hogy halványodnak, tompulnak érvei, hogyan nehezedik el kardforgató keze és pennája a harcok hevében:

»Én paraszt aesthetikámmal a szépet sem a népieshez sem a nem népieshez nem kötöm kizárólag, Nekem a szép, szép minden alakban. Hogy inkább a népiest művelem: oka hajlam, ismerése saját erőmnek s talán népi principium is. Mert az hiszem, hogy amely népnek nem volt, nincsen gazdag népköltészete: annak nem is lesz önálló nemzeti költészete, hanem mások hulladékain fog élődni, mint Róma a Hellaszén: Virgilje lehet legföljebb, de Homérja soha.« (Levél Pákh Alberthez. 1853.)

Amit ír Arany, világos és helyes, korántsem azonos azzal, amit Szerb Antal állít ugyanezen idézet kapcsán, hogy kizárólag valamiféle belső »finitizmus«, saját határainak és korlátainak ismerete őrizné meg Aranyt a népiesség ösvényén. És mégis világosan kiderül az is, hogy a népiesség ilyen természetű indokolása messze elmarad nemcsak Petőfi esztétikája, de a vele együtt harcoló Arany tudatos népies programja mögött is. Ahogy az irodalmi élet, a petőfieskedők elleni harc ürügyén egyre kíméletlenebb hajszába fog a népiesség ellen, úgy válik Arany is mindinkább a népiesség *harcosából* a népiesség *védelmesőjévé*.

Pákh Albert lapjában, a Szépirodalmi Lapok-ban ekkoriban (1853) jelent meg »ABC extáblabíró« aláírással az a levél, amely az olvasók nevében nyíltan felszólítja a szerkesztőt, válogassa meg munkatársait. Pákh válaszában megköszöni a tanácsot, és ígéri, hogy ha »tisztes törzsvendégei közé a véletlen odasodorna egy vagy más pusztai mákvirágot, annak vagy alkalmazkodni, vagy pusztulni kell«, és kíméletlenül gúnyolja a népieseket, akik mezt-lábosan lépnek a költészet szentélyébe. Pákhnak ez a megjegyzése nyilvánvalóan nemcsak a petőfieskedők, hanem Petőfi ellen is irányul. Hiszen nem holmi epigonok, hanem maga Petőfi fogalmazta meg hat esztendővel ezelőtt a népieseknek azt a követelését, amelyet Pákh Albert most gúnyosan pellengérez ki. Petőfi »A költészet« című versében kíméletlenül szembefordul az irodalmi arisztokratizmus minden rendű és rangú képviselőjével és bátor szóval hirdeti:

»A költészet nem társalgó terem,
Hová fecsegni jár a cifra nép,
A társaság szemenszedett paréja;
Több a költészet, olyan épület,

Mely nyitva van boldog-boldogtalannak,
Mindenkinek ki imádkozni vágy,
Szóval : szentegyház a hová belépni
Bocskorban sőt *meztláb* is szabad.«

Arany János azonban nem Petőfi szavával, tüzes hitével válaszol. Ehelyett becsületesen, de a kérdés *lényegét* megkerülve utasítja vissza Pákhéknak a népiesség ellen irányított hajszáját.

»Azt, ha »lámpásos fiúd« akár engem, akár mást szépen hazakisér, midőn *gyenge* költeménnyel jelentkezünk ajtódon, csak helyeselni tudom : oly ficzkóra szükség van, de nagy. Hanem mikor azt kezdem sejteni, hogy talán nem is a rossz költemények, de általában a *népies* modor vagy elv ellen készül a harc és a háború (pedig okom van azt sejteni) már akkor nem tudom, mit keresek lapod mellett, és pedig mint ABC helyesen mondja : »meg is invitálva.«

Igaz, a vita kapcsán, Tompa Mihályhoz írott levelében már lényegesen bátrabban, nyíltabban foglal állást, és egy lépéssel túlmegy a fentebb idézett »védekező« magatartáson, de még mindig sokban mögötte marad saját 48 előtti állásfoglalásának.

»A magyar ember — magyar ember volt és marad, különösen pedig táblalabíró. Soha sem ott keresi a bajt, hol az gyökerezik : restaurál mindig : egy elvet édig emel, három esztendő múlva elcsapja mint olim a viczispányt. Így van jelenleg az ú. n. népies költészettel. A helyett, hogy azt mondaná : Péter vagy Pál rosszul ír, ezt tűzi zászlajára : le a népiessel! És visszasóhajt Egyiptom vereshagymáira ; A Kazinczy és Döbrentei sonetjaira ; Császár Ferenczhez folyamodik, hogy »tisztult izlésével« mentse meg a magyar költészetet a barbároktól. . .

. . . De restelláció küszöbén állunk. Azok, kik némi hivatást éreznek magukban, el fognak hallgatni ; a hivatlanok csimpolyáznak még egy darabig, míg a duda magától megnyekken, s az új vetésen nem lesz istenáldás. Visszatérnek a külföldet külsőségekben és idegen szellemben majmoló iskolák ; a nyelv csinosodik, az az romlik, érdem lesz magyar szavakban németül és franciául beszélni, bűn egy magyar kifejezést használni, csupán azért, mert a nép is él vele : tehát *pórias, durva, nyers*. Visszatérünk a bombasztokhoz, a cifra ürességhez : ámde meglesz a büszke önérték, hogy művészi önmegtagadással haladunk a majmolás dicső útján«.

Arany gúnyos szavai keményen odavágnak a népiesség ellenségei felé. Metsző gúnyjának a nemzeti költészet sorsáért érzett aggodalom ad erőt és élt. Mégis ugyanezen a levélen belül kimutatható Arany felfogásának sajátos ellentmondása is. Mert míg Arany ezekkel a sorokkal egyfelől odasuhint egyet a népiesség támadói felé, másfelől nem veri vissza, — csak korrigálja ütésüket : »A népiességre nézve is nem a *bundát* kéne *ütni*, hanem a *ki benne van*, legyen az bárki, én vagy más.« Ez a korrekció, ha helyes cél által vezérelve is, mégis bizonyos mértékig Gyulaiék esztétikáját igazolja, akik nem a népiesek, hanem a népieskedők elleni harcot írták ugyan lobogójukra, de valójában az igazi népiesség csfáinak megfojtására törekedtek. Ezt az esztétikát támasztja alá Arany az a szemlélete is, amely 48 előtti harcoss állásfoglalásával szemben a népiességet csak formai síkra korlátozza, csak »modor«-ként beszél róla. A Petőfivel való levélváltásában a népiesség mint Arany ars poeticájának középponti eszméje, mint a nép felvilágosításának, öntudata nevelésének eszköze bontakozik ki. Ebben a Tompához írott levelében azonban, már csak stílus, amely önmagában sem jobbá, sem rosszabbá nem teheti az alkotást :

»...de azért azt hiszem, hogy a népies költészet »csak költészet legyen« egy irodalomnak sem válik kárára. S itt a *modor* nem segít semmit : a ki furulyán lelketlenül játszott, az a verklín is csak verklis fog lenni, uti figura docet. A nem-népiesen író verselők száma most is nagyobb, mint azoké, kik furulyáznak, ám számlálja fel valaki : s hol a Byron? hol a Hugó?«

(Tompához, 1863 június 28.)

Ez az állásfoglalás nemcsak egy lépés vissza, Arany 48 előtti, Petőfivel rokon harcos esztétikájához képest, de egy lépés a 48 utáni »hivatalos« — népi-nemzeti irodalom képviselőinek felfogása felé is. Ezt pecsételi meg a »Népiességünk költészetében« című vázlat konklúziója is :

»Egészen a népiesség nem ártott. Öntudat jele, öntudatra hozott bennünket. A szűk és egyoldalú idealizmusból kivetett. A költészet ezentúl nem lehet elválva a nemzetiségtől. De óhajtandó, hogy nemesedjék. A népiesség maradjon illő határai között. Ne akarjon minden költő népies lenni; de ki magát olyan tárgyiassá képes tenni — mert kétszeres objektivitás kell hozzá — ám tegye. Mindenekfelett, nem kell valami igen könnyűnek gondolni a dolgot, stb.«

A nép szeretetének, ismeretének, a nép ügyével való azonosulásnak hirdetése helyett az »objektivitásra« való hajlandóság hangsúlyozása természetesen leszűkíti a népiesség fogalmát. Mint ahogy a forma síkjára szűkíti a népiesség jövőjének kijelölésével is, ahol csak a líra és eposz területére korlátozza a népiesség további útját. Jelentős ezzel szemben az a felismerés, amely a népiességnek a realizmust előkészítő szerepére vonatkozik. Mindez azonban mégis nagymértékben megkönnyítette a Gyulai képviselte irodalmi irányzat képviselőinek és késő utódainak, hogy Arany János esztétikáját a maguk képre formálják. A meghamisítás lehetőségének igazi oka természetesen nem *csak* ebben rejlett.

»A népi nemzeti irány azt jelentette a magyar irodalomban, amit 1867 jelentett a magyar politikában és társadalomban« — mondotta Révai József. — »Arany és Petőfi népi költészete az 1848-as forradalmi irodalom bevezetője volt : hogy ez a költészet mégis az 1867 utáni reakciós irodalom esztétikai cégérévé válhatott, annak az a magyarázata, hogy a forradalom vezető rétege 1848-ban ugyanaz a »történelmi osztály« volt, amely később megkötötte a Habsburgokkal a kiegyezést.

Ez az irodalmi irány *nem volt népies*, mert úrnak és parasztnak a jobbágyszabaditással állítólag örökre biztosított »nemzeti egységéből« indult ki, de »népies volt annyiban, amennyiben a *vidéki* élet szemszögéből nézte a világot. Ez az irányzat *nem volt nemzeti*, mert a nemzeti élet új területeit, a városi, a polgári élet új problémáit nem ölelte fel, de »nemzetinek« nevezhette magát, mert a *vezető nemzeti osztály* a nagybirtokosság volt, nem a városi polgár, hanem ő képviselte a nemzeti történet folytonosságát.

Hogy az 1867 utáni félf feudális Magyarország hivatalos irodalma monopolizálhatta a nemzeti és népies irányzatot, az a magyarországi fejlődés ama sajátosságában leli magyarázatát, hogy a magyar polgár sohasem volt szövetségese a népnek és sohasem volt vezető nemzeti osztály.«

(Révai József : Ady)

Azonban, hogy az alapvető társadalmi magyarázat mellett Aranyt sem menthetjük fel teljesen a felelősség alól, nyilvánvaló. Egyéni állásfoglalásának törése, az egykor forradalmi osztály páfordulása és kiegyezése egymással nyilván összefüggő jelenségek, mint ahogy a 48 utáni népi, ellenzéki mozgalom gyengesége is összefügg azzal, hogy a kiegyezéssel szembenálló, Petőfi emlékeit ébren tartó Arany nevét nem ők, hanem a reakciós uralkodó körök tűzték zászlójukra.

Arany és Gyulaiék felfogását azonban mégsem szabad közös nevezőre hoznunk. Ahogy a már idézett frások bizonyítják, még az ellenzék legjobbjai is megkísérelték a megkülönböztetést. Sokszorosan lényeges azonban ez Arany örökségének birtokbavételénél a mi számunkra. A felfogások közötti ellentét gyökere a kiegyezéshez való különböző viszonyokban keresendő. Igaz, hogy Aranytól sem sok nyílt és harcos kiegyezés-ellenes állásfoglalást látunk, hiszen — szükséges rosszként — de végül is, részben a Deák iránti tisztelet hatása alatt — ő is elfogadta a kiegyezést. De hogy szembenállását akkor sem adta fel teljesen, több tényezőből kiviláglik. (Ezeknek egy részéről költői magatartását elemezve már beszéltünk.) Voinovich Géza Arany életrajzában utal arra, hogy a költő mint az Akadémia főtitkára, »a kiegyezés idején, midőn mindenki a politika felé fordult érdeklődésével, fölemeli óvó szavát, hogy »a tudós főleg mint tudós teljesíti polgári kötelességét«. Az apolitizmus általában reakciós

követelése azonban itt, az adott történelmi körülmények között, *viszonylag* haladónak tetszik, hiszen itt konkrétan a kiegyezés oldalán való politizálástól óvja a tudósokat, és ebben, ha nem is harcos ellenzékiesség, de Gyulaiékkal ellentétben, a kiegyezéssel való szembenállás nyomát kell látnunk. Ezt a nyomot őrzik költészetében a »Későn« a »Magányban« és a »Rendületlenül«; a készülő kiegyezéssel szembenálló költő megnyilatkozásai.

Irodalmi síkon ez az eltérés elsősorban Petőfi értékelésében domborodik ki. Gyulai híres Petőfi tanulmányában (Petőfi Sándor és lyrai költészetünk) elismeri ugyan Petőfi nagyságát, de jelentőségét a forradalmi költészete mellőzésével leíró és táj verseiben látja, és vitába száll mindazokkal a nézetekkel, amelyek Petőfi fellépésében valami újnak a kezdetét, kibontakozását látják. (A tanulmány részletesebb értékelését l. Király: Petőfi mint vízvázalasztó, Irodalomtörténet, 1949. 2. sz.). Toldy Ferenc irodalomtörténetéből pedig a sok elismerő, hangzatos szó mellett is kitűnik, hogy póriának, prózainak, primitívnek érzi a század világméréteiben is kiemelkedő költőjét. Arany mindezzel szemben barátságuk idején és azután is világosan látja nemcsak Petőfi nagyságát, de értékeit is. Iskolai irodalomtörténetében, melyet pedig maga is Toldy rövid extractusának tekint, éppen Petőfi értékelésében tér el forrásától, hogy költőtársát és eszményképét tanítványai előtt az őt megillető helyre állíthassa :

»Petőfi nemcsak a magyar nemzet, de az egész világ legjelentékenyebb költői közé tartozik. Az új iskola emberei megrótták pongyolaságát s néhol még aljasságot is vetnek szemébe. A mi az elsőt illeti : Igaz, hogy Petőfi nem törődött kicsinységekkel, és *sehol a tartalmat a formának fel nem áldozta*, de éppen ezáltal megóvta lyráját az egyhangúságtól, mert szigorú mérték helyett magyar rythmust hozott költeményeibe, mely által azok alkalmasabbak lőnek magyar dallam szerint énekelteni. Az aljasságot illetőleg : Petőfinél az eszme sohasem aljas, ha egy-két kifejezése a szokottnál erősebb is, azokat ott használja, hol általuk a jellemzés teljesebb lesz. Mindenesetre el kell ismernünk, hogy bármilyen szép költeménnyel is gazdagítá az új iskola irodalmunkat, *volt azokban némi idegenszerű*, mely miatt a nemzetnek úgyszólván vérévé nem válhattak, de a *Petőfi által megérintett húr a magyar szívek legbensőbb húrja* s kétségkívül nincs költőnk ki a *nemzeti nevet annyira megérdemelné, mint ő.*»

Ez a Petőfi-értékelés a költő emlékét idéző versekkel együtt világosan megmutatja Arany felfogásának Gyulaiéktól való eltérését, anélkül, hogy Arany már idézett korlátait teljes mértékben feloldaná vagy mentené.

Feladatunk, éppen 48 utáni népiessége ellentmondásainak feltárása, elsősorban azért, mert csak ezek után érthetjük meg annak *viszonylag* haladó szerepét és jellegét a maga egészében.

Ebből a szempontból is igen jellemző Aranynak Millieu művéről frott bírálata, amely 1861-ban a Szépirodalmi Figyelőben látott napvilágot. A francia költő műve és az arról frott francia kritika értékelése módot és alkalmat ad Arany számára egy igen fontos esztétikai elvének újbóli kifejtésére : nem »leereszkeszteni« a néphez, hanem tanulni tőle! – hirdeti Arany. Szembefordul a francia és magyar irodalmi közvéleménynek azzal a korábbi hamis nézetével, amely szerint »A népet tanítani, valami jobbra tanítani annál, amit ő tud : ez lőn a jelszó...«

»De nem így áll a kérdés. A néptől tanulni, s ily módon a költészetet rölfriessíteni, nemzeti alapra helyezni : ebben áll a feladat. Mesterkélts, conventionális formák és érzelmek helyett elsajátítani a népköltészetből nemcsak a stíl egyszerűségét, hanem erélyét is, nemcsak az értelem nyíltságát, hanem közvetlenségét is, el hagyományos költői formáit, el mindent, a mi abban költői továbbfejtésre alkalmas...«

A helyes állásfoglalás, esztétikai elv indokolása azonban ismét az előzőleg vázolt ellentmondáshoz vezet. A népiesség területének, jelentőségének leszűkítése a népiesség *céljának* új értelmezéséből fakadt. A cél, a 48-ban világosan kifejtett politikai síkról, kizárólag esztétikai síkra toldott. Ennek megfelelően háttérbe szorult a demokratikus közérthetőség követel-

ménye is, és az egyszerűséget már nem a tömegekhez való közelség, hanem a szépség és színvonal követelménye indokolta.

És a költő,

»ha egyszerű, nem azért az, hogy fű fa által érthető legyen, hanem mert egyszerű eszközökkel *hatni tudni* érnek a jele, s az egyszerű szép annál szebb; ha népi szólást használ, nem azért teszi, hogy Gyuri bojtár felrikkantson a jól ismert kifejezésre, hanem, hogy nyelvének erőt, bájt, zöngelmet, faji zamatot kölcsönözzön, ha ellesi az érzelmek természetes, közvetlen nyilatkozását, s ugyanazt visszaadja költeményében, czélja nem oda megy ki, hogy — bocsánat a hétköznapi szólásért — produkálja a parasztot, hanem, hogy az igazi páthosz nyomára akadjon, melyet színtelen társaséletünk prózájában hiába keres...«

A felsorolt korlátok mellett mégis értékes számunkra ez a megállapítás. Értékes, mert arról tanúskodik, amiről Arany ezekben az években oly keveset beszél: Hogy nemcsak a nyelv erejének és bájának, de az érzelmek közvetlen megnyilatkoztatásának és az igazi páatosnak is a nép a letéteményese, hogy a nép kincsestára az elnyomatás éveiben is kimeríthetetlen.

Arany egyébként is határtalan lelkesedéssel tallózik ebben a kincsestárban. »A nép az igazi inventor« — hirdeti, és alkotásaiban szívesen fordul a nép invencióihoz. A népköltészetet — mint »Naiv eposunk« című tanulmányában kifejti — a műköltészet, a magyar nemzeti költészet alapjának tartja, melynek sorvadása a műköltészetet is »megfosztotta attól az egyedül biztos alaptól, melyen a nemzeti költészet csarnoka emelkedhetik.« De a hatást nem korlátozza egyoldalúan a multra, hanem kiterjeszti a jelen és jövő költészetére is: akár a mondabeli Antheus a földből, a nemzeti költészet a nép alkotásainak kincsestárából meríti erejét.

»Valóban vigasztaló, — írja Arany »A magyar népdal az irodalomban« című tanulmányában — hogy az igazi, gyökeres organikus költészet iránti ösztön nincs szorítva sehoh, semmi időben egy-két kiváló egyéniségre, hanem az összes nép tömegében van letéve örök alapul, mellyel, mint föld anyjával a hitrege óriása, — csak érintkeznie kell a nemzeti műköltészetnek, hogy mindannyiszor megiffodva, megújulva, gazdag erőben s egyszerű szépségben emelkedjék, lehányva magáról a ficzamlott izlés, romlott kor, mesterkélty világ izléstelenségeit.«

Arany a nép tehetsége megnyilvánulásának érzi mindenekelőtt a népek dal és mesevilágát. Ezért fordul mindvégig nagy érdeklődéssel és szeretettel a népdal és népmese-gyűjtés ügye felé. Sürgető szóval ostromozza az illetékeseket: teremtsék meg mihamarabb a gyűjtés lehetőségét; biztatással fordul a gyűjtők felé: »most kezdjék meg a munkát, amig érdemes!«

»A mi Angliában már csak kivétel, az nálunk még rendes dolog. Minden falu, minden tűzhely megannyi mesefészek, minden pórfiú egy élő gyűjtemény. Azt várjuk-e, hogy a polgárosodás, a műveltség terjedése, a napi üzlet gondjai kiszorítsák közülünk a népköltészet maradványait, elűzzék a tündéreket, s akkor fogunk a gyűjtéshez?... Mentsük meg amit lehet...«

(Nyugat-felföldi népmondák)

Meghatározza nemcsak a gyűjtés szükségességét, de irányt szab annak módjához is. A módszer, amelyet a gyűjtők elé állt »Eredeti népmesék« c. bírálatában, ugyancsak a népi tehetség tiszteletbentartására épül. Hangsúlyozza, hogy ha a mesélő tehet is hozzá a meséhez, mert az új szálát is a nép részvételével, ellenőrzése alatt szövi, — a gyűjtőnek ehhez nincs joga. Erdélyi és Merényi mesegyűjteményét is elsősorban a népi alkotáshoz való hűsége szempontjából bírálja, és élesen elítéli azokat a gyűjtőket, akik önkényesen »megtoldják« a hallott elbeszéléseket. A mesemondó szabadsága nem hatalmazza fel a gyűjtőt arra, hogy »oly részleteket csempésszen az előadásba, amelyek a paraszt szemlélő eszmekörén túl járnak, vagy olyan modort, amely a nép modorától elüt.«

A nép kollektív alkotóerejének megbecsülése egy töről sarjad a népi tehetségekbe vetett hittel. Arany maga is, és korának legnagyobb költői lángelméje, Petőfi is a népből

jött. A reformkor és 48 nagyszerű napjaiban a költőnek módjában állott megismerni a nép történelemformáló erejét. Az elnyomatás korszakában az egyszerű parasztgubás mesélők szavát hallgatva, körükben találta meg a költészet megújulásának forrását. Ezek a tényezők együttvéve értetik csak meg Arany határtalan bizalmát a népi tehetségben. Arany, aki a költői tudatosság, műveltség prominens képviselője, igen nagy fontosságot tulajdonít a született tehetségnek is. De mégis kétségbevonja azt a latin közmondást, amely szerint »poeta non fit, sed nascitur«. És pedig nem azért, mert a született tehetségek létezésében kételkedik, hanem mert felismeri, hogy hazánk ellentmondásos társadalmában a tehetségek száza ítéltetnek pusztulásra, vagy ami még rosszabb : soha ki nem bontakozásra.

»Mert nagy önhittség volna, bármely nemzet és kor jeles költőiben azt hinni, hogy azon nemzedékből, melyhez tartoznak, csupán ők hivatvák a költészet isteni szövetségét lobogtatni kortársaik előtt. Igen, a körülmény őket emelte a díszes helyzetbe : de százan meg százan lehetnek az ekeszarvnál, műhelyben és egyebütt, akik, ha a sors kedvez, épen úgy, vagy jobban betöltendék azt a helyet, mint az ünnepekt koszorúsok. Ama bojtár fiú, ki oly keservesen rikatja furulyáját, s óráig elnézi a felhők játékát vagy a folyam siető vizét, szerencsésebb viszonyok között hírneves költő fogott lenni ; amaz élczes falusi vőfélyben, ki egész lakodalmas népet mulattat furfangos ötleteivel, a magyar nemzet vigjáték-írója veszett el (s kár!) ; ama vén paraszt-jós, ki képzelme szörnyeivel egész vidéket rémülésbe hoz, a romantica első apostola leendett...«

(Az észszerű utánzásról a költészetben.)

Arany népiességének elvi megnyilatkozásait a fentiekben próbáltuk összefoglalni. A kép, amely élénk áll, nem teljes és tökéletes, mint ahogy nem teljes és tökéletes Arany esztétikai elveinek idevágó részlete sem. A megnyilatkozások aranyfedezetét, alkalmazásuk nagyszerű eredményét a *költő* hagyatékában kell keresnünk. Hiszen a »Toldi« egymaga is olyan győzelmet jelent a magyar irodalmi népiesség kibontakozásában, amelyhez fogható hiába keresnénk Arany cikkeiben és tanulmányaiban. De mégis értékesek számunkra ezek a megnyilatkozások, mert közelebb visznek Arany alkotásainak megértéséhez, feltárják elvei és költői gyakorlata összhangját, és egyben — Petőfi mellett — a plebejus népiesség legkövetkezetesebb elvi megnyilatkozásait. A 48 utáni »szerepváltás«, ha csökkenti is Arany a népiességről vallott esztétikai elvének ragyogását, még sem homályosíthatja el. Mint ahogy nem homályosíthatják el azok a bírálók sem, akik az elhallgatás, a ferdítés és hamisítás eszközeivel próbálják letörölni Arany esztétikájának gazdag palettájáról a népiesség színeit.

Hiába korlátozza Arany népiességét Mitrovics Gyula kizárólag a költői nyelv és forma síkjára, hiába hangsúlyozza Négyesy László, hogy »A népiesség nem volt Aranyra nézve elsodró koráramlás, s nem engedte át neki magát tehetetlenül« és támadja mindazokat, »akik Aranyt odaszögezték céltáblának a népiesség boltja elé« ; éppúgy nem tudták Arany örökségét népüktől elvitatni, mint Ignotus, aki a hajánál fogva előráncigált érvekkel próbálja Arany népiességét tagadni. Érvei, mely szerint Arany nem írt népdalokat, »egy sora sem szállt le a népbe«, a népiesség rá gyakorolt hatása nem erősebb akár a kelta vagy ónémet, skót és ir, Tasso-i vagy Byron-i hatásnál, nyelvének népiessége csak irodalomtörténeti szemmel nézve az, és végül, hogy realizmusát csak az irodalomhoz nem értők azonosíthatták a nép realizmusával, — maguktól megdőlnék az igazság fényében.

»Ha egy úri lócsiszárral
Találkoztam, s bevért sárral :
Nem pöröltem, —
Félre álltam, letöröltem«

— írta Arany János. Az »úri lócsiszárok« és irodalmi kufárok azóta ráhányt sarát a mi feladatunk letörölni. Arany János hagyatéka, költői és irodalomtörténeti, esztétikai megnyilatkozásai — a népiesség kérdésében is — megérdemlik ezt a fáradságot.

Arany János esztétikájának legkövetkezetesebben végigkísérhető értéke a realizmus elvének vallása és gyakorlati megvalósítása. A realizmus, az irodalom története során, akárcsak a materializmus a filozófiában, minden esetben a haladó, feltörő osztály szemlélete, ábrázolási módszere volt. »Mindenütt tehát -- mondja erről Mehring --, ahol az irodalomtörténetben egy feltörekvő osztály gondolatvilága összeütközésbe kerül egy hanyatló osztály gondolatvilágával, az előbbi rendszerint a természet és igazság, a naturalizmus és realizmus csatákiáltásával rohamozza meg az utóbbit. Érthető! Egy hanyatló osztály annál ijedtebben kapaszkodik bele merev formulákba, mentől jobban száll ki belőle a belső élet, egy feltörekvő osztály annál jobban rázza korlátját, mentől inkább beléje árad át az élet ösztöne és ereje.« (Néhány szó a naturalizmusról.) Mehringnek ebben a klasszikusan tömör megállapításában benne van a realizmus történelmi szerepének lényege: mindig az az osztály vonzódik hozzá, amelynek érdeke az élet, a valóság mind teljesebb megismerése; és ez mindig a fejlődésben előre, felfelé tartó osztály. Nem véletlen tehát, hogy a realizmus, akárcsak a népiesség, harci kérdés volt a magyar irodalomtörténetben, esztétikában, és az volt Arany János esztétikájának értékelése kapcsán is.

Arany realizmusának tagadására csak a legmerészebb bírálók vállalkoztak, a többség megmaradt a Gyulai megjelölté úton, amely Aranyt a realizmus és idealizmus »összhangjának«, megteremtőjeként tiszteli. Gyulai Arany epikai hitelét, jellemábrázolásának hitelességét elismeri. Megállapítja, hogy »mindez önkénytelen bizonyos realizmus felé ragadta Aranyt«, de határozottan tiltakozik az ellen -- és nem is alaptalanul --, hogy ezt a francia irodalomban jelentkező realizmussal azonosítsák. Hasonló szemlemben ítélik Arany realizmusáról Császár Elemér is, aki egyetemi előadásainak jegyzetében (1927) elismeri ugyan Arany erős reális érzékét és hangsúlyozza szembefordulását a romantikával, mégis enyhítőleg hozzáfűzi, hogy realizmusa nem nyers, hanem inkább eszményi, világa a nyers valóság és az eszmények ködképe határán az »ideál-reál«.

A liberális burzsoázia Babbitstól kiindul és egészen Szerb Antalig lefelé hanyatló esztétikai állásfoglalása szembefordul az előző nemzedék Arany-kutatóival és bírálóival -- és azokkal az olvasókkal, akiket legjobban Arany plaszticitása, realizmusa ragadott meg. Szerb Antal szerint pl. Arany művészetének korántsem abban áll az értéke, hogy meglátja, amint a cica »óvakodva lépked, hosszan elnyúlt testtel« -- mintha csak erre korlátozódna a realizmus -- hanem éppen a realizmusán túlmutató vonásaiban: »hogy realizmusa nem a leglényegesebb, nem a legaranyjánosabb és nem is a legmagyarabb mozzanat költészetében... Sokkal több volt, mint a valóság hű ábrázolója. »Nem a való hát: annak égi mássa -- mondta Arany is« -- olvashatjuk Arany-portréjában.

Arany realizmusának elvetése Szerb Antallal korántsem ért véget. Sőt, ami a legmeglepőbb, találkozhatunk ilyenféle nézetekkel a felszabadulás után napjainkban is. Komlós Aladár, a nemzeti klasszicizmusról tartott előadásában (1949) Arany esztétikai elveit -- az irodalmi Deák-párt balszárnyának nézeteiként tárgyalja, és főcélja bebizonyítani, mennyiben szolgálták a csoport irodalmi nézeti forradalomellenességüket. Ennek a gondolatnak jegyében állapítja meg a következőket:

»E koncepció egyik legfontosabb követelménye a *valóság* egy sajátos kultusza. Nem véletlen, hogy e fogalom mint jelszó először Görgey táborában röppent fel 1849-ben, ahol Kecskeméthy Aurél készül Való címen a tábornok felügyelete alatt lapot indítani. A valóság követelményét előbb a politikában hirdetik, azután az irodalomban is. A forradalomból azt a tanulságot vonják le, hogy veszélyes, ha az ember csak a vágyait követi, s nem vet számot a tényekkel. A vágy és álom, illetve szenvedély pedig az ő szemükben: az Ausztriától elszakadásra törekvés és a paraszt földéhsége; a valóság: erőtlenségünk Ausztriával szemben és a fennálló társadalmi rend. Végeredményben tehát az a realista, aki lemond a valóság alakításáról s megváltoztathatatlanak tartja a fennálló viszonyokat, az osztrák birodalmat pl. örök végzetnek fogadja el.

A valóságisztelet e módja éppúgy nem egyéb burkolt konzervatívizmusról, mint ahogy részben a Deák megrögzött ragaszkodása a törvényekhez. Műveikben se szeri, se száma a kigúnyolt »ábrándozásnak«.

(Irodalomtörténet, 1950.)

Összevetésül elég, ha Petőfit idézzük, aki a forradalom érlelődésének esztendejében így fogalmazza meg irodalmi hitvallását: »... én az az ember vagyok, ki az igazért a szépet is feláldozom. . . A mi igaz, az természetes, a mi természetes, az jó és szerintem szép is. Ez az én aestheticám.«

A szépség és igazság ilyen magától értetődő kapcsolata az eszmei magja Arany későbbi, a realizmust elvileg is megfogalmazó tételeinek. Ez a gondolat a kiindulópontja Széptani jegyzeteinek is, ahol elsősorban a szépség fogalmának meghatározásával ad választ a szépség és igazság vitatott viszonyának kérdésére. Azzal, hogy Arany — mint túlságosan szubjektív megállapítást — elveti Kant definícióját (»Szép az, ami önműködően tetszik«), mindenképpen új utakat keres az esztétikában. Helyesen értékeli a művészeti szép elemeit, az eszmét és idomot (1. tartalom-és forma) és a kettő kapcsolatát is. Kifejti, hogy az eszme nem lehet más, mint az igaz és jó, mert nélkülük nem létezhet szépség sem. »Az igaz kifejezése pedig a művészeti formái által széppé lesz« — állapítja meg. Így jut el a szépség új meghatározásához: »A szép idomban és idom által kifejezett eszme, azaz (idomban és idom által kifejezett) igaz és jó«. A szépség és igazság kölcsönös követelményét Arany zseniálisan össze tudja egyeztetni a tartalom elsőlegességének gondolatával. Ezt az elvét még az irodalomnak olyan periferikus területén is végigviszi, mint a zsoltafordításoké:

»Igazság! itt is, mint a költői produkció minden ágában: ha ez nincs, akkor a szép szavak árja csak zengő érc és pengő cimbalom« —

írja. Ugyanez a gondolat, a tartalom mindenképpel valósága vezeti bírálatának formai elemzéseiben is.

A tartalom elsőlegességének elismerése azonban egyetlen pillanatra sem felejteti Arannyal a forma jelentőségét. Esztétikai elvnek legáltalánosabb megfogalmazásában, a Széptani jegyzetekben így ír a költészetéről, a művészetekről:

»Az igazat és jót, a helyett, hogy egyenesen mondanánk ki, a művészeti formán tükrözzük át, a forma által fejezzük ki.«

A forma »által« való kifejezésnek különleges jelentősége van. Erre a jelentőségre utal Arany már a szép meghatározásánál is, ahol külön hangsúlyozza, hogy az igazat és jót nemcsak formában, hanem éppen a forma által fejezzük ki. Ebben a megkülönböztetésben már a művészet speciális tükrözési feladatai is bennfoglaltatnak. Távol áll tőlünk, hogy Arany realizmusát a lenini tükröződési elmélet előfutárjaként, vagy bizonyítékaként tárgyaljuk; annyi azonban kétségtelen, hogy Aranyban zseniális megsejtésként ott élt a tükröződési elmélet alapja, az a gondolat, hogy a művészet nem egyszerűen közvetíti, hanem a forma által, képekben fejezi ki a mű tartalmát, a költő mondanivalóját.

A polgári kritika Aranyban a tartalom és forma viszonyának értékelésében elfoglalt helyes álláspontját mindenképpen saját állításai igazolására próbálta felhasználni. Példa erre a Beöthy-emlékkönyv hasábjain közölt Arany-tanulmány, amely Arany János kritikai álláspontjának gerincét egyedül a magas művészi színvonal követelésére korlátozza. (Várdai Béla: Arany János kritikai álláspontja.) A konkrét eset, amelyből kiindul a Szépirodalmi Figyelő c. lap egyik vitája, amelynek során Thaly Kálmán válaszol Szász Károlynak »A kárpáti kürt« című verskötetéről írott bírálatára. Thaly válaszában azzal érvel, hogy kizárólag hazafias szempontból engedte belecsúszni a hibákat kötetébe:

»A kárpáti kürt — s méginkább előbbi füzeteimnek — minden egyes költeménye azon, hazánkra nézve példátlanul szomorú időkben íratott, midőn a már kialakuló félben lévő nemzeti érzületet bűzdítés, serkentés s az ősök dicső tettei feleleve-

nítése stb. általápolni minden írónak honfiúi kötelessége volt. E nézetből indulva ki, gyakran választék — főleg elbeszélő költeményeimnek — oly tárgyakat, melyek költői alakításra teljesen alkalmatlanok, de nemzeti *izgatásra* igenis alkalmasak voltak. E körülményt tekintetbe kell venni; meglehet, hogy vétettem, midőn így cselekedtem; bocsássá meg énnekem ez az én kedves hazám, hogy oly nagyon szeretem. Így azt hiszem... üdvösebben működhettem, mintha másképp cselekedtem volna...»

Erre Arany, mint a lap szerkesztője, csillag alatt a következő jegyzetet fűzi Thaly cikkéhez:

»A tant, mely e sorokban ki van mondva, nem szeretnők, ha elterjedne. *A katona úgy szolgálja legjobban hazáját, ha megfelel a katonai célnak.* Bizony, a költő is — mint költő — úgy, ha a költői célt semminek alá nem rendeli. Am i z g a s s o n, a m l e l k e s i t s e n, d e s o h a a z e s z t é t i k a, a z i z l é s k á r á v a l. M á s k é p B e r z s e n y i h a r s á n y ó d á j a a M a g y a r o k k o z h e l y e t t b á r m i f é r c m ű v é t a z o n k o r n a k e l f o g a d h a t n o k s a z l e n n e a l e g j o b b k ö l t e m é n y, m e l y l e g h a n g o s a b b t o r o k k a l b i r j a k i á l t a n i a h a z a n e v é t. K i e g y s z e r i l y k i v é t e a l s t a n z á s z l ó i h o z s z e g ő d ö t t, n e j a j d u l j o n f e l a z t á n, h a a z í t é s z e t m e g r o v á s á t h a l l j a.»

A kritikus a két idézet kapcsán nem riad vissza olyan következtetés levonásától, amely szerint Arany egyértelműen a »tiszta művészeti álláspont képviselője«. Vajjon jogosult-e ez a következtetés? Egyértelműen semmi esetre sem. Nem jogosult azért, hiszen Arany nem célja vagy tartalma miatt fordul szembe Thaly költeményeivel, mert korántsem az öncélúság vagy éppen l'art pour l'art nevében utasítja vissza Thaly önbírálatát, érve éppen az, hogy csak a katonai céloknak megfelelő fegyverzettel rendelkező katona szolgálhatja jól hazáját. Azaz: éppen a mű eszmei, tartalmi követelményeiből indul ki, mikor ki nem elégtű művészi színvonalá miatt kételkedik eszméi hatásosságában. Egyoldalú lenne azonban, ha nem látnánk, hogy egyfelől helyes és hasznos szempont ez a csillag alatt közölt megjegyzés, másfelől magában hordja Arany ellentmondásosságát, az öncélúságba való elzárkózás veszélyét is.

* * *

Arany realizmusának ezzel szorosan összefüggő, leglényegesebb mozzanata a valóság-hoz való viszony kérdése, a valóság ábrázolása, másolás vagy sűrités, tipizálás, eszményítés útján. Ebbe a problémakörbe tartozik a korábban már említett reál- és ideál irányzatának harca, Arany János realista kritikai követelményei is.

Arany realizmusról vallott nézeteinek megértéséhez elsősorban néhány terminológiai kérdést kell tisztáznunk.

A realizmust mint a valóság ábrázolásának frői módszerét, Arany is vallja. Emellett azonban a realizmust bizonyos értelemben mégis azonosítja a naturalizmussal, a »nyers« valóság ábrázolásával, az eszmeiség hiányával is, ezért védi meg pl. Petőfit... Töredékes gondolataiban — az »egyoldalú realizmus« vádjától. Mindezek mellett a realizmust — bár a kettő a polgári esztétika fogalmai szerint is merőben ellentétes fogalom — azonosítja a romantikus iránnyal. (Hogy e mögött az azonosítás mögött egyszerű terminológiai eltérés van, vagy a legnagyobb realista romantikájának megsejtése — Gorkij szerint »A nagy művészekben mindig egyesül a realizmus és a romanticizmus« — erre vonatkozólag Arany esztétikai hagyatékában nem találtam megnyugtató választ.)

»Minden igaz költészet eszményi, — mondja Arany János Fejes István költeményeinek bírálatában — mert eszmét fejez ki, csupán a kifejezés módjára különbözik az, amit kiválóan idealizmusnak neveznek, attól, melyre a szokott nyelvhasználatban alkalmazzák ezt a nevet.»

Ugyanebben a bírálatában világosan el is határolja egymástól a művész számára járható két utat, az idealizmus és realizmus irányát. Az idealizmust klasszikus iránynak nevezi, mivel a pogány görög művészetében érte el virágzása tetőpontját. Jellemzésére ennyit mond

mindössze, hogy az »egyéni az általánosban«, nem-ben fejezi ki. A másik, a realista irány az új, keresztény, illetőleg, mint Arany nevezi, romantikus művészet ábrázolási módszere, amely az »általánost az egyéni« fejezi ki. Arany a két irányzat egyikét sem ítéli el, mert mindkettő eszmét fejez ki. (Ismét egy adalék Aranyhoz az eszmeiségért vívott harcához.) Ugyanakkor azonban félreérthetetlenül kifejezi, hogy ő maga az utóbbi mellett foglal állást.

»Amaz elvontabb (t. i. az idealizmus), mert a nem fogalma pusztán abstractio, ez concretebb, mert az egyén is concret, amaz szűkebb, mert a nem korlátoltabb, ennek birodalma tágas, mert az egyén változatossága végtelen.«

A realizmusnak, mint az ábrázolási lehetőségek korlátlan gazdagságának értékelése szorosan összefügg nemcsak Mehring bevezetőben említett tételeivel, de a marxizmus-leninizmus klasszikusainak a realizmusról vallott nézeteivel is. Korlátja mindössze annyi, hogy Arany a realizmus fogalmának eszmei gazdagságát nem mindig vallja egyenlő következetességgel, és nem a realizmus részeként, hanem hozzáadandó pluszként beszél az eszményítésről, a költésről. Azonban, hogy a realizmus és eszmeiség között mégsem lát szakadékokot, arra a fentebbi idézet mellett a realizmus elvének legnagyobb kőkristályosodása, a *Vojtina ars poeticája* adhat választ.

* * *

A »Vojtina ars poeticája« már folytatása a költő előző Vojtina-leveleinek. Ezeknek a leveleknek célját Arany »hívatlan dudolók elriasztásában« látja, de jelentőségük túlnő ezen a közvetlen feladaton. Arany esztétikai elveinek megértéséhez éppen ezek a levelek adnak elsősorban kulcsot. Meglátjuk benne Arany következetes harcát a dilettantizmus ellen, a művészi színvonal érdekében (erre a kérdés tárgyalásakor bővebben visszatérünk), és megismerjük a realizmus elvének mindmáig érvényes klasszikus kifejtését.

Arany realizmusának tagadói legtöbbször éppen a Vojtina kabátszárnyába kapaszkodnak, onnan próbálják, kiragadott szavakkal és a vers egészének félremagyarázásával, megrajzolni az antirealista Arany portréját. »Költő, hazudj!« – hangsúlyozzák ezek a bírálók; anélkül, hogy a művészi igazság kritériumát, a típusalkotás problémáját vagy Vojtina ars poeticájának bármely gondolatát tüzetesen elemeznék. hiszen, ha erre kitérnének, nyomban eloszlaná a mesterségesen támasztott homály, napvilágra kerülne a realista költő művészi hitvallása.

Azt, hogy Arany hazugságról beszél, a költői erények sorában, csak az első pillanatra megtévesztő. A felhozott példák sora azonban megérteti, hogy Arany a »hazugság« fogalmán nem az igazság meghamisítását, hanem a látszat és a valóság összeegyeztetését érti. Az ég kékjének, a délibáb ragyogásának, a csillagok hullásának ábrázolását a szó köznapi értelmében senki sem nevezné hazugságnak. Arany is a bevezető akkordok után szinte magyarázóan teszi hozzá :

»Minden hazugság földön, a mi szép,
Csontváz, ijesztő a valódi kép;
Azt vérrel, hússal ékesíteni
Jer, jer, költő!... hazúdva isteni!«

A való kép hússal és vérrel ékesítése – mi más ez, mint maga a realista költészet? Realista, mert alapja a valóság, és költészet, mert a valóság tényeihez hozzáadja azt a többletet, amelynek révén a tényből művészet, az eseményből költői téma lesz.

Igen érdekes, de véleményem szerint kevésbé megnyugtató következtetésekhez jut ezen az úton Forgách László tanulmányában. (Haladó kritikánk kérdéseiről Irodalomtörténet, 1952. 3-4) Forgách szerint az Arany követelte eszményítés semmiképpen nem kapcsolható össze a mi esztétikánk megfogalmazta tipizálás követelményével. A különbség

alapja az esztétika filozófiai alapjában áll, és Arany esztétikájának kérdésében a költő idealiz-musa a perdöntő. Forgách okfejtésének éppen filozófiai bizonyítéka hiányzik. Az általa felhozott idézetek egyike sem bizonyítja kielégítően Arany János idealista szemléletét. (Magam sem akarok abba a hibába esni, hogy tárgyi bizonyíték nélkül ennek ellenkezőjét állítanám. Legvalószínűbb, hogy Arany nézete valahol a két irányzat között lehetett.) Az a tény, hogy Arany a valóságnál szebbnek tartja a művészi szépet — épp úgy összefügghet a korabeli valóság bírálataival, mint azzal, amit Forgách állít — t. i. hogy Arany a művészet elsőle-gességét, a valóság másodlagosságát vallja. (De erre a továbbiakban még visszatérek.)

Arany a költés tényét még ott sem adja fel, ahol éppen a történelmi igazsághoz, a nép tudatában élő mondákhöz való hűséget — az eposzi hitelt — elemzi. Sőt éppen ezeknél, a jórészt történelmi témát feldolgozó eposzoknál és balladáknál veti fel, mi minden szükség-es ahhoz, míg a *tárgyból*, anyagból költemény válik. Ide sorolja Arany az alapeszme elmélyítését, az alaphang megragadását, a konfliktus megválasztását, a cselekmény bonyo-lítását, a hősök lélektanilag is hiteles jellemzését, — mindazt, ami nélkül »mi sem mutatja, hogy az író megragadta volna tárgyának költői oldalát, vagy életet lehelte volna a holt eseménybe, mely a nélkül csak oly puszta *anyag* (Arany János kiemelése), mint a már-vány, melyből a szobrász képezi alakját«.

De nemcsak a költészetben, hanem a tények igazságán is csorba esik, ha a költő meg-elepszik az adott egyszerű eset szolgálai másolásával. Arany követelése szerint a költőnek olyan látszatot kell elővarázsolnia, mely a valóság alapján állva megközelíti az esetek többségének igazságát, hűségét. Ezt az igazságot példázza a valódi malac és a malacsivítást utánzó athéni »versenyek«, amelyben a közönség az utánzót fogadta el eredetiként és a valódit ítélté hamisnak. És hozzáteszi rögtön az »ítélet« — általános érvényű indokolását is:

»Mert a közönség érte, hogy amaz
Úgy rí, miként *legtöbbször* a malacz,
Míg a valódi — csont és vér noha —
Tán úgy rikoltott, mint másszor soha.«

Ez a gondolat már csírájában magában foglalja a tipizálás teljes problematikáját. Ugyan-ennek elvi általánosítását, és a tipikus személyek ábrázolására való kiterjesztését adja Arany a továbbiakban:

»Csakhogy nem a mi *részszerint* igaz,
Olyan kell, mi *egészben* s *mindig* az.
Tán nem való, hogy ez s ez úgy esett,
Tán ráfogás a felhozott eset:
Mátyás király nem mondta s tette azt;
Szegény Tiborc nem volt élő paraszt;
Bánk a nejeve megvénült falun,
Sohasem dühöngte többé a szarun,
Evelt, ivott, míg végre elalún:
De mit nekem *valód*, ha ez esetben
Bánk törpe lesz, Mátyás következtlen?
Ha semmi évszám, krónikás adat
Engem le nem győz, hogy nem tett vadat?
Nekem egész ember kell és király.
Vagy férj, nejeért aki bosszút áll,
S ember-, király- meg férjben az egyén:
Csip-csup igazzal nem törődöm én.«

A »csip-csup igaz« elhanyagolása a fentiekben korántsem jelenti az *igazság* háttérbe szorítását. (Hogy mennyire nem, példa rá Arany egész költői gyakorlata, de különösen a Toldi.) Éppen ellenkezőleg, ez a valóság mélyebb, teljesebb művészi feltárásának előfeltétele. Nyilvánvalóan a Mátyás királyról költött legendáknak fele sem fér bele a valóságos események szűkrezabott kereteibe. De vajjon hazugok-e ezért ezek a mondák, anekdoták? Semmiesetre

sem, hiszen éppen ezek koszorújából fonódik össze Mátyásnak a nép által ráruházott babérkoszorúja, ezek mutatják meg, hogy sem előtte, sem utána nem volt a magyar népnek olyan *viszonylagos* jó dolga, védett élete, mint a központosított hatalom virágzása idején. Arany hősköltésének hasonló szempontokból indul ki, hasonló követelményekre vezet.

A »csip-csup« igaztól való elfordulásnál jelentősebb kérdésbe ütközünk, ahol Arany a kapitalizmus valóságához való viszonya tükröződik. A költő, ugyancsak a Vojtiná-ban, szót ejt erről is :

S a mit tapasztalsz, a *concret* igaz,
Neked valóság, egyszersmind nem az.
Vásár az élet : a földnek lakossa
Lót-fut könyökli egymást, és tapossa,
Ad-vesz, czivódik káromol, kaczag ;
Por, sár megöl, megfojt a hagyma-szag :
S ha kételkednél, hogy mindez *való*,
Lépen bök egy rud, feltaszít a ló : —
Mit gondolsz? ha énekbe öntenéd
Úgy mint *van*, e sok mozgó pecsenyét ;
Ha e vásárból egy karéjt levágva
Belé illeszthetnéd a dalvilágba :
Mit gondolsz nyerne a költő vele,
Hogy *ily* igazzal zsufolá tele?

A kérdés feltételében benne van a válasz is : Arany nem ért egyet *ezzel* a valósággal, nem vallja magáénak, csak az »árnyékát« — nem érzi költői, énekre méltó tárgynak a kapitalista élet lüktető vásárát. Ez az a pont, ahol Arany engedményeket tesz a valóságtól való elfordulásnak — illetőleg a valóság megnevesítésének; anélkül azonban hogy realista alapelveit feladná. A kapitalista valóságtól való idegenkedés érzésének értékelése meglehetősen problematikus. 48 előtt a nemzeti függetlenség kérdése mellett nyilvánvalóan a feudalizmus elleni harc állott a nemzeti érdeklődés homlokterében, 48 után azonban mind élesebben előtérbe kerül a polgárosodás is, és Arany itt már korántsem tud olyan egyértelműen állást foglalni. A vesztett polgári forradalom eszméi iránti hűség és az ellenforradalmi önkényre épülő Bach-rendszer kritikája ugyanakkor azt is sejteti, hogy Arany állásfoglalása nem feltétlenül, és nem minden polgári fejlődés ellen irányul, hanem speciálisan az egészségtelen körülmények között létrejött magyar kapitalizmus fejlődésének tagadását jelenti. Az a tény, hogy ebben az időszakban a kapitalizmus kibontakozása valóban a fejlődés történelmileg szükségszerű lépése volt, mit sem változtat azon, hogy Arany a kapitalizmustól való idegenkedése mélyen népi eredetű, a magyar parasztsággal való összefonódottság gyökeréből táplálkozik. Az a tény tehát, hogy mint művész, szembefordul a kapitalizmus rút valóságának másolásával, egyrészt érthető, másrészt elfogadható, és Arany problematikusan felfogásán túl a kapitalizmus valóságának művészet-ellenes tendenciáira is fényt derít.

Az *Ars poeticá*ban megfogalmazott elvek alkalmazására nemcsak Arany költői gyakorlata ad gazdag példatárat. Hasonlóan bőséges a választék, ha Arany kritikai gyakorlatát kísérvük végig, ahol az Írói arcképektől a Vas Gerebenről frott bírálatig mindenütt beleütközünk a *típusalkotás* problémáiba. Az Írói arcképek közül különösen a Gvadányiról frott tanulmányban foglalkozik bővebben ezzel a kérdéssel, és Gvadányi irodalomtörténeti jelentőségét is elsősorban ebben (t. i. a típusalkotásban) látja :

»Gvadányinak olyasmi sikerült, a mi egynek sem haladottabb kortársai, egynek sem összes magyar elődei közül : csupa képzeletből egy pár alakot teremteni, mely mint kicsinynek, nagyak ismerőse, nemzedékről nemzedékre fennmaradjon.«

A típusnak ez a jellemzése — képzelt alak, mindnyájunk ismerőse, nemzedékről nemzedékre száll — sikeresen egészíti ki a Vojtinában kifejtett követelményeket, és valóban a világirodalom

minden nagy típusára — Don Quijotétól Faustig, Tartuffe-től Karerina Annáig, vagy Ludas Matyitól a Noszty fiúig — érvényes meghatározást ad.

Arany a leghatározottabban elveti a valóságos, egyszeri és esetleges jellemek szolgai másolását és megengedhetővé, sőt szükségessé teszi a hősök írói megformálását, de ugyanakkor óva inti a szerzőket az ellenkező véleltől, a különcök ábrázolásától is. A szélsőséges egyénítés fogalma a mi esztétikánkban távol áll az excentricitástól, a különcök ábrázolásától. Arany bár a fogalmakat nem határolja el ilyen világosan, de bizonyíthatóan hasonló elveket vall. Szász Károly költeményeinek bírálatában írja a következőket :

»Sokszor van úgy az ember, hogy lát valamely tüneményt az égen, például felhőcsoportot, világitást, mely annyira *kivételes*, szokatlan, ha festő vásznára tenné, senki sem hinné el neki, hogy természetes. Vajjon a művész helyesen használja fel az *igaz*, de nagyon rendkívüli momentumokat? Szerintem éppúgy téved, ha a költő az erkölcsi világból a nagyon kivételest hajhássza. Vannak bizony jellemek, léteznek a *valóságban*, hihetetlenek a *költészetben*. . .«

A típusábrázolás alapvető elvein túl, egyes konkrét ábrázolási problémákra is választ ad a költő. Ilyen, nagyon is lényeges — és ma is aktuális — kérdés a típusok nyelvi jellemzése. Ennek az elvnek kifejtésére Vas Gereben egy regénye ad Aranynak alkalmat. A regény alapvető hibája a téma excentricitásán és a konfliktus problematikusságán túl a jellemek megformálásában van. Erre vonatkozóan jegyzi meg Arany :

»De van egy lényeges észrevételünk a módra, mellyel e jellemek szóban nyilatkoznak. A különböző személyek beszédén alig látunk valami különbséget. A stíl mindig és mindenütt nem a szószólóké, hanem Vas Gerebené. . . Ő ki maga viszi a szót jellemei helyett s bizonyos színvonalon felül elveszti egyéniségét, a nélkül, hogy azokat bírni felköltöni, kiknek nevében szól.«

A negatív bírálatnál értékesebb a pozitív tanulság: a nyelvi jellemzés követelménye, amelyet Arany helyesen és jogosan összekapcsol a típusalkotás és ábrázolás középponti kérdésével.

Visszatérve a típusábrázolás problémáit felvető Vojtina ars poeticájához, szeretnénk még utalni a valósághoz való tartozás és tapadás kérdésének megjelenésére. Arany ugyanis, akárcsak a jellemábrázolás területén, itt is élesen megvilágítja az írói ábrázolás kétoldalú veszélyét. Az elsőről, a valósághoz való túlzott tapadásról, a való élet tényeinek szolgai másolásáról már szóltunk. Azonban nem választható el ettől a másik veszedelem sem : mikor a költő képzeletének léghajója túl magasra száll és röptében elveszti maga alól a valóság talaját. A költés követelése korántsem jelenti azt, hogy Arany feladná a valóság ábrázolásának igényét, hogy ne bírálná élesen mindazokat, akik az »ideál« címén kirúgják lábuk alól a valót és hamis föllengéssel akarják megostromolni a Parnasszust.

Ezt a veszélyt véli felfedezni Arany János Bulcsu Károly költészetében, ahol a realitástól való túlzott eltávolodás okozza azt, hogy a költő igazsága nem tud hatni, nem tudja meggyőzni az olvasókat.

». . . Akármennyi hely bizonyítja — írja — sőt a szerzőnek mondhatni egész iránya oda mutat, hogy ő e szövegben, költészet — olyanforma értelmet keres, mi szerint a költőnek teljesen ki kell rúgnia láb alól e földi világot, s röpülni a határozatlanba, a nemlétezőbe, s ott alkotni képzeletének soha szem nem látta föllegvárát. Úgy látszik, előtte nem az a költészet : az emberi szív rejtélyeit akár alanyilag (lírában), akár tárgyilag (epikai költészetben) minél igazabb kifejezés által feltüntetni ; hanem a reáltól borzadtában minden concret valóságból sietni oda, hol nincs szív és érzemény.«

A bírálatnak itt ismét nem a bírált mű és nem is a negatív tanulság ad különös súlyt, hanem az a pozitívum, amely Aranyra a realizmusért vívott kétfrontos harcát alátámasztja. A kétoldalú küzdelem alapja Aranyra a több ízben idézett Ars poeticájában került megfogalmazásra. Bírálati azonban a gyakorlat és a konkrétség erejénél fogva megsokszorozzák az ott lefektetett elvek értelmét.

Befejezésül hadd jegyezzük meg, hogy Aranynak a realizmusról vallott nézetei értékét a fentiek után nyilvánvalóan nem kisebbíthetné korlátainak felmérése sem. Az a Hebbel-bírálat azonban, amelyet Komlós Aladár Arany ellen perdöntő bizonyítékként hoz fel, nem bizonyít többet, mint hogy Arany tagadja a pauperizmusnak, mint eposzi témának jogosultságát. De vajjon jogosulatlan-e ez a tagadás? Nyilvánvalóan nem. Arany bírálatában azzal érvel, hogy a költészetnek nem lehet feladata oly szenvedések feltárása, melynek balzsama nincsen, hogy nem szabad beletaszítani a szigorú valóságba, amely elől éppen menedéket kellene nyújtania.

Aranynak ez az érvelése meglehetősen bonyolult -- kétoldalú kérdés. Egyfelől menthető és magyarázható, amennyiben állásfoglalásának legmélyebb indítéka összefügg a költőnek az egészségtelen magyar kapitalista fejlődés egészétől való idegenkedésével, népi eredetű romantikus antikapitalizmusával. Ugyanakkor érvelése mellett szól az is, hogy Arany jól látja: az eposz tárgya mindig a népelet nagy kérdéseinek dicsőséges megoldása, népek és vezérek hősi tette kell, hogy legyen, és a valóság legmélyebbre süllyedt, harcképtelen elemei nem válhatnak akcióképes eposzi hőökké. Az egyoldalú társadalombírálat, ha mégolyan mély is, ha nem képes a társadalomnak az elnyomással szembeszegülő hősi erőinek feltárására, nem eposzi téma. Ezért jogosult Aranynak Hebbellel szemben gyakorolt bírálat, még akkor is, ha érvelésében nem mindenben helytálló. Annál is inkább, mert bírálatának részleteiben is sok az elfogadható, sőt rendkívül értékes meglátás. (Pl. a hős korlátainak elemzésénél, ahol Arany nagyszerűen feltárja, hogy a konfliktus megoldhatatlansága, amely lehetetlenné teszi a hős számára a reményteljes egyéni küzdelem, hogyan gátolja meg a hős cselekvő jellemmé fejlesztését). Ugyanakkor értéke a bírálatnak az irányregény műfajára való utalás is, ahol Arany -- legalább is -- nem utasítja el ezt a korában rendkívül vitatott műfajt, hanem bizonyos fenntartásokkal bár, de elismeri jogosultságát, ami 1860-ban, 11 évvel a magyar forradalom bukása után feltétlenül komoly eredmény. Ugyanakkor természetesen látnunk kell a kérdés másik oldalát is. Az a tény, hogy Arany ítélete ebben a konkrét eposzban jogosult, nem menti őt fel egészen. Nyilvánvalóan igaz, hogy a paraszti élet nehézségének teljes, reális ábrázolásával a Bolond Istók óta nem találkoztunk Aranynál, és nem véletlen az sem, hogy sem elméletében, sem költői gyakorlatában nem jut el a kritikai realizmushoz. Ez a tagadhatatlan korlát azonban nem takarhatja el szemünk elől Arany realizmusának halhatatlan értékeit.

5

Arany népiessége és realizmusa mellett az irodalom nemzeti jellegéről vallott felfogásával jutott legelőbbre a haladó esztétikai nézetek útján, itt közelítette meg leginkább Petőfi és a kor orosz forradalmi demokratáinak felfogását. Az irodalom nemzeti jellegének felismerése és vállalása az az eszmei alap, amelyről kiindulva Arany eljuthatott a talajtalan kozmopolitizmus elleni aktív harchoz.

Az irodalom elméletében, a szép meghatározásában sokáig uralkodott az »általános szépség fogalma. Arany érdeme, hogy Töredékes gondolataiban szembeszáll ezzel a nézettel, és kifejti, hogy ha a szépség fogalma általános is, »kifejezése ily általánosságban lehetetlen«. Sőt ennél tovább is megy egy lépéssel, és megállapítja, hogy *nem lehet nemzeti nélkül megragadni az örök szépet sem*. Hogy tételének érvényét bizonyítsa, a görög művészetre, Homéroszra hivatkozik, akitől hiába akarják nemzeti jellegét vitatni, eposzainak nemzeti és népi jellege önmagáért beszél. De az ellenkező törekvésre is számos példát idéz, Gyöngyösit, Bajzát és másokat, akiket éppen a nemzeti jelleg megtagadása gátolt meg abban, hogy bevegék a Parnasszust, hogy kivívják a halhatatlanságot. S ha ideig-óráig virágozik is az ilyen talajvesztett művészet, előbb-utóbb elfordul tőle a nemzet, előbb-utóbb bebizonyosodik az Arany megfogalmazta tétel: »A szépek tehát nem lehet megtagadni büntetés nélkül a nemzetit.«

A »nemzeti« kritérium Aranynál nem kizárólagosan formai kritérium. Elvi cikkeiben erről viszonylag keveset beszél, de feleletet ad a kérdésre a Toldi, a Buda halála, vagy akár a Bolond Istók is. Toldi Miklóst nemcsak szavainak csengése teszi magyarrá, hanem jelleme, célkitűzése, világa is. Toldi magyarsága mélyebb és több formai kritériumoknál, hazaszeretével nemcsak megismerteti a magyarság egy jellemző vonását, de nevelő funkciót is tölt be. A nemzeti jelleg és a hazaszeretet megnyilvánulása a haladó művészetben egybefonódik. Aranynak első akadémiai titkári jelentése (1866) szemléletesen példázza a két fogalom egységét, nemcsak a tudományban, de az irodalomban is.

»Egy van főleg, mi első helyen reánk magyarokra néz: hazánk minden oldalú megismerése s megismertetése a nagy világgal. Ha majd e haza szent földjén minden rög ismerve lesz, minden kődarab elmondja, honnan jött, kikkel találkozott; ha minden élő, mely rajta tenyész és mozog, általunk összegyűjtve a közös rendszerben foglal helyet; ha kitanultuk ege mérsékletét, a nedv és aszályhordó fuvalmak viszonyait; ha népei egymásra temetkezett rétegeit felbúvárkodtuk a legmélyebbig, de kivált a ma élőnek — ides nemzetünknek — nyelv és tettben nyilatkozó múltját, jelenét, a tudomány teljes fényébe állítottuk: ezáltal oly politikai tőkére tettünk szert, melynek keletét legörömeztöbb ismeri el a művelt külföld. És im, ez a honszeretet a tudományban.«

Az, hogy Arany itt tételét a tudományra vonatkoztatja, aligha téveszt meg bennünket, hiszen, ha más formában és más eszközökkel is, de hasonló harc folyik az irodalom, a költészet nemzeti jellegéért is. Annál is inkább, mert az — mint Arany több ízben is hangsúlyozza — minden művészetek legnemzetibbje.

Nemzeti jellegének megkülönböztető vonása elsősorban a nemzeti nyelv használatában áll. A színek és hangok internacionalizmusától eltérően a nyelv, a szókincs egyes nemzetek fiának birtoka, egyes nemzetek gondolatvilágának, kultúrájának kifejezési eszköze.

A nemzeti nyelv azonban a formának még csak legáltalánosabb tényezője. A mű nemzeti jellege a tartalom nemzeti elemein és a nyelven túl még sok egyebet is magában foglal. Idetartozik a nemzeti kifejezési »forma«, a versidom is.

Arany előtt már Müller Godofrédnak a Kisfaludy Társaság pályázatára beküldött díjnyertes munkája is felveti a nemzeti verselés problémáit. Ahogy a metáforáktól is megkívánja, hogy hazai földből sarjadjanak, sürgeti azt is, hogy »tactus, vers és versszak egészen a nemzeti nyelv természete szerint legyen.«

Másfél évtizeddel később (1856) a nagykőrösi protestáns főiskola Értesítőjében jelent meg Arany János nevezetes tanulmánya, a Nemzeti versidomról. Arany költői gyakorlatában már jóval előbb megoldotta Müller Godofred problémáját, esztétikai elméletében azonban itt fekteti le legvilágosabban a magyar nemzeti versirodalom változatainak gazdagságát, költői felhasználásának jogosultságát. Irodalmunk régebbi, nagy alkotásaiban a népi dalok és dallamok öntudatlanul a költőben élő zengő ritmusát, a magyar sorok és strófák rendszeréből költészetünk nemzeti sajátosságát keresi. Tanulmányának jelentősége azonban túlnő a versformák rendszerezésén. Arany ki is mondja, hogy célja több ennél, hogy munkájának alapeszméje az a törekvés, amely »a magyar rhythmusnak a költészetben is vissza akarja adni a nemzet kára nélkül el sem idegeníthető jogait.«

A nemzeti és népi jelleg összekapcsolása a tanulmányban korántsem véletlenszerű. Ezt találhatjuk Arany Petőfihez írott leveleiben, ahol forradalmi, plebejus népiessége mindig összekapcsolódik a nemzeti költészet problémáival. Az egység azonban itt nem elsősorban a népi költészet felemelését, megnevesítését jelenti, hanem azt a célkitűzést, hogy a megújuló népi és nemzeti költészet — ne csak az »írástudók és farizeusok«, hanem a *nemzet* költészetévé váljon.

Ebben a korszakban Arany elsősorban a nemzeti költészet népi jellegét hangsúlyozza. Érdekes megfigyelni azonban, hogyan vált át később a népi költészet nemzeti jellegének követelésére, anélkül, hogy a két követelés egységét feladná. Millieu költeményeiről írott

bírálatában örömmel üdvözlö a francia költészet új népi hangját, de helytelenül, hogy más nép költészetéhez akar nyúlni, nem a sajátjához, pedig az idegen költészetből való átvétel legtöbbször gyökértelen. Rendkívül érdekes; Arany esztétikai tisztánlátását mutatja, hogy a magyar átvételt nem »nemzeti költészetünk győzelmeként« ünnepli, hanem a francia néphagyományok példáját, és az azt gyümölcsözően felhasználható Beranger-t állítja Millieu elé.

A nemzeti jelleg, nemzeti forma követelése 48 előtt benn izzott a levegőben. Az érlelődő forradalom talaján, ahol a nemzeti függetlenség követelése egyre mélyebb gyökereket eresztett, nem is virágozhatott ki más alkotás, mint az, ami a nemzeti szellemtől átitatott kulturális törekvések tövéből sarjadt. Gyökeresen megváltozott azonban ez a helyzet a forradalmat követő évtizedekben. Az ötvenes években még a nemzeti ellenállás gondolata adott tartalmat e kulturális törekvések nemzeti jellegének. A század második felében azonban a nemzeti jelleg hangsúlyozásának ez a hivatása látszólag idejét múlta. A mindinkább hivatalos irodalomná váló népnemzeti irány képviselői tovább őrzik ugyan zászlajukon a haza szent nevét, a nemzeti irodalom célkitűzéseit, de az általuk képviselt irányzat egyre többet veszít nemcsak népi, de nemzeti jellegéből is. (Amennyiben mind határozottabban a nemesi osztály tagjaira szűkíti le a nemzet fogalmát.) Az egészséges nemzeti érzés lépten nyomon osztályérdekeket szolgáló, szűk nacionalizmussal párosul. Irodalmunknak, de az ország egészének újfajta, demokratikus hazafiságra lenne szüksége, olyan hazafiakra, akik nem a régi félfudális állapotok konzerválására, hanem a társadalmi haladás előmozdítására mozgósítanák erőiket, akik nem szűkítik, hanem az ország társadalmi berendezkedésének megfelelően a parasztság felé szélesítik a nemzeti kereteket. Erre azonban a század második felében végig nem került sor.

A hivatalosan hangoztatott régi, nem egyszer valóban nacionalista hűrokat megpendítő hazafiságnak akadtak ugyan bírálói az irodalmi ellenzék táborában, de bírálatuk talajtalan, a néptől idegen volt. Irányzatuk prominens képviselői a hazafiság, a nemzeti szellem megújítása helyett annak elvetésére törekedtek. A hazafiság és az ellenzék hirdette kozmopolitizmus kérdése körül éppen Arany János emlékezetes művei (A költő hazája, Kozmopolita költészet) nyomán lángolt fel a vita.

A »Kozmopolita költészet« vitájának feldolgozására és értékelésére mindmáig elég kevés kísérlet történt, leginkább mégis Komlós Aladáré az érdem, aki 1948-ban a Magyarokban közölt cikke után most az Irodalomtörténet legutóbbi számában (1953. 1—2) gazdag tényanyagra és értékes meglátásokra támaszkodva a marxizmus-leninizmus iránytűje mellett próbált meg behatolni a vita mindmáig meg nem világított homályába. Tekintettel arra, hogy Komlós idézett cikkeivel nem egy jelentős megállapítás elismerése mellett, lényegében nem értek egyet, szeretnék ezek értékelésével egy némely ponton vitába szállni.

Arany János első e tárgykörbe vágó költeménye — A költő hazája — 1851-ben látott napvilágot. A vers felépítésében már itt is polemikus. Első soraiban itt is egy kimondott és meg nem nevezett kozmopolita állásfoglalást idéz: »Művész hazája széles e világ...« És a hitvallás, amelyet a hírnév országútjain járó poétákkal szembeszegez ugyancsak a hazáját szerető, a hazának énekelő költő szava. A költészet nemzeti jellege, nemzeti nyelve és formája már ebben a költeményben szorosan összefonódott Aranyban a költő hazaszeretetével. Eszményképe nem egyszerűen magyarul vagy magyar tárgyról énekel, de »...e honért, e honnal honnak él«, és minden dalában megosztja a haza népének örömét s bűját. Lényegileg nem különbözik ettől a hitvallástól a huszonhat esztendővel később született »Kozmopolita költészet« sem. Az eltérés nem tartalmi, hanem inkább a gondolatok kifejezőmódjában, a vers én-formájában, a hangvétel hevében és a szenvedély hőfokában mutatkozik. Nyilvánvalóan már az első polemikus vers Arany személyes állásfoglalását tükrözte az irodalmi életben fellépő általa nem helyeselt kozmopolita irányzattal szemben. Az a tény azonban, hogy két és fél évtizeddel később szükségesnek tartotta megismételni, — és nem is csak egyszerűen megismételni — az abban foglaltakat, mutatja, hogy az általa már csírájában fel-

ismert veszedelem nem csökkent, sőt ellenkezőleg, fokozódott az elmúlt idő alatt. Komlós idézett cikkében maga mutatja ki, hogy »a magyar társadalom egykori művelődési jellege és a nagyhatalmak fenyegető terjeszkedése (t. i. a Balkánon folyó orosz törökellenes háború) indokoltá teszik Arany hazafias nyugtalanságát. A történelmi helyzet olyan volt, hogy amennyiben költőink — akiknek a nemzet őrzése volna egyik főfeladatuk — kozmopolita magatartást tanúsítanak, ezzel valóban veszélyeztetik a magyarság fennmaradását.« Aranynak ez a későbbi költeménye még a Költő hazájánál is élesebben mondja ki a vádat a »világköltők«-k ellen, akik szerint »fajta s a nemzeti Bélyeget, mit az rávésett, A nagy költő megveti«, és akik a haza ügyének vállalása helyett »puszta elvont ideál«-ról énekelnek. Míg az első versben inkább érvel és bizonyít saját álláspontja mellett, amelyet egyszerű harmadik személyben »a költő« nevében hangoztat; ebben a versben a szenvedély hőfoka áttöri a maga szabta kereteket, Arany a nála szokatlanabb első személyű formát választja, és érvelése kemény vádba csap át, árulásnak minősítve kozmopolita költők hazafiatlan magatartását (»Hát van lelked a szent zászlót Épen akkor hagyni el!?)«) Komlós »hazafias nyugtalanságnak« nevezi Aranyt ezt a szenvedéllyel teli felkiáltását. Mi inkább az irodalom és az ország veszedelmét jelző riadónak mondanánk. A kérdés lényege azonban nyilvánvalóan nem a fogalmazásban van, hanem abban, vajjon jogos volt-e Arany aggodalma és vádja, vajjon fennállt-e — és ha igen, milyen méreteket öltött — a kozmopolitizmus veszedelme a század utolsó harmadában.

Komlós Aladár, aki a vitát értékelve irodalmi fejlődésünk vízvázalasztóját, a régi és új írók tudatos összecsapását látja a történetekben, tanulmánya egészében kétségbevonja ezt a kozmopolita veszélyt, az irodalmi ellenzék véleményét — az adott viszonyok között — helyesnek, a maguk korában haladónak értékeli és ebből következően (ha nem is ezekkel a szavakkal) reakciónak bélyegezi Arany állásfoglalását.

Ez az értékelés meg kell mondanunk nem merőben új. Bár ezidáig a hivatalos irodalomtörténetek (Beöthy, Riedl) megegyeztek abban, hogy Arannyal szemben az irodalmi ellenzék tagjait illeti az elmarasztalás, Schöpflin Aladár már »A kettészakadt magyar irodalom« című tanulmányában (Nyugat, 1927) megfordítja a konzervatív kritika ítéletét és azt vallja, hogy mivel a népi-nemzeti irányt Arany kimerítette, a fiatalok előtt az epigonizmuson kívül csak az ezzel való szakítás állott. »Amit tehát Arany kozmopolita költészetnek bélyegezett — írja — az voltaképpen nem volt más, mint az ő nagyságának reakciója.«

A két szembenálló vélemény között lévő elvi különbség csökkentése tehát már a Nyugattal fellelhető. Schöpflin idézett cikke mellett ez csendül ki Koroda Pál »Irodalmi Körforgás« (Nyugat, 1929) című tanulmányából is, ahol a szerző a korabeli Arany-ellenes áramlat részletes tárgyalása mellett valamiféle meg nem nevezett erőt vagy személyt hibáztat, amelynek képviselői »rábírták« Arányt — Koroda kifejezése — hogy a kozmopolita költőket támadja. Koroda állítása szerint Aranyt elriasztották a legifjabb költőnemzedéktől, befeketítették előtte a »Titan Lacikat« és éppen Reviczky volt az, aki felvilágosította Aranyt, és a cikk szerzőjével együtt tudomására hozta, hogy a fiatalok költészetének leghívebb tisztelői.

Hasonló érvekkel bizonyítja tételeit Sós Margit is, aki Arany János irodalmi ellenzékéről írott disszertációjában következetesen csökkenteni, sőt tagadni igyekszik a két felfogás — Arany és Reviczkyék — közti szakadékot.

Más eszközökkel és módszerekkel, sokkal nagyobb bizonyító apparátussal, de lényegében ezt teszi tanulmányában Komlós is, és bár elemzésének nagy részében adottnak veszik a két felfogás közti ellentétet, Reviczky idevágó versének és cikkének elemzése során mégis így zárja le fejtegetéseit. »...végeredményben megállapítható, hogy Reviczky e súlyos tévedéseket tartalmazó két írásban sem volt kozmopolita, hiszen elismeri a nemzet jelentőségét, fennén vallja a magyarsághoz tartozását.«

Véleményünk szerint, Komlós cikkének vitathatatlan nagy érdeme, hogy dialektikus elemzésével kimutatja: korántsem olyan egyszerű a vitázók felett ítélkezni, mint irodalomtörténetünk napjainkig hitte. Érdeme, hogy világosan kimutatja, kiknek és miért állt érdekében

Reviczky és Komjáthy kiutasítása a magyar irodalomból. Az ő érdemeik, haladó törekvéseik feltárása kétségkívül nagy nyeresége marxista irodalomtörténetírásunknak. Véleményünk szerint azonban a magyar irodalom e két érdekes, de igen problémátikus alakjának megvilágítása nem lehet teljes akkor, ha fejlődésük, költői magatartásuk és költészetük döntő korlátját, kozmopolitizmusukat elhomályosítjuk. Révai Józsefnek azt a megállapítását, hogy Reviczky »a néptől idegen kozmopolitizmus lejtőjére jutott« nem lehet másként magyarázni, mint ahogy Révai írja: azaz kozmopolitává vált. Ezt egyébként nemcsak a Reviczkyról, de a Reviczkytól való idézetek is alátámasztják.

Teljesen helytelen lenne a kozmopolitizmus fogalmát kizárólag az idegen tárgyak megéneklésére korlátozni, mint ahogy Komlós teszi. Nyilvánvalóan Arany idevágó kitétele nem a kozmopolitizmus egészét jellemzi, csak a betegség egyetlen — nem is legdöntőbb — tünetére hívja fel a figyelmet. (Gondoljunk arra, hogy formáját tekintve még a walesi bárdok is idegen témát örökölt meg, hogy a Sir Patrick Spens-ről ne is beszéljünk!) Reviczky és Komjáthy és az általuk képviselt irodalmi csoport kozmopolitizmusa tehát mindenképpen szélesebben értendő.

Idetartozik mindenekelőtt az általános emberi előtérbeállítása. A Komlós hozta idézetek valóban azt bizonyítják, hogy az általános emberi hangsúlyozása mellett az irodalmi ellenzék képviselői nem tagadják meg mindazt, ami nemzeti, hogy elismerik: a nagy költők műveire rányomja bélyegét saját koruk, nemzetük zománca. Sajátos ellentmondásról van azonban itt szó. Arról hogy míg a mű tartalmában teljes egészében elvonatkoztatnak a nemzetitől, — azaz a nemzet problémáitól, küzdelmétől, a nemzeti költészet feladataitól is — és nyíltan hangsúlyozzák »Általános eszme s érzés, Nagy ha nem is nemzeti«, formai síkon többé-kevésbé elfogadják a nemzeti követelményeket. A mű nemzeti jellegének ilyenfajta leszűkítése, formai síkra szorítása található meg Komjáthy Komlós által idézett »Kritikai szempontok« (Új Nemzedék, 1887) című cikkében is. Komjáthy szerint téved, aki »a költő szárnyalatát politikai konfessziókkal akarja megkötni és nem csupán a formában«, hanem a tárgyban, tartalomban és irányban is a »nemzeti« szűk medrébe akarja szorítani. Ebben a felfogásban benne van a művek hazafias eszmei tartalmának tagadása is. Éspedig nemcsak a Komjáthy által jogosan kifogásolt »pitykegombos és kaczagányos« szellemű hazafiságé, a korokban valóban kiütköző nacionalista áramlatoké, hanem mindenfajta, közvetlenül a haza szolgálatában íródott alkotásé.

Az általános emberi fogalma számukra — és elsősorban Komjáthy számára — menekülés volt, menekülés a magyartól, a konkréttól, sőt magától a néptől is. Komlós Aladár cikkében azzal érvel, hogy Reviczky és Komjáthy közelebb álltak a néphez mint ellenfeleik. Ezt azonban igen nehéz bizonyítani. Legalább is kétségessé teszi ezt az a szenvedélyes kirohanás, amellyel például Komjáthy fogadja a »demagógnak« bélyegzett Gáspár Imrét, aki ebben az időben a munkásmozgalom költői közé számított, vagy a »véresszájú demokrata«-ként emlegetett Darnai Viktort. Természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy ezeknek az esztendőknék Arany Jánosa velük szemben maradéktalanul a nép álláspontját képviseli. Barta János nemrégiben megjelent Arany monográfiájában meggyőzően kimutatja, hogyan lazulnak meg ebben az időben Aranynál a néphez fűződő szálak, hogyan távolodik el nemcsak a néptől, de saját 48-as álláspontjától is. Azonban, ha a két felfogást összehasonlítjuk, akár elméleti síkon, de még inkább költészetünkben, azt kell látnunk, hogy a mérleg még mindig Arany javára billen. Az Őszikék antikapitalista bírálata, ha nem is történik egyértelműen a paraszti demokratizmus talajáról, még mindig közelebb áll a néphez, mint Reviczkyék dekadenciával terhes otthontalansága.

Éppen a néptől való távolság a forrása Reviczky és Komjáthy kozmopolitizmusának. Ezt tükrözi költészetük egésze, amely (egyes kisebb versek természetesen nem cáfolják az egész életmű arculatát) távol marad a nép és a nemzet legégetőbb problémáinak felfedésétől,

és lényegében megfelel Komjáthy elvi tételének: »a költő otthonosabb az egyén, mint a társadalom küzdelmei közt.«

Költői elméletükben és gyakorlatukban egyaránt megmutatkozik a néptől idegen arisztokratizmus. Míg Arany költészete mindvégig a tömegekért és a tömegek számára íródott (még ha néha ő maga meg is ingott ebben a hitében) Reviczky a szellem magányosságára szükségességét hirdeti és szinte ars poeticaként vallja: »Minden halhatatlan munka csak halhatatlanoknak lett írva.«

Állásfoglalásuk korlátait, dekadens voltát tükrözi nyíltan vallott formalizmusuk is. Komjáthy a korabeli kritikuskoknak ajánlva maga fogalmazza meg esztétikai krédóját: »Hiszek egy istenben, mindenható Formában. . . « »A mű erkölcsi tartalma nem dönthet annak értéke fölött, mert az irodalmi alkotásokról nem a *mi*, hanem a *miként* határoz (Komjáthy kiemelése) A tartalom, az erkölcsi mag kifejtése kommentárul szolgálhat ugyan, de a becslésre nézve és így a becslésre nézve is, kell, hogy közömbös maradjon.«

A hazafias tartalom kiszorítása, az arisztokratizmus és formalizmus korlátja szabja meg az általuk hangoztatott »általános emberi« igazi arculatát. Ha mindehhez hozzávesszük költői gyakorlatuk absztrakcióját, elvonatkoztatottságát, megértjük, mit bélyegez Arany »puszta elvont ideál«-nak, és miért óvja költészetünk egészét, és különösen az irodalomban 48 óta elért eredményeinket a művek népi és realista jellegét -- a Reviczky-Komjáthy képviselte kozmopolita irányzattól.

Arany János érdemeit, igazát nem homályosítja el Reviczky válasza. Igazságát azóta évtizedek, s művek sora bizonyítja. Ma már senki sem hiszi, hogy »Nagy művész, ki emberek közt — Feledi a nemzetet.« Reviczkyék kozmopolitizmusát ha *indokolja* is némileg a jelszavait megcsúfoló népi-nemzeti irányból való kiábrándulás, semmi esetre sem *menti* ugyanez. Az Arany—Gyulai féle irodalompolitikával szembenálló ellenzék mozgalmának nem elsősorban haladniakaratát, hanem inkább úttévesztését jelzi. Tünete a mozgalom talajtalanságának, és annak, hogy a népi nemzeti irányt monopolizáló hivatalos irodalom elleni jogosult harcot nem tudta elválasztani a népi-nemzeti tartalom és forma elleni általános érvényű — tehát helytelen — harctól. Azonban ők, az adott történelmi körülmények között még a nemzet tagadása mellett is megpróbálhatták zászlójukra tűzni a nép, s az emberiség elvont jelszavát. De útjuk csúdjá, s a kozmopolitizmus ideológiájának egyre mélyebbre vezető züllése ma már mindezt lehetetlenné teszi. A történelmi körülmények különbsége azonban nem lehet gátja annak, hogy a kozmopolitizmus mérge ellen vívott harcunkban ma is felhasználjuk Arany János harcos, ezt a mérget még csírájában leleplező állásfoglalását.

6

Arany realista felfogásának elemzésénél már szó került a szép fogalmáról alkotott meghatározására. A meghatározásnak ott elsősorban egyik oldalát, a valósághoz való viszony kérdését vettük szemügyre. A másik oldal, amely a valóságnak a forma által való művészi kifejezését hangsúlyozza, ott éppen, hogy említődött. Arany esztétikai elveinek rendszerében azonban ennek az elvnek — ill. alapelvnek — is megvan a maga helye, eszmei kibontakoztatása és alkalmazása. Ez a gondolat elvi alapvetését képezi Arany a művészi színvonalért, a művészi színvonal védelmében vívott harcának.

Esztétikájának ez az egyetlen oldala, mozzanata az, amelyet korábbi burzsoá értékelői szinte maradéktalanul feltártak, hangsúlyoztak. Számukra azonban Arany »mü gondja« öncélú és arisztokratikus volt. Számukra — a realizmusról, népiességről, az irodalom társadalmi feladatairól vallott nézeteinek szerves része. Ez adta meg jelentőségét saját kora irodalmi harcaiban — még akkor is, ha művészi tekintélyével sokszor vissza is éltek — és ez adja meg ma is.

A művészi színvonalért vívott harcának fegyvereit — többi esztétikai elvétől némileg eltérően — elsősorban verseskötetében találjuk.

Legnevezetesebbek ebből a szempontból is, Arany Vojtina levelei. A levelek eredetére, külső történetére vonatkozóan Tolnai Vilmos tanulmánya (Budapesti Szemle, 1920) szolgál gazdag tényanyaggal. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a szabadságharc bukását követő szellemi depresszióban a legjobbak pusztulása, emigrációja vagy elhallgatása a meglévő egyetlen irodalmi lapnál, a »Hölgyfutár«-nál állandó anyaghiányt okozott, és valóban megteremtette a dilettánsok konjunktúráját. A jó művek hiánya, a rosszak áradata szülte színvonalcsökkenés komoly problémákat okozott a magyar irodalom igaz barátainak, íróknak és olvasóknak. Ez a hangulat vezette Aranyt is, mikor első Vojtina-levelét az alábbi sorok kíséretében, küldi Szilágyi Sándorhoz, A Pesti Röpívek című lap egyik szerkesztőjéhez :

»Ez alkalommal küldök Önnek a lap humoristico socialistico-critico-satiricus részére is valamit. Iszonyú sok lerugdalmi valój állapot kezd rágni a bogáncsköröt a Parnasszus körül. Nem vagyok azon értelemben, hogy ezt hazafiságból túrnunk kell. Botot nekik, míg el nem rontják a közönség ízlését, vagy el nem csömörítik az összes szépirodalomtól. Hiszen inkább semmi irodalom, mint olyan botrányosan infamis. Tisztelet a jónak, de azon tehetség, sőt studium nélküli elbizakodott fickókat, kik csak úgy odavetve (mint T. írja valahol) költőnek czimezik kecses úri magukat, orron kell ütni. Ezzel nem ártunk, sőt használunk az ügynek. Augias istállója tele van.« (1850 október 21-én.):

A címzett, Vojtina Mátyás, Bernáth Gáspár irodalmi hajlandóságú inasa volt, aki műveletlen és a versekhez botfülű fajankó létére maga is próbálkozott versírással. A halhatatlanságot azonban, mint ez valószínű is volt, nem saját »művei«, hanem Arany János költői levelei szereztek meg számára.

A költői levélben Arany a versírást mindenki prédájának érzi, ahol »szabad a vásár« és a bírálathoz, úti levélhez, tárcához gyenge »tehetség« is azonnal tárt ajtókra talál. Ilyen konjunktúra-költőnek érzi Arany Vojtinát és hozzá — de egyben minden idők dilettánsaihoz is — intézi gúnyos tanácsait. Elsők között az érthetlenség elvét, amely éppen értelmetlensége páncéljában kitűnő palástja a tehetségtelen költőknek. Az első levél központi témája a rímelés technikája, ahol Arany gúnyjának éle a rímelés szabályait megvető, szabadon vagy rosszul verselgető »zsenik« ellen fordul. A második vers, bár keletkezésük időpontja megegyezik, még sokkal élesebb, bírálata félreérthetetlenül általánosabb érvényű. A költészettől távolálló, harsogó macskazenét, fülsértő hangzavart már kora éltető, fenntartó eleménekmínősíti és vallja, hogy »minden szemét vers egy-egy drága kincs«. A kor irodalmi életét jellemző képei nyomán a Parnasszuson mezítláb táncoló háborodott, elbizakodott, piszkoskezü tollforgatók serege, a régi nagyok eszmehulladékainak vámszedői jelennek meg előttünk. Verseikben hiába ágaskodik a régiektől kölcsönvett eszme, a sánta jambus, az idegen mérték — fáradozásai csak kudarccal járhatnak. Ezért inti óva az ezek közé törleszkedő tehetségtelen Vojtinát is :

»Ha irod a verset, nem öntöd azt,
Össze nem áll, hiába fúrsz-faragsz.
Majd itt bicsaklik félre, majd amott
És kárba vesz oly sok becses robot,
Melylyel, ha méltóbb helyre áldozád,
Megkapálhattad vón' kukoricád.«

A Vojtina gondolatait, a tehetségtelenség, a dilettantizmus elleni küzdelem egy-egy oldalát ismerhetjük meg Arany későbbi hasonló tárgyú verseiben is. Tartalmilag legszorosabban az »Írjak? ne írjak?« kapcsolódik ide, ahol Arany a kor irodalmi életének szemléletéből vonja le a maga számára a kérdést, amely a költőnek — ha szembe kell vele néznie — egyenértékű a »lenni vagy nem lenni« hamleti kérdésével. A következtetés, ha fel is tárja Arany helyzetének ellentmondásos voltát, egyben feleletet is ad a vers kérdésre : »Szólnom

kisebbség, bűn a hallgatás«. De a hallgatás bűnével szembe fordulva, irodalmi ellenfeleinek táborát számbavéve, ezt fűzi még hozzá : »Mit ér a szó, hol ostor kellene?«

Arany azonban nemcsak a szép szavak mestere. Szavai, ha kell, ha hibák és bűnök elmarasztalásáról van szó, ostorra válnak, mint akár a »Vojtinában«, akár a híres-gúnyos »Sárkány«-ban, vagy »Poetai recept«-jében, ahol a költői sémák, az ezerszer ismételt szavak, képek, hasonlatok és szófűzések alkalmazását, verssé kalapálását teszi neveltségessé.

Hasonló bíráló elvek, szempontok érvényesülnek Arany kritikáiban is. A »poetai recept« prózai pendant-ja a Hősök és dalok könyvéről írt bírálat; ahol a versben kipellengérezett általános hibák konkretizálásán túl, Arany a szó igazi értelmében is megadja a »recept«-et, járható kiutat mutat a költészeti sematizmus kátyujából :

»... már Petrarca s nálunk Kisfaludy, fásaszt a thema örök azonosságával ; hát még Kis Péter vagy Zöld Pál (epikában nagyobb a változatosság lehetősége, témagazdagság) — mi a mi hasonló gyűjtélkes dalkönyveinkben előre tudjuk, hogy »az a szőke, vagy barna kislány, ha az első lapon lilium volt, a következőn róza lesz, aztán csillag, aztán hattyú, később tündér, stb... a végtelen unalomig. Ezért nem ajánlhatjuk eléggé, kivált ifjabb költőinknek, mint a kik semmi genre-ba nem rögzöttek még belé, hogy tekintsenek szét »menny és föld határain«, keressenek új *tárgyakat* a költészetre, a tárggyal együtt az előadás *formája* is változni fog, míg most az előadásnak egy (utánzótt) nemébe rekedvén, tehetségöknek annyi érvényt sem tudnak szerezni, a mennyi azt megilletné...«

A sematizmus kérdése nem a mi fejlődő irodalmunkban ütötte fel először a fejét. Felmerült ez Arany korában is, sőt akkor is akadtak, akik egyesek sematikus vagy frázisos műveikben az eszmék túltengésében keresték a hibaforrást, vagy egyszerűen az író őszinteségét, szubjektív meggyőződését, lelkesedésének hevét vitatták. Arany — Malvina költeményeiről írott bírálatában — éles szemmel mutat rá a hiba igazi forrására, arra, hogy az író egyéni »lelkedése« még nem azonos a költői lelkesedéssel, hogy »azon alanyi hevélytől, mely áradozóvá tesz a mások gondolatai újra öntésében, a másikig, mely lelkesítő, új gondolatokat szül, még nagy a távolság«.

Több cikkében rámutat arra, hogy a hatáskeltésnek a túlzott pátosz, az érzelmek és a fenség túlfeszítése nem lehet eszköze, mindezek sohasem vezethetnek ki a frázisok útvesztőjéből. Különösen érdekes azonban az, amit a frázisok eredetéről, a klasszikus »frázisokról« mond, amelyek első formájukban eredetiek és újak lévén, még korántsem hatottak frázisnak, sőt éppen újságuk, tömörségük, találó voltuk miatt, s »mert rövid alakjukban egy ivadék, vagy az összes nemzet koreszméit vagy érzéseit bírták kimondani«, váltak a sokaság közkincsévé, olyannyira, hogy »mai nap már a varga inas koptatja őket. Ebből a gondolatfűzésből következik Arany útmutatása : nem általában a »frázisok« — ma jelszavaknak neveznénk őket — hanem a régi frázisok untalan ismétlése ellen hadakozik.

A gondolati gazdagság, az eredetiség követelése, a költői sémák ellen folytatott kritikai harc szerves egységben kontakozik ki a konkrét ábrázolási, formai problémák felvetésével. Nemcsak a Vojtina-levelekben, hanem bírálataiban is kipellengérezte azokat, akik tehetség vagy eredetiség ürügyén félrelökik a költészet szabályait és a legnagyobbakra hivatkozva követelik maguknak a »tanulás nélküli költészet kiváltságait«. Arany ezekkel a féltehetségekkel szemben következetesen és jogosan hírdeti a szabályok sérthetlenségét, hiszen Malvina és társai sohasem lesznek képesek arra, mint Petőfi és a többi igazán nagyok, akik »tettleg bizonyítják be, hogy a »pedant« szabály helyett egy más törvénynek, az örök szépnek viszik hódolatukat«.

Egy-egy alkotás művészi megformáltságának bírálatában igen fontos helyet foglal el Aranynál a kompozíció. Maga mint epikus, a kompozíció tudatos mestere, és ezt követeli az íróktól is. A részletek szépsége, semmiféle »költői díszítmény« vagy »fől-fől lebbenő hangulat« nem tudja vele elfeledtetni az alapszerkezet hibáit — pl. a Hadshi Jurt c. mű bírálatánál — hogy a cselekmény egyes szálai, hősei semilyen, vagy csak laza kapcsolatban állnak a mű

egészével. A kompozíció területén is sajátmagával szemben helyezi legmagasabbra a mércét. Jellemző módon, mikor a Toldi estjének, illetve Toldi Szerelmének terve felöltik benne és felteszi önmagának a kérdést: »Meglátom, tudok-e repülni az Ilosvai Péter diák szárnya nélkül. . .« — először a kompozíció megoldásának nehézségére gondol. A kompozíció jelentőségének elismerésére vallanak Petőfihez írott sorai: ». . .nálam főleg a kompozícióban van a poézis, ha t. i. van; és ha a kompozíciót már előre gyöngének sejtem, soha nem vesztegetem rá a mindennapi költészet tarka szalagbokrát«. Jó frői és kritikusi szemmel felfedi Arany a kompozíció és jellemábrázolás kérdésének összefüggéseit is. Az olvasó szemében élő személyként megtestesülő hősök kibontakozásának lehetősége nagymértékben függ a kompozíciótól. A bírálatok jórésztében — pl. a »Trencsényi Csák« címűben is — éppen a jellemábrázolás követelményeiből kiindulva bírálja Arany a mű túlzásfoltosságát, aránytalan kompozícióját is.

A műgond, a művészi színvonal követelése Aranyak a költői és kritikusi tevékenysége mellett szerkesztői tevékenységében is megmutatkozott. Szerkesztési elveinek és a színvonal védelmében vívott harca nehézségeinek elemzése nem tartozik a témánkhoz, itt csak a szerkesztői munka egy sajátos területére, a szerkesztői üzenetekre szeretnék hivatkozni. A Koszorú és a Szépirodalmi Figyelő »Nyílt levelezési« rovatában Arany apróbb megjegyzéseiben és egymondatos bírálatokban olyan kritikusi vénáról tesz tanúságot, akár prózai írásai legjobbjában. A realizmus, művészi igazság és hitelesség éppúgy helyet kap benne, mint a műgond, a formai igényesség követelése. Megfogalmazásaiban tömör és találó, sokszor szinte frői epigrammákra vagy maximákra emlékeztet. Szinte találomra idézek egyet-kettőt a Koszorú 1865. évfolyamának legjobb üzeneteiből.

A »Rábaparti népdalok« szerzőjének írja: »Népnyelv van bennök elég: de egyéb is kellene«. P-y verseiről pedig így nyilatkozik: »Gyakorlatnak megjárják, de még messze van a Parnasszus oda«. Nem egészen a művészi színvonal problémájához tartozik, de mivel ugyanazon forrásból ered, itt idézem »A jó kis magyar leány« szerzőjének írott bírálatát, amelyben a Marx és Engels által megfogalmazott Shakespeare-i és Schiller-i ábrázolásmód közül a Schiller-i ellen foglal állást:

»Az atya megtanítá szépen, okosan beszélni s jól viselni magát. De költői tekintetben épp ez a baj. Mintha nem is a jó kislányt hallanánk, hanem apja tanításait. S ez morális tekintetben igen jó. De a költői varázs oda van, *mihelyt újjal mutatható a morális gondolat, melynek kedvéért a költött alak létezik*. Erkölcsi magnak minden költeményben lenni kell, de nem úgy, mint a gyermek könyvek »kis Józsefjei«, stb. történetében.«

Arany szerkesztői munkásságának feldolgozása külön tanulmányt érdemel, és abban a tanulmányban esztétikai elveinek, magas igényének bizonyítására lábjegyzetei mellett, nyilvánvalóan »üzenetei« is helyet kapnak majd. Itt mindössze utalni szeretünk volna rá, hogyan hatja át a magas művészi színvonalra való törekvés eszméje Arany költői, irodalomkritikusi, szerkesztői munkásságának minden oldalát és mozzanatát.

* * *

Sok tekintetben a művészi színvonal kérdéséhez kapcsolódik Arany Jánosnak a kritikáról, a kritika feladatáról, alapelveiről, módszeréről vallott felfogása. Arany János kritikusi tevékenysége önmagában is bizonyítja, hogy becsülte és értékelte a kritika nevelő feladatát. »Vissza kell adnunk a tekintélyt a kritikának, mely már sokak szemében pusztá egyes véleményé, a »nekem úgy tetszik vagy nem tetszik« kérdésévé sülyedt« — írja Salamon Ferencnek 1857 november 20-án kelt levelében. A bírálat tekintélyéért vívott harc összekapcsolása a kritika szubjektívítésének elutasításával — homlokegyenest ellenkezve a Nyugat bírálóinak szokványos Arany-portréjával — jelentős lépés az irodalmi kritika jogainak elismertetése felé. És ennyiben megegyezik Gyulainak a kritika védelmében írott cikkeivel, gondolataival.

Megegyeznek a kritika elfogadásának követelésében is. Akárcsak Gyulai, Arany is szembe fordul Thaly Kálmánnal és másokkal, ha indokolatlanul berzenkednek a kemény bíráló szótól.

Arany szemében, és alkotói gyakorlatában, az irodalomtörténet és a kritika nem határolódik el élesen. A kettő egységét fogalmazza meg elvileg Szász Károly költeményeiről írott bírálatában :

»Én mindig számításba veszem, miféle tulajdonságokkal emelkedett egyik vagy másik társam bizonyos fokra a közvélemény becsülésében, s vajjon e tulajdonok csupán időszerű értékkel bírnak-e, vagy maradandóbb hatással is vannak költészetünk fejlődésére ; szóval a helyett, hogy fitymáljak, méltóbb dolognak tartom : vizsgálni. E szerint én talán nem a napi kritikus, hanem az irodalomtörténet írójának terén álllok.«

A vizsgálódónak ezt a szempontját helyzetével támasztja alá, amely szerint nem fél sem a régi tekintélyektől, sem az új tehetségektől, Ezért tudja a más a maradandóság, a multat a ma mércéjével elemezni, s ezért nincs életművében, — de egyes írásaiban sem — szakadék irodalomtörténet és kritika között.

Tanulságos ebből a szempontból az írói arcképek bármelyikének elemzése. De az arcképek összességéből még világosabban láthatjuk Arany bírálatának eszmei kiindulópontját : mi újat adott az illető, író vagy költő, a magyar irodalom számára? Ez a szemlélet szükségszerűen történelmivé teszi értékelését, meggátolja, hogy az írórt korából, vagy a magyar irodalom fejlődésvonalának egészéből kiszakítsa, és lehetővé teszi, hogy az egyes nagy, vagy akár középszerű egyéniségeknél is az előremutatót, a pozitívumot hangsúlyozza. Tanulmányának tanulsága általában két részből tevődik össze : Mit ad az illető író vagy mű *ma* az olvasónak, és mit jelent vagy jelentett a magyar irodalom egészének fejlődésében?

A multnak ez a jelenhez tapadó értékelése a helyes meglátások sorához vezet el. Ez az elv vezérli, mikor Gvadányi típusalkotó képességéről, Gyöngyösinék és korának szoros összefonódásáról, Gyöngyösinék és Szabó Dávidnak a magyar költői nyelv megteremtése során szerzett érdemeiről beszél. Aktualizálása ugyanakkor távolról sem vulgáris. Orczy Lőrinc demokrata felfogását és a néppel való kapcsolatát, népszerűtetését például az ország történelmi helyzetéből kiindulva, helyesen határolja el a népiességtől és ezzel elkerüli az aktualizálással szinte egyidejűleg fellépő vulgarizálás veszélyét.

Kritikai tevékenységnek egyik lényeges vonása alaposság és filológiai lelkiismeretesség. Módszerének ezt a vonását Riedl és a többi pozitívista bíráló már nagyrészt kiaknázta és sokszor kritikai tevékenysége elvi alapjának tette meg. Ennek az egyoldalú beállításnak cáfolata azonban korántsem jelenti azt, hogy számunkra ne volna fontos, és főként tanulságos Arany kritikusi munkamódszerének megismerése és alkalmazása. Az alaposság és részletező elemzés alapja Aranynek az az elve, hogy a jó kritika *a műből itél*. Tompának írja egyik levelében, hogy nem barátja annak, ha »előre kiteszik a rőföt egy tudós aestheticai értekezésben, aztán hozzászabják a költeményt, s ha nem találják összeillőnek, kész mocsok ; ha pásszolni vélik, akkor minden egyéb hiány dacára emelik az égbe».

Arany ezzel szemben a konkrét *elemző és részletező* bírálat mellett foglal állást. Szász Gerő költeményeinek bírálata kapcsán keményen elmarasztalja a dolgok »héja körül« forgó, felületes bírálatot, amely »óvakodik az általánosból a részletekbe ereszkedni« és ezért nem is tud igazán hatni a gyakorló művészetre. Arany ebben a kritikában nemcsak állást foglal a részletező elemzés mellett, hanem a műre vonatkozó megállapításaiban, fejtegetéseiben is ezt példázza.

A részletező elemzés kiinduló feltétele a bíráló lelkiismeretessége, ami felelősségtudatának szinte természetes velejárója. Arany minden bírálatához jegyzeteket készített, a művet nem egyszer, de többször is végigolvasta, végiggondolta, nehogy pillanatnyi hangulatai következtében felületes vagy elhamarkodott ítéletre vetemedjék, s hogy »íróháza reputációját igaz-

ságtalanul ne érintse». Saját lelkiismeretességével együtt jár ennek követelése is. Ahol pedig ez részben, vagy teljesen hiányzik — mint például Petőfi Apostolának kései publikálójánál (Alkotmányos nagy naptár, 1861) — kemény szóval bírálja a mulasztásban ludasokat és nem fél fölvetni a felelősség kérdését.

* * *

Számos részletproblémát vehetnénk még fel, Aranyak az irodalomtanításra vonatkozó megjegyzéseit, irodalomtörténetének, egyes nagy tanulmányainak elemzését, vagy műfordítói tevékenységét. Külön értekezés anyagát jelentené Arany verstani, nyelvi és nyelvészeti örökségének feldolgozása — mindezekre azonban egyetlen tanulmány keretében nem vállalkozhattunk. Az eddigiekben is inkább Arany esztétikai elveinek fővonalát, alapjait szerettük volna felvázolni, semmint esztétikai rendszerének *kimerítő* elemzését vagy értékelését adni. Ez, úgy érezzük, csak még további, hosszabb és szélesebb körű kutató és feldolgozó munka eredménye lehet.

Annyi azonban már az eddig felvázolt nézetekből, elvekből és művekből is nyilvánvaló, hogy a magyar irodalomtörténet, esztétika és kritika haladó hagyományait kutatva nem is akadhatnak gazdagabb, tartalmasabb kincstárakra, mint Arany János esztétikája. Az ő elvei, meglátásai, bírálati — költészetéhez hasonlóan — túléltek a XIX. századot és értékesek, tanulságosak a mi számunkra, a szocialista-realista esztétika és kritika megteremtéséért vívott harcunkban is.

VARGHA BALÁZS

AZ ÖZVEGY KARNYÓNÉ S KÉT SZELEBURDIAK

I. Előzmények

1. »Az első iskola a Somogyban.«

»Az özvegy Karnyóné« — iskolai színdarab. Évzáró ünnepélyre készítette 1799 szeptember elsejére a csurgói iskola felső osztályának ideiglenesen megbízott tanára.

Csokonai Komáromban még azt remélte, hogy Festetich gróf hintáján viheti majd Keszthelyre ifjú feleségét, Lillát »városbeli Professzornénak.«

Nem lett ebből semmi. Először Lillát veszítette el, — búcsúlevelét még mint reménybeli professzor írta — aztán a keszthelyi állást is más kapta meg. A botanika tanszékre számított Festetich iskolájában, de a gróf már elígerte az órákat a cisztercieknek.

1798 márciusában érkezett Somogyba — Gaál László számítása szerint — s több mint egy évet kényszerű vendégeskedésben töltött el, míg 1799 júniusában sikerült helyet kapnia a csurgói iskolában.

Volt debreceni barátainál és új ismerőseinél töltötte addig idejét Csökölben, Hedrahelyen, Kisasszondon, Korpádon. Legtöbbet Sárközy István alispán vendégszerető házában tartózkodott.

Vidám, de keserves időszaka volt ez életének. Egyik nap elszórakoztatta köszöntő versével az uri társaságot, máskor meg elmenekült előlük »az áldott magánosságba«.

Pártfogója, Sárközy, úgy látszik megelégedte a hosszas vendéglátást, mert valósággal ráerőltette szeretetreméltó vándordeákját az egyházmegyére. Az esperes már hírért vette a debreceni kicsapatásnak, nem akart rovott multú embert alkalmazni, még ideiglenesen sem.

Arcpirító huzavona után foglalta el helyét. Nyomorúságos bérért tanított, sőt a végén kiderült, hogy ingyen. Fázlódott, rongyoskodott. Tüzelőt, világítószerszámot, ruhavarratásra való kölcönt is külön-külön kellett könyörögnie az egyházgondnoktól.

A bizalmatlanságot látva — de saját becsületének védelmére is — írásbafoglalta Sárközynek, hogy mit vállal, mire készül:

»Én a leckéket még ma egy hete elkezdtem s azolta a tőlem — s környülállásoktól — kitelhető móddal szakadatlanul is vittem és hogy ezen módon csökkenni, s elkezdett munkám inába szakadni nem fog, ígérem is, igyekezem is.«

»...azon törekedem, hogy ahhoz szoktassam Nevendékimet, mi a régi mechanica, mi a mai gondolkoztató Tanítás, mi az Oskolai s a boldog elfelejtésnek szánt Pedántság; mi a valóságos Embert Formáló Tudás, mi az Orbilius és mi az emberszerető oktató, aki az ő (akár élő, akár holt) Tanítójitul vett kincset s az a miatt való adósságot, uzsorájával együtt kívánja a fiatal emberiségnek lefizetni.«

Gondolkozó és gondolkoztató tanítás, embert formáló tudás, emberszerető oktatási módszer — ezt a felvilágosodott humanista célkitűzést debreceni préceptorságából hozta magával. Ott is ezt próbálta már, legalább is úgy képzelte. A *sedes* ítélete szerint viszont ő volt az ifjúság megrontója. A megbélyegző büntetés híre ide is elkísérte, de ez még nem vette el a kedvét, hogy a neveléssel még egyszer megpróbálkozzék.

Munkáját önállóban végezhetette Csurgón, mint öt évvel ezelőtt Debrecenben. Egyetlen tanára a felső osztályoknak, kilenc diákja van, felettesei nem is a városban laknak. Kész eredménnyel állhatott elébük, amikor meglátogatták az iskolát, bemutathatta, miben áll a pedagógiája.

Sárközy előtt erre kötelezte hát magát. Azt, és a többi urakat persze csak éppen annyira érdekelte a nevelési módszer, hogy megbízható ember kezébe adják-e fiaikat, az iskola kilenc nagydiákját. Házi iskolája volt a kis intézet a megye nemes és honorácior családjainak. Kisebb költséggel taníttathatták itt az úrfiakat, mint ha Debrecenbe vagy Patakra küldik őket már »rétor« vagy »poéta« korukban. De arra ügyelni kellett, hogy a családi iskola megadja az »akadémiai« osztályokhoz az alapot, s a bizonyítványt is: ezért is kellett sűrűn helyettest fogadni a külföldet járó végleges tanár hazaérkezéséig.

Diákjai — akárcsak a debreceniek — tűzbe mentek volna érte. Egyik tanítványa, Gaál László így ad számot ötven év múlva is felejthetetlen csurgói emlékeiről:

»Csokonai hasonlíthatatlanul viselte magát Csurgói interimális $\frac{3}{4}$ évi tanítósága alatt. Lássuk rendit: nappal a rendes órákban tanítványai közt volt, kellemesen és mulattatólag tanította a különben száraz deák rhetorikát. Tanított egyebet is, mint száraz tudományt: Botanicát, Históriait, Természet históriát — melyet tanítványai tőle gyönyörűséggel — sőt örömmel hallottak s tanultak — szerették Csokonait mint barátjukat, testvérjüket, attyokat, soha egyik tanítványát se bántotta, de ő sem tett se embertelenséget, se törvényteleniséget, annyival inkább vétet — ha tanítványa gyengélkedett felfogásában, ott kezdte a felvilágosítást ahol tanítványának felfogható eszét állani észre vette — s a tanítvány örült vezetetésén — s nem volt oka elcsüggedni.«

Ez a félévszázad távlatából visszarévedező emlékezés a legszebb bizonyosság, hogy Sárközynek adott ígéretét mindenben beváltotta. A fiúk — Somogy jövőendő táblabírái, birtokos hemesei — jó nevelőt kaptak.

De Csokonai nemcsak Sárközynek kötelezte el magát, mikor nyomorúságos pozícióját sikerült megkapnia. »Székfoglaló« verse, a *Jövendőlés az első oskoláról a Somogyban* — nem a kilenc nemesúrfiról, hanem sokszáz somogyi jobbágy- és zsellérgyermekről szól. A kiskisiskolásokról, akik szerte a megyében iskola nélkül maradnak, vagy tudatlan »kosták« botja alatt szenvednek. A csurgói *iskola* az első, ahol tudományt adnak, a megye többi műintézete nem érdemi ezt a nevet.

Micsoda nagyzolás. Befogadnak száralomból egy vándordiakot, és az mindjárt azzal állít be, hogy megérkezésével új fejezet kezdődik Somogy művelődésének történetében. S felettes hatóságaitól, a megye uraitól kéri számon, hogy nem deákokká nevelték a kanász- és haramiaivadékokat.

Somogy megye nemesei — ha olvasták ezt a verset — nem vehették jónéven tőle a zsványok kiművelésének merészen humanista programját.

2. Betyárvilág Somogyban

Kényesebb kérdést fel se vehetett volna akkor Csokonai.

A Magyar Hirmondó babócsai levelezője ilyen tudósítást küldött 1799 augusztus 11-én: »Ezen a tájon még soha nem hallatott történet adta elő magát e hónapnak 9-ik éjtszakáján. Amint t. i. éjfélutáni két és három óra között a Magasdi erdősegen keresztül jött volna Kanizsnánál a Bétsi posta Iharos felé: némely Csavargók kirontván ottani leshelyekből megtámadták a postát, elvették veréssel tőle a bőr-táskáját, és az abban talált 13 csomók közül a négy nagyobbat feltörték, oly reménységgel, kétség kívül, hogy talán csengő-pénzre találhatnak benne: de minthogy nem találhattak; visszaadták ismét a táskát, kevés kárral a Postalegénynek, s szabadon bocsátották.«

A korabeli hírlapi közlemények, jelentések, levelek következetesen összekeverik a betyárok viselt dolgait és a tömegmozgalomként kirobbanó somogyi parasztfelkeléseket. »Haramiakról« beszélnek akkor is, mikor egy egész falu pórnépe nekilát, hogy feldulja és felégsse a földesúr kastélyát, s visszavegye az erőszakkal foglalt majorsági földeket.

Természetesen volt összefüggés a betyár-bandák alakulása és a parasztfelkelések között. Zsellérekből, jobbágyokból lettek betyárok. A föld népe védte, segítette a betyárokat. Somogymegye alispánja már 1776-ban ezt jelentette: »a szennai jobbágyok... segítik a rablókat és akadályozzák az üldöző megyei embereket... A földesurakat és tisztjeiket nemcsak hogy halállal fenyegetik, hanem azt meg is mondják nekik... rablásokat és latorságokat követnek el.«¹

A XVIII. század második felében a parasztmozgalmak új és új hulláma árasztotta el a Dunántúl egyes vidékeit. A század legutolsó éveiben — Csokonai somogyi tartózkodása idején, és közvetlenül utána — a háborús terhek növekedése volt a felkelések közvetlen kiváltó oka. 10 000 lovat, 20 000 ökröt, 2 400 000 mérő gabonát, 3 760 000 mérő zabot ajánlottak fel a rendek az »Egyesült Hatalmasságok« franciaellenes háborújának céljára, a »trónnak, az ősi szabadságnak, a nemesi jogoknak és a hitvallásnak« védelmére. A jobbágyokéból ajánlották fel. A népen hajtották be ezt a hatalmas mennyiségű terményt, ők maguk csak nyerhettek a hadiszállításon.

A földjeikről elűzött, vagy a nyomorgatások elől menekülő jobbágyokból mindig új utánpótlást kaptak a betyár csapatok. A vármegye börtöne fulladásig meg volt rakva elfogott haramiákkal. Akasztottak is belőlük eleget, de a közbiztonságot nem tudták helyreállítani a legdrasztikusabb intézkedésekkel sem. 1800-ra tömeges felkelések robbantak ki. Csokonai barátainak, Sárközynek, Pálóczi Horváth Ádámnak az udvarházát is feldúlta a felzendült nép.

A nagy megmozdulások idején Csokonai már nem volt Somogyban. De egyízben ő is szemtől szembe állt a híres somogyi betyárokkal. Gaál László így meséli el a történetet:

»Ellene állhatatlanul vonzódtak Csokonaihoz nem csak a cultusabb emberek, Urak és asszonyok; de a pallérozatlanabbak is, ha szóhoz jött, megtudta nyerni. Így 1799-ben

¹ Vörös Károly: Az 1765—66-i dunántúli parasztmozgalmak és az úrbérrendezés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Bp. 1952. 331. l.

mikor Szüreti vacatio idején, a házi Asszonnyal és annak fijaival Csurgóról a Bárdi Szüretre szándékozva, a Balhási erdőben el tévedve egy néhány bujdosó zsványokkal össze találkoztak, ámbár a tőlük a hol lakozások felől tudakozó Asszonynak e kérdésére kinek tselédjei? a legvadabb hangon ezt felelték Botskoré — ha esmeri, — Csokonai tsak hamar bele szólva — Kegyelmiük pásztor emberek, és itt kinn laknak az erdőn, szabad emberek ő Kegyelmiük, nem uralnak senkit, nem is parantsol ő Kegyelmiüknek senki az egy Istenen kívül kinek ege alatt szabadságban élnek. Igaz Uram jól mondá mi nekünk nem parantsol senki, de azért mi is szolgálunk ám azoknak, kik ránk szorulhatnának. Elhiszem Kegyelmeteknek és megkövetem s kérem is hogy mivel mi itt az utat nem tudjuk mondanák meg jól megyünk-e Balhás felé — nem : felelének, de ha Balhásra szándékoznak bele vezetjük az útba — eredj előre Pista — s utánna Kotsis — ; s bár egy fertály órai félelmek között voltak az utasok az elől és hátulról is zsványoktól vezetett és kísértetett kotsiban — de végre tsak ugyan jó útba igazítva — szinte jó kívánással tovább botsátották. — Ugyan ezen útban és erdőben a fíját éppen Csurgóról pár nappal elébb haza vivő Vas István nevű Aszófői prédikátorral ellenben össze találkozáván — mivel az a Zsványoknak nyelvén nem tudott — ellenkező manierrel bántak — le ugratták t. i. a Szekérről és ládáját és Pintze tokját is felszaggatták, és pénzét is elrablották.«

Ez az anekdótává kikerekedő betyárszelődtés minden vonatkozásában »csokonaias«.

Próbája volt ez a találkozás annak, hogy igazat mondanak-e Csokonai versei : a *Jövendölés* és *Az estve*.

Az *estve* ezt is mondja az emberiség ősi, boldog koráról :

»Nem bújt el a fősvény más embertársától,
Hogy ment legyen pénze a haramiától,
Akit tán tolvajjá a tolvaj világ tett,
Mert gonosz erkölccsel senki sem született.«

A költő rokonszenve a tolvajok, haramiák iránt nem betyárromantika, hanem felvilágosult humanizmus.

Csokonai tartotta magát elveihez, mikor ott állt a betyárok előtt. És azok is tartották magukat a róluk szóló humanista elképzeléshez.

De Csokonainak Gaál által idézett szavaiban többszörös ironia is van. Ez már lehet az anekdóta stilizálása is, hogy dupla tréfát csinál : megszegyeníti a megrémült társaságot, de együtt örül velük félelmük múltán, mert könnyű volt a haramiákat levenni a lábukról.

3. A Somogyi népiesek

Ha nem maradt volna is fenn ez a kedves anekdóta, akkor is tudhatnánk, hogy a somogyi társaság tagjai közül Csokonai népbarátsága volt a legkövetkezetesebb. Többek közt azért is, mert neki nem volt lerombolnivaló udvarháza.

De haladjunk sorjába. Ne felejtjük el, hogy 1799-ben Horváthnak és Sárközynek is épen áll még a háza, tehát a nép iránti rokonszenvük zavartalanabb, mint 1800 után.

Sárközy mint alispán megpróbált emberséges lenni hivatalában. Felterjesztéseket írt az egészségtelen börtönökről. Érdekelte a népköltészet, valószínűleg ő volt az a Sárközy István, akinek népdalgyűjtémáye maradt fenn (lásd a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában Rummy Károly gyűjtéményét).

Horváth Ádám népiességének meg éppen kiváló eredményei voltak. Ő a kezdeményezője a somogyi művelt nemesség népköltészet iránti érdeklődésének.

Csokonainak sok oka volt rá, hogy vonzódjék Horváthhoz. Szabadkőműves, természet-tudós, a nemzeti hagyományok tisztelője, dalos, muzsikus költő :

»Ő az, aki magyar hangra tanítja az erdőket,
Hangoztatja scytha nyelven pergő versekkel őket,
Mely verseket ti is méltán, óh méltán irigyletek,
Ti boldog a culturával dicsekvő nemzetek.«

— írja róla még 1794-ben.

Somogyi barátait Földi és Kazinczy révén szerezte Csokonai. Kazinczy már megismerkedésük idején azt jósolta Csokonairól, hogy »mind virtusaiban, mind hibáiban is ... második Horváth Ádám lesz« (levelezése II. kötet 297. l. Kis Jánosnak.) Kazinczy és Horváth Ádám véleménye 1795 előtt eltért ugyan a verstan, stílus, műfordítás néhány kérdésében; megvolt már a nyoma annak, hogy Horváth a művelt, haladó köznemesség képviselője, Kazinczy a megteremtendő polgárságé — de ellentétük nem éleződött még ki ekkor.

Somogyban hamarosan kiderült, hogy a Kazinczyval való közös barátságnál is jobban összehozzák őket közös elvek.

Amit Kazinczy kifogásolt Csokonai költészetében, — részben jogosan, részben jogtalanul — azt itt Somogyban mind szívesen fogadták, sőt dédelgették. Igaza volt a mesternek, mikor arra figyelmeztette őt, hogy »ne névnapki köszöntőket írjon«, hagyja abba a diákos »mendikás« alkalmi költészetet — a somogyi udvarházakban megkívánták, hogy a jó ebédéért hálából tréfás köszöntőt olvasson fel. Kazinczy nem szerette a szabadszájú pajzán verseket — Horváth Ádám társaságában nagy kelete volt a trágár daloknak is. Kazinczy általában helytelenítette a »köz expressziókat«, a népies hangot — s ebben már nem volt igaza. A somogyi literátusok népiesek voltak beszédükben, verseikben, s Csokonai igazolást talált náluk a népiességre, Kazinczy álláspontjával szemben.

Csokonai az 1794 előtti években megpróbált alkalmazkodni Kazinczy stílusbeli, esztétikai követelményeihez. Somogyban más irányban fejlődött, de valószínűleg nem úgy tartotta ezt számon, hogy tudatosan elfordul Kazinczy tanításától. A spielbergi rab és társai a nemzeti függetlenség ügyéért szenvedtek. Somogyban bizonyosan őrájuk is gondoltak, mikor a Rákóczi-nőtát énekelgették. Az csak később derült ki, hogy Kazinczy nem kíván kurucoos ellenzéki lenni, a nemzeti szellemet másképpen, nem nemes, hanem polgár módjára akarja éberentartani.

A művelt, felvilágosult emberbarát, népies, kuruckodó társaságba Csokonai nagy-szerűen beleilleszkedett. Sokat tanult tőlük. Költészetébe akkor áradnak be erősebben a népdalok, népi szólások, eleven népi alakok.

De ennek a baráti körnek népiessége erősen ellentmondásos volt. A felvilágosult, humanista vonások ellenére alapjában patriarchális a szemléletük. Pártolták a népet, énekeltek a dalait — nemesi kedvtelésből. Kuruckodásuk nem fejlődött odáig, hogy következetesen harcoltak volna a nemzeti függetlenségért. A Rákóczi-nóta eldalolásán kívül legfeljebb egyes nemesi sérelmeket hánytorgattak fel. A nemzeti függetlenségi harc a mult kegyeletes emléke volt nekik, nem aktuális feladat. A franciák elleni háborút néha gúnyos székszisszel nézték, de alapjában egyetértettek vele.

Ez a nemesi környezet nem segítette hozzá Csokonait, hogy pozsonyi megalkuvásának lényegét tisztábban lássa, s szembeforduljon vele.

Az idegen hatalom érdekeiért folyó háború ellen ténylegesen csak az osztályharcot folytató jobbágyok léptek fel. Szembeszálltak uraikkal, akik a háború terhét az ő nyakukba lökték. Ez nem volt nemzeti függetlenségi harc, mert éppen megosztotta a hazafias erőket ahelyett, hogy egyesítette volna. De végeredményben mégis a nép önvédelmének megnyilvánulása volt.

Az ellentétek rohamosan kiéleződtek. A nép nem kímélte a kuruckodó, népdalt éneklő urakat sem, egy kalap alá vette a labancos, németül »módizó« urakkal. A felvilágosult urak humanizmusa is elpárolgott, mikor kapujukat megdöngették a »haramiák«.

Csokonai helyzete, állásfoglalása nem egyértelmű ebben az időben. Folytatja a háború költői propagálását — ez a legnagyobb negatívuma. Rokonszenvvel fordul a jobbagyokhoz, még a betyárokhoz is, és (legalább is a művelődés szempontjából) megszólaltatja a nép jogait — ez a legfőbb érdeme.

Nem érzi igazán jól magát az úri vendégségben. A *Magánosság*hoz írt gyönyörű versében a nemesi társaság megvetése is tükröződik:

Te azt, ki megvetette a világot,
Vagy akinek már ez nyakára hágott,
Kiséred és ápolgatod;
Magát magával biztatod.

De szívesen együtt van velük, ha a nép dalait vagy kuruc dalokat éneklik. Bár népies-ségük, kurucságuk nem következetes, Csokonai költészete erősödik azzal — nemcsak formájában — amit tőlük tanul.

4. Mantua

1799 nyarán nagy keletje volt a hírlapoknak. Az osztrák seregek Olaszországban bekerítették Mantuát. Az angol flotta a Földközi tengeren manőverezett. Napoleon Egyiptomban harcolt az angolokkal és törökökkel. Az egyik indiai fejedelem, Tipoo Sahib háttámadta az angolokat, hogy Napoleon helyzetét erősítse. A Balkánon a török vezérek egymás ellen háborúztak — ez szintén a franciáknak kedvezett. Párizsban a direktórium azon fáradott, hogy a jakobinusok utolsó csoportját is megsemmisítse.

A háromnaponként megjelenő Magyar Hírmondó minden száma beszámolt valami újabb fordulatról, a hadvezetés, diplomácia, politika izgalmas eseményeiről. Aki olvasni nem tudott, az itt-ott elkapott kósza hírekből kombinálta ki, hogy miképpen fordult a hadiszerencse.

Mantua várát július 30-án feladták a franciák. A kormány elrendelte, hogy az egész birodalomban tartsanak hálaadó istentiszteleteket a győzelem örömére.

A városokat fellobogózták, ágyukat durrogtattak, ünnepi kivilágítást rendeztek. »Hajdúböszörményben, a Nép buzdítására minden harangok megvonattak, s azután a Torony legnagyobb négy ablakai úgy kivilágosítottak, hogy az egész Városba kiragyogtatták e következő Felírásokat, s ábrázolásokat. Egy ablakban t. i. a két fejű sas képe alatt ez a két sor ragyogott: *Éllyen a Császár. Az igaz ügy győzött.* A másik ablakban: *Éllyen Károly Hertzeg. Hódoly Frantzia!* Harmadik ablakban szemléltetett egy oszlop, melynek allyján, zászlók és ágyuk, a tetején pedig borostyán koszorú. Alá ez volt írva: *Szuarónak.* Negyedik ablakban végre, egy repülő trombitás Angyal, koszorut tartott kezében, s alá e volt írva: *Kraynak.*» (Magyar Hírmondó, 1799 II. 478. 1.)

Festetics György, — Keszthely, Csurgó és számos más város földesura — előljárt a jó példával; még az országos intézkedés előtt elrendelte birtokán az ünnepeket: »Meg értvén t. i. Városunk nagy érdemű Örökös Földes Ura, N. Gr. Tolnai Festetics György Ö N-ga, azon óhajtván várt, s nagy következtésű nyereségünket — Mantua visszavételét — azonnal mind itt Keszthelyen, mind Birtokainak több részeiben is rendeléseket tett, hogy áldassék a Seregek Ura, kegyes segedelméért, mellyel szerencsésíti fegyvereinket.« (Levél Keszthelyről aug. 16-án. u. o. 287. 1.)

Augusztus 18-án színelőadás volt a csurgói iskolában. A nézőközönség Csurgó módosabb és szegényebb polgáraitól verbuválódott. Az első sorban nemesurak és papok ültek. A két díszhelyet Festetics György grófnak és Sárközy alispánnak tartották fenn.

A *Cultura* című vígjátékot adták elő a diákok.

Az új tanító nem jól vizsgázott ezzel a színjátékkal. Nem alkalmazta a darabot a mindenkit lázban tartó aktualitáshoz: egy szó sem volt benne Mantua megvételéről, a birodalom népeinek osztatlan lelkesedéséről.

A második felvonás negyedik jelenésénél majdnem botrány tört ki. A szerep szerinti *Pofók*, derék magyar udvari gazda a Rákóczi nótát kezdte énekelni: »Hej Rákóczi, Bercsényi, — Tököli...« s *Kanakuz* a béres majdnem sírvafakadt a meghatottságtól: »Jaj gazduram, ne fujja ked ollan köservesen, mingyár mög hasad a szívem.«

Hogy az egyszerűbb hallgatóság is úgy érzett a nótát végighallgatva, mint *Kanakuz*, azt nem jeyezték fel, de biztosra vehetjük. Festetics és Sárközy azonban megbotránykoztak. Gaál szerint (i. m. 18. fol. verzo):

»Sárközy társalgás közben Gróf Festeticshez fordulva sóhajta: bár tsak el maradt volna ez ősi ének! a Gróf pedig: igaz, némely urak illyesek és oskolánkat is el szórathatnák de mit tehetünk róla — hogy a régiek illyen (dühös) szomoru énekekre fakadtak.«

Az előadás után Festetic erélyes levélben írta meg rosszalását Csepán egyházigazdónak, s ráparancsolt, hogy ezután cenzurázza az iskolában előadásra kerülő darabokat. (Csire István: Vázlat Csurgó multjából 233. l. Idézi Gulyás József I. T. K. 1925. 125—126. l.)

»A színi előadás — most mellőzöm annak vitatását, hogy ez a tanulóifjúságnak használt-e vagy nem — eléggé tetszett a közönségnek; hanem hogy nyiltan kimondjam, amit érzek, nagyon kétlem, hogy az a színdarab a gimn. inspektor bírálatán átesett volna, amit jövőre bizalmasan (sub rosa) ajánlok, mert annak a paraszt fiúnak Rákócziról s Bercsényiről elénekelt dala, jóllehet tréfálkozva és némi gúnnyal adta elő, sem a hallgatósághoz, sem a helyhez, sem a mostani időböz nem illett, sőt egyáltalában kimondhatatlan hiba volt. Sokkal helyesebb volna, és arra is kell törekedni, hogy az ilyes ünnepélyeken uralkodó Felséges urunkat, vagy a Fenséges Nádort dicsénekekkel magasztaljuk.«

Az urak — úgy látszik — még ez egyszer kegyelmet gyakoroltak. Nem törték ki a poéta nyakát, sőt módot adtak neki, hogy goromba hibáját jóvátegye.

Haraszi Gyula helyesen mondja, hogy a *Cultura* előadásának ez az incidense tehette szükségessé, hogy *Az özvey Karnyóné* szövegébe Mantuára vonatkozó utalásokat írjon bele Csokonai, s a darab végén lelkesítő beszédet mondasson Sárközy Alberttel, az alispán fiával.

Valószínű, hogy az egész *Karnyónét* azért kellett hirtelen megírnia, hogy a szeptember elsejei évzáró ünnepélyre gáncstalan darabbal állhassanak elő.

A *Cultura* előadásának végén — a fennmaradt kéziratos másolat szerint — Ábrahám zsidó ilyen *Conclusio*val búcsuzott a közönségtől: »Majd 2 hétre Egyed napján akkor primo Szeptember meginth lesz egy chomidia, akkor vásár is Cshergön etwas cihadni, talán lesz valami eladó, én magam is itt leszek, mondhatom szhép lesz khérem alázzák meg magokath: *Gerzon du málörö* vagyis az elvesztett ifju ur megtalálása, mondhatom szép lesz. Isten álgya meg az urakhat, Jó éjszakát khivánok, csókhóloom a khaputjokat. Az asszonyságoknak is jó itszakhat agya Isten, Csókolom a viganójokhat.

Jó itszakhat kíványok.«

Tehát először a *Gerson du Malhereux* volt szeptember elsejére, a vásár és vizsga kettős alkalmára, műsorra tűzve. De ez a Debrecenből hozott darab megint csak nem látszott alkalmasnak arra, hogy a neheztelő uraságokat kiengesztelje.

A *Gerson*-ban egy nemesi kúria udvari népsége szabályos boszorkányüldözést támaszt, francia spiont akar fogni. A hőst felvilágosult elmélkedései, Rousseau-idézetei keverik gyanúba. A darab végén az egész kísértetfogó kompánia felsül, *Gerson*ról kiderül, hogy nem kőborló francia kém, hanem az uraságnak messze földről hazavetődött édes fia. (A *Gerson*-nál talán később írt *Tempefötből* is ismerjük ezt a két motívumot: a spion-vádat, és a végül kiderülő előkelő, származást.)

Csiklandós téma volt ez éppen akkoriban. Augusztus 9-én akasztottak fel egy Nádasy-regimentjéből való, tolcsvai nemes származású káplárt, a franciákkal való cimborálás, materialista gondolkodás vádjával. A korabeli ujságtudósítás rávilágít a felvilágosodás hisztériás üldözésére, a szabadgondolkodók papi exorcizálására. (Magyar Hírmondó 1793. II. 399) »Verona vidékén a franciák fogságába esett, ahol nagy hajlandóságát nyilatkoztatta hozzájuk.

Altal jöven hozzánk némely Irásaiért elfogattatott. . . Kiszentenciáztatása után papot magához nem akart eresztetni. Erre a Tábori Superior egy igen derék s nagy tudományú úr, látogatására ment. A bűnös egyenesen megvallotta, hogy ő kész ugyan magát Paphoz adni, de előbb meg akar győződni a lélek halhatatlanságáról, és a Religiónak csalhatatlanságáról. Első nap a Superior 9 óráig beszélgetett vele, mégse vehette ki eszéből a materializmust.»

Ilyen világban, ahol a szabadgondolkodásnak kötél volt a jutalma, nem lehetett Gersonnal előállni.

Új darabot kellett írni, mégpedig gyorsan. Így született meg *Az özvegy Karnyóné*. A hirtelen készületre utal Sárközy Albert záróbeszéde is: »E bizony meglehetősen volt második próbába.«

A *Karnyóné*ban és a záróbeszédben Csokonai már bőszégesen *mantuázott*. Egy nagy költeményt írt, hogy Festetics rendeletének és személyes kívánságának eleget tegyen: *Az igazság diadalma*, íratott sept 24-ik napjára, 1799. A Mantua visszavételének örömnapjára.

(A dátumokat a Csokonai életében megjelent kiadások, a kéziratok és a kortársak különbözőképpen adják meg. A *Cultura* előadása Gaál László szerint július 12-én volt. A darab egyetlen fennmaradt kéziratában, mint láttuk, Ábrahám két héttel az előadás utánra, szeptember elsejére igéri a Gerson előadását. Helyette a *Karnyónét* játszották, ennek egyik kézírata szerint valóban szeptember elsején. A Mantua-vers előadását az *Alkalmatosságra írt versek* első kiadása szept. 24-re datálja. Viszont Gaál László szerint [16. fol verso] ennek előadása a *Karnyóné* bemutatásával egy napon volt. Valószínűleg Gaál keveri össze a dátumokat és az eseményeket, s a helyes dátum: *Karnyóné* szept. 1. *Mantua-ünnepély* szept. 24. Lehet, hogy *Az özvegy Karnyónét* még egyszer eljátszották 24-én.)

Mantua elfoglalásának szeptember 24-i ünnepén pompás illumináció volt — azt is a tanító rendezte. Ugy látszik, nem egészen alaptalanul írta Csokonai később a *Tavaszi ajánló*-versében: »Pompáznám örömportákkal, S tündöklő tűzi munkákkal...« — mert volt már gyakorlata az ilyen ceremóniamesterségekben is:

»Csokonai Mihály úr, egy oltár forma alkotmányt készítettett, annak felső részén egy zömök piramis. Az alkotmány fal mellé lőn alkalmazva; ennél fogva a hátulsó oldal nem volt látni való, hanem a három látható oldalakon mind azoknak a Hatalmasságoknak Czimerei voltak szépen ki metszve, mellyek a Frantziák ellen akkor hadban állottak és *némely írások* p. o. Dieu et mon Droit—Honni soit qui mal y pense. Készen lévén az alkotmány a széles folyosóra v. podiumra helyeztetett és estvére bele rakott métek által kivilágítottatott. Estve Gróf Festetics és sok urak ide gyűltek, és a népség a mennyi bele fért. Ekkor Csokonai innepélyessen lépvén fel a Czimeres alkotmány elébe, annak emeltebb álló helyén eleven actioval el olvasá *az igazság diadalmát*, vagy is *Mantua vissza vételét megünneplé* 1799. Sept. 4. (?). Hogy pedig az igazság diadala annyival is érdekesebb lenne — az oskolán kívül mozgó ágyukat rendelt Csokonai ur, mellyekből a verzetnek — kijelent paúzáinál — mind annyiszor salvék lövettek, ez köz tetszéssel végbe menvén, — egy kis idő vártatva az Auditoriumba mentek a Gróffal az Urak és a nagy Közönségből kiket bé botsátottak, és elkezdődött a (víg)-játék mellyet a nagyobb Tanulók ezen cím alatt adtak Karnyóné vagy a vén Kalmár és felesége.« (Gaál 24. fol verso)

Igy kellett fizetnie Csokonainak a Rákóczi-nótáért.

II. A Karnyóné világa

1. Az »ujságok«

1799 szeptemberére összesűrűsödtek a problémák. A világpolitika, a magyar társadalom, Somogy, a csurgói iskola problémái. Csokonai — ha olyan sok minden nem terheli, nyomja — a *Tempefői*hez hasonló nagy drámában önthette volna ki szívét.

A nagy dráma helyett ez a furcsa, tragikomikus hangulatú bohózat született meg. Töredékesen, célzásokká vékonyítva sok minden benne van, ami akkor Csokonai gondja volt, de nem ezek a részletek állnak össze egységes drámai konfliktussá.

A felvilágosodás világnézetét valló költő azon gyötrődhetett legtöbbit, hogy mit csinál »Páris, a világcsudája«. Mit higgyen, mit ne higgyen azokból a hírekből, magyarázatokból, amelyekkel a bécsi propaganda tervszerűen elárasztotta az országot.

Ennek a gyötrődésnek jelei tűnnek ki a Mantua-versből.

Franciaellenes verset nem most írt először. Már a Diétai Magyar Muzsában is ilyesfélékkel próbálta eltalálni a diétai követek gusztusát. De ott még tisztán alkalmi verselés volt az egész. Debrecenből hozott rutinnal hömpölygette hexameterjeit a franciák ellen:

»Im már a vérnek tágas mezejére kiszállnak
A seregek: rohan a felkentnek véribé ázott
Francia nép, — Páris nadrágtalan asszonyi népe.
Ellenre ront vértől párádzó görbe vasával
A magyar, óh mi vitéz tűz szikrázik ki szeméből
Im már büszke lován villám módjára kipattan,
Kardján ül a halál, rémülés mégyen előtte,
S öldöklés kíséri nyomát: száz tarka kokárdát,
Száz sapkát látok lov' alatt a porba heverni.
Mint mikor az haragos felhőknek terhes öléből
A rohanó zápor széllel dörgéssel elindul,
És jéggé válván a tarka mezőkre leomlik,
S a veres pipacsok fejeit mind öszve tiporja:
Igy dörög a vérnek mezején, így tördeli öszve
A vér-szín sapkás koponyákat scythá vitézünk.

Remek képek de semmi jele annak, hogy a vers személyes ügye volna. Még jobban kiemeli a *litrának* ezt a hiányát a valóban patetikus hangú felvilágosodott versek sorozata (*Az estve*, és a többi), amelyek bekerültek a Diétás Magyar Múza frissen készült alkalmi darabjai mellé.

Az igazság diadalma aktuális vonatkozásai azt mutatják, hogy megpróbálja tisztességgel elemezni sajátmagának is a francia helyzetet, de hibás eredményre jutott.

Lipillotty azt mondja a darabban a francia cégérrel terjedő divat-bolondságokra: (Első felvonás IV. jel.) »Rendeket kell hallani az embernek! Mi is csak módizunk, csak módizunk s hányjuk vetjük egyfelé másfelé, ürgetjük forgatjuk gondolatunkat, viseletünket. *De a párisiak talán az agyvelejeket is fonákuł fordították.*« — A francia *forradalomnak* és a *monarchia* párisi divatjának ez az egész rosszindulatú összekeverése — akkori közhely is lehet. A reakciónak örök érve a forradalom ellen, hogy megzavarja a dolgok jó rendjét, felforgatja a »megszokott tehát helyes« életet.

Többet sejtet ennél a Mantua-versnek az a képe, hogy a forradalom nagy véres farsang:

»Midőn kevély lelke Franciaországnak
Közönséges hadat izent a világnak,
És felkeveredvén a népnek sepreje —
Egy sokfejú monstrum, melynek még sincs feje,
Melynek szabadsága virít százaz fában,
És egyenlősége áll veres sapkában,
Chimérákon tölti bolond esztendejét —
Maskarásan tölti bolond esztendejét.«

Ezzel a karnevál-képpel már többet mond Csokonai, mint előző franciaellenes verseivel. Úgy beszél itt, mint akit rászedtek a maskarások. Hitt nekik először s csalódott bennük.

Az öreg Karnyó — a franciaellenes háború szenilis propagálója — így panaszozza el a darab végén fogságbaesését, vallatását (Harmadik felv. II. jel.): »A vezér kvártélyára behurcoltak, engem anarchistának, aristocratának, royalistának, a köz csendesség meg-

háborítójának, emigránsok barátjának, az egyenlőség ellenségének, a nemzeti jusok felforgatójának, az emberiség mocskának — és még isten tudná elöl számlálni, minek is neveztek...» Az üzleti útra induló nagykanizsai kereskedő joggal zavarba jön, mikor ilyen vádakat zúdítanak rá: mit is jelentenek ezek? De maga Csokonai is zavarban volt már ekkor, hogy vajjon Párisban ki harcol ki ellen, s az *igazság* kinél van.

A *Magyar Hírmondó* egyik párizsi tudósításában ezt olvashatta (1799 aug 20. II. 251.1.) «Mig 8 napokkal ezelőtt, a Tuilleres-nek (néhai Királyi palotának) ágyui a jakobinusokért voltak kiszégezve a Nép ellen: most már a Jakobinusok ellen a Népért állanak ki-szegezve 4 ágyuk az (ügynevezett) Feuillans-ok piacán, a du Bacq nevű utca ellenében, ahol tartják t. i. a Jakobinusok tegnapelőttől fogva a magok üléseiket, minekutánna kiadott volna rajtuk a Törvényhozó Öregebbik Tanács.»

Jakobinusok — nép — direktórium — törvényhozó tanács — a bécsi tudósításban áttekinthetetlenül összezavart pártharcokra valóban ráillett a mondás: »... a párisiak talán az agyvelejüket is fonákul fordították.« Az *igazság diadalma* kifejezetten a párizsi harcokra utal:

»Amott a tanácsos gombolygát praktikát,
A nyavalya töri itt a politikát,
Amott egy factio rontja a másikat
Az erősebb nyomja itt a gyarlóbbikat.«

Csokonai elhitte a bécsi tudósítóknak, hogy a párisi *fanatizmus* sem különb, mint amelyet ő olyan szívből gyűlölt, utált: a papoké, feudális zsarnokoké. A klérus és a feudalizmust haláláig fő ellenségének tartotta, de a franciákban való csalódása elrabolta reményét, hogy amazok vereségét még megérheti.

A francia háborúnak a *Karnyónéban* két vonása van tehát: a mantuai győzelem *hivatalos* ünneplése, és a franciákban való csalódás élménye.

Az időszerű vonatkozások, hírek, pletykák benyomulnak a hirtelen készült darabba, de nem egységes probléma módján. Karnyó beszéde és különösen Lázár politizálása nem szerves része a darab konfliktusának, hanem ráadás. Az egyik kötelességből, a másik neveltség végett, a játék fűszerének.

Karnyó hősködése különlegesen groteszk. Ezt a »petyhüdt férjet« a két első felvonásban »haló poraiban« teszik neveltségessé. A harmadik felvonásban színre lépve a felszarvazottak ártatlanságával beszél »némely jószívű haditisztekről« akik azelőtt »Itt Kanizsán szegény házánál megfordultak.« Nem lehet egy fikarcnyit sem komolyabban venni, mint a darab többi tökéletlen szereplőjét, és mégis ő kezdi szavalni: »Eljött valahára az az idő, hogy a mi hatalmas seregeink megreszkették a franciák alatt az Alpeseket és a Pádus partjait...«

Szakasztott úgy szaval, mint a félórával a színielőadás előtt a kivilágtott piramis pódiumán maga Csokonai a magyar vitézekről:

»Kik most nagy nevekké az Álpest bétörük,
S elhunyt őseinket magokban felköltik,
És kik a királyhoz viselt hűséget
Vérrel pecsételvén hágják az egeket.«

Talán a lelkiismeretét is nyugtatta egy kicsit azzal, hogy Karnyó beszédében saját szavalatát parodizálta, akárcsak Kuruzs alakjával Somogyban úzótt »kupec poézisét...«

»Lázár deák« alakjában már nincs líra, nincs öngúny. A boltoosság elmondja rémhírek formájában, lehetetlenül összekeverve a háború összes híreit. Csokonai hiteles anyag alapján dolgozta ki ezt a sületlen fecsegést. Minden név, amit Lázár emleget, benne van a Magyar Hírmondó akkori számaiban, csak az ő török basája angol admirális, francia tábornoka folyóvíz, fregattja angol hadifogoly és így tovább. Geográfiajában Velence határos Trieszttel, Niederlanddal, Grécce (mint később János vitézében).

Lázár politizálásának nemcsak a nevek összezavarásával akar Csokonai kereskedő szint adni, hanem azzal a refrénnel is: honnan fogunk portékát kapni, ha mindenfelé kiüt a háború. A Napoleon-elleni angol blokád hatását akkor kezdte megérezni a magyarországi kereskedelem. Nyugat helyett Törökországon át jöttek a gyarmatárúk, azért beszélük a Dorottyában is az asszonyok:

»Mért van ennek s annak most oly ritkasága?
A kávé, s a cukor mért oly méregdrága?«

Lázár rémhírei azonban nem tisztán boltsosgediek. Óvatosan, szerepcserével, de azért mégis buta, elmaradott nemesek politizálásának paródiája is, amit mond.

»Tiptopp: Hát Bonapartáról nem hallott valamit Lázár?

Lázár: Egyébként semmit sem, hanem egy francia katona beszélé a boltunkba, hogy már igen öreg ember lévén, letette a szolgálatot és báróságot kapott« (első felv. V. jel.).

A Dorottya nemesei közül: »Egyik azt vitatja, hogy Bonapárt megholt« – látnivaló hogy a butaság nem a boltsnál végződött Somogyban.

2. A bolt és kuncaftjai

Karnyóné csőd felé hajókázó vegyeskereskedését Csokonai a gazdag képzeletű író könnyed ötletpazarlásával jellemzi.

Kéziratos jegyzetei között fennmaradtak a talán Márton József kérésére készített szógyűjtemények: egy-egy fogalomkör vagy mesterség műszavai csoportba szedve.

Irja is egyik levelében, hogy már 2000 szót összeszedett. Az ilyen szógyűjtés egyrészt nyelvi problémája volt: ezzel is bizonyította, hogy milyen ostobák a magyar nyelv szegénységéről való vélekedések. De a mesterségek különben is érdekelték. A Dorottya egyik jegyzetében kicsúfolja azt a »német technológikus könyvet«, amely nagyképűen összeszedte a túnek 18 fajtáját »pedig sem a hájvarró, sem a bornyomózsákvarró, sem méginkább a bocskorfűző tű nem vala meg benne.«

Érdemes volna egyszer összeírni, -- a XVIII. századi magyar nyelv szótárához is -- hogy milyen portékát árultak ebben a boltban. A legelső jelenetnek egymagában impozáns a leltára, pedig csak a hülye gyerek, Samuka ad megrendelést: muszelin köpönyeg, nyakbavaló keszkenő, pukovai posztó, arany sujtás, strucctoll, nádméz, narancs, gatyára való bélés, ujjas pruszli, házi vászon, kantusnak való patyolat, fabáb, magába felálló.

Hasonló sokszavú bolondozások gyakran előkerülnek a korabeli diákos költészetben, s előbb is, félig-meddig népi anyagú kéziratos versgyűjteményekben. (A vénasszony borjut őriz, stb.)

A hagyományos szóhalmazt Csokonai nem csupán nevetetésre használja. Ezzel adja meg a bolt színét, sőt bűzét. Talán össze se tudtak annyi mindent szedni a primitív szinpad berendezéséhez, hogy ilyen bőséggel szemléltessék a vegyeskereskedést, mint maga a szöveg. A szerző ezzel is kezére járt az ügyelőnek -- Csokonai Csokonainak.

A Karnyó-ház lakói: Karnyóné, Samuka, Lázár, Boris. Mikor a darab kezdődik, a ház ura még »halott«, felesége özvegy. De szeretne tenni róla, hogy ne sokáig legyen az. Ebből támad a veszedelem.

Ők négyen a tökéletlenség különböző változatait képviselik, s ezzel nagyjából kiegyensúlyozzák egymást. Lázár a szolid üzletmenetet szeretné megőrizni, ahogy a gazda alatt megszokta. Karnyónénak a férjhezmenés a gondja, s kész az egész boltot szétoosztogatni, hogy hervadt bájait kívánatosabbá tegye. Boris konkurrens az asszonynak a szerelmeskedhetnében, s nagyobbak is az esélyei. Samuka egyszerűen hülye, de éppen azért jó szolgálatot tesz a cselekmény bonyolításában, mert olyasmiket is kimond, amik épebb észhez nem illenének.

A bolton belül Karnyóné és Lázár, Karnyóné és Boris között mérgesednek el az ellentétek. Lázár hősi csökönyösséggel próbálja kivédeni a szerelmi rohamok ártalmas üzleti hatását. Karnyóné gyanakvó szemrehányással utasítja vissza: »Eb a lelke Lázárja, bizony gazdává lesz a nyakamon.« Pedig szegény Lázár nem képes olyan lipitlottyi eszmére, hogy meg kellene kaparintani Karnyóné boltját. A gazda szerepébe is csak az »elhunyt« iránti kegyeletből gabalyodik bele: félti a gavalléroktól Karnyóné boltját és becsületét. Mikor összecsapnak az öregasszony feletl a hullámok, otthagyja a házat, mert nincs már mit tennie.

Borisnak viszont kedvére van, hogy összegabalyodnak Karnyóné vágyai és tervei. Tiptoppnak ilyen helyzetképet ad a szerelmi árfolyamokról: «Ő hajlandó az úrhoz, de így vegye fel az úr: Ő egy férfit nem adna az egész világért, az urat nem adná valamennyi férfiért; Lipitlottyot pedig ezer olyanért sem adná, mint az úr.» Ebben a zavarosban érdemes halászni, hátha kerül neki férj, sőt hozomány is.

Lázár tehát tartóztatná Karnyónét, Boris meg éppen lökné bele a bajba.

Karnyóné szerelmes vaksága és mániája egyre fokozódik a második felvonás végéig, az öngyilkosságig. A második felvonás harmadik jelenése drámai remeklés. Karnyóné és Lipitlotty szakítása közben szinte mondatonként változik a helyzet és ezzel együtt fordul kettőjük hangulata.

Lipitlottnak Borishoz írt szerelmeslevele Karnyónénál van. Szemrehányásokkal kezdi; de Lipitlotty még nem tudja, miért. Karnyóné előveszi a levelet. A gavallér dadogni is alig tud ijedtében: »Levél? az a levél, mit keres? már hogy az a levél mit keres? hisz a levél csak levél.« Az asszony kéri a tartozást. Lipitlotty kedveskedve próbálja a kontót elhárítani. Karnyóné nem hisz neki. Erre az előáll a közben kigondolt gyöngé hazugsággal: csak Boris hűtlenségét akarta bebizonyítani a levéllel. Karnyóné hisz neki, kihúzza a könyvben a tartozást. Lipitlotty most már dupla fölényben van: bejelenti, hogy megy Pestre és nem is jön vissza. Karnyóné még tréfának venné előbb, de a gavallér pimaszkodása megérteti vele a helyzetet és kétségbeesett szitkokkal felel neki. Lipitlotty a nagy botránytól megszeppen egy kicsit, csitítani próbálja.

Mindez hat-hét perc alatt játszódik le, pompás dialógusban.

Ennek a bolondos boltnak az ábrázolásával Csokonainak bizonyosan nem voltak nagyszabású kritikai céljai. Nem látszik a darabban olyan nagy nevelő-koncepció, mint a Dorottya-beli nemesség bírálatában. Alkalmi darab, hirtelen készült, de nem hevenyészett. A kisváros kispolgárainak ez a rajza végső soron egybevág azzal, amit Csokonai máskor, máshol a magyar polgárságról mondott.

A polgári forradalommal rokonszenvező költőnek nem is lehetett hízlgő véleménye a magyar polgárságról, hiszen ez az osztály akkor még jóformán ki sem alakult. A francia polgárok, Csokonai távoli, könyvekből ismert példaképei öntudatosan politizáltak, merész vállalkozók voltak nemcsak az üzletben, hanem a forradalomban is, művelt szabadgondolkozók voltak. Magyarországról nézve csupa félisten a francia polgár.

Maga körül pedig csupa olyanokat látott, akik meg sem érdemelték ezt a szent nevet. Mikor ezt mondta: ember és polgár leszek — nem képzelte el magát se debreceni zsuigorinak, se dunaalmási gabonakupecnek, se nagykanizsai boltosnak. A polgárság fő kritériuma Csokonai szemében a műveltség volt. »Hány jó ész lett vaddá, Hogy nem mivelték, Hány polgár bujnyikká, Hogy jóba nem nevelték.« Voltaire és Rousseau a polgár, nem a primitív, harácsoló sőtétfejű kupecék és szatócsok.

A polgárságról a francia felvilágosodás íróit olvasva alkotott képet. Ez a kép nemcsak az akkori magyar viszonyokhoz képest, hanem az egész kapitalizmus fejlődése szempontjából illúzió volt. Az önzetlen emberszeretet társadalmát képzelte el ő is, az észnek, becsületnek viruló uralmát, amelyet a kapitalizmus nem képes megvalósítani. De ez az illúzió a francia forradalom ideológiájának volt egyik eleme. Csokonait az is segítette, hogy a csökevényes magyar polgárságot a nép oldaláról bírálja. Plebejus kritikája a magyarországi polgárosodásnak

a *Zsugori uram*, vagy a *Tempefőiben* a Betrieger-motívum. A *Karnyónéban* már elhalványodnak a plebejus vonások, de azért előtűnik az a gondolatmenet, amelyhez korábbi műveiben eljutott.

A két szeleburdi vendég: Tiptopp és Lipitlotty — nemes gavallér. Bűdös nekik a szatócsbolt, de rá vannak szorulva Karnyónéra, mert szerelmes szavakért becses portékákat kaphatnak tőle.

»El kell mennem édes! hallja, azt ugyan tudom, hogy nálam nélkül nem lehet el, de csak mégis el kell mennem — mert hiába — úri ember boltban mindig nem lehet« — mondja Karnyónénak Lipitlotty, a nagyobb becsben álló udvarló. (Első felv. III. jel.) A nagy szakítási jelenetben szemérmetlen szókimondással: »Ne csalja meg magát asszonyságod, én nem tréfálok, értse meg a tréfát. 25 ezer forintnak a lottéria által urává lettem, asszonyságod pedig egy köz kalmárné — én egy fiatal gavallér vagyok a kin minden kap: asszonyságod pedig egy olyan 60 esztendő s ütött-kopott hasadt hegedű, a kit a sátán se tudna már kanafóriázni.« (Második felv. III. jel.)

A két gavallér fajtáját Kuruzs, a zsidópoéta jellemzi:

»Ugyis sok úri személyek,
Kik szegények, de kevélyek,
Ősök javát utoljára
Küldik hozzám zsidóvásárra.« (Harmadik felv. I. jel.)

Csokonainak a magyar nemességről szóló kritikája gazdagodik a házasságszédelgők ábrázolásával, korábbi műveihez képest.

Az a tétel, hogy a szerelmet áruba bocsátja a modern világ, készen áll már a költői fegyvertárában:

»Már ma a szíveket kirakják vásárra,
Legjobbat vehet a legpénzesebb;
Kömisz lesz, s rosszféle, ha olcsó az ára,
A módi s külföldi legbecsesebb: —
Igy arany szerelmet aranyon vehetel,
Réz lesz, ha csak rézzel fizetgetel.
Ugy vagyon! most arany időben kell élnünk,
Amint peng, a szerént kell remélnünk.«
(Egy bécsi magyar gavallér.)

Boris ugyanezt veti a szemére Tiptoppnak — tessék-lássék vonakodása során. (Első felv. VII. jel.)

Tiptopp: ...De félre tévén a tréfát, az egész dolog arra megy ki, hogy én örömet el szeretném venni Karnyóné anyámasszonyt nem az ő kigyelme becsületes személyéért, mert az a kankalékos ludvérc kapna az olyan öreg vázon: hanem azért az egy-két ezer forintoskáért, a mit ráadásba kapna az ember velem, mert a mint egy elmes poétánk mondja, három a szükséges dolog: pénz, pénz, pénz!

Boris: Tehát az úr alkuba bocsátja a szerelmet, és az úr szíve rá van nyomtatva a bankó cédulára?

Tiptopp: Szív, szeretet: mai világba ezt a kettőt mindennek árulják szóval, de a valóság csak olyan kettővel köz, mint én és te, Boriskám.

A szívvásár tehát éppen olyan kész motívumként kerül a darabba, mint a vén nőnek a Dorottyában már végigjátszott szerelmes viszketege. De Tiptopp és Lipitlotty groteszk voltukban sem kevésbé reális alakok, mint a *Dorotty*a vagy akár a *Tempefői* gavallérjai.

A *méla Tempefői*-ben Koppóházi és Tökkolopi jellemét jóformán csak a legkedvesebb szórakozásuk: a kártyázás és agarászat jelzi. A dráma kifejlődésében sincs lényeges funkciójuk — mindkettő csupán jelentéktelen figura azok sorában, akiktől Tempefői hiába vár segítséget. Serteperti szerepe már lényegesebb, s alakja is többérté. A darab elején még olyasféle

korlátozott divatbolond, mint a két szelburdiak, de a végén ő vezeti a házkutatást Tempefői lakásán, (ahhoz már van esze). Az urak egész *tempefői*beli galériája : hatalmon lévő, virágzó nemesi osztályt mutat, akiknek uralmát Tempefői éles kritikája cseppet sem rendíti meg.

A Dorottyá nemesei meg éppen pompás, fényes vitézek, szépek, vidámak, gazdagok, sőt csodálatosképpen még műveltek is. Pajzanságuk és idegenmajmolásuk csak enyhén szatirikus megrovásra érdemes.

A Dorottyá *»in floribus«* nemessége után meglepő újdonság a *Karnyóné*ban a két eladósodott hozományvadász. Még véletlenül sincs egyetlen rokonszenves vonás sem a jellemükben. Pojácák és aljasok, mint Serteperti, büszkék mint Bordács, — de szegények. Nincs olyan hatalmuk, mint azoknak, csak egy vén boltosné bolondítására futja a tehetségükből.

Kicsit előre is rúgta Csokonai a zsidóságra jutott nemesek alakjával. A devalváció, sőt a Bach korszak és a kiegyezés züllesztí majd idáig a magyar dzsentrit. De ez a hosszú történelmi folyamat már a XVIII. században megkezdődött. A nemesség osztálya tartja még magát földfoglalással, majorsági gazdálkodással, hadiszállítással, de egyes tagjait már elgázolja a polgárság kontója, uzsorája.

Külön figyelemreméltó a két szeleburdi franciáskodása. Csokonai a nemesség uralkodó hangulatának hódol ezzel : a franciák elleni harci kedvnek. De mértéket tart. Világnézetének szentélyét, a francia felvilágosodást nem profanizálja. Tiptopp és Lipitlotty kergető szokásai XV. Lajos udvarából származtak, s bécsi közvetítéssel jutottak el hozzánk. Ha ezeket üti, nem Rousseaut üti. Amit ezen felül «beleaktualizál» a két gavallér beszélgetésébe Párizsról, azt is komolyan gondolja : úgy érzi, hogy a nagy eszméket már ott is visszajára fordították.

A divathóbort gúnyolása sokkal inkább az idegen szokásoknak szól általában, mint éppen a franciáknak. Gvadányi nótáriusának zsörtölődése rokon ezzel a kritikával, de Gvadányi keblére ölelné, *édes öcsém*nek nevezné Lipitlottyot, csak magyar ruhát húzzon. Csokonai nemcsak azért tartja nevetségesnek, mert így öltözik, hanem azért is, mert *nemes* és mert *aljas*.

3. A *Karnyóné* népiessége

Az egész darabban nincs egyetlen valóságos népi alak sem. Még olyan epizódszereplő sincs, mint a *Tempefő*ben Szuszmír, a *Culturában* Kanakuz. Ezért hamis az új színházi előadásnak az a rendezői felfogása, hogy Boris falusi ártatlanság. Könnyűvérű nőcske ő a javából, még játszani is elég sikertelenül játssza a naívat.

A rendezőt az téveszthette meg, hogy Boris népdalt is énekel. De népdalt dalol, népi mondásokat használ itt egyre-másra minden szereplő. Lipitlottyak is népi figurának kellene akkor lenni, hiszen egyetlen monológjában mennyi jóízű szólást halmoz : »szerette pedig a lidérc ; egy olyan világugrú ; egy idős a postaúttal ; melegsége is csak annyi van, mint a nyári kályhának ; azt gondolta fenéig tejfel vagyok ; inkább venném feleségül a kanizsai csonkatornyot ; tyúkpásztoromnak sem venném be ; perel magában a vén táltos.

Hogy is vagyunk hát a *Karnyóné* népiességével?

A somogyi jobbágyság problémái kimaradtak a *Karnyóné*ből, ahogy kimaradtak a *Dorottyából* is. A betyárvilágra csak egyetlen mondat céloz, Kuruzs felkiáltása Lipitlotty gyilkos tetteire :

»Rettenetes gyilkosság.
Merő azon pihóság.«

(Harmadik felv. I. jel.)

«Pihó nevezetű egy nagy tolvaj, gyilkos volt Somogyban» — mondja az egyik kézirat jegyzete. Emlegetik Pihót már a *Culturában* is. De ez csak aktuális kuriózum, nem a nép ábrázolása.

Feltűnő, hogy mennyire hallgat a nép ügyéről egy olyan darab, amely éppen a nemeséket, a kispolgárokat bírálja. És feltűnő olyan frónál, akinek egyidőben fő gondja volt, hogy a magyar jobbágyság hogyan él, miben reménykedik.

Hallgat ugyan a jobbágyokról, de a népköltészet, népnyelv anyagát bővebben alkalmazza, mint bármelyik korábbi művében.

A Karnyóné népiességében könnyen ráismerünk Pálóczi Horváth Ádám hatására. Filológiai adatunk is van erre: a Hármat tojott a fürjecske kezdetű dal az *Ötödélszáz énekek*-ben is benne van.

Csokonai költői nyelve és tematikája sok népi elemmel gazdagodott Somogyban. Ebben az időben, vagy ezután írta a *Parasztdalt*, a *Szegény Zsuzsit*, a *csikóbdörös kulacshoz szóló Szerelemdalt* és más nagyszerű népies versét. De ez a gazdagodás főképpen formai jellegű. Tartalomban nem éri el *Az estve*, *Az esztendő négy szakasza* plebejus népi hangját. Újra felbukkannak legkorábbi éveinek patriarchális elemei, de természetesen sokkal fejlettebb művészi megfogalmazásban. A *Dorottya* alapvetően különbözik a fiatalkori pásztori versektől, de abban megegyeznek, hogy a népet patriarchális vonásokkal ábrázolják.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy Csokonai somogyi művei mindenestől patriarchálisak. A *Szegény Zsuzsi a táborozáskor* a jobbáglány valóságos panasza a háborús időben, s nemcsak a kifejezései teszik olyan csodálatosan széppé.

Fejlődött Csokonai abban is, hogy a népiesség formai elemeit mesterien alkalmazza az adott helyzetnek megfelelően. Szuszmir meséje még külön betét a *Tempefőiben*, alig-alig szakítja meg egy-egy közbeszólás, hogy a drámai helyzetet némileg érzékeltesse.

A Karnyónéban — mint mondtuk — mindegyik szereplő használ népi kifejezéseket, de mindig indokoltan. Ebből a szempontból is a második felvonás III. jelenése a legbravúrosabb. Először mindketten a szalonok édeskés bókjait mondják, több-kevesebb ügyességgel.

»A miszeretetünk napfényét kontó fellegek is ködösíthetik?« — kérdi Lipitlotty. — „nincs nálam egyéb kontód a szerelem édes kontóján kívül» — felel neki Karnyóné.

De a következő percben már, mikor összevesznek, jellemüknek és szóhasználatuknak egészen más rétege kerül napvilágra, s zamatos népi gorombaságokat vágnak egymás fejéhez. Karnyóné: »Te koldus kutya, aki az én korpámon tanultál meg ugatni! te hetyke kakas, aki az én szemetemen tarajosodtál meg« stb.

Az etnográfiai buzgalommal összegyűjtött, megtanult népi szólások itt a dráma kibontakozásának lendületében jellemző erejűvé válnak. A nemesurat és a kispolgár asszonyt parlagi közönséges személyeknek mutatják, akikről a művelt tónus hamar leválik, mihelyt indulatba jönnek.

Sajátságos, félig-meddig népi szereplője a darabnak *Kuruzs*.

»Doctor, borbély, alchimista,
Kéznéző, kiromántista,
Zsibvásáros és drótvonó,
Poéta és kosárfonó.«

(Második felv. VII. jel.)

A *Tempefői*-beli Csikorgó párja ő, azzal a különbséggel, hogy *Tempefői* irigyli *Csikorgót*, a közkedvelt fűzfapoétát, *Kuruzst* viszont sorstársának, sőt saját torzképének tekinti Csokonai:

»Jaj, lássa az úr ezeket
A méla mesterségeket,
Noha rongyba mutogatják
Még az ebek sem ugatják.«

(u. o.)

Még a *Tempefői* címének jellemző szava a *méla* is ismétlődik itt, jelezve a költő megengesztelődését a fűzfapoéták iránt. Mintha azt mondaná: tartsunk össze, segítsük egymást,

kedves Csikorgó barátom, ha már csak mi ketten maradtunk ilyen bolondok Magyarországon, hogy poétaságból akarunk megélni.

Kuruzs ezermester-mivoltában is gyaníthatunk egy kis személyes vonatkozást, ha a Mantua-ünnepre és a színpad összetákolására gondolunk.

Kuruzs ékes népi rigmusokat mond, saját tudákos költészetével összezagyválva:

Azért nékem zengő nyelvem
Ékes nótával zeng,
Parnasszusnak, Heliconnak
Hegye vígsággal reng.
Piros hajnalnak szépsége,
Hajnalcsillag ékessége,
Mosolygással, pirossággal
Derül fényessége.

Az első négy sor deákos klapancia, a másik négy már majdnem a »Serkenj fel kegyes nép« hangja:

A Karnyónénak és a többi somogyi műveknek népies stílusa, nyelvi gazdagsága fontos eredmény Csokonai fejlődésében, bármennyire gyengül is ekkor népiességének plebejus tartalma.

4. Forrásai

A Karnyóné népi elemei nem feltétlenül származnak közvetlenül népi forrásból. Csokonai korában már jelentékeny hagyománya volt nálunk az irodalmi népiességek, s népies elemek irodalmi úton is terjedtek.

A *Tavas* bevezetésében, a »nyelvbővítésről, szósokasításról« értekezve elsorolja Csokonai, hogy magyar nyelvét milyen forrásokból gazdagította. A rendkívül tanulságos felsorolást tanácsképpen fogalmazta meg a »finnyáskodó« számára: mit olvasson el, ha nem akar az író szavain lépten nyomon fennakadni. Szerepel itt a XVI. századtól a kortársakig sok író és mű. A *Karnyóné* szempontjából most ez a megjegyzés érdekel bennünket: »sőt holmi Bányász Csákányt, Soproni Veres Tikmonyat, X ut Tököt és több efféle korpáu garapsákat se hagyjon megtekintetlen.«

Bármennyire megveti is ezeknek a hitvitázó könyveknek silány tartalmát, nyelvi forrásként felhasználja őket. Sennek egyik művében sem látjuk olyan határozott nyomát, mint éppen a *Karnyóné* dialógusaiban.

Az imént megmutattuk, hogy a népi szólásokkal a jellemzés plasztikusságát emeli.

Hagyományos irodalmi formának ad ezáltal új, differenciáltabb funkciót. A közmondások, népies szólásmódok halmozása a hitvitázó irodalomnak és főleg a magyar drámairodalomnak többszázéves hagyománya. A *Balassi Menyhárt árulatlása* éppen olyan jellemzően él vele, mint a XVII. század-végi *Actio curiosa*. Gaude uram, az utóbbi színjáték főszereplője nem is igen mond egyebet, mint népi és deák bölcsességeket.

A régi irodalomban — akár a hitvitákat, akár a politikai irányú drámákat nézzük — a népi szólásoknak határozott funkciójuk volt. Letorkolták, letromfolták velük vitában az ellenfelet. A szemléletes, csattanós mondásnak különleges meggyőző erőt tulajdonítottak. Akire találabb mondást alkalmazott ellenfele, annak veszett ügye volt.

A népies mondások irodalmi felhasználása megszakítatlan hagyományként folytatódott egészen Dugonicsig, Gvadányiig. De élt Csokonai korában egy sekélyesebb változata is, a diáktrefák, versek többnyire trágár élcelődéseiben. Mindkét formájában közvetlenül támaszkodott a néphagyományra. Az ilyen jellegű szövegekben kevés volt az ismétlődő szólás, tízével, százával kerültek elő újak, tehát szájhagyományból származók az irodalmi művekben. Még aki nem gyűjtötte is ezeket olyan rendszeresen, mint Dugonics, az is a közszájon forgó anyagból merített inkább, mint a már megjelent munkákból.

Hogy Csokonaira Dugonics ösztönzése hatott-e jobban ezen a téren vagy a hitvitázó irodalom, azt nehéz volna kimutatni. Tény az, hogy a tizenhatodik századig visszamenőleg ismert olyan műveket, amelyek éppen olyan *tömegesen* alkalmazták a népi mondásokat, mint ő a Karnyónében.

Diákos irodalmi tradíció nyomait ismerhetjük fel Kuruzs és különösen Lázár alakjában. A műveletlenséget s méginkább a félművelt tudákosságot sokféleképpen kicsúfolták a diákok, legtöbbször egy-egy jellegzetes foglalkozással kapcsolatban. Csokonainak is van egy ilyen verse a »kályhás mesterekről«, vagyis az iskolákhoz kiment, még nem végzett diákokról, akiknek egyrésze el is süllyedt a falusi rektorságban. A *Csetneki Pergő*-ben ezeknek zavaros ismereteit ilyenformán parodizálja :

Az öreg Szilágyi a nagy Crocodilust
 Profétának tartja, mely lakja a Nilust,
 Mondja, Jób írta a kalendáriumot,
 Pápa szemén nézte a gönci templomot.
 Nagypénteken kérdik a hallgatók Tökön,
 Melyik napon leszen? fele: csütörtökön. —
 Ilyenek, látjátok, a kályhás mesterek,
 Ugyan, hogy tanulna ezektől a gyerek?
 Az ilyen gyermekből lesz a rossz hallgató,
 Tolvaj, káromkodó, végre gyújtogató.

(V. ö. Jövendölés az első oskoláról a Somogyban c. verssel)

Lázár »deák« zavaros újságai a diákos csúfolódás példájára készültek, de Lázár összehasonlíthatatlanul élőbb jellem, mint az iskolai versek »ostobái«.

Kuruzs fűzfapoézisére is van párhuzam, *Tempefőin* kívül: a *Poétacensura* című debreceni iskoladrámában. (Komlós Aladárnak az Irodalomtörténet 1952. 3-4. számában megjelent igen figyelemreméltó közlésével, mely a Poétacensurát Csokonai műveként ismerteti, külön kívánok foglalkozni.)

Harmadik, gyanítható irodalmi forrása a *Karnyónének* a német bohózatirodalom. Itt sem szükséges filológiai értelemben vett forrásokat keresnünk. Csokonai költői leleménye, jellemeket teremtő tehetsége nem szorult rá, hogy figurákat, vagy mesét vegyen át. Ami átvételt az összehasonlító irodalomtörténet kimutatott drámáiban, az nem több néhány, nehezen azonosítható stiláris sajtáságnál. (Lásd Haraszi Gyula: Csokonai és Kotzebue. E Ph. K. XII. 733.) A divatos német színjátszás hatását nem szövegegyeztetésben kell keresni, hanem a jelenetezésben, rendezésben, az egész színjáték rutinos pergetésében.

Aránylag közeli rokonságot sejtet a darab befejezése, mikor váratlanul megérkezik két szabadszájú tündér, hogy igazságot tegyen, s a halottakat életrekeltsé.

Divatos színjátékokból tanult forma ez, de megoldásában igen eredeti. A tündérek olyan kedves, finom hangon kezdik, mintha a *Szentivánéji álomból* léptek volna a csurgói deszkákra :

Tündérfi : Tündérek szép királynéja
 Ime lételt szerze nékem!
 Tündér : A szem látja, de nem tudja,
 Hogy származtál szép gyermekem.

De pár szó után belezökkennek abba a modorba, amelyen a darab többi szereplői gorombáskodtak egymással :

Tündérfi : (Karnyóhoz) Kelj fel, verj rá a banyára,
 Mért nem várt jó vacsorára.
 (A többiekhez) Ti is itten mért strázsáltok,
 Serti, furti kurvanyátok
 Fálelilela.

A tündérfelvetésben még egy utolsó grimasszal búcsúzik el a szerző tökéletlen alakjaitól. Nem méltatja őket arra a tragédiabaillo megriszteltetésre, hogy halva maradjanak a színpadon. És így van ez rendjén. A bohózat szereplőiről be kell bizonyítani, hogy még gyilkolni se tudnak, se magukat, se mászt. Halálos, tragikus pátozuk végletesen kómikussá válik, mikor feltámadva egymásra néznek, majd nekilátnak a lencse-vacsorának.

A tündérfelvetés egyébként a *Dorottya* befejezésének paródiikus utánköltése. A két befejezés egyébként úgy felel meg egymásnak mint Bordács és Opor — Lipitlottyéknak.

A hitvitázó iratoknál, diákréfáknál, német zenés játékoknál feltétlenül művészibb, fejlettebb a *Karnyóné*. A szerelmes öregasszony kétségbeesése drámai következetességgel fejlődik ki. Szenvedélye jelenetről jelenetre vészterhesebb, egészen addig, míg fel nem fekszik hálálos ágyára.

Ne felejtjük el, hogy már két évvel azelőtt Molièret fordította Csokonai. A *Fősvényt* is valószínűleg ismerte, tehát lehetett erősebb irodalmi forrása is, mint amilyenekről eddig szóltunk. Molièretől valóban drámaiságot tanulhatott, nemcsak nyelvi kuriózumokat vagy színi technikát. A *Fősvény* hőse is a nagy szenvedélybe vész bele, mint Karnyóné. Mindketten eljutnak a tragikus gyötrelmek legmagasabb fokára. Tematikus rokonságot nem kell keresnünk Molière és Csokonai között. Elég annyit megállapítanunk, hogy a *Karnyóné* művészi eredményében Molière tanulmányozásának is része volt.

III. Az előadás

1. A darab drámai nyelve

Ha egy színdarabnak érdekes a nyelve, még nem bizonyos, hogy drámai is. Bessenye *Filozófusa* például tele van jellegzetes nyelvi dokumentumokkal, különböző szak-zsargonok mulatságos példájával — de ezek a motívumok idegen testként ékelődnek bele a dráma menetébe. Együgyű apropókra kerülnek elő a nyelvi furcsaságok, például valaki levelet kap és felolvassa. A levél fogalmazása különös, nevetnivaló, de tartalma közömbös a cselekmény szempontjából.

Említettük már, hogy a *Tempefőiben* Szuszmir meséjének beillesztési módja sem különösen drámai. A *Karnyónéban* is akadnak hasonló részletek.

A második felvonás VI. jelenetében — amíg Samuka a patikában jár, hogy anyjának egérkövet hozzon — Kuruzs felolvasása tölti ki a várakozási időt. Kitűnő, szellemes, amit olvas, de semmi köze az egyelőre színpad mögé szorult főeseményhez, Karnyóné készülődéséhez. Kuruzs egy verse bevezetőjét olvassa fel, közbeszúrt magyarázataival együtt.

Köszöntő versek, (komma), melyek (punktum) irattattak (nagy B) Becsületes Bizodalmas (az is nagy B) jámbor (Notabene a bor csak kis b). Keresztyén (tyén-é? tény-é? régen pörölnek rajta) — keresztyén felebarátunknak Goráblás Martiny Jánosnak...»

A darab nyelve és jelenetézése — egy-egy ilyen kivételtől eltekintve — fejlettebb a *Tempefőinél* is, pedig ez színpadi technika szempontjából is felülmúlja a többi korai színdarabot.

A *Tempefőiben* feszes, kikerekített mondatokban folyik a társalgás. Ilyenformán: »Csuda dolog, barátom, annyira tudni a magyarnak menni minden Richelieu nélkül, aki ha volna, őh kicsoda fényben szemlélnétnék édes nemzetünkét.« A monológhoz és erősebb kitérészekhez még illik is néhol ez a retorikus pátoz, de a dialógusokat vonatottá teszi. A *Tempefőiben* nem használja fel jobban az élőbeszéd lehetőségeit, mint Csokonai szerelmes vagy tréfás versei. Megszakítja néhol a mondatot, vagy egy-egy felkiáltó szót iktat be, de a szereplőket nem drámaian beszélgeti.

A *Karnyónéban* már meglátszik, hogy Csokonai több darabot látott, maga is rendezett, színpadi gyakorlatra tett szert.

Ahol a szituáció és a szereplő jellemzése megkívánja, egészen felbontja a mondat szerkezetét, hogy az élőbeszédet érzékeltesse.

Lázár így dohog az első jelenésben: »Melyik az a hozzánk jár? zördög tudja, az is hozzánk jár, másik is hozzánk jár, mind a világ csak itt jár, melyik az a hozzánk jár?«

Karnyóné, mikor »majd kiugrik a bőrcsékéből« a nagy szerelemtől (Első felv. III. jel.):

»De ne menjen még el az Ur! bizony ha az úr nincs velem, olyan vagyok, mint a szedetlen szöllő — vagy szőlőcske. Én nem is tudom mi istencsudája, ha az úr nincs itt velem, olyan nagy viszketegség van minden testemben, hogy no — nem is gondolhatom el — tán az idő okozza — vagy mi?...« »de vissza fog jöni az úr, úgy-é? mert bizony — bizony — csak vissza jöjjön ám — úgy-é szivecském?«

Valósággal lekottázza Csokonai Karnyóné beszédét, gondolatjelekkel érzékelteti a vénasszony epekedő nyögéseit, csuklásait.

Több olyan helye van a darabnak, ahol maga a dialógus helyzetet, *játékot* ad meg. Az első felvonás VI. jelenetében Karnyóné elküldi Lázárt valami számlával, hogy Tiptoppal kettesben maradjon. De a gavallér is rögtön búcsúzkodni kezd, menekül a vénasszonytól. Karnyóné ebédre hívja, hogy minél előbb viszontláthassa.

Tiptopp úgy felel Karnyónénak, hogy közben már a mellékszobába kacsingat be Boris felé: »Az ebédet nagyrabecsülöm, mivel az által hasznosabban legettethetem szemeimet az én tárgyamon... *Adieu*.« — Karnyónénak mondja, Borisra érti. Az asszony most előhívja Borist, hogy vigyázzon a boltra, és kimegy. Tiptopp, aki csak tetette, hogy búcsúzik, ottmarad enyelegni a szobalánnyal.

Mozgalmassá, már megrás közben színpadra képzelt összeütközések lendítik előre a jeleneteket. Érthetetlen, hogy *Az özvegy Karnyónét* évtizedeken át előadhatatlan darabnak tartották. A mostani előadás sikere megmutatta, hogy jó rendezéssel, jó színészekkel ki lehet egyenlíteni a jelenetelés kisebb döccenőit. A Katona József Színház előadása, különösen Gobbi Hilda alakítása megszólaltatja a bohózatnak csaknem tragikus hangjait. Olyan dráma értékeket mutat meg Major Tamás rendezése a Karnyónében, amelyeket a régi magyarázók nem is sejtettek.

2. Csurgói színjatszók

A Karnyóné olyanféle kéziratokban maradt fenn, mint a Shakespeare-drámák első kalóz kiadása. A szereplő diákok lemásolták maguknak, s emlékezetből beleírták a szövegbe a játsszói módját. Ezek a megjegyzések a rendező eredeti utasításait közvetítik, a leíró diákok fogalmazásában. Így is roppant becses a fennmaradt szöveg, következtethetünk belőle Csokonai színjatszói és rendezői gyakorlatára.

Tiptopp és Boris duettóját (első felv. VIII. jel.), amelyet Mikolai József és Uj János adott elő az ősbemutatón, így örökítette meg az egyik kézirat:

«Tiptopp: Semmi, csak rá tudjak ülni
A banyára,
Ő mag nélkül fog kidülni
Nem sokára.
Bezzeg úr lesz ám Tiptopp,
És Tiptoppné, hop, hop, hop
Akkorára,
Akkorára,
Boris: Akkor ám a cifra tálba
Igy piszkálok (*mutatja az ujjával*)
És az utcán módizálva
Sérikálok (*kettőt vagy hármat lép kényesen.*)
Uri asszony lesz Boris

És az urnak százszor is
Gratulálok,
Gratulálok.

Tiptopp : Hej de míg rähülne bőre
Vigadoozunk

Boris : Házaspárképpen előre
Játszadoozunk.

Tiptopp : Én elveszlek, eb legyek (*veri a mellét*)

Boris : Én az urhoz elmegyek (*alázatosan*)

Tiptopp : Én elveszlek, eb legyek (*veri a mellét*)

Boris : Én az urhoz elmegyek (*alázatosan*)

Ketten : Alkudoozunk,

Alkudoozunk (*mind a ketten kézenfogva s a theátrumból különös*

pozitúrákkal kifutva.)

Egy német zenésjáték kupléjának dallamára húzhatta rá ezt a duettet. (Strófaszerkezet, azóta gyerekjátékként is elterjedt: «Beültettem kis kertemet a tavasszal...»)

»A szeretet győzedelme a tanultakon« című töredék-vígjátéknak egyik jegyzete útbaigazít bennünket, hogy a tréfás színpadi duettó mintáját honnan vette. Csajkos és Kati kettősét közli a jegyzet azzal a tréfás misztifikációval, hogy a darab folytatásába illesztette volna bele az »elhúnyt« szerző.

Csajkos : Valld meg szívem! szeretsz é?
Itt a kezem tetszik é?

Csak téged tisztellek.

Kati : Holtig, szívem! szeretlek.

Itt a kezem, ha kellek

Csak éretted, míg élek.

Csajkos : Mondd még egyszer } 2. (kétszer)

Kati : Akár kétszer }

Mindketten : Úgyhát te holnap enyim léssz!

Csajkos : Én leszek Papa } 2.

Kati : Én leszek Mama }

Csajkos : Papa } 2.

Kati : Mama }

Mindketten : Fiat Experientia! Fiat Experientia.

A kettős mellé ezt írta Csokonai: *lásd Pikko Comico Oper.* Tehát már Debrecenben megismerkedett a zenész bohózatok játékmódjával, stílusával.

Bizonyára látott német komédiát Pesten és Pozsonyban is. De az élénk taglejtésekkel, kifejező mimikával kísért előadást nem kellett ezektől tanulnia. A Mantua-ünnepélyről szóló leírásból láttuk, hogy ez volt az ő egyéni szavalási módja. Más visszaemlékezésekből azt is tudjuk, hogy már kisdíákkorában »heves actióval« és »gesztikuláció«-val mondta a verseket, az Aeneis iskolai színjátékszerű előadásain. Életrajzírói néhány nagy »színjátszó« sikeréről is beszámolnak: kollégiumi búcsúbeszédéről, s Rédeyné temetésén előadott verséről.

A színjátszó diákok »kunsztstük«-je egy pantomim volt a *Karnyóné*-ban. Két leírása maradt, az egyik okoskodó magyarázat, a másik a játék hű szemléltetése:

»Boris odamegy az ágyhoz, amelyben fekszik halva Karnyóné. Samu, amint kenyeret eszik, egy darabot akar az anyjának is szájába tenni. Boris akkor eltasztítja onnét. Samu szájába kap Borisnak. Boris ismét eltasztítja onnét, Lázár vezeti oda Kuruzst lámpással. Kuruzs egy darabig búsul, fejét hajtogatja, s kérdi egyszer intvén, hogy mi lelte? Lázár, Boris egyszerre úgy viszik a kezeket a szájokhoz, mintha innának valamiből s hátra hajolnak nagyon, mutatnak Karnyónéra, hogy ő is úgy tett... stb.

Az egyik kézirat még azt is megörökítette tanulság okából, hogy Tiptopp agyonlövését miképpen rendezték meg.

Ezek a gondos feljegyzések arról is bizonyosságot adnak, hogy a diákok mennyire lelkesedtek a színjátékért. Egész életükre szóló élményük lett a Csokonai tanársága ezért is. Somogyban 1795-től kezdve jött divatba a színjátszás. Pár év múlva már arról számol be egy ottani barátja, hogy minden városban műkedvelő csoportok játszanak.

Megírhatta volna a Jövendölést az »első színjátékról« is.

Az özvegy Karnyóné megírása időben a *Dorottya* és a *Dorottya Előbeszéde* közé esik.

Az *Előbeszédben* sokat kellett emlegetnie Somogy vármegyét, hogy bebizonyítsa: nem egy bizonyos odavalósi vénkissasszonyról, nem ismerős nemes urakról írta szatírját. Így vélekedett: «Akárhogy legyen, énnekem hazámban kellett helyzetnem a költeményt. Hogy pedig annak egész szituációját Somogy vármegyében választottam, az nem azért esett, hogy a sokszor említésbe jött abusosokat ott találtam volna fel legjobban; éppen nem! Abban a nemes vármegyében, melyre én mindenkor idilliumos elmerüléssel emlékezem, a barbarizmusnak sincs helye, de a luxusnak vétkesebb neme sem verhetett még fészket. Nemesek annak nemesei, s teljesek a nemzeti buzgósággal. Egy Széchenyi provinciájában mit találhatna az ember szatírjára valót?»

Ez az *Előbeszéd* a legnagyobb szatíra. Széchenyi provinciája ezekben az években csupa szatíratémával telt meg. Recsegett-ropogott a nemesi vármegye ócska alkotmánya, mentették bőrüket az urak a jobbágyfelkelők elől.

Csokonai nem hatolt a kérdések legmélyére, de mégis a maradandó értékű szatírját alkotta meg a XVIII. századvégi magyar kisváros nevelésének társadalmának.

LENGYEL DÉNES

CSOKONAI MINT NEVELŐ

A régi irodalomtörténetírás hamis képet festett Csokonai pályájáról és költészetéről. Jellemét Toldy Ferenc életrajza alapján ítélték meg, és így a felvilágosodás legnagyobb költőjét züllött vándorpoétának ábrázolták. Csokonai költészetét rokokó formaművészetnek fogták fel, a régi tanításban a Lilla-dalok egészen háttérbe szorították a politikai tárgyú verseket. Az újabb kutatások — elsősorban Waldapfel József és Vargha Balázs tanulmányai — Csokonai pályáját és költészetét helyesen világítják meg. A jól kezdett munkát részleteredményekkel egészítjük ki, amikor Csokonai nevelői pályáját világítjuk meg.

Csokonai 1794 tavaszán a debreceni kollégium »publicus praeceptor« lesz, tehát kisebb diákok nevelését bízzák reá. Szilágyi Gábor, a kollégium igazgató-tanára joggal reméli, hogy az ifjú szép sikert ér el ezen a téren, mert Csokonait mindaddig kitűnő tanulónak ismerték tanárai és diáktársai. Kovács József professzor visszaemlékezve a 12 éves Csokonaira, ő maga azzal hízeleg, hogy ő indította el a gyermeket a költészet útján. Kétségtelen, hogy a vers-tan ismeretét Kovács József professzor nyújtotta a gyermeknek, és lehetőséget is adott arra, hogy költői tehetségét fejlessze. A költői művek átélését Csokonai számára a poézis osztályban az tette lehetővé, hogy Kovács József óráin a tanulók szereposztás szerint adták elő az epikus költemények szövegét is. Így pl. az *Aeneis* egy-egy énekét a tanulók az órán eljátszották. Ez nagy mértékben fejlesztette Csokonai előadókészségét. Erről Kovács József professzor így emlékezik meg: »Szokásom volt, hogy tanítványaim közt a Virgil *Aeneis*-ében beszélő személyeket felosztottam, egyiket megtettem pl. a második könyvből Hecubának, másikat Pyrrhusnak és osztán peroráltattam azoknak beszédjeiket; az ilyen rollékat (Csokonai) szörnyű tüzzel játszotta, és a bámulásig tudta követni. — Egyszóval ő dísz volt az *Classisom-*

nak, és gyönyörűsége minden tanuló társainak.«¹ Fodor Gerzson két évig tanította az ifjút. Nagy elismeréssel szól tudásáról és tehetségéről. Ormos András kiemeli egykori tanítványának népszerűségét, amely Csokonai előadásában és nagy tudásában gyökerezett: »Az ő jelenléte, beszéde, a dolgoknak előadása merő gyönyörűségekre volt az ő barátainak, úgy hogy ez a Czibalom mulatságra, öröme indította mindeneket, ez is egy csalhatatlan jele lévén annak, hogy őneki mély, de tiszta gondolkodási voltak, melyeket szerzett az értelmes, okos, jól megrágott főzött olvasások és gondolkodások után.«²

Az ifjú publicus praeceptor kitűnő előadókészséggel, nagy tudással és népszerűséggel rendelkezett, amikor a kisdíjak nevelését megkezdte. Az út minden tépelődés nélkül világosan áll előtte: előadókészségét és népszerűségét használja fel arra, hogy a tanítványokat a művészettel és a tudományokkal megismertesse. Így maga is újra meg újra átéli a költői remekműveket, és élményben részesíti tanítványait is. Másrészt a népszerűség közvetlenségét jelent a tanár és tanítványa között: a tudományokról beszélgetnek, a tanító kérdésekre is felel. Csokonai pedagógiai pályájának első szakaszáról szemléletes képet nyújt Domby Márton leírása: »Legkülönösebb pedig és egészen remek volt az ő előadása, kivált a poétai históriákban. Különbösen se tudván actio nélkül beszélni, a felvett személy minden szavainak, minden cselekedetinek, magaviselésének, mozdulásainak, felgerjedésének vagy meghunyászkodásának, dühösségének, rimánkodásának, nyájaskodásának a szakasztott oda illő tónust, tagmozdulatot, ábrázat-alkalmaztatást, hangváltoztatást megadta . . . Ily tüzzel, ily eleven-séggel, most méltóságosan, majd nevetségesen, most felháborodva, majd lecsendesedve beszélvén, tanítván ő a követett személyeknek mind karaktere, mind egész históriája s természete tanítványa fejében egyszerre megragadt, s az ő tanítványai ahelyett, hogy a hideg leckétől idegenkedtek volna, az oskolájába mint theátrumba egymást törve mentek.«³ Csokonai tanítása természetes következménye annak a humanizmus szorosan összeforrott a hazafiság érzésével és a tudományok szeretetével. Az ifjú Csokonai tanítványait szereti, barátjának tekinti őket s örül, ha őt szeretik. Népszerűsége egyrészt baráti magatartásából, másrészt tudásából fakad. A kettőnek szerencsés kapcsolata könnyíti meg nevelői eljárását, és ez teszi az ifjú Csokonait népszerű és eredményes tanítóvá.

Meghatóan szól erről Gaál László kéziratos jegyzete: »Csokonai az emberséges és becsületes, a jó szeretetreméltó kedves tanító szeretett volt tanítványaitól: szerette ő is tanítványait és vonzódása erántuk több évek multa után is fenn maradt. Lévai Bálint Csokonainak 1794-ben tanítványa volt, ő 1804-ben ősszel a Collégiumban senior vala; és Csokonai eránt ekkor is gyermekes szeretettel és tisztelettel viseltetett, és Csokonai ötlet ekkor is csak frater Bálintomnak nevezgette.«⁴ Ugyanilyen értelemben ír Kotsi Sebestyén István egykori debreceni professzor: »Igen kedves volt tanítványainak, kiket könnyű móddal szépen vitt elő a Deák Poéták értésében és követésében.«⁵ Kuthy Lajos *Hazai rejtelmek* c. regényében harcoss Csokonait ábrázol, akit tanítványai becsülnek és szeretnek, s aki bátran száll szembe a vaskalaposokkal. Kátay, a regény egyik alakja így szól Csokonairól: »A sógorom éppen akkor járt poétába, hogy ő praeceptor volt. Kóporsózártáig mindig emlegeté, mily boldogság vala alatta tanulni.« Majd: »Senki tanítványa nem tudott úgy soha, mégis a szamarak kibillenték szegényt . . . Dejsz uram, fittyet hányt ő a vaskalaposoknak, tette, amit, mikor s mint kedve tartotta; sőt az egész világot csak félvállról vette, ha urakhoz ment is nem nyalta ki magát.«⁶

¹ Márton József: Csokonai nevezetesebb . . . munkái, I. 7. 1.

² Márton, id. mű. I. 9. 1.

³ Szöveggyűjtemény II. 1. 513. 1.

⁴ Hatvani Gaál László Fol. Hung. O. Sz. K. Kézirattár 2162. sz.

⁵ Márton József, id. mű. 11. 1.

⁶ Kuthy Lajos: Hazai rejtelmek I. 144. 1.

Csokonai magatartása és nevelési eljárása nem fért össze a kollégium rendjével és szellemével. Először megintik, majd két pert indítanak ellene. Több vádat elejtének, azonban már az első per súlyos büntetéssel végződik : »Csokonai Mihály a poéták közönséges tanftóságától elmozdítottatik, tíz ifjúval lejjebb vették ; végre kötelességévé tétetik, hogy a . . prof. urat. . . kövesse meg.⁷ Milyen vádakkal találkozunk az első perben? Legsúlyosabb az első : » . . mind az iskolai könyörgéseket, mind a vasárnapi isteni tiszteleteket egészséges létére folyvást elmulasztotta.« A debreceni kollégium vallásos nevelése nem tűri el ezt a mulasztást ; Csokonai a hitetlenség gyanúját kelti fel. A felvilágosult ifjú templomkerülő ezzel felidézi a legnagyobb veszedelmet, az odium theologicumot. A per többi pontja jórészt arra mutat, hogy Csokonai az előírt iskolai rendet sértette meg, engedély nélkül távozott a kollégiumból stb. Fontos vád az is, hogy tanftványait éjszakánként is visszatartotta és tilalmas órán is »sipoltata a classisban«. Ez arra mutat, hogy a szorgalmi időt túllépi, elragadja a zene vagy irodalom, nem ismer mértéket. Végül személyes bosszúnak tűnik egyik tanára részéről, hogy Csokonaitól elégtételt követel, mert őt kigúnyolta. Ezen a ponton a költő népszerűsége, közössége az ifjúsággal lehet a magyarázat. A kigúnyolt tanár az egész ifjúság előtt volt ellenszenves, s most bosszúját a diákok legkedvesebb praeceptorán kívánta kitölteni. A második per anyaga ismeretes : Csokonai nem tud idejében elszámolni a halasi gyülekezet pénzével, másrészt késve tér vissza a kollégiumba pesti útja miatt. Ennek a pernek vége a költő kitiltása a főiskolából, ajánló bizonyítvány nélkül. Az objektív vádpontok mellett mind a két perben feltűnő az ellenszenv, amely a tanári testületet vezeti. Ebben nagy része van a tanárok megrettenésének, amely a jakobinus mozgalom véres megtorlásából ered. Ez már a kortársaknak is feltűnik. A tekintély elve ütközik itt össze a felvilágosodás nevelési felfogásával. Csokonai tanftványai és barátai a filantróp nevelő üldöztetésével magyarázzák a költő kitiltását a kollégiumból. Domby Márton ezt írja : »Éppen ez a tanftványaival való barátságoskodás méze volt az, amelyből készült az ő számára a méreg, hogy őtet megölje.«⁸ Gaál László még pontosabban megmutatja, mi az oka a testület szigorúságának : »Csokonainak csak egy hibája volt, hogy 50 évvel előbb született, ő népszerű volt, tanftványai és mindenek irányában, és ezen poplicolaságát és philantropizmusát az akkori papi Aristokratia rossz néven vette, sőt függetlenségre magyarázta.«⁹

Csokonai már debreceni praeceptorokodása idején határozott nevelői célkitűzést vall. Népszerűsége elsősorban tudatosan humánus magatartásából fakad : embertársának érzi a kisdiaákat és szeretettel közeledik hozzá. Ez a tudatosan vallott humanizmus az egykorú német filantrópista tanftáshoz áll közel, forrása Rousseau nevelési elveiben található fel. Csokonai magától is eljuthatott Rousseau alapján a filantrópok felfogásához, de az sem lehetetlen, hogy ismerte abban az időben nagyon népszerű könyveik valamelyikét. Kétségtelen az, hogy baráti magatartása minden egykorú szemlélőnek feltűnt. Ennek a magatartásnak tudatosságát legszembetűnő beszéde tükrözi, amelyet 1795 június 15-én mondott el az ifjúság előtt : »A nálamnál kicsinyebbekkel mindég nyájason voltam, s szeretetöket megnyertem ; oh be örült az én lelkem akkor, oh be szerette magát, midőn látta, hogy az én nálam kisebbnek bizodalma van hozzám, s az én gravitásra szedett szemöldököm nem üti le az övét, mely felemelkedett az én szeretettel édesült tiszteletemre.«¹⁰ Itt nemcsak a bizalom és szeretet megnyerésére való törekvés tudatosságát, hanem a szigorú tekintélyeskedés bírálatát is olvashatjuk. Ezek a sorok világosan mutatják, hogy elvi állásfoglalás vezette az ifjú Csokonait, mikor tanftványait emberszerető módon nevelte.

Az ifjú Csokonai legfőbb eszményei is kialakultak már praeceptor korában : mint Rousseau tanftványa elsősorban embernek, azután magyarnak vallja magát, akinek főcélja

⁷ Toldy Ferenc : Csokonai élete. Államférfiak és írók. II. 52. 1.

⁸ Szöveggyűjtemény, II. 1. 513. 1.

⁹ Id. kéz. 106. 1.

¹⁰ Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. IV. 594. 1.

a tudomány (művészet) művelése az emberiség és a haza javára. Ezt a célkitűzést olvassuk *Tanítványaitól búcsuzik* c. versében.

Embertársát ki szereti és híve hazájának,
Még e mellett a tudományt tartja főfő javának :
A csendes megelégedés s boldogság azt vezeti,
Ha késő maradéktól is érdemét tisztelteti,
Mert az áldott emberiség, a tudomány s a haza,
Még minden hív tisztelőjét bőven megjutalmazta.

Ezek az eszmények a gyakorlati megvalósítás során azt jelentik Csokonai életében, hogy a felvilágosodás kultúráját hazája számára kívánja gyümölcsöztetni. Egész életében tanul, hogy a műveltséget minél jobban elsajátítsa, egész életében tanít, hogy hazáját a művelt népek sorába emelje. Pályáján vannak ugyan töresek, ezek az eszmények azonban a diákevektől kezdve élete végéig vezetni fogják.

A pataki jogi tanulmányok, majd a pozsonyi diétai tapasztalatok még jobban erősítik Csokonait meggyőződésében, hogy hivatása a haza kultúrájának szolgálata. Sok csalódás után 1798-ban elhatározza, hogy külföldre utazik, tanulmányutát tesz, és tapasztalatait a magyar mezőgazdaság fejlesztésére használja fel. Nyugatra készül, ahol fejlett mezőgazdaság van a miénkhez képest. Elhatározza, hogy eladja csekély örökségét, annak árából egy évet Svájcban s esetleg más nyugati országokban tölt a mezőgazdaság tanulmányozásával, majd hazatérve mint gazdasági tanár előadja tapasztalatait, fellendíti hazai mezőgazdaságunkat. Erről az elhatározásáról ír Festetics Györgynek 1798 január 22-én bemutatkozó levelében. Csokonai levelében azt kéri, hogy a gróf juttassa tanári álláshoz, ha külföldi útjáról hazatér. Levelének főrészében ezt írja : »Ugyanis régi hosszas gondolkozásim után kifőzött feltételem az, hogy jövő tavasszal, kevés örökségemet eladván olly véggel Helvétziába menjek, hogy ottan a Mezei Gazdaságnak azt a részét, a melly Hazánkban is legtöbb munkával, legtöbb helyen és legtöbb haszonnal, de mégis nem úgy, a mint lehetne gyakoroltatik, úgymint a Pascuatiot, Bucolicát, Schweitzer Tehenek tartását, Szénázását, Sajt, Vaj készítését s. a. t. magoktól az Originális Gazdaktól megtanuljam.«¹¹ Csokonai már diákkorában szerette a növénytant. Most⁹ éppen a legfontosabb hasznos tudományt kívánja hazája számára gyakorlati úton megtanulni, hogy azután taníthassa. Felemelő áldozatkészségre mutat, hogy csekély vagyonát áldozza e célra, nem a gróftól várja a segítséget. Nem is kér többet, csak egy tanári állást. A bemutatkozó levélben Csokonai önéletrajzot is ad ; ebben röviden és őszintén ír életéről. Elmondja többek között, hogy bár jogi tanulmányokat végzett, a jogtól irtózik és kizárólag a nevelői pályát érzi hivatásának : »Én egyedül Professzor szándékozok és óhajtok lenni és egyedül a Nagyságod birtokában, ha erántam Nagyságod olly kegyes lenni méltóztatik.« Majd így folytatja : »... egyszóval Nagyságod alatt professzorkodnom nékem nagyobb boldogság volna, mint másutt a legfényesebb hivatal.«¹² Bár a levél elgondolása nem valósult meg s lehet benne némi túlzás is, mégis kétségtelen, hogy Csokonai a kultúra (ezúttal a mezőgazdaság) művelését és közvetítését az ifjúságnak, a legszebb hivatásnak tartja.

⁹ Az 1798/99. tanévben Csokonai a csurgói református gimnáziumban tanított. Az iskola ekkor nagy szegénységben sínylődik. Nincsen kellő felszerelés, hiányoznak a tankönyvek, tanítót pedig alkalmilag bíz meg a vezetőség, így nem csoda, ha a diákság is szétzúlik. Csokonai e nehézségek láttán sem csügged el. Bár többször sürgeti leveleiben, hogy gondoskodjanak végre legalább az elemi szükségletekről, mert a fennálló állapot elviselhetetlen, a maga munkáját illetően nem veszti el reményét. 1799 június 25-én írja barátjának, Sárközy Istvánnak : »A Corinthusi Alcibiades Athaeneben is tud Alcibiades lenni, azt fogom és kívánom én Csurgón

¹¹ Scheiber Sándor : Csokonai kiadatlan levelei. Irodalomtörténet. 1949. 2. 333—4. 1. h.

megmutatni.¹³ Ugyanebben a levélben bőven kifejti nevelési elveit. Most már elvi tudatossággal hirdeti a felvilágosodás pedagógiáját: a gondolkodásra nevelést és a nevelő humánus magatartását a tanulóval szemben. Erről ezt írja a levél: »Azon törekedem, hogy ahhoz szoktassam Nevendékeimet, mi a régi mechanika, mi a ma gondolkozó és gondolkoztató tanítás, mi az Oskolai s a boldog elfelejtésnek szánt Pedántság, mi a valóságos Embert formáló tudás, mi az Orbilius, (pálcás pedagógus az ókorban) és mi az emberszerető Oktató, aki az ő (akár élő, akár holt) Tanítójától vett kincset s az a miatt való Adósságot uzsorával együtt kívánja a fiatal emberiségnek megfizetni«. Csokonai gondolkodásra nevel, a mult mechanikus magoltatásával szemben, szeretettel nevel, a régi vesszőzés helyett. Ez a két főtényező a filantróp iskolák tanítói mellé állítja, akik ebben a korban ugyanezeket az elveket valósítják meg. Csokonai azonban többet nyújt a filantróp iskolánál, mert mindig és mindenütt hazafiságra nevel. A magyar kultúra emelését tűzi ki céljául a haladó tudomány és művészet tanításával: »Olly annyira érzékenyít engem ez a cosmopolitai principiumom, most már practice is, hogy óráimnak majd fele telik el ezen emberi s hazai kötelezettesemnek, melynek eddig való jutalmát a foglalatosságban lételnek gyönyörűsége bőven kiadta nékem«. Feladata tehát emberi és hazai. Jutalmát tanítványai szeretetében és megbecsülésében nyerte el. Valóban, tanítványai itt is-úgy szeretik, mint Debrecenben. Erről tanúskodik Gaál Lászlónak, volt tanítványának néhány sora: »Csokonai tanítványaival pedig s kiesmert embereivel együtt sírt, nevetett, örült, szomorkodott, — tanítása hasonlíthatatlan popularitással való — előre örültek tanítványai, ha a tanítás perce közeledett, hogy őt, a vígan előadót hallhatták. Mint Debrecenben, itt is a »víg előadót« kedvelik elsősorban, ez a legfeltűnőbb vonása a pedagógus Csokonainak. De humanizmusa és gondolkodásranevelése sem kerüli el a tanítvány figyelmét: »Tanítványi ... szerették Csokonait, mint barátjokat, testvérjüket, attyokat, soha egyik tanítványát se bántotta, de ő sem tett embertelenséget, se törvénytelenéget, annyival is inkább vétket, ha tanítványa gyengélkedett felfogásában, ott kezdette a felvilágosítást, ahol tanítványának felfogható eszét állani észrevette s a tanítvány örült útba vezetésén s nem volt oka elcsüggedni.«¹⁴

Csokonai a tanulók nehézségeiből indult ki tanításában, ott segített, ahol annak szükségét látta, ezzel érte el — mint Gaál kézírata megjegyzi —, hogy tanítványai nem csüggedtek el, hanem mesterük segítségével leküzdötték az akadályokat.

A csurgói iskolában felmerül a kérdés, hogy milyen tankönyvből tanítson. Csokonai elhatározza, hogy tudományos könyvekből kivonatot készít tanítványai számára, amelyből a tanári magyarázatot ki tudják egészíteni. A magyar verscsinálásról szóló tanulmányt s talán több más is felhasznált iskolai célra. Tanítványai lelkesedtek magyar verstani előadásaiért. Erre mutat Gaál László kéziratának érdekes adata: »A Novemberi diligentia beállításával Csokonai a nagyobb oskolában taníttatni szokott studiomokon kívül a magyar versírásról tanított, ezen kezdvén tanítását: deák prozodiát akárhon is tanulhattok, de magyart nem. Én és néhány tanuló társam ekkor mentünk által Csokonai tanítványai közé, de csak mikor a magyar versírásra tartozó leckéit adta, egyébiránt a kisebb oskolába tartoztunk.« Csokonai tehát tanította a magyar verstant, amely ebben az időben még sehol az országban nem szerepelt sem tankönyvben, sem tantervben. A tanítványok felfogták már gyermekésszel ennek jelentőségét, erre mutat az, hogy alsóbb osztályos tanulók is eljárak ezekre a tudományos és hazafias szempontból olyan értékes órákra.

Csokonai színdarabjait is előadatta tanítványaival (1799 IX. 1.). A *Karnyóné* után a mantuai győzelmet is beleszőtte az előadásba, hogy a gyanút elhárítsa magáról. Ugyanezen az előadáson a »Cultúrában« előadott kuruc nóta mégis ezt a megjegyzést váltja ki Festetics Györgyből: »Kérem, az ilyenekért oskolánkat fundamentumostól elhányhatják.«

¹³ Csurgói könyvtár, XX. 2, 13. l.

¹⁴ Gaál L. id. kézirat.

Ha pontosan nem is határozhatjuk meg az okot, kétségtelen, hogy a reakció megerősödése, az iskolára is vonatkozó politikai szigorítások következtében kellett Csokonainak az iskolától ismét megválnia. Ő maga búcsúlevelében azt mondja, hogy a »hálátlanság« miatt kell távoznia. Festetics grófhöz intézett levelében a »bigott« szellemet okolja távozásáért. Tanítványaihoz intézett búcsuzó szavaiban önérzet csendül meg, amikor a végzett munkáról szól: »... legjobban sajnálom pedig, hogy e kevés idő alatt nem oktathattalak benneteket, amint az én tulajdon lelkiesméretem parancsolja önönmagamnak, hanem azzal az egy vigasztalással, vagy ha szabad dicsekvéssel hagyhatlak itt benneteket, hogy amit tőlem tanultatok, mindazoknak egy vagy más hasznát a közönséges életben az iskolán kívül is használhatjátok.«¹⁵

Csokonai pedagógiája nem marad meg a tervezeténél és két iskola falai között. Bár nagy hatást tett tanítása a szerencsés ifjakra, akik osztályába jártak, ő sohasem tévesztette szem elől azt, hogy az egész ország műveltségét kell magasabb fokra emelnie. Tanulmányai a szakembernek szólnak, de jórésük oly világos stílusban készült és alacsony fokról indul, hogy a nagyközönség művelődését is szolgálja. Bevezetései sokszor elméleti kérdéseket oldanak meg (pl. Dorottya bevezetése), olyan előadásban, amely mindenki számára érthető. Az Anacreoni versek bevezetése tanulságos olvasmány, tanít és gyönyörködtet. Csokonai nagy gonddal készítette ezeket, figyelembe vette az olvasóközönség szellemi színvonalát és igényét. Erre mutat egy érdekes megjegyzése, amelyet a *Tavaszi* c. munkája jegyzeteiről tesz: «A jegyzéseken töprenkedtem a legtöbbet. Ha nem talállok tenni, mondom, a szegény, betűtlen olvasó megnehezelt, hogy érthetetlen verseket tukmálok rá, s még sem magyarázom meg, félre veti majd könyvemet, és talán minden olvasástól elfanyalodik.» Töprengésének eredménye az a megoldás, amely több művében jól sikerült: jegyzetei alaposak, pontosak, nem bőbeszédűek s így a legtöbb olvasónak segítenek s a művelteknek sem állnak útjában. Számunkra Csokonai gondoskodása a lényeges: olvasóit nevelni, tanítani kívánja a Bevezetésekben és magyarázó jegyzetek útján is.

Csokonai mint költő a haladásért küzd, építő munkájának legfőbb akadálya a feudális társadalom rendje. Ezért élesen bírálja a feudalizmust. Költészetének és prózai műveinek éppen ez a harcosszembenállás egyik legjellemzőbb és legértékesebb jegye. A felvilágosodás kultúráját a feudális társadalomban elsősorban az egyház ellenzi, ez magyarázza Csokonai antiklerikalizmusát. A *Konstancinapoly* a vallás címen hirdetett vakbuzgóságot bélyegzi meg. A *Tempefői* a papság kultúraellenes magatartását bírálja. A *természeti morál* című elmélkedése a vallás »mérgecsfáját« akarja elpusztítani, »melly a világtól már mennyi századoktól fogva elveszi a világosságot, tövestül ki kell irtani, ha a világ lakói az igazság fényjét akarják látni és annak melegét érezni«. A *Jövendölés az első iskoláról a Somogyban* felveti a gondolatot, hogy kié hát a tudomány ebben az országban? Kanász marad-e örökké a somogyi paraszt? *Quem dii oderunt...* c. versében a praeceptorság okozta szenvedésekről szól. A legnagyobb baj az, hogy a tanulókat nem tehetség szerint válogatják és így lusta és ostoba gyermekek kerülnek a tanító keze alá:

Sokan azért járnak Apollo templomát,
Hogy a Pinduson is lásson ökor nyomát;

Az iskola életét a tanító irányítja. Az egykorú viszonyok között a tanítók nehezen éltek, nagycsaládú, ezergondú emberek voltak. Ezért írhatja Csokonai Lengyel József barátja nevenapjára szóló versében az ifjú tanító jövőjéről:

«Itt conventioban adnak egy kúp nádat,
Melynél szipákolod vén tajték pipádat.
De minthogy csakugyan ember kell a gátra,
Kóród el fog vinni innen Tiszahátra.

¹⁵ Csurgói könyvtár, XX. 2, 18. 1.

Hol bienniséged siratván a patkán,
Magad tivornyázol Tiszaháti Vatkán.
Addig manualis orgona helyében
Zeng öt hat kicsinyed kuckód üregében ;
Kiket ide renddel hordván oskolába
Cantusra hitvesed jön kurta gubába.»

Ez a kép a valóságot ábrázolja tréfás túlzással. A jószemű ifjú Csokonai könnyen megfigyelhette az egykorú néptanítók sanyarú helyzetét. Ebből a megalázó és szegényes életformából következik a tanítók nagy részének elzülése. Nem élhetnek meg a jövedelmükből, s így hasznosabb foglalkozást keresnek az urak konyháján. Csokonai a *Csetneki Pergő* c. versében a rectoriára menő papjelölteket gúnyolja ki. Költeménye szatirikus, de ugyanakkor megrázó képet fest az egykorú tanítók társadalmi helyzetéről, tudásáról és iskolai munkájáról :

Némelyik cérnára fűzi a kopókat,
Amaz a vásárra hajtja a tinókat.
Egyik csizmadia, másik esztergályos,
Az oskolára szánt óra egy fertályos.
Már ha egyszer be megy egy nap classisába,
Az elég, mert mindjárt hívják a konyhába,
Hogy süssön malacot az Urak számára,
Vagy a konyhán egyet üssön a kutyára.
Semmi gondja sincsen otthon scholájára,
Ha lova van, inkább vigyáz a lovára.

A tanító a feudális rendnek megfelelően az úr lakomáját s nem a tanulók tanítását tartja feladatának. Csokonai gúnyja találó : Ha csak egy kutyát kellene is megütni a konyhán, a tanítónak szólnak érte, úgy sincsen semmi dolga az osztályban. A tanító maga pedig szívesebben vigyáz a lóra, mint tanítványaira, hiszen azt kell néznie, amiből él. A költemény további szakaszában a költő kályhásmasternek gúnyolja a tanítót, és elképesztő tudatlanságát festi :

Téged a természet formált kauklernek,
Ugyan hát miért álltal te mégis mesternek?
Csizmadia volt rég Enyedi, de hitvány,
Csenger-Tótfaluba mester, nincs tanítvány,¹⁶
Az öreg Szilágyi a nagy Crocodilust
Prófétának tartja, mely lakja a Nilust.

Az ilyen iskolában, ilyen mesterek mellett a tanulók elzülnek, betyárok lesznek :

Ilyenek, látjátok, a kályhásmasternek,
Ugyan hogy tanulna ezektől a gyerek?
Az ilyen gyermekből lesz a rossz hallgató
Tolvaj, káromkodó, végre gyújtogató.

Csokonai figyelemmel kísér minden kezdeményezést, amely a kultúra fejlesztésére irányul. A műveltség támogatását azoktól a mágnásoktól várja, akiknek kezében anyagi lehetőség van a tervek megvalósítására. Nagy lelkesedéssel üdvözli őket, amikor a magyar

¹⁶ A szöveg helyes értelme : Enyedi csizmadia volt, most hitvány tanító. Csenger-Tótfaluban végzi munkáját. (A Csenger tót faluba közlés téves olvasásból eredhet.) Molnár József szóbeli közlése alapján.

művelődésért anyagi áldozatot hoznak. Csokonai hazafisága ekkor közel kerül az egykofi nemesi hazafisághoz. Festetics Györgyöt ódában köszönti, mikor az hadi iskoláját megalapítja. A régi dicsőségre gondol, amelyet korában már csak a tudomány fegyvereivel lehet megvédeni. Botond, Lehel kora eljárt, most hadi iskolában tanul a magyar. A költő Mátyás képét kapcsolja össze Festetics és Széchenyi Ferenc alakjával.

Mátyás dicsőült lelke! tekints alá,
Esmérd egedből lábbadozó hazád,
A Keszthely és Cenk istenülő
Grófjaiban magadat találd fel
S érezd, hogy a menny kedve is egy igaz
Herosi szívben megszaporodhatik,
Ha nemzetét s emberbarátját
Virtusiban örködni látja.

Még nagyobb lelkesedéssel üdvözli Széchenyi Ferenc könyvtáralapítását. Amikor Kultsár István útján ennek híret veszi, ünnepi ódában üdvözli a grófort. Széchenyi érdeme abban áll, hogy a nemzet dicső hagyományát feltámasztja s megőrzi. A könyvtár kérdése többször foglalkoztatja Csokonait, amikor az Árpádiászhoz végez előtanulmányokat. Állandó könyvhiánnyal küzd, barátaihoz gyakran fordul könyvért. Másrészt anyagi gondjai vannak, így megértjük, hogy Széchenyi Ferenchez azzal a kéréssel fordul, hogy alkalmazza őt a nemzeti könyvtárnál. 1802 szeptember 16-án írt levele jellemére és kulturális célkitűzéseire nagyon jellemző.¹⁷ A levél elején elmondja, hogy kora ifjúságától fogva a felvilágosodást és a hazafiságot tartotta »fő studiumának« s ezeket először a szép literatúrával szolgálta, de kezdettől fogva foglalkozott a történelemmel és régiséggtannal is. Ezeket a tudományokat kívánja a költészet mellett művelni: »Fogadom is, hogy ha az isten életemnek kedvez, s békességünket megtartja, több és a poétai mellett historiai fontos munkáimmal is törekedem egy illy nemes nemzet, egy illy áldott haza eránt tiszteletemet és munkásságomat kimutatni.« Tervbe vette a magyar multat megjelenítő íráskiadását is ilyen címmel: *Thesaurus antiquitatum Hungaricarum, sive Collectio scriptorum omnis aevi, linguae et nationis, quicunque de originis, affinitate, patria, moribus, rebusque gestis Magyarorum, ad mortem ducis Arpadi quidpiam memoriae prodiderunt.* Csokonai érdeklődése a tudomány; elsősorban a történelem iránt már ifjú korától fogva eleven, de az Árpádiász megírásához szükséges anyag gyűjtése közben egészen szenvedélyessé válik. Azért kívánja az állást, hogy a könyvtárban tudományosan dolgozzék. Levelének következő szakasza arra mutat, hogy eredeti célját, az ifjúság kulturális nevelését az irodalom útján, most is legfőbbnek tartja s ezért a legnagyobb áldozatra is készen áll. Felajánlja a grófnak, hogy ha Pestre kerülhet, az akadémiai ifjúságot ingyen tanítja a magyar költészet ismeretére:¹⁸ »Én a nemzetnek egy új szolgálatjára kötöm le azon felül magamat. Látván, hogy az egész hazában, sem a királyi akadémiákban, sem más privata iskolákban a nemzeti poesist erudite és aesthetice nem tanítják, hanem amit az úgynevezett humaniorákban felőle a még készületlen gyermekeknek egy-két szóval mondanak, az is csak a versírásnak külső mechanizmusára tartozik és a nationalis poesissnak belső természetét egy kevésnyire sem érdekli: arra is ráhatároztam magamat, hogy az académiabeli ifjúságnak a nationalis poesissról ingyen adok mindennapi leckéket.«

Csokonai nem költöket nevel, hanem minden tanulót az irodalom útján kíván elvezetni a tudományokhoz. Minden művelt embernek szüksége van szóbeli és írásbeli kifejezőkészségre, ezt az ő leckéi adják meg, minden tanulónak el kell jutnia a tudományhoz, ezt az irodalom útján érheti el. Erről ezt írja: »Mert a poesist igazság szerént nemcsak azoknak kellene

¹⁷ Harsányi—Gulyás: Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. IV. 714—726. 1.

¹⁸ I. h. 722. 1.

tanulni, akik jövődöben a versírói koszorúra vágyakoznak, vagy »quos Melpomene placido lumine viderit«; hanem mindazoknak, valakik a szép stílusnak, csinos gondolkodásnak, érzékenyítő előadásnak jövődöben vagy könyvírásban vagy az élő beszédben hasznát akarják venni. Tudva való dolog, hogy minden nemzetnek nyelve és eruditioja a poesison kezdődött, azt követte a literatúra, a literatúrát a história, s azzal atyafiságos esméretek, s úgy lépett lassanként, lépcsőnként a solida tudományokra.»

Csokonai elgondolása szoros összefüggésben áll haladó kortársainak felfogásával, amely a magyar nyelv újításáért harcol. Ez a haladó gondolat nála elmélyül: a felvilágosult ember kultúrája a magyar költészetben gyökerezik, ennek tanítása adja meg szóban és írásban a kifejezőkészséget s emellett a helyes gondolkodást és érzésteli előadást is. A helyes irodalmi nevelés vezet el a tudományok megismeréséhez, de állandó kísérőtársa is marad a művelt embernek, hiszen a jó és szép stílus elengedhetetlen feltétele a műveltségnek. Ez a gondolat Csokonait a magyar irodalomtanítás egyik legnagyobb előfutárává teszi.

Csokonai élete küzdelem a hazai kultúra megteremtéséért. Ebben a küzdelemben határozott eszmények vezették kora ifjúságától kezdve. A felvilágosodás kozmopolita humanizmusát Csokonai hazafias alapra helyezi, az oktatásban a magyar irodalom tanításának nagy szerepet juttat és erre építi fel a tudományok gondolkodtató tanítását. Elgondolásai és eredményei irodalmunk és pedagógiánk kiváló alakjai közé emelik.

SZOBOTKA TIBOR

THOMAS MOORE

Képes Géza az Irodalomtörténet 1952-i 3. 4. számában tanulmányt írt Arany János Thomas Moore fordításairól. Cikkében röviden méltatja Moore-t is, aki »a XIX. század legkiválóbb lírikusai közé tartozik, költeményeit őszinte érzés, lobogó szenvedélyesség, különösen a természet és a szabadság lángoló szerelme jellemzi«. Megállapítja, hogy Vörösmarty, Petöfi és Arany nem véletlenül fordultak Moore felé és fordították költeményeit, hanem műfordításaik sora — éppen úgy, mint eredeti munkásságuk — közvetlen politikai célt szolgált.

Képes Géza helytálló megállapításaiból az következik, hogy Thomas Moore-ban olyan költői egyéniséget ismerhetünk meg, aki tehetsége legjavával szolgált hazája szabadságának, de azzal együtt és azon túl az egyetemes szabadságnak ügyét. Kétségtelen, hogy a XIX. század átforrósult politikai levegőjében nem ritkák az ilyen költők, de az is kétségtelen, hogy éppen e század ír és magyar politikai viszonyainak bizonyosfokú azonossága különös jelentőséget ad Moore-nak magyar szempontból, a pályájával és költészetével való megismerkedés tehát kétszeresen indokolt.

Az ír nép elnyomása évszázados keletű. Még a Tudorok (VIII. Henrik, Erzsébet) kezdték meg, vallási ellentétek ürügyén — mert az írek túlnyomó többsége az angol protestantizmus létrejötte után is hű maradt a katolicizmushoz —, valójában azonban az ellentétek gazdasági természetűek voltak. Az angol feudális arisztokrácia birtokba vette Írország földjeit, s a lakosság csak bérlő lehetett tulajdon hazájában. Önálló ipar kialakulása lehetetlenné vált, nyersanyagaikat (gyapjú) Anglia dolgozta fel és adta el ismét készgyártmányként, drága áron. Az írek nem egyszer lázadtak fel a gyarmati sorban való tartás ellen; utolsó, véres kegyetlenséggel levert lázadásuk II. Jakab uralkodása idején, 1689-ben robbant ki. A XVIII. század a titkos társaságok megalakulásának és működésének kora, ezeknek szellemére és tevékenységére a francia polgári forradalom kitörése igen nagy, lelkesítő hatást gyakorolt. E hatás eredményeként született meg az 1798-i nagy felkelés terve, a tervet azonban idő előtt leleplezték, a felkelés vezetőit börtönbe vetették és az ír szabadság ügye ismét

elbukott. Az ifjú Thomas Moore ezekben az években (1797–98) még iskolába járt, de őt is megidézték egy vizsgálobizottság elé. Természetes, hogy a 48-as európai események Írországban is mély benyomást keltettek, s nemcsak az Ifjú Írország-mozgalom, de a lakosság leg-szélesebb rétegei előtt is példakép és fogalom lett Kossuth Lajos neve.

A felvázolt történelmi háttér figyelembevételével érthetőbb, miért fordult az ír nép erőért, biztatásért minduntalan nemzeti multjához, élő hagyományaihoz. Az ellenállás hatalmas erejét meríttette belőle, s ugyanakkor a hagyományoknak e föltétlen tiszteletével olyan saját-ságos tartalommal töltötte meg irodalmát, művészetét, amelyre Európa népei nem egyszer figyeltek fel csodálkozással és őszinte megbecsüléssel. Thomas Moore költészetét is át- meg áthatják ezek a haladó tartalmú, nemzeti formájú megnyilatkozások, anélkül, hogy figyel-mét kora lényeges politikai eseményeiről elterelnék.

Moore Dublinban született 1779-ben, katolikus kispolgári családból. A protestáns reakció idején ez a tény egymagában indokolja Moore megállapítását önmagáról: »nyaka-mon a rabszolga igájával érkeztem a világba.«¹ Bármilyen jól tanult, egyetemre nem mehetett, amikor pedig az egyetem kapui végre – 1793-ban – megnyíltak előtte, éppen csak tanulni volt joga, de semmiféle kiténtetésben, előléptetésben nem részesülhetett. A költő legkorábbi emlékei közé az az ujjongó öröm tartozik, mellyel népe a francia forradalom kitörésének hírért köszöntötte. Pedig az öröm hiábavaló volt, az angol reakció csak apróbb engedményekre volt hajlandó – ezeknek egyikeként került Moore egyetemre. Itt már szorgalmas költői tevékenységet fejtett ki, de ennek eredete sokkal messzebbre, egészen a költő gyermekkoraig nyúlik. Első nyomtatásban megjelent szonettjét egyik tanárához írta 14 éves korában, de valószínűnek tartja, hogy már korábban is verselt.² A verselési készség könnyedségéhez járult biztos zenei érzéke, amely meglepően jó éneklésben, zongorázni-tudásban nyilvánult. Az ír melódiák előszavában Moore alaposan foglalkozott a vers és zene összefüggésének kérdésével, s aki Moore költészetét ismeri, tudhatja, hogy ez a kérdés nem csupán elméleti probléma volt számára. Vers és zene elválaszthatatlanul egybefonódtak nála, s ha nem is volt képzett muzsikus,³ az ősi ír melódiák dallama, ritmusa olyan mélyen-vésődött be a fogékony fiatal lélekbe, hogy egy életre ellátta a legváltozatosabban felhasználható lírai formákkal.

Moore költői tehetségének másik jellegzetessége, a politikai szatíra írásának könnyed és szellemes készsége, ugyancsak igen fiatalon jelentkezett: 15 éves korában tréfás ünnepi ódát írt egy afféle bolondkirályhoz, akit a dublini nép egy szép nyári napon papírkoronával koronázott meg, nagyképű hódolattal vett körül, miközben a felkent király lovagokat, udvari méltóságokat avatott.

A részben még mindig skolasztikus formák közé szorított iskolai oktatásnak – mint tudjuk – a XVIII. század végén lényeges eleme volt a verskészség önálló gyakorlására szolgáló feladatok kitűzése, részben klasszikus (görög, latin), részben anyanyelven. Moore e feladatok megoldásában is kitűnt s midőn 1799-ben jogi tanulmányainak folytatására Londonba költözött, egy kötet Anakreon-fordítással lépett először a nyilvánosság elé.⁴ A kötet 1800-ban jelent meg, s hamarosan egy újabb követte, 1801-ben. A fiatal költő most már önálló hangon szólalt meg, s hogy nem eredménytelenül, azt Byron megemlékezése tanúsítja.

Moore életének soronkövetkező eseménye az a ballépés volt, amit majdnem minden fiatal író vagy költő elkövet akkor, amikor még nem bízik eléggé tehetségének jelentőségében,

¹ Moore: *Poetical Works*, Tauchnitz, Leipzig, 1842. I. VIII. 1.

² *Id. m.* VII. 1. Lady Borrow műkedvelő színjátszói részére egy epilógust készített 1790-ben, tehát alig 11 éves korában.

³ Képes Géza idézett cikkében Moore zenei járatosságát külön kiemeli és feltételezi, hogy Arany Moore iránti vonzódásában az ír költő zenerajongása is közrejátszott; arról azonban, hogy Moore önálló zeneműveket szerzett hét dalának megzenésítésén kívül (*Set of glees* című sorozat), nincs tudomásunk.

⁴ A diák E. A. Poe sűrűn forgatott olvasmánya. L. Arthur Ransome: *Edgar Allan Poe — A Critical Study*, Methuen & Co., London, 16. 1.

és enged azok unszolásának, akik az ifjút biztos révben szeretnék látni. A tengerészeti törvény-szék titkárának nevezték ki Bermudába. Moore elfogadta ezt az állást s 1803-ban hajóra ült, hogy távoli állomáshelyére utazzék. Megérkezése után hamarosan meggyőződött arról, hogy állása nem neki való s rövid habozás után ellátását helyettesre bízta, akivel a továbbiakra vonatkozóan semmiféle megállapodást nem kötött. A költőt másfajta indulat fűtötte: égett a vágytól, hogy az új, fiatal köztársaságot, az Északamerikai Egyesült Államokat megismerje, hiszen ez az ország a közelmúltban rázta le magáról az angol anyaország igáját. Lelkesedése részben romantikus eredetű volt, de részben gyakorlati is: látni kívánta, hogyan él egy ország, amely elnyerte függetlenségét. A látogatás — csakúgy, mint közel 40 évvel később Dickensé — kiábrándító volt.⁵ Amerika — írja Moore⁶ — a politikai türelmetlenség, a vallási elfogultság hazája. Már ismeri a modern élet legtöbb bűnét, anélkül azonban, hogy a társadalmi érintkezés finomultabb formáit is elsajátította volna. Boldogan találkozott Washingtonban Jefferson elnökkel, a függetlenségi nyilatkozat megfogalmazójával. Áradozva emlékezik meg útjának természeti szépségeiről, különösen a Niagara vízesésről. Ennek hatását évekkel később — meglepő módon — egy a római Colosseumban töltött holdfényes éjszakához hasonlítja. Különben Virginia államban, Norfolk közelében írta azt a versét — *The Lake of the Dismal Swamps* (A Dismal mocsárok tava) — amelynek fordításával Arany János először jelentkezett 1850-ben a szabadságharc leverése után.⁷ Moore-t útja továbbvitte Kanadába (Montréal, Quebec), s miközben a Szt. Lőrinc folyón haladt végig, lekötázta az evezősök dalát s ütemére új szöveget írt.

Hazatérve, a fiatal költő elfoglalta helyét az irodalmi életben. Az úgynevezett »jó« társaságok is szívesen látták. Megjelenéséről, szokásairól Leigh Hunt, a nagy angol romantikus triász — Shelley, Keats, Byron — barátja ad megnyerő képet.⁸ Moore homloka csontos, jellegzetes volt, szeme sötét, szája nemesvonalú, modora, csevegése élénk, könnyed. Szívesen énekelt, zongorázott, kemény r-eket ejtett és állhatatosan hú maradt haladó eszméihez. A whig-ek oldalán állt, szemben a konzervatív torykkal, de lelke mélyén egy párttól sem várt semmit; tudta, hogy Írországot csak az ír nép teheti szabaddá, nem pedig valamilyen angol párt.

Moore költői és társadalmi tevékenységének ebben a szakaszában történt, hogy a John Power zeneműkiadó cég 1807-ben elhatározta, hogy meglévő ír dallamokhoz különböző költőkkel szöveget írat. A vállalkozás célja annak az érdeklődésnek kihasználása volt, amely a közönség körében az érzelmes, tetszetős ír dalok iránt lábrakapott. A szövegírásra felkért költők között volt Moore is, aki ezt a feladatot nagy lelkesedéssel vállalta. Említettük már zenei érdeklődését, amely különösképpen vonzódott ír hazája nagymúltú, de kihalóban lévő népzenejéhez. A bárdok száma nemzedékről nemzedékre fogyott; 1792-ben Belfast-ban már alig 2–3 vándorhárfas gyűlt össze egy dalünnepélyre. Négy évvel később, 1796-ban jelent meg az első ír népdalgűjtemény, amivel Moore behatóan foglalkozott.⁹ A hazája feledésbe merülő zenéjének megmentése iránti vágy kapcsolódott össze benne rendkívüli formai alkalmazkodókészségével, a verselésre való rátermettséggel, amikor a kiadó felszólítására első szövegeit megírta, s mihelyt ezek a vállalkozó kezébe kerültek, visszavont minden más költőnek adott megbízást: nyilvánvalóvá vált, hogy az ír melódiák szövegének a megírására nincs alkalmasabb művész, mint Thomas Moore.

Ezzel kezdetét vette a nagy vállalkozás, mely több részletben 1807-től egészen 1834-ig tartott. Ennek során 124 dalszöveg készült, a dalok zenéjét Sir John Stevenson zeneszerző

⁵ Dickens Washington Irving meghívására 1841-ben utazott először az Egyesült Államokba. Utjának benyomásait a *Martin Chuzzlewit* ismeretes fejezetein kívül az *American Notes* c. kötetében örökítette meg. Marasztaló bírálatát csak második útja során, 1867–68-ban módosította.

⁶ *Poetical Works*, I. 316—17. 1.

⁷ V. ö. Képes Géza cikke. *Irodalomtörténet* 1952. 3—4. szám, 322. 1.

⁸ *Essays and Sketches*, Frowde, Oxford University Press, 169—179. 1.

⁹ *Poetical Works*, II. 178. 1.

alkalmazta zongorára. Az angol hatóságok mindjárt az első dalok megjelenése után politikai kifogásokat emeltek, ezeket azonban később sikerült kiküszöbölni, s az ír melódiák sikerének előbb Angliában, majd szerte Európában semmi nem állott útjában. Amikor Moore az 1830-as évek végén visszatekint megtett útjára, maga sorolja fel művének latin, olasz, francia, lengyel, orosz fordításait s hozzáfűzi e felsoroláshoz: úgy érzi, ez tollának egyetlen olyan alkotása, melynek híre — hála a szép zenének, mely bebalzsamozza — úgylehet, messze túl fogja élni a kortársak napját.¹⁰

A költő minden már említett érénye szabadon bontakozik ki ezekben a versekben: találékonyasága, formaművészete, képzeletének színes változatossága, ritmizáló készsége. Mindezek a művészi érények azonban sohasem érvényesülnek a tartalom rovására, sőt inkább tartalom és forma nagyszerű összhangjából keletkezik az a hatás, amely akár az elveszett haza sorsán búsong, akár a boldog vagy boldogtalan szerelem útját kíséri nyomon, akár harcra lelkesít, vagy a gyász hangját szólaltatja meg, mindig olyan mély és maradandó, amilyet csak az igazi költő megszólalása tud kiváltani. Sikeréhez hozzájárult, hogy Moore a maga korában nemcsak művészi, de politikai igényt is elégített ki; Európa népei a levert ír nép sorsában minden eddigi szabadságmozgalom tragikus sorsát ismerték fel — később ezt a szerepet a lengyelek, majd a magyarok vették át — hőseit a magukénak tekintették, tűzének újraszításában reménykedtek, s ebben a várakozó, feszült hangulatban szívesen fogadták az elmélázó, tűnődő szerelem hangját is, melyet oly gyakran szólaltatott meg Moore. Talán csak Byron egyes művei, vagy Heine Dalok könyve c. kötete keltett hasonló hatást, mint az Ír melódiák. E hatás általános felmérése nem a mi feladatunk; elég, ha utalunk arra, hogy a francia költészetben még Vigny vagy Lamartine műveiben is fellelhető.¹¹ Számunkra még többet jelent az, hogy legnagyobb költőink is politikai küldetést láttak Moore verseinek magyarnyelvű tolmácsolásában. Az alábbiakban két népszerű Moore-vers fordítását adjuk, hadd ismerjen meg közönségünk minél többet a nagy ír költő műveiből. Különösen felhívjuk a figyelmet az Ó lantja hazámnak c. vers ritmikájára. Mint Képes Géza az Oh! blame not the bard c. vers Petőfi-féle fordításával kapcsolatban kifejti,¹² ennek a versnek az anapestusai és a keresztímei — bár Petőfi 12-es hangsúlyos sorokban, félrímekkel fordította — visszatérnek a Szeptember végén-ben, noha az eredeti vers előbb született, mint a fordítás. Ennek okát Képes abban látja, hogy az eredeti vers ritmusa tovább élt Petőfiben annak elolvasása után, hatott a Szeptember végén-re, de nem jutott kifejezésre a mű fordításában. Az Ó lantja hazámnak (Dear harp of my country) és az Oh! blame not the bard versmértéke egyeznek, következésképp a fordítás hibátlanul skandalhatható a Szeptember végén ütemére

CSATA UTÁN

A győztes útja éjbe vész.
 A vert had ott áll még a dombon:
 pár elszánt, holtfáradt vitéz.
 Villámlik. Minden összeomlott.
 Hogy bízott, hogy reménykedett
 a hazafi, a katona!
 Megmaradt élet, becsület,
 de minden odalett, oda!

¹⁰ *Poetical Works*, II. 192. l. Az Ír melódiák szemelvényes magyar fordítása megjelent 1853-ban Szász Károlytól ezen a címen: Moore Tamás költeményeiből. Az ismert Vörösmarty-, Petőfi-, Arany- és Sárosi-fordítások ugyancsak az Ír melódiákból valók. ♦

¹¹ V. ö. Moore egyéb műveivel kapcsolatban Louis Cazamian megállapítását: *A History of English Literature*, London, 1943. 1068. l.

¹² *Irodalomtörténet*, 1952. 3—4. szám, 321—322. l.

Szabadság, győzelmes csaták:
hol az álomkép? Tovaszéledt.
Várják a hajnal pirosát,
hogy lássanak meghalni végre.
Hisz van világ, ahol a lélek
szabad lehet, zsarnoka sincsen;
ha fénylő kapuja enyészet,
ugyan ki élne rabbilincsen?

Ó, LANTJA HAZÁMNAK...

Ó, lantja hazámnak, a néma homályban,
mint foglyot a lánca, csönd fogta szavad,
levertem a láncodat, lantja hazámnak,
s zengette kezem szabad húrjaidat!
Ha a vágy, az öröm nevetett be a dalba,
hogy élt, remegett az ideg, hogy örült;
ám annyiszor olvadt a dal kusza jajba,
hogy még az örömmel is elkeverült,
Ó, lantja hazámnak, a dal tovaszállott,
s új dalkoszorút a kezem sose köt!
Hírnév aranyozzon, míg ringat az álom,
s míg nem lel a húrod méltóbb örököst.
Tiéd a siker, ha a hős, a szerelmes,
a honfi hevülni érezte szívét;
én voltam a szél, mi a húr fölött elleng,
de a dallam vad bája, az mind a tiéd.

(Szabó Magda fordításai)

Bizonyos esetekben könnyebb a közönség kegyeit megnyerni, mint a kortárs költők és kritikusok elismerését kivívni. Moore-nak ez az utóbbi is majdnem teljesen sikerült.¹³ Coleridge, a nagy költő, Moore verseit úgy jellemezte, hogy azokon »a zene, mint az inda a karók mentén, körbekúszik, s koronát rak rájuk.« Shelley elismerését az mutatja legjobban, hogy Peter Bell the Third c. politikai szatíráját Moore-nak ajánlotta. Igaz, hogy a rokonszenv alapja nem annyira az ír melódiák volt, mint inkább a Fudge-családról szóló politikai szatíra.¹⁴ Byron tárt karokkal várta, mikor meglátogatta Velencében. Jeffrey, a kor legtekintélyesebb angol folyóiratának, az Edinburgh Review-nek szerkesztője — akivel ifjú éveiben párbajozott — ugyancsak barátjává fogadta. Az ő és Walter Scott társaságában volt Moore akkor, amikor egy ízben az előadás megkezdése után nesztelenül bevonultak az edinburghi színház

¹³ A nagy kritikusok közül Hazlitt fordult szembe vele. »Mr. Moore a költés művészetét a kozmetika művészetével tévesztette össze. A szépség egész tárházát vonultatja fel, mosoly az ajkon, pír az orcán, arany fűrtök, kék szárnyak, s azt hiszi, ez már jellemzés és történet. Ez a hevenyészett kontármunka esetleg sikert arathat a budoárok sikamlós, langyos levegőjében, de nem a Parnasszus stílusa, nem is útlel a halhatatlanság elé. Az ír melódiákat sem tudjuk kivonni bírálatunk érvénye alól. Ha ezek a nemzeti dallamok valóban Moore honfitársainak hevült érzéseit fejezik ki, úgy Írország ügye reménytelen. Nincsenek benne a szabadság felébresztésének, az emberiség vigaszának hangjai. Mr. Moore Erin vad hárfáját zenei burnót-szelencévé változtatja.« Közli Compton-Rickett: *History of English Literature*, London, 1931, 372. l. — A kritika helyességének megítélését fenti szemelvények olvasóira bizzuk.

¹⁴ Shelley, *The Poems*. Humphrey Milford, Oxford University Press, 1919, 342. l.

egyik páholyába. A közönség azonban mégis észrevette a nevezetes vendégeket, az előadás félbeszakadt, s tömeg ünneplő rivalgással köszöntötte hőseit, Thomas Moore-t és Walter Scott-ot, a zenekar pedig skót és ír dalokat játszott. Ez az ünneplés még fokozottabb mértékben ismétlődött meg, ha Moore a dublini színházat látogatta meg. »Mutasd meg azt az ír képedet!« — üvöltötte a karzat közönsége, ha pedig az ír vidékre rándult ki Moore, lovasbandérium, zászlók, diadalkapuk fogadták.

A tüzet, amit az Ír melódiák első darabjainak megjelenése támasztott, Moore további munkái csak még szították. Az ír dallamok mintájára nemzeti dallamokat (National Airs) írt, közülük egy vers (So warmly we met) magyar zenére készült.¹⁵ Az egyházi dalok (Sacred Songs) c. gyűjteményében a legváltozatosabb szerzők, köztük Händel, Mozart, Haydn, Beethoven zenéjére írt szöveget.

1813-ban először jelentkezett Moore, mint a politikai szatíra mestere, A kétpennys postacsomag (Twopenny Post Bag) c. verssorozatával, mely levélformában a rendkívül népszerűtlen, reakciós régenst, a későbbi IV. Györgyöt támadta, aki megtébolyodott apja helyett kormányzott. A könnyed, eleven, mulatságos versek egy év alatt 14 kiadást értek meg. A burleszk rímek tréfiái mögött a főúri élet tartalmatlansága, a vallási türelmetlenség, a királyi önkény orcapírító igazságtalanságai ellen emelt vád húzódik meg.

Moore politikai költészetének következő gyöngyszeme a Fudge-család Párizsban (The Fudge Family in Paris) c. verses levélsorozát. A levelek egyrészt a Fudge-család feje magához Castlereagh-hoz, az angol külügyminiszterhez intézi, aki — mint tudjuk — a Szent Szövetség egyik főtámasza és a hagyományossá vált angol külpolitikának, az európai egyensúly-politikának egyik kiemelkedő híve volt. Fudge úr egyébként afféle angol zsoldban álló spicli, aki most írországi működésének jutalmát költi el Párizsban. S miféle család ez s miféle Párizs! Fudge úr ostoba leánya, Biddy, aki hencseregve újságolja otthonmaradt barátnőjének, hogy neki az áruház porosz király udvarol, mígnem udvarlójáról kiderül, hogy — boltossegéd! Biddy és szórakozások után szaladgáló bátyja, Bob, azoknak az angol kispolgároknak a típusai, akik a Bourbon-restauráció után előzönlöttek Párizst, hogy belevegyüljenek az »előkelő élet«-be. »Özönvíz előtti alakok merülnek itt fel« — írta Moore későbbben,¹⁶ párizsi tartózkodására emlékezve s azokra az emigránsokra célozva, akik most visszatértek, hogy a francia forradalom minden vívmányát megsemmisítsék.

A Fudge-család Párizsban 1818-ban jelent meg. Közel 20 évvel később, 1835-ben megint találkozunk Fudge-ékkel, ezúttal Angliában (The Fudges in England). Biddy most egy fürdőhelyen tartózkodik s mint kenetteljes vénkisasszony fejt ki áldásos, vallási ellentéteket felszító tevékenységét, miközben életre-halálra szeretne férjhezmenni. Bátyja, a köszvénytől kínt Bob is feltűnik a versben: ostoba, megrögzött, reakciós vidéki földesúrrá formáltak az évek. Végül is Biddyt és csinos unokahúgát, Fannyt is megszőkteti egy-egy vállalkozó szellemű ír.

A Fudge-család Párizsban c. művét Moore a helyszínen szerzett tapasztalatai alapján írta. Angliát szokatlan körülmények közt s nyomós okok miatt volt kénytelen elhagyni. Az évekkel azelőtt Bermudában hagyott helyettes gondtalan ügykezelésével 6000 fontos adósságot csinált, s ez természetesen mind — más megállapodás híján — Moore-t terhelte. Arra még kilátása sem volt, hogy ezt az összeget elő tudja teremteni, s így — hogy az adósok börtönét elkerülje — a kontinensre távozott. Útjának első állomása Párizs volt, ezt követte Milánó, Velence, Róma.

Az anyagi összeomlás annál váratlanabban érte Moore-t, mert azt kevéssel megelőzően jelent meg legnagyobb közönségsikerű aratott műve, a Lalla Rookh. Az elbeszélő költemény címét keleti királyleány hősnőjétől kapta, aki hosszú útra indul szerelmeséhez, hogy egybekeljen vele. A szerelmes áruhában kíséri a leányt, s az út unalmát változatos történetekkel

¹⁵ L. *Poetical Works*, II. 261. l.

¹⁶ *Poetical Works*, IV. 3—4. l.

úzi el, ezeket rövid prózai szöveg köti össze. A négy színes keleti történet közül bennünket csak kettő érdekel közelebbről: az egyikben (A paradicsom és a péri — Paradise and the Peri) legértékesebb ajándékként egy, a hazája szabadságáért elesett hősnék utolsó csepp véréért hozzák az égbe, a másikban (A tűzimádók — The Fire-Worshippers) Perzsia ősi, tűzimádó lakosságának meghódításáról beszél a költő. Perzsia régi — és mai — neve: Irán, és Írország ősi kelta neve: Erin, lehetőséget ad arra, hogy a honfibu közelebből hasssa át azokat, akiket hazájuk leigázása is közelebből érint. Moore a verset több év munkájával, aprólékosan kiterjedő és alapos tanulmányok után írta meg. A kortárs költők (Southey, Byron) hatása félreismerhetetlen, de ez mitsem vont le a Lalla Rookh sikeréből. 1836 körül a mű már 20 kiadást ért meg, perzsa fordítását az angol utasoknak Ispahan-ban is a kezébe nyomták.¹⁷ A mi ízlésünk számára ezek a versek kissé elavultak, fellengősek, de akkor a polgári romantikus szemlélet a Keletben még mindig meseországot látott, s e szemlélet igényeinek kielégítésére Moore műve tökéletesen alkalmas volt. Megjelenésekor, a napoleoni háborúk befejeztével, Anglia gazdasági helyzete a mélypontra zuhant, de a Lalla Rookh a kiadóknak még így is előnyös üzlet volt, hiszen Thomas Moore írta.¹⁸

Ilyen anyagi és erkölcsi előzmények után következett be a váratlan bermudai katasztrófa, amely azonban új korszakot nyitott meg Moore életében. Nem írt ugyan különösen jelentős műveket Itáliában, ellenben Velencében megismerkedett Byronnal, a kor uralkodó költői géniuszával. Az ismeretségből barátság lett s e barátság zálogaként Byron Moore-ra hagyta emlékiratait, kézíratait,¹⁹ melyeknek legnagyobb részét Moore — sajnos — elégette. Az elégetett kéziratokért kevéssé kárpótolt Moore 1830-ban megjelent Byron-életrajza (Letters and journals of Lord Byron), annál is inkább, mert könyvében igyekezett az angol költő botrányos életmódja miatt méltatlankodó álszent angol közönséget úgy lecsillapítani, hogy Byront megszelídítette, velencei kalandjainak emlékét megszépítette. »Gyakran odahagyta éjtszaka a házában tartózkodókat« — írja Byronról — »s az éjt magányosan, egy gondolában töltötte.« Kettőjük viszonyára jellemző az az anekdóta, amiben egy velencei napfelkelte emléke tér vissza. A napfelkeltét Byron és Moore együtt nézték. »Az ördögbe, Tom!« — kiáltott fel Byron — »csak most ne légy lírai!«²⁰

Olaszországi tartózkodása során Moore Byronnal együtt a legnagyobb figyelemmel kísérte az olasz szabadságmozgalmat. Hirtelen fellobbanással Byron azt is elhatározta, hogy Moore-t azzal menti meg adósságainak nyomasztó terhétől, hogy vele együtt haladózellelemű lapot indít Londonban. A terv fellobbant, majd hamuvá lett, megvalósítására egy másik, ugyancsak Itáliában tartózkodó nagy angol költő, Shelley vállalkozott.²¹ Shelley szerkesztőnek az angol reakció börtönéből szabadult Leigh Hunt-ot kérte fel, aki népes családjával meg is érkezett Itáliába, Pisába. Úgyes-bajos dolgainak elintézésére Shelley kis vitorlásán Livornoba hajózott, zsebében Hunt ajándékával, Keats utolsó verseskötetével. Napokkal később, amikor a szerencsétlenül járt Shelley holttestét partravetette a tenger, erről a kötetről ismerték fel.

Olaszországi útjának befejeztével végül is Párizsban telepedett meg Moore, ahol különféle irodalmi munkák elvégzésével próbált adósságainak terhén könnyíteni. Munkái között szere-

¹⁷ *Poetical Works*, III. 166—167. I. Magyar fordítása megjelent 1884-ben, Lőrinczi Lehr Vilmos tollából.

¹⁸ A kiadók levelét Moore idézi: »Egyetértünk önnel abban, hogy az idők nagyon alkalmatlanok a költészet és az ezresek összehozására; azonban meggyőződésünk, hogy az ön költészete a jelen percben többet jelent, mint bármelyik más élő költőé.« L. *Poetical Works*, III. 161. I.

¹⁹ Erről Byron Shelleynek Ravennában számolt be; v. ö. Dowden: *The Life of P. B. Shelley*, London, 1896, 510. I.

²⁰ Közli Compton-Rickett: *A History of English Literature*, London, 1931, 331. I.

²¹ A lapalapítás részleteiről I. Helen Rossetti Angeli: *Shelley and his friends in Italy*, Methuen, London, 297. I.

pel nagy ír költőtársának, Sheridan-nek összes színműveit magábfoglaló kiadása 1820-ban amit 1825-ben Sheridan életrajza követett. Párizsi otthonában Moore-t számos hírneves kortársa kereste fel (Humboldt, Washington Irving), elmélyült egyiptológiai tanulmányokat folytatott, de közben egy pillanatig sem tévesztette szem elől a politikai élet alakulását, nem szűnt meg támadni az álszent Szövetséget (Fables for the Holy Alliance), a cári rendszert, ír hazája angol elnyomóit. Végül is 1822-ben méltányos kiegyezéssel elintéződött adósságának ügye s Moore közel ötévi távollét után visszatérhetett Angliába. Egy évvel később, 1823-ban, egyiptológiai tanulmányainak eredményeit beleszöve írásába, kiadta az Angyalok szerelme (Loves of the Angels) c. elbeszélő költeményét, egyben utolsó nagyobb epikai művét. A mű megint hatalmas feltűnést keltett, számos nyelvre lefordították, »mindenütt« beszélték róla. A költő három bukott angyal vonzalmát mondja el benne halandó nők iránt. Ez a tárgy akkor rendkívül merész volt. Napjainkban sem a siker, de a zavar és felzúdulás sem érhető, amit az Angyalok szerelme keltett, hiszen az angyalok vizsgálatával France Pártütő angyalai óta az újabb irodalom alig foglalkozik. Szerencsére Moore maga is érezte, hogy az angyalok szerelmén kívül más problémák is várják a megoldást, a költők állásfoglalását, és 1824-ben megírta a Rock kapitány emlékeit (Memoirs of Captain Rock). Ebben a versében megint az ír közállapotokat állítja pellengérré. Utolsó nagy műve prózai alkotás volt, Az epikureus (The Epicurean) c. regény, ebben Aciphron görög epikureus filozófus szerelmét és megtérését beszéli el.

A satirikus véna nem halt ki Moore-ban egészen késő öregkoráig. Már említettük a Fudgecsalád Angliában c. 1835-ben megjelent művét, ez előtt és ezt követően a gúnyversek hatalmas számával tette neveltségessé az udvart, a szenteskedést, a politika visszásságait, a »főrangú köröket«, a tudományos és irodalmi életet, mindent és mindenkit, ahol és akiben a szabadságnak, a haladásnak az ellenségét vélte felfedezni. Egyéniségének — származásánál, társadalmi kapcsolatainál fogva — megvoltak a korlátai, nem volt az, akit mi »harcos költő«-nek nevezünk, de tiszta ember volt, aki magasrendű eszményekben hitt, és nagytehetségű költő, aki hitének magávalragadó versekben tudott kifejezést adni. 1852-ben halt meg, élete utolsó éveit beárnyékolta elmeállapotának hanyatlása. Ha halálának százéves fordulóján nem emlékeztünk meg róla, most Vörösmarty, Petőfi és Arany szelleme kötelez rá, hogy ezt megtegyük.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

JUHÁSZ GÉZA

CSOKONAI ROZÁLIÁJA

Csokonai kritikai kiadása alkalmával elháríthatatlanul szembekerülünk azzal a problémával, amelyet ő maga tűzött elének a Lilla-dalok előbeszédében: »Nem ... voltak ezek az én verseim soha olyan céllal íródva, hogy belőlük egy, és egymással összefüggő kis poétai román kerüljön: egyszer egyik darab készült, másszor másik, és nem azzal a renddel, a milyennel e könyvben látni; némelyiket még 1793-ban csináltam, ilyen a XVII.-dik dal, vagyis a *Tanunak Hivott Liget*, mely a Campe mágyarra fordított Psychológiájának ajánló levelében és a XXXVIII.-dik, azaz a *Feredés*, melynek egy része a Gessner Daphnissá-ban paraphrasisálódott; van olyan is a melyik 1802-ben jött ki a semmiségből. Egynehányat másnak a kérésére írtam. Hanem nagyobb részét élő személynek készítettem; és akkor valóságos érzéseim ritkán engedték eszembe jutni, hogy én poéta vagyok, vagy még jövőendőben erotikus író kerekedik belőlem.« (*Harsányi Gulyás*: Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei. Geniusz kiadás. Budapest. 1922. I. k. 444–445. I. A következőkben: HG.)

Köztudomású, hogy a Lilla-daloknak több mint fele már Komárom előtt készen volt, ha nem is a végleges formájában. Ha pedig nagyobb része élő személynek szólt, meg kell kísérelnünk annak a kiderítését, ki lehetett az az élő személy. Nemzedékek óta forgalomban van egy irodalomtörténeti hagyomány Rozáliáról, a beteg szomszéd lánykáról. Munkánk közben ez egyre tarthatatlanabbnak bizonyult. Idáig alig tudtunk Rozáliáról egyebet, mint hogy még a költő életében meghalt. Ez sokkal kevesebb, semhogy ezt tehetnők a kritikai elrendezés alapjává. A fölbukkanó tények gyökeres szembenézésre kényszerítettek.

A következőkben arról adok számot, hol, kinek a személyében sikerült több valószínűséggel megtalálnom azt a Rozáliát, akinek feltételezésével megoldódnak Csokonai lírájának eddigi talányai. Látszólag messziről indulok: az első, aránytalanul rövidebb részben Földi János bírálatát ismertetem Csokonai Blumauer-fordításáról, s csak az után térek rá a Rozália-problémára. Igaz, hogy a megoldás döntő bizonyítékát Földinek ez a levélformában írt bírálata adja; de úgy tűnhetik, hogy ebben az összefüggésben szükségtelen közölni az egészet. Mégis úgy érzem, nem mondhatok le arról a lehetőségről, amelyet ez a kiadatlan bírálat kínál. Ez már eleve megteremti azt a légkört, amelyben tanulmányom alakjai mozognak: Csokonai, a lángeszű diák, Földi, az egyetemes tudású bölcs mester, az avatottan akkurátuskodó barát — és Rozália.

I. Csokonai végső évei

Arany János írja Szász Gerő költeményeiről, hogy sokszor kedve volna hosszas bírálgatás helyett átkölneni egy-egy hibás művét, akár a vén cigány, mikor újrahegedüli a nótát, s úgy mutatja meg, mi rossz a társa játékában. Földi Jánosnak is hasonló érzése támadhatott, mikor egyik levelében így bírálta meg Csokonait. Igaz, ebből az derül ki, hogy Földinek ugyan minden kifogása jogos, de hegedülni Csokonai tudott jobban. Kísérlete mégis méltó a figyelmünkre, önmagában is, még inkább azért, mert általa mélyebben megvilágosodik a két költő baráti viszonya, művészi és politikai felfogása.

Már Kölcsey említi Földinek ezt a levelét 1817-es Csokonai-recenziójában, kiemelve Földi »makacsságát, s azon mesteri tonust mely neki sajátja volt, valamint zordon ízlését«, amelynek ijesztő föltárulását Földi leveleinek valahai megjelenésétől várja. Sajnos, ezekből a levelekből ma sem ismerünk sokkal többet, mint amennyi Kazinczy Levelezésében olvasható. E szerint Kazinczy és Földi 1790 táján még csaknem egyenrangú barátoknak, versenytársaknak látszanak, fej-fej mellett nyomulnak előre verselésünk művészibb tételében. Kazinczy a német jambus felől indul el a »kétszeres« (rímes-időmértékes) verselés felé, Földi — Rájnis nyomán —

százával gyűjti a példákat a különféle verslábakra : közmondásainkból, szólásmódjainkból. Már akkor benne a meggyőződés, amelyet a fiatal Kőlcsey még fölír neki, hogy : »a köznépé az igaz magyarság«. (Tudományos Gyűjtemény. 1817. III. f. 111. l.)

Feljődésünk mai távlatában Földinek van igaza, amit döntően bizonyít, hogy az ő kezéből Csokonai és Fazekas vitte tovább a fáklyát, míg Kazinczy mellett utoljára Kiss János, Szemere és Helmeucz maradt, hiszen Berzsényi s maga Kőlcsey is elszakadt tőle. De *saját korában* kétségtelenül Kazinczy jelentette a haladás egyetlen útját. Csokonai szintén őt vallja *elsősorban* mesterének : »Kazinczy! Földi! kik belőlem Már-már poétát tettetek. . . » Am ő már *ugyanakkor*, az Anakreoni Dalokban »a danoló falusi lányt és a jámbor puttonost« ajánlja tanulmányozás végett literátoraink figyelmébe.

Kőlcsey számára sem maradt sokáig összeegyeztethetetlen, amit Csokonainak Kazinczy és Földi *együtt* jelentett. A feltörő polgárság a megmerevedett klasszicizmus leküzdésére először a szentimentális iránnyal próbálkozott, de a győztes ipari forradalom és 1789 után tovább kellett jutnia, a *romanticizmusig*, hogy a polgári nemzet-állam számára birtokba vegye egy-egy nép egész multját. Az aktív romanticizmus a haladást szolgálta, mint a kapitalizmus hőskorának főiránya – az egyáltalán nem lényeges, hogy eszközeit a reakció is elsajátította. Mindenütt elterjedt ez az irány, ott is, ahol a nemzet-állam megteremtése akadályokba ütközött. Sőt legteljesebb kivirágzását éppen az ilyen területeken érte el : Németországban és Kelet-Európában. Nem kétséges, miért. Ahol még késett a nemzet-állam, a romanticizmus *a nép széles rétegeivel kereste a kapcsolatot*, s kikerülhetetlenül eljutott a folklór-kultuszig, amelynek nálunk Csokonai az első lángeszű megszólaltatója.

Alig róta meg Kőlcsey a debrecenieket, maga szintén a néphagyomány útjára kényszerült. De a mi elaggott közízlésünkön előbb végre kellett hajtani egy rendkívül nagy körülménytől igénylő műtet : le kellett operálni a népi törekvésekről a feudális csökevényeket. Ezt hajtotta végre Kőlcsey, mikor úgy fordult vissza a népdalhoz, hogy előbb költészetébe olvastotta a nyelvújítás minden vívmányát.

Csokonai messze előremutató Kazinczy-Földi szintézise azért volt lehetséges, azért volt teljesen jogos, mert a »debreceni kör« éppúgy a polgárosodásért küzdött, akár Kazinczyék. A polgári korszak az irodalom számára egyebek közt azt is jelentette, hogy az olvasóközönség rohamosan kiszélesedett. Széphalom és Debrecen egyaránt ezt akarta, de nem azonos módon. Kőlcsey 1817-ben még teljesen Kazinczy-párti, de már akkor sem a *népit* ítéli el legegészebben Csokonai költészetében, hanem a parlagiasságot. Hiszen *Parasztdalát* s néhány más versét még dicséri is »geniális szökellések miatt. Leginkább a szabadszájúság riasztja vissza ; egyenesen iszonyodik Csokonai vígjátékaitól, amelyekben szerinte a debreceni költő »akarva kereste-öszve . . . a legalacsony elméskedést s kifejezéseket.« (Tudományos Gyűjtemény. 113–114. l.)

A debreceniek közérthetőséget követeltek ; újították ők haborás nélkül, ha kellett, de valamennyiőjükéről elmondható, hogy »szavaiknak ritkán tudták megadni az újság ingerét«. Őket tehát a »betűtlen« magyar is megérthette. Kazinczy hívei viszont? Igaz, annyi új szót gyártottak, hogy *Némethi Nagy János* szerint, jutalmat kell kifizetni a magyar művek magyar nyelvre való fordítására. (Értekezés Cs. V. M. életéről. . . Bécs, 1818.) Mégis : Kazinczyék a maguk módján szintén nagyban hozzájárultak az olvasóközönség kitágításához. A feudális társadalomban az irodalom *férfiak dolga* volt, – Csokonai műveinek számottevő része nem illett volna a korabeli kisasszonykák kezébe. Csokonai nem tanult »illem«-et : az antik írónak nevelkedett, a szabadszájú cétusokban bontakozott s a Dunántúl vidéki kúriáiban ért tetőfokra. Valódi szalont keveset látott és sosem sajátította el Kazinczynak azt a varázslatos képességét, hogy a legkevésbé tisztességes pletykákról is a legválasztékosabb kifejezésekkel tudott csevegni. Csokonai 1789-es Laudon-magasztalásában úgy hangzik el a »kurva« szó, mintha azt írná : tejes lábas ; s mikor az öreg Gergő száján halmozza is ezt a »díszítő jelzőt«, maga írja, hogy a vidék udvarházaiban legnagyobb büntetése »egy-két legyező-legyintés« volt szabadszájú víg eposzáért. A 19. század kispolgári nőtömegei csak a két törekvés egyesülése után váltak meghódíthatókká : olyan közérthető nyelven, mint Csokonaié, akkora választékoságot igényeltek, mint a Kazinczyé. Ezt a szintézist vitte aztán diadalra Jókai, aki látja a problémát : »Csokonai erotikumait nem adhatom a leányom kezébe. Amit eddig magyar költők irtak, az mind férfiaknak való.« (Eppur si muove. I. 204. l. Cent. kiad.)

Kőlcsey megbotránkozását ebben az összefüggésben kell látnunk. Ma is vele ért egyet a választékos ízlés, bármennyit edződtek az olvasó tömegek a biedermeier óta. Am törődünk bele : a következőkben a Lilla-dalok őszállományáról lesz szó. Maguk a dalok : költészetünk legszebb virágai közé tartoznak. Most az a feladat, hogy a termőtalajukat vizsgáljuk meg. Meg kell vele ismerkednünk, mégha ez a talaj – ezúttal a szó szoros értelmében : – trágyaszagú is.

Földi és Csokonai barátságáról Kőlcseynek nincs jó véleménye : »Cs. ezen embernek tanítványa volt. REC(ensens) emlékszik egy levélre, melyben Földi a Cs. által fordított

Blumaueri dalt — az árnyékszékhez — megítéli, s abban minden sort a legszorosb fordítás regulái szerént fontolgat.« (Tudományos Gyűjtemény. i. h.). Meg kell bélyegezni ezt a visszatartó témát, még akkor is, ha látja Kőlcsey, hogy Blumauer »óda«-ja a klerikális álszenteskedést teszi neveltségessé a »nagy szemérmű Abtissa« (később: »a nagy szemérmű szűz apáca«) alakjában, sőt kinevetteti az uralkodókat is, azzal az állításával, hogy a trónnál még az árnyékszéken ülni is kívánatosabb.

Földi leveléből ma már kitetszik: nem alaptalanul sóvárgott Csokonai Debrecen »kedves füstje« után, a Dunántúl feudális-kerikális légköréből. Debrecen is sokat merevedett 1795 óta, de még élt Földi s már hazatért Fazekas Mihály. Ők ketten adták Csokonai számára azt az ösztönző környezetet, amelyben megfogalmazta fölfogását a nyelvújítás legészszerűbb módszeréről, — s ez mindjárt közzé is tette a *Tavaszbán* (HG. I. 627 28.); mikor pedig sajtó alá rendezte az *Anakreoni dalokat*, abban mint idéztem (HG. I. 198.): nyomatékka hívta föl íróinkat a folklór tanulmányozására. Ebben a környezetben elismerés járt Blumauer tolmácsolásáért is!

Csokonai végső otthoni éveiről adatok híján az a nézet vált uralkodóvá, hogy akkor már alig csinált valamit. Pályája sem emelkedett, újat sem írt többé ezekben az években, csak sajtó alá rendezte verseit — mondták. Pusztán az, hogy *csak* rendezte hagyatékát, többek közt a *Lilla-dalok* versesregény-szerű kompozícióját jelenti; a csiszolgatás pedig: a remekművé érlelés végső fokozatát. Csokonai esztétikai tudatosodásának leggyümölcsözőbb évei ezek: ekkor írja úttörő tanulmányait kötetei elé, sőt tervez egy világirodalomtörténetet is, amelynek latinnyelvű vázlatá ránk maradt, s még szintén publikálásra vár. A népköltésről vallott, messze jövőbe mutató felfogása pedig gyakorlatilag is érvényesült: művekben. Fazekas és Földi biztató közelségében ekkor adta meg legtisztább népi hatású művei (*Szerelemdál a csikóbőrös kulacshoz* és a *Szegény Zsuzsi*) végső formáját. Mi jögon minősítőnek elapadónak azt az alkotóképesseget, amelynek olyan termékei maradtak, mint a *Főhadnagy Fazekas úrhoz* (1804 május 15.), vagy ugyanabból a korszakból a *Tudógyulladásomról*, sőt a Rhédeiné búcsúztatójának lázas iramban készült hatalmas bevezető szakaszai? (E korbéli színvonalát ne az *Árpádiasz* rögtönzött vázlatán s bevezető hexameterein mérjük le; azok *jóval korábban*, sárospataki jogászzkodása első felében készültek, — mikor még dugonicsi fokon ismerte a pogánykort és nem ábrándult ki a magyar jusból!)

2. Földi bírálata

Milyen szellem hatotta át ezt a debreceni »költői műhelyt«, arról ad némi tájékoztatást Földi levele. De hogy a fölvetődő problémákat világosan lássuk, célszerű előljáróban közölnünk magát Blumauer eredetijét, pontosan úgy, amint Csokonai sajtókezű másolatában ránk maradt:

Ode an den Leibstuhl

Du kleiner Sitz von dessen eignen Namen
Man mit Respect nur spricht,
Den täglich doch die eckelste der Damen
Besieht und fühlt und riecht.

Du bist der grösste aller Opferherde,
Auf deinen Altar nur
Zollt täglich der galante Theil der Erde
Sein Opfer der Natur.

Du bist der Götze, der selbst Majestäten
Ihr Hinterhaupt entblösst,
Der Freund, vor dem sogar sich ohn' Erröthen
Die Nonne sehen lässt.

Erhaben sitzt, wie auf den Sitz der Götter,
Der Weise sich auf dich,
Sieht stolz herab, und lässt das Donnerwetter
Laut krachen unter sich.

Du bist das wahre Ebenbild der Thronen.
Auf diesem Erdrevier,
Denn immer sitzt von vielen Millionen
Ein einziger auf dir.

Du bist allein, den Prunk und Etikette
Selbst mehr als Thronen ziert,
Denn sag' bey welchem Thron wird so zur Wette
Als wie bey dir hofirt?

Worin jedoch aus allen Sorgestühlen
Kein einziger dir gleicht,
Ist diess, auf Thronen sitzt man oft sich schwülen
Auf dir sitzt man sie¹ leicht.

Du beutst als Freund den Menschen hier auf Erden
Gefällig deinen Schoos
Und machest von den drückendsten Beschwerden
Der Menschlichkeit sie los.

Zu dir wallfahren gross und kleine Geister,
Wenn sie die Milzsucht quält,
Du nimmst von ihnen weg den Seelenkleister,
Der sie umnebelt hält.

Man sieht dich täglich viele Wunder wirken :
Du bist der Ort, wohin
(So wie nach Mekka die bedrängten Türken)
Die arme Kranken ziehn.

Du bist der Heilthumstuhl, an dem der Kranke
Nie fruchtlos Opfer zollt,
Weil er dafür gewiss mit regem Danke
Sich die Genesung hohlt.

Du bist der Chef, für den auf seinem Stuhle
So mancher H** schwitzt,
Der Gott, für den so manche Federspule
Des Autors ab sich nützt,

Der Richterstuhl, wo über die Gehirne
Man streng Gerichte hält,
Der Schlund, worein, gebrandmarkt an der Stirne
So manches Wischchen fällt.

Drum, dass du mich dereinst nicht auch als Richter
Verschlingst mit Haut und Haar,
So bring ich dir, du Erbfeind aller Dichter,
Diess Lied zum Opfer dar.²

S most lássuk Földi levelét Csokonai fordításáról :

Hadház, 8^{ik} Jul 1800.

Barátom

Vettem a *Pilulas Moschatas Pyramidales*, és valamig fel nem bontottam a Skatulát, mindég tévedésben tartott, hogy ki? s mitsoda orvosságot, s mi tévedésből küldött hozzám? az egyenesebb, s kötelességbeli gondolat igazán Pilulákról lévén, melyet a czifra Skatula is örökített. A Körtvélyt minden eddig kóstolt Körtvélyek felett, igen kellemetesnek talájtam, mind különös szagára, ízére, mind idején érésére nézve: mely czél előttem a Gyümöltkák beszerzésében, kiváltképpen e két különös: idején, vagy

¹ Elírás: sich helyett.

² Gedichte von Blumauer. II. Th. Wien. 1787. 8. — II. Th. S. 216. und ff., — közli Csokonai azt a helyet, ahonnan kimásolta a szöveget.

korán való és késő gyümölcsök. Már ez a kedvességet meg nyerte ; -- és nints egyéb hátra, hanem hogy tavasszal óltó ágakat kapjak belőle, melyet szorgalmatosan ki is kérek.

A Pándi Medgynek, várom még az igaz Etymonját, mint a Gilvának is etc. A Blumauer ódját *an den Leibstuhl*, megolvastam és némelly melleseges jegyzéseimet hozzá adva, gyönyörködve küldöm vissza, emlékezőn a régi Rómaiaknak egymás között való *Elolvadásokra*.

(si placet) *Árnyékszék* :

Kis Szék mellynek Nevét nem emlegetjük

Ha tudjuk a *Politzját*,

Vagy mellé mindenkor vigyázva vetjük

A tisztos *Salva-veniat*.

De a kit még is meg keres napjába

A leg szorosb órába is

S Ájulás nélkül büzőlget magába

A leg finnyásabb Dáma is.

A két első Pár Német vers, magyarul *négynek* nagy szöszaporítás. Kivált a *Politzját*, *Salva veniat*, mint idegen toldalékokat innét mind elobstitolnám. Én próbáltam a Némethez így szorosabban faragni :

Kis Szék ! melynek Nevét ki tenni szégyen,

*Vagy egy, vagy más Palást nélkül.**

De melyet, bár leg finnyásb Dáma legyen,

Minden Palást nélkül meg ül. (tsupasz seggel)

* 1. *Árnyékszék, Szükségzék, hátra, Buda, Sardinia sat. ;*

2. elég van olyan ember, a ki nem *mindennap*, de különben is mindig következik ez a szó.

Minden nap a te Oltárodra tézsi

Természet áldozatjait

E nagy Világnak a *galántabb részi*

S Temjénjét fel botsátja itt.

galántabb a mennyibe nints mindenütt *Commod* szék ; egyéb aránt más is. *részi*, türhetem, de kerülöm, mert analógia szerént része. *itt* oskolai, pedantisch toldalék.

Olly Bálvány vagy te, mellynek a Királyok

Gyakor térdet görbitenek

És a kit ők, tsak áldást nyujts reájok

Hajdon farral süveglenek.

Olly hív Barát is vagy, hogy a te *széked*

Előtt minden nap meg jelen

A nagy szemérmű *Abtissa*, s tenéked

Magát mutatja meztelen.

Ismét illetlen szöszaporítás két pár vers *négy* pár magyar versben. és kivált akár *Széknek* azt írni : *Széked előtt*, akár Barátnak : *Széked előtt* ; erőltetett, s tévedt gondolat. Nekem így jöve :

Olly Bálvány vagy te, kit letolt gatyával

Királyok is süveglenek.

Olly hív Barát, kit jelfogott szoknyával
(ruhával)

Apáczák látni merjenek.

NB. 1. A nagy szemérmű *Abtissa*?????

2. *Gatya*, *szoknya* itt mind elmehet mert mind tsak alsó ruha és az a notabl, hogy egyik letolja, másik felfogja stb.

* *Inconvenientia Casuum* egyik *quies in loco*, másik *motus ad locum*. Jobb volna már itt : *rajtad*, ha etc.

NB. Minden nap : hic chorda aberrat
eadem

ba, ba, rajtad ; eadem inconven

Casuum. Már itt mind lehetne -ban.

Mint Isteneknek Trónusán a Mennyen

Nagy göggel ül a Bölts te rád*

Büszkén tekint le, és durrantja fennyen

A zúgó mennydörgést alád.

Te vagy példája a Trónusnak sokba,

Mert lám, sok milliók közül

Te *rajtad* is, miként a Trónusokba

Egyszerre egynél több nem ül.

hát így?

Te vagy, mellynél több Pompa, s Etikette

Mint a Trónus körül vagon ; (Homályos

syntaxis)

Mert mellyik Trónus az, mellyrek mellette

Udvarlanának olly nagyon?

Te vagy, kinél a Pompa s Etikette

Mint Trónusnál, jobban pözsög,

Mert mellyik Trónus az, mellynek mellette

A hízelkedő így nyüzsög?

De abba méltó tégedet betsülni

Minden ... székek felett,

Hogy a Trónusba sokszor terhes ülni ;

Te meg könnyitessz a helyett.

Akármi *Gonszék*ek felett.

a hol gondolkoznak, *Praesek*, *Birák*,

Számadók, *Concipisták*, *Poéták*, s minden

Tudósok székei etc.

Ajánlod kebled a test ösztönétől

Nyomott embernek szívesen,

S az emberség leg súlyosabb terhétől

Ötet fel öldöd édesen. — — — —

Nagy Lélek, kis Lélek bútsúdat járja,

Ha Lépszorulás bántja őt.

Te általad lehiggad *Lele* sárja,

2. Melly rá vastag ködbúrkoit szóttt.

NB. 1. Legalább : *Elme* sárja.

2. Ez olyan éppen keménynek, mint a megelőző versvég *mollisnak* v. *tenerumnak*, de jó.

Melly sok tsudádat szemléljük napjába!

Te hozzád a szegény beteg,

Mint a nyavalygó Moslemin Mekkába,

Tolúl, hogy ötet gyógyítsd meg.

Egesség széke* vagy te, s áldozatját

Hijába ne tálalja ki

A patiens, mert régi állapotját

Te töled érte meg nyeri.

A többit én önként nem tsinálom ki, ne hogy majd mind új legyen ; hanem értelmem szerént megvilágosítom, avagy tsak a megszámozott helyeket.

Du bist der Chef für den auf seinem Stuhle

So mancher H...* schwitzt, (Heros)

*2. Ha valami Helluo lehetne :

de de Hertzegről is igaz ez. vagy

Drum, dass du mich etc. etc.

So bring ich dir, du Erbfeind aller Dichter etc.

NB. talám a gondolkozás és képzelődés nagy ösztönétől vezéreltetve, néha a *Szükség-székre* is restelnek menni és az is terhekre van ; hogy addig némely jó gondolatjaikat elszalasztják?

Ha a többi is ki lessz dolgozva, én igen szeretném meg nézni, és ki kérem. Ez magába is nem utolsó *Lied*, de Blumauer fordításának is jó lessz.

Vályi Kláráról most van egy hirdetés a *Magyar Kurirban*, erről akarék még értekezni, kinek oda fel négy esztendei bújdostodban, Te is hízlekedtél némely dítsérő versekkel. Irj valamit róla, *quod genus mortalium?* neked jobban kell esmerni. Én tsak annyit tudhatok róla, (ezen most a *Kurirban* olvastató tulajdon maga egygyűjűségének rajzolásán kívül), hogy ő is *Krankenwarterin*, a haldokló Magyar Poésis mellett. Nem árt ezt megolvasnod, sub Nro 53. és ítélj! Tovább is pedig irj mindent, és velem valami tetszik, közölvén, szeresd Barátodat

Földit m. p.

Nagy kár, hogy Csokonai levele nem maradt ránk, de sejtethő, mit tartalmazott. Szabadszelleme barátai közt kedve támadt az *Ode an den Leibstuhl* áttüzetésére. Meg is bírkózott

Fel öldöd ötet édesen. (több jambus pes lessz és nints az az Olasz vers, a melly mollisabb volna.)

A *jő* s köz ember, mind butsutat járja
Ha *Lépdugulás* bántja őt v. Ha a *Lépgörts* epeszti etc.

Milzsucht igaz, hogy Hypochondria, mely magyarul *Lépdugulás*, *Lépgörts*, de ennek nints a sok székkal baja, sőt ritkán bántja. Jobban illenek ide a *Hasmenés Diarrhoea*, *Vérhas*, *Dysentéria*. Ha *kinos Vérhas* gyötri őt, v. Ha *hasmenés epeszti őt*. Ebbe járják igazán a bútsút és melly jó esik!!

*Itt nints czélozás ; de ő az elébbi versben, még nem ment a *gyógyulásra*, melly itt *joly* ; hanem tsak a *jolyamodásra*.

Itt nem haszontalan teszi } az áldozatot
A szenvedő, mert újjult } *kitálalni?* a
 } állapotját } *Patiens?*

Ezer háladással veszi

1. Nem *Hundsjut* ; hanem nekem semmi illendőbbnek nem tetszik, mint *Hertzeg*, *Herzog!!!* (ha hogy nem hátully hinter?)

NB. a *Schef generálságért* sok *Hertzeg* izzad. *Coburg*, *York*, *Karl*, (olvashatatlan).

Miért fél kedves Nimfája elnyelésétől, én sem tudom.

Miért a *Szükség-szék* a Poétáknak *örökös ellensége*, azt sem mondhatom meg, hanem hogy fellyebb a *Sorgestuhléba* ők is bejöttek, azt fel jegyeztem. Hogy a Poéták *Hypochondriára* hajlandók, vagy sokan benne is vagynak, az is igaz. Hogy a Poéták mély gondolatúak, tépelődő képzsük, sokszor igen komorok, másszor igen is vígak, egy szóval, nem tsak érzékenyek, hanem igen. kifeszült érzésük, melly a *Hypochondriában* mind meg van ; az is tagadhatatlan etc. etc. NB.

— genus irritabile atum. Hor

a feladatával : ami az eredetiben szatíra az előkelő világ, az egyház és a trón ellen, az nála a költői erő jóval magasabb fokán jelentkezik. Néhány helyen azonban megakad. Most volna jó egy-két órára a Dunántúl sváb környezete, — de kihez forduljon a Hortobágy tövében? Jellemző, hogy nem Fazekashoz, a volt császári tiszthez, hanem a hadházi orvoshoz, akit úgy látszik, valóban szellemi irányítójuknak tekintenek. Milyen kedves, hogy a kérdéshez némi gyümölcsküldeményt is mellékel!

Az első, ahol fönnakad, a 7. versszak : »Worin jedoch aus allen Sorgestühlen Kein einziger dir gleicht.« Földi kész a megoldással: Akármí Gondszékek felett ; — meg is magyarázza miért. Csokonai jobb leleménnyel segít magán : »Bármily szagos székek felett«, amibe a trón illatától kezdve a vers témájáig minden együvé orrontható. A másik bökkenő a vers végén mutatkozott ; — bele is tört a debreceniek bicskaja. Mindenesetre : Földi válaszában a mester áll előttünk, aki jól tapint rá a tanítvány művének problematikus pontjaira, s valóban »szoros fordító«, mint bírálatában Kölcsey írja róla. A természettudós áll előttünk, aki orvosi szemmel mérlegeli a szakkifejezést s miniatűr értekezést vág ki egy betegségről. S előttünk a barát, aki költszóban kapott gyümölcsökért hozzáértően mond köszönetet. Csokonai a javasolt módosításoknak nem sok hasznát vehette ; alig változtatott már a fordításán. Beszött idegen szavaival épp a szöveg csevegésszerűségét, »galáns« hatását igyekezett biztosítani. Töredékén nem érzik az elmaradt strofák hiánya. Földi pontosabbá, de vaskosabbá is tette volna azt, aminek magyarul épp a Csokonai pongyola kifejezései adják meg a varázsát. Földi verejtékeze zsúfolja a szavakat, Csokonai dudorászik, mintha nem is sejténé, miféle kényes tárgyról beszél. Nem esztétikai szempontból érezhette ezt a nemesztétikus tárgyat kockázatosnak ; rég túlvolt már azon, mikor Pendelbergiákat frogatott. Politikai állásfoglalására nézve jellemző, hogy a trónról milyen hangon beszél, mikor Berzsényi Titust lát Ferenc császárban.

Az a Csokonai, aki 1799 szeptemberében hosszú ódával visszhangzott a reakciós uralkodók győzelmére, tőlük várva Napoleon egyiptomi kalandja alatt a békekés helyreállítását (*Az igazság diadalma*), nem sokáig volt egy véleményen Karnyóval, a reakciós kispolgárral.

Visszatérve Debrecen kuruc talajára, mihelyt fölveszi a baráti kapcsolatot Földivel (s bizonyára hamarosan Fazekassal is), talán épp azokban a napokban ülteti át Blumauer versét, amikor a franciák a marengói diadal árán béketárgyalásra kényszerítik a Habsburg-házat.

3. A levél utóírat

Földi levelének a végén iskolásabb betűkkel s kezdetleges helyesírással két utóirat található. A tinta azonossága kétségtelenné teszi, hogy nem későbbi odafirkálásról van szó. Az egyik megjegyzés különben szorosan a levélhez fűződik : a papír balszélén Vályi Klára megcsillagozott nevéhez ezt a nem éppen gyöngéd szójátékot biggyeszti : »Másképpen Vájdki Klára.« A másik utóirat a lap alján olvasható : »En pedig most egyszer sebejimből meg gyógyultam, de nem is kívánom ám, hogy az Ötsém Uram többször megbárdolyon, elő fel serkenéskor.«

Kétségtelen, hogy Földi semmit nem tud Vályi Kláráról, bár arról értesülve van, hogy Csokonai dicséző versekkel hízelkedett neki. (Debreceni barátai tehát négy esztendei »bujdos-tában« is figyelemmel kísérték az útját!) Ha Földi nem tudott róla, ki lehetett a környezetében, akit epés szöviccre fakasztott, hogy Csokonai *hízelt* Vályi Klárának? Egyébre nem lehet gondolnunk, minthogy az írás és helyesírás már maga is nőre vall, csak egy másik nőre, akit látatlanban elfog erre a híre az ellenérzés. Földi megírta a levelet, s valószínűleg rábízta feleségére, akár, hogy tegye postára, akár, hogy az akkor már folyton Debrecenbe járó asszony vigye magával, s juttassa el a költőhöz. Földiné pedig végigolvasta s mindjárt széljegyzeteket is fűzött hozzá.

De mi jogcíme lehetett ilyen gomba tréfára? Az, ami az utóiratból kiderül, vagyis, ami közte és Csokonai közt történt, valamelyik hajnali órán, »elő felserkenéskor.« Az Ötsém Uram : tény, ha nem is nagyon. Csokonai néhány hónappal csakugyan fiatalabb volt Weszprémi Juliánánál, a híres orvostudós, Weszprémi István leányánál, aki 1773 május 10-én született.

Engem erre az adatra *A rózsabimbóhoz* folytatása tett figyelmessé. A »Juli« nevet Csokonai a *Fekete pecsét* záróstrófájában is említi, de azt törölte a Lilla-dalok kiadásából. Az egyetlen versről, amelyben végleg megmaradt a Julius név, érdekes módon már 1907-ben fölmerült az a gyanu, hogy *éppen ezt nem Vajda Juliánához írta Csokonai*. A Debreceni Képes Kalendáriumban Komlóssy Artur Konti Julius leányasszonyról beszélt, családi emlékei alapján, 1800-ra téve azt a jelenetet, amelyben épp fordítottját írja le annak, amit a *Rózsabimbó* tudunk : — a vers szerint t. i. a költő *adta*, nem pedig *kapta* a rózsákat, ahogy a Kalendárium elbeszéli. A vers azonban már Csokonai 1795-ös lajstromán előfordul, még ugyan *Földi Róza* címen, de Ferenczi Zoltán régóta megállapította róla, hogy a Földi Róza azonos a *Rózsá*.

bimbóhoz címmel. Ferenczi arra alapozta ezt, hogy a Lilla-Dalok első összeírásában még *Földi Rózsa* cím áll a 7. helyen, ahova aztán *A rózsabimbóhoz* került. Föltevést igazolja is a vers tartalma. Minthogy azonban Konti Julis 1783-ban született, a *Földi Róza* (ekkor még nem Rózsa a címe) keletkezésekor legfőleg 12 éves lehetett. De más baj is van a naptár körül. A Kalendárium cikkírója még aligha ismerte *A Rózsabimbóhoz* teljes szövegét, amelyből az derül ki, hogy Julis gyermeket vár, s a költő azt jósolja neki, hogy leány lesz az újszülött: Rózika. (Ezért a vers prófétikus címe *Földi Róza*: egy Földi nevű apa Róza nevű születendő leányáról szól.) Csokonai jól lehet tájékozva; azt is bizonyosra veszi, hogy ez a jóslata: »Bételik szüret felé.« (HG. I. 466). Szinte megfoghatatlan, hogyan tarthatta magát a Konti-hipotézis a teljes szöveg publikálása után. Senki nem ütközött meg azon, mifele túlszerűen írleány lehet, akinek rózsanyiláskor ilyen rövidlejárátú jóslattal kedveskedik a költő, előlegezve neki a *madám* nevet is.

(Konti Julis neve valóban fölbukkan Csokonai két előfizető jegyzékén 1802 táján, de még mint mindig »leányasszony«, – ami akkor kisasszonyt jelentett. S minthogy a Lilla előszava is beszél 1802-ben írt »Lilla«-dalról, s megerősíti ezt Nagy Gábornak az a tudósítása is, hogy a Lilla-dalok két darabját – a legszebbek közül – egy bizonyos Eurydicéhez nála írta Csokonai 1802-ben, Konti Julis legfőleg *Az éjnek istenihez* és *A bátortalan szerelmes* c. versekkel hozható kapcsolatba; de a *Földi Rózával* semmi esetre.)

Engem a *Földi Róza* cím vezetett nyomra. Tudva, hogy Földinét szintén Julis volt, először azt kellett megállapítanom, igaz-e, hogy egyszerre lesznek negyvenesek. Mint már említettem, az derült ki a református anyakönyvekből, hogy néhány hónappal még idősebb is volt az asszony. A vers fogalmazványa aztán végkép eldöntötte a kérdést; az »Ültetőd kedves Julissa« eredetileg így hangzott: »Földi Doctor szép Julissa.« Abból, hogy a *Földi Róza*, cím utólag, más tintával írva fordul elő Csokonai 1795 tavaszán összeállított nagy lajstromán, joggal következtethettem arra, hogy ez a vers valamivel később keletkezett. Mire aztán a Lilla-dalok közé illesztette, leválasztotta róla a hosszú befejező részt. Azzal nem is törődött többé senki a HG-kiadás előtt, minthogy Toldy mellőzte 1844-ben mondván: »onatkozásai érthetetlenek.« (933. hasáb.) A kutatók belenyugodtak, hogy a Rózsabimbóhoz ihletője Konti Julis; eszükbe sem jutott, hogy kilencig számoljanak.

Még a *Rózsabimbóhoz* semmi további föltevésre nem adna jogot Földinét illetően, bár olyan hévvel magasztalja a szép Julist, hogy hat első strófája minden változtatás nélkül készen adta a Lilla-ciklus egyik legszebb, legnépszerűbb szerelmi dalát. De az a tény, hogy a Róza név mögött végre megpillanthatóvá vált egy valóban élő személy, olyan fényforrásnak bizonyult, amely egyre tágabb körét világította meg a korai szerelmes versek homályának.

Most azonban egyelőre függőben kell hagynunk az utóirat problémáját.

4. Földi Róza

A *Földi Róza* (nevezzük így *A rózsabimbóhoz* teljes szövegét) csupán arra enged következtetni, hogy Csokonai együtt örül »két valódi hívével« (Julissal és Földivel), akiknek 1793 leánye már második fiuk született. Örvend annak a kilátásnak, hogy harmadik gyermekük leány lesz. Született is 1796 november 8-án Földiéknek még egy gyermekük, de nem Róza, hanem Rafael, aki ezt az R-rel kezdődő művésznévét később Mártonra változtatta; végül pedig önként dobta el magától az életet. (*Mixich Lajos* bevezetése: Földi János költeményei, RMK 25. 23. l. A továbbiakban: Mixich.) Tény, hogy pataki jogászéve után rövid időre még hazatért Csokonai; – okvetlenül akkor alkotta ezt a verset, s azért illesztette más írással művei lajstromára.

De most már kezdtek jelentkezni az eddig figyelemre nem méltatott problémák. Domy életrajzának függeléke élén áll mindennek előtt *A szeretet* c. töredék, amelyet tartalomjegyzékén 1794-ről keltez Toldy (Csokonai Mihály Minden Munkái: Kiadta D. Schedel Ferenc. Pest 1844. A továbbiakban: Toldy.) – minthogy Domy ezt közli róla: »Ez a Darab már 1795-benn s 1796-bann kézen forgott Debretzenbenn, ... s a mint nyilván kitéttik, csupán egy Poétai felhevülésnek gyönyörű példája.« *A szeretet* végén Csokonai arról elmélkedik, milyen ravasz utakat talál a vágy, hogy beférközzék a gyanutlan szívbe. »Tudom én mikor szánakozás formájába változott, s úgy tsúszott be egy nemes szívbe, a melyet osztán holtig lángoltatott hév tűzével; tudom mikor a tisztelet állortzáját szinlette magára, s az emberi szív tsak akkor vette észre, mikor a mély tisztelet egyenlő szerelemmé változott, tudom hogy édes szavait először háládatosság név alatt árulta...« (Csokonai V. Mihály élete. *Domy Márton* által. Pest 1817. A továbbiakban Domy. 72. l.)

Csokonai 1794 táján nagy haladó versei korában már minden érzékével a valóságot éli. De azért egészen kizártnak nem tekinthető, hogy pusztá fantáziálás, mikor azt írja *Melyik a legjobb csók?* c. töredékében, hogy »rám nézve sohasem történjen meg, hogy az én gyönyörű

asszonykámnak egyebet csókoljam, hanem csak azt, ami visszacsókoló, t. i. az ő szácskáját» . . . Igen, de ha ez csupán képzelődés, bajos megérteni bevezető sorainak gyermeteg őszinteségét : »Madame, azt kérdezed tőlem, melyik a legjobb csók? S ha megfejtsem az édes kérdést, fogadod, hogy jutalmul ezt a legjobb csókot ajánlod énnekem? Te tudod, hogy a fiúi és baráti csóknál egyebet nem esmérek, de jól látom, hogy ezeket nem érted a te kérdésedbe. — Jól látom én, hogy a szerelem rózsáiba termett csókokról tudakozol, eléggé megmagyarázta azt nékem a te kecségtető pillantásod, a mely nem komor philosophusi feleletet várna értőlem, de minthogy én abba a paradicsomba járatlan vagyok, s ama jónak és gonosznak tudásának fájáról azon édes gyümölcsöket még nem szedtem, csak úgy felelek fontos kérdésedre, a mint a természet, az értelem és a philosophia világosítanak.«

Debrecen melyik asszonyának készíthetett ilyen írásbeli dolgozatot a diák? Ki adhatott ilyen témát neki? Mert, ha nem élő személynek szánja művét, ugyan miért kellett volna ismételtelen hangoztatnia szerelmi tapasztalatlanságát? S ha ezen a legsúlyosabb vallomáson átesett, vehetjük-e nagyzolárnak, mikor gyönyörű *asszonykájáról* beszél? Csakis így észszerű az egész : egy fiatal lány előtt nem igen érezné ilyesfajta mentegetőzésnek szükségét. Az a valószínű, hogy szerelmes abba a *Madame*-ba, aki »kecségtető pillantással« ezt a feladatot kiróttá rá. (Arra már céloztam, hogy a Földi Róza egyik sorában szintén »szép Madám-nak« szólítja Julist.)

Valamilyen asszonyba beleszeretett, az kétségtelen. Egyik legkiválóbb fiatalokri szerelmes verse, *A szépek szépe* az Urániában csakugyan ilyen változatot mutat :

Szégyeljék a görögországi vezérek
Azt, hogy Helenáért harcoltak Trójánál
Holott imé van szebb asszony Helénánál

(A Helena rovására kiűtő összehasonlítás Földi egy vőlegénykori versében már fölmerül : »Ha Juliskám maga szívébe vesz engem, Nem irigylem sem ama Gracchusok anyját, Sem ama Trójai Hertzeg piperézett Helenáját.« *Enyim Juliska*).

A poétákban lakó istenség 1793-as kézírata eredetileg szintén így végződött :

Poéták csak egyszersem
Látnátok az én versem,
Ha ez nem volna.
Meg mondjam ez Istennek
Dicső nevét? — ah, Ennek
Neve — Beldonna.

De legtöbb problémát ad az *Uj esztendei gondolatok*. Keletkezését már az eddigi kutatás 1794-re teszi jogosan. Olyan mély kitárulás ez, hogy benne a *képzelet öncéltá játszadozásának lehetőségét* eleve el kell utasítanunk.

Debreceni kéziratában (R. 788.9.), a szövegjavítások mögött nem nehéz kivenni az ősbib fogalmazvány körvonalait. A költemény ma ismert alakjában is feltűnő a befejezés :

Más ne tudja síromat :
Te hints virágot arra s a leányok.

Miért választja külön kedvesét a leányoktól? Értelme ennek csak akkor van, ha ez a kedves maga *nem leány*. A nevezett kézirat arról tanúskodik, hogy Csokonai tudatában is felmerült az ilyen értelmezés lehetősége. Két javítással is próbálkozott : — az első az ősfogalmazvány tartalmazhatta :

Te sírj azon s a kellemes Leányok.

Így jelzővel különösen szembeötlőnek kellett éreznie Lilla különválasztását a lányoktól. Nyomban új fogalmazással próbálkozott :

vagy :

Te hints virágot arra s az Leányok.

Persze ez sem elégítette ki. Most hát az *arra* elé egy *r*-et írt, az *a-t-á-ra* javította, s áthúzta a *rra*-t. Így nyert egy szótagot ; beírta helyette »az Leányok« közé a sor fölé : »hív«, de minthogy az semmin nem segített, azt is áthúzta, s a sor alá toldotta az akkori végleges megoldást »illy«. A sor ezek után — Vajda Júlia személyes használatára — így hangzott :

Te hints virágot rá s az illy Leányok.

Ezzel már nyugodtan állhatott Lilla elé. A kettős változat s a harmadik megoldás küzdelme világosan mutatja, mennyire tudatában volt Csokonai annak, hogy az *asszonynak szánt verset* az eredeti alakban nem adhatja leány kezébe. Zeneileg azonban ez a változat volt leggyöngébb. Nem csoda, hogy mikor végül sor került a Lilla-dalok összeállítására, Csokonai a második változathoz tért vissza, hiszen akkor már tökéletesen közömbössé vált előtte, mit szól ehhez Lilla, aki különben időközben úgys szintén asszony lett.

Van azonban ennek a debreceni kéziratnak egy még beszédesebb helye, amelyik szintén az ösfogalmazvány maradványának tekinthető. Arról kezd a költő merengeni, hogy egyszer az ő kettejük fiatalsága is elszáll:

Én is akkor tsak hideg
Vérrel barátkozom hideg Lilimmal,
Ugy napolván mint rideg
S özvegy madár ifjúi daljaimmal.

Az *özvegy madarat* nyomban törli s Vén Pellikánra javítja; ezt hagyta aztán véglegesnek. Juthatott-e eszébe egyetlen pillanatra is, hogy *özvegy* madárnak nevezze magát, ha ezt a verset Lillának vagy egy Rozália nevű *fiatal lánynak* szánta, akit nyilván el akart venni feleségül? Ezt megint csak: asszonynak írhatta eredetileg, akihez való későbbi viszonyát olyan módon képzelte el, ahogy a Földi Rózában Földi doktor szép Julissának előadta.

S még van ebben a strófában valami, a problematikus rím: *Lilimmal*. Igaz, a *Tavaszi* szójegyzékében azt írja Csokonai: »Szírt... Ezt a szót némelyek így hajtogatják: szírtet, szírtek stb. De nem jól: mert nem módjuk, hogy nyakszirten ütötték, hanem nyakszirton ütötték. — Egyébaránt is, valakiknek jó fülök van, és anyai nyelveknek több-több harmóniát kívánnak szerezni, ne szaporítsák azt a sok e betűt! mert most is sok nyomorult monotoniát csinál.« Egyetlenegyszer valóban előfordul még, *Az utolsó szerencsétlenségben*:

Óceánja bánatimnak
Többé nem duzzadozik,
S elhullott könnye Lilimnak
Mind gyöngyökké változik.

Az kétségtelen, hogy ezt a verset Rózihoz írta; ott tehát eredetileg ez állt Lilimnak helyett: Rozimnak, — így olvasható ez az Országos Széchényi Könyvtár 336. Oct. Hung. 6b lapján.

A *Síralom* c. dalnak (Gerliceként nyögdécselek) szintén maradt egy ilyen közbeeső alakja. Legrégibb kéziratában ez áll:

Kiáltozom fűnek, fának
Kedves nevét a nimfának —

Végleges megoldása:

Kedves nevét itt Lillának —

közben volt egy ilyen változatú kézírata is:

Kedves nevét Lilikának.

Legdöcögőbb kétségkívül a végleges megoldás, két hosszú szótagjával, bár a két utolsó, spondeusz itt illik a tartalomhoz. Ha Csokonait a Lili szó esetében csakugyan az vezetnéd hogy csökkentse a sok e egyhangúságát, néhány olyan esetben is alkalmaznia lehetne azt, amikor *nem rímben fordul elő* a mélyragos alakja. Hogy mindig csak rímként használja így, *főlébreszti azt a gyanút, hogy ezeken a helyeken eredetileg szabályosan állt mélyragos név, amint Az utolsó szerencsétlenségből kiderül; tehát: Rozimmal vagy Julimmal, Rozikának vagy Julikának*. Ilyenkor aztán — utólag — valóban megkockáztatta ezt a *Lil*hez kapcsolva is: Lilimmal.

Csokonai hagyatékából azonban nemcsak az derül ki, hogy első korszakában okvetlenül asszony ihlette lírája egy néhány kimagaslóan szép termékét. Az is kétségtelen, hogy egy Juliánna nevű nő fontos szerepet játszott az életében. Ez a név tudniillik Lillától függetlenül is föl-fölmerül költészetében. Maradt 1797-ből egy kis versgyűjteménye (KK IV. 7. 13. Akad. kéziratár) amelyről már Ferenczi Zoltán megállapította Csokonai monográfiájának fennmaradt jegyzetei közt, hogy a *Rózi-verseket*, — részben csupán az ilyen versek címét — írta össze benne. Első helyen áll ebben a kis gyűjteményben egy olyan vers, amelyben nem Róziról, hanem Julisról van szó, — még pedig hogy nem Vajda Juliáról, elég bizonyították, hogy kezdte ugyan átjavítani Lillára, de végül be sem illesztette a Lilla-dalok közé.

Az *Egy anygalhoz* című versről van szó. Ez a *Rózi-vers* az 1797-es kéziratban így kezdődött:

Kedves külső szépséggel
Julim, virtusod mi nagy!
Angyal vagy, Juliska, hidd el.
Hidd el, földi angyal vagy.

Később hasonlókép:

Te is kisérjél holtomig
Julim, s légy angyalom hát.

A legelső *Rózsi-vers* tehát egy *Juliska* nevű nőnek szól. Ha aztán végigvizsgáljuk a 30 számból álló *Rózsi-vers*ek jegyzékét, föltűnik rajta, hány darabja mutat Földi János költői műhelye felé. Ilyenek mindenek előtt az anakreoni dalok:

17. Leányka, hív szerelem.
18. Az égető kutyácska.
29. Vérengző jambussaid.
30. Ti Paphuson.

A 17., az *Eszedklő biztatás* végül *Lillához* (II) címen került az *Anakreoni Dalok* közé. A 18. eredeti címe *Az emésztő tűz* (később: *A hévség*). A 29-ből formálta Csokonai utólag, alapos átdolgozással *Az anakreoni verseket*, a 30-ból pedig az *Édes rabság* (később: *A leánykákhoz*) című dalt. A két utóbbi őszövegének nem is anakreoni a formája; — olyan koraiak, hogy keletkezésük idején a fiatal költő még nem jött rá az anapesztus-kezdetű anakreoni sorok nyitjára, s 8 szótagú jambusoknak fogta föl őket. Ugyanolyan szabályos stórfákat szerkesztett a 29. és 30. sz. dalban, mint amilyen a 11. sz. *Rózsi-vers*. A *versszépitő*. Az utóbbi tehát szintén az anakreoni formahódítás korszakába tartozik, csupán annyi, bár nagyon lényeges különbséggel, hogy ez a 11. dal már *rimel* is. Hogyan kerülnek mindezek a *Rózsi-vers*ek közé? Ezt csak a költő tudná megmondani, hiszen a tartalmuk még — részben — szinte szerelem-előtti. Mi legfőleg a *forma* körül tapogatózhatunk, — ez az egyetlen kapcsolat köztük.

Földi János épp az 1790-es évek elején versengett Kazinczyval Anakreon dalainak fordításában. De már akkor hangoztatta azt a fölfogását, hogy: »Születni kell. . . egy magyar Anakreonnak, és nem fordítójának lenni«. (Kaz. Lev. II. 191. l.) Csokonai mintha ezt a próféciát akarná valóra váltani — már eleve saját mondanivalóit önti dalba, először még a formát is önállóan alkotja hozzá, legkorábban rémlő 29. és 30. versében. A *versszépitő*, amely a tartalom bizonyossága szerint szintén Anakreon-ihletű, még tovább megy az önállóságban: rímeket is használ. A *Rózsi-vers*ek egy része tehát, a formájukból következően, visszanyúlik a *Földivel való állandó érintkezés legelső korszakára*.

Földi ösztönzésére kell gondolnunk Csokonai szerelmi költészetének egyik legvarázslatosabb terméke, az *Egy tulipánthoz* esetében is. *Enyim Juliska* c. ver. ét Földi az egyik Horatius-óda (*Neobule*) metrumában írta meg, amelyet le is fordított. Ritkán előforduló verslábakban (ionicus a minore: UU—) írt költeménye annyira elragadta Kazinczyt, hogy *Tübingai pályamű*vében ezt választotta ki, mint a magyar nyelv tömör szépségének döntő bizonyítékát, s a 3. versszakát a németen kívül ötnyelvű fordításban csatolta. (R. M. K. 37. sz. 108. l.) Földit nem kis mértékben az sarkálhatta erre az erőfeszítésre, hogy a lány előtt sem marad titok, milyen kivételes szépségű verset kapott; megtudja majd ezt tulajdon apjának, a versértő Weszprémi Istvánnak elismeré-éből.

Csokonai ebben a nehéz formában nemcsak versenyre száll Földivel. hanem meg is tetézi a nehézségeket: önálló 8 és 7 szótagból álló négyes stórfákat szerkeszt, a him és nőrímeke bravúros megkülönbözteté-ével. Hímrímként 6 közül 4 esetben *egytagú* szót alkalmaz; — amit még 1803-ban is legszebbnek tart. (HG II: 755. l.) Arra szintén gondosan ügyel, hogy ezek az egytagú rímek különféle szófajtákhoz tartozzanak. Ezt a halmazát a bonyolult feladatoknak aligha vállalta volna akárki leánya kedvéért, olyanért, aki ütemes tizenötösnek olvasta volna, még keresztrímeit sem véve észre; olyanért, akinek sejtelve sem lehetett mindazokról a mesterségbeli nehézségekről, amelyeket olyan virtuóz természetességgel oldott meg a lángeszű imádó. Szerelmi dalaik tökéletes csiszoltságával nemcsak a halhatatlanságot ostromolják a költők, hanem nagyon gyakorlati céljaik is vannak. Olyan ritmusokkal akarják elkápráztatni a kedvet, amelyeknek szépségével lehetőleg azok is tisztában legyenek, s a forma szemkápráztató tündöklésén is lemérhessék a szenvedély nagyságát. A *Habozás* Rozáliája olyanok látszik, aki méltó társa, ihletője a költőnek. De vajjon föltehető, hogy tudta értékelni az *Egy tulipánthoz* maximális erőfeszítéseit? Hol keressünk a 18. század Debrecenében olyan nőt, aki fölfogta, mennyivel különb Csokonai verse, mint mesteréé? Földiné, de egyedül csak ő, — ilyen lehetett. Ő már azt is tudta, — még hazulról — milyen nagy vívmány, ami az *Enyim Juliska* ujjongó soraiban sikerült Földinek. Az *Egy tulipánthoz* minden szépségét csak Földi tudta méltányolni, s legfőleg még olyan nő sejtethetett belőle valamit, aki Földi környezetéhez tartozott, s nemcsak Csokonai tulajdon felvilágosításából, hanem Földi hozzáértő eiismeré-

séből is rá kellett jönnie, milyen kivételes értékű remek ez a kis 12 soros dal, Hiszen az összes megformálási-beli értékeit mostanáig sem méltatta a Csokonai verselőt vizsgáló szakirodalom.

S végül még valamit a *Rózsi versekről*. Fölvonul ezekben a diák Csokonainak úgyszólván az egész szerelmi névtára.

16. Szép hajnal eméld fel : Dafnis és Chloe.

22. Ott hol a patakocska (*A feléledt pásztor*) : Thyrsis és Laura.

23. Itt hagyánám én ezt a várost (végül : *Habozás*) : Melites és Rozália.

Mi szükség erre a név-cserélgetésre, ha nem az, hogy *valaki olyanba szerelmes a költő, aki körül el kell tüntetni minden nyomot?* A sok név egy erre is, arra is sóvárgó, könnyen lobbanó, hamar kiabránduló fiatal szív hatását kelti. Viszont *egy csoportban* ezek a dalok arra figyelmeztetnek, hogy a *Rózsi-versekben* olyan szenvedélyről van szó, amelynek kezdetét 1792-re kell tennünk, s hullámverései még négy év múlva is nagyok voltak. A *Rózsi-sorozat* 21. darabjáról : »Be kedves napjaim« (*Egy bécsi magyar gavallér*) még külön lesz szó.

Ha nagyon óvatosak vagyunk, azt még elhitethetjük magunkkal, hogy a *Földi Róza* »szép madám«-ja iránt csupán tiszteletet érez Csokonai, legfőlegb : *olyan forrón érzi ezt a tiszteletet*, hogy megnyilvánulása *szerelmi dalnak* is elfogadható. De még ott van egy *Juliska* nevű »földi angyal«, valamint egy *aszony*, akibe Csokonai szintén szerelmes volt. Nem lehetne a tisztelt barátnét, a szeretett Juliskát meg az imádott asszonyt egy személynek tekinteni? Akkor nyomban magyarázatot nyernék a *Rózsi-versek* tartalmi és formai kezdetei : Érthetővé válik, miért kellett Csokonainak annyi mindenféle nevet használnia az egy Rozáliát éneklő dalaiban. S mélyebb magyarázatot kap az is, miért kapcsolódnak ezek a korai anakeroni calok mint *Rózsi-versek* szoro.án Földi formai eredményeihez, s miért mutat a legművészebb *Rózsi-vers* ihletőként *egyenesen Földinére*, hiszen az *Egy tulipánthoz* szépségét csak ő értékelhette Debrecen összes fiatal női közt.

5. Égtájak

Hogy lehetne Földiné Rozália? Hiszen a költő saját verséből tudjuk, hogy Rozália korán meghalt, Földiné pedig jó negyedszázaddal túlélte Csokonait. Azt is tudjuk, hogy a szomszédék beteges lánykája volt Rozália. Nézzük egyelőre, hogyan támogatják a tények ezt a hagyományt ; majd később az is kiderül, miéle realitást tartalmaz a *Rózsím sirja felett*.

Újabbán előkerült két prózalevél (Országos Széchényi Könyvtár Annal. 5. fol.) ; ott szerepel a címük Csokonai műveinek 1795-ös nagy lajstromán három helyen is : »LIV. Melitesz Rozáliához. Levél. LV. Ugyanúgy ugyanahoz. Levél... LIX. Melitesz Rozáliához. Levél.« A címek után írt számok szerint az első két lapnyi volt, a másik kettő három lapnyi ; -- nem nagy oldalakról volt szó. A háromból kettő, sérülten, elő is került. Az egyik visszatekint Melitesz előző állapotára : »...szívem eddig tsak vastag indulatoktól lepettetett meg... De mikor a te szép szemeid... mikor egygy puha ölelés... piros rósák között ringatták ötet az angyali örömdök, homlo[kod] ki derült Egéről tüzes ragyogva szikráztak [szerelmem] böltsőjére életemnek két tsillagi, ájulásba esett volna a gyulasztó hűség[rről] ... de apró sohajtásid lágy szellőtskéi legyeztek fel. Így nevedek [ett] meg az én szerelmem s így költözött ajakidról szívembe.« stb.

A levél nem sérült részéből is valamit : »Ezek között az édes és kedves Változások között lelkem magát el tévesztette és egyébről a te arany neveden kívül nem tud emlékezni. Az én lelkem nem egyéb hanem egy halhatatlan sohajtás.« Mindez pusztá képzelgés is lehetne, annyival inkább, mert végső bekezdése idegen forrásra támaszkodik : a *Rózsím sirja felett* próza-szövegét tartalmazza. Ezt a versben is többször megfogalmazott tárgyat Csokonai *Melin de Saint Gelais* költeményéből merítette, amelyet először prózában fordított le (HG. II. 494.). A Melitesz-levél már kezdi ezt továbbfejleszteni saját lírájává : »Forró sohajtások! Lelkemnek el szakasztatott részetekéi! ha az én egyedül valóm engem nem szeret repüljetek fel az Égbe és ott várjatok engemet mert én haldoklok« stb.

Másik levelével azonban nagyon azt a látszatot tudja keltetni, hogy valóságos tényekre vonatkozik. E levél sérült soraiban megköszöni, hogy üdvözetét küldte neki Rózsika. Boldogságában -- írja észre sem vette azt a fogyatkozást, amelyet kedvese szavainak a más száján kellett szenvednie ; de megtette volna örömét, ha Rózsi levélre méltóztatta volna »különben is boldoggá tett martalékját«. Az vigasztalja, hogy : »Egy két sor ártalan tsók böven ki fogja ezt potolni.« (sic) Unalommal számlálja az órákat, mikor rövid időn belül Rozália szeméből olvashatja »fátomatát,« és a mikor az én lelkem egy kostonható (sic) tsókká válván duplás tsattanással fogja ezt a te ajakidnak esküdni, hogy egyedül tsak te érted él a Te Meliteszed.« Föltehető-e, ha a levél nem valóságos eseményre vonatkozik, hogy Csokonai, a Csókok költője nem bírta volna többre sarkantyúzni a fantáziáját, mint hogy Rózsi üdvözetét küldi neki?

A hagyomány úgy tudja viszont, hogy Rozália a szomszéd lánya volt. Csakhogy arról is vers tanuskodik, hogy Csokonai nem lakott tőzsomszédságban szerelmesével. *A távolról kinzó* eredeti alakja így kezdődik :

Most vagyok veled szemben
Először miolta élek :
Mégis belől szívemben
Mindég kínzál Kegyes Lélek.
Én északra laktam, Te délre :
Még is tüzed velem lakott,
's Mindíg perzselte északot :
Ah, én nem mehettem oly félre -- stb.

Ennek a vallomásnak még azt a túlzását se tekintjük merőben alaptalannak, hogy »mindég kínzál«. A Csokonai-családban a Weszprémi név gyakran hangzott el, a nagy orvos minden fontos műtéthez a költő apjának segítségét vette igénybe. Csokonai figyelmét könnyen vonhatta magára már gyerekkorában a vele egyidős Juliska; ebből a gyermeki tetszésből aztán utólag az az érzése támadt, hogy »mindíg« őt szerette. S ekkor az észak és dél is *valóságos adat*, Csokonaiék lakásai és a kollégium valóban északra feküdtek Weszprémi István házától, mely a Várad-uccan állt, az akkori Debrecen legdélibb részén. Itt szállt meg Juliska később is, ha Debrecenben tartózkodott, - ami elég gyakran előfordult. A Lilla-dalokban már semmi realitása nincs ezeknek az égtájaknak : »északra lakván én, te délre«. Túlnyomórészt ugyanis Csokonai futkosott állás után *Komáromtól délre*.

A *Szerelmes búcsúvételben* először szintén Melitesz és Rozália szerepel. Később *Habozás* lett e vers címe s a névek benne Vitéz és Lilla. Itt megint csak a debreceni világtáj-jelölést lehet hitelesnek tekinteni : »Ha éjszakra lakom már én, ő meg délre« ez jelentheti Kassát vagy Kazinczy lakóhelyét ; még az sincs kizárva, hogy valamilyen pontatlan térkép alapján Pestet képzelte *északnyugatra* Csokonai.

Azt mondhatná valaki, mindez erőszakolt ; ne vegyük a költészetet szóserint. Csakhogy Csokonai maga helyesbíti az égtájakat, mihelyt Lillára alkalmazza a verset. A *Habozás* már a komáromi helyzetre van átirva : »Ha északra lakik már ő, én meg délre«. A *Távolról kinzón* ezt a helyesbítést csak azért nem végezhetette el, mert értelmét veszítette volna az egész lírai ötlete, ha a nő lakását helyezi északra.

A második *Melitesz-levél* megdönti azt a feltevést, hogy Rozália a költő szomszédjában lakott. Levelezni éppen levelezhettek volna akkor is, de üzenni egy harmadik személlyel egy gyermeklány aligha mert volna neki. A *távolról kinzó* megadja az égtájakat, a *Habozás* pedig azt igazolja, hogy Csokonai ebben az irányjelzésben a realitáshoz ragaszkodott.

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy a régebbi irodalomtörténetírás nem tudta Rozália kilétét megállapítani. Bármily kevés fogózó ad Csokonai lírája, annyit, amit eddig előadtam, régestrégen tisztázni lehetett volna.

6. A polgári irodalomtörténetírás Rozáliájá

A továbbiakban itt-ott kikerülhetetlenül élt kap a fejtegetes. Nem személyekkel szándékozom polemizálni : igen nagyra becsülöm a Csokonai-kutató Toldy Ferenc, Haraszi Gyula és Ferenczi Zoltán érdemeit. Minden lépten az ő lelkiismeretes munkájukra vagyunk utalva. Amivel vitába kell szállnom : a polgári szellem, amely egyoldalúvá tette munkájukat, az igazság rovására.

A polgárság kapva-kapott minden szérlemi pletykán ; Csokonaival kapcsolatban mégis tartózkodtak a kutatók, hogy földerítsék az igazságot. Nem történt ez tudatosan, az eset annál beszédesebb bizonyíték arra, hogy a felépítmény még a legközbömbösebbnek látszó területeken is milyen ravaszul tudja védni az alapot. Csokonai ugyan maga megvallotta, hogy Lilla-dalai 10 év természetét foglalják össze egységes szérlemi regénnyé, mégis szinte cáfolhatatlanná vált a köztudatban az a tétel, hogy egyetlen komoly szérleme volt, Lilla, egész diákkora voltaképp vértelen ábrándozás közt telt el. (Jellemző, hogy *Ady nem fogadta el ezt a föllevést*. Az ő Csokonaija a valóságot szomjazta a szerelemben is : »Kandi vérral járt Pán nyomában, S megleste a fürdőző lányokat...«)

Mire volt ez jó, nyilvánvaló. A diák Csokonai plebejus nézeteket vallott, támadta a magántulajdont, a materializmus szószólója volt, gúnyolt minden klerikális babonát. Kapóra jött a kutatóknak a fiatalkori szérlemi líráján tapadó homály. Ha ezek a versek csupán képzelődés termékei, más költők utánérzései, a *diák Csokonainak vajmi kevés köze lehetett a valósághoz*. Radikális verseit sem kell hát komolyan venni : - nem a magyar viszonyokból levont

következtetések azok, nem Csokonai saját meggyőződését fejezik ki, pusztán csak visszahangozzák — mégha erőteljesen is — Rousseau és a francia felvilágosodás tételeit.

Mikor aztán eljött a kapitalizmus bomló korszakában a semmitmondó tények kultusza, kikerülhetlenné vált, hogy a diák-szerelmele magyarzatául is szolgáltasson az irodalom néhány semmitmondó adatot, csak hogy még nyomatékosabban lehessen hangsúlyozni, milyen kevés köze volt a radikális versek Csokonaijának az eleven élethez.

Lássuk, hogyan oldották meg ezt a feladatot Csokonai életrajzírói. Toldy még becsületesen megvallja, hogy semmit nem tud a diákkori szerelmeleiről. A következő föltevessel segít magán: »Nem kevés az, amit Csokonai (diákkorában a szerelmi lírában) dolgozott, de annál kevesebb, mit közzé tett, s ezt is név nélkül.« Itt Toldy az Urániára utal jegyzetében, mintha nem tudná, hogy Kármán folyóirata a többi művek zömét is név nélkül közölte. Föltevéssel ezzel indokolja: »Rejtekekben éneklé ő (Csokonai) a szerelmele, mintha félne, nehogy szerelmele-dalaival hírének, mellyért oly sován ége, szárnyait szegje.« Valójában: mikor 1795 első felében saját alá készítette művei első kötetét, *tulnyomórészt szerelmi tárgyúakat tisztázott bele*. Toldy így folytatja: »Nem bizonyos, mennyiben volt szerelmele dalainak ez időben tárgyok az életben, s 'Rozália' mikép nem csak Tempefői hősnőjét, hanem az általa 'A csókok' című idyllionában dicsőített hölgyet is nevezi, élő személy vagy óhajtságainak lényképe volt-e, vagy csak név, s nem több?« (T XXXIII. h.)

Ismételjük meg, hogy Toldy semmit nem tud Csokonai debreceni szerelmeleiről, bár életrajza megírásakor a költő volt tanárához, Sárvári Pálhoz fordult anyagért, s az öreg tudós lelkiismeretesen közölte is vele mindent, amihez csak hozzáférhetett. Hasonlóképpen megkereste Toldy Gaál Lászlót, a költő egykori tanítványát, rajongóját, akitől annyi kéziratot s életrajzi adatot kapott, hogy végül halálából egész 1844-es kiadását neki ajánlotta. Rozáliáról azonban sem Gaál, sem Sárvári nem közölt egy hangot sem.

De később sem javul a helyzet a »szomszéd lány« kilétét illetően. Szana Tamás Debrecenben adja ki Csokonai Életrajzát, 1869-ben, addig föl nem használt debreceni kútfők nyomán is, részben pedig Gaál László följegyzései alapján, amelyekhez Gaál fia juttatta. De költőnk diákkori szerelmeleiről neki sincs közölnivalója. »Első szerelmele Laurához írt ömlengő dalai jelzik. Titkon írta e költeményeket a titkos kedveshez, kinek csakis nevé őrzé meg a — lant. Laura hihetőleg csak költői eszmény, mint Chloeja és Dorisa, kiket szintén megénekel. Számos dalában ugyanis a Laura nevet későbbi kézzel előbb Rózává, majd 1797 után Lillává változtatta át...«

Róza képét mégis jobban megőrizte a Lauráénál... aligha csupán pusztán név; több helyen némi bensőséggel említi halálát, de hogy közeledett-e hozzá valaha életben, szövedőtt-e közöttük bensőbb viszony — kellő adatok hiányában bajos lenne eldönteni.« (I. m. 2. kiad. 65-66. l.) Ezek után föl sorol néhány idézetet, amelyekből Rózáról mindössze is annyi derül ki, hogy beteg volt és meghalt.

Szana műve további bizonyíték, hogy számottevő adat még 1870 táján sem volt ismeretes Rozáliáról.

Tíz év múlva, Haraszti Gyula 1880-as életrajzában már gyökeresen más a helyzet. Ez a kiváló tudós, aki lelkiismeretesen áttanulmányozta Csokonai hagyatékát, tudomásom szerint először tájékozott arról, ki az a Rozália: »E név egy kedves lányé volt, kinek rajzában úgy meghiúsult Csokonai kísérlete, a títkos gyermeke, ki szívét testvériesen osztá meg a collegium lakójával; mert köztük nem is annyira platói, mint gyermeki, testvéri vonzalom létezett: a minek költőnk fejlődő egyéniségére nagyban kellett hatnia, bár e hatás ép oly észrevétlenül történt, mint az őrangyalnak zajtalan röpködése. E lányka óvta még üdéségét, hitét az élet hullámába dobott s nehezen küszködő ifjúnak. S mikor barátja eltávozott szülővárosából, ő is pihenni tért: a dér hirtelenül zúzta össze élete virágját; legalább nem szenvedte át a hervadás hosszú kínjait.« Az utolsó mondathoz, amely nemcsak Fannyt idézi emlékeztünkbe, hanem a Szép Ilonkát is, jegyzetet fűz Haraszti: »Rozália« azonos lesz a Gerson által halottként siratott Lujzával.« (I. m. 101. l.)

Sajnos azonban már itt rögtön baj van: mikor halt hát meg Rozália: legkésőbb 1795 elején-e, mikor Gerson keletkezett, vagy ugyanazon év őszén, mikor Debrecenből Sárospatakra távozott Csokonai? Mindjárt meglátjuk, hogy Rózsi halálának ideje Ferenczi tudomása szerint későbbre toódik, de dátuma akkor sem válik biztossá: — ő meg 1796 őszé és 1797 tavaszá közt ingadozik.

Hol keressük itt a magyarzatot?

Adva van egy kisváros, abban egy lángeszű költő, akinek rögtön a halála után országos kavardóság támad a síremléke körül. Ez a költő diákkorában testvéri vonzalomban élt egy fiatal lánnyal, aki meg is halt utána való bánatában. Nyilván mind a vonzalom, mind a halált észrevették a hozzátartozók, nagynénik, szomszédasszonyok, unokahúgok. De mélyen hallgattak. Hallgattak, mikor kiderült, hogy Rozália platói udvarlója országos nevű költő; hallgattak, mikor Domy életrajzot írt róla, mikor fölállították hamvai fölét a messze

kimagasló vasgúlát; hallgattak, mikor az egész város megtelt Csokonai dicsőségével. Sem Sárvári Pál nem tudta őket szóra bírni, sem Toldy Ferenc, sem Szana Tamás. Egyszer azonban váratlanul megszólaltak, s előadták rendkívül valószínű történetüket a zajtalan örangyalról.

De még ennél is talányosabb Haraszti magatartása. Előtte föltárul a titok. (Letelt a fogadalom, amely addig hallgatásra kárhoztatta Rozália családját?) Azt kell hinnünk, őt is megeskették: mélyen hallgatni fog arról, hogy egyik ősük szerelemre gyullasztotta azt a költőt, akinek akkor már a szobrá is ott állt a Kollégium mellett, a város közepén. A legtalányosabb, hogy Haraszti meg is őrizte a titkot. Nem kérdezte, vagy ha igen, még csak kezdőbetűvel sem jelezte, mi volt a család neve. Nem lapozott bele a debreceni okmányokba, mert ha megteszi, menten rájön a következőkre. A debreceni ref. egyház anyakönyveiben 1770–1780 közt, amikor Rozáliának születnie kellett volna, csak *három ízben* fordul elő ez a név: 1. »1774. 29. Nov. Piacz-u. Raidl Pál és Vojtin Rosalia l(eány) *Rosalia*. K(ereszt) A(pa) Patik(us) Kazai Sámuel (infans aegrota baptisata est apud aedes gratis).« 2. »1776. 10. Aug. Piacz-u. Raidl Pál és Voitin Rosalia l. *Rosalia*. KA Kazai Sámuel, Veszprémi István.« (Az első Rozália úgy látszik, csecsemő korában meghalt; a szülők makacsul másik lányukat is így keresztelik) 3. »1777. 24. Junii. Cegléd-u. Auer János és Müller Kata l. Rosina. KA Pribach Márton, apud aedes; infans aegrota.«

Az az egyetlen Rozália nevű lány, aki Csokonai életében meghalt, legfőllegbb másfél esztendő t lehetett; aligha róla szól a *Rózsím sírja felett*. Mert a halotti anyakönyvekben egyébként 1780–1800-ig (ekkor kellett volna, hogy meghaljon a Tempefői hősnőjének mintája) mindössze egyetlen Rozáliát temettek Debrecenben: »1795. 24. Julii Zagyva Pauli vid(ua) Vittzenberger Rosalia. 78 éves.«

Sokáig nyomoztam, honnan az a megható románc, amely Haraszti életrajza jóvoltából köztudattá változott, s azóta számos Csokonai-regényben népszerűsödött. Ma már azt gvanítom, Haraszti maga koholta az egészt, abból a két rövid költeményből (*Melítész Rozáliához, Rozália Melítészhez*), amelyeket már Toldy kiadott (232–233. h.), de még nem fedezte fel a bennük lappangó novella-csírát. Haraszti idézi is a Rozália-dal néhány töredékét: »Ah, ... bár mindenké zöldellenek, de e hív beteg szív zord telet vár... Nem lellek fel többé anygalom már.« (I. m. 102.)

Aztán eltelik egy negyedszázad; az új életrajzírótól elvárja a tudományos világ, hogy friss adalékokkal gazdagítsa ismereteinket. Ferenczi Zoltán nem is marad adós: »... a Róza név a valóságra utal. E néven szomszédjuk leányát ismerjük; ki 1796 őszén mell-betegségben halt meg.« (*Csokonai* 1907. 54.). Az 1796-os diéta után Ferenczi szerint Bicskére ment a költő Kovács Sámuel nevű barátjához »a szegény Rozália-miatti bánattal, a ki október havában halt meg. Midőn-ezt anyja megírta, ő egy Ausoniustól fordított epigrammában emlékezett meg róla a IV. számban (*Hány a Grácia?*); de a lányka emléke haláláig elkísérte.« (I. m. 71.).

Az mellékes, hogy a »Hány a Grácia« már előfordul Csokonai 1795-ös nagy lajstromán; a felől meg alkalmazhatta ezt 1796-ban Rozáliára. Az sem fontos, hogy a *Rózsím sírja fölöt* képanyagát, Melin de Saint Gelais-tól átvéve, először az imént idézett prózalevélben küldte meg az élő Rozáliának. Nagyobb bökkenő, milyen bűvópatak szerepet játszik a Rózi név a Diétai Muzsában. A II. számban élni látszik, a IV-ben meghalt mint Rozália, a VIII-ban váratlanul újból föltámad, mint Rózi. Ez az utóbbi különösen gyanús, mert nem valami régebbi mű kelti életre, hanem kétségtelenül friss rögtönzés: A had radikális befejezése helyett, amelyet vagy a cenzor nem engedélyezett, vagy már elő sem mert vele hozakodni a költő.

Hogyan vágyhat Csokonai olyan valaki tetszésére, akiről előbb már lenyomatta, hogy meghalt? Volt idő, amikor arra hajlottam, hogy a Rózi: gyűjtőnév, mint ahogy Lilla kétségtelenül az. Ahol a népdal azt mondja: rózsám, Csokonai azt írta: Rózsím. Ez azonban Rózsira nézve nem bizonyult helyesnek. Különben sem oldja meg azt a kérdést, miféle konkrét tényből fakadnak a halott leányt sirató versrészetek?

Ferenczi Zoltán is rájöhett, hogy az 1796-os föltevés a Diétai Muzsában hiba van; egyetemi előadásainak az Akadémián őrzött kéziratában tehát 1797 tavasza az az új időpont, mikor Csokonai értesül Rózi haláláról. Ennél későbbre azért nem tolhatta a gyászírt, mert utána már kezdődött a Lilla-szerelem. De nem ez a két ellentmondó adat a legmeghökentőbb; még nem is az, hogy Ferenczi sem könyvében, sem előadásaiban nem hivatkozik arra, honnan veszi akár az egyik, akár a másik értesülését. Kéziratai mellett ott van egy halom melléklet, amelyekből ellenőrizhetjük, hogy új adatait honnan merítette. *Rózsira vonatkozóan sehol semmi*. Ma már meg merem kockáztatni azt az állítást, hogy *nem is lehet*. Ha ő vagy akár Haraszti *kapta volna* valahonnan a beteg szomszédján adatait, bizonyára nyomban rávetik magukat, s nem nyugosznak, míg ki nem derítik, mi volt a teljes neve, mikor született és tulajdonképp mikor halt meg. Miután ezt sem ők, sem mások nem tették, bele kell törődnünk, hiszen más példákat is tudunk rá, hogy szükség esetén a burzsoá tudósok *intuícós alapon*, pusztán a versekből vnták el az »adataikat«. Ha megszorultak, még a pozitívisták sem dolgozhattak

»novellakoholás« nélkül, azaz föltevések nélkül, legföllebb : megrekedtek az első ténynél, s nem igyekeztek *teljes összefüggésükben* mérlegelni az összes adatokat.

Ez egyszer úgy látszik, Szana Tamás találta fején a szeget : a fiatal Csokonai *tilkon írta szerelmes verseit a tilkos kedveshez*, akinek nevét, kilétét semmiféle szájhagyomány nem őrizte meg, csupán — amint ő kifejezi magát — »a — lant«.

Persze abból, hogy az összes adatok figyelembevételével nélkül novellizál a pozitívista tudós, végeláthatatlan bonyodalmak keletkeznek. Haraszi is, Ferenczi is jól látta, hogy olyan vérbő, lorró versek, mint *A szépek szépe*, olyan mély pszichológiájú vallomások, mint a *Déli aggodalom* bajosan magyarázhatók ama plátói, sőt testvéri vonzalomból, abból az őrangyali lebegésből, amelyről Haraszi tudósít. Könnyű volt Kazinczyéknak, ők megnyugtatták magukat azzal, hogy Csokonai Bürgert utánozta. Haraszi már kénytelen azzal vigasztalódni, — mint láttuk — hogy Rozália, a kedves lány »rajzában... meghíusult Csokonai kísérlete«. Csokonai valóban figyelmen kívül hagyta Haraszi föltevését ; megírta pl. a *Feredést*, sőt odáig vete-medett, hogy Ariosto X. elégiájának fordításába, ahol pedig »éjjeli együttfekvések«-ről van szó, belecsempészte a Rózsi nevet. Természetesen ezekre a problémákra nem nehéz a pozitívista válasz : mindez diákos fantáziálás volt csupán!

7. Végbúcsú Rózsitól

Nézzük azonban, mire jut a polgári hipotézis, ha fogósabb probléma elé kerül. A Lilladatok eredeti tervéből még hiányzott az egyik legfontosabb vallomás: *Az utolsó szerencsétlenség*, sőt hiányzott a mű cenzori példányából is. Van ellenben róla a már megemlített kézirat, (OSzK 336 Oct. Hung.) azzal a meghökkentő címmel és dátummal, hogy *Végbúcsú Rózsitól* (1803); mellette Csokonai saját kezével: *RÓZSI Búcsúzalogjai* (hasonlóképp 1803-ból).

Tudjuk, mit tartalmaz *Az utolsó szerencsétlenség*, amellyel a Végbúcsú csaknem betű szerint azonos. Egy asszonytól kénytelen megválni a költő, mert nem nézheti tovább szeme előtt folyó gyötrelmét, egy asszonytól, akinek látja unszoló sírását, hallja kété sikoltását, mert a vetélytárs — mondja — : »a törvény bujnyik várában lebéklyózza kincsemet.« Mindez persze vonatkoztatható volna Lillára is, — utóvégre, aki költő, képzeletben is átélheti kedvese szenvedéseit. De miért akasztja Csokonai ezt az egész tragédiát a szegény rég halott Rózsi nyakába, tekintet nélkül a »testvéri vonzalomra«, még hozzá 1803-ban, mikor már a Lilladatok ott hányódtak Kassán, a lusta Landerer nyomdájában? Hiszen jó, én magam mondtam, hogy a »Rózsi« csak gyűjtőnév, miért ne énekelhetett volna hát Csokonai Lilláról Rózsi néven? Igen ám, csakhogy *Az utolsó szerencsétlenség* hirtelen a következő fordulattal lep meg :

Oh Halál! ki a Szerelmet
Nyájas színnel követed,
És szívéről a gyötrelmet
Egyszerre leülteted,
Ládd, mind hárman búval élünk,
Végy el egyet, tégy jót vélünk,
Akár én, akár más lész ;
Jobb, hogy egy, mint három vész.

Jobb, hogy engemet választol,
Ki legroncsoltabb vagyok ;
Egy szellőddel elszáraztol,
Egy ujjodtól megfagyok ...

Itt már átkozottul nehéz a poétai képzelgés föltevése — őrangyali alapon. Három emberről van szó, akik *egy helyen* örülnek. *Lillára ez nem vonatkozik* : férjhez menetele után sohasem élt ő egy környezetben Csokonaival. De ha élt volna is, Csokonai csak nem sajnálta volna a »búval élő« Lévai Istvánt? Annyira, hogy még halni is kész lett volna helyette!

Persze a vérbeli pozitívista ilyenkor sem jött zavarba. Haraszi tudta (189. l.), hogy mind *Az utolsó szerencsétlenség*, *Végbúcsú Rózsitól* címen, — mind a *Lilla búcsúzalogjai*, — Rózsi búcsúzalogjai címen, — az első lírai korszakból származik, — Bürgert valóban ekkor tanulmányozta legbuzgóbban Csokonai. »Tehát nem 1802-ből, mint Toldy vélte, — fűzi hozzá jegyzetben Haraszi ; s közli lelkiismeretesen az 1803-as dátumot. De ez azért már kemény dió. Hogyan hozza ezt összhangba a »testvéri vonzalommal? Mi sem egyszerűbb! Hiszen már Kölcsey megírta : Csokonai »ollyan lángolásra sem emelkedik soha, mint Bürger, kinek tüze a *Hohes Liedben*, és *Elégiában* szinte a vadsággal határozódik, az *Utolsó szerencsétlenségben* sincs annyi energia, mint a Bürger origináljában, s a *Molly's Abschied*, mely Csokonaitól fordítottat

(Lilla búcsúzalogai! - J. G.), nyilván mutatja, mennyivel inkább bírta a maga nyelvét a Német mint a Magyar.« (Tud. Gyűjt. 115. l.)

Harasztinak ennyi elég, már el is intézte az egész költeményt: »Mily érthető, hogy Csokonai már az *Elégia* utánzatában (Az utolsó szerencsétlenség — J. G.) annyira törpe frői erőlködésnél maradt akkori szerelem-affectatiojában«. Szóval: Csokonai egyik legmegrendítőbb hatású remeke törpe erőlködés, affectáció, ügyet sem kell vetni rá. Ugyanaz a Haraszti ilyen igényes, aki a Melitesz Rozália-duett egyáltalán nem jelentős strófáitól annyira el van bővölve, hogy a »beteg szív«-ból egész szerelmük történetét kirajzolja, bár azért önkéntelenül is előbuggyan belőle az őszinteség, hogy *van valami disszonancia a Rózsai-versek és az ő magyarázata közt*. Mindjárt, mihelyt előadta a plátói vonzalom regéjét, szükségét érzi, hogy hozzátegye: »Csokonai költeményeiben ez álomnak álomszerűen összevisszás emlékeit találjuk, s e zűrzavar, melyet ama költemények jó részének később Lilla-dalokra történt átalakítása csak növel, sejtésünket csak korlátozza.«

A versek: tények. A sejtés: sejtés. Hegel polgári utódai szelvében gyakorolták azt a félreértett tételt, hogy ha a tények nem felelnek meg a sejtésnek, annál rosszabb a tényekre nézve. Haraszti oda lyukadt ki: Csokonai, a fiatalkori szerelmes versek írója, gyöngé költő. Mi úgy gondoljuk, hogy a fiatalkori szerelmes verseknek ez a szigorú értelmezője gyöngé kommentátor.

Ferenczi már simán halad a tört úton. Szerinte Csokonai még a *Himfy szerelmei* előtt össze akarta gyűjteni szerelmi dalait, »még pedig Lilla hűtlenségén elkeseredve Róza neve alatt, kinek neve még *Az utolsó szerencsétlenség, Lilla búcsúzalogai*, e Bürger (*Molly's Abschied*) utáni átdolgozás és fordítás némely szövegébe is belekerült; de a szegény kis Róza természetére ezek sehogy sem voltak szabhatók s a költő visszatért Lillához.« (l. m. 132. l.) Már mondtam, hogy Csokonai akkor tért vissza *Rózsához*, mikor a Lilla-dalok Kassán pihentek a hanyag nyomdász műhelyében. (Egyetlen Csokonai kéziratot sem ismerünk, amelyben a Lilla nevet Rózsira javította volna, olyat ellenben igen, még az 1803-as Végbúcsú-t is, amelyben a Rózsának módosul Lilimnak-ká!)

Irodalomtörténetírástunkat a két tekintélyes tudós, Haraszti és Ferenczi óta ígézetében tartotta a szegény szomszéd lány mondája. Óvatos főgalmazásban még Horváth Jánosnál is fölbukkan, aki szerint Csokonai »érzékeny dalai«-nak legnagyobb része ugyan már Lilla megismerése előtt készen volt, de ezeket a verseket inkább a »rokokó szerelmi mitológia sugalmazta, mintsem valamely élő lány, kik közül egyébként szomszédjuk leányáról, a korán — 1796-ban elhalt kis Rozáliáról egyedül tud valamit a hagyomány.« (Csokonai. 1936. 44. l.)

8. Az igazi Rozália

A kétségkívül hiteles Lilla-dalokban Csokonai akkora érett férfi fölényt mutat, amelyet lehetetlen föltételezni egy huszonnegyedik évében járó fiatalemberről, ha még csak az ábécéjénél tart a szerelemnek. Bizonyos, hogy diákkövel nem könnyen adta nyakát Venus terhes igájába; ennek a belső ellenállásnak ott is a nyoma lirája nem egy helyén. Hogyan higgyük el arról a Csokonairól, aki a *Tempefőiben* s haladó nagy verseiben minden ízével benne él a valóságban, s a legvégsőkig őszintének látszik, hogyan higgyük el azt, hogy 1793-tól 1797-ig pusztá stílusgyakorlatként, Kazinczy unszolására művelte volna a szerelmi lírát? Valami ismeretlen külföldi műből másolta ki azt a két remek leánytestvért, akiket a *Tempefőiben* ábrázol? Honnan is szerzett volna élő modellt Rozáliához és Évához a kollégiumi diák, a 18. századvégi alföldi kisvárosban?

Az öregedő tudós Weszprémnek 1790-ben már csak két lánya élt, s közülük a kisebbik, Juliska, nem mindennapi gyermeknek indult, hiszen már tizenöt éves korában megénekelte a 32 éves Földi János (Kassai Magy. Múzeum. 1788). ami versnek jó is volt, bár pszichológiának annál siralmasabb. Okvetlenül a lány kezébe került, s amilyen önféjűnek, maga útján járónak bizonyult utólag, talán már akkor átcikázott rajta, hogy legyen Földinek igaza.

Csokonait 1794-ben Weszprémi gyógyította. Erről a M. Hirmondó cikke úgy emlékszik meg, hogy magát a névtelen cikkíró is csak a Weszprémi család környezetében lehet sejtjenünk. Földi Jánossal 1791 vége óta rendszeresen érintkezett. A legnagyobb tiszteletet érezhette Földiné iránt, aki mesterének volt a felesége, fiatal anya. Látásból ismernie is kellett a magával egykorú nőt gyerek éveitől fogva; kamaszfejjel botránkozhatott is rajta, hiszen mi sem könnyebb, mint föltételezni erről az elkényeztetett leánykáról, hogy ő is tudott viselkedni olyan feltűnően, mint az *Egy individuale datumban* fél névvel megbélyegzett *V. Lóri*, — ahol csak a »V.« lehet valódi, hiszen Laurának sem kereszteltek senkit az akkori Debrecenben.

Világosan kell itt látnunk két élesen ellentétes tényt sorozat dialektikus összefüggését. A lugubris tónusú Debrecen szigorú, puritán város volt, de maga a magyar társadalom a 18. század végén távolról sem kispolgárian illedelmes még; *nem biedermeier*, hanem nyersen szókimondó a nemesi kúriákban, civis portákon s jobbágy viskókban egyaránt. Semmi jobban

nem tanuskodik erről, mint ép Csokonai költészete. Még az »érzékeny« Lilla-dalokban is furdó nimfáról, félfedett csecsről esik szó. S ebbe a nyers társadalomba hatol be néhány művelt koponyán keresztül Rousseau, a természetes élet magasztalója. Megbolygat minden előítéletet, szétőr minden konvenciót, vonatkozzék akár az államra, akár a társadalomra, akár a magán-életre. Nemcsak azt tanítja, hogy az emberek mind egyenlők, s hogy minden munkátlán polgár gazember; nemcsak azt, hogy csupán a nép szuverén, az uralkodó pedig a népnek nem ura, hanem első tisztviselője, szolgája. Rousseau a szív jogát, a szerelem hatalmát is sodró erővel hirdeti! Ha a *Contrat social*-ban a »forradalom bibliáját« alkotja meg, a *Nouvelle Héloïse*-ben a nemek korlátjait zúzza szét akkora erővel, hogy az is szinte törvénykönyvvé vált a művelt széplelkek számára. Hátrahagyott *Confessions*-jában eladdig példátlan őszinteséggel ad számot arról, hogy ő maga a szenvedély minden stációját végigjárta: kalandot, bűnt és meg-tévelyedést. Szabadság, merészség, a »természet« követése eszmékben és tettekben egyaránt, — mivé törpülhetett ehhez mérten egy lángeszű fiatal költő előtt az illem, a szokás? Kazinczy ismerte Csokonait s 1805-ben ezt a jellemzést adta róla: »A Csokonai rendetlen, gondatlan, plánum nélkül való, kevéssel megelégedni tudó, hiú fényt kerülő, nemes tettek, szép munkák által kijegyzett élete kinek hasonlított inkább életéhez, kinek akart életéhez inkább hasonlítani, mint Rousseau-éhoz?« (Kaz. Lev. III. 302. l.) »Általában az látszik, hogy már 1792 körül ismerte Rousseau-nak az emberi egyenlőtlenségről szóló értekezését, az *Emilet*, *Confessionst*, *Contrat socialt* legalább részben s ismerte Rousseau életét.« (Ferenczi 37. l.) S hogyan ismerte volna a »Héloát«, — hiszen élete végén a Fazekas Mihálynak írt versbe is beleszötte, mint mindennapi olvasmányukat ezt a szerelmi háromszöget glorifikáló regényt. De a német *Sturm und Drang*-ból is eljutott hozzá, ép Kazinczy révén, Bürger, akinek aztán fordította is házasságtörést hirdető líráját. S elkerülhette-e a Werthert? Vagy Stellát, amelyet Kazinczy le is fordított? Csupa tilos, törvénytelen viszony, annál csábítóbb, minél tragikusabb, mert magas költészet sugározta körül.

Csokonai 1793 húsvétján Hadháza ra került legátusnak. A részeges paptól bizonyára menekült, mikor csak tehette, magasabb mámorért, az orvos házába, mestere házába. Földit azonban beteghez hívták, a »legátus úr« egyszer csak ott állt szemtől-szembe Juliskával. Ha a Tempefői két grófkisasszonyának modelljét a Wespzprémi-házban gyaníthatjuk legtöbb joggal 1793 Debrecenben, világos hogy Rozália mintája csak Földiné lehetett. Aki a Blumauer-fordítást megutíratozta, annak volt kifejező képessége is, nemcsak ötletessége; amit leírt sem libagógás, még kevésbbé lehetett az, amit beszélt. Asszony volt s még neve is Rousseau hősnőjével azonos: Julie, Juli.

Most ott irult-pirult a lángeszű kamasz ez előtt a Földiné előtt, mestere ihlető múzsaja előtt. S ki tudta volna inkább, mint ez a kétgyermekes fiatalasszony, hogy *költő* a legátus, kivételes tehetség. S míg nézte ezt a hosszú fiút, ezt a mulatságosan tisztelettudó tiszteletes urat, aki egyidős volt vele, hogyan adhatta volna föl neki a tiszteletlen témát: »Melyik a legjobb csók?« Csokonai azt látta-e kecsgetető pillantásnak, ami voltaképp annyi volt, hogy mulatott rajta Juliska? Akárhogy is, jó időbe telhetett, míg átnyujtotta neki a kítűzött tárgyról szóló filozofiai értekezését. Nála a tisztelet nyilván gyorsan átfejlődött »szeretetté«. Sokkal több időbe telt a versek szerint, míg Földinében a szánakozás tette meg ugyanezt az utat.

Ebből a viszonyból már könnyű megmagyarázni azokat a naív, őszinte vallomásokat, amelyen a *Déli aggodalom*. Mi értelme lett volna, effélékkel állani egy *még tapasztalatlanabb* gyermeklány elé: »Járatlan vagyok még Amor titkaiba?« De megvolt az értelme, ezerszeresen, egy asszonnyal szemben, aki akár le is ücsémezhetette őt!

Igaz, a *Déli aggodalom* fogalmazványában utólagos javítással »vad szűz«-nek nevezi a költő kedvesét. Először így kezdi ezt a felsort: »Oh gonosz Szerelem...« Aztán erre változtatja: »Vad szűz! gonosz Amor!« De tehetett-e mást? Kármán Fannyvá légiesítette Markovich grófnét; hiszen még száz év múlva is minden álszent betegre forgatta a szemét Ady és Léda bűnös viszonyán. El sem képzelhető, hogy Csokonai korában ilyesmivel valaki előállhatott volna. A cenzor még Vajda Juliára átirva sem akarta ergedélyezni a Lilla-dalokat! Am Csokorait nem csupán a cenzor gátolta, mikor igyekezett azt a látszatot kelteni, hogy *lányt* szeret, a legtisztességesebb szándékkal. Verseit elsősorban Debrecen olvasta, kommentálta! Földiné becsületén is óvakodott csorbát ejteni. De talán még jobban vigyázott a mester, Földi jó hírére. Hogy a kisváros nem fogott gyanút, elsősorban mégsem Csokonai színjátszó képességén múlhatott, hanem azon, hogy az asszony, a kétgyermekes anya, valószínűleg nem sokáig bírta maga mellett a vadóc diákot. Még alig jutottak túl huszadik évükön, — kettejük közül okvetlenül Csokonai volt a tapasztalatlanabb gyerek. De az ő számára is keserű lehetett ez a viszony mestere rovására, tele mardosó büntudattal! Annyival inkább, mert okvetlenül jöttek órák, mikor az ősemler természetes ösztönével gyűlölte Földit, boldogsága akadályát, szerelmese rabtartóját. Nemcsak a *Végbúcsú* vall erről a visszás, kettős érzésről. Legtöbb valószínűséggel erre a korszakra tehető jelképes verse is: *Egy vén fának árnyékában régen szenvedő rózsafa*.

Kézpénznek nem kell ugyan vennünk *Ariostó X. elégiájának* vallomásait, de »víz-festmény-színekben« se képzeljük a kapcsolatot Rozália és Melitész közt, — mint Haraszi teszi — hiszen Csokonai ekkor élte legvirhazóbb korszakát. Ha aztán egyszer Földiné belefáradt a költő zabolázgatásába, neki okvetlenül volt ereje a szakításra. Ez lett Csokonai számára. *Az én szerencsétlenségem* forrása s a *Végbúcsú* korszaka. A Rózsi-versek listáján a régi föltevés szerint legmegmagyarázhatatlanabb volna a 21. sz.: »Be kedves napjaim« — *A Bécsi magyar vavallér!* Viszont Földinéről föltehető, hogy Csokonai elriasztására, végleges kiábrándítására, lerázására elhitette vele, hogy más udvarlót választott. S ekkor lett a szerencsétlenségből szabadulás.

9. Szabadulás

Csokonai, az őszinte költő, Rozália körül minden nyomot eltüntetett. Dobby azt írja róla: »nem azért szeretett, hogy a szerelem édességével éljen, hanem hogy azután tsak áhítozzon, epekedjen, reszkessen, sopánkodjon, őrizze, de hozzá ne nyúljon, hogy lángholjon, s magában emésződjön, mint a csipkebokor: de táplálást ne kívánjon, hogy azt méznek tartsa, mégis mint mérget ne illesse, vagy amint Rousseau mondja, hogy az ő imádottjának lábainál térdepeljen, de többre ne menjen. / És ez az indulat... tsak az egy Lillához volt kaptsolva... úgy hogy a mi Seculumunkban kevés olyan tapasztalású Ifju mulik ki olyan ártatlanságban mint Ő.« (34 35. l.) Legfélrevezetőbb itt az, ahogy Rousseau-ra hivatkozik Dobby. Rousseau Vallomásaiból semmiesetre sem epekedést tanult az a fiatalember, aki Dobby szerint »semmiben sem volt fél, hanem mindenben vagy egész vagy semmi se. Egész volt ő az Ideák formálásában, egész a Képzelődesben, egész volt a Sympathiábann, egész az Antipathiábann, egész a Szerelembenn, a Barátságban.« (41. l.)

De ha a szerelem kérdésében nem is lát világosan Dobby, annál kitűnőbb megállapítása, mikor megjelöli a Csokonai-mondák szárnyralebbenésének legkorábbi időpontját.

Azt gondolhatnók, hogy az ismételt pörök 1794 decemberében, a préceptori állás elvesztésével együtt az embergyűlöletnek abba az engesztelhetetlen hangulatába taszították Csokonait, ahogy ekkor *Gerson du Malheureux*-t jellemzi. Erről szó sincs, maga a darab is mulatságos az összhatásában. Dobbynak hitelt kell adnunk: — »éppen ezen Karátsontól Húsvétig elfolyt időbenn cselekedte azokat, mellyek az ő Kollegyiomi Deákságát legnevezetesebbé tették.« (138. l.) Dobby föl is sorol néhányat a híres esetei közül; — ő lett a diákság fő mókacsinálója, nevetségessé téve professzorait is, kópé ötletességével s páratlan képességeivel és tudásával.

Bizonyára már decemberben végleg elhatározta, hogy mihelyt egy kis pénzhez jut, megy Pestre, örökre. Többé semmi nem köti Debrecenhez. Megszabadult a préceptorságtól.

De megszabadult gyötrő szerelmétől is, amelyet eddig magába kellett fojtania. Nagy lajstromán a szerelmes versek összefüggő sorozatát a Metastasio *Szabadulása* zárja be.

Figyeljük meg, hogyan beszél a szerelemről 1795 január végén, fiatal professzora Budai Ezsaiás esküvőjére írt újság-paródiájában, a *Magyar Psychében*. Egy helyen mintha párizsi tudósítást közölné: »Egy elolthatatlan tűzről van emlékezet a külső (külföldi) Levelekben, melyről már eddig egyebet nem tudhatunk, hanem 1. hogy az olthatatlan, 2. mindent egyszerre emészto lánggal fut keresztül, 3. a Convent a Köz-jóra ügyelő Commissionnak (Jóléti Bizottság) adta által a megvizsgálásra, 4. hogy az ártalmasnak ítélte, s veszedelmesnek az emberi nemzetségre nézve! Én pedig egy eroticus író után ilyen értelmemet közölhetem róla, az érdemes publicummal, hogy ez 1. minden emberbe megvan, 2. az ifjúságnak eleitől fogva kezd éledni, és sebes tűzzel éget, 3. oltása még veszedelmesebb, 4. ha ezt oltani nem lehet, rejtegetni kell, s csak egy hasonlóképen égő személynek lehet kijelenteni, annak is csak pap hírével, 5. Ezt csak a vénség jege olthatja el, vagy ha valaki a seráilba, s hárembe igyekszik promotóit kapni. 6. Ezzel az olthatatlan tűzzel egész vigyázással kell járnai a más szalmája körül. 7. Ez az emberi nemzetségre nézve, nem csak nem ártalmas, hanem hasznos, sőt elmúlhatatlanul szükséges is.«

Diákos tréfalkozás ez, de jellemző Csokonaira, hogy párizsi hír-paródiái legterjedelmesebbek, s a forradalmi eseményanyag fölényes ismeretéről tanúskodnak. A szerelemmel üzőtt mókáinak pedig *A szabadulás* tudata ad mélységet:

Igy mutatja, eloldatván
A rab, örömmel tele,
A kegyetlen láncot osztán,
Mellyet hajdan visele

A szakítás Földinével 1794 őszére tehető; ekkor írhatta ősförmájában a *Végbúcsút* s talán a *Rózsi búcsúzálogait* is; s bizonyára át is adta Földinének. S ép az asszony rejtekeiből kerültek

aztán elő 1803-ban, mikor végső formába öntötte őket Csokonai. Szakításuk után írta, vagy csak tervezte *Az én szerencsétlenségem* c. emlékiratot, amelynek a címe először a Magyar Hirmondó november 7-i közleményében bukkant föl. A szakítás azt is megmagyarázza, miért tért vissza az Urániában a Laura névhez. Kármán folyóiratában, egyetlen egyszer, meg meri kockáztatni azt a vallomást is, hogy *a szépek szépe*: asszony. Hiszen aláírva nincsenek a versek! Debrecen pedig már szimatolhat, hiszen mindennek vége.

Nyíltan még a *legbizalmasabb barátainak sem tehet említést valódi érzéseiről*, tragikus vergődéséről. A *Végbúcsú* vallomása pontosan tükrözi a valóságos helyzetét:

Érzem hogy a vas törvénynek
Szükség meghódolni már,
Sőt hogy még a jobb reménynek
Szikrája is bűnnel jár:
De óh, ha nem az én mívem,
Hogy Róziért vér a szívem,
S hogy lelkem benne lehell;
Éreznem és túrnöm kell.

Sírok én; de csak keblemre
Hullnak néma könnyeim,
S a magános gyöttelemben
Legelnek képzéseim,
Senkihez sincs bizodalمام,
Hogy tűrje s mentse siralmam;
Ah, minden boldogtalan
A földön megvetve van!

Ezek a strófák egyáltalán nem illenek 1798-ra: Vajda Juliáról mindent elpanaszolt ő szabadon. De Földinéről valóban nem beszélhetett. Fiatalon mind Csokonai, mind Földiné meg tudta őrizni a titkot. Ha pedig az asszony esetleg, jóval később, célzott is arra, hogy Csokonai szerelmes volt bele, már akkor senki nem hitte el. Egyelőre ép neki volt legfőbb érdeke, hogy ne keltsen gyanút. Csokonait meg kellett eszdelnie valahogy, s megértetnie vele, hogyha össze nem lehet házasodniuk, legföllebb barátok maradhatnak.

Úgy látszik, a költő végül bele is nyugodott. Mire visszajutott Patakról, 1796 rózsanyílása idején, már megtisztult érzéssel örvendezett »két valódi hive« boldogságán.

10. Trepida zelotypia

Egészen más volt a helyzet, mikor másodszor tért haza Csokonai négy esztendő s bujdosás után. *Az elmatrónásodott Doris* szintén burkolt vers, nem fölismerhető portré, de bizonyára Földiné adta hozzá a befejezés váratlan fordulatát, a vallomást arról, milyen tartós a régi varázs. A Blumauer-bírálat utóiratából nyilvánvaló, hogy történt is köztük valami, de úgy, hogy Földiné nem érezte győztesnek magát. Amit leírt, talán csak szabadszájú csipkelődés, meggondolatlanság, — de hogyan is álmodhatta volna, hogy ennyi marad az utókorra Rozália levelei közül? Am az sem lehetetlen, hogy ezt a dokumentumot csak a legvégső felindultságában adta ki a kezéből az a nő, aki nem törődött többé sem az urával, sem a világgal. Durva szó-játékát csak a hanyatló élet *gőrcsős féltékenysége* magyarázza: — ezt 'jelenti a trepida zelotypia. Egy bizonyos: aki így merete s így tudta papírra vetni érzéseit, magasan is, mélyen is, különbözött kora átlagasszonyaitól. Két nagy lélek került vonzaskörébe, — ez a levél után kétségtelen — de kora rideg törvényei, korlátai közt boldoggá egyiket sem tette, s addig vergődött kalitkájában, míg magát is össze nem zúzta.

Sötét emléket hagyott maga után. Ura temetésére ki sem utazott Debrecenből, — írja Mixich; akkor is otthon mulatott. (22. l.) Ez lehet igaz, de lehet pletyka is; Mixichnek nem minden állítása készpénz olyankor sem, mikor pontos adatokra támaszkodhatott.

Földiről pl. azt állítja: »Még diákkorában megszereti (Juliskát), de szerelmét bevallani nem meri, csak verset ír képzelt boldogságról (*Boldog óh ezerszer, Juliskához*). Mikor aztán elfoglalja a szatmári orvosi állást, megkéri Juliska kezét. Juliska nem szereti, de ígént mond, mert mindenáron asszony akar lenni«. Földi 1773-ban lett debreceni diák, ép mikor Juliska született; — bajos elképzelni, hogy egy csecsemőbe szeretett volna bele. Még bajosabb, hogy egy 17 éves lány miért akart volna mindenáron egy kétszer olyan idős ember felesége

lenni. Aligha a szatmári meg a hadházi orvosi állás vonzotta; valószínűbb, hogy a Földi költő volta tetszett meg neki. Mixich szerint: »A tapasztalan és szerelmes Földi nem látja szíve választottjában a hiúságot, könnyelműséget.« Szívfacsaró rajz: a fiatal, tapasztalatlan, 35 éves orvost játszva csavarja ujjá köré a 17 esztendő démon, aki a hódítás legmagasabb iskoláját járhatta végig a debreceni szalonokban, vagy ép a *gyermekszobában*, ahonnan nem sokkal korábban kerülhetett elő, mint mikor az első versét elkövette róla Földi doktor! Úgy kell lenni, hogy valami különösebb kacérságot még 1796-ban sem látott rajta Csokonai, mikor a *Földi Rózsát* megírta.

Mixich azonban Csokonait is fölvonultatja Földiné elmarasztalására egy 1804-es vallomásával, amely szerint »Trepida zelotypiá«-val vádolja Juliskát. A levélben, amelynek keltét Mixich hibásan január 14-re teszi június 14 helyett, Földiné hagyatékáról tájékoztatja Kazinczyt Csokonai s arról számol be, hogy hiába kínált érte pénzt, mikor meg akarta vásárolni Széchenyi Ferenc gyűjteménye számára »azt a trepida Zelotypiát, a melyet a Vén Anyja, férjének Dr. Veszpréminek írásai s könyvei eránt praktizál, ő is bészíván, tőle által nem vehettem.« (Kaz. Lev. III. 200. 1.) Ez magyarul annyit jelent, hogy anya is, lánya is görcsös féltéssel ragaszkodik meghalt férje írásaihoz, s még pénzért sem hajlandó megválni tőle. (Esetleg, hogy nagyobb összeget csikarjanak ki? Csokonai ezt nem állítja.) Súlyosabbnak látszik az a kijelentése, hogy magának sem tudta megszerezni Földi írásait, pedig kiadási szándékkal kérte őket »de az is mind az Asszony gyengesége miatt, mind azért, hogy én az Ollyakkal bänni nem tudok, vagyis tudni nem szeretek, füstbe ment.« (Kaz. Lev. III. 200 201. 1.) Miféle gyöngeség? Anyja sugalmazásától nem tudott szabadulni? Kazinczyt végül azzal nyugtatja meg Csokonai, hogyha már ráterelte figyelmezt Földi hagyatékára, megszerzi: »kész leszek minden lenni az özvegy körül — még Stutzer is! Gott bewahr!« (HG. II. 786.)

Az isten ments » szokásos férfiszabódás; elsősorban a rossznyelvű Kazinczynak szól, önkéntelenül Kazinczy modorában: németül; — de ha Kazinczynak szól is, nem vitás, hogy kissé Csokonai szívéből is szól. Aki eddigi fejtegetéseinket nem fogadja el, milyen magyarázatot talál arra, hogyan is juthatott ilyen léha ötlet Csokonai eszébe? Földiné mellett — mondjuk finoman — széptevő! Akármennyire mosakszik is, — lehet-e még ekkor Földiné olyan átkozott híru, amelynek szívesen pletykálhatták asszonytársai? Kívánatos bizonyára volt, hiszen később kétszer is talált férfit, aki elvegye. Csokonai ép a gyöngeségét hangsúlyozza, tehát mikor vádolja, egyúttal mintha mentetné is. Lehet-e itt nem gondolni ezekre a multidéző sorokra:

Szívem szívedhez hajolna
s megifjodnám egyszer még.

A Blumauer-bírálat nyers utóírata és a Kazinczynak szóló levél közt három esztendő folyt le: ezer nap, a találkozás száz meg száz alkalma, s Csokonai tulajdon levele igazolja, hogy valóban találkoztak, tárgyaltak egymással. Maga Kazinczy szintén odautasítja az özvegyhez 1803 március 2-án: »Az én Dégeni Anacreonomat Földinétől kérje az Ur...« (Kaz. Lev. III. 33.) Közben özvegy lett Földiné. Vajjon nem tett-e néhány erélyes kísérletet Csokonai visszahódítására? S vajjon nem a fiatal Eurydice — Konti Julis? — társult-e Lilla emlékéhez, mikor meggátolta Csokonait abban, hogy hivatalosan Földi örökébe lépjen?

A *Végbúcsú* 1803-as fölbukkanása — mint már jeleztem — alighanem azzal magyarázható, hogy Földiné szedte elő hajdani emlékei közül. Csokonai saját példánya akkorra rég elkallódhatott. Először egy 1802-es versjegyzetén találkozunk az *Egy szerencsétlennek siralma* címmel, amelyhez még ez a tájékoztatás járul idegen kézzel kezdett második nagy lajtsromán: »24. Edgy szerencsétlennek siralma. 15 syllabájú versekbe.« Ez a cím 1794 tájnak rémlik, de az *Utolsó szerencsétlenségre* is utal, s jelzi a *Végbúcsú* új fölbukkanásának időpontját. Kezébe kapván két kítűnő fiatalkori alkotását, végső formába öntötte. Volt mit változtatnia. Tulajdonképp a *Rözi búcsúzalogjai* olyan vallomás a nő szájából, amilyenre az 1794-es Földiné nem is könnyen számhatta magát, de az 1803-as már habozás nélkül. Főleg azonban a *Végbúcsú* záróstrófái talányosak. Idáig úgy magyaráztuk ezeket, hogy a költő azt a boldogságot színezi ki, amely *majd a halál után várja őket*. Meglehet, noha 1794-ben ép a legtudatosabb materializmus, az *Álom* irányában fejlődött Csokonai. Figyeljük csak ezeket a sorokat:

De mit láttatsz a Jövendő
Tükkörében, kék Remény?
Oh felrózsázott Esztendő —
Oh mennyből szállt Tünemény —
Oh szívet olvasztó hangok —
Oh oltári fáklyalángok —
Oh élet — Oh szerelem —
Oh ne játszatok velem

Oceánja bánatimnak
 Többé nem duzzadozik,
 S elhullott könnye Rózsimnak
 Mind gyöngyökké változik.
 A kövár gyomra szétdüllyed,
 A rabló zúg, hereg, süllýed :
 Én úszok, az Ég segít :
 Rózsí int és nékem él.

A »felrózsázott esztendő« semmi esetre sem érthető 1794-re ; a másvilágot viszont aligha képzelte úgy Csokonai, hogy ott esztendőkből számítanak. A gyászév letelte után — 1803 azonban hozhatott számára valami futó reményt ; nincs kizárva, hogy ismét megperzselődött a régi lángnál. Szinte bizonyosra vehető ez a két 1803-as Rózsí-vers alapján.

Nem tarthatott soká a varázs. A *Végbúcsú* utolsó versszakaszában ezt olvassuk :

Már kétségem tört hajója
 A zöld parton nyugszik már,
 s Istenségem Kalipszója
 Örök Ifjúságra vár ---

Az *elmatrónásodott Doris* hangja is ott fordul komolyra váratlanul, mikor a megifjodás vágya zendül föl a tréfás vers végén. Itt pedig himnikus elragadtatásában az Örök Ifjúság káprázódik Csokonai elé. Viszont mi a valóság? A harmincéves özvegy, három gyermekével, s a harmincéves garaboncsás diák, a maga elpusztíthatatlan fiatalágával nem férhetett tartó an együvé ebben a sóvárgásban. Még mielőtt fölnesselhetek volna a barátok, mindenek újból s örökre vége lett. Csokonait a valódi fiatalág tartotta igézetében. S bármily gyorsan suhant el álmai közül Eurydice, a mélyebb emlék : Lilla alakja visszarántotta a házasságtól. De megmaradtak a kései Rózsí-versek. Csak a nevet kellett megváltoztatni, beleilleszthette minckéntőt a *Lilla-dalok* közé. Hiszen nagyjában egyezett is minden. »Elhullott könnye Lilimnak...?« Oda se neki ; csinált ő már ilyet az *Ujesztendei Gondolatokban* is!

S itt az ideje, hogy néhány szót ejtsünk arról is : ha a legszebb szerelmes versek egész sora nem Vajda Juliához szól ; ha a legmélyebb vágy, a leggyötrőbb kétségbeesés remekeit már készen vitte Komáromba ; 1800 után pedig kétféle láng is emésztette : mi volt hát a Lilla-élmény? Nem kell-e annak a jelentőségét lényegesen alacsonyabb fokra szállítani? Meggyőződésem, hogy erre semmi jogunk. A Rozália-viszony nem volt nyíltan föltárható, nem is lehetett tisztá öröm, hanem — ahogy vallotta is Csokonai — büntudattal átárasztott *keserű* érzés : »Venus terhes igája«. Csokonai *igazi szerelme*, amelye bátran, nyíltan, teljes ujjongással vetette magát, a komáromi szerelem volt. Ez felelt meg a szentimentális kor igényének : boldogtalan pár, amelyet a kegyetlen szokás, a tirann törvény elszakít egymástól. Szegény költő, vagy onos lány — *ennek az egyéni tragédiának megvolt a típus-érvénye, a társadalmi mélysége*. Azért is vált annyira népszerűvé, hogy Csokonainak szinte minden más vonását kitörölte az utókor emlékezetéből. A boldogtalan szerelmes lázongása nem látszott veszélyesnek. Lehetett búsongani Csokonai »balsorsán«, de azt minden »józanészű« olvasó belátta, hogy itt tulajdonkép csak Lilla szülei kárhoztathatók, s még ők sem jogosan.

Az irodalom számára *Lilla marad Csokonai nagy szerelme*, még ha nem is Vajda Julia volt az, aki mellett a szenvedély minden stációját végigjárta, a fiatalkori lázas sóvárgástól. a boldogság ujjongásától a *Gott bewahr* fanyar mosolyáig. A szerelem közben visszaálcázta magát barátsággá, erről tanuskodik a *Földi Róza* — de kísértései a végső debreceni években is holtig örvénylettek Csokonai körül.

Földi maga, férjek törvényeként, semmit nem gyaníthatott ebből. Felhőtlen barátságot, értelmi fölényérzetet áraszt a Blumauer-bírálat minden sora. Az utóirat azonban már a szó betűszerinti értelmében mutatja a szorongó féltékenységet, a trepida zelotypiát, az elmatrónásodó Földiné hanyatló állapotát.

Kiábrándító ez a módor ; — valóban olyanféle karakter rémlik már mögötte, amilyenek Mixich kezdettől fogva képzei Földinét! Csokonainak nemcsak Stutzer-ajánlatát kell megértenünk, hanem mentegetőzését is : »Gott bewahr!« S akikben ez a kép él Földinéről, bizonyára nem is könnyen nyugosznak majd bele, hogy ezzel cseréljük föl a beteg szomszéd-lányka éteri alakját. De az igazság sokkal fontosabb, sem hogy álkegyelethől érintetlenül hagyhatnánk egy kispolgári mesét.

A polgári tudomány a maga szempontjából ügyesen járt el, mikor Csokonaiiban a magánykultuszra korlátozta az ermenoville-i bölcs hatását. A felszabadulás óta tisztázódott, hogy

Rousseau mint a forradalom ideológusa is mélyen formálta Csokonait. Tegyük most hozzá : a polgárság szellemi forradalma mély ellenmondást hordozott. Mikor a klerikális világgépet összetörte, erkölcsi rombolást is végzett : *az érzelmek anarchiáját* juttatta uralomra a feudális társadalom álszenteskedése helyett, glorifikálva a természet nevében a szabad szerelmet és a házasságtörést. Domyból ne azt vegyük képzőnek, amivé ő stilizálta Rousseaut, az imádottja lábánál térdeplőt, inkább azt szívleljük meg, amit Csokonairól állít : »Vagy egész, vagy semmi se.« *Rousseau is egészben hatott rá : erényeivel és hibáival.* Ha nem így fogjuk fel a fiatalkori líráját, mit tehetünk? Hogyan uta íthatjuk vissza Harszti ítéletét : Csokonai tisztán, testvéri vonalozással szeretett, de ebből valami affektált lírát hozott létre, zűrzavaros álomhoz hasonlót.

Hiszen ezek a versek, mióta a Lilla-kompozícióba átkerülve ismertekké váltak, egész szerelmi költészetünk legszebb dalai közé tartoznak.

Van különbség a Rózsi-versek és a hiteles Lilla-dalok közt, de fordítva, mint Ferenczi állítja. A debreceni versek fakadnak forróbb mélységekből, azok, amelyek Csokonai nagy radikális költeményeivel egyidősek. A fiatal szenvedély heve, áhítata Komáromban derűs, érett férfi fölényre változik. A tragikus vég legmegrendítőbb vallomásai készen vannak már a Lilla-korszak előtt.

11. Lírai realizmus

Mindent nem szükséges szó szerint vennünk abból, amit versben olvasunk. Mikor Kazinczy szinte kárhóztatta az eredeti éget, Berzsenyi habozás nélkül aknáztta ki Horatiust, Csokonain sem lepődhetnénk meg, ha az derülne ki róla, hogy ő szép műveket akart alkotni, *nem verses naplót.* Nagyon meg zivileendő ám az a vallomás, hogy szerelmes versei írása közben *ritkán engedték eszébe jutni valóságos érzését, hogy ő poéta!* Még az idegen ötletet kiaknázó *Megkövetés* is, sőt a bevallott fordítás is verbeli Csokonai-mű; általában ne gondoljuk, hogy sok olyan írása lenne, amelynek nincs az élete való ágához köze.

Mit kezdünk hát a több kidolgozásban fennmaradt verssel, amely a régi Rózsi-mitosz egyetlen tényének látszott (*Rózsím sírja felett*)? Ha a Földiné föltevés elfogadható, akkor ez a vers mégis csak alaptalan képzelődés, hiszen mint már mondtuk is, Juliánka-Rózsi egy negyedszázaddal túlélte a költőt. Ha pedig ez képzelődés, miért vegyük valóságnak a többi Rózsi-dalt?

Egyszerű a felelet : Csokonainak *igaza van, mikor Rózsit elsíratja.* Ha tudunk olvasni, meg is érteti velünk ő maga, hogyan fogjuk föl ezt a halált. Magának Lillának írja búcsúlevelében : »Én élek s Lilla én reám nézve megholt, — igen is, megholt — örökre megholt ő én reám nézve.« *Én reám nézve :* így értsük Rózsi halálát is. Véletlen, hogy Lillának ép ebben a levélben tesz említést Rózsi haláláról? (HG. II. 649.)

A líra tartalma nem a perrendtartásszerű acathúség. *A lírai realizmus : az érzelmek igazsága.* Így nézve a kérdést, Csokonainak igaza van. Csokonainak van igaza, — az ő számára valóban meghalt Rózsi, a korai versek nefelejcszemű tündére, a *Csókók Rozáliája*, Fegyverneki Rozália. Meghalt az ihlető Rozi, akiről a *Szerelmes búcsúvételben* énekelt. Először a *Gerson du Malheureux*-ben siratta el mint Luizát. Aztán, legkésőbb pataki elárvahodottságában a *Melin de Saint Gelais* versanyagából megformálja a *Rózsím sírja felett* első alakját, amint ezt, szótag-hibával, már Toldy is közölte (939. h.) :

Lelkemnek forró sóhajtási,
Szakadjatok ki mellyemből,
Mellyeket e sírnak hányási
Kergetnek ki bús szívemből.
Szálljatok Rózsímhoz mennyekbe,
Ott tartják őt az angyalok,
És lelkeket e vig helyekbe
Várjátok meg : mert meghalok.

Lehet ezt egyébre magyarázni, mint hogy a költő valóban ott állt az eltemetett kedves sírja fölött, akkora fájdalomban, hogy saját szavaival meg sem bírta fogalmazni érzéseit?

A tihanyi echóhoz eredeti címe még 1798-as kéziratában is : *A füredi parton.* A vers, amelyet bemásol Kisebb Költeményei kéziratának ötödik kötetébe, eredeti alakjában legkésőbb 1796 kora őszén keletkezett, mikor Csokonai először járt túl a Dunán. Ennek egy idevonatkozó részletét, szintén egy kis hibával, már Toldy közölte (936. I.) :

Rózsím is, ki sorvadó ügyemnek
Még egy élesztője volt,
Rózsím is, jaj, gyászos életemnek
Fájdalmára már megholt.
Már te nyugszol, boldog lélek.
Én pedig még elhagyatva élek
Ennyi zaj, baj, jaj között.

Félreérthetetlen vallomások ezek! De ha nem abból indulunk ki, amit az előbb hangsúlyoztam hogy itt *pusztán pszichológiai tényről van szó*, amelyet a költő *képben realizál*, igen nehéz helyzetbe jutunk mindjárt a Diétai Magyar Műzsával, amelynek lapjain hol él, hol meghal, hol megint feltámad Rozália. (Hiszen ép emiatt jöttek soha el nem oszló zavarba eddigi életírói!)

A Rózsí-versek közt ott a *Rózsím sirja felett* imént idézett ősfogalmazványa, de Csokonai többszörösen áthúzza, annyira elégedetlen már vele. Nem viaskodna-e a témával szokása szerint a legvégsőkig, ha *valóban* megtörtént volna, amiről énekel? Csak azért húzhatta át, mert nem ez volt a valódi élménye, nem forrósodott át iránta. Még inkább ezt igazolja, hogy a *Füredi parton* strófáját habozás nélkül írja át Lillára. Elképzelhető volna ez, ha *valóságos halálról* lett volna szó?

Végül itt a Rózsí-versek közt a *Barátomnak* című. Eredetileg így fogalmazta a második strófáját (Kisebb költ. IV. 9a. Akad. kéziratfár.):

Azt is hányod a szememre,
Hogy most búskomor vagyok
És ifjú lételemre
Már magammal felhagyok
Én ki másszor a nimfákat
S a teljes kompániákat
Vígásra élesztettem:
Úgy van! Rózsit szerettem.

Itt csupán azt a veszteségét siratja, hogy szerette, azaz volt rá lehetősége, hogy szeressék egymást. Ekkor újból tudatára ébredt, hogy ha már nem szeretheti, akkor az ő számára nincs is többé Rózsí. A vers-két végső sorát így módosítja hát:

Kedveltetni jól tudám: /
Úgy van! Rózsím éle ám.

S az utolsó (3.) versszakot csakugyan ezzel fejezi be:

Nem kedvellek társaságot,
Sem leányt, sem mulatságot,
Úgy van, mert Rózsím megholt,
Aki kedvem tárgya volt.

Nemcsak az válik itt bizonyossá, hogy még *barátjának sincs arról sejtelve sem, milyen gyász érte Csokonait*, hanem benne magában is *mintha versírás közben derengene vissza a két korábbi vallomás: Rózsí megholt.*

Ezután húzza át a *Rózsím sirja felett* újból leírt ősfogalmazványát; ezután írja át Lillára a *Füredi parton* Rózsí-gyászoló versszakát. Ha nem a mi feltevésünk helyes, milyen meg-hökkentő volna, hogy olyan változat is a akad a *Szerelmedal a csikóbőrös kulacshoz* sajtókezű kéziratai közt, amelyekben a 4. versszak így hangzik:

Karcsú derekadon a váll
Halháj-nélkül is szépen áll;
Nem úgy ám, mint a Rózsíé,
Vagy a majd megmondám kié.

Képzeltető ez, ha egy halott lány emlékét jelenti Csokonainak a Rózsí név? De nagyon is jól elképzelhető, ha az elsíratott kedves voltaképp *él tovább*, s olyan hírek jutnak róla Csokonai füléhez, amilyenek a vég ő dunántúli korszakban Földinéről már könnyen feltételezhetők! És ami a legfontosabb: képzeltető-e, hogy a *Végbúcsú Rózsitól* megszületik 1803-ban, ha ez a név egy rég porlandó ártatlan leánykát jelöl? A mondottak után, azt hiszem, egyszerűen

megoldhatók a versek kibogozhatatlannak tetsző problémái. Igaz, ezzel megváltozott a Rozália-versek valóság-értéke: ép az halványul fikcióvá, ami idáig egyetlen biztos tényként élt a köz-tudatban. (Ha valaki mégis ragaszkodna ahhoz, hogy kellett lennie egy leánynak, aki meghalt, — vizsgálódhat egy olyan föltevessel, hogy a diák Csokonai egy ilyen »testvére« távoli vonzal-mat is átélhetett.) A többi Rozália-vers hősnője fizikailag életben maradt, de a *költőre nézve* meghalt. Meghalt a »szerelmes Rózsi«. — Még azután jó sokáig megmaradt Juli, a hív barátné; delassanként az is átváltott, elmatrónásodott Dóriszá. Még 1800-ban megfellebbezte végzetét. — erről tanúskodik a Blumauer-kritika utóirata. Sőt 1803-ban, már özvegyen, annyira büvöle-tébe vonta a szellemileg örökifjú költőt, hogy ismét Rózsi-verseket írt. Végül azonban mi maradt? Trepida zelotypia, — aki mellett — isten ments — még éppen stuccer is lehetne az ember — az irodalom kedvéért!

* * *

Csokonai kritikai kiadása teszi sürgössé a Rozália-kérdés tisztázását, nem holmi turkáló szándék „a költő magánéletében”. Nem is magánügy, ami a légész alkotásait ért-hetőbbé teszi. Tudom, milyen régi, vonzó hiedelmet kell megsemmisítenem egy kevésbé vonzó kedvéért, Sajnos, az eddigi föltevés semmit nem magyarázott, ezzel viszont Csoko-nai műveinek, leveleinek máig megoldatlan rejtelmiei sorra tisztázhatók. Alakja így még tragikusabb ugyan, de élőbb, mint amilyenek idáig ismertük.

Tegyük hozzá: Földiné alakja nem ri ki irodalmunk „múzsái” közül.

Társadalmi alapon nem nehéz megtalálnunk azt a magyarázatot, amely megvilágítja líránk irodalmi nőalakjainak néhány közös riasztó vonását.

A költő minél különb, annál különbet vár a szerelemben is. De az osztálytársadalmak kivételes asszonyai, akikre a nagy költői egyéniségek igényt tartottak, szinte törvényszerűen ütköztek bele a korlátokba, s váltak rosszhíruékké. Lehetett-e Balassi tartós ihletője más, mint egy Losonczy Anna? Vagy Petőfié más, mint aki egy országot ingerelt maga ellen, mikor valóban eldobta az özvegyi fátyolt? S ki más nyűgözhet-le Rousseau legnagyobb tanítványát Debrecenben, mint az a nő, aki végül a legsötétebb emléket hagyta maga után? Ép azzal vesztette magába ezt a Meliteszt ez a Rozália, mert már asszony volt, s ő irtózatos: ép a Földié!

Weszprémi Juliannára ne úgy gondoljunk végső sorban, amivé torzult és züllött az élete, beoltva egy merev társadalomban a polgári irodalom érzelmi anarchiájának virusaival. Csokonai Rozáliáját, igazi mivoltában, a *Tempefői* és a *Csókók* jeleneteiben kell keresnünk. Földiné érdeme, hogy modellt tudott állni ilyen alakokhoz, s örök dalban ragyog előttünk:

Hadd szakasszalak le, édes
Rózsaszál: szép vagy te már.
Hej, ha meglát, hány negédes,
Hány kacér leánya vár!

Nem, nem! egy leány se nyissa
Büszke fűzőjét terád,
Ültetőd kedves Julissa
Néked újabb kertet át.

Ott kevélykedj bitoroddal
Ékesebb bíborja közt!
Ott kevélykedj illatoddal
Kedvesebb illatja közt!

MAGYAR BÁLINT

A NEMZETI SZÍNHÁZ ÁTKÖLTÖZÉSE A NÉPSZÍNHÁZBA, 1908-BAN

A színházi szakmai köztudatban a Nemzeti Színháznak 1908-ban történt átköltöz-tetése a Népszínház épületébe úgy él, mint az első világháború előtti idők egyik jellemző pana-mája. Ezen az sem változtat, hogy a hivatalos színházi történetírás később igyekezett ezt a kormányzati gesztiót igazolni, az átköltözés melletti okokat súlyosbítva, az ellene szólókat pedig lényegtelennek tüntetve fel. Nem helytelen, ha emlékezetünket kissé felfrissítve összefog-laljuk az akkori eseményeket és megmagyarázzuk a Nemzeti Színház azóta is megszakítatlan száműzetésének okát. Meg kell jegyeznünk, hogy az ehhez szükséges írásos tanúságok mind hozzáférhetőek: felkutatásukhoz nincs szükség a szerencse segítségére.

A magyar színészet történetének legnagyobb eseménye a Nemzeti Színház 1837. évi megnyitása volt. Ötven év sokszor reménytelennek látszó, szizifuszi munkájával épült fel a ma a Rákóczi-út 1. szám alatt éktelenkedő telken színészetünk állandó hajléka, még így is Földváry alispán gyors akciója eredményeképpen, háttérbe szorítva Széchenyi hosszabb időre szóló elgondolását.

Nincs okunk tagadni tehát, hogy a Nemzeti Színház már megnyitásakor az ideiglenesség bélyegét viselte magán. Széchenyi alaposan megépitett, valóban állandó színházat tervezett a nemzet számára, de kérdése, hogy a reformkor hátralévő másfél évtizede elegendő lett volna-e erre és a szabadságharc leveretése nem tolta volna-e ki a bizonytalan jövőbe a megvalósítását? A Nemzeti Színház így a kellő pillanatban mégis tető alá került és teljesítette feladatát nemzeti fellendülésünk nagyszerű évtizedében, a nagyvenes években.

Az idő előrehaladtával azonban kezdtek kiütközni a gyors, szinte hevenyészett építkezés hátrányai. A Nemzeti Színház állapota, építkezési, tatarozási, korszerűsítési problémái a század második felében szinte percre sem kerültek le a napirendről. A hetvenes években Szigligeti Ede igazgatása, Paulay Ede főrendezőisége idején az eredetileg jegyenefák közt álló, szerényen klasszicizáló, skatulyászerű kis épület új külöt kapott: díszes homlokzat került elébe és a telek még szabadon álló, vagy szabaddá tett részeire emelt bérházakkal egybeépítve méltó lett a gyors iramban fejlődő, nagypolgári magatartást öltő fővárosához.

Szerkezetiileg azonban ez az átépítés nem segített rajta, tűzbiztonságán, terjeszkedési lehetőségein pedig csak rontott. A megnyitás után ötven év telt el, majd hatvan év, hatvanöt; elérkezett a századforduló. A millenáris mámorban élő közönség egyre jobban szegyenkezett a magyar dráma szegényes, az Opera pompája mellett erősen szürkenek ható hajléka miatt. Az ucca felől jól mutató épület belül már kissé megrokkant. A tartógerendák korhadni kezdtek: ezt a közönség nem vehette észre, de azt igen, hogy a páholyok és az erkély faváza a tűzvész fenyegető rémét idézi feje fölé. A színházi világ ekkoriban még a Ringtheater katasztrófája okozta idegmegrázkódtatásban élt. 1881-ben gyulladt ki Bécs e nagy színháza és minthogy a befelé nyíló ajtókat a pánikban menekülő közönség maga torlasztolta el, vagy ötszáz, szárazozást kereső, gyanútlan vendég pusztult el a tűzben. A mai tűzbiztonsági intézkedések legnagyobb részének eredete a borzalmas katasztrófa tanulságaiban kereshető. Ettől kezdve nyílik a színházakban minden ajtó kifelé. Ettől kezdve választja el a vasfüggöny és vasajtók rendszere a nézőteret a színpadháztól és tartják be szigorúan a dohányzási tilalmat, a legutóbbi időkben enyhítve csak kicsit rajta.

A Ringtheater pusztulására két évtizeddel később Budapest egyik nagy áruházának szintén sok áldozatot követelő tűz-észe duplázott rá. A tűzrendészeti ellenőrzés még az előzőknél is sokkal szigorúbb lett (a színházakban *sehol* sem engedték meg a dohányzást) és minthogy a Nemzeti Színház kényes pontja éppen a tűzbiztonság volt, az az egyéb fogyatékoságokhoz járulva világhossá tette, hogy a hetven éves épület utolsó éveit éli. A teljes átépítésről nem is volt szó: a finom, rokonszenves, biedermeier színház akkor is áldozatul esett volna a századforduló kegyeletlen rombolásainak, ha szolidabban, időtállóbban épült volna meg, a bécsi Burgtheaterhez, vagy a berlini Staatliche Schauspielhaushoz hasonlóan, melyeknek sikerült túlélniük a parvenü városépítészetnek ezeket az évtizedeit.

Az új Nemzeti Színház felépítése tehát végérvényesen időszerűvé vált. Egy 1893-as javaslat már felsorolja az építkezésnek és hely kiválasztásnak a problémáit, majd négy évvel később az akkori intendáns kivitelező céget is ajánl Fellner és Helmer személyében, akik az Osztrák—Magyar Monarchia területén több mint ötven színházat építettek, köztük a budapesti Népszínházat, Vigszínházat, Fővárosi Orfeumot (Fővárosi Operettszínház) a pécsi, szegedi, soproni stb. színházakat.

A legfontosabb kérdés: hol épüljön fel az új színház? A régi helyen-e, vagy pedig másutt, ami a közlekedést tekintve ugyanolyan jónak, terjeszkedésre pedig alkalmasabbnak látszik a Rákóczi-út 1. szám alattinál. A régi hely mellett a megszokáson kívül az adományozó Grassalkovich herceg azon kikötése is szólt, mely szerint ha a telket nem használják fel a Nemzeti Színház céljaira, az a családra száll vissza. A család pedig résen van és nyomban pert indít, amint valami halvány remény látszik az időközben horribilis értékűvé vált telek megkaparintására. Részben ez okozta, hogy válogatás közben végül is mindig az eredeti elképzeléshez kanyarodtak vissza.

Alkalmas helyiséget kellett hát keresni, ahol a Nemzeti Színház ideiglenesen, az építkezés ideje alatt, megtarthatná előadásait. Ezen a ponton került előtérbe a Népszínház épülete, még pedig olyan gyorsasággal, olyan rajtaütésszerűen, mely nem csupán így, évtizedek távlatából kelti fel az érdeklődők gyanúját, hanem éppen elég szókimondó vitára adott alkalmat a maga idejében is.

A Népszínház 1875-ben nyílt meg a Kerepesi-út és a Sertéskereskedő-utca sávnyelvezésénél és ma is ugyanazon a helyen áll, amikor a Kerepesi-utat már régen Rákóczi-útnak a Sertéskereskedő-utcát pedig Népszínház-utcának hívják. A korábban külvárosias környék

hamarosan megváltozott. A színház előtti viskókat lebontották: a helyükön alakult ki a Blaha Lujza-tér. Mögüle is eltűntek a megrokkant, falusias házak: az épülő körútnak adtak helyet. Az olcsó külvárosi telekre épült színház a Nagykörút megépítése révén egy-kettőre a főváros legforgalmasabb pontjára került, és a kisebb igényű közönségre támaszkodva évtizedeken át szinte magához is ragadta a Nemzeti Színház népszerűségét. Itt került színre a fénykorukat élő népszínművek, itt hódított teret a közkedvelt új műfaj, az operett és különleges produkciók raffinált színpadi trükkökkel itt értek el százötvenes-kétszázas szériákat, mint az Utazás a föld körül nyolcvan nap alatt Verne Gyula regényének látványos dramatizálása, a változatos technikai fogásokra épített tákolmány, az Ördög pirulái, vagy a millenáris felkesedésre épült Ezer év, ez az összefüggéstelen történelmi képsorozat.

Azonban e különleges produkciók divatja sem tartott örökké. Az operettkultusz is hullámvölgybe érkezett és a közönség kíváncsián fordult a megnyíló új színházak, a Vígyszínház, a Magyar Színház és a Királyi Színház felé. A Népszínház kezdett »rosszul menni«. Utolsó-előtti igazgatója, Vidor Pál 1907-ben a titkári irodában öngyilkos lett.

Utána új vállalkozó vette bérbe a színházat. Előkelő, finom dilettáns: Máder Rezső, aki előzőleg már az Operát is igazgatta, majd később oda is tért vissza. Tíz évre kapta meg a koncessziót és »könnyed eleganciával« vágott neki a nehéz feladatnak. Nem volt egyedül. Az alpári dolgokkal, a pénzügyekkel társa foglalkozott, Bálint Dezső, egyike a századforduló skrupulusztalan színházi fezőreinek. Társulásuk azonban egy évi vergődés után, 1908 nyarán megbukott. A nyilvánvaló bukást mindenki tudomásul vette, csak a Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztérium nem. A színházak ekkor kerültek át a Belügyminisztérium hatásköréből a kultusz-tárcáéba. Helyesen, mert a Belügy-ben a többi »rendőri ügy« között szerepeltek és remélni lehetett, hogy itt a kulturális tényezőket megillető módon fognak velük foglalkozni. A miniszter Apponyi Albert volt, aki első feladatul kapta a Nemzeti Színház építkezésének kérdését.

Meg is oldotta. Az állami adminisztrációban valóban bámulatos gyorsasággal napok alatt eldől a Nemzeti Színház használhatatlanságának, lebontásának, és a Népszínház bérbevételének ügye. Június 23-án Máder Rezső még látszólag a legnagyobb nyugalommal egyszerre hét felterjesztésben fejtegette további munkásságának részleteit. Vízvezeték beszerelést kérte az igazgatói szobába, a világítási berendezés javítását javasolta, a lépcsőházi lino-leumburkolat, illetve a megrongálódott külső vakolat megigazítását reklamálta, egyesíteni szeretné az elővételi- és a napi pénztárt, míg a megüresedő, Népszínház-ucca felé eső pénztárhelyiségben fodrászműhelyt kíván nyitni a későn érkező közönség számára (1), és legelső-sorban a gombamódra szaporodó kabarek-varieték színházcsábításai, és a megnyíló Royal-Orfeum konkurrenciája ellen kér oltalmat. Csupa olyan téma, ami távolabbi szándékokra utal. Pedig ebben az időpontban Máder Rezső, akinek a sajtó hangsúlyozta úgynevezett finom ízlését és úri magatartását, már bizonyára megállapodott Apponyival az átvételre vonatkozóan.

Nem is lehetett másképen. Hiszen egy hét múlva bombaként robbant ki az átköltőzködés ügye. A Pesti Hírlap július 1.-i számában »A legújabb kulturális mérnyelet« címet adja híradásának és úgy jellemzi, hogy »erkölcstelen, célszerűtlen és helytelen eljárás, mely a köz-tisztesség súlyos sérelmével járna.«

A felelős tényezők idegei azonban elég erősek voltak. Néhány nap múlva a félhivatalos »Politikai Értejtő« című nyomatosban rövid közlemény jelent meg arról, hogy a népszínművek tulajdonképpen a Nemzeti Színház feladatkörébe tartoznak, viszont itt szűk a zenekar (1) tehát zenés darabokat nem lehet színrehozni, a színház egyébként is tűzveszélyes, ezért a miniszter »nem utasította vissza a Népszínház jelenlegi igazgatóinak ajánlatát a Népszínház átadására vonatkozóan.« Apponyi is nyilatkozott. »Még nem írtam alá a szerződést, de nem adhatok biztosítékot arról, hogy ez nem is fog megtörténni« — mondta, majd kifejtette, hogy »nem akarom senkinek az érdekeit megsérteni és azért a Népszínház jelenlegi vezetőivel... egyetértőleg akarom a kérdést dűlőre juttatni.«

Eppen erről volt szó. Abban az időben, amikor a kormányzatot egyáltalán nem hatotta meg a lábraütött kisegisztenciák, az Amerikába vándorló nincstelenek sorsa, egyszerre sükségének látszott, hogy egy bukott igazgatóval egyezkedjék. A Pesti Hírlap július 3.-án ezt írta: »A Népszínházat nem szabad megszüntetni a Nemzeti Színház kedvéért. Helyesebben a Népszínház jelenlegi igazgatóinak a kedvéért, hogy azokat a bajból kisegítsék.« Farkasházy Zsigmond képviselő július 4.-én interpellált ebben az ügyben, hangsúlyozva annak erkölcstelen-ségét, hogy érdemtelen vállalkozók az államkincstár kárára jelentékeny anyagi haszonra teygenek szert. »Nem lehet túrni — mondja —, hogy nagy pénzzel kártalanítsanak olyan spekulánsokat, akik betolakodnak egy színházba és tönkreteszik azt!«

Mindez azonban már nem akadályozhatta meg a fejleményeket. A Pesti Hírlap »Con-summatum est! Megkondulhat a lélekharang« címen érzelmes tudósításban parentálta el a Népszínházat, az Apponyi kultuszminiszterségéhez fűződő szégyenletes tényről beszélve. Július 17.-én pedig közölte a bérleti szerződés teljes szövegét. Az államot esszerint a következő kiadások terhelték:

A Népszínházi Bizottmányak :

a háralévő 9 évi bér	540.000.— K.
díszletpótlék	90.000.—
a Népszínház nyugdíjintézete részére	282.000.—
(mindhárom tétel a bukott igazgatók kötelezettségeinek átvállalása)	

Közvetlenül Máder és Bálint részére :

kártalanítás	700.000.—
9 évi fizetésük pótlása	270.000.—
9 évig 2 ingyen-páholy	36.000.—
ruhatár- és büffébérlet	225.000.—
a műhelyház bérlete	36.000.—
	<hr/>
	2,179.000.— K.

Ugyanekkor az új Nemzeti Színház felépítésére előirányzott összeg 2.000.000.— korona volt. Az állam tehát e bérleti szerződés értelmében a jelzett kétmillió koronáért nem építette fel az új Nemzeti Színházat, hanem az összeget jócskán megtétezve, bukott üzletemberek részére fizette ki.

Apponyi Albert az említett, Farkasházy-féle interpellációra válaszolva szintén a tűzveszélyességre hivatkozott, hangsúlyozva, hogy ő nem hajlandó könnyelműen veszélyes helyzetbe hozni a színház látogatóit. Kijelentette, hogy cselekedetében három szempontra van tekintettel. Először arra, hogy az állami pénzügyeket túlságosan ne károsítsa (erre a fenti szerződés pontos választ ad), másodsor, hogy kulturális érdekeket ne sértsen (erről alább lesz szó), harmadszor pedig, —saját szavai szerint — hogy : »a humanizmus szempontjából tiszteletreméltó és az én részemről is minden körülmények között figyelmeztető és részesítendő egyéni érdekeket ne sértsem.« (Ehhez viszont nincs hozzátennivaló : ez a mondat önmagáért beszél.)

Mik voltak ezek a »figyelemben részesítendő egyéni érdekek?

Az ebben az ügyben készített, 1908 augusztus 4.-én kelt miniszteri feliratban Apponyi az uralkodó elé terjeszti, hogy Máder és Bálint »... a következő feltételek mellett ruházták át... bérleti szerződésüket a Nemzeti Színházra«. Nem kívánunk terjengősek lenni, ezért csak egy tételre térünk ki, ami a fenti részletezésben mint 225.000. koronát kitevő ruhatári- és büffébérleti díj szerepel. A feliratban erről ez olvasható : »... nem volt lehetséges más-képen intézni el ezt a kérdést, mivel az eddigi bérlők a ruhatárt és a cukrászdát a bérleti idő tartamára albérlétekbe adták ki és a tíz évi bért felvették előre«. Mindenki előtt világos, hogy ez már a kriminalitás körébe tartozik. Szerencsére a kormányzat erről hivatalosan nem vett tudomást, hanem úgy tett, mintha hálásnak kellett volna lennie a bukott vállalkozóknak a bérlet átengedésért (a ruhatárral és a büffével együtt).

Az említett interpellációra adott válaszában Apponyi azt az önértetes kijelentést tette, hogy az egész akció »az államnak nem fog pénzébe kerülni«. Mikor pedig Farkasházy gúnyosan közbeszólt : »Mi az, talán ingyen engedi át Bálint?« a következőképen oktatta ki : »Természetesen, aki valami jognak a birtokában van, és azt másra átruházza, ezért kárpótlást kér.« Majd így fejezi be : »Pozitíve állíthatom, hogy az egész áldozatot, amely cbből a szempontból hozandó lesz, bőven kárpótolja a várható jövedelmi többlet.« A feliratban pedig részletesen kimutatja, hogy mivel a Népszínház befogadóképessége nagyobb a Nemzetiéniél, a bevétel is emelkedni fog, még pedig a kilenc év alatt pontosan 720.000.— koronával. Minthogy pedig ez meghaladja a kártalanítás összegét (1), az állam csak a kamatokat veszti el, tehát aránylag könnyen oldja meg az átmenettel járó nehézségeket.

Apponyi Albert itt meglepő könnyedséggel csak a hétszázézes effektív kártérítést emeli ki a több, mint kétmillió összegből. Az összes többi tételt említetlenül hagyja, úgyszintén nem szól arról a kárról sem, amely a régi Nemzeti Színház lebontásával éri az államot, elveszítve a két bérház jövedelmét is. Pedig még itt is kártérítést kellett fizetni hosszúlejáratú bérlőknek, így az Országos Kaszinó-nak és Szikszay Ferenc vendéglősnak.

Ezt az arcpirító felterjesztést Apponyi Albert 1908 augusztus 4.-én írta alá és Ferenc József augusztus 25.-én szankcionálta. A Pesti Hírlap ezt fűzi hozzá : »Más országban ilyen botrányos ügyletbe okvetlenül belebukna a miniszter. Nálunk? Egy pár napig talán még beszélnek róla, aztán napirendre térnek fölötte.«

Így is történt. Maga a Pesti Hírlap is belenyugvó hangon regisztrálta a Nemzeti Színház é:adkezdését az új épületben. Ott, ahol a Nemzeti Színház ma is játszik és ami ma sem alkalmasabb erre a célra, mint ahogy azt 1908-ban mindenki egyhangúan megállapította, A »három nap«, amíg a csodák tartanak, elmúlt és a kérdést nem bolygatták többé. Ha mégis

szóba került, nem a panamát feszegették, csupán a »nagy múltú intézmény«-nek, a Népszínház-nak a megszüntetését siratták. Így az egész felháborodás hamarosan beletorkolt a »régí jó idők« könnyes-borongós emlékezésébe.

Ezen nem is lepődhetünk meg, ha megfigyeljük a Népszínház ügye körül kerekedett ellenzékieskedő játékot, ál-ellenzéki hangulatot. Látjuk, hogy a két bérlőtárs közül csak Bálint Dezsőn porzottak az ütések. Mádert mindenki kímélte, legfeljebb lesből csíptek egyet-egyét rajta. A Nap július 2.-án már úgy értesült, hogy Mäder minden jogát közjegyző előtt Bálindra ruházta. A Pesti Hírlap július 7.-én arról tudósít, hogy Mäder nyaralni ment: a divatos ausztriai fürdőhelyen, Mödlingben, üdül, Bálint intézi a likvidálás ügyét. Farkasházy képviselő ismertetett felszólalásában elítélve a spekulánsokat, kijelenti, hogy szavai nem Mäderre vonatkoznak. Porzsolt Kálmán, a Népszínház egykori igazgatója még a miniszterre is tekintettel van. »Itt valamiféle jogtalan magánérdek játszik bele a közérdekbe, amit a jóhiszemű miniszter nem lát meg.« — írja finoman. Végül a Pesti Hírlap 12.-én bizonyos szál-longó hírek emleget, melyek szerint: »bécsi aulikus befolyás akarja kormánypénzzel kiszabadítani Mádert az arfyagi válságból«.

Mäder Retszó ugyanis Ferenc Ferdinánd trónörökös gyermekeinek volt a zongoratanárja. Ez tény. Állítólag még szorosabb kapcsolata is volt a császári udvarral. Ez viszont pletyka. Mindenestre volt rá ok, hogy felelős személyek olyan bámulatraméltó vakságról és korruptságról tegyenek tanúságot az ügyében. »Igy még nem csaptak be soha minisztert, kormányt, — írja a Pesti Hírlap — csak az a kár, hogy ezt az üzletet az adófizető polgárok keservesen szerzett garasai siratják.« Mádert tehát láthatóan kímélték és így jogosan kételkedhetünk az egész ellenzéki vihar őszinteségében. Július volt, az újságok részére s fenyegető »uborkaszegző«. A Pesti Hírlap ebben az évben »A Népszínház ügye« segítségével lábolt át a veszélyen. Rovatott nyitott evvel a címmel és ha más új híre nem akadt, az ismert dolgokat írta meg újra, vagy a színházi világban bőven adódó személyi sérelmeknek adott hangot. Vidékre került színészek panaszos leveleit közölte, akikkel már évekkal előbb rosszul bánt a Népszínház akkori direktója, vagy könnyeket sirt az uccára került tagok felett, akikkel Bálint Dezső valóban blanco-nyugtákat iratott alá előlegkéréskor, végkielégítésüket ismertetve el velük. Ez volt az ellenzéki magatartás. A kormányparti Pesti Napló viszont »elbagatellizálta« az egész kérdést. Nem-igen írt róla, csak ha elkerülhetetlenül szükségesnek látszott, mint a képviselőházi interpellációnál, de akkor is az Apponyi válaszába szőtt »ügy van«-okkal, és »helyeslés«-ekkel azt a látszatot igyekezett kelteni, mintha a válasz megnyugtató lett volna.

Ugyanebből az okból jellemző a Főváros szerepe is. »Fővárosi körök« az első napokban »megütközéssel« kommentálták az átadás híret, Bárczy polgármester pedig méltatlankodva nyilatkozott, hogy őt teljesen mellőzték a tárgyalások során, mikor azonban bevonták az ügybe, mindennez hozzájárult és különösen a kártérítés kérdését nem feszegette.

Évek során két érvet toltak előtérbe a kormányzati aktus védelmezői. Az egyik: a hatóság megtagadta a további játszási engedélyt a Nemzeti Színházról, tűzveszélyes volta miatt, a másik: az ilyen módon kényszerhelyzetbe került kultuszminisztérium nem válogathatott, hanem az egyetlen rendelkezésre álló módot el kellett fogadnia, különös tekintettel Apponyi Albert egy kissé könnyed megjegyzésére, mely szerint sehol sincs hely a Nemzeti Színház részére, már pedig »kormányozható léghajóra« nem szerelheti fel ezt az intézményt. Meg kell állapítanunk, hogy egyik érv sem felelt meg a valóságnak.

1. A Nemzeti Színházban nem tiltották be végleg az előadásokat. A Pesti Napló 1908 június 28.-i számában, tehát három nappal az egész ügy kipattanása előtt megjelent a Színházvizsgáló Bizottság döntése. A Bizottság Almády Géza tanácsnok elnöke alatt úgy döntött, hogy mivel még egy esztendeig előadásokat fognak tartani a nem teljesen tűzbiztos színházban, erre az időre jobban kiépítik a vészkijárat rendszert a környező bérházakon keresztül. Ez a rendszer eddig is igen alapos volt, amit az is bizonyít, hogy a színházban a hetvenes években 1672 néző talált helyet, ekkor viszont már csak 966. A megszüntetett helyek a közlekedés biztonságosabbá tételét szolgálták. Ekkor, 1908-ban például minden három sort külön vaskorlát választott el egymástól, tehát minden három sornak külön bejárata volt a nézőtérre. Ilyen messzemenő elővigyázatosság mellett valóban lehetett volna még egy évig játszani a régi Nemzeti Színházban. Különösen, ha meggondoljuk, hogy egy évig nem is kellett volna, csupán egy hónapig, vagy addig sem, hiszen 1908 őszén Mäderék részére már lehetetlennek látszott a nyitás: a bukás elkerülhetetlen volt. Dehát épen ezért kellett sietni, hogy megőrizzék a folyamatos üzletmenet látszatát és így Mäderék is egyenrangú félként tárgyalhassanak.

2. Az állítólag szükséges intervallumhoz nem volt feltétlenül szükség a Népszínház bérbevitelére. Más épületek is szobakerültek a rövid vendégzereplés céljaira, sőt akadt vállalkozó, aki új színház építését ajánlotta fel külön a Nemzeti Színháznak az építkezés idején tartandó vendégjátéka számára, hogy azután a továbbiakban koncessziót kapjon az

épületre. Ugyancsak nem igaz, hogy a teljes kilenc évi bérletet át kellett venni. Az elhangzott szakértői vélemények szerint fél évtől két évig terjedő időre lett volna szükség az építkezéshez.

»A nagy pajtában elvész az intim társalgási tónus« — panaszkolta 1908 július 3-án a Pesti Hírlap. Ennek a megállapításnak a helyességét közel ötven év óta igazolhatja a Nemzeti Színház közönsége, melynek furcsa módon a III. emeletre kell jegyet váltania, ha igazán jó akar hallani. A »kulturális érdeket« tehát igenis sértette az intézkedés, ellentétben Apponyi állításával. Az új igazgató, Tóth Imre pedig, akinek az áldatlan feladattal meg kellett birkóznia, alig egy hónap után már jelentette, hogy: »sok a panasz a közönség részéről az átköltözés utáni helyáremelés és a kötelező ruhatár miatt«. A frivol módon beigért bevételi többlet tehát helyáremeléssel akarták előteremteni, a kötelező ruhatárra meg azért volt szükség, hogy meg lehessen fizetni Bálintnak és Mádernek az általuk tíz évre felvét és elköltött összegeket. Az első év végén a miniszter által jelzett többletbevétel helyett mintegy negyedmillió korona volt a hiány. Néhány év múlva, 1914-ben pedig egy minisztertanácsi jegyzőkönyv a következőket állapítja meg: »A Nemzeti Színház helyzetének kedvezőtlen alakulását az általános gazdasági helyzet sivársága mellett az intézetnek a Népszínház épületébe való átköltözése okozta... Legelsősorban nem teljesedtek be azok a várakozások, melyek a népszínházi nézőtér magasabb bevételi átlagához fűződtek. Kiderült... hogy a Nemzeti Színház publikuma ebben a másik épületben sem nagyobb a réginél... Emellett az új elhelyezéssel kapcsolatban az intézet (egyéb) kiadásai is tetemes összegekkel emelkedtek.« A jegyzőkönyv ezután felveti a Nemzeti Színház *bérbeadásának* a gondolatát. Csak azért veti ezt nyomban el, mert gyanítja, hogy nem akadna rá alkalmas vállalkozó.

Ez az első világháború előestéjén történt, 1914 június 11-én. Bálint Dezső időközben a kártérítési összegből kibérelte a Royal Orfeumot és meggazdagodott, Máder Rezső pedig később — jellemző módon — ismét az Operaház igazgatója lett.

SZEMLE

MAGYAR IRODALMI SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

Szerkeszti: Waldapfel József, I. kötet. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. Szerkesztette Barta János és Klaniczay Tibor. Tankönyvkiadó, Bp. 1951., II. rész. Szerkesztették ugyanazok. Tankönyvkiadó, Bp. 1952.

As irodalom jelentősége évről-évre gyarapszik, ahogy milliók erőfeszítésével épül az ország. A dolgozó nép számára olyanná válik az irodalom, mint a szabad levegő, melyben lélegzik. Irodalmunk bevilágít a múltba is, megmutatja az utakat, amelyek idefutottak. A magyar irodalom évszázadok óta egész népünk tanúságtévője: hogyan küzdött az elnyomott nép a költészet fegyverével urak és zsarnokok, török és német ellen szabadságáért, emberi boldogságáért. A magyar irodalom mély tanulságokat rejt magában, nemcsak azokban a példáiban, amikor a forradalmi nép közvetlen kifejezője, mint a huszita korban, Rákóczi harcában, 1848-ban, vagy amikor lendületet és ízekeket a nép ereje a hozzá közelebb álló írónak adott, amikor például a *Magyar Elektra* zsarnokgyűlöletét és a Balassi Menyhárt árulásáról szóló *Comoedia* haragját fűtötte, hanem akkor is, amikor a népi teremtőerő behatolt az uralkodó osztály irodalmába, erőt, leleményt, színeket, emberiséget és hazafiúi érzést adott a hősi krónikáknak, a humanizmus alkotásainak, Balassi, Zrínyi, Mikes műveinek.

A magyar irodalom népünk büszkesége, sokszínű és lángoló lírájával, hősi epikájával, melynek forrása tiszta valóság, hajtóereje egész nemzedékek bátorsága. A magyar irodalom alkotásainak köztudatba vitele létkérdéssé lett, alapja a mai szocialista irodalom hatásának és méltó elterjedésének. Ebből a szemszögből kell néznünk egyetemenk új segédkönyveit, a magyar irodalom eddigi legteljesebb szövegválogatásait, az abból megjelent első két kötetet. Teljesíti-e ez a nagy vállalkozás a reávaró feladatot? emeli-e a magyar irodalom eljövendő tanítóinak tudását? politikai öntudatát? esztétikai műveltségét? Hatni tud-e közvéleményünkre, dolgozó népünk szélesebb rétegeire? Kellőképpen juttatja-e érvényre, helyes keretek

közé illeszti-e, tudományossága kielégítő-e, s ugyanakkor megbecsüli-e dolgozó népünk színvonalát?

A két első kötet és különösen a második arról tanúskodik, hogy ez a gyűjtemény a maga egészében teljesíti azt, amit várunk tőle. Soha nem volt a magyar tanárnemzedék kezében ilyen gazdag, gonddal kiválasztott gyűjtemény, mely annyira megkönnyítette volna a tájékozódást, annyira határozott módszert, ilyen sokrétű, nagyszerű példákat, ilyen baráti segítséget, ennyire tiszta szempontokat adott volna. Antológiáink voltak eddig is, átfogó, vers- és prózagyűjteményeink (Magyar Renaissance Írók, Magyar Versek Könyve, Magyar Próza Könyve, stb.), de nem volt meg bennük a kiváló elv egyöntetűsége és igazsága, ezt a felszabadulás hozta, a marxista-leninista tudomány, a szovjet szöveggyűjtemények példái. A jelen szöveggyűjtemény feladatai annál nagyobbak, mert marxista-leninista irodalomtörténetünk még nincs, és még évek telnek bele, amíg lesz. A szöveggyűjtemény tömör, összefogott bevezetései éppen ezért szükségképpen elternek a gyűjtemény előszavának célkitűzésétől: »Elemzést, értékelést itt nem adhatunk, utalásképpen is csak akkor, ha ez a szemelvény felvételének indokolásául szükséges.« A marxista tudomány ott sem ad pozitív adatközlést, ahol nem elemzés a célja. Nem ismeri az állást nem foglaló lexikont, vagy bibliográfiát, nem hogy segédkönyvet. Az író életének minden eleme, az irodalmi mű célkitűzésének, esztétikai jellegének, sorsának minden adata az osztályharcot tükrözi. Nincs olyan szűkszavú szovjet antológia, mely e szempontot nélkülözné, és szerencsére e két kötet sem tudta nélkülözni. Sőt csak ott nem teljesíti feladatát, ahol a rövid bevezetők nem pártosak, ideológiai megfogalmazásuk nem éles. Ilyen esetekben tudományos színvonaluk is

gyengébb, és részben a kiválasztás sem sikerült.

A szöveggyűjtemény első kötete az ősköltészet nyomaitól a XVII. század első évtizedéig terjed, második része Zrínyi Miklóstól 1764-ig. Ez a beosztás nagyjából megfelel a történeti és irodalmi tényeknek, bár bizonyos eltolódás lehetséges lenne. A magyar történeti és irodalmi fejlődés választóvonalá az első kötetnél inkább a kuruckor költészete, a magyar humanizmus hosszú kibontakozása, kései kifejlődése miatt. A humanizmussal egybeforrt reformáció küzdelme is a katolikus reakció ellen inkább periódus-záró, mint nyitó. A második kötetet pedig el lehetett volna vinni a sorsdöntő 1790-ig, bár így is megokolható. A gyűjteménybe felvett két korszak-határ bizonytalansága mutatja, hogy mennyire szükség lenne komoly periodizációs vitára. Az első kötet foglalja össze mindazt, amit a szerkesztők egyetemeink ifjúságának a középkori irodalmából, a reformáció és a humanizmus irodalmából szántak, amit a haladás erői létrehoztak egészen Apáczai Cseri János hősi példájáig. Ebben az első kötetben vannak krónikáink, a huszita biblia-fordítás, a humanizmus olyan nagy alakjai, mint Janus Pannonius, és az első magyarul író nagy lírikus, Balassi Bálint, Heltai Gaspár, Bornemisza Péter, Tinódi Lantos Sebestyén. A második kötet Zrínyi Miklós életművét, a kuruckor politikai költészetét, a XVII. sz. vitézi- és szerelmi énekköltését, Gyöngyösit, Rákóczit, Mikes Kelelent, Amadét és Faludi Ferencet adja.

A gyűjtemény szemelvényeinek helyességét az dönti el, hogy mennyire sikerült a szerkesztőknek felszínre hozni és bemutatni az elnyomott és dolgozó nép irodalmát, a magyar irodalom klasszikusainak közvetett vagy közvetlen népiességét. E szempontból kétségkívül a második kötet a jelentősebb. A szerkesztők itt gondos elmélyedő munkával kéziratok énekeskönyveinknek gazdag tárházát először igyekeztek kiaknázni. A kuruckor nagyerejű népi költészetén kívül a bujdosó és paraszt-énekek népi hangja nyomja reá bélyegét az egész kötetre. A barbár török s a nem kevésbé barbár idegen elnyomás irodalma: Zrínyi Miklós, II. Rákóczi Ferenc, Mikes Kelemen művei még zártabbá, még teljesebbé teszik ezt a képet. Nép és feudálisok, hazai és idegen elnyomás, az egész nemzetet egyesítő eszmék, a magyar társadalom sokrétűsége, ellentmondásai, az osztályharc minden megjelenési formája művészileg gazdag, hatalmas szavú kifejezést talál ebben a kötetben. Kevés pedagógikusabb olvasmányt lehetne elképzelni.

Ez nem jelenti azt, hogy ne lennének hiányosságok benne. Ugyyszólván teljesen

hiányzik belőle XVII—XVIII. századi népies, vagy egyenesen népi színjatszásunk úgy, amint az iskoladrámáinkból kivehető lett volna. Az *Actio curiosa* és a *Kocsonya Mihály házassága* szegényes szemelvényei egyáltalán nem kielégítőek ebben a tekintetben. A szerkesztőknek jobban kellett volna átvinni a gyakorlatba a marxista irodalomtörténet-írásnak azt az elvét, melyet Jermilov nemrég olyan találon fogalmazott meg újból: »A dráma olyan műfaj, amelyben a legélesebben és legvilágosabban juthat kifejezésre a nagy történelmi harc, és az életben feltehető ellentmondások és konfliktusok tömege.«

Az első kötet is bő lehetőséget adott, hogy az elnyomott nép irodalmát szóhoz juttassa. Elsőrangúan éltek is a lehetőséggel a szerkesztők a reformáció, a vitézi énekek és széphistóriák ábrázolásában. Jó megoldás és nagy dokumentatív erővel bír, amikor közlik a *Szilágyi és Hajmási*-ról szóló históriás ének mellett a népballadai változatot, a *Telamon históriája* mellett a *Kadár Katáról* szóló népballadát. Már kevésbé szerencsés krónikáink és a legendák bemutatása, a *Huszita Biblia* és a háromságtagadó népi reformáció szemelvényei. A burzsoa irodalomtudomány hatása, hogy sem Anonymusban, sem Kézai Simon kivonatában és főként Kálti Márk *Képes Króniká*-jában nem tudják meglátni és kellőképpen felszínre hozni a benyomuló népi elemet. A történetitlen és polgári filológizálás maradványa, hogy a *Képes Krónika* pontosan elhatárolható betoldásait, melyek az ősi király-gesztá maradványai, nem a XI—XII. századra helyezték a nép hősi epikájának, patriotizmusának bizonyítékául, hanem Anjou Lajos korába. Hogy a Kézai Simonnál feltört ősi mondai elemeket sem a maguk történeti környezetébe helyezték a gyűjtemény élére, hiszen a felújítás oka a »félreértett régi«-hez visszanyúló újító királyi politikai tendencia volt. Ez az eljárás azért sem volt logikus, mert a legújabb korban lejegyzett regös éneket helyesen a gyűjtemény kezdetén közölték. Az idevágó bevezetések is egyoldalúak és nélkülözik azokat a felismeréseket, amelyeket a szovjet irodalomtudomány tett a mi király-gesztáinkhoz és krónikáinkhoz olyannyira hasonló orosz krónikák népi-epikus anyagát, név- és eredetmagyarázó mondáit illetően.

Ugyancsak erősen hiányos a legendák ábrázolása. Például helyesen választják ki a szerkesztők István király *Kisebbség Legendá*-ját és nem a későbbieket. Vízont a kiválasztott szemelvény nem a legjellemzőbb, vagy egymagában nem jellemző, hozzá kellett volna venni a bolgár kereskedők híres epizódját. Érthetetlen, hogy a *Gellért-legendá*-nak miért egy XIII. századi változatát helyezték a XII. és XI. század fordulójára.

jára? Miért hiányzik az *Imre-legenda*, amely egész élességében mutatja az úri-feudális rend és az elnyomorodó szabadok küzdelmét s ugyanakkor a császárság és pápaság világ-méretű harcának magyar vetületét? Jól van kiválasztva az idegenszármas Rogerius kanonok *Siraloméneke* a tatárjárásról, de hiányzik Spalatoj Tamás *Historia Salonitanajának* az a nagyszerű életképe, melyet II. Endre udvaráról festett, és amellyel a tatárjárás »büntetését« igyekezett megindokolni.

Már nagyobb hiba a *Huszita Bibliá*-nak nagy jelentőségével összhangban nem levő gyenge szerepeltetése. Fontos, forradalomra buzdító, emberi és szabadságjogokat vitató részek maradtak ki *Eszter Könyvé*-ből, a *Makkabeusok*-, *Joel*- és *Amos*-könyvéből. Az előbbiből a felszólítás a forradalomra, az utóbbiból az a rész, ahol a latin eredeti felszólítását a dézsma megadására vonatkozóan a fordító kihagyja. A szerkesztők jól tapintanak rá a reformáció irodalmának forradalmi hagyományaira Ozorai Imre, Farkas András és különösen Szkhárosi Horváth András ábrázolásában. De lényegében ki nem elégitő a kor legeredetibb, legbátrabb magyar népi reformátorának, Dávid Ferencnek bemutatása.

Elég szerencsésnek mondható a magyar humanizmust összefogó fejezetek szemelvénykiválasztása, itt bőségesen támaszkodhattak a megfelelő szakirodalomra. Éppen ezért hiányként kell megjelölni, hogy Vitéz János *Leveleskönyvé*-nek elvi bevezetői teljesen hiányoznak és »a magyar humanizmus atyjának« ábrázolásából hiányzik az a mozzanat, amikor váradi püspök létre az ország érdekében szembeszáll a pápával. Janus Pannonius bemutatása jónak mondható, bár teljesen hiányzik annak megemlítése, hogy egy évek óta készülő bilinguis-kiadás anyagát is használták. Sikerült Janus Pannonius magyarországi költészetének fejlődését példákon igazolni, de már egysíku az itáliai évek szemelvényes anyaga. A zsrnokok, a rossz bírók, a pizskos szerzetes ellen írott epigrammák, a Valla halálára írott, a Platon és Epikuros igazáról szóló oly fontos epigramma, az Itália megbékélése érdekében írt hatalmas óda és a *Szelek versenye* teljesen hiányoznak. A velencei Jacopus Antonius Marcellusra írott *Dicsénekből* hiányzik a Szent Anbrusról szóló szatirikus rész s az Amerika felfedezését jósoló sorok. Itt kifogásolni lehet Janus Pannoniusnak Galeotto Marziohoz intézett levelének olyatén fordítását, amely a humanista életet pesti jassznyelvben oldja fel. Sikerültnek nevezhető a Hunyadi Mátyás leveleiből vett válogatás, Thuróczi János és Galeotto Marzio szemelvényei, és különösen a Bonfini-részek. Hiányzik azonban Thuróczy Jánostól az a

rész, ahol Mátyás királyt mint »második Attilát« mutatja be, Galeotto anekdótagyűjteményéből pedig az a vita, melyben a király megszegyeníti a gögös teológust. Elég erőteljesek a hiányok a Jagelló-kori és későbbi humanizmusunk ábrázolásában, bár a szakbírálattól javult a helyzet e téren. Éppúgy hiányoznak a Jagelló-kor latin vígjátékai, mint ahogy a Celtis Konrád által felfedezett drámának, a *Dulcitius*-nak egykorú magyarítása. Hiányzik Hagymási Bálint *Bor- és vízivókról* szóló beszéd-ének heves támadása, melyet a feudális egyház ellen intéz. A kor magyar irodalma vajmi szegényesen van képviselve. A Jordánszky-kódex nagyjelentőségű bevezetése aligha maradhatott volna ki. Hiányoznak Oláh Miklós kettős művéből (Hungaria et Attila) a hun-magyar katonái erő dicsőítése, a Mohács előtti boldog Magyarország irodalmilag is kiváló leírásai. Hiányzik a különben jól bemutatott Zsámboktól az Eger védelméről szóló nagyjelentőségű írás, Forgách Ferenc-től a magyar nagyfeudálisok lesújtó bírálata, Istvánffy Miklóstól Zrínyi Miklós beszéde az ország felszabadításáról. A szerkesztők teljesen kifelejtették Baranyai Decsi Jánost, és ami ennél súlyosabb, a legkiválóbb magyar humanista történetírót, a szabadgondolkodó Szamosközy Istvánt.

Az ellentmondások alakok ábrázolásában nem annyira Pázmány Péter mérsékelt szereplése az, ami kifogásolható, mint inkább Temesvári Pelbárt legjelentékenyebb irodalmi teljesítményeinek kifelejtése, mint pl. a *Prófeta-játék*, a minta-prédikációk közé beiktatott *Passió*, a világi nemesség ellen intézett támadása, a László királyról szóló II. beszédben.

A bevezetéseket, jegyzeteket általában komoly elismerés illeti. A szerkesztők ott torpantak meg és adtak ki nem elégitő összefoglalást, vagy éppen hibás összefoglalásokat, ahol az irodalmi jelenségek bonyolultakká váltak, és ellentmondosságukat kellett volna ábrázolni. Ilyen esetben minden szónak komoly súlya van. Gondolunk itt Temesvári Pelbárt, Taurinus, a Karthauzi Névtelen, Sztárai Mihály, Forgách Ferenc, Istvánffy Miklós, az *Argyrus*-ról szóló széphistória nem kielégítő bevezetéseire. Annál nagyobb örömet okoz a Heitai Gáspárt, Bornemisza Pétert, Balassi Bálintot és Zrínyi Miklóst bemutató bevezetések és szemelvények helyes volta. Ez annál jelentékenyebb, mert hiszen Balassi és Zrínyi e kor két legnagyobb klasszikusa, és itt a legkisebb hiba is hatványozottan érvényesült volna. Általában véve el lehet mondani, hogy mindkét kötetben a szemelvények kiválasztása jobb, mint a szemelvények bevezetése, és éppen ez teszi számos hiánya ellenére jól használhatóvá már ezt

az első kiadást is. Nagy munka, komoly teljesítmény ez, amelyet, különösen az első kötet esetében az időbeli kiérlelés jobbra tett volna.

Nem helyeselhető, hogy a szerkesztők még minimálisan sem tüntetik fel tudományos forrásait és hogy a könyvön semmi jele sincs annak, hogy a kötetek milyen jelentős átalakuláson mentek keresztül a szakbírálat nyomán. Nem helyeselhető, hogy a munkatársak nem érdemüknek és felelőségüknek megfelelő módon vannak megjelölve, vagyis azon részek mellett feltüntetve, melyekben sokat, vagy kevesebbet segítettek. A szerkesztők nem éltek a szovjet szöveggyűjtemények összeválogató módszerével sem, amely sokszor lehetővé teszi, hogy nagyobb szövegrészek velejét emeljék ki a közbülső részek kihagyásával.

E szöveggyűjtemény nagy vállalkozás és

úttörő munka. Ez áll a kevésbé sikerült első kötetre éppen úgy, mint a másodikra. A kiadást bővíteni kell, a részeket arányosabban kell elosztani, a bevezetéseket javítani. Oktatásügyi kormányzatunk e szöveggyűjtemény kiadásával sokat tett a magyar nép kulturájáért, de éppen ezért nem szabad újabb kiadását a nyilvánosság kizárásával megjelentetni. Igaz az, hogy közönségünk szélesebb rétegei számára a szerkesztők kiadták a *Hét évszázad magyar versei* c. gyűjteményt, de nem vitás, hogy ez a szöveggyűjtemény gazdagabb, élőbb, hatékonyabb képet adja a magyar nép régi irodalmának. Nem szabad elmulasztani azt a lehetőséget, hogy ne csak egyetemi hallgatók és tanárok forgassák, hanem eljusson minden üzemi könyvtárba, a magyar dolgozók legszélesebb körébe.

Kardos Tibor

LUKÁCS GYÖRGY: ADALÉKOK AZ ESZTÉTIKA TÖRTÉNETÉHEZ

Akadémiai Kiadó, Bp. 1953.

Nemrég jelent meg az Akadémiai Kiadó kiadásában Lukács György »Adalékok az esztétika történetéhez« c. munkája. E könyv megjelenése, mint Lukács György többi műve is, fontos állomás az esztétika, az irodalomelmélet, az irodalomtörténet fejlődésében. Az a hosszú harc, ami a marxizmus-leninizmus esztétikájának elsajátításáért indult, nem zárult le, ellenkezőleg, még intenzívebben folytatódik. Meg kell ismertetni az irodalom problémáival foglalkozókat a marxizmus esztétikájának bonyolultabb, mélyebb kérdéseivel, ugyanakkor ezeknek a kérdéseknek *történelmével* is. Sokkal konkrétebb és maradandóbb ismeret származik az ilyen történelmi képből: az egyes kérdések fejlődése a marxizmus előtt, majd a marxizmusban és az imperialista korszak esztétikájában. Mindez nemcsak hogy közelebb hozza és világossá teszi az egyes problémákat, hanem megismertet bennünket a helyes marxista elemzéssel és kutatással is. A feladat — amit irodalmi életünk fejlődése vetett fel — az volt, hogy behatóbbá, elmélyültebbé tegyük az esztétikai ismereteket, amelyek nélkül nincs továbbhaladás. Ezt a feladatot oldja meg Lukács György: azzal, hogy egyes problémák történetét adja, egyben megadja ezeknek a kérdéseknek elmélyült elemzését is. Bár az elemzés történelmi, mégis olyan kérdések körül forog, melyek bennünket épp most érdekelnek —

a problémák előtörténete egyben a problémák belső gazdagságának feltárása is.

Lukács György a történelmi elemzések révén a legkonkrétebb módon tudja elénk tárni a marxizmus esztétikájának minőségi különbségét a régebbi esztétikáktól. Ezt a minőségi ugrást csak az ilyen mély történelmi elemzés bizonyíthatja. Sokan próbálkoznak azzal, hogy néhány frázissal »bizonyítsák« ezt a különbséget. Azonban ez nemcsak azok számára nem kielégítő, akiket meg akarunk győzni, hanem azok számára sem, akik a marxizmus esztétikájának kialakulásáról, előzményeiről akarnak tiszta képet nyerni. Ezért e mű egyik célkitűzése éppen ez: »Ha azonban ezt az ugrást, ezt a lényegileg újat, a maga igazi jelentőségében, teljes átfogó és mély következményeiben fel akarjuk fogni, akkor látnunk kell a megelőző fejlődést, annak problematikáját, látnunk kell, hogyan küzködnek, mind a régi materializmus, mind az idealizmus legkiválóbb képviselői számukra megoldhatatlan kérdésekkel, még akkor is, ha történelmi helyzetük, a művészetek fejlődése, gondolkodási tehetségük és becsületességük el is vezeti őket a helyes kérdésfeltevés küszöbéig. Ezen a küszöbön osztálykorlátaik következtében nem képesek átlépni. Itt csak a Marx-Engels alapította dialektikus és történelmi materializmus van abban a helyzetben, hogy konkrétan és helyesen tegye fel a kérdéseket,

hogy azokat igazán tudományosan megválaszolja.» Lukács elemzéseinek mélysége, probléma-gazdagsága sokszorosan túlszárnyalja ezt a feladatot: az »adalékok« sokszor bővülnék igazi történeté, ha nem is abban az értelemben, hogy időben közvetlenül összefüggő alakok és kérdések tárgyalása kerül egymás mellé, hanem abban a tágabb értelemben, hogy az esztétikai fejlődés csúcspontjai kimerítő és alapos tárgyalást kapnak.

Az elemzés a XIX. sz. két nagy gondolkodójával kezdődik: Schillerrel és Hegellel. Bár e két tanulmány keletkezése egymástól elüt, (a Schiller tanulmány 1935-ben, a Hegel 1951-ben íródott) mégis könnyen érthető, hogy e kötetben egymás mellé kerültek. A szerző célja az volt, hogy kimutassa, hogy a dialektika keletkezésével egyidejűen hogyan jönnek létre olyan esztétikai kategóriák, melyek fejkőről a talpukra állítva, kritikai átdolgozás után a marxizmus alkotó elemei lesznek. Persze, a tanulmányok célja nemcsak ez: az elemzések mélyrehatóan vizsgálják a két gondolkodó korlátainak és nagyságának konkrét mibenlétét, az esztétika számára fontos kategóriák létrejöttének ellentmondásos dialektikus útját — így kapunk helyes képet sokat vitatott alakjukról.

A Schiller-tanulmány (Schiller esztétikájához) mintegy filozófiai és esztétikai-elméleti megalapozását adja a már eddig megjelent Schiller-tanulmányoknak. (Schiller elmélete a modern irodalomról, Goethe és Schiller levélváltása) Schiller filozófiai vonatkozásban fontos állomása a német klasszikus idealista filozófia fejlődésének: átmenetet képez a szubjektív idealizmusból az objektív idealizmus felé. Ez az átmeneti jelleg határozza meg azokat a nehézségeket, amelyekkel Schiller a dialektika és az esztétika terén küzd. Egyrészt a kanti filozófia levetkőzéséért küzd, másrészt — ugyanakkor — a döntő kérdésekben fogva marad ebben a varázskörben. Küzd a német korlátoltság felszámolásáért (ideológiai vonatkozásban), óriási energiával küzdi ki azokat az eredményeket, melyek magasan a német nyomorúság felett állnak, azonban egészében itt is fogoly marad. Így Schiller osztja azt a német felfogást, hogy a forradalom nem okvetlenül szükséges a polgárság emancipálásához, mely felfogás a kanti etikában találja meg legpregnansabb elméleti kifejezését. A forradalom nevelés által pótolható, melynek egyik legkitűnőbb módszere az esztétika. Schiller, mikor így határozza meg az esztétika helyét, akkor az angol forradalom utáni gondolkodók nézeteire támaszkodik, amelyek a kompromisszummal végződött forradalom utáni burzsoázia osztályérdekeit tükrözik. Azonban Lukács kimutatja, hogy a probléma

korántsem ilyen egyszerű. Azáltal, hogy Schiller, bár hamis kiinduló pontból, de határozottan előretolja az esztétikát — ezzel teszi meg azt a lépést, mely őt a szubjektív idealizmustól az objektív idealizmus felé viszi. Éppen ezért a kanti idealizmus és a kanti esztétika bírálata Hegel felé mutat, minden gyengesége és botladozó volta ellenére is. Ugyanilyen dialektikus a szép kanti fogalmának bírálata is. Kant szabad és járulékos szépséget különböztet meg, melyek közül a szabad, a tárgy nélküli, dekoratív jellegű művészetnek nyújtja a pálmát. A művészet igazi területei — Kant minden bonyolult próbálkozásai ellenére is — kívül rekednek az esztétika területén, mivel a művészet a társadalmi életet, az embert teszi meg »tárgyának«, és így nem felelhet meg a kanti eszménynek, a tárgyiatlan szépségnek. Schiller ingadozó alapokon bár — mivel a kanti ismeretelméletet nem érinti — szembeszáll ezzel a szubjektivistá felfogással és az objektív idealizmus esztétikája felé tesz lépést. Nála a szépség az objektív, meglévő világ újraformálása, nem pedig valószínűtlenül a valóság felett lebegő, a valóságtól független misztikus eszme. Ezt az utat Schiller nem tudta következetesen végigjárni, mivel a kanti ismeretelmélet köldökzsinórjától nem tudott elszakadni.

A szubjektív idealizmus túlhaladása és egyben a dialektikus módszer — bár idealista alapokon nyugvó — kidolgozása Hegelnél történik. A XVIII. század francia és német gondolkodói számára egyaránt középponti kérdés a *polgári* művészet elméletének megteremtése. A francia materializmus mechanikus-merev szemlélete az esztétika és különösen a modern művészet elmélete terén nem képes arra, hogy valamennyire is helyes képet adjon e kérdésekről. A német idealizmus Kanttal teszi meg a döntő lépést ebben az irányban: az esztétikai alkotás mint *aktív*, alkotó tevékenység itt kerül be a művészet-elméletbe. Ez azonban csak az első lépés. Hosszú út vezet el addig, míg a kanti szubjektív idealizmus torzító keretei széttörnek és az objektív idealizmus a dialektika segítségével a modern művészet konkrét problémáihoz férkőzhet. Ebbe a hosszú útbá tartozik Schiller és Goethe.

Hegel tanulmányozta a polgári társadalom törvényszerűségeit — amennyire az Smith és Ricardo műveiből lehetséges volt — és így képet nyert arról, hogy a kapitalista társadalom történetileg szükségszerű terméke a társadalmi fejlődésnek, és hogy így az antik világ feltámasztása csak — illúzió. Ez a modern művészetelmélet szempontjából döntő jelentőségű felfedezés volt. Ez a történelemfilozófiai szempont határozza meg a művészet helyét Hegelnél. Már nem a

görög eszmény megvalósítása a cél — mint Schiller és Goethe ifjúkorában, — hanem ki akarja dolgozni a speciálisan polgári művészeti törvényszerűségeket. Hegel meglátja, — ez esztétikájának egyik fő motívuma — a kapitalista élet művészetellenességét. A próza világának nevezi ezt, ahol a költészet, a művészet elhervad. Azonban mégis meglátja, hogy az ilyen tendenciák ellen sikerrel fel lehet venni a harcot (Goethe). Az idealista rendszer azonban egészében mégis arra kényszeríti, hogy a művészet fejlődésének további lehetőségét tagadja, hogy kijelentse, hogy a modern korban a művészet a filozófiában olvad fel.

A hegeli esztétika bírálata, pozitív elemeinek kiemelése fontos szerepet játszik Csernyisevskij esztétikájában. A hegeli filozófia felbomlásában kialakuló csoportok közül Csernyisevskij a feuerbachi materializmus mellé áll, kritikája, mellyel a hegeli esztétikát illeti — materialista. Feuerbach szerepe itt annyit jelent, hogy Csernyisevskijt átvezette a materializmus táborába. A nagy orosz gondolkodó túlhaladja mesterét, következetesebb materialista és a dialektikus gondolatoknak is utat enged. Ez a filozófiai álláspont elválaszthatatlan Csernyisevskij forradalmi demokrata meggyőződésétől és harcaitól. Ez a forradalmár légkör uralkodik összes írásán. Lukács György ragyogó dialektikával fejt ki ezt az összefüggést az esztétika legelvontabb kérdéseivel is. A német idealizmus bírálatának középpontja Csernyisevskijnél az, hogy a szépség nem a természet felett álló, magasabbrendű kategória, hanem a természet a maga teljességében áll a művészet felett. Hogy Csernyisevskij megfordította a német idealizmus kérdésfeltevését, abból következik, hogy »világossá válik, hogy mindazok a kategóriák, amelyek bár számos történeti változáson mentek keresztül az esztétika évezredes fejlődésében, állandóan visszatérnek, így a szép, a fenséges, a kómiikus, a tragikus stb., az emberi élet, az emberek egymásközötti érintkezésének, társadalmi kölcsönhatásának, a természethez való viszonyuknak alapvető mozzanatai« — írja Lukács György. A valóságot lebecsülő arisztokratizmussal szemben itt Csernyisevskij demokratizmusa nyilvánul meg. Ugyancsak a forradalmi demokráciát védi Vischer reakciós liberalizmusával szemben. A forradalmi demokrata szellemből fakad Csernyisevskij elmélete a tragédiáról is. Csernyisevskij szerint a tragikum: a szörnyű az emberi életben. Vagyis határozottan félretolja a Vischer-i tragikus bűn fogalmát, mely a gyakorlati élet nyelvére lefordítva annyit jelent, hogy ha fellázadsz az uralkodó társadalmi rend ellen, bünt követsz el, és ezért szükségképpen elbuksz — esetleg bukásod néhány reformot eredményez felül-

ről. Azonban ez ellen a reakciós gondolat ellen harcolva Csernyisevskij tagadja a tragikum meglétét a társadalmi életben. Lukács György itt elméleti esztétikai elemzését adja ennek a kérdésnek; Csernyisevskij Mit tegyünk c. műve bevezetésében pedig ennek az elvnek irodalmi vetületével foglalkozik behatóan, mindenütt feltárva a forradalmi demokrata világnézet és az esztétikai kategóriák összefüggéseit.

A következő tanulmányok a marxizmus irodalomelméletével foglalkoznak. Bár megjelenésük, illetve megírásuk időpontja itt is változó, mégis szerfelett aktuálisak. A három előző tanulmány alapján az olvasó most tudja csak felmérni a marxizmus esztétikájának szerepét az emberiség gondolkozásában, azt a minőségi ugrást, amit ez a gondolkodás történetében jelent. De aktualitása ezen túlnő: mégpedig annyiban, hogy ezeket az itt lefektetett gondolatokat ma éppen olyan erősen kell hangsúlyozni — ha nem erősebben — mint mikor íródtak. Amit például Lukács György annak idején a történelmi materializmus vulgarizálása ellen írt, az teljesen aktuálisan illeszkedik bele a történelmi materializmus szubjektivista eltorzítása elleni harcba, amelyet Sztálin kezdeményezett: »Marx és Engels egész életükön át hadakoztak úgynevezett tanítványaik egyszerűsítő, vulgarizáló felfogása ellen, akik a konkrét történelmi folyamat konkrét tanulmányozása helyébe konstruált pusztá következtetéseken, analógiákon alapuló történelem-szemléletet akartak helyezni; akik a dialektika bonyolult és konkrét összefüggéseit egyszerű mechanikus összefüggésekkel igyekeztek kiszorítani.« Művészi szempontból éppennyien aktualitása van annak, amit Lukács a fantasztikumról, a művészi fantáziáról ír. Napjainkban a sematikus írói gyakorlat éppúgy, mint a sematikus kritika idegenkedik a művészi fantáziától. Lukács itt a marxizmus alkotó szellemében kimutatja, hogy »egyáltalán nem szükségszerű, hogy a művészileg megérezkített jelenség mint jelenség a mindennapi, sőt akárcsak a valóságos életből legyen merítve. Vagyis a Marx-féle realizmusfelfogással teljes mértékben összefér a költői fantáziának akár legkicsapongóbb játéka, legmesszebbmenő fantasztikuma a jelenségek ábrázolásának... A marxi esztétika... magától értetődőnek tekinti, hogy Hoffmann és Balzac fantasztikus novellái a realista irodalom csúcspontjait jelentik, mert bennük, éppen a fantasztikus ábrázolás segítségével, ezek a lényeges mozzanatok jutnak érvényre.« A költői fantázia hangsúlyozása ma éppen azt jelenti, hogy érdekes, lebilincselő, de a valóságot, társadalmi életünket hűen és elevenen tükröző irodalmat adjunk a dolgozók kezébe. Ugyanilyen aktuális jelentősége

van a Vischer tanulmányának — módszer-tani szempontból. Lukács megmutatja, hogy Marx elszórt mondataiból, széljegyzeteiből, kivonataiból, miként lehet rekonstruálni esztétikai nézeteit. De nemcsak ennyit. Megmutatja azt, hogy mit jelent számunkra a klasszikusok utmutatása az egyes kérdésekben, mert Lukács egy idézetet nem arra használ, hogy a továbbiakban megismételje azt, ami az idézőjelben már egyszer leíródott, hanem erre támaszkodva, mint pilléren a híd, merész ívelésű eszmetuttatás emelkedik, mely mindig a meglévő tények feldolgozásával és egybehangolásával történik. Szándékosan választottam ki néhány aktuális kérdést a marxizmus esztétikájáról szóló cikkből, mivel az olvasók már ismerik e tanulmányokat. (A Vischerről szóló kivételével.)

Lukács György filozófiai és esztétikai műveiből mint következtetés és intelem az a módszertani követelmény vonható le, hogy az igazi marxista esztétika az irodalomtörténeti tények, a filológiai adatok gondos figyelembevételét, azok feldolgozását az ezen alapuló mély eszmei-esztétikai elem-

zéssel párosítja. Az a problémagazdagság, mely Lukács György műveiben és így az előttünk fekvő alkotásban is megvan, nem az írói önkény, a gondolat csapongásának eredménye: az anyag legmélyrehatóbb ismeretének, feldolgozásának, magának a vizsgált anyagnak problémái ezek. Hogy e problémák felszínre kerüljenek, ahhoz a kutató elmélyült türelme és munkája szükséges. Ugyanakkor amikor az elvont, levegőben lógó konstrukciók tudománytalanságára int e mű, egyben figyelmeztet az ellenkező végtel helytelenségére is: az adathalmazban elvesző szellem, a sívár tények szellemi temetője éppúgy ellensége a marxizmus alkotó szellemének, mint az előző. Lukács minden kérdéshez komplex módon nyúl hozzá; magaskulturájú dialektikus módszere a történelem, filológia, filozófia, esztétika vívmányaira támaszkodva éri el azt a szellemes könnyedséget, amit a legbonyolultabb problémák megoldásánál tapasztalunk. Ez a módszertani intelem éppen azért oly megszívlelendő fiatal irodalomtörténészeink számára.

Almási Miklós

KIRÁLY ISTVÁN : MIKSZÁTH KÁLMÁN

Nagy Magyar Írók. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1952.

A felszabadulás után irodalomtörténet-írásunknak csaknem teljesen előlről kellett kezdeni a mult egész irodalmának értékelését, mindössze néhány marxista mű állott rendelkezésünkre (Révai József, Lukács György tanulmányai). Irodalomtörténészeink sokáig bizonytalankodtak, nem foglaltak állást egyes kérdésekben, vagy sematikusán, az esztétikai szempontokat háttérbe szorítva vizsgálták az irodalmi alkotásokat. Ezek a jelenségek sajnos még mindig megtalálhatók és Király István Kossuth-díjas Mikszáth monográfiájának éppen az a legnagyobb érdeme, hogy szakított ezzel a tartózkodó, bizonytalankodó, sematizáló állásponttal és határozottan vetette fel kiegyezéskori irodalmunk számos problémáját. Művében az eszmei tisztázottság biztos tudatával oldja meg a Mikszáth körüli kérdések legtöbbszörét. Minőségi ugrás ez irodalomtudományunkban, amely a marxista-leninista irodalomtörténet győzelmet jelenti a régi szellemtörténeti és más reakciós nézetek felett.

Király István könyve megmutatja, hogyan lehet a szovjet tudomány eredményeit nálunk is gyümölcsöztetni. Könyvében felhasználta — és meg kell mondani, jól használta fel — a szovjet irodalomtörténészek

tapasztalatait. Különösen sokat tanult Jermilov: Csehov életrajzából. Király is művészi és politikai fejlődésén keresztül mutatja meg Mikszáth egyéniségét, megragadja életművének leglényegesebb vonásait, nem vesz befé a részletproblémákba. Könyvében emberi közelségbe tudja hozni hozzánk az író, megszeretteti, felkelti az érdeklődést művei iránt. Komoly érdeme Királynak, hogy a tudományos és népszerűsítő munkát jól kapcsolta össze. Műve nem elsősorban szakemberek számára készült, mégis tudományos színvonalú. Kár, hogy jegyzetapparátust nem csatolt hozzá, amely megkönnyítette volna a könyv felhasználását tudományos kutatásokhoz is. Fokozza a könyv tudományos értékét, hogy sok esetben túlmutat Mikszáth művészetének elemzésén. Számos olyan kérdést tárgyal, ami egész multszázadvégi irodalmunk kulcsproblémája. Ilyen a romantika, az anekdota, a népiesség és egész sor más olyan fontos kérdés, amely régóta foglalkoztatja irodalomtörténészeinket. Király műve új képet ad Mikszáthról, a polgári irodalomtörténészek hamisításaival szemben a marxizmus-leninizmus módszerével elemzi Mikszáth művészetét. Ezzel megalkotta irodalomtudomá-

nyunkban az első marxista-leninista írói monográfiát. Hiányoljuk azonban, hogy nem foglalkozik eléggé a mult Mikszáth-irodalmának kritikájával. Csak itt-ott találunk nála utalást egy-egy reakciós megállapításra, hamisításra. Lehet, hogy ez a könyv népszerűsítő jellegéből következik.

Egyszerű, világos, szabatos stílusával úttörő munkát végzett értékező prózánk terén. Belső szenvedéllyel telt pátosza lebilincseli az olvasót. Aki hozzákezd könyve olvasásához, azt magávalragadja, elbűvöli gördülékeny, élő, zamatos előadásmódja és nem tudja addig letenni könyvét, míg végig nem olvassa.

Király István nagy szeretettel foglalkozik Mikszáth művészi és emberi nagyságának méltatásával. Annyira beleéli magát Mikszáth életművébe, hogy sokszor még stílusát is átveszi. Ez a mély megértés és művészi átélés teszi lehetővé számára, hogy behatoljon Mikszáth művészetének a mélyébe, meglássa annak rejtett kincseit, szépségeit. Igyekszik megérteni Mikszáthot nemcsak mint művészt, hanem mint embert is. Ez azonban néha veszélyt is rejt magában. Ha túlságosan beleéljük magunkat egy ember lelkivilágába, elfordul, hogy elnézőbbek vagyunk vele szemben, nem mindig vesszük észre hibáit. Különösen, ha olyan nagy művésszel állunk szemben mint Mikszáth Kálmán. Király István annyira magával ragadta Mikszáth művészi nagysága, olyan szeretettel és szenvedéllyel foglalkozik művei elemzésével, hogy sokszor háttérbe szorulnak hibái, túlságosan erős hangsúlyt kapnak erőnei, emberi nagysága. A könyv elolvasása után olyan érzésünk támad, mintha Mikszáth emberi mivoltából csak erőnei következnenek, ami hibája volt, az mind a kor bűne, arról ő nem tehetett. Úgy áll előtünk Mikszáth, mint egy olyan ember, akinek csak az az egyetlen bűne, hogy nem jókor született. Ahogy Király mondja: »túl későn« és »túl korán«. Ahhoz, hogy a szabadságharcnak részese legyen, későn, ahhoz viszont, hogy az új mozgalmakat megérthesse, korán, tehát a történelmi vacuumban. Így aztán létrejön egy idealizált Mikszáth kép, amelyre jellemző, hogy Király is egyhelyütt az Apostol Szilveszteréhez hasonlítja. Ennek az idealizált képnek a kialakulását elősegíti az is, hogy míg a fiatal Mikszáth világnézetét kora társadalmi valóságából magyarázza Király, addig a kilencvenes évek és a századforduló utáni Mikszáthot korától elszakítva, csupán művészi kifejező eszközeinek fejlődése szempontjából próbálja megérteni. Nem veszi figyelembe azokat a mélyreható politikai változásokat, amelyek a századforduló táján s már valamivel előbb is a magyar társadalomban végbementek. Mikszáthnak csupán a

polgársághoz és a dzsentrihez való viszonyát elemzi, s még csak utalás se történik arra, mi volt Mikszáth véleménye az agrár-szocialista mozgalmakról, melyek ebben az időben az egész ország közvéleményét foglalkoztatták. Király Mikszáth emberi nagyságát, jellemzőségeit eszményítve, túlértékeli Mikszáth politikai tisztánlátását, már a fiatal Mikszáth politikai magatartását is. Szegedi élményeiről ezt írja: »A 67-tel kezdetét vevő felülről történő polgári átalakulással szemben egy más jellegű, alulról kibomló, a kézműves paraszti tömegekre támaszkodó polgári fejlődés lehetőségét pillantotta meg itt. A demokrácia otthonát vélte meglelni Szegeden.« Többször beszél arról Király, hogy Mikszáth nem liberális, hanem demokrata volt. Valóban nem volt liberális abban az értelemben, ahogy a Szabadelvű Párt politikusai liberálisok voltak, de nem volt demokrata sem a szó legigazabb értelmében. Azok mellett az eléggé ellentmondásos idézetek mellett, amelyeket Király Mikszáth demokratikus nézeteinek igazolására felhoz, találunk szép számmal olyan nyilatkozatokat is Mikszáthnál, amelyek éppen az ellenkezőjét bizonyítják. 1879-ben Szegeden, amikor az alsóvárosiak egy maguk közül való iparos-parasztot, Börcsök Sándort, jelölnek képviselőnek, Mikszáth egész cikksorozatot ír ellene a Szegedi Naplóban. Felháborodik az iparosok merész követelésein: »Hát gondolta volna azt valaki, mikor az iparos érdekek gyámolítását tűzte ki zászlójára ország, kormány, hogy az iparosok abban fogják látni az ipar haladását, ha ők lesznek törvényhozókká.« Jellemző, hogy a Szegedi Napló, amely a Függetlenségi Párt szegedi orgánuma volt, túl erősen találta Mikszáth szavait és szükségesnek tartotta a következőket megjegyezni: »Cikkíró nézeteit csak annyiban osztjuk, hogy mi is csak valóban érett, s belső műveltséggel bíró iparos képviselőket óhajtunk a parlamentben látni, mint amilyen Ráth Károly, Mudrány Soma stb.« Mikszáth demokratizmusának korlátját mutatja, hogy *elvileg* helyteleníti iparos képviselők küldését a parlamentbe. »Korántsem Börcsök Sándor a hibás. Mert itt a személy nem számít, ha nem volna Börcsök, lenne más. Sőt Börcsök maga annyira derék tagja a népnek, mint csak igen kevesen. Ezére, jellemére — kiemelkedik a népből. Polgártársai kitüntetését is megérdemli — de nem ilyen alakban. Mert ő egy osztály vezérének proklamátikát a többi osztályok ellen s nem a nemzettest egy értelmes tagjának az összes osztályok közül. Ez a határ. Csakhogy ezt már túllépték az alsóvárosiak. A vezérek nem figyelmeztették őket a »tilalomfára«, melyet csak az értelemben láthat, a szemek nem.« Ezután Mikszáth még tovább megy. Helytelenít minden nép-

mozgalmat; amely a dzsentri uralmát veszélyezteti. Úgy véli, hogy ez pusztulásba vinné az országot: »Mert meglehet, hogy Börcsök Sándor nem lesz képviselő az alsóvárosban most, meglehet nem lesz még két év múlva sem, meglehet nem lesz még sóha, de az a megindított, burokjából kihámozott gondolat már megmarad, már *törekvéssé lett*. Ez már most ki van mondva. Be van lopva az aspirációk közé. S annak is marad egész a *diadalnapig*. Az pedig, ha száz, ha ötven év múlva, akár mikor lesz, igen szomorú diadalünnep lesz«. Majd a cikk későbbi részében ezt mondja: »... mikor mi azt fogjuk hinni róla, hogy az csak földalatt bujkáló vakondok, egyszerre szárnya támad s keresztül röpüli a tornyokat, mint a vihar, s megmérgezi a levegőt, mint a kolera, kelettől nyugatig.

Király azzal magyarázza Mikszáth fenntartásait a szegedi polgárok politikai követeléseivel szemben, hogy túl korainak találta még ezeket a mozgalmakat. Mikszáth azonban később sem érti meg a haladó mozgalmakat, mindvégig a »falusi Magyarország« szemszögéből figyeli azokat. A kilencvenes években egyre erősödő agrár-szocialista mozgalmak, amelyek sok helyen a hatalommal való véres összetűzésben robbantak ki, elkerülték Mikszáth figyelmét. Az újságok vezércikkeket közölnek az Amerikába kivándorló nincstelének nyomorúságos életéről, de Mikszáth minderről nem vesz tudomást.

Király István gondos elemzés útján, mely szakértelemmel érzékelteti Mikszáth művészi fejlődését a romantikától a realizmus felé. Meggyőző erővel mutat rá, hogyan válik a fiatal Jókai tanítvány a »Különös házasság« és a »Noszthy fiú esete Tóth 'Marival« írójává. Szinte lépésről lépésre nyomom követi Mikszáth felfelé ívelő fejlődését. Mikszáth a szabadságharc dicső örökségén, annak továbbélő szellemében nőtt fel, és ez a gyermekkori élmény végigkíséri egész élete folyamán. Jókai, a nagy álmodozó világából indult el. Azonban, míg Jókai számára közvetlen élmény a szabadságharc, Mikszáth már csak hallomásból ismerte ezt a dicső kort. Az ő idejében már a reformkori nemeség parazitává vált, dzsentrivé züllött. Nem zászlóvivője volt többé a haladásnak, hanem kerékkötője. Látta ezt Mikszáth is, de az álmok ekkor még erősebbek voltak benne a valóságnál. Látta a dzsentri pusztulását, mégis tovább éltek nemesi illúziói. Látta, hogy a dzsentri nem képes már az országot vezetni, pusztulásba viszi, de fájt neki ennek az osztálynak a pusztulása. Ebből a dzsentrit eszményítő szemléletből ered Mikszáth közömbössége a haladó mozgalmak iránt. Kétségtelen igaza van Királynak, hogy a hatvanhét utáni történelmi vacuum béni-

tólag hat Mikszáth művészetére, de nem lehet mindent ezzel megmagyarázni. Nem véletlen, hogy egy író hogyan foglal állást az őt környező eseményekkel szemben és Mikszáth állásfoglalása nem volt mindig a leghelyesebb. Nagy mértékben befolyásolta a dzsentri iránti rokonszenve. »A gentry pusztul! Általános a sóhaj Magyarországon, — írja a Szegedi Napló 1881 június 21-i számában, »Az alföldi városok« című cikkében, — s általános az aggodalom, hogy micsoda osztály fogja pótolni Magyarország közügyeiben a haladó tradicionális birtokosságot. Önök mellüket verik ilyenkor; Mi fogunk jönni — mondják — *mi alföldi városok*... Látva mit csinál Szeged az ő politikai jogaival s mit csinál Csongrád (hogy egy kis szabályozási költséget dobjon oda neki Ordódy) engedjék meg, hogy e dicső osztály nagy és szívós küzdelmére és önzetlenségére tekintve, haladókó ágyánál gúnyosan fölnevezzünk az önök szeméi közé? — Önök akarják a régi megyéket pótolni? Ugyan ne bolondozzanak kérem«. Király ebben alulról jövő kritikát lát a polgársággal szemben, pedig benne van ebben Mikszáth dzsentri szemlélete is. A nemesség »önzetlenségére« és »szívós küzdelmeire« hivatkozva utasítja vissza a polgárság törekvéseit. Dzsentri szemléletéből fakad a régi falusi Magyarország, a patriarkális világ idealizálása, megszüpítése. Nem véletlen, hogy műveiben nyoma sincs a paraszti nyomornak, nincstelenségnek. Király rámutat, hogy Mikszáth szerette ugyan Szegedet, mégis rokonszenvesebben ábrázolja műveiben szülőföldjének egyszerű, babonás népét: »... mennyivel vonzóbb volt írásiban a szülőföldjéről vett parasztnak, a tót atyafiaknak és a jó palócoknak az arca, a *Kaszát vásárló parasztnak*, vagy a *Rokkant szekérben* megjelenített szegediek-nél.« Ennek okát Mikszáth élelítésében véli megtalálni, aki észrevette, hogy: »Ami Szegeden demokráciának látszik, az csak az arisztokratizmus paródiája«. Fentebb már láttuk, hogy nem csak az »arisztokratizmus paródiáját« bírálta Mikszáth Szegeden, hanem azt is, hogy a nép képviselőt válasszon maga közül. »A szegedi népben sok eredeti sajátosság van s többi közt sok dicséretes is. S ezek egyike konok demokratikus jellege, melyet ime most véletelre hagytak menni« — írja másutt Mikszáth. Felvetődik ezek után a kérdés: Vajon nem inkább a falusi, patriarkális Magyarországot rajzolja-e Mikszáth vonzóbb színekkel a felvidék elmaradt, babonás parasztaiban, az öntudatosabb, jogaikat követelő szegediek-nél?

Ez a nemességet eszményítő szemlélet határozza meg Mikszáth viszonyát korának politikai pártjaihoz és Tisza Kálmánhoz. Mikszáth a lassú haladás híve volt, de töbábbra is a dzsentrit, akiben negyvennyolc

örökösét kereste, szerette volna a haladás élén látni. A dzsentrit szerette volna polgárosítani. Minden olyan mozgalmat ellenzett, amelyik ellene volt ennek a lassú, de szerinte egyetlen járható útnak. A Függetlenségi Pártot több kérdésben túl radikálisnak vélte, követeléseit nem tartotta megvalósíthatóknak. 1881-ben a »Pártok« című cikkében egy találós kérdést mond el, mely igen jól mutatja világnézetét: »Egy apának van három fia, az egyik viszi a gazdaságot, az a legöregebbik, a legkisebbik az egy szilaj fiúrkó, aki mindent másképp akarna, akinek semmi sem tetszik, nincs megelégedve a bátyjával, ha bőkezű, azt mondja rá, hogy préda, ha szűkmarkú, azt mondja, hogy fősvény — amint hogy vész is a jószág a kezei között. A középső fiú higgadt, s nem helyesli sem a bátyja dolgát, sem az öccse észjárását, hanem az arany középszerűség útját dicsőíti, nem barátja az úgrásnak, hanem a lassú átmenetnek« (Szegedi Napló). Nem látott elvi különbséget és valóban nem is volt lényeges különbség, az egyes politikai pártok között, melyek részt vettek a hatvanhét utáni magyar parlamenti életben. A birtokos osztály, a dzsentri uralmára építettek ezek a pártok, nem törődtek a nép érdekeivel. Mikszáth sem tudott ezeken a pártokon túl látni. Ezért mondja a cikk folytatásában: »Hát ez az én egyszerű találós mesém: a pártok. Nincs a mesében semmi humor és semmi frappáns, de egy nagy igazság, az t. i., hogy a pártok egy apának a fiai, tehát testvérek, hogy mindenkinek gondja a gazdaság fenntartására irányul, ezért hát nem szabad elélni egyiknek törekvéseit sem, mert a törekvések közösek. Csak az az egyetlen kérdés, ki vegye át a birtok kezelését, a legöregebb fiú után, aki rosszul gazdálkodik«. Király helyesen mutat rá, hogy nem elvi, hanem taktikai kérdések választották el Mikszáthot a Függetlenségi Párttól. De nem is választhatták el elvi kérdések azt a Mikszáthot, aki a Szabadelvű Párt-hoz tartozónak vallotta magát. Elvi különbségek csak akkor választhatták volna el, ha a nemesi politikától a nép felé közeledik. Éppen ezek a taktikai kérdések kötötték a Szabadelvű Párthoz és Tisza Kálmánhoz. Mikszáth nem helyezte a Szabadelvű Párt politikáját, de maga sem tudott helyette jobbat ajánlani. Nem a párt elveiben látta a hibát, hanem azokban, akik a párt jelszavait lejáratták, azokkal visszaélnak, akiknek a kezében a szép szavakból korrupció lesz. Ez magyarázza meg Tisza Kálmánhoz való viszonyát. 1880-ban ezt írja a Szegedi Naplóban: »Egy Tisza Kálmán, akitől három dolgot nem lehet elvitatni, hogy okos, hogy becsületes és hogy magyar.« Ezt az állítását az élete végén írt Tisza Kálmán életrajzában megerősíti. Tisza Kálmán-

ban okos, becsületes, magyar embert lát, aki szívén viseli a haza sorsát. Maga sem tehet róla, hogy pártja politikájával visszaélnek párthívei. Mikszáth nem veszi észre Tisza árulását, továbbra is a tiszántúli ellenzéki vezért látja benne. Ezt az elképzelését még jobban megerősíti Tisza bukása. Valóban Tisza Kálmán megtevesztette Mikszáthot, de nem lehet ezért teljesen elhárítani Mikszáthról sem a felelősséget. Nemcsak »tarokpartnere« volt Mikszáth Tiszának, hanem egybekapcsolta őket a nemesség vezetőszerepébe vetett hitük is. De amíg Mikszáth illúziókat kergetett, Tisza úgy próbálta menteni a dzsentrit, ahogy lehetett. Felduzzasztotta a hivatalokat egzisztenciájukat vesztett dzsentri figurákkal. Ezáltal a dzsentri a félfuudális nagytőke és arisztokrácia kiszolgálójává vált és elvesztett minden élet iránti érzéket magából. Mikszáth látta ezt, de nem vette észre, hogy mindez Tisza politikájának a következménye. Nem véletlen azonban, hogy Tisza Kálmán meg tudta tévesztetni Mikszáthot, hiszen Mikszáth sem tudta az országot dzsentri vezetés nélkül elképzelni. Igaz, hogy a dzsentri nem jól gazdálkodik, de ki tudna jobban? Ez Mikszáth legfőbb ellentmondása. Ez váltja ki legélesebb kritikáját a dzsentrivel szemben, akit ő negyvenyolc örökösének szeretne látni és kinek pusztulása fáj neki. Amint egyre világosabbá válik előtte, hogy a dzsentri nem képes vezetni, úgy erősödik kritikája vele szemben és hullik szét illúziója. Így távolodik Jókai romantikájától és közeledik a kritikai realizmushoz. Ahhoz azonban, hogy a világirodalom nagyjaihoz mérhető kritikai realista műveket alkothasson, minden nemesi vezetésbe vetett illúzióját fel kellett volna számolnia. Mikszáth éleslátása, éppen a dzsentrivel való rokonszenve miatt, nem volt elég ahhoz, hogy kora bonyolult társadalmát a maga teljességében ábrázolni tudja. Sokszor pillanatfelvételekre aprózta fel erejét, nem futotta belőle a nagy összefüggések szélesebb ábrázolására.

Mikszáth életműve sok ellentmondást rejt magában. Király könyvének nagy jelentősége abban rejlik, hogy ezeket az ellentmondásokat feltárta és ezáltal megrajzolta Mikszáth igazi arcát. Néhány kérdést azonban nyitvahagyott. Ilyen például egyebek között Mikszáthnak a városi irodalomhoz való viszonyában az a kérdés, hogy helyes volt-e Mikszáth álláspontja. Itt és még néhány esetben mentegeti Mikszáth hibáit: »Rosszul vetette fel a kérdést kora, — írja — és ő rosszul válaszolt rá«. A dolog lényege abban van éppen, hogy miért választott Mikszáth rosszul a rosszul felvetett kérdésre, miért nem tudott a dolgok lényegébe hatolni? Ez kétségtelenül Mikszáth hibája is. Mórlicz Zsigmond nagyon találóan jegyzi meg

Mikszáthról egyik Bródy Sándorról írt nekrológijában: »Bródy Sándor volt az első, aki szociális érzéseket, akaratot és problémákat hozott a magyar szépirodalomba. Addig magyar és kicsinyek, ragyogók és szürkék, mind vak és buzgó dicsőítői voltak a régi rendi Magyarország ideológiájának... Jókai nagy áhitattal öntötte el csillóig és nemes díszszel azt a sötét és obskurus világot. Mikszáth már pénzért puczolta a rozsdás ideákat, de közben leköpdöste, kicsúfolta, kinevette őket» (Szinházi Élet, 1918). Mórícz itt, bár élesen megfogalmazva, Mikszáth ellentmondásainak a lényegére tapintott rá és egyben meghatározta viszonyát a városi irodalomhoz is. (1925-ben Mikszáth fia Mórícz ellen ezért a megjegyzésért pert is indított.) Mikszáth nem ismerte fel a városi irodalom jelentőségét, a falusi Magyarország szemszögéből bírálta azt. Bár Királynak igaza van, mikor Mikszáth magyarságát állítja szembe ezek kozmopolitizmusával, nem szabad azonban megfelekedni arról sem, hogy minden hibája mellett is ez a városi irodalom volt az előkészítője a Nyugatnak és Adyék irodalmi forradalmának.

Mikszáth anekdotizmusa és általában az anekdota kérdése már régóta nyitott problémaként áll irodalomtörténészeink előtt. Király István könyve ebben a kérdésben is újat adott. Szakított a régi hagyományos felfogással, amely az anekdotát csak korlátnak tekintte és az anekdota eredetéből, fej-

lődéséből kiindulva próbálja megérteni Mikszáth anekdotizmusát. Meggyőző erővel mutatja ki az anekdota népi eredetét, és hogy a legtöbb helyen megelőzi a kritikai realizmust. Mikszáth számára az anekdota nem mint műfaj volt fontos, hanem »a népi látásmód, a tipikus tartalom tömör, sűrítő megragadása«. Azonban az anekdota egyben korlátja is volt Mikszáth művészetének. Nem tudott a nagy realistákhoz hasonló típusokat létrehozni, csak azok »torzóit«. Az anekdota a bomló feudalizmus terméke és ott igen fontos kritikai szerepet tölt be. A Marx által megállapított »nevetve búcsú-zunk a multtól« az anekdotára is érvényes. Az anekdota azonban csak egyszeri eseteket tesz nevetségessé, ezért minden kritikai éle ellenére is akadály a szélesebb társadalom bírálóinak. Ezért a nagy kritikai realisták, mégha az anekdotától indultak is el, túljutottak rajta, szakítottak vele. Mikszáth kritikai realizmusának a korlátja éppen abban áll, hogy nem tudott rajta túljutni, megrekedt benne.

Király műve lényegében megoldotta a Mikszáth kérdést. Hatalmas anyagtudással és igazi hivatásszeretettel készült mű, amely, ha vannak is még hibái, első marxista-leninista írói monográfiánk; azt bizonyítja, hogy irodalomtörténetírásunk rálépett a helyes útra, képes legyőzni gyöngeségeit és megalkotni az új szocialista irodalomtudományt.

Kispéter András

ARANY JÁNOS ÖSSZES MŰVEI I, II, III, IV, V, VI. (Kritikai kiadás)

Akadémiai Kiadó, Bp. 1951, 1952, 1953.

Arany-kutatásunk az utóbbi években örvendetes megelénkülést mutat. Nemcsak a hivatalos irodalom terméketlen dicsőítéseit és a Nyugat ferdítéseit hagytuk már messze magunk mögött, hanem hozzáláttunk azoknak a nézeteknek felszámolásához is, amelyek 1945 után másodrendű szerepet szántak neki, nemcsak Petőfi, Ady, József Attila, de Csokonai és Vajda János mögött is. Az élő Arany hiteles és hozzánk, szocializmust építő magyarokhoz is szóló arcképének megrajzolása azonban nem végezhető el példás alaposágú filológiai munka nélkül: hány kutató érezte a pontos szövegek, a variánsok szükségességét, mily sok forrásmunkát kellett átforgatni olykor egy nem is számottevő tárgyi vagy életrajzi magyarázat megtalálásáért! E kritikai kiadásról nemcsak azt a konvencionális dicsőretet lehet el-

mondani, hogy »régóta érzett hiányt pótol«; az igazság az, hogy benne létrejött az a szilárd filológiai alap, amelyre bizvást emelhető mindenféle új értékelő feldolgozás. Az öt kötet kritikai gondozásával Voinovich Géza beírta nevét szövegkiadásunk történetébe, létrehozta a legjobb ediciót, amit eddig nagy klasszikusunk kapott. Munkájában olyan tudományos és emberi erények bontakoztak ki, melyek például szolgálhatnak filológusainknak: alázat az adatokhoz, és ugyanakkor rendezőkészség, mély átérzése a művészi nagyságnak, mely nem válik tola-kodó esztétizálássá, hanem elsősorban interpretáló szerető hűségében mutatkozik, tiszta és szabatos fogalmazás, legjobb tudományos prózánkon nevelkedett velős nyelv.

Az elhunyt tudós érdemeit nem csökkentjük, ha rámutatunk arra, hogy a kiadás

sikerét előmozdította az a szabályzat, melyet a M. Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Állandó Bizottsága hozott létre. E szabályzat mondta ki azt az elvet, hogy »A szöveg sorrendjének főszempontja a szöveg keletkezésének (befejezésének) időrendje.« Így jöhetett létre az a világos tagozódás az új kiadásban, amely oly nagy előnye az Arany László – Váczy-féle kötetek kissé ötletszerű elrendezésével szemben. Még Arany László oly egymástól művészileg és kronológiailag egyaránt távolálló alkotásokat sorolt egymásmellé, mint a »Buda halála«, »Murány ostroma« és a »Katalin« (III. K.) szétválasztva az összetartozókat pl. »Az első lopás«-t a »Jóka ördögé«-től, fordításokat meggondolatlanul az eredeti nagyepikai művek közé iktatott (Mit keres a »Kóbor Tamás« ford. a IV. k. önálló művei közt?) addig Voinovich rendet teremt a Ráth-féle 12. kötet kuszaságában. Gondosan különválasztja a közép- és nagyepikát a kis elbeszélőformától, tapintatosan alkalmazkodik az időrendhez is: kedvéért a »Toldit« nem vágja el a »Toldi estéjétől«, de a »Toldi szerelmét« már igen. Nem a kialakulás sorrendjét, hanem a mese időrendjét tekinti a IV. kötetben, ahol a »Buda halála« megelőzi a korábbi Csaba töredékeket. A mese egysége szempontjából jó volt a »Keveházát« is ide osztani, amint a »Daliás idők«-nek a Toldi szerelmével való párosítása is helyes intézkedés. Ebben a tekintetben csak egy dolgot látunk vitathatónak: a VI. kötet anyaga nagyrészenek az I-től való elválasztását. Míg az I. k. a líra és a kisepika gyűjteménye, addig az VI-ba kerültek a zsengek, tréfás rögtönzések, sírversek, akadémiai papírszeletek »Mondacsok«, az »Őszikék« korának töredékei. Ezek közül a 60-as évektől kezdve papírra vetettek rendkívül érdekesek, hiszen fényt vetnek a »nagy hallgatás« évtizedére. Kizárni őket a kisebb költemények közül nem következetes eljárás, mert tudományos alapot nem is lehet találni hozzá: a terjedelem nem perdöntő, hiszen akárhány I. k.-ben kiadott vers egyforma hosszúságú, vagy még rövidebb náluk (»Egy ara sírkövére«, »Szásasok«). Tartalmi értékben is felérnek ezek az epigrammatikus sóhajok, önkénytelen önvallomások, gúnyos kitérések a kisebb költemények nem egy kanonizált darabjával. A lírai versektől való elszakításuk káros, mert megakadályozza az olvasót abban, hogy egyetlen kötetben könnyen áttekinthesse: mint alakul ki a hivatalos dicsőség talapzatára állított költőben az a mélyen reznált líraiság, mely »szösszenetek, sóhajok« búvópatakján át jut csak el oda, hogy az Őszikékben tiszta sugárban szökkenjen fel. Csak egyetlen példát említünk, melyre már Bóka László is kitért »A lírikus Arany« c. tanulmányában; a Tompa sírkövére írt

három kis verset, amelyekben kedélyhulámzásának oly nagyszerű képét adja. A kiadás a »Hát jól van így, amice, Tompa« kezdetűt a másik kettőtől külön sorolja. De ha már nem lehetett őket egy időrend kereteibe illeszteni a kisebb költeményekkel, legalább egy kötetbe oszthatta volna őket a sorozat, amint azt a Ráth-kiadás meg is tette.

E szétválasztás aligha igazolható egyébbel, mint technikai akadályokkal, vagy ami még rosszabb, az eddigi kiadások gyakorlatához való merev ragaszkodással. Hanem talán van még egy érv, ami menthethetné e megoldást: a kegyelet, mely óvakodik szembe szegülni a nagy költő szándékával, besorozni a lírai versek közé az általa fel nem vett darabokat. Csakhogy Voinovich szép számmal vett fel költeményeket, különösen a szabadságharc alatt írtakat az I. kötetbe, melyeket a költő nem csoportosított oda, vagy éppen kihagyott. Az, hogy mi volt a kaposos könyvben és mi nem, eldöntheti egy ciklus sorsát, de nem szabhatja meg egy egész kötetnek, a lírai költemények könyvének tervét. Egyébként pedig főnök az oly kegyelet, mely szembetűnő előnyöket vet el, és tudományos megfontolásokkal jut ellentétbe. (Bírálatunk elvi kérdést vet fel, nem személyit. Nem a nagyérdemű elhunytat akarja hibáztatni, de nem is szükségszerűen a kötet felelős szerkesztőjét.)

Eddig nem ismert végleges szövegek tekintetében Voinovich nem szolgált különösebb meglepetéssel: sem Bonczék sem a Párviadal nem számottevő költemény, a Daliás Idők második változatának IV. éneke is inkább csak a kutatókat köti majd le. Annál meglepőbb a variáns anyag, amelynek nagyrésze eddig nyomtatásban meg sem jelent; e részben külön köszönet illeti a Román Tudományos Akadémiát, hogy a Murány Ostroma kéziratának fényképmásolatát elküldte Akadémiánknak.

Ezek a szövegváltozatok gyakran javítgatások, s nem egy esetben kitűnő képet adnak a tudatos költő roppant erőfeszítéséről, amint szavanként ötvözi, csiszolja nyelvét egyre tömörebbre, egyénibbre, érzelmetesebbre. Gondoljunk csak a Tetemrehívás 19. sorára az I. és II. kéziratban: »Valakit terhel a pusztá gyanú.« De már magukban a kéziratokban javítgatás során egy nagyszerű új metaforikus jelző bukkan fel: »Kit szemre vesz éhes, sanda gyanú.« Míg a végső változat már bátran kibontja a metaforát: »Kit szemre vesz ölyvként a sanda gyanú.« Érdekes Arany finom ízlését megfigyelni: hogyan veti el, helyettesíti mással az ízléstelen, erőtlenséget A »Toldi estéje« első kidolgozásában így hangzik az I. é. 14. vszak 5–6 sor: »Ugy is régen ástam kertet olyan ágyanak, /Mellybe

maggyümölcsül rothadt embert hánynak.« Mennyivel megkapóbb, igazibban népies Bence kérdezősködése egy sorra szorítva a végleges megoldásban: »*Úgy sem ástam én sírt -- haótátul óta.*« Ime mi lett a sír kacskaringós körülírásából!

Arany politikai elgondolásaira erős fényt vet, hogy a »Toldi estéje« 1848-as kidolgozása során úgy mutatja be az ősz Miklóst, mint aki az idegen módi ellen szinte Gvadányi nótáriusára emlékeztető módon fakad ki Lajos király előtt (V. é. 18—21. vszak). Aligha lehet tehát igaz Lukács Györgynek, ki csak azt említi, hogy Toldi mint paraszt ütközik össze a királyi udvarral. Itt inkább a nemzeti vonás és a kozmopolitizmusba csapó művelődés ellentétéről van szó, azzal a megszorítással, hogy Toldi nemzeti érzése egyúttal a patriarchális maradiság zománcát is magán viseli. Becses emléke a negyvenes évek cenzúra-történetének az a 8 sor ami áldozatul esett a cenzor vörös plajbászának »Az elyeszett alkotmány« II. é.-ből (531—539. sor). Persze, hogy nem túrték meg annak leírását, hogy »a főispán másfél ezret beparancsolt a nemzetőrségből« »pártunk szembevetendő kevesebbségét... kipótlani«, jól mutatja Arany politikai érzékét, hogy az Összes Költemények 1867. évi kiadásából kihagyta ama nemesi politikusok ellen irányuló gúnyolódó sorokat, akik nem akarták törvénnyel hajtani a horvátokat nyelvtanulásra. A negyvenes évek nemzeti érzéstől sok tekintetben túlfűtött légkörében nem csoda, hogy a költő tolla rájárt az ilyenre, de a Bach-korszak alatt Arany megtanulta, hogy a nemzeti nyelv olyan drága kincs, amelynek megtartásához joggal ragaszkodik a legkisebb nép is. A szövegközlés az Akadémia szabályaihoz alkalmazkodik, melyek igen egészséges szellemet sugároznak. Politikailag rendkívül fontos az a pont; amely kimondja: »... ha az író életében megjelent közlés csak a cenzura beavatkozása vagy a cenzurára való szerkesztői számítás következtében tért el az író eredeti szövegétől, akkor a cenzurázatlan szöveg tekintendő véglegesnek.« Ennek alapján jelent meg pl. a »Családi kör« 11—12. versszakában az eddigi egyszerű koldus helyett a »béna harci«, aki a »dicsőség (szabadság) véres napjairól« és az idegenben bujdosás keserveiről ad számot. Így állította helyre Voinovich az eredeti megbélyegző sorokat, a megyei választásról »Az elveszett Alkotmány« II. énekében. 19. századi szövegek esetében az eredeti helyesírás fenntartása valóban szükségtelen pontoskodás lenne s ezért igen helyes, hogy a kiadvány a mindenkor érvényben levő helyesírás szabályzatához alkalmazkodik. Ez a tény filológiánk közérthetőségre való törekvését tükrözi. Egyúttal azonban a tudományos szempontó sem

vesznek kárba, hiszen, a verstani szempontból fontos, vagy Arany nyelvére jellemző sajátságok mind megmaradtak, az esetleg meg nem tartottakra pedig rövid összefoglalás utal a jegyzetek élén. Apróság ugyan — mégis örömmel kell üdvözlőnkünk — a verssorok ötönként való megszámozását a kisebb költeményekben, ami megkönnyíti a pontos idézést.

Szovjet példa követése látszik az illusztrációs anyag bőségében. Valóban akadémiai edicióink (Balassi, Petőfi, Arany) új lejezetet jelentenek kritikai kiadásaink történetében már csak külső alakukkal is: előnyösen különböznek minden eddigitől gazdag facsimile anyagokkal, az író néhány ismeretebb arcképének közlésével. Hadd említsük meg itt, milyen ritkán látott fénykép az, amely a Csonkatorony berendezését ábrázolja s a VI. kötetet díszíti.

A jegyzetek előtt a szöveghagyományra vonatkozó rövid összefoglalás áll (fontosabb kéziratok leírása, lefőhelye, kiadástörténeti bibliográfia), melyet a kritikai apparátus s a jegyzetelési technika alapelveinek ismertetése követ, hogy végül az idegennyelvű fordítások, képzőművészeti ábrázolások, zenei feldolgozások könyvészete zárja le a sort. Igen hasznos összeállítás mindez, méltán állítható Gulyás Pál életrajzi lexikonának kitűnő Arany címszava mellé.

A jegyzetek fényt derítenek a művek keletkezésére, kapcsolatukra a költő sorsával és a koral, bőven nyujtanak tárgy- és forrástörténeti utalásokat. Kiemelik a levelezésben található párhuzamokat, vonatkozásokat. Különösen érdekes például a »Murány ostromára« vonatkozó nyomok összegyűjtése a Szilágyinak, Tompának, Petőfinek írt levelekből. Megtalálható a jegyzetekben a legfontosabb bírálatok rövid ismertetése, továbbá az egyes fordítások, megzenésítések, képzőművészeti illusztrációk jegyzéke. Voinovich kitér Arany ponyvára került műveire is, sőt egyik-másik költeményével kapcsolatban a ponyva szerepét is kimutatja. (Pl. a Senki Pál tárgyalása Scheiber Sándor nyomán.) Nagy tárgyszeretetének, gondos stílusának, jó ízlésének köszönhető, hogy ez az imponáló bőségű apparátus sohasem válik nyomasztó adathalmazzá mint például a német klasszika-filológia jelentős termékeiben is. Különösen az első kötetben eredeti Voinovich eljárása, mert nemcsak egyes verseket magyaráz, hanem arra is törekszik, hogy az ismertetés során plasztikus képet adjon valamely Arannyal kapcsolatos kérdésről. Így az »Emléklapra« jegyzeteiben összefoglalja, hogyan él Petőfi emléke Arany költészetében, az »Őszel« alkalmat ad a magyar Osszianizmusba való bepillantásra a »Poétai recept« kapcsán feltárul a petőfikedés lényege és az ellenük irányuló irodalmi

harc, a »Hatvani« megértéséhez felvázolja Arany vonzalmát Debrecen iránt.

Igen becses a pályadíjjal jutalmazott művek hivatalos bírálatainak részleges közlése, mert ezekhez eddig alig lehetett hozzáférni. (Az elveszett Alkotmány, Buda halála). Az egyes művekre vonatkozó irodalom ismertetésében azonban itt-ott egyenetlenségek mutatkoznak. Voinovich a kelleténél részletesebben beszél néhány frissebb tanulmányról, amelyek kevés újat mondanak; így pl. Soós Júliának »Tanulj jobban« sorozatban megjelent füzetét »Az elveszett Alkotmányra« vonatkozólag úgy idézi, mintha ott jelennék meg először a »kicsinyek s együgyűek« kifejezés politikai értelmezése, holott már jóval előbb Pogány József »Arany János politikai nézetei« című 1909-ben megjelent tanulmányában is úgy tekintette ezt a kitétel, mint ami Arany demokratikus, a nemességtől független politikai gondolkodására vet fényt. Ha azonban már az utóbbi évtizedek Arany körüli vitáira ilyen figyelmet fordított a szerző — például részletesen közölte Möricz Zsigmond Arany írói bátorságáról írott cikkének visszhangját — akkor nem ártott volna megemlékezni az 1947 tavaszán a kolozsvári Utunkban lefolyt polémiáról sem, melynek során Gaál Gábor és Benedek Marcell vitatták meg a Gaáltól egyoldalúan »kisnemesinek« vélt »Toldi« értékelését.

Hibák, következetlenségek technikai térey a nagy anyag ellenére is alig akadnak. Legfeljebb arra lehet felhívunk a figyelmet, hogy a fordított versek eredeti címének közlése egy esetben nem történik meg, (Goethe: Ballada az elűzött és visszatért grófról) s van olyan eset is, amikor az idegen költő nevét nem közli Voinovich előnévvel együtt (Tegnér). Ezek azonban csak apró szépséghibák, amelyek az új Petőfi-kiadásra sokkal jellemzőbbek, mint Voinovich művére. Ha már az apróságoknál tartunk, hadd említsük meg azt is, hogy a jegyzetek nem a nyelvészeknél szokásos módon rövidítik a Magyar Tájszótárt (MTSZ). Különös a VI. kötet 257. lapján olvasható jegyzet a Burns fordításokhoz: »Arany László szerint maradt egy harmadik csonka fordítás is »The wovels« — de nem adta ki s a hagyatékban sem volt. Le akarta fordítani Burnstól az angol önhangzók meséjét is.« Tekintve, hogy a »wovels« (ez a szó helyes írásmódja és nem »wovels« amint Voinovich közli) *magánhangzót* jelent, joggal kérdezhetjük nem a már lefordított, de elveszett mű volt-e az angol »önhangzók meséje«, amelynek fordítására ebben az esetben mégiscsak sor került volna.

A jegyzetek eszmei-politikai színvonalának vizsgálatában azt kell tekintetbe vennünk, hogy a legnagyobb feladatok elé a kisebb

költemények s a töredékek magyarázata állította a szerzőt. Ide kell a legnagyobb ismeretanyag, itt mutatkoznak meg Arany lelkének árnyalatnyi rezdülései is, itt válhattak leghomályosabbá a keletkezési körülmények, egykorú szellemi irányok. A jegyzetelőnek a szabályzat értelmében nem kell értékelnie a költeményeket, de keletkezési körülményei ismertetése során a legfontosabb tényezőkre kell rámutatni, a múlt kritikáit úgy csoportosítani, hogy mindebben *közvetve* már benne legyen a helyes értékelés csírája is. El lehet mondani, hogy Voinovich ebben a tekintetben is jó munkát végzett: »Gondolatok a békekongresszusra« ismertetése során utal Arany békeszeretetére, antimilitarizmusára, nyomatékosan hangsúlyozza Arany és Petőfi kapcsolatait, kiemeli — pl. a »Rablelkek« jegyzetében — hogy a költő nem félt a forradalomtól, nem kényszeredetten szólalt meg 1849 tavaszán. Valóban szükséges volt megjegyezni néhány elnyomatás idején keletkezett balladával kapcsolatban (Zách Klára, Szondi két apródja stb.), hogy itt nemcsak a történelmi ihletés vezeti a költő tollát, hanem az önkényuralom elleni hazafias tiltakozás is. A VI. kötet jegyzeteiben az eddigi egyoldalú magyarázatokkal szemben, melyek szinte kizárólag Piroks elvesztésével indokolták meg Arany elhallgatását, kellőképen hangsúlyozza a politikai viszonyokkal való csendes elégtelenségét, a »belső emigrációját« is.

De a jegyzeteknek ilyesfajta jótulajdonosságai, — melyeket nem volna nehéz még néhány értékes vonás felsorolásával szaporítani, pl. a folklórhoz való viszony gondos bemutatásával — sem feledtethetik azokat a hiányosságokat, sőt hibákat, amelyek több társadalmi-politikai témájú vers jegyzet-apparátusában mutatkoznak. Természetesen nem a kritikai kiadás feladata az ellentmondásos, nehezen értelmezhető költemények értelmezése. De ilyen esetekben részletesen fel kell vázolni a keletkezési körülményeket s nem szabad mellőzni egyetlen olyan irodalomtörténeti munkát sem, ami valaha a magyarázat igényével lépett fel. Ilyesformán igen szembevetendő, hogy Voinovich lényegében Kómlós Aladár »A kozmopolita költészet vitája« című cikkének főbb megállapításait közli a vers jegyzetében, de Kómlós cikkére semilyen utalást sem tesz. Nemcsak az utalás, de az eredmény átvétele is hiányzik, mikor a »Gondolatok a békekongresszusról« emlékezik meg; pedig a vers romantikus antikapitalizmusára feltétlenül rá kell mutatni, s ezt meg is tette Soós Júlia idézett művében. Szükséges volna a gazdasági helyzet ismertetése az »Agio világ« megértéséhez s a »Hírlapáruló« sem lehet jól megvilágítani a török politikai rokonszenv tárgyalása nélkül. Nagyon gyak-

ran esett már szó a felszabadulás óta a »Vojtina ars poeticája« naturalizmus-ellenességéről, de sem ennek nyomát nem látjuk Voinovichnál, sem arra a kérdésre nem kapunk választ, mi indíthatta Arany Jánost a naturalista felfogás elleni érvelésre. Nagyon elkelve egy kis kipillantás Arany világnézetére és a korabeli vulgáris materializmusra a »Honnan és hová« ismertetése során, amelyben a kiadó jóformán csak a költői halhatatlanságról való rezignált lemondást akarja látni.

A VI. kötet központi kérdései közé tartozik az 1867 táján keletkezett »Mondacsok II.« interpretálása. Ennek során Voinovich a valósághoz ragaszkodva részletesen beszél Arany Deák-pártiságáról. Ez nagyon is szükséges, mert újabban Mőd Aladár »Négyszáz év küzdelem« c. műve alapján (VI. kiadás 214 lap) szokásos — tévesen — Aranyt ingadozónak tekinteni, aki az ellenzékkel is rokonszenyezett. Ennek az állításnak alapja a »Deák Ferenc megélünk mi kend nélkül« kezdetű irónikus epigramma iróniájának fel nem ismerése. Voinovich Géza azonban túlságosan is dicséri ezeket a »mondacsokat«: »A költő nem hunyt szemet a kispolgári tömegek izgágasága előtt sem. Felháborította a lármás, de üres hazafiaskodás, a korteskedés tobzódása, a hivatal-vadászat mohósága.« Azt hisszük, hogy a »mondacsok« nem dicséretre, hanem inkább kegyeletre, de határozott bírálatra szorulnak politikai tekintetben: hiszen itt Arany csak az ellenzék hibáit látja, de nem figyel fel a parasztnép még öntudatlan politikai törekvéseire, melyeknek az ellenzék csak méltatlan vagy jelentéktelen képviselője volt ebben az időben.

A pozitívista filológia kedvenc feladatának tekintette az egyes sorok, költői fordulatok rokonainak kikeresését a világirodalomból. Ez az összehasonlítás igen gyakran öncélúvá vált s nem volt olyan távoli, hajánál fogva előranciaigált párhuzam, amittől egyesek visszarettentek volna. Voinovich meglehetősen mérsekletet mutat több esetben; pl. visszautasítja Gálos Margitnak azt a feltevését, hogy Arany Toldi Miklós bikaviadalának ábrázolásához Jókai Hétköznapokjának egyik hasonló tartalmú fejezetéből vett kölcsön nyelvi megoldásokat. A józan visszautasítás csak ennyi: »Aranynak módjában volt hasonló jelenetet látni.« Máskor azonban őt is elragadja a vadászszennvedély s már egy-egy szó összes nevezetesebb előfordulásait megkeresi. Azt hisszük, hogy filológiai irodalmunknak csak az egészen valószínűnek tetsző kölcsönzésekre kell kitérnie, de annál nagyobb figyelmet kell fordítani a költő életművében belül előforduló azonos kifejezésekre (Földessy Gyula szóhasználata szerint »konkordanciákra«), mert ezek a képzet-

társítás bizonyos állandósulását, egyirányúságát mutathatják. Itt jegyezzük meg azt, hogy Voinovich Géza a pozitívista filológia használható hagyományaitól eltérőleg viszonylag keveset foglalkozik verstani vonatkozásokkal. Pedig nem lenne felesleges, ha a kritikai kiadásaink — a klasszika-filológia gyakorlatát megszívvelve — a nehezebben felismerhető költemények metrumát is közölnék a jegyzetekben. Ez elég gyenge lábon álló verskultúránkat is fellendítené!

A VI. kötet fel kell hogy hívja irodalomtörténészeink figyelmét Arany 50-es évekből származó epikus töredékeire. Az »Édua«, »Perényi«, »Öldöklő angyal«, »Az utolsó magyar« stb. eddig inkább filológiai érdekességnek számított, mint olyan írásnak, amit el tudunk helyezni a költő fejlődésében. Holott e romantikus kísérletekben sok, később remekművet érlelő ihlet vajdúdik már! Az »Édua« nőalakja nem egyszerű Byron-utánczat; megformálásában az a nagy jellemzőerő teszi az első próbát, amely a hiúság, sértődöttség, szenvedélyes véralkat lelkidramáját festi majd a Buda halála nőalakjaiban, aztán Rözgonyi Piroskában, Kund Abigélban. »Az utolsó magyar« a magyarság pusztulásának szörnyű látomásával nem a Buda Halála előtanulmánya-e? Hogy ez a téma mennyire foglalkoztatta a költőt, ragyogóan mutatja az a tény, hogy még a 70-es években is javított rajta. És méltán fordul érdeklődésünk e töredékek felé, mert a Toldihoz képest mindegyik új vonást tartalmaz, idilli népies realizmus helyébe mindegyikben a szenvedélyek tragikus küzdelmének romantikus színezésű története kerül. Mégis meggondolkoztató, hogy ily sok értékes alapelemük ellenére sem lett egyikből sem befejezett egész. Lázadozó mondanivalójuk, hősi pátoszuk nem kapta meg kísérőül azt az erős történeti-lélektani valószerűséget, ami fenntarthatta volna irántuk a költő állandóbb munkakedvét; hiszen Arany János maga vallotta művészi egyéniségéről: »Mindig marad benne ... valami vaskos reális.«

Új szemmel kell néznünk Az elveszett Alkotmányt is. A felszabadulás után túlértékeltük, úgy könyveltük el, mint ami társadalombírálatánál, erős realizmusánál fogva egyedül áll Arany munkásságában. Pedig értékes anyaga ellenére is kezdet csak, a költő népiességének, meseszövé, jellemalkotó erejének, sokszínű komikai érzékének első szárnybontása. Népmesei motívumainak játékosága ott él a Jókai Ördöge miniatűrjeiben, Árpádiásokot gúnyoló hangja a Vojtínak és a többi irodalmi szatíra egytestvére, komikuma művészileg lehiggadva támad fel Puk Mihály meg Csóri vajda történetében.

A kiadás V. kötete, amely a Toldi Szerelmét előzményeivel, a Daliás Idők mindkét kidolgozásával együtt közli, hatalmas jegyzetanyagával rávilágít irodalomtörténetírásunk nagy mulasztására a trilogia harmadik tagjának elemzése körül. Valóban úgy áll a dolog e részben, amint Voinovich mondja: »A kutatók kedves munkaterülete volt Arany művének a történeti forrásokkal való egybevetése s egyes motívumok világirodalmi párhuzamainak feltárása. . . . A Toldi Szerelmével kapcsolatos irodalomfejlődési, műfaji, esztétikai, stilisztikai problémákat a kutatók eddig szinte teljesen elhanyagolták, — nem szóltak érdemben a Toldi Szerelme helyéről korában és Arany fejlődésében, sem nyelvről, stílusáról; nem oldották meg a műfaji kérdést a verses regények, általában a verses epika modernizálásával kapcsolatban.« Távol attól, hogy bármilyen tekintetben is végleges válaszadás igényével lépünk fel, lehetetlen rá nem mutatni a Daliás Idők két fogalmazása és a végleges mű közötti fontos különbségre. A legszembevetőbb mindenestre az, hogy Miklós és Piroska szerelmének tragikusba fordulása csak a későbbiek folyamán, legkorábban az 50-es évek második felében jelenik meg: az első kidolgozásban Miklós megsérti ugyan a lovagi erkölcsöt Holubár öccsének indulatos megrohanásával és felkoncolásával, de ez csak Lajos király száműzetési parancsát vonja maga után, önvádat nem ébreszt benne, Piroska meg nemcsak hogy nem neheztel rá tettéért, hanem csak még közelebb kerül hozzá, megmentőjéhez. A Daliás Idők második, 1854-ből származó fogalmazványának első énekéből hiányzik ugyan a Holubárral való összecsapás s helyébe már a véglegessé váló megoldás, a Tar Lőrinc helyett való szabálytalan párviadal lép, anélkül azonban, hogy ennek különösebb kihatása lenne a szereplők sorsára. Piroska felismeri az idegen vértbe öltözött lovagot, neki nyújtja a jegygyűrűt és — mint a mesékben — minden jóra fordul: »Rozgonyi Piroskát Toldi eljegyezte /Az összes nép előtt és a király előtt!« Tar Lőrinc pedig azzal az ígérettel vizasztalódik, hogy övé lesz Etelke, Miklós unokahúga. Ez a megoldás semmiképpen sem mutat a tragikum felé s nincs igaza Voinovichnak Arany János Életrajza c. művében (224. lap): »Eleinte minden jól indult, Toldi mindent rendbe akar hozni. . . . De a költő sóhaja már felti őket; boldogságuk szinte oly éles világítású mint a vihar előtti napfény, mely felhők alá sűt.« Való igaz, hogy az elbeszélésnek a második ének során már ebben a kidolgozásban is vannak homályos, a költő aggodását tükröző sorai, pl. ilyenek: »Ekkor esett az, hogy két ifjú cseléd /Szive szerelmének fonta már kötelét, /Kötelét halálos örök szerelemnek/ Én uram istenem, add jó végét ennek.«

(Daliás Idők, II. é. 32. szak.) De itt még a lovagiatlan párviadal miatti belső vád csak halovány Toldiban s ami a legfontosabb: Piroska egyáltalán nem érzi magát sértve az álrühába öltözéstől, nem dacoskodik, hanem kezét nyújtja a jegygyűrűért jelentkező hősnek. (Hogy Piroska dacosságának a Toldi Szerelmében milyen szerepe van, azt eléggé bizonyítja a híres két sor: »Kettészakad ámbár, hogyha könnyez vért is/ /Feleségül megyen Lőrinchez azértis!«

Így Arany idézett szép sorait »két ifjú cseléd halálos, örök szerelméről« aligha hozhatjuk kapcsolatba a Tar Lőrinc helyetti bajjivással: inkább arra gondolhatunk, hogy a fiatalok szerelme más, az előbbiektől független ok miatt nem érhetett jó véget. Hísz Arany már 1851-ben sem akarta kettejük sorsát házassággal összekötni, s 1851. április 28-án kelt levelében egyenesen azt írta Toldy Ferencnek, hogy »a szent iga (vagyis a házasság N. M.) el is maradhat«, holott ekkor a Daliás Idők első kidolgozása idején még szó sem esett Miklós lovagiatlan eljárásáról. Valószínűleg azért választotta el egymástól ekkor még a két szerelme; hogy következetes maradjon saját régebbi jellemzéséhez (»Nem is lón asszonnyal tartós barátsága«, Toldi, XII. é.) és ragaszkodjék a mondai alaphoz, mely mit sem tudott Miklós nőstülséről. De bármi is volt elhatározásának oka, a Daliás Idők írása idején, vagyis 1855 előtt még nem osztozott Kemény művészi nézetében, aki hőseit a tévedéseikből keletkezett kérelhetetlen fátummal sújtotta. Ez a túlzott morális boncolgatása az eseményeknek, ami rokon a Buda Halála s egy-két kései ballada pl. a Tetemre hívás és az Éjféle párhaj szemléletével, későbbi vonása csak művészetének s az 50-es évek végének meghasonlottságára s a Kemény—Gyulai-kör erősödő hatására vall. Mert ne tévedjünk: Arany 49 után mindig bemutatta a lélek vívódásait, az önmarcangolást, csakhogy nem mindegy az, kiket sújtott ez a lelki büntetés. Kezdetben mindig azokat érte, akik az emberi boldogság, szabadság lábballitprói voltak, csak később terjedt ki a kisebb magántermészetű bűnöket elkövetőkre, vagy éppen olyanokra, akik távol a bűntől csak tévedést követtek el!

Am ha elfogadjuk ezt a megoldást, óhatlanul fölmerül a kérdés: mi lehetett a költő eredeti művészi célja Miklós állított párviadalával? Vajon csak ékítménynek szánta, a lovagi eposzok kedves motívumához akart visszatérni? Arany hatalmas komponáló géniuszát ismerve, rövidlátás lenne illet feltételezni! Valószínűbbnek látszik, hogy a szerepcsere — ha nem is idegenítette volna el a szerelmeket *belsőleg* egymástól — de Miklósnak a lovagi előírásokkal való nyíltabb vagy burkoltabb összeütközését vonta volna

maga után, ami Toldi életének Arany feldolgozása szerint állandóan ismétlődő mozanata. Ezzel kapcsolatban elég talán, ha a Toldi Estéjére gondolunk, amelynek ilyen természetű erős konfliktusát Arany az épen 1854-ben kiadott végleges változatban is megtartotta. A téma további alakulása folyamán olyan színezetet nyer, hogy az összeütközés a hős és a lovagi szabályok között egészen más irányba mutat: azzal, hogy Toldi szerepcseréjével Piroskát legbensőbb női énjében sérti meg, s ezért maga is mélységes bűnbánatot érez, csökken az ellentét, ami a népi hős és a lovagi udvar etikája között egyébként feltárulhatna. Miklós tette a Toldi szerelme megvilágításában elítélendő könnyelműséggé válik, vele szemben a lovagi előírások szigora személytelen ridegségében is érthető; a vezeklő Toldi — ezt szuggerálja a történet — csak *kegyelmet* értelmel, de nem *igazságtételt!*

A Daliás Idők II. kidolgozásának IV. éneke a Nápoly ellen hadbainduló nemesi családok hosszú enumerációját adja, ami teljesen megegyezik a Toldi Szerelmének hasonló részletével. Ez a tény egymagában is ellentmond annak a pár éve felbukkant felfogásnak, mintha e leírásban Arany feudális rokonszenvét lehetne tetten érni. 1854 Aranyáról, aki csak nemrég fejezte be a Furkó Tamást, illetéjesen lehet feltételezni. Arany nem látta a történelmet szegények és gazdagok, a nép és a zsarnokok harcának, mint Petőfi, elsősorban a nemzeti harc kötötte le figyelmét a történelemben. A Toldi Szerelmében is mindent elkövet, hogy makacsul ellenálló tárgyát e küzdelmek sugárkörébe vonja: nem hiába iktatja be oly részletesen a kezdetben kirekeszteni szándékolt prágai kalandort, hol a Magyarországot hűbértartóknak tekintő Károly császár jár pórul. Ezért kerülhet be Győri Jakab szalontai hajdu népének törökverő vihézi tette is a VI. énekbe. E nemzeti küzdelmek során lényegében egységesnek

látta a magyarságot s ezért a hajduk vitézségének emlegetése jól megfér nála a nemesi családok hőstetteinek rajzával. Meg, annál is inkább, hiszen mindezzel a fő és közrendek lankadó hazafiságát akarta ébresztgetni az elnyomatás korának viszonyai közt, akárcsak Jókai a reformkor romantikus képeivel. Bizonyos, hogy e törekvés illúziókat is hozott magával, bizonyos, hogy egy lényegében dinasztikus célú hadjárattal kapcsolatban nem is igen volt helyénvaló. Arany János, maga is érezte ezt — »A nápolyi történeten a művészet átka fekszik« — panaszkodott egy 1854-ben írt levelében, s ezért igyekezett az olasz harcokat más motívumokkal átszőni (Durazzói Károly árulása, Lajos vívódása saját emberi gyöngeségeivel stb.) A meg nem talált centrális téma helyett így lett hazafiúi tettek és a belső élet nagy valószínűséggel leírt hullámvásának széteső sorozatává a Toldi Szerelmének több mint egy harmada.

Arany János költői műveinek ez az új, minden eddiginél teljesebb kiadása eredményeivel, de kisebb hibáival is világosan mutatja, milyen irányban kell haladnia kritikai kiadásainknak. Az egyik káros szélsőség — amelytől egyébként megóv az Akadémia említett szabályzata — a monográfiák, elvi cikkek értékelő feladatainak átruházása a jegyzetekre. A másik — jelenleg talán nagyobb veszély — abban áll, hogy egyes külsőségek megváltoztatása mellett lényegében megmaradunk a pozitívizmus vizein, a tárgy- és forrástörténeti összefüggések javára hátrébe szorítjuk a kor hatásának, a mű világnézeti alapjainak ismertetését.

Az Arany-kiadás folytatóinak nem lesz könnyű dolguk. Voinovich Géza utat tört, hatalmas anyagot gyűjtött össze, de szép műve egyúttal magasra állított mérce is, amelyet csak megfeszített erővel lehet elérni vagy felülmúlni.

Gyagy Miklós

MÓRICZ ZSIGMOND : VÁLOGATOTT IRODALMI TANULMÁNYOK

Összeállította : Vargha Kálmán, a bevezető tanulmányt írta Bóka László. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1952.

A Válogatott irodalmi tanulmányok Móricz Zsigmond 1903-tól élete végéig a legkülönbözőbb helyeken : az Uránia, Nyugat, Pesti Napló, Az Est, Kelet Népe stb. hasábjain megjelent, igen változatos tematikájú irodalmi tanulmányait tartalmazza. Éppen ezért már egyetlen cikkben sincs olyan vélemény, mely irodalomtudományunk mai megállapításaihoz képest újat, előbbrevívót jelentene, hiszen közben Móricz legfőbb gondolatait irodalomkutatóink vagy elismerték és átvették, vagy kritikáikkal kiigazították, vagy túlhaladtak rajtuk az általa helyesen megjelölt úton.

Ennek ellenére feltétlenül szükség volt az irodalmi tanulmányok összegyűjtött kiadására, egyrészt azért, mert enélkül ezek az írások ismeretlenek maradtak volna, pedig *megjelenésük idején több közülük egy-egy író értékelésében újat jelentett*. Élete végéig a forradalmár Ady melletti bátor és szenvedélyes kiállása valahányszor csak ellenségei el akarták sikkasztani, vagy meg akarták hamisítani a nagy költőt ; — az a határozottság, amellyel Kaffka Margit ígéretes tehetségét — még Ady előtt felismerte, és ahogy a népi írók politikai jelentőségét meghatározta ; — a nemzeti írói hagyományok és a gyönyörű magyar nyelv iránti lelkesedése, melyről Elektra-tanulmánya ad számot ; — annak feltárása, hogy Katona Bánk-bánja mennyire saját korának, 1815-nek mondanivalóit is egyesíti magában ; — az elsikkasztott nagy mű : Arany Elveszett alkotmánya és a félreállított, megmart, agyonhallgatott nagy regényíró, Tolnai Lajos becsültének visszaállítása s — a többit szinte lehetetlen tovább sorolni — mind olyan eredmények, melyek kiemelkedő helyet biztosítanak az író Móricz Zsigmondnak az irodalomkutatók sorában is.

A kötetnek nagy jelentőséget ad továbbá az, hogy *kibővíti és megújítja a Móriczról kialakult képünket*. Ezek a tanulmányok eddig a nagyközönség számára szinte hozzáférhetetlenek voltak, pedig Móricz magatartásának, világnézetének, művészi fejlődésének értékelése elképzelhetetlen nélkülük. Bóka László a kötet elé írt bevezetésben kellő súlyt helyez arra, hogy e tanulmányok alapján lerántsa a leplet a polgári esztétikusoknak arról a mesterkedéséről, mellyel Móriczot »ösztönös« írónak tüntették fel. »Az ösztönösség egyoldalú dicsérete... reakciós jelenség, mely a legnagyobb művészek haladó eszméinek közömbösítését, a művészi

alkotás céltudatosságának, pártosságának elködösítését célozza.« — írja többek között. Valóban ez a kötet cáfolja meg ferditéseiket. Móricz teljes tudatossággal kutatta a magyar irodalom legjelentősebb emlékeit, hogy tanulságukból kijelölje saját írói célkitűzéseit, programját. »Az én érzésem ez : aki az életet írásban tovább tudja élni : az író!« ... hiszen »az igazi író nem is tudna mást adni, csak igazságot.« (119. l.) Ebből a távlatból lehet megérteni a Hét krajcárral meginduló forradalmat a magyar epikában, — ebből az írói programból lehet megmagyarázni egész Nyugat-beli szereplését, vagy azt például, miért kerül 1918—19-ben Móriczban is a gyakorlati politikus a szépiro elé. Számára nem elsősorban a művészet volt a fontos, hanem amit azzal is szolgálni akart : a nép. »Nem az a kérdés, hogy mekkora építész volt Palladio, hanem az, hogy hogy lehet, s hogy kell továbbjavítani a tömeg életét.« (338. old.) A nép iránti elfojthatatlan szeretete adott bátorságot neki nagy kritikái realista regényeiben, kultúrpolitikai és irodalmi cikkeiben az uralkodó osztály elleni gunyos vagy elszánt támadásaira. Az Árvácska és a Rózsa Sándor írója, ez a gondbarázdálta öreg ember, akit a fasizmus fenyegetése sem rettentett vissza, így ébreztette Petőfi forradalmi példájával 1941-ben a nemzeti öntudatot : »A politikussá elalkusza az igazságot. Petőfi az egész korszakban az egyetlen, aki nem alkuszik, ahogy Ady mondta. Petőfi a távoli vihar biztos és megérző jelzőkészüléke lett. Olyan viharoké, amelyek nem következnek be, de amelyek az idők végtelenjében készülnek rá, hogy megrázkódtassák mindaddig a társadalmakat, míg csak fennállanak a tömeg bilincsei.« (327. l.)

Az irodalmi tanulmányok legszebb darabjainak még különös értéket ad az író *saját fejlődésére vonatkozó őszinte, vallomás-szerű hangja*. Mennyire benne van pl. ebben a pár mondatban a teljes Ady—Móricz viszony, de szinte a XX. század első évtizedének alapvető irodalmi problémája is. »Suhancos boldog baráti kor. Ettünk együtt és ittunk együtt és irtunk együtt. Marakodtunk is, verekedtünk is : elveken soha, eszméken soha, oh, hogy ragadtott, mily ellenállhatatlanul magával, mint az örvény s én hogy úsztam boldog sodrában...« (169. l.) De vajjon meg lehetne-e érteni egész művészi és világnézeti fejlődését például a Jókai-tanulmány, vagy a Dante cikk nélkül, meg tudnánk-e magyarázni a forradalommal való állandó

viaskodásának az okát pl. a Shakespeare: Julius Caesar c. darabjáról való elemzése, vagy A helyzet képe tisztul c., — ebben a kötetben sajnos nemközt, — Illyés Gyula könyvéről szóló tanulmány nélkül? Vagy feltűnik valahol nyilvánvalóbban Móricz döntő világnézeti korlátja: »a nemzetközi szocializmus« félreértése, vagy a »nemzedéki« szemléletmód, — mint ezekben az irodalmi tanulmányokban? (A költő harca a láthatatlan sárkánnyal; Ha Petőfi élne). Nem. Ezek nélkül Móriczot nem lehetne igazán értékelni és magyarázni.

Módszerük szempontjából is figyelmet érdemelnek ezek a tanulmányok és ma is komoly tanulságot szolgálhatnak irodalom-történeteseknek, kritikusoknak egyaránt. Móricz mindenik cikke mentes a sematikus szemléletmódtól. Ezt elsősorban végtelen sokszínű, finom részletekre kiterjedő életismeretének, spontán módon dialektikus szemléletmódjának, gazdagon kidolgozott esztétikai érzékének, az új írói megoldások szenvedélyes kutatásának, végül önálló ötletekben gazdag gondolkozásmódjának köszönheti. Tanulmányozási módszerének jellegzetes vonása, mely szinte minden írásán felismerhető, az, amit ő maga szemléletmódjába még gyermekkorában benyomult jókai hatásnak ismert fel: az élet »egy tulajdonságú«, »egy vonású« érzékelése.

Nem azonos ez azzal a sematikus látásmóddal, amely csak az élet durván szembe- szökő tulajdonságait képes felismerni, hanem ellenkezőleg az a képesség, hogy ki tudja keresni a valóság, s így az írók sokszínű megnyilvánulási formáiból azt a legjellegzetesebb »termékeny egy-tulajdonságot«, mely éppen arra az íróra jellemző, amely sajátosságainak azt a lényegét jelenti, »melyet csak egy kicsit kell forgatni, mindjárt előbuknak mögöttük a többi is.« (156. l.) Mennyire alapvető, jellegzetes pl. az az egymondatos Babits-kép: »minden zavarta, ami nem irodalom« (332. l.) vagy a Tömörkény műnek ez a méltatása: »minden könyve versenyez egy-egy néprajzi múzeummal.« (137. l.) Vajjon meg lehet-e más oldalról jobban közelíteni a Bánk-bán eszmei mondanivalóját, mint ahonnan Móricz ragadta meg: »Katona szavain át a nemzeti dühök és erők villannak ki... De nem a II. Endre korának, nem az Aranybulla népének indulataitól gyulladt fel, hanem annak a tükrébe vetíti ki a maga korának aufklárista s jakobinus tüzeiktől felgyújtott magyar mocsár s erdő- égését. Ez a darab mindenestül hazafi s társadalmi és morális tartalmában: 1815.« (253. l.) És a Kaffka Margit regényében nem máig is »az 1880—1910 közötti magyar élet legtipikusabb problémáinak... egy különös asszonyi lírán« át való tükrözödését ünnepeljük? — vagy a Bornemisza Elektra »fordi-

tásának« lényegét nem Móriczcal együtt látjuk? »Ebben az egyetlen kis munkában itt van előttünk a XVI. század magyar világa, úgy hogy oda tudjuk élni magunkat s átrohan rajtunk a forró és zordon korszak, amikor a lelkek felvilágoznak, s új tavaszi áradat önti el a szíveket a világorradalom, a reformáció hatása alatt. Itt van a harcban, fegyvercsörgésben élő reneszánsz mindenes- tül.« (234. l.) Ezt tanulják meg az irodalom- történetesek Móricz Zsigmondtól és a vulgari- zálás nélküli állandó aktualizálását. Minden tanulmányából érzi az olvasó: őt a múlt legnagyobb művészeinek az alkotása, gondolatai is elsősorban a jelen égető problémáinak megoldása szempontjából érdeklik, s a múlt helyes értékelését is azért tudja elvégezni, mert szemlélet-módját a legaktuálisabb jelen színezte. És nem szolgálhat tanulságot Móricz nép iránti forró szeretete, megnyilvánuló pártossága, vagy éppen tanulmányainak végtelen gazdag, színpompás, hajlékony, a tárgyalt problémához leginkább illő stílusa? De igen, tanulhat ebből a kötetből az egyszerű olvasó, az érdeklődő író, de a kritikus és irodalomtörténész is, csak merje merészen levonni a következtetéseket.

A kötet legnagyobb értékéről még nem szólnunk. *Móricz Zsigmond* — e tanulmányok nyilvánvalóvá teszik — *ha nem is dolgozott ki rendszeres esztétikát, de ez írások alapját képező művészi szemléletmódjával így is esztétikai haladó hagyományt jelent számunkra.* Ennek beigazolása a kötet legnagyobb érdeme.

Bóka László Móricz Zsigmond tanulmányai c. előszavában sikerrel tárta fel, hogyan kapcsolódnak ezek a tanulmányok Móricz fejlődéséhez és milyen jelentőségük van e fejlődés támogatásában. Jól irányította az olvasó figyelmét az egyes írások legfőbb, legérdekesebb szempontjai felé. Érintette tanulmányában azt a kérdést: mennyiben járul hozzá ez a kötet ahhoz, hogy mélyebben és gazdagabban megérthessük Móriczot? —, több fejtegetéssel kapcsolatban utalt arra, hogy az illető író értékelésében Móricz cikke miben hozott újat vagy miben tevedett? — pár ponton felvillantotta Móricz művészi szemléletmódjára vonatkozó észrevételét is, azonban ez utóbbi három problémakörben nem mélyedt el, megállapításai felszínesek maradtak, a rögtönzöttség benyomását keltik. Pedig éppen ezeken a pontokon lett volna szükség a tapasztalt kutató sokrétű ismereteire. Igaza van Ungvári Tamásnak (Irodalmi Újság 1952 szept. 23.) abban, hogy legjobban »Móricz esztétikája körvonalainak« a meg- rajzolása hiányzik. Így éppen a különböző tanulmányokat összefogó egységes eszmei alpnak a meghatározása maradt el. Pedig ennek a kihontása értette volna meg az olvasókkal azt — és ez lényeges kultúrpoliti-

kai feladat — mennyire az esztétika vonalán is haladó hagyomány számunkra Móricz Zsigmond és megfordítva a kérdést: mennyire a milegnagyobb gondokodóink követeléseit teljesedtek ki a marxista esztétikában.

Móricz esztétikai nézeteinek az alapja a realizmus művészeti követelményeinek a felismerése. Erre Bóka László is utalt. Nem határozta meg azonban, *hogyan jutott el Móricz a realizmus eszméjéig és miből táplálkozik nála ez a realizmus.* Móricz esztétikai fejlődése együtt haladt világnézeti és írói fejlődésével. A kilencszázas évek első 8 esztendője jelentette számára az életkomolyságú küzdelmet saját írói hangjának a megtalálásáért és a realizmus felismeréséért. Ő maga vallja Jókai-tanulmányában: »addig az irodalmat elsősorban szórakoztatónak, valami szebb s jobb világba vezetőnek vettem.« (163. l.) Ennek világnézeti alapja Jókai élettől elszakadt, »édeskés, cukrozott, hamisított« optimizmusának a hatása volt. Másrészt: »Jókaihoz csatlakozott az egész iskola-neveltetésem, a régen kialakult morális és etikai felfogás: a magyarság istenítése, a polgári élet helyeslése, a magántulajdon alapján való életfelfogás. Anyámnak a papiházból hozott fals és affektált zordonsága, puritán tisztasága, egész környezetemnek, a körülöttem folyó életnek szenvedő idealizmusa.« (163. l.) Művészetszemléletének ezt a korszakát jelzi a kötetből jogosan kihagyott első Ludas Matyi tanulmánya, melyet ezzel zárt le: »mint minden igazi költői műnek, ennek is a költői gyönyörködtetés a célja.« Ezidei írói kísérleteiről ő maga mond felejtethetetlen szavakat saját fejlődésének elemzése közben. »Írásaimon magam éreztem az üres, felületes, a dolgoknak a felszínével foglalkozó vergődést s nem tudtam rajta változtatni. . . Folyton a falu uri osztályának élete körül járt a tollam, de ezt a világot erőszakal bájosnak, kedvesnek, finomnak, valami normálisan felül habszerűnek, kellemesnek akartam bemutatni. . . Az életet valahogy a meglévőnél boldogabbnak akartam megrajzolni: tudatlanul és mégis szinte sémyszerűen csak boldog emberekkel s így csak véletlen helyzetekkel kísérleteztem.« (162—63. l.) Közben Móricz elindult a világnézeti fejlődés útján. Még a kislánykori diákevek idején eljutott a »bálványrombolásig«, amikor megtagadta Jókai világnézetét, »tiporta s kivette magából, hazug édeskés hangját.« A kilencszázas évek elején ehhez még az is hozzájárult, hogy hosszú elméleti tanulás és vergődés után a legnagyobb irodalmi alkotások tapasztalatai alapján elfogadta a realizmust művészi elvül. (1905). A teljes elvi tisztázódás azonban évekig nem következett még be: rájött már, hogy »a művészet sajátos másolt képe a való életnek«, de még nem bírt behatolni a valóság mélyére, nem

látta meg az élet mozgató rugóit, a nép életének ábrázolását, tehát nem ismerte fel, mi is az a realitás, amit a művészetnek ábrázolnia kell. Ezt elsősorban akkori írói munkái tükrözik, de benne van e korszak tanulmányaiában is. »Minden sorom fals volt, minden eset, amit esetnek tekintettem — esetlenség lett, minden írás, amit írásnak tekintétem, firkálmány lett.« Az igazi világnézeti, írói változásáról, a valóságos élet megtalálásáról és ennek eszmei-, politikai alapjáról szintén maga tett említést: »Milyen mélyre kellett zuhannom, hogy magamra leljek! Második fiam koporsója mellett írtam meg az első elbeszélésemet, amely meghozta az első tisztá hangot: a Hét krajcárt. . . Ott az életnyomorúságnak olyan mélységében jártam, hogy elszakadt a fonál, mely a Közrend köldökéhez fűzött: elfogadtam a kodustól az alamizsnát, mert a koldus végrenem koldus volt, hanem ember. . . Embertárs. . . Ugyanaz, aki én.« (164. l.)

Ebből a végső megállapításból kiindulva azt is megérthetjük: mi az alapja s miből táplálkozik Móricz realizmusa. *Móriczot a realizmusig éppen a nép szeretele juttatta el, a néppel való — annak nyomoráig terjedő — azonosulás.* Érezte, hogy az irodalom sem térhet ki a valóságos élet égető kérdései elől, ez viszont csak akkor lehetséges, ha az életet reálisan ábrázolja. Igaz, hogy világnézetileg és politikailag ehhez szakítania kellett a »Közrenddel«, »a régen kialakult morális és etikai felfogással«, »anyja és egész környezete szenvedő idealizmusával« — és ez egyben állásfoglalásának világnézeti alapja is — azonban a realizmus elméletének további filozófiai tisztázásáig, a dialektikus materializmus tükröződési elvéig sohasem jutott el. De enélkül is elért odáig fogékony megfigyelőképessége, önálló gondolkodásának általánosító ereje segítségével, hogy szinte mindazt felismerte, amit a realizmus részletekig menő finomságokban jelent.

Móricz esztétikai nézeteinek másik lényeges sajátossága, hogy szemléletmódjában és módszerében legelőször spontán módon dialektikus. Természetesen nem tudatosan használt, filozófiaiilag tisztázott dialektikáról van szó; nem látszik annak nyoma, hogy ő elméletileg átgondolta volna ezt a kérdést, nem is alkalmazta következetesen. Ha tüzetesebben megvizsgáljuk azokat a hibákat, téves nézeteket, melyek irodalmi tanulmányaiában is fellelhetők, azt látjuk, hogy jórészüket éppen a dialektikus módszer elhanyagolása okozta. Ezzel magyarázható Ady ellentmondásosságának félremagyarázása. Nem értette meg a nemzetköziség és proletár hazafiság dialektikus kapcsolatát (247. l.). Nem élt benne kellő intenzitással pl. az ellentétek harcáról, az osztályharcról és a forradalmi változás jelentőségéről szóló dialektikus törvény.

Ezért volt néha túlzottabban engedékeny az uralkodóosztály irodalmával szemben (Ha Petőfi élne) — ezért rettegett a forradalomtól (A-helyzet képe tisztul. Magyarország 1936. 170. sz.) — és ezért menekült volna inkább a reformos megoldás felé. (Viharsarok, Pesti Napló 1937. 65. sz.) Ugyanerről a tőről fakadt hamis »nemzedéki« szemléletmódja is, amikor a forradalmi vélemény különbségét a fiatalság és öregség ellentétének tüntette fel. (Ha Petőfi élne). A dialektikus gondolkodás nem elég következetes alkalmazása miatt ütött kétszereset Arany szinte teljes költészetére az Elveszett alkotmány igazáért. (Arany János írói bátorsága), Bánkra Tiborcért (Lásd Katona jegyzet-részlet), Kólcse-re Berzsenyiért (Berzsenyi). Egyrészt a nem eléggé történelmi szemléletmód, másrészt a túlzottan aktuális nézőpont magyarázza meg kiváló Shakespeare-tanulmányainak a tévedéseit is.

A teljes tanulmánygyűjteményre azonban nem ezek a hibák jellemzők, hanem — ha spontán felismerés alapján is — de éppen a dialektikus módszer alkalmazása. Móricz az életet az irodalmi jelenségekkel összefüggésben, egymáshoz való kapcsolódásban szemlélte. Irodalmi tanulmányaira jellegzetes egy időpontban a teljes irodalmi élet átfogása. (pl. 60. l.) Ezt az összefüggést világosan felismerte a társadalmi élet és az irodalom között is. Katonáról szóló cikkében azt bizonygatta, mennyire az aktuális politikai élet volt az elsődleges hatótényező a dráma megírásában (253. l.) — a Bajza-tanulmányában éppen ellenkezőleg azt világította meg, milyen politikai hatása van az irodalmi harcnak a társadalom fejlődésében. »Két világ állt szemben egymással: a régi elavult, életre nem való, értelen: és a új, erőteljes, duzzadó, egészséges, nagyjövű. Minden téren érezni lehetett, hogy új korszak jön nemsokára, s mindenki fojtott indulattal, félve vagy reménykedve leste, mikor jön el a nap, hogy rombadőljön a régi rend? Meddig tart még a jelen, az unott, keserves bajokkal terhes jelen, ahol az igazság el van fojtva... A közönség úgy találta, hogy az irodalomban hangoztatott elvek mind olyanok, amelyeket ő is óhajt, ezért annál hevesebben érdeklődött az ügy iránt: mer-e, tud-e s lehet-e győznie az igazságnak?« (49. l.) Számtalan példát említhetnénk arra vonatkozóan is, hogy az irodalmi életet fejlődésében, állandó mozgásban, történelmileg szemlélte. Leginkább talán ott tűnik fel ez, amikor saját maga vette észre túlzottan aktuális szemléletét és igazította ki elkövetett hibáját: »De ha Hamletet visszahelyezem a maga korába, akkor más szemmel nézek rá. Ez emberismerésnek, a pszichológiai tudatlanságnak, a babonának, a szertelenség, durva ösztönök, a nyers és

véres állatiaságnak abban a mély korszakában ilyen modern, tisztult, felvilágosodott, bölcs és teljes hang a legnagyobb forradalom volt, amit el lehetett képzelni.« (189. l.) ...»A protestantizmus vadviharú világa ez, mikor az egyéniség kezd felszabadulni a feudalizmusban rárakott abszolút hatalom alól. Júlia hősnő és forradalmár. A nő csak háromszáz év múlva lép tovább: csak az emancipált nő mer s tud tenni többet, mint ez a szegény gyermek. Milyen lassan halad előre a felszabadulás « (256. l.) Adyról, Petőfiről szóló tanulmányai pedig annyak félreérthetetlen bizonyosságai, hogy Móricz felismerte azt a művészi forradalmat, amit ez a két nagy költő jelentett a magyar irodalomban és a forradalmiság hiányával magyarázza pl. azt is, hogy a Mikszáth hatása nem olyan nagy a szépirodalom területén, mint a zsurnalisztikában: »Ott nem csinált forradalmat« — írta.

A dialektikus szemléletmód alkalmazása — tehát — a második lényeges sajátossága Móricz esztétikájának. Ez teszi tanulmányait rugalmassá, változatossá, ez óvja meg a sematizmustól, s ezért tud módszerében még ma is tanulságul szolgálni az irodalommal foglalkozóknak.

Móricz: a realizmus tanulmányozása közben egyes irodalmi művek elemzése során sok olyan részlet-megfigyelést tett, melyeket ha összegyűjtünk, összeállíthatjuk belőle szinte az irodalmi ábrázolás összes lényeges sajátosságát.

Felismerte a jelenség és lényeg dialektikáját az életben és ennek megvalósítását követelte az irodalmi műtől. »Ha leülök akárkivel beszélni s hozzáfogok gondosan hallgatni s közben megfigyelni őt: akkor az élet ad nekem nemcsak egy egyént, de egy típust, aki abszolút tisztán tud mindent, amit tudnia kell: tudja a nyelvet, a magatartást, a históriát, a miliőt, egyáltalán szintézise annak, ami ... Ha az író őt megírja, már kitűnő, ha nem ront túl sokat rajta.« (334. l.) Ennek a szemszögéből értjük meg, mit jelent Móricz szemében az, hogy »az az író: aki az életet írásban tovább tudja élni.« Kaffka Margit regényében is ezt értékelte a legtöbbször: »Ez a regény nem fotográfia, nem absztrakt megrögzítése a magyar élet megírt rétegeinek, hanem maga az élet. Ennél magasabb fokra már nem emelkedhetik a valóságban senki.« (120. l.) Annak a felismerése ez, amit a marxista esztétika így tanít: a művészet a lényegyet úgy tükrözi, ahogy azt a valóságból felismerte: az egyéni és általános, a felszín és lényeg dialektikus egységeként és nem absztraktan, önállóan. Ez az a lényeges eszmei alap, melyen elkülönül a naturalizmus és a realizmus. És Móricz — a világirodalomban is Gorkij után ritka példaként — ezt is tisztán látta: »A művészet sajátosságos, másolt képe az életnek. Nem

tükrökép, tehát nem szolgai másolás, hanem utánagondolás, medítálás közben, az élet-tapasztalatok alapján, a képzelő s alkotó elme segítségével, bizonyos cél kedvéért újra megteremtése.» (84. l.) Persze a valóság ilyen jellegű átélését nem mindenki képes elvégezni. A marxizmus tanítása szerint éppen ez a tehetség próbája. Így látta ezt a kérdést Móricz is: »Kistehetségű költő semmit sem lát a való életből. Láthatatlanul zajlik előtte, körülötte, a zúgó, forrongó, torlódó élet. Nem látja, mert nagyon sokat lát s egy esemény, jelenet, vagy vonás hatását száz meg száz rákövetkező mossa el s a végtelen sok változatosságban nem tudja a hasonlóságot felismerni és megőrizteni... Nem is lát a világból csak annyit, amennyit mások megmutattak neki belőle. Ő ebből mgyarázta — igen helyesen — az epigonság problémáját is: »Ha lelkében mégis megvan az a titkos hajlam, mely írásra készíti, képzelete előtt nem az élet adatai jelennek meg. Ezeket csak egyszer lehet látni s egyszerre el lehet felejteni. Azok az adatok rajzanak fel emlékekben, amelyek meg vannak örökítve, a kész művek adatai. Ha pedig fantáziája dolgozni kezd, hogy az adatokat fejlessze, rendezze, képzelete nem a való életben lefolyó módokra irányul, hanem csak a kész módszereket használja, azokat, amelyeket a meglévő művekből vonhat el.« (85. l.). Ime mennyi lényeges észrevétel a valóságos élet irodalmi, képszerű ábrázolásáról.

Igen értékesek Móricz megállapításai az alkotás lélektanával kapcsolatban. Saját életéből világította meg pl. a világnézet hatását az ábrázolásban. Ennek segítségével képes az író az életből összegyűjtött tapasztalati anyagot rendezni, kapcsolatba hozni egymással. »Szinte a mai napig abból élek, amit 28 éves koromig gyűjtöttem — írta —, de abban a formában, ahogy addig szemléltem (t. i. a jókai, optimista, valóságtól elszakadt idealizmussal) mindez jelentéktelen és üres volt.« (163. l.)

Több megjegyzést találunk a tanulmányokban a művészi alkotások megformálásáról és az irodalmi művek elemzéséről is. Ezek a megállapítások azt bizonyítják, hogy — ha tanulmányaiban nem is utalt bővebben a forma kérdéseire, mert éppen reakcióként az uralkodó formalista szemléletmódra sokkal gazdagabban elemezte a művek tartalmát, eszmei, politikai jelentőségét — ennek ellenére jól megalapozott, igen finom megfigyelésekre épített nézetei voltak a tartalom és forma kapcsolatáról, a tartalom elsődlegességéről. Helyesen ismerte fel, hogy a műalkotás lényege az eszmei mondanivaló és nem a forma fontosabb vagy kevésbé fontos eleme. »Nem a mese az író és nem a kolorit és az alakok, a figurák, az életkép és a humor és a tragikum és a pozitív írói cseleke-

detek: hanem a kiáradó, kiülő lélek.« (165. l.) Féltreérthetetlenül utalt arra, hogy a jó művek mondanivalóját sőt még a megformálását is az élet problémái, konfliktusai szabják meg. »A cselekmény az élet eseményeinek mása« — írta A magyar színpad tradíciói c. tanulmányában (85. l.) Az így determinált mondanivaló keres azután magának megfelelő formát: »Az érzés lendülete teremti meg a formát a legkisebb ízéig. S ezen a formán rajta van a gondolat, a hangulat egész jellege.« (106. l.)

Bőven foglalkozott az irodalmi művek társadalmi hatásával. Különös értéket képviselnek azok a megjegyzései, melyekben ennek a lélektani hátterét festi meg. Shakespeare lenyűgöző hatásáról pl. így ír: »Mi hát az, amit annyira tud? Megrohanni a nézőt mindjárt az első jelenettel, úgy, hogy távra maradjon a szája, aztán lélegzethez nem engedni többet, letiporni, belerúgni, összes idegeit megfeszíteni s dobolni, dobolni a szívén: cselekmény, cselekmény, cselekmény...« (192. l.) Valóban az érdekesség titka a lényeges mondanivalót hordó változatos cselekménysorban van. Az ily n mű aztán mindenestül megrázza az olvasót, magával sodorja akár az érzések legmélyéről előtörő líra: »Agy nemcsak egy felfogó képességhez irányítja versét: nemcsak az értelemhez, hanem egyszerre az egész fizikumhoz is: az érzések fészket kavargat fel, érzésközpontok energiáit dobja verssorain át belénk és idegeinket ugyanolyan ziláltra és feszülte csavarja, amilyenből nála a vers eredt.« (169. l.) Azon, amit előbb a művészi ábrázolás sajátosságairól mondtunk, és az írói alkotás ezen magával sodró erején alapszik az irodalom nagy társadalmi nevelő, mozgósító ismeretnyújtó jelentősége. Móricz Zsigmond erről szólva Kaffka Margit könyvével kapcsolatban majdcsak azt mondja el, amiben Marx is összegezte Balzac jelentőségét. »Ha ki volna már fejlődve a tudományok az az ága, amely a szociális élet örök igazságait s esetleges fejlődését kutatja: ebből a regényből sokkal több törvényszerűséget vonhatna le, mint magából az életből. (119. l.)

Idetartozik az írók egymásra való hatásának a kérdése is, a polgári esztétikusok kedvelt boncolgatási területe. Bóka László előszavában ezt a kérdést igen tüzetesen és mélyrehatóan méltatta. Egy Móricz-idézetrel hívom fel a figyelmet arra, hogy mennyire sokoldalú, a legfinomabb lélektani elemzéssel is szinte megoldhatatlan feladat, kölcsönösen egymásra-ható tényezők közt az erővonalakat felfedezni. »Ki fogja valaha elvégezni az analízist, miért terem meg a nap sugarára a földben egymás mellett a búza meg a búzavirág, az agave és a komló? Ki keresi meg az áthasonult eredményét egy nagy lélek kiusárgzásának más lelkekben? S különösen

ebben a csodálatos vegetációban, az irodalomban, a művészetben, az emberi életben, ahol valósággal hatása van egymásra a minden ember lelkében ott égő napnak. S ki fogja valaha tisztán látni az ellenkező végletek egymásból való eredését.» (112. l.)

Végül csak utalunk Móricznak az irodalom nemzeti jellegére és haladó hagyományainkra vonatkozó észrevételeire. »Minden író a maga nemzetének lelkén át ismeri s alkotja meg az általános emberit.» (86. l.) Valóban ez az egyetlen helyes dialektikus szemlélete a nemzetiség és nemzetköziség viszonyának. (Együttal tipikus példája annak, mennyire nem következetesen alkalmazta Móricz a dialektikát, hiszen Adyval kapcsolatban ugyanezt a kérdést fogta fel később helytelen, metafizikus merevséggel). A haladó hagyományok mély tiszteletét is meg kell tanulni Móricztól, melyre az egész kötet gazdag példát nyújt, de úgy, ahogy azt Móricz is, és tegyük hozzá a marxizmus is egyedüli módszerként fogad el: »Ha meg akarom érteni a költőt, azt csak a bírálat eszközeivel való felmérés alapján tehetem.» (272. l.) Ezt tette Móricz Csokonaival, Arannyal, Shakespeare-rel kapcsolatban és ezt tesszük vele mi is. Felhasználjuk haladó hagyományainkat, de megmutatjuk — legtöbbször koruk által meghatározott — megtorpanásait, eszmei hiányait is.

*

A kötet kiadása, anyagának összegyűjtése Vargha Kálmán érdeme. Erre a kötetre az irodalom iránt egyre inkább érdeklődő dolgozó népünknek, íróknak, kritikusoknak egyaránt szükségük volt. Az anyag kiválasztása nagy munkát jelentett, mert nagy számú tanulmányból, emlékezésből, cikkből, igen sokszor több azonos tárgyú anyagból kellett megtalálni a világnézeti és módszeres szempontból legmegfelelőbbeket. Ezt Vargha Kálmán egészében jól végezte el. A sokoldalú és sok színű Ady cikkek között azonban felesleges volt közölni olyanokat, amelyek nem hoztak újat: pl. Ady-kor volt és Ady a ravatalon. Viszont hiányzik a kötetből Móricznak az Élő vágányon c. (Magyarország 1934. 152. sz.) az utolsó 100 év irodalmáról összefoglaló képet adó cikke, valamint két lényeges kulturpolitikai írása: a Szibilla könyv (Az Est 1924 jan. 30.) és Ez a magyar kultúra (Az Est 1923 szept. 2.). Az első a népszerűsítés, a második a kultúra problémáira hívja fel a figyelmet, a másik a Horthy-korszak sivár kultúrhelyzetét leplezi le.

Egy ilyen kötet legfőbb válogatási irányelve csak az lehet, hogy a válogatott kötet lényegesebben ne változtassa meg az

íróról az egész alapján kialakult összképet, ne legyen se művészileg, se eszmeileg hamis, fals tükör. Ne adjon a kötet pl. sokkal radikálisabb, eszmeileg tisztább képet, mint amilyen az író valóságos arca, mert különben a válogató feltétlenül a retusálás hibájába esik. Nézetem szerint ezt a kérdést nem vitattuk meg meg eléggé és túlzottan óvatosak vagyunk, s azok elsősorban kultúrpolitikai szerveink. Ezt a kötetrel kapcsolatosan is fel kell vetnünk. Móricz sokkal radikálisabb annál, sokkal inkább a mi életünk készíti elő minden sorával, minthogy ideológiai botlásai vagy magárahagyatottan felvetődői, esetleg némi korrekcióra szoruló elmélkedései veszélyeztetnék az olvasóban ezt a benyomást. Mennyivel nagyobb hatást kelt mindenkiben pl. az, hogy Móricz, aki olyan pompásan ismerte fel Katona, Berzsenyi, Arany, Ady költői nagyságát — testvérenek érezte József Attilát, a nagy kommunista költőt — mint az, amit a költő sorsának elemzése közben a lumpenproletáriátusról »filo ofál«. Vagy mennyivel fontosabb nekünk az, milyen lelkesedéssel fogadta Móricz az Illyés, Szabó Zoltán, Féja Géza könyveit, és hogy ugyanakkor milyen élesen támadta az uralkodó osztályt — annál, hogy az olvasó közben azt is megtudja: Móricz még akkor is reménykedett a forradalom kikerülésében és abban, hogy az uralkodó osztálytól ki lehet kényszeríteni a kérdések reformos megoldását. Ma már a múlt, a történelem cáfolja meg Móricz okoskodását. Egyébként is a helytelenségek korrigálására megfelelő lehetőséget ad a jegyzet használata. Éppen ezért kár, hogy hiányzanak a kötetből a Nagyon fáj, (Szép Szó 1938. 23—26. l.), A helyzet képe tisztul (Magyarország 1936 júl. 26.) és a Viharsarok (Pesti Napló 1937. 65. sz.) c. cikkek.

A cikkek elrendezésében Vargha Kálmán helyesen alkalmazta az időrendi elvet. Jegyzetei azonban egyenletlenek. Jórésztük igen találó: Szükszavú, de éppén elégséges, értékelő, helyretevő megjegyzés, (pl. Tömörkény, Ady, Bornemissza stb.) — többször azonban nem lehet megérteni, miért maradt el a jegyzet (pl. a Bujdosó magyarok szívhangjaiban megmagyarázatlan utalások vannak a Szibilla könyvek c. cikke, sok olyan »réteg szó«, mely a szótárban sem fordul elő. Az Utazás a koponyám körül című cikk a könyvre utaló jegyzetek nélkül eléggé érthetetlen stb.) A jegyzeteket néhányszor helyesen felhasználta arra is, hogy a kötetből kihagyott tanulmányokra utaljon (pl. Katona, Arany), ezt azonban nem vitte végig, pedig Móricz egész munkásságának megismerésében nagy szolgálatot tehetett volna vele.

Durkó Mátyás

KÁLMÁNY LAJOS NÉPKÖLTÉSI HAGYATÉKA

Szerkesztette: Ortutay Gyula, I. Történeti énekek és katonadalok. Gyűjtötte Kálmány Lajos. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Dégh Linda. Az életrajzot írta Péter László, a jegyzeteket készítette Dégh Linda és Katona Imre. Közközlésügyi Kiadóvállalat, Bp, 1952.

Kálmány Lajos hagyatékának jelentékeny részét foglalja magában ez a vaskos kötet, amely az irodalomtörténetírás figyelmét több szempontból is magára vonja. Mindenekelőtt figyelemreméltóan gazdagítja irodalmi tudatunkat a történeti folklórnak itt közölt sok megkapóan szép darabja. Kriza, Erdélyi, Thaly és más kiváló gyűjtőink kötetei után is nagy jelentőségű ez a gyűjtemény. Jelentősége részben módszertani, részben tartalmi. Kálmány Lajos volt az első, aki következetesen keresztülvitte a szöveg-hitelesség elvét. »Közlései — írja róla Ortutay Gyula — ragaszkodnak az élő beszéd és a paraszti előadás sajátosságaihoz, nem változtat semmit...« A tekintetben is újító, hogy nem nagy területről tallózik, hanem egy elhatárolt néprajzi tájegységet kutat fel alaposan. Sokat tett a mesei világkép mitológiai vonatkozásainak felkutatására, jelentős tevékenysége a magyar néphit-kutatás történetében, kortársainál sokkal jobban mélyedt el egyéniség és tömeg kapcsolatába a folklór-szerű alkotás folyamatában. Legnagyobb érdeme azonban a magyar folklór történeti elemeinek rendszerezési kísérlete s talán egyetlen hiánya a lejegyzett dalok dalmatainak elhanyagolása, melynek magyarozata nem az, mintha nem ismert volna fel fontosságukat. Elméleti nézőpontja e téren is helyes volt. A szöveg és dallamot egységben látta, de zenei hallás híjján gyakorlatilag nem tudta megvalósítani a népdalgyűjtés mai módszerét.

Kétségtelen, hogy ezekre az újításokra és magvukban helyes elvekre Kálmány Lajost politikai egyénisége terelte. A szegedi felsőváros tímár-sarjadéka, aki akarata ellenére (erős egyéniségű anyja kívánságára) ment papnak s akit ez a belső ellentmondás mélyen elkeserített, egész életében harcolt feletteseivel, a feudalizmus elnyomásával és az értetlenséggel. Volt úgy, hogy a tiltakozó nép élére állott és a perbefogott »lá-zongó« parasztokkal együtt állították bíróság elé. Érzékeny volt a nép nyomora, szenvedései iránt. Nem jutott el odáig, hogy szakított volna életpályájával, vagy a társadalmi bajok gyökeréig hatolt volna, hogy felismerte volna a pusztulásra ítélt osztálytársadalom törvényszerű hitványságát, de valamit élete végén ebből is megsejtett, amikor Csernoch Jánosnak azt írta: »Egykor az a vihar, amelyik ma Oroszországban dúl, hazánkba is eljut s elsepri az egyházi bir-
tokokat itt is, amelyet a nép várva vár.«

(Péter László a kötetben Kálmány Lajos jó életrajzát és méltatását adja).

Kálmány Lajos a nép életét minden oldalról bemutatja gyűjtéseiben, mindenre kiterjeszkedik: örömeire, szenvedéseire, babonáira, csúfolódó élcelődésére. Nincs abban semmi meglepő, hogy egyházi főhatóságai üldözték gyűjtéséért, megtiltották egyes műveinek kiadását, valóságos inkvizíció elé állították, faluról-falura dobálták, és élete végéig mellőzték. Ez tükröződik vissza gyűjtői módszerében, gyűjtési körének gazdagságában, mélységében. Joggal állapította meg róla Ortutay Gyula, hogy »több az egyszerű gyűjtőnél s ezért érezhetjük ki gyűjteményeiből a balladák és mesék szépsége mellett a magyar sors komor szánycsapásait is«. Úgy is mondhatnánk, hogy Kálmány Lajos élete művéből valahogy sokkal jobban kiviláglik az osztályharc, mint másokéból. Kálmány Lajos emberként állt szemben dalközlöivel, azért gyűjtötte a nép alkotásait, mert szerette a népet.

Mindez nem lenne elégséges arra, hogy az irodalomtörténetnek mint szaktudomány-nak érdeklődését a szokottnál jobban is felkeltse, ha ebből az alapmagtartásból nem jutott volna el a történeti folklór gondolatához. Mint Dégh Linda kiemeli Kálmány Lajos munkásságának méltatásában, Kálmány történeti népköltés-kutatását két történeti szempontú kérdés köré csoportosította: a nemzet-felszabadító, illetve a népért harcoló hősökre vonatkozó költészet emlékeit gyűjtötte, másrészt pedig a balladákat, háborús költeményeket, csatadalokat. Ami az egyes hősöket illeti, elsősorban történeti mondaformákkal foglalkozott. Attila, László király, Hunyadi Mátyás, Rákóczi, Kossuth, Rózsa Sándor alakjával, kisebb részben pedig az ezekről szóló dalokkal. Az e kötetben közölt történeti énekek a Rákóczi-szabadságharcotól kezdve szinte szoros nyomonkövetik az egész nép sorsára kiható történeti eseményeket. Kálmánynak ez a működése felveti a mai folklór-kutatás legégetőbb kérdéseit: hogyan viszonylik egymáshoz népköltészet és műköltészet? mi az egyéni szerző és közösség szerepe az alkotásban? Hogyan jut dialektikus egységbe a népi hagyomány s az állandóan időszerű új megfogalmazás? Kálmány Lajost erősen foglalkoztatta a folklorizáció kérdése, vagyis mi módon válik egy műköltészeti alkotás népdallá, melyek azok az ismérvek, melyek az ilyen anyag népi befogadását lehetővé

teszik. Jóllehet a marxista irodalomkutatás középpontjában éppen a népi teremtőerő áll, ez a kérdés egyáltalában nem felesleges és könnyen eldönthető. A Szovjetunióban a szovjet korszak népköltészetéről szóló nemrég megjelent nagy gyűjteményes munkát (Az orosz népköltészet a szovjet korszakban. Szerkesztette: A. M. Asztahova, I. P. Dmitrakov, A. N. Lozanova, Izd. AN SzSzsZR Moszkva—Leningrád, 1952. 542 p. Ismerette: Irodalomtudományi Értesítő, 1953. III. 2. 246—286 p.) éppen erről az oldaláról bírálta meg egy szovjet kritikus. Egyes szerzők túlságosan kitágították a folklór fogalmát és olyan alkotásokat is odasoroltak, melyek csupán népiesek. (V. I. Csicserov Szovjetszkaja Kniga, 1953. 2. sz.)

Az irodalomtörténetet két szempontból is érdekli a műköltészet és folklór viszonya: hogyan nyomulnak be népi elemek, forma, mondanivaló, népi ideológia a klasszikus irodalmi alkotásokba, és általában véve az osztálytársadalom különböző fokainak irodalmába, más oldalról pedig hogyan válnak népivé az úgynevezett »műköltészet« egyes alkotásai. Mondanunk sem kell, hogy az előbbi kérdés a jelentősebb, mert az elsődleges teremtő a nép. Ebből a szempontból kell tekintenünk magának a történeti folklórnak kérdését is. Dégh Linda úttörő hevezetésében igyekszik tisztázni a történeti népdal elvi kérdéseit és ez jórészt sikerült is. Követve Kálmány anyagának körét, helyes kronológiát állít fel és igyekszik az egyes periódusok sajátosságait meghatározni, főleg pedig a szovjet kutatás példáján bátorodva leszögezi a nép szubjektív történeti tudatának fontosságát és ennek értékét. Ez a szubjektív tudat persze annál értékesebb, mivel a történelem objektív folyamatával esik egybe. A nép csodálatos biztonsággal érezte meg, hogy Görgey áruló és az erre vonatkozó úri viták nem is foglalkoztatták. Mélységesen tanulságos az a mód is, ahogy pl. Rudolf trónörökös alakja köré mondákat szőtt. A nép a Habsburg-királyfi különös halálát nem magánéletével hozta összefüggésbe, hanem a királlyal való ellentétei következményének magyarázta s a világháború kitörése után olyan hősként alkotta meg mondáiban, aki a háború borzalmaitól megmenthette volna a népet. A nép boldogsága és létérdeke, vagyis az egyedül helyes történeti álláspont áll mint kényszerítő erő ezek mögött a képek mögött és az objektív történeti folyamat törvényei szerint alakítja és változtatja meg olykor az eseményeket és történeti alakokat, mint Rudolf esetében, máskor pedig a legrejtettebb indokokat is felszínre hozza, mint pl. a gentry Görgey példájában. Úgy véljük azonban, hogy Dégh Linda nem elég széles alapon vizsgálja a kérdést és néhány megállapítása vitatható.

Vizsgálatában mindenekelőtt elszakítja a folklórt az irodalomtörténettől. Éppen ezért nem veszi észre, hogy nem állja meg a helyét az a megállapítása: »Arra, hogy a népköltészetben történetiséget keressen bárki is, vagy éppen a népköltés adatait történeti forrásul felhasználja, nem akadt példa.« Az irodalomtörténetben Katona Lajos óta található volna ilyen példák. Az irodalomtörténet művelője kénytelen a folklórt felhasználni nemcsak a klasszikus irodalmi alkotások kialakulási folyamatának vizsgálatában, hanem bizonyos korok emlékegyűjtemény valóságos szegénysége miatt is. Népballadánk, egyes virágénekeink, a regős énekek és más népköltészeti alkotások korszakmeghatározása utat nyitott irodalmi beiktatásukra. Mi magunk a középkori magyar irodalmat tárgyalva, legújabbban pedig az egyetemi magyar irodalmi szöveggyűjtemény ugyanezen korszak bemutatásában már módszeresen felhasználja a folklór egyes biztosan beilleszthető darabjait.

Ebből következik viszont, hogy a történeti folklórnak olyan szemlélete, amely érdeklődését csupán a Rákóczi-szabadságharc utáni eseményekre szűkíti, nem kielégítő. Amikor Dégh Linda azt írja, hogy a »történetár portyázásra utaló dalok közös tulajdonsága a nagymértékű folklorizáció, a tényleges történeti események feledésbe merülése s a balladai, illetve mondai elemekkel való helyettesítése, ... a Rákóczi-korrig visszanyúló dalok alapeleme az adott történeti esemény, vagy annak következménye, kihatása maradt«, a valóságnak nem helyes képét nyújtja. Az igaz, hogy például a *Kádár Kata*, a *Molnár Anna*, a *Szilágyi és Hajmási* nem lokalizálhatóak olyan pontosan, mint egyes, a kuruc szabadságharcról, vagy az 1848—49-es forradalomról szóló énekek. Ennek ellenére a *Szilágyi és Hajmási* ballada konkrét történeti elemeket tartalmaz, s mind a három példának felhozott ballada egy-egy korszak alapvető történeti tartalmára, tipikus társadalmi összeütközésre, tipikus helyzetekre és alakokra ad verőteljesen művészi példát. Ezenfelül azonban nem is ezeknek a balladáknak az utódai a történeti folklór újabb emlékei. A szerző akkor mutat rá helyesen a fejlődésre, amikor azt írja, hogy »a régi vítézi, katonai költészet és a megfelelő népi források alakulása, mint pl. a bűjdosó katonák, fogoly, rab, (hadi) siralmának átmenete a népi betyár-bucsúzatába, magában véve egyetlen következetes fejlődési folyamat«. Itt természetesen kár volt megállni. A késő-középkor rövid epikai dalai, epikus siratóénekei éppen olyan történeti eseményhez, helyhez, alakhoz kötöttek voltak, mint a Rákóczi-korabeli történeti énekek, vagy az ezt követők. A fentebb idézett elkülönítése a régi és újabb anyagnak

egy fontos valóságemet azonban kétségkívül tartalmaz, mégpedig azt, hogy a nép történeti tudata szakadatlanul fokozódott. Az persze téves, amit a szerző egy más helyen ír, hogy »a parasztság valójában soha sem volt érdekelve az uralkodóosztályok történetében«. Nagyon is érdekelve volt, csak beleszólása volt ritkán. S amilyen arányban fokozódott a lehetőség, hogy beleszóljon a történelem átalakításába, olyan arányban nőtt történeti tudata és tükröződik ez valóban egyre élesebben a folklórbán is. A népballadák kizárása a történeti folklór sorából ellentmond az osztályharc irodalmi tükröződése elvének és politikai költészetté szűkíti a történeti folklór körét.

Ettől eltekintve — az elvi részben és a különben igen bő, sokszor önálló kis tanul-

mányok igényével fellépő jegyzetekben előforduló kisebb tárgyi tévedések vagy ideológiai bizonytalanságok ellenére — a kötet igen értékes az irodalomtörténet kutatói számára. Az életrajzíró Péter László, az uttörő elvi bevezetőt író Dégh Linda, a jó jegyzet anyagot módszeresen megszerkesztő Katona Imre és Dégh Linda komoly és szükséges munkát végeztek. Kálmány Lajos írásainak ez a köteté igen hasznos az irodalomtörténet kutatója számára, mert hiszen igaz van a bevezetőnek abban, hogy a folklorisztika kutatóterülete állandóan érintkezik az irodalom területével, helyesebben ugyanazt az anyagot kell vizsgálnia, mint az irodalomtörténetnek a maga szempontjai szerint.

Kardos Tibor

A SZOVJET NÉPEK IRODALMÁNAK MAGYAR BIBLIOGRÁFIÁJA 1951.

Szerkesztette Kozocsa Sándor és Radó György. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1953.

Kozocsa Sándor és Radó György szerkesztésében megjelent »A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája« 1951-es vaskos kötetében közölt bibliográfiai anyag rohamosan növekvő könyvkiadásunk és kulturális életünk egyik kézzelfogható bizonyítéka. Míg az 1945—1949-es évek termését felölelő korábbi kötet *öt év alatt* 548 önálló mű megjelenéséről ad számót, addig a most napvilágot látott 1951-es kötet — amely tehát csak egy év könyvtermését tartalmazza — 236 mű kiadásáról tudósít. Túl a számszerű adatok pusztán és a bibliográfia természetesen tükrözi könyvkiadásunk és irodalomtörténetírásunk eredményeit és hiányosságait is.

1951-ben az oroszklasszikus és szovjet irodalom újabb kiemelkedő alkotásai jelentek meg magyar nyelven. A forradalmi demokraták műveiből Dobroljubov, Csernisevszkij válogatott tanulmányai, Belinszkij ragyogó Puskin-tanulmánykötete ad izelítőt az orosz kritika nagy hagyományaiból. A múlt század kiemelkedő nagy írói alkotásaiból megjelentek Lermontov válogatott költeményei, Csehov válogatott novelláinak két köteté és külön egy kötetben drámáinak gyűjteményes kiadása. Nagy mulasztást pótoló könyvkiadásunk, amikor Szaltikov-Scsedrinnek, az orosz szatíra-irodalom kiemelkedő képviselőjének egyszerre négy művét szólaltatta meg magyar nyelven: újabb kiadásban bocsátotta közre a »Galavjov család« című regényét, először tette hozzáférhetővé két másik és szatíráját, az »Egy város története« és a

»Külföldön« című műveit, emellett kiadta válogatott meséit is. 1951-ben indult meg Gorkij válogatott műveinek 15 kötetes kiadása (a sorozat utolsó kötetei ez év — 1953 — végén jelennek meg); újabb fordításban és jobb válogatásban adták ki Majakovszkij verseit is. A szovjet irodalom népszerű alkotásainak újabb kiadásai mellett több nagy alkotással gazdagodott a magyar nyelven hozzáférhető szovjet regények sora. Megjelent — hogy csak a legkiemelkedőket említsem — Nyikolajeva: Aratás, Trifonov: Diákok, Gladkov: Eskü, Csakovszkij: Nálunk már reggel van, Polevoj: Arany, Sztrokovszkij: Gyár épül az őserdőben című regénye. E néhány kiragadott példa is világosan mutatja, hogy könyvkiadásunk az orosz és a szovjet irodalom népszerűsítése terén komoly eredményeket ért el.

Az 1951-es év eredményei és az azóta eltelt másfél év alatt napvilágot látott újabb művek kiadása ellenére az orosz klasszikus és a szovjet irodalom magyar kiadása területén azonban vannak még fehér foltok, amelyeket könyvkiadási politikánknak még fel kell fedeznie. Az 1952-es Krilov-kiadásnál jóval nagyobb mértékben kellene hozzáférhetővé tenni a nagy orosz állatmeséiről műveit. Az eddig csak szórványos fordításból ismert ukrán forradalmi demokrata, Tárász Sevcenkó is megérdemelné, hogy gyűjteményes kötetben tennék közre műveit. További új kiadásra és főleg új fordításra

várnak a XIX. század nagy íróinak művei. Bár Tolsztoj »Karenina Anna«-ja már 1951-ben korszerű művészi fordításban megjelent, de a »Háború és béke«, a »Feltámadás« még ma is csak a régi, elavult kiadásban olvasható. Nagyon várjuk Turgenyev, Goncsarov műveinek új fordítását is.

Különösen elhanyagolt a XX. század elejének irodalma. Az elmúlt korok, különösen az ellenforradalmi Horthy-rendszer kultúrpolitikája előszeretettel »karolta fel« ezeknek az éveknek dekadens, forradalomellenes irodalmát. Szinte sorozatban adták ki Andrejev Leonid és a véresszájú, szovjetellenességgel »fémjelzett« Mereskovszkij műveit. A felszabadulás a történelem süllyesztőjébe söpörte az orosz burzsoáziát és a cári rendszert szolgáló tollnokok műveit. Megújult könyvkiadásunk új, »cenzúra mentes«, nagy példányszámú kiadásban a dolgozó magyar nép kezébe adta az orosz nép nagy lángelméjének, Gorkijnak műveit. Valójában Gorkij művei képviselik a XX. század elejének igazi irodalmát. De könyvkiadásunk megfeledezett arról, hogy a nagy proletár-író nem egymaga harcolt kora dekadens, ellenforradalmi irodalma ellen. A bolsevik párt és Lenin útmutatásai nyomán a később szocialista írókká fejlődő demokráta, haladó írók egész tábort gyűjtötte maga köré. Szerafimovics, Gyemjan Bednij és Vereszajev — hogy csak a legjelentősebbeket említsem — is ezek közé az írók közé tartozott. Szerafimovicsot még úgy-ahogy ismerik olvasóink, bár az 1917-es forradalom előtt írt művei nagyrészt ismeretlenek. De Gyemjan Bednij versei csak az antológiák kisszámú válogatásából ismerhetők meg. Bednij Majakovszkij mellett a korai proletárköltészet egyik jelentős képviselője. A bolsevik párt vezetői nagyra értékelték költészetének művészi-politikai jelentőségét. A szovjet líra kialakulásának megértéséhez ismernünk kell Bednij költészetének legjavát, ezért nagy örömmel fogadnánk, ha könyvkiadásunk Bednij műveit önálló kötetben tenné az olvasók asztalára. Szerafimovics és Bednij mellett Vereszajev neve jóformán ismeretlen előttünk. A korai — 1902-ben magyar nyelven kiadott — »Egy orvos vallomása« című regényén és a felszabadulás után megjelent Puskin-életrajzán kívül más művét nem ismerjük. Pedig a kilencszázas évek elején írott regényei, a »Járvány«, »Fordulópont« és az orosz-japán háború nyomán keletkezett »Feljegyzések a háborúról« című regényei feltárják a korabeli orosz társadalmon belül folyó osztályharc lényeges elemeit. Mint szovjet író az Októberi Forradalom után alkotott műveiben, a »Zsákutcá«-ban és a »Nővérek«-ben az orosz értelmiség fejlődését ábrázolja. Az író a szovjet kormány 1943-ban Sztálin-díjjal tüntette ki. Vereszajev műveinek magyar nyelven való

megszóllaltatása új színekkel gazdagítaná a sokrétű szovjet irodalomról kialakított képünket.

A »Szovjet népek irodalmának bibliográfiája« 1951-es kötete nagy eredményt mutat a szovjet irodalomtudomány tolmácsolása terén is. Ebben az évben jelent meg a XIX. századi klasszikus orosz irodalom fejlődését bemutató »Az orosz irodalom története« Zercsanyinov—Rajhlin—Sztrazsev szerkesztésében és L. I. Tyimofejev »A szovjetorosz irodalom története« című műve. E két kézikönyv az első olyan szovjet irodalomtörténeti alkotás, amely a magyar olvasónak összefüggő, marxista elemzést nyújt a XIX. század klasszikus irodalma és a szocialista realista irodalom fő fejlődési vonaláról. Ezen túl jelentős módszertani segítséget nyújt kibontakozó marxista irodalomtörténetírásunknak is. Irodalomkritikánk számára nagy jelentőségű a Sztálin-díjas művekről írt kritikagyűjtemény és a szovjet íróknak az írókhoz és irodalomtörténészekhez egyaránt szóló kritikai tanulmányai is. Az 1951 óta eltelt másfél év alatt a Művelt Nép kiadásában megjelent »A kultúra mesterei« sorozat irodalomtörténeti monográfiáit mutatják, hogy könyvkiadásunk frissen tolmácsolja a szovjet irodalomtudomány legújabb eredményeit. Kár, hogy az Akadémiai Kiadó ilyen jellegű munkája még csak a tervezés állapotában van.

A bibliográfia 1951-es kötetének adatai a szovjet irodalomtudomány népszerűsítése terén elért eredmények mellett rávilágítanak irodalomtörténetírásunk és kritikánk hiányosságaira is. Még mindig fehér hollóként hatnak a hazai szerzők törlőláb származó, a klasszikus orosz és a szovjet irodalom kiemelkedő egyéniségeivel vagy művészi alkotásaival foglalkozó cikkek és tanulmányok. Lukács György Fagyevjev »Tizenkilenc« és Makarenko »Az új ember kovácsa« c. regényeiről írt elemzése mellett (melyet sajnálatos módon a bibliográfia szerkesztői mechanikus besorolással egyszerű könyvismertetésnek nyilvánítottak) csak néhány nagyobb Gorkij- és Majakovszkij-elemzés látott napvilágot. Az azóta eltelt másfél év alatt — bár némi javulás mutatkozott — de lényeges változás nem következett be. Kritikánk szónéklül tért napirendre Belinszkij Puskin tanulmányainak megjelenése felett, pedig irodalomtörténetírásunk számára jelentős tanulságot nyújtanak a nagy forradalmi demokratának elemzése, a romantikáról kifejtett gondolatai. Az orosz klasszikus írók alkotásait, életművét elemző cikkek hiánya mellett szinte kiáltó, hogy egészen elvtelve jelentek meg elemző tanulmányok a szovjet írók egyes műveiről. Ezek az elemzések nemcsak az olvasókhöz hozták közelebb a szocialista realista alkotásokat, hanem következteté-

seikkel segítenék fejlődőben lévő szocialista realista irodalmunkat.

Nagy élmény és komoly tanulságot jelentett olvasóinknak és irodalomtörténészeinknek Gorkij irodalmi tanulmányainak korábbi kiadása. De e helyes kezdeményezést sajnos még nem követték Gorkij irodalmi tanulmányainak további kötetei, pedig a Szovjetunióban a most befejezéshez közeledő harmadik kötetes Gorkij-kiadásban — mely nálunk is könnyen hozzáférhető — az írónak számtalan nagyon értékes tanulmánya jelent meg. A tanulmányok mellett nagy jelentőségű Gorkij hatalmas irodalmi levelezése is. A kortársirodalom szinte minden jelentősebb tagjával kapcsolatban volt. Csehovval folytatott levelezése egy egész kötetre való. Nagy nyereség volna számunkra, ha könyvkiadásunk Gorkij kritikái munkássága szélesebbkörű terjesztése mellett magyar nyelven hozzáférhetővé tenné — ebből az igen jelentős anyagból — az író önvallomásait, irodalmi kérdésekben kifejtett véleményeit, a művészet elvi kérdéseire vonatkozó nyilatkozatait. Irodalom-pedagógiai és írókritikusi szempontból igen eredményes volna, ha könyvkiadásunk megszólaltatná a nagy szovjet pedagógusnak, Makarenkónak és a nagy írónak, A. Tolsztojnak irodalmi tanulmányait. Makarenko cikkei — például »Az ifjúsági irodalom nevelő jelentősége«, »Az ifjúsági irodalom stílusa«, »Az ifjúság és az irodalom« című tanulmányai — ifjúsági irodalmunk legégetőbb kérdéseinek megoldásához adna segítséget.

A »Szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája« legújabb kötete összeállításában és szerkesztésében a korábbi kötetek beosztását követi. A kötet élére helyezi a szovjet népek irodalmáról megjelent összefoglaló jellegű művek bibliográfiái adatait, ezt követi a gyűjteményes művek, antológiák felsorolása. Az egyes írókról szóló részt megelőzik az ismeretlen szerzőktől származó, ill. folklorisztikus művek. A kötetet végül mutató rendszer zárja le. A bibliográfiai tudományos

értékét nagymértékben növeli az egyes művek eredeti orosz címének közlése. Ez a módszer lehetővé teszi az orosz irodalommal foglalkozók számára, hogy a bibliográfiában bizonyos műveket »visszakereshessenek«. A szerkesztők munkájának másik érdeme, hogy a folyóiratokban, újságokban megjelent egyes művek mellett az antológiákat, gyűjteményes ill. válogatott műveket felbontják és az ezekben közölt egyes verseket, novellákat vagy tanulmányokat az illető író neve alatt közlik. Kár, hogy e munkájukról az előszóban nem számolnak be részletesen, megelégednek egy általános megjegyzéssel: »Nemcsak az önálló kötetként megjelent művek bibliográfiája ez a mű, de a *könyvekben*, lapokban, műsorfüzetekben megjelent versek, novellák, cikkek adatait is tartalmazza.« [Kiemelve tőlem R. I.] A bibliográfiát forgató hamar felismeri a ki nem mondott szerkesztői elvet és örömmel használja fel ezt a segítséget. A kötetek »felbontásánál« azonban bizonyos következetlenséget találhatunk. Míg a szerkesztők — többek között — teljesen felbontották Gorkij, Lermontov, Puskin és Majakovszkij válogatott műveinek kötetét, addig Csehov novelláskötetét és drámai műveinek egy kötetét, továbbá Csernisevskij és Dobroljubov válogatott tanulmányainak a Szikránál megjelent kiadását nem bontották részekre. (Ez nyilvánvaló szerkesztési hiba, mert hiszen éppen maguk a szerkesztők állították össze a Művelt Nép kiadásában megjelent Jermilov »Csehov« monográfiája végén közölt Csehov magyar nyelven megjelent műveinek bibliográfiáját. Ebben az összeállításban az említett Csehov művek novella- illetve drámaanyaga is megtalálható.)

A »Szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája« jelentős értékű bibliográfiai kiadványaink sorában. Használhatóságát azonban még jobban elősegítené, ha a mű egy fél- vagy háromnegyed évvel az illető naptári év lezárása után már megjelenhetne.

Rejtő István

NAGY LAJOS : VÁLOGATOTT ELBESZÉLÉSEK

Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1953.

A kötetet, mely gazdag írói pálya terméséből ad izelítőt, a Szépirodalmi Könyvkiadó az író hetvenedik születésnapja alkalmából jelentette meg. Nagy Lajos még a »békeidőben«, a »ferencjózsefi« korban kezdte meg működését s az első elismerő szó azt a művészi és emberi szilárdságot illetheti, amellyel az író a sok buktatót, mellékutat kínál

évtizedeket végigküzdötte. Egyetlen úton járt fellépésétől kezdve, s így érhetett mind magasabbra, meggyőződésén nem ejtett foltot a hivatalos irodalom leggyilkosabb módszere: az agyonhallgatás, a közöny sem. Legnemesebb szándékkal nyúlt anyagához, az igazat akarta megmutatni, minden cicoma és sallang nélkül, gyűlölte az öncélú elme-

játékokat, a felelőtlen illuziókat termelő művészkedést, amely nem vett tudomást az élet valóságos kérdéseiről. Az irodalom feladatát nem a szórakoztatásban látta, azt tekintette igaz művészetnek, amely az elnyomott, megnyomorított, alulra került embereket védelmezi a hatalmasokkal, a gazdagokkal, a rend uraival szemben. Ibsen mondását így alakította át saját írói jelmondatává: »Írni annyit tesz, mint ítélőszéket tartani mások felett.« Ezek az elvek indokolják, hogy figyelme Gorkij és az orosz írók felé fordult, a Nyugat-tal viszont soha nem tudott tartósabb kapcsolatot teremteni.

Novellái mindig lényegbevágók, kerül minden felesleges mozzanatot, felesleges jelzőt. A Horthy-kor hivatalos irodalmának olcsó retorikájával, dübörgő alpátoszával, sekélyes lirizmusával szemben szigorúan egyszerű, gúnyoros stílusa mindig az igazságra figyelmeztetett. A tömörítésre kitűnő példa a Tanya c. 1926-ban keletkezett írása. Mindössze három oldalon ad képet a kétszáz holdas birtok béreseinek életéről s mégis a nagy művészi megjelenítés ereje ragadja meg az olvasót. Cselekmény ügyszólván nincs ebben a novellában, annyi történik csak, hogy a gazda és a városi ember kilátogatnak a birtokra. Hogyan válik szenvedélyes állásfoglalássá ez az »igénytelen« írás? Nagy Lajos alkotói módszerére általában is jellemző, hogy a valóság elemeit, sok esetben jelentéktelenné tünő, apró elemeit olyan pártos álláspontból válogatja ki, rendezi, formálja meg, hogy közvetlen társadalmi hatást tud elérni. Ezt tartotta kötelességének: közvetlenül, áttételek, kitérők nélkül társadalmi tartalmakat felmutatni. A városi emberről így ír, miután néhány vonással megrajzolta a két bérést: »Amikor már mindent megnézett, megtapintott, megszagolt, amikor már a cselédház felé is indult, de az ajtaja előtt hirtelen megtorpant, oda már nem kukkantott be — megáll, körülnéz újra, gyönyörrel legelteti szemét az egész tájon, mélyet lélekezik, azután beszél és csodabondokot mond, hogy azt mondja: milyen fül éges ez a friss levegő, a városban bizony nincs ilyen. Meg hogy: milyen elragadó ez a táj, az ember szíve repes örömben. És hogy milyen boldogok lehetnek, akik itt lakhatnak az egész esztendőn át.« Milyen felháborító hazugsággá válnak ezek a szavak az író által teremtett közegben!

A »Tanya« átmeneti forma Nagy Lajos alkotói módszerében, átmenet a novella és a között a műfaj között, amit leghelyesebben publicisztikai írásnak nevezhetünk. A polgári decadencia kitessékelté a publicisztikát a szépirodalomból, azzal az ürüggyel, hogy nincs köze a művészihez. Nagy Lajos publicisztikai írásai (a Válogatott elbeszélések c. kötetben pl. a »Január« és az »1930 július«)

meggyőzően mutatják, hogy ez az ellenszenv jogtalan, mert ez a műfaj is teljes értékű művészt kíván. A publicisztikát lebecsülni éppoly helytelen, mint azt állítani, hogy a publicisztika nem kívánja meg a művészi alakítást. Nagy Lajos egyértelmű ellenzéki-sége biztos alapot szolgáltatott ahhoz, hogy mondanivalója ne sikkadjon el jelentéktelenségekben. A »Január« és az »1930 július« hiteles hangon idézi fel a Horthy-rendszer nagy gazdasági válságának idejét. Dermesztő gúny és ítélet csap ki a dí-zletlen, közlő mondatokból: »Egy ember leült a körüt egy padján, mert már nem bírta tovább. Gyenge volt, reszketett, ült, majd elsápadt s félig ájultan eldőlt a padon. Hónapok óta nem kapott munkát... Egy nő megállt a Wesselényi és Klauzál-utca sarkán, a falhoz támasztotta homlokát és sirt... A Rákóczi-úton mentőautó robogott, mert egy cseléd, a Vas-utcában, levetette magát a harmadik emeletről, de még élve hevert az udvar közepén... A miniszter a parlamentben kijelentette, hogy a cucurbita pepo-t illetőleg mindenki ellen a legszigorúbban fog eljárni, a csendőr a szuronyát köszörülte, a hóhér a kötelet sinrogatta, egy hölgy egy férfit feliratott a rendőrrel, mert őt megszólította, holott a cipőjéről nyilvánvaló, hogy nincs elég pénze, a szociáldemokrata képviselő az asztalt csapkodta s valami olyasfélét kiabált vérvörös arccal, hogy éppen itt az ideje, hogy az urak belássák, mire az urak józút nevettek...« Itt nem él az író azokkal a formai eszközökkel (jellem, cselekmény) amelyek az egyéni és az általánost szerves egységbe olvasztják, ezért az ilymódon feltárt egyéni esetek azonnal átcsapnak az általános sikkjára: egy — immár levitézlett — rendszer bűneinek jelképévé válnak. A jelképpel együttjár bizonyos elvontság — az író valóságítiszete, biztos világnézeti ítélete megóvta az absztrakciótól: az egyedi esetek a társadalom mélyén feszülő erőkre utalnak vissza.

Nagy Lajos ábrázoló módszerét a felszabadulás előtt többen azzal utasították el, hogy egyhangú. Valóban beszélhetünk tematikai i: méltódséről — mert makacsul mondta a maga igazát — de éppen a formai eszközök változatoságát bizonyítja, hogy Nagy Lajos a szatíra területén is jelentőset alkotott. A való világ tényeinek egyszerű, érzékletes stílussal való ábrázolásától csak akkor távolodott el, ha a legerősebb bírálót akarta mondani, »Falusi ember Pesten«, »Panacea magna« c. szatirikus novelláinak irreális formája a dolgokat visszajáról mutatja be s ezzel biztosítja a kacagató és ugyanakkor nagyon keserű gúnyt. »Falusi ember Pesten« c. novellájában »bebizonyítja«, hogy minden a legnagyobb rendben folyik, csupa derűs gondtalanság az élet a 30-as évek

Magyarországon. A »társadalmi boldogság« hazugságát következetesen a legapróbb részletekig eltűlozza s ezzel eléri, hogy mindenek az ellentéte válik igazzá.

Aki oly éles szemmel vizsgálja az emberek, intézmények bonyolult viszonyait s ismeri fel ezekben a viszonylatokban a hatalmasok s a pénz uralmát, szükségképpen eljut a szegényekért, az elesettekért való cselekvés ábrázolásáig. Nagy Lajos művészetére rendkívül jellemző ponthoz értünk itt el, amely szervesen kapcsolódik egész írói magatartásához, irodalomról vallott fölfogásához. Nagy Lajos elsősorban pontosan rögzítette, bámulatos ökonómiaival, visszahozhatatlanul elmúlt világok embertelen tényeit: hogyan alázta meg a főnök az alkalmazottat, a nyaraló uriasznál a cselédjét, milyen sorsa van a zsellérnek, a munkásnak (Jeremiád c. írásáról elmondhatjuk, hogy a Horthy-kor munkásnyomorának a leltára). Művészte leleplező, vádoló s a leleplezés mélyén mindig ott izzik az író együttérzése a társadalom minden szenvedőjével, bár sokszor csak egy ironikus mondat vagy szó árulja el, kiknek az oldalán áll az író. Megnyomorított, összetört embereket rajzolt leginkább, kis célokat, kis látlatokat, mindennapi s mégis oly gyöttrő gondokat, az emberi gyöngeségek, civakodások fullasztó kispolgári légkörét, amely betemet, eleve halálra ítélt becsvágyakat, szárnyaló, lendítő érzelmeket, humánus szándékokat. Ritkák az olyan alakok Nagy Lajos műveiben, mint az »1919 Május« kommunista vöröser parancsnoka, aki a forradalmár öntudatát és bátorságát szegi szembe a duhaj, brutális földesurral. Nem kérhetjük számon az írótól, hogy miért nem ábrázolta a kommunista mozgalom hőseit, akik az ellenforradalom alatt továbbvitték a proletárdiktatura hagyományait—életkörülményei, életismerete más témák fele fordították. Meg kell azonban állapítanunk, hogy Nagy Lajos novelláiból s regényeiből hiányzik a mindennapiság fölé emelkedő típusok, akikben él a hit az élet igaz szépségéről, benső gazdagságukkal kitűnnek kopár környezetükből, akikben ott lobog az emberi nagyság utáni vágy. Ezt a hitet a kor lealacsonyító, az emberi lelket elrútító tendenciáival való szembeállítás fakaszthatta. Ilyen küzdelem nem telik Nagy Lajos alakjaiból. »Egy cselédet vernek« c. 1934-ből való novellájában egy cseléd lány szenvedéseit tárja fel részletesen s lefesti, hogy a megkínzott lány sehova sem fordulhat igazságért, a tengernyi szenvedésben jelentéktelen az ő esete s a védelmező jószándékú kísérletek is eredménytelenek maradnának. Ez a gondolat máshol is felbukkan regényeiben, novelláiban. Az említett novellában reálsan ábrázolta, hogy az elnyomott felülről sem pártfogásra, sem segítségre nem számíthat,

fentről senki nem várhat semmit s egyesek csak eredménytelenül döngetik az elnyomó apparátus vasfalait. Ez azonban csak az igazság egyik oldala. Az igazság másik oldala: a »fent« erőszakosságával szemben az elnyomottak morális és fizikai ellenállásának ábrázolása. Az írónak van lehetősége, hogy igazságot szolgáljon az elnyomottaknak, mégpedig anélkül, hogy elrugaszkodna a valóság talajáról s utópiákba, öncélú artistikumba tévedne. Ez a mód az emberi nagyság szakadatlan keresése. Az emberi nagyság azoknak a táborában formálódott, akiknek szószólója Nagy Lajos is volt: a városi és a falusi szegények hordozták a nagyság nemes pártosát. A nagyság írói keresése, azé a nagyságé, aki morális értelemben kiküzd az élettől a jussát s ebben a küzdelemben megneemesedik, nem volt ismeretlen a Horthy-kor magyar irodalmában, példa rá Móricz Zsigmond írói működése. Ideillenek Gorkij szavai: »Csakhogy a valóság csak akkor kívánja meg a „kiszínezést“ csak akkor méltó rá, ha töretlen folytatás: annak a harcnak, amelyet főhőse, a tömeg embere folytat a fizikai és morális rabságból való kiszabadulásért, nem pedig akkor, ha „teremtési legenda“ és közvetve vagy közvetlenül az emberi rabságot akarja igazolni.« A Gorkij által követelt »kiszínezés« nem vétség a realizmus ellen, holmi olcsó költői igazságszolgáltatással sem egyenlő.

Nem mondhatjuk, hogy az író előtt teljesen rejtve maradt a népben rejlő erő. »Kiskunhalom« c. művének befejezése gyors képekben sommázza a faluban töltött huszonnégy óra élményeit s megint felvillan Varga Mihály alakja, amint újra kezdi a munkát fáradhatatlanul. A sívárságban ez a munka látszik legbecsületesebbnek, legáldozatosabbnak. Idézhetjük a »Szállítás egy éjszakára« c. novella mondanivalóját, hangjának melegségét. De ezek csak töredékek, írói lehetőségek csírái.

Nagy Lajos tudatosan elutasította a »kiszínezést« s ezért vált művészként bizonyos fokig rabjává annak a világnak, amelyet oly kérelhetetlenül gyűlölt. Csak részben lehet igaz: »ha ez baj, a tények baja.« Nagy Lajos művészetének teljes kibontakozása elé kétségtelenül gátat vetettek korának viszonyai: általában magányosan vagy kevesekkel kellett küzdenie, az ábrázolt életanyag sívársága ellenállt egy nagyszabású, patetikus realizmus kibontakozásának, de az is bizonyos, hogy esztétikai nézetei, irodalmi elvei jelentették irodalmi működésének legnagyobb akadályát.

Ezek a megállapítások nem csorbíthatják művészi értékeit. Hűvös tárgyilagossága a hazug legendák elleni bátor tiltakozást képviselte, novelláiban, más alkotásaiban egy elmúlt világ szörnyűségeit a nagy művész

brázolorejével örököltette meg. Nem kételkedhetünk abban, hogy alkotóképessége a elszabadult ország légkörében tovább fog yarapodni. Felszabadulás után írt novellái-

ban olyan emberi melegség, bensőségesség jelentkezik, amely művészete tovább terebélyesedéséhez a legnagyobb biztosíték.

Béldi Miklós

MAGYAR KÖLTÉSZET BOCSKAYTÓL RÁKÓCZIIG

Magyar Klasszikusok) Sajtó alá rendezte Esze Tamás, Kiss József, Klaniczay Tibor. Bevezette Esze Tamás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1953.

A Magyar Klasszikusok e kötete régi hiányt pótol. Hazánk történelmének régebbi korszakai iránt egyre nagyobb érdeklődés nyilvánul meg, a nem-szakember közönség részéről is. Ezt az érdeklődést megnövelték a Rákóczi-évfordulóval kapcsolatos ünnepségek és kiállítások. Igen időszerű volt tehát a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 250. évfordulójára a XVII. század nagyszerű függetlenségi harcait tükröző költészetet népszerű kiadásban bemutatni.

A kötet szerkesztői két részre osztották anyagukat. A hangsúly — helyesen — a történeti énekek bemutatásán van; a versek első, nagyobb csoportja ezeket tartalmazza. A második rész a kor szerelmi és egyéb énekanyagát foglalja magába. E csoportosítás indokolásával (465. l.) egyetértünk, csupán megjegyezzük, hogy néhány következetlenséget rejt magában. A második rész címe (»Szerelmi énekek, lakodalmas versek») nem fedi pontosan tartalmát, mert néhány más tárgyú éneket is tartalmaz. (Az gazdagul, Beniczky versei, stb.) Ismert nevű költők (Beniczky, Petróczi Kata Szidónia, Bónis Ferenc) versei mindkét csoportban szerepelnek. Ezt el lehetett volna kerülni. Kevésbé zavart volna, ha ezeknek a költőknek szerelmi és egyéb verseit a történeti énekek között, de együtt olvashatnánk.

Ezek e kisebb hibák nem befolyásolják az egész válogatás helyességét. Mindenekelőtt a közölt versek nagy száma tűnik fel. A kötet összesen 178 verset tartalmaz, tehát jóval felülmúlja az eddig legterjedelmesebb népszerű válogatást, Erdélyi Pál Kuruc költészetét. A szerkesztők nemcsak az eddig ismert versanyagból válogattak, hanem több teljesen ismeretlen, vagy méltatlanul mellőzött költeményt is felvettek a gyűjteménybe. Ez a bő válogatás lehetővé tette, hogy a század költészetéről minden tekintetben hiteles képet kapjunk.

Esze Tamás bevezető tanulmánya kimerítően jellemzi ezt a jól válogatott, gazdag versanyagot. Bevezetésének 1. fejezete a

legsikerültebb. Ebben a század politikai és vitézi verseit a történelmi eseményekkel szoros kapcsolatban elemzi. Fejtegetéseinek fontos tanulsága, hogy az események és a történelmi személyiségek értékelését »a velük foglalkozó énekköltészet alakította ki napjainkig terjedő érvénnyel«. A kor névtelen versszerzőinek legtöbbször az eseményeket a nép szemével látta, s verseiknek ezért sokszor történeti forrásértékük van. Esze Tamás korábbi szép és meggyőző fejtegetéseit (a *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetéséről* és *A szegénylegények énekéről*) újjakkal gazdagítja. Igen sikerült például az 1704. évi csatavesztéseken kesergő kuruc versek népi szemléletének bizonyítása, vagy a dunántúli és erdélyi sirató-versek közötti különbség magyarázata.

A bevezetés további fejezetei a versek alakulásával (»életrajzával«), eszmeiségével, esztétikai értékével és műveltségi elemeivel foglalkoznak. Végül a versek utóéletéről, az eddigi kutatásokról kapunk összefoglalást. Ezek a fejtegetések alkalmasak arra, hogy a verseket közelebb hozzák a mai olvasóhoz. Néhány — főleg az eddigi kutatás mulasztásaiából eredő — hiányosságát azonban meg kell említenünk.

Irodalomtörténetírásunknak még mindig megoldatlan feladata a »kuruc költészet« fogalmának elvi tisztázása. Ezt most csak azért említjük meg, mert a kötet néhány megjegyzése enélkül az elvi tisztázás nélkül félreérthető. Az 50. és a 493. lapon azt olvasuk, hogy a Rákóczi-nóta »az első nyomtatásban megjelent kuruc versünk« (1849-ben). Miért nem »kuruc« versek akkor a korabeli nyomtatványokról közölt versek, vagy a Buga Jakab éneke és az Oláh Gecziről szóló ének, melyek már a XVIII. század végén megjelentek ponyvanyomtatványokon? Hiányzik annak elvi tisztázása is, hogy a XVIII. század költészetéből mit tekintünk kurucversnek. A történeti énekanyag végén közölt XVIII. századi énekek (107—113. sz.) közül csak a *Rákóczi kesergője* és a *Rákóczi nóta* kapcsolódik szorosan a Rákóczi-szabad-

ságharc költészetéhez.¹ Ugy gondoljuk, hogy egységesebbé vált volna a kötet, ha a szerkesztők lemondanak ezeknek — az egyébként szép és jellemző — verseknek közléséről.

Nincs kielégítően tisztázva a kor verseinek a folklórhoz való viszonya. A bevezetés helyesen mutat rá arra, hogy a kor verseinek legjava népi szemléletű. Természetes tehát, hogy számos vers részlete vagy töredéke modern népköltési gyűjteményekben tűnik fel. Erre a tényre a kötet bevezetésében és jegyzeteiben több helyen találunk utalást.² A bevezetés néhány megjegyzésében azonban az a helytelen polgári felfogás kísért, mely a műköltészetnek a népköltészetre gyakorolt egyoldalú hatását tételezi fel. Így a 41. lapon: »Ma irodalomalatti műfajoknak tekintjük a csúfolódó verseket, mert az irodalomból valóban leszorultak a folklórhoz...« Számos versnek népi szemléletű eszmeisége és a népdalokkal való szövegszerű egyezése azt bizonyítja, hogy a kor nagyszerű költészetének megteremtésében a népek *közvetlenül* is aktív, alkotó szerepe volt. Erre határozottan rá kellett volna mutatni. Ezzel szemben a szerelmes versekről azt a hamis képet kapjuk, mintha ezek kizárólag nemesi, vagy legfeljebb »deáki« szemléletűek lennének.

Nem utal a bevezetés arra, hogy a kor verseinek nagyrésze *énekelt* szöveg. Igaz, hogy több olyan adatot említ, melyek szerint

énekelték a verseket,³ de a versek variálódását csak annak tulajdonítja, hogy azok »kéziratban terjedtek s kéziratos énekeskönyvekben találkoztak össze« (28. l.) A szerelmes verseket is »versben írt leveleknek« tekinti. (39. l.) Pedig a versek nagyfokú variálódása inkább úgy képzelhető el, hogy azok elsősorban énekelt versek voltak, szájhagyomány útján terjedtek s időnként emlékeztetőből lejegyezték őket.

A részletes jegyzetek jól elősegítik a versek megértését. Emellett — helyesen — tudományos szempontok figyelembevételével készültek. Hibák, hiányosságok itt is akadnak, ami érthető, hiszen a múlt irodalomtörténeteszei elmulasztották e kor versanyagát kritikai kiadásban közzétenni.⁴

A kötetet név- és tárgymutató egészíti ki. Kár, hogy kezdősorok szerinti betűrendes mutató nincs a kötetben.

Stoll Béla

³ Tótfalusi *Siralmas panasza* közkedvelt ének volt, a *Csinom Palkó* énekléséről Forgách Simon leveléből (1704) van valószínű adatunk. Az egyik ilyen adat, — mivel már több következtetésre adott alkalmat — némi helyesbítésre szorul. Mihály deák főstrázsamester 1708-i leveléből megtudjuk, hogy a katonák ezt a sort énekeltek: »Őszi harmat hideg a fű, Őszi harmat, hideg eljű...« (Ez nem az *Őszi harmat után*-ból való, hanem a Solymosi-dalokkönyv *Reméttelen szegény fejem*... kezdetű énekének 3. versszakából: »Édes lovam elfogy a fű, Őszi harmat, hideg eljű...« (Szövege közölve: ErdM 1893: 85.)

⁴ Néhány hiányosság: A 70. sz. *Bujdosik, bujdosik szegény árva legény*... két külön vers; 2. fele: *Boldogtalan sorsa siralmas szívemnek*... több kéziratban önállóan előfordul. A 91., 92. és 93. sz. versek előbbre valók a bevezetés szerint is. A 106. sz. *Síratok szemeim*... nem Mislai 1704. évi énekének átköltése, nem bujdosó versként született, hanem a sárospataki kollégium Göncről való elűzését siratja. 1695-ben írták. (Ld. Varga Imre: A kuruc költészet hitelessége. Bp. 1936. 29. l.) A 9. sz. szerelmes vers szövege Torma Károly több helyen hibás közlése után van lenyomtatva, pedig a Szöveggyűjteményben hibátlan szöveggel jelent meg. Az 56. sz. *Bölandtság volt*... szerzője Benefi János, az 57. sz. *Isten áldjon meg*... szerzője Makó Mihály, a versfők szerint.

¹ A *Rákóczi Ferenc bús éneke* kuruckori ugyan (megvan a Bocskor-kódexben), de csak a XVIII. század végén kötötték Rákóczi nevéhez és valószínűleg később költötték hozzá a bujdosást emlegető 7. versszakot is. Az *En is hajdon magyar voltam*... sem illik a kötetbe; jellegzetesen XVIII. századvégi németellenes vers, melyben a hangsúly már a német nyelv erőszakos terjesztése feletti panaszon van. A *Porció-ének* már egy egészen új költői fejlődés eredménye.

² Ezeket lehetett volna szaporítani. Határozottabban rá lehetett volna mutatni a századvégi bujdosó-versek és a folklór kapcsolatára. A kuruc versek közül talán ezeknek van a leggazdagabb és legváltozatosabb utóéletük. (Ld. többek között Kálmány Lajos: Történeti énekek és katonadalok c. kötet idevágó gazdag anyagát.) — A 18. számú szerelmes verset Kodály is lejegyezte 1907-ben. A 60. sz. *Megkötözött engem*... egyes fordulatai Kriza gyűjteményében tűnnek fel stb.

K. GRANDPIERRE EMIL: A CSILLAGSZEMŐ

Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1953.

Történelmünk gazdag eseményekben és tanulságokban egyaránt, bő forrása a legváltozatosabb és a legaktuálisabb témáknak. A szocialista-realista író témaválasztását saját korának ideológiai szükségletei sürgetik: a jelen felé mutató vonások feltárása, jelenben is ható káros jelenségek történelmi indokolása és leleplezése.

Kolozsvári Grandpierre Emil művében, a Csillagszemőben nem a történelmi regények ismert és a magyar és világirodalomban egyaránt széles hagyományokra támaszkodó műfaji sajátosságait használja fel. A népmesék tömörségét, egyszerű cselekményszövegét próbálja epikus szélességűvé bontani, úgy, hogy a mesecselekmény egy nagyterjedelmű regény alapjává váljék.

Már a kezdő sorok ezt a hangot ütik meg: »Élt egyszer a hortobágyi nagy magyar pusztaságon egy szegény parasztember. Sok gyerekével, asszonyával látástól-vakulásig dolgozott, törte a földet, betakarította a termést, mégsem boldogult semmiképpen.« A regénynek ez a nyitánya, a népmesék szemléletmódja mellett módot nyújtana széles társadalomábrázolásra. Az író azonban nem választja ki gondosan azokat az elemeket a népmesékből, melyek termékenyíthetnék a realista epikát s így az egész mű mindinkább a meseszzerű felé tolódik el s a történelem realitása feloldódik a mese színes ködében.

A népmese természetesen, lényegénél fogva, mondanivalóját és ábrázolásának területét tekintve is a regény lehetőségeinél jóval szűkebb körű. Ennek következtében egy ilyen típusú műben a cselekmény egysége a hős személye által meghatározott mese és kalandorozatból folyik. A világirodalomban a pikareszk regények szerkesztésmódja mutat erre példát. A pikareszk regények azonban a nagy kritikai realista regények útját egyengetik és szükségképpen kevésbé képesek még a valóság olyan színes és sokoldalú ábrázolására, mint azok.

A regény cselekményének középpontjában a Csillagszemőnek, a szegény juhásznak, Ambrus püspök elleni küzdelme áll. A regény hőse különböző eseményeken keresztül ébred egyre inkább öntudatra, míg végül a jobbágyok igazságának válik bátor, leleményes — helyenként Ludas Matyira emlékeztető — képviselőjévé. A regénybe szőtt szép mesék, ahol a nép ügyéért harcoló hős emelkedik tündöklés magasságba, azt a folyamatot illusztrálják, ahogy a nép kedves hőseit halhatatlanná teszi.

A regény hőisével kapcsolatban merül fel a pikareszk magyar változatának kérdése.

A regényről írt kritikákban említést nyer Eulenspiegel és Naszreddin Hodzsa, ezeknek furfangos, ötletes, az ostobákat és gazdagokat minduntalan kijátszó alakja, akik mellé sajátosan magyar színeivel méltón sorakozik Fazekas Ludas Matyija. Till Eulenspiegel figurája évszázadok óta ismeretes a magyar irodalomban. Először Bornemisza Péter említi megróvó hangon, bár az Ördögi Kisirtetek példáját látva úgy tűnik, hogy ez a megróvás inkább csak a prédikatori kötelességből fakad. Pázmány Péter, aki az ellenreformáció reakciós ideológiájának terjesztése érdekében gyakran folyamodik népi példákhoz, történetekhez, egyik prédikációjába Eulenspiegel-anekdótát sző. Kónyi János, a szorgalmas tollforgató strázsamester Democritusában is szerepel Eulenspiegel, sőt a szörnűű-éges, fogvacogtató rémdrámákat írogató Andrád Sámuelnél is. Elő fordítása a Ludas Matyival szinte egyidőben jelenik meg.

Kicsi Jankó, a csillagszemű juhász, nem ilyen jól körülhatárolható figura. Eulenspiegel és Naszreddin Hodzsa, hasonlóan a világirodalom sok más népi hőséhez, eleven, élő alak, akiket a szájhagyomány és az irodalmi hagyomány csodálatosan konkrét, történelmi színekkel vont be. Charles de Coster Eulenspiegel-átdolgozása, Szolovjov Naszreddin Hodzsája gazdag nyersanyag művészi megformálása. Szolovjov Csendháborítójában a Naszreddin Hodzsa személyéhez fűződő anekdoták, melyek természetük-nél fogva sokszor vonatkoznak a korabeli viszonyokra, módot nyújtanak a népi hős konkrét megrajzolásához és alakjának *továbbfejlesztéséhez*. Pándi Pál írja a Csillag juniusi számában megjelent cikkében: »Kolozsvári Grandpierre Emil helyesen ismeri fel a pikareszk magyar változatának sajátosságait, de nem oldja meg az ebből következő új, a műfaj továbbfejlesztésével kapcsolatos problémákat.« A cikk egy helyén a Ludas Matyi című filmmel kapcsolatban Grandpierre regényének döntő fogyatékosságára tapint: »A film egyik nagy erénye, hogy helyesen fejleszti tovább... Fazekas meséjét, elsősorban a hős és körülményei szélesebb és konkrétebb *társadalmi* kifejezésével, mint ahogy ezt Fazekas objektív és szubjektív lehetőségei szerint megrajzolta.«

Grandpierre regényének laza szálait egyedül a hős és körülményeinek hiteles rajza foghatná szerves egységbe. A népi hős megrajzolásának igénye, mely a műnek eléggé nem méltányolható pozitívuma, a regényben sajnos nem tud kiteljesedni. A pozitív

hős megformálása, akit ezer szál köt a való-sághoz, a néphez, akinek valódi nagysága a szocialista-realista *regényben* c. ak a tipikus körülmények hű rajzán keresztül nyerhet éles megvilágítást: nehéz, de egyszerű írói feladat. A meseszerűség, amennyiben ez tér és idő feletti lebegést, elvontságot segít elő, a művészi problémát leegyszerűsíti, ki-küszöböli a nehézségeket rejtő reális elemeket s mégis — azzal a látszattal jár, hogy a pozitív hőshöz *hasonló* figura jön létre. Ennek az ábrázolási módnak a másik ve-szélye, hogy teret ad az öncélú mesélgetésnek, a stílus káprázatos csillogtatásának.

A regény központi szereplője túlságosan idealizált, elvont, tetteit nem indokolja kellően az élethűen megragadott valóság. A hős elvontsága visszahat a mű kompo-zíciójára, nem tudja összefogni személyével a cselekmény mozaikjait.

A hős jellemének ez az idealizáltan mese-szerű alapvonala okozza azt, hogy a meséssel egészen sajátos keveredő naturalisztikus részletek sem hozzák közel alakját az olvasó szívéhez, képzeletéhez. A másik központi figura, Ambrus püspök, a szatíra eszközével van kimunkálva. A szatirikus hatást az író jelen esetben nem annyira a tipikus negatív tulajdonságok képtelenségig való felfokozásával éri el, mint inkább a különböző illúzió-romboló megnyilatkozások részletezé-sével (érezkiség, féktelen eszem-izom), melyekhez mint tudatos megnyilatkozás ostobaság és kegyetlenség társul. Kolozsvári Grandpierre Emil kitűnő írásművészete, mely kiemelkedő erénye marad mindvégig a műnek, ezt a figurát valóban visszataszítóvá teszi. Am ez a figura csak brutalitásával, ostobaságával hat az olvasóra, de nem veszélyes ellenfél, viaskodásuk nem jelent komoly erőpróbát a szegény juhász számára (mint — világ-irodalmi példával élve — Robin Hood és a polgármester viadala). Pedig sok szatirikus lehetőség rejlik a témában, melyeket az író egyes helyeken kiváló, elbeszélő művészettel bont ki (a csoda-jelenet, a szerzetes apo-kaliptikus pánikot előidéző szónoklata a világ végéről). A szatirikus részletekben a szerző hangot vált, az ereklyével űzött mesterkedés a Pingvinek szigete szt. Orberose-ját idézi emlékezetünkbe. Általában jellemző a regényre, hogy a témában és kidolgozásban gazdag irodalmi kultúrát felhasználó író nem mindig tudja a különböző jellegű ele-meket szerencsés összhangba hozni.

Visszatérve a regény alapproblémájára, le kell szügezni, hogy nemcsak a csillagszemű juhász alakja elvont, hanem absztrakttá az az igazság is, melyért harcol, mert nem bonta-koznak ki elég mélyen a jobbágyság harcá-nak történelmi indító okai. Látjuk az el-nyomá.s.t, ez azonban, ha különböző inten-zitással és más-más formában is, a feudaliz-

mus egészére jellemző. A regényből meg-tudjuk, hogy a cselekmény Máttyás király halála után játszódik; II. Ulászló korában és minden való.zinűség szerint a Dózsa-felkelés előtt. A műben azonban nem érezhető a közelgő vihar előszele. Ahhoz, hogy egy irodalmi alkotás betölthesse tudatformáló szerepét, bizonyos értelemben *konkrét* anyagot kell nyújtania. Az irodalmi alkotás konkrét anyaga nem jelenti feltétlenül a viszonyok és intézmények extenzív, teljes rajzát. Azonban a Dózsa-felkelés *szubjektív tényezői-nek* megrajzolásához is — mely az ilyen Csillagszemű-típusú regényekben előtérben áll — elegendhetetlen az a történelmi légkör, mely a hősök érzelmeit, életviszonyait, cselekedeteit, céljait történetileg-társadalmi-lag konkretizálja. A regény első részében történik is erre kísérlet a Darkóczy-birtok rajza, a budai kaland, a kisnemes Kiscserneki Darázs Orbán alakjában. Ez a széles ex-pozíció azonban a cselekmény stagnálását vonja maga után s mikor aztán az események meggyorsulnak, a sokat ígérő epikus szálak elsikkadnak, a történet a csillagszemű juhásznak a püspök elleni személyes pár-harcává válik, melyet a jobbágyok ösztönös szimpátiája kísér. A tipikus jelenségeknek a bemutatása, melyek a forradalmi helyzet kialakulá.s.a felé vezetnek, hiányzik a regény-ből, holott ezekből kellene kisarjadjnia a mű mondanivalójának. Így követeli ezt a regény-ben feltárt életanyag. „Máttyás után, Dózsa előtt” időpontmegjelölés — melyet Nagy Péter a Csillag novemberi számában írt c.k-keben kielégítőnek tart — nagyterjedelmű epikus műben, ábrázolás híján, *szűkíti* a műfaj adta lehetőségeket, ez pedig nem le-het egy nagyjelentőségű útkeresés alapja. Ebből a szempontból tekintve Török Tamás és Illyés Gyula más igényekkel fellépő és többé-kevébbé kialakult műfajú meseszín-műve nem szolgálhat az összehasonlítás alap-jául.

A mű, a maga egészében, jelentős értékeket rejt magában. A regény értékes, szép vonásai azonban sokszor csak nagyon nehe-zen tudnak átszilanni a problematikus meg-oldások szövevényén. Nem lehet a regény részleteit sem egyformán megítélni. A mű első része, egészen a Darkóczy-birtok fel-dúlásáig, művészi érték tekintetében maga-san áll az ezt követő részek fölött. Kicsi Jankó vándorútja, ismerkedése az országgal, a budai kaland, Anyicska iránt ébredő lírai szerelme a hős életét gazdagítják, a cselek-ményt bővítik. Egészen addig jut a regény, hogy az olvasó azt várja, hogy a tomboló feudális anarchia bemutatása után a csillag-szemű juhász felkeresi Darázs Orbánt a végeken, majd tapasztalatokban gazdagodva tér vissza és a maga leleményességével, bátorságával segíti a jobbágyok ügyét, akik-

nek szívében forr a harag, mely csak alkalomra vár, hogy lávaként törjön ki a Dózsáfelkelés alakjában. A regény azonban nem tölti be az olvasó várakozását, a hős mindinkább szimbolummá válik s a püspökkel való körülményes csetepatékban oldódik fel a műben rejülő számtalan lehetőség. Azok a természeti képek, költői leírások, melyekkel a kötet indul, a cselekményt alátámasztják, színesítik, később pedig helyettesítik és szinte öncélúakká válnak. Grandpierre költői nyelve, mely a műnek mindvégig kiemelkedő erénye, mely alkalmas a legváltozatosabb helyzetek és hangulatok festésére, nem tud teljes fényében csillogni, amikor nincsen mögötte tartalom. Amikor Grandpierre megkerüli a regény cselekményéből természetesen következő történeti-társadalmi problémákat, saját célkitűzéseit ássa alá: nem ad elég alkalmat hőse jellemének kikristályosodására, akit kezd megszeretni az olvasó, a gazdag epikum elvesztéi tápláló talaját, a rendkívül érdekes figurák elvezetik mozgási terüket. A mű megragadó, szép részei azt mutatják, hogy az író művészi eszközei

alkalmasak a legbonyolultabb költői problémák megoldására, sőt teljes erejük, hasonlatosan a népi hőshöz, csak a nagy feladatok elvégzése közben tűnik ki. A gazdag művészi lelemény, az újszerű írói szándékok töredékes érvényesülése mind abból fakad, hogy az író nem mérlegelte elég gondosan az általa választott műfaj továbbfejlesztésével kapcsolatos problémákat, a pikareszk ötletességet és a népmesei tisztaságot nem fejlesztette ki eléggé a választott téma által meghatározott kor társadalmi valóságából.

A regény körül folyó vita s az a közkedveltség, amelynek ez a mű az olvasók körében örvend, azt bizonyítja, hogy Grandpierre könyve hibái ellenére is jelentős. Az új műfajjal való kísérletezés pozitív eredményeivel kapcsolatos vita azonban még nem dőlt el. A kritikai »akadékoskodás«, azaz a vitás kérdések nyílt középpontba állítása, még ha talán el is tereli egy kissé a figyelmet ennek a kiváló könyvnek nyilvánvaló erényeiről, a problémák tisztázásához fog vezetni.

Wéber Antal

GYÖRY JÁNOS: VICTOR HUGO

Művelt Nép Könyvkiadó. Bp. 1952.

A Béke Világtanács felhívására 1952-ben mi is, mint a békeharcosok szerte a világon, megünnepeltük Victor Hugo születésének 150-ik évfordulóját. Magyarországon azonban megnegyeztette az ünneplést, hogy alig tudtunk az új olvasóknak, a szocializmust építő dolgozóknak Victor Hugo-műveket a kezébe adni. Meg kellett elégednünk régebbi fordításokkal, mert az illetékes Szépirodalmi Könyvkiadó által megjelentetett vékony füzetecskékből¹ nem hogy a nagy költőt nem ismerhette meg az olvasó, de az itt közzétett egy-két novella, mese, regényrészlet még csak izelítőt is alig ad a XIX. század legnagyobb francia írójának² hatalmas alkotásából. A Hugo-művek hiányát nem pótolhatta ugyan, viszont a tudásra vágyó olvasók valóságos szükségletét elégítette ki Györy János kétségtelenül hűzágpótló tanulmánya³, mely hivatott volt arra, hogy Victor Hugo életét és műveit népszerűen ismertesse.

Györy János nem hasznosíthatta a marxista-leninista kritika legújabb Victor Hugo érté-

keléseit, részlet-kutatásait, hiszen könyve ezek publikálásával egyidőben jelent meg. Györy azonban igen helyesen merített azokból a szovjet írásokból, amelyek már a jubileumi év előtt foglalkoztak a Szovjetunióban igen népszerű francia íróval.

Vargha Balázs az *Irodalomtörténet* egyik számában⁴ helyesen állapította meg: valamely nagy író népszerűsítő munkával szemben nem támaszthatunk oly igényt, hogy ez az önálló kutatás eredményeit tárja elénk. És talán nem tévedek, ha úgy vélem, Victor Hugaról szóló munkájánál Györy János sem tűzte ki maga elé ezt a célt. Vargha Balázzsal azonban abban is egyetérthetünk, hogy mit követelhetünk meg az ilyen népszerűsítő munkától: ismertesse közérthető stílusban és színesen a költő életét, értékelje világosan a jelentőségét és elemezze néhány munkáját. Vizsgáljuk meg e felsorolt követelmények tekintetbevételével Györy János kétségtelenül hasznos és jól szerkesztett művét. A könyv stílusa, ha általában közérthető is, sokszor félreérthető. Félreérthető pedig olykor a henyé szövegezés miatt. De főleg több ízben homályos Györy fogalmazása annak az

¹ *Victor Hugo*. A rab. Budapest, 1952. Szépirodalmi Könyvkiadó.

² *Georges Cogniot* megállapítása, *Cahiers du Communisme*, 1952. február.

³ *Györy János*: Viktor Hugo, Budapest, 1952, Művelt Nép.

⁴ Révész Ferenc Csokonai Vitéz Mihályról szóló könyvével kapcsolatos cikkében. *Irodalomtörténet*. 1952. 2. s.ám.

olvasónak számára, aki Victor Hugot, a történelmi helyzetet, az irodalmi viszonyokat, vagy problémákat egyébként még nem ismeri. Tehát éppen azon olvasó réteg számára, amely előtt a nagy francia író e könyvnek népszerűsíteni kellene. (Így pl. a könyvnek a klasszikus és romantikus dráma közötti harcról szóló igen fontos részében, melyet Győry azután tárgyal, hogy leszögezte: »Az első császárság és a restauráció a plebejus dráma fénykora«, majd megállapítja, hogy a Hernani bemutatója »a romantikus csata utolsó diadala.«⁶ Miután a polgári (Győry szerint) plebejus-dráma, a melodráma és a romantikus dráma világos megkülönböztetése elmaradt, az olvasó a könyv különben helyes okfejtései között, ha nem ismeri a francia romantikus korszak színpadi kérdéseit, csak összezavarodik. (Nem hiányoznak a könyvből könnyedén odavetett és fel nem bontott logikai ellentétek sem, melyeken valóban eltöprenghet az olvasó)⁶ Általában az új olvasó, aki Győry könyvéből szeretné megismerni Victor Hugo korának irodalmi kérdéseit, azt a benyomást nyerheti, hogy Győry sokat tud, sokat ismer, de tudásából és ismeretéből csak töredékeket ad át és néha úgy rémlik, mintha könyve egy nagyobb műhöz felkutatott anyag kiszakított részeit rakná egymás mellé anélkül, hogy az összefüggéseket igyekeznék érthetővé tenni.

Győry ugyan helyesen és aránylag elég részletesen is fejt ki azokat a történelmi helyzeteket és eseményeket, amelyeket a klasszikus szövegekből (*Marx*: Osztályharcok Franciaországban, *Marx*: Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája, *Marx*: A polgárháború Franciaországban) ismerünk, illetve a kultúrforradalom új olvasója is ismer. Viszont a császárság-korabeli Franciaország lényegéről a restauráció, majd az 1830-as és 1848-as forradalmak közötti irodalmi fejlődésről csak igen szűkszavúan beszél. Olykor csak néhány megállapításra, egyszerű »skatulyázásra«⁶ szorítkozik.

Győryt különben értekező, mindenkor általánosító megállapításokra törekvő stílusa nem segíti ahhoz, hogy színesen ismertesse a költő életét. Úgy látszik: nem is törekedett erre. Könyve nem remegteti meg egy-

pillanatra sem az olvasó szívét, nem ébreszt szeretetet, lelkesedést a költő-hős iránt, holott Victor Hugo nagyszerű alakja, színes egyénisége szinte kényszerítene erre.

A könyv nem nyújt eléggé világos érdeklődést Victor Hugo jelentőségéről sem. Győry János nagyon szűkszavúan fejt ki, hogy mi valóban új Victor Hugo költészetében.⁷ Még kevésbé mutatja meg, hogy mi az, ami élővé, ma is hatóvá teszi Victor Hugo költészetét. Egyetlen egyszer, és éppen csak hogy említi azt a kapcsolatot, mely Hugo költészetét a mai haladó költőkéhez, elsősorban a francia kommunistákéhoz, és valamennyiük élén Aragonhoz fűzi. Győry nem ír arról, hogy a tömegek miért érzik magukénak Victor Hugot, pedig rá kellett volna mutatnia, hogy Victor Hugo nemcsak saját korában, de ma is a tömegekhez szól. A felszabadultakhoz a Szovjetunióban és a népi demokráciákban, a kizsákmányolt proletárokhoz, földjükön nyomorgó parasztokhoz, megálázott értelmiségiekhez az imperialista országokban és minden elnyomotthoz a gyarmatokon. Nem írt Győry János arról, hogy Victor Hugo művének ma is mozgósító ereje van, mozgósító ereje a békéért, a felszabadulásért folyó küzdelemben. Általában igen kevésbé szenvedélyes Győry könyve, holott a legnemesebb szenvedélyek: a hazaszeretet, a szabadság, a hűség, a hősiesség költőjéről szól, arról a francia költőről, aki egész hatásában, a néppel való összeforrottságában egyedül hasonlítható a francia költők közül a mi mindenkinél nagyobb Petőfinkhez.

A szenvedélyesség hiányából következik, hogy Győry könyvéből az olvasó nem vehet tudomást Victor Hugo nagyvonalúságáról. Győry nem Victor Hugo egész fejlődését nézi, de állandóan — néha túlzott aprólékos-sággal is — mérlegel, szinte kiosztja a jó és rossz pontokat — Victor Hugo számára.

Fentiekén kívül meg kell mondanunk, hogy nem egy oly apró tévedés, kétes megállapítás került a könyvbe, melyekkel hogy szembeszálljunk, sokkal több tételre volna szükség. Egyet mégis megemlítek. Győry kétségtelenül helyesen, pártosan nyúl témájához és pártosan is fejt ki álláspontját. Jól érezni a reakciót elítélő szavai mögött

⁶ 21. és. 23. old

⁶ Például »Igaz, hogy a költő anyja a Bourbonokért rajongott . . . de a királypártiságtól elválaszthatatlan vallásosság távo állt tőle« (6. old.). Vagy elválaszthatatlan a királypártiságtól a vallásosság és a királypártinak vallásosnak is kellett lennie, vagy tényleg távol állt a királypárti anyja a vallásosságtól, és akkor ez így el is volt választható a királypártiságtól.

⁷ Most az ilyen megállapításokkal, mint »1823 után Hugo fejlődése a tárgyas és gondolati líra felől a személyes érzelmi líra felé fordul, megjelenik művében a festői elem, amely soha többé nem hagyja el« (13. old.) vagy »Hugo a francia költészet legjobb történeti érzékű művésze. Amit helyi színezetnek is időszínezetnek nevezünk ezekben a költeményekben, eddig utól nem ért színvonalon mozog« (73. old.) — nem elégedhetünk meg.

pártos gyűlöletét és az ellenforradalmár söpredéknek a megvetését. Helyesen foglal állást a burzsoá kritikával szemben is. Azonban túlságosan egy síkban látja, vagy láttatja ezt. Helyesen felemlíti például, hogy a burzsoá-kritika kiszakítja Victor Hugo életművéből, harcos költészetéből a »nagy-
apaság művészetét« és ezt az idillikus hangú Hugót értékeli csupán. Azonban Győry túlságosan általánosít e részlet kérdésében. Egyfelől nem beszél arról a féktelen dühről, amellyel Victor Hugo műveit támadja ma is a burzsoá-kritika. Másfelől itt nem említi, hogy e konkrét kérdésben a burzsoá-kritikának csupán egy része, a konzervatív pózban tetszelgő értékeli Hugo hatalmas művének ezt a kis töredékét. A burzsoá-kritika dekadens irodalmárai éppen ellenkezőleg, csak csúfolódnak tudnak Hugo »nagy-papán«. Ne hallgassuk el, hogy Győry »egyszerűsítése« veszélyt rejt magában. Ugyanis azt a hitet kelti, mintha az imperializmus korában a burzsoázia megbecsülné a családi érzés hangját, tisztelné a családot. Abban a korban, amikor André Gide egész írói presztízsével kiálthatta: »Családok, gyűlöltek benneteket!«, ez súlyos félreértésre vezethet. A családot nem a családot szétzüllesztő dekadens burzsoázia körében, nem a kapitalizmusban tisztelik és becsülik, hanem ott, ahol a »legfőbb érték az ember«: a szocialista társadalomban.

Vargha Balásznak fentebb idézett követelményei közül még egyet nem vizsgáltunk meg Győry könyvével kapcsolatban. A művek elemzését. E tekintetben Győry több helyütt dicséretes munkát végzett. Külön ki kell

emelni a *Nyomorultak* szép értékelését. Általában kétségtelen, hogy Győry a művek ismertetésére fordította a legfőbb gondot és éppen ezeken a helyeken érezni, hogy lelkiismeretesen tanulmányozta Victor Hugo hatalmas művét. De ugyanakkor meg kell mondani, hogy tanulmányának átgondolására, mondanivalója érére és megírására már több időt, gondot kellett volna fordítania. Még egy megjegyzés. Győry, miközben Victor Hugo életpályája során szakaszról-szakaszra bemutatta Victor Hugonak békéért folytatott harcát, kiragadta az összefüggésekből, elszakította egész életétől és külön tárgyalta. Az összefüggésekből így kiszakítva az olvasók nehezen érthetik meg Győry könyvéből, hogy milyen jelentős volt Victor Hugo egész pályáján a békéért folytatott harca. Hiszen Victor Hugo egyaránt követelte »a nyomor megszüntetését idebent és a háború megszüntetését odakint«. És ő írta, a száműzött költő, Párizs dolgozóihoz intézett felhívásában:

»A béke — a jövő igéje, a XX. század neve. Lankadatlanul fogjuk hirdetni az egész világnak a békét, megvilágítva mindazt, amit ez a magasröptű szó tartalmaz. A fegyverben álló hadak rettentő kísértetei, a sötét katonai bacchanáliák mögül is előtűnik a legyőzhetetlen béketörekvés. Ismételem és hangsúlyozom: Ki akar háborút? A királyok. Ki akar békét? A népek.«

Victor Hugo a népek költője, írója volt. Ma az 1952. évi megemlékezések után biztosan mondhatjuk: és az is marad.

Murányi-Kovács Endre

TÁRSASÁGI HIREK

Kézirattári kutatások

Az Országos Levéltár családtörténeti levéltáraiban igen sok feldolgozatlan irodalomtörténeti anyag van. Windisch Évának, a Széchényi Könyvtár tisztviselőjének vezetésével kutató csoport alakult a levéltárosokból és irodalomtörténészekből családtörténeti levéltárak anyagának rendszeres átnézésére és az előkerülő irodalomtörténeti emlékek feldolgozására. A csoport munkáját a Társaság részéről Tolnai Gábor, a régi magyar irodalmi munkaközösség vezetője irányítja.

Ez év májusában kezdte meg munkáját a csoport, és már eddig is igen értékes, eddig jórészt ismeretlen anyagot kutattak fel. A »Muzemi törzsanyag« jelzésű feldolgozatlan vegyes gyűjteményben megtalálták II. Rákóczi Ferenc »Hadakozó embernek Tanító Skólája« c. művének részben autográf kéziratát. Ennek szövegét az Irodalomtörténeti Közlemények első száma fogja közölni. Több politikai röpirat és memorilálé került elő II. Rákóczi György uralkodása idejéből. Zrínyi Miklós, Bethlen Miklós, Gróf Balassi Bálint egy-egy levele, Martinovics Ignác németnyelvű vegytani értekezése, Amadé Lászlónak hatvanöt, részben ismeretlen levele és sok más értékes kézirat bukkant fel. Az eddigi eredmények arra figyelmeztetnek, hogy az Országos Levéltárban és a vidéki levéltárakban rendszeres kutatómunkát kell végeztetnünk, hogy a feldolgozatlan és ismeretlen kéziratokat felkutassuk és azokat ismertessük.

A Keletmagyarországi Csoport is megkezdte a tervszerű levéltári kutatást. Bán Imre egyetemi adjunktus, a Csoport megbízott titkára a nyár folyamán átnézte a debreceni Kollégium kézirattárának anyagát, s tervet készített elsősorban feldolgozandó kéziratokról és gyűjteményekről. A kézirtár kötetgeiből a debreceni felvilágosodás korának több érdekes irodalmi emléke került elő, így Fazekas Mihálynak egy eredeti versfogalmazványa és egy ismeretlen szépprózai írása. Ezeket Kéry László, a Fazekas kritikai kiadás egyik szerkesztője az *Épitünk*-ben, a debreceni írók folyóiratában fogja közölni.

Megindítottuk a kézirtári kutatásokat Pécsen, Szekszárdon, Miskolcon, Sátoraljaújhelyen és Sárospatakon is. Pécsen Nemeskürty István, Szekszárdon Miklós Róbert, Sárospatakon Stoll Béla járt a Társaság megbízásából, hogy a helyi kutatókkal megbeszélje problémáikat. A kutatómunka eredményeiről következő számunkban részletes beszámolót közlünk.

Köszönettel vennénk, ha más városokban működő magyar szakos tanárok, levéltárosok és könyvtárosok is közölnék velünk, hogy közgyűjteményekben vagy magántulajdonban milyen irodalomtörténeti érdekességű kéziratokról tudnak. A magántulajdonban lévő értékes anyagokat lehetőleg közgyűjteménybe kell juttatni, letét, ajándékozás, esetleg megvétel útján, mert így feltétlenül biztonságban vannak. Több esetről tudunk, hogy értékes kéziratokat papírhulladékként értékesítettek. Múzeumokban, könyvtárakban nemcsak biztonságban vannak a kéziratok, hanem a kutatók számára is hozzáférhetők.

Munkaközösségek

A régi magyar irodalommal foglalkozó munkaközösség október 26-i ülésén Klaniczay Tibor, a munkaközösség titkára tartott beszámolót romániai tanulmányútról.

A felvilágosodás- és reformkori munkaközösség június 26-án megvitatta Geréb László referátumát a népiesség kérdéséről, a referátumhoz Dégh Linda, Sándor István, Dobrovits Aladárné, Gondi József, Szabolcsi Miklós, Pándi Pál, Vargha Balázs szolt hozzá. A vita eredményét Szauder József, a munkaközösség vezetője foglalta össze. A vita eredményeképpen megállapította, hogy a XVIII. század végének irodalmi népiességét a népköltészet emlékeinek vizsgálata alapján, a néprajz kutatóival együttműködve kell tisztázni. Az is szükséges, hogy a népiesség alapkérdéseiről közös álláspontunk legyen. A vita során elhangzott olyan vélemény, hogy a patriarchális népiesség képviselői, köztük Orczy Lőrinc, a felvilágosodás polgári íróival

összehasonlítható haladó irányt képviseltek. Az ilyen megfogalmazás elmossa a különbséget a népiesség különböző világnézetű képviselői között, s azzal a vezéllyel jár, hogy visszatérünk a népiességnek formális, csak stílusi jegyek alapján történő meghatározásához. Egy író népiességének alapkérdése, hogy milyen volt a viszonya a néphez, a jobbálysághoz. A patriarchális népiesség képviselőjénél találunk ugyan emberbarát nyilatkozatokat, szemléletük azonban mégis teljesen feudális. Gazdagították irodalmunkat színes jobbágyábrázolásaikkal, népies stílusukkal, de mégis lényeges a különbség az ő népiességük, s a XVIII. század végén már jelentkező plebejus népiesség közt.

A XIX. század második felével foglalkozó munkaközösség június 6-án szűkebbkörű megbeszélésen vitatta meg Komlós Aladár: A kozmopolita költészet vitája című tanulmányát. Bóka László, Barta János, Nagy Miklós, Szabolcsi Miklós és Vargha Balázs szöveget hozta a tanulmányban felvetett problémákhoz. Az Irodalomtörténet 1953. 1—2. száma közölte Komlós Aladár tanulmányát, s helyet ad a beérkező hozzászólásoknak.

A munkaközösség június 15-én megvitatta Sötér Istvánnak, a munkaközösség vezetőjének új egyetemi jegyzetét.

Szeptember 29-én Osváth Béla tartott beszámolót Szigligeti-kutatásairól. Osváth Béla a nyár folyamán három hétig dolgozott a Széchényi Könyvtár kéziratárában, a Társaság megbízásából. Kutatásai számos új adattal egészítették ki és módosították az eddigi Szigligeti-képet. Beszámolójában hangzott, hogy irodalomtörténetírásunk kötelessége jóvátenni a polgári irodalomtörténetírás mulasztásait ezen a téren is, annál is inkább, mert az összehasonlító módszer egyenesen külföldi témák ügyeskedő átvevőjének igyekezett feltüntetni. Szigligeti munkásságában három periodust jelölt meg: kezdettől fogva 1849-ig, 1849—1857-ig és a kiegyezéstől haláláig. Bővebben szólt történeti drámáiról, melyek közül a Grittit emelte ki különösen. Ismertette a magyar népszínmű eredetéről szóló régebbi elméleteket, amelyek a bécsi tündéres játékokat tekintették forrásnak. Véleménye szerint külföldi hatásoknak nem sok része lehetett a népszínmű kialakulásában, annál komolyabb tényező volt a sok népies iskoladráma. Szigligeti szabadságharc alatti szereplését igen jelentősen tartotta különösen »II. Rákóczi Ferenc fogságáé révén. Kutatásainak egyik fontos eredménye, hogy a Liliomfi nem 1850-ben keletkezett, amint eddig általánosan elfogadták, hanem 1847-ben az eredeti kézirat tanúsága szerint. Rámutatott a jobbágykérdés háttérbeszűrülésére az író második korszakában és ezt az elnyomás ellen létrejövő egységfronttal hozta kapcsol-

latba. Több példán illusztrálta, hogyan rontotta le a határozott konfliktusokat igénylő népdrama lehetőségeit ekkori népszínműveiben, hogy végül a Cigány jelentéktelenségéig jusson. A Sztrájk c. dráma jelentősebb, ma már neveléségen naivnak ható megoldása ellenére is. Szólt társadalmi vígjátékairól (Fenn az ernyő nincsen kas) s kiemelte Szigligeti értékes színgazgatói, rendezői és drámaelméleti munkásságát. Hegedüs Géza hozzászólásában hangzott, hogy a rövid összefoglalás nem mindig a leglényegesebbre tért ki. Hibáztatta a 67 utáni periodus túlzottan kedvezőtlen megítélését, Szigligeti és az akadémikusok vitáinak (Salamon Ferenc) tárgyalását is hiányolta. A népszínmű létrejötté nemcsak a hazai források, hanem a francia romantika nélkül is elképzelhetetlen. Véleménye szerint Szigligeti szereplésének 49-ben sok árnyoldala is van, s a Liliomfi is e korszak csalódottságát hirdeti. Solt Andor szerint helyesebb volna, ha négy időszakra osztanánk Szigligeti működését, az alapvető társadalmi változások mellett figyelembe véve Szigligeti művészi fejlődésének fordulópontjait is. Így egyik határnak a *Szökött katona* megjelenését, másiknak a 60-as évek elejét tartotta, amikor Szigligeti Gyulai hatása alá került. Gyulai Szigligetire tett hatása az igényesség, a drámai technika szabadsága tekintetében feltétlenül értékes, de eszmei-politikai tekintetben problematikus. Általában Gyulai Szigligeti munkásságát sok ponton helyesen fogta fel bírálataiban, s hiba volt, hogy erre az előadó nem tért ki. A népszínmű nincs közvetlen kapcsolatban a hazai iskoladramával, hanem közvetítőként ott áll közöttük a korai népies színművek sora (Katona : Luca széke, Balogh : Ludas Matyi, Gadl : Peleskei nótárius). Szigligeti kétségtelenül újat adott, amikor az eddigi tündéres fantasztikumtól elszakadt. Az idős Szigligeti tulságosan beleélte magát a színház világába, s ez is elszakította a való élettől. Sötér István hangsúlyozta a francia romantika hatását Szigligeti 40-es években kifejtett munkásságára. Utalt a *Csikós* körül lezajló nagy polémiára, melynek során az egykori reakciós lapok a *Csikós* demokratikus irányzatosságát gáncsolták. Hont Ferenc szerint Szigligeti fejlődését állandóan kapcsolatba kell hozni korával, osztályával és a kor színházi kulturájával, amit az előadó is vázolt. Szigligetit megbénította az 50-es években a Nemzeti Színház reakciós arisztokratáktól vezetett műsorpolitikája. A népszínműnek egyik fontos előzménye a magyar vándorszínészek vidékre kerülése a 20-as években; itt a falvakban telt meg művészetük a népet leírás képével, folklór elemekkel. Kitért arra a már Osváthtól felvetett gondolatra, hogy Szigligeti 1849-ben barátaival egy erősen politikai tartalmú

szerződést kötött, amely más nyilatkozatokkal együtt arra enged következtetni, hogy fiatal korában az utópisták tanításait vallotta. *Bisztray Gyula* sürgette Szigligeti eddig kiadatlan drámáinak legépeltetését.

A XX. századi munkaközösség szeptember 20-án megvitatta László Imrénének a Nyugat folyóiratról szóló tanulmány-vázlatát. A tanulmányvázlat a Nyugat 1919-ig terjedő szakaszával foglalkozott. Elsősorban a Nyugat irodalomtörténeti jelentőségét emelte ki bevezetőképpen. Hangsúlyozta, hogy a Nyugat folyóirat századunk első harmadának legjelentősebb irodalmi mozgalmát jelzi. Jelentősége nemcsak abban áll, hogy fennállásának időtartamában kiemelkedik irodalmi folyóirataink közül, hanem abban is, hogy a magyarországi imperializmus irodalmi életének megértéséhez ad kulcsot. Nem volt a korban jelentős író, akivel így vagy úgy lényeges kapcsolatot ne állott volna. Ismeretes, hogy Ady életében milyen centrális, hol előrevívó, hol marasztaló szerepet játszott. Ady nagy kortársának, Móricznak is a Nyugat adta meg az érvényesülés lehetőségét. S kettőjük mellett ugyanerről tanúskodnak a többiek is: Babits, Juhász Gyula, Tóth Árpád. A Nyugat-kérdés megoldása nélkül a nagy írói egyéniségeknek, az egész kor irodalmának megrajzolása meddő kísérlet. A vázlat továbbiakban felvetette a Nyugat periodizációjának problémáit is. Ma már világosan látjuk, hogy a folyóirat és a köréje tömörülő írói erők időben és tartalmukban sem egységesek. A Nyugatnak szükségképpen két nagy, egymástól elválo korszaka van. A határvonal: 1919, a Tanácsköztársaság időszak. Ez a fontos történelmi dátum egész társadalmunk és így irodalmunk, egyes íróink életében új korszak kezdetét jelenti. A változás világosan tűnik elő azoknak az íróknak és költőknek munkásságában, akik alkotó éveik derekán éltek meg a munkásosztály uralmát és időleges vereségét. Móricz Zsigmond életművében 1919 fontos határkő, egy új művészi korszak, a kritikai realizmus magyaránny kibontakozásának kezdete. Babits költészetében, a tartalom és a forma terén egyaránt éles a változás. Ami ilyen élesen jelentkezik az egyes írók munkájában, az még hatványozottabban érzeteti hatását az irodalmi élet egészében, az írói mozgalmak, folyóiratok arculatának alakulásában. 1919 után a Nyugat fokozatosan, de elég gyors ütemben elveszti valóságos opponáló, a feudál-kapitalista kultúrpolitikával ténylegesen szembenálló jellegét. A Nyugat már megindulásakor sem volt egységes, a »polgári progresszió« magatartásában és elveiben sok tétoväző, a dolgozó nép érdekeitől idegen vonás van. A tanulmány-vázlat a továbbiakban a Hét és a századeleji Nyugat-elözö folyóiratok programját és eredményeit vizs-

gálva, határt vont a Nyugat és a korábbi folyóiratok, valamint a Nyugat és a Hét irodalmi programja között. A vázlat részletesen foglalkozott azzal a problémával is, hogy Ady programja miben egyezett és hol tért el a Nyugat többi írójának világnézeti, politikai, irodalmi vonalától. Ennek kapcsán negatívan értékelte a Nyugat polgári íróinak kapcsolatát a haladó nemzeti hagyományokkal. A referátumhoz *Bóka László*, *Földessy Gyula*, *G. Kelemen Mária* és *Szabolcsi Miklós* szólt hozzá. A hozzászólók hiányolták, hogy László Imre vázlata csak az elvi deklarációkra épül, értékelése nem alapszik a Nyugat körül csoportosult írók műveinek, szépirodalmi alkotásainak clemzésén. Arra is rámutattak, hogy a Nyugat értékelésében helytelen, a valóságot torzító eredményre vezet az a módszer, amely Adyt, Móriczot és Kaffkát, vagy akár csak Adyt is le akarja választani a Nyugatról. A hozzászólók a vázlat azon megállapításával is vitába szálltak, amely teljes mértékben tagadta a haladó hagyományok kultuszát a Nyugat polgári szárnyán. A vitát Bóka László összefoglalója zárta le.

Munkacsoportok

A *cenzura* történetével foglalkozó csoport részére Sashegyi Oszkár, az Országos Levéltár osztályvezetője elkészítette a kutatási szabályzatot. A csoport tagjai: László József, Gálos Rezső, Bisztray Gyula, Szimonidesz Lajos és Medgyes Ede. A csoport egyelőre archívum-szerűen gyűjti össze a cenzura történetére vonatkozó fontosabb anyagok lelőhelyének adatait. Ez a tudományos feldolgozás és az esetleges szövegkiadás szempontjából is szükséges.

A Jókai-munkacsoport a kiadatlan, illetve össze nem gyűjtött publicisztikai műveket kutatta fel. A csoportban főleg egyetemi hallgatók dolgoztak, Szabényi Géza tanársegéd irányításával.

A XIX. század második felének folyóiratait Komlós Aladár vezetésével dolgozza fel egy munkacsoport. Egy-egy folyóiratról értékelő tanulmányt készítenek a csoport tagjai. Eddig a következők jelentették be részvételüket: Németh G. Béla, Kicsi Sándor, Rejtő István, Rába György, Bikácsy László, Mlinarik István, Turák István, Szablyár Ferenc, Dezsényi Béla, Varga József, Nagy Miklós, Sötér István, Szabó Ede.

A régi magyar irodalmi munkaközösség keretében külön csoport alakult a XVI—XVII. századi városi fejlődés kutatására, Kardos Tibor vezetésével. A csoport június 23-án vitatta meg munkatervét.

Kiadványok

A Nagy Magyar Írók sorozat legutóbb megjelent kötetei: Barta János: Arany János, Fővény Lászlóné: József Attila, Nagy Péter: Móricz Zsigmond. Előkészületben lévő kötetek: Koczás Sándor: Radnóti Miklós, Bodnár György: Kaffka Margit, Gálos Resző: Mikes Kelemen, Osváth Béla: Szigligeti Ede, Sőtér István: Tömörkény István, Nagy Miklós: Jókai Mór, Klaniczay Tibor: Balassi Bálint.

A Művelt Nép kiadásában előkészületben van a Magyar Irodalom Története. A szerkesztőbizottság vezetője Bóka László, tagjai: Baróti Dezső, Pándi Pál, Koczás Sándor és Király István. Ez a munka nagy példányszámban jelenik meg, hogy a széles olvasóközönség számára hozzáférhető legyen. A kézirat 1954 februárjáig készül el, a megjelenés ideje 1954 szeptember.

A Magyar Klasszikusok sorozatban legújabban megjelent kötetek: Katona József Válogatott Művei Molnár Miklós bevezetésével, Solt Andor gondozásában, Arany Válogatott Műveinek III. kötete Barta János szerkesztésében. A Rákóczi-évvvel kapcsolatban igen fontos gyűjtemény jelent meg a sorozatban: Magyar Költészet Bocskaytól Rákócziig. Esze Tamás írta.

Magyar klasszikusok

A Magyar Klasszikusok sorozat szerkesztőbizottsága és a Társaság vezetősége elfogadta a következő évek kiadási tervét. A sorozat kiadását eszerint lényegesen meggyorsíthatjuk, s 1956-ra lezárul az egész kb. 100 kötetes nagy vállalkozás.

A részletes terv a következő:

1954-ben megjelenő művek terve:

Mikszáth Kálmán: Különös házasság — Jókai Mór: Az arany ember — Ady Endre válogatott publicisztikai írásai — Rákóczi Ferenc válogatott művei I—II. — Magyar renaissance írók — Balassi Bálint válogatott művei — Antológia a XVI. sz. irodalmából — Régi magyar vígjátékok — Bacszányi János és Kármán József válogatott művei — Kisfaludy Károly válogatott művei — Fazekas Mihály válogatott művei — Szigligeti Ede válogatott művei — Csiky Gergely válo-

gatott művei — Jókai Mór: Rab Ráby — Mikszáth Kálmán: Vázlatok és rajzok — Gyulai Pál válogatott művei — Arany László válogatott művei — Móra Ferenc válogatott művei — Kaffka Margit válogatott művei — Mikes Kelemen válogatott művei — Táncsics Mihály válogatott művei — Ambrus Zoltán válogatott művei — Karinthy Frigyes válogatott művei — Jókai Mór: És mégis mozog a föld — Magyar népköltési gyűjtemény I—III.

Az 1955—56-ban megjelenő művek terve:

A XVI—XVII. századi magyar verses epika — Erdélyi emlékirók I—II. — Antológia a XVIII. század lírájából — Magyar jakobinusok — Kazinczy Ferenc válogatott művei — Jósika Miklós: Abafi — Széchenyi István válogatott művei — Kossuth Lajos válogatott művei — Petőfi Sándor összes versei és válogatott prózája — Jókai Mór: Kőszívű ember fiai — Jókai Mór válogatott novellái — Jókai Mór: Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán — Kemény Zsigmond: Rajongók — Madách Imre válogatott művei — Mikszáth Kálmán: A Noszty-fiu esete Tóth Marival — Mikszáth Kálmán: Új Zrinyiász, Két választás Magyarországon — Mikszáth Kálmán: Beszterce ostroma, Sipsirica — Mikszáth Kálmán: Nagyobb elbeszélések — Mikszáth Kálmán: Kisebb elbeszélések — Tolnai Lajos: Az új főispán — Antológia a XIX. század kritikájából — Tömörkény István válogatott művei — Ady Endre összes versei — Ady Endre válogatott novellái és levelei — Móricz Zsigmond: Sárarany — Móricz Zsigmond: Az Isten háta mögött — Móricz Zsigmond: Uri muri — Móricz Zsigmond: Boldog ember — Móricz Zsigmond: Betyár, Árvácska — Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor — Babits Mihály válogatott művei — Kosztolányi Dezső válogatott művei — Radnóti Miklós válogatott művei.

A társaság irodájának közleménye:

Megszereztük az Irodalomtörténeti Közlemények és az Irodalomtörténet teljes betűrendes név- és tárgymutatóját. Addig is, míg ezek a fontos bibliográfiai munkák megjelenhetnek, a Társaság irodájában a kézirat a kutatók rendelkezésére áll. (XI. Ménesi-út 11-13, Telefon: 259-266.)

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Bán Imre</i> : Apáczai Cseri János Magyar Enciklopédiája	146
<i>Bóka László</i> : Marx tanítása a haladó hagyomány felhasználásáról	1
<i>Dezsényi Béla</i> : Kossuth, a forradalmi publicista	5
<i>Durkó Mátyás</i> : Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig (Regényelemzés)	353
<i>Hegedüs Géza</i> : Szigligeti Ede (1814—1878)	338
<i>Koltay-Kastner Jenő</i> : Bornemisza Péter humanizmusa	91
<i>Lengyel Dénes</i> : Csokonai mint nevelő	424
<i>M. Földes Anna</i> : Arany János esztétikája	370
<i>Motiljova T.</i> : Az emberábrázolás alapelvei L. N. Tolsztoj alkotásaiban	287
<i>Nagy Péter</i> : Móricz Zsigmond, a mi írónk	72
<i>Pándi Pál</i> : Megjegyzések Petőfi »Felhők« ciklusához	124
<i>Rejtő István</i> : Thury Zoltán, a novellairó	135
<i>Sallay Géza</i> : Dante politikai eszméi és a feudalizmus	166
<i>Sötér István</i> : Két esztendő irodalomtörténeti munkássága a Petőfitől Adyig korszak területén	260
<i>Stokmar, M. P.</i> : Kutatások az orosz népi verselés terén	64
Számoljuk fel az irodalomtudomány elmaradottságát	257
<i>Szobotka Tibor</i> : Thomas Moore	432
<i>Turóczi-Trostler József</i> : A magyar felvilágosodás előtörténetéhez	321
<i>Vargha Balázs</i> : Az özvegy Karnyóné s két szeleburdiak	404

VITA

<i>Komlós Aladár</i> : A »Kozmopolita költészet« vitája	178
<i>Makay Gusztáv</i> : Újabb irodalmunk történetének gimnáziumi tankönyve	193
<i>Tamás Anna</i> : Válasz az Apostol-tanulmányhoz írt hozzászólásra	210
Vita a Bánk bán-ról	202

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Bisztray Gyula</i> : Sárosi Gyula költeményeinek sorsa	213
<i>Juhász Géza</i> : Csokonai Rozáliája	440
<i>Magyar Bálint</i> : A Nemzeti Színház átköltözése a Népszínházba 1908-ban	465

SZEMLE

<i>Almási Miklós</i> : Lukács György: Adalékok az esztétika történetéhez	473
<i>Béládi Miklós</i> : Nagy Lajos: Válogatott elbeszélések	497
<i>Durkó Mátyás</i> : Móricz Zsigmond: Válogatott irodalmi tanulmányok	487
<i>Eckhardt Sándor</i> : Arany János népdalgyjűteménye	234
<i>Kardos Tibor</i> : Hét évszázad magyar versei	229
<i>Kardos Tibor</i> : Kálmány Lajos népköltési hagyatéka	493
<i>Kardos Tibor</i> : Magyar irodalmi szöveggyűjtemény	470
<i>Képes Géza</i> : Majakovszkij Magyarországon	225
<i>Kispéter András</i> : Király István: Mikszáth Kálmán	476
<i>Mihályi Gábor</i> : Molnár Miklós: Katona József	247
<i>Murányi-Kovács Endre</i> : Györy János: Victor Hugo	504
<i>Nagy Miklós</i> : Arany János összes művei, I., II., III., IV., V., VI.	480
<i>Ortutay Gyula</i> : Moldvai csángó népmesék és beszélgetések	237
<i>Rejtő István</i> : A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája 1951.	495
<i>Stoll Béla</i> : Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig	500
<i>Száuder József</i> : Hét évszázad magyar versei	229
<i>Tamás Anna</i> : Sötér István: Eötvös József	239
<i>Vargha Kálmán</i> : Móricz Zsigmond irodalmi munkássága	243
<i>Wéber Antal</i> : K. Grandpierre Emil: A csillagszemű	502

TÁRSASÁGI HÍREK

Rövid beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság működéséről 1953 január—május	252
Társasági hírek (június—december)	507

A kiadásért felelős: Mestyan János

Műszaki felelős: Tóth Ferenc

A kézirat beérkezett: 1953 IX. 21 — XI. 4. — Példányszám: 2400 — Terjedelem: 22¹/₂ (A/5) iv.

Akadémiai nyomda, Gerlőczy-u. 2. — 274⁹³/54 — Felelős vezet. J. Puskás Ferenc

IRODALOMTÖRTÉNET

1953.

3—4. SZÁM

Számoljuk fel az irodalomtudomány elmaradottságát!	257
Sötér István: Két esztendő irodalomtörténeti munkássága a Petőfitől Adyig korszak területén	260
Motiljova T.: Az emberábrázolás alapelvei L. N. Tolsztoj alkotásaiban	287
Turóczi-Trostler József: A magyar felvilágosodás előtörténetéhez	321
Hegedűs Géza: Szigligeti Ede (1814—1878)	338
Durkó Máttyás: MórícZ Zsigmond: Légy jó mindhalálig (Regényelemzés)	353
M. Földes Anna: Arany János esztétikája	370
Vargha Balázs: Az özvegy Karnyóné s két szeleburdiak	404
Lengyel Dénes: Csokonai mint nevelő	424
Szobotka Tibor: Thomas Moore	432

ADATOK ÉS ADALÉKOK

Juhász Géza: Csokonai Rozáliája	440
Magyar Bálint: A Nemzeti Színház átköltözése a Népszínházba 1908-ban	464

SZEMLE

Kardos Tibor: Magyar irodalmi szöveggyűjtemény	470
Almási Miklós: Lukács György: Adalékok az esztétika történetéhez	473
Kispéter András: Király István: Mikszáth Kálmán	476
Nagy Miklós: Arany János Összes Művei I., II., III., IV., V., VI.	480
Durkó Máttyás: MórícZ Zsigmond: Válogatott irodalmi tanulmányok	487
Kardos Tibor: Kálmány Lajos népköltési hagyatéka	493
Rejtő István: A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája, 1951.	495
Béldi Miklós: Nagy Lajos: Válogatott elbeszélések	497
Stoll Béla: Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig	500
Wéber Antal: K. Grandpierre Emil: A csillagszemű	502
Murányi-Kovács Endre: Győry János: Victor Hugo	504

TÁRSASÁGI HÍREK

Ára: 16,— Ft

Előfizetés félévre: 12,— Ft

A BEÉRKEZETT KÖNYVEK JEGYZÉKE

- Arany János**: Összes Művei, V. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Akadémiai Kiadó, 1953. 581 l. 50.— Ft.
- Barta János**: Arany János (Nagy Magyar Írók) Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 188 l. 17.—
- Bessenyei György válogatott művei.** (Magyar Klasszikusok) Sajtó alá rendezte és bev.: Szauder József. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 465 l. 30.— Ft.
- Előadások Sztálin nyelvtudományi munkái megjelenésének második évfordulóján. (A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemnek a Magyar Tudományos Akadémia I. és II. osztályával közösen, 1952. június 20-án és 21-én tartott tudományos ülészaka.) Tankönyvkiadó, 1953. 207 l.
- Fövény Lászlóné**: József Attila (Nagy Magyar Írók). Magyar Irodalomtörténeti Társaság—Művelt Nép Könyvkiadó. 1953. 191 l. 15.50 Ft.
- France, Anatole**: Jelenkori történet. Ford.: Kolozsvári-Grandpierre Emil és Benedek Marcell. Ill.: Kass János. Bev.: Valentyina Dinyik. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 636 l. 40.— Ft.
- Gábor Andor**: Válogatott cikkek. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 332 l. 24.— Ft.
- Goethe**: Faust. (Első rész) Ford.: Sárközi György. Bev.: Halász Előd. A jegyzeteket Bodi László írta. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 203 l. 16.50 Ft.
- Herzen, A. I.**: Emlékezések. (Szemelvények.) Vál. és ford.: Honti Rezső. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 275 l. 24.— Ft.
- Illyés Gyula**: Hetvenhét magyar népmese. (Vál.: Katona Imre) Ill.: Szántó Piroska. Ifjúsági Kiadó, 1953. 476 l. 28.— Ft.
- Kardos László**: Válogatott műfordítások. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 432 l. 35.— Ft.
- Katona József válogatott művei.** (Magyar Klasszikusok) Vál. és bev.: Molnár Miklós. Sajtó alá rendezte: Solt Andor. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 394 l. 30.— Ft.
- Majakovszkij**: Elbeszélő költemények. Ford.: Képes Géza, Kuczka Péter, Radó György. Szabó Lőrinc. Új Magyar Könyvkiadó, 1953. 274 l. 22.— Ft.
- Mikszáth Kálmán**: Beszterce ostroma. Új Zrinyiász. Sajtó alá rendezte: Rubinyi Mózes, az utószót írta: Domokos Mátyás. Ill.: Kass János. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 433 l. 30.— Ft.
- Móra Ferenc**: Furfangos Cintula. Vál. és bev.: Vargha Kálmán. Ill.: Szecsó Tamás. 2. kiadás. Ifjúsági Kiadó, 1953. 159 l. 16.— Ft.
- Móricz Zsigmond**: Kivilágos kivirradtig. Uri muri. (Móricz Zsigmond Összegyűjtött Művei.) Sajtó alá rendezte: Füsi József. Ill.: Szántó Piroska. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 445 l. 28.— Ft.
- Móricz Zsigmond**: A fáklya. (Móricz Zsigmond Összegyűjtött Művei.) Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 337 l. 23.— Ft.
- Móricz Zsigmond**: Az úr a tornácon. (Elbeszélések, riportok.) Vál. szerk. és bev.: Illés Endre. Kass János rajzaival. Ifjúsági Kiadó. 1953. 344 l. 24.— Ft.
- Puskin**: Mese Szaltán cárról. Ford.: Áprily Lajos, Fodor András, Illyés Gyula, Kormos István, Vas István, Rajzolta: Győry Miklós. Ifjúsági Kiadó, 1953. 20.— Ft.
- Tömörkény István**: Válogatott elbeszélések. (Szépirodalmi Kiskönyvtár.) Vál. és bev.: Vargha Kálmán. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 133 l. 4.— Ft.

Terjeszti a Posta Központi Hírlapiroda Budapest, V., József nádor-tér 1. Telefon: 180-850

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat:

Budapest, V. József nádor-tér 1. üzlethelyiség: Telefon: 183-022